

श्री परमहंसजीय शान मन्दिर, जयपुर

आचार्य
श्रीपिण्डपल्लभसूरी
रसायक ग्रंथ

श्री महावीर चैन विद्यालय प्रकाशन

ĀCĀRYA VIJAYAVALLABHASŪRI COMMEMORATION VOLUME

Published by
SHRI MAHAVIRA JAINA VIDYALAYA
Gowalia Tank Road
Bombay 26

1956

Price
Rupees seventeen and annas eight

Printed by V P Bhagwat at Mouj Printing Bureau, Khatau Wadi, Bombay 4 and
Published by Shri Chandulal Sarabhai Modi and Shri Chandulal Vardhman Shah,
Honorary Secretaries, Shri Mahavira Jaina Vidyalaya, Gowalia Tank Road, Bombay 26

આ મુલ્ય

જેન શ્રીસવની વિમૂલિતમા જ્ઞાન તપોમૂર્તિ જૈનશાસનપ્રમાણક સુરિપ્રચર આચાર્યમગના શ્રીવિજય વલ્લભમુરિ મહારાજશ્રીના સ્મારક પ્રયત્ન આમુખ સ્વરૂપે એ મહાસન્માન્યની વાત છે

વિજયવલ્લભમુરિ એટલે—જેમણે અનેકાનેક મહાગુણમહાર અનુપમેય પરમગુરુદેવ શ્રીવિજયાનંદસુરિ ગુરુના પરમપાત્ર ચરણોની અનન્યભાવે સેવા કરી હતી, જેમણે એ ગુરુવરના અતલ જીવનસાગરને અવગાહવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, જેમણે એ ગુરુદેવની ગમીર જીવનગામાથી હઠાત ભાગનાઓ અને વિચારોના નિમઝ નીર સ્તોત્રે સ્તોત્રે પીધા અને પચાયા હતા, જેમણે હવે પછી એ આચાર્ય ગુરુના માનસસરોવરમાંથી અવસરે અવસરે જલ્દીને કિનારે આવેલા અનુભવ, સમૃદ્ધિ, કાર્યશક્તિ, દીર્ઘચિંતા, રત અને આહોપુરુષિકા રૂપ મોર્ત્યોનો સ્વારો કર્યો હતો—એકાદિક વિમૂલિતમુલ્ય જૈનસંપત્તિ વિરલે વ્યક્તિ તથા પરમાચાર્ય ગુરુદેવ શ્રીવિજયાનંદસુરિ મહારાજની ઝાંખામુરિ

આવી વિમૂલિતમુલ્ય જૈનશાસન અને જૈન શ્રીસવની સાથે, એ જૈનશાસન અને જૈન શ્રીસવના મહાન અમુલ્ય અને સૌમ્યની જોવાત ગુણ આજે એ જોમૂર્તિ મહાવિમૂલિત આપણી નજર સામેથી દૂર રોવા છતાં પછી જાહેર જીવનચરિત્રના પુત્ર સ્વરૂપે આપણાથી દૂર નહીં, પણ આપણી સામે જ રિચ હાથ લેતી ઘેઠી કે કમી હોય એમ જ આપણે માને છે

પૃથ્વચરણ આચાર્યમગના શ્રીવિજયવલ્લભમુરિ મહારાજશ્રીના જીવનનું ગાત અને ગમીરપણે ચિત્તન કે સ્વરૂપ અવલોકન કરિય તો જાણે કે એમા જીવનભાષના, ધમભાષના, શાસનસેવાસાધનાને લગતા અનેક પુરુષાથ પૂર્ણ શોધતાના ધીરો પઢ્યા હતાં, પછી એ ધીરો બંધે જીવનની પરિસ્થિતિ અને પ્રમાદને અનુસારે ચિન્મયા, અધવિકસ્યા કે અનિકસ્યા રહ્યા હોય, આમ છતાં એ વાતમા તો હેશ પણ શકાને સ્થાન નથી કે એ જીવન એક મહાતેજોરાશિ હતું એ તેજોરાશિએ જોપ્રજાને ધના ધના અજાત માગાનું જ્ઞાન અને માન કરાવ્યા હ

પૃથ્વચરણ શાનતપમૂર્તિ આચાર્યમગના શ્રીવિજયવલ્લભમુરિ મહારાજશ્રીનું જીવન ત્રણ વાપક અને સમૃદ્ધ હતું તેવો જ તેમની જીવનમુલિત-ચારીરીને તાજી કરતો આ સ્મારક પ્રયત્ન પણ વ્યાપક અને સમૃદ્ધ વ્યો છે આ આજી પ્રયત્નમા માત્ર શરૂઆતના અમુલ્ય પાના જ પૃથ્વ આચાર્ય મહારાજશ્રીના સાહજિક અનલ્પારિક જીવનચરિત્ર રોક્યા છે, તે સિવાયના આગળો પ્રયત્ન વિદ્યુત્તેજ અને પ્રજ્ઞાના ચૈતન્યને પોષતા વિવિધ લેખો અને નિપુત્ર ચિત્રાદિ સામગ્રીથી સમૃદ્ધ છે

પ્રસ્તુત સ્મારક પ્રયત્ન ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી એમ ત્રણ વિભાગમા વહેંચાબેલો છે એ ત્રણ વિભાગના વિદ્વાન સંપાદકો સરેસર પ્રેરણા પામેલ સમય લેખરો અને સમીધકો છે એ એક વિદ્વાતાના

વ્યક્તિત્વથી હું અગત રીતે સંપૂર્ણપણે પરિચિત હોઈ, જ્ઞાતરોથી બ્હી શકું છું કે એ દ્રવાપ નગરનો મુખ્ય સંપાદકો છે. આવી વ્યક્તિઓની કીમતી નેચા મેલવવા માટે સ્મારક ગ્રંથના યોજનો ત્રરેગ્ગર જ માગદશાલી છે એમ કહેવામા દુ જગવે અતિશયોક્તિ નથી કરતો.

સ્મારક ગ્રંથ માટે માનનીય લેખકોએ સામગ્રી પગ ઠીક ઠીક પૂરી પાડી છે. ગ્રંથે વિમાગમાની લેખમામગ્રી વે વિમાગમા વહેંચાયેલી છે. પટેલા વિમાગમા પૂજ્યસાદ આચાર્યમહાગઝરીના જીવનપ્રગ્રહને સ્વર્ગતા લેખો અને જ્વિતાઓનો સગ્રહ છે ગ્રીજા વિમાગમા વિદ્વદ્ભોગ્ગ વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી છે. આ વિમાગમા અહિમા, અનેકાતવાદ, કર્મવાદ અને યોગ જેવા તાન્ત્રિક લેખો આવેલ છે. સાક્ષગ અને માગાગાહિત્ય વિષયક લેખો પગ છે. શિલ્પ, સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન, પ્રાચીન મંદિરો, ચિત્રકલા વગેરેનો સગ્રિચ આપતી લેખમાઝા પગ આ વિમાગમા છે. પ્રાચીન આચાર્યો, ગુરુપરપગ, ગ્રંથપગ્રિચ, રાજાઓ, મિક્કાઓ, મહાવીરજીવન વગેરેને લગતી ઇતિહાસિક સામગ્રી પગ આવી છે. દેવ-દેવીઓ, યક્ષ-યક્ષિણીઓ, સીરંગો, જૈનસાન્વીઓ અને આચાર્યોની મૂર્તિઓ વિષયક લેખો પગ આનાં નમાવા છે. આ રીતે અતિસમૃદ્ધ વિવિધ સાહિત્યમામગ્રીનો આમા સમાવેશ થયો છે. આ પ્રકારનો વિવિધ સામગ્રીવાઝા આ ત્માન્ક ગ્રંથનો મહત્તામા આપેલ વિવિધ ચિત્રમામગ્રી અને તમવીંગેઈ ઘગો મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે.

ડર જાણું તે પ્રમાણે આ વાડગાર સ્મારક ગ્રંથને જે મહત્તા વરો છે તેમા ડિઝાન નપાડકો, લેખકો અને વિવિધ સામગ્રી પૂરી પાડનાર મહાનુભાવોએ અને જ્ઞામ કરીને સ્મારક ગ્રંથના યોજક મહાનુભાવ સજ્જનોના અથાગ જ્ઞંતભગ્રા પરિશ્રમે મોટો માગ મજલ્યો છે. એટલે સ્મારક ગ્રંથના યોજકો જરેગર ગર્વ લઈ શકે તેવો આ સ્મારક ગ્રંથ ઢ્યો છે.

અતમા સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવ શ્રીઆચાર્યમગવાનની પવિત્ર સેવામા સ્મારક ગ્રંથના યોજકો અને નહકારીઓ સાથે હું પગ એ પવિત્ર ગુરુદેવની સેવામા મારી આતરિક સેવાજલિ આડરપૂર્વક અર્પગ કરૂં છું.

સુનિ પુણ્યવિજય

નિવેદન

સમ્યક્દર્શનશાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ।

પૂજ્ય ડમાસ્વાતિ મહારાજે મોક્ષમાર્ગની આરાધના માટે મુરચ જળ ધરતુઓ ઉપર માર મૂક્યો છે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય માનવદેહ ધામી આપણે જો ફાઈ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તો તે આ જ છે જીવનને ઝુલ્મગામી બનાવી મોક્ષપ્રાપ્તિનો એ જ એક રાજમાર્ગ છે

પણ આના આ રાજમાર્ગ પર કોઈ કોઈ વસ્તુ મચ્ચર અધારા છવાઈ જાય છે ત્યારે પોતાની જ્ઞાનરૂપી વ્યોતથી તેને અજ્ઞાતલાંબા થોડા મહાપ્રતાપી ધમપુરુષની જરૂર ઝૂમી યાય છે આનો એક ધમપુરુષ પોતાની જીવન મુશ્કેલી પ્રસરાવી આપણી વચ્ચેથી હમણા જ વિદાય થયો તેનું નામ હતું આચાર્ય શ્રીનિઝયત્તલમશ્વરિજી એ સાચા અર્થમાં ધમપુરુષ હતા સમાજમાં પ્રચરેલા અજ્ઞાનરૂપી અધકારને દૂર કરવા માટે તેમણે જે ફાઈ કર્યું તે અદ્ભુત હતું, બીજા ફાઈથી માયે જ વળી શકે એવું હતું સમાન પત્નુ તેમનું આ શ્રદ્ધ કરી ન વિચરી શકાય તેવું છે સામૂહિક અને વ્યક્તિગત રીતે એમણે કરેલા ઉપકારો કદી ન ભૂલી શકાય એવા છે

આપણી સંસ્કૃતિના સરશ્વકો છે અરિહતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ એમણે આપણી ડગ્ગલ પ્રજાલિકાને વધુ ડગ્ગલ રૂપાવી છે—આપણા સાંસ્કૃતિક નિઝાસ અને ચિંતનમાં મચ્ચતો પાડ્યો આપ્યો છે આચાર્ય શ્રીનિઝયત્તલમશ્વરિજી આના સિદ્ધાંત સત્તામાના એક હતા અનાચીન સમાજના સાંસ્કૃતિક નિઝાસ માટે તેમણે અધારક પ્રયત્નો કર્યા અને તેઓ સિદ્ધિને વચા તંમત્તા આ કાયન મૂલ્યાકન ફાઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી, છતાં એમના એ મહાન કાર્યને એક નાનીશી અજલિ અપજાના નમ્ર પ્રયાસરૂપે આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનું અમે સાહસ કર્યું છે સમાજના ઉત્થાપ માટે આચાર્યશ્રીએ શા શા પ્રયત્નો કર્યા, તેમનો આ ઉપકાર કેટલો મોટો હતા, એના ચલિચિત્તિ રણાલ આ ગ્રંથ આવડો બેતુ અમારુ માનડું છે આ ગ્રંથને આચાર્યશ્રીના નામ અને કામને ગૌરવ અર્પે એવો યનાયના સજાગ પ્રયત્ના સપાત્કા બો પ્રકાશકોએ કર્યા છે આ પ્રયામ કેટલે અડો સફલ થયો છે એ તો સમાજ બો ચાચરંગે જ કહવું રહ્યું

ફાઈ પણ મહાપુરુષના જીવનની સમીક્ષા કરવાનું કામ સહેડું નથી આચાર્યશ્રી માટે પણ આમ જ વચ્ચું છે એના વઢી એ મહાન આમાના બ્નેફ ઉપકારો આગા સમાજ પર છે એટલે એ સમી તાનું કામ વધુ મુશ્કેલ બને છે આગા—એમણે આપણા પર કરેલા અનેક ઉપકારો—અનુપ્રદોને લીધ—એમના ગુણાનું જ દશન થાય એ રામાત્મિક છે પરિણામે આ ગ્રંથમાં એમનાં ગુણગાન જ આપણી નજરે પડે તો તે કામ્ય જ ગાગરો

આચાર્યશ્રીને જે પ્રવૃત્તિઓ અતિપ્રિય હતી એમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુખ્ય છે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પ્રેરણાદાતા, પ્રોત્સાહક અને પ્રણેતા આચાર્યશ્રી હતા આ સંસ્થાની અનેક સ્મૃતિઓ આચાર્યશ્રી સાથે સંકળાયેલી છે, પરિણામે આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનું ટયું અને આજે અનેકોના આશીર્વાદ સાથે એ વહાર પડે છે આચાર્યશ્રીએ જીવનના છેલ્લા કેટલાક મહિના આ સંસ્થામાં પનાર કર્યા હતા અને આ સંસ્થાને તથા તેના કાયગ્રાહકોને એમની સેવાનો લાભ મળ્યા હતા તેમાંથી સારાંડેટી પ્રેરણાનું એ સ્વદન આ ગ્રંથમાં છે

આચાર્યશ્રીનું સમગ્ર પણ ટૂંકું જીવનદશા કરાવનાનો નમ્ર પ્રયાસ આ ગ્રંથમાં થયો છે, બો તે સાચ બેનસંસ્કૃતિ અને સંઘોષનને લગતું સારુ એવું સાહિત્ય પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે આ ગ્રંથ એ રીતે આચાર્યશ્રીના

જીવનની મીઠી સુવાસ લઈને આવે છે, અને એ સાથે એવો પાઠ પણ શીખવે છે કે જો કોઈ પણ માનવી યોગ્ય રીતે પુરુષાર્થ કરે તો મન્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે.

આ ગ્રંથનું કાર્ય સગલ રીતે હાથ ધરવા નીચે લગાવેલ સભ્યોની એક સમિતિ શ્રી મહાશ્વર જૈન વિદ્યાવદની ઇચ્છાસ્થાપક સમિતિએ નીમી હતી :

૧. શ્રી પરમાત્મંદ્ર કુવર્જી કાવડીશા	૬. શ્રી ચિમનલાલ જેવદ્ર ગાહ
૨. શ્રી પ્રસન્નમુલ સુરચંદ્ર વઘાની	૭. શ્રી મેઘવીરજી ચિમનલાલ ગાહ
૩. શ્રી ફુલચંદ્ર ગામડી	૮. શ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ મોગ
૪. શ્રી રતિલાલ ચિમનલાલ કોટારો	૯. શ્રી ચંદુલાલ દર્શમાન શાહ
૫. શ્રી જ્ઞાન્તિલાલ ડનેચંદ્ર ઝોટિયા	૧૦. શ્રી ચંદુલાલ સાગભાઈ મોગ

સમિતિના આ સભ્યોએ ગ્રંથને તૈયાર કરવામાં સમય અને શક્તિનો જે ભોગ આપ્યો છે તે વડલ તેમના હાર્દિક આભારી છીએ.

ગુજરાતી વિભાગનું નિવાસનકાર્ય ડૉ. ભોર્ગીલાલ જે. સાહેસરા, એમ્. એ., પીએચ્. ડી., ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રે. ગાહ, એમ્. એ., પીએચ્. ડી. અને શ્રી નાગકુમાર ના. મજની, વી. એ., એલ. ટી. એ. હિંદી વિભાગનું સપાદન પ્રા. પૃથ્વીરાજ જૈન, એમ્. એ. ને અને અંગ્રેજી વિભાગનું સપાદન ડૉ. મોતીચંદ્ર, પીએચ્. ડી. (લંડન), ડૉ. જગદીશચંદ્ર સી. જૈન, એમ્. એ., પીએચ્. ડી. અને શ્રી ચિમનલાલ જે. ગાહ, એમ્. એ. એ કરેલ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે તેઓએ જૈન રીતિહાસ, સાહિત્ય, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રો પર લેખો મેલવવા ભારતના તેમ જ પરદેશના વિદ્વાનોનો સંપર્ક સાધ્યો હતો અને સામે એકો સહકાર પણ મેલ્યો. આ વડલ વધા વિદ્વાન લેખકો અને ત્રણેય વિભાગના સપાદકોનો અમે અંતઃસ્રગર્ભક આભાર માનીએ છીએ.

આચાર્યશ્રીના જીવનચરિત્ર વિભાગ આ સ્મારક ગ્રંથનું એક મહત્ત્વનું ધંગ છે, અને તે તૈયાર કરી આપવા માટે શ્રી પી. કે. ગાહ, એમ્. એ. ના અમે રાત્ર કળી છીએ. પ્રાપ્ત થયેલી નામગીરી લક્ષમાં લેતા ગ્રંથનું કંઠ ધાર્યા કરતા જૂઝ જ વધી ગયું છે અને તેથી કેટલીક સારી કૃતિઓ સ્થલચ્છેદનને લીધે સંપાદકોને છોડી દેવી પડી છે. આ માટે લેખકો અને સ્થલકારોની ક્ષમા વાંચીએ છીએ, અને તેઓએ આપેલ સહકાર વડલ આભારી છીએ.

ગ્રંથની ઉપરોક્તિતા વધારવામાં આચાર્યશ્રી વિજયસંદ્રસૂરિ, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તથા મુનિશ્રી યગો-વિજયજી તરફથી માર્ગદર્શન, પ્રેરણા અને સહકાર મળેલ છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ગ્રંથની પ્રારંભિક તૈયારીથી માંડી છેવટ સુધી પ્રેરણા અને અપૂર્વ સહકાર અર્પી ગ્રંથની ઉપરોક્તિતા ઘણી વધારી છે. તેઓશ્રીએ લખેલ આમુલ્ય ગ્રંથના કીર્તિકલ્પ રૂપ ગ્રંથ છે. સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલાની સામગ્રી શ્રી આર. ભારદ્વાજ, શ્રી જગન મહેતા, શ્રી ગાંધુભાઈ ભાવનગરી, શ્રી ગાંધુભાઈ મિસ્ત્રી, ડૉ. ઉમાકાન્ત ગાહ, અને વીજા અનેક ભાઈઓ તરફથી મળી છે તે માટે સત્તા તેઓની કળી છે. ગ્રંથનું આકરણ પટ તૈયાર કરી આપવામાં ચિત્રકાર શ્રી સી. નરેને જે મદદ કરી છે તે વડલ હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. કલાસામગ્રી અંગે ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત કલાકાર શ્રી રવિશંકર રાવલ તરફથી જૂઝ સહકાર મળેલ છે. સ્વાસ્થ્ય વગર ન હોવા છતાં ગ્રંથના મુગોબન પાછલ તેઓએ જે પરિશ્રમ લીધો છે તે વડલ અમે તેમના હંમેશના કળી છીએ. આર્કિઓ-લૉજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા તેમ જ પટના, વડોદરા અને મુંબઈ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરફથી ચિત્રસામગ્રી અંગે ઘણો સહકાર મળ્યો તે વડલ સત્તા તેમનો અત્યંત આભાર માને છે.

શ્રીદેવચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર (પાટણ), શ્રીવિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનમંડાર (અમદાવાદ), શ્રીશ્રાવૃત્તચંદ્રસૂરિ જ્ઞાનમંડાર (અમદાવાદ) અને શ્રી જ્ઞાન્તિનાથ પ્રાચીન તાલપત્રીય જૈન જ્ઞાનમંડાર(સંભાલ)ના કાર્યવાહકોએ

પેતિહાસિક પ્રતોના વિષયો, અને શ્રીનેમિનાથની અને શ્રીકૃષ્ણમદેવના જન્મ અને જીવનકથાનાની વે સુવર્ણાચી પ્રતોના બ્લૉક શ્રી સારાભાઈ નવાને આર્ષા પ્રથમી ઉપયોગિતા વધારી તે માટે તેમનો સર્વેનો અને આભાર માનીએ છીએ. દરેક રેલને અતે મધુરાના જેન શિલ્પની પેતિહાસિક વિવિધ સ્વચ્છ ચિત્રમામમી મૂલેલ છે આ સામગ્રી માટે આર્કિઓલોજિકલ સર્વે બોર્ડ ઇન્ડિયાના અને ગ્લાસ જૂના ડીએ

મુદ્રણમામ એ પ્રથમ મહત્વનું અગ છે, અને આ કાચ ની મૌજ પ્રિન્ટિંગ મૂરાના શ્રી વિષ્ણુ પી ભાગવતે રાસ ચીત્રથી પાર પાડેલ છે આ માટે શ્રી ભાગવત અને તેમના સદ્કાવચ્ચનાઓનો આભાર માનવાની અમે સહ્ય તક લઈએ ડીએ પ્રાચીન પેતિહાસિક પ્રતોના રંગીન ચિત્રોનું મુદ્રણમામ સુર રીતે કરવા માટે અમળાગાના દીપક પ્રિન્ટરીના શ્રી નરુમાઈ રામનનો પગ હાર્દિક આમાર માનીએ છીએ તે ઝરરાત શ્રી એન્ એ ગોરે, શ્રી જીનનલાલ જાની, શ્રી શકરાવ દામને, ની નરેન્દ્ર રામલ, શ્રી નવીનચંદ્ર અ શાહ, શ્રી કે પારસમલ અને શ્રી પ્રવીણચંદ્ર કે શાહના પ્રથમના સપાન તથા મુદ્રણકાયમા સદ્કારી થયા માટે આમાર માનીએ છીએ

આગે વિપુલ પ્રથ અનેક ચુઓના હાર્દિક સદ્કારના પરિણામે જ તયાર કરા શાય આ પ્રથ માટેની સામગ્રી એકઠી કરવાથી માઢી પ્રકાશન માટે પિનરાત ચિત્તા સેવનાર અને તનતોઢ મહેનત કરનાર અનેક વચિઓ છે આ સૌનો વ્યક્તિગત ઉચ્ચેર કરવાનું ન રા શક્યુ હોય તો એ માટે અમે તેમની ધમા માનીએ છીએ ટુકમા, જેણે જેણે આ કાર્યને સફલ ગનાગમા મન્દ કરી છે તે સૌનો અમે અત કરણપૂરક આમાર માનીએ છીએ

શુક પ્રત્યેની મવિતથી જમેલા આ પ્રયાસમા જો કાઢ છતિ રહવા પામી હોય તથા જાણ્યેઅજાણ્યે કોઢને પગ અન્યાય થયો હોય, સત્કરમરૂપના થઈ હોય તેમ જ મુદ્રણગેય રહી ગયો હોય તો તે માટે અમે સૌ કોઢની ધમા યાચીએ છીએ

અતમા આત્માર્થશ્રીના જીવનની પ્રેરણા શીલીને જમેલી આ કૃતિ સૌ કોઢનો આદર પામશે અને અથ જીવોનો આત્મોત્કર્ષ સાધવામાં મદદરૂપ નીવડશે એવી અભિલાષા અને થઢા સાથ અમે વિરમીએ ડીએ

શિવમસુ સર્વજગત પરહિતનિરતા મનતુ ભૂતગણ ।

દોષા પ્રયાતુ નાશ સવન સુગી મનતુ લોક ॥

ગોવાલીઆ ટૅક રોડ મુબં, ૨૬
પાગમ મુદિ ૧૫, સં ૨૦૧૨

ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી
ચંદુલાલ ઘધમાન શાહ
મનીત્રો, શ્રી મરાઠીર જેન વિશાલ્ય

· संपादक मंडल ·

गुजराती विभाग

डॉ. भोगीलाल ज. सांडेसरा, एम्. ए., पीएच्. डी.

डॉ. उमाकान्त प्रे. शाह, एम्. ए., पीएच्. डी.

श्री नागकुमार ना. मकाती, बी. ए., एल्एल्. बी.

हिन्दी विभाग

प्रा. पृथ्वीराज जैन, एम्. ए., शास्त्री

अंग्रेजी विभाग

डॉ. मोतीचंद्र, एम्. ए., पीएच्. डी. (लंडन)

डॉ. जगदीशचंद्र जैन, एम्. ए., पीएच्. डी.

श्री सी. जे. शाह, एम्. ए.

: प्रकाशक :

चंदुलाल साराभाई मोदी

चंदुलाल वर्धमान शाह

मंत्रीओ

श्री महावीर जैन विद्यालय

અનુક્રમણિકા

આમુખ

મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજી

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગુજરાતી વિભાગ

શ્રદ્ધાજલિ અને જીવન

		પૃષ્ઠ
૧ શ્રીવલ્લભગુરુમંદકશિષ્યચરિત્રસ્તુતિ	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયની	૧
૨ આચાર્યશ્રીને ઈજલિ	પ્રા રમણ કોઠારી, એમ્. એ	૩
૩ રાજદહસને	શ્રી પાદરાજ	૪
૪ હે આર્યદેવ !	શ્રી શાંતિલાલ ચી શાહ	૫
૫ વલ્લભ હરિયાત્રી	પ્રા દિરાલાલ ર કાપડિયા, એમ્. એ	૬
૬ શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરિજીને ઈજલિ	શ્રી માનજી દામજી શાહ	૭
૭ સૂરીશ્વરને સ્મરણાંજલિ	શ્રી કપ્યાળચંદ્ર કે. કાનેરી	૮
૮ નમી રહુ—	શ્રી મવીનચંદ્ર અગાલાલ શાહ	૯
૯ અમર વલ્લભ	શ્રી પ્રવીણચંદ્ર જેવદ મહેતા	૧૦
૧૦ સૂરિજીનો જીવનપુર	હોં જયત એમ્. પટ્ટણી, એમ્. ચી, ચી એમ્	૧૧
૧૧ આપણા શ્રીવલ્લભ ગુરુદેવ	આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિ	૧૨
૧૨ સીંધુકરોના ચરણે ડબારેલ માતાનું વચન સાચક	મુનિશ્રી શ્રદ્ધાવિજયગણિ	૧૬
૧૩ યુગધીરના સન્મરણો	મુનિશ્રી જનકવિજયગણિ	૧૯
૧૪ સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી	દિ. વ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ કાવેરી	૨૨
૧૫ યુગધીરનો અંતિમ દૃષ્ટિનિર્દેશ !	શ્રી પાદરાજ	૨૩
૧૬ પ્રાચીન જ્ઞાનમંદિરના ઉદ્ધારક	શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી	૨૭
૧૭ યુગદેવ આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી	શ્રી પી. કે. શાહ, એમ્. એ	૩૨
૧૮ સાધુસંસ્થાના ધીર્તિવચન	આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિ	૧૭
૧૯ યુગદેવના હસ્તાક્ષર		૧૯
૨૦ ઘટમગાથી		૧૦૦

લેખ સંગ્રહ

૧ ભારતીય કલામાં જૈન સંસ્કૃતિ	શ્રી રવિશંકર મ. રાવલ	૧
૨ જૈન ધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિની કેન્દ્રીય લક્ષણિકતાઓ	પ્રા. અમૃતલાલ સચંદ ગોપાળી, એમ્. એ, પી.એચ્. ડી	૧૨
૩ જૈન અભ્યાસમાં મવીન દૃષ્ટિની આવશ્યકતા	પ્રા. નેશનલાલ ઠાં. કામગર, એમ્. એ	૧૬
૪ ભાષાના વિકાસમાં પ્રાકૃત-પાલિભાષાનો પાલો	પ. વેચરદાસ દોશી	૨૦
૫ જૈન પરંપરાનું અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પ્રદાન	પ્રા. હરિવલ્લભચુ. ભાયાળી, એમ્. એ, પી.એચ્. ડી	૨૧
૬ જૈન સાહિત્યનાં પદો વિશે વિચારણા	પ્રા. જદ્રકાન્ત એચ્. મહેતા, એમ્. એ, એલ.એ. ચી, પી.એચ્. ડી	૪૧

૭. પ્રથમાનુયોગશાસ્ત્ર અને તેના પ્રણેતા સ્થવિર ધાર્યકાલક	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૪૧
૮. શ્વે. ગુરુ વિમલસૂરિની પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા	પ. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાધી	૫૭
૯. પ્રણવિહાર—જૈન અને જૈનેતર દષ્ટિ	પ્રા. જયનીલાલ ભાઈગંજ દવે, એમ. એ.	૬૬
૧૦. શ્રીપાર્થનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા	ડૉ. ડમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી.	૭૦
૧૧. પ્રકાશાનું એક પ્રાચીન શિલ્પ	શ્રી શિવલલ્લાસ શમુભાઈ ઢેમરૂ	૭૩
૧૨. શ્રી પંચાસરા પાર્થનાથના મન્દિર વિપેના વેટલાક ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો	ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા, એમ. એ., પીએચ. ડી.	૭૬
૧૩. ગુજરાતનું પ્રથમ ઇતિહાસકાવ્ય	પ્રા. જયન્ત પ્રે. ઠાલ, એમ. એ., કોવિદ	૮૪
૧૪. સોલંકી રાજવીઓનો ધ્યાગધર્મ	શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન ગાહ	૯૩
૧૫. યક્ષપૂજાની ઐતિહાસિકતા	શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈગંજ દવે	૯૬
૧૬. મહારાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજના ચાંદીના મિદા	શ્રી અમૃત પડ્યા	૧૦૨
૧૭. હેમચન્દ્રાચાર્ય : ઇમનું જીવન અને કવન	પ્રા. રમણલાલ સી. શાહ, એમ. એ.	૧૧૨
૧૮. 'સુગુપ્તમ' સિદ્ધિચંદ્રગણિત નેતિનાથ ચતુર્માસકમ્	ડૉ. મણિલાલ ર. મજમુદાર, એમ. એ., એલ્.એલ્. વી., પીએચ. ડી.	૧૧૭
૧૯. આવલિંગનું પ્રાધાન્ય	ડૉ. ભગવાનરાસ મ. મહેતા, એમ. વી., વી.એસ્.	૧૨૦
૨૦. 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમ્ - સમ્યગ્દર્શનમ્' પુટલે શું?	શ્રી 'નતવાલ'	૧૨૬
૨૧. મનુષ્ય એકલો નથી	શ્રી દલસુખ માલવણિયા	૧૨૮
૨૨. વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન કયું?	શ્રી ગોમુલભાઈ ઢોલતરામ મટ્ટ	૧૩૨
૨૩. 'અમારિ' પાલનના બે અપ્રકટ ઐતિહાસિક લેખો	શ્રી નાગકુમાર મકાતી, વી. એ., એલ્.એલ્.વી.	૧૩૪
૨૪. વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ	શ્રી રમણલાલ નાગરજી મહેતા	૧૩૭
૨૫. દ્રવ્ય વ્રતેષુ વ્રતમ્	શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા	૧૪૧
૨૬. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ	મુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી	૧૪૧
૨૭. શ્રીમહાવીર પરમાત્માનું વ્યાપક જીવન	શ્રી ફતેહચંદ ઝવેરભાઈ શાહ	૧૫૩
૨૮. નિર્ગ્રંથ સિદ્ધાંતની ઉત્તમતા	ડૉ. વલ્લભરાસ નેગસીભાઈ	૧૫૭
૨૯. જૈન જાતકોના ચિત્રપ્રસંગોવાળી કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રત	શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાજ	૧૬૧
૩૦. ચિત્ર-પરિચય		
૧. કેટલાક પ્રાચીન જૈન શિલ્પો	ડૉ. ડમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી.	૧૬૮
૨. જૈન સાધ્વીજીઓની ભવ્ય પાષાણ-પ્રતિમાઓ	મુનિશ્રી યશોવિજયજી	૧૭૨
૩. પાટળના જૈન મંદિરમાંનો એક સુંદર કાષ્ઠપટ	મુનિશ્રી યશોવિજયજી	૧૭૪
૪. ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ	મુનિશ્રી યશોવિજયજી	૧૭૫
૩૧. 'સુપાસનાહચરિયં'ની હસ્તલિખિત પોથીમાંનાં રંગીન ચિત્રો	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૧૭૬
૩૨. શ્રીયશોવિજયોપાધ્યાય અને તેમણે લખેલી દ્વાયપોથી નયચક્ર	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૧૮૧

हिन्दी विभाग

श्रद्धाजलि अने जीवन

पृष्ठ

१	जागृति के दूरदूत श्री वल्लभ	श्री रामकुमार जैन, बी ए, बी टी, 'यायनीय'	१
२	युगनीर आचार्य श्रीविजयगहम जीवनज्योति	प्रा पृथ्वीराज जैन, एम ए, शास्त्री	२
३	पञ्चान केसरी का पंचामृत	श्री ऋषभदासजी जैन	६
४	भारत की एक महान् विभूति	महता श्री शिखरचन्द्र बोचर, बी ए, एलएल् बी, आर जे एल, साहित्यशिरोमणि	१५

लेख संग्रह

१	जैन पुराण-कथा का लक्षणित स्वरूप	श्री बीरेन्द्रकुमार जैन	१
२	पालि भाषा के बौद्ध ग्रन्थों में जैन धर्म	डॉ० गुलामचंद चौधरी, एम्.ए., पीएच्. डी	६
३	पिप्पल गच्छ गुणालि	श्री भस्मलालजी नाहटा	१५
४	संस्कृति निर्माता युगादिदेव	श्री शान्तिशाल खेमचन्द शाह, बी ए	२३
५	स्वाध्याय पर कुछ आक्षेप और उनका परिहार	श्री मोहनलाल मेहता, एम्.ए., शास्त्राचार्य	५७
६	जैन साधना का दृष्ट्यायोग	कविरता अक्षय श्री अमरचन्द्रजी महाराज	३३
७	भगवान् महावीर का अपरिग्रहनाद	श्री नरेन्द्रकुमार भानुसत, साहित्यरत्न	५५
८	सत्य का विवेचनाद और स्वाध्याय	प महेन्द्रकुमार जैन, 'यायचार्य'	५६
९	श्री आत्मारामजी तथा इसाई मिशनरी	प्रा पृथ्वीराज जैन, एम्.ए., शास्त्री	४४
१०	जैन दृष्टि से साधनामार्ग	श्री ऋषभदासजी	५०
११	धर्मात्तर के दिव्य के कर्त्ता महत्वादी	श्री दलसुखभाई मालवणिया	५३
१२	प्राचीन भारत में दण की भेकना	डॉ० वामदेव शरण अग्रवाल, एम.ए., पीएच्. डी, डी लिट्	५५
१३	भट्टारक वनकपुराल और कुँअरपुराल	श्री अग्रचन्द्रजी नाहटा	६५
१४	जिनप्रतिमा और जैनाचार्य	प इसराजजी शास्त्री	७१
१५	तिरुत्तलुवर तथा उनका अमर ग्रंथ तिरुत्तुरल	प महेन्द्रकुमार जैन, 'यायशास्त्री'	८२
१६	सुनर्णभूमि में कालकाचाय	डॉ० उमाकान्त प्रेमानन्द शाह, एम्.ए., पीएच्. डी	६१

अंग्रेजी विभाग

श्रद्धानलि अने जीवन

1	The Great Acarya	Shri Chimanlal J Shah M.A.
2	A Dedicated Soul	Shri K D Kora, M A

लेख-संग्रह

पृष्ठ

1	<i>Structural Evolution and the Doctrine of Karma</i>	Dr Hari Satya Bhattacharya, M A, B L, Ph D	1
2	<i>The Figures of the Two Lower Reliefs on the Pārśvanātha Temple at Khajurāho</i>	Dr Klaus Bruhn, Ph D.	7
3	<i>The Message of the Religion of Ahimsā</i>	Prof A Chakravarti, M A., I E S (Retd)	36
4	<i>Some Aspects of Jaina Monastic Jurisprudence</i>	Dr S B Deo, M A, Ph D	41
5	<i>Materials Used for Jaina Inscriptions</i>	Prof D B Diskalkar, M A	55
6	<i>Jamālī His Life and Point of Difference from Lord Mahāvīra</i>	Prof Prithvi Raj Jain, M A, Shastri	61
7	<i>The Concept of Arhat</i>	Prof Padmanabh S Jain,, M.A., Tripitakācārya	71
8	<i>Historical Position of Jainism</i>	Dr J S Jetley, M A, Ph D	77
9	<i>Jainism Its Distinctive Features and Their Impact on our Composite Culture</i>	Prof Kr De Karnatakī, M A	82
10	<i>Fundamental Principles of Jainism</i>	Dr B C Law, M A, B L, Ph D, D Litt, FRASB, FRAS (Hony)	37
11	<i>A 13th Century Inscribed Metal Bell from Pātan (N Gujarat)</i>	Dr M R. Majumdar, M A, LL B, Ph D.	112
12	<i>What Jainism Offers to the World</i>	Shri C S Mallinath	115
13	<i>Digambara Jaina Tirthankaras from Maheshwar and Nevāsā</i>	Dr H D Sankalia, M A, Ph D (London)	119
14	<i>Glory of Jainism</i>	Shri Chimanlal J Shah, M A	121
15	<i>Jayā-Group of Goddesses</i>	Dr Umakant P Shah, M A, Ph D	124
16	<i>A Rare Sculpture of Mallinātha</i>	Dr Umakant P Shah, M A, Ph D	128
17	<i>Ācārya Haribhadra's Comparative Studies in Yoga</i>	Dr N M Tatia, M A, D Litt	129
18	<i>Dhūrtākhyana in the Nisīthacūrnī</i>	Dr A N Upadhye, M.A, D Litt	143
19	<i>The Place of Jainism in Indian Thought</i>	Dr Felix Valyi	152
20	<i>A Historical Outline of the Languages of Western India</i>	Prof K B Vyas, M A, FRAS	157
21	<i>Jainism—A Way of Life</i>	Shri B P Wadia	169

ચિત્ર પરિચય

વૃહત્પાગ-છાત્રગત સત્રિગ્રંથાલ્કીય આચાર્યાચાર્ય યાચામ્બોનિધિ શ્રી ૧૦૦૮
શ્રીત્રિજ્ઞાનચરિત્રપટ્ટપ્રતિષ્ઠિત આચાર્યપર શ્રીવિજયપદ્મચરિત્ર મહાગાન

ગુજરાતી વિભાગ

શ્રદ્ધાનલિ બને જીવન (૧૪)

૧	યાચામ્બોનિધિ શ્રીવિજ્ઞાનચરિત્રશ્રવણી (શ્રી આમાગમજી)	૧૧
૨-૩	પ્રગતક શ્રીકાન્તિવિજયની, મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી	૪૦
૪-	મુનિ શ્રી દુષ્ટવિજયજી, પન્થાસ શ્રીસપ્તવિજયજી	૪૧
૬-૭	મુનિ શ્રીદુષ્ટવિજયજી, આચાર્ય શ્રીવિજયપદ્મચરિત્ર	૪૮
૮	આચાર્ય શ્રીવિજયપદ્મચરિત્રશ્રવણી, પ્રગતક શ્રીકાન્તિવિજયજી અને મુનિસમુદાય (પાળ સ ૧૯૮૪)	૮૯
•	મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી, પ્રગતક શ્રીકાન્તિવિજયજી, આચાર્ય શ્રીવિજયપદ્મચરિત્રશ્રવણી મુનિ શ્રીદુષ્ટવિજયજી, ૫ સપ્તવિજયજી (પાળ સ ૧૯૮૫)	૯૬
૧૦	અમદાવાદમા મુનિસંમેલનમા પ્રકાશિત થયેલ મુનિસમુદાય (સં ૧૯૯૦ દરબી સન ૧૯૮૪)	૭
૧૧-૧૨	(૧) તા ૭ થી ૯ નવેમ્બર ૧૯૮૭ ના રોજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા યોજાયેલ સંમેલન પ્રસંગે વિરાગમાન આચાર્ય શ્રીવિજયપદ્મચરિત્ર અને મુનિમહારાજો
(૨) સંમેલનના છેલ્લા દિવસે પ્રગતક કરતા આચાર્ય શ્રીવિજયપદ્મચરિત્ર	૬૮
૧૩-૧૪	(૧) સંમેલનના છેલ્લા દિવસે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી પ્રમુખ શ્રી મનસુખલાલ પ. માસ્તરને આદરમાં આપતાં શ્રી ગામજી મુક્તપુરીઆ આચાર્યશ્રીની અનેકવિધ સેવાઓ અંગતિ આપી રહ્યા છે
(૨) આચાર્યશ્રી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા વિરાગમાન હાર્દ તા ૨૭ ૧૦ ૧૯૮૧ ના રોજ શ્રી શ્રી મુક્તપુરી લાલમાદ વાનાથે આપા તે પ્રસંગ	૬૦

લેણ મગ્રહ (૫૭)

- ૧ ઘરણાદાદે બધાવેલ ચતુર્મુખ જિનપ્રાસાદગુમ્ફાનુચી શિરાર, રાગકપુર, ૧૫ મી સદી
- ૨ ઘરણાદાદે અને રતનાદાદે બધાવેલ ચતુર્મુખ દેરાસરનુ મય પ્રવેશદ્વાર, રાગકપુર, ૧૫ મી સદી

- ૩ તીર્થાધિરાજ ગ્રન્થજય, પાલિતાણા
- ૪ કુંભારિયાજીના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની ભમતીના ચોટ સ્વપ્ન અને દેવ-દેવીઓ કોતરેલ સ્તંભ અને દ્વાર
- ૫ રાણકપુરના ચતુર્મુલ્ક જિનપ્રામાદના કલ્પામય સ્તંભોપગની અદ્ભુત કોતરણી
- ૬ વિમલવસહી, આવુ : રગમહપ અને દેવકુલિકાઓનું એક દૃશ્ય
- ૭ હઠીસિંગના દેગમરનો ઉપરનો ભાગ, અમદાવાદ, ૧૯મી સદી
- ૮ માલદેવી મંદિરનું મૌર્યતલિયુ અને પડગાલ, ગ્યારાસપુર, મીલસા
- ૯ ઘેટ હઠીસિંગે ગ્રધાવેલ દેરાસરનું કલ્પામય પ્રવેશદ્વાર, અમદાવાદ, ૧૯મી સદી
- ૧૦ હુળ-વસહીના રગમહપમા પ્રભુદર્શનલીન સાધ્વીજીઓ, આવુ, ૧૩મી સદી
- ૧૧ જૈન સ્તંભ, ચિતોડગઢ, ઇ. સ. આશરે ૧૧૦૦
- ૧૨ કુંભારિયાજી મહાવીરસ્વામી દેગસરની સાત છતો પૈકીની નટારમ દર્શાવતી ચોથા નંબરની છત
- ૧૩-૧૪ (૧) શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા, સન્મુલ્કદર્શન
(૨) શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા, પૃષ્ઠભાગ ૭૦
- ૧૫-૧૬ (૧) શ્રીપાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા
(૨) લોહાનિપુર(પટ્ટણા પાસે)થી મળેલ મૌર્યકાલીન જિનપ્રતિમા ૭૧
- ૧૭ પ્રકાશાનું એક પ્રાચીન શિલ્પ ૭૪
- ૧૮-૧૯ (૧) શ્રીપંચાસરા પાર્શ્વનાથ મંદિરની વનરાજ ચાવડાની મૂર્તિ
(૨) શ્રીપંચાસરા પાર્શ્વનાથ મંદિરની ઠ. આસાકની મૂર્તિ ૭૫
- ૨૦-૨૭ વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ ૧૩૮-૩૯
- ૧ યુગલ શર્મિષ્ઠા તલ્લાવતી પાલ પર જડેલું શિલ્પ
- ૨ આમથેરમાતાના મંદિરમાનું સપ્તમાતૃકાનું શિલ્પ
- ૩ અરજણ-વારીની ઉત્તરે મીત પરની શિલ્પપટ્ટિકા
- ૪ ઠાકરડાવાસની નજીક પંડેલી નરવરાહની પ્રતિમા
- ૫ ગૌરીકુડની દીવાલમા જડી દીધેલ રાજવંશીની સવારી
- ૬ હાટકેશ્વર મંદિરની મીત પરની નર્તકી
- ૭ હાટકેશ્વર મંદિર પરનું પાલવોના રથનું શિલ્પ
- ૮ હાટકેશ્વર મંદિર પરના સ્વાહા (૧) અને ગણ
- ૨૮-૨૯ (૧) શ્રીનેમિનાથજીનો જન્મ અને તેઓશ્રીના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓના ચિત્રપ્રસંગો (રંગીન ચિત્ર) ૧૬૪
- (૨) શ્રીકૃષ્ણમહેવનો જન્મ અને તેઓશ્રીના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓના ચિત્રપ્રસંગો (રંગીન ચિત્ર) ૧૬૬

- ३०-४४ १ राजगृही वैभारगिरि उपरती गुप्तरागीन नेमिनाथ प्रतिमा
 २ राजगृहीनी सोनभट्टार गुफामाना चौमुलजीनी सातमा आत्मा सैकाती समर
 नायजी कायेत्सग मूर्ति
 ३ इ स ५२५-५५० आसपासनी श्रीजिनभद्र वाचनाचाय प्रतिष्ठा
 श्रीकृष्णभदेवनी धातुप्रतिमा
 ४ इ स १०५३-६३ बच्चे प्रतिष्ठित थएल धातुनु समरसरण
 ५ छीलरादेवा पासेथी मळेडी प्राचीन पश्चिम भारतीय कलानी धातुप्रतिमा—
 श्री पार्श्वनाथजीनी त्रितीया
 ६ छीलरादेवा पासेथी मळेड श्री पार्श्वनाथजीनी त्रितीया प्रतिमानो स १०, २
 नो लेल
 ७ ८ वडागराना दागपार्श्वजीना न्हेरासरमाती विनमना अगिथारमा सैराना उत्तराद्वी
 त्रितीया धातुप्रतिमा
 ९ ई स १०९४-९' मा भरायेळ आदिनाथजीनी चौथीरी
 १० मद्राभमात्य तेजपाल तथा अनुपमादेवी
 ११ १२ आमु विमलसरही अने लखवसरहीना रगमदपनी छत
 १३ आमु लखवसरहीना छत उपर गिरनार अने द्वारिका नगरी तथा समरसरणना दृश्य
 १४ राणकपुरनो सक्षलफगा पार्श्वनाथनो पापाणप
 १५ राणकपुरना चौमुलजी मंदिरना पापाणपर कोतरेल गीश्वर द्वीपनो आना
 जिनाथनो पट १६८-१६९
 ४५-४७ जैन साध्वीजीओनी पापाण प्रतिमाओ
 १ सं १२० नी साध्वीनी प्रतिमा
 २ स १२५५नी साध्वीनी प्रतिमा
 ३ सं १२९८नी सा धीजीनी प्रतिमा १७२
 ४८ पाणना जैन मंदिरनो एक सुन्दर काणप १७३
 ४९ भ्रमण भगवान महारीनो मेरूपत पर जमाभिये १७४
 ५० पापाचाय उपाध्याय श्रीशोविजयनी महाराजना जीनकालनी विचारणामा
 अभूतपूर्व प्रकाश पावतो नि सं १६६३ मा चीतराथनो ऐतिहासिक वस्त्रप १७
 ५१-५४ वासभवनमा पृथ्वीमाता साथे भगवान सुषा र्जनाथ (रगीन चित्र)
 सोमा राजकुमारी साथे भगवाननु पाणिग्रहण (रगीन चित्र)
 सहस्राम्नन उग्रानमा भगवाननी दीक्षा (रगीन चित्र)
 श्रीसुपार्श्वनाथ भगवाननी मोक्षप्राप्ति (रगीन चित्र) १७६-१७७

૫૫	શ્રીસુપાર્શ્વનાથ સ્વામીના પ્રથમ દિવસ ગગધરનું વનમા આગમન અને પર્યટન સમક્ષ ધર્મોપદેશ (રંગીન ચિત્ર)	૧૭૮
૫૬	ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથ સ્વામીનું નિર્વાણકલ્યાણક (રંગીન ચિત્ર)	૧૮૦
૫૭	સિંહાદિગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત નયનક દીકા—ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના હસ્તાક્ષરમાં	૧૮૨

હિન્દી વિભાગ

શ્રદ્ધાંજલિ અને જીવન (૨)

આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ મહાગજ

ચાતુર્માસ સ્થલાદિ કા વિવરણ

૧૮

લેખસંગ્રહ (૧૨)

- ૧ શ્રમગ-વેલગોલમા ચંદ્રગિરિ અને હંદ્રગિરિની વચ્ચે હ. સ. ૧૮૧-૧૮૩ આસ-
પાસ પ્રતિષ્ઠિત, ગોમટેશ્વર (ગાદુવલી) ની મહાકાય પ્રતિમા—એકજ શિલામાથી
ઘડેલી છે. ઝંચાઈ આશરે ૫૬ ફુટ ૬ ઇંચ છે.
- ૨-૧૨ ૧ પાર્શ્વનાથ ભગવાન, હંદ્રગિરિ ગૂફા, મીલસા
- ૨ ગર્મદ્વાર, વિમલવ્રસહી, આત્રુ, વારમી સદી
- ૩ કુંભારિયાજીના પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં અજિતનાથ ભગવાન કાચોત્સર્ગ
સુદ્રામા—નીચે સ. ૧૧૭૬ની સાલનો લેખ છે
- ૪ ભવ્ય જૈન શિલ્પમૂર્તિઓ, ગ્વાલિયર
- ૫ શાન્તિનાથ વ્રત્તીની દીવાલપર આવેલી શિલ્પસમૃદ્ધિ, જિનાનાથપુર
- ૬-૯ લગવસહી-આત્રુ : સ્તમ્ભો પરના ગગધરો : તેરમી સદી
- ૧૦ શેટ હટીસિંગે ગ્રાવેલ જિનપ્રાસાદની દીવાલપરની કલામય શિલ્પમૂર્તિ,
અમરાવાદ (૧૯મી સદી)
- ૧૧ રાગકપુરના ચતુર્મુખ જિનપ્રાસાદની દીવાલોપરની શિલ્પસમૃદ્ધિ, ૧૫મી સદી

અંગ્રેજી વિભાગ

શ્રદ્ધાંજલિ અને જીવન (૧)

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ

લેખ વિભાગ (૩૦)

- ૧ નર્તિકા : સિત્તનવાસલ ગુફાના જિનપ્રાસાદની દીવાલપરનું વિશ્વવિખ્યાત રંગીન
ચિત્ર : જૈનાશ્રિત કલ્પાનો એક નમૂનો

- २-३ १ सहस्रमृदु घातुन शिल्प, पाण १८मी सदीनी आसपास
२ रागकपुर, चतुमुख चिनप्रासादनी छतनु संयोजना चित्र
- ४-६ १ उदयगिरिनी रानीगुफानी केवाळनो नमूनो
२ कफालीटीलाना बोद्धरूपना कलाविधाननो नमूनो
६ विमल वसहीनी एक छतनी अनय कोतरणा आनु, चारमी सदी
७ पाश्चात्य चिनप्रासाद, राजुराहो १४
- ८-९ पाश्चात्य चिनप्रासादनी शिल्पसमृद्धि, राजुराहो १५
१० कपमनाथ, राजुराहो (गुप्तकाल) ३२
११ कपमनाथ, राजुराहो ३३
१२ आदीश्वरप्रभुनी मुगमृदा घातुप्रतिमा अफग सग्रह (गुप्त समय) ४०
१३ चामरचारिणी घातुप्रतिमा, अफग (आठमी सदी आसपास) ४१
१४ १३मा सैकानो कोतरेल घट (पाण) ११२
- १५-१७ (१) मर्तुहरीनी गुफामा प्रभावलीनी मूर्ति, महेश्वर
(२) तीर्थकर कायोत्सव मुद्रामा, महेश्वर
(३) पाश्चात्य, नेवासा ११३
- १८-२० (१) भगवान मल्लिनाथनी अप्रतिम शिल्पप्रतिमा १२८
(२) अधिक देवा, विमल वसहीमाना रगमडपनी एक छतनी कोतरणी, देलवाडा,
(नारमी सदी) १२९
(३) मिहान्द अधिक (१), दण वसहीनी एक छतनी कोतरणी, देलवाडा,
तेरमी सदी १२९
- २१ श्रीउदयप्रभुमूर्तिरुत धमाभ्युदय महाराथनी प्रतिमानु गुजरेश्वर महामात्य
बल्लुपाळना हस्ता रवाळु पाउ १४५
- २२ सं १२९४ मा ल्याणल ताटपनीय प्रनमा मळेछी श्री हमचद्राचाय अने
गुजरेश्वर कुमारपाळनी त्रिप्रातिओ १४२
- २३ १५मी सगीमा कापडपर चितरायेल बधमान त्रिप्रा १४३
- २४ श्री विनयविजयोपाध्यायना हस्ताक्षर (लोकप्रसाद प्रपनी प्रथम नरुमाणी) १४३
- २५ लाल उपर गेरु सानेरी चित्र
- २६ महोपाध्याय श्री यशोविजयनी महाराजना हस्ताक्षर (जुस्वामीरास) १४३
- २७-३० (१) नर्तिका चित्रवासल गुफाना चिनप्रासादनी दीवालपरनु विश्वप्रख्यात
रगीन चित्र अनाश्रित कठानो एक नमूनो १५६
(२) उदयगिरिनी गणेशगुफानी केवाळनो नमूनो
(३) राजगिरि उपरनी चैन गुफा
(४) उदयगिरिनी रानीगुफानी केवाळनो नमूनो १५७

आचार्य विजयवल्लभसूरि स्मारक ग्रंथ

: श्रद्धांजलि अने जीवन :

॥ जय तु वीतरागा ॥

श्रीवल्लभगुरुसदक्षिसचरित्रस्तुतिः

वाच्यभावात्तदीक्षाय आवाख्यमक्षचारिणे ।
 मङ्गलेशोऽङ्गद्वयाय नमो बल्लभसूरये ॥ १ ॥
 विजयानन्दसूरीद्रपादसेवामभावत् ।
 प्राप्तज्ञानादिकीसत्य जयतात् सूरिवल्लभ ॥ २ ॥
 शास्त्रो पीर म्भितप्रज्ञो दीर्घदर्शी जितेन्द्रियः ।
 प्रतिभायानुदात्तश्च जयताद् गुल्लभ ॥ ३ ॥
 चात श्रीजीरघमस्य रहस्य येन वास्तवम् ।
 चारित पालित चापि जयतात् सूरिवल्लभ ॥ ४ ॥
 श्रीवीरोक्तद्वन्द्वस्येककालभावचक्षोः ।
 अतन्तमागदर्शी जयताद् गुल्लभ ॥ ५ ॥
 जागरूक सदा नैनशासनस्योन्नतिवृत्ते ।
 सर्वात्मना प्रयतिता जयतात् सूरिवल्लभ ॥ ६ ॥
 जैनविद्यार्थिसंज्ञानवृद्धयै त्रिपाल्यादिका ।
 सस्था सत्पापिता येन जयताद् गुल्लभ ॥ ७ ॥
 पाश्चात्तज्जननवाधारमन्तद्विवर्चितक ।
 वदक्षकाङ्क्षी प्राणान्ते जयतात् सूरिवल्लभ ॥ ८ ॥
 साधर्मिकोद्धारकृते पञ्चलक्ष्मीमसुत्रयत् ।
 रूप्याणां मुम्यर्हसद्वाद् जयताद् गुल्लभ ॥ ९ ॥
 विजयानन्दसूरीद्राज्ञता विश्वकामना ।
 प्रोद्गायिता यथाशक्ति जयतात् सूरिवल्लभ ॥ १० ॥
 जीवन जीवित चार चारित्र चार पालितम् ।
 कार्य चार कृत येन जयताद् गुल्लभ ॥ ११ ॥

मुनि पुण्यविजय ।

આચાર્યશ્રીને અંજલિ

[પહેલી પુણ્યતિથિએ]

(રૂ. ૧૯૫)

ભવ્ય જિનશાસને,
નરવિધાયક બની,
જનમિથો વીર વદનભરિ તુ

સમય વરતી ગયે,
ચૂતન પરખી લીધે,
નિત નવા વહેણુ પ્રગળ્યા થકી તુ

ક્રાંતિનો ફૂલ તુ
શાંતિ ફૂલે મ તુ,
ધર્મ વિવાદમા ના ખૂંધ્યો તુ

જન જો ને તરે
ધર્મ વિજયી ખરે
શત્રુહીન વિરલ પામિયો તુ

સકલ આ વિશ્વની,
તમસ ભૂમિ મહી
દિવ્ય પેગામદાતા નમિ તું

તિમિર ગહર સમા
વિશ્વના ગાનમા
અમર કો દિવ્ય જ્યોતિ ખર તુ

ધર્મ તે દાખલ્યો,
ધર્મ તે આપ્યો
ધર્મ જીવનની મૂર્તિરૂપ તુ

વીર વદનભા ! તને,
સ ત શાસન નમે,
તારી આ પુણ્યતિથિએ ! મુ હું

અમલ કોહાળી

રાજલહંસને

[ભક્તિ સ્મરણાંગલિ]

વીરધર્મ માનસસરના ઓ રાજલહસ ! રસાળા !
નિજગુણ શતદલ પદ્મ સોહાગી, આત્મયોગી મર્માળા !
નયણે વયણે અમૃતધારા !
સંયમ મૌકિલક વ્યવરમણના, નિગ્નનદે ચરનારા !
શુભ્ર સભર આરિત્ર પાંખથી, પ્રભુપથમાં દરનારા !
નય-નિલેપ-વગુણ દરનારા !
ઊહેલ વટપુત સંગવરિયેથી, ગુર્જર તટ વહેનારા !
અદ્ભુત આત્મારામ મહાગ્ગળ, કાંઠીયે દરનારા !
ગુરુપદ પદ્મ પરિમલ ધારા !
યુગ યુગનો આત્મા-આત્મા, અંતર્ગત થાનારા !
આત્મન્યોતથી જગવદ્સલ, લખ-અલખ-સજ્જ દરનારા !
ગગ શારદ રસ ચેલવનાગ !
જાનયોગ-તપસ્યાગ તિતિલા, આત્મવિલોપન હારા !
સવિ હવ શાસન રસી કંવા, ન્યોછાવર થાનારા !
પલ-પલ અગ્રમત્ત અવતારા !
લઘુતા રગરગ-દૃષ્ટિ અનલો મરત નિગ્નનઃ ધારા !
બાલશ્રલ તેજલ ન્યોતિ, માનવ દરુણા ઝખધારા !
પગ્ગે પ્રેમ પાન પાનારા !
ઊડી ઊડી પૃથ્વી પાવન કંઠ, વીર સન્દેશા વહેનારા !
માનસસરના મોઢા હસલ, ઓં અર્હમ્ ઉચ્ચરનારા !
માનવ ઉત્થાને મથનારા !
હસ વિહાર વિરામ સટે, મુખાપુર પદ ધરનારા !
કાન્તિ-ભક્તિ સરવર કાંઠે, ધડી-અધધડી દરનારા !
ઊણા ઓ ઊણા, ઊડી જનનાન !
હવનધાર્યના પૂર્ણવિરામે, મહાપ્રાણાળ જનનારા !
મુક્તિ - રાજલહંસી મળત્રા, ઉતાવળા થાનારા !
કોઈ ન એને, રોકણહારા !
દ્વંદ્વાની નિજ પાખ, ઊડી, ગુબ્જ ગેખી છળનારા !
સંત શ્રેષ્ઠ સૂરિ સરવર છોડી, મહાગ્ગળમાં મળનાગ !
વદ્સલ અનત આશ્રમનારા !
પલપલ સ્મરણ-ગુણી તુજ ગુણગણ-અશ્રુખુદ્ધ દરનારા !
સ્મરણાંગલિ મણિમાળ ચરણ તુજ ઓં શાંતિ ધરનારાં !
વાહન શારદ હસલ ધારા !

પાદરાકર

હે આર્ષદષ્ટા !

છાન - જ્યોત શુદ્ધિ તિ, આત્મ - જ્યોત ઝળહળતી
અધાર અમ મારગ માહે, પથર્થઃ ચર્ચ રતી,
પ્રાસનો તુ પુજ ખરેખર, લખ લખ તેજે ચર્ચ
જન - મન - ગણ અન - આ રો દિવ્ય માર્ગે દમ

આર્ષદષ્ટિએ પરખી લીધા નવયુગના ઐશ્વર્યો !
તેથી તો તે જ્ઞાનરતનો ખુ નો મૂનો ખજનો
“કેવળ ધનના દગના ઉપર ધર્મ - ધર્મ નહિ ફરકે
'જન જય' ના ખાતી ના થી આત્મ - તેજ નહિ પ્રગટે !

હુના ચક્રી ખીગતા જનને તો નાન શા ખપતુ ?
દુખથી સિદ્ધતા માનને મુખિતુ શુ સપતુ ?
સમાજનો પ્રત્યે માનની મુખે રોટલો ખાશે
સારે એનું હેયુ સાચા ધર્મ મારગે જરો !

વિશ્વ - ધર્મનું નામ લઈ વાતમા શીદને રાચો ?
દુષ્કર્મ શા ગરબોના વર્તુળમા રા નાચો ?
ખુશુમા પેસીને શીદને મહાવીર નામ પુરો ?
'મહાવીર તો કેવળ જૈનોના' — એવું શીદ મનાવો ?

મટાવી ના સગાનો સાચો આનો હાથ મિનાવી
એ- આનાજે મટાવીનો સદેહો રટો ગમ્મરી
પગી જુઓ કે સની છાન સાસનના રસિયા સાશે
સત્ય - પ્રેમ - અહિંસાના ગીનો સારી દુનિયા ગાશે

આમ વહાની વલ્લભ' તે તો અજ્ઞાનતી વાણી
દ્રવ્ય - ક્ષેત્ર ને કાળ - ભાવને સ્વપ્ન લીધા પિન્નણી
સમાજના રોગોની તે તો ખગી ચિન્તિસા કપધી
આત્મ - શુદ્ધિ કરવાને કાળે મહાઓપધિ દીધી

૭

વિજયવન છુટ નામ અમોને અખુ પ્રેરણા આપો
તારી પ્રેમ - સુવાસ સત્ત થે નિઘટ મારે વ્યાપો !

શાંતિવાસ ધીં ૦ શાહ

વલ્લભ-હરિયાળી

જગે જગે જ્યાં કાન્તિ-જ્વાળા, વર્ણ રહે શુ સખાણા રે,
 ગાડ હાલ્યુ મધ્યસ્થોએ, અનિમ નાપક બનતો રે.
 અદ્ભુત એના બળને નીરખી, આઘ અનરથે અર્પા રે;
 નિગ જે પુત્રી રલાડપે, 'પ્રસારિનુ' સમ નામે રે.
 ક્ષમ થયા ત્યા એ તો રંગે, ફરી વળી શુભ કાપે રે,
 'જય જય' જનતા સત્વર વદતી, જોડી જોઈ નવલી રે
 સુખમ અગર નામે જે તે, સ્વાગત અર્થે દોડે રે;
 પાપ થયો ત્યાં એનો સીધો, હર્ષ હરે ના માતો રે.
 નવના અકે સગપણુ માની, કાયા કીધી બખણી રે,
 ચતુર્થ અંગે સંગતિ સાધી અભિધા ક્ષગલગ બનતી રે.
 વર્ણ-રુદ્રાકી સંઘ સિધાવે, ઓશકરને દારે રે;
 એના કુળનો એક નખીરો, ભેટે એને ધીરો રે.
 આશિષ અર્પી વર્ણાધીજે, કાર્ય સધાયાં સર્વે રે;
 સ્મરિશ્વરની પદવી લાધી, જૈન જગત અજવાળી રે.
 વિદ્યાવલ્લભ વિદ્યા કાન્તે, સાધન સાચા સર્જે રે,
 પરદાદાને પગલે ચાલે, પચનદે બહુ વિહરે રે
 ગૃહસ્થ-મિત્રે ધર્મે વલ્લભ, યાવચ્ચન્દ દિવાકર રે,
 રચી હરિયાળી રસિક-તત્ત્વે, દાર રમાના વચને રે
 સદક્ષ યુગ્મે કટુલ સગે, વિક્રમ કેરા વર્ષે રે,
 ભાદ્રપદે શુક્રલેતર પક્ષે, ચતુર્થ તિથિ શુરવારે રે

હીરાલાલ ૨૦ કાપડિયા

શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરિજીને અંજલિ

—હરિ પીત ૭૬—

અસાનમૂનક જૈનજનતાને જગાડી જેમણે,
નિગતાર વિદ્યાવિષુ નથી એ તત્ત્વ શોધ્યું એમણે
ચિન્તાન ક્યું એ રોગના પ્રતિધર અર્થે જેમણે
ગાંધી હતી જ્ઞાન—પગ્ની દીર્ઘ નજરે એમણે
જગ્યા કેગ વમળમા વિદ્યાર્થીજન અટવાઈ જશે
સહધર્મની વિદ્યા મળે તો વમળ પણ વિખગાઈ જશે,
વિદ્યાતણુ સદ્ધામિષુ સંકારિતા આવે નહિ
એ જા વિદ્યાલન ગમે ગુરુરાજ રે મુનઈ મહી
દાસનપતિ મહાવીરનું વૈરતાલયું અભિધાન છે
તીયશના એ નામ માટે મરિને જાદુ માન છે
એ વાત જૈન સમાજકેરા ધ્યાન પર લાવ્યા હતા
નિણય કરી એ નામનો ઉપયોગ આચરતા હતા
નવયુગમા વિદ્યા વગર નો ઉત્તિ પામે નહિ
એ વાત યુગવૈર મરિના મનમા સત્તમ વગી ગદી
ગુરમન વિગ્યાનદ આપે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી
“વિદ્યાતણા ધામો બધે ઉવગાનને વલ્લભ ફરી”
આજે તમારા યત્નથી વિદ્યાનથી શોભી રહ્યા
પટપટ, અમલવાઁ ને પૂનામહી સ્થિત તો થયા,
વિદ્યાર્થીઓને ધમના સમગ્ર પશુ મળતા ગહે
ગુરુદેવની મેવા રે જીવન સફળતાને વરે
એ આગ વિદ્યાવધ જના આળીશ એમાથી બનો
ગુરુરાજ અમ પર આજ છે ઉપ જ અતિથે આપનો
જનતા કહે ગમે ગયા પશુ કામથી વી રહ્યા
હો ધન્ય વલ્લભગિવર ઇવં સફળતાને વર્ધા

માવજી દામજી શાહ

સૂરીશ્વરને સ્મરણાંજલિ

વક્ષસ માનવ ઉવનમાં,	વક્ષસ સંપત્તિ સાર
વક્ષસ મારિત્રે શોભતા,	વક્ષસ રાત સરતા
વક્ષસ શ્રદ્ધા ધર્મની,	વક્ષસ મહાવાદનો સાર,
વક્ષસ સમક્ષિ ધ્યાનમાં,	વક્ષસ શુદ્ધ વિચાર.
વક્ષસ શુદ્ધાને જનમિત્તા,	વક્ષસ પતંગને પ્રાણુ.
વક્ષસ દેવગી મર્મના,	વક્ષસ ઉવન ભાગ્ય
વક્ષસ મદિરે મ્હાપના,	વક્ષસ મેલ વિશાળ
વક્ષસ વિશ્વવ્યાપ્યનો,	વક્ષસ વાગી રમણ
વક્ષસ સરસ્વતી સાધના,	વક્ષસ મન પ્રમાર.
વક્ષસ વિશાળ મદાવીર ના,	વક્ષસ સંધનો માથ,
વક્ષસ યુગ શિશેમણિ,	વક્ષસ શાસ્ત્ર સુવત્સુ.
વક્ષસ ધીર્મ અખડ છે.	વક્ષસ આગમ સાર
વક્ષસ જ્યોતિર્ધર સુગતા,	વક્ષસ દૃષ્ટિ વિશાળી.
વક્ષસ વિશ્વબંધુનના	વક્ષસ હુદયે ઉદ્યાસ:
વક્ષસ મદાવીર પંથના,	વક્ષસ મદાથી મદાન
વક્ષસ શાસન ઉતના,	વક્ષસ જયવંત સુકાન
વક્ષસ ઉવન સાધના,	વક્ષસ પદ નિર્ગણુ
વક્ષસ સિદ્ધિ પામતા,	વક્ષસ વદન દગર
વક્ષસ મ્હૂતિ સનની,	વક્ષસ ભક્તિ સુગર,
વક્ષસ સ્મરણ-કલ્યાણના,	વક્ષસ સુકિત સુવાસ

કલ્યાણચંદ્ર દેવ ઝવેરી

નમી રહું —

નમુ દે વિમુનિ ! વિમય તવ પાપે અજયથી
 પ્રનિશ્યા તિયા એ સ્ત-નનનસુ કે ન બનતી
 દમેશા સોદાણ મધુર મુખરૂ સારભમયુ
 તથા અમુઓમા નવીન દષ્ટિ જે અમી રત્ન !
 તમારી ગિરિમા ગમ રાગદે ફે ! ઝગનાં
 વહાની અમાગે પ્રણયજ છા - નનભ બાયા
 તથાપિ ના ભીંત્યા જગડિ પિના વારિ જાગે,
 આજી મમારે જયમ કુસુમ નિર્વેષ જ રહે !
 તમે નિત્યે સોન્યા જનનનુએ તોય મનના,
 તમે માડી મીરી પગમ મળી પથ મગલે
 પ્રસાદા જ્યોતિ વા ધનતિમિર પથે મર્ધ પૂવા,
 અને એની રીતે મૃત જનમા એનન ભર્ષા
 તમારી દષ્ટિઓ અમ જનના ધ્યેય જનને !
 તમારી સદૃષ્ટિઓ અમ જનાનાં મન જનને !

નવીનચદ્ર અબાવાવ ગાલુ

અમર વલ્લભ

અમર તુ મરણે રે ધર્મ-ધુરધર ધોરી,
ધર્મને કાળે રે તે વાત ન રાખી અધૂરી

ગુજરાનવાલા ગુરુકુળ કરીને, ગુરુગુણ જગમા ગાયો,
મહાવીર વિદ્યાલય વિરચીને, વલ્લભ ડંડો બળવ્યો. .. અમર૦

શ્રાવક - શ્રાવિકા ઉત્તતિમાં સધ ઉત્તતિ સમજાવી,
સાધુ - સાધ્વીના ય જીવનમાં, ધર્મ-ધજ કરકાવી .. અમર૦

ગુજરાતી તુજ ગુણના રાગી પજાખી બડલાગી,
સર્વજનો તુજ દર્શન કરતાં, અમૃત પીયે અમાખી . અમર૦

દૃઢતા શક્તિ અણુનમ તારી, કાર્યકુશળતા ભારી,
લીધુ કાર્ય તે પાર જ પાડ્યુ, એવો તુ પ્રતાપી ... અમર૦

સર્વ ધર્મની તુલના કરીને, સાચો રાહ તે આલ્યો;
સસ ઉચ્ચરતાં જીભ ન અટકી, એવો તુ ભેખધારી . અમર૦

કોઈ કહે પન્થ કેસરી, કોઈ ગુણાનુરાગી,
કોઈ વહે છે. પુણ્યપ્રતાપી, કોઈ તિમિરતરણી .. અમર૦

શુ કહુ તુજને મહા તપસ્વી! જાણુ ન પડતી મુજને,
સત કહુ કે મહત કહુ, કે કહું સુકૃત કરણી ... અમર૦

વચને વચને ફૂલડાં ઝરતાં, દર્શને ચેતન ઊછળે,
તુજ જીવનનો અમીરસ પીતાં, પ્રેરણા નવનવ પ્રગટે અમર૦

વદન તુજને વિશ્વવિભૂતિ, વદન મહાવ્રતધારી,
ધર્મને કાળે તે તો ગુરુજી, ગાત્રો દીધા ગાળી .. અમર૦

આતમરામી ગુરુગુણગામી, કીર્તિ જગમાં જામી,
અમર થયો તુ આ જીવનમા, વહે 'પ્રવીણ' શીશનામી . અમર૦

પ્રવીણચંદ્ર જેચંદ મહેતા

સૂરિજનો જીવનસૂર

ભારત !

અનોખો ને અદ્ભુત
કેનો ભાગ્યમાન દેશ ! કે
તુજ કુખે અનતર્થા યુગેયુગે
માર્ગ શી મળતાઓ
રામ ને શ્રીકૃષ્ણ
ગૌતમ વર્ધમાન ને મોહને
નિજ જીવનની પારદર્શિતાએ
દાખવ્યા સૌને અનુસરના
સત્ય, માનવપ્રેમ ને અહિંસા
માનવજીવન સુપથે વાળી
રિથે સુખશાંતિ પાથર્ષા

ગુજરાત !

ગર્વિની ગુજરાત !
તેં પણ ભેટ ધર્મા ભાગતને
પ્રાતરમરણીય માનવગતો,
દુર્નભ પામ્યા ફરી ફરી
મહાગતો એ જોઃ વલ્લભ રત્નો,
એક પ્રજાસ્થો રાજ્યોત્તે
અન્યે અજવાળ્યું ધર્મક્ષેત્ર
રાજ્યોત્તે હાક વગાડી
ત્રાણ પોકારાની રાજશાહીને
જનતાનાં રક્તે નિનાસતા,
હિંદિય રાજ રમખાંડોને
સુણા પુ કે—

“ માતૃભૂમિની એકતા ખાતર
તાજ અંશે દસ માતૃચરણે ધરો,
સમાજ એવો મ્યો કે
ઉત્પત્તિયના ભેદ ન રહો ’
ને
સૈક્યોમા જુ પેવો ભારત
ફરી એ ને અખા થયો
વત્તભ ! એ તુજ પ્રતાપે

જનભારત !

તેં પણ દીરો ધર્મક્ષેત્રે
સમય ધર્મ પિંજાનતો,
જૈન જાગૃતિ જખતો
અહોનિશ ઉત્થાન રટતો
જૈનમાનના દુ ખે દ્રવતો
કલ્પાણના મયા કથતો,
જીવનભર એમતા ઉત્તેજીતો,
નીંદર અને અહિંસક
વીરનો સત્ય અનુગામી,
શામન તો માયો ઉદ્ધારક
દુરદેશી અંશે સર્વશી
પગ્ગલકેસરી, વત્તભસૂતિ

વીર સત્તાનો !

આપણા સદ્ભાગ કે
જૂનેલાને સુપથે વાળના,
સમયધમ સમજવવા
અધશ્રદ્ધાએ રિપયમાખીને
સત્ય ખપી પ્રકાશ પાથવવા,
ચીનાની ચાને ન ચાના
સત્ય દશન દાખવવા
વત્તભસૂતિ શ્રમણ
આપણુ વચ્ચે સાધુરૂપે પ્રકાશવા
ગુરુદેવ ! આત્મા વત્તભ !
અમારા અનંત અહોભાગ
અમ ભાણુઓની અહોભાગ
અહોભાગ જૈન સમાજના, કે
સત્ય સચોટ મગજવરો
જ્ઞાન-પિપાસા મતોરા
માત્ર મોખળા યથા તે
પાંખા અર્ધચીન જ્ઞાન, જે
અનન્ય તે અનિવાર્ય હતું
જ્ઞાન વિદ્યાની પગલો મારી

જ્ઞાન જળે સિંચ્યા,
જૈનજ્ઞાનની જ્ઞાનતૃપ્તિ છીંચી.
ને
પછાત ને વા સર્વત્રેય સગાળે
વૈદ્ય, વડીલ ને કુટુંબને લાળ્યા.

પગ્નગદેસરી !

કેસરી કહેવાણો પણ
કાળજી નું દોભળ;
જૈન સમાજનું દુખ દેખી
હૃદયે અગાર જળતો,
સમાજની અવસ્થાએ
ધર્મની અધોગતિ પિછાળતો,
ધર્મ ને સમાજોત્થાનની
જીવનભર ચિંતા સંધી,
તેથી
જૈન-જગત જગાડવા
જીવનસર અલસેક જગાડ્યો.

યોગીવર !

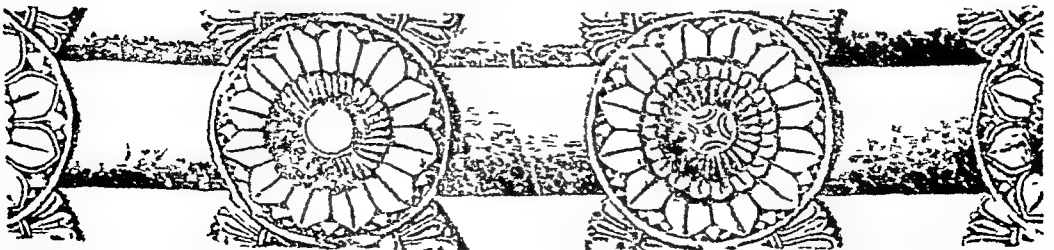
જીવનતાં આરે ખેડે
કદી જપ ન કીધો,
ગામ, પુર, નગર ને ગલીએ
ડોળી ખેસી ધમ્યો, ને
અમર આદેશ આપ્યો
“ જગ, જૈન જગ,
સસ સ્વામિવાત્સલ્ય સમજ
સપત્તિનો સદુપયોગ કર ને
નિરુદ્ધમીને ઉદ્યોગ આપ,
નિરક્ષરના નિવારવા
ગામેગામે જ્ઞાનપરબ માડ,

નિગધાગ્ના દુખ નિવાર ને
સતી-સિદ્ધાન્ત અગે ધર,
વિધવાઓના વિલાપ હર ને
સમાજનું આગેગય મુધાર,
તો જ

સ્વામિવાત્સલ્યે તેજકુવાળ ઊંચે ને
સદ્ગતી નિજ અગવાદને મુલાવને
ત્રાયક અને ત્રાવિક્ર
અતુર્વિધ સઘના બે પાયા,
પાયાની પુનઃપુરી પાટી
તેડવી શાસનની સિવરતા.
નિર્ધન નિર્જાતી જેન
પાનાળ પેટ પડોચેય રહે
શી કરમે ધર્મની સેવા ?
કેમ કરશે સમાજોદ્ધાર ?
જૈન શાસન જળવતુ કેમ ધશે ?
માટે

શાસનનાં શુભુત્રો !
સસધર્મ ને રાજપ્રવાહો પારખી,
સપત્તિનો સદુપયોગ સેવો
ને
બદલો વાપરવાના વહેણ
અધશક્ષા ને અધસકિતએ
ન અધગતા ભટકાતા કે દોરાતાં
વિચારો નિજ દિલના ઊંઘાળે, ને
સસ ગાહ શોધી અને ગ્રહી
વીરના વીર પુત્રો !
નીડર બની આગળ વધો;
એ જ અનિમ ઇચ્છા ને આશા

જયંત એમ. પરણી, એમ. બી., બી એસ.

આપણા શ્રીવલ્લભ ગુરુદેવ

આચાર્ય નિઝમસમુદસુદ્દિન

આ પૃથ્વી પર અને મનુષ્યો જન્મ્યા હીક લાગે તેમ હવ્યા અને અતે મૃત્યુને શરણ દયા જગત કેટલાના તો નામ પણ બળુછતું નથી, તેઓ કયારે જન્મ્યા અને યારે દુષ્ટી પ યા તેની કોઈ એ નોંધ પણ નથી લીધી, જ્યારે બીજા બાણ એવી ટેટીમ વ્યક્તિઓ રક્ષિત જેતું નામ લેતા એ પ્રમારનો અલોપિ આનંદ ધાર છે, હૃદય પ્રતુલિત બો છે કારણ કે એ વ્યક્તિઓ પોતાની પાછળ એવી સૌ ભ મન્તી ગર્ભ હોય છે કે જેની કોગમ સ ય કોર્થ કરે આની વ્યક્તિઓ હવન હવનાની નથી ! દષ્ટિ અપ છે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની અદ્ભુત જડીણી દર્શાવે છે

૫૦ નિઝમસમુદસુદ્દિન એની વ્યક્તિઓમાના અંક હતા તેમની પાસે તેમની પોતાની આગવી પ્રતિભા અને દિવ્ય શક્તિ હતા દુ ખ અને આપત્તિઓમા સપ થિલ સમાજો જનમત કરવાની તમન્ના હતી પવિત્ર હવન હવી દુનિયાને અમૂલ્ય પેગામ પહોંચા નાની તીવ્ર અભિલાષા હતી

બાળપણથી જ તેમના લક્ષણો બિન્ન તરી આવતા હતા નતન પ્રગતિ કરવાની અને કોઈ અનુભવ તત્ત્વની ખોજ કરવાની તેમને પ્રથમથી જ તમન્ના જાગેલી અને આ તમન્નાએ જ અનેક વિશ્વો હતા તેમને બાળપણમા જ દીગિત બનાવી દીધા ભરસુવાનીમા તેઓ લાગી વરાગી બન્યા દુનિયા તરફ નિહાળવાની એ પવિત્ર રતન દષ્ટિ ઝળવી 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' એ તેમનું હૃદયનમૂલ બન્યું ને એ હવનસૂત્રને સ ય દષ્ટિ સમક્ષ રાખી જેન જેતોગના ભેદભાવ નિવા ગરીમ હોય કે અમીર, રાજા હોય કે રૈક, અધિમારી હોય કે અનપિ રી, પશિમ દોય કે શ્રાહણ, હિ દુ હોય કે મુસલમાન—સોને વીનગગદેનનો શુભ સંદેશ સમજાવ્યો હજારોને માસ-મગિ અને આગનો લામ મગલો પન્નમ રાજધાન, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર મધ્યપ્રાન મહા ભૂટ આદિ પ્રેતોમા નિચરી પોતાના જ્ઞાન શક્તિ તેમ જ આરિગમણ દ્વારા પન્નમના પ્રાણી રાજધાનના ત્રે ગુજરાતનું માન આરોપ્તના આલ્મ અને મહારાષ્ટ્રના માનનીય મન્ના પન્નમને મુધાર્યા રાજધાનને જગ્યાઓ ગુજરાતમા ગજેના કરી, સૌરાષ્ટ્રને ડગલ્યો અને મહારાષ્ટ્રને ડગાવો ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક પ્રગતિ અથ ખૂબ શ્રમ લીધો દેશસ્થાનતરોમા ધૂમી પ્રવચનો કર્યા અને નાન ની પરતો ડાળી કરી મુગર્ધમા શ્રી મહારી જેન વિદ્યાતત્ત્વની રચાપના કરી અને સારપછી અમ નાન, પૂના તેમ જ વડો રા ખાતે તેનો વધુ નિમસ થયો વરકાણામા પાર્વનાથ જેન વિદ્યાતત્ત્વની રચાપના કરી આમ આની જ્ઞાનપરતો ડાળી કરી તેમણે સોને અમૂલ્ય જેવા મીઠા નીર પાયા આખી જેન વિદ્યાર્થી આનમ તેમના આ ઉપમારો કદી વીમરી શ જે નહિ

૫૦ ગુરુદેવે માત્ર જીવણી માટે જ પ્રવચન વોં એમ નથી, જેન મામનની ડનતિ અથ બીજા અનેક કાર્યો પણ તેમણે મ્યાં ઉપધાન, ઉત્તમજ્ઞા અજ્ઞનસનામ, પ્રતિષ્ઠા હવોંદાર નવા મગે ઉપાધ્યયો, ધમરાણાઓ આરિના ઉત્તેજન માત્ર સદાપના મેળવી બિન બિન મગોએ પ્રવચનો કરી તેમણે પોતાના સંદેશને પહોંનાઓ તેમનાં પ્રવચનોમા સન્માર્ધનો ભુમ હતો તેમની વાણીમા અમૂલની મીઠાશ હતી એમની પ્રતિભામા અદ્ભુત તેજ હતું એ અર્થોર્થ મગે અને અદ્ભુત પ્રતિભાએ અનેક ચમત્કારો ઉપજાવ્યા એ ચમત્કારો આપણે જાદુ નહિ મ્હીએ, પણ આર્થિકનો પ્રજ્ઞાન ગણીશુ ૫૦ ગુરુદેવ

જાતે પણ તેને ચમત્કાર તરીકે ન ઓળખાવે, પણ આપણી સામાન્ય દૃષ્ટિ તેમાં આશ્ચર્ય જુએ એ સ્વાભાવિક છે એવા ક્યા પ્રસંગો હતા કે જેને લીધે આપણે ઊંડા વિચારમાં પડી જઈએ છીએ ?

૫૦ ગુરુજીનો આશીર્વાદ કદી નિષ્ફળ જતો નહિ એકવાર ચોપાટી પર તેઓશ્રી પ્રવચન કરી રહ્યા હતા એવામાં એક માણસે પાને આવી ગુરુજીને પ્રણામ કર્યા અને પૂછ્યું : ‘આપ મને ઓળખો છો ?’ ગુરુજીએ કહ્યું : ‘ના ભાઈ’ ત્યારે પેલાએ કહ્યું ‘હે પ્રાણવલ્લભ, તમે તો મારા પ્રાણદાતા છો. હું મેરઠ જિલ્લાનો રહીશ છું વડીલનો ઘઘો કરું છું એકવાર દોઢ ગુના અગે મને ફાંસીની સજા થઈ. આવી કસુણ પગિચ્છિતિ મારી પત્નીથી સહન ન થઈ શકી અને આશીર્વાદ માટે તે આપની પાસે દોડી આવી આપ પણ ગળગળા થઈ ગયા અને આશિષ દીધી કે ‘દેવગુરુધર્મપસાયે સખકુછ અચ્છા હો જાયેગા’ અને આપનો આશીર્વાદરૂપી વાસકેષ લઈ તે મારી પાસે આવી. અતે હું બચી ગયો અને મને છવનજાન મળ્યું’ આ વાત સાંભળી ગુરુજીને આનંદ થયો અને પેલા ભાઈ પણ જેના આશીર્વાદથી પોતે બચી શક્યો એ ગુરુના દર્શન થવાથી પરમ આનંદ અનુભવી રહ્યા.

ખીજો પ્રસંગ. એકવાર ૫૦ વિજયવલ્લભસૂરિ પાલીતાણામાં હતા તે દરમિયાન એક દિવસ સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર લાલા ધનશ્યામજીને સપેં દંશ દીધો છેલ્લી ઘડીઓ હતી, કારણ કે એર પ્રસરતુ જતુ હતુ એવામાં ધનશ્યામજીના મિત્ર રતનચંદ જૂન ગુરુજી પાસે આવ્યા અને બધી હકીકત વિગતવાર જણાવી. ગુરુદેવે તો હમેશની જેમ આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું : ‘સખકુછ અચ્છા હો જાયેગા.’ શ્રી રતનચંદ જૂન વાસકેષ લઈ પાછા આવ્યા અને તેનો જેવો ઉપચાર થયો એવું એર ઊતરવા લાગ્યું અને લાલા ધનશ્યામજીએ જાણે નવું છવન પ્રાપ્ત કર્યું ! ત્યારપછી તો ધનશ્યામજી ગુરુજીના પરમ ભક્ત બનીને રહ્યા.

ત્રીજો પ્રસંગ. સં. ૧૯૯૨માં શખતરા નગરમાં અજનશલાકાતી પ્રતિષ્ઠા કરાવી પાછા ફરતાં તેઓ એક વાર પંજબમાં આવેલા પચુર ગામમાં રોકાયા આ ગામ હાલ પાકિસ્તાનમાં છે. ત્યાં સખન ગરમી પડતી હતી. તેમને પાણીનું એક ટીપુ પણ મળ્યું નહિ, તેમનો આવકાર પણ ન થયો; આથી ગામ છોડી તેમને તુરત જ આગળ વિહાર કરવો પડ્યો. કોણ જાણે કેમ પણ તે વખતે ત્યાંના દૂવાઓનું પાણી ખારું બની ગયું ત્યારપછી સં. ૧૯૯૮માં તેઓ જ્યારે ફરી પાછા એ જ ગામમાં આવ્યા ત્યારે તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત થયું લોકોએ ભક્તિભાવથી સ્તુતિ કરી. કારણ ગમે તે હોય પણ નવાઈભરી રીતે દૂવાઓનું પાણી સાકર જેવું મીઠું બની ગયું અને ઊંડાં ઊંડાં ગિરિ ગયેલા દૂવાઓમાં પૂરતું પાણી આવ્યું સુકાઈ ગયેલી નદીમાં પાણીનો ભરપૂર પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો ! આવી ઘટનાઓથી લોકોમાં ખુબ આશ્ચર્ય પેદા થતું.

ચોથો પ્રસંગ : બડૌત નગરમાં સં. ૧૯૯૬માં ત્યાંના જૈન મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની હતી, માહ મહિતાની કડકડતી હડી પડતી હતી, પરંતુ પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ હોવાથી લોકોનો ઉત્સાહ માતો ન હતો રથયાત્રાની પૂરી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી. આજુબાજુનાં ગામોમાંથી અનેક લોકો આવેલા. દિગંબર જૈન હાઈસ્કૂલના મેદાનમાં આત્મચલ્લભનગરની રચના રચાઈ હતી. અનેક વેપારીઓએ પોતાના સ્ટોલો ઊભા કર્યા હતા ઝવેરાત, સોનાચાદીના કીમતી દાગીના, અનેક જાતના વાસણો, જરીથી માંડી રેશમી, સુતરાઉ વગેરે જાતજાતના કાપડની હારબધ દુકાનો ખડી થઈ ગઈ હતી. રમતગમતો માટે પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ હતી. બધું વાતાવરણ આનંદ અને ઉમંગથી સભર હતું પણ કમનસીબે એટલામાં સર્વત્ર વાદળો ઘેરાઈ વળ્યા અધાનુ ધોર થઈ ગયું વીજળીના ચમકારા થવા માંડ્યા અને જાણે હમણાં પ્રલય સર્જવું તાલવનુલ મચી જશે એવી ભીતિ પેદા થઈ બધી કીમતી ચીજોનો નાશ થઈ જશે અને પ્રતિષ્ઠાનો

ઉત્સવ નહિ લેજની નમ્ય એવી ચિંતાઓ થયા માઠી સૌ પ્રભુને પ્રાર્થ ॥ કરવા માલ્યા મુસલમાનોએ પણ બંગી શર કરી આ નખતે જૈનોએ પૂઠ ગુરુ તરફ મીટ મારી સૌ તેમની પામે ગયા અને હતાશ હૈયે પૂઠના લાગ્યા 'શુ આપણો ઉત્સવ લાગી પ શે?' પણ ગુરુએ તો ઝિમ્ત કરી જવામ આપ્યો સમ કુલ અચ્છા હો જાયેગા ' અને ખરેખર બધુ જ સાડુ થઈ ગયું મેં ગા મ્યા પણ વરચ્યા નહિ આમાશ ધીમે ધીમે સ્વચ્છ થઈ ગયું મુસલમાનોના હૃદયમા પવગે થયો અો જે પટેલા મરિજા પામેથી રથપાના પસાગ થયા દેનાની આનાખની કગ્તા હતા તે પણ હવે વિના સોને રત્ન આપના તનાર થયા એ બરો ગુરુજનો પ્રભાત હતો બધું વાતાવરણ સમી ગયું અને સર્વત્ર આન ની લહરીઓ પ્રસરી મગજ ગીતો ગાવા શર થયા મ જાણ્યોના સૂર વહેના લાગ્યા

પાથમો પ્રમગ ભારત પાકિસ્તાન એવા ભાગના પથા તે સમયે ગુરુદેવ ગુરુદાનનાનામા ગિરામમાન હતા હવે તેમણે ગુરુદાનનાવા છોડી આગળ વિહાર કરવાનું નમ્મી કર્યું આ વાતની મુસલમાનોને ખમર પડી એટલે તેમણે આ ભાન ૧ (પગમમા જૈનોને મુસલમાનો ભાગ્ય કટી સમોધના) લો તેને લખાનું નક્કી કર્યું ગુરુદાનવાવાથી નણુ માર્છલ દૂર આવેલ મોતી નહેરના પુન નીચે ઝાડીમા હથિયારો સહિત બધા મુસલમાનો સતાઈ ગયા આ વાતની ગુરુદેવને ખમર પડતા તેમણે તે દિવસે વિહાર કરવાનો વિચાર પડ્યો મૂકીને આત્માન જેન ગુરુકુળના નિજાળ મેં ભમા મેં માર્છ જવાનો નિર્ણય કર્યો આ સમયે એમ શીખ સરદાર મિનિટરી દૂધી સાથે સાથી પસાગ થઈ રહ્યો હતો અને તેને ખમર પડતા તે ગુરુદેવ પામે આલ્યો ગુરુદેવને તેણે નમસ્કાર કર્યા મુસલમાનોની હેંગમલિ ઠી વાત સાબળતા તેમણે આગળ જવાનું પડતું મૂકી પ્રથમ ગુરુદેવ તેમ જ તેમના સાધુસમુદાયને જનાના રથમે સુખરૂપ પહોંચાયા આની અણુધારી મે મળી રહે એ કાર્છ ઓછી નનાઈની વાત નથી

આના અને કટુમીમ પ્રસગો ગુરુદેવના હનનમા બન્યા હતા, પરંતુ મેંઈપણુ પ્રમગે તેમણે હ પનું ધૈર્ય શુમા પુ નથી તેમનામા વેરઝેર ન હતા સર્વ પ્રતિ યાબાવના હતી દરેક પ્રતિ સમાન દૃષ્ટિથી જોવાની વૃત્તિ ઝળી હતી જના વેરઝેર ને રાખેય લાળ્યા લા તેમણે તે દૂર કરી સગાન ગ્યાપનાનો પ્રયત્ન કર્યા જૈન જૈનેતર એરો એ તેમણે કદી રાખ્યો ઈથી તેઓશ્રી ॥ વિલાળ હ પમા માનવતા રોમે રોમે પ્રમરેન હતી તેઓ તો સસના આત હતા એટલે જે સસનો આહુ એ એમનો આહક હનનમા જે સય તેમને લાધ્યુ તે તેમણે ખીજનને દગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા બધા જ મુખી ધાય એવી ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમણે કેટલાક ચિરમ્મ છૂંધી પોં કર્યા પ્રભુ આના પવિત્ર આત્માઓની પ્રતિષ્ઠા વિમે વિમે મળતી જ રહો

તીર્થંકરોના ચરણે ઉચ્ચારેલ સાતાનું વચન સાર્યક

મુનિશ્રી ઇન્દ્રવિજયગણિવચ્ય

સાચા મહાપુરુષનુ જીવન શરૂઆતથી જ મહાન હોય છે તેની મહાનતાનાં ચિહ્ન બાળપણથી જ એક યા ત્રીજા સ્વરૂપે દેખા દે છે. જ્ઞાન્તની એક બધા વિદ્વતિ અને મુન્નરાનનું ગૌરવ એવા પંડિતપ્રેમી પૂં શ્રીવિજયવલ્લભમુનિના જીવનમા ૫૧ એમ જ બન્યું હતું. પોતાની નાની વયમાં જ માતાથી તેમને વિખટા પડતાનુ આવ્યું—માતાએ નવરૂં પ્રતિ પ્રયત્ન કર્યું, પણ તે સમયે તેમનું ઉચ્ચારેલા ઉદ્ધારને અરેખર ભાવિની આગાહીરૂપ જ હતો. પોતાના લાડીલા જગનનુ જીવન તેણે તીર્થંકરના ચરણોમાં અર્પી દીધું.

માતાના એ પવિત્ર ઉદ્ધારને તે સપુને સાર્યક કર્યા. શરૂઆતથી જ અસાર સંસાર પ્રતિ એક પ્રકારની ઘૂણા ઉત્પન્ન કરી જીવનનુ સમગ્ર દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવ્યું, સંસ્કાર અને ચારિત્ર્યમાં કેન્દ્રિત બન્યું. પોતાના ઘડીલ લાઈના તેમ જ અન્ય સગાસગંધીના વિરોધ, આનાકાની અને અટકાયત છતાં તેણે પોતાના ધ્યેયમાથી પાછી પાની ન કરી, અને તે ધ્યેયને પહોંચવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્યકતા માનીને પૂં આત્માગમજ મહાગજના પવિત્ર ચરણોમા તેણે પોતાનુ શિર ટાળી દીધું અને આમ તે જગન મટી વરલલ બન્યા.

જે માનવીના હૃદયમાં રૂઝકે નિશ્ચિત અભિલાષા હોય છે તેને તે અભિલાષા પ્રતિ પહોંચવા રૂઝકે યોગ્ય માર્ગ મળી જ રહે છે. જેના હૃદયમાં આકાશાનુ ખીજ પડ્યું હોય છે તે રૂઝકે દિવસ પાંગરીને વિગાળ વૃક્તિનું સ્વરૂપ અવશ્ય ધારણ કરે છે. પૂં શ્રીવિજયવલ્લભમુનિના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિની તમન્ના બગી હતી અને તે તમન્ના—અભિલાષા—આર્દ્રાને પહોંચવા તેમને યોગ્ય પંથ મળી ગયો. તેજસ્વી વ્યક્તિત્વવાળા પૂં આત્માગમજ જેવા શુણ્ણસપ્ત અને ચારિત્ર્યવાન શુરુ મળ્યા અને તેમની છાયા નીચે પૂં શ્રીવિજયવલ્લભમુનિએ પોતાનું જીવનનાવ હકારી મર્યું તેમની નાવરીને યોગ્ય સૂઝાની મળી ગયો.

જૈનશાસનની પ્રગતિ અર્થે જેમણે પોતાનુ સમગ્ર જીવન ખર્ચી નાખ્યું એ આત્મારામજીની દોરવણી નીચે તેમણે જૈન ધર્મના મહાન ગ્રંથોનુ અધ્યયન આદર્યું સાચા શુરના તે સાચા શિષ્ય બન્યા શુરની શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી. જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો અને શૂદ્ધ રહસ્યોને પામવા તેમણે અથાગ જહેમન ઉઠાવી. પૂં આત્મારામજીને આગમોનુ સારુ એવું જ્ઞાન હતું. પરદર્શનનો જોગે અભ્યાસ હતો. આ બધા જ્ઞાનનો નમ્ર, વિનયી અને શાણા શિષ્યે યોગ્ય લાલ લીધો અને તે જ્ઞાનરૂપી પીયૂષની ધારા સર્વત્ર વહેવગવવા જગદસ્ત બેખ લીધો. ગામેગામ ને શહેરેશહેર ફરી શુરના સદેશની સૌરલ પ્રસારી દીધી અને સર્વત્ર ઉમગ અને પાવિત્ર્યની લહરી લહેરાઈ રહી.

જૈનધર્મના પાયામાં ગ્રહેલા સિદ્ધાંતો અને સત્યોને જે સારી રીતે સમજવામાં આવે તો અવશ્ય લાગે કે જૈનધર્મ ખરેખર એક ઉચ્ચ ધર્મ છે એ ધર્મને પ્રચારક દૃષ્ટિએ નહિ પણ સર્વોદયની દૃષ્ટિએ કેલાવવાની પૂં સૂરિજના હૃદયમાં અનેક ઊર્મિઓ પ્રવર્તી રહી હતી. એ ઊર્મિઓને અમલમાં મૂકવા તેમણે માત્ર આધ્યાત્મિક કે બિનસાસારિક દૃષ્ટિ ન ગખતાં સાથે સાથે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ પણ ધ્યાનમાં રાખી. જૈન સમાજની ઉન્નતિમા તેમણે જૈનધર્મની ઉન્નતિ પણ નિહાળી જગતમાં વ્યાવહારિક રીતે જૈનસમાજને આગળ લાવવાનુ તેમને યોગ્ય લાગ્યું ખરેખર આ એક દીર્ઘદૃષ્ટિ હતી. એ દીર્ઘદૃષ્ટિના

કાળ આને આપણો મળ્યા છે એ ઊર્મિએ આપણને જગતમાં જોડે, કાળમાં કોને? તથા વરમણા દાદરૂન આપી મુગર્મિ શ્રી મહાવીર જન વિદ્યાન્ય જેવી ભવ્ય સ આ અને અમલતા પૂના તેમ જ વોગમાં તેની જ મજાનું શાખાઓ અર્ધા આ ઉપરાંત પ્રગનિના સિપર સડ ક તી બીજી અનેક સ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને પશ્ચિમે જન બાળમોમાં જ્ઞાનની અતિ ઉજ્જવળ સિધ્ધા પ્રગળી બી

આ બધાને વગરી ભવ્ય એવી એક ગચ્છ ઉર્મિ તેમના હાથમાં બિંદી હતી અને તે હતી એક વિશાળ નૈન યુનિવર્સિટી સ્થાપનાની આપણે ઇંગ્લીશ તેમની એ ઉર્મિ પરિપૂર્ણ કરના આપણે આપણે પ્રાચીન આ રી કમિશન થઈએ

મના । યમિઓ તેમના ગુણોથી જ મહેકી જાતી હોય છે તેમના એ ગુણોમાં અત્ય પ્રમાણની આપેલ શક્તિ હોય છે એ ગુણોની છત્રી તેમની પ્રતિભામાં સાચી રીતે પ્રતિબિંબિત થયેલી હોય છે સામાન્ય રીતે એવી મા યના છે કે તીર્થો જ્યાં પિંડાર કહેલા દુરગો પણ પોતાના મુખ શા મથી નીચા ઢાળી દે અને તેમનો માર્ગ આપોઆપ આફ ધર્મ જન્ય તેમ જાગા રહેલા ગુણો જ જનજ તેમના મનુ કાર હતા હોય અને તે જનો તેમના આગમનનો એ જ સર્વ પદાચારી દે તેથી જ એ કવિ ગાય છે કે

गुणा कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि यस्या सता ।

पेतर्वागधमाप्रातु स्वयमायान्ति पदपग ॥

કેનબીમા કુળી રીતે જ મીઠી મુમ ગહેની નોડ છે, પણ એ મુમના પ્રમાણ કરવા કેનકી ક્યાય મુસાફરી કરવા જતી નથી—તેની મુમથી આખાંઈને બમરો પોતે જ લા આનતા હોય છે તેની જ રીતે મદદા પુરો પોતે પોનાની આમપ્રદઆ ના કાલ્ય જતા નથી તેમના મુમો જ તેમના નો તરીકેનું મર્થ દે છે, નો એ મુમોથી જ અન્ય જનો તેમના પ્રતિ ખંવાય છે આ રીતે મુમોનો અતિ મીમતી પ્રભાવ છે જેટલા મુમો મધુ તેટલા તે વધુ મર્યાન પૂન સુશિ જતા જતા લા નેમ ના મુમો ની મોરબથી સમમ વાનાગલ મહેકી જાનું મરન જાન ઉમમ અને C કાલ પ્રવર્તી રહેનો તેમના મુમોમા રહેની અન્ય મુમથી માન જનો નહિ પરંતુ જેનો પછા એના જ આ પાના

સદગુણી પુર સોની વાણીમા અપૂર્વ આકર્ષ્ય નોય છે તેમના મુખમા મૃદુ વાણી મદી પ્રવેશ કરી શક્તી નથી હ ની વાન પગ એટલી મીઠાશથી તેઓ કહે હ કે એમા મઃદાશનો અથ પામુ મેતો નથી આગમમા પામુ મહુ છે કે

મહાર નિત્ય ચાર, વસ્ત્રાદિય અગનિયાનુલ ।

पुं ३ महसंकल्प, भारि ३ धम्मसंजु ॥

મદાન બાળકો પોતાના વચન અતીત મધુ રીતે, તેના અથડી અસના દાગી ખૂબ
વિવેકપૂર્ણ અને શુદ્ધિપૂર્ણ બોલતા હોય છે—તેમા અનિમાનો ઓજસો પણ દોનો નથી

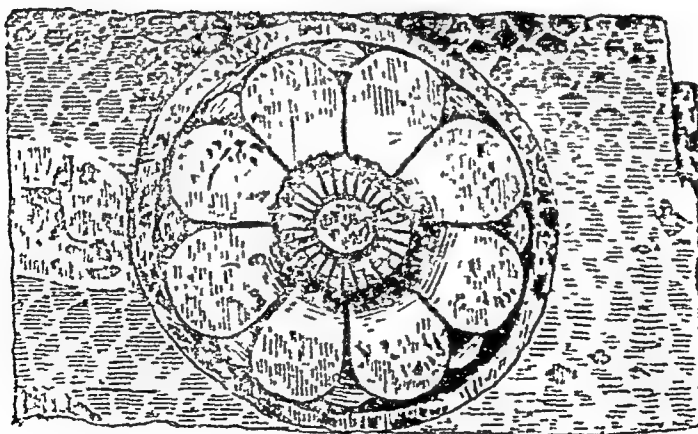
પ્રત્યેક ગ્રામીણને જોયે પાણી જુદા સંપ્રદાય દર્શાવે તેમની જાણીમા અર્થે માણે અને અર્થે
આપણે હવે તે વાળી અત્તની વાળી જતી અને તેથી જ તેમા સત્તાન ન્યોડિંગિસ રાજ્ય

જેમના હૃદયમાં ખરેખર પોતાનું કંઈ સ્થાન સત્ય નોય છે તેનું તેજ પથ ત્યાં જ છે ॥ તેનું ત્યાં
ઓ તે તેજના આત્મી બીડા સીમેને પણ પ્રગળિત થાય છે ॥ મનના પુરો હોવાવાળાને કદના ત્યાં છે
કે આપણે પણ એમના જેવા હૃદયની શખાએ તેમણે મેળવે તો નિરિચા આપણે પણ ગામ કરી
શખાએ આમ મુદાત જકિનઓના હૃદયમાંથી નિરે કિ ખા ॥ ૪ ॥ વળતા નોય છે એ ૪ પાખા

જેઓ સ્નાન કરે છે તેઓ પવિત્ર થઈ બહાર નીકળે છે. પૂર્વ વિજયવલ્લભસૂરિનું સમગ્ર જીવન પ્રેરણાદાયી હતું તેમના જીવનમાં એવા કેટલાંય ગુણ તરત્તો પડ્યા હતા કે જે તેમાંનું એકાદ હાથ લાગે તો આપણું જીવન પણ સાર્યક અને આપત્તિથી તેઓ કદી ગયા નથી. શારીરિક વ્યાધિઓ પણ તેમણે હસને મુખે સહન કરી, અને એ તો કોઈ ભવના કર્મનું ફળ છે એમ કહી તે ફળ દિંમનથી ભોગવવાની અપૂર્વ શક્તિ ડેળવી. તેમની આ બધી સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓમાયી જન સમાજે અને ખાસ કરીને તેમના શિષ્યગણે ઘણી પ્રેરણા મેળવી છે.

વિરાટનું કદી વર્ણન થઈ શકતું નથી ગમે એટલા શબ્દો હોય ગમે એવી ભાષા હોય પણ વિરાટની સરખામણીમાં એ બધું અદ્ય જ છે એમની જીવનસગિતા એટલી વિશાળ હોય છે કે આપણી દૃષ્ટિ બધી બાજુ પહોંચી શકતી નથી તટ પર ઝાલા રહી જેટલું પાનીએ તેટલું સાચું એમના ઊગ્રાચ અગ્રાધ અને અતાગ હોય છે. આપણે તો તેમના ચરણમાં ટળી એટલું જ ગાઈએ કે :

મહાન્ત એવ જ્ઞાનન્તિ મહતા ગુણવર્ગનમ્ ।

યુગવીરનાં સસ્મરણા

મુનિશ્રી જનકનિઝયગણિવર્ધ

જ્ઞાનામૃતેન લોકાના કષ્ટોન્નદનિધાયિને ।

યેન્યુગીનવીરાય નમો વલ્લભમયે ॥

જગતમા મહાપુરુષોનું જીવન સ્વપરમ્યાણુ કરવાવાળું હોય છે અને તેથી જ તે એક આ રીતે હવે । હોય છે જો માનવીની દૃષ્ટિ સમક્ષ કોઈપણ જાતનો આર્થ ન હોય તો તેનો પૂર્ણ નિમગ્ન થતો નથી એમ કહી જ નહિ, પણ તેનું જીવન અધમારમય બને છે મહાપુરુષના આદેશ હવેનો દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખના આપણને આત્મવ્યવસ્થાનું દર્શન થાય છે આપણી નગણાઈઓ અને ક્ષતિઓનું રપટ જ્ઞાન થાય છે પરિણામે આપણે એ ક્ષતિઓને દૂર કરી હવેનું યોગ્ય ધડતર કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ વસ્તુતઃ મહાપુરુષોનું હવેનું આપણામા સમ્મરણું સિંચન કરે છે, દૃષ્ટિને નિસ્તૃત બનાવે છે અને એની રીતે એક દીવા ડીરૂપ બને છે

જેમનું જીવન એક આદેશ જીવન હતું એના અને મહાપ્રતાપી, મહાતેજસ્વી અને મહાપ્રભાવ ધર્મધુરધર સુરિપુત્રોને જૈન સમાજમા પણ યદ્ય ગયા અન્યનું હવે । ધડવામા અને સ માગ વાળવામા તેઓએ પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે અધમારમય જીવનમા જ્યોતિ પ્રસારી નૂતન નાતાવરણ પેદા કરવામા પોતાની અપૂર્વ શક્તિ ખર્ચી છે

પૂજ્ય શ્રીવિજયનંદનલક્ષ્મણજીએ મહાપુરુષોમાના એક હતા તેમનું જીવન પણ અને વ્યક્તિઓ માટે માર્ગ રીતે દીનાદાદીરૂપ બનું હતું ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર મેનાડ, મારવાડ અને વિશેષરૂપે પંજાબમા પગપાળા સફર કરી તેમણે શિક્ષણની સ યાઓ બેલી કરી, સગદન સાધના ઉપદેશ આપ્યો અને ધાર્મિક આદેશ આપી જ્ઞાનની જગતને જ્યોત પ્રગટાવી

તેમનું જીવન અને નિધિ હતું અને અનુભવી સહર હતું એ સમગ્ર હવેનું ચરિત્રને સમજવું અને આલેખવું અતિ કઠિન છે સામાન્ય જનની કલમ તો અચૂક પાસા જ તપાસી શકે આથી હું આપણને જેમાથી કંઈક માગદર્શન અને બોધ મળે એની થોડી ધટનાઓ કહીને જ નિરમીશ એ ધટનાઓના સમ્મરણો મારા જીવનમાથી મદી વિસ્મૃત નહિ બને

પોતાની વાત ખીજાને સારી રીતે સમજાવવાની પૂર્વ સુરિષ્ટમા કેવી દિવ્ય શક્તિ હતી તે માટે એક ધટના બસ યશ એકવાર વિહાર કરતા કરતા તેઓ પંજાબના એક ગામમા આવ્યા એમ અતિ વિદ્વાન અને તેજસ્વી અંગ સાધુ તરીકેની તેમની પ્રતિષ્ઠા જૈન સમાજમા હતી જ, તેથી ધર્મના સિદ્ધાંતોની કંઈક ચર્ચા કરવા કેટલાક બ્રાહ્મણો ગુરુદેવ પામે આવ્યા સામાય રીતે બ્રાહ્મણો ગ્નાના ક્રિયાઓમાં તેમ જ શરીરશુદ્ધિની યાગ્યતામા સહજ રીતે નિશેષ ધ્યા । આપતા હોય છે, જ્યારે જૈન સાધુઓ ગ્નાન કરતા નથી—તેન કરના પાછળ અર્હિંયાની દૃષ્ટિ રહેતી છે બ્રાહ્મણોને આ વાતની ખગર હતી અને તેથી તે નિયમ અંગે તેમણે ગુરુદેવ પામે ચર્ચા કરી ગુરુદેવે અતિ ગાંઠિપૂર્વક પોતાની વાત સમજાવના પ્રયત્ન કર્યો તેમણે મધ્ય કે માન બાજુ શરીરશુદ્ધિ પૂગતી નથી ગમે એટલી બાહ્ય શારીરિક શુદ્ધિ હોય પણ જો

આંતરિક શુદ્ધિ ન હોય તો તે શરીરશુદ્ધિનું કષ્ટ બહુ મૂલ્ય નથી પોતાના વક્તવ્યને પુષ્ટ કરવા તેમણે પુરાણમાંથી એક સુંદર દૃષ્ટાંત આપ્યો :

એકવાર પાંડવો અડસઠ તીર્થની યાત્રા કરવા નીકળ્યા તે સમયે કૃષ્ણ ભગવાને તેમને એક તુળડી આપી અને તેને પોતાની સાથે યાત્રા કરાવવા માટે સૂચન કર્યું બાર વર્ષ સુધી પરિભ્રમણ કરી પાંડવો પાછા આવ્યા તે વખતે કૃષ્ણ ભગવાને પેલી તુળડીનો ભૂકો કરી સૌ સભાજનોને વહેંચ્યો. તે મોખા નાખતા સભાજનોનું મુખ બગડી ગયું અને તેઓએ તે ઘૂંટી નાખ્યો. કૃષ્ણ ભગવાને આશ્ચર્ય સાથે પાંડવોને પૂછ્યું “શું તમે આ તુળડીને તીર્થસ્નાન નથી કરાવ્યું?” પાંડવોએ તુરત જવાબ આપ્યો : “એક નહિ પણ અનેકવાર તીર્થસ્નાન કરાવ્યું છે.” પાંડવોનો આવો જવાબ સાંભળી કૃષ્ણ ભગવાને તેમને નીચેનો ઉપદેશ આપ્યો :

આત્માનંદી સયમતોયપૂર્ણા સત્યાવહા શીલતટા દયોર્મિઃ ।

તત્રામિષેક કુરુ, પાણ્ડુપુત્ર, ન વારિણા શુચ્યતિ આન્તરાત્મા ॥

“હે પાંડુપુત્રો, જેમા સયમરૂપી પાણી છે, સત્યરૂપી પ્રવાહ છે, શીલ તટ અને દયારૂપી ઊર્મિ છે એવી આત્મારૂપી નદીમાં સ્નાન કરો, બાકી બાહ્ય સ્નાનથી અંતરઆત્માની શુદ્ધિ થતી નથી.”

ગુરુદેવનું ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાંત અને ઉપદેશ સાંભળી બ્રાહ્મણો ખુશ થઈ ગયા. ગુરુદેવે આત્મશુદ્ધિ પર ભાર મૂક્યો તેમણે કહ્યું “જૈન સાધુની પાસે સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, તપ, ત્યાગ વગેરે હોવાથી તે હમેશ માટે પવિત્ર જ હોય છે।”

બીજી એક ઘટના છે . એકવાર ગુરુદેવ ફરતા ફરતા અમૃતસરમાં આવ્યા. તેમની પ્રતિભા કેટલી અસરકારક હતી તેનો પરિચય તે વખતે થયો ત્યાં તેમની પાસે એક વેદાંતી બ્રાહ્મણ આવ્યો અને તેણે ‘બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા।’ એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવા બે કલાક સુધી તેમની સાથે ચર્ચા કરી. ગુરુદેવ હમેશા નમ્રતાથી વાત કરતા પ્રતિવાદી ગમે એવા તર્ક કરે તો પણ તેઓ પોતાનો કાબૂ કદી ન ગુમાવતા. બધી ઇન્દ્રિયો પર તેમણે સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ચર્ચા દરમિયાન ગુરુદેવનું મુખ્ય વક્તવ્ય એ હતું કે “જો બ્રહ્મ જ સત્ય હોય અને માયાદિથી સભર જગત મિથ્યા હોય તો આકાશપુષ્પની માફક કષ્ટપણુ કાર્ય થઈ શકે નહિ. જ્યારે હકીકત એ છે કે માયાજનિત જગતમાં કાર્ય પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો તે જગત મિથ્યા કેવી રીતે ?”

ગુરુદેવની આ સમજવટથી પેલા વેદાંતી બ્રાહ્મણ પર ખૂબ અસર થઈ ગુરુદેવના વ્યક્તિત્વથી તે અનન્ય થયો તેને એમ જ થયું કે આવા વ્યક્તિત્વવાળી વિભૂતિ આ પહેલા તેણે કદી જોઈ જ ન હતી તેથી તેણે પૂઠ ગુરુદેવની ભાવપૂર્વક સ્તુતિ કરી અને પોતાનું શિર તેમનાં ચરણોમાં નમાવી દીધું. તેના અંતરમાંથી ભાવનાનો સ્રોત વહેવા લાગ્યો

યદ્રાક્ષ્યામૃતપાયિના પ્રતિદિન નિત્ય સુધા નીરસા

યદ્રાક્ષ્યાર્થવિચારણાદભિગતો સ્વર્ગોપિ કારાગૃહ ।

યદ્વાણીવિપયાત્મપૂર્ણમનસા તુચ્છ જગત્ તૂલવત્

તસ્મૈ શ્રીગુરુવલ્લભાસ્ત્યમુનયે નિત્યં નમસ્કુર્મહે ॥

“જેમના વાકાનુસાર અચૂતનુ પાન કરનારને સુધા નીરસ વાગે છે, જેમના વામ્બના અર્ચનો વિચાર કરવાથી સ્વર્ગ પશુ જે નખાનુ લાગે છે, જેમની વિનય વાણીથી વાસિત મનનાળાને જગત રૂની માફક તુચ્છ લાગે છે એના શ્રી ગુરુ વનના નામનાળા મુનિને હમેશા નમસ્કાર કરુ છુ ”

એ નીચી ઘટના અખડ હિંદુસ્તાનના ભારત અને પાકિસ્તાન એમ ભાગના પછા તે સમય એક કટોકટી અને ભયકરતાનો સમય હતો સર્વત્ર લટકાટ, માગમારી અને આગની ધૂમરાણી સમજાતી હતી માણસમાથી જાણે માણસાઈ દૂર ચાલી ગઈ હતી ! ‘ખૂન સામે ખૂન’ અને ‘વેર સામે વેર’ના મનો પોમરાઈ રહ્યા હતા આના કટોકટીના સમયે પૂજ્ય ગુરુદેવ ગુરુગનનાના શહે મા હતા એ શહેર પાકિસ્તાનમાં ગયું હોવાની સાથી અને હિંદુઓ હિજરત કરી ગયા હતા અને તેને ધ્યાને લીધે મુસ્લિમોના જૂથના જૂથ ધમી રહ્યા હતા સમગ્ર વાતાવરણ અગ્નિમાં, અત્યાચાર અને લટકાટથી કનુપિત બન્યું હતું આવે સમયે પૂ. ગુરુદેવે સમગ્ર સત્નો શાંતિ અને ધીરજ જાળવના ઉપદેશ આપ્યો અને જાહેર કર્યું કે “જ્યા સુધી સતનો એક પણ બાળક અલો હોય ત્યા સુધી માન હવે બચાવના ખાતર અહીંથી એક ગાઉ પણ નહિ જરુ !” ગુરુદેવનું આ વચન સાંભળી સતની શ્રદ્ધા વધી ગઈ સૌને ખાતરી થઈ કે પૂ. સૂરિદેવના અજબ પ્રકારની ધીરજ, શાંતિ અને સત્નશીલતા હતી તેમનામાં પગપકાર અને બલિદાનની તીવ્ર ભાવના હતી પરંતુ માટે સત્સર્વ કરવાની ઊંડી ધગશ અને તમના હતી

પૂ. ગુરુદેવ અને તેમના શિષ્યોનો ઉપાશ્રયમાં વસવાટ જોઈ એ દિવસ કેટલાક યુવાન મુસનમાનો કોષે ભરાયા તેમને થયું કે ‘ગુરુરાતવાલામાંથી બધા હિંદુઓ અને શીખો ચાલ્યા ગયા તો હજુસુધી આ ભાગ્યો (પગનમાં જોનોને ભાગ્ય કહે છે) કેમ ગયા નથી ? જાણે પોતાની માનિકી હોય તેમ નિરતિ શાંતિથી બેસા છે !’ તે સમયે એક વૃદ્ધ શાણા મુસનમાને પેના યુવાનોને સલાહ આપી ‘ભાઈઓ એ વૃદ્ધ કમીરને સતાવવામાં ચાર નથી તે હમેશા ખુલા નામની માળા જપે છે એના પ્રતાપથી જ આ ભક્તગણ શાંતિથી મેં છે એને છેડવાથી એના ક્રતા તમને નધારે નુખ્સાન થશે માટે એનું નામ લેશો નહિ !” પણ એ છુટ્ટા વડીલની સનાહ કોણ સાંભળે ? મુસનમાનોએ એ કાવતરું રચ્યું એક દિવસ વહેંચી સનારે ઉપાશ્રયની પાછળ આવે ન ધરોમાંથી એ યુવાન મુસનમાન બાબો અને તેણે નણ બોમનાખ્યા ઉપાશ્રય, મહિર તથા પાછળ આવેના મુસનમાનોના ધગે સળગી ગયા અમિની પ્રયત્ન જાનાળાઓ આકાશ સુધી પ્રસરી રહી પણ આશ્ચર્યની નાત એ હતી કે પૂ. ગુરુદેવ કે તેમના શિષ્યમંડળને કશી જ હાનિ થઈ નહિ જનકુ બોમનાર યુવાન મોળી લાગરાથી તલ્લીન થઈ પામ્યો આવા સમકારમાં આપણને અતિશયોક્તિ લાગે પણ મહાપુરુષોના હૃદયમાં એવા પ્રસંગો મનના હોય છે તેઓ માન નિમિત્તરૂપ હોય છે પણ સમાજ પર તેની જબ્બર અસર પડતી હોય છે

આ બધી ઘટનાઓ પછી એટલું સ્પષ્ટ રીતે ફિનિશ થાય છે કે પૂ. ગુરુદેવનું બ્યક્તિત્વ ખરખર નિગમ હતું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને શુદ્ધિનું તેમનામાં અનૌકિક તેજ હતું તેમના વિચારો, આશો અને સિદ્ધાંતોમાં પ્રગતિ અપ્રમય બન હતું તેથી જ તેમને યા કરતા હ આ ભક્તિના મધુર સંગે વેલાઈ રહે છે

દુ વાળ્યો મજ્જતા સજ્જનાના શાંતિવિનિ ।

જેનશાસનસ્તપાય નમો વહમ્મયરે ॥

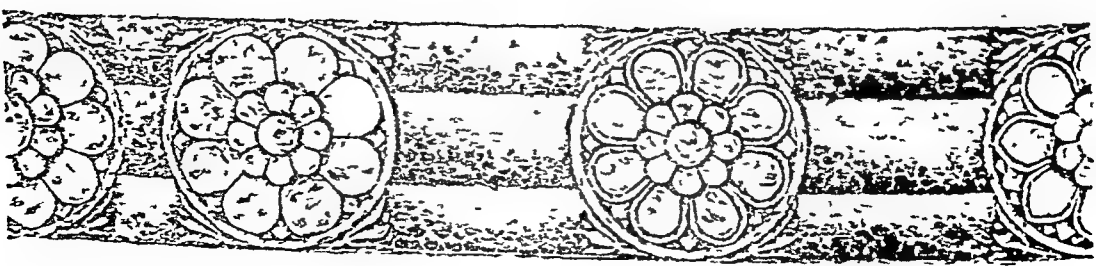
સ્વર્ણસ્થિ આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી

દી૦ ૫૦ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો વિદ્વાસ, જે પ્રવચનસુદ્ધા વિદ્યાલય અથવા ત્યારથી અસાર સુધી, જે જ્ઞેતો આલ્યો છું કેટલીએ વખત હા હાજર રહી મેં વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે અને એને જૈન કોમના ઉદ્ધારની એક સચ્ચા તરીકે લેખતો આલ્યો છું. આખા સમાજનું એક મોટું અંગ જૈન કોમ છે, અને તેનો ઉદ્ધાર તે આખા સમાજના ઉદ્ધારનો એક સચ્ચા ભાગ છે, એટલે તે દીર્ઘદૃષ્ટિથી પૂજ્યપાદ સૂરીશ્વરજીએ એનો ગળો નાખ્યો તે એક ક્ષેત્રમાં તેને આગળ વધાર્યું. તેમનો જેટલો પાલ માનીએ તેટલો થોડો સુઅર્જનાં સ્વ૦ શ્રીયુત સર રમણભાઈ મલિષતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપણા નીચે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંસ્થાન થઈ હતું તે આ વિદ્યાલયમાં થઈ હતું, અને એ રીતે એ વિદ્યાલયે ગુજરાતી સાહિત્યની જે મેળા ગળતી છે તે માટે તે સાહિત્ય પણ એનું ઝાણી છે, નો પછી એના પ્રેરકનું કૃમ જ ન હોય ?

ભારતની સંસ્કૃતિની એકે દિશામાં જૈનોએ પોતાનો કાર્યો ન આપ્યો હોય એમ નથી, કારણ એઓ પણ ભારતયુત્રો છે, પંડી ભલે તેઓ વૈદિક સપ્રત્યયના અનુગામીઓ ન હોય સાહિત્ય, કલા, સ્થાપત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન—કયા ક્ષેત્રમાં જૈનો પાછા પડ્યા છે ? જૈનોનું પોતાનું રામાયણ છે : કલકિન્દો છે : જૈનોના દહેણં ને મદિરો ત્યાં જુઓ ત્યાં એમની કલાના વિષયની ઉચ્ચ ભાવનાની આગિતી આપે છે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ તેમ જ છે.

જૈનોની સંસ્કૃતિની પશ્ચાદ્ભૂમિના આ જમાનાના પ્રદર્શક તરીકે આચાર્યશ્રી જે કાર્ય કરી ગયા છે તેથી એ ક્ષેત્રમાં એમનું નામ તે એમનું કાર્ય અમરત્વ પામ્યાં છે, એમાં શકાને કશું સ્થાન નથી.

યુગવીરનો અંતિમ દષ્ટિનિર્દેશ !

શ્રી. પાદસાકર

રોમરોમ, રામનમેવાના ચોળમટકે રંગાયા
માન અો આરામ ભાન સો-પ્રભુ-ગુર ચગ્ગે અર્પાયા
નતન દષ્ટિથી સષ્ટિ-સમષ્ટિ, જોને હેચે પગખાયા
'અંતિમ દષ્ટિનિર્દેશ' - સન્દેશ મળિઅય દેનાયા

" કર્તવ્ય પ્રતિપાલનની બાણસખામા આગમ પુરુષો પથગયા હોના નથી

જૂની સાધુ પેત્રી ॥ જોગ રાની જમાતનાથી એ ની અટ્ટવી પડી ગયેલી એક મહાન વિમુક્તિ
માનવતાને દૂતી, સમૂહિને જોધતી માનવને દેવ બનાવના મથતી, ભગવાનનું સાસન જ નહો—
માનવમાત્રને રોટને ચોટને અને વસે તમ થઈ રમતવ્ય કે તા જોના તનસતી વિ ઇ વિશ્વની જોખમી
દેવારખી (દીવાલનો મોગે) પર પગ દેની વિચરી ગઈ છે

સ્વર્ગનોમથી ખીમ સ્વર્ગસમી તત્ત્વમથના આદર્શ ૧૪ની ગાયકનાઝ મવાજરાવના વગે રના
આગશે એ ઉતરી ધડિગાળી ધોળને ધડિંગ ગોગાનિવત બનાવી પશુ પૃથ્વીને પાટને દેવો ઈ ઈચ્છતા
કેટલી ? અત્પાતિઅત્પ જ ને ? એ તો હતી મહાન કેશરીકુળની વિભૂતિ ! એને અજકુળમા ગહના ન જ
શોભે ! અને 'આત્માએ આત્મનને પરખ્યો' તેમ જ વિશ્વના વિગટ-પુગટના-નેગ ? એવા
શ્રીવિગ્યાન-આત્મારામ આ વિભૂતિને આત્મ જાનગોર દ્વારા દ ન દે છે—આત્માનું નિઃસ્વરૂપ બતાવી
દે છે—એ કે રી આ બાવ કેશરીને—અકુળ-કેશરીકુળના દશન મગવી અજના ટોળામાંથી ન-કેશરી-
ચુરુનવાસમા વર્ષ વળ છે

વગે રાના વીરદેવસમા ઉવાનમાની પિતા માતા કુળ માધરી સતાપગ ૧૮૨૭ના મર્તિમ શુભ
હિતીયાના એ સુભગ દિવસે એ બટમોગ પ્રિમ પ્રમી અને સમાર તેમ જ લાગના મરસાયગે
પુષ્પ બનતી એ કલિકા મોગી થતી ચારી અને સોનેચે વ નબ બનતી ગર્ અગમોદવ અને મનના માત્ર
રાનના તેમજ જ્યોતિ અને ગુણની મગિમા ॥ વતુન એ સમાગ્રાધિકામા જ પ્રમના લાગ્યા અો ગિમશે
સરુરઓ, ઉપાધ્યાયો અને આચાર્યા સસારબવદારના મગમો, તપસ્યાગ તિતિયાના અમૃતપ્રાગે
બૂસના લાગ્યા સો પોતપોતાના મહાલાગના દેવાદીર એને પારા લાગ્યા અને એ બાનપ્રિમ
પગગના પ્રાણ અને આત્મગુણનાં સો જ ચિંચી રલા, અને સોજ વસન વીતતા તો એની મોગ મોગ
પાખરીઓ ખીની જોગ—ત્યાગ સપમ વિરાગના પાનિ કો વા લાગ્યા આ તો બરબરના મહાપુષ્પ બને
સર્ધ આવેન જોગી હતો જગતમા મમારી ખેન ખેનના નહોતો આવો એ ! મનાભિનિકમગુના
અવસરે તો દેવોને ચે ઝોનુ પડે અને—અને એ મહાન જોગ ૨—મહા ૧ વિગ મહામાનવ-મોગના
ચોકમા એને લેવા ચારી જોગો—આગે જગ્યા અો એ આદેનેના આરાન અરુદ દોષ દે—
અચર્ય દોષ છે એજો પ્રથમ તા મગાગની અર્પિ ઈ માયા મોગવિનાય અો જાગ્યા ૭ ૧૨—જ મ-
જરા-મ બુના જગવાતો અને એના ના ઇયુના વિમસમા ગાન અનામાધ પ્રિમસુખની પ્રાપ્તિ અથ
પ્રકાશના દાન મગ્યા સ્વર્ગ-નક, બધ અો મુખિ અનન દૂષ ॥ નામગ તેમ જ અ ૧૮
આ મ મુખના મમાનું આ ૧ ૧ યુ અો જગદુર છુના મગ્ય ઈ દાસના પાના થેન

એની કમળશી કોમળ અતરઆખડીને પોપચે પરસી-પરસીને લયાં એ ગૂઢ વિચારમંથનમાં ધૂંચ્યો મૂળથી જ તો જોગીઓની જમાતનો જ એ મહાન જોગીડો ને? સસારીઓ-અજકુળ-માં એને કેમ ગોઠે? મહાન્ આત્માઓ પોતાની આત્મજ્યોતિ ન્યારે કોઈ સુભાગી પ્રાણાત્મામા રેડે છે ત્યારે તે મહાન્ જ બની રહે છે. એ પહોંચ્યો રાધનપુર—પ્રાત સ્મરણીય શ્રી આત્મારામજી મહારાજના ચરણે સર્વસમર્પણપૂર્વક અર્પાઈ ગયો નાનકડો છગન જગવલ્લભ બની ગયો, અને પછી તો કોહિનૂર પામનાર ઓછો જ કાચના કટકે લોભાય? પરમ સત્ય, આત્મતત્ત્વ, પચમહાવ્રત અને લાગવિરાગનું મહત્ત્વ આપી લેનારને સંસારમાથી માત્ર સાચી કર્તવ્યનિષ્ઠા જ લેવી બાકી હતી તે લઈ ઓમ અર્હમ્ ઉચ્ચારતાં ચાલી નીકળ્યા સંસારક્ષિતિજનને પેલે પાર! થયો જોગીઓની જમાત ભેગો અને દેવોને યે દુર્લભ એવાં પચમહાવ્રતોથી એ વિભૂષિત બન્યો શાસનદેવીનો લાડીલો બન્યો. શિવસુદરીનો ઉમેદવાર બન્યો. ગુરુનો, જેનાલમનો અને વિશ્વનો વલ્લભ બની રહ્યો.

આત્મમંજરીના આહાર કોયલને મીઠુ રસલયું ગાતી કરી મૂકે છે. આપણા શ્રીવલ્લભને ગુરુકુલ-વાસમા ગુરુદેવની પરખે જે જ્ઞાનઅમૃત પીવા મળ્યા તે એણે ધરાઈ ધરાઈ પીધાં અને ન્યારે વાણી મારકતે ભવ્યાત્માઓને ઉપદેશ દેવા લાગ્યા ત્યારે એ વાણીય હવતી વાણી બની ગઈ. એમાં ધનુષ્યનો ટંકાર, શાસ્ત્રના સારના સંભાર, પ્રભુપ્રણીત તત્ત્વનો રણકાર, લાગ-વૈરાગ્યના અખાર સાથે આચારક્રિયાના સાર છવાઈ રહેવા લાગ્યા ગુરુદેવ તો આપાડીલા મેઘગર્જન સ્વરાવતા વીરનાં ઉપદેશો દેતા વિચરી રહ્યા હતા. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-પળખના પાદવિહારોમાં શ્રીવલ્લભ નિત્ય ગુરુકુળવાસી જ હતા.

જૈનશાસનનો વિરાટ સ્તભ, વિદ્વત્તા-તત્ત્વજ્ઞાન, સવેગરસંસાયણ, લાગ-તપ-તિતિક્ષા, શાસ્ત્રનું પારગામીપણ, એથી સોહતા શાસન-સમ્રાટ એવા શ્રીમદ્ આત્મારામજીસૂરીશ્વરજીની છત્રછાયા પૂરાં નવ વર્ષ અને ચોવીશ દિવસ એકધારી એમના શિર પર છવાઈ રહે છે કદર ગુરુલક્ષ્મી તે દરમિયાન નિજ દક્ષતાથી, ગુરુદેવની પળેપળની દિનચર્યા, વાણીના વહન, ચર્યા અને વાદવિવાદ, સલનાં પ્રશ્નપણ અને નયનિક્ષેપના નિરૂપણ, આચારવિચાર, લેખન અને સલેખન, જ્ઞાન અને આત્મભાન, ધર્મઉદ્ધરણનાં ધ્યાન અને તત્ત્વપ્રાપ્તિના તાન, એ સૌ પોતાના ક્ષયોપશમ, ગુરુલક્ષ્મી, બુદ્ધિની તિક્ષણતાના કટોરે પીતા જાય છે. દિલના દ્વાર, વૃત્તિઓના વહેણ અને બુદ્ધિના બળ ખીલે છે—ખૂલે છે—ઝળકા ઊઠે છે. ધૃષ્ટિ-ભ્રમરી ન્યાયે જાણે શ્રીવલ્લભ ખીજ આત્મારામજી બનતા જાય છે અને ગુરુ રીઝી પોતાની અખટ આત્મસમૃદ્ધિ નિજશિષ્યો સાથે શિષ્યને આપી હળવા ફૂલ બની જાય છે અને એ સૌ જાગતા રહી જાગવવાની જવાબદારીનું ભાન કરાવે છે. પરિણામે ન્યારે આ જોગદર અમરપથ પ્રયાણની વાટે ચાલી નીકળવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેમના અંતિમ શબ્દો શું હતા? ‘અંતિમ આદેશ નિર્દેશ’ શો હતો? ‘**ચેરી પીછે વલ્લભ પંજખડો સમાલેગા.**’ કેટલા ખંધા આત્મવિશ્વાસથી નીકળ્યા હશે એ શબ્દો? અને ગુરુ જતાં ભાગી પડતા શિષ્યે એ નિર્દેશ ઝીલ્યો—વિશ્વના ધર્મસમરાગણનો એ વીર, એ ગુરુદીધા આદર્શને ખાતર કર્તવ્ય, સતત જાગૃતિ, કદર આચાર, પ્રખર પરિભ્રમણ અને પરમ શાંતિ સહિત એ નિર્દેશને સકળ બનાવી, શિષ્યે શિરસાવધ કરેલ ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે, એ વિશ્વે જોયું, જાણ્યું, અનુભવ્યું. પણ એ હતો અંતિમ આદેશ નિર્દેશ? આત્મસ્વરૂપ બનેલ વિજયવલ્લભસૂરિજીએ તો આદેશ અંતિમ પળેય નથી આપ્યો. માત્ર દષ્ટિનિર્દેશ જ અંતિમ પળે શિષ્યને આપ્યો છે. એ દષ્ટિ! હજારો લાખો સંદેશાઓના તેજસ્વી શર છૂટતાં અને અપાતાં જોયા છે તેને જ એનું જ્ઞાન ને ભાન છે. ઝીલનાર એને રૂક્ષિત કરવા ફતા યઈ જાય એવાં હતાં એ દષ્ટિનિર્દેશનાં આખરી વસિયતનામાનાં દાન.

આપણા મહાન્ પૂર્વાચાર્યો અને વર્તમાનકાલીન આચાર્યો પ્રત્યેક કાઈ ને કાઈ હવનકાર્ય લઈને જ આવતા હોય છે કોઈ તીર્થોદ્ધાર, કોઈ આગમ ઉદ્ધાર, કોઈ મહાત્યાગ પ્રચાર, કોઈ યોગ અધ્યાત્મ-

જ્ઞાનના પરમપ્રાપ્તિ પાથરનાર, કોઈ જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ તો કોઈ દ્વિતીયારૂપ દેહારૂપ જ્ઞાન આપ્યા હતા—આવે છે મહાન્ આચાર્યો જીવનકાર્યના જોતિ પ્રપ્તિપ્રદાનના ભગીરથ કાર્યનો આરભ, ત્યાગજનનની ઉપા આરભે જ આરભી દે છે અને પ્રાપ્તિ તે પૂર્ણ કરવા છે વા આસપર્શ્ય પ્રત્યક્ષની રહે છે—તે પત્રી જ વિગમે છે સારે શાંતિ, આત્માનંદ ને સ્મૃતિની જે આભા અતિમ પળે એમના વળ પડે છે એ દેહોત્તેયે દરીનીય હોય છે વગેરેના નીલસપ્ત સ્વપ્નરિચે પ્રવેશ, સંધનપુરમાં નિ મેનુ, મજામજા પૂર્ણ પરિશ્રમ પાથરતુ આ દિવ્ય શાન્તપદ એટલે જ મીમંસા નિષ્કર્ષસ્વરૂપિણ

એ જ દિવ્ય જ્યોતિષ પ્રાકટ્ય પૂર્વભવના પુણ્યોત્તે—મહાસાગરમે—એ જ વૃક્ષ જોનિર્મય બનાવે છે અદ્વિત આત્મસોજ અંગે શુરૂષા એને અદ્ભુત જોનિર્મય નિમાણુ પ્રેરે છે એ વિચ જ્યોતિષા પ્રપ્તિના પ્રકરણ રીતિ, કાલિતર, સાક્ષ્યપદ્ધતિઓ જ્ઞાનસીદ્ધાન્તના વિચ મેનુ દર્શનના દીપ દર્શન તે આપણા જગત્પત્તિ ! લઘુ આત્માત્મભણ ! જૈન સમાજનો મહાનિધિ ! એ જોતિ પત્તન આચાર્યદેવની આત્મપ્રત્યક્ષ દેહસાથે મહાજ્યોતિનાં ચતુરો રમતા મરી મુકે છે ? પૂન શુભગયજી મહારાજ, પૂન વિરધાન મરીશ્વરજી, પૂન વિજયપદ્મશ્રીશ્વરજી પૂન શુદ્ધિસાગરશ્રીશ્વરજી પૂન વિજયતેમિશ્વરીશ્વરજી, પૂન સાગરનંદશ્રીશ્વરજી, પૂન વિજયનીતિશ્રીશ્વરજી, પૂન વિજયસિદ્ધિશ્રીશ્વરજી આ વિગમે મહાજ્યોતિ ધર્મેનાં મહાજ્યોતિ આ જોતિને મહાજ્યોતિનવ-અદ્ય-નવાવે છે ! એમના મનાવના દરિમ, એમને પ્રતિભાનવ ઉદ્દેશકર, ચેતનનવ બનાવે છે ! મહાન્ જોગ રોના નારસ વાગે મળેન અનતઆત્મવિદિ સાથે જગત્પ્રવાણની મહામુક્તિ પા પાત્રાએ નીકળી પડે છે એ જગત્તે—આના નાથ છે સાવેના પ્રવાસને એને આપી લેના દોષુ પડે છે જગત્તે જોયા રે છે—જોઈ ઓંચિયો આનો જન ! અને એજો નિષ્કર્ષ મ્યો— “પ્રાણપાંચે પશુ આરુ શાત્મ્ય ચેતનવતુ બનાવી દઈ” અજ્ઞાનના પડન ઉતારવા મહાશાળાઓ—ભૂમિપુત્રો—કોનેજો—શુક્રાણી ખોલી દઈ ! જૈન જનતા માટે જો જો ગરદી પડે, આધિ-આધિ ઉપાધિથી આક્રમ્યા નિરામ અદે ધર્મશાળાઓ પ્રપ્તિ દેવાય ! જૈ ! જોવેજ તો હોવ જૈન મુનિર્મિતિની જોતિ જગત્પતિ દઈ ! દીરકાદીરકાનાજોતિ દોના રો જમીનજોત્ત રો ! ભગવાન મહારીરના દીરકાઓના હૃદયમાં જડ વાની બેઠેવ દર્શનિપ્રદાન મ્યો દુ ! ઉપાશ્રયની આ દોનાનોની બટાર વીરનો ક્ષેત્ર લક્ષ્યારૂપ ! વિવંધર્મસમાન જૈનધર્મને વિશ્વમા-વિશેષીમા દેનારી દઈ ! મારા વીરની જયતી જગત્પતિ મોકમા ઉજવાતી રુ ! નવ ર ગણનાર જૈન જયચો—અપાચવ જૈન નાગી ભૂખ્યો હોય શીશ્રોની દોષ તા મુકી આ પાત્રમાં આજોવી ગોચરી કેમ વપરાય ? રેગમી ગરમ શાની કેમ ઓગાય ? ઉદ્દેશ ધરા વિના અપ્રાપ્તિ જૈનાનમને ઉદ્દેશ વધે બગાડી મુખી કેમ બનાવાય ? લક્ષ્મીન નો મોવાતિ મહાને પશુ સામાન્ય જનનુ શુ ? માનવતા મળતી જય છે એમા સ્વાર્પણ વડે સદનન મન મુખી માનવના પાત્રી કેમ લાડી શકું ?

જૈન જોન કોનરુવ જોવી જૈન સમાજની પાનામે ટ, જૈન મનાપરિષદ પૂર્ણ તદુરુત ધર્મે અને ધર્મધાનોની પ્રકાશ દેખાણી અને જ્ઞાનપ્રચાર, અંગે જૈન સમાજના સર્વોગી વિભાગ સા કાઈ મરી રૂપાળ કેમ બનાવી—હૈ ? મોડીજીની ઉપાશ્રય—જ્ઞાનપ્રદાર—જ્ઞાનપ્રકાશન—આત્માનંદસમા એ સૌ પરમ સુન્દર અને ઉપયોગી કેમ બને ? કવિ નારસ સા લગરન હેમચત્તાર્યાદૃત નિગદિત સમપુરુષચરિત—જૈન તત્ત્વાર્થ—શમુગ્યમહાત્મ્ય જેવા અને પ્રગટે દિન્દીમા અંગે અગ્રેષ્ઠમા તેષા કગરી જૈન જનની જોતિ વિશેષીમા કેમ દેનાય ? આરુ રાષ્ટ્ર—અસ્તારભૂમિ ભાગત—એની મેના રના માટે કેમ જગાડ ? શી બાતીર જૈન વિદ્યાનય મટે અને કો દરસ માટે વ્યાખ્યાનો આપી આની લાખોના હુ થયા છે તેમી યોગ્ય અન્યા મ કરાની શકુ ? કેટલાય જગત્પતિ દેવાર્થી ખુશામતીઆ અને ત સાધુઓને પ્રુ ના પા ના મિનાન એમને કેમ સુનારી મર્ત્યપથે દોર ? આના આના અને અનોરથો મેનતા એ મહામાનવની

નજર સામે ગુરુદેવ આવી ઊભે છે—જ્યારે એમનો હૃદયમહોત્સવ ઉજવાય છે—વિરાટ મેદની એમને ધિરદાવે છે ત્યારે એ મદાસન શુ ખોલે છે ?

“ હૃદયમહોત્સવ ઉજવવા તૈયાર થયેલા બાઈઓ ! મારી આ વાણી ધ્યાનમાં રાખો :

“ આત્મકલ્યાણઅર્થે આધુર્ભ વ્ધીકાન્તાર માન સરખા આત્માને ઉત્તમ મરણ પદ સમદષ્ટિ ન હોય એ નિમિત્તે એકાદને ‘સ્મારક ગ્રંથ’ પ્રકટ થાય કે ‘શન વગાડુ ટૂંકો’ એવા આઠીવાંદ મળે એની કિમત માદારે મન ઝાઝી નથી બદળે. વિચાર્યું અને લખ્યુંમાં દર દુષ્ટ અને યથાશક્તિ આવરણમાં મૂક્યું એ માગે આચાર. એના મૂલ્યાંકન તો જાની ન દરી શકે x x x x x ”

આ પુરુષ ! મદાસન ! આચાર્યશિરીમણિ ! એ યગદદશા લગતું ગુરુદેવ બને છે ત્યારે એનું સર્જન કેટલું વિપુલ, સમૃદ્ધ અને વિશ્વોપમોગી દોષ શરૂ ને સમગ્ર ન છે ? ઉત્તમની પદોષ્ણ, શરીરનું રોમેગેમ, વિચારના પરમાણુએ પરમાણુ અને સ્વાધુનાનું સર્વવ્ય જોડે શાસન-માનવ-પ્રભુ અને ગુરુમેવાના મમર્ષી દીધું ઉત્તમમણ સરખા માણ્યું એવા નરોત્તમ-નન્દસિદ્ધને પામીને જેન સમાજ શું ધન્ય નથી બન્યો ?

અને ગયેલ ચક્રુના તેજલ લગેનિની પુન પ્રાપ્તિપ્રસંગે એ જેન સમાજને સંગઠનની નવી દૃષ્ટિ આપી દે છે અને ઈશ્વરવરૂપ થવા ન બંને બતા હોય તેમ એ મરીનદ્રુવિના (શ્રી કાન્તિલાલબાઈના) ઈશ્વરનિવાસમાં જાય છે અતિમ પ્રયાણની તૈયારી કરતા હોય તેમ પણપણના ઉત્તમલેખાં લે છે. પ્રેમ અને પ્રભુતાના પયગામી પાદે છે ભારતના મદામત્રીઓને કર્તવ્યબોધ આપે છે. આવતી કાલની જેન સમાજ રચવા રાત દિવસ મથન કરે છે. પણનો યે પ્રભાદ એને પોસાતો નથી. ભગવાન મહાવીરના ઝગ હેઠળ સૌને ઊભવા અને એ ઝડો વિશ્વભ્રમમાં લદરે એ જોવા એ તલમ છે એ પબ્બળનો વાઘ, ગુજરાતનો પ્રાણ, સૌરાષ્ટ્રનો સિદ્ધ અને સૌનો લાકડવાયો એ મદાપ્રણુ ! વીર વલ્લભ ! લહેંગિયા લેતા સાગરકિનારે, સાગરનાં કર્તવ્યસંગીત ગુજરાતમાં મોગ્ન સંભળતો. તેમથી જેને ભગવાન મહાવીરના સમવસરણની દેશનાનો માલકોશ રાગ સંભળાય છે એવો એકનાર બનેલો—ગરૂપમાં લીન આત્માનદમાં મગ્ન, કર્તવ્યપૂર્ણતાનો સતોપ અનુભવતો, જેનશાસનને પ્રભુતાના પગથારે ઉભેલું નીરખતો, એ મહાન આચાર્યદેવ ! સૂરિપુરદર ! અનેકનો તાગક અને નિજગુણનો વિચારક, મધ્યરાત્રે જ્યારે અતિમ વિદાયપણ આવે છે ત્યારે—અનેક આણુપૂર્ણ અભિલાષોની યાદ—અનેક મદાકાર્યોની મીમાસાવાણી તો વિરમી હતી—પ્રભુસ્મરણ અને ચારે શરણુ જ્યારે એમના મન વાણી કાપાનો કાળને લેતા હશે, દેવલોક પ્રવાસના દેવવિમાન દેખાતાં હશે, શિષ્ય સમુદાય નિકટ ન હશે. ભક્તગણ નિદ્રિત હશે. વિશ્વ વિરામ લેતું હશે—ત્યારે અમરધામના મહાપ્રયાણે પગલું ઉપાડતો એ વિરાટ—મદામાનવ—લાખોનો ગુરુ કોઈક કહેવા માગતો હશે ! મૃત્યુ એમને ખોળામાં લેવા માગતું હશે ! અને એ મૃત્યુને રમાડતા હશે ! અને જીલ્લત કામ નેત્રને સોંપ્યું હશે ! એ—એ—અંતિમ દૃષ્ટિનિર્દેશ—નેત્રસંકેત—આત્માનાં કહેણ—અભિલાષાઓના ઉદ્ગમ ! શા શાં હશે ? એ કોણે ઝીલ્યા હશે ? પણ ગુરુ વિજયનાંદસૂરિના એ નિર્દેશ આત્માના વલ્લભે ઝીલ્યા તેમ આ સમુદ-કાંડે કરાયેલો દૃષ્ટિનિર્દેશ શ્રીસમુદસૂરિજીએ તો ઝીલ્યો અને તે સફળ કરવો ન રહ્યો—એ ન એમની કુલપરંપરા—કુલપ્રણાલિકા—ઉત્તમકાર્ય—જીવનસાધના યઈ પડે છે શાસનદેવ, એ મહાન આત્માના અંતિમ નિર્દેશ પૂર્ણ કરવા શ્રી સમુદસૂરી-શ્વરજીને અનન આત્મજળ આપો અને ગયા છતા હશે હશે હિચી રહેલ યુગવીર વલ્લભ અમર રહો ! સાંભળો સાગર ગાય છે . જય વલ્લભ ! કોયલ કુળે છે . જય વીર વલ્લભ ! અને જનતા ગાજી જોડે છે : જય જગવલ્લભ ! અને માટે ન એના પુણ્ય-સ્મરણુર્થે આ સ્મારક-ગ્રંથના પ્રકટ્ય પણ એનાથી ન રીઝનાર એ સતના શબ્દો તો “ કર્તવ્યતત્પરતા, સ્વાર્પણ અને શાસનના ઉત્થાન ” માગે છે આપો ! ભારતના શાસન સનાતો ! યુગવીરને એ નજરાણું ન વહાણ હવે એને એ ન સમર્પો, ને તમે માનવમાથી દેવ બનશો ! ॐ શાન્તિ.

સનાતન સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરવા ની દૃષ્ટિ ઉવેળી કૃત્યની ક્ષણિક સુખ ઝડપી લેવા તે વધુ નત્ય બન્યા છે । ”

“ ગુરુદેવ, આપે તો એ પવિત્ર વ્યક્તિના સમાગમમા અનેક વર્ષો વ્યતીત કર્યા છે, અને અનેકાએ પણ તેમણે આપને આદેશ આપેલ કે ‘ મેરી પીછે પંચગચા શ્રીસુવચી ભાળ વલ્લભ કરંગે ’ અને એ મુજબ આપ યથાગતિ જાહેરમત ઉઠાવી રવા છાં. પગળ, મારવાઃ અને મુખર્ષિ જેવાં ધામોમાં આપે જે શિક્ષણસૂત્રાઓ ઊભી કરી છે એ જોના ઉદ્ધારણરૂપ લેખાય. દેગકાલને અનુરૂપ શિક્ષણ લીધા વિના જૈન જૈન સમાજની ઉત્તતિ પામ્ય નથી, તેમ પૂર્વાચાર્યોએ અતિ પરિશ્રમે તૈયાર કુંડલ અને આ રીતે સગ્રાહી રાખેલ સાહિત્યનો યોગ્ય રીતે પ્રચાર કર્યા સિવાય, તેમ જ તેનું પુનરુદ્ધાન કર્યા સિવાય જૈન ધર્મની સાચી પ્રજ્ઞા વિરતરે તેમ નથી. આ બધું આપ તો સારી રીતે જાણો છો. વળા આપશ્રીની વાણીમા તરેલા તાર સાંધવાની અદ્ભુત શક્તિ છે આપની પ્રતિભાથી આપે વાળા દલદલ મિટાવ્યા છે, અને સવમા એક પ્રકારની શાંતિ, વ્યવસ્થા અને એકતા આવવા પામી છે. તેથી જ અહીંના આગેવાનોને એકત્રિત કરી, તેમને સમજાવી, આપના હાથે આ લગારનો પુનરુદ્ધાર થાય એવી મારી અભિલાષા છે વિહારની ઉતાવળ છતાં તિમ મશામાં આવી પડેલ આ સાહિત્યને સાચા ર્ધ આગળ જવું મને ઉચિત નથી લાગતું ”

*

*

*

ઉપર્યુક્ત વાર્તાલાપ સ્વર્ગસ્થ આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિશ્વરજી અને તેમના સ્વર્ગસ્થ શિષ્ય મુનિશ્રી ચરણવિજયજી વચ્ચે ખલાત સુદામે થયેલો. એમાં જે તાડપત્રો પર લખેલ પ્રતોના લગારની વાત છે તે સાના ભોયરાપાડા નામના લક્ષ્મીમાં આવેલ પ્રાચીન એવા શ્રી શાંતિનાથના જ્ઞાનલગારની છે. લગારના મદનની પાછળના ભાગમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દહેરાસર છે, અને એથી આ લગાર એ નામે ઓળખાય છે. બાજુના ભાગમા પ્રવેં એક ઉપાશ્રય હતો જે આજે ખણિત હાલતમાં છે સ્વં શ્રી મોહનલાલ દલીચદ દેગાર્ધએ ‘ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ’ નામનો જે દળદાર ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં આ પુરાણા ઉપાશ્રય તેમ જ જ્ઞાનલગાર સંબંધી સારો એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે પ્રવેં આ ઉપાશ્રયમાં સ્થિરતા કરી નામાકિત મુનિવરોએ ગ્રંથરચના કર્યાની નોંધો ઉપલબ્ધ થાય છે. કિવદંતી મુજબ અહીં ચોમાસું રહેલ એક પ્રભાવિક આચાર્ય અમરદાર દર્શાવ્યાની વાત પણ સમજાય છે એ ગમે એમ હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સ્તભતીર્યનો આ જૂનામા જૂનો લગાર છે, અને ડોં પિટર્સન આદિ વિદ્વાનોનાં લખાણ મુજબ તાડપત્રો પર લખાયેલી એમા સંખ્યાબધ પ્રતો હતી કેટલીક ચોરાર્ધગર્ભ અને કેટલીક કાળનો લોગ થતી તેમ છતાં આજે નાનામોટા કદની મળી લગભગ બસો પ્રતો મોજૂદ છે. તેને સાચવવા માટે હાલમાં સુર અવસ્થા કરવામા આવી છે. જ્યાં બેસવું નહોતું ગમતું ત્યાં સરસ રીતે કપાટ ગોઠવવામા આવ્યા છે અને એથી ઘોઈ અભ્યાસી કલાકોના કલાકો લા બેસેતો પણ કટાણે એમ નથી. આ જીર્ણોદ્ધારના મળમાં આચાર્યશ્રીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને પ્રતિભા જળાહી રહી છે તે જીર્ણોદ્ધાર કેવી રીતે થયો તેનું એ સંક્ષિપ્ત વિહંગાવલોકન કરી જઈએ તો અસ્થાને નહિ લેખાય

વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી ખલાત આવી પહોંચ્યા. અહીં વધારે રોકાવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી શિષ્ય ચરણવિજયજીને ખંલાતના જિનાલયોનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર મહેચ્છા હતી અને એ અભિલાષા પૂર્ણ કરવા તેઓ અહીં આવેલા એવામા આ પ્રાચીન લગાર જોવાનો તેમને યોગ સાપડ્યો. આ લગારની પરિસ્થિતિ જોઈ ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે થયેલો સંવાદ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. શિષ્યની વાતમાં

સરિત્રો તથા જળાણુ અને તેમજે આ પુરાણુ ભારનો પુરુષોદ્ધાર કરવાનો નિર્ણય કયા તપાસમાં ઊઠા
બનરના માનુષ પશુ કે કામ ધારવા જેટલું સહેલું નહોતું આમા માનુષ પશુનો જ સમાન નહોતો તે
સ્થળના ૯૫ સમયે કોઈ સુધી વાત પહોંચેલી પણ તેનો વહીવટ જેના હાથમા હતો તેના જ હાથમા
રહ્યો એમને અપના મોઝા ભાગે તેના પ્રતિ દુઃશ સે યુ અને તેથી જ ખલાત જેવી જૈનપરીમા મર્મગા ।
દબરો રૂપિયા ખર્ચાતા દોના ઝતા આ મ્યાનની દશા કમળના રણુ જેવી રહી ।

ગુરદેવે વહીવટર તેમ જ તેમના વનજનો માલિગીદહ પામ્ય હે અને જ્ઞાનલાગી ની નિધિતિમા
સુધારણા થાય એની એ યોજના તૈયારી કરી અને સૌથી પ્રથમ તે વહીવટ ગ સમક્ષ મળી સૂરિની
પ્રતિભાની આજે એ યોજના પાળની પરિન દષ્ટિની પેના ગુરુસ્થ પગ ઊડી બાપ પડી સરિત્રની
વાત તેને મગે બનરી અને તેજે એ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો વહીવટલો તરફથી એ આજે સર ॥ ૫૧૧ ॥
નવ એમ કુન અગિયાર સ્થળોની અમિતિ નીમી જ્ઞાનભગવનો સમગ્ર વહીવટ આ સમિતિને સાપનામા
આવ્યો અને સમિતિએ તે કામ સારી રીતે પાર પાડ્યુ આ રીતે મુનિશ્રી ચરણચિન્મયની ૧૦૦
કાયરૂપે પિપ્પીમી પણ આ પ્રયાસનું કળ જેના તે હવે નહિ હજીકારું કાર્ય પૂર્ણ થાય એ પહેલા
તેઓ સખન મા ગીમા પગમર્ધ પથા આજે ઉપચારો હતા ૫૧૧૧૧ ૧ થયો અને તેથી આચાર્યશ્રીએ
સારી વાચ્યો માગે તેમ જ હવાફેરે અર્થે વડોલગ તરફ મિહાર કયા પશુ લા તેઓ વધુ નિસ ટકયા નહિ
હજીકારની સુધારણા થઈ પણ તેમના રાન્યની સુધારણા ન થઈ અને એક નિસ સરિત્રો નરી ।
પ્રેમણુ અપનાગ એ આતમા અર્ચમન કરી ગયો

પરતુ શ્રી ચરણચિન્મયે પ્રમગાવેલી જોત સુઝાઈ ન ગઈ બીજા કામો । પડતા મૂડી સમિતિદાર
પુન ખલાત આયા ત્યા તેમજે મરિની પ્રતિદા કરી અને ઓમાસુ પશુ ત્યા જ ગાસુ આ રીતે એ
જનું સ્થાન નરા સ્વામ સહ જાળળનો પ્રકાશ આપી રહ્યું । વ્યાખ્યાન સમયે દ રોજ તેઓ આ શાનિનાથ
ના ભગવની વાન મૂળના તેમની નિ નાગીમા એનુ અપૂર્વ જોમ હતું કે તે આમ જનઅમનને અતીન
સ્પર્શી મર્ધ મનને સુધારના પૂતી ગકમ મળી છ કમાટ તેનાગ મરી આપનાર શ્રે સ્થો મળ્યા આજે
રેક પ્રતના માપના લાખના ૧૫ । તેમા કરી આપના અનેક નરનારીઓ ઉત્સુ મયા આ રીતે
આચાર્યશ્રીએ જૈનસમાજમા એમ નરીન જગતિ આપ્તી કન જ્યોતિનો આનિર્વાન કર્યો, અને પુગણા
નાનમેશના ઉદ્ધારના મગનાચરણુ કર્યો

પૂરતા પૈસા વગેરે મળતા વહીવટકર્તાઓમા જોગ આ યુ અને તેમજે નધાર ઉત્સાહથી કાન પાન
પાડના તૈયારી કરી સૌથી પ્રથમ ખડેર મનને નવુ સ્વરૂપ મળુ ત્યારપડી લાખ ॥ ૧૫ ॥ ઓમા
રેક પ્રતને સુગતિ રીતે મોહવામા આવી આજે આમ સર્વના સહકારથી કાય પાગ ૫ યુ

જૈનો તેમ જ જૈનેતરો પૂર્વાચાર્યોનો આનો પ્રાચીન વારસો નજર જોઈ શકે એ દષ્ટિએ જ્ઞાનપથ
મીના પર્વિદો ત્યા પૂજન લગુનવાની સુરિત્રએ શરૂઆત કરારી એ સમયે તાડપત્રોની પ્રતો ગનાથ
મહાર મુકારી આ પ્રથા આજે પણ ચાલુ છે અને તેથી આજે જળુને પૂજનનો તેમ જ દલાનનો નામ
મગે છે મરિનો અર્થે પ્રાચીન સાહિત્યનો ગા રીતે આચાર્યશ્રીના હાથે ઉદ્ધાર થયો તેમનુ આ પગતુ
ખલાતના ઇતિહાસમા ચિરસ્મ સ્થાય બની રહેશે

ઓમાસુ પુરુ થયુ આચાર્યશ્રીએ અન્ય સ્થળે નિધાર કરનાની તૈયારી કરી તે સમયે મળા
આવેના સમિતિના સમયોને તેમજે મરિ પાઠ્યો મહાનુભાવો । પ્રતો સુરક્ષિત સ્થાને સુકારી મર્ધ
એકે તમારુ મર્ધ પૂર્ણ થયુ એમ ન માનતા એ સર્વનું વ્યવસ્થિત સચિપન તૈયાર કરાવુ જોઈએ

એમાં જે અપ્રદર્શિત હોય તે વહેલી તકે પ્રગટ કરાવવા યત્ન કરવો જોઈએ એ માટે આજના સાધનોનો ઉપયોગ ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે. યાદ રાખજો કે તીર્થંકર પ્રભુની વાણી કે જેનો સગ્રહ આપણા પૂર્વાચાર્યોએ આ રીતે તૈયાર કર્યો છે, એ કેવળ તાળાચાવીમાં પૂરી રાખવા માટે નહીં, પણ દેશકાળનાં અંધારા પારખી એનો પ્રચાર વિશ્વભરમાં કરવા સારુ છે એ અમૃતવાણીના વહેણુ જે જે દિશામાં વહેશે તે તે પ્રદેશમાં એ અન્યાયા પાછાંશે, સાચી શાન્તિના સર્જક નીવડશે વીતરાગની ઉપદેશધાગ જેટલા વિદ્યાળ સમૂહને સ્પર્શશે તેટલાનું એકદરે કલ્યાણ કરનાર જ બનશે આ કાર્ય અભ્યાસી મુનિવરોની સહાયથી કરાવજો અવકાશ મેળવી એ માટે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની સલાહ લેશો આજની પદ્ધતિએ સુચિપત્ર તૈયાર કરવાના કાર્યમાં એ નિષ્ણાત છે તાડપત્ર પર લખાયેલ લાખા વાચવામાં અને એ ઉપરથી એની સાક્ષવારી નક્કી કરવાના એ દક્ષ છે જ્ઞાનપંચમીની પૂજા ચાલુ જ રાખજો ”

સૂચિજીએ જે સંદેશ આપ્યો એનો સમિતિએ સારી રીતે અમલ કર્યો, અને એ રીતે આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ અણુમોલ ખજાના સગ્રંથી જે માહિતી બહાર આવી તે આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના શબ્દોમાં જ રજૂ કર એ વધારે ઉચિત લેખાશે પૂર્વે જણાવ્યું તેમ જે પાના અસ્તવ્યસ્ત હતા અને જે ગુપ્તાઓના ફેટલીક નૃતક પ્રતો હતી એ સર્વને મહાગજશ્રી પાસે પાટણ મોકલવામાં આવી એમાથી તેમણે જે શોધ કરી તે આ પ્રમાણે છે :

“ પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડારના વિવેકી કાર્યવાહકોએ માગ ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેમને સાં પડેલા અસ્તવ્યસ્ત ગ્રંથો અને વેરવિખેર થઈ ગયેલા તાડપત્રો પાનાઓનો સગ્રહ મારી પાસે મોકલાવ્યો આ સગ્રહમાંથી ફેટલાયે ગયો એવા મળી આવ્યા છે જેની ખીજ નકલો કયાંય જેવામાં નથી આવતી ૬૦ તં (૧) વિક્રમ સવત ૧૨૩૨માં આચાર્ય જિનભદ્રચિત ‘ઉપદેશમાલાકથા’ સંક્ષેપ (૨) કમલ-પ્રભાચાર્યકૃત ‘પદ્યવશ્યકમૂતવૃત્તિ’ (૩) ‘અષ્ટપ્રકારીપૂજકથા’ (ગત્યુત્પ્રકથા તથા વિજયચંદ્રેવલીચરિત્રથી લિપ્ત) (૪) ‘ધર્મિલ્લચરિત્ર’ (ધર્મિલ્લ હિડી આધારે રચેલું) (૫) ‘દાનપ્રકાશ’ આદિ, આ રીતે અલબ્ય-દુર્લભ્ય ગ્રંથો મળી આવ્યા છે આમાના ફેટલાક અપૂર્ણ હોવા છતાં અપૂર્વતાની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વના હોઈ જનજીવી રાખવા જ જોઈએ

“ આ જ્ઞાનભંડારમાં આચાર્ય ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માબ્યુદય મહાકાવ્ય, અપરનામ સઘપતિ વસ્તુળક્ષચરિત્ર, આચાર્ય દેવભદ્રકૃત કથાગત્તદોશ, રામદેવકૃત પંચસગ્રહદીપક, આચાર્ય જિનભદ્રકૃત ઉપદેશમાલાકથા, અમમસ્વામી ચરિત્ર (જે ભાગમાં હાલ પ્રગટ થયેલ છે), સુંદરણા ચરિત્ર (મુદ્રિતથી લિપ્ત), શૈવમુનિકૃત સુભાષિતગત્તદોશ, જયમગલાચાર્યકૃત કવિશિક્ષા, રવિશુભકૃત લોકસવ્યવહાર નામક અંક આદિ ગ્રંથો ઘણા જ મહત્વના છે જેની ખીજ નકલો આ જ્ઞાનભંડાર સિવાય ખીજે કયાંય જેવામાં નથી આવી

“ આ ઉપરાંત વસુદેવહિડીના ખંડો, ભુવનસુંદરી કથા, દામોદરકૃત શુભસીમતશાસ્ત્ર, જ્ઞાતાધર્મ-કથાગ આદિ અગ ચતુષ્ક સરીક (સં. ૧૧૮૪માં લખાયેલ) વધરિસામિ ચરિત્રિ (અપખ્રશ), શાન્તિનાથ ચરિત્ર, નિશિથ કલ્પ-વ્યવહાર આદિ છેદ આગમો અને એની લાખ્યચૂર્ણી ટીકા આદિ છે

“ શનક કર્મગ્રંથની ચૂર્ણી કે જેની નકલો ખીજે મળે છે અને જે છપાઈ પણ ચૂક્યો છે તે છતાં આ જ્ઞાનભંડારમાંની એની પ્રતિની વિશેષતા એ છે કે એના અંતમાં ‘કૃતિરાચાર્ય શ્રી ચન્દ્રમહત્તરસિતા-મ્મરસ્ય જ્ઞાનકસ્ય ગ્રંથસ્ય ચૂ . . .’ આ ઉલ્લેખવાળો પાનાનો ટુકડો છે આ ટુકડો અસ્તવ્યસ્ત પાનાના ઠગલામાંથી શોધી મળ પ્રત સાથે જેડી દીધો છે.

“ આ સિવાય સમાચાર ભાગવતીની પ્રતિ જે ભગવત છે તેમા અથગારની પ્રશસ્તિ છે જે બીજી પ્રતિમા મળતી નથી, આ પ્રમાણે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ અથગુ ખૂબ જ મહત્ત્વ છે પ્રાચીન ચિત્રપ્રણાતી દૃષ્ટિએ પણ તેનું ઘણું મહત્ત્વ છે એટલે આ જ્ઞાનભંડાર રેખા રીતે મહત્તાથી ભરપૂર છે છેવટે આ જ્ઞાનભંડારમા એક અતિ મહત્ત્વની વસ્તુ છે તે તરફ સૌનું ધ્યાન દોરુ છુ આ જ્ઞાનભંડારમા શુભરેશ્વર મહામાલ્ય શ્રી વસ્તુપાને ખોતે રસદગ્તે લખેલી ધર્માબ્યુત્ય કાવ્યની એક પ્રતિ છે મહામાલ્ય વસ્તુપાન જેવી સર્વમાન્ય અતિહાસિક વ્યક્તિના હસ્તાક્ષરોનું જ્ઞાન આગવપૂર્વક બીજે કસાન થયુ નથી વસ્તુ ખખાતના જ્ઞાનભંડારે આપણને એ મહત્ત્વની અને અપૂર્વ વસ્તુ પૂરી પાડી છે ”

ઉપર જોડુ તેમ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારને લગતું મહત્ત્વનું કાર્ય પૂર્ણપાઠ ન્યાયાભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ વિજયન સુરિના પાંચ આચાર્ય મહાગણ સંગ્રહ્ય શ્રી ૧૦૦૮ વિજયન નભસુરિએ કર્યું છે આ જ્ઞાનભંડારને ચિગયુગ બનાવના માટે નવેસરથી ગ્રંથાઓ, કમાટો વગેરે દરેક વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી એને પુનર્જનન આપ્યું હું છે, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનભંડારના પુસ્તકોનો સુપરોગ થાય અને વિદ્વા સશોધકોને જ્ઞાનભંડારની પ્રતિ મળી શકે તેની મુન્યવસ્થા કરવા માટેનો અતિ આગવપાત્ર મુગ્ધ પ્રયત્ન રનાનું વશ પ્ર કાય કર્યું છે આના સામન પ્રમાણ સુરિપુત્રનો જીરજીરિ વળ હો

ભગવતુ પ્રથમ સુચિપત્ર C કામાવિ ત્યજ મનાગળે તતાર રી આવેન જે સં ૧૮૬૫મા પ્રગટ થયેન એ ઘણું સક્ષિપ્ત હવુ ત્યારપછી નર્તક વિગ સ્વરૂપમા આચાર્ય મહાગણ શ્રી ૧૦૦૮ વિજય કુમુ સુરિએ તૈયાર કરી આવેન જે આજે વપરાશમા લેના છે સર્ગસ્થ આચાર્યનીની સૂચના મુજબ આગમપ્રમા ર મુનિશ્રી પુરુષવિજયજીને વિનંતી રી સં ૨૦૦૬મા ખખાત બોલાવનામા આવેન તેઓધીએ ભગવતી સર્વ પ્રતિને આપી આ સુધી જોઈ વિસ્તૃત સુચિપત્ર તૈયાર કરેલ છે જે થોડા નમરમા પ્રગટ થનાર છે આ ભાગ માટે સંગ્રહ્ય આચાર્યશ્રીએ સમિતિ નીમી કાર્ય મદદ રાખ્યુ ત્યારપછી સખ્યામય પ્રતિ જુ ૧૯૭૬ મુનિ મહારાજેને આપનાનો પ્રમથ થયો કેટલાકે એ ઉપરથી હસ્તનિખિત પ્રતિ તૈયાર રાની જનારે કેટલાકે પાની આ સર્વના મૂળમા સદ્ગત મુરિજીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને શાસન પ્રમાણનાની ઉંડી ધગશ ઝગટળી રહેની દૃષ્ટિગોચર થાય છે

યુગદંટા આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી

શ્રી પી. કે. શાહ, એમ. એ

શ્રમણ લગવાન શ્રી મહાવીરના શાસનમા મર્ગ ઉત્તરે માટે સદાયે માંગલ્યની વાંછતા થઈ છે. તેમણે પ્રત્યેક ધર્મ-સિદ્ધાંતો જૈન શ્રમણો જનતા સમક્ષ યુગેથી રજૂ કરતા આવ્યા છે. તે દ્વારા જનતાને સંપન્નની પ્રેરણા તેઓ આપતા ગયા છે. કર્મ અને આત્માનો વિદ્વાંત પ્રત્યક્ષ જૈનધર્મ અનેકાંતવાદી છે અનેકાંત માત્ર તાત્ત્વિક જ નહિ, વ્યાવહારિક શુદ્ધિ માટે પણ છે. જો તે આપણાં ઉવનદર્શન અને દૃષ્ટિ ન વિડલાવે તો માનવુ મુક્તિ કે અનેકાંતને આપણે અપાર્થુ રીતે સમજ્યા છીએ. અનેકાંત ઉવનને ઉચિત દૃષ્ટિ આપે છે અને જૈન અધિરાના દત્તિલાસમા યુગપ્રવર્તનોએ સમાજની આવડી કાઢતો ખ્યાલ મળીને સમાજને સદા યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. પૂર્વ ભગવાદુસ્વામીથી માટી પૂર્વ આત્માગમભટ્ટ મહાશય સુધી જૈનદર્શનની વિશિષ્ટ પરંપરા રહી છે. એમના અમિતવ માર્ગદર્શનને કારણે જૈનસાહિત્ય, સંસ્કાર અને ધાર્મિક ઉવન ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યા છે. પ્રભાવક સ્થવિરોએ ઉવનની મગલ વાછના કરી છે અને સાથોસાથ સમાજના દૃઢ અવહારને નવવાસ્થિ સિચી ઉવન બનાવ્યો છે.

જૈન સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ અનનકાળ અનન ઉવો ચાંગથી લાખ યોનિમાં ભમતા આવે છે, ભમે છે અને ભમરો. કાળ નિરવધિ હોવા છતાં માનવ પોતાના ઉવનની અવધ કાળના ગજધી માપે છે. તે જન્મે છે, હવે છે, કર્મો કરે છે, આરાધે છે, વિરાધે છે અને અને પોતે વિસર્જન પણ પામે છે. કુલ્યવી કુલ્લક વાઘો, આહંતા, અને અયોગ્ય જિહ્વિયા જેવા લાચો માનવીને માનવ તરીકે પણ ઉવવા ન દેતાં, તેને અતિ સામાન્ય, વામણો બનાવી દે છે.

ધણ માનવીઓના ઉવનમા આમ બને છે, છતાં કેટલાક પુણ્યશાળીઓ એવા હોય છે કે જે માનવી તરીકે હવી જાય છે અને ખીજા અનેક માનવોને તેવી રીતે ઉવવા પ્રેરણા આપે છે. આવા માનવીઓ સમૃદ્ધિ અને ધર્મની વિમુક્તિના નિમિત્ત બને છે. જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિની આપણી પરંપરામાં અનેક માનવીઓ આવી ગયા. તેમણે સમાજને નવી દિશા બતાવી શ્રમણ લગવાન મહાવીરની સતત પરંપરામા શ્રી સુમર્યામી આઠ વર્ષનો કેવળજાનનો પર્યાય પામી મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણના વીસ વર્ષે કાળધર્મ પામ્યા. તેમની પાટે શ્રી જ્યુસ્વામી આવ્યા અને વીર સંવત ૬૪માં તેઓ નિર્વાણ પામ્યા. એમની પછી શ્રી પ્રભવગામી આવ્યા. સાર ગાદ શ્રી શયલવમૂરિ આવ્યા અને તેમણે નશ્વેકાલિક સુત્રની રચના કરી. તેમના પટ્ટધર શ્રી ચક્રોભદ્ર અને તેમના બે શિષ્યો શ્રી ભદ્રાહુ અને શ્રી સમૃતિવિજય થયા. શ્રી ભદ્રાહુના કાળધર્મ પછી તેમની પાટે આવ્યા શ્રી સ્વૃણીભદ્ર અને તેમના બે શિષ્યો શ્રી આર્યમહાગિરિ અને શ્રી આર્યસુહરિત. શ્રી આર્યસુહરિત અને શ્રી સંપતિનો સમાગમ એ જૈન ઇતિહાસની જ્વલન કથા છે. સ્થવિરોમાં શ્રી આર્યવજ્રસ્વામી છેલ્લા પૂર્વધર થયા. છેલ્લે શ્રી આર્યવજ્રસેન પટ્ટધર થયા. અને એ રીતે શ્રમણોની પરંપરા ચાલુ રહી.

શ્રી દેવદર્શિણિ કમાશ્રમણના પ્રમુખપદે વિ. સં. ૧૧૦મા વલ્લભીપુરમા જૈન સિદ્ધાંત ગ્રંથોના ઉદ્ધાર માટે સ્થવિરોની એક પરિપદ લરાઈ. એ પહેલાંનાં સો વર્ષે દર્શનિક ક્ષેત્રમાં શ્રી મલ્લવાદીએ જૈન

ધર્મનો પ્રચાર કરેલ બાર વર્ષના દુઃખાને કારણે ઉત્તરનો જૈન ધર્મ પૂર્વે પ્રથિમ અને દક્ષિણ ભારતમાં વિસ્તરતો હતો એ ઇતિહાસસિદ્ધ દર્શાવત છે

ગૂર્જર ભૂમિમાં જૈન સંસ્કૃતિનો નિકામ

આજે આપણે જેને શુગદાનની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના મૂળ પોષક બે શહેરો વલ્લભી અને બિનભાવ લિનભાનની સંસ્કૃતિ નિશાળ અને વિગૃત્ત દત્તી ઇતિહાસમાં ફર્નીગદામ ॥ મતે લિનભાલ વનભીથી ત્રણસો માઈલના અંતરે હતું લિનભાવનું વર્ણન પ્રભાવ ચરિત્રમાં છે આપણા શ્રીમાળી, પોગરા વગેરે કુળોનું વર્ણન તેમાં છે અને તેમનું નિનાસરચાન તે આ નગર સંસ્કૃતિનો મહામંત્રિ માર આ નગરમાં થઈ ગયો વિં સં ૯૬૨માં શ્રી સિદ્ધર્ષિ મુનિએ ‘ઉપમિતિભવપ્રપચ્ચથા અર્હો જલભી હતી શ્રી ઉદ્ધોતનસંજી ‘કુરનયમાળા’ અર્હો જલભાણુ બિનભાવની જન્મવન પ્રતિભા વિં સં ૧૨૦૦ સુવીગી વલ્લભીપુરની અતિદાસિકામીપ્રતોસં ૭૬૬ મુધીની મળે છે વલ્લભીપુરના ત્રિનાશાળે વનરાજ આ ના શાસનની ગ્થાપના થઈ ચુકી હતી આવનની રાજવાની પચામર પચામરના જયશિખરી પર શુરંગનું આક્રમણ ૩૫૩ રીનું વનમખન શ્રી શીલગુણસરિએ આપેન આશ્રન આ ઈં સં ૭૨૬ એટલે કે વિં સં ૮૦૨માં અણુહિલવાડની વનગળે ગ્થાપના કરી પચાસ મા પાર્શ્વનાથનું ચૈલ તૈયાર ૨૨ યુ બિનભાળનું પતન અને પાટણનો ઉલ્લેખ—આ ઇતિહાસની દર્શી તો છે વનરાજનો મત્રી જામ અને જૈન મત્રી વસ્તુપાન આ બધી જન મત્રીઓની પરપરા છે આગા વશ ઈં સં ૬૯૬થી ઈં સં ૬૫૭ સોલખીઓનો વશ ઈં સં ૮૪૨થી ઈં સં ૧૨૪૨ સોલકી રામ મૂળરાજનું શાસન વિં સં ૮૯૮થી ૧૦૫૩ સુવી મૂળરાજના આ શાસન સમયમાં દક્ષિણમાં આનુક્રમ રામ તૈલપ હતો અને માળનામાં શુગ હતો મૂળરાજની માદીએ આમુક આવ્યો એના પર આચાર્ય શ્રી વીગસૂરજીની ધમી અસર હતી આમુનો પુત્ર વલ્લભગજ યુના વયે પચ્ચ પામ્યો અને દુર્વમગજ ગાની ઉપર આવ્યો આ સમય શ્રી જિતે વરસરિણ જેના ધૂરાર વિદ્વાનોનો હતો આ પાંચી આવ્યો ભીમદેવ પટેલાનો સમય કવીન્દ્ર અને વાચિકી તરીકે શ્રી દાતિસૂરિ આ સમયે પ્રમિલ થયા આ સમય માવન કવિ ધનપાવનો શ્રી ધનપાવની નિયમમજરી કથાસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધનવે છે ભીમદેવના મામા દ્રોણાચાર્ય હતા દ્રોણાચાર્યના ભાઈ મગમસિદ્ધના પુત્ર શ્રી સુઆય આજ એ શ્રી સુઆય જેમણે માલનાના ભોજને પોતાની નિદ્રાનો પરિચય કરાવ્યો હતો

ભીમદેવના સમયમાં શુગદાતની સંપ્રદાય વિગતરી વિમનવસદિતોની આશુ પર્વત પરની રચના વિં સં ૧૦૮૮માં થઈ ભીમદેવ પત્રી રામ કણેવ માદી ઉપર આવ્યા કણેવ આરાવતની અશાનન છતી લીડ અને કણેવની નામનું નગર વસાવ્યું કણેવના મન્યમાં શ્રી વાલ્લિસરિ અને નનાગી દી કાર શ્રી અબયદેસરિ ઉવત હતા સરત ૧૧૫૦માં કણેવે મૃત્યુ પામ્યા અને જૈન ઇતિહાસના નવમ જામાં એક મહાન તાગે ઉલ્લેખ પામ્યો જેણે સમગ્ર જૈન ઇતિહાસમાં પ્રમથની જગણી દૂધમવ મામુદીધારાની અનદાણ વહેતી મૂકી અને એ તારો તે વિં સં ૧૧૮૦ના મર્તિમ શુદિ પૂનમે ઇન્દ્રિમનસર્વેત શ્રી હેમચાવ્યાવનો જન્મ

૫૦ આચાર્યશ્રી હેમચાવનો સમય વિં સં ૧૧૫૦થી વિં સં ૧૨૨૯ શામનની દષ્ટિએ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ અને પરમાદત કુમાપાળનો આ સમય ઈં સં ૧૨૪૪માં સોલખી યુગનો સૂચ અગ્ર પામ્યો વાયેવ્યઓનો સમય ઈં સં ૧૨૪૨થી ઈં સં ૧૩૦૪ ની વચગેસતત ૧૨૭૬માં વસ્તુપાન-તેજપાનને

મંત્રીઓ બનાવ્યા સવત ૧૨૭૭મા બનેએ તીર્થયાત્રા કરી. બનેએ પાટણ, ખંભાત, ધોધા, શત્રુઘ્ન, ગિરનાર, ભરૂચ, ડભોઈ વગેરે સ્થળોએ મંદિરો બનાવ્યાં શ્રી રાજશેખરસૂરિ, શ્રી જિનહર્ષ અને શ્રી જૈન પ્રભાચાર્ય આનો સુન્દર પરિચય આપી બળ છે સવત ૧૨૮૭માં લણુ વસહિદા નામનું ભવ્ય મંદિર કરાવ્યું દેલવાગના આ દહેરાસરો સમગ્ર જગતમાં કલાની દૃષ્ટિએ વિખ્યાત છે. ઈં સં ૧૨૯૬માં વસ્તુપાલનું અવસાન થયું

વસ્તુપાલના સમયના વિદ્વાનો ગુજરાતની તવારિખમા અતિ બાણીના છે 'કવિ કલ્પલતા'ના બનાવનાર શ્રી અમરચંદ્રસૂરિ, 'વચત-વિલાસ' કાવ્ય તથા 'કરુણાવલ્લ સુદ્ધ' નામક નાટક લખનાર શ્રી બાલચંદ્રસૂરિ, 'હમીરમદમદન' નાટક લખનાર શ્રી જયસિદસૂરિ, 'ધર્માભ્યુદય' તથા 'સુકૃતકીર્તિ-કલ્પોલિની'ના કર્તા શ્રી ઉદયપ્રભ, 'કાવ્ય-પ્રકાશ'ના ટીકાકાર શ્રી માણિક્યસૂરિ, 'અનર્થ-રાધવ'ના ટીકાકાર શ્રી નરચંદ્રસૂરિ, કવિ સુમત, 'ઉદ્દાસ-રાધવ'ના રચયિતા નાગર કવિ શ્રી સોમેશ્વર—આ બધાઓએ એ સમયના ગુજરાત પર પ્રકાશ નાખ્યો છે. સવત ૧૩૦૨મા વિશલદેવ પાટણની ગાદી પર બેઠા. એમના સમયમા ઘણા સુદ્ધો થયા વિશળદેવના સમયમા સવત ૧૩૧૫થી ૧૩૧૮ સુધીનો ત્રણ વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો આ કાળે ભદ્રેશ્વરના જગદુશાહે લોકોને મદદ કરી આ જગદુશાહનું ચરિત્ર ધનપ્રભસૂરિના શિષ્ય શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ લખ્યું છે

ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ ગણાતું કાવ્ય કાન્હડદે પ્રગમ ૧૫૧૨મા રચાયું. પણ એ પહેલાં શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પ લખ્યું હિજરી સં ૬૯૮ (ઈં સં ૧૨૯૮) અને વિં સં ૧૩૫૬મા પાટણનું પતન થયું ઈં સં ૧૨૯૭થી ૧૩૧૬ એ મલેકસરના સમય ત્યાં પછી ઈં સં ૧૪૧૨ સુધી ગુજરાતના મુસ્લિમ ગવર્નરોનો સમય હિજરી સં ૮૧૫ એટલે ઈં સં ૧૪૧૨મા મહમદ તઘલખનું મરણ અને ગૂજરાત સ્વતંત્ર થયું

મિરાતે સિકદરી તેમ જ મિરાતે અહમદી પ્રમાણે અમદાવાદ ૧૪૧૧ની સાલમા વસ્યું, અને શક ૧૩૧૪ હિજરી સં ૧૮૧૩ની અતમાં અમદાવાદ વસ્યું હોવાની માન્યતા છે સં ૧૪૯૬માં અમદાવાદનો કોટ બંધાયો હિજરી સં ૯૧૦માં અકબર બાદશાહે અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો. અકબરનો સમય એટલે હીરસૂરીશ્વરજી મહાગજનો સમય એ પછી ઈં સં ૧૬૧૮માં જહાંગીરે શાહજહાનને સ્થળો નીમ્યો સં ૧૩૩૮માં ઝવેરી શાંતિદાસે સરસપુરમા મોટું ચિનામણિ પાર્શ્વનાથનું જિનપ્રામાદ બધાંયુ હતું ૧૭૦૭મા ઔરંગઝેબનું મરણ થયું ઈં સં ૧૮૪૬માં હડીસિંગનું મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત થઈ

સમ્રાટ અકબરને પ્રબોધનાર જગદ્ગુરુ શ્રી હીંગસૂરીશ્વરજી મહારાજની અસર ગૂજરાતમાં ઘણી પડી છે શ્રી હીરસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી કલ્યાણવિજય ગણિના શિષ્ય, ૫૦ શ્રી લાલ-વિજયગણિના શિષ્ય, પડિત જીવનિજયના ભ્રાતા ૫૦ શ્રી નયવિજયના શિષ્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સુજસવેલીલાસમા જણાવ્યા પ્રમાણે વિં સં ૧૬૮૮મા બાળ વયે એમની દીક્ષા વિં સં ૧૭૪૩મા કાળધર્મ જૈન-દર્શનમા નાયતી શૈલીથી ત્રયોનું નિર્માણ કરનાર અને દાર્શનિક રીતે રજૂ કરનાર શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ—એ આપણા સાધુઓની પરંપરા

આ પરંપરાને જૈન કવિઓએ જાળવી રાખી કવિ ઉત્તમવિજયજી મહારાજનો જ મ શામળાની પોળમાં સં ૧૭૬૦, સં ૧૭૯૬માં દીક્ષા અને સં ૧૮૨૭માં અમલાવાતના પગ દરિયુરામાં કાળધર્મ એમની અનેક કૃતિઓ 'અખત્રેણી ગર્ભિત', 'મહાવીર વ્રતન', 'અષ્ટપ્રમરી પૂન' વિવિધ નિર્ણય ગમ

જીવન કવિ શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ સં ૧૭-૨માં શામળાની પોળમાં જન્મ અને ૧૮૬૨માં મળધર્મ અષ્ટપ્રમરી પૂનમાં આપેલ અવિરાગિ પ્રમાણે પોતે ૫૦ ઉત્તમવિજયજીના શિષ્ય થાન

૧ તાની સાહિત્યને સમય કળના શ્રી વીરવિજયજી મહારાજનો જ મ જાનિનાથના પાત્રા થયા ૧૮૪૮માં એમણે દીયાધમ લાંઘો એમના હાથે પાલિતાપામાં મોતીશાની દૂધ બનાઈ આ પાથ ૧૯૧૭ પ્રતિમાઓની એમણે સ્થાપના કરી રિં ૨૦ ૧૮૦૩માં હીભાઈના ફહેરાની પ્રતિષ્ઠા અને ૧૯૦૮માં તેમનો વ્યર્ગવાસ થયો

આ તત્ત્વારિખ ઉપરથી રચેદ ખ્યાલ આવે છે કે જન મુનિ વિદ્વાનોએ સરૂતિ અને સાહિત્યની પ્રખ્યાતિમાં આનું ખી છે અને ભાષાસાહિત્યના વિભસમાં જનનો મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે પ્રાચીન અને અવાચીન સમાજના ધતરમાં જે અમણોનો ફાળો ના રીસે તે નથી સસારથી વિ કા બનાયે આ મુનિઓએ સમાજને સાચો માર્ગ ચીધો છે અને સમાજના આતર જનમાં મોઈ જન જન સનું સિંચન કર્યું છે

કપગ સમયમાં જન અમણોએ સમૂનિ અને સાહિત્ય જનનામાં મં કરી છે રામાઓ અને દયાઓ દ્વારા જૈન સાધુઓ અને કવિઓએ સાહિત્યનો વિભમ કયો છે અને મધ્યયુગમાં સાધુઓએ જ સાહિત્યનો પ્રસાદ વહેતો રાખ્યો હતો

આ તત્ત્વારિખો બતાવે છે કે જનોએ આ સમય પરંપરા વળતી ખી છે આ એની માથે એમણે વિદિષ્ટ જૈન દશનનો જગતો પચિય મં આયો છે જા દશન અને તિમ છે વસ્તુને વસ્તુની રીને જોવાનો તેનો આગ્રહ છે આપણુ દર્શન કેરળ પર્વાધોમાં પૂર્ણ થતુ નથી પણ વસ્તુને બાપ મીતે જુએ છે અગ્રેજીમાં જેને Dynamic Realism મે છે તેનું આપણે પ્રતિપા મરીએ છીએ જર્મન ફિલસૂફ હેગેલ બીજી રીતે આપણા દાનની છે નજ આવી જાય છે જાતથી અજાનું વિનર્ન થાય છે અને એથી જ જ્ઞાન પર આપણે ભાર મૂક્યો છીએ

આપણો મુખ્ય સિદ્ધાંત ગ્રાહવા વસ્તુને જુદા જુદા દિશિનિદુથી અરોમ્બી થા મળી એ ત્યાં જાનો મીધી અર્થ આપણે એક જ વસ્તુમાં નિય લાનુ અને સાથે સાથે અનિય ભાનું રા મરીએ છીએ જન દશન માને છે કે કોઈ મૂળ વસ્તુ નથી ઉત્પાદ થતી નથી અને મોઈ મૂળ વસ્તુની સ્વરૂપ તત્ત્વો નથી મૂળ તત્ત્વો એના એ રોય છે એમાં ઓક પરિવર્તન થાય છે એવે ક એ પિ બ્રામના ાસ અને બીજા પશ્ચિમીઓ પ્રાદુભાવ થાય છે આમ આ પત્તધોના રચનાવ ઉત્પા વિનાસ આ ગિયનિનો છે આપણે આ વસ્તુને પર્વાવ નાને ઓળખીએ છીએ અને મૂળ વસ્તુ નિય મરી દેક પર્વા નિય આ પર્વાથી તર પર્વા અનિય આવી પ્રેક વસ્તુને માન નિય નિ માન અનિય નદિ પણ નિય અને અનિય સ્વરૂપે અવસોદવી એ સ્વાદના દેક પદાયને દબ રોત

કાળ અને લાવધી અવલોકવાના હોય છે દરેક પદાર્થ આ રીતે જ સત્ હોય છે સ્વાદ્વાદ એક જ વસ્તુને જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક રીતે અવલોકવાનું કહે છે, Truth in its manifold and seemingly contradictory aspects.

પૂં આત્મારામજી મહારાજ

આજના યુગના અનેક પ્રશ્નોને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજનાર પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્વિજયનાદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજનો જન્મ સં. ૧૮૯૨માં થયો હતો તે સમયના સામાજિક પરિવર્તનો સમાજમાં અનેક વ્યતની અશાંતતા સર્જી હતી. આત્મારામજી મહારાજે સં. ૧૯૩૨માં સવેગી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને સં. ૧૯૪૨માં પાણીતાણા તીર્થમાં પાંત્રીસ હજાર માણસોની હાજરીમાં એમને આચાર્યની પદવી અર્પણ થઈ. તેઓશ્રી સમાજના પરિવર્તોને જોઈ શક્યા શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, શ્રી મણિવિજયજી મહારાજ અને શ્રી આત્મારામજી મહારાજના આજના જૈનસમાજ પર અનેક ઉપકારો છે સં. ૧૯૫૨માં શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો કાળધર્મ થયો આ વખતે મુનિશ્રી વલ્લભવિજયની વય પચ્ચીસ વર્ષની હતી.

પૂં આત્મારામજી મહારાજ વિચારક અને સમય-જ્ઞ હતા જીવનના અનેકવિધ અનુભવોમાં તવાયેલા હોવાથી પૂં આત્મારામજી મહારાજ જૈન સંસ્કૃતિના પ્રવર્તક ખ્યાલોની સાથોસાથ જીવનને અભિનવ દર્શન આપતા અને કાળની ગતિ કઈ તરફ છે તે એ સમજી શકતા. રાજકીય અશાંતિના યુગ પછી ૧૯૫૭ની પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યક્રાંતિ પછી ભારતમાં નવો રાજકીય યુગ શરૂ થયો હતો. એક બાજુ આર્ય સમાજના પ્રણેતા દયાનંદ સરસ્વતી નવા ઉત્સાહથી હિંદુ ધર્મના નવાં મૂલ્યાંકનો, વેદની નવી રજૂઆત કરતા અને એ સમયના રૂઢ સરકારોને પડકારતા હતા ખીજી બાજુ કાળના આ પ્રવાહને ઓળખી પૂં આત્મારામજી મહારાજે કાર્ય આરંભ્યું પશ્ચિમના ચિંતકો જૈન ધર્મને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ વિચારતા. પૂં આત્મારામજી મહારાજ તેમના પૂરક થયા જૈન ધર્મનો વિશ્વને ખ્યાલ આવે એ આશાએ પૂં આત્મારામજી મહારાજે સ્વ. વીરચંદ્ર રાધવજી ગાધીને ચિકાગો સર્વધર્મપરિપદમાં મોકલ્યા અનેક મુશુક્તિઓને સવેગી દીક્ષા આપનાર પૂં આત્મારામજી મહારાજ જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો અભ્યાસી હતા. સાહિત્યની ગવેષણા અને સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની એમની ધગશ અનોખી હતી. પૂં આત્મારામજી મહારાજે જીવનની આજના યુગની વિષમતાનો જનતાને ખ્યાલ આપ્યો અને આજના યુગને તૈયાર કર્યો અનેક સાથે સંપર્ક સાધી જીવનની નવી દૃષ્ટિ વિકસાવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની દૃષ્ટિએ સમાજને તૈયાર કરવામાં પૂં આત્મારામજી મહારાજે મોટો ફાળો નોધાવ્યો. એમની ‘અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર’, ‘શ્રી જૈન તત્ત્વાદર્શ’ તેમ જ અન્ય કૃતિઓ આજે પણ પ્રેરણા આપે એવી છે. સં. ૧૯૫૧ના ભાદરવા શુદ્ધ ૧૩ના રોજ પૂં આત્મારામજી મહારાજ તરફથી મુનિ શ્રીવલ્લભવિજયે લખેલ પત્ર આ સાથે રજૂ કરેલ છે આ પત્ર દ્વારા બન્ને મહાન વિભૂતિના હસ્તાક્ષર અને વિચારોનું દિગ્દર્શન થાય છે. પૂં આત્મારામજી મહારાજ કેટલા વિનમ્ર અને શાસ્ત્ર-જ્ઞ હતા તેનો ખ્યાલ પણ એઓશ્રીના આ પત્રથી આવી જાય છે આચાર્ય હોવા છતાં યે શ્રી સધને તેઓ વિનમ્રતા અને ભક્તિભાવથી વિચાર કરવાનું કહે છે. સાધુ-મહારાજને પ્રત્યે પણ તેમને કેવું આદરમાન છે અને પૂજ્યભાવ છે તે પણ આ પત્રથી પ્રસક્ત થાય છે. આ આખોય પત્ર ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતો હોવાથી રજૂ કરેલ છે આ પત્ર આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિના સગ્રહમાં છે. પત્રની દરેક પંક્તિમાં સચમ અને વિચારગ્વાતન્ય ઝમકે છે.

न्यायाभानिधि श्रीविद्यानन्दशर्मा (श्री आचार्यमहाराज)

શ્રી

શીર અબાલા - પૂજ્ય પાદશ્રીશ્રી ૧૦૮
શ્રીમદ્વિજયાનંદ ચૂરોચિત્રેણ (આત્માચરણ)
મહાશયજીના તરફથી દર્શનલાભ વાંચનારે -

પ્રભાઈ બદર - શ્રીવંકુણ પ્રભાવક દેવગુરુ
તિતારક શો - શ્રીરમદ એમમદ રાધકદુલિગો
રેશકળીશી રાધકોગ - આત્મેશીદેવગુરુનાં પંચ
પદ્મી સુખસાગાદે શ્રીવીરનિહીત શીર - રજરૂ
માધર્મમાત્માદરવાસુદિ ન રાગિ વાચને રોજ
છમછરોપડિ કમલ - શ્રી રાધકામજીનિર્મિત
પદ્મી રૂપી રાધીશી રાધકને બાબાજી છે તે બામ
હાતમોશી રાધક અગીકારકરશી - રામધુમુખ
તથા રામશ્રીમુખ પૂજ્ય પ્રભાવના તપસ્યા શી
ધર્મ છે - મહાદાવાદ ચાલુ રાધક બહુ રૂપ
પદ્મિતિ હજુ પદ્મી પીઠાના પદ્મિવાર રાધક પદ્મિ પદ્મ
નાદિ વરોમા આત્મેવ હતા તે આત્મેવ હા પૂજ્ય
ભાવના રાધા પીવાત્મક રૂપી ગરુડાશ્રીએ
શાસનની ઉન્નતિ વધારી છે એનશાસન
ધરુ છે એ હમા એ હવા એ હવા ચૂરવીર પુરુ
પોછે કે નામ તે આકરો શકે તે આત્મેવ
પદ્મી રૂપી રાધે નહીં પરતુ અહીં દિલગિરિની
વાત છે હજુ સુધી તે નરતો અહીં મસિધિ
મા આવી પોતાના શાસનની ભરખે એતેજા
ભાગિ તથા દુધિ નહીં રૂપી રાધક
પ્રેમહોમે અમરમદ પિ પરમારના કાગળ
શીરમા અમરમદ હતા કે આત્મેશીરમા નીએ

જેન કાલે બોલવાની મરજુ થઈ છે અને
તેના કુડનેમારે ગોઠવણ પછાદવાલગી છે
દેવુ માલમપડુ છે " આવાત વાંચી હમારા
ફિલમા એરલો ઉત્સાહ પદાર્થો હોત કે
તેનાની મરણીજી ભાગે છે - પરતુ હજુ
તે પિત્રા પદ્મિ પૂજ્ય રૂપી રાધકા ઉત્સાહને
દુધિ કરશે તથા એનધર્મનો અકારુકી પદ્મી
આપના ભવાનરતો શ્રી રાધકા પદ્મિ તથા
એનધર્મે રૂપી રાધકે તેમ છે મારે આપના પુરુ
રૂપી જ્ઞાનદુધિ રૂપી એનધર્મનો અસલાતનો
પ્રકાર કરશે એ બાંધે વારુ હમારુ કુરુકુરુ
લખકું છે -

વિરોધ - મરજુ એક શ્રી રાધકાનર રૂપી
આવી તેનો ઉત્તરની ચેરબી છે -

શ્રીપરમાત્માન્યતિ

સ્વસ્તિશ્રી પ્રભાઈ બદરે સુલક્ષી રાધ
ભયંત વર્તો - આબાલા પીઠા -
મુનિ આત્મા રામજી કે તાર્કિસે ધર્મલાલવાચના
દેહા સુખસાગાદે દર્શનદ્યાન મરને મે ઉધમ
રખના - આત્મે શીરકળીસધકે તરકરો
શ્રવક પુણ્ય પલ્લવો દેવગુરુલગિતાર
શા - એતીતદહર્મદજી તથા શા શીરમ
દ્રેમમદજી કાલિયા આપજી ભાદવપુ
દિ ૧૧ કેરોન મુન્નો પિલાદે સો વામર
રામામારુ સર્વ મામુમ કિયાદે - શીરકળી
તરકરો આત્મેશીરમા રાધકજી એ અમેધિ

देशमें जैनधर्म के उपदेश करने वास्तो
गया था सो लगत लग हो पर्यंत के अमे-
रिका में जैनधर्म का उपदेश करने से कों नही
पुरषों को श्री जैनधर्म का बोध करने पाछा
होस्तान में आया है तिसवीरमंदराधप
के लार्थ पूर्वोक्त काम करने से और
आगवोट में बैठे अनार्य देश में जने से
क्या प्रायश्चित्त (E.S) लेना चाहिये ?

— मैं जहां तक नम्रता पूर्वक श्रीसंघों लिख
ता हूं कि श्री जैन मत के शास्त्रों में जो कुछ
ज्ञान दर्शन आदि में तथा अपने कर्तव्य में
अत नियमों में दूषण लगाये तो तिसको
प्रायश्चित्त करना लिखा है सो तो मुंवाछे कि
श्रीसंघ ने किसी ली दूषण का नाम नहीं
लिखा है तो मैं किस दूषण का धन को प्राय
श्चित्त देवु ?

तथा धर्म वीरमंदराधपणों हमने पूछा कि
तुमने अमेरिका की मुसाकरी में अपने कि
सी ली अत नियम में दूषण लगाया होवे
तो तुम तिसकी आलोचना करके प्राय
श्चित्त लेलेवो — तब श्रीवीरमंदराधपण
ने कहा कि मैंने अपने किसी ली अत निय-
म में अमेरिका की मुसाकरी में दूषण नहीं
लगाया है — अब श्रीसंघों विचारना
चाहिये कि मैं श्रीसंघों किस दूषण का
प्रायश्चित्त लिख ले हूं ?

— नेकर श्रीसंघ का जोसा विचार होवे
कि श्रीवीरमंदराधपण ने कदापि दूषण नहीं से
वन्करा होवे गा तो ली धन को कुछ प्रा

यश्चित्त देना चाहिये —

धनका उत्तर — श्रीनिशोधन में लिखा है
कि जो बिना दूषण के प्रायश्चित्त देवे
तो प्रायश्चित्त देने वाले को प्रायश्चि-
त्त लेना पड़ता है और सो प्रायश्चित्त
कर देने वाला जन्मका की आशा का
लंग करने वाला होता है — तथा जन्म
तक दूषण से बने वाला अपना दूषण
कुबूल न करे तब तक केवल शानी ली
तिस दूषण वाले को प्रायश्चित्त नहीं
देते हैं — यह अधिकार लक्ष्मण साधवी
के विषय में श्रीमहा निशोधन में है —

जब दूषण कुबूल करे बिना प्रत्यक्ष
दूषण के नष्ट होने वाले केवल शानी ली
प्रायश्चित्त नहीं देते हैं तो मैं क्या स्थ-
मल्पमति किस रीति से प्रायश्चित्त दे सकूं ?
— नेकर श्रीसंघ का जोसा विचार होवे कि
आगवोट में बैठे अनार्य देश में ज-
ने से अवश्य प्रायश्चित्त लेना चाहिये
ये —

धनका उत्तर — जोसा दुश्न तो हमने किसी
ली जैन शास्त्र में नहीं देखा है तो और
श्रीजना का को उल्लंघन करने मैं किसी
तरे प्रायश्चित्त देवु ?

— नेकर श्रीसंघ की जोसा चिन्ता होवे
कि श्रीवीरमंदराधपण ने दूषण से क्या होवे
अथवा न से क्या होवे तो ली तिसको

कुछ प्रत्यक्षिन्ता लेना चाहिये -
 धर्म का उत्तर - जे जगत् में भी आशा
 सद्युक्त है सो ही सध है और शेष
 श्री जगद्गुरु आदिने जे सध कहावे हो
 सो हाउता है सध है ननु श्री जगद्गुरु
 छे सध - यह कह्यन श्री आचार्य के
 नमे है -

- जे सध श्री सध और सो है कि हम प्रा
 यश्चिन्ता तो नहीं हेते है परन्तु श्री सध की
 आशा से धर्म सध वल श्री शत्रुघ्न
 तीर्थ की यात्रा के तो श्री सध अनुत्तम
 नदित होवे - और श्री आशा श्री सध की
 मानने से श्री धर्म सध वल की कुछ
 हानि नहीं है -

विशेष तत्त्व (मुकाम) मुनि शर्म मरार
 श्री मोहनलाल मरार जे शर्म मान है
 देली लवली है और श्री जगद्गुरु के ल
 गने उने वाते है धर्म वाते निगरी
 ली सम्मति लेनी चाहिये -
 तथा अन्य कोई महा प्रत धारी गीतार्थ से
 पूछ लेना -

अथ मैं अनुत्तम धर्मात्मे श्री सध से विन
 तीतरता है जे कुछ जगद्गुरु विरुद्ध अथ
 ग्य लि पाछा कर होके सो सर्व श्री सध
 मुन्को माफ़ करे - धर्म - इत्यादि होवे श्री
 सध सध को - सध - १५ लक्ष्मण सुदि
 ध धर्म लविष्णुना -

रहि - श्री आचार्य की स्वच्छता जे

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ

પૂર્ણો મમ્. સ્થિરોડમોહો જાની ગાન્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।
 ત્યાગી ક્રિયાપરસ્તૃપ્તો નિર્લેપો નિ સ્પૃહો મુનિઃ ॥ ૧ ॥
 વિદ્યાવિવેકસપન્નો મન્યસ્યો મયવર્જિતઃ ।
 અન્તાત્મજ્ઞસક્તત્ત્વદાષ્ટિઃ સર્વસમૃદ્ધિમાન્ ॥ ૨ ॥
 ધ્યાતા કર્મવિપાકાનામુદ્ધિયો ભવવારિધેઃ ।
 લોકસજ્જાવિનિર્મુક્ત શાસ્ત્રદગ્ધ નિઃપરિગ્રહઃ ॥ ૩ ॥
 શુદ્ધાનુભવવાન્ યોગો નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ।
 ભાવાર્ચાવ્યાનતપસા ભૂમિઃ સર્વન્યાશ્રિતઃ ॥ ૪ ॥
 સ્પષ્ટ નિષ્ઠક્રિતં તત્ત્વમદ્યકૈઃ પ્રતિપન્નવાન્ ।
 મુનિર્મહોદય જ્ઞાનસારં સમધિગચ્છતિ ॥ ૫ ॥

અર્વાચીન યુગના એક ધર્મવૈયા અને જૈન સમાજના એક પ્રખર નેતા સ્વં આચાર્ય વિજયવલ્લભ-
 સૂરીશ્વરજીના જીવનના વ્યાપક પ્રસંગો લખતાં ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય
 વિરચિત જ્ઞાનસારમાં મહાભુતિના જો બત્રીસ ગુણોનો નિર્દેશ કરેલો છે તેની યાદ આવે છે. આ બત્રીસે
 ગુણો તો જીવનમાં અનોખી સિદ્ધિ મેળવેલા મહાભુતિના હોય છે. અને જૈન સમાજ એ રીતે
 બાહ્યાંગી કહેવાય કે આજના યુગને લક્ષીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ સ્વં આચાર્ય
 શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીએ જીવનનું અનોખું દર્શન કરાવી આજના સમાજને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપેલ છે.

સં ૧૬૨૭ના કાર્તિક શુદ્ધ બીજના દિવસે વડોદરા મુકામે આચાર્યશ્રીએ ઇચ્છાબાઈની પવિત્ર
 કુક્ષિએ જન્મ લીધો. એમના પિતાશ્રીનું નામ દીપચંદલાઈ. સૌથી નાનાનું નામ મગનલાલ મહાલક્ષ્મી,
 જન્મના અને રુક્મણી એ ત્રણ બહેનો. એમનું સસારી નામ જગનલાઈ. બાળપણમાં જ તેમના
 પિતાશ્રીનું અવસાન થયું. માતાના રોપેલા ધાર્મિક સંસ્કારોના બીજ પૂરેપૂરા જોડ અને ઝાડવામાં પલટાય
 તે પહેલાં જ તેમનાં માતૃશ્રી મૃત્યુ પામ્યાં. આ જ સમયે પૂં આત્મારામજી મહારાજ સશિષ્ય વડોદરા
 પધાર્યા અને એમના દર્શને જગનલાઈમાં નવી પ્રેરણાનો આવિર્ભાવ થયો. પ્રેરણાનું એક જ અભીભૂત
 અને જગનભાઈનું જીવન ધન્ય બન્યું. સસારની આસક્તિ છૂટી, તૂટી અને જગનભાઈ નવી દુનિયાના માનવી
 થઈ ગયા. ધીમે ધીમે કુટુંબમાં વિરક્તિ આવી અને સગાસંબંધીના અનેક અસરોધો અને પ્રયત્નો છતાં યે
 કુટુંબની સંમતિ મેળવીને સં ૧૬૪૪ના વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજના દિને સત્તર વર્ષની યુવાન વયે રાધનપુરમાં
 દીક્ષા લીધી અને મુનિશ્રી હર્ષવિજયજીના શિષ્ય થયા. રાધનપુરમાં પ્રથમ આતુર્ભાસ કર્યા.

પૂં આત્મારામજી મહારાજની સીધી દોરવણી નીચે જૈન ધર્મના સંસ્કારો મેળવ્યા અને સં ૧૬૪૫માં
 મહેસાણામાં બીજું આતુર્ભાસ કર્યું. પાલીમાં સં ૧૬૪૬ના વૈશાખ શુદ્ધ દશમના દિવસે પૂં આત્મારામજી
 મહારાજે વડી દીક્ષા આપી અને આત્મપ્રત્યોધ તેમ જ કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકાનું અધ્યયન કર્યું.

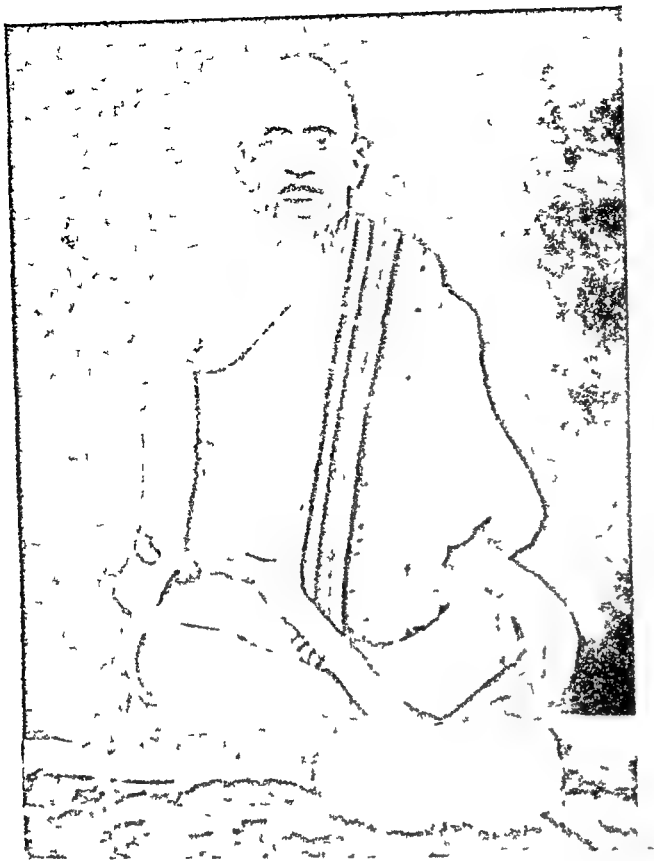
સં ૧૬૪૬માં દિલ્હીમાં શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા. મુનિએ ચોથું આતુર્ભાસ
 માલેંગડોટલામાં કર્યું. આ સમયે ન્યાય, અમરકોષ, અભિધાનચિન્તામણિ, દશવૈકલિકસૂત્રની, શ્રી હરિભાસૂરિ
 મહારાજ વિગ્રચિત બૃહદ્દીકા તથા આચારપ્રદીપનો અભ્યાસ કર્યો. સં ૧૬૪૭માં પટ્ટીમાં પાંચમું
 આતુર્ભાસ કર્યું, અને 'ચંદ્રપ્રભા' વ્યાકરણનું અધ્યયન શરૂ થયું. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કર્યો તેમ જ
 શ્રીઆવશ્યકસૂત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું. સં ૧૬૪૮ના કાર્તિક વદિ માંચમના દિવસે મુનિશ્રીવલ્લભવિજયજીને

प्रवक्तृ श्रीकांतविजयजी

मुनि धीचनुराजियजी

मुनि श्रीहर्षविजयजी

पंन्यास श्रीसंपतविजयजी

મુનિશ્રી ત્રિવેન્દ્રિયજી નામના સિધ્ધ થયા સં ૧૮૪૮મા અમાના ખાને અને સં ૧૮૪૮મા જાડિનાવાગુમા મુનિ શ્રી નભરિજયજીએ ચોમાસુ મૃત્યુ સં ૧૮૫૦નું ચોમાસુ રામા થયુ આ સમયે ૫૦ આત્મારામજી મહારાજે 'તત્ત્વતિર્ણપ્રત્યા' નામનો ગ્રંથ લખ્યો સં ૧૯૫૧મા અમાનામા મુનિશ્રીનું નવમું ચોમાસુ થયુ અને સં ૧૮૫૨ ॥ જેઠ શુદ્ધ સાતમે ૫૦ આત્માગમજી મહારાજ ૧૦ દેહ વિનય થયો આ નર્ના આ ગાળામા ૫૦ આ માગમજી મહારાજે જીવનની નદદિ અને પ્રેરણા આપી એ જીવાનનું જીવન ધ તર કયું

૫૦ આત્મારામ મહારાજના કાળધમ એમજી પ્રમ ચાતુ ગખરાનુ મુનિ શ્રી નભરિજયે માથે તીરુ પન્નમના જે ૧ સરને પ્રેરણા આપી અને સમ્પ્રાપ્તિની શરૂઆત કરાવી સં ૧૮૫૨નું ચાતુમાસ ગુજરાનનામા થયુ અને પન્નમને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બના રુ સં ૧૯૫૦મા નાગેનાવમા લક્ષ્મણ ભની દીપા થઈ અને મુનિ શ્રી નભરિજયને એક સમય શિવ મુનિશ્રી લક્ષ્મિતરિજયજી મત્યા અદ્વૈ ચાતુમાસ યુ અને શ્રીમદ્ વિજયપાન સરીશ્વરજીજી જીવનચરિત્ર પણ લખ્યુ સં ૧૮૫૪નું ચોમાસુ પગી ખાતે ૧૧ ૫૫જી માનેરમેટના ખાતે અને સં ૧૯૫૬નું ચોમાસુ હોશિયારપુર મુ મે કયું સં ૧૯૫૭મા બધા મુનિઓની સમતિથી પાણુમા શ્રી નભરિજયજી મહારાજને સરિષ પ્રાત કવવામા આવ્યુ મં ૧૯૫૭નું ૫ મુ ચોમાસુ અમૃતસરમા સં ૧૮૫૮જી ગોળમુ ચોમાસુ પટીમા સં ૧૯૫૮નું ૧૭મુ ચોમાસુ અમાનામા, સં ૧૮૬૦નું ચાતુમાસ અમાનામા મં ૧૮૬૧નું જગમા, સં ૧૮૬૨નું નુવિણાલામા અને સં ૧૮૬૩નું એમ્પીમમુ અમૃતસરમા થયુ

૫૦ આત્મા ભજી મહારાજના કાર્યક્ષેત્ર પન્નમને તૈયાર કરવામા અને પોતાના જીવનનું ધ તર નામા મુનિશ્રીએ આ સમય વ્યતીત કર્યો સં ૧૮૬૪મા અમૃતસરમા મુનિશ્રી વિનાનરિજયજીઓ મુનિશ્રી ત્રિજીવરિજયજીને સવેગી દીપા આપી આ પગી ગૂજરાત તર આગાની નેમથી તેમજો વિદાર શરૂ કર્યા ન્દી, મિત્રોની વગેરે કર્યા, પણ એવામા પન્નમમા આવમમાજીઓ સાથે સામ્પ્રાર્થનુ થતા કાળ માઈનનું અતર આપી ઝ પથી અમૃતસર પહોંચી ગયા મુનિ શ્રી નભરિજયનો આ નિર્વાઝ પી ઓ દુઃ ૨૨તી આપા શુ ૧૧ના રિયે ગુજરાનના પહોંચ્યા ત્યાના લોગેએ અપૂર સ્થાગત કયું ત્યાના બારીમમા ચોમામા દગિપાન ત્રિશૈષ નિર્ણયાત્મ શક્તિ સાથે આહિસિ પ્રગતિ કરી 'ત્રિશૈષ નિર્ણય અને 'ભીમતાન ત્રિશિમ' નામના બે પુસ્તકો તૈયાર થયા આ પુસ્તકોમા પ્રાચીન હિંદુશાસ્ત્રો અને એની અર્થાનીત મી નો ઉપયોગ કરી મુનિશ્રીએ યતની પ્રદર્શિત પર પ્રાપ્ત પાઓ તેમજો ત્વરાથી વિદાર ના ઓ જયપુર આવ્યા મં ૧૮૬૫મા મુનિશ્રી વિદ્યારિજયજી મહારાજ મુનિશ્રી વિદ્યારિજયજીઓ મુનિશ્રી તિનરિજયની દીપા થઈ જયપુ થી અંગેઝે જઈ થો ૧ રિમ ગિયર થઈ ત્યાથી બારગ, પિપરિયાગામ મુ ના, અગરન સોજત થઈ પાની ગયા ત્યાથી પવનીચની પાનાનો આવન બઈ રિવગજ, ગિગેરી થઈ આણુ આમા સં ૧૮૬૫ ॥ જેઠ શુદ્ધ બીજે પાવણપુર આવ્યા ત્યા તેમનું અપૂર સ્થાગત થયુ

•

•

•

રાખનપુરમા મં ૧૮૪૪માં દીક્ષિત થયેલ અને સં ૧૮૬૫મા પાનણુપુરમા ચોમાસુ રહેન મુનિ શ્રી નભરિજયજીના જીવનનું ધ તર થઈ ચૂક્યુ હતું ૫૦ આત્માગમજી મહારાજે જે સમયે આપ્યા અને માય ક નાની ધમણ આપી તેજુ નુ અરૂપ સવ્યાજ અને રીતે સમાજને મળના લા થુ હતું કનિયા કમલ અને ૩૦ વ્યવહારમા અને રીતે લુભ થોનાઓને ધમનો સાચો ખ્યાન આપવાનો અને આવતી કાલના પ્રસાદોથી સમાજો વાકેફ કરવાનો પ્રયાસ એમને કરવાનો હતો અમાજને પ્રોત્સાહન કરવા ૫૦ એમની સગમ હતું તસાગનો સાગ ગાગ મુનિ ધર્મ આચરે છે, આજે છે

ધર્મમાં રમમાણુ થઈ જાય છે, મહાપોગી અને છે પણ એ સમાજમાંથી આવે છે, સમાજ પર અસર કરે છે અને સમાજ પણ એની ઉપર અસર કર્યા વિના રહેતો નથી જન સ્ત્રિદાંતો સનાતન છે, પણ ઊદિ અને રિવાજોની જડ મૂળ સંસ્કારોને આવરી લઈ કલુષિત કરે છે. આથી એ વખતોવખત નિરીક્ષણ માગી લે છે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ સમાજનું માર્ગદર્શન કરવું જરૂરી અને છે પૂર્વ આત્માગમણ મહારાજે પ્રેરણા આપેલી સમાજનો નવો પ્રવાહ આવતો હતો તેનો પણ ખ્યાલ એ સમય જ મુનિએ આપ્યો હતો દીક્ષા-જીવનની એકવીંશી બાદ મુનિશ્રી સમજી શક્યા હતા કે સમાજને પ્રગતિશીલ અને જીવંત બનાવવો હશે તો ધર્મ એ માત્ર રૂઢ વ્યવહારમાં નહિ પણ સમગ્ર જીવનદષ્ટિમાં આવવો જોઈએ. ધર્મ એટલે માત્ર દોરણસર-ઉપાશ્રય નહિ, પરંતુ જીવનનું વ્યાપક દર્શન અને જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાંથી અભિવ્યક્ત થતા સંસ્કારો. જે ધર્મ સર્વ જીવોનું માંગલ્ય વાંછનારો છે એ ધર્મ રૂઢ સમાજના હાથમાં વારસાગત બધિયારખાનું અને, ધર્મ ભુલાઈ જાય, રૂઢિઓમાં, રિવાજોમાં, બોલીઓમાં, ઉછામણીઓમાં વહેંચાઈ જાય તે માત્ર વ્યવહારમાં જ ધર્મ મનાય એ વસ્તુ કેવી રીતે દૃષ્ટાંત ? જે ધર્મ બધા માટે સમાનવૃત્તિ—સમભાવ દર્શાવવાનું કહે તે ધર્મના અનુયાયીઓ અસહિષ્ણુતા આદરે, જીવનમાં અસંગત અને અનુચિત વ્યવહાર કરે. રૂઢ સંસ્કારોમાં કુક્ષિત અને એ વસ્તુ અસહ્ય લેખાય

રાજકીય પ્રવાહો પણ નવી રીતે વહેતા હતા “ઝેર ગયા ને વેર ગયા”નો કવિ દલપતરામનો જમાનો વિદાય થતો હતો અને “સાલળો સુધાગનો સાદ” કહેનાર કવિ નર્મદનો જમાનો આવતો હતો. બ્રિટિશ સરકાર ગમે તેવી હોય પણ તે પરદેશી હતી એની સામે અરજીઓ અને વિનંતિ કરી કાર્ય કરવાનો જમાનો પૂરો થવા આવતો હતો. કેળવણીનું મહત્ત્વ સર્વ જગ્યાએ સ્વીકાયતું હતું રાષ્ટ્રીય આંદોલન નવસ્વરૂપ લેતું હતું. મુનિશ્રીના જીવન સાથે રાષ્ટ્રીય લડતની આખી તવારીખ, બે વિશ્વયુદ્ધો અને એ યુદ્ધોએ જન્માવેલાં આર્થિક અને સામાજિક પરિબળો, આઝાદી, આઝાદી પછીની યાતનાના વર્ષો વગેરેથી સકળાયેલી છે મધ્યમ વર્ગ યુદ્ધ પહેલા આબાદ હતો, નવા પરિબળો આગળ એ વર્ગ નમતું જોખનું પાણું અને એની સામાજિક દ્વિધા એની એ રહી પાલણપુરમાં સમાધાન કરાવનાર મુનિશ્રી અને મુળધર્મમાં મધ્યમ વર્ગ માટે રૂઢી પ્રેરણા આપનાર આચાર્યશ્રી—એક જ વ્યક્તિ સામાજિક—રાજકીય—આર્થિક—વૈજ્ઞાનિક પરિબળોએ ઘેરેલી આ કથા એક રીતે આજની આપણી અને મધ્યમ વર્ગની કથા છે ગુજરાતમાં દીક્ષિત થઈ એકવીસ વર્ષ બાદ ગુજરાતમાં પાછા ફરનાર મુનિશ્રી એ જ હતા પન્નબ જેવી ભૂમિના પરિચયે દષ્ટિ વિશાળ બની હતી અને દૂર રહ્યા છતાં એ સમાજનું અનોખું દર્શન કરી શક્યા હતા સમાજના રોગનું નિદાન એમની પાસે હતું. જૈન સંસ્કૃતિની પ્રણાલિકાના જાણકાર હતા અને પ્રયોગ કરવાની દષ્ટિ એમની પાસે હતી

*

*

*

પાલણપુરમાં મુનિશ્રીએ જૈન સંઘનો કલેશ જોઈ એ ટાળવાનો સકળ પ્રયાસ કર્યો સં. ૧૯૬૫ના જેઠ શુદ્ધિ આઠમના દિને મુનિશ્રીએ શ્રાવકોના સામાન્ય મતભેદો અંગે ચુકાદો આપ્યો. સઘમાં સર્વત્ર આનંદ પ્રવર્તી ગયો અને મુનિશ્રીએ પાલણપુરમાં ચોમાસું કર્યું આ સમયે મુનિશ્રી લલિતવિજયજી સાથે પાંચ શિષ્યોને યોગોદ્ધન કરાવવાને માટે મહેસાણા ખાતે પન્નાસ શ્રી સિદ્ધિવિજયજી પાસે મોકલ્યા. આપાદ મહિનામાં શ્રી વિચક્ષણવિજયજીની દીક્ષા થઈ. જ્ઞાનપ્રચાર માટેના એમના સતત આગ્રહને લીધે ‘આત્મવલ્લભ કેળવણી કંડ’ની સ્થાપના થઈ આ રીતે શિક્ષણપ્રચારનું કાર્ય શરૂ થયું અઘાઈની તપશ્ચર્યા નિમિત્તે થતા જ્ઞાતિલા કર-જમણનો રિવાજ બધ કરાવ્યો અને તેને મરજિયાત બનાવ્યો.

સં ૧૯૬૬ના કાર્તિક વર્ષે બીજાના દિને મુનિશ્રી મિત્રવિજયની દીક્ષા થઈ પાલણપુરથી નિહાર કરી મુનિશ્રી રાધનપુર આવ્યા અને બાનીસ વર્ષે દીક્ષાની જ્ઞાપ્તિ પાન કરી સં ૧૯૬૬ના માગમર શુદ્ધ બીજાને નિમે પાનીતાણા સધની સારે જવા વિહાર કર્યા પાનીતાણા યાત્રા કરી વજાતા ભાવનગર, વોરા, વરતેજ, સિહોર થઈ વળા ગયા અને ત્યાં પક્ષોનું સમાધાન કયુ ધોવેરામાં એમનું અપૂર્વ સ્વાગત થયુ ત્યાંથી તેઓ ખભાત થઈ વોદરા ગયા ત્યાં સં ૧૯૬૬ના વૈશાખ શુદ્ધ દશમના દિવસે ભવ્ય સ્વાગત થયુ ત્યાંથી ભરૂચ ગયા અને પચાસ શ્રીમિદિવિજયજી સાથે ત્યાં દિવસ એમની સેનામાં રહ્યા ભરૂચથી જગડિયા તીર્થની યાત્રા કરી સુરત પધાર્યા ત્યાંના ગોપીપુરાના ઉપાધ્યક્ષના સન ૧૯૬૭ના મહા વર્ષે ૭ના રોજ શ્રી સુખરાજજીને દીક્ષા આપીને મુનિશ્રી સોહનવિજયજીના શિષ્ય તરીકે મુનિશ્રી સમુદ્રવિજયજી નામ આપ્યું સં ૧૯૬૭નું પચ્ચીસમું ચોમાસું મીઆગમમાં કર્યું ત્યાં મે તમે વચ્ચે સમાધાન કરાવતો ચુમો આપ્યો ને શાંતિ સ્થાપી પાંચાણાની શરૂઆત કરાવી સુરવાડા થઈ વલુડરા ગામ આવ્યા અને દશા શ્રીમાળીઓના પચ સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી કન્યાવિક્રયનો કુરિવાજ બંધ કરાવ્યો પાંચાણપુરમાં અઘાઈ મહોત્સવ કરાવી, સિનોગ અને ડોઈ થઈ વોરા આવ્યા

આજના યુગની પરિસ્થિતિની તેમ જ વિષમ માળની વિચારણા માટે મુનિસમ્મેલનનો મુનિશ્રી વ વલવિજયજીને વિચાર આવ્યો પૂઠ આત્મારામજી મહારાજના સનાના સાધુઓના સમેનનની યોજના કરી જુદા આચાર્ય શ્રી નિજમખમણસરિજી મહારાજ, ઉપાધ્યાય શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ શાંતધર્મિ શ્રી હસવિજયજી મહારાજ વગેરેની સમિતિ મેળવી વડોદરામાં ત્રણ દિવસ મુનિસમ્મેલન ભરાયુ જેમાં પચાસ જેટલા સાધુ-મુનિરાત્રીએ હાજરી આપી હતી ચોરીશ જેટલા કરોડો પસાર કર્યા હતા સં ૧૯૬૮નું ૭વીસમું ચોમાસું ડોઈમાં થયુ ત્યાંથી નાં ગયા ત્યાં આઠ દિવસ સુધી સનત વ્યાખ્યાનો આપ્યા ત્યારપછી વડોદરામાં ‘ધર્મતત્ત્વ’ અને ‘સાર્વજનિક ધર્મ’ ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યા ત્યારબાદ મુખર્જી અતિ આગ્રાથી એ ભણી ઝડપથી વિહાર કર્યા તે વખતે શ્રી જૈન શ્વેતામર કોફર સતો સ્થ મધ્યાહ્ન વીનાની ગરો હતો એણે સમગ્ર જૈન કોમમાં અનેક નવીન આશાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી વિચારવાતારણમાં મર્યાદા પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું અને સામાજિક ઇતિહાસ ભવ્ય તમ તા જગાની હતી નવપ્રકાશ જીવના જનતા તૈયાર થઈ ગઈ હતી એવે સમયે નૂતન પ્રકાશ અપના વર્તમાન યુગની નાક પારખનાર અને સમગ્ર ધર્મના અવિચલિત સિદ્ધાંતને હઠતગત કરી વ્યવહાર નિયમનો સમન્વય મનાર પૂત્ય સરિજીનું મુગધર્મી આગમન થયુ અહીં તેમનું અખતપૂર્વ સ્વાગત થયુ સામેના માટે મોટો માનસસમુદાય ગમત્યો હતો સર્વ આનંદ અને ઉમંગની લદરીઓ પ્રસરી રહી હતી આ ઉત્સાહના વાતાવરણે સરિજીની વાણી ખૂબ સારી રીતે ઝીની અદ્વાઈમહોત્સવ શાંતિરાત્રાન, પૂજા પ્રજ્ઞાના અને ઉપધાન જેવા ઘણા અનુક્રાંતો થયા હતા યના અરખાનિત પાવિત્રપ્રસાદથી સભગ એવા એમના વ્યાખ્યાનો ખૂબ જ અમ ત્રનીવળા ‘જ્ઞાનક્રિયામ્બા મોક્ષ’ એ જ એમના પ્રવચનોનું મધ્યમિન્દુ હતું પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા જ્ઞાનની માનવીને બિન બનાવતા સ્પર્કારો સિંચવાનું કાર્ય જ્ઞાનનું છે જ્ઞાન વિના પ્રગતિ સાધવી અતિ કઠિન છે નથી વ્યવહારમાં સાધુજનના સાપક્ષી કે ધર્મ એના શુદ્ધ અને અશ્વેપી સ્વભાવમાં આવરણ પામતો ચારે બાજુ જગેના અજ્ઞાનના અધમગમાં એક પિપાસા છે—અને તે જ્ઞાનની દીવડીની જમાનાના વિકાસમાં ભાગ ભજવે છે વિજ્ઞાન, અને તેથી ધર્મને પણ વિજ્ઞાનના કમોગી પથ્થર ઉપર ચમક્યા વિના જરા થે ચાને એમ નથી ધર્મ અને વિજ્ઞાનના સમન્વયમાં જ જ નેનું શ્રેય છે ધર્મને એક જગ્યાએ મથગિત ન કરતા સર્વ દિશામાં વ્યાપ્ત કરવો આવશ્યક છે

આમ ધર્મની વૈજ્ઞાનિક રજૂઆત આજે વાયુ અને જળ જેટલી જરૂરી બની છે. જે વસ્તુ જમાનામા છે, આજના પરિવર્તનશીલ સમાજના અતર્ગત ધણતરમા છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરીને, એને આપણી રીતે ઘટાવીને જીવનમાં ઉતાર્યા વિના હવે ચાલે નહિ. ધર્મનો અનેકદેશીય વિકાસ થવો ઘટે ‘ પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા ’ એ સૂત્રના આધારે સમાજની ૩૬ વારસાગત પરંપરાને પણ નવી રીતે આપણે પેખવી જોઈએ. વ્યાવહારિક કેળવણીની આખરી તાવણીમાં આપણે ધર્મના સરકારો તપાસવા જોશે. ધર્મ માનવમૂલ્યોને પ્રેરતો હોવો જોઈએ. આવા ધર્મના ઉત્થાન અર્થે આધુનિક કેળવણી સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ આવશ્યક બની રહે છે. ધર્મ એ કેળવણીનું અગત્યનું અંગ છે. ધાર્મિક સંસ્કારોના વિકાસમા કેળવણીનો વિકાસ છે. સાચી કેળવણીએ છે કે જે ધર્મને પોતાનાથી અવિલિપ્ત તેમ જ અવિચ્છિન્ન ગણે. આને માટે એવી સરચાઓ જોભી કરવી જોઈએ કે જે ધર્મના અને વ્યવહારના— ઉભયના જ્ઞાનને પોષક બને. આમ મરિછએ યુગે યુગે વિકાસ પામતા વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અને સાથે સાથે ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને નૂતન સ્વરૂપમા રજૂ કરવા ધોષણા કરી. એ બન્નેના સુભગ સમન્વય માટે અનેક સરચાઓ સ્થાપિત કરવા ઉદ્દ્યોધન કર્યું. તેઓશ્રીના આ મુદ્ધારક વિચારો સમાજને અતિ પ્રશસનીય અને મનનીય લાગ્યા.

શ્રીસધના વિચારક અને ધનવાન આગેવાનોને તેઓશ્રીની વાન અતિ ઉચિત અને અપનાવવા યોગ્ય લાગી, તે પર વિચારવિનિમય કર્યા, અનેક યોજનાઓ પર વિચારણા થઈ અને એવી કોઈ વિશિષ્ટ યોજના બર લાવવા બીજું ચાતુર્ભાસ મુખર્ષિમાં કરવા વિજમિ થતા તેનો સ્વીકાર થયો. મુખર્ષિ શહેરના સ્થાનિક સમોગો, વિદ્યાર્થ્યાસ માટે બહારગામથી આવનારની અગવડો અને બીજી આનુપગિક હકીકતો પર વિચારણાને પરિણામે મુખર્ષિમા એક વિદ્યાલય સ્થાપવાની યોજનાનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર થયો. મહારાજશ્રીએ આ યોજના પર વિચાર કર્યો, શ્રીસદે એ યોજના તરફ પસંદગી બતાવી, ધનવાનોએ એને ટેકો આપ્યો, કેળવણેલા વર્ગે એમાં કાર્ય દ્વારા સાથ આપવાનો ઉમ્મગ બતાવ્યો અને મધ્યમ જનતાએ એના વિકાસ માટે બનતો ફાળો અને તનમનધનનો ભોગ આપવા અભિલાષા દર્શાવી આ સર્વ ચર્ચાને પરિણામે સં ૧૯૭૦ના ફાગણ સુદિ પાંચમને રોજ મહારાજશ્રીની હાજરીમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાનો મુખર્ષિમા શ્રીસદે એકમતે નિર્ણય કર્યો અને નવીન પદ્ધતિથી જાંચી કેળવણી લઈ ધર્મના દૃઢ-સરકાર સાથે સમાજનું હિત હૃદયમાં રાખી કાર્ય કરનારા યુવકોનો મોટો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાનો આદર્શ સ્વીકારી, તેનું કામ હાથ ધરવા અને તે માટે યોજનાઓ ધરવા તથા જરૂરી ફાળો ઉધરાવવા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી આ નાના પાયા પર જોભી થયેલ સરચાએ દિવસે દિવસે અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો માત્ર ગુજરાતમા જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતમા કેળવણી અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના ધામ તરીકે આજે તેણે અદ્ભુત પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ કરી છે.

મુખર્ષિથી બગવાડા, પારડી, બીલીમોગ, નવસારી થઈ સૂરતમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં મહિલા આશ્રમ માટે પ્રેરણા આપી કરી પાછા નવસારી, કાલિયાવાડી થઈ સિસોદરા પધાર્યા ત્યાંના મતભેદો દૂર કર્યા ટાકલથી કરચલીઆ અને પછી સૂરત ગયા સં ૧૯૭૧નું ઓગણત્રીસમું ચોમાસુ ત્યાં કર્યું આ સમયની શિક્ષણ-પ્રચાર માટેની એમની તમન્ના કેટલી હતી તેનો પુરાવો મુનિશ્રી હસવિજયજી પરનો નીચેનો પત્ર આપે છે.

“ આપણા લોકો હજી ગફલતમા છે તેનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે. જૈન સમાજમા એક પણ જાંચા દરજ્જાનો સુશિક્ષિત શ્રાવક હોય તો પણ આપણાં બધા કામ સારી રીતે થઈ શકે પણ અફસોસ તો એ વાતનો છે કે લાખો શ્રાવકોમાં એક પણ એવો નથી કે જેનો પ્રભાવ પ્રત્યેક સ્થાનોના જૈનો

પર પડી શકે આમ છતાં લોકોની નિ । તો હજુ બિડતી નથી આ દવા કેટલી શોચનીય છે ! દમરો-
વાખો રૂપિયાની આતિ ૨૨ વર્ષ વાજા ગાજા, રંગ રાગ અને મેના મિથાનના ઉડા વામા આવે છે
પણ શિક્ષણના નામે તો બસ ભગવાનનું નામ જ નામ છે હવે તો આપ જેના પ્રતાપી પુરોહિત ધ્યાન
આ તરફ જાય અને નિરંતર ચારે તરફથી એ ઉપદેશ થતા લાગે ” અમુક કાલ તમારે કરવું જ પાગે
તો સમજ છે કે આપણે માટે કોઈ નિસ શિવ ધ્યાનને જોવાનો સમય આવી પડ્યો ”

મુગ્ધતી નિહાર શરૂ થયો ખભાત ઘર્ષ ધોત શર્ષ, મં ૧૮૭૨મા પાનીતાણુની યાત્રા કરી
જૂનાગઢ આવ્યા ત્યાં જણ સાનનિઃ વ્યાખ્યાનો થયા વચ્ચેથી પ્રતિજ્ઞા કરી અને મં ૧૮૭૩નું
ત્રીસમું ચાતુર્માસ જૂનાગઢમાં કર્યું જૂનાગઢમાં શ્રી આત્માન જૈન લાયબ્રેરી તથા શ્રી જૈન સ્ત્રી શિક્ષણ
શાળાની ઉદ્ઘાટનક્રિયા ઘર્ષ પૂજનના નેતાઓ જૂનાગઢમાં નિર્મિત રવા આવ્યા ચોમાસુ પૂરુ થતા
વેરાવળ ગયા અને ત્યાં શ્રી આત્માન જૈન સ્ત્રી શિક્ષણશાળા અને ‘શ્રી આત્માન જૈન ઔષધાલય’
નામની બે મથકાઓ સં ૧૮૭૩ના મા । શુદ્ધ દશમના દિવસે સ્થાપિત ઘર્ષ વેરાવળથી મારગેળ ગયા
ત્યાં શાંતિનગર અને વ્યાખ્યાનો થયા સાથી વેગવળ, બેના, દીવ મુના, ડા, તળાબ ઘર્ષ પાનીતાણુ
ઘર્ષ સ્ત્રી ભાનગર આવ્યા ત્યાં ‘વતમાન પરિચિતિ અને આપણી આશ્ચર્યનાઓ’ ઉપર જાહેર
પ્રચરણ મ્યું ભાનગરમાં એક પૂજનથી બહેનને લાગવતી દીક્ષા આપી ત્યાંથી ખભાત ઘર્ષ
વોરના પ્રવર્તન શ્રી કાલિવિજયજીને મળ્યા વોરજીથી નિહાર કરી બ ને મહાત્માઓ જગાડ્યા
તીર્થની યાત્રા કરી મુમર્ષ પધાર્યા જ્યાં એમનું લલ્ય સામેયુ થયું મુમર્ષા એમના કાયાના
પ્રસાવાતો અને વમળો બેલા થતા રતા આ ચાતુર્માસમાં ખ ત મં ૧૭ અચલજગતના પશુપણુ પર મટે
થયા આની આનાથી પર ગદ્દી તેઓથીએ એકતાની રિમાયન કરી એમના મતઓ રપટ હતા “આજે
લોકો એ તા ચાહે છે પોતાના રમે માટે પ્રવલ કરે છે અત્રે, પાસની દિંદુ અને મુસનમાન બધા
એક જ ધ્યેય માટે અગમિત ઘર્ષગલા છે આ રીતે દુનિયા આગળ વધી ગઈ છે બીજી બાજુએ આપણા
ભાઈઓ ૧ કદમ પાછા હટાવના પ્રયત્ન કરે છે આજે તો બધાએ એક ઘર્ષ સમાજ ધર્મ અને રાષ્ટ્રના
” નાણું મર્ષ કરવું જોઈએ ”

મુમર્ષના આ ચાતુર્માસ દરમિયાન શ્રી મનાડી જે । વિદ્યાલયના મ ન માટે લગભગ એક લાખ
રૂપિયાનું કે થયું નાના ગામોના મદિરોના છત્તોંદાર માટે પણ સાડા દસ કરના ઉપરાત ની પાટણુ જૈન
મ જ બોધિંગ માટે લગભગ રૂપિયા લાખનું કસ થયું મુમર્ષથી વિહાર કરીને પ્રતાપનગરમાં તેઓ પૂજનથી
હમનિજયજી મહારાજને મળ્યા તેમની સાથે તેઓ અમલાના આવ્યા અને શ્રી ડામનનાઈની ધર્મશાળામાં
ચાતુર્માસ ગાલુ સં ૧૮૭૪ના બીસમા ચોમાસા મિયાન વ્યવહારુ દષ્ટિ, સાવારણુ કુકુનોની
પરિચિતિનો ખ્યાન, નીપો ડાસવનાની ખોગી આત્મો નીમનોની મોટાઈ, સામાન્ય જનતાનો ધમપ્રેમ
વગેરે વિગતો આપી લેના પ્રચરણો થી અહીં શ્રી મહારીગ મામીની પચમ્યાણુ પૂજનની રચના
કરી પડી શ્રી હમનિજયની વિભાવી રી અમ ના થી મહેસાણામાં મહારાજશ્રી સિદ્ધિનિજયના શનનો
લાભ લઈ, સાથી નિમનગર ઘર્ષ પાટણુ ગયા ત્યાં ધર્મ પર જાહેર વ્યાખ્યાન કર્યું સાથી ચારપ
મેનાણુ ઘર્ષ પાનણુપુ ગયા ત્યાં જણ પ્રસિદ્ધ આચાર્યપ્રવરોની મૂર્તિઓની પ્રતિજ્ઞા ગવી અને શ્રી પાનણુપુ
જૈન નિધાન માટે કરા યુ સાથી તારગાજી ડાભારીઆડ, આણુ અચનમ, બામણુદા । ઘર્ષ પી વા ।
ગયા તે લાંબા શ્રાવણો આનંદગ્રહ રૂ મ્યો અલીથી નાણુમે ને ગગ્ગે વગાયા અને સાથી બીમણુપુમાં મે
પશો વગેરે સપ કરાની એક પાંચાળા ગ્યાપી સાથી નિહાર મરી આ ડીમા ચાતુર્માસ કર્યું મં ૧૮૭૫નું

તેત્રીસમું ચોમાસું શાસન-કાર્યની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્વનું થયું ચોમાસા બાદ મુનિશ્રી લલિતવિજયજી, મુનિશ્રી ઉમેંગવિજયજી, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી વગેરેને ગણિપદ તથા પન્થાસપદ આપ્યાં

ગુજરાત કરતા રજપૂતાનાની પરિસ્થિતિ અને સામાજિક દશા વિષમ હતા કેળવણીનું તદ્દન ઓછું પ્રમાણ, નિરક્ષરતા, જૂના રીત-રિવાજો, કન્યા-વિક્રય, વૃદ્ધલગ્નો, મૃત્યુ પાછળનાં જમણો, વિલાસપ્રિયતા, બાળવિધવાનો પ્રથ્થ, વિપુલ સપત્તિની વચ્ચે જ ગરીબાઈ અને ખાવાની ચિંતા,—સમાજની આવી વિષમ દશા રજપૂતાનાની હતી. પૂર્વગ્રહો અને પક્ષપાતો માનવી જીવનને કલુષિત કરતા હતા આ સમયે રજપૂતાના મરભૂમિના સમય-જ્ઞ આગેવાનોએ મહારાજશ્રીને આગ્રહ કર્યો તેઓશ્રી જોઈ શક્યા કે જો આ પ્રજનનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, સામાજિક દૃષ્ટિએ દૂર નહિ થાય તો આવતી કાલ ઘણી કપરી થશે રૂઢિ, વહેમ અને અજ્ઞાનના નાશ માટે ગોડવાડમાં વિદ્યાલયની સ્થાપના માટે પ્રવૃત્તિ ચાલી. ઉનાળામા સં ૧૯૭૫ના જેઠ શુદ્ધ એકમના દિને ખીવાંડી ગામમાં કંઠ માટે પ્રયાસ કર્યો. ત્યાંના કુસંપને દૂર કરાવતો ફેસલો આપ્યો આ રીતે ત્રીસ વર્ષનો જૂનો ઝઘડો દૂર થયો ખીવાંડીથી વિહાર કરી પોમાવા થઈ શિવગજ થઈ બાલી ગયા પાંચ મુનિરાજોએ બાલીમાં અને મહારાજશ્રીએ સાદડીમાં ચાતુર્માસ કર્યું ચાતુર્માસ પછી પોપ માસમા લાલા દોલતરામના પ્રમુખપદ નીચે શ્રી જૈન ટ્રેનાબર કોન્ફરન્સનું અધિવેશન થયું. તેમાં કોન્ફરન્સની જરૂરિયાતો, શાંતિની યોજના, અવિદ્યા, કર્તવ્ય-પરાયણતા, એકતાની જરૂરિયાત, કેળવણીના ક્ષયદા વગેરે વિષયો પર મહારાજશ્રીએ પ્રવચનો કર્યો.

સાદડીથી શિવગજ થઈ, ત્યાંથી સઘમાં પેરવા, બાલી, લુણાવા, લાહાર થઈ રાણકપુર પહોંચ્યા. ત્યાં યાત્રા કરી સાદડી. ધાણેરાવ, મુછાળા મહાવીરની યાત્રા કરી સઘ દેસુરી પહોંચ્યો ત્યાંના શ્રાવકોમા કલેશ હતો, અદાલતમાં કેસ ચાલતો હતો. મહારાજશ્રીએ અદરોઅદર ફેસલો કરવા બંને પક્ષોને સમજાવ્યા, પણ તેઓ માન્યા નહિ ક્ષણભર વિચાર કરીને મહારાજશ્રીએ સાધુઓને ગોચરી ન જવાનો આદેશ દીધો વાતાવરણમા નવી ચમક આવી. આખરે સમાધાન થયું. દેસુરીથી જઈ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના દર્શન કરી ઉદયપુર પધાર્યા. ઉદયપુરમા આચાર્ય શ્રીનેમસૂરીશ્વરજી સાથે મુલાકાત થઈ. બંને મહામુનિઓએ દિલ ખોલીને વાત કરી બંને એકમેકની નજીક આવ્યા આમત્રણમાં મુનિ-સમેલનના બીજ રોપાયાં અને બંનેના સમુદાયો એકમેકની નજીક આવ્યા.

ગોડવાડના ગામોમા જ્ઞાનના પ્રચારની નેમથી મહારાજશ્રીએ ફાલનામાં ચોમાસું કર્યું. બીજા મુનિઓએ બિઝનેસ, સાદડી, તખતગઢ સાચવ્યાં. સાદડીમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન પાઠશાળાની સ્થાપના શ્રી લલિતવિજયજીના હસ્તે થઈ મુગરામા પણ પાઠશાળા અને લાયબ્રેરી થઈ. મુગરાથી સઘમાં વરકાણા અને ત્યાંથી રાણી, ચાંચોરી વગેરે સ્થળે થઈ મહારાજશ્રી ખાંડ ગયા. ત્યાં પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ ત્યાંથી ગુદોજ પધારી પાઠશાળા સ્થાપિત કરી. ત્યાંથી કુલ્લાગામ, પાલી થઈ જાડણુ ગયા અને ત્યાંના કુસંપ દૂર કરાવી મંદિર તથા ધર્મશાળાના જીર્ણોદ્ધાર માટે કંઠ કરાવ્યું અહીંથી સોજત ગયા અને ત્યાં 'શ્રી શાંતિ વર્ધમાન પેઢી'ની સ્થાપના કરી જીર્ણોદ્ધારનું કામ શરૂ કરાવ્યું ત્યાંથી કાપડાંજીની યાત્રા કરી બ્યાવરમા બે લાઈઓના મનદુઃખનું નિવારણ કરી સં ૧૯૭૭ના ચૈત્ર શુદ્ધ દેના દિને મહારાજશ્રીએ બિઝનેસમા પ્રવેશ કર્યો અહીં ભગવતી સૂત્રની વાચના કરી અહીંના ચોમાસા દરમિયાન ઘણી ધર્માર્થાધના કરાવી સંઘે સારો લાભ લીધો ત્યાંથી વિહાર કરી લૂણકરણસર, મહાજન આદિ ગ્રામોમા થઈ સરતગઢ પધાર્યા ત્યાંથી હનુમાનગઢ વગેરે ગામોમાં પ્રચાર કરી ઝળવાલીથી મંડી ગયા અને પળખમાં પ્રવેશ કર્યો

ત્રણ વર્ષના ગાળામાં ગોડવાડના ઉદ્ધાર માટેનો મહારાજશ્રીના સતત ભારે પરિશ્રમ છતાં જ્ઞાનપ્રચારનું ધાર્યું કામ ન થઈ શક્યું સ્થળે સ્થળે પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ. માનવીને કચડતી રૂઢિઓ સામેના

હાનુમંતી નાનગૃતિ આવી ધર્મ એ માનનીને બતા દેનોમા આચરવાની, આચરવાની વસ્તુ છે અને મહાગંગા બધિસગ પાણી ધર્મને ખપતા નથી ધર્મ સૌ કોઈ માટે છે અને સામાન્ય માનવી પણ ધર્મ આચરી રહે છે એની પ્રતીતિ મહાગંગાશ્રીએ કરાની ગોડનાડમા નવનગરલિના પ્રથમ દુકુલિ વાગી ચૂક્યા હતા

✽

✽

✽

૧૯૧૧મા ચૌ. ૫૮ વર્ષના ગાળા બા. પ્રવેશતા મુનિશ્રી-લભિવિજયનુ હોશિયારપુ ની જન્મતાએ અમૃતપૂર્વ વાગત મ્યે લાના હવત ભે એ સો સોનામહા નો સાચિયો કરી મહાગંગાશ્રીની વ ના કરી પન્નગના થીસો અભિનનપત્ર આપ્યુ આના જવામમા તા. ૨-૩-૧૯૨૨ સન ૧૯૭૮મા ફાગણ શુક્રિ પાચમે મહાગા શ્રીએ 'આત્માન જન મેનેજ'નુ સ્વપ્ન જુ યુ એ જ વિસે પન્નમ મહાવિદ્યાવધ માટે પન્નગના સધે કા કયુ અને એ લાખ રધિયા જોતજોતામા લખાઈ ગયા ભારતભૂપત્ત પતિ મનમોહન માનિયા સાથે અધા વાક સુધી વિચાર વિચિત્ર ના

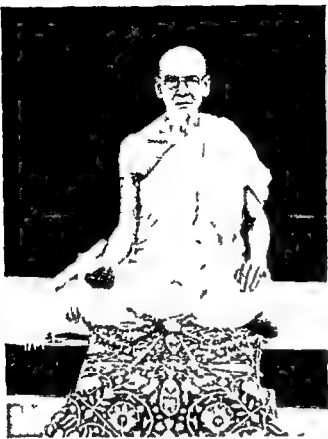
૧૯૧૧ આલેખનનો દેશમા યુગ હતો તિવમયુગ પુરો થયો હતો અને મહાત્મા ગાંધીજીના રાધમા ૧૮૫૫ પ્રસિદ્ધિ નોત્તન આનંત હતુ પુર ના વિષયુ ના અન બા. જન્મતાની આશાઓ દંગારી નીડરી અને ગાંધીમા ભારે અ પ્રતિ ધર્મગરિ સ્વદેશીની દિનચાન દેશમા શરૂ થઈ મહાત્મા ગાંધીજીએ સમગ્ર ભારતમા નરગરિતિતુ પૂર આપ્યુ હતુ શ્રી વજોનો ત્યાગ કરી લોભે ખાદી અપનાવતા થયા હતા મહા ૧૮૫૫ મિમને થી ખાદી અપનાવનાની શરૂ કરી હોશિયા પુરના આખ્યાનોને પરિણામે અપનિત દેશગનો ઉપયોગ ન વા વિશે સ્વદેશી વસ્ત્રો અને તેમજ બીજા અંગે દંગારી થયા

હોશિયારપુ થી ફરમા ૧૯૧૧ ગો વા મહાત્માની લુધિયાણા પધાર્યા ત્યા ૫૦ આત્માગમજ મહાત્માજીની જળની ડગળી વિદા કરી સં. ૧૯૭૮ ૧૧ જ્યે. ૧૫ ના દિને અમાના પધાર્યા ત્યા તેમજે ૭૧સમુ ચોમા. ૩ મ્યે આ ચોમામા રમિયાન થી આત્માન જન હાઈ, ની બુમિમ રચાર્ધ ગઈ અંગે પુત્ર નવની રાજાત ધર્મ ગઈ ત્યાથી મહાગંગાશ્રી પતિનાના થઈ સમાના ગયા અને સં. ૧૯૭૮ ૧૧ મહા શુક્રિ ૧૧ના ૧૦ પ્રતિષ્ઠા ક ની મમાનાથી નામુ ધર્મ માને મોલામા મહાવીર-જળની ડગળી મહાગંગાશ્રી હોશિયારપુ ગયા સં. ૧૯૭૮નુ આડનીસમુ ચાતુર્માસ ત્યાં હતુ

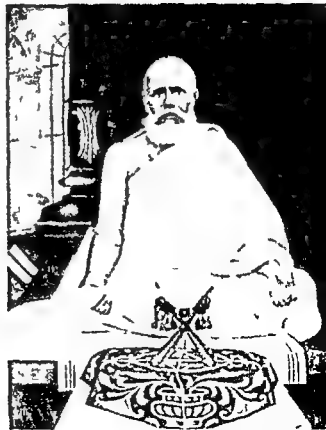
હોશિયારપુથી વિહાર કરી મહાગંગાશ્રી મગ ની વાના કરી પા. ૧૧ વિહાર કરી મિયાની ડગમ ધર્મ જળિયાનાથુર ગયા ત્યાથી અમૃતસર પધાર્યા અને ત્યાર બા લાહોર ગયા મં. ૧૯૮૦નું ઓગણચારીસમુ ચાતુર્માસ લાહોર મા હતુ શ્રી આ માન જૈન મહાસનાનુ મય વેગરાન ન યુ હતુ લાહોરમા પ્રનિગ ધર્મ અને એ જ નિમ મુનિ શ્રી નભિવિજયજીને આચાર્યની પ રી અપાઈ આચાર્ય-૫૮ની ૫૮ની માટે પ્રનમ શ્રી મનિવિજયજી, તથા શ્રી દસવિજયજી શ્રી મપતવિજયજી તથા શ્રી સુમનિવિજયજીની અમતિ સરે મેળની તીર્થી હતી આ વખતે પચોતેર મહેના આગેરાન લોભે તેમજ દંગારીની માનવમે ની જગી હતી અને ઉત્સવો લાહોર ના શ્રોત્રે અપૂર્વ ભક્તિપૂર્વક થ્યા

લાહોરમા સં. ૧૯૮૧ના માગસ પુર્વિ પાચમના દિસે પન્નગના શ્રી રે અભિનનપત્ર આપ્યુ મહાગંગાશ્રીની આનાવની પ વી રી સાચોસાચ પન્નામ મોદનવિજયજીને ઉપાખ્યાય ૫૮ અપાયુ આ પ્રતો જામનગ થી પ્રવર્તે શ્રી મનિવિજયજીએ મગમ આશીના પાદવતો ત્યાનો પત્ર મોદમો હતો, જેમા તેઓશ્રીએ જણાવે, 'આપ ગુરુમાત ની મેવા નમિમાં નિ નગ ગવા હો પન્નગમા મહા ૧૮૫૫દેગથી સવનો અગ્ર દસ ૫૭૧ તે દેનોમા તમારા હાથે અને પ્રજાનરુદ્ધ શુભમા થયા હ તથા નિ નગ અમયુ મ્મને ઘણી ડાનિ કરી છે આ નાથી આમરિન ધર્મને શ્રીશ્રે આપને

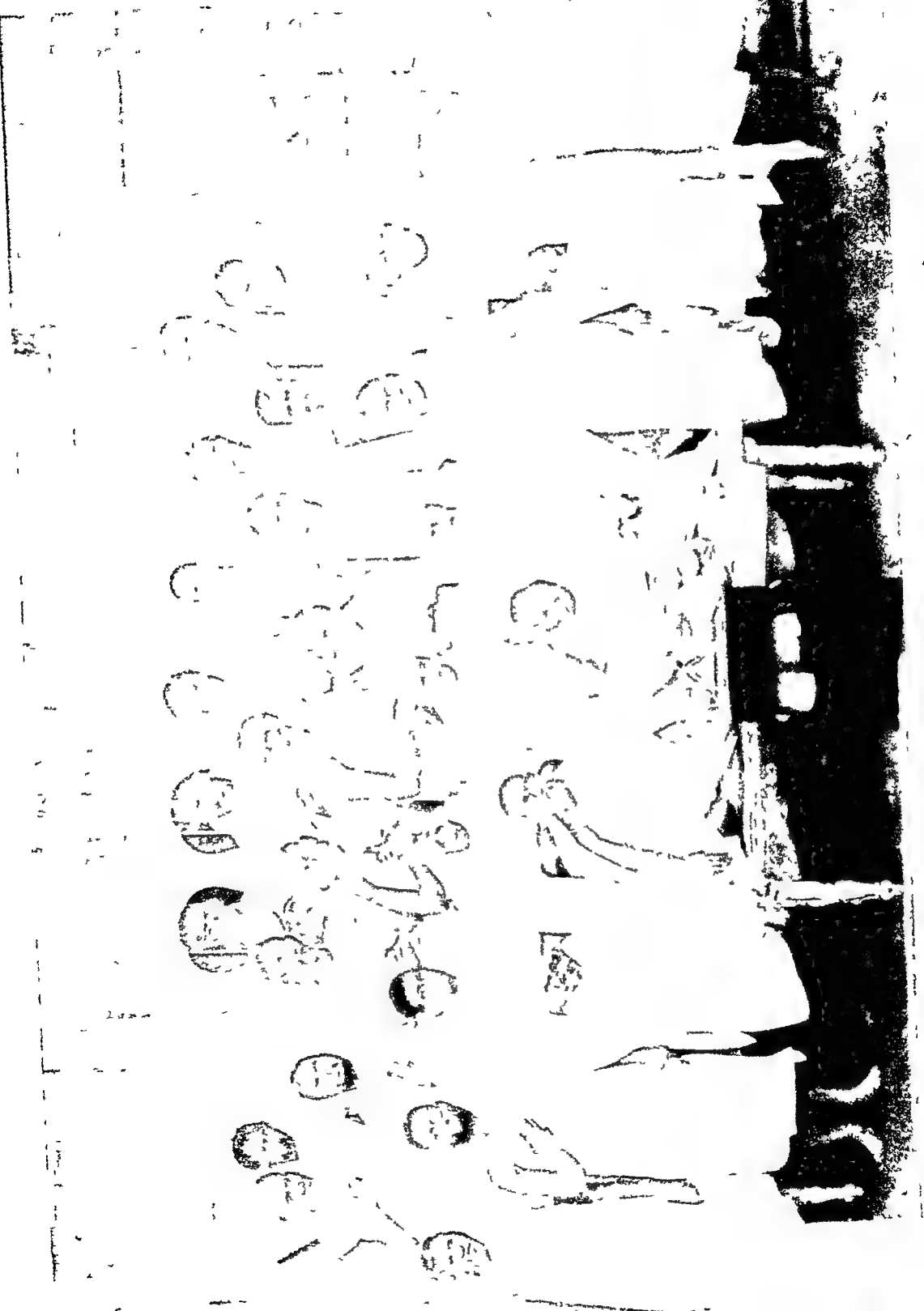
$$f'(0) = 1 + \frac{1}{n} \quad 0 = (n-1)(\sigma-1) \quad d = \eta + d_{\text{un}}$$

मुनि श्रीहसनियजी

बाबाय भादिकपल्लिगुर्

આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી, પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિધિજયજી અને મુનિસમુદાય (પાટણ સં. ૧૯૮૪)

સં ૧૯૮૪ના ફાગણ શુદ્ધ ત્રીજના રિત્તે પાટણે આચાર્યશ્રી બાનભીના હૃદયે સંગત કમ્પે પાટણમા પ્રવર્તેછ મહારાજ, મુનિશ્રી ચતુરવિજય ૭, મુનિશ્રી પુણ્ડરિકચણ વગેરે સાથે વિચાર-વિનિમય કેના એ વિદ્યાર્થી સમેતન યોગ્ય પગલ તથા મારના ના વિદ્યાર્થીઓએ આચાર્યશ્રીની પ્રવૃત્તિનું દર્શન કરા યુ આ પડી આરપ, કેનાણા, મેનાણા, ગ, બીલગિયાણ, ડીસા અને પાનશુપુનો નિહાર કરી પાટણમા સં ૧૯૮૪નું ચોમાસુ મ્થું પાટણના ના ભણારો માટે ચતા મયનો આચાર્યશ્રીને ખ્યાન આપ્યો

પાટણના ચોમામા આ ગાણુ તીર્થની યાત્રા કરી ધીણોજથી મરેઆણા થઈ બોર ગયા અને પાનસર તીથમા આરપાય વિસની સ્થિતતા ુરી ત્યાથી નિહાર કરી નોન શેરીસા થઈ અગાનજ ગયા અને ત્યાથી વના, નરો । દ્વારા અમતવાન આપ્યા અમ નાદે આચાર્યશ્રીને હેતના સ્વસ્તિમ્થી સા ઇધ્મન વધાવ્યા અમદાવા મા શ્રી બ્રહ્મગાદ્ધની ધમ્મગાળામા વિચરતા કરી અને ત્રિશાનીમાળીની વાડીમા જાહેર પ્રવચનો ુર્યા સં ૧૯૮૫ના માગ ૧૨ વદિ ૭૮ના દિને ચંગવાગી પૂં ની મૂળચદ્દશ મહારાજની જયંતી બીજી અહ્મીથી નિહાર કરી જાગેળ, માતર, વોં । મીઆગામ વામજ, જગડીઆ વગેરે મ્થળોએ થઈ આચાર્યશ્રી કચ્ચલીઆ પધારા

અમતાના ના પ્રવચનોમા આચાર્યશ્રીએ 'સમયધર્મ' ઉપર ઘણો બાર મુકરો તેઓ મ્હેતા હતા " મુનિને નાસ્તિક અને જ્ઞાને અધર્મશ્રદ્ધાણુ કહેવાથી કર્યો અર્થ સગવાનો નથી અનેના દાય મેળની સમયને દેશમાળને બોળખીને તેમને અને જગતો નતાવી આપવાનું છે કે જન ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે મોક્ષ એ ખર્ષ કોઈની ઇર્ષ્યારો નથી બ્રાહ્મણુ દાનિય વરય અને શદ્દ એ દ્વેડ એ વીતરાગ અને તો મોક્ષ મેળનીશ કે છે ગાતમાદિ ગયધર બ્રાહ્મણુ જતા, તીર્થંતર દેસો દાનિય હતા ને જ્યુરસામી આદિ વૈશ્ય હતા જન ધર્મમા મર્નો સ્થાન છે જૈન ધર્મ છે, જાતિ નથી જનનો અનુયાયી ગમે તે જાતિનો હોઈ શકે છે રાજ દેવને છોડે તે વધ્યપ્રાપ્તિ કરી મોખાભિગમન કરી શકે છે પુર । સ્ત્રી કે નપુસનને પણ મોખને લાયક ગણ્યો છે આમા વિંગએ ક્ષાયે નથી

પૂનાયાયા સમયાનુસાર વર્તીને જૈન ધર્મ દીવાની ગયા છે પૂર્વના જનો પણ તે પ્રમાણે વર્તીને પોતાના નામો ગેશન કરી ગયા છે આજે આપણે ક્યા છીએ ? વિચાર કરો આપણે ક્યા છીએ ? આપણું મતલ્ય શું છે ?

જગતણી વિા આપણો આગે યથી કેળનાની પણ ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને સરકારથી મુનાસિત હોની જોઈએ વ્યાસુની આ પ્રાગની ધાર્મિક કેળનાણી નતિ હોય ત્યાસુધી આપણો ઉદાર જ નથી ક્રુતા કેળનાયેના જ જૈન શામનની રક્ષા કરરો સ્વામી-ભાઈની કમાનાની તાખતમા વધારો ુગે એક વિગતની રોગી આપ્યા કરતા તેને નિરતર રોગી મળે એવી વ્યવસ્થા કરો જ્ઞાનીઓએ સાત ક્ષેન કહ્યા છે (૧) જિનચલ્ય (૨) જિન-પ્રતિમા (૩ અને ૪) સાધુ અને સાધ્વી (૫) સદ્ગાન (૬ અને ૭) નાન અને શ્રાવિ । તીયનો વિનંડે ચતા પ્રથમ શ્રાન શ્રાવિમ પડી સાધુ અને સાધ્વીનો વિનંડે થશે તીયમા શ્રાનક શ્રાવિમ પણ છે માટે મરના એ અગને પણ મજબૂત બનાવનું પડરો શ્રી મૂળચદ્દશ મહારાજના સમયમા ક્રુમ્પ નરોતો અને વ્યા કુસપ હોય ત્યા જપ ચતો તે સમયે ઝીણા કપડા નહોતા વપરાતા દમણા તો તમે અમને ઝીણા કપડા વહોરાવો બે તે સમયે અમે આ દૂધ માટે વહોરા નહોતા નીમળતા, આજે અમે તેમ કરતા થઈ ગયા છીએ અમારે ને તમારે આ સમજવાનું છે કે આપણી આ સહેવાણીપણાની ટેવ લાગી-ફખરને લાયક છે ખરી ? સુધર્મીઓ માટે ઉદ્ધમ કરો તેમને વ્યાનહાસિ કેળનાણી સાથે ધાર્મિક મિત્રણુ મળે તેવો પ્રમથ કરો એની પૌદ્ગલિક કેળનાણીથી કોઈનો ઉદ્ધાર નથી ચનાનો ધાર્મિક કેળનાણી હશે તો ધાર્મિક સખાર મળશે તો જ

વિવેકપ્રાપ્તિ થશે. તો જ શાસન-હિતના સારા કામો થશે. ભાવિ પ્રજાના યુવકો નારિતક બનતા જાય છે તેનું કાળુ શું ? તેઓ ગુરુઓ પાસે આવે છે તે શું ‘નારિતક’ શબ્દ સાબળવા ? અને આમ તેમને તમે નારિતક કહ્યા કરશો તો તેઓ—ભાવિ પ્રજા તમારી પાસે આવશે ખરી ? રસ્તો એક જ છે ‘ધાર્મિક જ્ઞાનસંસ્કાર મળે તેવી વ્યવસ્થા કરો, સખ કરો. સાધુઓના સર્ગધર્મા મનકાવે તેમ લખે તેવા છાપાઓને ન પોપો”

=

✽

✽

સં ૧૯૮૫ના પોપ શુદ્ધિની શરૂઆતમાં આચાર્યશ્રી છાણુધી વગેરેના પધાર્થા સાથી મહા શુદ્ધિ પન્ના દિને કરચલીઆમા અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ કરાવ્યો અહીં સમાજ-જીવન અને જૈનધર્મ પર પ્રવચનો કર્યા પાદશાળા પણ શક થઈ. મહા વદિ દશમના દિવસે છુદારીના સથે આચાર્યશ્રીનું સામૈયુ કર્યું ત્યા પચીસ દિવસ સ્થિરતા કરી મુખર્ધના બત્રીસ ગૃહસ્થોના પ્રતિનિધિ-મણે અહીં આવી મુખર્ધમાં ચોમાસુ કરવા વિનંતિ કરી આચાર્યશ્રીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. કરચલીઆથી વિદાર કરી ટાંકલ થઈ સીસોદરા અને સાથી નવસારી પધાર્થા ત્યા ચેત્રી પનમ કરી ત્યાંનો કલેશ શાંત કર્યો અહીંથી આચાર્યશ્રી મૂરત પધાર્થા અને ગોપીપુરાના મોહનલાલજી મહારાજના ઉપાશ્રયમાં ભિતર્યા સાંથી વાપી થઈ ગોલવડ પધાર્થા પન્નાસ શ્રીલલિતવિજયજી વરકાણાથી ત્યા આવી પહોંચ્યા સં ૧૯૮૫ના જેઠ શુદ્ધિ સાતમે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં આચાર્યશ્રી પધાર્થા. આહમના દિવસે પ્રં આત્મારામજી મહારાજની જયતી બિજવી આચાર્યશ્રીએ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અપૂર્વ આનંદ, પ્રેમ અને ધર્મભાવના બેથા ખૂબ આનંદ થયો અને પોતાની એક અપૂર્વ મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ સ્વરૂપે કબેલી બેઈ એમના હંયામા આનંદ આનંદ થઈ ગયો જેઠ શુદ્ધિ દશમના દિને મુખર્ધાએ આચાર્યશ્રીનું પાદશાહી સ્વાગત કર્યું સં ૧૯૮૫ના મુખર્ધાખાતેના ચાતુર્માસમા ગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં જૈનસમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિ, જ્ઞાનપ્રચારની આવશ્યકતા, સમાજકલ્યાણની જરૂરિયાત, સાચુ સ્વધર્મ વાત્સલ્ય, શિક્ષણસરચાઓની સમૃદ્ધિ વગેરે વિષયો ઉપર મનનીય પ્રવચનો થયાં ચાતુર્માસ પછી આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી એક કચ્છી આગેવાને વીસા ઓસવાળ જૈન બોર્ડિંગને રૂપિયા સવા લાખની ઉદાર સખાવત કરી અહીં અમુક વર્ગનો ઉશ્કેરાટ છતાં આચાર્યશ્રીનો જવાબ સ્પષ્ટ હતો : “ શાંતિમા જ શ્રેય છે ઉશ્કેરાટથી કશું વળવાનું નથી. જેનું કામ જે હોય તે કરે જૈન આલેખો કરવાની કશી જ જરૂર નથી શાંતિ રાખવી એ જ આપણો ધર્મ વિરોધી પક્ષના હુમ્મને છતવા શાંતિ જેનું અમોઘ શસ્ત્ર બીજુ એકેય નથી. રાગદ્વેષ ન રાખીએ તો આપણો કોઈ વિરોધી નથી શાંતિ અને સચ્ચાર્ધ આખરે છતશે ”

મુખર્ધાથી વિદાર કરી ઘાટકોપર, થાણા વગેરે સ્થળોએ થઈ આચાર્યશ્રી ખડકી આવ્યા અને પૂતાના સઘની તડોનું સમાધાન કર્યું—ત્યાર પછી જ પૂતામા પ્રવેશ કર્યો, અહીં સં ૧૯૮૬નાં ચાતુર્માસ દરમ્યાન અદ્યતન શિક્ષણ-સરચાઓનો ખ્યાલ મેળવ્યો શ્રીસઘની વિનંતિથી ઉપધાન-અનુશાન ખૂબ જ સાદાઈથી અને શુદ્ધ ક્રિયા દ્વારા કરાવ્યા. શ્રી આત્માનંદ જૈન લાયબ્રેરીની સ્થાપના થઈ સાંથી વિદાર કરી તળેગામ, દમઢેરા, અહમદનગર થઈ ચેવલા પધાર્થા અને ત્યા પ્રતિષ્ઠા કરાવી ઈલોરાની આકર્ષક ગુફાઓ બેઈ દોલતાબાદ ઔરંગાબાદ વિદાર કરી આચાર્યશ્રીએ અતરિક્ષણ પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી ત્યા પચીસેક દિવસની સ્થિરતા કરી ધર્મશાળા માટે પ્રેરણા આપી બાલાપુર પધાર્થા અને ત્યા સવત ૧૯૮૭નું ચાતુર્માસ કર્યું આઝોલા ખાતે શ્રી સમુદ્રવિજયજી મહારાજ તેમ જ બીજાઓને આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા આપી ત્યાંથી સવત ૧૯૮૮ના પોપ માસમાં વિદાર કરી ખામગામ આદિ થઈ ધુરાનપુર પધાર્થા

શુરાનપુરના સધનો કુમ્પ દૂર કરાવ્યો માતાપુત્ર વચ્ચેનો ઝડપો દરમિયાનગિરી કરી દૂર કરાવ્યો ત્યાથી વિદાર કરી મા વગર થઈ, શાંતિનાથ પ્રભુની યાત્રા કરી આચાર્યશ્રી ધારમા પવાયાં ત્યાથી આગપુર તરફ વિહાર કરી ભોવાપર તીર્થેમા બાર ફૂટની શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની કલ્પોત્સર્ગમા ઊભી ભ ધર્મીના દર્શન કરી પટવાન-૮ થઈ ગતનામના આગ્રહથી ત્યા ગયા ત્યાથી સવાના વાસન-૧ આદિ થઈ આશપુર પરાયા પાટણથી નિવાન મુનિશ્રી પુષ્પવિજયજી, મુનિશ્રી પ્રભાવિજયજી, મુનિશ્રી રામવિજયજી આદિ આશુ કેશરિયાદની યાત્રા કરી આશપુર આવી આચાર્યશ્રીને મળ્યા ત્યાથી ભગે-૧ ગામમા થઈ કશિનાથ પધાર્યા શ્રી મતારીરજ્યની તેમજ શ્રી નરપત્તની ઓળી કરી ઉત્પપુર પધાર્યા અહીંયા મહારાણીને જૈનધમનુ રત્ન સમજા યુ ત્યાથી ગણપુર વગેરે થઈ સા ડી થઈ આચાર્યશ્રી વગમણજી પધાર્યા ત્યાથી આ-૧૦ કવરાગ થઈ, બીજેવા થઈ નાગેવ ગયા ત્યા પદ્મપ્રભુના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી પાઠ વગમણ થઈ ચાતુર્માસ માટે સા ડી પધાર્યા સં ૧૯૮૮નુ ચોમાસુ અહીં કર્યું

આત્મિક અશાંતિ દૂર કરવા માટે આચાર્યશ્રીએ સં ૧૯૮૮ના આસો વં ૯, રવિવાર તાં ૨-૧૦-૧૯૩૭ના રોજ આત્મનિવેદન-૫ આ નિવે ન આચાર્યશ્રીના સ્વભાવનો સરસ ખ્યાલ આપી જાય છે આ નિવેદનમા તેમનો જણા યુ રત્ન કે, આ વર્ષે સારત્સવિ પર નિમિત્તે આત્મનિયાગણા કરતા સ્વ અને શાસન પરત્વે કેટલાક નિચારો આ ના જેમાથી થોડો ભાગ-જે ભાગ પોતાના આત્મા અને સત્ સાથે સમ્પદા છે તે ઉત્તરનો ભાગ-સત્ મમલ મૂકા છુડુ છુ જે તેમા કોઈને સમભાવ અને સત્ દેખાતો તો તેના પગ નિચાગ-૩

■ આજના આખા જૈન સત્મા-લેશ આ કમગ્નુ વાતાવરણ ચામેર ફેલાઈ રહ્યું છે અને તે દિનસે નિમે ઉમ્મ ખનતુ જાય છે ત્રેક પથાર મામા પક્ષ ઉપર બરા હોય નાખવા પ્રયત્ન-૩ જે સામો પક્ષ પણ એ જ કા ન ઉડાતો હોય છે પરિણામે કોઈ પોતાના હોય તરફ અને બીજાના શુભ પરત્વે લક્ષ આપતુ નથી સધના કેટલા આગેવાનો મને પણ કહ છે કે અધમા શાંતિ સ્થાપવી જોઈએ અને આપ આ કલેશો દૂર કરવા કઈ કરો

“ધર્મમા અને સરળ ચિત્તરાળા આરા ભાવિઓની યાત્ર ઉપર હું વિચાર કરુ છું ત્યારે ઉવટે મને એમ લાગે છે કે આ બામતમા હું ભાગ આત્મનિવેદન સિવાય મ્મ કરી શકુ તેમ નથી કોઈનો સૌના ઉપર અધિમાર આલતો નથી તેમ સૌ એક સ્વભાવના કોઈ સ્થે નહિ તેથી મને ભાગ પોતાના વિશે-૧૦ કરી શકનાનો કહેવાનો કમ રહે છે જન સત્મા નતના કે વધના કોઈ પણ જાતના કલેશમા હું નિમિત્ત થતો હોઉં એ મારી જાણુમા આવતુ નથી પ્રયત્ન તો એ વિશે હોય જ ક્યાથી ? તેમ છતાં એવો પણ સમય છે કે જે વસ્તુ મારા લક્ષમા ન હોય કે ન આવતી હોય તે બીજાઓના લક્ષમા આવે કે આવતી હોય તે તેથી આ બામતમા મને એ જ માર્ગ સૂઝે છે અને તે કોઈ પક્ષ રીતે નુપ્સાનકારક નથી-૧૨ તે બીજાઓને પણ અનુમણ કરવા જેવો અને તે ભાગ આ છે

‘ન્યાયાભોનિધિ જગદ્વિખ્યાત પગમ પુર-૧ ૧૦૦૮ શ્રી વિજયના સુરીશ્રજીના દરતે દીક્ષિત અને અમાગ મના-૧મા અતિ માન્ય વયોજ-૨ એના બે મુનિવગે છે, જેમને પુ-૫૦૫ ગણુ છુ અને જેમના માટે જૈન સધના મોટામા મોટા લાગને આ રમાન છે તે બે પ્રયત્ન શ્રી કાતિવિજયજી અને શાતમર્તિ શ્રી રમવિજયજી મહારાજ છે આ બે સિવાય વિદ્વાન પ્રતિભાસપન્ન અને પ્રભાવશાળી આચાર્યશ્રી નિજયનેમિસુરીશ્રજી મહારાજ અને શ્રી નિજયનીનિમિસુરીશ્રજી મહારાજ છે કે જેઓ તદ્દન નિષ્પક્ષ અને કોઈનાય પ્રભાવથી અજાય તેવા નથી આ ચાર સ્થનિગેને આ-૧ તરફથી મિનુ છુ કે તેઓ એમ્મ મળીને અગ પચવવત્ કરીને જો હું મ્મ બૂન કરતો હોઉં તો તે વિશે નિચાગ ચલાવે તેમના

એ વિચારના પરિણામે આ સધ-કલેશની આબનમા બે કઈ મારી બલ દેખાય તો તેઓ મને સૂચવે.”

“શ્રીસધને હું ખાતરી આપુ છું કે ઉક્ત ચાર સ્થવિરોની એકમતિથી કે બહુમતિથી પણ બે મને મારી કઈ પણ ખામી જણાવવામા આવશે તો હું નેના પર શ્રદ્ધા અને ઉદારતાપૂર્વક વિચાર કરીશ, અને બે એ ખાતરી સાચી લાસશે તો તેનો ખુલ્લેખુલ્લો એકરાર હું કરીશ. એટલું જ નહિ પણ મારા તરફથી એને દૂર કરવા હું બંનતું કરીશ. હું સમજું છું કે, પરિમિત શક્તિવાળો કોઈપણ-પછી તે ભલે આચાર્ય હોય-સમગ્ર સધ પરત્વે આથી વધારે શું કરી શકે? બાકી હું તો મારા પોતાથી બંનતી શાસનસેવા અને સધનું હિત સાધી શકાય તેટલું સાધું છું અને સાધતો રહીશ એમાં કોઈને કંઈ કહેવાપણું નહિ રહે.”

જેસલમેર સધમાં જવાની નેમથી ચાતુર્માસ પૂરું થતા આચાર્યશ્રી રાણકપુરની યાત્રાએ ગયા અને સાથી સાદડી, વરકાણા. પાલી થઈ, જોધપુરનું સામયુ સ્વીકારી મણોદ તીર્થ થઈ, ઓસિયા થઈ આચાર્યશ્રી કલોધિ પધાર્યા અને સધપતિ શેઠશ્રી પાંચુલાલજી સાથે જેસલમેરની યાત્રાએ ગયા. જેસલમેરના પ્રાચીન મંદિરો અને અદિતીય જ્ઞાનભગ્ગરોનો આચાર્યશ્રીએ ખ્યાલ મેળવ્યો. જેસલમેરથી બાડમેર તરફ વિહાર કરી, નાકોડા તીર્થની યાત્રા કરી, બાલોતરાદિ થઈ જલોર પધાર્યા. ત્યાં દર્શન કરી, આહોર, ગુડા, બાલોતરા આદિ થઈ આચાર્યશ્રી ઉમેદપુરમા પધાર્યા સાથી વિહાર કરી વાકલીમાં આચાર્યશ્રી ગયા અહીં ચૌદ વર્ષથી એ તગડો પડ્યા હતા અને એની ધાર્મિક કાર્યો પર અસર પડતી હતી બંને પક્ષોને સમજવી આચાર્યશ્રીએ ફેસલો આપ્યો સાંથી શિવગંજ પ્રતિ ગમન કર્યું. ત્યાનો ઝગડો શાંત કરી બામણવાડા તીર્થ આવ્યા. અહીં પોરવાડ સમેલન મળ્યું. અહીંયા બાર હજારની માનવ-મેદની સમક્ષ પ્રેરક ઉદ્દ્યોધન કરી સામાજિક જગૃતિનો અનુરોધ કર્યો. પોરવાડ સમેલનમા આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, “દાન-પ્રવાહની નીચે સુમતિનું નીર વહેતું હોય તો તે ક્ષેત્ર જરૂર નવપલ્લવિત બને. સમાજની અસમાનતાઓ તપાસો જે મારવાડી લાઠિઓમા શિક્ષણના સંકાર ન હોવાથી તેમની શુ સ્થિતિ છે તે તપાસો ”... ..આ સમયે શાંતમૂર્તિ શ્રી શાંતિવિજયજી મહારાજે રત્નપ્રલસૂરિ આદિ પૂર્વાચાર્યોનો દાખલો આપી પ્રેરક પ્રવચન કર્યું પોરવાડ સમેલને શિક્ષણ અંગે, મૃત્યુ પાછળના જમણવારો બધ કરવા અંગે, કન્યાવિક્રય બધ કરાવવા અંગે. તેમજ વૃક્ષલગ્ન અને બાળલગ્ન બધ કરાવવા અંગે ઠરાવો કર્યા સ્ત્રીઓની પણ જાહેર સભા થઈ મારવાડમાં આથી સારી જગૃતિ આવી. સમેલને આચાર્યશ્રીને, યોગીરાજ શ્રી વિજયશાંતિસૂરિશ્વરજીને અને પંચાસ લલિતવિજયજીને બિરુદો અર્પણ કર્યા. બામણવાડાથી તીર્થયાત્રાઓ કરી આચાર્યશ્રી પાલણપુર પધાર્યા સાથી પાટણ જઈ પૂન આત્મારામજી મહારાજની જયંતી બિજવી આત્માનંદ જૈન શતાબ્દી માટે ભૂમિકા રચી આચાર્યશ્રી કરીથી પાલણપુર આવ્યા ત્યાં ઉપધાન કરાવ્યા સં. ૧૯૮૯નું ચોમાસુ અહીં કર્યું પાલણપુરથી ઝડપી વિહાર કરી સં. ૧૯૯૦ના માગશર વદિ એકમના દિવસે પાલીતાણા પધાર્યા ત્યાં શ્રી મૂળચંદજી મહારાજની જયંતી બિજવી, યાત્રા કરી લાવનગરના સધના આગ્રહથી ત્યાં ‘મનુષ્યકર્તવ્ય’ જેવા વિષય પર મનનીય પ્રવચન કર્યું સાંથી લાડીદડ ખાતે આચાર્યશ્રીને મુનિ-સમેલન માટે વિનંતિ કરવા અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ આત્રા આ પછી આચાર્યશ્રીએ ઝડપથી વિહાર કર્યો બોટાદ, વડવાણ શહેર અને વઢવાણ કેમ્પ આચાર્યશ્રી પધાર્યા સાંથી વિરમગામ, લોચણી થઈ પાલણપુર પધાર્યા. ત્યાં બિજમણામા જનતાને નવી પ્રેરણા આપી. પાલણપુરમાં જૈન કન્યાશાળા ખુલ્લી મુકાઈ

પાલણપુરથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી પાટણ પધાર્યા ત્યાં શાંતમૂર્તિ મુનિવર શ્રીહસવિજયજી મહારાજની અવસ્થા તબિયત જોઈ ચિંતા થઈ પણ શ્રી હસવિજયજીએ મુનિ-સમેલનમાં જવાનો

આચાર્યશ્રીને અનુરોધ કર્યા આથી આચાર્યશ્રીએ વિદ્યાર ક્યાં પેથાપુર પાસે રાવેજ ગામમાં મુનિશ્રી હસવિજયજી ॥ કાળધર્મના સમાચાર મળ્યા સાધુ સન સમેનના ઠસાહ ધાપો હતો વાતાવરણમાં નવી ચમક હતી સારાયે હિંદની સમેલન પર નજર હતી પણ કાર્યપ્રણાલીનો ખ્યાલ ન આવતા મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીએ દેશામમાં આચાર્યો મુનિનરોતુએ નાનુ સમેલન બોલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. સં ૧૮૮૦ના ફાગણ શુદ્ધ અગિયારસના રોજ દહેશામમાં આ સમેલન થયું અને તેમાં આચાર્યશ્રી વિજયનીતિમૂર્તીશ્રી તથા મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીએ બેઠકબેઠક ભાગ લીધો દહેશામથી વિદ્યાર જરી આચાર્યનીએ ફાગણ ની નીજે અમલાવા મા પ્રવેશ કર્યો અને જિજ્ઞાસાની ધર્મગાળામાં જીતયા

સં ૧૮૮૦ના ફાગણ વદિ નીજે મુનિ સમેલન મળ્યું જેમાં જી. સમાજના નાયકો, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ એક સાથે મળ્યા અને વિદ્યાર પ્રિનિમય થયો આ સમેલનમાં ડોઈ અધ્યક્ષ હતું નહિ અને સર્વ અમતિથી મામ થયું

શરૂઆતમાં પગપર આસેપો, શાસ્ત્રાચની ચર્ચા થઈ પ્રિરોધી ભાવોના સમન્વય માટે પ્રયત્ન થયો પરંતુ બોતેર મુનિ મહારાજની સમિતિ રચાઈ તે પછી નીમની સમિતિ રચાઈ પછી ચારની સમિતિ રચાઈ અને છેવટે આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસરિજ આચાર્યશ્રી વિજયસિદ્ધિસરિજ આચાર્યશ્રી સાગરાન સરિજ આચાર્યની વિજયનંબલસરિજ, આચાર્યશ્રી વિજયનીતિસરિજ, આચાર્યશ્રી વિજયદાનસરિજ, આચાર્યશ્રી જયસરિજ, આચાર્યની વિજયપૂર્વે દ્રમરિજ અને મુનિરાજ શ્રીસાગરજી એમ નવની સમિતિ નિભય કરવા માટે નીમવામાં આવી આ સમેલનમાં અને પ્રમરના નિર્ણયો થયા પગતુ તેનો પૂર્ણ અમલ થયા નહિ જે આ નિર્ણયો અમલમાં મુક્યા હોન તો આજે જન સનની જુની દશા હોત !

સમેલન પ્રમો આચાર્યશ્રી વિજયનંબલમૂર્તીશ્રીના સૂચનથી વર્ષો ગાં ૫૦ આત્માગમજ મહારાજના સનાતના સાધુઓ મહત્વની મનસા માટે વિદ્યાશાળામાં મળ્યા વડા બા શ્રી વિજયદાન સરિજને આચાર્યની વિજયનંબલમરિજ મળ્યા, પણ મતભેદોની ગારો ન ઠમી રાખી અને એ અનસગ ગરો તે ગરો જેન સનતુ એકતાનુ ગ્વપન ભગ્ન અન યામા રહ્યું ભાવિ ભાવે થયાનુ હતુ તે થયું !

આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસરિજના આગ્રહથી સેરીસાની યાત્રા માટે અમલા થી ચેન વડિ આમના રોજ આચાર્યશ્રીએ વિદ્યાર ક્યા સેરીસા તીર્થમાં બો મહામુનિઓએ સનના અને પ્રશ્નો ઉપર વિચારોની આપ લ કરી એ જ મનમાં સ્થિરતા કરી આ પછી જેન આગેનાનોના આગ્રહથી આચાર્યશ્રી, આચાર્યશ્રી નેમિસરિજશ્રી સાથે પાનસગ ગયા અને બને મહામુનિઓ ત્યાંથી રૂઠા પડ્યા અને ત્યાંથી આચાર્યશ્રી અમલા આવા વડોદરા ડોઈ થઈ હોજી પાશ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી અમલાવા પધાર્યા અહીં ૫૦ આત્માગમજ મહારાજની જયતી જીજ્ઞવી સં ૧૮૮૦ જી ચોમાસુ અમલાવામાં રહ્યું

ચોમાસુ પુરુ ચતા બારેજ થઈ આચાર્યની મહેમલાના થઈ કપ નજ પધાર્યા ત્યા ત્રણ બહેનો દીપા આપી, વડોદરા તહેર પાવન કર્યું અહીં ૫૦ મૂળચરજ મહારાજની જયતી જીજ્ઞવી, વિદ્યાર કરી ચોમાગામ, પાલેજ આદિ થઈ ભરત્ય અધેશ્વ સરત થઈ ત્યાંથી નવસારી, બીલીમોરા, વનસાદ થઈ આચાર્યશ્રી મુમર્ષ પધાર્યા સરતમાં સં ૧૮૮૧ના પોષ વર્ષમાં જીજ્ઞવેર વ્યાખ્યા પો થયા હતા ભરત્યમાં વેળવપુરના ભાઈઓનો ઝગડો દુર થયો હતો મુખ્યએ સં ૧૮૮૧ના મહા શુદ્ધિ પાચમ ॥ દિવમે આચાર્યશ્રી ૭ સું ર સાંમેયુ કર્યું અો મહા શુદ્ધિ દશમે શ્રી મહાવીર જન વિદ્યાનયમાં પ્રતિગા-મહોત્સવ

પ્રસંગે ‘ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ અને કેળવણી ’ પર સુંદર પ્રવચન કરતા આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, ‘ સમગ્ર વિશ્વમા વિવિધ નામથી આ ક્રિયા અથવા સંસ્કાર પ્રચલિત છે. પ્રતિષ્ઠા જડ અને ચેતન બંનેની થાય છે. આપણે જોઈએ અને જાણીએ છીએ કે દુનિયામા અમુક વ્યક્તિઓ માનનીય બનેલી છે તે કોઈ ને કોઈ કાર્ય કે સંસ્કારને લીધે જ હોય છે આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે નવા જૂના અને પ્રકારના માણસો જડની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. નવા મકાનની પ્રતિષ્ઠા, ફૂવાની પ્રતિષ્ઠા, રેલવે એન્જિનની પ્રતિષ્ઠા પણ થાય છે. આ વસ્તુ ‘ ઇન્ડોલેક્શન ’ ‘ ઇનોગેરેશન ’ ‘ ઓપનિંગ સેરિમનીઝ ’ વગેરે વિવિધ નામોથી ઓળખાય છે આપણે જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરીએ છીએ એની પાછળની ભાવના આપણી ઉન્નતિ અને ઉત્કર્ષના કારણરૂપ બને છે. અમૂર્તને કોઈ પણ મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યા વિના તેના વિશે આપણે કંઈ વિચારી શકતા નથી મારું તો એમ જ માનવું છે કે દરેક વ્યક્તિ એકે યા બીજા રૂપમા મૂર્તિપૂજક છે. ’

કેળવણીનો ઉદ્દેશ્ય કરીને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, ‘ સંસ્થાના સમંધમાં લોકોમાં અનેક વાતો ચાલે છે, પણ એનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે. વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક બંને કેળવણી માનવીના વિદ્યાસ માટે હોવી જોઈએ. આધ્યાત્મિક કેળવણીનું સાધન ધર્મ અને સદાચરણનું સેવન છે. તેના વિના વ્યાવહારિક કેળવણી અર્થ વગરની છે. જે કેળવણી નીતિમાન ન બનાવે, ઉન્નત આદર્શજીવનની પ્રેરણા ન આપે, સમાજસેવા, દેશસેવા આદિ કાર્યો પ્રત્યે વિચાર કરતા ન કરી મૂકે, તે સાચી કેળવણીથી દૂર છે ”

~

~

~

આ ચાતુર્માસમાં મુખ્યમાં કોટ, ભાતબજાર વગેરેના ઉપાશ્રયે આચાર્યશ્રીએ જાહેર પ્રવચનો કર્યાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સારી મદદ મળી અને શ્રી આત્મારામજી જૈન શતાબ્દી ફંડ પણ સારા પ્રમાણમાં ભેગુ થયું. ચાતુર્માસ પહેલાં પૂં આત્મારામજી મહારાજની ચાલીસમી પુણ્યતિથિ તા ૯-૬-૧૯૩૫, સં ૧૯૯૧ના જેઠ શુદ્ધ આઠમના રોજ વિલે-પાલે ખાતે ઊજવાઈ હતી. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ વ્યાવહારિક સાથે ધાર્મિક કેળવણીની યોજનાનો વિસ્તાર કરવાનું અને યુનિવર્સિટી અંગેનું પોતાનું સ્વપ્ન રજૂ કરી જૈનોની એકતા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો જૈન વિદ્યાશાળાનો ઉત્સવ પણ આવણું વહિની શરૂઆતમા ઊજવાયો હતો તેમ જ ભાદરવા શુદ્ધ ૧૧ના દિવસે શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરજીની જયંતી ઊજવાઈ હતી આ પ્રસંગે ૫૦ લાલન, શ્રીયુત મોતીચંદ કાપડીઆ, વગેરેએ પ્રવચનો કર્યાં હતાં સં ૧૯૯૨ના કારતક શુદ્ધ ૧૧ ને શુક્રવારે ગોડીજના ઉપાશ્રયમા ‘ શતાબ્દી અને આપણી ફરજ ’ ઉપર આચાર્યશ્રીએ પ્રવચન કર્યું હતું. મુખ્યમાં આવા બીજાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો થયાં હતા.

મુખ્યમાંથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી સં ૧૯૯૨ના પોષ શુદ્ધ પૂનમે સૂરત પધાર્યા. ત્યાં શતાબ્દી પર પ્રવચન કરી વિહાર કર્યો ઝગડીઆ અને સિનોર ખાતે પૂં આત્મારામજી મહારાજના વૃદ્ધ શિષ્ય શ્રી અમરવિજયજીની મુખશાતા પૂઝી. અનેક જગ્યાએ વિહાર કરી, વગોદરા પધાર્યા વગોદરામા તા. ૩-૨-૧૯૩૬ના સોમવારે આચાર્યશ્રીએ શ્રીમત સયાજીગવ ગાયકવાડ સાથે લક્ષ્મી-વિલાસ પ્રસાદમા જૈનધર્મ ઉપર વાર્તાલાપ કર્યો. અહીંથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી અમદાવાદ આવ્યા ફાગણ શુદ્ધ બારસના દિવસે આચાર્યશ્રી વગોદરા પાછા આવ્યા. પૂં આત્મારામજી મહારાજનો શતાબ્દી મહોત્સવ અનેકગણા ઉત્સાહથી વગોદરામા થયો પંબજીથી અનેક માનવીઓ આ પ્રસંગે આવ્યા હતા આ પ્રસંગોની ઊજવણી અંગે શક્ત-આદાકાઓ દૂર કરતું લાણું નિવેદન શ્રી ચરણવિજયજી મહારાજે અમદાવાદ ખાતેથી કર્યું હતું. આચાર્યશ્રીએ પણ પ્રેરક સંદેશો પાઠવ્યો શતાબ્દીમા પંચાસ શ્રીલક્ષિતવિજયજી, મુનિશ્રી ચરણવિજયજી, શ્રી હીરાનંદ યાત્રી, પં ૦ સુખલાલજી, પં ૦ હંસરાજ વગેરેએ પણ વિચારપૂર્ણ

મગલ ઉદ્બોધનો ખીંચી જઈ દિવસ ઉત્સાહથી શતાબ્દી-જયંતી ઉજવાઈ પાટણમાં પણ પ્રવેશી શ્રી ક્રાંતિવિજયજીના અધ્યક્ષપણા નીચે શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાયો એમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, ૫૦ સુખલાલજી વગેરેએ પ્રવચનો કર્યા સામ્રાટીમાં આચાર્યશ્રી વિજય-અધિક્ષકશ્રી શ્વરજીની દોરવણી નીચે શતાબ્દી ઊજવાઈ મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી મુનિશ્રી શુવનવિજયજી, મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી, મુનિશ્રી હિમાગુવિજયજી વગેરેના પ્રેરક પ્રવચનો થયા સાગરે પળળમાં તેમ જ મુખર્ધ સુરત અને અમદાવાદ તેમ જ દેરેદેર શતાબ્દી ઊજવાઈ

વડો રાથી આચાર્યશ્રી મિયાગામ પધાર્યા અને સરના અતિ આગ્રહને વશ ધર્મ વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમા રોજ ૫૦ શ્રી લલિતવિજયજી અને ૫૦ શ્રી દરતુરવિજયજી (શ્રી ઉદ્યોતવિજયજીના શિષ્ય) ને આચાર્યની પદવી આપી, અને મુનિશ્રી વિવેકવિજયજી મહારાજને પન્થામ શ્રી ઉમગરિજયજીને વલાહમાં અને મુનિશ્રી શ્રી સુમતિવિજયજી મહારાજને ૫૦ મુનિશ્રી વિદ્યારિજયજીને ગુજરાતના નામાં આચાર્યની પદવી આપના આજ્ઞા મોખની મીઆગામ પછી રસપુરા ખાતે ૫૦ શ્રી લાભવિજયજી મહારાજને આચાર્યની પદવી અને એમના શિષ્ય ૫૦ મુનિશ્રી પ્રેમવિજયજીને ઉપાધ્યાયની પદવી માટે આજ્ઞા આપી સં ૧૮૮૨ના ચોમાસા દરમિયાન વડોદરાના ઉપાશ્રયના ઉદાર માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણા આપી શ્રી હીરવિજયજીની જયંતી પણ સારી રીતે ઊજવાઈ પડિત લાનનને સર્વધર્મપરિચ મા જવા માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણા આપી આ પ્રસંગે વડોદરાના ઉપધાન થયા નીતિક વડે ૧૩ના દિવસે માળનો વરવોડો નીમ્યો અને ખીજે દિવસે માળ પ્રદાન વિધિ થઈ

વડોદરાથી મિહાર કરી લગભગ વીસ વખત ગાળા બાદ આચાર્યશ્રી ખલાત પધાર્યા ખલાતમાં સાગે ઉત્સાહ હતો ખલાતના લોકોની વ્યવસ્થા તથા મા વીની પોળના દરેરાસરના હજીરાદાર માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણા આપી, અને દોવાનથી ૩૦ કે ૩૦ દામોરના અધ્યક્ષપણા નીચે ૫૦ આત્મારામજી જયંતી ઊજવી સં ૧૮૮૩નું ચોમાસુ આચાર્યશ્રીએ ખલાત ખાતે કર્યું સં ૧૮૮૩ના લા રવા શુદ્ધ ૧ના દિવસે વડોદરા ખાતે વિદ્વાન મુનિશ્રી શ્રી ચરણવિજયજી કાળધર્મ પામ્યા આચાર્યશ્રીને આથી ભાગે ખોટ પડી ખલાતના આતુભાસમાં શ્રી સુપજીવની માડનીની પોળમાં પ્રતિમા કરી

ચોમાસા બા ખલાતથી નિર્ધાર કરી આચાર્યશ્રી સોજિના માતર વગેરે રથજે ધર્મ અમદાવાદ પધાર્યા અને લા પ્રવચન કરી શેરીસા લોયણી, શખેશ્વરજી વગેરે તીથાની યાત્રા કરીને રાધનપુર પધાર્યા રાધનપુરના સગે આચાર્યશ્રીનું સુગદ્યાગત થયું આ પ્રસંગે રોક ધર્મશ્રેણા અમુનમ ભવ જૈન બોર્ડિંગનું ઉદ્બાધન થયું રાધનપુરનો ઉત્સાહ આ વખતે અપૂર્વ હતો અને ગામોગામના જૈન આગેવાનો રાજર હતા આચાર્યશ્રીના નેતૃત્વ નીચે અદ્વૈત મહોત્સવ રથયાત્રા, શાંતિયાત્રા સાધર્મિક-વાસતવ વગેરે થયા

રાધનપુરનો ઉત્સવ પતાવી આચાર્યશ્રી પાટણ પધાર્યા પાટણે એમનું લભ્ય સ્વાગત થું પાટણમાં ખોજે ખોજે પ્રવચનો કરી પ્રવચન શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી તથા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના આર્ચનો અનુષ્ઠાન ના જતા જ્ઞાનમંદિર માટે ૬ ની શરૂઆત કરાવી પાટણની જનતાએ પૂર્ણ ઉત્સાહથી સાથ આપ્યો શ્રી હેમચંદલાઈ મોહનનાલે જ્ઞાનમંદિરનું લભ્ય મહાન બધારી આપ્યું અંતે તેમ સાગર-વત્સવ ઠીજવાયું

પાટણથી વિદ્વાર કરી આચાર્યશ્રી ચારણ મેત્રાણા ધર્મ પાવણપુર પધાર્યા અને લા ત્રણે દિવસ રોમયા પાલણપુરના નામે આચાર્યશ્રીની મુનાકાત લીધી લાથી કુલારીઆજી તીથની યાત્રા કરી અહીંથી માનણુ કુલારીઆજી ભારજી રોરીડા ધનારી પીંડા નાણા, ચામુડેરી ભાદુન ધર્મનિગ્ધપુર મેનાડી

લુણાવા, લાહારા, રાણકપુર, સાદરી, બાલી, ફાલના થઈ વરકાણાના વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ આપી બીજાના થઈ આચાર્યશ્રી ઉમેદપુર ગયા. ત્યાં કાગણ શુદ્ધ દશમના રોજ અજન-શલાકા કરી, વિહાર કરી તખતગઢ ગયા. ત્યાંથી આવર ખાતે મહાવીર જયંતીની ઊજવણી કરી ઝડપથી અજમેર, જયપુર, અંદવર થઈ આચાર્યશ્રીએ દિલ્હીમા આગમન કર્યું દિલ્હીમા શ્રી આત્માનંદ જયતીનો ઉત્સવ થયો અને વિદ્વાન ત્રિપુરી મુનિશ્રી દર્શન-વિજયજી, મુનિશ્રી જ્ઞાનવિજયજી અને મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી સાથે ગાઢ સંપર્ક થયો. અહીંથી ઝડપભેર વિહાર શરૂ કર્યો. આચાર્યશ્રીએ ૧૯૯૪ના જેઠ વદિ સાતમ તાં ૨૦-૬-૧૯૩૮ના રોજ અખાલા શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો

*

*

*

આચાર્યશ્રી તથા મુનિમંડળનું સ્વાગત એક માઈલ જેટલા લાંબા સરઘસમાં થયું આ સમયે શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ અખાલા ખાતેની શ્રી આત્માનંદ જૈન કોલેજની ઉદ્ઘાટનવિધિ કરી આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, “પન્થની પુણ્ય-ભૂમિમા ગુરુદેવના આ સ્મારકની હું વર્ષોથી ઝખના કરું છું પન્થ જૈન ગુરુકુળ પછી જૈન સંસ્કૃત, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન ઇતિહાસ અને જૈન સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તૈયાર કરવાની મગલ લાવના સિદ્ધ થયેલી જોઈ મારી ઊર્મિઓ હર્ષથી ઊછળે છે પન્થની ભાઈઓની ગુરુલક્ષિત તો અનુપમ છે.” લાલા મગતરામજીએ શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈને પન્થના સંઘનું ‘માનપત્ર’ વાંચી સલગાવ્યું ત્રણ દિવસના ઉત્સવમાં અનેક સમારલો થયા હોટેલનું તેમ જ લાયબ્રેરીનું ઉદ્ઘાટન થયું

આચાર્યશ્રીની દીક્ષાને પચાસ વર્ષ પૂરા થયેલા હોવાથી દીક્ષાર્થશતાબ્દી મહોત્સવ પન્થમા નહર તહેવાર તરીકે ઊજવાયો હતો અમદાવાદમાં ઊજમ્યાઈની ધર્મશાળામા જેઠ વદિમા ખુધવાર તાં ૨૬-૬-૧૯૩૮ના દિને, તેમ જ વડોદરામા શ્રી વિજયલાલસૂરિજીના પ્રમુખપદે, મુખ્યમાં પન્થાસજી શ્રી પ્રીતિવિજયજીના પ્રમુખપદે ઊજવાયો હતો અખાલામા ૫૦ વૈજનાથજી, ૫૦ હસરાજ શાસ્ત્રી, શેઠ શ્રી સાકરચંદ મોતીલાલ તેમ જ બીજા અનેક આગેવાનોએ આચાર્યશ્રીના અનેક કાર્યોની પ્રશંસા કરી આચાર્યશ્રીનું સં ૧૯૯૪નું ચોમાસુ અખાલામા પૂર્ણ થયું. એ સમય દરમ્યાન અનેક જયતી-મહોત્સવો ઊજવાયા.

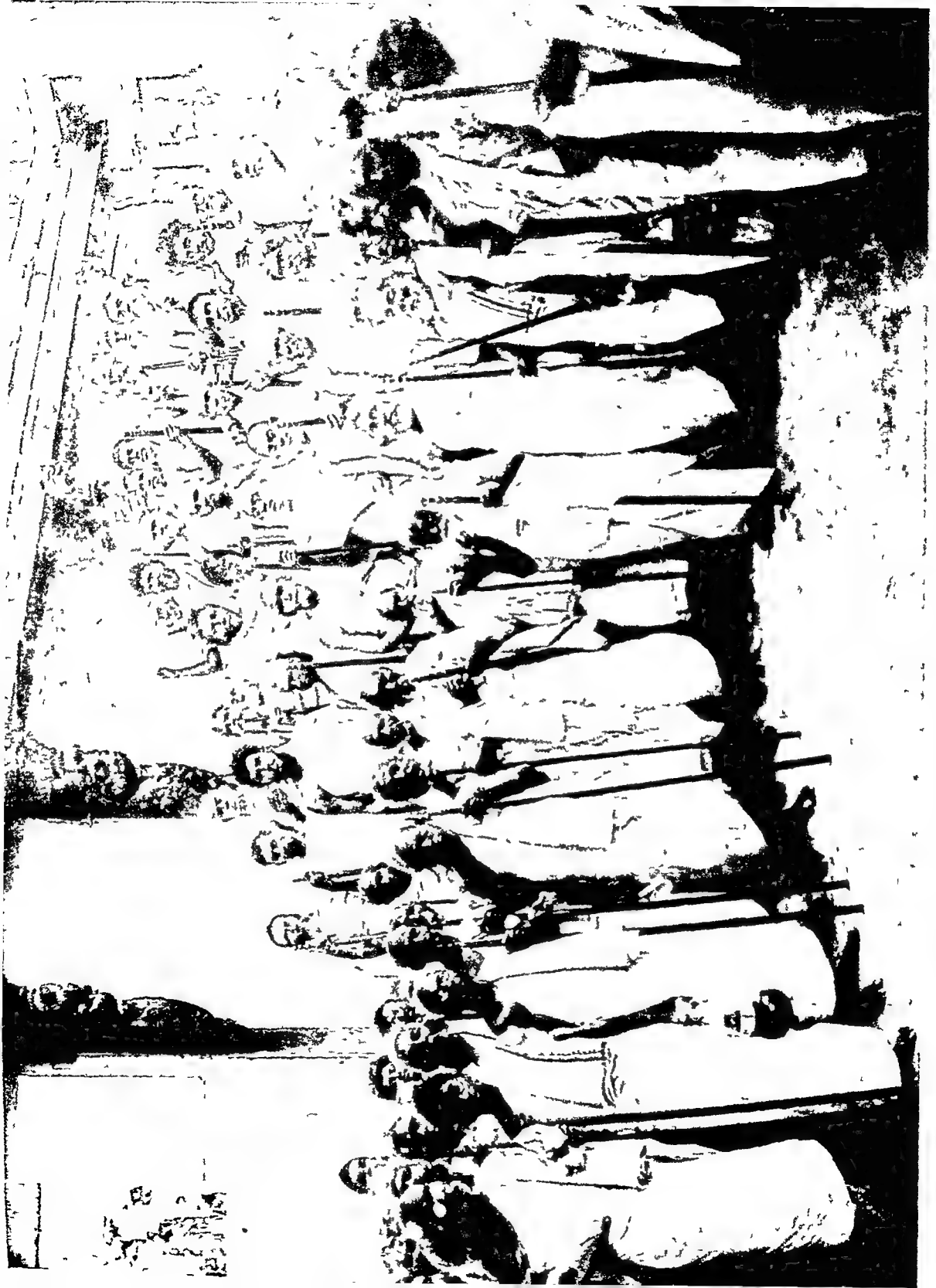
સં ૧૯૯૫ના કારતક વદિ બીજના દિવસે અહીંથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી અખાલા કેમ્પ ગયા ત્યાંથી કારતક વદિ જહના દિને સાઢૌરા નગરમા પ્રવેશ કર્યો. મહા શુદ્ધિ સાતમ-આઠમના દિવસોમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભાનું દશમું વાર્ષિક અધિવેશન જીરનિવાસી વડીલ બાબુરામજી જૈનના અધ્યક્ષપણા નીચે થયું એમા પન્થજલરમા રચનાત્મક કામો કરવા, સગઠન સાધવા, શિક્ષણસરચાઓના વિકાસ માટે તેમ જ જૈન ભાઈઓની ઉન્નતિ માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરક અને દીર્ઘજીવી પ્રવચનો કર્યો

આ પછી આચાર્યશ્રીએ બૌદ્ધતા પ્રતિષ્ઠા કરી બાર-તેર વર્ષ પછી આચાર્યશ્રી અહીં પધારતા હોવાથી ફેર ફેર આનંદ-મગલ વર્તાયાં આ ઉત્સવ પ્રસંગે ઉત્તર પ્રદેશમા જૈન ધર્મનો મહાન પ્રચાર થયો બે હજાર જેટલા અગ્રવાલોને જૈન બનાવનાર મુનિ મહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી વડે પધાર્યા હતા શહેર બહાર આત્મવલ્લભનગરની રચના કરી આ પ્રસંગે મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજીએ “કષાયોની મુક્તિ” એ વિષય ઉપર તેમ જ બીજાઓએ પણ પ્રેરક પ્રવચનો કર્યા

બૌદ્ધતાની પ્રતિષ્ઠા પતાવી આચાર્યશ્રી બિનૌઢી, ખીવાઈ, સરઘના, મેરઠ વડે જગાઓએ થઈ હરિનાપુરની યાત્રા કરી, મુઝફરનગર, દેવબંધ, નાગલ, સદરાનપુર, સરસાવા આદિ થઈ કરીથી અખાલા

मुनि श्रीचतुर्विचयना, भगवत श्रीकांतविचयनी, आचार्य श्रीविद्यामहामुखी, मुनि श्रीहरिचयनी, व भगवतविचयनी (पाठ्य स १९५५)

अमदावादमां मुनिसमेहनमां एकत्रित थयेल मुनिसमुदाय (मं. १९९० इमवी मन १०३४)

પધાર્થ ત્યા શ્રી છુટેરાયજી મહાગરુડની રમનાસનિધિ તથા પૂઠ આદ્યાગમજી મહાગરુડની જન્મનિધિ
જગત્વી ગરુડપુગ પતિનાવા, સમાના યર્થ સુનામ પધાર્થ સાથી ચાલ વર્ષે માયેગેટના પધારી
કુમ્પ દૂર કરાઓ અને શ્રી આત્માન હાઈકુવ કરી રર ક ની

માયેગેટનાથી ગયમેટ આવી ત્યા આચાર્યશ્રીએ ધમત્રે લા આપી સં ૧૮૮૫ માતુમામ
ગયમેટનાં ક્યું અહીં છ માસની રિયગતા દરમિયાન જિનમહિની ગ્રે લા આપી બે અને જયતીઓ
જાગતી રિયસદેશો આપતા આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે “ભગવાનનો સંશ્ચેન માત્રને પધાર્યા વાનો
અમારો ધર્મ અને અમ કયા છે તમને પ્રિય અને નિત્ય લાગે તો અપણા રી જનનમા જે તેનો અમન
કરશે તો તમારુ જનન સાચુ થશે ” રાયમેટની જનતાએ આચાર્યશ્રીને અભિનંદન પદ આપ્યું

રાયમેટથી વિદાર કરી આમાતુઆમ પ્રિય તા આચાર્યશ્રી સનેત ગામ પધાર્યા અહીં પ્રવન
શ્રીકાલિનિઝ્ઞાનના શિષ્ય મુનિશ્રીચતુ નિઝ્ઞાનજી મળધમ પામ્યાનો તાર મલ્યો આચાર્યશ્રીએ દિનએજી
વ્યવસ્થા કરી વળતો તાર કયો સં ૧૮૮૫ના કાગત વાં પાચમના ગેજ આચાર્યશ્રીએ લુધિયાણામા
પ્રવેશ થયો અહીં રયામી ની કૃપામાન જે દીક્ષા આપી મુનિશ્રી નિઝ્ઞાનજી રાયમેટનાથી રયામાન અને
દીના આપી મુનિશ્રી વૃદ્ધિનિઝ્ઞાનજી નામાભિધાન કર્યું ખાનગી ગેજ નો કુસપ આચાર્યશ્રીએ દૂર દુરગ્યો
લુધિયાણાથી વિદાર કરી આચાર્યશ્રી રિરિધ ગામોમા વિચરતા હોશિયારપુર પધાર્યા અહીં નનદીશિન
સાધુઓની વડી દીક્ષા તથા શાંતિનનાના ઠસરો યથા અહીંથી લાના નાનમચ્છા તરથી કામ
તીથનો સધ નીકળ્યો તીથના ઠહાર માં લા સમિતિ ગ્યાર્થ હોશિયારપુર પાખ આરી શ્રી મહાવી જયતી
જાગતી જનધરથી કતાપુર વિદાર કરી, સાથી જાયાતાગુ અને પરી અમૃતસર પધાર્યા
સાથી આચાર્યશ્રી લાહોર આવ્યા સોળ વર પધારતા અમન મરે આચાર્યશ્રીનું અલુત રનાયત થ્યું
આ પરી આચાર્યશ્રી શુદ્ધા નાનામા પધારતા જનતાએ તેમને ઠમગમજેર આનમ આપ્યો શુરેવ ન
સમાધિ મહિના દર્શન કર્યા જેક શુદ્ધિ આમના દિનમે શુરેવ રવં આચાર્યશ્રીની જયતી જાગવામા
આરી સં ૧૮૮૬નું આતુર્માંસ આચાર્યશ્રીએ શુદ્ધાનનામા ક્યું અને સધમા આરી તપશ્ચર્યા થઈ
શુદ્ધાનવાનામા પ્રતાપજયતી જગદ્ગુરુશ્રી હીંગરિજ્યમુનિજીની જયતી તેમજ જીજીજી જાગવામા
યર્થ આચાર્યશ્રીનો જીમો જન્મમહોત્સવ સં ૧૮૮૭ના મરતમ નુિ જીજના રી અને જેમજી
જાગવામા શુદ્ધાનવાનામા ત્રણ દિસનો વાકમ થયો વગમળા કરજાન વગેરે જેમલે પજા જયતી
જાગવાઈ શ્રી આ માન જૈન મહાસભા અધિવેશ પચ આ મમથે થયું

શુદ્ધાનવાલાથી વિદાર કરી એ અસાધુ જેલમ મેમ રિમિગેઈ, સુ પુર રરાપુર, જલાનપુર,
પી નસન યર્થ આચાર્યશ્રી હીંગરપુર મયા સાથી લેગ યર્થ ખાનગી મેમ મયા આ મતા ની
જૂના દિને શાંતિનાય ભગવાન રી પ્રતિન કરી સાથી વિદાર કરી રિયાનકોર પધાર્યા, જયા
આચાર્યશ્રી અપૂર રવાગ થયું અહીં મનાની જયતી જાગતી અને જેમજી મા રીન રવન
રિયા વેનનેતામા લેગા યર્થ મયા

રિયાનમેટથી વિદાર કરી સચેનજ, નયા વહેર, મીગનામે યર્થ આચાર્યશ્રી જમુમા પધાર્યા
લાના વ્યાખ્યાનમા લોમેએ આત પ્રમાણમા રા રી આપી રતી કરી રોગના લેલજીઓનો પ્રેશ તેમજ
શાન કયો જન્મએ અભિનંદન પદ આપ્યું સાથી આગવશ્રી રિમના હયા નખના જ વાગા
ધમયન આ રામોમા યર્થ ધર્મપદે કરતા કરતા અમનમ પસા સખન રયા લા ન અમીર ના
બે પુનો લાલા દેવ રા અને લાના નાનવ વનેનો મનપ ચમ માગિ રીતે કરા સખન રી રિદાર

કરી આચાર્યશ્રી જશપાલ, નાગલ થઈ નાગેવાલ પધાર્યા. અહીં આચાર્યશ્રીનું લય સ્વાગત થયું. પૂઠ આત્મારામજી મહારાજની જયતી ઊજવી. સાથી પરસર થઈ, વિવિધ ગામોને પ્રેરણા આપના આચાર્યશ્રી ચાતુર્માસ માટે શિયાલકોટ પધાર્યા અને જ્ઞાનામૃતનો પ્રવાહ શરૂ કર્યો. સં ૧૯૯૭ના ચાતુર્માસમા કૃષ્ણજયતી વિશે સનાતન ધર્મ-મંદિરમાં આચાર્યશ્રીએ પ્રવચન કર્યું. ભાદરવા શુદ્ધિ અગ્નીઆરસના રોજ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીની જયતી ઊજવાઈ.

આસો શુદ્ધિ બીજથી આચાર્યશ્રીએ જૈન રામાયણ વાંચવાનું શરૂ કર્યું નવી દૃષ્ટિથી એની રજૂઆત કરી. કારતક શુદ્ધિ બીજના દિવસે આચાર્યશ્રીનો ૭૨મો જન્મદિન ઊજવાયો સં ૧૯૯૮ના કાર્તિક શુદ્ધિ પર્ણિમાના દિવસે શ્રીહેમચક્રાચાર્યની જયંતી ઊજવવામાં આવી. આચાર્યશ્રીની બોતેરમી વર્ષગાંઠ પણ વરકાણા વગેરે સ્થળોએ ઊજવાઈ. સં ૧૯૯૮ના માગશર શુદ્ધિ દશમના દિને શ્રી આત્મારામ જૈન મુક્તિ-મંદિરનું ખાતમહુર્ત કરવામાં આવ્યું એની વિધિ રાયસાહેબ લાક્ષા કર્મચંદ્રના હસ્તે થઈ. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું. “તમારા બધાના ઉત્પત્તિમાં પરમાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ શુદ્ધ હૃદયો જોઈએ. જગતમાં વસ્તુ એક જ હોય પણ દૃષ્ટિબેદથી તે જુદી જુદી લાગે છે. જગતના તમામ મનુષ્યો દોષને દોષ રીતે મૂર્તિપૂજનમા માને છે, પછી પ્રકારે ભલે જુદા જુદા હોય તો પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે મૂર્તિપૂજનના પ્રથમ પગથિયાની ઉપેક્ષા કેમ થઈ શકે ? ઉચ્ચ તત્ત્વની સહાયતા વિના જીવનનું પૂર્ણ દર્શન શક્ય નથી ”

*

*

*

શિયાલકોટથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી ગુજરાનવાલા પધાર્યા. સાં આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી ઘણાં હિંદુ-મુસલમાનોએ માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો. મૌલવી અહમદીન આચાર્યશ્રીના ચુગ્ત લક્ત બન્યા. સં ૧૯૯૮ના મહા શુદ્ધિ પાચમે ગુરુકુળનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઊજવાયો. શુદ્ધિ છટ્ટના દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દાદુવંશીઓના કીર્તન-સમેલનમા આચાર્યશ્રીએ દાદુસાહેબના જીવન-પ્રસંગો કહી સાત વ્યસનોના ત્યાગ વિશે અસરકારક પ્રવચન કર્યું. સાથી વિહાર કરીને આચાર્યશ્રી લાહોર પધાર્યા. સાંથી કસુર, ગંગસગવાલા થઈ ફિરોજપુર છાવણી પધાર્યા. સાંથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી જીરા પધાર્યા. જીરાનિવામીઓએ અભિનંદનપત્ર આપ્યું. ગુરુદેવની જયંતી ઊજવી. જીરાની મુધરાઈએ આત્માનંદ જૈન ચોક અને આત્માનંદ જૈન સ્ટ્રીટ એવા નામ આપ્યાં. જીરા સર્વે લહેરાગામમાં પૂઠ આત્મારામજી મહારાજની યાદમાં કીર્તિસ્તલ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. જીરાથી વનખડી ગયા. સાં ચાર ભાઈઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવી આચાર્યશ્રી મોગા થઈ રાયકોટ પધાર્યા. શ્રી મહાવીરજયતીની ઊજવણી કરી રાયકોટથી બસિયા થઈ જગરાવા પધાર્યા. સાં કલકતાથી બારસોતેરસો માઈલનો પથ કાપી, અતિકંટિન વિહાર કરી, આચાર્યશ્રી વિજયવિદ્યાસૂરિજી અને મુનિશ્રી વિચારવિજયજીને મળ્યા. જગરાવાના સ્વાગત સમયે બીજા સાધુઓએ પણ એમા ભાગ લીધો હતો. જગરાવાથી ચોકીમાન, મુલ્લાપુર, મુનેત થઈ આચાર્યશ્રી હુધિયાણા પધાર્યા. સાં પ્રવચન કરી લાકુવાલ, ફલોર, પ્રતાપપુરા અને શ્રીશકર થઈ, નકોદરમા ગુરુદેવની જયંતી ઊજવી. સાં વીસ દિવસની સ્થિરતા કરી આચાર્યશ્રીએ જેઠ શુદ્ધિ અગિયારસે પટ્ટીમાં પ્રવેશ કર્યો, જ્યાં આચાર્યશ્રીનું ભાવભીનું સ્વાગત કરીને અભિનંદન-પત્ર એનાયત કર્યું.

*

*

*

સં ૧૯૯૮ના અષાઢ શુદ્ધિ દશમના દિને સાંજે સાત વાગે પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ પાટણ ખાતે કાળધર્મ પામ્યા. પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ આચાર્યશ્રીના પ્રેરક, રક્ષક અને મિત્ર હતા. બંને વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યનો સબ્ધ હતો. આચાર્યશ્રીની પ્રવૃત્તિનું તેઓ પ્રેરક સ્થાન હતા. આચાર્યશ્રીએ પ્રવર્તકને અજલિ આપતા કહ્યું, “મારા માટે તો એ વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને સાચા

માગસપ્તમી દત્તા શુરદેવ પછી તેઓનો મારા પર એવો અપૂર્વ પ્રેમ હતો કે તેનું શબ્દોમા વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી મારા હવનમા સુખદુઃખના સુરેશીના અને ઉપાધિના અને નાનામોગ પ્રસંગો મની ગયા પણ એ દરેક પ્રસંગે—પછી હું ગમે ત્યા હોઉં—યુગગતમા માત્રામા પાનપમા કે દક્ષિણમાં—પણ તેઓશ્રીની સનાતન હમેશા મન્યાજ કૃતે શ્રી મહાતીર જૈન વિદ્યાનરની આપનામાં પણ પ્રવત્તશ્રીનો અનન્ય હિરસો હતો પાટણના જ્ઞાનભાગરો અને શાસ્ત્રપ્રયોના ઉદ્ધાર માટે કાર્ય કરીને અને એની પ્રેરણા આપીને પ્રવત્તશ્રીએ ભાગતીય પ્રાચીન સાહિત્ય અને જન સમાજની અનન્ય સેવા કરી છે ” પટ્ટીમા પર્યુષણપર નિર્વિદેને જીવવાયુ ત્યાગમા શ્રી હીરનિજનયસુત્રીની જયતી ઉત્સવાર્ષિ આ પ્રસંગે શ્રી હરિશ્ચંદ્રએ આચાર્યશ્રીને અગ્રવિ આપના કૃત્યુ, “આચાર્યશ્રીની અમૃતનાશી માલગતા અતરના જીવણમા અજવાળુ લાધે છે અને આત્મા જગત યતી જાય છે શુરદેવના વ્યાખ્યાનો બધા માટે ન્યાયમૂર્તી છે તેમા સન ધમનો સમન્વય થાય છે તેમા આમાની ઉચ્ચતા અને મનુષ્યધમનુ સાધક્ય ગહેલું છે નિષ્પક્ષપાતપણે હ વગમ થાય તે રીતે તેઓ આપણી સમક્ષ વગુની રજૂ કરે છે ”

આચાર્યશ્રીની ૭૫મી જયતી પટ્ટીમા ધામધૂમપૂર જગત્વાર્ષિ યુવાનવર્ગે ‘આત્મવ’ નક જૈન મેત્ર મળ નામની સમ્મા રથાપી આ સરમાએ આચાર્યશ્રીને અમિતનવપત્ર આપ્યું બાણુ ગારીશમ્—એ પોતાના પવિત્રતનની કથા કહી આચાર્યશ્રીને અગ્રવિ આપી પરીથી નિદાગ કરી આચાર્યશ્રી કમ્પુ પધાર્યા ત્યા પોય શુદ્ધ પૂતમના દિને શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિભા કરાવી નીતન લરાવેલા નિર્નિમોની અજનસાનમા પ્રાચી આચાર્યશ્રી કસુરથી લુધિયાણા થઈ હરા પધાર્યા હગના સરનો મળે દૂર કરાવ્યો રથગે રથગે નિદાર કરતા આચાર્યશ્રી રાયગેટ પધાર્યા ચૈન શુદ્ધિ તેગમ તાં ૧૮-૪-૧૯૪૮ના રોજ મહાતીરજયતી જગત્વાર્ષિ વેશાખ શુદ્ધિ તીર્થના નિ અજન સનામની રિતિ થઈ શુદ્ધિ હના નિમે પ્રતિષ્ઠા થઈ

આચાર્યશ્રીએ ગમગેથી જોઈ શુદ્ધિ પૂતમે નિદાર કરી પીપનાનાની આ મપુર, નમરાના જનધર કગતારપુર વગેરે રથગે નિદાર કરી જગિયાવાયુર પધાર્યા આ નગરે તેમનું સુર અને અલ્પુત સામયુ કૃત્યુ સં ૧૮૫૦મા સ્વર્ગીય પૂં આત્માગમમ્મ મદગગ સાથેના અર્દોના ચાતુર્માસ બા ઓગાપસામ વર્ષે આચાર્યશ્રીનુ આ ચાતુર્માસ અર્દો થયું સં ૧૮૮૮નું આચાર્યશ્રીનું ચાતુર્માસ ધામિ કાયોથી ભરપૂર હતું શ્રી વિજયનાન જૈન ગુરુમંદિરનો પાયો નાખવામા આવ્યો

આ પર્યુષણ પર જમિરાન જગત ગામથી દોઢ દગર માણુકો જગિયાવાયુર પધાર્યા હતા બગાળા બો મેવા ની આપત્તિ અગે આચાર્યશ્રી પ્રેરણથી રાદનદેશ રહે થયુ અમૃતગ થી સર આચાર્યશ્રીને દામાપના કરવા આવ્યો જગિયાવાયુરમાં આચાર્યશ્રીને વદન કે વા તથા મા વા પધારા માટે રિનનિ કરવા વરમાગા વિદ્યાનવના પ્રમુખ શ્રી મૂળન ડ મની શ્રી આતમ્ય માર્ગ વગેરે ચારીમ શુદ્ધમાન પ્રતિનિધિમ ગ આત્યુ અને જણુ દિવમ રોમણ આચાર્યશ્રીનો ૭૫મો જન્મનિ નમ્મ રિમ મુધી જીવવાયો સં ૨૦૦૦ના મર્તિત્થ શુદ્ધિ એમનો વરધોગે નીમ્મ્યો બીજગે રિમે રિયા રોગેવાળા લાના ગોપાગચાજી કપ્પીમના પ્રમુખપદે જાહેર સમા થઈ તીર્થના રિસે મી આત્માન જૈન લાયગેરી રી આપના થઈ રાનના દરિસગે ન થયુ આ પ્રસંગે જગત ગામથી જણુ દગર ભાર્ગવેનો આવ્યા હતા એમ જગાએથી તાર અને પત્રો આવ્યા હતા મુજર્ તથા અન્ય ગામોમા પમ્મ જનદેર મમાઓ દરા

જગિયાવાયુથી વિદ્વા મરી આચાર્યશ્રી અમૃતમર પધાર્યા ત્યા એમ મરિ મો ચાતુ રિસ મુધી ગિયરતા કરી શ્રી આત્માન જૈન લાયગેરી કરી રાર મારી અમૃતસગના યુગગતીઓએ આચાર્યશ્રીને

અભિનંદનપત્ર આપ્યું. વિદ્યાર્થી સુરતગઢ ખાતે પધાર્યા, ત્યાં આચાર્યશ્રીએ તેમના પ્રથમ શિષ્ય શ્રીવિદેશવિનયજીના આવન વર્તતા દીક્ષા-પદ્ધતિ પછી, વાલોદ ખાતે કાળધર્મ પામ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા અને આચાર્યશ્રીએ દેવવંદન કર્યું.

પરંતુ યુધી વિદ્યાર કરી આચાર્યશ્રી ખાલીસ વડે ખાદ્ય ખિજાનેરમાં પધાર્યા. વરદાણાથી લાખો વિદ્યાર કરી આચાર્યશ્રી વિનયવલ્લભસૂરિજી પછી આચાર્યશ્રીની સેવામાં દાગર થયા. ખિજાનેરમાં આચાર્યશ્રીનું સુદર સ્વાગત થયું. એક માહિતિ જાણી વરધોળે, દાથી, કંઠનિશાન અને લગ્નરીતોનું, તેમજ લગ્નમંજીના લગ્નો વગેરેથી ગાનાવરણ ઉત્તરગર્ભ ગમ્યું. સં. ૨૦૦૦ના ચૈત્ર વદિ ખીંગના ધન્ય દિવસે ખિજાનેરની જનતાએ અપૂર્વ ઉત્સાહથી આચાર્યશ્રીનું સ્વાગત કર્યું. ખાસ મંડપમાં આચાર્યશ્રીને એ અભિનંદનપત્રો અપાયાં અને આચાર્યશ્રીએ નાનમટિમાં વિશે દેશના સંજગાવી

આચાર્યશ્રીએ ખિજાનેરમાં આ દિવસે દરમિયાન શાસ્ત્રમહિમા સમજાવ્યો, ચૈત્ર શુદિ તેરસના રોજ મહાવીરજયંતી ચૈત્ર વદિ ત્રીંગના રોજ સકાતિ-મટોલ્લવ અને ચૈત્ર વદિ આશ્વિના રોજ એ દીક્ષાઓ, વૈશાખ શુદિત્રીંગના રોજ વર્ષીય તપના પારણાં વૈશાખ શુદિજીટના દિને કલિકાલસર્વેન શ્રીદેવચંદ્રાચાર્ય, શ્રીકૃષ્ણવિનયસૂરિજી તથા પૂ. અ. ભારામજી મહારાજની વિશાળ પ્રતિમાઓની નપરગજ દાદગાડીમાં પ્રતિષ્ઠા વગેરે કાળે કરવામાં આવ્યા. ખિજાનેરમાં પૂ. આનામગજી મહારાજની વ્યતી દગવી. આર્યજિલ શાળાની સ્વરૂપ કરાવી, ચતુર્માસમાં શ્રી લગ્નવીસૂત્રની વાચના થઈ. સં. ૨૦૦૦ના પર્યુષણની આરાધના પણ શ્રાવણમાં અનેક તપકર્મ સાથે સારી રીતે થઈ લાદવા વદિ તેરસના રોજ વરોદરાનો ચારસો માણસોનો સંઘ એક કેસરીમજીના નેતૃત્વ નીચે આચાર્યશ્રીના દ્વારે આવ્યો. આસો શુદિ ત્રીંગના દિને વરદાણાથી શ્રાવણ ગોવાનું એકસો માણસોનું પ્રતિનિધિમૂળ આચાર્યશ્રીના દ્વારે આવ્યું.

✽

✽

✽

સં. ૨૦૦૧ના કાતક શુદિ ખીંગના દિને આચાર્યશ્રીની ૭૫મી જન્મજયંતીની ઊજવણીની શરૂઆત થઈ. ઉત્સાહથી ઘર્ષ. આસો વદિ ખીજ તેરસથી કાર્તિક શુદિ ત્રીંગ સુધીનો લગ્ન કાર્યક્રમ હતો. આ પ્રસંગે શ્રી રામપુરિયા જૈન સંવતના વિશાળ ચોટમાં એક લગ્ન મંડપ રચવામાં આવ્યો હતો. પંજાબમાંથી ચારસો જેટલાં નરનારીઓ અને હિંદસરમાંથી લક્ષ્મણસુદાય આ પ્રસંગે દાગર થયો હતો. આસો વદિ તેરસના રોજ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ પૂજા અને રાત્રે જાહેર વ્યાખ્યાનો થયા. આસો વદિ ચૌદસના સ્કાંતિ-મટોલ્લવના દિને આચાર્યશ્રીએ સર્વવિધતાશક સ્તોત્રો સંજગાવાં અને દીપાવલિ પર્વની આગવતા નાટ સચોટ ઉપદેશ આપ્યો.

આસો વદિ અમાસના દિને એક કરેણુ થઈ ગઈ વિદ્વાન સાહિત્યકાર મુનિશ્રી ચતુરવિનયજી પ્રસાદે સાનુ વાગે કાળધર્મ પામ્યા. તે દિવસે અધો કાર્યક્રમ અધ રખાવ્યો. સાંજના શોકસસા ઘર્ષ. સં. ૨૦૦૧ના કાર્તિક શુદિ એકમને રોજ આચાર્યશ્રીએ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ ઉપર મનનીય પ્રવચન કર્યું. રાત્રે શ્રી જવાહરલાલજી નાદકાના પ્રમુખપદે વૈદરાજ જગવંતરાજજી જૈન, પગિ રાજકુમારજી, શ્રી દયરથ શર્મા વગેરેએ પ્રવચનો કર્યા.

સં. ૨૦૦૧ના કાર્તિક શુદિ ખીંગના રોજ શેઠ મંગલચંદ્રજીના પ્રમુખપદે જાહેર સમારંભ થયો. ગવૈયા પ્રાણુસુખસાઈનું ગીત, વંશિયાદાસુરના શિક્ષક શ્રી જયચંદ્રભાઈની આચાર્યશ્રીનો જીવનપરિચય, અદારગામથી આવેલા અનેક સંદેશાઓનું વાચન વગેરે થયું. આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજીએ મહારાજશ્રીના શુભ દિને કોઈ સ્થાળે કાર્ય કરવાનો સંધને ઉપદેશ દીધો. આચાર્યશ્રીએ જવાબમાં આભાર પ્રદર્શિત કરીને એકનાતો અવરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે, “આજના તમારા આનંદ. ઉલ્લાસ. સુરપ્રેમ,

શ્રદ્ધા, ભાવના અને આશીર્વાદ સારે ફળે કે જ્યારે જૈનોમા એકતા થાય વર્ષોથી જે સાહુતાનો વેશ મેં પડેયો છે સદ્ગુરુનો જે સદેશ મેં ઝીત્યો છે, સમાજનું જે અજ મેં ખાધું છે, જે ગુરુભગવતોનો હું મેવમ છું પન્નમની રક્ષાનું જે ખીકું મેં ઝીંચું છે, જે સિદ્ધાણુ સ્થાઓની મેં ગ્રેગણા આપી છે, જે સમાજના કલ્યાણની ભાવના મેં વર્ષોથી સેવેલી છે, જે ધર્મના ઉત્થાન માટે હું જીવી રહ્યો છું તે સર્વની સાર્ય તા ક્યારે થયો ? સ્વનાત્મક ધન-સ્વરૂપમા તે ક્યારે દેખા રહે ?

“ સમય પલટાઈ રહ્યો છે જ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અસર વ્યાપક થઈ ગઈ છે લાઈની બીપણુતા, મોડવારી, બેઝારી વગેરેથી સમાજના નૈતિક જીવન પર વ્યાપક અસર થઈ રહી છે આના સમનમા જૈન સમાજના સમ્પ્રદાયો, મંદિરો, ઉપાશ્રયો સાધુ સાધ્વીઓ તેમ જ ખીજા ઉપયોગી અંગોની સભાળ કોણે દેશે ? કરો ? કમાનાથી કે લાખોજમા કરવાથી જીવનની સાર્યકતા નથી થતી જીવનમા પાર । માટે સમાજ દેશ અને ધર્મ માટે શું કર્યું એ જ મહત્ત્વનું છે આ જ વસ્તુ સાથે આનંદ આ મારી ભાવના છે જગતના સર્વ જીવો સુખી થાય સર્વનું કલ્યાણ થાય પ્રત્યેકના જીવનમા આ ભાવના પ્રદીપ્ત થાય

આ પછી કેટલાક દિવસો બાદ શ્રી ગંગા યિથેટરમા આચાર્યશ્રીએ જાહેર પ્રવચન કર્યું મિખાનેરનું આત્મભાગ્ય અનેકને અને પરીતે પ્રેરણાદાયી નીવડ્યું સં ૨૦૦૧ના કાર્તિક વદિ ૭ ॥ દિને આચાર્યશ્રીએ પન્નમ તરફ વિહાર કર્યો મિખાનેરથી પચમેરી થઈ આચાર્યશ્રી મહા વદિ જીવના દિને સુરતગ પધાર્યા સાર બાદ કાઝબકામા પ્રતિષ્ઠા કરાવી આચાર્યશ્રીએ જરામા સંકાતિ જીજ્ઞવી સારબાદ અને સ્થળોએ વિચરતા વિચરતા આચાર્યશ્રી વૈશાખ વદિ ત્રીજાના દિનમે લુધિયાણા પધાર્યા ત્યાં ૧૦ મુકુત્રાય પરીખે આચાર્યશ્રીનું વચરાવળનું ઓપરેશન કર્યું સંકાતિદિને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે “ સસાન્નો ત્યાગ કરી, આ વેશ પહેરી, ભગવાન મહાનીરની જેમ અમારે અમારા જીવનની પળેપળનો હિસાબ આપનાનો છે આત્મશાંતિ અને આત્મશુદ્ધિ તો મળતા મળશે, પણ સમાજ, ધર્મ અને દેશના ઓતમા આ જીવનમા જે કાઈ કાળો આપી શકાય તે આપવાનું કેમ ભૂલી શકાય ? આ શરીર તે માટે જ છે, તો જીવનની ઘડી સુધી તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ ને ! શરીર ક્ષણભણુર હોવાથી એક દિવસ તે જનાનું જ, એટલે ત્યાં સુધી જેટલા ગાસન માર્યો થઈ જાય તેટલા કરી લેના જોઈએ. જ્યાં સુધી આ નાડીમા લોહી દરે છે, હૃદયના ધબકારા ચાલે છે, ત્યાં સુધી એક સ્થળે બેસવાનો નથી ગુરુદેવની અર્ધશતાબ્દી જીજ્ઞવી, શિયાલકોટના દહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, શ્રી સિદ્ધાચવની યાત્રા કરવાની ભાવના રાખી છું, અને યાત્રા કરીને ગૃજ્ઞાતમા નહિ, પણ મારા પ્રિય પન્નમની રક્ષા માટે પાછો પન્નમમા આવી, ધ્યાસો-સ્વાસ ચાલતા સુધી ગુરુદેવનો સદેશ ગામેગામ, ગાહેરેશહેરે, મંદિરે મંદિરે, ઉપાશ્રયે ઉપાશ્રયે અને સસ્થાએ સસ્થાએ પહોંચાડનાની ભાવના છે.”

ઓપરેશન કરાવેને આરામ લીધા વિના વિહાર શરૂ કરી આચાર્યશ્રી લુધિયાણા આવ્યા અહીં ૫૦ આત્માગમજ મહારાજની સ્વર્ગ સમારોહ જયતી જીજ્ઞવી આમા આચાર્યશ્રી, આવાપશી લલિતસુરિ, ૫૦ શ્રી સમુનિજયજી, પઠિત શ્રી હસરાજ વગેરેએ પ્રવચનો મ્યાં લુધિયાણામા સં ૨૦૦૧નું આત્મભાગ્ય કર્યું આ પ્રસંગે શેઠ ડી પુરયોત્તમ સુરચંદ શ્રી આત્માન જૈન ગુરુકુળના મંદિર માટે રૂપિયા દશ હજાર આપ્યા આ સમયે તળાબમા મૂર્તિ ખડનના સમાચાર મળ્યા આચાર્યશ્રીએ ૨૯-૮-૧૯૪૫ના ગોજ તા ૨૫ તા ૩૦-૬-૧૯૪૫ના ગોજ ભાવનગર નરેશ ઉપર પત્ર લખ્યો

સં ૨૦૦૧ના ભાદરવા શુદ્ધિ આઠમના દિને બાણુ જ્ઞાનચંદ્રના પ્રમુખપદે શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસલાહુ સોળમુ અધિવેશન થયું એમાં તળાજી તીર્થ અંગે, મુખર્ષિ રાજ્યના દીક્ષા-પ્રતિબદ્ધ કાયદા અંગે, ૫૦૦ આત્મારામજી મહારાજની અર્ધ-શતાબ્દી અંગે તેમ જ પંચાગના કલ્યાણ અંગે ઠરાવો થયા. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી વિદ્યાર્થી સહાયક ફંડ શરૂ કરવામાં આવ્યું ભાદરવા શુદ્ધિ અગિયારસના દિને શ્રી હીરવિજયસૂરિજીની ગયંતી બિજવવામાં આવી આચાર્યશ્રીએ બાલી(મારવાડ)માં મળતા શ્રી જૈન યુવક સમેલનને પ્રેરક સંદેશો મોકલી આપ્યો

સં ૨૦૦૨ના કાર્તિક શુદ્ધિ બીજે આચાર્યશ્રીની ૭૬મી જન્મ-જયંતી દેર દેર બિજવાઈ. આ પ્રસંગે ખાસ મંડપમાં જાહેર સભા, બપોરના પૂજા અને રાતના કવિ-સંમેલન થયાં. આચાર્યશ્રીએ આચાર્યશ્રી નેમિચરિત્રની તમિયતની પૃચ્છા કરતો પત્ર લખાવ્યો.

સં ૨૦૦૨ના માગશર વદિ બીજના રોજ લુધિયાણાથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી રાયકોટ પધાર્યા અને પાંચઠ દિવસની સ્થિરતા કરી. સાથી માલેરકોટલા આવી આચાર્યશ્રીએ અનેક અભિનંદન-પત્રો મેળાવ્યાં આચાર્યશ્રીએ આ પ્રસંગે જણાવ્યું કે, “આ શહેરના આવા ભાવલયા સ્વાગત માટે કોને આનંદ ન થાય? તમારી આવી એકતા, સંગઠન, ઉદારતા માટે હું તમને અભિનંદન આપું છું. આ રીતે તમે તમારા શહેરની શોભા વધારી છે. હું તો વૃદ્ધ છું. પહેલા જેટલું સમાજ અને દેશના કલ્યાણનું કામ થતું નથી વિહારો પણ હવે લાખા થતા નથી. પણ સૌના કલ્યાણને માટે મારી ભાવના છે. મારા જેવા જૈન સાધુને અભિનંદન આપો તેનો શો અર્થ? હું તો સાધુ છું. મારો ધર્મ ફરજ અને કર્તવ્ય, મારી સાધુતા સમાજકલ્યાણ, દેશ-કલ્યાણ અને ધર્મપ્રચાર. પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણની ભાવના અમારો ધર્મ સેવે છે. જે જીવનવ્રત મેં લીધું છે તે આજીવન પાળવાનો મારો ધર્મ હું કેમ ભૂલું?”

“બીજી વાત એ છે કે આપણા દેશની આઝાદીમાં આપણા સૌનું કલ્યાણ છે. આઝાદીને માટે હિંદુ-મુસ્લિમ-શીખની એકતા જરૂરી છે આ એકતા આપણે ગમે તે ભોગે પણ સાધવી પડશે જ. આપણા દેશમાં એકતા સ્થપાય તો વિશ્વશાંતિમાં આપણા દેશનું સ્થાન અનેરું બનશે તેની ખાતરી રાખશો હિંદુ નથી ચોટલીવાળા જન્મતા, મુસલમાન નથી સુન્નતવાળા જન્મતા, શીખ નથી દાઢીવાળા જન્મતા જન્મ લીધા પછી જેવા જેના સરકાર અને જેવા જેના આચાર તેવો તેને રંગ ચઢે છે. આત્મા તો બધામાં એક જ છે સર્વે મોક્ષના અધિકારી છે. સર્વ સરખા છે. આપણે બધા એક જ છીએ. આ દેશમાં હળીમળીને રહેવું જોઈએ એકના દુ.ખે દુ.ખી અને એકના સુખે સુખી એમ જ રહી શકાય. ખુદાના બદા થતું હોય તો તમામ પ્રાણીઓને આપણા જેવા ગણવા જોઈએ. શિવમસ્તુ સર્વજગત.”

અહીંથી તાજપુર પધારી સરદાર મહેરસિંહની શિક્ષા-આશંકાઓ આચાર્યશ્રીએ દૂર કરી ગઢદીવાલામાં આર્યસમાજના પડિતો સાથે ચર્ચા કરી આચાર્યશ્રી ચૈત્ર શુદ્ધિ તેરસના દિવસે અમૃતસરમાં પધાર્યા અને સકાંતિ તથા મહાવીરજયંતી બિજવી. સાથી વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી શિયાલકોટ પધાર્યા અહીંથી આચાર્યશ્રીએ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે નીચેનો સંદેશો મોકલી આપ્યો : “શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની શાખાનું ઉદ્ઘાટન અમદાવાદ જેવી નગરીમાં થઈ રહ્યું છે તે અત્યંત આનંદની વાત છે. આજ સુધી વિદ્યાલયે જૈન સમાજમાં શિક્ષણ-પ્રચાર સંબંધી જે સેવા કરી છે અને હાલ કરી રહેલ છે તે કોઈનાથી અગ્રણ્ય નથી. હિંદુસ્તાનના શહેરે શહેરમાં અને વિદેશમાં પણ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની શાખાઓ સ્થાપિત થાય અને વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથોસાથ ઉચ્ચ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રચાર થાય એ જ શુભ ભાવના છે. વિશેષ આનંદની વાત તો

એ છે કે અમાગ નામરાગિ મગરથી વફાનભાઈ પટેના ગુજ દસ્તે આ સાખાનું ઉદ્ધાટ ૧ થયાનું છે આશા છે કે જેમ સદા પ્રજ્ઞા નભ યઈ રહ્યા છે, તેવી જ રીતે આ સમ્યા પણ પ્રજ્ઞવલ્લભ યશે જ થો અને નિ પ્રતિનિ ઉ તિના પથ પર ચાલશે એ જ મગજ આશીવા ”

યુગગતના પધારી જેઠ શુદિ આક્રમના લિ પૂં આભારામજી મહારાજના નિર્માણના લિની જગતથી કરી આ પ્રમો આચાર્યશ્રીએ રચનાત્મક કાર્યનો અનુરોધ કર્યો ભારતના અને રચનોએ પૂં આત્મા મનની નિર્વાણ અર્થશતાન્દી જગવાઈ અહીં આચાર્યશ્રીએ ગુરુજનુ નિરીગણુ કર્યું અને પ્રમનિનો ખ્યાન મેળવ્યો આપાની સક્ષિતિ ઉત્સાહપૂર્વક જગવાઈ અને યુગગતના શ્રીસધની ચાતુર્માસ કરવાની વિનિતિ સ્વીકારી આચાર્યશ્રીએ પ્રતાપગત્યતીની જગવણીમા હાજરી આપી મનારાણા પ્રતાપ અંતે ભામાશાની વાત કરી તેમજે અજવિ અર્પી આ ચોમાસમા ધર્મશાધના સારી યઈ પયુગણુપવ આ શ્રી હીરનિગયચૂરિતની જવતી જગવાઈ કાર્તિક શુદિ ખીજે આચાર્યશ્રીની જગમી વગાક હિ જગમા જગવાઈ આ વિવે આચાર્યશ્રીએ સંગો આપના જણાનુ કે, સિગણુસગ્યાઓનુ સગમ અલત આરયક આજે જે આજાદીની નોમતી વાગે છે તે માટે આપણે—જન સમાજે સાવધાન હોવાનુ ન જુવતુ જેઈએ કાલે હિંદુસ્તાન પાશ્ચિતાન ગમે તે થાય, પણ જૈનમનુ, જૈન સમાજનુ અનુપમ સગમ થુ જેઈએ ” કાર્તિક શુદિ પૂનમે મલિખવસર્ગ આચાર્ય શ્રીદેવચાર્યશ્રીની જગમગતી જગવાઈ, અને આચાર્યશ્રીએ વિદાક કયો

આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી લિપાનગમા એ માળનુ ભવ એનુ ચોમખનુ મગિ તૈયાર કરવામા આવ્યુ આ મગિ જમીનથી ૧૦૨ ફુ જિમુ છે આચાર્યશ્રી અહીં પધાર્યા અને રિં ૨૦ ૨૦૦ના માગર શુદિ પાચમે તાં ૨૬-૧૧-૧૯૪૬ના રોજ પ્રતિષ્ઠા કરારી મપોરે મદે મા ગથવાના નીકળી સાતમના વિવે લાના મોતીનાનજીની પુની પ્રમસતીને દીક્ષા આપી શ્રી મનારી જન વિદ્યાનયના મત્રીશ્રી મોતીચ મિરધરવાન કાપડીઆ ઉપર આચાર્યશ્રીએ સં ૨૦૦૩ ના પોશ શુદિ ચોથના રો પપનાખાથી વિદ્યાનયની પ્રગતિ વિશે એ પત્ર લખ્યો આ પત્રમા આચાર્યશ્રીએ જણાનુ હતું કે ‘અમ લાના પ્રયનો સગ થયા સાથે જ અમારી-તમારી પુનાની ભાવના સકળ યઈ તે વિગે આન ની વાત છે અમારી તો પ્રથમથી જ જવત ભાવના રહી છે કે જ્યા મુધી ‘જન વિદ્યાપીર ની યોગના મૂતમરૂપ નદિ જે લાં સુધી આપણુ ધ્યેય પૂરુ સધાગે નદિ

“ કારિયાવા તથા મેરા માગનામા એ એક સાખા ખોલવાની જરૂ છે પ્રયત્ન મગે તો બનામમા પણ એ સાખા યઈ રહે અને પછી તો મુમર્ધના પગમા એ મેરેજ યઈ ૧૫ તો જૈન મશો અને માં ધણુ ધણુ યઈ રહે તેમ છે આપણી કોમના સ્વરાજના ધ નગમા જૈન મમા અને વિદ્વાનો લેખગે વિવેચનો, વક્તાઓ, મેવગે અને સચોધમે જેઈગે જે આરી વિદ્યાપીક સિવાય શરૂ નથી જૈન મમાજ જેવી સમૃદ્ધ કોમ માટે પૈસાનો પ્રશ્ન તો મોણુ છે સાચા એનિક ધગતવાળા કાવર્તાઓ જેની આજે પશુ ધણા ધનવીરો છે તેઓને જૈન સમાજના ઉચાન માં અને જન શિક્ષના વિષમ માટે અનન્ય પ્રેમ છે તમે નિર્ણય કરો તો ગુરુવની કૃપાથી મગે તો મળી રહેશે તમારી અન ય મેવામમિ માં ધન્યવા તમારા જેઠ દસ-વીસ નવ-સોળિયા સમા —દેશના ધ પૈસાઓ તૈયાર કરવાની જવાબદારી કારે રહીમગે ? તે શિખાં પણ પ્રયત્ન કરવાની જરૂ છે ”

આનાયશ્રીની પ્રતિ પધારી જતી હતી પણ મગકા બુ અને મગકા પ્રવાનો ખેતનક દના જૈન મશોધન અગે વિદ્વાનો મગ માગના દના સાદારના મુખિયાના મુરેટ મિં ૧૫થીએ

તાં ૧૮-૧-૧૯૪૭ના રોજ કલપસૂત્રની પ્રત અંગે આચાર્યશ્રીને પત્ર લખ્યો અને તેમણે તેનો સાતુફૂળ જવાબ આપ્યો

ઈં સં ૧૯૪૭ના દિવસો આવતા હતા. પંજાબમાં અનેક જાતની ભડક હતી અને વાતાવરણમાં ભયાનકતા હતી તાં ૧૧-૩-૧૯૪૭ના દિવસે ચોવીસ કલાકના કાર્યુનો અમલ થયો. ઉપાશ્રયના રક્ષણ માટે સર્વે પચીસ માણસોની દરરોજની વ્યવસ્થા કરી અમૃતસર, લાહોર વગેરે શહેરોમાં તોફાનો શરૂ થયા હતા. લાહીમાર અને ગોળીબાર દરરોજની વાત બની ગઈ. ૧૪૪મી કલમનો ભંગ અને ભયંકર રાજકીય અશાંતિ ચાલુ થઈ ગયા હતાં તાં ૨૦-૩-૧૯૪૭ના રોજ મહાવીર રાહત સમિતિના તારના જવાબમાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, “ હજુ ગુજરાનવાલામાં કશું તોફાન નથી. ૧૪૪મી કલમનો અમલ ચાલુ છે. પંજાબની અશાંત પરિસ્થિતિને લીધે પૂં ગુરુમહારાજનો કાળધર્મ અર્ધ-શતાબ્દી મહોત્સવ મુલતવી રખાયો છે. ” ચૈત્ર શુદ્ધ તેરસના દિને આચાર્યશ્રીએ મહાવીર-જયંતીની શાનદાર ઊજવણી કરી.

મામલો તગ બનતો જતો હતો જનમાલની સલામતી નહોતી કાર્યુનો અમલ વ્યાપક કરાતો જતો હતો તાર ઉપર તાર અને પત્રો ઉપર પત્રો આચાર્યશ્રીને મળતા હતા. બિકાનેરથી જૈનોની વ્યવસ્થા માટેનો પત્ર આવ્યો. ફાલનાથી આચાર્યશ્રી વિજયલલિતસૂરિજીનો તાર આવ્યો તાં ૬-૫-૧૯૪૭ના દિવસે રાતના દશ વાગે શ્રી આત્માનંદ જૈનગુરુકુળના દરવાજાને આગ લગાડવાનો હીચકારો નિષ્ફળ પ્રયાસ થયો.

તાં ૨૭-૫-૧૯૪૭ના રોજ બાણુ જ્ઞાનચંદ્ર દુગડાના અધ્યક્ષપદે શ્રી આત્મારામજી મહારાજની જયંતી ઊજવાઈ ઉપાશ્રયમાં વિવિધ પ્રવચનો થયા ભારતીય જૈન સ્વયંસેવક પરિષદના બીજા અધિવેશન પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ સંદેશો પાઠવ્યો

તોફાનો વધતા જતાં હતા ૪૮-૭૨ કલાકના કાર્યુનો અમલ થયો ગુરુદેવના સમાધિમંદિરને આગ લગાડવામાં આવી ત્રણ દરવાજા અને એ બારીઓ બળી ગઈ હતી પણ પ્રતિમા અને ગુરુદેવની પાદુકા બચી ગયા નાનકડાપુરામાં મોટું તોફાન થયું પણ આચાર્યશ્રી મક્કમ હતા. કોઈ જાતનો દેહનો ડર એમણે રાખ્યો નહિ તાં ૯-૭-૧૯૪૭ના રોજ ઉપાશ્રય પર ત્રણ બોમ્બ નખાયા એક બોમ્બ તો ૫૦ શ્રી સમુદ્રવિજયજીની નજીક જ પડ્યો, પણ શાસનદેવની કૃપાથી કોઈને નુકસાન પહોંચ્યું નહિ બધા જ બચી ગયા આત્માનંદ જૈન ગુરુકુળની પ્રતિમાઓ બિકાનેર મોકલાવી તાં ૨૪-૭-૧૯૪૭ના રોજ પરિસ્થિતિ વધુ બગડી. હિંદુઓ ખાસ કરીને ગુજરાનવાલામાં રહ્યા હતા પાલણપુરથી આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજીના તેમજ અન્ય દેકાણેથી આચાર્યશ્રીની પૃચ્છા કરતા પત્રો તેમ જ તારો આવતા હતા. આચાર્યશ્રીએ તાં ૭-૮-૧૯૪૭ના રોજ પત્ર લખ્યો. તેમાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું. “ લોકો તેમ જ તમારા પત્રથી ભક્તિ અને ધર્મ પ્રત્યેની લાગણીનો ખ્યાલ આવે છે પણ એક વાત વિચારવા જેવી છે કોઈ પણ શાહુકાર પોતાની જૂની દુકાન, ઈજ્જત અને આબરૂનો સવાલ વિચારે તો એ પોતાના જીવન પર ડાઘ પસંદ નહિ કરે એ-આબરૂ થતું તેના કરતા મોત પસંદ કરે થોડી જિંદગીની ખાતર આખી જિંદગીની કમાઈ છોડી દેવાય—એ વસ્તુ બ્યાજખી નથી ‘ જ્ઞાનીએ જે દીકું હશે તે થશે ’ એવા જ્ઞાની મહારાજના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ શ્રીશાસનદેવ તથા સદ્ગુરુની કૃપાથી આજ સુધી ચારે બાણુની આગ છતાં બચાવ થતો રહ્યો છે. આથી કોઈ પ્રકારની ફિકર કર્યા વિના ભગવાન પર શ્રદ્ધા રાખી કર્મમાં જે ભોગવવાનું હશે તે ભોગવીશું જ્ઞાની મહારાજના નિશ્રય અને વ્યવહારના વચનો પર ખ્યાલ રાખીશું ‘ જ્ઞાનીએ જે દીકું હશે તે થશે. ’ ”

૫૨મી ઑગોસ્ટે રિં પાકિસ્તાન જુત થયા હાગે સ્વતંત્રતા મેળવી પરંતુ પળનમા કલેઆમ હતી પ્રજા ગાદી બની હતી જનતા આઝાદી પચાવી શે એમ ન હતું પળનમા ઠેર ઠેર હલકાકો રચાના ધર, ધન બધું મૂળી પ્રજાએ રચનાતર કર્યું અહિંસા દ્વારા મેળવેલી આઝાદીને કલક લગા ના માટે રિંસાનુ વ્યાપક ગ્વરંધ દેખાતુ હતું રાષ્ટ્રપિતાના લિભા હારોહાગ વ્યથા હતી નેતાઓને કાર્ધ સ્વં પતી ન હતી આઝાદીએ માનનીની માનવતાનો ભોગ લીધો હતો

આચાર્યશ્રીની પળનની ભૂમિ રહસાર્ધ રહી હતી કરેલા નિમણોનો આખ સામે નિનાશ થતો દેખાતો હતો માનની અસ્પર્શ હતો માનવતા વિસર્ગાર્ધ ગર્ધ હતી ધરતી પુખ્ત રતી હતી અને રાષ્ટ્રજીવનની નની તવારીખ રચાતી હતી પપનાખાના પચીસ જેટલા શ્રાવકો મૂર્તિઓ ભોંયરામા પધરાવી આચાર્યશ્રી પાસે આવી ગયા

દેશદેશાનરના ભક્તજનોની વિનિતિ ધ્યાનમા લઇને આચાર્યશ્રીએ રચાનાતર કરવાનું નક્કી કર્યું ઉપાશ્રયથી બહાર નીકળી આચાર્યશ્રી શુરુલેવના સમાધિ મરિરે દર્શન કરવા ગયા સા બધા ફોટાઓ તોડીફોડી નાખ્યા હતા મરિરમા શ્રી વાસુપૂજ્યરસમીની મૂર્તિનું મન્તક ખ ન કરી નાખ્યું હતું આખોમા આસુ હલ્યમા ગનાનિ અને અને યાતના સાથે આચાર્યશ્રી શુરુકુળ પહોંચ્યા આગળ હજારો ગ્રાઓ લવવા માટે ખડા છે એ સમાચાર જાણી લોકો મહાર્ધ ગયા અચાનક જ શુરુદારાપુરથી મિલિમરીની લોરીઓ આની પહોંચી મિનિટરી સાથે લાહોર સુધી જવાનો નિર્ણય લેવાયો ચારપાચ માઇલ રૂઝાડીઓમા મતાયેલા સશસ્ત્ર ગુડાઓ મિનિટરી ભેઈ લાગી ગયા આં સાધુ યો સાધનીઓ તથા મોસાસો જેટલા માણસો તાં ૦૮-૮-૧૯૪૭ના રિને અમૃતસર સુખરૂપ પહોંચી શયા

આચાર્યશ્રી અમૃતસર સુખરૂપ પહોંચ્યાથી આનંભગળ પ્રત્યાં સં ૨૦૦૪ના કાર્તિક શુદ્ધ બીજના રોજ આચાર્યશ્રીની ૭૮મી વર્ષગાં હોંગલાસપૂરંક જીજ્વાર્ધ મહા શુદ્ધિ પાચમના રોજ આચાર્યશ્રીએ રાષ્ટ્રન નીચ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના મોળાથી દાર થયાના સમાચાર સાભળી કુખની લાગણી જાકત રી અહીંથી વિદાર કરતા મરતા આચાર્યશ્રીએ અનેક ગામોને પત્રિત કર્યો અને તાં ૧૪-૪-૧૯૪૮ના રોજ મિ નેગ પધાર્ધ

મિ નેગમા અનેક ધમાતધના થર્ધ સનસરીની ચચાંમા આચાર્યશ્રીએ રપષ્ટ માર્ગ રીન આપ્યું તાં ૧૪-૬-૧૯૪૮ના રોજ પૂં આત્મારામજી મહાગજની જયતી શાનતર રીતે જીજ્વારી મિમનેરના મરિગેની વ્યવથા માટે સધની પેત્રી રચાપવાની પ્રેરણા આચાર્યશ્રીએ આપી પપુપાચુ પર્યની સુર રીતે જીવધથી થર્ધ આચાર્યશ્રીના ઉપશયથી પળન સરે પાનીતાણુના શ્રી આત્મન જૈન ભવન માટે એમ લાખ રૂપિયાનો પ્રજ્ઞ કર્યો મુનિશ્રી મેધરિજયજીના મળધર્મના સમાચાર સાભળી આચાર્યશ્રીએ અનિ આપી સં ૨૦૦૫ના કાર્તિક શુદ્ધ બીજના રિને આચાર્યશ્રીની ૭૮મી વર્ષગાં જીજ્વાર્ધ કાર્તિક શુદ્ધિ આંસના રોજ મહિલા ઉઘોમરાણાની ગથાપના કરવાનો મિમનેરમા નિર્ણય લેવાયો

શ્રી મોતીચંદ્ર ગિરધરલાલ કાપડીઆ સ-માન સમિતિને સરેસો પાપતા આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું "શ્રી મહાત્મા જૈન વિદ્યાનયના મની તરીકીની અખડ સેવા અને સ માન કરવાનો જે નિર્ણય કર્યો છે તે યોગ્ય છે શ્રી મોતીચંદ્ર અને વિપત્તિઓ સહન કરી વિદ્યાનય તેમ જ સમાજની જે મેવા કરી છે તે સમાજ માટે નહિ પણ પોતાના આત્માના ઉદાર માટે કરી છે એમ જતા એમના જેવા યોગ્ય માનનીનુ સ માન કરુ એ આપણી શોભા છે અને અન્ય મેવાણાવી વ્યક્તિઓને સેવા માટેનુ આમત્રણ છે સાની વાત એ છે કે માન-સ માન આપવુ એ એક વ્યવહારુ રિદિ છે અને આવી રિદિ દોવી પચ

જોઈએ. પરંતુ સત્ય રીતે વિચારીએ તો જે સન્માન કરે છે તે એક રીતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે આથી ધાર્મિક કાર્યોમાં જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી ઓછી છે ”

ફાગણ શુદ્ધિ પાચમના દિવસે આચાર્યશ્રીએ આંખનો મોતિયો ઊતારાવ્યો. આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજી ભાવનગરથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રીને મળ્યા પાટણથી શેઠ કેશવલાલે આચાર્યશ્રીને રૂપિયા એક હજાર ધર્મિકોની સેવા માટે ધર્યાં. જેઠ શુદ્ધિ આઠમના રોજ પૂન આત્મારામજી મહારાજની જયંતી ઊજવી. સાદડીમાં આચાર્યશ્રીએ લગવતીસૂત્રની વાચના શરૂ કરી. સાથે સાથે નળ-દમયંતી ચરિત્ર પણ તેઓશ્રીએ વાંચ્યું સં ૨૦૦૫નું ચાતુર્માસ આચાર્યશ્રીએ સાદડીમાં કર્યું કન્યાવિક્રય તેમ જ વરવિક્રય બંધ કરવા અંગે આચાર્યશ્રીએ સગીન કાર્ય કર્યું પર્યુષણ દરમિયાન સારી તપશ્ચર્યા થઈ ધર્મમાં હસ્તક્ષેપ અંગે સરકારનું ધ્યાન ખેંચતા પત્રો પં ૦ જવાહરલાલ નેહરુ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપર લખ્યા

શેઠ શ્રી કરતુરભાઈ લાલભાઈને મુખ્યમાં સન્માન આપવાનો જે સમારક તા. ૨૮મીએ થવાનો હતો તે અંગે નીચેનો પત્ર તા. ૨૪-૯-૧૯૪૯ના રોજ પાઠવ્યો : “આવા સમારકમાં અવશ્ય કોઈ સમાજ-સુધારાનું નક્કર કામ થવું જોઈએ. આપની જાણમાં છે કે શ્રી જૈન સંઘની કેટલી અવ્યવસ્થા થઈ રહી છે, સઘસત્તાનો દુરુપયોગ થઈ સઘસત્તા જેવી કોઈ ચીજ રહેવા પામી નથી. આપ સમજો છો કે કોઈ પણ સત્તા અધિકારી વિના ચાલતી નથી અને શોભતી પણ નથી આપ સમજુઓને વધારે સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આ સમયે અમને મરહૂમ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ અને શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ યાદ આવે છે એઓ કેવી કુનેહભરી વાતથી સર્વ કોઈનું મન રાજી કરી શકતા હતા. અમદાવાદમાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની સામાન્ય સભામાં કંઈક ગરબડ મચી હતી. પણ બંને ભાગ્યશાળીઓએ કેવી શુદ્ધિથી એ ગરબડને શાંત કરી દીધી તે આપનામાંથી ધણું સન્જનો જાણુતા હશે!.. શેઠશ્રી કરતુરભાઈએ પોતાનું નામ શુણસપત્ર બનાવી સર્વને પોતાની કરતુરીની વાસનાથી વાસિત કર્યા છે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે પૂર્વોક્ત બંને ભાગ્યવાનોએ કરેલા સંકેતને ધ્યાનમાં લઈને તેઓનું નિર્ધારિત કામ પૂરું કરી સુચશના ભાગી બને એવી અમારી અંતઃકરણની આશા છે.”

સં ૨૦૦૬ની શરૂઆતમાં આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ મહુવા મુકાવે કાળધર્મ પામ્યા આચાર્યશ્રી અને તેઓશ્રીના મિલનો ઠેર ઠેર થયેલાં. બંને વચ્ચે સમભાવની લાગણી જન્મી હતી આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ સવેદના પ્રકટ કરી.

આચાર્યશ્રીની ૮૦મી જન્મજયંતી સાદડીમાં સુદર રીતે થઈ. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ પળખના ઉદ્ધારનો અનુરોધ કર્યો. સાદડીમાં સ્થિરતા કરી અને સારખાદ વિજાપુર પધારી ત્યાં અજ્ઞન-શલાકા કરાવી સાદડીના સઘે આચાર્યશ્રીને શ્રી જૈન શ્રવેતાબર કોન્કરન્સના અધિવેશનમાં હાજરી આપવા સવિનય અનુરોધ કર્યો. બિજેવામાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ જેસલમેરના જ્ઞાનભાડારનો આચાર્યશ્રીને ખ્યાલ આપ્યો. વરકાણાથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રી ફાલના પધાર્યાં અહીંના સઘમાં આચાર્યશ્રીએ સપ કરાવ્યો આચાર્યશ્રીની સનિધિમાં આચાર્ય શ્રીલલિતસૂરિજી સં ૨૦૦૬ના મહા શુદ્ધિ નોમના રોજ કાળધર્મ પામ્યા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, શ્રી વરકાણા જૈન વિદ્યાલય તેમજ મારવાડની અનેક સસ્થાઓના ઉત્કર્ષમાં અને સામાજિક સુધારણાઓમાં સ્વં આચાર્યશ્રી લલિતસૂરિજીનો અનન્ય સાથ આચાર્યશ્રીને મળ્યો હતો. આચાર્યશ્રીએ શ્રાવ સમભાવે આ વિયોગ સહન કર્યો અને જણાવ્યું : “કાળની ગતિ વિચિત્ર

છે એ સૌને પોતાના માસ બનાવી લે છે એક દિવસ આપણે પણ એ જ રસ્તે જવાનું છે માટે બધા વિખવાતો મિટાવી સમ્મદ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ આત્માના કલ્યાણના સાધનોમા તત્પર રહેવું એ જ શ્રેયઃકારી છે મગવાથી ડરવું નહિ મગવા ધ્વજીવું નહિ પણ એના માટે તૈયાર રહેવું

જ્ઞાનનામા ભરાયેલા શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કો ફર સના અધિવેશનમા આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણાત્મક સંસ્પર્શો આપ્યો ઐક્ય બળેનો દરાવ પસાર થયો અને રાજસ્થાન જૈન સમિતિની સ્થાપના થઈ જ્ઞાનનાથી નાનારિષ ગામોમાં વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી જૈન શુદ્ધિ છઠ્ઠના દિને પાલણપુર પધાર્યા પાનણપુરે સુર સામયિક કૃત્ય આચાર્યશ્રીએ મહાનીરજ્યથી જીજ્ઞવી અને કેટલીક વડી દીક્ષાઓ આપી આ વખતનું ચાતુર્માસ આચાર્યશ્રીએ અહીં કૃત્ય આસો વદિ નોમના દિને કોં હીરાવાલ પગે આચાર્યશ્રીની આખનું ઓપરેશન કૃત્ય કરાવ્યું શુદ્ધિ જીજ્ઞવા દિને આચાર્યશ્રીની ૮૧મી જન્મજયંતી દામેશ્વર જીજ્ઞવા આ સમય દરમિયાન આચાર્યશ્રીની તમિષત અરનરથ રહી હતી આનું કારણ આખની વ્યાધિ હતું આખની આ વ્યાધિ અનેક ઉપાયો કર્યો છતા કાયમ રહી

પાનણપુરથી આચાર્યશ્રીએ વિહાર શ્રી પાટણમા પ્રવેશ કર્યો ખૂબ સુદર સામયિક થયું અહીં આચાર્યશ્રીએ ‘આપણ કંતવ્ય’ એ વિષય ઉપર ચિંતનીય જાહેર પ્રવચન કરી જૈન-જૈનેતર ભાઈઓને લાભ આપ્યો અહીંથી વિચરતા વિચરતા આચાર્યશ્રી રાખેશ્વર પધાર્યા આચાર્યશ્રીને અહીં પૂર્વ આચાર્યશ્રી વિજય સૌન્દરિય, પૂર્વ આચાર્યશ્રી વિજયો યસરિય પૂર્વ આચાર્યશ્રી નહનસુરિય વગેરે મળ્યા આચાર્યશ્રી તથા અ ય મુનિપુત્રનોએ અદ્વૈતચત્ર નિચારવિનિમય કર્યો આચાર્યશ્રીએ જાહેર પ્રવચનમા કહ્યું “શ્રી છુરાયણ મહારાજશ્રીના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય શ્રીમદ્ મુનિનિજયણ (મળય છ), ગણિતર શાતમર્તિ શ્રી વૃદ્ધિનિજયણ અને શ્રીમદ્ નિજયાન સુરિય ત્રણે પ્રતાપશાળી અને પળમી હતા શ્રી છુરાયણ મહારાજ પણ પળમના હતા આ ત્રણેય મહાપુરુષોનો પરિવાર વર્તમાનમા છે” પૂર્વ આચાર્યશ્રી નિજયાનસુરિયએ આચાર્યશ્રીના પળમના કાર્યની પ્રશંસા કરી

અહીંથી વિહાર કરીને જોરાપૂરમા કાગમ્રા, બોટાઁ વગેરે સ્થળોએ થઈ સોનગ પહોંચ્યા સાથી જૈન શુદ્ધિ દશમના રોજ પાનિતાણા પધારી ગુરુકુળમા બે વિસની સ્થિરતા કરી તા. ૨૨-૮-૧૯૫૧ના રોજ આચાર્યશ્રીએ તીથ ઉપર પૂર્વ આત્મારામજી મહારાજની ધાતુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી મુનિશ્રી ન નિજયણને આચાર્યશ્રીએ વડી દીક્ષા આપી

વૈશાખ વદિ સાતમ-આઠમના રોજ જૂનાગઢ મુખ્યે ભરાયેલા શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કો ફરન્સના અગ્રમર અધિવેશનમા આચાર્યશ્રીએ મોખેના સંસ્થામા જણાવ્યું હતું કે “જૈન સમાજ અને ધર્મના ગચનાત્મક કાર્યોમા કાર્યકરો મળ રહે અને નાની નાની વાતો ભૂતી જાય શાસનોત્થતિના કાર્યો કરે, શિક્ષણ અને સાહિત્યનો પ્રચાર કરે જે જે ક્ષેત્ર નમણું પાવું લાગે તે તે ક્ષેત્રનું પોણું કરે અને પોતાની ફરજ બજાવે સ્વામીવાસત્ય કેવળ જન્મવામા સમાઈ જવું નથી સ્વર્ગમાં ભાઈઓને પગભર કરવા એ પણ સાચું આત્મીવાસત્ય છે આ વાન પગ બધાએ ધ્યાન આપવું જોઈએ”

પાનિતાણાથી વિહાર કરી આચાર્યશ્રીએ તળાજમા પ્રવેશ કર્યો અને સા ‘અનેકાનવાલ’ પર પ્રવચન કયું પાનિતાણા પાછા ફરી આચાર્યશ્રીએ ત્રણ દિવસ સુધી પૂર્વ આત્મારામજી મહારાજની જ્યતી જીજ્ઞવી આ દિવસોમા સારાપટ્ટના વડા પ્રધાન શ્રી ઉચ્ચગણ દેવરે આચાર્યશ્રીની મુનામત લીધી આચાર્યશ્રીએ “શિવમસુ સવગત”નો શ્લોક સમજાવ્યો શ્રેષ્ઠ શ્રી હસુરભાઈએ સરમરી કામતાઓ વિશે બે દિવસ આચાર્યશ્રી સાથે વાતચીત શ્રી સં. ૨૦૦૭મા પાનિતાણામા મુનિ-પુગવોનું સમેલન મધ્ય આ

સંમેલનને ધર્મમા અવરોધ કરતી રાજસત્તાનો અને મુખર્ષ પખ્લિક ટૂચ્છ એક્ટનો વિરોધ કરતા ઠરાવો પસાર કર્યા. વહીવટો વ્યવસ્થિત કરવા માટે સામાન્ય યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરી આ સંમેલનમાં એકતાની સામાન્ય ભૂમિકા રચાર્ષ પણ દુર્ભાગ્યે કથું સંગીત કામ ન થઈ શક્યું.

સં ૨૦૦૮ના કાર્તિક શુદ્ધી ખીજે આચાર્યશ્રીની ૮૨મી જન્મજયંતી ઊજવાઈ. ૨૧૦ મુનિશ્રી ચારિત્રવિજયજી મહારાજની જન્મજયંતી આચાર્યશ્રીની અધ્યક્ષતા નીચે ઊજવાઈ. ત્યાંથી આચાર્યશ્રીએ ભાવનગર આવી શ્રી આત્મ-કાન્તિ જ્ઞાનમંદિરની ઉદ્ઘાટન વિધિ કરી. આચાર્યશ્રીએ “જ્ઞાનક્રિયામ્યા મોક્ષ.”ની વ્યાખ્યા કરી જ્ઞાનનો મહિમા સમગ્રવ્યો ટાઉન-હોલમાં આચાર્યશ્રીએ “સેવાનો માર્ગ” એ વિષય ઉપર જાહેર પ્રવચન કર્યું.

ભાવનગરથી વિવિધ સ્થળોએ વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી છાણી ઘર્ષ વગેરેના પદાર્થો. અહીં આચાર્યશ્રીએ ‘મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા’ પર પ્રવચન કર્યું સોળ વર્ષના ગાળા બાદ આચાર્યશ્રીએ પોતાની જન્મભૂમિમા પ્રવેશ કર્યો અને પ્રતિષ્ઠા તથા અંગન-સલાકા મહોત્સવમા ભાગ લીધો. ફાગણ શુદ્ધિ દશમના રોજ આચાર્યશ્રીએ ૫૦ શ્રી સમુદ્રવિજયજી અને ૫૦ શ્રી પૂર્ણાનંદવિજયજીને ઉપાધ્યાયની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા અને આચાર્ય શ્રીવિજયઉર્ભંગસૂરિજીને પગ્ગળ તરફ જવાનો આદેશ દીધો વગેરેના શ્રીસથે આચાર્યશ્રીને ‘શાસન-સમ્રાટ’ની પદવી આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. પરંતુ આચાર્યશ્રીએ એ પદવીનો અસ્વીકાર કર્યો શ્રીઆદિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવી ફાગણ વદિ ચોથના રોજ વિહાર કર્યો.

વિચરતા વિચરતા આચાર્યશ્રી ડભોઈમાં થોડા દિવસ સ્થિરતા કરી જગડિયા પધાર્યા જ્યાં પૂં આત્મારામજી મહારાજની જયંતી ઊજવી તથા શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુળ સ્થાપનાનો નિર્ણય કર્યો અહીંથી વિહાર કરતા કરતા આચાર્યશ્રી ચૈત્ર શુદ્ધિ દશમના રોજ મૂરત પધાર્યા. ચૈત્ર શુદ્ધિ તેરસના દિને મહાવીરજયંતીની ઊજવણી થઈ. ત્યારબાદ મુખર્ષ પધાર્યા અને શુદ્ધિ ચોથના દિને આચાર્યશ્રીએ ભાયખલામાં આચાર્યશ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી સાથે વિચાગવિનિમય કર્યો.

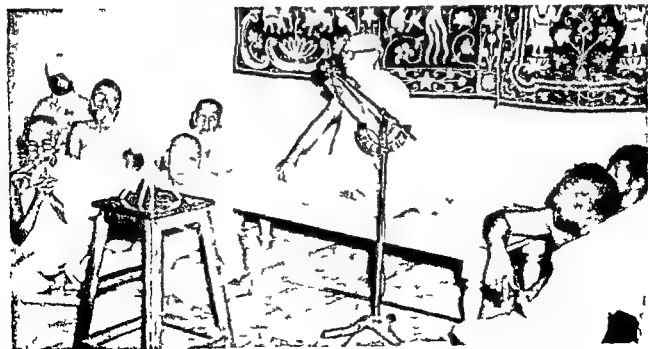
મુખર્ષમા જેઠ શુદ્ધિ પાંચમના દિને પૂં આત્મારામજી મહારાજની જયંતી ઊજવી. જેઠ વદિ પાંચમે આચાર્યશ્રી ભાયખલા પધાર્યા અને ત્યાં શ્રી જૈન કોન્દર-સના અધિવેશનમાં ત્રણ દિવસ હાજરી આપી શ્રાવક-શ્રાવિકાના ઉત્કર્ષ માટે પ્રેરક પ્રવચન કર્યું આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી ઉત્કર્ષ ફૂડમા રૂ. ૧,૬૫,૦૦૦ નો ફાળો થયો. અધ્યાત્મપ્રેમી આચાર્યશ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીની જયંતી ઊજવી. ચાતુર્માસના પ્રેરક પ્રવચનોને પરિણામે સાધર્મી સેવા-સઘની સ્થાપના થઈ.

આચાર્યશ્રીની મુખર્ષમા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હતી. સં ૨૦૦૮ના શ્રાવણ વદિ બારસે મુખર્ષ પખ્લિક ટૂચ્છ એક્ટના વિરોધની સભામાં હાજરી આપી. પર્યુણપૂર્વની સારી ઊજવણી કરાવી. ભાદરવા શુદ્ધિ અગીઆરસના દિને આચાર્યશ્રી હીરવિજયસૂરિજીની, અને ચૌદશના દિને શ્રી જૈન સ્વયંસેવક મંડળના ઉપક્રમે શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીની સ્વર્ગારોહણ જયંતી ઊજવી ભાદરવા વદિ ખીજના દિને શ્રી જિનદત્તમૂરિની જયંતી ઊજવી ભાદરવા વદિ અગિયારસના દિને ચોપાટી પરની જાહેર સભામાં “અહિંસા પરમો ધર્મ.” પર આચાર્યશ્રીએ આદર્શ પ્રવચન આપ્યું.

આસો શુદ્ધિ ત્રીજના દિવસે ઝોં ડગને આચાર્યશ્રીની આંખે સફળ ઓપરેશન કર્યું. સં ૨૦૦૮ ના કાર્તિક શુદ્ધિ એકમના દિને ગોડીજીના ઉપાશ્રયેથી આચાર્યશ્રીના ૮૩મા વર્ષના પ્રસંગે લવ્ય વરઘોડો નીકળ્યો ખીજના દિવસે ભાયખલાની સભામા આચાર્યશ્રીને અજલિ આપતાં પ્રવચનમાં મુખર્ષના મેયર

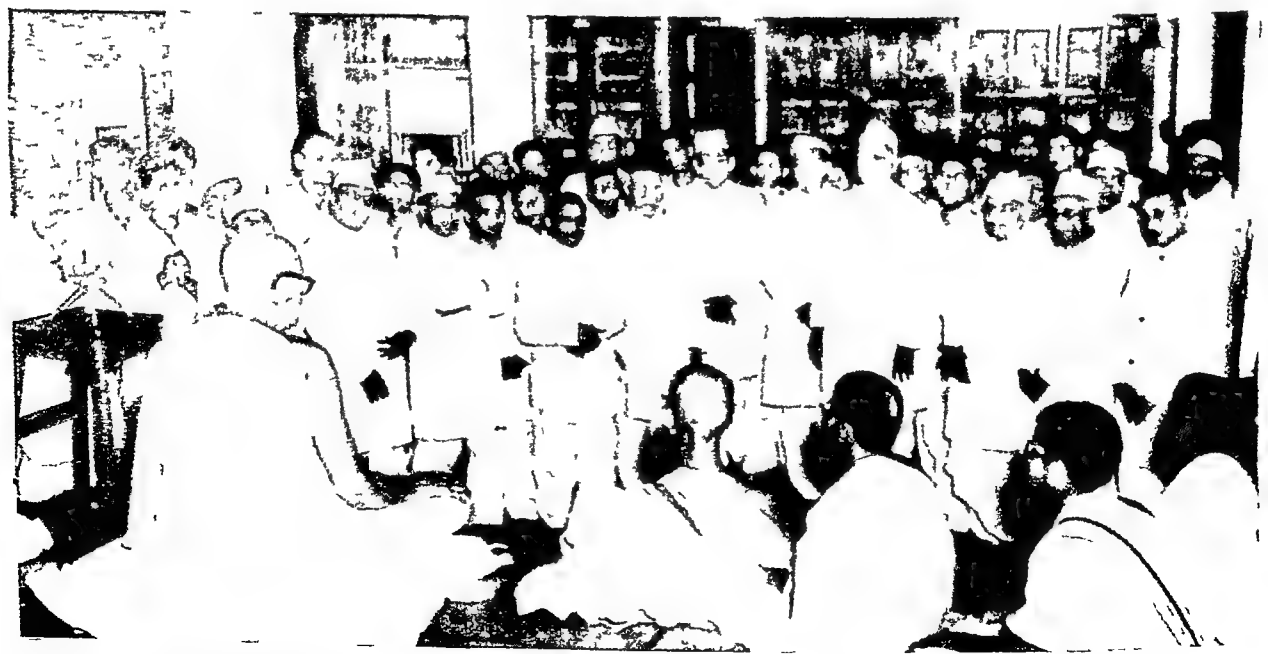
તા ૭ થી ૯ નવમ્બર ૧૯૫૨ના રોજ શ્રી મહાત્મા જૈન વિદ્યાલયમા યોજાયેલ સમલન પ્રસંગે વિરાજમાન
આચાર્ય શ્રીરિઝયવહુભસ્ત્રી અને મુનિમહારાજો

સમેલનના દેશ દિવસ પ્રગટન કરના આચાર્ય શ્રીરિઝયવહુભસ્ત્રી

સંમેલનના છેલ્લા દિવસે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી પ્રમુખ શ્રી મનસુખલાલ માસ્તરને આવકાર આપતાં શ્રી સીમજી ભુજપુરીઆ આચાર્યશ્રીની અનેકવિધ સેવાઓને અંજલિ આપી રહ્યા છે. શ્રી સુરચંદ્ર વડામી, શ્રી મોહાભાઈ ઢલાલ, શ્રી શાંતિલાલ શાહ, શ્રી ગણપતિગંકર દેસાઈ, શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર અને મુનિશ્રી જિનવિજયજી વગેરે નજરે પડે છે. ડાહી વાજુ આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ તથા ગિર્યસમુદાય વેટા છે.

આચાર્યશ્રી શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં વિરાજમાન હોઈ તા. ૧૫-૧૦-૧૯૫૩ના રોજ ઝોડ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ વંડનાથ આબ્યા તે પ્રસંગ

શ્રી ગણપતિનાર દેસાઈએ કહ્યું “એ વલ્લભ રાજસેન જ મ્હો, આ વલ્લભ ધર્મસેન જ મ્હો
ઉત્સવ ચાતુ હતો એ દરમિયાન લાખખાના નડપમા આગ લાગી પણ એને તુ સાન થયું નહિ
શુ નીગળા દિવસે લાખખાના નડપમા પરમા ક્ષત્રિયોને વાસલેષ નાખી શ્રાવ્ય બનાવ્યા
ગુરુભત્રા શ્રી વનસ્પતિભત્રા ભગ્નોએ પણ મુનઈને ઘેલુ લગાવ્યું કાર્તિક શુદ્ધ ચૌત્સના દિને થાણા
ખાતે ઉપધાન કંગવવાની આચાર્યશ્રીને વિનંતિ પ્રસાદ આવી આ દિને ઉપદેશ આપના આચાર્યશ્રીએ
પ્રતિજ્ઞા કરી ‘મારા નિહાર સુધી મેં ફર સે શર કરેલા ઉપદેશ માં પાંચ લાખ ગણિયા નહિ થાય તો
ધૂનો લાગ કરીશ’ આ પ્રતિજ્ઞાથી વાતાવરણમાં નવી ચમક આવી કાર્તિક શુદ્ધ પંચમે વિધાન
સર્વન આચાર્યશ્રી દેવચંદ્રાચાર્યની જયંતી વિશે પ્રેરક પ્રવચન કર્યું

કાર્તિક વદિ ઝૂ સાતમ, તથા બીજી સાતમે શ્રી મહાત્મા જૈન વિદ્યાનયના ઐતિહાસિક સમેલન
મધ્ય આ પ્રસંગ માટે આચાર્યશ્રી અને મુનિમંત્રણ તા. ૬-૧૧-૧૯૫૨ના રોજ વિદ્યાલયના મંડપમાં
પધાની સમ્પાદના કામનાહમે અને નિધાર્થીઓએ તેઓશ્રીનું લાવણીનું સ્વાગત કર્યું

તા. ૭મી શુક્રવારે સવારે અમેનનો આગલ આચાર્યશ્રીના પ્રેરક મંત્રણ પ્રવચનથી શરૂ થયો
તેઓશ્રીએ જણાવ્યું “કોઈ પુણ્યના ઉપદેશ લીધે આજે શ્રી મહાત્મા જૈન વિદ્યાનયના નર્તમાન
અને પૂર્વ નિધાર્થીઓને નિધાર્થીઓને અને મોતાગણને મળી શક્યો છું” વિધાર્થીઓ સમીધીને
તેઓશ્રીએ કહ્યું ‘અભ્યાસનો ઉદ્દેશ શું છે? વિદ્યા વિનિમય, અર્થ આર્થિક જ્ઞાનને સત્તુ અને પુણ્ય
પ્રત્યુ માન પુનઃકો મોખી જવાથી માર્ગવળત નથી, પરંતુ ધોર અભ્યાસ અને તેનો ઉપયોગ
ઉપયોગ થાય તે જ હજી છે અભ્યાસનો ખરો ઉદ્દેશ આપણને પશુ અવસ્થામાંથી માનવ અવસ્થામાં
લાવવાનો અને છેલ્લે ખરો માનવ બનાવવાનો છે

“આજની કેળવણી માણસના દિલને બગાડે છે તેને દૂર મૂકવા ધાર્મિક અભ્યાસ આવશ્યક છે
તે માટે આના નિદાલય અને પાઠશાળા સ્થાપનામાં આવે છે”

ખખોરે ભરાયેલા વિદ્યાર્થી સમેલનમાં વિદ્યાલયની સ્થાપનાનો આ શરૂ કરતા તેમણે કહ્યું
‘કેળવણી પ્રાપ્તિની સાથે જ તમારે વિનયી થવું જોઈએ વિદ્યાર્થી અવસ્થા એ પ્રકારની દીક્ષા
છે તેથી તમારે નિદાપ્રાપ્તિના નિધાર્થી તરીકે બની જવું જોઈએ’

“નિદાલય એ જૈન સમાજની શાન છે, પ્રગતિની પારાશીશી છે, શ્રમની સિદ્ધિ છે અને આ મની
ધર્મારત છે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે આ સમાજ સફળ હો અને સરથા સત્સત્ત્વ । પ્રગતિમાન અને
નિમગ્નશીન હો તથા દેશ અને સમાજની સેવામાં સદાયજીવંત રો !’ આના બીજા અને સંદેશાઓ
સમ્યો, કેળવણીમારો અને શુભેન્દ્રો તરફથી મળ્યા હતા

બીજા દિવસે આચાર્ય શ્રીવિજયનલસૂરીચરણ ચારિત્રપૂજા રાજરાગની સાથે લણાવામાં
આવી હતી ત્રિ સંગીતનો રસપ્ર કાર્યક્રમ જાણીતા સંગીતકાર શ્રી શક્તિનાન બી. શાહે
રજૂ થયો હતા

ત્રીજા દિવસે આચાર્યશ્રીએ પોતાના મગન પ્રવચનથી સમેલનની શરૂઆત કરી અનેક
ઐતિહાસિક ખાનાઓ દ્રાણ તેઓશ્રીએ ધર્મના સિદ્ધાંતોને સમજાવવાનું અનુસંગે જણાવ્યું ધાર્મિક
દિવાઓ તેની આ ૨ રહેતી મૂળભૂત લાવણાઓ સમજીને પ્રવા ખાસ અનુતોષ કર્યો દરેક જનો ઉપર
પ્રેમ તથા રાખી દુર્ગતિમાં લઈ જનાર કપાલો ઉપર જીત મેળવનાની એઓનીએ ઘોષણા કરી

અપોરના જાહેર સમારકમાં ઘણા મનનીય પ્રવચનો થયાં. આચાર્યશ્રીએ પ્રવચનની શરૂઆત કરતાં જણાવ્યું કે “મુળર્થ શહેરમાં ઘણાં ધનાટ્યો છે, ધણાં ઉદારદિલ ગૃહસ્થો છે, ઘણા સાધરો છે, છતાં મારી ભાવના મુજબ આ વિદ્યાલયની જેટલી ઉન્નતિ થવી જોઈએ તેટલી થઈ દેખાતી નથી અલ્પ ઉન્નતિથી મને સતોષ નથી હું તો માગુ છું કે હજુ આ વિદ્યાલય મારકત જૈન સમાજ માટે શિક્ષણના અનેક કાર્યો થાય સમજનાર માટે ઇશારો પણ છે. વિદ્યાલયને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે દાન આપી શિક્ષણના કાર્યને વેગ આપો જૈન શાસનનો ઉદય કરવો હોય, જૈન શાસનનો ઝંઝો જગતમાં ફરકાવવો હોય તો તમારુ ધન શિક્ષણપ્રચારના કાર્યમાં લગાડો. આ મારી ભાવના છે—મારા અંતરની ભાવના છે. હજુ તમે મારી એ ભાવના પારખી શક્યા નથી એનું મને દુઃખ છે.”

મુળર્થ સરકારના મજૂર સચીવ શ્રી શાંનિલાલ શાહે જણાવ્યું કે, “ભારતવર્ષના જૈનો પામે પુષ્કળ ધન છે જૈનો પાસે વિદ્વાનોની કમી નથી જૈનો પાસે વિદ્યા તથા લાગને વરલો પૃજ્ઞનીય સાધુવર્ગ છે તો જૈનો જેન ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની એકાદ શ્રેણી હોય તો તે આવકારદાયક ગણાશે.”

મુળર્થના તે વખતના નગરપતિ શ્રી ગણપતિશકર દેસાઈએ જણાવ્યું કે, “કાળ વહી રહ્યો છે. એનો સદુપયોગ કરો. જુગેજુગે આવા આચાર્યો જન્મતા નથી. કર્તવ્યભુક્તિને જાગ્રત કરો. જાગ્રત કરનાર જે કોઈ વસ્તુ હોય તો તે વિદ્યા છે. સમાજ વિદ્યાથી ઉન્નત બનશે આચાર્યશ્રીએ સમાજમાં વિદ્યાશ્રી દીવડો પ્રગટાવ્યો છે, એનો પ્રકાશ સદાકાળ તેજપૂજ વેરતો રહે એમ હું ઇચ્છું છું.”

પુરાતત્ત્વ વિશારદ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જણાવ્યું કે “આ પ્રસંગે આચાર્ય વિજયવલ્લભસરિહતા દર્શનનો લાભ મળશે એમ સમજી હું અહીં આવ્યો છું. એમના ચરણોમા થોડા દિવસ રહેવાનો મને લાભ મળ્યો હતો. આચાર્યમહારાજે તમને આ સગ્થાને આગળ વધારવાની જે વાત કહી છે તે તમે સમજો તમને તેમના પ્રત્યે લક્ષિતભાવ હોય તો દરેક લાઈએ તેમની પામે જઈ કહેવું જોઈએ કે ‘પૂઠ આચાર્યશ્રી, આપની ઇચ્છા મુજબ અમે કાર્ય કરવા તૈયાર છીએ.’ આ પ્રમાણે તેમની ઇચ્છા મુજબ વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાના કાર્યમા લાગી જાઓ.”

પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતા શ્રી મનમુખલાલ ભારતરે સસ્થાની ધીમી છતાં નક્કર પ્રગતિ માટે સચાલકોને અભિનંદન આપ્યા હતા તેમણે આચાર્યશ્રીના પ્રવચનનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, “જૈન કોમ બુદ્ધિશાળી અને વ્યવહારુ છે એટલું જ નહિ, તેની પાસે ધન પણ છે આચાર્યશ્રીએ જે મૂર્તિ ખડી કરવાની, જે પ્રાસાદ રચવાની યોજના કરી હતી એ યોજના સિદ્ધ થઈ નથી. સચાલકોએ તેમની આ ભાવનાને આ વિદ્યાલયમાં મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ”

તેમણે વધુમાં કહ્યું હતું કે “ધનાઢ્ય પુરુષો ઓછા થતા જાય છે એમ કહેવાય છે ધીમે ધીમે કર વધતો ગયો છે અને ધીમે ધીમે માલમિલકતનો મોટો ભાગ સરકાર તેના હાથમાં લઈ લેશે એ વાત સાચી છે. આથી જેમની પાસે ધન છે તેમણે પોતાની હયાતી દરમિયાન સારી એવી રકમનું દાન કરવું જોઈએ. વળી વિદ્યાદાન જેવું બીજું એકેય દાન નથી. એટલે આ દિશામાં જૈન સમાજ દાનનો પ્રવાહ વહેતો કરશે એવી આશા છે”

આવી રીતે આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં ત્રણ દિવસનું ભરાયેલું આ સ્નેહસમેલન ખરે જ ‘ઐતિહાસિક સમેલન’ તરીકે ઓળખાય તેવું બન્યું

આ પછી આચાર્યશ્રીની પ્રવૃત્તિ દિન-પ્રતિદિન વિકસતી રહી શિવ, લાંડુપ વગેરે સ્થળોએ પ્રેરક પ્રવચનો આપી આચાર્યશ્રી ચાણુમા પધાર્યા માગસર શુદ્ધિ દશમથી બે મહિના સુધી આચાર્યશ્રીએ

ચાણુમા રિચરતા કરી ઉપધાન કરાવ્યા ઉપધાનમા આચાર્યશ્રીએ સૂતગની માળાનો સુધારો કર્યા ઉપધાન તપસમિતિએ માળાના ઘી બોલનારની ઇચ્છા મુજબ ઘીની બોલીની ઉપજ સાધાગણુમા લઈ જવાનો કાવ કર્યો મટા શુદ્ધિ ચોથના દિને માળારોપણની નિધિ થઈ અને ઉપાધ્યાય શ્રી સમુત્તરિજ્યજ્ઞને આચાર્ય પત્ની આપનામા આવી આ બધા પ્રસંગોએ જનતાનો હિસાહ સારો હતો

ચાણુથી આચાર્યશ્રી ગોડીજના Cપાશ્વે પધાર્યા ફાગણ મહિનાની શરૂઆતમા આચાર્યશ્રીએ જૈન સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે 'પુનઃ પ્રશ્નન ક્ક' શરૂ કરા યુ ફાગણ શુદ્ધિ નોમના દિને જૈન ધર્મ અંગે ખાયાલ નિદાનોએ પ્રવચન કર્યો અને જૈન સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે નિદાનોની સમિતિ નીમના યુ સૂચન યુ

ફાગણ વર્ષ ખીજના ત્રિસે આચાર્યશ્રી સાથે ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ રહેલા આચાર્ય સમુદ્ગમરિજ્યએ પન્નમ જવા માટે નિહાર કર્યા ઉત્પર્વ ફક માટેનો પ્રચાર જોગશોરથી શરૂ થયો ધનજી સ્ટ્રીની સભામા બહેનોએ બગડીઓ આપી પાટણ જૈન મઠન બિરિંડગમા એસી ભાઈઓએ બે હજાર રૂપિયા ભેગા કરનાની પ્રતિજ્ઞા લીધી આચાર્યશ્રીએ ગરીબોએ ગરીબોએ પ્રવચનો કર્યા

આજા મે નમા ચારે ફિરકાના આશ્રયે મજૂર સચિવ શ્રી શાંતિલાલ શાહના અધ્યક્ષપદે મહાવીર જયતીની જાગવણી થઈ આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીએ જિજ્ઞાસુ દેવે બતાવેલ અર્થસાધર્મને આચાર્યશ્રીમા મુખવાનો ઉપદેશ આપ્યો જૈનોના Cત્વર્પની મોગી યોજના માટે શ્રી કપુરચ મહેતા તથા શ્રી સોલનવાલ દુગાજીએ મોગી રમ્મ આપવાની તૈયારી બનાવી

ચૈત્ર વદિ ચૌ શના રોજ આચાર્યશ્રીએ લુહારચાવની નિરાટસભામા વાર્ષિક પર પ્રેર પ્રવચન યુ આ પ્રસંગે શ્રી મગજલસ પકવાસા તેમ જ ખીબ જણીતા ગદરથોએ હાજરી આપી હતી આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું 'ધર્મ શાસ્ત્રો પુકારી પુખરીને કહે છે કે ખોગ સાનનો અને પીલા મનુષ્યને દુર્ગતિને પથે ધકેલે છે એવો દોષિત મનુષ્ય પોતાનુ નુકસાન કરે છે અને પોતાના કુટુંબનો, સમાજનો અને રાષ્ટ્રનો ઉત્કે કરે છે માટે યૂરી આત્મીને છોડી દો મનુષ્યમા મનુષ્યત્વ હોય તો દુર્ગતિને પથે લઈ જતી વસ્તુઓ છોડી દેવી ઘટે આત્મતત્વના વિશ્વાસની આડે આવતી બધી વસ્તુઓને છોડી દો પદેશીઓ નિલાય થયા એની સાથે વારે પણુ જવો જોઈએ મોઈ પણુ જાતનો નમો નાશખરક "

આચાર્યશ્રીએ વધુમા કહ્યું કે "હું પન્નમમા અમાના શહેરમા હતો ત્યાં મને પરિત મોતીનાન નહેરુનો ભેગો થઈ ગયો વાર્તાનાપ ત્રિમિયાન મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે દેશને આજ્ઞા કરના બહાર પડ્યા છો તો પત્રી પરદેશી સિગારેટ કેમ પીઓ છો ? તરત જ મોતીનાનજીએ સિગારેટ ફેંકી દીધી અને સિગારેટ ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા નીધી પત્રી પરિત મોતીલાન નહેરુએ એક જાહેર મથામા કહ્યું હતું કે 'અમાર સુધી હું અક્ષત યુવાની ભેગે હતો પણ એ જૈન મુનિએ અક્ષત આપી ' શ્રી કે. કે. શાહ અને શ્રી પોપટનાન શાહ વગેરેએ પણ આ પ્રસંગે પ્રેર પ્રવચનો કર્યા હતા

આચાર્યશ્રીએ વાલકેશ્વરમા રિચરતા કરી વૈશાખ વર્ષ રીજે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા 'મનુષ્યજ નની દુર્લભતા' અને ખીજે વિમે 'જૈનોની એમતા ઉપર આચાર્યશ્રીએ પ્રેરક અને ઉદ્બોધ પ્રવચન કયું ઉદ્યોગગૃહો ખોલનાનો આચાર્યશ્રીએ અનુરોધ કર્યો વૈશાખ શુદ્ધિ પાચમથી દશમ સુધી ની મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા આચાર્યશ્રીએ બોધપ્રત પ્રવચનો કર્યા ૩૪૦ મુર્તિઓની અજન શવામ નિધિ કરી પાચધુનીથી આચાર્યશ્રી ભાષણના પધાર્યા ચારિત્રમહોત્સવનો ભવ્ય કાર્યક્રમ થયો સમારભમા પ્રમુખપદે શ્રી શ્રેયાસપ્રમા જૈને આચાર્યશ્રીને હીરક મહોત્સવ અથ' અર્પણુ કર્યો ચારે ફિરકાઓમા એમના

વધારવા તેમ જ સ્વધર્મી બહુઓના ઉત્કર્ષ કાળે એક સમિતિ રચાઈ આપાઠ મહિનામા ‘પૈસા ફંડ’ની યોજનાની જાહેરાત કરી. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સારી આર્થિક મદદ મળી. શ્રી કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા, શ્રી ઝવેરચંદ નેમચંદ મહેતા અને શ્રી કેવળચંદ નેમચંદ મહેતા તથા તેમના કુટુંબીજનોને તથા અન્ય દાતાઓને અભિનંદન આપવાનો સમારલ તા. ૧૪-૧૦-૧૯૫૩ના રોજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે યોજ્યો અને બીજે દિવસે આચાર્યશ્રી સંસ્થામાં બિરાજમાન હોઈ શેઠ શ્રી કરતુરભાઈ લાલભાઈ વદનાથે આપ્યા.

સં. ૨૦૧૦ કાર્તિક શુદ્ધ બીજે આચાર્યશ્રીની ૮૪મી જન્મજયંતી પ્રસંગે ડૉ. જીવરાજ મહેતા, શ્રી નાથાલાલ પરીખ વગેરેએ સુદર પ્રવચનો કર્યા ચોપાટી ઉપરની તોતેર સસ્થાઓના ઉપક્રમે શ્રી એસ. ૦ કે. ૦ પાટીલના અધ્યક્ષપદે જાહેરસભામાં આચાર્યશ્રીની પ્રશસ્તિ થઈ. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું, “હું જૈન નથી. બૌદ્ધ નથી, વૈષ્ણવ નથી, શૈવ નથી, હિંદુ નથી, મુસ્લિમ નથી, હું તો પરમાત્માને શોધવા માટેના પથ પર આગેદૂર કરવા માગતો એક માનવી છું. આજે સૌને શાંતિ ખપે છે પણ શાંતિ માટે સૌ પ્રથમ આપણા જ મનમા શોધ થવી જોઈએ.”

ઘાટકોપર જતાં આચાર્યશ્રીની અષ્ટિલાગ્રથીની વ્યાધિ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતા ચિકિત્સા અને સારવાર માટે તા. ૨૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૩ના રોજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં પધાર્યા. સંસ્થામાં અને બીજા અનેક સ્થળોએ આચાર્યશ્રીની દર્દશાંતિ માટે અતરાયકર્મની પૂજા અને સમ્બંધપ્રાર્થનાઓ થઈ સંસ્થાના કાર્યવાહકોએ અથાક મહેનત શરૂ કરી નિષ્ણાતો દ્વારા ઉપચાર શરૂ કર્યા ને સ્વાસ્થ્યમાં સહેજ સુધારા થયો ડૉ. જે. ૦ કે. ૦ મહેતા, એમ. ડી., એમ. આર. સી. પી. (લંડન), ડૉ. શાંતિલાલ એન. શાહ, એમ. ડી. અને ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ, એમ. બી., બી. એસ., ડી. ટી. એમ. (ડબ્લીન), તેમ જ આચાર્યશ્રીની પ્રકૃતિ અને શારીરિક સ્થિતિથી વર્ષોથી પરિચિત વૈદરાજ શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ વૈદ્ય શુશ્રૂષામાં હાજર હતા મુખ્યના સિદ્ધહસ્ત નિષ્ણાત દાકતરોને રૂબરૂ બોલાવી તેઓની સલાહસૂચના અનુસાર ઉપચાર શરૂ થયા. તા. ૧૦-૧-૧૯૫૪ના રોજ આચાર્યશ્રીની તબિયત તથા સારવાર અંગે વિચારણા કરવા જૈન સમાજના આગેવાન કાર્યકર્તાઓની સભા મળી. જે વખતે એ સમિતિ નીમવામાં આવી ઉપચાર સમિતિ ઉપર શ્રી ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી, શ્રી સાકરચંદ મોતીલાલ મૂળજી, શ્રી કાંતિલાલ ધંધિરલાલ, શ્રી ઉદયભાણુ પ્રેમચંદ, શ્રી હનરીમલ ચંદ્રભાણુ, શ્રી રતનચંદ સુનીલાલ દાલીઆ, શ્રી કુલચંદ શામજી, શ્રી શાંતિલાલ મગનલાલ શાહ, શ્રી કપુરચંદ માણેકચંદ, શ્રી રતનચંદજી સુદરમલજી અને મત્રીઓ તરીકે શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી અને શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહની નિમણૂક કરવામાં આવી તબીબી સલાહકાર મંડળ ઉપર ડૉ. જે. ૦ કે. ૦ મહેતા, એમ. ડી., એમ. આર. સી. પી. (લંડન), ડૉ. મુકુન્દ કે. ૦ પરીખ, એફ. આર. સી. એસ. (મુંબે ડ), ડૉ. કાર્તિલાલ મલુકચંદ લણુશાળી, એમ. ડી. એમ. આર. સી. પી. (લંડન), ડૉ. હીરાલાલ કે. ૦ ડોકટર, એફ. આર. સી. એસ. (મુંબે ડ), ડૉ. શાંતિલાલ એન. શાહ, એમ. ડી., ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ, એમ. બી., બી. એસ., ડી. ટી. એમ. (ડબ્લીન) અને વૈદરાજ શ્રી વાડીલાલ મગનલાલની નિમણૂક કરી.

દાકતરી નિષ્ણાતોની સલાહ ધ્યાનમાં લઈ સારવારમાં પ્રસંગોપાત ફેરફાર કરવામાં આવતા હતા. દિવસમા ત્રણુચાર વખત ડોકટરીએ આચાર્યશ્રીની શારીરિક તપાસ અને ઉપચાર કરવાનું ચાલુ રાખ્યું.

જૈન સમાજના આગેવાનોની નીમેલ ઉપચાર સમિતિ તા. ૧૩-૧-૧૯૫૪ના રોજ મળી અને હોમિયોપથી સારવાર થોડા દિવસ માટે શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. હોમિયોપથી અને એલોપથીના નિષ્ણાત

૧૦ એ ૧૦ ડી ૦ ધરજે એમ ડી ની આગવા શર થઈ દિનપ્રતિનિ ન સુધારો વળાતો ગયો શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાનયમા પધાર્થો ત્યા થી આવ્યાનથીની અન્નશ્રેષ્ઠ સરવાર થાય અને તેમનું સ્વા થય એન્દ્રિય સુધરે તે અંગેનો સ થાની વ્યગ્રથાપ સમિતિનો આદેશ ધ્યાનમા લઈ સવ ગાયનાહી = વામા આની ૧૮૦ તેઓથીના રનાથ અો શેષ દેગથી આવતા તાર તથા પનોના યોગ પ્રત્યુત્તર તુ ત આપનામા આવતા હતા આચાર્યથીની લોપ્રિયતાો કા છે વરોગ દમો લખો સગ્યામા તેઓથીના શનાથ આરતા ૧૮૦ આ સમય દ મિત્રાન સરથા તીચધામ ખની ગઈ હતી દાખતરી ઉપચાર માો ૧૮૨ી અવ સૂચનોનો ખોયો અમન વામા આવતો હતો દિનપ્રતિનિ તમિયતમા પણ સુધારો ચાનુ લો

આચાર્યથી વિજયસમુદ્ધિ ઓ મ થી ૮૩ વિદા મરી શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાનયમા આચાર્યથીની શુભામા દાખર થયા ઘાટપરમા ઉપધાનના તપસીઓ અને અરને આચાર્યથીએ માન રાન રહેવાનો અનુગ્રેહ મરી કહ્યુ મુન મિા શ્રોસરે પ્યાન રાખરો જોઈએ કે શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાનય એ મોર્ડિંગ કે પણ એ મદાવીર જૈન વિદ્યાનય જો મુનિસિંગીના રરરમા રોય તો ધાર્મિક અને સાસા મે પ્રમરની વિશ્વાનો પ્રચા મુનલ થઈ રો એ મિત્રા જન સમાજની વ્યા સપૂણ રીતે સુધારી મુરે ન છે શ્રાવકમથુ ય જુપ્યો ન ગ અને રેગવળી મિના કોઈ ન રો એ વગુ પર પાન આપ ને રીએ " ૨૦ ૨૦૧૦ના વર શુદ્ધિ એમના રોગ પૂઠ આત્મારામદ મદા ૧૮૧ની ૧૧૭મી જયની રાન ૧૨ રીતે ઉગવાઈ અન શુદ્ધિ તેગના િો મુનઈ સમરના રેગવળી ખાતાના પ્રધાન શ્રી નિ મ ગર દેશાઈના પ્રમુખપદે મદાવી જયતી પ્રમો 'અરિયા દિન ની ઉગવળી થઈ જોઈ વા ના શના નિ આચાર્યથી અમુ સરિદએ ' શિષ્ય દ્વાગ સમાજનો અબુ ૧' એ રિય ઉપગ મનનીય પ્રત્યન ક્યુ આચાર્ય શુદ્ધિ આ સના રોગ આચાર્ય તુનરી આચાર્યથી ને મળરા વિદ્યાનયમા પધાર્થો આસો વા નીજે વિદ્યાનયમા વિદ્યાર્થોનો અમશ આચાર્યથીએ કહ્યુ " વિદ્યાપ્રાપ્તિનુ મુખ્ય ધ્યેય અસ સમજવાનુ અને અનુ આચાર્ય તુવાનુ છે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણમા અને ધર્મોદ્ધારમા કે યો એ જ મળન સદ્ગુણો છે "

આચાર્યથીને શક્તિ અનુમાર હુનાકગવાની છૂ મળી અને રોગ સવાગમા વાલેશ્વર જનાથે જવાનો ધયકમ લગભગ રો માસ ચાનુ ગહો વર્ષાનુ શર થતા આ ૧૫કમ મધ થયો આ સમાર દમિરાન તમીમી મનાદમગ મ ગના દાકતરો નિમનિ રીતે આચાર્યથી ૧ રારરથ તપામરા આવના હતા અો સુધારા પ્રતે સતોય વ્યવ્ર કગતા હતા આચાર્યથીની સગ્યામા ચિગતા હોનાથી ખતરી નાઈના ૧૮૦ વિદ્યાર્થોનો રમેશા મ આપવા ન પર ૧૮૦ આ ૧૦ જુનાઈના અન સુધી ચાનુ આચાર્યથીની નાગરિક ગિયનિમા સમિતે સુધારો કે ગેગ તન ૧૧૫ ન થયે ન રોવાથી ઉપચારસમિતિ યોનાવરામા આની હતી જે વખતે ઉપાસેમા રેગમા કે વા અો જુના જુના મુચનો થયા આ સમિતિએ પુણ્ય પન પછી ફરી મળી પુન વિચા છા કે નાનું નક્કી થયુ થો ૧ મિત્રો સુધી આગવા અને ઉપચાર ચાનુ રાખ્યા દાકતરોએ નિયમિત આરી શારીરિક તપાસ ચાનુ રાખી

આચાર્યથીની મી મદાવીર જૈન વિદ્યાનયમા ચિગતા દ મિત્રાન તમીમી મ ગના દાખતરોએ કોઈ પણ જન ૧૧ સ ૦૫ વિના સમગ રમિત અને નાખાના લો મેરા અર્પી છે તમીમી મ ગના ૧૧૮૦એ ૧૨ કે રિયે મે તે સમયે મમતની અનુ, ગના દોય કે ન દોન ૧૧૫ મે આચાર્યથીના વ્યાગ માો ત ત જ મા આવી પૂતી મગજ રાખી ૧૮૦ ૧૦ જયનિ રાન ચદુતાન શ્રેદે મિનાઓ સુધી સગ્યામા અો પડી ધિરનિનામમા ૧ મેગ એ ૧૫૫ નિયમિત વર્ધને મેરા અર્પી ૧૮૦ પેથોથોર્નિટ ૧૦ શાંતિનાત એન ૦ માદે સગ્યામા આચાર્યથીની ચિગતા રમિયાન અને પડી પણ મદદની નેવા અર્પી ૧૮૦

તખીખી મળના દાકતરો ઉપરાત ઝોં છોં વીં દેશમુખ ઝોં એં વીં આલીગા, ઝોં નાથુભાઇ પટેલ, ઝોં બલ પટેલ, પં શિવશર્મા, ઝોં ડીં છોં મોદી, ઝોં રવીન્દ્ર મોનીચંદ્ર કાપડીઆ, ઝોં પન્નાલાલ શાહ, ઝોં સ્ટોર, ઝોં રસિકલાલ શાહ તથા ખીબ દાકતરોએ આવી વિનાસંકેચે સેવા અર્પી હતી વૈદરાજ શ્રી વાડીભાઈએ વગેરેથી આવી આચાર્યશ્રીની બગાવર સારવાર થાય તે માટે સરથામા રહી ખડે પગે મેવા અર્પી હતી.

તાં ૧૭-૫-૧૯૫૪ના દિવસે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા સ્થિરતા દરમિયાન આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિશ્વરજીએ ‘શ્રી મહેન્દ્ર જૈન પચાંગ ગંગે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય મોટલી આપ્યો હતો

“ જૈન સમાજની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતા અમો એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છીએ કે જ્ને ધાર્મિક કાર્યોના મુદ્દર્તાદિનો સમય બરાબર સાચવવો હોય, નિયમિત અંગેનું અનૈક્ય દૂર કરવું હોય અને જાહેર તહેવારોની બિજવણી બધાએ સાથે મળીને કરવી હોય તો દરેક ક્ષેત્રમાં આ પચાંગને માન્ય ગણવું જોઈએ જ્ને આમ થશે તો આપણે સહકાર અને સંગઠનની દિશામાં એક મોટું પગલું ભરેલું ગણાશે ”

તાં ૧૨મી ઓગસ્ટના રોજ આચાર્યશ્રીએ સ્થળ બદલવા ઇચ્છા દર્શાવી અને શ્રી કાન્તિલાલ ઇશ્વરલાલના નિવાસસ્થાને ગયા. ઉપચારમા ફેરફાર કરવાની આચાર્યશ્રીની ઇચ્છાને માન આપી પન્નબથી વૈદરાજને બોલાવવામા આવ્યા.

આચાર્યશ્રીને છેલ્લા ત્રણ ચાતુર્માસ દરમિયાન શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા સ્થિરતા કરવાના અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા છવનને સુદક્ષિત અને મુસાર્યક કરનાર આચાર્યપ્રવરની આ છેલ્લી સ્થિરતા જૈન સમાજ અને આ સરથાના ધનિહાસમા સીમાચિહ્ન બની રહે છે

આચાર્યશ્રીએ સવત્સરી પ્રસંગે નીચેનો સંદેશો પાઠવ્યો - “સવત્સરીના આ મહાન દિવસે ક્ષમા, દયા, માન, સંગઠન અને સાધર્મિક ભક્તિ વગેરે ગુણોને તમે તમારા છવનમાં ઉતારશો આજના આ મહાન દિવસે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ પાસે હું એવી આશા રાખું છું, કે આપ વહેલામાં વહેલી તકે “ જૈન યુનિવર્સિટી ” બની કરશો. આજના દિને ‘ક્ષમા વીરસ્ય મૂળમ્’નું મત્ર હૃદયમા ઉતારી સૌ કોઈને ક્ષમાવી અને ક્ષમા આપીને નિર્મળ આત્મકલ્યાણ સાધજે ”

વૈદરાજ શ્રી દત્ત શર્માએ કહ્યું, “ નાડીના સરસ ધબકારામા તેઓશ્રીના ઉજ્જવળ ચારિત્રશીલ છવનના પ્રતિબિંબો બિપત્તી આવે છે ” ત્યારબાદ અગ્રણીઓ આચાર્યશ્રી પાસે આવ્યા પન્નબનું નામ નીકળતાં આચાર્યશ્રી નાના બાળકની જેમ કુરકે કુરકે રડી પડ્યા હતા તેમણે જણાવ્યું “ ચાતુર્માસ બાદ પાલીતાણા દાદાના દર્શન કરીને પન્નબ તરફ વિહાર કરવાની ભાવના છે પણ એ ભાવના પૂર્ણ થશે કે? ” આટલું બોલતાં એ ગમગીન બન્યા અને પછી સર્વને માંગલિક સભળાવ્યું હતું તાં ૧૬-૯-૧૯૫૪ના રોજ આચાર્યશ્રીએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં અનુવાદ થાય તે માટે અનુરોધ કર્યો સાહિત્ય સમેલન ભરવાનો વિચાર પણ પ્રગટ કર્યો.

સં. ૨૦૧૦ના ભાદરવા વદિ દશમ ને મગળવારનો દિન હતો. સાંજે પાંચ વાગે વૈદરાજ આવ્યા. આચાર્યશ્રીની નાડી તપાસી આચાર્યશ્રીએ વૈદરાજને કર્મનું તત્ત્વચિતન સમજાવ્યું દૂધ પીવાની આચાર્યશ્રીની અરુચિ હોવા છતાં આગ્રહથી થોડું દૂધ પીધું ‘કલ્યાણમંદિર’ સાલળી, પ્રતિક્રમણ સથારાપોરસી કરી આચાર્યશ્રીએ આરામ લેવા માંજો રાત્રે સાડા દશ વાગે આંખ ખૂલી ગઈ થોડું શરીર દબાવતાં જરા નિદ્રા આવી ગઈ સાડા અગિયાર વાગે ફરી આંખ ખૂલી ગઈ. પાંચું ફેરવી આચાર્યશ્રી પાછા સૂઈ ગયા રાત્રે એ વાગ્યા નિદ્રા ન રહી આચાર્યશ્રીએ ઓવીસ ભગવતોના નામોનું સ્મરણ કર્યું નવકાર મત્રો

ખોલવા લાગ્યા પાસે સૂતેલા મુનિશ્રી જિનબદ્ધવિજયજી જાગી જાયા અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું “ સાહેબ, પ્રતિદંભણને વાગ છે એ વાત છે ” આચાર્યશ્રી રિરોષ અગમ્ય જણાયા બધા મુનિમહારાજને શુભેના ચરણમાં આપ્યા નવ રમતો ઉપગઉપગી સહજાનવા માયા અને રાત્રે ૨-૩૨ મિનિટે જૈન ધર્મ અને સમાજને પ્રતિશીન મનાવના મોનેની જ્યોત પ્રગટાવના પૂઠ શ્રીવિજયનંદનસૂરીશ્વરજી મહારાજના ગિરિ પૂઠ આચાર્યશ્રી વિજયનંદનસૂરીશ્વરજીનો જીવનદીપ પ્રગટિ ગયો

આચાર્યશ્રીના ગાળધર્મના સમાચાર લા તા ખૂણે ખૂણે પ્રસરી ગયા વાખોનો લાગીલો પંખમકેસરી લાખોના હૈયામાં હૃષ્ટાત મચાવી સ્વર્ગ સત્ય આખો આમ વહાવી રહી હૃદયેહય આકેરી જાયુ મુમુષુની ધરતી ઉપર તો જાણે ગમગીનીના વાળ એ એ જોતરી આપ્યા

જૂના, નવા તથા જાણીતા સન સામરિ એ તરીનેખો દ્વારા તેમ જ ણીજી રીતે આચાર્યશ્રીને અનુપમ અજ્ઞાનિ આપી તાર અને ટપાનના થો ડેચો-ગ્રા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાનય શ્રી જૈન શ્વેતાનર કો દર મ વગેરે સરથાઓ ઉપર આનના લાગ્યા

કોઈએ એઓશ્રીને પંખમના રચનિતા તરીકે ઓળખા ના વ્યક્તિએ અને સમષ્ટિએ અજ્ઞાનિ આપી અરે પ્રકૃતિ પણ ભૂની નહીં ગગનના પ્રભા રે એઓશ્રીના ભવ આત્માને આવ રવા દેવ રિમાન જેડુ તેજગુ કુશ્મુ રચી પોતાના પ્રાગણને નિશ્ચયિત થયુ કોઈએ આચાર્યશ્રીને આપત્રદૃષ્ટિના ઉ રમા પોતાનો ફાળો આપનાર તરીકે પણ ગણાયા કોઈએ લખ્યુ ‘ આના આરદષ્ટાઓ દરેક વખતે યુગે યુગે પામે, જેથી આત્મયુક્તિ અને સાચી માનવતા મોતેના ખુર્સિ માગમા પ્રમણ પાથરતી જોત વધુ નિ સિત અને ” સાથે આચાર્યશ્રીના અધૂરા રહ્યા મપાને યા રી તે પૂરા કરવાની ફરજ આપણી છે એવુ હુ ‘ વ નભવિવાન રચો ’ ની માગણી થઈ કોઈએ એમન મર્તન પ્રગવણી ર ગણાવી જૈન મુનિવસિતીની તેમની અનુષ્ઠ ઇચ્છા પરી કરનાની હિમાન કરી

સર પરસોતમ રસ કાકોર રસને અધ્યયનથી લગભગ ૧૬૦ મથાઓના ઉપક્રમે મુમુષુમાં આજ્ઞા મેલનમાં આચાર્યશ્રીને ભવ અજ્ઞાનિ અપાર્જ નિષ્ણાન નશ્તાઓએ એમના જીવન થો ઉપર પ્રલમ્બાના પુરો અગ્યા સર્નાનુમતે કરાવ પસાર થયો “ જૈન સમાજના જોરોનિષાગ સન્ધ્યા નિચૂમણી પંખમકેસરી આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનસૂરીશ્વરજીના જીવનના તા. ૨૨-૮-૧૯૫૪ના ગેજથરેના સ્વર્ગાવેશથી ભારતને એક મહાન નિશ્ચિતની ખોટ પડી છે તેઓશ્રીનો ઉપદેશ સમગ્ર સમાજ તથા રાષ્ટ્રને મા ળગ બની રહે છે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેઓશ્રીએ અને સરથાઓ દ્વારા અદ્વિતીય નાયરી પ્રેરણા આપી છે આપણે તેઓશ્રીના ઉપદેશના અનુગામી બનીએ એની શાસનદેન પ્રત્યે આ સભા પ્રાર્થના રે છે ”

આચાર્યશ્રીના જીવનની મનની છે ની પ્રક્રિયા શુ હશે એ તો જાની જ કહી શકે માનવજીવિનો એ રિત નથી વડોરનો જીવન નામનો નાનો બાળક પૂઠ આત્મારામજી મહારાજના પ્રમાન નીચે આની દીયા લે છે દેરદેર નિદાર કરી પંખમ પર્વોચી પૂઠ આત્મારામજી મહારાજનું અવન સિદ્ધ ના પ્રસ્તો રે છે જીવનની પ્રતે પળ જૈન શાસનના અશ્વય મ માટે વાપરના ઇચ્છે છે લાહોગમાં આચાર્ય પત્નીની રે છે, અનેક માનગોને પ્રેરણા આપે છે એમતા માટે અનેક પ્રયાગ કરે છે મારના મા નવજાગૃતિનું પૂર આણે છે, સાધુમયુ રમા પણ એમતા માટે પ્રસાસ કરે છે ફરી પાછા પંખમ જીવ છે અને લા પયુ ધર્મનો અને ધર્મસાહિત્યનો પ્રયાગ કર છે ામી રમખાણો જુએ છે અને રથળોએ નિદાગ કરતા કરતા રાજીવની યાત્રા કરી મુમુર્ષ પસાર છે આની અનેક પ્રદક્ષિઓ કરી પ્રેરણા આપે છે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને લાવનો પ્ધાન રાખી સમાજમાં નવજોન આણના, કેળવણીનો પ્રયાગ મનાર, અમય ર આચાર્યશ્રીનો દેહ કાળના ધર્મને વરા થાય છે મળ કાળનુ કામ કરે છે માનની

માનવીનું કામ કરે છે. સસારની આ ઘટમાળમા અનેક આત્મા છે, આવે છે અને આગળે આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજીના નામે ઓળખાતા દેવ નાશ પામે છે પણ આચાર્યશ્રીનું કાર્ય તેનેઓશીનો ઉત્તર-સંદેશ આપણી પામે છે. જિવ્મન્તુ સર્વજ્ઞતા ની બાવનાનો અમલ કરીને એમનું કાર્ય એ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે કે આચાર્યશ્રીએ પોતાનું કર્તવ્ય પ્રગટ કર્યું છે અને યુગપુરુષ માટે મૃત્યુ મૃત્યુ નથી હોતું એવા પરમ આત્માની શાંતિ સૌ કોઈએ વાઝવી ની.

આચાર્યશ્રીના સ્મારક માટે અનેક યાગતાઓ થઈ છે, આ યાગતાઓ કાર્યવરૂપ પણ પામી છે પરંતુ તેઓશ્રીનું આત્મ સ્મારક તો તેઓશ્રીના હૃદયના મહેતને આત્મને અનુરૂપ આપણું ઉત્તર માર્ગનું છે દિવસરાત વીતે છે. કાળનો પ્રવાહ વિચિત્ર રીતે સતત વહે જાય છે. આ સન્દેશોમા માનવી પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરે અને એક પળનો પણ નિર્ગુણ વ્યય ન કરે તે મત્તવનું છે. મદાન માનવી જન્મે છે, હવે છે પ્રેરણા આપે છે. આ પ્રેરણા જે આપણા ઉત્તરને ઉત્તર બતાવવામા નિર્દેશ નીવડે તો દોષ આપણો છે આચાર્યશ્રીની ચોરાશી વર્ષની વયની હૃદયગાથા સાથે આપણા અમાર્ગિક, આર્ગિક, સંસ્કૃતિય અને ધાર્મિક હૃદયના પ્રવાહો સંકળાયેલા છે આચાર્યશ્રીનું ધન્ય અને એની વિકાસકથા આપણને એ રીતે પ્રેરણા આપે છે આ પ્રેરણા આપણા ઉત્તરને ધન્ય બતાવી શકે એટલી એનામાં તાકાત છે આ તાકાતને આપણે પિછાળવી રહી અને તેમણે ઉપદેશોમા ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું મળ્યું—તો જ તેમનું કાર્ય સ્મારક કયું ગણાયે. તો જ કદિન તપન્યા દ્વારા તેમણે કરેલી સમાજની એવાનો યોગ્ય બદલો આપ્યો ગણાયે.

ચોર્યાસી વર્ષ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય આચાર્યશ્રી આપણી વચ્ચે હત્યા. જે કે કાળગણનામાં ચોર્યાસી વર્ષનો કાંઈ હિસાબ નથી, પરંતુ આ વર્ષો દરમિયાન આચાર્યશ્રી જે કાંઈ કરી ગયા, જે કાંઈ વાગસો આપણા માટે મૂકી ગયા તે અમલ્ય છે આપણું કર્તવ્ય એ વારસાને યોગ્ય બનવાનું છે આપણાથી એ બનશે?

અને આચાર્યશ્રી સંસારી જનો માટે જ સર્વ કાંઈ કરી ગયા એવું નથી. જેઓએ સસાર છોડ્યો છે, જેઓ જગતના સર્વ સુખોપભોગનો લાગ કરી આત્મકલ્યાણના પથે પલા છે, તેવા સાધુ-મહાત્માઓને પણ તેમણે એક નવીન અગ્નિનિર્દેશ કરીને હત્યું છે કે સાધુઓનું કર્તવ્ય માત્ર પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ કરવામા જ પ્રતિષ્ઠિત થતું નથી પોતાની આસપાસ અજાન રૂપી જે ધોર અધકાર પ્રવેતે છે તેના નાશ માટે, સસારીજનોના સામાન્ય દુઃખોને સમજી તેને દાખવા કરવા માટે પણ તેમણે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

વળી આચાર્યશ્રી દૃઢપણે માનતા હતા કે પ્રેમ, હિંમત, દયા, કૃણા, પરસ્પર આદર ક્રમા, નમ્રતા, નિર્ભયતા આતર્યાલ પાવિત્ર્ય વગેરે ગુણોથી જ સમાજનો ઉત્કર્ષ થાય, સમાજને ટકી રહેવા માટે આ ગુણો અનિવાર્ય છે, નહિતર તેનો નાશ જ થાય. અને એથી જ પોતાના સમગ્ર હૃદય દરમિયાન સમાજના આ ગુણો વિકસાવવા માટે એમણે કાર્ય કર્યું આમ કરતા એમને અનેક મુશ્કેલીઓ પસાર થતી પડતી હશે, પોતે જે કાંઈ માને છે, આચરે છે, તે લોકોના હૃદયમા ઠસાવવા માટે અથાક શ્રમ પણ કરવો પડ્યો હશે, છતાં પોતે પોતાના નિર્ણિત કાર્યમાથી તસુભાર પણ પાછા હટ્યા નહિ આપણે જોઈએ છીએ કે એમના એ કાર્યના મીઠા ફળ આજે પ્રસન્ન જણાઈ રહ્યા છે.

ભારતવર્ષ કદી મહાપુરુષ વિહોણું રહ્યું નથી મહાવીર, બુદ્ધ, ગાંધી જેવા પરમ પુરુષોનું સાનિધ્ય એમને સદાય સાપડ્યું છે તેમના આવા સાનિધ્યે દેશને ઊજળી કેડી પર લાવી મૂક્યો છે. આપણા આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજી પણ મહાપુરુષોની આ પરંપરા ચૈત્રીના એક હતા એમણે પોતાના મુશ્કેલોથી સમાજનું અને દેશનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું છે સમાજનું અને દેશનું એ સૌભાગ્ય છે કે એમને આગણે આવા પરમ પુરુષો—યુગપુરુષો જન્મે છે અને સમાજના ઉદ્ધારનું પોતાનું અવતારકૃત્ય પ્રજ્ઞ કરીને પરમધામને પામે છે. આપણા તેમને લાખ લાખ વદન હો !

જીવન ઘડનારાં પરિબળો

જોઈપણ માણસી સંપૂર્ણ વ્યક્તિ નો પાંગળુ એ ધારીએ એટલે સારી વાત થી એ એમણે માન પુર ને આપણે બહુ અપ અને સમજી શકીએ છીએ મહાન પુરુષો જ મહાન પુરો સારી ગીતે અમુક નો છે એમ હીજુ તો કલ્પ વધારે સાચુ લેખારો

માનસી પોતે મહા છે કે સજ્જોએ તેને મહાન બનાવ્યો એ પણ ઠીકી કરુ અતિ મ્હિ છે પા મહેન ડોરો વિચાર કરતા હાએ છે કે માણસ અને સજ્જો બેનો મિત્ર રીતે નહિ પણ સાથે જ વિચાર કરીને જોઈએ જુની રાગ માનસી સજ્જોને વડે છે અને કેવીના સજ્જો માનસીને ઘડે છે મહાન પુરુષ મોટે ભાગે પોતે જ સજ્જોમા પથગ લાવતો દોષ છે, અમ માનસી સજ્જોનો તરુથ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતો હોય છે અને હેરો કલ્પિતો રૂ રી તેને નવન સ્વરૂપ અર્પતો હોય છે

આચાર્ય શ્રીનિરંજનચંદ્રભટ્ટના જીવનમા તેમના વ્યક્તિત્વની અને સમયની સજ્જોની પદ્ય સમિતિન અમગ નિહાળના મગ છે સજ્જો જે રીતે આચાર્ય રીતે આચાર્યશ્રીના જીવનનું વ ત થયુ એ સજ્જોએ જે પરિસ્થિતિ જ માની એ પરિસ્થિતિમા આચાર્યશ્રીએ અને આવાત પ્રસાદાનો જ માન્ય પરિણામે પોતાના જીવન મા રચિયાન જે સુ રાગનો મારે આચાર્યશ્રી સજ્જોએ સુધાગચો આજે સિદ્ધાન અને વ્યવહારના સ્વરૂપમા રચીમાર્ગ શ્રુમા છે સમાજમા બાનહારી જીવનની સાથોસાથ ધાર્મિક કેળવણી ની જરૂર છે સમુચિત જ્ઞાનના, વરસિક અને કન્યાશિક્ષણી પ્રથા બાગુ તેમ જ બીજા જમણારો મગે અનચિત છે તેઓશ્રીએ ૧૯૫૦ ની આજીવંતો સમાજમા આજે સ્વી ગર્ભ ગર્ભ છે

આગદી મારે અને યુગો સુધી હિંદની જનતાએ લ ત આપી આ લ વ નના સ્વરૂપો અને રના અરુચુગ, વિનીતયુગ, મતભાઈ નરોહયુગ તિત યુગ વગેરે યુગોએ પોતપોતાની રીતે કાળો આધ્યો મે ક્રેસમા ગાધીશ યુગ અસદ ૧૯૫૦, મીધનો સંચાત્ર, અરિન મનન મ વ્યક્તિ ત સલાત્રદ, નેનાળીસની મો દાતિ સુમારમાણની ડામગીરી દિ આગ ફોજ અને ૧૯૪૭ની રનાત્ર્ય પ્રાપ્તિ—આપણી રાષ્ટ્રીય તવારીખના આ તમક્ષાઓ આજની પેઠીને હમણા ગની થયેની ધ્રુનાઓ હાગે, પાનની પેઠીને તો એની ક પના જ રેવાની રદી વર્તમાનકાળ ઝપથી જૂત મા બની જાય છે એ એને જૂનમાગની તવારીખ બનના વાગ નથી લાગતી આપણે સામાન્ય માનસી જીવનની અનુધથી બધી વસ્તુઓ માપીએ છીએ જૂનમાળના રાગસાને ઝીરી, વનમાનમા હવી ભરિધમાગ તરુ દૂથ રીએ છીએ સમાજનુ સ્વરૂપ બ નાનું જાય છે રત્ય સ્ત્ર, કાગ અને લાવની એ ૧૧ ઉપગ અથુ અમગ પડે છે આચાર્ય શ્રી મે એ ૧૯૧૧ વર્ષનો વનમાગ આ કાળ ગિધાનના સામાજિ આર્થિ અને રાજકીય જીવનના પરિવર્તનો આચાર્યશ્રી અને સમાજ પર થયેલી અસર આ બધુ અમગ નો જ એમના જીવનનું મૂલ્યમાન આપણે મરી શકીએ અને એમની વિકાસધાના નિષ્ણો મે સંપૂર્ણ તાગ પામી શકીએ

મં ૧૮૨૭થી સં ૨૦૧૦-૧૧નો સમય વર્ષએ આ જિનરો જમાનો રાઠ થયો નો એ અજેને જમારે ગદ્યી કો ક્રેમની ગ્યાપના કરી લારે એજે ભાગે જ કપના કરી રમે આ મેન્ડ્રેમ અજેને ' દિ હોરી જાય ' નો નાં ગ વચે શ્રી ત્યાન સ વતીએ આચંન કૃતિ ઉપ ભાગ મગ નિંદુ મગ્નિનો નવી ગીતે અમગી શ્રી સુરેશ અને પૂં આતમાગમજ મગાગે નહાવેતા સાગ્નિક

પ્રવાહોની વ્યાપક અસર હેઠળ મુનિ શ્રીવલ્લભવિજયજીએ જ્ઞાનપ્રચારની પ્રેરણા ઝીલી અને જ્ઞાનપ્રચારને જ પોતાનું આજીવન કૃત્ય ગણી એ માટે જીવનના અતકાળ સુધી ઝૂઝ્યા

મહારાષ્ટ્રમાં ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, રાનડે અને પછી કર્વે તથા લોકમાન્ય તિલક અને ખીન્નઓ થયા ગુજરાતમાં પણ આ યુગની અસર થઈ મુળર્થ પણ આ અસરથી મુક્ત ન હતું દિન્લોક કાર્યસના નામ હેઠળ કાર્યસ સભા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (અત્યારની ગુજરાત વિદ્યાસભા) અને એના દ્વારા કેળવણીનો પ્રચાર થયો, કવિ દલપતરામ, સુધાગર કવિ નર્મદ, વિવેચક નવલરામ અને દુર્ગાશંકર મહેતાજીનો સમય, અને એમાંથી જન્મ પામ્યો તે અર્વાચીન કવિતા અને સાક્ષરોનો યુગ; એમાંથી આજના અનેક સાહિત્યપ્રવાહો જન્મ્યા આ પછી ખીજી પેઢીમાં ભાષાશાસ્ત્રી, કવિ અને વિવેચક નરસિંહરાવ, કેશવલાલ દ્રુવ, બળવતરાય દાકોર, કવિ નાનાલાલ વગેરેનો યુગ, આ યુગની સમાપ્તિ થઈ અને આપણા સાહિત્યમાં ગાંધીજીની અસર આવી આ યુગ પૂરો થયો અને એ રીતે સાહિત્યમાં આજના સમય નજીક આપણે આવીએ છીએ

ખાદીનો સ્વીકાર અને પરદેશી ખાંડનો ત્યાગ

રાજકીય જીવનની સમીક્ષા કરતા લાગે છે કે આચાર્યશ્રીના જીવનકાળ દરમિયાન આપણી લડતના અનેક તખ્તઓ પૂરા થયા ગાંધીજીએ એમના જીવનકાર્યની હિદમા શરૂઆત કરી એ પહેલાંની અસરોમાં આચાર્યશ્રી ઘડાયેલા અને આ સમયની અસર એમના જીવનપર થયેલી કેળવણી માટેનો ઉત્સાહ આચાર્યશ્રીએ ગાંધીજીના પુરોગામીઓ પામેથી મેળવેલો રાજકીય સ્પદનોની અસર હેઠળ આચાર્યશ્રીએ ખાદી સ્વીકારી અને પંજત્યની જૈન કોન્ગ્રેસ પાસે સ્વીકારાવી પરદેશી ખાંડ સામેની જેહાદનો પ્રવાહ આચાર્યશ્રીએ આ સમયમાંથી લીધો આચાર્યશ્રી રાજકીય જીવનથી જલકમલવત્ હોવા છતાં તેની અસરથી અલિપ્ત ન રહી શક્યા રાષ્ટ્રમાં સ્વગજ્યપ્રાપ્તિ પૂર્વેની નવજગૃતિ એમણે સ્વ-આપે નિહાળી ત્યાર પછી પણ વિનોબાની ભૂદાન ચળવળ, સપત્તિદાન, શક્તિદાન અને સર્વસ્વદાન વગેરે પણ તેઓશ્રીએ જોયું જૈનોના ઉત્કર્ષ કાળે સ્વ-જીવનપર પણ જાતે જ પ્રયત્ન કર્યો અને તે માટે આકરી પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. આ બધું બનાવે છે કે ધાર્મિક જીવનને વરેલા આચાર્યશ્રી ઉપર જમાનાની ઠીક ઠીક અસર હતી એઓશ્રી આ અસરને ઝીલી એના સર્જક પ્રત્યાઘાતો પાડતા.

સામાજિક જીવન પર રાજકીય જીવનની અસર યુગોથી પડતી આવી છે આચાર્યશ્રીએ જે સામાજિક મુદ્દારાઓ માટે પ્રચાર કર્યો એ મુદ્દારાઓ હકાકત તરીકે આપણા જીવનમાં આજે વણાઈ ગયા છે. મધ્યયુગની અનેક અસરો આપણા જીવન પર હતી. વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કેળવણીની જરૂરિયાત અને સ્ત્રી-કેળવણી ઉપર આચાર્યશ્રી ભાર મૂકતા હતા એ આજના જમાનામાં વિચિત્ર લાગે, પણ એ સમયમાં આ સ્વીકારાયેલી વસ્તુ ન હતી એમની જેહાદના પરિણામે વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય, ખારમા-તેરમાના રિવાજો, અધરણીની નાતો વગેરે અનિષ્ટોએ પોતાનું પ્રભુત્વ ગુમાવ્યું છે એ હકીકત છે.

આચાર્યશ્રીના જીવનકાળ દરમિયાન જે મહાન વિશ્વયુદ્ધો થયાં અને એની ઘેરી અસર સમસ્ત જગત ઉપર થઈ. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ ભારતમાં સ્વદેશીની ચળવળ થઈ અને મૂડીવાદનું સ્વરૂપ વિકસતું ગયું ખીજા વિશ્વયુદ્ધે સમૃદ્ધિની સાથોસાથ યાતનાઓ આપી. આ વિશ્વપ્રવાહોએ મધ્યમ વર્ગ ઉપર ઘેરી અસર કરી. સમાજના અર્થતંત્રની કાયાપલટ કરી નાખી છે. વિશ્વવિપ્રલોધે કુળનો આપ્યો, બંગાળનો દુષ્ટાળ આપ્યો અને સમાજના મધ્યમ વર્ગ ઉપર સખત ફટકો માર્યો જેની અસર હજી સુધી ગઈ નથી.

પ્રથમ અને ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે મધ્યમ વય તરી રહ્યો છે મધ્યમ વયની સામાન્ય આપેક્ષા મૂડીવાદી વર્ગેનું અનુગ્રહ રવાની હોય છે આ અનુગ્રહ જાણ છે પણ ખરું જોતાં અત્યંત મધ્યમ વર્ગ તરી રહ્યો છે આ ક્રિયા પ્રક્રિયા ચાલુ રહેને તો સમાજના મધ્યમ વર્ગને મનુષ્યવગમા ફેરવાઈ જતા ના નહિ લાગે આચાર્યશ્રીએ મધ્યમ વર્ગને જિવા નાની, તેમનાં બે પૈની જે વાત કરી છે એ । અરણ્ય એ છે એ સંગઠિત નથી અને એકત્રિત અવાજ ઉઠાવી શકે તેમ નથી સમય ન આચાર્યશ્રીએ કાળની ના પાળી સમાજને જાળની સાથે સૂચક બરતો કરવાના શુભાગયથી અને પ્રાનો કયા આચાર્યશ્રીની આ સેવા અનુપમ છે અને એનું મૂલ્યાંકન એ રીતે થવું ઘટે

જે । સાધુને અને સમાજસેવાને શી લેવા દેવા ? મધ્યમ વર્ગના બે પાની ભાવના, જોવાની અને મુદ્ધાગ મારેની હિમાયત—આ બંધી પચાત જૈન સાધુઓ શા માટે કરે ? આના પ્રશ્નો સામાયિક રીતે પુછાય છે । જા કે જૈનશ્રમણ પોતાના આત્માના ઉત્કર્ષ માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે એમની પ્રવૃત્તિ આસાદિ પ્રવૃત્તિ નથી સમાજની સામાન્ય સમજણ આવી દોરા જતા જેઓ વસ્તુચિંતિને આધારી રીતે સમજી શકે છે તેઓ તો બગાડ સમજે છે કે સમાજને પ્રગતિશીલ અને સચકત બનાવે એના કારણ માટે સમાજને પ્રેરણા આપવી એ એમની ફરજ છે સમાજ અને સ્વસ્થા અયોન્ય પૂ છે જન સરના આપણા આદર્શના પણ સાધુ સાધ્વી, શ્રાવણ ગામિને સમાનભાવે પ્રદર્શા છે એ ચારેના સંસ્કૃત્યમા જ સપનો યોગક્ષેમ છે આચાર્યશ્રીના ઉત્તમ સમાજસેવાનો આ આ શા ભાગેલા જોવા મળે છે

યુગમૂર્તિ તરીકેનો નિધામ

જન સમાજ અને જૈન સંસ્કૃતિની નિધામ થા બતાવે છે કે જૈન ઓખવિધ અસંગેથી એ મુક્ત નથી જૈનશ્રમણોએ સાત્ત્વની ઓખવિધ સેવાઓ કરી છે વિવિધ અમરો ઝીલતા સમાજને યોગ્ય માર્ગ શી ના પુ છે કવિ નસરવ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિયે આ સમય નિહાનો મટાપાધ્યાય શીરશોરિજયથ, શ્રી આનંદનંદ મહારાજ અને એ પછી ૧૧ અને મટાપુરુષોએ એ સેવાને ચાલુ રાખી છે આ પરપગ સમાજથી પર છે એમ કહી શકાય નહિ તે તે યુગની અમરો તે તે સમાજ પર અગ્ર પડે છે આ વાત જૈન ધર્મની પરિભાષામાં મહેવી હોય તો એમ કહી શકાય દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અમર એક વા બીજા રૂપે વ્યક્તિ અને સમાજ ઉપર થયા નિતા રહેતી નથી આ રીતે વિચાર કરતા લાગે છે કે આચાર્યશ્રી જાળના પ્રસાદના અને નિલસનન સન્નેગોના જ્ઞાતા હતા આચાર્યશ્રી જેઈ ગમ્યા કે શ્રમણ સ્વસ્થા સમાજથી જુદી નથી એ મર્યાદાએ જો વિષમ સાધનો હશે તો એણે પણ જાળના પ્રસાદ સાથે વહેવું પડશે તો જ એ પ્રગતિશીલ મની રાખે આથી જ આચાર્યશ્રીએ શ્રદ્ધ સમાજના ઓખમાથી બહાર જઈને ધાર્મિક જોવાણી ૧ સાધોમાથ આનંદારિ કેળવણીના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો શ્રી મહારાજ જૈન વિદ્યાવયથી માડીને અને વિદ્ય વિદ્યાલો કોલેજે અને સ્કૂલોની સ્થાપના કરાવી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કરી એ વર્ગના ઉદ્ધારની વાતો કરી ગજકીર તેમ જ આમાનિક પર્વિમળોની સાથે ગહી તેઓથી યુગમૂર્તિ બની શક્યા

આચાર્યશ્રી જૈનશ્રમણ સંસ્કૃતિના પ્રખર જ્ઞાણુખર એના હોવા છતાં તેઓથી અન્ય સંસ્કૃતિઓનું પણ સમગ્રતા જાન કરી શક્યા રાજ્ય તથા સમાજની પ્રવર્તમાન અસંગેને ઝીરી તે ૧૦ પ થો પાડી શક્યા સાપ્રાપ્તિ આતરકલહો ૧ બાનનો ૫ તી મૂળ આચાર્યશ્રી સત્રાહી સિદ્ધાતના સમ વય માટે પ્રયત્ન કરી તે ૧૧ પુરગમના બન્યા

રાજકીર પરિબળોની સમાજ ઉપર થતી પ્રભાવ અસર ઝીરી શકેના આચાર્યશ્રી જાતાને રાજકીય ઉત્તમ રસ લેવા હે એ એમના યુગમૂર્તિ તરીકેના વિષમકમની એક કહી છે એની પાળળો

શુભાશય સ્પષ્ટ છે આચાર્યશ્રી સમગ્ર શક્યા હતા કે રાજકીય લાગવગ વિના સમાજ તાત્કાલિક બંધ છે એટલે ધોઈ પણ સમાજે જે સ્થિતિ હોવા મેળુ હતો નો રાજકીય પ્રવાલોમાં એ સમાજે પોતાની નાકાત બતાવવી પડે. સુદોની અસંગેએ એ સ્પષ્ટ સળિત કરી નાખ્યું કે ‘વાગ્ધિયો વેપારી શોભે’ એ હવે દરીદ્ર નથી તેઓશ્રી સ્પષ્ટ રીતે સમગ્ર શક્યા કે યિતસાપ્રત્યિક લોકશાલીમા માનવી કેવળ સાપ્રત્યિક હેતુઓ અને વાગ્ધિયો બાધી ભંગી રહે એ નહિ ગણે. સામાન્ય તત્વોની જુમિશ પર આવી સમાજમા નવું જ પરિણામ જન્માવે તો જ એ યશી શકશે. આચાર્યશ્રીના હવનની વિદાસકથા એ રીતે વિચારવા જેવી છે

સામાજિક એકરૂપતા અને હવનનું ધ્યેય

આચાર્યશ્રીનો હવનવિદાસ ઉત્તરોત્તર વધતો રહ્યો છે એની પ્રતીતિ એમનું હવનકાર્ય આપી બંધ છે આનુ કાળે એ છે કે માનવી જગતે હવનનું એક મતાન સત્ય સ્વીકારે છે અને કાળના પ્રવાલને અનુકૂળ બની હવનનું ધરતર ફરે છે ત્યારે હવનના ખીજત પ્રવાલો એને માટે અનુકૂળ થઈને રહે છે. આચાર્યશ્રી સામાન્ય જનસમુદાયની માફક માત્ર વારમામાં જ ગમવા લોત, માત્ર શ્રમજનકૃતિના “ચદનધર” મા વસવા લોત અને ફક્ત ગૂજરાતમાં જ વસવા લોત તો કદાચ એમના હવનનું ધરતર ખીજ રીતે થયું હોત ! દીકરા લાંબા બાદ આચાર્યશ્રી એમના હવનજનનના સમય દરમિયાન પગ્ગળના ગયા. પગ્ગળમાં જાણેઅજાણે એઓશ્રીને સમાજ સાથે એકરૂપ થયું પડ્યું. આ સમાજના એક ભાગરૂપ બની ગયેલા આચાર્યશ્રીને સમાજના ઉત્થાન માટે કેળવણીનું મદરસ સમજતયુ એમાથી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જન્મી પગ્ગળના અસ્તિત્વ માટે લડનાં લડનાં આચાર્યશ્રી નૂતન દૃષ્ટિ અને ચળળના પ્રાપ્ત કરી શક્યા એક આરુ આચાર્યશ્રી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની અપેક્ષાએ વિચારતા થયા અને ખીજ બાહુ રાજકીય અને સામાજિક અસંગે તેઓશ્રીના હવન ઉપર પડતી ગઈ આ રીતે એમનું વિગિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ઉત્તરોત્તર વિદાસ પામતુ ગયું હવનમા એક સત્ય લાંબી ગયું અને એ સત્યની ઉપાસના એ જ એમનો હવનધર્મ બની ગયો કેળવણીનો પ્રચાર એ આચાર્યશ્રીનું ધ્યેયગિદ્ધ બની ગયું; આ કાળે એઓશ્રીની પ્રેરણાથી સમાજને લાભદાયી એવી અનેક કેળવણી-સરથાઓનો જન્મ થયો. કેળવણી માટેના આચાર્યશ્રીના આગ્રહે સમાજમા અનેક પ્રલાદાતો પણ જન્માવ્યા. પરંતુ સમય ન આચાર્યશ્રીએ જગા પણ સ્વચ્ચતા ન શુભાવતા સર્વગ્રાહી સમન્વયકારી વ્યક્તિ વનો વિદાસ સાધ્યો કેળવણીની અનેક સંસ્થાની સ્થાપનાથી માહીતે જેન યુનિવર્સિટી સ્થાપવા અંગેની તેમની ઇચ્છા અને હિમાયત એ આચાર્યશ્રીના હવનકાર્ય અને દશનની એક પ્રેરક કથા છે

પ્રગતિશીલ મળો અને કેળવણીના પુરસ્કર્તા

ચારાશી વર્ષના હવનકાળમા પ્રત્યેક પળ સમાજના શ્રેય માટેની પ્રવૃત્તિમાં અને આત્માના વિદાસમા ગાળનાર આચાર્યશ્રી સમાજમા પ્રવર્તતા અનિષ્ટો, અન્યાયો અને અસમાનતાઓના જાણકાર હતા ધર્મના સન્દારો અને રૂઢિગત પરપરા વચ્ચે ભેદ છે ધાર્મિક રિવાજો કે રૂઢિઓ અને એ રૂઢિઓએ જન્માવેલી પરપરા અને મૂળ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ પડી ગયો છે અને ધાર્મિક કે ધર્મમય હવન એટલે માત્ર પરપરા જ નહિ એ વસ્તુ એમના હવનમાં જોવા મળે છે સ્વં વીરચદ ગાંધી વિશ્વધર્મપરિષદમા જેન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે અમેરિકા જઈ આવ્યા બાદ સમાજમા જે પડછા અને પ્રલાદાતો પડેલા તેનો આચાર્યશ્રીને પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે અનુભવ હતો. એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓએ જન્માવેલા આદાત પ્રલાદાતોથી આચાર્યશ્રી વાગ્ધિ હતા અને એનો તો આચાર્યશ્રીને પ્રલક્ષ ખ્યાલ હતો. આ અનુભવોથી આચાર્યશ્રીનું વ્યક્તિત્વ ઘણુ હતુ. આચાર્યશ્રી બહુ જ સારી રીતે સમજ

શખતા હતા કે સામાન્ય રૂઝિત હતું. જાનનારની સમય અસામા ન દર્શિમિદુ રજુ નામા આવે ભારે તે એનો વિગેધી પ રો પાડે છે આ મનોવ્યા અતીતમાથી ચાની આવે છે સામાન્ય માનની ચાના ચીનામા જ પોતાનું જીવન વીતાવે છે આ ચીનામાથી તેમો બહાર લાવવા માટે ધણી મહેનત કરવી પડે છે એના માટે ધાર્મિક રૂઝિ અને બાલ ક્રિયાઓ એ જ જા બની જાય છે એ તે જગ કન્યા પ્રતે એ વિગેધી સૂર પે છે અથવા તો અણગમો બતાવે છે સમાજના મોટા વગની આ મનો વા હાન છે

આ મનોવ્યામા કેળવણીનો પ્રચાર કરનાર ધમગુરના કાર્ય પ્રત્યે શા આગમઓ સેવાન એમા નસાઈ નથી કથુ ન ગમે એવું આ મહારાજ કરી રહ્યા છે એની મો શા એમનામા પેતા થાય છે અને આ ધિતિ ઈ આજના યુગની નથી દરે યુગમા આમ બનતું આ યુ છે અધમાગધીના સ્ત્રોને સમજના રજુ કરના માટે ' - ન્યાગમો ના રચરિના શ્રી સિદ્ધગેન દિવા રને મરજ બહાર મૂકવામા કના નહોતા આવ્યા ? પ તુ એમના મત યોનો જૈન શ્રમણોએ પાળાવી રવી ને

પોતાની દર્શિના વિમસને પગિણામે આચાર્યશ્રી સમજતા થયા કે જન ધર્મનો આગમ ગમે તેનો હોય પરતુ ઈનર સમાજ તો આ ધર્મ પાળતા સમાજની રેલેશીપરણી અને વિચારોથી આ ધમ વિગે ખ્યાન બાપો આથી જન ધમના નાયમ તરીકે આ સારીથી પોતાની ક જ માનતા થયા કે સમાજને પ્રગતિની ન મનાવે એના બળો ને પોતે પુરસ્ક્રતા નહિ બો તો સમાજ પાળળ રી જગે આ પીઠેદ ની અસર સમાજના બીજા અગો ઉપર પ ગે ચામી થયા. સરસ્વતીના અનુનાથીઓ કેળવણીનો કેવી રીતે પ્રચાર રતા ના એનો ખબરો આચાર્યની પાસે હતો વિરિનાનેએ જ માવેની પ્રચુનિ આમા બે જમાનાની માગ પ્રમાણે ફેરફાર નહિ થાય તો એ અધિવાગ પાળી બની જાય આચાર્યશ્રી પાસે પૂઠ આમા ભમ મહાગમનો અવુપમ ખબો હતો સમાજમા ભજગૃતિ આણુના મથનાર આચાર્યશ્રીને ખ્યાન હતો કે સત્ય અને યોગ્ય માગ શન આપનાથી અમાજના અજગ્રત વગનો વિરોધ વણુનોતર્થો ઊભો થશે પણ પ્રત્યાધાતીઓની ધમના કર્યા વિના આચાર્યશ્રી મૂળને પદ તા અને તે આરાધના અપુરોધ રના આચાર્યશ્રીના હનનપણ આ રેર મિદુ આ નણે સમજાએ તો એમના જીવન ર્થને અને કાર્યે જ માવેલ પરિમણોને સમજતુ અતિ સકેન બની જાન

મનની સમજના બજગવી વિગેધી સૂરો ને આ લેલનો વચ્ચે પણ આચાર્યશ્રીએ સમાજને પ્રામાણિય માર્ગ શૈન આપ્યુ મા. વમનો જ પ્રચાર કરનાના સતુચિત યોગ્યમાથી બહાર ઠીકળી આચાર્યશ્રીએ ધમની સાથે સાથે સમાજના ઉત્તરની પણ વાત કરી જેમ જેમ દર્શિમિદુ નિકસતું ગયું તેમ તેમ અમાજના નવા મુલ્યો અને પ્રગતિશીન બળોના પોતે પુરસ્ક્રતા બની મરના આચાર્યશ્રીની આ મહાન સાધના પાળળ કુવધ મનોજતિ અને સ્વાર્થ ન હોવાને મા હો સમાજ પગ એની સારી અને સ્થાયી અસર થઈ આજે જૈન સમાજમા જે અને નિશ્ચલ અસ્થાઓ શુરુકુળો અને નિલાનરો છે તેનું માન આચાર્યશ્રીને ઢાળે જાય છે આને નરણે આજે કેળવણીનું પ્રમાણ વધ્યુ છે આચાર્યશ્રીના દર્શિમિદુને સમજાએ તો બૂનતુ ન જોઈએ કે પ્રણાલિ. સાથે પ્રરોગની તાબાત યુમાનવી ન જોઈએ જે માનવી સત્યા કે સમાજ આ તાબાત યુમાવે છે તે મૂત પ્રાય બને છે

આ રીતે જોતા આચાર્ય શ્રીનિજ્યવનવલસૂરી શખ ના સાચા અથમા એતનમય અને આનતી કાન જોઈ શખનારા દષ્ટાપુરય હતા જૈન શ્રમણો માત્ર આમાની આરાધનામા જ મસ્ત રહે, માન રૂ સપારોનો પ્રસાદ ચાતુ રાખે એ સન્નેમોમા ઉરેલા આચાર્યશ્રી આનતી નાન જોઈને એ ક મ આગળ ઉપવે છે આ ક મ ઉહાનતી વખતે આચાર્યશ્રીને સપૂલ ખ્યાલ છે ? એના પ્રસાધાતો પડનાના છે છતા

પણ એ મહત્તા, ધીરજ, ખત અને સહિષ્ણુતાથી કામ કરે છે અને સમાજને આગળ ધપવા માટે અનુરોધ કરે છે

દ્વ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને ધરાવતર ઓળખી આચાર્યશ્રી આગળ વધે છે શ્રી જ્ઞેન ધ્વેનાથર કોન્કરન્સને પ્રેરણા આપનાર, એના કાર્યમાં અનુમોદન કરનાર, કેળવણીની વ્યાપ્તિ પતી રહેલી દૃષ્ટિને આવકારનાર, મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે ક્ષ શરૂ કરનાર, સમાજમાં એકતા માટે પ્રયત્ન કરનાર, સઘ-સઘના, ભાઈ-ભાઈના, માતા-પુત્રના આત્મિક ઝઘડાઓને શાંત કરનાર, એમના સપ માટે મધ્યસ્થી બનનાર, ઉત્સાહપૂર્વક જ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર, બધા ક્ષીરકાઓના અંતર્ગત બેદો પોતાની પાસે રાખી જૈન ધર્મની સામાન્ય ભૂમિકા પર બધાને એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરનાર—આમ અનેક રીતે કાર્ય કરનાર તરીકે તેઓશ્રીને ઓળખનાર એમના જીવનની વિશિષ્ટતા સમજી શક્યા વગર નહિ રહે. પોતાની આવી અનેક વિશિષ્ટતાઓને કારણે આચાર્યશ્રી મહાન યુગપ્રવર્તક અને યુગદંષ્ટા બન્યા હતા

આચાર્યશ્રી કવિ તરીકે

આચાર્યશ્રી હૃદયે કવિ હતા વ્યવહાર અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ તેઓશ્રી કવિ હતા તેઓશ્રીની અનેક કૃતિઓ, સ્તવનો, પૂજાઓ, સત્સંગો આદિમા એમનું કવિત્વ પાગલું છે વિહાર દરમિયાન જ્યાં જ્યાં એમની ઊર્મિ નિઘ્રત થઈ ત્યાં ત્યાં એઓશ્રીનું કવિહૃદય વિકસ્યું છે એઓશ્રીના ભક્તિનાં સ્તવનો લગભગ પાંચસો જેટલાં થવા જાય છે.

આચાર્યશ્રીની ઊર્મિ એક ભક્તકવિની ઊર્મિ છે. પ્રભુ-મૂર્તિને નીરખતા તેમનું ભક્તકવિનું હૃદય ભગી ઊઠતું અને મસ્તીમાં મૂઢ થઈ જતું. આજુબાજુની દુનિયા ભૂંટી જતા હોવાને કારણે તીર્થ વિશેની એમની કૃતિઓ આપણને એની સરળ ભાષાને કારણે ગમી જાય એવી છે આચાર્યશ્રીનાં સ્તવનો એટલે ઊર્મિઓનો નૈસર્ગિક સંગમ.

આચાર્યશ્રીએ પરમેષ્ઠિ પૂજા, શ્રી પચતીર્થ પૂજા, શ્રી આદીશ્વર પચકલ્યાણક પૂજા, શ્રી શાંતિનાથ પચકલ્યાણક પૂજા, શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પચકલ્યાણક પૂજા, શ્રી મહાવીર પ્રભુ પચકલ્યાણક પૂજા વગેરે લખી છે શ્રી અરિહત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, બ્રહ્મચર્ય, જ્ઞાન અને દર્શન તથા વિષયસાગ વિશે પણ આચાર્યશ્રીએ પદો બનાવ્યા છે.

પૂઠ આત્મારામજી મહારાજનો ઉપકાર

પૂઠ આત્મારામજી મહારાજ પ્રત્યે આચાર્યશ્રીને બહુ માન હતું આથી એમની અનેક કૃતિઓમા આચાર્યશ્રી કહે છે. “આત્મલક્ષ્મી હર્ષે વલ્લભ, આત્મલક્ષ્મી હર્ષે ધરીને વલ્લભ હોત આનન્દ,” વગેરે

પૂઠ આત્મારામજી મહારાજના મત્રી તરીકે એમનું જીવનઘડતર શરૂ થયું પૂઠ આત્મારામજી મહારાજે પોતાના આ શિષ્યમા રહેલી સાહજિક હિમતનો તાગ મેળવ્યો હતો. પૂઠ આત્મારામજી મહારાજે એમની જીવનસંધ્યાના દિવસોમાં પ્રેરણા આપી અને કહ્યું, “વલ્લભ, મારા જીવનની સંધ્યા આવી રહી છે પંજળબની રક્ષા કરવાનું કાર્ય હવે તારે શિરે છે સરસ્વતીમદિરોની તું સ્થાપના કરજે જનસેવાના કાર્યો કરાવજે આજનો જમાનો કેળવણીનો છે. શ્રાવકો ભણેલા હશે, કેળવાયેલા હશે, જ્ઞાનવાન હશે તો જ તેઓ સાતે ક્ષેત્રની રક્ષા કરી શકશે.”

ચોરાશી વર્ષનું આચાર્યશ્રીનું દીર્ઘજીવન અપાર પ્રવૃત્તિમા જ વીત્યું છે જીવનની પ્રત્યેક પળ ઉત્તમ ઉદ્દેશ કાળે વાપરવાની તાલાવેલીમાથી આચાર્યશ્રીનો આ પ્રવૃત્તિ-પ્રેમ જન્મ્યો આનો અર્થ એ નથી

કે એઓશ્રીએ આત્મ-આત્મા ઓગી કરી છે પરંતુ તળ આત્મસાત્તામા જ પોતાનું હવન મયાતિ બતાવનારો ને સમાજ-એના દ્વારા હવનનો વિકાસ કરવાના આશયથી આચાર્યશ્રીની અનુભવિય પ્રવૃત્તિઓ જન્મેલી આત્માના નિમ્મસની વાતો આચાર્યશ્રીને મજૂર હતી પણ એની સાચોસાથ એ સમાજના ઉત્તરુ શ્રાવણની ઉત્તિઓ એ દ્વારા આપના સમાજને પ્રગતિના માર્ગ લઈ જવાનું એ હદી વીસરી શકતા હિંદુ

ધર્મ પહેલો ન સમાજ પહેલો ? ધર્મથી સમાજ છે કે સમાજથી ધર્મ ? આ પ્રત્યે મહત્વના છે જન આચાર્ય સાથે ઝળે છે મોઢાં સાસારિય પ્રવૃત્તિમાંથી આત્માના ઉત્થાપનો કાળે નિવૃત્તિને એ માધ છે છે નિવૃત્તિનો, વાચનો દીક્ષાનો ઓ ધર્મનો આચાર્યશ્રીના પ્રત્યે ભોમા આને માટે બોધ નથી એમ હદી શકાય નહિ પણ એઓશ્રીના પ્રત્યે ભોમા માન આ જ વસ્તુ નથી ધર્મના પ્રશ્નો આવે, ધર્મની આ આવે ઓતરવાની ચર્ચા આવે સારે આચાર્યશ્રી જરૂર આ વસ્તુ પર ભાર મૂકતા અને બોધ આપતા પરંતુ એમનો મુખ્ય હેતુ સમાજના ઉત્તરુનો સમાજના મધ્યમ વર્ગના માનનીને બિચે લઈ જાય તેનો બોધ આપવાનો રહેતો સામાન્ય માનનીને તેઓ પદ દર્શાવતો રજૂ કરી ગેતા 'હુ જુ મુહુ સામાન્ય માનની ઉત્તરુ, જા યુનિવર્સિટીને હમરો શ્રાવમે આર્થિ' રીતે બિંસાતા હોય સારે આ બે રાત્રી ન સોમે સમાજ જીવે તો ધર્મ જીવે સમાજમા જૈનધર્મિઓનું નેહન હમે તો જ જૈનધર્મની વાતના હોનારો દરમિયાની જેમ જાનમરિયે પણ પ્રવૃત્તિથી શુભતા હોના ભેદિએ "

આ ભેદિએ એ નથી કે આચાર્યશ્રીને પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ ન હતો પૂર્વ આત્મારામન મનારાજ ઓ એમના ગુરુઓમા આચાર્યશ્રીએ આ રીં સાધુના ધર્મનું ઉત્તરુ સ્વરૂપ નિહાલ્યુ હણ પ્રત્યે શ્રી તિનિગયણ મહારાજ શ્રી હમરિગયણ મહારાજ શ્રી વીનિગયણ મહારાજ વગેરની વનચનાનો આચાર્યશ્રીને ગા પરિચય હતો એમના આશીર્વાદો પણ આચાર્યશ્રીને મળેના હતા પણ સમાજના માગના કે ઉદાર થવામા આચાર્યશ્રી આર્થ સાધુન સાથે કોઈ પણ જાતનો બાધ ન જણાયો જીનહુ એમા એમને આત્મરિસ માટે વધુ અન્યર મળતો લાગ્યો પરિણામે એઓશ્રીની પ્રવૃત્તિઓ અને જનનચના પણ એ રીતે વાલી એ સમ્યા શરૂ થાય એટલે એના નિસ માટે બીજા અનેક પ્રવૃત્તિઓ જ મે અને એ માટે બીજા અનેક જાતની ચિંતાઓ મેનવી પડે એ સ્વાભાવિ છે પજનમની અને અમ્યાઓ માટે આચાર્યશ્રી હમેશા ચિંતા વ્યકત કરતા છતા તેઓ કદી સમાજમાંથી શ્રદ્ધા શુભાતતા નહિ સરથાઓ માટે આચાર્યશ્રી નિસોય હાથ લાગો મરી શકતા અને બીજાઓને એમ રવાની પ્રેરણા આપતા તેઓ કાર્યરો સમક્ષ એક ઉત્તમ ઉદારણ રજૂ કરતા અને સજળતા નિસ મા નિચર્ચામા તેમ જ પત્રવ્યવહારમા આચાર્યશ્રીની આ પ્રવૃત્તિનું સૈન ધર્મિશરે તેમ છે આથી એમના હવનની પ્રત્યેક પણ કોઈને મોઈ અમ્યા મજન થયેલી આપણને દેખાય છે

"હે ગૌતમ ! એ મણુમાત્રનો પણ પ્રમા તું ન કરીશ "—પ્રશ્ન મટાવીગનો આ હવનસંદેશ આચાર્યશ્રીએ હવનમા ઉતાર્યો હતો જીવનની પ્રત્યેક પણ કોઈ ને કોઈ કાર્યમા, કોઈને કોઈ ઉપાસનામા વીતતી હતી સારના ચારથી ઊઠીને રાત્રે સથારો કરે સા મુધી એમનું મર્થ આલણ આગતુમે સાથે સહચિતતાના નામ વિના જીવન ગિરિની કે વ્ય, ક્ષેન, કાળ અને ભાવે જ માવેલા અનેક નિપત્રોની ચર્ચા ચાલે

સામાન્ય જનના કેનુ જીવન જીવે છે એનો ખ્યાલ આચાર્યશ્રીને નિહારમા મળતો જન સપર્કના પરિણામે સમાજના દુખ સુખ, વ્યવિતઓની ધર્મ અસૂર ઝેર અને વ્યકિતના મુશ્વે, દેશનું વ્યાપક

રાજકીય-સામાજિક આર્થિક-સાંસ્કૃતિક હવન. જે સમાજના પ્રશ્નો, સંકળવૃદ્ધિના ધર્મના અનેક પ્રશ્નો—આ બધાંનો આચાર્યશ્રી તાજ મેળવી શકતા હવનકાળમાં કિનારેતર પધવી વટી પ્રવર્તિત આ એક કારણ ગણાવી શકાય એક કામ પૂર થયું કે આચાર્યશ્રી ખીનું કામ તાપમાં લેતા—ત્યારે કે એક કાર્યમાંથી ખીન કાર્ય માટેની તેઓની પૂર્વબુદ્ધિ કામી કરતા

માનવપ્રેમી અને માનવી માત્રના ગુરુ

એમના અનુયાયીઓમાં મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ, શીખો—બધા જ ધર્મના કોશ્ચે હતા આચાર્યશ્રીએ મેત્રવાળો માટે દુવો કરાવી આપ્યો હતો અને એક સ્થળે દર્શિજનોના સલામત નામે સમજાવી કરી આપી હતી એક ગામના નવાગમે હિંદુ ભાઈઓના ઝવડાનું સમાધાન કરાવી આપ્યું હતું એક દર્શિજનને ઉપદેશ આપી અકાઈ કરવા પ્રેયો હતો ઉપદેશ આપવા માટે રક્ષણ અને સમજના બંધન તોડી, ઓતારાંતો ખ્યાલ રાખી એમની ભૂમિકા પ્રમાણે આચાર્યશ્રી યોધ આપતા શીખો વિનવિ કરે તો ગુરુકાળમાં જાય અને ઉપદેશ આપે, રામ-જયતીમાં ભાગ લઈ શકે; એક ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ દોઢ મહિના સુધી સનાતની ભાઈઓને જૈન ગમાયણ સમજાવ્યું હતું આચાર્યશ્રીનું મનસ્ય સ્પષ્ટ હતું. “ પ્રત્યેક માનવીમાં સમજો આત્મા છે એ જન્મે છે એના ક્રમાને અધીન થઈને માનવી જન્મે છે એના પર્યંત સંસ્કારો કર્મને. પોશાક રીત-રિવાજ એ તો બહારનો વેશ છે. હિંદુનું બાળક ચોટી સાથે જન્મતું નથી મુઘલનું બાળક મુઘલ સાથે ગળીને જન્મતું નથી શીખ બાળક દાઢી સાથે જન્મતું નથી. પણ જ્યારે ને જેવા સંસ્કારો પડે છે ત્યારે ને તેવા માનવો જન્મે છે કોઈ પણ માનવી પ્રત્યે દ્વેષ એ જ ખગળ વસ્તુ છે પ્રેમથી પ્રેમ મળે છે. સાચા પ્રેમથી માનવીના ચંતરને છતી મકાશ છે, એની લાગણીને સમજી શકાય છે સમભાવના અને સહિષ્ણુતા એ જ હવનની ને ધર્મની સંજ્ઞા ચાવી છે માનવીના ક્ષિત્ત વિચાર હોય તેમાંથી સારપ ગ્રહણ કરી એના મનોભાવોને સમજીને માનવીને છતતા શીખો ઝંઘરો, ધૈમનસ્ય, વૈર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ બધા રાત્ર છે એ માનવીનો સાચો માર્ગ નથી. ગમે તે ધર્મનો, ગમે તે વિચારો ધરાવતો માનવી હોય. એ માનવીના દુષ્ટો હળવા કરવાની, એનો સત્તાપ દૂર કરવાની આપણી ફરજ છે. એના આત્માને દુષ્ટ ન થાય. એના મનની પ્રદુષ્કતામાં વિલેપ ન પડે,—આ પ્રયત્ન એ જ સાચો ધર્મ છે હૃદય આપી હૃદય મેળવી લેવાય છે ને ઐક્ય સાધી હવનને ઉચ્ચ બનાવી શકાય છે. આ ઉદ્ગારો કહે છે કે આચાર્યશ્રીના દિલમાં માનવપ્રેમ ભર્યો પડ્યો હતો અને તેઓ માનવમાત્રના ગુરુ હતા.

રાષ્ટ્રપ્રેમી આચાર્ય

આચાર્યશ્રી એ સમજી શક્યા હતા કે જો સમાજ હવંત હોય તો એ રાષ્ટ્રઆપી આંદોલનની અસરથી મુક્ત ન રહી શકે. જો સમાજ એથી અલગ પડી જાય તો સરવાળે એને જ નુકસાન થાય આથી આચાર્યશ્રી રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિના પુરસ્કર્તા બન્યા. એ પ્રવૃત્તિ અને એની પાછળના બળોને સમજતા થયા. પરિણામે આચાર્યશ્રીના રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો સમજવાની નવી દૃષ્ટિ આવી અને સામાન્ય પ્રજાના માનસને અનુકૂળ અને ધર્મબાધ ન આવે એવી દિશા એમની હવનપ્રવૃત્તિએ લીધી આ દૃષ્ટિને લીધે રાષ્ટ્રીય આંદોલન તેમજ સસારથી અલગ હોવા છતાં રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો અને પ્રજાના આંદોલનોનું મૂલ્ય એઓશ્રી સમજી શક્યા અને પ્રજા રાજકીય તેમજ બીજી રીતે કઈ બાજુ જઈ રહી છે એનો ખ્યાલ એઓશ્રી મેળવી શક્યા

આ સંસ્કારોથી હવનને વિવિધ રૂપે જોવાની દૃષ્ટિ આચાર્યશ્રીએ મેળવી અને ગાંધીજીની ખાદીની વાત અપનાવી રાષ્ટ્રનેતાઓ પ્રત્યે તેઓશ્રી સમભાવ રાખતા થયા. વખત આવ્યે તેમનો સર્પ પલ્લુ સાધતા.

શ્રી મોતીવાન નહેરુ તથા ૫૦ માનવિષાણ માથે આચાર્યશ્રીને સારો એવો પરિચય હતો એ જમાનામાં જેન માધ્ય ખાદી અપનાવીને સંપૂર્ણ ભાવનાને ઉત્તમમાં સ્થાન આપે અને પરદેશી ખા નો બંદિષ ૧૨ પો રાવે એ ઈશાનીસૂત્રી વાત નથી આ રીતે આચાર્યશ્રી ચાલી આવતી પ્રણામિ ૧ માથે ઉત્તમ ઉત્તમના પ્રયોગો કરતા થયા, નરી વસ્તુ અપનાવતા થયા અને ગૃહીય ભાવનાના પુરુષ તાં થયા

માત્ર ખાદી પરેવામાં જ નહિ પણ સમાજના વ્યાપક અંતિરો સામેના આલોચનમાં પણ આચાર્યશ્રીએ વખતોવખત ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તારલાગ માટે અનેમે પામે આચાર્યશ્રીએ પ્રતિના લેવાની એવું જ નહિ પણ ૧૨મીના પ્રયાગ અંગે અને સમયે આચાર્યશ્રીએ જાહેર પ્રવચનો કર્યા જનારે ગાંધીજીનું અમર અનિવ્યાપ્ત બની માનવીના પ્રત્યેક અંગને સ્પર્શી જાય છે અને રાજનીય તાત્કાલિક દુન્યવી તા ૧૨નું રૂપ ધારણ કરે છે સારે એવી અરસા સમાજનો ઝોઈ પણ હોતા હરી નહિ નહિ આચાર્યશ્રી આ વસ્તુ બરોગ સમજી શક્યા હતા અને તેથી રાજ ૧૨નું પ્રત્યે દુલક્ષ ન મેળવતા ધમતો માનવમતનો વધે એ હેતુથી અને જુવાનોને રાજનીય નેતૃત્વ માટે આચાર્યશ્રીએ પ્રેરણા આપી આચાર્યશ્રી સમજી શક્યા હતા કે કેળવણી અને રાજનીય લાગવજના પરિણામે સમાજ પામે ધાર્યા મો ગતી શકે

ભવિષ્યનું દર્શન શ્રમા ૧ મધની જનાબતગી

સામ્રાજ્યને સમજવો એ જરાયે અઘરું નથી ભરિષ્ટો ભાષ્યો એ ખરે જ દુનભ છે મતપુરો હોતા ભરિષ્ટો જુએ છે અને એ પ્રમાણે વતમાનને ધરા પ્રયત્ન કરે છે જેથી ભવિષ્યમાં વતમાન સમાજ ૧ માનવીઓને નવું કર્મન લાગે હિંદો આરતી કાલને જુએ કે સ્વપ્નદષ્ટાઓ આજના રાજમાં આરતી માનવી સિદ્ધિ હોએ છે વૈજ્ઞાનિક આજની શોરમા આરતી માનવી બની નાખવાની ઈમે સેવે છે આ જવા માનવીઓ માન વતમાનમાં ન રાચતા જાતમાળના નાગમાનુ યોગ્ય મત્યા ન રી ભરિષ્ટમાં વ્યાજ સાથે એને વધારે છે મૂડી ગેમલ વધે છે નફો પણ મારો થાય છે આરતી માનને ભેદિ આપા માણસો વતમાન ધડે છે આપા મા ૧૦ જ સમાજને ઈપમરી ધરુ રહે છે એમની દીવદષ્ટિને લઈને જ આરતી માનવી પેની Corerન બને છે આચાર્યશ્રી આ જાનના મિ દષ્ટા મો ભરિષ્ટના પ્રસાદોના વેત્તા હતા આથી જ મમા ૧ને તેઓથી યોગ્ય માગ ૧૦ આપી શકતા ભવિષ્યમાં મમાજને શાની જરૂર પડે એનો ખ્યાલ રાખીને અને આરતી માનવી વાગતમિત્તા નજરમાં રાખીને આચાર્યશ્રીએ સમાજો દોષો ૧૦ આચાર્યશ્રીનું મતલબ એ હતું કે મમા સાધુ મુખ્ય પડે છે અને એથી સારું આથી ૧ વર્ણ આપવાનું ૧૨ નમણું મથા છે આ મથા સમાજના બીજા ત્રિભાગોથી અન્ય દી રહે નહિ મની નિ ૧૦ ૧ મથતા શ્રમણની જગમ રી મધ પ્રત્યે દોર છે નિજન મા મગત નવતા શ્રમા ૧ પણ નરના એ ભાગ રૂપ છે અને મની પ્રજાનામાં જ એમનું મેય છે આવા રી એ પણ સમજી શકાય કે ધમના મળ સરો સમય અને વિનાની મ જાતનીમાથી પસાર ૧ ૧ પ મે પા ૧૧૫ ઉત્તમની ઠાંડી વસગોના યેગતા સમાજમાં સમન્વય એ જ સાચો માગ છે આથી ધમ એમની ન રહેતા આવા ૧ કેળવણીની સાચોસાચ કલમ ગાખ એવું જેઓથી સમજી શકાય એ પ્ર ૧૦ તે ઉપદેશ પણ આપતા

ધામિત્ર C ૧૦૦૦ની ૧૩૦

આચાર્યશ્રી સમજી શકાય કે ના યુગમાં જેનો માન કુવાના દે માન મની મ્હે વિશ્વ ૧૧ પ્રવાદો સાથે એ મ જાવતો તો એવું મેય થશે જે ૧ ધમના મિસિદ્ધતા અભિનવ ચિંતન, માનન મિદ્ધાનો વોરની રજવાન પણ નરી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી કરવી પડે પોતાના દૂષ ગતથી માપતાઓએ જેન

ધર્મને સદ્ગુણિત બનાવ્યો છે ભેગેની દીવાલોમા, સમાજની રૂઢિઓમાં અને સ્થાપિત વ્યવહારમા એને ગૂંચળાવ્યો છે આ ગૂંચળામણુ ટળે તો જ ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય આચાર્યશ્રીના મનોવ્યાપાર અને કાર્યનું પ્રેરક બળ આ જ લાગણીઓ હતી એમ કહેવામા કઈ જ ખોટું નથી. આ ખ્યાલોમાથી વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કેળવણીનો સમન્વય સાધતી અનેક સસ્થાઓ જન્મી આચાર્યશ્રીએ આવી સસ્થાઓમા રોપેલાં ખીજ આજે તો ફૂલ્યાં છે કેટલીક સસ્થાઓ વિગટ વૃક્ષ બની છે. જૈન સમાજ આધુનિક કેળવણીમા આગળ વધી રહ્યો છે અને વધી શક્યો છે એ આચાર્યશ્રીની દોરવણીનું પરિણામ છે 'જૈન યુનિવર્સિટી'ની એમની ભાવના મૂર્ત કરવાની હજી બાકી છે. જૈન શાસ્ત્રોનો પશ્ચિમના ચિંતનની રીતે અભ્યાસ, પશ્ચિમના લોકોને જૈન સંસ્કૃતિનો પરિચય, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું સુદર વિવેચનાત્મક આલેખન—જૈન ધર્મની ઉદારતાનો જગતને પરિચય આપવા માટે આ બધું કાર્ય કરવું હજી બાકી છે.

શિક્ષણ-સંસ્થાઓનું મહત્વ

આચાર્યશ્રીએ સ્થાપેલી કે પ્રેરણા આપેલી શિક્ષણસંસ્થાઓની મુલાકાત જૈન સમાજમાં પ્રસરી છે એ સગ્થા સ્થાપવામા શરૂઆતમાં વિરોધ કરનારા તત્ત્વો છેવટે એક યા બીજી રીતે એના પુરસ્કર્તા બન્યાં છે અનેક જૈનોએ આ સગ્થાઓનો લાભ લીધો છે વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કેળવણીનો સમન્વય અને ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિચન આ સગ્થાઓમા થાય છે આને પરિણામે જૈન સમાજને અનેક આગેવાનો અને સેવકો સાપડ્યા છે આજે વ્યવહારિક જ્ઞાનમા જૈન કોમ આગળ પડતી થઈ છે અને તે પોતાના હકો તેમ જ કરજો પ્રત્યે જાગૃત ગણે છે એમા આ સંસ્થાઓનો પણ નોંધપાત્ર હિસ્સો છે

આચાર્યશ્રીની આ જીવનસાધના અને એની મૂળમાની દૃષ્ટિના લીધે આચાર્યશ્રીનું ઘડતર અસામાન્ય રીતે થયું છે એ એક હકીકત છે જીવનમાં એક સત્ય લાધી જાય અને એનાથી આખો જીવનપથ ઉજ્જવળ બને એ વસ્તુ આચાર્યશ્રીના જીવનમા બની છે એથી એમની બીજી પ્રવૃત્તિઓ અમણુધર્મની હોવા છતાં ય એમા અવનવું આકર્ષણ રહે છે. આચાર્યશ્રી મહાન ક્રાંતિકારી હતા એમ કહેવું બરાબર નથી, પણ સમાજના કલ્યાણુ કાળે જે સાધના કરી એમાંથી આચાર્યશ્રીને નવી દૃષ્ટિ સાપડી આચાર્યશ્રી સમય-જ્ઞ હતા એથી એઓશ્રી સમાજમા નવા આદોલનો સર્જી શક્યા, અને છતાં એની અનેક મર્યાદાઓ હતી. આચાર્યશ્રીએ જન્માવેલ આઘાત-પ્રત્યાઘાતો હજી શમ્યા નથી એવા સંજોગોમા એમના જીવનકાર્યની સમીક્ષા કરવી મુશ્કેલ બને છે, અને એ માટેનું તાટસ્થ્ય કેળવણુ એ પણ મુશ્કેલ છે, છતાં અતિપ્રશંસાનો દોષ ટાળીને એટલું કહી શકાય કે આચાર્યશ્રી સમાજના આગામી પરિવર્તનશીલ બળોના પુરસ્કર્તા થયા અને એઓશ્રીની આ પ્રવૃત્તિથી વ્યવહાર-જ્ઞ સમાજ, સમાજના આગામી બળોને સાનુકૂળ બની શક્યો

સુમેળ સાધવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ

કેળવણીમા સમન્વયનો આદર્શ રજૂ કરનાર આચાર્યશ્રી જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમા શાંતિ અને સમાધાનની હિમાયત કરે એ વસ્તુ સ્વાભાવિક છે વિલિન મતભેદોમા એમણે હમેશાં માધ્યસ્થી રસ્તો સ્વીકાર્યો છે. એમનું જીવનસૂત્ર રહ્યું છે “ મળો, વિચાર-વિનિમય કરો અને નિર્ણયને અમલી બનાવવામા સાથ આપો મતભેદો દૂર રાખી જે વસ્તુમા મેળ થાય, જે સર્વસામાન્ય હોય તેના માટે કામ કરો ” જીવનના છેલ્લાં વર્ષોમા ત્રણ ફીરકાની સામાન્ય ભૂમિકાની એઓશ્રીએ જે હિમાયત કરી એના મૂળમા આ વસ્તુ હતી

આને પરિણામે આચાર્યશ્રીએ અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી છે સં ૧૯૫૯મા અબાલામા શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભાનું અધિવેશન થયું પછી આ સસ્થા વિકસી. આને લીધે પન્નજમાં નવચેતના પ્રગટી

અને સમેતનો પિપ્પલો મનણાઓ અને વિચાર વિનિમય માટેની ભૂમિમાં આચાર્યશ્રીએ ઊભી કરી આના સમેતનો સફળ થાય અને કાલ આગળ ધણે અને સમાજમાં મેળ સ્થાપનાની જાગૃતિ આવે એ માટેની જ એમની પ્રવૃત્તિ હતી અને સ્થાને આ રીતે બંધોબા પરસ્પર બાતલાવ વધે, સમનના ખીન્ ગોપાય અને સમાજની પ્રગતિ મનાય એ એમનો મુખ્ય હેતુ હતો હતો

આચાર્યશ્રીએ માન શ્રાવણના જ નહિ પણ આધુઓના સમેતનો પર પણ ભાર મૂક્યો આચાર્યશ્રી મતમ્ એની મનનમનુ હતું જેને જન મુનિઓ ભેગા થાય તો સમાજનેતરિનુ કંઈ ધણ સળ થાય જન સમાજને સ્પર્શતા વ્યાપક પ્રયોગી વિનાગણા થાય અને એ વિચાર છા પડીનુ કાર જેને અમરી અને તો સમાજનો ઘણો જ ઝડપી લાભ થાય આના શુભાશયથી અચાજ મહેનત કરી વડોરામાં પૂર્વ આ મા માગત મારાતના મુનિઓનુ સમેતન તેમણે યોજ્યુ હતુ અમલના મા પણ અનન્ય મુનિ-મનેન મહ્યુ તેની પૂર્વજમિમાં ઊભી દરવાખા આચાર્યશ્રીનો મોટો ફાળો હતો સાર બાદ આચાર્યશ્રી ગેમિસરિશ અને આચાર્યશ્રી વચ્ચે મીઠો સમઘ ઘણો હતો

મહાન મહાધાનધાર

બકિતઓના અને સરના કનહો રૂ કગવરા પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે જીવનની આ પ્રવૃત્તિના અને પાના આપણને એમના જીવનમાં જોવા મળે છે

સં ૧૮૬૫માં જે શુધી ખીજે આચાર્યશ્રી પાનણપુર ગયા એક ટ્રિવિસ રહીને ખીજે ટ્રિવિસ થો ૧૧ માં જીવિગત મરી હતું બોયણી જવાનો છુ

આખો સમય જિનન પામ્યો સમે પૂરુ, એમ આપ અહીં ચાલુમાંસ મગે ને

આચાર્યશ્રીએ મહ્યુ તમે જવા તમાગ મતમેતો દુ કરી તમામ મયોને એક કરો તો મુ ન્યા નિખા રોય લા મો ધગીલગ પણ હેતુન પાનવે મારે તો સમાધાનની શિક્ષા જોઈએ

ના જીવિગતના પરિણામે પાનણપુરના નેત્ર જેટલા આગેવાનોએ લખી આપ્યુ કે આચાર્યશ્રી જે થુ ૧૦ આપે તે અમને મજૂ છે આચાર્યશ્રીએ સૌને પ્રિય એવો ચુકાવ આપ્યો અને પાનણપુરમાં મુખ મહાધાન થયું

આનાપુ મા માતા પુનનો ઝડકો અલનને પણ મગેનો તેમના વે આચાર્યશ્રી મોચરી વડોરાના ૧૫ 'મમનામ પી જીલા રતા અને મહ્યુ મને ખીજુ ન ખપે તમાગી મોચરી ન્યારે તમે બો યુમન રીને નોગસો સાર ખપે આપણે મેયુ આ મના જન શા મા અને કેના વખત માટે અને કો ૧૧ મા ? અને આખરે થુ ? આ વેગેગના કમ બાવી કયે રિમે હો ૧૧ ? આચાર્યશ્રી ની સમજાવનાની વી જીને નેની અમર થઈ પુન માતાને પગે પડી મયો અને આચાર્યશ્રીની હાજરીમાં એક કુટુંબ મિ નોન મગુ થઈ મયુ

જે વસ્તુ Cપ પોતે સાર મૂતા તે મીમગવામાં સમાજ દીન કરે છે એનુ આચાર્યશ્રીને યાગનુ સાગે એઓશ્રી પ્રતિના લેતા એની અસર સમા Cપ તાત્કાલિક પતી Cપ દે મા પાચ વાખ રખિયા ભેગા ના આચાર્યશ્રીએ મહાધાનની પ્રતિષ્ઠા રીધી રતુજ્ય તીર્થની યાત્રા બધ થઈ સાર પ્રવેશ મમનના પોતાના સામયાનો તેમણે સાગ કર્યો હતો

ગાનિતમી

આચાર્યશ્રી Cમ વિતારી હતા આ વસ્તુ એમનુ આખુ જીવન કરી જાય છે એમનો વિદ્યાર્થ પૂર્વ જ ઝડપી હતો અને તે મનમના મુજરાનવાનાથી પૂનાની પેની બાજુ સુધી વીમરસો હતો

પંચમ-મારવાડ-ગુજરાત-મદારાષ્ટ્રના અનેક નાનામોટા કુળાઓમાં આચાર્યશ્રીનો વિદાર થયો હતો સં ૧૯૬૪માં જેક મહિનામાં પીવાઈથી ગુજરાનવાસીનો સાગ્ર ચાન્સો માઈડિનો વિદાર રોજના ગ્રીમ માઈડિના હિસાબે આચાર્યશ્રીએ કર્યો હતો સં ૨૦૦૧માં પચોતેર વર્ષની વયે ગિરનારથી પંચમ તરફ આચાર્યશ્રીએ ઉગ્ર વિદાર કર્યો હતો.

આ વિદારો અને નવી દૃષ્ટિને લીધે આચાર્યશ્રીની સહૃદયશક્તિ પણ ખૂબ વિકાસ પામી હતી. પોતાની સોજન્યલાવનાથી તેઓ અનેક માનવોને માટે પ્રેરણાદાતા અને શાંતિદાતા બની ગયા હતા. માનવી એની સહૃદયશક્તિ દ્વારા જ કામો સિદ્ધ કરી શકે છે એવો માનવી સંલેગોને ઘડી પોતાના કાર્યને અનુરૂપ બનાવે છે સંલેગોને અનુરૂપ કાર્ય એને કરવાનું હોતું નથી. આવો માનવી જ્યાં જાય ત્યાંથી કનિષ્ઠોન્નકાસ દૂર થાય, વાતાવરણમાં નવી ચમક આવે. આચાર્યશ્રીના ચાતુર્માંસો એ રીતે અનેક પ્રવૃત્તિ-પ્રવાહોના પ્રેરક બની શક્યા હતા.

પુણ્યાત્માનો પ્રભાવ

આચાર્યશ્રીના હૃદય સાથે કેટલીક અસામાન્ય ઘટનાઓ સંજ્ઞાયેલી છે. આ વસ્તુને સામાન્ય જનતા ચમત્કાર તરીકે ઓળખે, આજનું વિજ્ઞાન પણ એ વસ્તુને એ રીતે સ્વીકારવા તૈયાર નથી, છતાં આવા દાખલાઓ વ્યક્તિના અસામાન્ય પુણ્યત્વનો નિર્દેશ કરી જાય છે. હજારો-લાખો માનવોની મેદની મળી હોય છતાં કોઈ પણ માણસને કર્યું અનિષ્ટ ન થાય, અશુભ ન થાય એ પુણ્યાત્માની હાજરીનો પ્રભાવ જ ગણાય જ્યાં પુણ્યાત્મા હોય છે ત્યાં ઉપસર્ગો નાશ પામે છે, વિદ્યાર્થી વેદાઓ હેઠાઈ જાય છે અને માનવીનું મન પ્રકૃદ્વ શુદ્ધિ જાય છે.

સં ૧૯૭૨ની સાલમાં કરચડીઆમાં પ્રભુજીને નદી ઓળંગીને લાવવાના હતા. એ વખતે આ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પણ આચાર્યશ્રીએ જે મુર્ત્ત કાઢી આપ્યું તે મુર્ત્તે પ્રભુજી શાંતિથી પધાર્યા જનાગટમાં ચાલુ વ્યાખ્યાને બારીએથી એક છોકરી પડી ગઈ, પણ આગાદ બચી ગઈ આચાર્યશ્રીના પવિત્ર પગલા પસરમાં પડતાં ગામના સુકાઈ ગયેલા કુવામાં પાણી આવ્યા. ઈં સં ૧૯૪૭ના બનાવો વખતે ઉપાસ્રયમાં ચાર બોમ્બ પડ્યા પણ કોઈને ઈંજિન થઈ નહિ કોઈપણ વ્યક્તિના લોગ વિના આચાર્યશ્રી પાકિસ્તાનથી પાછા ફર્યા એ પણ બનાવ અસામાન્ય ગણી શકાય.

સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યાતા

ઉગ્રવિદારી, કેળવણી માટેનો આગ્રહ વગેરેને લીધે આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિ દિનપ્રતિદિન વિગાળ બનવા લાગી આથી તેઓ લોકસમુદાયની સમાન ભૂમિકા પર બોધ આપવા લાગ્યા માત્ર સપ્રદાયના વાકામાં પુરાઈ રહેવાને બદલે આચાર્યશ્રી હૃદયના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યો ઉપર ભાર મૂકતા થયા હૃદયના જુદા જુદા અનુભવોમાંથી તવાયેલી દૃષ્ટિને કારણે આચાર્યશ્રી પ્રત્યેક પ્રશ્નનું હાર્દ સમજી શકતા, અને વાણી દ્વારા સુદર રીતે વ્યક્ત કરી શકતા હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ, પારસી કે શીખ કોઈ પણ જ્ઞાતિનો શ્રોતાગણ હોય, તેમની આગળ તેમને અનુરૂપ પોતાનું વક્તવ્ય આચાર્યશ્રી સફળ રીતે રજૂ કરી શકતા સદુ કોઈને સાર્વજનિક ધર્મ સમજાવતા.

જૈન ધર્મની પ્રણાલિકા, લેખ સમૃદ્ધિ અને તેના જ્ઞાનનો અમૂલ્ય વારસો આચાર્યશ્રીને મળ્યો હૃદયના વિકસિત ખ્યાલો પણ એઓશ્રી મેળવી શક્યા આને કારણે એઓશ્રીના પ્રવચનો માત્ર સાપ્રદાયિક બનવાને બદલે સર્વગ્રાહી બન્યા આચાર્યશ્રી જૈન સિદ્ધાંતોની બાહ્ય વાતો કે માત્ર સંજ્ઞોના અર્થમાં અટવાઈ નહોતા જતા પણ એ સૂત્રનો અર્થ વાચીને સામા માનવીને સમજાય એવો સુગમ બનાવતા.

આચાર્યની ઘણી વખત ાસ્ત્રોને સમજાવતા પોતાની મના । ગ્વી રતા ઘણી વખત આધુનિક દાખનાઓથી અને અદ્યતન માહિતીથી વ્યાખ્યાનોને રસિ બનાવતા શાસ્ત્રીન કે અસામાન્ય લાગતી બાનતો ઘણી સરળ ભાષામાં સાદી ઉપમા ૨૩૫ લઈ આચાર્યશ્રી ગજૂ કરતા અને બધી વાતો તેમાં સા ણી લેતા અને કારણે અને જનેતર ભાઈઓને પણ આચાર્યશ્રીએ જન ધર્મના સિદ્ધાંતોનો ખ્યાન આપી હતી સમજાવ કેળવતા કર્યા

આચાર્ય રીનુ વખતે આ બધાં કા ણોને લઈ સનદિશિનો સમન્વય રનારુ થતુ આચાર્યશ્રી અહિંસાનો ઉપદેશ આપે સારે માત્ર જ । ધમના સિદ્ધાંતોમાં જ એમની વાત મર્યાદિત ન થતા એમાં બધા ધમાની વાત આવે વે ॥ અને ઉરનેખો, દુરાને શરીરના સિદ્ધાંતો, ધસાઈ ધમના મનવ્યો—આ બધામાંથી અહિંસાનુ તારતમ્ય તારવી શ્રોતાગણને ગ્સાગ્વાલ કરાવે આચાર્યશ્રીના અનેક વ્યાખ્યાનોમાં પૂઠ આત્મારામજી મટાગજ, એમનો જમાનો, એમનુ મતવ્ય અને પોતાના વિનિધ અનુભરી ંદ અને ગેતા રામ કૃષ્ણ કે પ્રનાથ જેવા મહાન પુરોના જન પર દાદુમારેમ જેની વ્યક્તિ ઉપર, ગીતા અને પુરાણ પર આચાર્યશ્રી પ્રવચનો રતા આ વ્યાખ્યાનોમાં સત્યની ઉપાસના ઉપર આગ્રહ રેતો આચાર્યશ્રી સત્યને સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ રીતે રજૂ કરતા આ રીતે તેઓશ્રી એ ધાર્મિક નેતામાંથી મા વતાનાદી મરાપુરધ બની શકના આચાર્યશ્રીના મતવ્યોનો સાર એટલો જ રહેતો ‘ શિવમસ્તુ સ્વજગત ’—સર્વ જગતનુ કયાણુ થાન આચાર્યશ્રી માનતા કે સત્ય મરેનો આગ્રહ સાચી વસ્તુ છે, પણ સત્યાગ્રહની મના । હોય છે અને એ ાઈ પણ સમયે હાગ્રહ કે દુગ્રહહનુ સ્વરૂપ પડે સારે અસહિષ્ણતા નિસારા, અસમાનતા અને અમાતિ જન્માવે છે સાચો મલાગ્રહી સમજે કે એનો સત્યાગ્રહ માનન માત્રના ઢલ્યાણુ મરે દોષ વિસના પે । કરી અસાતિ જ માનના માટે નંદિ આચાર્યશ્રીએ પોતાની ગીતે આા સત્યની ઉપાસના કરી હતી વ્યતીત ધ્યુ અને એથી તેઓ જમાનાના પ્રેરક થઈ શક્યા

વિનય અને એવાનો મહાન ગુણ

નિગમલો ઘમ્મો” આચાર્યશ્રીમાં ખીન્ને તરી આવતો ગુણ વિનય નો હતો અને કારણે સામા માનનીના હત્યને તેઓ સ । હતી લેતા સાગર પોતાની ગજીરતા અમજે છે અને એક પ્રમાનુ નિગમધિ સગીન સભાનાની જનોના ચિત્તને પ્રકુતિત કરે છે વિનયી લિ ગુનામનુ બનેલુ હોય છે અને તેથી જ સુનાસિન હોય છે ‘ હુ ધકિ હુ ’ એની અલતાની લાગણી નિનયના ગુણ આગળ તનાઈ નાય છે આચાર્યશ્રી વખતોરખત કરેતા ‘ જેનામાં વિનય નથી, પરંતુ અભિમાન છે એ ડાય એવા માનવીના આત્મનિકાસ અને આત્મસ્થલાણુની આડે આવે છે આથી સૌ ાઈએ વિનયી તેમ જ નમ યા હુ નોઈએ ”

વિનયના આ ગુણો ારણે આચાર્યશ્રી પ્રત શ્રી કાનિવિજયજી મહારાજ તેમ જ ખીજા રડેરા મુનિઓની વખતોરખત સનાહ લેતા એમનો વિનય જળવતા અને વ્યવહાર પણ સાચવતા

આ વિનયના નીધે એમનામાં એનાલાનનો ગુણ ખૂમ ખીલ્યો હતો માનવી મરે એટલો મહાન હોય પણ એની મહત્તાની પારાગીથી તો એની સાથેના નાના માનવો પ્રત્યેની વર્તાન જ છે માનની જેટલો મહાન બને તેઓ તેણે નાના માાની પ્રત્યે ખ્યાન ગમવો ઘટે આને કારણે સેવાની લાગણી વિાસ પામે અતેનાગીઓમાંથી કોઈ પણ માદુ પડે કે તમિનત સહેજ પણ અપવરથ લાગે તો આચાર્યશ્રી તુરન દોડી જતા અને ખૂબ જ સમજાવથી એમની ગુશ્રૂા કરવા લાગી જતા આવી હતી તેઓશ્રીની સેવાની મહાન લાગના અને માનવી પ્રત્યેની લાગણી

સમન્નવવાની સરળ પદ્ધતિ

જૈનધર્મના આચાર્ય તરીકે તેઓશ્રી આગમો, વ્યાકરણ, સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકા-પરંપરાથી વાકેફ હતા. જૈન ધર્મમા વૈશિષ્ઠ્ય શુ છે એનો તેઓશ્રીને ખ્યાલ હતો વ્યાખ્યાન દરમિયાન એમની તીવ્ર સ્મૃતિને કારણે શ્લોકો ઉપર શ્લોકો બોલ્યે જતા અને એનો અર્થ પણ સમન્નવતા વિરોધીઓના તર્કનો બુદ્ધિગમ્ય જવાબ આપવાની આચાર્યશ્રીની શક્તિ અન્નેડ હતી એઓશ્રી ખીજની શક્તિની કદર કરી શકતા અને એને ઉત્તેજન આપતા, અને છતા કદીયે તેઓશ્રીએ પોતાને ‘વિદ્વાન’ ગણવાનો દલ ક્યો નથી અને કરાવ્યો પણ નથી અનેકાત જેવા ગહન વિષયને સમન્નવવા તેઓ ધરગથ્ય દાખલા આપતા તેઓ કહેતા. “ એક માણસ ભત્રીજાનો કાકો, ભાણેજનો મામો, ભાઈનો ભાઈ, બાપનો બેટો અને બેટાનો બાપ તથા બહેનનો ભાઈ છે એક જ માણસ જુદા જુદા માણસની જુદા જુદા સમ્બંધોની અપેક્ષાએ વિવિધ રીતે ઓળખાય છે આવી રીતે એક જ વસ્તુ દરેકની જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જુદી જુદી સમન્નય છે કોઈ કહે તે બાપ છે અને બેટો નથી. એવો આગ્રહ કેમ રખાય ? બેટાની અપેક્ષાએ તે બાપ છે અને બાપની અપેક્ષાએ તે બેટો છે એ રીતે સત્યને સમજવા માટે સમ્બંધોની અપેક્ષા રહે છે ”

શાસ્ત્રની વસ્તુ સમન્નવવામાં આચાર્યશ્રી ઘણી વખત સાદાસીધા રૂપકનો ઉપયોગ કરતા અને તે પછી મૂળ વિષય પર જઈ એમાનુ ચિંતન, એ ચિંતન પર વિવિધ આચાર્યોએ દર્શાવેલો અભિપ્રાય અને એમાથી વિકસેલા જ્ઞાનનો અદ્યતન ખ્યાલ આપતા આમ આચાર્યશ્રી એક વસ્તુને એના સ્વરૂપમાં રજૂ કરતા ભારે એ વિષયના મૂળથી માંડીને છેક અદ્યતન માહિતી મૂકી વિષયને રસિક બનાવતા આનુ પરિણામ એ આવતુ કે આચાર્યશ્રી ધર્મના ગહન સિદ્ધાંતો અને ગહન વિષયો માનવીઓને સહેલાઈથી સમજાવી શકતા.

મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરનારને તે પડકારતા અને કહેતા “ પ્રત્યેક ધર્મમા મૂર્તિપૂજ એક યા ખીજ સ્વરૂપે છે જ મૂર્તિઓ ભાવની પ્રતીક છે વિવિધ સંસ્કૃતિઓ, વિવિધ સ્થળો વગેરેને લીધે ભાવનુ પ્રતીક ભલે બદલાય પરંતુ માનવીના જીવનને ઉદાત્ત બનાવવા માટે પ્રતીક હોવુ જોઈએ આ પ્રતીક વિના કોઈને ન ચાલે કોઈ જીવીને માને, કોઈ ગ્રથને માને હિંદુઓ હરદ્વારની યાત્રાએ જાય મુસલમાનો પાક થવા માટે મસ્જાની હજે જાય પારસીઓ અગિયારીમા જાય શીખો ગુરૂદ્વારામાં જાય ઇસાઈઓ દેવળમા જઈ પ્રાર્થના કરે આમા સૌ કોઈનો હેતુ જીવનને ધન્ય બનાવવાનો અને જીવનનો ભાર ઓછો કરવાનો છે મૂર્તિપૂજમા ન માનનારા નાસ્તિકો પણ પોતાના માતા-પિતાની જીવિતો પડાવે છે ને એને સારા સ્થળે રાખે છે આ મૂર્તિપૂજ નથી તો છે શું ? પ્રભુનુ નામ અક્ષરોમાં લખાય એ પણ મૂર્તિપૂજનો એક પ્રકાર છે તો પછી એમની પ્રતિમા રાખીને આપણા હૃદયમા પૂજ્યભાવ જાગ્રત કરીએ તો એમા કશુ ખોટું નથી ”

પ્રતિષ્ઠાઓ તથા ઉપધાન

ઉપધાન તથા પ્રતિષ્ઠા જેવા અનુશાનોના આચાર્યશ્રી પુરસ્કર્તા ન હતા તેમ કહેવુ તદ્દન ખોટું છે પરંતુ આ ક્રિયાઓના નામે જે પ્રદર્શનાત્મક બિનજરૂરી ખર્ચાઓ થાય છે અને સમાજ ઉપર એનો જે ભારે બોજ પડે છે એનો પોતે ચોક્કસ વિરોધ કરતા આચાર્યશ્રીએ અનેક ગામોમા પ્રભુની પ્રતિમાઓ વિરાજમાન કરી પ્રતિષ્ઠામહોત્સવો ઊજવ્યા હતા ને મંદિરો માટે ફરજીયા કર્યા હતા. મુખ્યમા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના દહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા, બગણમા દહેરાસર, અંબાલામાં સં. ૧૯૭૬માં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા, સં. ૧૯૮૦માં આચાર્ય-પદ સ્વીકાર્યા પછી શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા,

સં ૧૮૮૨મા બિનૌતીની પ્રતિષ્ઠા, બાલકા પ્રતિષ્ઠા સં ૧૮૮૫મા કરચલીઆમા શ્રી સહનનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા પૂનામા શ્રી મિહાવળજીનો પદ આપોઆ અને બીજાનામા પ્રતિષ્ઠા ડભોઈમા શ્રી લોખા પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૯૮૮મા ખલાતમા પ્રભુજી અને ગુરુમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા, સાગરામા પ્રતિષ્ઠા ખાનગેરામા શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૮૮૮મા સુમા શ્રી આદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા સં ૨૦૦૦મા મિકાનેરમા શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ તેમજ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીીરવિજયસરિજી મહારાજ તથા ગુરુદેવની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા, સં ૨૦૦૨મા ગુજરાતનામા પ્રતિષ્ઠા, સં ૨૦૦૮મા વોરમા પ્રતિષ્ઠા મુબઈમા પ્રતિષ્ઠા વગેરે જાણીતું છે આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી આ સ્થળોએ શાંતિમ્નાનો થયા છે, અને સ્થળોએ ઉપનાના ક્રિયાઓ થઈ છે

આ ક્રિયાઓ અંગેના સામાજિક વિવાદોમા સત્તા નિર્ણય અનુસાર આચાર્યશ્રી દેરકાર રાવતા અને અમુ દેરકારો માટે આનાયથી આગ્રહી રહેતા વર્ગે ઉગ્રાચાર્યોને ક્રાંતિનામા જરા પણ દીન તેઓશ્રી ગતા નહિ સામાન્ય માનનીના મિત્ર, ચિંતક અને ગુનેસજી બની સારને પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપતા

આચાર્યશ્રી ઇતિહાસ ગણિત અને જ્ઞોતિષના સારા અભ્યાસી હતા ઇતિહાસ વિષેનું પગપરાગત જ્ઞાન તેમના વ્યાખ્યાનોમા હરદમ જોવા મળતું આખો જૈન ઇતિહાસ તેઓશ્રીને મોટે હતો એઆશ્રીએ ઇતિહાસના અનેક પુસ્તકો વાંચેના અને આથી પ્રચુરિમગત ઇતિહાસ ઉપર એઓશ્રીનું અપૂર્વ પ્રભુત્વ હતું ગણિતશાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન પણ અદ્ભુત હતું લગભગ લાખા ગુણા ૧૨ તથા લાગાકાર આકાર લખ્યા વગર મોંએ રી આપતા જ્ઞોતિષમા પણ તેઓશ્રીને સાગેર સ હતો મુહૂર્ત કાળી આપવામા તેઓ નિષ્ણાત હતા એઓશ્રીનો યોગવિદ્યા પર સાગેર જ્ઞાન હતો પ્રાણાયામ વગેરે આચાર્યશ્રી સારી રીતે રતા આચાર્યશ્રીએ ટાલે તો જોવા વિના પણ આજે જનન્યયામા સ્થાન આધુ હતું ખાનમા મગ થઈ નિર્જનમા મરત ગતા

મધ્યમ વર્ગને બચાવવાની જરૂર

જનતા સામેના મીઠા અપમને લીધે સામાન્ય જનતાના સુખદુખો ઇષ્ટઅનિષ્ટાઓ પૂર્વગ્રહો પક્ષપાતો મર્યાદાઓ ચિચિતતાઓ ગુણો દુર્ગુણો તથા નમણાઈઓ વગેરેથી આચાર્યશ્રી વાકેફ હતા જૈન સમાજની નાહી આચાર્યશ્રીના હાથમા હતી એઓશ્રી પ્રેતા કે મધ્યમ વર્ગની વણીખરી નમણાઈઓ અનુપ્રણાયાથી આવે છે આદેખીના અપગમા સમાજની રૂઝિઓમા જોની બચત ખચાઈ જતા એ રહેસાઈ રહો છે અને અન્યનો દેવા ૧૨ પણ બની રહો છ જો એ પોતાના કૃત્યો પગલે જનગત ન હોય તો એ સમાજમા આડે માગ જાય છે અને આખરે સમાજને ધોળકપ થઈ પડે છે કરો ગજુ સમાન ગણાતા મધ્યમ વર્ગની દિનપ્રતિન બગડતી પરિસ્થિતિનો આચાર્યશ્રીને ખ્યાન હતો અને તેથી અનાવનવાર વ્યાખ્યાનાં હાગ લા પૂર્વ તેઓશ્રી કહેતા 'મધ્યમ વર્ગ તૂટી જરો તો સમાજનો પાયો રિચ રહે સમાજમા અરાજકતા અને આતર વિગતની જુમિ રચારો આવતી કાલના રાજકીય-આર્થિક-સારૂની પરિબળોએ સર્જવેન પ્રત્યાધાતો જે સમાજ ન જરવી નકે તે બાર ૫૭૮ ખારો

જનના પણ આદર્શો

અમણુ લગ્યાન મહાનીર જન સત્તુ પ્રરૂપેનુ બધારણ લો ગાહી છે એ આચાર્યશ્રી બગેબર સમજતા હતા અમણુ લગ્યાન મટાનીરે સત્ય અર્થિસાનો આર્થ ૨૫ રી સમાનતાની દિમાયત કરી હતી કેમકા અને સ્પાદના ૨૫ કરીને જૈન દર્શને અનેને ની દષ્ટિએ વિચાર કરતા કરી મૂખ્યા

હતા. પણ કાળના પરિણામોએ સર્વેથી સ્થિતિમા ધર્મ સ્થાપિત હિનોનો પુરસ્કાર બની ગયા હતા. કાળનો પ્રભાવ વિચિત્ર રીતે પડ્યો હતો અને મધ્યમ વર્ગ અગ્નગ્રન હતો સમાજના નેતાઓને સમાજના વ્યાપક પ્રશ્નોનો જોઈએ તેવો ખ્યાલ નહોતો અને ધર્મનો અર્થ બહુ સક્રિય બની ગયો હતો. સારા સમાજમાં એ રીતે અજ્ઞાને જન્માવેલી અવદશા હતી. અર્થે જ માત્ર વર્ણિકવૃત્તિ કામ કરતી હતી.

આવી પરિસ્થિતિમાં હવે ફેરફાર થયો. રાજકીય ક્ષેત્રે આવેલી નવજાગૃતિની સાથે ધર્મક્ષેત્રમાં વ્યાપક પ્રચાર કરવાનું ક્ષેત્ર આચાર્યશ્રીને કાળે જાય છે. આચાર્યશ્રી સ્પષ્ટ દેવતા. “મારા જીવનના ત્રણ મુખ્ય આદર્શો: આમાં પહેલું આત્મસંન્યાસ, બીજું જ્ઞાન-પ્રચાર અને ત્રીજું આવક-આવિકાઓનો ઉત્કર્ષ.” આચાર્યશ્રીએ આ ત્રણ આદર્શોને માટે જીવનની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરી જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે અને એક અનુપમ ગ્રેસુલાત્મક જીવનદર્શન જનતા સમક્ષ મૂક્યું છે. આચાર્યશ્રીનું જીવન-કવન સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આપે છે કે સતત આત્મજાગૃતિ સાથે જૈન નેતાઓ જે સમાજની સેવા માટે પ્રયત્નો કરે તો એ સંગીન કાર્ય કરી શકે અને સમાજને એમની પ્રવૃત્તિ લાભદાયી થાય. વળી જૈન શ્રમણો માત્ર પોતે માની લીધેલી અસંસારિક બાબતોમાં જ જૈન સમાજને દોષે એ ન ચાલે. કારણ કે શ્રમણોનો એક મોટો ભાગ તો સમાજના એક ભાગ તરીકે જ જીવન વ્યતીન કરી આરાધના કરે છે. આ શ્રમણ-સમુદાય તત્કાલીન સમાજમાં જે પરિવર્તનો આવતા હોય તેની અવજા ન કરી શકે આથી શ્રમણ-સમુદાયનું એ કર્તવ્ય અને છે કે જૈન ધર્મની ઉચ્ચ પ્રભાવિકા જાળવી સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નો કરવા અને સમાજને ઉત્કર્ષના માર્ગે લઈ જવો. પ્રથમ ધર્મ કે પ્રથમ સમાજ એ પ્રશ્ન કેટલાંકને મૂઝવે છે, પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે બંનેને એક-બીજાના પૂરક તરીકે ગણીને શ્રમણે આગળ ધપવું જોઈએ તથા કાર્યક્ષેત્રમાં બંનેનો સમન્વય કરવો જોઈએ એમ કરીને કાળના આવતા આક્રમણ સામે આવક-આવિકાઓનો બચાવ કરવો જોઈએ. આચાર્યશ્રીનું જીવન આપણને આવા સમાજકલ્યાણવાંછુ આદર્શ શ્રમણ તરીકેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. એઓશ્રી કહેતા કે આત્મમંગળની આરાધના કરતાં શ્રમણે સમાજ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ બૂઝવી ન જોઈએ. આચાર્યશ્રીએ પોતે પણ આ બાબત પોતાની આગવી જવાબદારી છે એમ સમજી એ વસ્તુને પોતાના જીવને દક્ષિત કરી છે. કવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો ખ્યાલ રાખી એઓશ્રી જીવન જીવી ગયા અને અનેકોને ઉપકારી થયા.

અનાદિ સંસારના કષ્ટ માટે ભગવાન મહાવીરે જૈન ધર્મના અનેક સિદ્ધાંતોનું પ્રદર્શન કર્યું છે અનેકાંતવાદની દિશાપત્ર કરી છે, સત્યની સ્થાપના કરી છે અને ભાવિક જીવોને માર્ગદર્શન આપ્યું છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શાસનને અનેક સદીઓ વીતી ગઈ છે. જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ એનું એ રહ્યું હોવા છતાં એની આજુબાજુનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે. પ્રભુ મહાવીરે જે સંદેશો આપ્યો છે તે સાચો છે પણ એ સંદેશો જીવવો એ નાનીસૂતી વાત નથી. કાળના પ્રવાહની સામે જઈ નિજનદમા મસ્ત બનવું અને સમાજને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવો એ વસ્તુ વિરલ માનવો જ કરી શકે. આચાર્યશ્રી આવા એક વિરલ પુરુષ હતા. જૈન ધર્મ અને વિજ્ઞાન

આચાર્યશ્રીના જીવન અને કવને બતાવ્યું છે કે ધર્મનું મૂળ નથી બદલાતું પણ એની આજુબાજુ ગૂંથાયેલી સમાજિક રૂઢિઓ અને રસમો બદલાય છે—બદલાવી પડે છે. જૈન દર્શને સદીઓના ચિંતનથી જાનોત્કર્ષમાં જે વિશિષ્ટ કાળો આપ્યો છે તે હવે વૈજ્ઞાનિક રીતે સાબિત થવા માંડ્યો છે, એટલે કે વિજ્ઞાન પણ હવે જૈન સિદ્ધાંતોની વાતો કબૂલ રાખતું થયું છે. ભારતીય વૈજ્ઞાનિક સ્વ. જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિમા જીવ છે એ સાબિત કર્યું અને આખું જગત આજે તે માનવ થયું છે. જૈન ધર્મ આ વાત

ધણા વગેરે કદી છે પશિમના ચિત્રો આપણા સ્વતંત્ર જીવનને મળી નથી. તો થયો છે જમન ચિત્ર એમ આપણા જન જીવનની નજર આવે છે. સ્વં પ્રાં આલ્ખ્યા આધિ-રૂપિણ એમના સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતને લઈને જન સિદ્ધાંતની ધણી નહીં આવે છે. 'મેઝ' અને 'માર્ક' ની વ્યાખ્યામાં અને વિજયના ઉદ્ભવ સમયની વિચારણામાં જન વ્યાખ્યાઓનો હવે વ્યાપક રીતે વ્યવહાર થઈ રહ્યો છે. વિજયનાની સમસ્યામાં આપણો ધર્મ ટપી રહ્યો છે એ ટપી શો એમ છે એ નક્કર સત્ય છે.

વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે મેળાની જરૂર

આજના વિજ્ઞાનો સમય અને સ્થળનું અંતર ધરૂં કર્યું છે. સમસ્ત વાતાવરણમાં આપણા અજાણી પાંચી પડે છે એ વસ્તુ રેડીઓ જેની શોધોએ પુરારૂં છે. આજના વિજ્ઞાનો આસુરી કદી શકાય એવી વિજ્ઞાન મશિન પેદા કરી છે. આજના માનવી પાસે આંધો છે સપત્તિ છે. જ્ઞાનના વિવિધ પ્રકારનો વિજ્ઞાન આજે સિદ્ધિઓ છે. આજના યુગમાં માનસગત્સંજ્ઞિત વિજ્ઞાને માનવીના જિવન અને એ પરિવેશ એવું વનણું બની નાખ્યું છે. માનવીએ લાભિ પ્રગતિ કરી વિપુલતા પ્રાપ્ત કરી છે. પણ આજના દાશનિષે અને તત્ત્વજ્ઞોને લાગે છે કે આ લાભિ પ્રગતિના યુગમાં માનવી આધ્યાત્મિક અને નૈતિક જીવનમાં કઈ જોડાઈ રૂં પાડ્યા દી મળે છે. આમ આજના અપરિમિત જ્ઞાનવિજ્ઞાનની અને શોધો છતાં માનવી હજી જીવનના વાળા છે—અન છે.

વિજ્ઞાન એ તત્ત્વ જાણવાની રીત છે. જ્યારે જીવન તત્ત્વ આપણા વિજ્ઞાનના માર્ગની મદદ છે. આથી વિજ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાન મુશ્કેલી જોડી જતી રહે છે. આ વચ્ચે જો નહિ આવે તો માનવીના વિનાશની એક નવી તમાગીશ થાશે. આડમોરૂં અને જીવન શોધોએ યુગનું આજુ શાસ્ત્ર બની નાખી આજના જીવનમાં અને મોંઘાઓ પેલાં છે.

વિજ્ઞાનની શોધો પશિમને આજે સરુચિત જ્ઞાનના આને કસોટી સ્થાન મળ્યું નથી. માનવીની દૃષ્ટિને નિષ્ક્રિય એવું થઈ પડ્યું છે. આ લૌકિક દુનિયામાં જીવન મળ્યું છે. ભાવિ દુનિયાનો વિકાસ અને આધ્યાત્મિક નૈતિક જીવનની પીછેઠઠાઈ આ જોને મળ્યોને લઈ આજની જીવન રીતના વિચારો મૂકી રાખી રહી છે. સમજિના અધરમાં પણ આ જ મેં મળ્યો કે પરિભ્રમણે વિજ્ઞાન આજે નિગરાના ધોર વાલો થાશે. આજે મળ્યોની મદદ છે. વિજ્ઞાને જ માટેની લાગણી આજે સમજાવના વચ્ચે મેળ સાધવાની ખાસ જરૂર છે. આ કાલ ધર્મચર્યાઓ જેમણે જીવન મોર્ચ ન કરી રાખે. આચાર્ય શ્રીવિજયનંદનસૂરીચંદ્ર આ રીતે આપણી ધણી મેળા જાળવી ગયા.

આચાર્ય સૂરી

આજના યુગને પ્રતિનિધિ થવાથી—યુગની પ્રગતિઓથી નિરપે થવાથી આપણે માન્યું જન કરી જીવવાની નથી એમ કરવા જતા આપણી તાત્કાલિક જરૂર છે. મેથી આજના યુગને સમજીને આપણે પ્રગતિ કરવાની છે. કોઈનું જે અમરગ દુષ્ટતા વિના મળે જીવન નથી, આમ જાત આજનાં છે. આ આત્મસંતોષ આપણે આપણી રીતે કરવાનું છે. એ માટે આપણું મદ્યુગની જરૂર છે. આજના યુગમાં આ મદ્યુગ કેવા દોષો શો એનો લખનો આચાર્યને આપણી સમજ મળે છે. એમની અને વિવિધ સમાજને પોતાની પ્રગતિનું ઉદાદર આપણી સમજ છે. એઓની આપણને આપણી મદ્યુગ જાન છે. યુ છે. યુગની—યુગદષ્ટિ આચાર્ય તરીકે એઓની જ્ઞાન જનન્ય છે. પશિવનની સમજમાં સમાજ તેમ જ ધર્મને નજરમાં રાખી ધર્મમાં પ્રગતિ પેલી રીતે કરી જાવ એનો અનુપમ ભવનો આચાર્યની આપણી સમજ મૂકી ગયા છે. એમનો વાગ્યો આપણે જીવવાનો જ માપણ આપણી

સમક્ષ મહાપુરુષોનાં જીવન અને કાર્યનો દાખલો રાખીએ તો આપણને જીવન જીવવાની પ્રેરણા મળે, અને આપણે આપણું જીવન ધન્ય બનાવી શકીએ. આમ કરીને જ આપણે આપણા ધ્યેયની દિશામાં આગળ ધપી શકીએ. મહાપુરુષોના જીવન તો માત્ર પ્રેરણા આપે પણ આપણે જો જીવનમાં તે ઉતારવા પ્રયત્ન કરીએ અને સદાએ જાગૃત બનીએ તો આપણે પણ ‘પુરુષોત્તમ’ બની શકીએ. આચાર્યશ્રીના જીવનમાંથી આપણને આ પ્રેરક સંદેશ મળે છે. આ રીતે એઓશ્રી ખરેખર એક આદર્શ ગુરુ હતા.

ઉપસંહાર

આચાર્યશ્રીના જીવન અને વ્યક્તિત્વ પ્રતિ આપણે એક દૃઢો દૃષ્ટિપાત કર્યો. શરૂઆતમાં જ કહ્યું તેમ કોઈ મહાન વ્યક્તિને પૂર્ણ રીતે સમજવી મુશ્કેલ છે, તેના અંતરમાં વધી રહેલા ગદન પ્રવાહોને પામવા કઠિન છે, તેમ છતાં આપણે જેટલે અંશે અને જેટલી રીતે તેને સમજી શકીએ એટલું આપણું સદ્ભાગ્ય. મહાન પુરુષો પોતાની જાતને કદી અસાધારણ કે અસામાન્ય ગણાવતા નથી. તેઓ તો પોકારી પોકારીને કહેતા હોય છે કે ‘તમે અમને સમજવા પ્રયત્ન કરો, અમારી વાતો આગળથી મૂકો અને તમે પણ અમારા જેવી પ્રગતિ સાધી શકશો’.

“Lives of great men all remind us

We can make our lives sublime”

આચાર્યશ્રીનું વ્યક્તિત્વ વિવિધ પ્રકારનું હતું. પોતાની આગવી પ્રતિભા અને શક્તિ વડે તેમણે પોતાનો તેમ જ સમષ્ટિનો વિકાસ સાધવા જીવનભર સતત પ્રયત્ન કર્યો. જ્યાં અન્યાય જોયો ત્યાં ન્યાયની સ્થાપના માટે મથ્યા, જ્યાં અનિચ્છનીય માન્યતાઓ, રૂઢિઓ અને વહેમો નિહાળ્યાં ત્યાં સત્યનું મઝાણું કર્યું. નિરક્ષર સમાજને શિક્ષિત બનાવવા વિદ્યામંદિરો ઓપ્યા, અજ્ઞાનને દૂર કરવા જ્ઞાન અને બુદ્ધિયુક્ત પ્રવચનો કર્યા, સમાજની પરિસ્થિતિને પૂર્ણ રીતે સમજવા શહેરેશહેર અને ગામોગામ ભ્રમ્યા. જીવનની અનેક લીલીસૂટ્ટી અનુભવી અને પરિણામે તેમની દૃષ્ટિ અતિ વિશાળ બની, તેમની દૃષ્ટિમાં દિવ્ય તેજ આવી અને અગેઅગ નૂતન સૌંદર્યથી મહેકી રહ્યું. તેમના આ તેજ અને સૌંદર્યને આપણે ઝીલી શકીએ તો તેમને યોગ્ય તેમ જ સાચી અજલિ અર્પી ગણાશે અને તેમની દૃષ્ટિને પામી શકીશું અને તો જ આપણે સાચી ભક્તિ વ્યક્ત કરી લેખાશે.

આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજીનું જીવન-કવન રજૂ કરતાં બાણતા-અબાણતાં આચાર્યશ્રીનું મંતવ્ય ખોટી રીતે રજૂ થઈ ગયું હોય અથવા ક્યાંય ઉત્ખૂનની પ્રશ્નણા થઈ ગઈ હોય તો તે અંગે મિચ્છામિ દુઃખંડ !

અને પ્રાતે—

ગુરુ-આત્માપાલક, ગુરુની અતિમ ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનાર, ગુરુના પુનિત પગલે ચાલનાર આચાર્યશ્રીએ સ્વર્ગીય ગુરુની અતિમ ભાવના પૂર્ણ કરી ધન્ય છે આવા ધર્મ અને સમાજનો સમોદ્ધર્મ ઇચ્છનાર વીરવ્રતધારીને !

ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: !

શિવમસ્તુ સર્વજગત: ! !

સાધુસરથાના કીર્તિકળશ

આચાર્યશ્રી ઉમગમૂરિય

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે આધુનિક યુગ એ એક પડતો મળ છે અને તે માટે કળિમળ નેનો વણાવત યમ વાપરવામાં આવે છે હાનના કહેવાતા સુધરેલા લોગે પર એ મોગે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે તેઓ ધમદીન, શ્રદ્ધાહીન અને નારિતમ બનના જાય છે જ્યારે બીજા બાજુ એમ એનો વિશાળ વગ છે જે માને છે કે તેઓએ અપૂર્વ પ્રગતિ સાધી છે, જગત પ્રતિ વૈજ્ઞાનિક રીતે જ્ઞેવાની નૂતન દૃષ્ટિ કેળવી છે અને ફુનિયાને નવા સત્યોનું વિદ્ય દર્શન આપ્યું છે આમાંથી કોણ સાચું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે પણ એવું તો અવશ્ય માનવા ગણવાની જરૂર છે કે બને વગમાં કોઈ સપૂર્ણ સાચું કે અપૂર્ણ ખોટ નથી બનેની દૃષ્ટિમાં એમ વા બીજા પ્રમુખ અમુક સત્ય રહેના છે અને તેથી બનેના સુભગ સમન્વયમાં જ માનવનું હિત સમાયુ છે

આ વાત જગતમાં પ્રસારી રહેના દરેક ધર્મ દેગ અને સમાજને નાચુ પડે છે જૈનધર્મનો પણ એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરો જોઈએ પના જતા આ કાળમાં ધર્મો ગમી રાખનાર મદરતના ત્રણ બગો છે જિનાગમ, જિનચિંમ અને સાધુસરથા હાનની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ જોઈને અત્યત અમર્ત જવાની જરૂર નથી ધમના ધણાખા મદરતના મિદાન્તોનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એ જાનના જેવું નથી ઉપયુક્ત નહ બગોને ઉવેખ્યા વિના તેના પર જો વિચાર રવાથી ધર્મના નાન મગી શકે એમ છે અને તેમાં જે આસ કરીને સાધુસરથાને અમરના તો પ્રાન વધુ આરસ્ય છે

સાધુસરથા માટે ભાગે સમાજનો હમેશા ઉપમાગ નીચડી છે તેજે અમાજુ ધોગણ જાગરી રાખ્યું છે, સમાજને સાચો પથ ચીંધ્યો છે અને આમમમાજ પર એમ પ્રગળ અસર પાડી છે આપણી સાધુસરથા જેટલી વિરક્ત આરિતમય અને પુનિત હો તેની તે વધુ સગળ અને અમરમાર નીવ ગે એટલે આપણે મદી રાગોએ કે સાધુસરથાની યતિમાં સમાજની ઉત્તિ સમાયેની છે

જન સાધુસરથાનો કમિષ વિમસ નિર્ભાગના આપણુ હ વ પુનર્નિ ગને છે જૈન સાધુસરથાએ આજ સુધી પોતાની જે પ્રતિધા જાગરી રાખી છે તે જોના મહેતુ જોઈએ કે તેની પ્રીતિ મદી જાગી નહિ પગ તેની દીપ્તિ નિનનિન બનતી જ ગહેગે

શ્રી મહાવીર લગવાનથી માટી ઉજમી પાટ પર વિરાજમાન થયેન આચાર્યશ્રી વિજયવ નભસરીશ્વરજી સુધી ઠી કમિષ વિમસ સાધની સાધુ સરથા નોંધવાન છે શ્રી મહાવીર લગવાન પછી તેમના પ ધર મી સુરમાઈવામી ગયુધર થયા, સારપછી ૬૨મી પાટ ઉપર શ્રી વિજયચિંમ સરિ મદા જગ થયા અને ૬૨મી પાટ ઉપર ૫૦ શ્રી સચ્ચિવિજયજી ગણિગમ જગ થયા તે પછી ૫૦ સાધુ આચાર્યના નોંધ પણ છે ૭૨મી પાટ ઉપર મિગજેન મી સુદ્ધિવિજયજી (સુગાય), ૭૩મી પાટ પર આવેન શ્રી વિજયવાનસુરિજી (૫૦ આત્માગમજી) અને છે ના ૭૪મી પાટને શોભાનાર શ્રી વિજયવત્વભસરીશ્વરજી

આપણા સમમનીન વિવિજયવત્વનસરિએ આધુનિક જન સમાજ પર એમ પ્રગળ અસર કરી છે એ નિચક છે તેઓ સાચા અથમ સાધુ હતા પોતાની વિનિત સાધનાના અમગ ઉપાસક હતા તેમની પામે પોતાની આગરી દૃષ્ટિ અને ચમિત દર્શા તેમના દર આરિતમમા

અપૂર્વ અલૌકિકતા અને દિવ્ય તેજસ્વિતા હતાં આ બધાના પરિણામે તેઓ સરસ્વતીદેવીના સાચા ભક્ત બન્યા, અને એ દેવીને વ્યક્ત કરવા તેમની વાણીએ નૂતન દિવ્યતા ધારણ કરી તેમના શબ્દેશબ્દે અમીની ધાતુ વખૂટવા માડી. તેમના વાક્યેવાક્યે જ્ઞાનની છોળ ઊછળવા લાગી આ નવીન શૈલીએ તેમના ભાવિકો પર ધારી અસર નિપજાવી જે વિષયનું તેઓ પ્રતિપાદન કરતા તેનું પૂરેપૂરું ધ્યાન આપતી વખતે સામી વ્યક્તિના પ્રશ્નોનો એવો સચોટ જવાબ આપતા કે તે વ્યક્તિ હમેશા પોતાને સાનુકૂળ બની જતી વાદવિવાદ વખતે તેઓ કદી પોતાના મનની સ્વસ્થતા કે શાંતિ ન ગુમાવતા. શાસ્ત્રાર્થ કરતી વખતે ધૈર્ય અને ગાભીર્ય એ એમના મૂળભૂત ગુણો હતા અને આથી જ જૈનશાસનને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં તેમણે અમૂલ્ય સાકલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

તેઓએ સમાજહિતના એવા પ્રશસનીય કાર્યો કર્યા કે જેથી તેઓ ભિન્ન ભિન્ન બિરુદોને પાત્ર બન્યા પન્નબમા સાધેલી પ્રગતિએ તેમને ‘ પન્નબ-કેસરી ’ બનાવ્યા અજ્ઞાનરૂપી અધકારને કેળવણી દ્વારા નષ્ટ કરવામાં સૂર્ય સમાન હોવાથી ‘ અજ્ઞાનતિમિરનરણી ’ કહેવાયા કળિકાળમાં ભવ્ય જીવોના પ્રેરક અને માર્ગદર્શક હોવાથી ‘ કળિકાળ-કલ્પતરુ ’ બન્યા આધુનિક યુગમાં વીર સમાન હોવાથી ‘ યુગવીર ’ તરીકે સન્નોધાયા.

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓની સાથે સાથે તેઓએ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને પણ ઉચ્ચિત રીતે ભર્તિમન બનાવી પન્નબ, ગુજરાત, મારવાડ આદિ પ્રદેશોમાં જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, કેટલાક શહેરોમાં અજનશલાકાઓના મહોત્સવો ઊજવાયા, અનેક સ્થળોએ ગુરુમૂર્તિઓના ગુરુમંદિર તથા સમાધિમંદિર ઊભા કરી પાદુકાઓની સ્થાપના કરી, ધાર્મિક અને અન્ય પ્રકારની કેળવણી અથ્થે અનેક સંસ્થાઓ ઊભી કરી, કન્યાશાળાઓ, પૌષ્ઠશાળાઓ, ગુરુકુળો, જ્ઞાનમંદિરો, વાચનાલયો વગેરેના વિદ્યાસ અથ્થે તેઓએ સમગ્ર જીવનને ખર્ચી નાખ્યું સાધર્મિક કડો અને કેળવણી કડો એકત્રિત કરવા માટે તેઓએ અપાર જહેમત ઉઠાવી.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તેમણે ધાર્મિક સાહિત્યની પણ કીમતી સેવા કરી છે તેમનામાં આતરિક કવિશક્તિ હતી ‘ પંચતીર્થની પૂજન ’, ‘ પંચપરમેષ્ઠીપૂજન ’, ‘ બ્રહ્મચર્યવ્રત ’ વગેરે ૧૯ પૂજનઓની રચના તેમની કવિત્વશક્તિનો નિદેશ કરે છે ‘ ભીમજ્ઞાન દ્વાત્રિશિકા ’, ‘ જૈન ભાતુ ’, ‘ ગલ્પ દીપિકા ’ જેવા ગ્રંથો એમના વિશાળ જ્ઞાનની ઝાખી કરાવે છે તેમના સ્તવનો, સમ્રાઝાઓ, સ્તુતિઓ તેમના ભક્તિસાહિત્યનું દર્શન કરાવે છે આ બધા સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરીએ તો જ એમની અપૂર્વ શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે.

પોતાના જીવનસંદેશને પહોંચાડવા તેઓ ગામેગામ, શહેરેશહેર ક્યાં. અનેક તીર્થોની ભાવપૂર્વક યાત્રા કરી જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમની વાણીરૂપી સૌરભ મહેકી ઊઠી, તેમના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી સર્વ સ્થળ ઝળહળી ઊઠ્યા તીર્થાધિરાજ શત્રુજય, ગિરનાર, આણુ આદિ સ્થળોની યાત્રા અથ્થે સધો થોભ્યા જ્યાં જ્યાં તેમનું આગમન થયું ત્યાં ત્યાં અપૂર્વ સ્વાગત થયું તેમણે સત્ય, અહિંસા, દાન અને દયા એવા અનેક વિષયો પર જ્ઞાનયુક્ત પ્રવચનો કર્યા જેની સમાજ પર તેની ઊંડી અસર પડી અનેક સ્થળોએ હિસામક કાર્ય બધ પહોં જૂના વહેમો અને રૂઢિઓ સામે તેમણે જેહાદ ઉઠાવી. સમાજનું નવનિર્માણ કરવા સતત ઝખના કરી આમ તેમણે સાધુસંસ્થાને દિપાવવા ઉપરાંત સમાજની પણ અલૌકિક પ્રગતિ સાધી તેઓ બાણુતા હતા કે સાધુસંસ્થા આખરે તો સમાજનું જ દરજ્જા છે, સમાજની પ્રગતિ થશે તો તેમાંથી જ સાધુસ્થાનો પાકશે આમ સમગ્ર સાધુસંસ્થાને સમાજનાં નવનિર્માણના કાર્યો ચીધી તેમણે નૂતન દૃષ્ટિ અર્પી છે; માટે જ તેમને સાધુસંસ્થાના કીર્તિકળશ કહીએ તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

દાનવીરસેઠ દેવકેરહા મૂલંબ
જેગ દર્મલાભની સાથે માલમ
ધાયજે ગઈડોલે અમારી સાથે
તમારી જેવાત થઈ હતી તે
મુજબ એકે એમુંકુ વિશ્વાસુ
આદમીની સાથે થયેલી વાત
મિત મુજબ અમારો વિમાર
નીચે મુજબ જ લખાયે છે
હો સ્પીરલની વાત બહી મોટી
અને અશક્ય જેવી અમને
લાગે છે તો એના બદલામાં
હો સ્પીરલની જલદી જરૂરત
ન પડે એવીરીતે આપના
સાધર્મિભાઈઓની તુરતસી

નુ મોટે ખાસ સગવડ
મોટા પાયા ઉપર ધાયે તો
વધારે સારૂ બજવાનેગાં
અને આડામ જૈનસમાજ
માં આજ સુધી થયું નથી
આપણે તમ પ્રથમ જ બરે
આવશે અને હમેશાં
મોટે ડાયેમર હશે મોટે
બહા નાના નાના ડોમો
કરવા કરતાં એકેજ મોટું
અને સગીન ડોમ ધાયે તો

૩
ડોઈપણ કુટુંબ કહેવાયે
આ બાબત પ્રથમ પછી કુદ
વખતે પત્રો મા તમને
જણાવેલ યાદ હશે -
એ ઉપરાંત શ્રીમહાવીરજૈન
વિદ્યાલયે મા આપણે અમર
નામ અમદાવાદ વાહા
વાડીલાલ સારાભાઈની
મારૂંકે થવાની જરૂરત છે
એ આપ પોતે જાણો છો
કોરણે પ્રથમથી આપેજ

૪
શ્રીમહાવીરજૈન વિદ્યાલયે
ડોમ માથે લોધેલું છે -
આ બે ડોમ ખરા આપની
જીદગીમાં લાડો લેવાના
સમજવામાં આવે છે તો
આશા છે આપ જરૂર ઉદાર
તા દાખવી વિમારી એકે
મરૂંકમ પછી જણાવશો - મોટી
મંદભાઈ આવશે ત્યારે
બની રીકશે તો કુટુંબ આજ
રી હાલ એજ વલ્લભનિ
ગાદર્મલાભ

વલ્લભવાણી *

અનેકાંતવાદ

હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ મુખ્ય દર્શનો—જૈન, બૈન અને વેદ શાસ્ત્ર-મંત્રી દષ્ટિએ વિચારનાં તેમના વિભાગ પડી શકે છતાં તે વિવાદાસ્પદ છે. આથી આ ત્રણેના પ્રથમ કથું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુકેલ છે.

સ્વં પદાર્થો એકાંતે નિલ નથી તેમ જ એકાંતે અનિલ પણ નથી વેદ સ્વં વસ્તુને એકાંતે નિલ માને છે. ઔદ્દર્શન દરેક સ્ત્રી-તને એકાંતે અનિલ કહે છે. આમ વેદ નિલને માને અને ઔદ્દર્શન અનિલને—કાલિદાસે—માને સાદી ભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે વસ્તુ જે પ્રમાણે છે તે જ પ્રમાણે રહે છે એવું વેદનું માનવું છે—વસ્તુ જે હાલતમાં જે સ્વરૂપમાં છે તે જ હાલતમાં અને તે જ સ્વરૂપ સદૈવ ટકી રહે છે એવી વેદની માન્યતા છે. જે વસ્તુ એકરૂપ રહે તે નિલ ઔદ્દર્શન બરાબર અનાથી ખીટું જ કહે છે વસ્તુ કાલિદાસ છે હરપણે એનું સ્વરૂપ બદલાય છે એકરૂપ વસ્તુ રહી શકે જ નહિ અને આથી વસ્તુને અનિલ કહેવાય એક જ વસ્તુને વેદની એકાંતે નિલ માને અને ઔદ્દર્શનિક અનિલ માને

જૈનદર્શન આ બંનેની કાલ્પક શાન કરનાર દર્શન છે. જૈનદર્શનનો સિદ્ધાંત અમાધ-અતમ છે. સદેહને એ પોતાના મનોપ્રદેશમાં કદી પ્રવેશવા દેતો નથી શંકાનું તે તરત જ નિરસન કરે છે શંકાનું નિધન એટલે સ્વાહવાદ એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય ખરું. જૈનદર્શન માને છે કે વસ્તુ એકરૂપે ન રહે સમયે સમયે તેની અવસ્થા બદલાય નહોતું તો આનું ક્યાથી? હવે તે ગયું ક્યાં? આમ જૈનોનો મત સ્વાહવાદ અનેકાંતવાદ છે—એકાંતવાદ નહિ જૈનો વસ્તુને સદા નિલ કે એકાંતે અનિલ માનતા નથી.

સ્વાહવાદને અપેક્ષાવાદ પણ કહે છે. એક અપેક્ષાએ વસ્તુ સચ રહે, તો અન્ય અપેક્ષાએ વસ્તુ અસલ પણ રહે જે એકનો ગુરુ છે તે બીજાનો ચેલો છે. જે એકનો પિતા છે તે જ બીજાનો પુત્ર છે. આમ વસ્તુની સત્તાસલતા સમજવા વસ્તુના અતરંગ અને અહિર સંબંધો સમજવાની અપેક્ષા રહે છે.

ઔદ્દર્શનનો વિચાર કરીએ. આ દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે વસ્તુનાં સમયે સમયે નાશ થાય. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ બીજા જ સમયે સ્વરૂપ બદલે. પહેલા સમયે હતી તે બીજા સમયે નથી રહેતી. આ માન્યતામાં રહેલી અપૂર્ણતાનો તરત જ ખ્યાલ આવી જાય છે આ માન્યતા પ્રમાણે ઉધર આપનાર અને ઉધાર લેનાર બંને બીજા સમયે નાશ પામે ઉધર આપનારનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. ઉધાર લેનારનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. તો પછી રકમની લેણાદેણી કરશે કોણ? આ દર્શનની અપેક્ષાએ તો બંને મરી ગયા.

પરંતુ અપેક્ષાએ વેદ અને ઔદ્દર્શન—બંને સાચા. એક અપેક્ષાથી નિલતા પ્રરૂપી શકાય અને બીજા જ અપેક્ષાથી અનિલતા પણ દર્શાવી શકાય સમયે સમયે વસ્તુનું બદલાવું ને તેની અવસ્થા—દશા કે હાલત અથવા પર્યાય મૂળ વસ્તુ કાયમ રહે તે જ્ઞ. મૂળ વસ્તુમાં કોઈ ફેરફાર થતા નથી, અને તેથી તે નિલ છે તેના સ્વરૂપમાં, અવસ્થામાં, હાલતમાં, દશામાં કે પર્યાયમાં સમયે સમયે ફેરફાર થાય છે તેથી તે અનિલ આમ જ્ઞથી દરેક પદાર્થ નિલ અને પર્યાયથી દરેક પદાર્થ અનિલ રહે છે.

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ

લેખ-સંગ્રહ : ગુજરાતી વિભાગ

સપાદક મટ

હૉં મોગીલાલ જ સાહેમરા, ણ્મ્ ણ, પીણ્ ડી
ટૉં ઉમાકાન્ત પ્રે શાહ, ણ્મ્ ણ, પીણ્ ડી
શ્રી નાગદુમાર ના મફાતી, વી ણ, ણ્લ્ણ વી

દરોજ એક પૈસો આપો

આ શુ ? એક પૈસો જ આપવાનો ? એક પૈસાથી શુ થશે એમ તમને વિચાર થશે સન્નતા ! તમારા જેવા એક લાખ લાખોને દરોજ એક પૈસો આપે તો એક વર્ષમા સાગપાય લાખ રૂપિયા ભેગા થઈ જાય. રીપે રીપે સરોવર ભરાય તેમ પૈસે પૈસે રૂપિયાનું સરોવર ભરાઈ જાય. લક્ષ્મી ચચળ છે આપણને ખચર ન પડે તેમ તે જતી રહે છે. કરકસર કરી દરોજ એક પૈસો બચાવો હું તો માનું છું કે તમે દરેક દરોજ એક પૈસો જરૂર બચાવી શકો પૈસો બચાવો. બધાના પૈસા એકત્રિત કરી તે રૂપિયા તમારા સંઘર્ષી લાખોને પગભર કરવાના કાર્યમાં લગાડો.

સારો સ્વભાવ રાખો

કિનારે બેઠેલો સન્યાસી તળાવમા ડૂબતા વીંછીને બહાર કાઢીને બચાવે છે. તરત જ વીંછી સન્યાસીને ડૂબ મારે છે. ડૂબ મારતાની સાથે સન્યાસીના હાથમાથી છૂટીને વીંછી ફરીથી પાણીમાં પડી જાય છે. તેને ડૂબતો દેખી સન્યાસી ફરીથી તેને બચાવે છે. સ્વભાવ મુજબ વીંછી ફરીથી ડૂબ મારે છે ફરી પાણીમાં ડૂબે છે સન્યાસી ફરીથી તેને બચાવે છે. આ દૃશ્ય જોઈ રહેલો કોઈ મુસાફર સન્યાસીને પૂછે છે - ‘ આપ તેને શા માટે ફરી ફરી બચાવો છો ? ’ સન્યાસી પ્રત્યુત્તર આપે છે ! “ લાઈ, વીંછી જો તેનો ડૂબ મારવાનો સ્વભાવ હોયતો નથી, તો પ્રાણીમાત્રને દુઃખમાથી બચાવવાનો હું મારો ધર્મ કેમ છોડું ? લલે કોઈ ખરાબ સ્વભાવવાળો ખરાબ કરતો જાય, પણ તમે સન્ન જાઓ તો તમારા સારા સ્વભાવને ન છોડવો જોઈએ ”

સંગઠન સાધો

સૂતરનો એક દોરો જરાક ખેંચતાં તરત તૂટી જાય છે. સૂતરના ખૂણ તાતણા ભેગા કરી બનાવેલ દોરકું જનવરોમા મજબૂત ગણાતા હાથીને પણ બાંધી શકે છે. તમે જુદા જુદા બોલશો તો તમારો અવાજ કોઈ નહિ સાંભળે બધા જો એક સાથે એક અવાજે બોલો તો તમારો અવાજ આખી દુનિયાને સાંભળવો પડશે તમારા સંગઠિત અવાજથી અનેક ખરાબાઓનો નાશ થશે. એનાથી તમારા દરેક કામ સિદ્ધ થશે બધા જોડે પ્રેમમય વર્તન કરો. એકબીજાના વિચાર સમજો એકત્રિત થઈ લલાકા કાપો કરવા તૈયાર બનો સંગઠનથી બધું શક્ય છે. સંગઠન આત્માના ઉદ્ધારનું સાધન છે આત્માનો ઉદ્ધાર થવાથી મોક્ષના માર્ગે આગળ વધી શકશો

બ્રહ્મચર્યનો મહિમા

બ્રહ્મચારીને જગત વદન કરે. બ્રહ્મચારીના તેજથી બધા અનર્થ જાય. ઉચ્ચ વિચારો, ધર્મશ્રવણ, ઉત્તમ પુસ્તકોનું મનન, સયમ અને સતત ઉદ્યમી રહેવાથી વિષયવાસના શાત પડે છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ અને આત્માને પરમ શાંતિ મળે છે. બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અપરપાર છે. ગૃહસ્થે પણ સ્વદારાસંતોષી બની અને તેટલું વધુ ને વધુ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ તપમા શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્મચર્યનું મન, વચન અને કામથી પાલન કરનાર સાચો જૈન છે.

સદ્બુદ્ધિ રાખો

જે બુદ્ધિ દ્વારા એકબીજા વચ્ચે મિત્રતા, સંપ અને એકતા થાય, ધર્મની ગાથાઓનું તરવ સમજાય-સમજાવાય, સલની ઓળખ થાય, નમ્રતા વધે, સયમમા વૃદ્ધિ થાય, સેવાભાવી બનાય, સાગવૃત્તિ આવે, ધર્મપ્રેમી થવાય તે સદ્બુદ્ધિ આવી સદ્બુદ્ધિ રાખી તમારા જીવનને સાર્થક કરો સદ્બુદ્ધિદ્વારા સમાજના લલા માટે ઉદ્યમ કરો

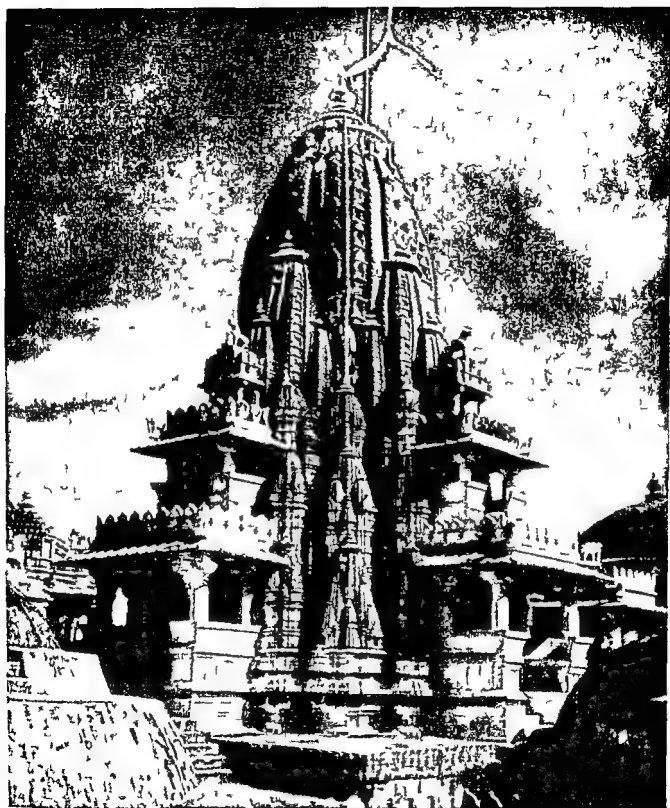
આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ

લેખ-સંગ્રહ : ગુજરાતી વિભાગ

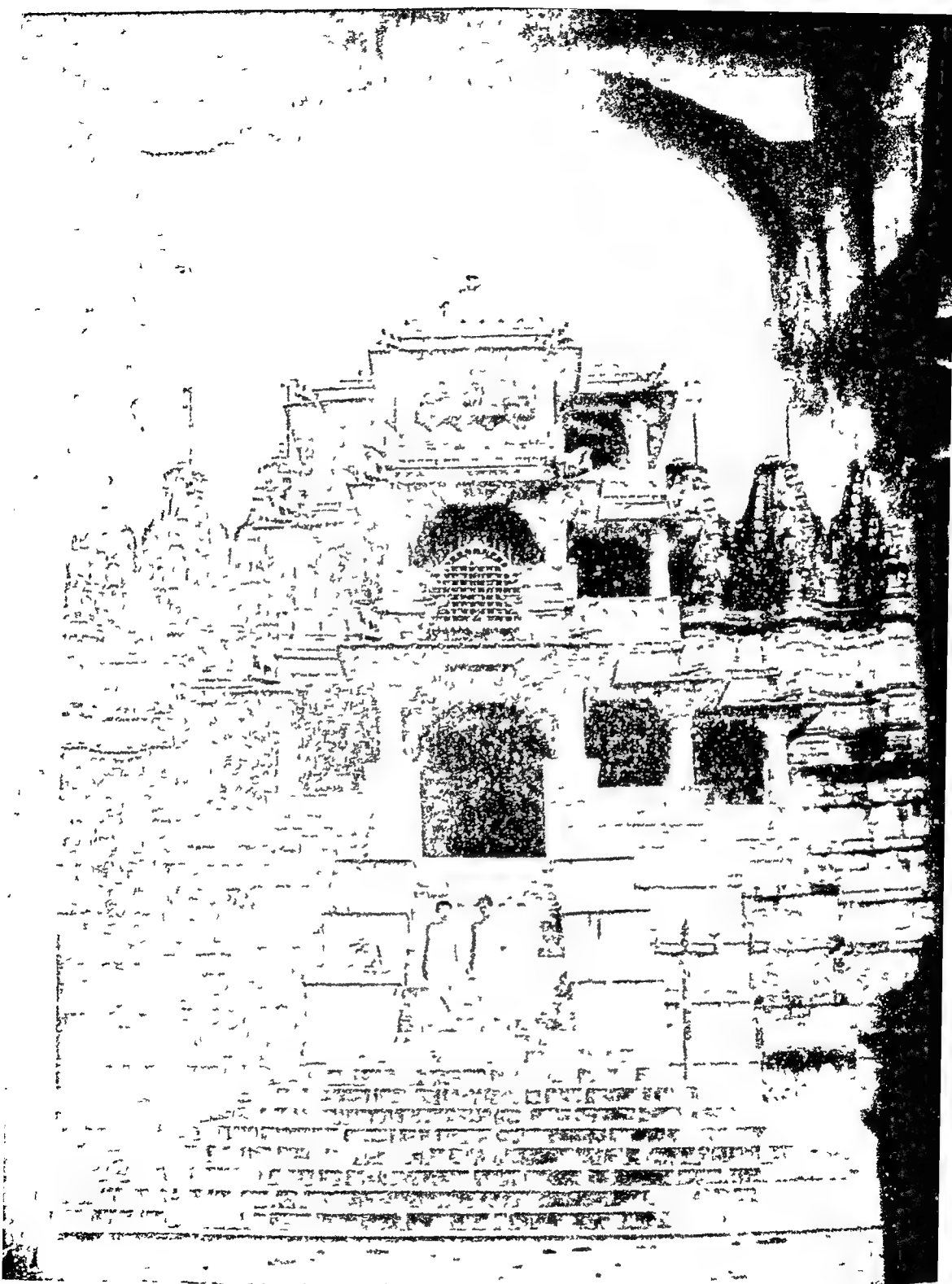

મપાદક મડલ

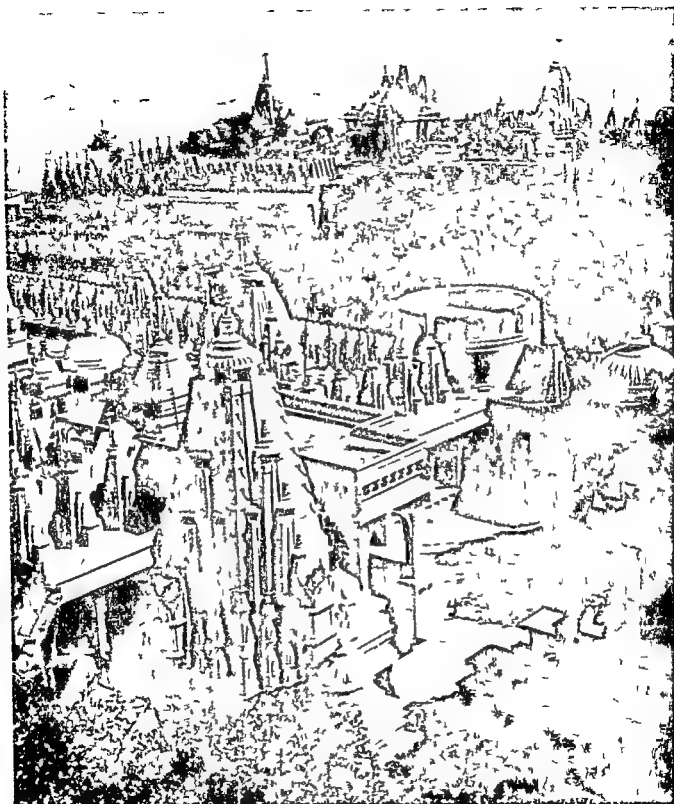
હોં મોગીલાલ જ સાહેસરા, ણમ્ એ, પીણ્ચ્ ડી
હોં ઉમાકાન્ત પ્રે શાહ, ણમ્ એ, પીણ્ચ્ ડી
શ્રી નાગકુમાર ના મકાતી, વી એ, પ્લપ્લ્ પી

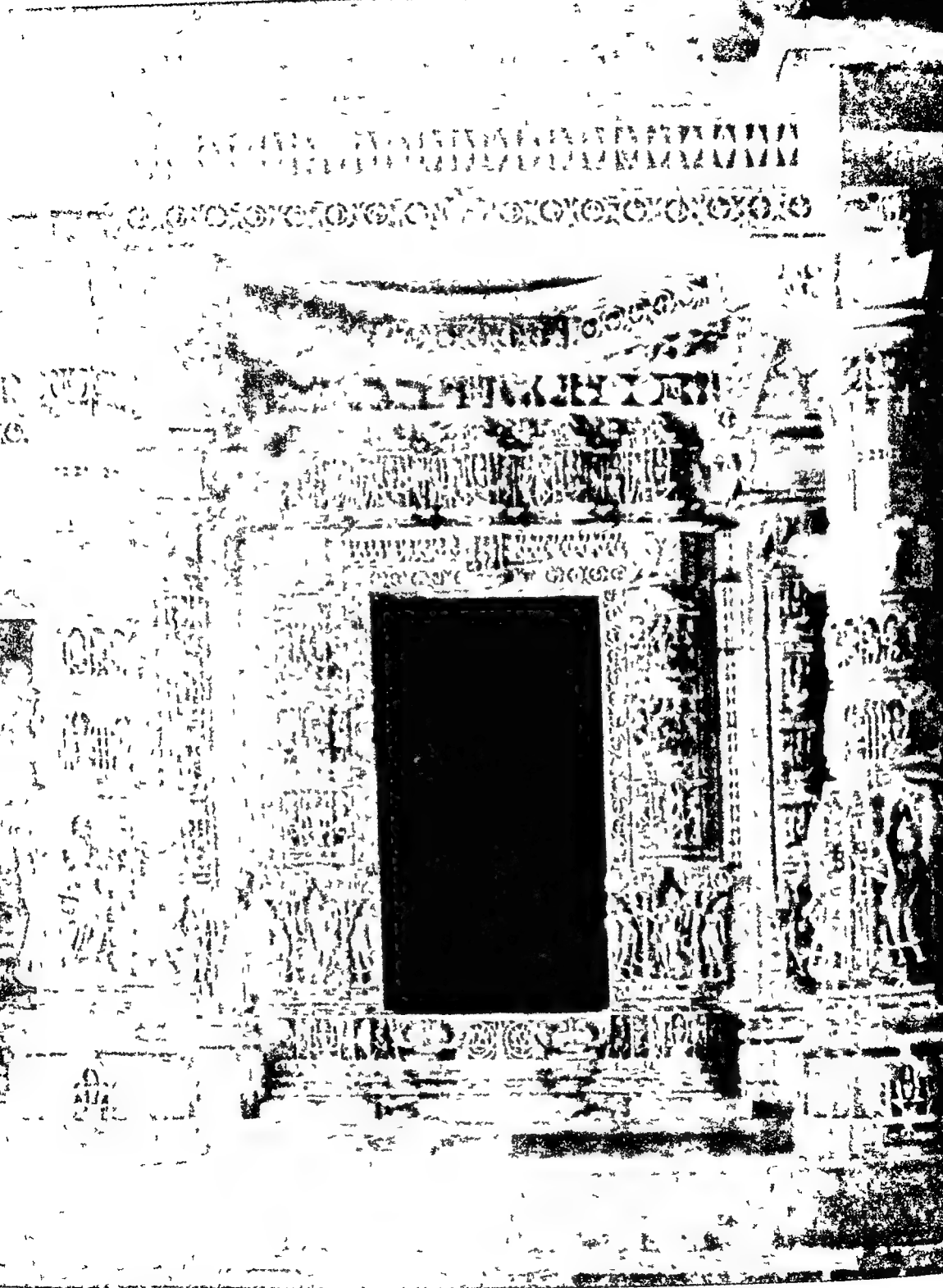
धरणागढे बबलचल चतुसुप निनप्रामाणु गगनचुडी निग्रर राणकपुर १५वीं सदी
 Shikhara of the famous temple at Raigarh 15th Century

ધરણાશાહ અને રતનાશાહે વધાવેલ ચતુર્મુખ દેરાસરનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર, રાણકપુર, ૧૫મી સદી
Entrance to the temple at Rānakpur built by Dharanāshā and Ratanashā
in the 15th Century

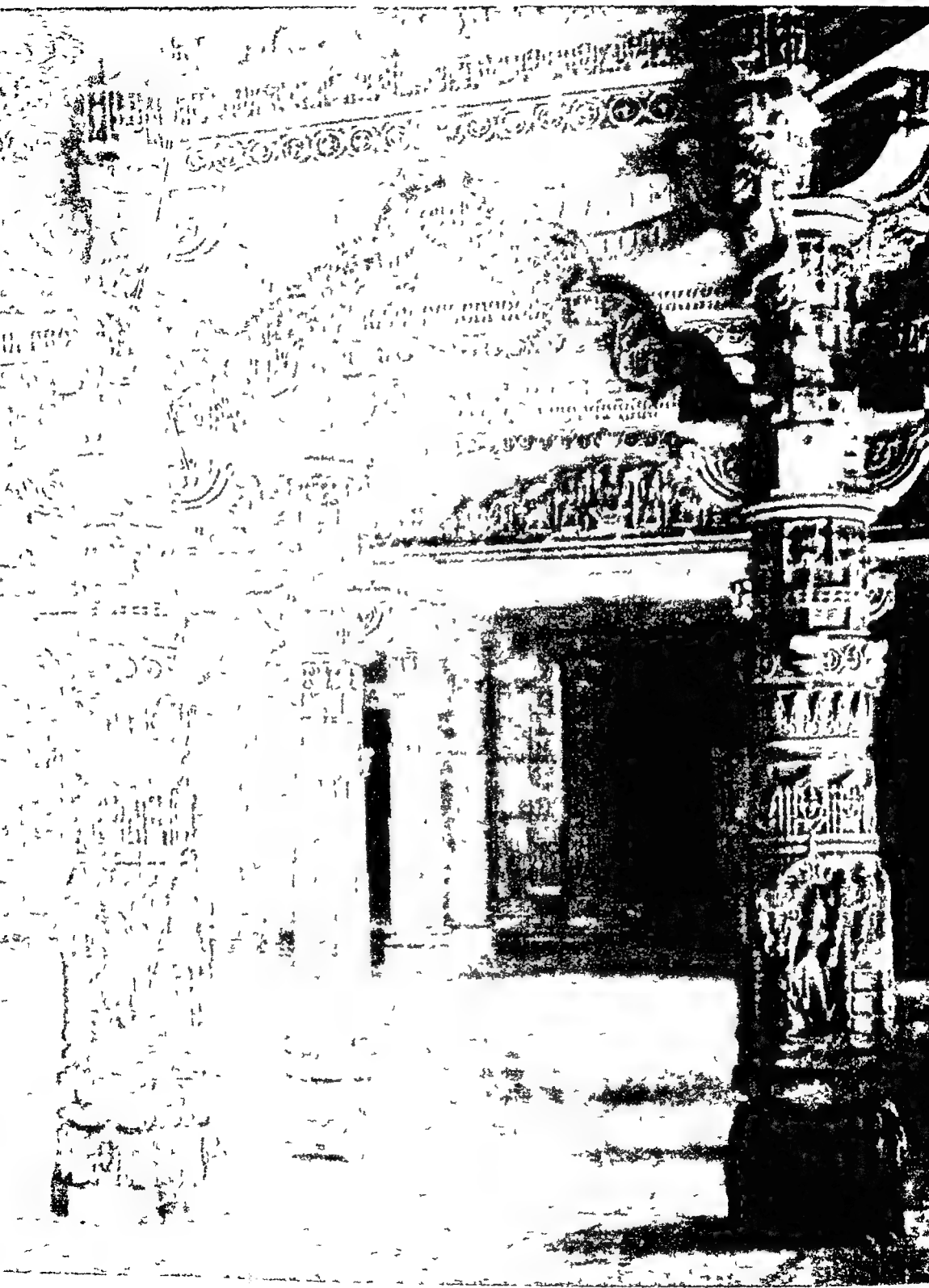
सौराष्ट्रिया नगरेषु पाटिनाणा
 Satrunjaya The city of temples Palitana Saura [ra

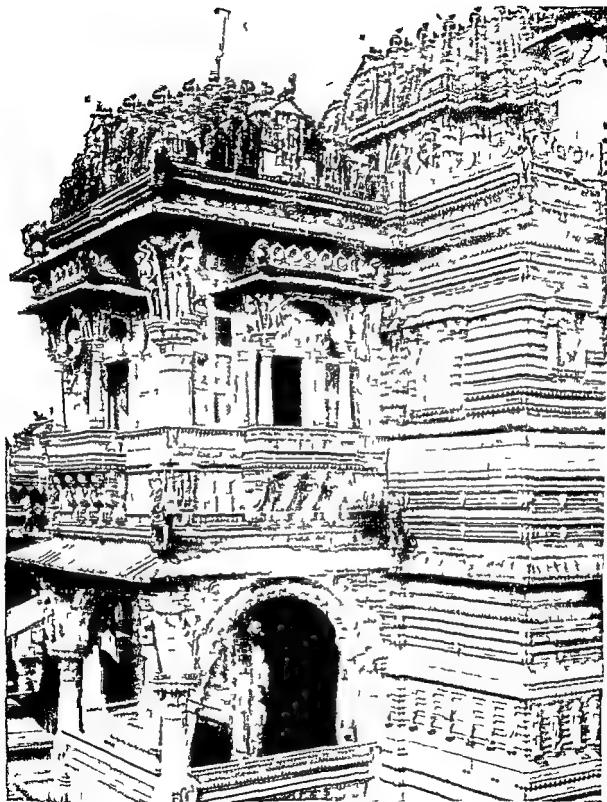
કુભારિયાજીનાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરની ભમતીમાં ચૌદ સ્વપ્ન અને દેવ-દેવીઓ કોતરેલ સ્તંભ અને દ્વાર
 Interior of Pārsvanātha temple, Khumbhāriā, N Guj c 12th Century

राणपुरा चतुर्गुण जिनप्रसादना कलामय स्तम्भोपस्ती मन्सुव फोतरण
Richly carved pillars in the famous Jaina Shrine at Ranakpur 15th Century

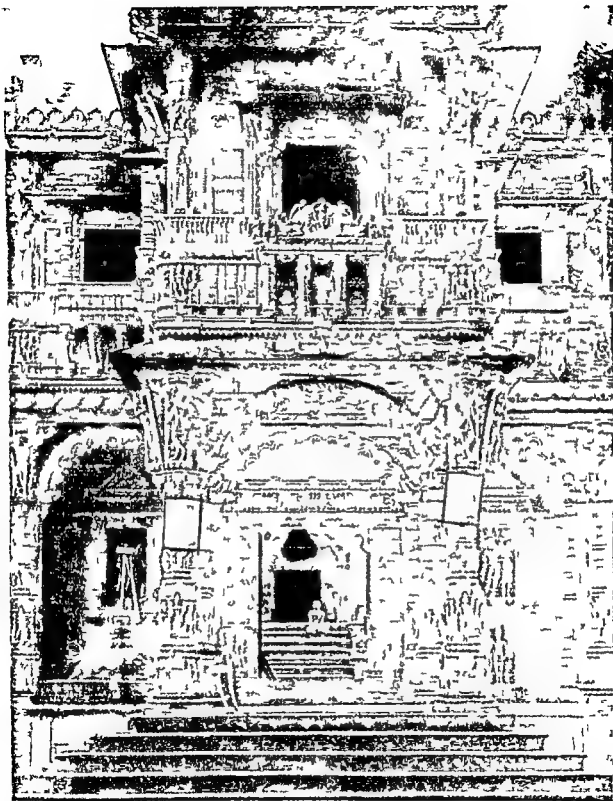
विमलवसही, आबु गगमंडप तथा देवकुलिकाओनु एक दृश्य
 Ornamental interior of the Rangamandapa and Devkūlikās, Vimal-Vasahī, Ābu

हथिंगला दशमरनो उपरनो भग समाना १९वीं हदी
Upper part of Hathising temple side view Ahmedabad 19th Century

માલાદેવી મંદિરનું ભૌંવતલિયુ અને પડશાલ, ગ્યારાસપૂર, ભીલસા
 Basement and porch of Mālādevī Shrine, view from south, Gyaraspur, Bhilsa

શેઠ હાથીસિંગે બનાવેલ દરામરનું વહામણ પ્રવેશદ્વાર, અમદાવાદ ૧૯મી સદી
 Entrance to the temple built by Sheth Hathising Ahmedabad 19th Century

लृण-वसहीना रगमडपमा प्रभुर्शनलीन साध्वीजीओ, आबु, १३मी सदी
Rangamandapa of Lūna-Vasahī (Ābu) with Jaina nuns worshipping, 13th Century

जेन स्तंभ, चित्तौड़गढ़, इ. स. बाद ११००
Jaina Pillar Chitorgarh c. 1100 A.D

चौरीचौर आर्वा-नागेश्वर सच और इत्यादि]

ઓગિસ્સાના આવેલી ઉત્થગિરિ અને ખંડગિરિની શુદ્ધાભા ભારતની પ્રાચીનતમ આપત્તરચના આ ગણાય છે એના અરૂપનુ વૈચિત્ર્ય, શિસ્તપ્રતિભાઓની કાલગિદ્ધતા અને ગંધારગુપ્તી વિશેષતા અતિ

પ્રાચીનતા વગેરે કાળગાંને લઈને ભારતના વિદ્વાનોએ તેની પર ઘણું શાસ્ત્રીય ઉદ્યગિરિ - ખંડગિરિ સંશોધન કર્યું છે આ શુદ્ધાઓની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાનો યશ ગુગુમતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિત ભગવાનવાલ દેવજીને મળ્યો છે. હાથીગુફાના પ્રવેશદ્વાર ઉપર ભાગીતૂટી પ્રાચીન લિપિનો લેખ છે તેનું સ્વરૂપ ગિરનારના અશોકના શિલાલેખોને મળતું દોઢ, સૌએ તેને જૌહર શુદ્ધા ધારી લીધી હતી પણ તેનો ઉદ્દેશ થતા તેમા પ્રારંભ જૈન મતથી કરેલો છે તે પરથી છેવટનો નિર્ણય થઈ ગયો સાતમા સદ્ધાના ચીની પ્રવાસી હુ એન સંગે ઉલ્લેખ કરેલો છે કે તે કાળે કલિંગ દેશમાં જૈન સંપ્રદાયનું મોટું મથક હતું અને ઉપગોષ્ઠ લેખ તે ગાનની સાગિતી આપે છે.

કલિંગના ગગન ખાગ્ગેલે જૈન સાધુઓ માટે અનેક ગિરિનિવાસો કરાવ્યા હતા. તેણે આંત્રના સાતકર્ણી ગગને સદાય કરી હતી. ઈ ૫ ૧૫૫ થી ૧૬૫૫ સંવત ૧૬૫૫માં તેના રાજ્યકાલને ૨૩ વર્ષ થયા હતા.

હાથીગુફાનો પત્થર ઘસાતાં જાય છે, શિસ્ત જુસાતું જાય છે પણ તેના પર આવી મદત્તનો લેખ હોવાથી તે જરૂર પ્રધાનસ્થાન ધરાવતી રહે. એની કવચિધાનની નેહી અને શિસ્તપાટ્ટિઓ અચૂકપણે સાચીના તોરણદારો અને ભારતના વિદ્વાનોને મળતી છે એટલે ઈ. ૫. ખીન્ન હાથીગુફા સેકાનુ કામ તે કો છે ત્યાં જૌહર સંપ્રદાયના કોઈ અવગેષો નથી. ગગલુની, નાગ કે વ્રક્ષપૂજન, સ્વચિત્ત વગેરે ચિહ્નો એ કાળે સર્વવ્યાપક હતા કેટલીક જૂની શુદ્ધાઓમાં જૈન તીર્થંકરો અને પાર્શ્વદેવી ઉત્ક્રાણ પ્રતિમાઓ છે. ઉદ્યગિરિમા ગાલીગુફા હાથીગુફા, વ્યાઘ્રગુફા વગેરે જુદા જુદા નામોવાળી ૧૯ શુદ્ધાઓ છે ખંડગિરિમા પણ ધૈવિધ્યવાળી ૨૪ જેટલી શુદ્ધાઓ છે શુદ્ધાઓમા સ્તંભોવાળી પરસાળ કે ઓસરી અને સાથે અનેક ખંડો છે

વ્યાઘ્રગુફાનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે એક વિશાળ ખડકને ટોરીને વાળના કાડેલા મોનો ઘાટ ઉપરના છગ્ગને આપેલો છે નીચે એક દ્વાર બનાવી અદર સવાઈ ફૂટ ઊંડી, સાત અને નવ ફૂટ પહોળીઓડી ઓરડી કોતરી કાટેલી છે. આ એક તરંગી પ્રકાર છે, પણ તેથી નક્કી થાય છે કે એ કાળે વ્યાઘ્રગુફા ધાર્યો ઘાટ વિગટ રૂપમા ઉતારવાની કલા સિદ્ધ થઈ હતી ખંડગિરિની તત્ત્વગુફાના સ્તંભ (પર્સીપોલીસ) ધરાની ઘાટના છે અટારીનો કંદેરો ભારતના જેવો છે ત્યાં હાથી, મોગ, હરણ અને પશુપખીઓ પણ કોતરેલા છે

પશ્ચિમ ભારતમા ખીન્નપુરની દક્ષિણે બદામીની શુદ્ધાઓ જેતાં સમન્વય છે કે એ કાળે બ્રાહ્મણ, જૌહર જૈન દર્શનિકોનું સહજવન કેટલું શક્ય બન્યું હતું બ્રાહ્મણ શુદ્ધાઓનો સમય એક લેખમા શક વર્ષ ૫૦૦ એટલે ઈ સ ૫૭૬ આપેલ છે બદામીની ચાર શુદ્ધાઓમા એક જૈન બદામીની શુદ્ધાઓ શુદ્ધા છે પણ ચારે એકબીજાને એટલી મળતી છે કે એક જ સમયમાં તે કોતરાઈ હશે એમ કહી શકાય, છતાં જૈન શુદ્ધા સૌથી પાછળ થઈ લાગે એ શુદ્ધા ૧૬ ફૂટ ઊંડી અને ૩૧ ફૂટ પહોળી છે પરસાળને બેઉ પડખે આકૃતિઓ કરેલી છે અદરની પ્રતિમાઓ શુદ્ધાના જ ખડકમાથી કોતરાવેલી છે. ઈસુવરની ઈફસલાના પાપાણુમદિર સાથે સરખાવતાં તેનાથી એક સૈદ્ધો પાછળ લાગે. બદામીની લીતો પર અજંતા શૈલીના ચિત્રો છે. બદામીની નજીકમા એહોલ ગામે બદામીથી મોટી જૈન શુદ્ધા બ્રાહ્મણ શુદ્ધાની પાસે છે. તેની પરસાળને ચાર સ્તંભો છે

પ સાગ ૩૦ ફૂ લાખી, છ ફૂ જેટની પનાળી અને સુર એરી ઝન છે આ છનનો મ પ ૧૭ ફૂ ૮ ઇંચ પહોળો અને ૧૫ ફૂ ઊંચ છે તેની આસપાસ નાના દેવરો નેરેના છે અને સામે મુખ્ય ગોળ ટા બોરસ ચોરસ છે તેમા શ્રીમદ્વાની પદ્મામ્ન પ્રતિમા છે તેની આગળ બે ગ્રેટ છીમ્ના મ્તમો છે મોડ ૬ નાહણુ ચુરુઓની જેમ પ્રવેગ આગળ બે નાહુ દ્વારખાઓ કોતરવા છે બદામી તાનુમા ખીમ્ન પણ જન મિગે છે

ઈનુ અગ્રદાથી ૩૦ માર્દન છેદે ઓરમા ની પાસે આવેનુ છે ઈનુના ગિ પમા પાસણમિગે અને ચુદામિગેના જેવી માન અનગ કોતરણી નથી પણ તેનો બહિરગનો Cપન ખરેખર દેવમિગેની જેમ ઘડી કાઠી આ ૧૦ પ્રત્યક્ષ કરામા આવ્યો છે એટલે તે પદ્મામ્થી અખ કોતરી કાઠેના ઈનુ શિખો જ છે જગનની નિરાળમ્મ ક નાકુલિઓમા તેની ચણના થાય છે શ્રીમ શિ પો તેની પામે સામણ બની જાય છે પણ ને ઉપરથી ભોળન ચુધી કોતરી મિગેનો સપૂર્ણ ઘાટ રતમો અને છેડદ અ રના મરખો અને ગોનમોમા અદ્ભુત પ્રમાનસાળી પ્રતિમાઓ સ્વ-૭ સમ્રામણ, સુર તણા નથી મિપૂણુ બનાવેની છે લગભગ આ માર્દનના વેગસમા ખ ૨ કાપીને કરવા ૩૪ જેટલા ખ મિગેમા પથી દમા ક્ષ ૧ ચુધીની શિ પમ્જાનો પ્રતાગ છે આમા મોટા લાગની બાહણુ અને બાકીની બૌદ્ધ જૈન ચુદાઓ છે અહીં ફરી આપણને કનાની ચુદિમા સર ધર્મોનુ આમન્ય જોના મગે છે

ઈનોરી અતિ ગૌરુ વચ્ચુ જોના હીરું અનિ Cનચુ
વિશ્વમ્મો કીયુ મ ૧૭૫ ત્રિભુવન ભાવનણ સહિનાણુ

(શ્રી મીપતિ ૪ -)

ઈનુ - ઈનોગ (બેલામિર) ની પ્રસિદ્ધિ કેવી હતી તે ઉપરની પ્રગમિથી સમજાય છે ઈનુગની જૈન ચુદાઓ આથી પાછળ થયેની લાગે છે ચુદામિગેની પિવન ૧૦માથી નરની માત્ર બાહ ૨૧૩૫થી ચર્ધ રમે આ મનભાગ અ ૨ પ્રમથ જાય એના રેનુથી કોતરેનો હોય છે બાધમમ્થી કઠેના મમ્ન ૨ તા તેના છે. મોટા રાખના અને તે માથે ખમ્મના લાગ પ્રમાણે ૮ ૧ ચાલના પણ ભારેખમ રહેવા દેના જેઈએ આથી અ ગની રચનાને તેને અનુસરી આગ લેરો પડે

ઈનુના જૈન ખ મ્મદિરી ઈ સ ૮૫૦ પદેનાના નથી તેનુ ૧૮૨૩૫ અને પ્રતિમા મોધ્વાનથી જેઈએ તો નિણુ (નિસ) પદ્મનિએ મમ થયેનુ નાગે છે બાહ્ય મુ મ્મ પ્રતાસ પણ એ જ મીનીની છે બને વચ્ચે એમ્લું સામ્ય છે કે તે ૧૧ રચનામ્ન વચ્ચે મુ બન નહિ હોય

ઇન્દસમા અને કૈ સાસનાથ મ ને મિગે બે માગના છે અને અ ૨ નાના ખરો છે જૈન મિ મા મોમનેચર અને પાર્વનાથની પ્રતિમાઓ છે તે પછી તે ગિયર જૈન સમ્રાવન છે એમ નિણય ફરી સમય બ ૧૩૧૩માં એ લેખ છે તે કન્દ બાસમા છે તેથી માની રાખાયે શિ પીઓ ૬ દસબ્દા દિગ્ગજના દના અ ૨ તેઓ દિવિડી ધાગ લઈ આવ્યા ત્યા એમ ૨ તી માપ ૧૦ નાથી છે સાગી બાહુ ૩૨ ફૂ ૬ ઇંચનો એ જ નિ પના અમ હતો તે સો ૪૧ પાના પગી ગયો હતો આ ચુદાઓના Cપ ના બાગમા પામ્વનાથની નિરા પ્રતિમા કોતરેલી છે આ પ્રતિમા પર મોતરેન અક્ષો પછી નાગે છે કે તે ઈ સ ૧૨૦૫ની આવપામ ચર્ધ હો

આ બધા શિખો ચાતુક અને ગ દૂદ્દ ગ ન્યોની મીમા ઉપ દોસથી બ ને ૧ નોની સરીઆનો તેમા પ્રભુમેનો થયો નવાન છે અહીં ઉત્તર ભાગમા મિમ્મી રહેવા દેવમિગેની નિરા ગતા અને

શિખરચત્રાઓને અવકાશ નથી જતા કલ્પના અને રૂપનિર્માણની શક્તિ અજ્ઞાની બલકે આ પ્રસારી રહી છે.

પહેલા આલુક્ય સમયનો છેલ્લો ગગન કીર્તિવર્મા ખીતે ઈ સ ૭૪૬માં રાજ્યપદે આવ્યો, પણ ઈ સ ૭૫૭માં માલ્યખેડના રાષ્ટ્રકૂટ દત્તિદુર્ગે તેનું રાજ્ય પગલી કીતું તે પછી, જૈનોએ, ઈસુમાં ઈસ્રી શૈલીના મદિરો કરાવ્યા કેલાસ અને ખીજન મદિરો, રાષ્ટ્રકૂટો પોને ઈસ્રીએ હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે બ્રાહ્મણ શૈલીના થયા એમની આણુ નર્મદના કાકા મુધી પહોચી હતી આ બધું જોતાં જો કો કરતાં જેન સંપ્રદાયને બ્રાહ્મણો સાથે કીક કાવ્યુ જલ્લાય છે

ગુકાશિલ્પમા અગલનુ ગણીએ એવું એક પાપાણુમદિર, પ્રાચીનતા અને કલાપ્રગુનાસરું ઉદ્દેખય જેવુ, દક્ષિણમાં તીનીવેલી પ્રાંતમા શ્રીનીલીપુત્રથી ૨૭ માઈલ દુર, કન્યાકુમારીથી ૭૫ માઈલ ઉત્તરે 'કાલુમલાઈ' નામના સ્થળે મલ્લપલીપુત્રમ જેવુ જ ખડકમાં કોતરેલુ મદિર છે એ પૂરું થયા પામ્યુ જ નથી એનો દાનવીર મૃત્યુ પામતાં કામ બધ પચુ ન હોત નો એનાં કેટલો વિચાર થઈ શકત તે કહેવાતુ નથી તે ટેકરીની ખીજ નરક તીર્થકેળેની પ્રતિમાઓ છે તે લગ જૈનોની વસતિ છે. આ મદિર કોઈએ પાછળથી પૂર્ણ કરાવ્યુ નહિ એટલે તેના મૂળ દાનાની કીર્તિ અમર રહી છે.

દક્ષિણના જૈન ગુકામદિરોની કલામા સિતલવાસલ (સિદ્ધજ્ઞાલ) અથવા સિદ્ધનાં વાસ તે સ્થાપલ શોભા ઉપરાંત ચિત્રકલાની પ્રાચીન પરિપાટીના એક અનન્ય સ્થાન નરીકે જાણીતુ થયેલુ છે પુદુકોટાથી નવ માઈલને અંતરે આ ગુકામઃપ આવેલ છે આં ઈ પૃ ત્રીજી સિતલવાસલ સદીનો બ્રાહ્મી લેખ છે તેમા મૃત્યન છે કે જૈન મુનિઓના નિવાસ માટે તેનું નિર્માણ થયુ હતુ આ સાત સમાધિગિલાઓ છે. ગુકાનો અતગ્ગ વિસ્તાર ૧૦૦ ફૂટ લાંબા અને ૫૦ ફૂટ પહોળો છે તેનો રચનાપ્રકાર ઈ સ ખીજી સદીથી આરંભી ૧૦મી સદી સુધી પહોંચ્યો છે. સાધુઓને અરણ્યવાસ વધુ પસંદ હતો એટલે વખતોવખત આ લિલ્લ બિલ્લ પ્રકારનુ કોતરકામ અને રૂપરચના થયા કયાં છે. ૧૦મી સદીમા પદ્મવરાજ મહેન્દ્રવર્મા કલાનો મહાન આશ્રયદાતા હતાં તેણે આ ચિત્રો કરાવ્યા છે તેમાં મુશોલિન કમળસરોવરો તેમ જ અપ્સરાઓ અને કેટલાક જૈન પ્રસંગો છે. ચિત્રોમા અજ્ઞાતાના પાછલા સમયની સપૂર્ણ અસર છે. ભીતો પર ચિત્રો કરવાની પ્રથાનુ સરકણ આજ સુધી જૈન સંપ્રદાયે નભાવ્યુ છે, માત્ર તેની રુચિકલા અને પરીક્ષણમા ભ્રષ્ટના આવેલી જલ્લાય છે. ઈસુરના મદિરોના ચિત્રોનો સમય ગુજરાતની ૧૦મી-૧૧મી સદીની ચિત્રકલા સાથે સ્પષ્ટ થયો છે તેનું સ્વરૂપ કલ્પસૂત્રોના ગ્રથસ્થ ચિત્રોમા લીતરી આવ્યુ છે

દક્ષિણ ભારતમા જૈન-પ્રભાવિત શિલ્પકલા બદામી, ઐહોલ કે હલ્લુર યા સિતલવાસલથી સમાપ્ત થતી નથી જૈનોએ ઉત્તર ભારતમાથી પહેલા સૈકામા દક્ષિણ ભારતમાં પ્રવેશ કયાં ભારથી વણી ચડતીપડતી થઈ જતા ૧૦મા સૈકા સુધી હલ્લુરના નિર્માણો વિરાટ પ્રાંતમાઓ કયાં તે ઉપરાંત ઉત્તર ભારતમા મળે નહિ એવુ વિરાટ પ્રતિમાનિર્માણ જૈન કલ્પનાએ દક્ષિણ ભારતને આપ્યુ છે એવી ત્રણ પ્રતિમાઓ શ્રમણબેલગુલ, કાર્કલ અને પતુરમાં છે.

શ્રમણ બેલગુલની પ્રતિમા સુપ્રસિદ્ધ છે કેવળી જાન પ્રાપ્ત થયુ છે એવા ગોમતેશ્વરની પ્રતિમા મૈસુર રાજ્યમા ઈન્દિરિની ૪૦૦ ફૂટ ઊંચી ખડક ટેકરી પર છે તપસ્વીની નિ સગતા દર્શાવતી ૫૮ ફૂટની એ નગ્ન પ્રતિમા જરા પણ ક્ષોભરહિત આલોચિત સરલતાભરી મુદ્રા દર્શાવવામા શિલ્પકારને અપ્રતિમ સફળતા મળી છે. કાર્યસિદ્ધિનો ખીજે ચમત્કાર તો ખડકના મથાળેથી ૫૮ ફૂટ સુધીનું વધારાનું ખડકદળ

૧૫૧ કાર્ય છે તે છે આત્મ પ્રયત્ન પૂર્ણ જમીન પરથી એટલી જિંદગીએ લઈ જવાનું અશક્ય કાર્ય
દેખાનો અરોગ્ય કરે, પરંતુ ઉપરથી જ પ્રતિભાઓ જે કાર્યવાની યોગ્યતા ભારતીય શિલ્પીની
અપૂર્વ મૌલિકતા છે આત્મ મૂર્તિનિર્માણ મિસર વિના અન્ય ક્ષેત્રે નથી થયું

૫૧૭ પ્રતિમા કનકલેખા કાર્યમાં છે તેની જિંદગી ૪૨ ફૂટ ૫ ઇંચ છે વજનમાં લગભગ ૮૦
ટન છે એ પ્રતિમા ત્રિશર કર્ણ પછી તેના સ્થાને મુકાઈ છે આ પ્રતિમા ૮ સ ૧૪૦૦ના વખતની છે
નીચ પૂર્ણ ૫ વેનુર ખાતે છે તેની જિંદગી ૩૫ ફૂટ ૩ ઇંચ છે તે ૧૬૦૪માં બનેલી છે આ ત્રણે
પ્રતિભાઓ ગિરનાર જૈન સપ્ત ભવની છે ત્રણે જિભેલી કાલાસર્વ સ્વરૂપની નવ છે પગ આગળથી
વનવેલીઓ શરીર પર ચીંચેલી છે ઉત્તર ભાગમાં મોખેતરની પ્રતિમા બેવામાં આવતી નથી
પરંતુ દક્ષિણ ભાગની નિ ૫ નાએ આ પાન માટે નાની ચમક શક્તિઓ ભેગાડી છે

આ ઉપરાંત શિલ્પ ભારતના મહાત્માની કલામાં ધ્યાનથી ઉપર અકલ્પ્ય માળીની રચના પણ
એ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે જેના ના અંતરે નેપાળના મહિરોને મળતા છે પણ ૫૧૭ નાઈ એ છે
ઉત્તર ભારતમાં અગ્રીમના વખતમાં આગળનાં બેમાં કલાની પ્રથાનો પગથી લોપ થયો હતો તે
સ્થા શિલ્પના જૈન મહિરોના બહુ ભાગ પાછા છે મહિરો અન્ય મહિરોના ચોકમાં જતન
બેના સ્થાની શોભા અને રચનાનાં પ્રાપ્તિ આપણે ઈસુના પેનામ્મિ માં લેયો છે આમ રચના
અન્ય ખેત્રે કલાની રીતો પ્રાપ્તિ મળ્યા નાઈ પ્રેરના હતા નાઈ પ્રેરના રચના એ જ
મામાથી ઘડી જેન યોગ્ય રાહના અને ટોચ પરથી પિગમિ જેની મામામાં હતા પરંતુ શિલ્પના
મનો તો શિલ્પના અન્ય માં જેના મોજ તેમ જ પામા ૧૦ અને ૧૦ માં આ એ એમથી
૩૬ ૨૫ નિર્મિતવામાં છે

શિલ્પ ભારતો ઉત્તર ભાગ સાથે સામ્યનામાં મહાત્માની જન દલા-પિ પાગીનું મહત્ત્વ છે
મહાત્માની ટેમરી ન્યા મેનુતનો યજ્ઞ વ્યવસ્થા હતો લાના ગુફાઓમાં જન પ્રવેશો મળી આવ્યા છે
ગુફાઓથી આગળ થયે તે જન નાનો વિદ્યાર્થી આમથી સદી પરી થતા અધ્યયનમાં
મહાત્માની નુમ થયો અવ્યવસ્થા ગજવણના રેશો મનસદિલ્લિ ના તેઓ દેવ હોના બતાવેનો
મહાત્મા ગુફા અને આશ્રમ આપતા અવ્યવસ્થા ના મળુ જૈન મહાત્માની હનો
મહાત્માની રાજધાની ત્રિપુટિ (તેવ) હતી એ ગજવણને શિલ્પના મહાત્મા સાથે સમા
ન્ય ન હતો આ મહાત્માની સમામાં જન વિદ્વાનો હતા મહાત્મા પુષ્પ ત તેમનો રાજ નિ હતો
જૈન મહાત્માઓ અગ્રીમ જન મુનિષ નો અગ્રીમ થઈ હતો

મામાની જન કાર્યના પ્રસિદ્ધિ આપવાનું શ્રેય મુનિ ૧૧ ૧૧ તરિયાને આપી રામાય
એ મામાથી એમનો મામા જૈન સમાજ ઉપર જાદિ પણ સમગ્ર ભારતમાં સમાજી સમાજ ઉપર
ઉપર થયો છે શ્રેય સમાજી અને જૈન પ્રતિભાઓ જેઓ પ્રતિભાઓ અને ક્ષાપલ અરોરોની
વિગતારની તપશીલ અને વિગતપૂર્ણ વર્ણન તેમજે રાજદર્શકા વૈમર નામના પુરત મા
આપેનું છે તે સાથે જે ચિનમુ ૧૧ આપી છે તે જપ નાની દક્ષિણે સમાજ નથી પરંતુ અસન
વનુમા પ્રાપ્ત સૌ નિર્મણ અને પ્રજાન દેવે તેને જ્યાં આપે છે આ પ્રે અરોરના સુ
વ્યવસ્થા કોટોઆશ્રો નવેમધી તેવા મગી મોગી પેગે વા ચિત્રમુખે ૩૫ પ્રજા આગળ મમા તો જૈન
મહાત્માનો પ્રમાણ અને જવાને આદર્શ અને

બુદ્ધ અને મહાવીરનો ઉવનકાલ એક જ સમયમાં વીલ્યો હતો અને ભારતમાં બન્ને સપ્રદાયોનો સરખો વિકાસ થયો હતો બન્નેમાં સાગ અને તપની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હતું છતાં બૌદ્ધ ધર્મ આરભમાં ઘણા વિશાળ રાજ્યોનો આશ્રય પામ્યો પૂર્વ ભારતમાં પાટલીપુત્રનો તે ઉત્તર ભારતમાં રાજ્યધર્મ થયો સારથી તેનું વિશ્વમાં બહુમાન થયું અને તેનાં સ્મારકસ્થાનો જૈનકલાનો પ્રસ્તાર અનેક મળી આવ્યા છે, પરંતુ તે સાથે જૈન ધર્મના સરસ્થાપક શ્રીમહાવીર અને તેમના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ ભારતમાં જે પ્રસાર કર્યો તે ઘણો મૌન પણ વ્યાપક હતો. બૌદ્ધ ધર્મ આરભમાં રાજ્યાશ્રય પામ્યો અને આમ જનતાને ભાવી ગયો આથી તેના સ્મારકોને વિશાળ પ્રસ્તાર મળ્યો.

જૈન સપ્રદાય ખેતી અને યુદ્ધના ક્ષેત્રોથી અલિપ્ત રહેવાનો આગ્રહ સેવતો હતો એટલે વેપાર અને વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં સકળાએલી પ્રજાનો આદર પામ્યો આથી ભારતમાં જ્યાં જ્યાં વેપાર અને વહીવટના મોટા મથકો હતા ત્યાં તેના આશ્રયદાતાઓએ સ્તુપો, લિહ્નુગૃહો અને મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું છે દક્ષિણ ભારતમાં પણ આપણે જોયું કે જ્યાં સુરક્ષા અને સહિષ્ણુતા જોવાં ત્યાં જૈન પ્રજાએ વસવાટ કરેલ છે અને ધર્મસ્મારકો પાછળ પુષ્કળ દાનો આપ્યા છે જૈન સપ્રદાયનું આ લક્ષણ ઉત્તર ભારતના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાં મુસપટ થાય છે.

ભારતના શિલ્પનો ઇતિહાસ ઈ પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષ સિંધના મોહનજો-દરોનાં પ્રાચીન અવશેષોથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ કાલે પ્રાણીઓનાં માટીમાં ઉપસાવેલા ચિત્રો અને ચૂના તેમ જ ધાતુની માનવઆકૃતિઓ જોતાં લાગે કે માનવસમાજમાં કલાના આકર્ષક અને સાંકેતિક સ્વરૂપોનો પ્રચાર થઈ ચૂક્યો હતો. એ સમયની મુદ્રાઓમાં ય ધ્યાનસ્થ યોગીઓની આકૃતિઓ પણ મળી છે, પરંતુ સત્રાટ અશોક મૌર્યના સમયની જે શિલ્પકૃતિઓ મળી છે તેની સાથે હજારો વર્ષનો ખાલી ગાળો સાધનારા નમૂના મળ્યા નથી અશોકના સમયમાં પૂર્વ ભારતમાં યહો અને યક્ષીઓની સહેજ માનવમાપથી મોટી અને કદાવર પાયાશુશ્ર્તિઓ મળી છે પણ તેનાં મંદિર વિષે કોઈ ખ્યાલ બાધી શકાતો નથી.

બૃમિના મહાન પુરુષો કે નેતાઓના સ્મારકરૂપે તેમના ભરમાવશેષો ઉપર ગોળાકાર મોટા સ્તુપો અથવા ટોપ (ઈંધા ટોપલા ઘાટના) રચાતા અને તે પર વૃક્ષ કે છત્રની છાયા થતી આ રિવાજ તેથી પણ પ્રાચીન હશે કોઈ સ્મૃત દેહને ધરતીમાં દફનાવી ઉપર માટીનો ટીંખો કરી ઉપર વૃક્ષ કે વૃક્ષની ગળી તેની છાયા માટે મુકાતી તે પછી લિન્ન દેશોમાં બાળવા કે દફન કરવાના ભેદ થયા, એટલે કબરો અને સ્તુપોના રૂપો જુદા થયા સ્તુપની આકૃતિમાં અવશેષો મુકાય છે તે ભાગને ચૈલ કહે છે ચૈલ શબ્દ ચિતા પરથી ઉપજ્યો છે, એટલે પ્રાચીનકાળથી ચૈલનો રિવાજ ચાલતો અને તે પ્રમાણે બુદ્ધના અવશેષો નિર્વાણ પછી ચૈલરૂપ પામ્યા અને બૌદ્ધ સ્થાનોમાં જ્યાં ચૈલ હોય તે ચૈલમંદિર અને પૂજની પ્રતિમા અને લિહ્નુગૃહ હોય તેને વિહાર એવાં નામો મળ્યાં.

આવાં ચૈલો, સ્તુપો અને લિહ્નુગૃહો બૌદ્ધ, જૈન તેમ જ વેદ સપ્રદાયોમાં હતા પણ બુદ્ધના સ્તુપોનો વિસ્તાર થવાથી પહેલા બધા જ સ્તુપો તેને નામે ચળવી દેતા પાછળના સરોધન અને ઉટ્ટીર્ણ લેખોથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રાચીન સ્તુપો તેમ જ ગુફાગૃહો નિર્માણ કરવામાં જૈન સપ્રદાયનો હિસ્સો ઘણો મોટો અને વ્યાપક હતો.

તલશિલામાં, મથુરામાં, અવધમાં, મહાકોસલમાં એવા જૈન સ્થાનો મળી આવ્યા છે જેની શિલ્પ-મુદ્રાઓ, ઉટ્ટીર્ણ લેખો પ્રતિમાઓ, અલકારો નકાલ પ્રજાની સંસ્કૃત અને શિલ્પવિદ્યાના અતિ ઉચ્ચ

પ્રકારના નમૂનાઓ છે આમાંના મુખ્યભાગ ખાતિ અથવા ત્રિલીપુ ગિચિતિયા ઉપેક્ષિત પ યા છે જતા મોર ૧૦૮૦ સુધીની એકસરખી અમોગ પૂતી અો નિર ગિ પચ્ચામત્રી એન્ડિત યદિ છે પણ બૌદ્ધ આદ્યજ્ઞાને નેટલી પ્રતિદિ પામી નથી

પ્રાચીન તદ્દશિનામા જે સુપ મળી આવ્યા તેના રિ પમા બામ્પીનન ધર્મની બેમીનોનિયન અસરોનાળી આતિઓ છે પરંતુ મથુગની ૬ ની ટે રીમાથી જે અપાગ સિ પખો મળ્યા છે તેમાથી જૈન મપૂર્તિની એ નમરીમા પૂવી - ૧૦૭૪નાની દગે તે અમનન છે

વણા માને છે કે શુક્રમંત્રિ પ થી મરિરોનું નિર્માણ થયું છે પ નુ મિ ૧૧ મળગની ચના જોના તેનો સમય વતવેદી સાથે હોન એમ લાગે છે આવી વેનિઓ ગચ્ચાની પ્રથા વેનિ - સપ્ર ૧૫ બદારના પણુ રીમારના હતા જ્યારથી ગુપતી પ્રજા બન યદિ મધ્ય અને પ્રતિમાપૂર્વન શરૂ થયું ત્યા થી જૈનોએ પણ મરિરો ની ગચ્ચા પર પ્ચાન આધ્યુ હતું પણ તે રો તે મુ મોગ પ્રમાણમા બધાના નહિ હોય મરિના વાગતુ ૧૧૨મા વણવેલા ગાનિ, પાટિક, નાપ એના નામો છે નાગ કે રિ એના બે છે પણ આનંદનિ નામ નથી

મથુરાનગરી જે સમયે મધ્યકૃષ્ણ રતી તે વખતે ત્યા અને જા ધનાઢ્યો વચના તેમના લાંબી થયેના મરિરોની જે રિ પચામત્રી દ્વારી ટે રીમાથી મળી આવી છે તેમા જન પ્રતીતીથી ભગ્પૂ તદ્દશ્યપ્રચુરતા અને પ્રતિમાઓ મથુગના મુગ્રીયમમા છે તે તે કાનની જ્વાની ચરમ રીમા ગુદ રે છે મથુરાના શ મગ્ગઓ દર્શિ અને નિ ના સવત્સરાળી અને ડનમર્તિઓ, ગુપતી વગીઓના ઢોતરેલા પથ્થરો, સાથી અને ભારતના આથમા મૂળી તા ૧૧ એના છે એક વખ રિ મ ૭૮ના ક્ષેપનાળો છે તે દેવનિર્મિત એને તેના નિમાણુના મમનની ૧૧૧ ખચર નથી એરો છે

મથુગનો જૈન સમાજ વેપા થી ધનાઢ્ય હતા એને તેમના ગિ પા ૮૫૨ નોંધ મપ્ચાની ધાી ચીવટ મનારી છે

અનમસન અને ઉત્તર ભાગના સુપો ઈ પૂ. ૫૦ વર પહેલાના દો છે જૈન રિ પાનરોરો ઉત્તર ભાગતમા બાલ્લીસિધિનો નિ ૧૩ બામ્પણુ પ્રાકૃત ભાષાઓનો ૮ થ તેમ જ ગમ્પીય અને આમાગિક પગિચિતિ અને ધનિકામ અને જૈન ધર્મના પૂજામ પર પ્ર ૧૧ પાકે છે એ સિ પોડુ મૂન્યાકન કરના પ્રલક્ષ પરિચય થાન અથવા ૮૮મ મોટોઆશો જોના મગે એનુ થયુ જોઈએ અનમગે તેમજ વેનોની સુગપટ જોતરણી ભારતીય કાળમા ગ્રીક ધર્મની આસીરિયન તેમ જ મેગીનોનની અમગે રૂની જાતરી હતી તેના દૃષ્ટાનો તેમા મગે છે ખામ કરી પાખોવાળા મિહો, દર્ગિયાઈ પ્રામ્પીઓ તેમ જ વેનજુનીમા ગ્રીમ પ્ર ૧૦ ભારતના સરખારવ્યવહારના ૮૮૨૨ગ્ગો છે જના વગ્તુ સપૂર્ણ ભારતીય છે સાદાજુ બૌદ્ધ જૈન સર મોમ્ તત્તમનીન દેશવ્યાપી કનાસ્વરૂપોનો પોતાના સપ્ર ૧૫ માટે વિના સમય ૮૫યોગ કરતા મધાના પ્રતીતો - ૩૨ પદ્ધતિઓ-એ જ સિ પચામત્રીથી મળી રહેતા વૃમ, મ્દે ૧. ચકો શણગાે બધે સરખા હતા જૈન ધર્મના ઈ પૂ ના પુગનન અને આજ સુધીના ગિ પની પાકી સાગી આપતા જૂનમળના મહત્તના અમોગ ત્યા મળી રહ છે જન સપ્ર ૧૫મા પ્રાચીન વિભાગો મણુ કલ સાખા' વગેરે પ્રચલિત હતા મે સિ ૫ ૫૨ ૧૧ લેખોથી નહોં થયું છે જૈન સાધ્વીઓ સમાજમા ગિઓ મોબો ધ ૧૧તી રતી એ પણ મણુના મગે ૩ મથુરાના સિત્પોમા ઈ પૂ મસોથી નિ મ ૧૦૮ સુધીની સિ પદ્ધિ જોના મગે છે

ઉત્તર ભારતમાં ગુપ્ત સમયમાં જે ગિરિમંદિરો હતાં તેનું અગ્નિત્વ અદ્યપિ બચવાનું છે, પરંતુ સ્વતંત્ર બાંધણીનાં દેવમંદિરોના સ્વરૂપો વિગત છે. જે છે તે બહુ જ નાના હતા છે. ચૂનો કે કોઈ બધું વગર પથ્થરની શિલાઓ ખડગોને ઉપાડ્યામાં આવતાં આ મંદિરોનાં બાહ્ય ગુપ્ત સમયની હતા. દક્ષિણના મહાબલ પુરમ્ કે અંદોલના પરિવાર હોય એવું લાગે. મળી આવતી શિલાઓની લગાઈ પર તેના વિગ્નાઓને આધાર મળેતાં. ઉત્તર ભારતમાં આવેલો તે સ્વપ મંદિર, સૌનાપૂમાં ગોપ કદવાર હસસાર વગેરે સ્થળે એવા સ્પષ્ટ છે.

તાલેનરમાં ગુજરાતમાંથી મળેલા ગુપ્ત સમયના શિલ્પો ઉપર વર્ગદારના ગુપ્તસમયથી શ્રી ઉમાકાન્ત શાહે નવીન જ પ્રકાર પાડ્યો છે. તેઓ અંદોલમાંથી શ્રીચંદ્રમહેવલની કલ્પ દેવની સુદર ધાતુપ્રતિમા પ્રાપ્ત કરી મ્યુઝિયમને આપી છે. જૈનશિલ્પના કદમ જેવી આ પ્રતિમાથી ગુજરાત સમૃદ્ધ થયું છે.

કાશનુક્રમે આદમાં સૈદામાં મર્મમંદિર ઉપરના શિખરોમાં વિશાલ અને ઉદાવદાર સ્વરૂપો થતા તે તેમાંથી ઓરિસ્સાનાં સ્વાકાશના શિખરોનો પ્રારંભ થયો. દેવનાની પ્રતિમાના બહિરમ જેવા એ મંદિરો ગગનગામી સ્વરૂપે વધવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં એ રીતે ગંગાપુરોથી મંદિરો વેલવ વધ્યાં. ઉત્તર ભારતમાં ઓરિસ્સાથી પ્રચાર ખમેલો શેલી આર્યાવર્ત અથવા મધ્ય દેસાની રાણી નરીકે પ્રચાર પામી, જેના અવગણે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં ઘણું ફેલાયું મળે છે.

સુવતેશ્વર અને પુરીના મંદિરો જેવા શિખરોના ઘાટનો પ્રારંભિક પ્રકાર સૌરાષ્ટ્રનું ગણકમંદિર અને ધૂમલીમાં એક દેવમંદિરમાં જણાય છે. કચ્છમાં દેરા, કોટાઈ વગેરે મંદિરો નરમાં સૈદાના નમૂના છે. પણ પછીથી ગુજરાત, રાજસ્થાન અને હુદકાખંડના શિલ્પીઓએ ગગનગમ્ય અને તેની બાળીઓને વિમાન સ્વરૂપ આપી જે નાનીચ અને લચ્ચના હોખનવી છે તેની આગળ ઓરિસ્સાના મંદિરો પડ્યા જેવા તોનિંગ લાગે છે.

રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં દસમી સદીમાં રાજપૂત રાજ્યો થયા તેઓના દેવમંદિરો, રાજ્યમહેલો જલાલપો, કિલ્લાઓ બાંધવાની એક અપૂર્વે હરીકાઈ લાગી હોય એમ દેખાય છે. સુવરાજ સોલંકીએ ગુજરાતમાં ૨૬ મહાલયનું બારમાળનું મંદિર શરૂ કર્યું તે વખતે સ્થાપત્યમાં ગુપ્તમંદિરના ભાવખમ સ્પર્શી અને કોતરકામની પ્રણાલિ ઉત્પત્તિ હશે ચોક્કસ કદાચ દક્ષિણના સ્થપતિઓ કે રૂપનિયોગના લાગ્યા હશે એવું એ સમયના દાદી ચોટલાવાળા સૈનિકો અને રાજવીઓની મર્તિઓ પરથી ધારી શકાય. પરંતુ મંદિરને કંઈકુ દેવું, ગગનચુખી શિખર કંઈકુ એ વિચાર તો ઉત્તર ભારતનો જ હતો. નવા ગગનોની સ્થાપના સાથે શાનિલયાં ધવા કરનારી જૈન પ્રજાએ નગરોની બહોળલાલીમાં સારો ભાગ ભજવ્યો હશે અને ઉપયોગી સમાજ નરીકે પણ આદર પામ્યા હશે. અર્થ, કૌવ કે વિપ્લુના ઉપાસક રાજ્યઓથી તેમને કદી ઉપદ્રવ થયો જાણુગામી નથી. તેઓ વસ્તુસચ્ચ કરવાના અને વ્યવસાય કચ્છમાં પ્રવીણ હોઈ અનેકવાર રાજ્યકર્તાઓને આપત્તિ વખતે સહાયકારક બન્યા હતા એ પણ વતરાજ આવગતા સમયથી સુવિદિત છે. ગુજરાતના નવા પાટનગરો — શહેરો વચ્ચાં લ્યે તેમાં આગળ પડીને બાંધકામો કરનાર જૈન સમાજે હતા તેમની વ્યાપારકુશળતા અને અર્થવ્યવસ્થાના અનુભવે તેમાંના કટલાક ક્રમે ક્રમે ગુજરાતના રાજપુરો, મુન્સદીઓ અને ધનાઢ્ય વેપારીઓ થયા. અન્ય સંપ્રદાયોની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને મંદિરો રાજ્યાશ્રયથી સર્જાયેલા અને નમેલા તે રાજ્યાશ્રય જતાં ખંડિત થયા તથા ઉપેક્ષા પામ્યાં તેમના નિર્વાહ કે મરામત માટે અર્થ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ. જ્યારે જૈનધર્મના શ્રીમંતો અને દાનવીનોએ દેવકર્મમાં પોતાની સપ્તિ આપી ચિરકાળનો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

૬૨મી સદીના પહેલી પુખ્તવાથી ઉત્તર ભારત પાકાન થઈ ગયો હતો, સંસ્કૃતકૃતો જડમૂળથી ઉપાડી ગયા હતા અને પ્રજાના મોટા સમૂહો તનિષ્ઠ તરફ ભાગી જુઓ હતા તે વખતે ધર્મપ્રેમથી પણ પગેલી સેઓએ દેવમંત્રિ, પ્રતિમાઓ અને અયોનો મર્નાશ કરાનો નિવારણો હતા

આવા નિર્દય મમલમાં ના કારીગરી પર નબળતા સમાજનો તો શો આશરો? પણ ગજનીના ધા ૧ પાળ વળ્યા કે તુરત જ આશુ શત્રુજ્ય અને ગિરનાર ઉપર નિર્દયોના નામજાના તાલ પાસે લાગ્યા અને જૈનધર્મના દેવમંત્રિ પહેલાની જેમ આરતીપૂજાથી ગાજી રહ્યા

જૈન સત્રાપનુ એક વિશેષ સૂત્ર કાર્ય એ છે કે ખતિ થયેલ મંદિર કે પ્રતિમાની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા રી તેને ઉપયોગમાં લઈ લેવા છે આથી પૂર્વજોએ રેના કીર્તિથી સચવાઈ છે છે અને પ્રજા ૧૧ ન્યાસકારને પૂર્તિ આપે છે આ રીતે શત્રુજ્ય, આશુ, ગિરનાર, રાણુ પુર વગેરે જૈન પ્રજાના જ નહિ પણ મહા ભાગતર્યના ખીર્તિધર્મસમા મોજુ છે

આશુનુ સાથી જુનુ મરિ સ ૧૦૮૮માં ભોળા ભીમદેવના મહામત્રી વિમળશાહે મવાનુ ૧૭ અને બીજા મંત્રિ ઈ સ ૧૨૩૦ના અગસામાં વાગેનાના મનીઓ વસ્તુપાળ તથા તેજપાળે બધાવ્યા આ મરિનુ બાધ ૧૩ ધોળા આરસથી ગુણુ છે આમપાસ વીસ કે આશુ દેલવાડાના મંદિરો નીમ માર્કન પર આરસની કોઈ ખાણુ નથી એવે ધર્મથી આટનો પથર ઉપર પડત ચાલનાનુ કામ કરવામાં અપાર ખર્ચ અને શ્રમ લાગ્યા હતા પણ જૈન ધર્મ ધર્મના કાર્યમાં ખર્ચ કે સમયનો હિસાબ ગણે નહિ એવી પ્રથા એ વખતે હશે અને તેથી જ શિવ કનારોએ તેના નિમાણુમાં જે નુપુષ્ય તથા નરીન પ્રમારોની અજમ સૃષ્ટિ અદ્ભુત ધીગજ અને ઝીજુનુદથી આમગબદ રી છે તે જગતના સર્વ પ્રાણીઓને બો કનામરોને વિરમયસુધ કરી દે છે

આ મંદિરોની નામા ગુજરાતના શિલ્પીઓએ આક્રમી મદીના ખજુરાહોના મંત્રિ કરતા જે નિશેયતા કરી છે તે તેના રગમડપની ચના છે તે પહેલાના રગમડપોની છત આરેપાસની દીનાનો પર ૮૧૫નામાં આવતી અને તેની ઉપર નાનુ મેરુ ધાટનુ શિખર થતુ મડપને ૮૬૧ની અરથી બે બાજુ જનિયા અધના વિમાનવાદના ગનાનો કે ઝડપા મૂનામાં આવતા પરતુ ગુજરાતના શિલ્પીઓએ આદ્યાલના પ ગોળા જે બાળી નાનાઓ ગોલી Cપ થી અધમ મારી ધીરે ધીરે નાના થનાગોળ વર્તુનોનો ઉપર મળી જતો ધુમ્મસ ઓ તેમાં જ જગતો અપાર આશ્ચર્ય કરાવતુ ન શી ૧૭ આગસનુ ઝુમ્મર જેને મધુનુજ કહે છે તે ગુજરાતના શિલ્પીઓ નારી ૧ છે મરિની રચનામાં કારમ પ શુભાગ્યોની નરઓની ગૂંમ પ, મર્મગૃહ, તોરણુ સિખર મગળ જેલ વગેરે વિભાગોનાળો શિવ પંગિતા છે

ગમડપના રત્નો પર વિવિધ વાઘો સહિત ઊભી રાખેની અપ્સ ઓ, વિદ્યાવરીઓ, નર્તિ ઓ મળી ૫ સમોસરણુ તથા ભીંતો અને પ્તો પર રેરેવા નકાબદેવના હનનપ્રસંગો નાગપ્રમર અને શરીર છતાં એ મત્તનાણુ માનવપ્રમદ એ મધુ શિલ્પનાનો વ્યાપક સમા ર બતાવે છે

જૈન સત્રાપમાં જાણે એ કાણે એવી માન્યતા હશે કે મરિમાં કોઈ દેમણે મપાટ પ્રદેશ ભીંત ૧ છતમાં ખાની રખાય નહિ એના દૃષ્ટાતર્કી ગણી-જેમણીનો મોખ મતાવનામાં આવે છે મિન તી નમાણે કારીગરોને આગળ મમ કરી શકે માટે વધુ વધુ મોતરી ધૂળ લાવે તેની ભારોમાં કુપુ કે નાનુ મળતુ એનુ ગદસ એવુ જ કે કલામરીગીરી માટે દેવમરિમાં ૬ થનો સમય લેનામા નકોતાં થનો સામાન્ય જનને તો એ દેવસૃષ્ટિમાં ગયા તો આન થાય અને સ મરિને લાની સમાધિ નાં એવા એ મવા નિશાં થયા છે

આશુની પ્રશસ્તિ તેના શિલ્પવૈભવ માટે થાય છે તો મારવાડના રાણકપુરના મંદિરમાં ૪૨૦ સ્તંભોની રચના, સુમેળ અને મંદિરનો સ્થાપત્ય પ્રભાવ ભારતનાં ગણનાપાત્ર સ્થાનોમાં પદ અપાવે છે.

મંદિરને ઉત્તમ સ્વરૂપ આપવાની યોજના, બે માળથી લવ્યતા વધારવા મેઘનાદ મડપ નામનો રાણકપુર પ્રકાર ભારતીય સ્થાપત્ય રચનામાં સ્થપતિની શુદ્ધિનો યશોધ્વજ છે. અનેક સ્તંભો દ્વારા આગળના શિલ્પીઓએ રમડપમાં ચારે નિશાઓનાં હવાપ્રકાશ ખેંચ્યાં તે જ પ્રમાણે મેઘનાદ મડપે ઉપરના માળના સ્તંભોમાંથી હવાપ્રકાશ સાથે મડપની ઊંચાઈ વધારી આપી

પવિત્ર, સ્વચ્છ અને જનસપર્કથી અલગ શાત વાતાવરણ મેળવવા માટે ગિરિનિવાસનુ માહાત્મ્ય ભાગતમા પુરાણપરિચિત છે પણ તેનો શ્રેષ્ઠપણે ઉપયોગ કરવામાં જૈન સંપ્રદાયે શત્રુંજયનાં શિખર ઉપર મંદિરોની જ નગરી કરીને અવધિ કરી બનાવી છે

શત્રુંજય, ગિરનાર અને તારંગા સૌગંધૂમાં પાલીતાણા આગળ ભાગ્યે જ ૧૦૦૦ ફૂટ ઊંચી ટેકરી ઉપર માનવીની સાધનાએ જે અજળ દૃશ્ય રચ્યુ છે તેનો જોટો અન્ય નથી પુણ્યપ્રાપ્તિ માટે મંદિર બંધાવવા જેવું કોઈ કાર્ય નથી એવી દૃઢ આસ્થા જૈનોમાં હોવાથી લગભગ ૧૦માંના ૯ મંદિરો કોઈ એક જ મૂલરચના દાનથી બન્યાં છે સ્વાભાવિક રીતે દાનકર્તા પોતાનું નામ અમર રહે માટે મંદિરના શોભા શણગાર-નકશી પાછળ થાય એટલું ખર્ચ કરે છે આ મંદિરોનો ખર્ચખોર રચનાકાળ નિશ્ચિત નથી. કોઈ તો જરૂર ૧૧મા સૈકાનું હશે પરંતુ ૧૪મા-૧૫મા સૈકામાં ત્રિદેશી હુમલાઓથી ખડિત થયેલાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરતાં પહેલાંના જેવી શુદ્ધિ રહી નથી. ઘણે ઠેકાણે મરામતને કારણે પ્લાસ્ટરના લેપડા નીચે ઘણું અદૃશ્ય થયું છે. પણ આ મંદિરમાં ૧૪થી ૧૮મા સૈકા સુધીના અનેક પ્રકારના સ્થાપત્ય નિર્માણના નમૂના મળી આવે છે

પાછળના કાળમાં પ્રતિમાઓ અને ચિત્રોનું રૂપકામ તથા નકશીના ઉદાવ નબળા જણાય છે પણ તેમાં પરપરા વિશુદ્ધ રહી છે, એટલે પુનરુદ્ધારના અભ્યાસી માટે ત્યાં ઘણું સાધન છે જે કોઈ સશોધક મડળ તેના નકશા, નોંધ અને પુરાણકથા સપ્તર્ણુ રીતે ચિત્રો સાથે તૈયાર કરી શકે તો સ્થાપત્યનું એક અનંત પુસ્તક થાય.

ગિરનાર અને તારંગાનાં મંદિરોની ભૂતળરચના વિચક્ષણ છતાં શુદ્ધિયુક્ત રચનાઓ છે. ઉપરના સમુદ્ધાર કાર્યમાં અજ્ઞાન શિલ્પીઓએ તેમના પૂર્વજોની કીર્તિ પર અસ્તર માર્યા છે. બનાસકાંઠામાં અને કચ્છમાં જે જિનમંદિરો છે તેનું અસલ સ્વરૂપ તો ક્યાય રહ્યું પણ જીર્ણોદ્ધારને નામે આરસ અને ટાઇલ્સની વખારો અથવા કાચના ઢંઢેરા બની ગયા છે. મુદ્રા આગળનું ભદ્રશ્વરનું પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ મંદિર જગદુશાહે બંધાવેલું તેની સર્વ ભીતો ચૂનાના અસ્તરથી સંચારીના મુકાની જેમ વીતરાગ બની ગઈ છે, અને દ્વારની કમાનો પર રમકડાં જેવી મડમો અને અગ્રેજ પૂતળાના બેઠ્ઠા ઢગલા છે, આ આરોપની સામે ધન્યારૂપદ અપવાદ રૂપે રાણકપુર અને આશુનું જીર્ણોદ્ધાર કામ ગણી શકાય એનું ઉદાહરણ સર્વત્ર ગ્રીકાર પામે તો જ આગલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય.

મંદિરોના દાનવીરો અને શિલ્પીઓ જ્યાં સુધી સરકાર અને વિદ્યાના ઉપાસકો હતા ત્યાં સુધી જૈન સંપ્રદાયે કરાવેલાં મંદિરો, પ્રતિમા અને ચલકારો અને અન્ય પદાર્થો જેવા કે દીપરત્નો, ધાતુપ્રતિમાઓ, દીવીઓ વગેરેમાં એક રમ્ય ઝલક સચવાતી રહી હતી પણ ૧૯મી સદી પછી બ્રિટિશ વર્ચસ્વ વધતા એ સરકારો હુમ થયા અને આજે ઉપર કહ્યા તેવા હાલ ઘણે ઠેકાણે થયા છે

મરાઠત અને રગગમ પાઠગતગમ મરિરોનો ખર્ચ કુન વર્ ઝેલી-પચાની લાખ રપિના થના જીન છે એમ એ સભારિત વ્યવિતએ હતુ હતુ તેમ હોય તો જૈન કોમ આ કાન માટે પૂર્ણ અગાગી શાસ્ત્ર કુશળ ક્લામર ને નિરીય ને નીમીને ફરી પૂન્ય ગ્યાનોની પ્રતિજાનુ રક્ષણ કરી સે છે

ગ અને ચિત્રની રમી ત પર આપના મરિરોમા થતુ ચિત્રમમ અને રગમમ આજનાના મુસમગી જાની રચિને સનોરે એનુ થતુ નથી જારણુ કે તેમા નોઈ પ્રમરે જૈન નાની પ્રાચીન શિષ્ટતા પરિપાગીનો સભાસ કે અસર નથી આધુનિક બજાર રમમ જોના રગગમ અને હેં ગા સમીતમાથી કોમની પ્રાને કયા મમર અને સહુચુઓની પ્રાપ્તિ થરો એ માનસશાસ્ત્રનો પ્રમ બને છે પણ મુજરાતને ગૌ ન લેવા જેવી રમી ત એ છે કે ભારતનામા અજતા પછી ૧૧મી સદીથી અપભ્રંશ થયેની નાનુ એમ મોટુ આશ્રયમાન મુજરાત અને મારા હતુ મોટે ભાગે ૧૦મીથી ૧૬મી સદીના કંપસુતો અો કાન કયાના હમતપ્રથોમા જ એ કલાના અગ્રેસો રક્ષાયેલા મળ્યા હના અને તેવી જ વિદ્વાનો ભારતીય કાના દર્શિત સતી ખુતી ડીઓ મેળની સમા છે સને ૧૮૧૦મા આરભાયેન સજોન પ્રવૃત્તિમાથી આજે એ ફલિત થયુ છે કે એ કલા રાજધાન નેપાળ, બંગાળ અને દક્ષિણ મુધી વિસ્તરી હતી પણ મોટુ સજોન સુ ઈજતા છેનટનુ જળ જેમ એમ મોટા આમા સવનાઈ રહે તેમ મુજરાતના ધનાઢ્ય જન સમાજે એ નાને અથબગરોમા સાચરી રાખી હતી અને ધમ અનધધી નુત એ પ્રમગની પરપરા અને રિનિતુ રક્ષણ મ્યુ હતુ અને હવે તે નવા મુગના નામરોના તેમજ વિદ્વાનોના અભ્યાસમા એ અગવ્યુ પ્રમરણુ બની ચૂકી છે

એના પ્રચાર અને પશિનીન માટે નુ ૨ પ્રાસનો નાનો યશ અમલનાના એ તરણુ મુદગથ શ્રી સાગભાઈ નામાનો આપીગુ

અથસ્થ નાના ભના ઉપરાત એમજો આઠમી સદીની જિન ધાતુ પ્રતિમાઓનુ સજોન અને સમ્રદ કરી દર્શિલ ભાગતની ધાતુ પ્રતિમાઓની મરોમરી કે એરો એ કનાપ્રદેશ પ્રકાગમા આવ્યો છે

કાપ શિપના ઉત્તમોત્તમ નમૂના પાટણના મુદમરિરો કે ઘર હેરાસરો છે આ અપૂર્ ભારતીય શિપકૃતિઓની નિમસ કે વેપાર પર અટકાવન મુમવી નેઈએ મરિરોના નાના નમૂનાઓ ઉપરાત જાદ શિ પીઓએ જૂના મરિરોની છતોમા કાઢ પૂતળીઓ નમ્લીઓ, પ્રમગો અને નમ્લી રગતજો કોતના છે એ આરસના તમણુની પૂરી અપર્ધા કરે છે

પાટણ અને અમ ના માથી અને વાશિપની અપ્રાપ્ય વસ્તુઓ પરદેશના સમ્રદાનોમા પતેલી મઈ છે એ માટે હવે સા જૈન નામ્રીઓને ખેલ થરો નેઈએ અને રવે પછીથી એની વસ્તુઓ મેળવના ઉત્ત નાદ માથી તેની ખરીદી કરી સમ્રદ ગ્યવો નેઈએ, જેથી પ્રમ જે ના માટે મુનોય રિતિ ગોગવ નઈગકે ઉપરાત કુશળ અને કલાનિદ્ વિદ્વાનો પામે એ વસ્તુઓની પરીયા હર અને નોન કરાની ઉત્તમ ચિરો સાથે તેના પ્રથો પ્રમ સમગ મુનાથી જૈનનાની સર્પતિમા યશવગી ઉમેરાો

જૈન ધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ

પ્રાં અમૃતલાલ સચચંદ ગોપાણી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

આર્ય સંસ્કૃતિના નિર્માણ અને ધર્મરૂપા વૈદિક અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિઓની જેમ અને જેટલો જ જન સંસ્કૃતિનો પણ ધારણો છે જૈન એટલે “જિન” નો ભક્ત, અનુયાયી અને મન, વાણી તથા શરીર આ ત્રણેય ઉપર જેણે સર્વોગસર્પૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હોય તે “જિન”. આ “જિન” પછી ગમે તે દેશનો હોય, ગમે તે કાળે થઈ ગયો હોય અને ગમે તે દિરેકાનો હોય. આ એની ઉદારતા ઉત્તર વ્યાખ્યા છે આમાંથી જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિની અનાદિતા સ્વતઃ ક્ષિત થાય છે. જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો ઊગમ કોઈ પણ અન્ય ધર્મ કે સંસ્કૃતિમાંથી થયો નથી, એનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ છે અનિહાસિક પ્રમાણો અને પુરાણમાં પુરાણ ગણાતા શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોમાં આવતા ઉલ્લેખો ઉપરથી આ વિધાન હવે અસદ્વિગ્ધ રીતે પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે. એના ઉપર અન્ય, અને અન્ય ઉપર એણે પ્રસાવ અને સંસ્કાર નાખ્યા છે — આ બન્ને વસ્તુઓ સ્વીકારવી જોઈએ સંસ્કૃતિઓ પારસ્પરિક અસરથી તદ્દન મુક્ત રહી શકતી નથી એ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે.

અહિંસા જૈન ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. એટલા માટે એને અહિંસા ધર્મ તરીકે પણ વ્યવહારમાં ઓળખાવવામાં આવે છે. એના મૌલિક સિદ્ધાંતો પૈકીમાં કર્મવાદનો સિદ્ધાંત મોખરે છે જન્મ અને મરણના ફેરાઓથી રચાતું સંસાર ભ્રમણ એ એક મહાનમાં મહાન દુઃખ એને હિંસાએ ગણાય છે આ દુઃખ કર્મજન્ય છે. ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ભ્રમતો ભ્રમતો ઉલ્કાન્તિ સાધતો સાધતો આત્મા કર્મમુક્ત થઈ છુટકારો મેળવે છે. એ મોક્ષ સાધ્ય કરી આપવામાં ઈશ્વરાદિ કોઈ બાહ્ય તત્ત્વ નિમિત્ત કારણભૂત નથી બનતું. આત્માએ પોતે જ સિદ્ધિ હાંસલ કરવાની છે એટલે એનામાં અનન સામર્થ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. બાહ્ય પદાર્થની આપખુદ મહેરબાની ઉપર એને ઇવવાનું નથી એ પોતે જ કર્તા, ભોક્તા અને હર્તા છે. પોતાના મુખ-દુઃખ માટે કોઈને પણ એ જવાબદાર ન ગણી શકે આમાં રાગ-દ્વેષની પરિણતિનો પરિહાર સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે નિરુદ્ધાર મિશ્રિત પુરુષાર્થનું સકલન પણ આ સિદ્ધાંતમાંથી જ સ્વતઃ સરે છે, ઝરે છે

જડ અને ચેતન અર્થાત અણુ અને છવ—આ બે મુખ્ય તત્ત્વો સ્વીકારી, બીજા સાત તત્ત્વોને—પુણ્યપાપાદિને—અણુના અવાતર ભેદો તરીકે સ્થાપી કુલે નવ તત્ત્વોની પ્રરૂપણા જૈન ધર્મ કરી છે.

જગતના સ્રષ્ટા અને સહારક તરીકે “ઈશ્વર” ને કલ્પનાર ધર્મોની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મ નિરીશ્વરવાદી ગણાતો હોય તો ભલે ગણાય, પરંતુ નિરીશ્વરવાદી એટલે નાસ્તિક અને નાસ્તિક એટલે નીતિની આવશ્યકતા અને મૂલ્યમાં નહિ માનનાર એવો જે અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો તે કેવળ ભ્રાન્ત, અજ્ઞાનયુક્ત અને ન્યાયવિહીન છે પાપ અને પુણ્યમાં અનીતિ અને નીતિના મૂલ્યાકનો અંતર્ગત જ છે આ કહેવાની પણ જરૂર નથી

પૃથ્વી, પાણી તેજ, વાયુ આદિ ઈશ્વરકર્તૃક નથી તેઓનું અસ્તિત્વ પોતપોતાના ખાસ નિયમોને આભારી છે. ઈશ્વરત્વ આ રીતે જૈન દૃષ્ટિને અનુકૂળ નહિ હોવા છતાં આત્મા પોતે પોતાને બળે પરમાત્મા બની શકે છે એ રીતે ઈશ્વરત્વનો એ અગીકાર પણ કરે છે.

કમને આહારી સસારત્વ છે એમ પ્રતિપાદી તમામ પ્રાણુ ૭૫ જૂત અને સત્ત્વને સમ કાળાયા છે ને ઉચ્ચ, નીચનો બેઠ ટાલ્યો છે, વર્ણ અને જ્ઞાનના નિચાડને બહિષ્કૃત કયા છે અને સ્ત્રી-પ્રવરના એ અગ્રા અધિધાની દિખાયત રી છે આ રીતે દરેની જગત પ્રત્યેની જૈન ધર્મની અપના મેરા ઉવેખના કે હાસી કરના જેવી તો છે જ નહિ પરંતુ સમાનના જેની છે વર્તમાનમા ચાની હેવ બીજાણુ તા અને ખાજાની અને અસાજકતાને સ્થાને સુરાભ્ય સ્થાપનાની મારામારી અને ડાપા પીને નામૂ રાની, સોપણુ, લાય રાત વગેરે બદીઓને નિમૂળ કરનાની એને ભોગે બીજાની નાનાની અમદ્ વૃત્તિને નિમર આપનાની શમ્ભિ કે ડામરાથી ડોષપણુ પ્રચલિત અકૃતિમા સાપ્રતમા દોષ તો તે રાજ જન સંસ્કૃતિમા છે નીતિની ના રીતે દેનાણુ કાળતા બચાવનાની અને મચી પડના જતી આમામીને કયામા નહિ જના દેતા મ્મની રાખનાની અપણુ યોગતા જન ધમ પ્રતિયોધિત અને પ્રાપિત અહિંસાના અર્થના ના અને તત્વા અને પચમ્મ લાનોના તત્ત્વોમા છે આ સંસ્કૃતિના દા ને સમજાવે અને પચા જે જ વર્તમાન બાન્ત અને મ મત જગતનો છુપા છે—આ સંસ્કૃતિમા એના ઉના તરો છે એ કારણે

જૈન ધમની પ્રાચીનતા પુરાતર કગતો બની તે શિવાયેખ મોજુ છે શ્રેણિ ન ગુપ્ત, મિદુસાગ અગ્રો, સપ્રતિ, મારવેન નિક્કાલિસ મુજ ભોજ વગેરે વગેરે અતિભાસિષ ગજાધિગજાઓએ જન ધમને અપૂરો અપનાઓ દતો અથવા તો વેગ આપ્યો હતો સિદ્ધરાજ કુમારપાળ વગેરેએ તો જન ધમની સારી એની પ્રભાવના રી દતી એ તો ભવે કયા બની વાત રહી છે ? જન ધમ દક્ષિણમા પણુ પોના ૧૧ પ્રભાવનો પ્રમાર સારો કયા હતો મદાપ્રતિભા ૧૧ગી જૈન સાદિલમગેએ નિરવ્યોએ બીજાઓને મોમા આગળી ધાવની પડે એની સાદિલની ચિત્ર રૂતિઓનુ નિમાણુ કયુ છે સ્થાપલના, ચિત્રકળાના સાદિલના—દૂધમા ભુદિના એએએ રેશમા જૈન સાધુઓએ અને આર એ નિર્વાપ નિદાગ કરી બતાવી જગતમા નામ મ્યાધુ છે રાત્રુ છે વસ્તુપાગ તેજપાગ જગકુશા ભામાગા ગેરે વાનરીરોએ કો કે ૧૨ નરને ભુનાવી દે એનુ રી મનાયુ છે જન ધમની અને સંસ્કૃતિની જગતને આ દેણુ છે એની પુગણી વશોગાથાને આવી સ્પષ્ટતામા કાશ માગના કોઈ અપ્રતમ્મ દેતુ નથી પરંતુ એ ધમ અને સંસ્કૃતિ મદાપ્રાણુના સત્ત્વગાગી સંસ્કૃતિના બીજા ધગવે છે એ તરફ રેવળ અચુનિનિ શ જ રેરાનો દેતુ છે

સાધુ સાધવી, આર, અને આમિ ।—આ આગ અતુર્ધિધ જૈન મના એ મ ધટ પહેના એો પાજાનાનો ધમ તે અણુગાર ધમ અને બીજા બેનો તે આગાધમ પોતપોતાના કનવ્યપાનની મર્મા ૧મા રલી એ ચારેય આત્મોનતિ સાધી સપણુ લાએ પહોંચી શકે છે એ ચાએ અમુજ જ ગિધતિ અન્યથમેવ પ્રમથથી રીમારવી જ્ઞેડિ એનુ રાઈ નથી પોતપોતાની મયાના વતુગમા રહી સ આગ સેવી વિમસ વધાગતા વધાગતા અતે છુ ૧૦ મેળવી શકે આ આર્ધનો ૧૫નો છે સુચિન હિ પરતુ વિતારિત—તદન વિતારિત દદિનુ આ ઉ ૧૬ હા હેવાય સાધુ અને આરના ધમનુ નિરૂપણુ પાગિભારિ દોઈ અર્દો અપ્રસ્તુત છે અમ અને તપ દાગ અહુદિઓનુ પરિમાજન કરવાની વગમ આસ્થપતા મ નેમા નિધારાઈ છે વશપરપરાથી કે પેગનુપેનીથી આચાર કે એના ડોઈ પત્ની પ્રાપ્તિ થતી નથી આચારના ગુણ ધરાવનો હોન તો જ આચાર કદેવાય વચ વિગ આ ગુન સ્થાન નથી ગુચુની જ પ્રતિ ૧ રવામા આની છે જૈન ધર્મ ગિગુગત નથી પણ વેગનાનુ નિમસમા જ માનવ ગે છે એનું જનત પ્રતીક આથી બીજુ કયુ દોઈ શે ? માન જ્ઞાન કે માત્ર ક્રિયા—આ મને એમનો દોઈ એનો અગ્રીમાગ રામા આવ્યો છે અો એને સ્થાને ના ક્રિયા સમુવ્યવસા ને મુનામા આવ્યો છે સાધુ-સાધવીએ

નૃસિંહસ્થિતિથી ગોચરી કરવાની હતી છે. માલ-મર્સાદા આનંદમણના પાંચ નથી એમ કહી એને નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. “શરીરમાઇ ખડુ ધર્મસાધનમ્” આ સિદ્ધાંતના પુરસ્કર્તાઓ સામે લાગે બતાવવાના એ જાણે છે કે શરીરને એક દુકાળ પશુ ન મળતો હોય ત્યાં બીજાએ ખરેખર પરમેશ્વરી રહેલા અનાજનો કે ભોજનનો નકકર બની તમે હિમ્મત ન કરી શકો. કલાદુ વિગ્રામિત એમાં નથી એ બોધાનું એને ત હોય. સંયમ-આત્માના નિર્ગુણા ઉપરથી અને એટલી હદે જ શરીરની સજ્જા હોવી જોઈએ—આ એક જ મુખ્ય વાત જ્ઞાન-દયાની ઉપદેશના અવતરનને એ સ્વીકારે છે જ કિશોર્ય, આત્માની શુદ્ધિ જાતની વાતો તરફ એને નકર ને.

હવે અને અહવે—આ જે મુખ્ય તત્ત્વોનાથી કલિન થતા નવ તત્ત્વોનો સ્વીકાર જૈન દર્શન કરે છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું. આમાં હવેના, સ્પર્શી અને સુક્ત, સંસારીતા વગર અને સ્થાવર: પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ એ સ્થાવર લેદ: દ્રવિયોદિ લેદો પણ લેદો છે ત્રસના જે દ્રવિયોથી મારી પાંચ દ્રવિયો સુધીના લેદો છે ત્યારે સ્થાવર એકદ્રિય છે. પાંચ અભિદાયો—ધર્મોધર્મોદિ—અહવના લેદો છે. આમાં કાળને ભેગવી જ દ્યોતી કલ્પના કરવામાં આવી છે. જૈન દર્શન વિષયક દ્રષ્ટિને પ્રધાનપણે, જ્ઞાનમાં રાખી આ ઉપર કહી તે બાબતોની તાર્કિક કલ્પના, ધોળના અને સિદ્ધિ પણ કરવામાં આવી છે જેના કિંગણુમાં કિનરત્ન એ અહીં અબીટ નથી.

જ્યાં જ હવેનો મોક્ષ થાય તો સહેજે એક સ્થિતિ અને એક સમય એવો આવીને કિલો રહે કે જે વખતે સંસાર જેવું કંઈ હોય જ નહિ. કિતર પક્ષની આ સંકાતો જૈનદર્શન એ રીતે જગ્યા આપે છે કે ના, એમ નથી કાગ્નુ કે હવેના પણ ભય અને અભય એવા જે મોટા વિજ્ઞાનો પાંચમાં આવ્યા છે. આનાંથી જે અભય છે તે સ્વભાવે જ એવા છે કે એમનો મોક્ષ કદાપિ થતો જ નથી આ અભય હવેની ઉપમા શાસ્ત્રકારોએ (જૈન) કોરક મગની આપી છે. કોરક મગ કદી પણ પાકતા નથી. આમ એ અભય હવે પણ કદી મોક્ષ મેળવતા નથી.

આત્માની સાથે ઈર્મના સંયોગને અનાદિ માનવા જતાં સામો પક્ષ એક મુદ્દેથી આ કિશી કરી શકે કે અનાદિ વસ્તુનો નાશ થાય નહિ અને એમ માનવા જતાં સંપૂર્ણ ઈર્મનો નાશ અશક્ય બની જઈ મેક્ષનો પાશ અસંભવ કિલો થશે. આ મુદ્દેથીનો જૈન શાસ્ત્રકારોએ એવી રીતે કબાલો આપ્યો છે કે આત્મા સાથે તવાં ઈર્મો યંધાના જન છે અને જૂના ખરતા જાય છે. આવી બાબતમાં કોઈપણ એક ઈર્મની શુનિ અનાદિ નથી, પરંતુ ઈર્મશુનિનો પ્રવાહ જ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે અને આ આપચારિક રીતે આત્મા સાથે ઈર્મો અનાદિ કાળથી ભેગાયેલા છે એમ સમજવાનું છે.

જૈન દર્શને આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાત્ લોકતા, દેહપરિમાણી, પ્રતિક્ષેત્ર ભિન્ન, પાંચાલિક અદ્વૈતવાન માન્યો છે. જ્ઞાનને આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ કહી નૈયાયિદોથી જૈનમત જુદો પાડ્યો છે. પરિણામી, કર્તા અને સાક્ષાત્ લોકતા કદી પરિણામરહિત—કિયારહિત માનનાર સામ્યમતથી ભિન્નતા પ્રદર્શી છે. દેહપરિમાણી એવું શક્ષણ બંધી આત્મા સર્વવ્યાપી છે એવું કહેનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, અને સામ્ય મતનો અનાદર કમો છે. શરીર શરીર આત્માનું પાર્યંત્ય પ્રતિબોધી એક જ આત્મામાં માનનાર અદ્વૈતવાદીઓ સાથેની પોતાની અસંમતિ દર્શાવી છે. ઈર્મને એટલે કે ધર્મ-અધર્મને આત્માનો વિગેષ શુણ્ણ માનનાર નૈયાયિક-વૈશેષિકો સાથેનું મનવિભિન્નત્વ જૈનદર્શને છેલ્લા વિશેષણ મારફત વ્યક્ત કર્યું છે.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, પુણ્યાનુબંધી પાપ, પાપાનુબંધી પુણ્ય, અને પાપાનુબંધી બધા આમ પુણ્ય-પાપના વિજ્ઞાનો પણ જૈન દર્શનની વિશ્લેષણના સ્પષ્ટ છે.

વસ્તુને અનતધર્માત્મ માની એના ધર્મોને અમુ અમુ દષ્ટિગોણથી જોના તેનું નામ યાદા છે જનોનો આ અણુમોલ મિત્તા છે પરંતુ પ્રતિસ્પર્ધાઓએ એને તથે કરી ખોટું રીપે સમજી અન્યાય કરવામાં પણ બાધી રાખી નથી અપેક્ષા દષ્ટિએ સ્વીકાર્યો એનું નામ પણ યાદા જ નિસ્તત્વ અનિત્યત્વ મિનાનીપણું ગિચપણ મતપણ અસતપણ—આ ઉપરાંત ક્યંતું છે ! પણ આ બાધથી જોનાનું—આમ અને ધર્મોનો આ દષ્ટિથી જોઈ શકાય છે માટે અપેક્ષાનાં સ્તરી રચાથી જ વસ્તુના ગુણવસ્તુ વર્તિતિત્વ પણ સાનુ બાન થાય છે સ્વાહા સશયવાદ છે એનો એ- મોટો આલેખ એના ઉપર છે એ જ વસ્તુને પ્રતિસ્પર્ધા ગુણોથી યુક્ત દેખી એ એમ પ્રાની સશયબોધો દરવાજેનું જ થયું એનો સામા પદાનો નાનો છે વસ્તુ અર્થમાં અગત્ય કોને હોયો એ જ એ- મુખ્ય સવાલ છે રજામાં મર્ષની ભાન્તિ કે જા' ॥ ૬ ॥ મા માણસની ભાન્તિ—આ ગણ જ કહેવાય ના છુ' સર્પ અને ડી કે જાડ અને માણસ—આ બંનેમાંની ડી પણ એ નિશ્ચિત નથી તેનું જવાબે નાદા યત્ન કરે છે ત્યારે અમુ- એ વસ્તુમાં અમુ ધર્મ એ યત્ન રતી વખતે નિશ્ચિતપદો ગણેલો છે એમ હું હજીમત જવાબે આમ છે ત્યારે એને સશયના સી મિતે ડી શકો ?

વસ્તુના અને ધર્મ એને વ્યક્ત કરાવા અભિપ્રાયો કે વચનપ્રારો પણ અને હોય છતાં એ બંનેને વ્યર્થ અને પરાનાર્થ આમ બે પ્રમાણ નય દ્વારા નિષ્ક્રાંત કરી પછી અનાત્મ સાત બે પાશા છે

જૈન ધર્મને વીતિગનો ધર્મ પણ કહેવાય છે રાગ દ્વેષની પરિણતિને અભાવનામાં રાદા અગત્યનો ભાગ બજાવે છે

પરમાત્માએ સુમિત્રનો માન મતાલ્લો આ માર્ગે નાની અથે સુમિત્ર દાસ્ય કરી માટે પાત્રમાં મુક્તિ પણ ઉપચારથી ગણાય—આનુશ્યાલો દે આ જો એમ ડી ધર્મ મર્ષત્વના ના પુરતાઓને આપ આપે

આત્મા જ ક્રિયા છે અને આત્મા સ્વદેશ છે કતા છે જ ક્રિયા જગતનો ન્તા છે એનું ક્રેનાગના આગયને સ્વાહા એ પ્રમાણે સમજવે

મોહનાસનાના પ્રાગયને જણના છુ' લાલિ ના આગળ ધવા નિયમની આસક્તિ હંમવાના વિરાતનાં પ્રપવામાં આવ્યો સમજાવની પ્રાપ્તિ અર્થે અદ્વૈતાના ની ખોજ રૂઢિ—આમ પરમાત્મા બતાવી આદા બતાવના મનનું સમાધાન કરે છે ખરેખર ! વિચાર બટોને ગમાવનાનું અમોઝ સાધન સ્વાહા છે અમુ

આ પ્રમાણે ઉપર જણાવી તે લાક્ષણિકતાઓ જોઈ ધર્મ અને સમ્મતિની છે અસાધે આ લાક્ષણિકતાઓ વાગ અને જામ કરી બતાવે તેમ છે સમસ્ત જગતો શાંતિ આપનાનું જ જગત સામર્થ્ય આ ધર્મમાં છે એમ સા જોઈ ખરેખર સમજે અને એ પ્રમાણે આવડે તો જગતનું વાસ્તવિક નાણું થાય તેમ છે કલ્પનમ્

જૈન અભ્યાસમાં નવીન દૃષ્ટિની આવશ્યકતા

પ્રા.૦ કેશવલાલ દિ. કામદાર. એમ.એ.

હમણાં હમણા જૈન માર્ગસૂત્ર, દિવસદ્વિધી, ઇતિહાસ, સન્ધ્યાગ્નિ વગેરે ઉપર અતિ માર્ગદર્શક પ્રકાશન જોઈ શકાય છે એ પ્રયાસમા મહારાજન સ્વામીશ્રી ગાંધીવાસ યુનિવર્સિટી જેવી સરચાઓએ હવે પ્રવેશ કર્યો છે તે આનંદની વાત છે. આવાં પ્રકાશનોમાથી કેટલાંક પ્રકાશનોને આદિથી અંત સુધી વાંચી જવાનો અને કેટલાંકનો અવલોકનો કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો છે. દિવસગીરીની વાત તો એ છે કે આ પ્રકાશનો અને તેમના વિવેચનો તરફ આપણી પ્રાકૃત જનતાનું તો કીટ, પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન બહુ ઓછું જાય છે. કારણો સ્પષ્ટ છે. અવલોકનો જે સામયિકોમાં કે વર્તમાનપત્રોમાં આવે છે તે બધે ઉપલબ્ધ હોતાં નથી, અને જે વર્તમાનપત્રોમાં અને સામયિકોના કાર્ગલયોને એ પ્રકાશનો મોકલવામાં આવે છે તેમના કાર્યવાહકો અને સંપાદકો યાદીમાં તેમની સ્પષ્ટ નોંધ પણ લેતા નથી. ધણીવાર એવું બને છે કે પ્રકાશનો જે માણસોના હાથમાં અવલોકન અર્થે મૂકવામાં આવે છે તેઓ એ વિષયોના અભ્યાસી હોતા નથી, એટલે તેમનાં અવલોકનો અર્ધજન્ય અને ઉપલક્ષિયાં નીવડે છે.

આવાં પ્રકાશનો બહુધા ગુજરાતીમાં અને હિન્દીમાં હોય છે. દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓનો મને પરિચય નથી એટલે તેમને વિષે હું કંપી શકતો નથી. પ્રકાશનો જૈન સંસ્કારના તમામ વિષયો સંબંધી હોય છે, મુખ્યત્વે તેઓ ઇતિહાસ, દિવસદ્વિધી, ઇવનચરિત, સાહિત્ય, ભાષા વગેરે ઉપર હોય છે. તેમના સંપાદકો વિદ્વાનો હોય છે એટલે સંપાદનલેખની ન્યૂનતા ઓછી હોય છે. એક ન્યૂનતા મને માલમ પડી છે અને તે વિષે હું અહીં લખવા હચ્છું છું, તેને દૂર કરવાનો ઇલાજ પણ સાથે હું સૂચવીશ.

આવા પ્રકાશનોના સંપાદકોમાં મારા મત પ્રમાણે, કાનિકારક દેરકાર થવાની જરૂર છે કાંઠ પ્રકાશન જૈન દિવસદ્વિધી કે ન્યાય વિષે હોય છે. એમા જૈન દૃષ્ટિનો સચોટ વિચાર રજૂ થયેલો હોય છે. અનેક જૈન-જૈનેતર અવતરણોથી તે પ્રકાશન ખીચોખીચ ભરેલું હોય છે. અતુલાદ હોય તો તે ઘણો સ્પષ્ટ હોય છે, પ્રસ્તાવના જૈન દૃષ્ટિને બરાબર સમજાય તેવી લખાયેલી હોય છે. એનો અભ્યાસ તુલનાત્મક હોય છે, એમા લેખકે યૌક્ત, આભાસ, જૈન સંદર્ભ ગ્રંથોનાં અનેક અવતરણો ટોકેલાં હોય છે. વર્તમાન જૈન લેખકોએ આ દિશા પર તો ખરેખર અનેક માર્ગદર્શન કરેલું છે. ખીજા લેખકોએ આ માર્ગદર્શન સ્વીકારી લેવું જોઈએ, કારણ કે આ પ્રકારના જૈનેતર સાહિત્યમાં જૈન દૃષ્ટિનો વિચાર નજરે પડતો નથી. આટલી પ્રગતિ થયેલી આપણે જોઈએ છીએ, છતાં મને એક ન્યૂનતા જણાઈ આવી છે. તે આપણે હવે સુધારી લેવી જોઈએ. દૃષ્ટાંતમા સંપાદક કે લેખક જૈન ન્યાયનો વિચાર કરે સારે તે વિચારમા હવે પશ્ચિમનો વિચાર પણ આવી જવો જોઈએ. કોઈ લેખક કે સંપાદક જો જૈન તત્ત્વ-વિચારની સમજાવટ કરતો હોય તો તેમાં હવે પશ્ચિમની વિદ્વાનો વિચાર પણ આવી જવો જોઈએ. જૈનોની એકાન્ત દૃષ્ટિ પશ્ચિમનાં ન્યાયસૂત્રોમાં નજરે પડે છે જૈનોએ કરેલો અપેક્ષાવાદ યુગોપમા કરાયેલો હોય છે. જૈનોનો નિયતિવાદ - Pre-destination Determinism - સમગ્ર ખ્રિસ્તી દિવસદ્વિધીમા સ્થળે સ્થળે નજરે ચડે છે આ દૃષ્ટિ પ્લેટોથી માંડીને યુએ સુધીના દિવસદ્વિધીમા જોઈ શકાય છે ગ્રીક ગ્રંથોના તો અનેક ઈંગ્રેજી ભાષાનરો થયા છે જર્મન દિવસદ્વિધી સાહિત્ય ઈંગ્રેજમાં મળી શકે છે. આપણી કોલેજોમા આ સાહિત્યનો અભ્યાસ થાય છે. પણ ભાના અધ્યાપકો જૈન દૃષ્ટિથી અપરિચિત

હોય છે, અથવા તો તેમને એ સુલભ હાંની નથી આપણા જે અધ્યાત્મિકો આના સખા ન હોવા પડેલા છે તેમને પરિભ્રમી વિદ્યાઓનો સમર્થ હોતો નથી ઘણે ભાગે આ લેખને આધુનિકો દોષ છે પોઈકોઈ શ્રાવણે તેમા જોનામા આવે છે તેમ જો મોટો ભાગ પરિભ્રમી વિદ્યાથી અપરિચિત હોય છે તેમને પરિભ્રમી વિવેચનશાસ્ત્ર યોગ્ય જ્ઞાન પણ હોતુ નથી પરિણામે એમના અધ્યયન પણ જૂની રીતમા થયેલા પ્રગણે જો ઉપયોગિત સંચિત થઈ જાય છે તો જન દષ્ટિનો જે પરિચય બદલતી હોવાને થનો જોઈએ તે થઈ શકે તો નથી

જન સાહિત્યના સમાનતા આ પૂનતા અને જાણી રીને જાણાય છે એ સપાત્નોમા સામયિ પૂરપીમી, અતિરામિ, અવેપણ, અવલોકનની તીક્ષ્ણતા વગેરે શુધો પત્રિમની દૃષ્ટિએ અતીજા નેવામા આવે છે. છત્રેમા પ્રસ્તાવના લખાયેની હોય તો લાપાનો કોઈ ધરો હોતો નથી અને એમા વારતવિ દતિરામ રાન નેવામા આપતું નથી સ્વભાષા પણ એની જ હતી હોય છે આલિના પ્રાશનુ મપા ન તો ઘણે લાગે લાગતવની પુગણી પ્રણાનિમ પ્રમાણે ગવામા આવેલુ હોય છે. હવે ચિતિ લખેલુ હોય તો ઉવચરિત શુ હોતુ નેજાએ તેનો હોંખ્યાય હોતો નથી—છત્રેમા જેને characterisation — નિરૂપણ હોવામા આવે છે તે નેવાતુ જ નથી અવત છો ખીયોખીય હોય પણ તેમ પ્રેમ અથ ગપ્પ થઈ શ તો નથી

એક નિદાન આપુ વસ્તુપાલે ખબત બચ્ચનો કમળને સર્ધ પામેથી લીધો તે આપણે મ્હલીવાગ વાચતા હૃદય ! મને હરહમેશ લા યુ છે કે લેખ તે તેનો ગૂઢ અર્થ મમનપા હોતો નથી, તાજા મ્હ લેખક સપા - જુની ધરે મા લખ્યે જ્ય દે અને તેને ઇતિહાસુ શુદ્ધ વ્હાન હોતુ નથી એટલે તે જો ઇતરી શ તો નથી હ તે ગૂઢ અર્થો મારી આપ મનિ અનુસાર અહીં મ્હ પ્હ - રીગ, જેથી વાચમને મારી દહિનો ખ્યાન આની શકે

ખરી વસ્તુચિહ્નિ આ પ્રમાણે છે જેમ સોળમી સદીથી ઓગણીસમી મદી સુધી આપણે લા
યુરોપના વેપારીઓ સંસ્કૃત કોડીઓ નાખી વેપાર કરતા હતા તેમ જ બ્રહ્મા પલાત સોમનાથ-
પાટણ વગેરે સ્થળોએ અસ્ત્રાંતરીઓ જમાની માપણી માથે વેપાર કરતા હતા સમ નીન માત્રિલભા
ખભાત બગના સર્વજનનો કાય કરનાર વસ્તુપાળની પ્રસાદ થયેલી છે ત્યારે જુનો અથ આપણે
આ પ્રમાણે સમજ્યો જોઈએ એ સાતિલ્લખા હેનામા આ યુ છે કે મર્ડનો મરનાય નાગપો-હાથીઓથી
પાયેનો હતો તેનો અથ એનો નરો જોઈએ કે એ વારણસેના હતી હતિવ મગજ તુ અને
જમ ગોરા બોલિ મિપાડીઓ મસા હુગની પાંચેરી, સુગ દીન વસઈ માટે વગેરે ગથાએ
પરેશી વેપારીઓનો જમાન કરતા હતા તેમ ખભાતનો અરન-નસનાટ પણ એનો જ સુરક્ષિત હતા
ઉપગત જેમ દુરેએ દિગીઓને પશ્ચિમી વિદ્યાની તારીખ આપી નરીત સિપાડીઓ બનાવ્યા
તેમ જ વેપારીઓએ આપણી યુનાને ઝડપી લઈ આપણુ જ રાથીઓને શસ્ત્રસજ્જ કરી
આપણી જ સામે ખગ થા હતા એ કાગલથી વસ્તુપાળે આ પરેશી સજ્જ વેપારી વસાહતનો ધ્વજ
થા—જેમ માહનરએ પોર્ચુગીઝોના વેપારી થાણા હુગનીનો ધ્વજ એો દનો, ચીમાઈ મરપાએ
વસઈને ઠાડી દીધુ તું સિગઝ-સેનાએ કે ન તોને લીધુ તુ તેમ

બીજુ દહાન આપુ દીરવિનિયમથી એ આમ મારત અમારિયોપપા ચલાવી એના અથ એના
 ૧ થાય કે દીરવિનિયમથીને અ મને જૈનમાં કરી રતો કે અર્થિસાપાદી કરી હતો એ મથળે
 એ લખાયામા આ યુ છે કે જનિયાવેગો અ બે મામ મો તેમા દી વિનિયમથીનો રાથ હતો, પણ
 અનિરામિષ ધરનાએ એ વાતવિ નથી પણ જે જનિયાવેગની માફી અ મર દીગિનિયમથીનો

પરિચય થયો તે પહેલાં વર્ષો થયા આપી દીધી હતી. જેન સાધુઓના ગ્યાયા પ્રયાસમાં એક હેતુ હતો, તે એ કે મુસ્લિમ અને હિન્દુ નાન્યકતાઓના અનુભવમાં જે દિસક અને Irrational વહીવટનાં સત્રો ઘૂસી ગયાં હતા તેમને દુ કન્વાનો હેતુ હતો, જેન રોમના મહારાજ્યના સમયમાં રોમના પાટનગરમાં અને અન્ય સ્થળોએ Gladiators એટલે વિસક પ્રાણીઓની સાથે માણુસ જાતને દંડયુદ્ધ કરવાની કરજ પાડવામાં આવતી અને અગ:—Arena—માં દાખલ થઈ જવને લોગે અનેક પ્રિયતી સાધુઓએ તે પાશવ પરપરાને અટકાવી હતી તેમ.

સાહિત્યના સપાદનક્ષેત્રમાં પણ આ દલીલ લાગુ પાડી શકાય એ શુભચેદ મહાવીરના જીવનચરિત્રને લખવામાં નવીન ભાત પાડી છે તેમ હવે આ ક્ષેત્રમાં નવીન ભાત પાડવાની જરૂર છે. જેન દર્શનના એક હકેજી ગ્રન્થમાં આવી જ નવીન ભાત મેં જોઈ છે સાહિત્યના વિચારપરત્વે એક દૃશ્યને રજૂ કરૂ. રામ સીતાને વનવાસમાં મોકલે છે તે અગાઉ ઋષિ લોકો અને પ્રધાનમણ ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે શરૂ થયેલા યજ્ઞમાં હાજરી આપવા ગયા છે ત્યાંથી તેઓ ગભ્યધર્મમાં હમણા જ દીક્ષિત થયેલા ગમને સન્દેશ મોકલે છે કે જમાઈના યજ્ઞમાં હવે અમે રોકાઈ ગયા છીએ, તુ બાળ છુ. રાજ્ય નવું છે, તો પ્રગ્તને અનુરજતો રહેજે, કાગણ કે તેથી મળતો યજ્ઞ એ જ ખરૂ ધન છે જામાનુદગ્ગેન વય નિરુદ્ધા । ત્વ કાલ દવાસિ નવ ચ રાજ્યે ॥ યુક્ત પ્રજાનામનુરજને સ્થા: । તસ્માગ્ગરત્ત પગ્મ ધન વ: ॥ આમાં બાળનો અથ અનુલવહીન એવો થયો જોઈએ, કાગણ કે આ સમયે રામનુ વય ૩૫-૪૦ વર્ષનુ તો હોવુ જોઈએ રામ વયમાં પુખ્ત હતા, પણ રાજ્યના અનુલવની અપેક્ષાએ બાળક જ હતા, એટલે વસિષ્ઠ આદિ મોટેગઓએ તેને યોગ્ય સલાહ આપેલી કે ધ્યાન રાખજે ઉતાવળો ન થતો રામ લોક-અપવાદનો આશ્રય લઈ સીતાને લક્ષ્મણ સાથે વનવાસે કાંટ છે, ત્યારે પણ કવિને એતુ બાળત્વ યાદીમાં જ છે, કારણ કે બારબાર વર્ષ થઈ ગયા, પણ રામ હજુ જીવે છે. ત્યારે સીતાનુ નામ સરખુ રહ્યું છે — દેવ્યાઃ કન્વરજ જગતો દ્વાદશ પરિવ સર: । પ્રણમિવ નામાપિ ન ચ રામો ન જીવતિ ॥ રામને આ શલ્ય જિદગીબર સાલતુ હતુ. વિધિ પ્રમાણે રાજ્ય કન્વુ અને પ્રિય સીતાનો વિયોગ સહન કરવો — કેવુ દુધ્ધર કામ છે । (હવં ગજ્ય પાસ્યં વિધિવત્ (constitutionally) અમિયુક્તેન મનસા) “ઉત્તરરામચરિત”માં રામના પાત્રની માનવભૂમિકા સરજીને લવભૂતિએ પતિધર્મ, રાજ્યધર્મ, અનુલવહીનતા અને વેદનાશીલ રામરવભાવ — એતુ અનેરુ ચિત્ર રજૂ કરી આપણને કરણ રસની પરાકાષ્ઠા બતાવી છે, સાહિત્યના સપાદનમાં આવી દૃષ્ટિ આવવી જોઈએ.

આપણાં સપાદના યોગ્ય દૃષ્ટિ કેળવી શકે તે માટે શુ થવુ જોઈએ એ બીજો પ્રશ્ન છે એટલુ તો ખરૂ છે કે આપણા સપાદકો વિદ્વાનો છે, તેમનો ભારતવર્ષીય સરકારિત્વનો અભ્યાસ ખરેખર તુલનાત્મક છે, જે ન્યૂનતા છે તે પરપરાગત શૈલીથી અભ્યાસ કરવાથી નિપજતી ન્યૂનતા છે અસારે જેન સાધુઓ પરિતો પાસે લણે છે, એ પરિતોની ગીર્વાણ લાભાની વાગ્ધારા ખરેખર અદ્ભુત જોવામાં આવી છે, વ્યવસ્થા ખરેખર ઉત્તમ છે, પણ હવે સમય આવ્યો છે, ત્યારે એવી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે, જેથી આપણો સાધુવર્ગ અને અપેક્ષિત શ્રાવકવર્ગ પશ્ચિમની વિદ્યાથી પણ વિભૂષિત હોય ફિલસૂફીના વિવેચનમાં તેમણે ગ્રીક અને યુરોપીય તત્ત્વવિવેચકોનો પરિચય બતાવવો જોઈએ, તેમણે તે માટે ફિલસૂફી અને ન્યાયનો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ હુ એથી પણ આગળ જાઉં અને દલીલ કરું કે — તેમણે સમાજશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર, એના સામાન્ય સત્રો પણ જાણવાં જોઈએ, જેથી તેઓ વિવેચનમાં ગભીર ભૂલો ન કરે, અને દરેક વિચારને ઇતિહાસના યોગ્ય ચોકસામાં ગોઠવી શકે

એમને સાથ સતો પરિચય પણ હોવો જોઈએ, ઊર્ધ્વ વિધાન જન વિધાનોને પ્રતિજ્ઞા દોષ એનો વાધો હોયો જોઈએ હિંદુ Jeans નો ખગોળનો અથવા વાચીએ તો, બિન-જૈનોના અનાદિ-અનન્તમાત્રની ભાવનાનો વિચાર દર થયો

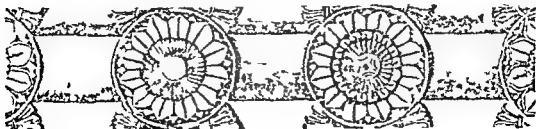
આ જ વિચાર જૈન આપણ, શિ પ, ચિત્રમાત્રા અભ્યાસને લાગુ પડી નકે છે આપણે અને તાર દેના ફરીએ ડીએ ૩ મુગિનમ સ્થાપણ શિ પ અને ચિત્રમાત્રા ઉપર જૈન ધર્મા જોડામા આવે છે પણ જો અધારે મુદ્દત ગુનાતું તે જ વિવેચ ને દેનામા આવશે તો તે ગોથા ખાજે નાતુ ૩ આ વિવેચ । ભાગે ૪ કોઈ મદિત્તમા ગયા દેગે, ૫ મુલિમ નિ પ, સ્થાપણ, ચિત્ર માત્રા તેમજે મુદ્દત ગીતે જોયા દેગે । ૬ દેના લેખો તો બધે અજ્ઞતાની ધર્મા જ જોતા આયા છે । આ વિષયમા જો એ મ વિરા દૃષ્ટિ આપણમા આવી રીતે તો જૈન પ્રતિમાઓના ઓટ વગેરેને લાન રગ તમા આમા આવે છે તે હોત નહિ ।

Literary criticism — સાહિત્યના વિમરણે તો આ વિચાર ખાત્ર લાગુ પડો આપણે આ વિમરણ બધે ભાગે આપણી જ ની પ્રજ્ઞાનિ રીતી ગીએ ધીએ આપણા આ જૂનના રીતી ભરેલા સપાઃ । જાણતા નથી ? આદિસ કાળ વગેરેનો વિમરણ યુરોપમા જે દૃષ્ટિથી થયો છે તે દૃષ્ટિ આપણે આપણે માનિ દૃષ્ટિ છે અને તે દૃષ્ટિને આપણે લા ખાસ કેળવવાની જ ર છે

આપણે ઇનિટાસનુ પરિચીન તો આ દૃષ્ટિએ અને જુનોથી ભરેલ છે એ આપણે જાની જ નથી

આનુ નગ્નચિત્રિમા ફેરફાર થાય તે માટે આપણા આગેવાનોએ ખાસ કરી ગી મહાની જૈન વિદ્યાનય જેવી સંસ્થાઓના સચાઈએ સાધુઓના અને વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસવિધિમા ક્રાંતિ લાવવી પડે અને તે માટે તેમજે વાચનાઓની રચને અધ્યાત્મની વ્યવસ્થામા નુ જોત લાગુ પડે તો એને સુધી ની ની શકુ આપણો માધુર્ય થો । સમય માટે જોડેનેમા શિદ્ધ પ્રાધ્યાપનોના વર્ગોમા ટાન્કરી આપે અને પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થઈ યોગતા પ્રાપ્ત ૩ । અનુભવ તે માટે સરે વ્યવસ્થા આવી પડશે આપણા ક્ષિરતી પાતરી-ભાદરવોને એ જોડેનેમા અભ્યાસ ક તા જોયા છે તેઓ આપણે થયે Theology ની અભ્યાસસંસ્થાઓ ચલાવે છે આપણે એવું કેમ ની ગી ૧ ।

ક્રિષ્ટિસ અમન અગાઉ જૈન સાધુઓએ ભા તનરૂ તા તુનનાતમ અભ્યાસ ગુનો વિશેષ અભ્યાસ તે અગ્રે આનંદય નહોતો મુગિનમ યુગમા મોઈ કોઈએ કા મી અભ્યાસ નો જિનઅભસરી ભાનુચ દ્ર ઉપાધ્યાય ક્રિષ્ટિસ વગેરે એ અભ્યાસના નિષ્ણાત હતા આવું વર્તી તો એ ની પ્રજ્ઞાનિમને અજ્ઞાતવતો જાન છે સાધુ વર્ગે દરુ પગત છે હન્ડીએ ૨ વિગિન સાધુમનુષ્ય અને વિગિનિત આન અમુ ૧૫ યુરોપની પ્રજ્ઞાનિમને પ્રદણુ ફેર અને જન મર લિતી તેથી નરો ઓપ આપે જ્યારે એ ક્રિષ્ટિ થો લારે આચારથી વિગયવ નભસરીથ કનો પ્રસાસ પરિપૂજનાના યુજને નગે અને લાર જ આનંદય ની જુગિમ નીન સમજના પ્રાપ્ત કે ૧

ભાષાના વિકાસમાં પ્રાકૃત-પાલિભાષાનો ફાળો

પંડિત બેચરદાસ

માનવકુલમાં પરસ્પર કૌટુંબિક સંબંધ જે રીતે તુલનાત્મક પરીક્ષણ દ્વારા અનુભવાય છે તે જ રીતે ભાષાકુલમાં પણ એવો જ સંબંધ સ્પષ્ટપણે છે એમ હવે સિદ્ધ થઈ ગયું છે.

ધારો કે આપણી સામે જુદાં જુદાં દેખાતા પાત્રસાત કુટુંબના ભાઈબહેનો બેઠેલા છે, તેમની એકબીજાની વપરાશની ભાષા જુદી જુદી છે, તેમનો પોશાક, ખાનપાન અને ખીજી પણ રહેણીકાણી નોખી નોખી છે આ ઉપલક્ષ્ય દેખાતા ભેદભાવ દ્વારા આપણે એમ સમજી લઈએ કે એ કુટુંબો વચ્ચે પરસ્પર કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી જ તો એ ખરેખર ભૂલભરેલું ગણાય કોઈ તુલનાત્મક દૃષ્ટિ ધરાવનારો ખતીલો અભ્યાસી એ તદ્દન જુદા જુદા જ દેખાતાં કુટુંબોમાં ય તેમનામાં રહેલી એક મૌલિક સમાનતા શોધી બતાવે અને તે મૌલિક સમાનતાના પુરાવા તરીકે આપણી સામે તે કુટુંબોમાં વર્તતી કેટલીક તેમની એકસરખી મૂલ ખાસિયતો એક પછી એક વીણીવીણીને તારવી બતાવે સારે માત્ર ઉપલક્ષ્ય ભેદને લીધે અસાર મુદ્દો એ કુટુંબોને જુદા જુદાં માનનારા આપણે પણ તેમને એક માનવા લાગીશું.

આવો જ ન્યાય ભાષાકુળને પણ બરાબર લાગુ પડે છે જે ભાષાઓનો મૂળ પ્રવાહ જ તદ્દન જુદો છે તેમના સંબંધમાં ભલે આ ન્યાય ન લાગુ થાય, પરંતુ જેમનો પ્રવાહ મૂળમાં એકસરખો છે તેમને વિશે તો જરૂર ઉપરનું ધોરણ બંધ બેસે એવું છે. ઉપરઉપરથી જોતા ભલે તે ભાષાકુટુંબો તદ્દન જુદા જુદા પરસ્પર એકબીજા વચ્ચે સંબંધ વિનાના માલૂમ પડતા હોય તેમ છતાં જ ન્યારે તે ભાષા કુટુંબોની અદર રહેલી એક મૌલિક સમાનતાને આપણે જાણી શકીએ અને તેના પુરાવા તરીકે આપણી સામે તે નોખા નોખા દેખાતા ભાષાકુલોમાં વર્તતી કેટલીક તેમની એકસરખી મૂલભૂત અનેકાનેક ખાસિયતોને આપણે સ્પષ્ટપણે તેમના તુલનાત્મક પરીક્ષણ દ્વારા પૂરેપૂરી ખાતરીથી અનુભવી શકીએ સારે એ ભાષાકુલો વિશેનો આપણે કલ્પેલો ઉપલક્ષ્યા ભેદનો ભ્રમ ભાંગે જ ભાંગે

પ્રસ્તુતમાં પ્રાકૃતપાલિભાષા વિશે કહેતી વખતે આપણે તેમના મૂળ મુદ્દો જોઈએ તો જ એ હકીકત સ્પષ્ટપણે આપણા ધ્યાનમાં તત્કાળ ઊતરી જશે કે એ ભાષાએ ચાલુ લોકભાષાઓના વિકાસમાં કેવો અને કેટલો ભારે ફાળો આપેલો છે.

આજથી હજારો વરસ પહેલાં મૂળ એક આર્યભાષા હતી. પરિસ્થિતિનાં જુદાં જુદાં બળોને લીધે તેની ખીજી અનેક પેટાભાષાઓ બની ગઈ જેમકે, હિટાઈટ ભાષા, ટોખારિયન ભાષા, સસ્કૃત ભાષા, પુરાણી કાસી ભાષા, ગ્રીક ભાષા, લેટિન ભાષા, આઈરિશ ભાષા, ગોથિક ભાષા, લિથુઆનિઅન ભાષા, પુરાણી સ્લાવ ભાષા અને આર્મેનિઅન ભાષા

ભાષાનાં આ નામો સાંભળતા કોઈને પણ એમ લાગવાનો સંભવ નથી કે આ બધી ભાષાઓ એકમૂલક વા અલિનપ્રવાહવાળી છે, તેમ છતાં જ તેમના તુલનાત્મક પરીક્ષણ દ્વારા એમ ઓછસ માત્રમ પડેલ છે કે ભલે તે ભાષાઓના નામો જુદા જુદા હોય અને ખીજી પણ તેમાં ઉપલક્ષ્ય જુદાઈ ભલે દેખાતી હોય, પરંતુ તેમનામાં એટલે તે બધી ભાષાઓમાં મૂળભૂત એવી એકસરખી અનેક ખાસિયતો હોવાના ઘણા ઘણા ઐંદાણો મળી આવેલા છે એટલે તેમને એકમૂલક માન્યા વિના કોઈનો પણ ખૂટકો નથી.

એમનામાં જે એ સ ખી અને ખાસિયતો છે તે બધી નિરો તો દેના આ મ્થાન નથી જતા તેમ ઠી પારમ્પરિ એ મન તા ઠો મ્પટ ખ્યાન આવે તે સારુ તેમના કેના સમ્પો આ નીચે નોંધી બતાવુ છુ

સમ્પૂત	પતિ	ત્રી	પોતિસ્	લેગિન	પોતિમ	વિચુઆનીઅન	પતધસ
"	અપિ	'	એપિ				
'	પિમામિ			"	મિબો		
	ભરામિ	"	ફેરો	"	ફેરો	આમનિનન	મેરેમ
'	નય	"	ત્રેસુ		ત્રેસ		
"	દમ		દોમોસ	"	દોમુસ	સ્થાન	દોમુ
"	પાંમ્		પોં	'	પેંમ્		
"	ધૂમ		યુમોમ્	"	કુમુસ	સ્થાન	ઘમુ
"	ગુધિર	'	એ રધોસ્	"	રુમેર		

(સમ્પૂત સિનાનની બીજી બીજી ભાષાઓના જે એ સરખા સમ્પો ઉપર ગાં ના છે તેમો હું શુદ્ધ રીતે અહીં આપણી યુગ્મગી નિષિખા ઉતારી શકતો નથી એથી અહીં બતાવેલા સમ્પો ભાગ તેમના શુદ્ધ ઉચ્ચારણો રી રા ય એમ નથી)

તે તે ભાષાના નામો પ્રજા ઉપરથી કે દેશ ઉપરથી પ્રચલિત થયેલા છે ઉત્તરમાં વસનારાઓની ભાષાનું નામ ઉદીચ્ય ભાષા, પૂર્વમાં વસનારાઓની ભાષાનું નામ પ્રાચ્ય ભાષા, મધ્યપ્રદેશમાં વસનારાઓની ભાષાનું નામ મધ્યેશીન ભાષા એ જ રીતે મધ્ય દેશની ભાગધી ભાષા સુમેન સેની શૌરમેની ભાષા, પિશાચ સેની પૈશાની ભાષા, અનતી દેશની ભાષા અવતિજ સુગાપ્તની ભૌગાપ્તી, મહારાપ્તની મહારાપ્તી, નિર્ભની વર્ભી એકે નામની પ્રજાની દોળીની ત્રીજી ભાષા, લેટિન નામના દેશની લેટિન ભાષા આયાની ઈની ભાષા, લોકોમાં પ્રચલિત ભાષાનું નામ લાં ભાષા

આ રીતે ભાષાના નામપ્રણયની ઘણી પ્રાચીન પ્રથા છે, આમાં કયાંય સમ્પૂત ભાષા, પ્રાકૃત ભાષા કે અપભ્રંશ વા અપભ્રંશ ભાષા આના નામ મળતા નથી મહાભાષ્યકર જેના કે સનાતની પુરોહિતે પણ સમ્પૂત નામે ભાષાનો ઉચ્ચેષ કરેલો નથી ત્યારે અહીં એ પ્રશ્ન થયો સ્વાભાવિક છે કે એ નામો આ ના રી રીતે ? એ નામોનો ઉદ્ભાવ કોણ ? આનો ઉત્તર અતિમલ્લેપમાં આમ આપી છા ય

થો । મમય પદે ના આપણુ દેશમાં રાજશાહી હતી તેનો અને તેની અતિસચ્ચિત પ્રકૃતિનો આપણને અનુભવ છે જે લોકો માત્ર પોતાની જ જાતને નરી સુખી સુખી જોના વા રેના ચારે છે તેમને પોતાના ભાષ્યો તરફ પણ જુલમગારની પેઠે વર્તવું પડે છે માટે જ તે સુખાચાર્યોની પ્રકૃતિ અતિ સચ્ચિત બની જાય છે એની ગજશાહી જેવી જ આસરે બેસણુ હજાર વસ્તુ પડેલા આપણુ દેશમાં પુરોહિતશાહી ચાલતી હતી માણસ માત્ર સમાન હકુના અધિકારી છે એ નિયમને નહીં ગીમગી તેલે પોતાની જાતને સૌથી ઉત્તમ કંપી અને બીજી તમામ જનતાને પુરોહિતોમાનથી જાતરતી ગણી આ સામે તે પુરોહિતશાહીએ જ પોતાની ભાષાને પણ ઉત્તમ કોટિની માની અને બીજી આમજનતાની ભાષાને અનુત્તમ કોટિની કડી અર્થાત્ તે પ્રાચીન પુરોહિતપ્રોએ પોતાની ભાષાને સમ્પૂત એવું નામ આપ્યું અને જનતાની ભાષાને પ્રાકૃત અથવા અપભ્રંશ કે અપભ્રંશ નામ આપ્યું એવો આ સમ્પૂત પ્રાકૃત વા અપભ્રંશ નામોની પાઞ્જ વર્નમાનમાં તો વૃણા આવે એવો ઇતિહાસ દુપાએ ન છે

વસ્તુસ્થિતિએ વિચારવામા આવે તો સૌ કોઈ તટસ્થને એમ ચોક્કસ જ જણાશે કે અમુક ભાષા ઉત્તમ છે અને અમુક ભાષા અનુત્તમ છે એવી કલ્પના જ વાહિયાત છે વા અમુક ભાષાને બોલનારો વર્ગ શિષ્ટ છે અને અમુક ભાષાને બોલનારો વર્ગ અશિષ્ટ છે એવી કલ્પના પણ વળી વધારે વાહિયાત છે અને માનવતાનું દેવાળું કટાવનારી છે.

કોઈપણ ભાષાનું મૂલ્ય તેના ખર્ચ અર્થવહનમાં છે. જે ભાષા જે લોકોને માટે ખરાબર અર્થવહન કરનારી હોય તે ભાષા તેમની દૃષ્ટિએ ખરાબર છે એટલે ‘ક્યા જય છે’ એ વાક્ય જેટલું અર્થવાહક છે તેટલું જ ખરાબર અર્થવાહક ‘ચ્યો જય છે’ એ વાક્ય પણ છે, માટે એ બેમાંથી એક વાક્યને અશિષ્ટ કેમ કહેવાય ?

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો અમુક એક ભાષા શિષ્ટ છે અને અમુક એક ભાષા અશિષ્ટ છે એવી કલ્પના તદ્દન અસંગત છે એ શાસ્ત્ર તો દરેક ભાષાના ઉચ્ચાચ્છો અને તેના પરિવર્તનોના બળોને શોધી કાઢી તેમની વચ્ચેની સાકળ બતાવી ભાષાના ક્રમિક ઇતિહાસની ટેડી તરફ આપણને લઈ જાય છે

એ શાસ્ત્રે બતાવેલી ટેડીને જોતા આપણી ભારતીય આર્યભાષાના વિકાસની મુખ્ય મુખ્ય રેખાઓની ભૂમિકાઓ આ પ્રમાણે છે - ભારત-યુરોપીય ભાષા, ભારત-ઈરાની ભાષા અને ભારતીય-આર્ય ભાષા

પ્રસ્તુતમા અતિમ એવી ભારતીય આર્ય ભાષા વિશે ખાસ કહેવાનું છે. ભારતીય આર્ય ભાષાની પણ પ્રધાનપણે ત્રણ ભૂમિકાઓ છે - પ્રાચીન ભારતીય આર્ય ભાષા, મધ્યયુગીન ભારતીય આર્ય ભાષા અને નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષા. આ ત્રણે ભૂમિકાઓને સમૃદ્ધ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષારૂપે પણ સમજવી શકાય.

આપણી આર્ય ભાષાનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. આવો અને આટલો પ્રાચીન ઇતિહાસ બીજી કોઈ ભાષાને હોય એવું હજી સુધીમા જણાયેલ નથી

જો કે મથાળામા પ્રાકૃત અને પાલિ એ બે નામો જુદા જુદાં બતાવેલા છે, છતાં ય વસ્તુસ્થિતિએ એક પ્રાકૃત નામમા જ તે બન્ને ભાષાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ ભારતીય આર્ય ભાષાના ઇતિહાસની એક અગત્યની ભૂમિકારૂપ છે ભગવાન મહાવીર, ભગવાન બુદ્ધથી માડીને ભારતીય તમામ સતોએ એટલે છેલ્લા યુગના પૂર્વ ભારતના સરહપા, કણ્કપા, મહીપા, જ્યાનતપા વગેરે સિદ્ધો, દક્ષિણ ભારતના જાનેશ્વર, તુકારામ, ઉત્તર ભારતના તુલસીદાસ, કબીર, નાનક, પશ્ચિમ ભારતના નરસિંહ મહેતા, આનંદધન વગેરે સંતોએ પોતાના સાહિત્યનું મુખ્ય વાહન પ્રાકૃત ભાષાઓને બનાવેલ છે અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આ પ્રાચીન અને અર્વાચીન તમામ સંતો આમજનતાના પ્રતિનિધિસમ હતા અને આમજનતાના મુખદુ.બના સમવેદી હતા.

પ્રાકૃતભાષાનું પ્રધાન લક્ષણ આ પ્રમાણે આપી શકાય - એક તરફથી પ્રાચીનતમ ભારતીય આર્ય ભાષા એટલે કેક વેદોની ભાષા અને બીજી તરફથી વર્તમાનકાળની બોલચાલની ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભાષાઓ. એ બન્ને વચ્ચે અર્થાત્ આઘ ભાષા અને અતિમ ભાષાના સ્વરૂપોની વચ્ચે વર્તનારા ભારતીય ભાષાના ઇતિહાસની જે સાકળરૂપ અવસ્થા છે તેને પ્રાકૃતનું નામ આપી શકાય વા પ્રધાન લક્ષણ ગણી શકાય

કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પ્રાકૃતસ્વરૂપે સંક્રમણ પામ્યા પછી જ તે આઘ અથવા પ્રાચીનતમ ભારતીય ભાષા, આર્ય ભાષા વા વેદોની ભાષા વર્તમાન કાળે બોલચાલમા વર્તતી નથીન ભારતીય ભાષાના રૂપમાં પરિણામ પામી શકે, એ એક ભાષાશાસ્ત્રનો સુનિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે. એવી જાતનાં વિવિધ સંક્રમણ વિના આ નવી અનેક આર્ય ભાષાઓનો ઉદ્ભવ કેમ કરીને થાય ?

આના ભાવનાનતા મહમ્મદીમા પસાર થતા પ્રાકૃત ભાષાઓ આ નવી ભાષાના રૂપને પામી છે એ જ એમનો ભાસાઓના વિષસમા મોટામા મોટો ફાળો છે

ભાષાઓના ક્રમવિષમની પ્રક્રિયા એ ભાષાજાતનો મૂળ પાત્ર છે. ધ્વનિઓ, વિવિધ પ્રકારના મળ, હાઈ-આઉટિંગ નથી તેમ અનિરમિત પશુ નથી એ મહમ્મદી સર્થા વૈતાનિક નિયમને વશરતી છે અને તે અમુ અમુક નિરમોને વશરતી હોઈ એ મ સુનિયમિત છે, આમ છે માટે જ આપણા પ્રાચીન ભાષાઓ અને અર્વાચીન ભાષાઓ અને એ સંખ્યા મગમ અનુસારન અચર્યાય છે અને એને નીધે જ ભાગોતિષ પરિચિતિને નીધે ભાષા નોખા પડી ગયેલા હતા એ આન ભાસા મોનનારા આપણામા એજ ને તમામ પ્રાતના અને તમામ વચના લોકોમા એનો કોઈ મોટો નિહ છે થઈ ગયો હોય એવું ભાસાવિષમની દૃષ્ટિએ જરાય જણાવું નથી વા પાંચમી આસા આપણા આગામિક પ્રસાદમા નીધે મોટું અનુ પડી ગયું હોય એમ પણ અનુભવવું નથી

મગાના પાણી નિરતર મ તથા કરતા હોના છતા જેમ તે એ રૂપમા આપ છે તેમ આપણી પ્રાચીન પરપગઓ અને અર્વાચીન પરપગઓ નિરતર જલાની રહી છે હતા તેમા સમગમના અપ ના અમિ ના અનનસાનલ ટપી ગદે ના છે એવું આજે જાણે વ મ પડી પણ આપણે અનુભવીએ કીએ એ પ્રતાપ ભાસાઓના સમગમા અચર્યાયની મોનિક સમાનતાનો છે એમા નેત પણ શક નથી

આપણે જાણે જ્યારે મિજેનારુપે ભાસા ગતરી પડી ગયો આપણ પ્રજાઓ સાથે સર્વમા આની સારે આપણની ભાષાઓને પણ ખીછ આજે આર્થનર પ્રજાઓની ભાષાઓ સાથે મગમ સર્વમા ગતરુ પડેવું અને એમા કેટલેક અને નિજન મેળાયા પડી જ આન ભાષા ભાગતમા પોતાનું સાદુનિષ્ઠ અરુપ પ્રાપ્ત કી ગયું

વેતના સમયથી માટીને નાજાગમથી સમય મુધીની આન ભાષા પોતાના સમયની ખીછ ખીછ અને આર્થનર ભાષાઓ સાથે સમગમા આનતા હતા કેમકી માસા પડી પોતાનું સ્વરૂપ મગમ ટપાનીને નિજની બની મા જ એ ભાસાને ભાગતીય આન ભાસાની પ્રથમ બુધિ રાપે ગયી હાય

એમની પ્રજાઓથી અન. રહેવું વા ભાસા ગગ કે બોડખા નિા મિત્રાભિમાનથી પ્રેમી ખીછ ખીછ આર્થનર પ્રજાઓ સાથે અમગમા ન આપણ એ જાતિ આર્થોમા નાની જેમ અમુમા અનેક નદીઓ ભાગી જાય છે અને સમગ પ બની જાય છે તેમ આપણા અનેક આર્થનર પ્રજાઓ એની રીતે ભાગી મઈ છે કે પડી તેને આર્થનર કડીને નોખી પાસાના અસાણી જલાને ભામઈ અચા હોય એવું બી મુખ્ય આર્થોનો એમ નવો એનો મોગે અમાજ જ બની ગયો આનો અર્થ એ થયો કે હવે મોઈ આર્થન છે એમ કાળા જ અતકર બની ગયું — આર્થ અનાય તે મધ્ય અને પ રા રોડાનો અમથ મમમજનો ગામ અમથ ભાષાઓનો પણ પ મપ વિનિમય એને લીધે એકબી ભાસાઓને આપણી ભાસા ઉપર મારી એવી અમર પડી અને એ અસરને આર્થોએ મામગ આપણી પણ ખડી તેમ આપણી ભાસાએ આર્થનર ભાસાઓ ઉપર પણ નાગી એવી જ અમર પડી આમ એકબીછ ભાસાઓમા મઈએ કસુ પ આમ છેડા તરત મુદન ના અપારેકું પડુ કે ભાસાએ ખીછ ભાસાની અમ ને આનતા દેવા પોતાના બાબા તદ્દન અના ગયેલા

આની વિભાજી થી પરિચિતિને નીધે આન ભાસાએ આર્થનર ભાસાના હજારો શબ્દો પોતામા પોતાની રીતે અમાની લીધાના જે પ્રમાણિ પુરાણો ભાસાસંલોધમેને મળી આપ્યા છે તેમાના કેસક આ પ્રમાણે છે

ભારત અને બેબિલોનિયા વચ્ચે ઘણું મોટું અંતર છે. છતાં જ્યારે આર્યો ભાંગી પડ્યાં, દરનાં દરનાં પહોંચેલા સારે ભાનાં આજથી આશરે ત્રણેક હજાર વરસ પહેલાનાં સધિપત્રમાં ભાનાં આર્યેતર રાજકર્તાએ પોતાના ઇષ્ટદેવનાં જે નામો લખેલા હતા તે જ નામો આપણા આર્યોના પણ ઇષ્ટદેવનાં બની ગયાં.

બેબિલોન સધિપત્રમાં	વેદમાં
ઇન્-દ-ર	ઇન્દ્ર
મિ-ઇતિ-ત-ર	મિત્ર
અ-રુ-ન અથવા ઉ-રુ-વ-ન	વરુણ
ન-અ-સત-તિ-ય	નાસત્ય

નાસત્ય શબ્દ વેદમાં યુગલરૂપ અશ્વિનો માટે વપરાયેલ છે બેબિલોનિયા માટે ઋગ્વેદમાં મંડળ ૧ સૂક્ત ૧૩૪ મંત્ર ૧-૭ માં બેલગ્ધ્યાન શબ્દ આપેલ છે અને ગિલ્ગિલ્ડ પ્રજા માટે વેદમાં લિખ્યગ્ધ્ય શબ્દ વપરાયેલ છે

આર્ય પ્રજા ઓગિટ્ટિક પ્રજાઓ સાથે, દ્રવિડ પ્રજાઓ સાથે અને તિબેટીયની પ્રજાઓ સાથે સંબંધમાં આવી સારે તે તે પ્રજાની ભાષાના પણ હજારો શબ્દો આર્ય ભાષામાં આર્ય રીતે મળી ગયેલા શોધી કઢાયા છે તેમાંના ઘણા જ થોડા આ છે

આર્ય ભાષામાં લખી ગયેલા આર્યેતર શબ્દો :

કેટલાક ઓગિટ્ટિક શબ્દો :

તિતહિ	એટલે	આલણી	ઓગિટ્ટિક ઉચ્ચારણ	આર્ય ઉચ્ચારણ
રાકા	'	પૂતમ	પોનહ્	એટલે બાણ
સિનિવાલી	"	ચંદ્રની કળા જણાતી	કૌપેહ	" કર્પાસ-કપાસ
		હોય એવી અમાસ	કેલુઈ	" કદલી-કેળ
નેમ	"	અડધું	માતગ ૧	" માતગ-હાથી
પિક	"	કોયલ	નિયોરકોલઈ	" નારિકેલ-નાળિયેર
કિતવ	"	જુગારી અથવા ધૂર્ત	વાહતિઆગ	" વાતિગણ-વાઈગણ-
અટવી	"	અટવી-જગલ		વેગણ
કુલાલ	"	કુંભાર	ચીનાઈ તિબેટી ઉચ્ચારણ	આર્ય ઉચ્ચારણ
તકુલ	"	તાદુલ-ચોખા	છૂ એટલે	ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રિ-શેરડી
તિલ	"	તલ	ખોગ ૨ "	ગગા

નેમ કોઈપણ ચાલુ વહેતી નદીમાં ખીજ ખીજ પ્રવાહો લખી તદ્દરૂપ બની જાય છે તેમ જ આપણી જીવતી અને જનતામાં ફેલાયેલી આર્ય ભાષામાં ય આવા હજારો આર્યેતર શબ્દો લખી જઈ આર્યરૂપ બની જાય એ કોઈપણ જીવતી ભાષા માટે તદ્દન સ્વાભાવિક છે વેદોમાં, બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને સારપંક્તીના મહાભારતથી માંડીને અસાર સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા આર્યેતર શબ્દોને આર્યરૂપે બનાવી વગર સકોચે તે તે ઋષિઓએ અને કાવ્યકાર પડિતોએ ખપમાં લીધેલા છે એટલું જ નહીં, પણ આપણા

૧ ઓગિટ્ટિકમાં માનવનો અર્થ 'મોટો હાથ' થાય છે

૨ ચીનાઈ તિબેટીમાં ખોગનો અર્થ 'નદી' થાય છે

આયત્રસાદમા એવા પટનાય આંતર મે ૧૦ પ્રગાલિમઓ અને પગપગ મો આન પ પામી આગતગી ચાનના આવેના છે એની પપુ કોઈ વિચા - મનોન ના નહીં પાડી રહે

માપગામા આયેતર વાંટી આવડપ પામી ભરેલુ છે એ દમી ત કાઈ આગના પોધમએ જ શાંધી ૧૨ છે જેમ નરી પગુ આપણ મરુપિ મીમાચાસાજ ૧૨ ચમર અંતે મદાપતિ કુમારિ તલ પલુ એ દમી તને રપદપરો બલના હતા, તેથી એ જામન તેમજો પોતાના શામર ભાષ્યમા તથા ત નનાર્તિ મા નોંધ આપેલી છે અને ત્યા જામર ભનામલુ પલુ ફરેલી છે ૨ જે આપા બે ભાપાના એટને આન ભાસ અને આયેતર ભાપાના જલુ ૧૨ હો તેઓ વેલોની પગપગને અને પેલો ૧૧ ભાનને રીક રીક સમજી શકો

આ રીતે સમગ્ર માનરમનીના ધ્યેયો વગેથી આન પ્રગ્ન અને તેની આપ ભાપા પોતાના નિમગ્નતા આગે,ય ફરી રહી હતી બમલમા આગમ ને આગળ વલની આપાની ટોળીઓ જ્યાર ભાગત ઇગની આપ ભાપાના સ્વરાસમા આની ત્યાં એ બને ભાસઓએ વળી એમ્પીનની છાપ પ ચપર બગમર લગાડી દીની તે રખીત પલુ આજે વર્તમાન જે અવેન્ના સારિલ છે તે દ્વાગ ચપદ જપાઈ આવે છે આ નીચે એવા પટના નામો નિભમિવાળા નામો નો દિષાપ ૧ એ બન ભાસાના આપા છે જેથી એ બને ભાપાઓનો અત્યન નિષ્ટનો ચમર સદજ રીતે જ્યારમા આની જરો

ભાગત ઈરા િ આર્થ ભાસ ભાગનીય આપ ભાપા

સચેરત	એટને	એ
વો		વચુ-પરિન
દુષ્ત		સન્ન
જુમી		જુમિ
દુગા		સત્રા એને સાથે
અ		અમુગ

નિભમિવાળા નામો

૨૫	એટને	ત્વામ્-તને
અભા	'	અરત-એ
વનેળી ના	'	વચાભિ-અ-વચનો વૃ
૮ મોઈઆ		૮ ભરેલ્ય -યુગન માં
જો	'	૨૧ -પોતે
અગ્રમ્	"	અર્મ્-
વએમ્		વધમ્-અમે
અર્મા		અગ્રમાન્-અમો
મત		મર્-માગધી

નિભમિવાળા દિગપો

નેમખ્યામદી	એને	નમિ પામટે-નમીએ છીએ
બ ઈની	'	ભગિનિ-અંતે છે-પા ૧૩ કર છે
અદી	"	અસિ-તુ છે
વએત	'	વેત-મદપુ

ઈ સ પ્રેમે બે હજાર વરસ ક્રૂતાં ય વિશેષ પ્રાચીન આપણી ભારતયુરોપીય આર્ય ભાષાનો નમ્નો એક સંસ્કૃત અર્વાચીન વાક્ય દ્વારા આ રીતે બતાવી શકાય :

હરિશ્ચન્દ્રસ્ય પિતા અશ્વઘ્ન ઉપગિચ્છિતઃ ગન્ધર્વ પદ્ય વૃદ્ધાન્ જઘ્નાન્. આ વાક્યનું બે હજાર વરસ કરતાં ય પહેલાંના સમયનું ઉચ્ચારણ આમ કલ્પી શકાય

ઝરિકન્દ્રાઘ્યા પચતેસ્ અચ્વારયા ઉપરિ રથચતોસ્ ગમ્જ્ઞાન્ત્સ્ પદ્ધ્વં જ્ઞુદાન્ત્સ્ ધધાન્

એ જ રીતે ઋગ્વેદના પ્રથમ સૂક્તનું તથા ગાયત્રી મંત્રનું ભારત-ધરિની આર્ય ભાષામાં જે જુદું ઉચ્ચારણ થાય છે તેને નીચે દર્શાવેલો નમ્નો આ પ્રમાણે બતાવે છે :

ઋગ્વેદ

અગ્નિમ્ ઇકે પુરોહિતમ્
યજસ્ય દેવમ્ ઋત્વિજમ્
હોતારમ્ રત્નધાતમમ્

ગાયત્રી મંત્ર

તત્ સવિતુર્ વરેણ્યમ્
ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ
ધियो યો નઃ પ્રચોદયાત્

ધરિની આર્યભાષા

અગ્નિમ્ ઇઝદઈ પુરઝ્ઘિતમ્
યજનસ્ય દઈવમ્ ઋત્વિશમ્
ઝહોતાન્મ રત્નધાતમમ્

ધરિની આર્યભાષા

તત્ સવિતુઝ ઉવરઘનિઅમ્
ભર્ગઝ્ દઈવસ્ય ધીમધિ
ધિયઝ્ યઝ્ નમ્ પ્રચઉદયાત્

નવ્ય ભારતીય ભાષાઓના વિકાસમાં જે પ્રાકૃત ભાષાએ ઘણો મોટો ફાળો આપેલ છે તે પ્રાકૃત ભાષાનું સૌથી પ્રાચીનતમ રૂપ આદિભારતયુરોપીય ભાષા પછી તેનું બીજું રૂપ ભારત-ધરિની આર્ય ભાષા અને પછી તેની ત્રીજી ભૂમિકા તે ભારતીય આર્ય ભાષા અને આ પછી આવી પ્રાકૃતની પોતાની ભૂમિકા. આ પ્રાકૃતની ઉત્તર ભૂમિકાઓ તરીકે સારપછીની મધ્ય યુગની વિવિધ પ્રાકૃતો, અપભ્રંશો અને બાદ વર્તમાન હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, ઉડિયા વગેરે ભાષાઓ અને તેમની જુદી જુદી બોલીઓ.

હવે પ્રાકૃત ભાષાનાં પ્રાદુર્ભાવક બળોનો વિચાર કરી વર્તમાન ભારતીય નવ્ય ભાષાઓના વિકાસમાં તેના મહત્વના ફાળા વિશે પણ જાણી લઈએ.

વેદોને વા બીજાં ધર્મશાસ્ત્રોને ભણવાભણાવવાનો અધિકાર એક માત્ર વિપ્રપુરોહિતવર્ગને જ હતો, આમજનતાને તેમના સપર્કમાં આવતી અટકાવેલી હોવાથી આમજનતાના ઉચ્ચારણો પુરોહિતો જેવા ન રહે એ સ્વાભાવિક છે એક તો પુરોહિતો ભણેલા અને વળી તેમનો ઉચ્ચારણો કરવાનો વિશેષ મહાવરો હોવાથી તેઓ અભ્યાસ અને પાઠના બળે જડખાંતોડ ઉચ્ચારણો પણ કરી શકતા સારે આમજનતાને એવો મહાવરો મુદ્દલ નહીં અને અભ્યાસ કે પાઠનો તો મોટો ન જ મળતો હોવાથી તેઓની પુરોહિતોના જેવાં ઉચ્ચારણો કરવાની ટેવ ન પડી તેમ ન ટકી એટલે આમજનતાનાં અને વિપ્ર-પુરોહિત-વર્ગના ઉચ્ચારણો વચ્ચે ફરક પડી ગયેલો. વિપ્રની ભાષામાં કહીએ તો તે પોતાનાં ઉચ્ચારણોને સંસ્કૃત માનતો અને આમજનતાનાં ઉચ્ચારણોને પ્રાકૃત સમજતો, આ ઉપરાંત વેદોના સૂકતો ગ્રંથસ્થ થઈ ગયાં એટલે તેની ભાષા વહેતી નહીંની જેવી મટીને નહીં વહેતા ખાઓચિયા જેવી થઈ ગઈ આ પરિસ્થિતિને લીધે હવે તે બધાઈ ગયેલી ભાષાનો વિકાસ થતો અટકી પડ્યો અને આમજનતાની વહેતી જીવતી ભાષા તો વિકસવા માડી—બીજી રીતે કહીએ તો જ્યારથી વેદોની ભાષા બધાઈ ગઈ, જડખાઈ ગઈ અને વહેતી અટકી પડી સારથી પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા આમજનતાનાં પ્રાકૃતોને પ્રકાશમાં આવવાનો અને ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામવાનો અવસર મળી ગયો.

એમ કહેવામાં આવે છે કે ઈ-ઓના ઉચ્ચા છો ઉચ્છ્ર પ્રાગના તતા અર્થાત તેમના ઉચ્ચાછો વેતો ની ભાષાને બરાબ મળતા આવતા સારે પ્રાચ્યોના ઉચ્ચા છો વેતોની ભાષાને મુખ્યને બેતરતા હતા અને મધ્ય પ્રદેશનાઓના ઉચ્ચા છો ન ઉત્તમ તેમ ન બેત તા પતુ મધ્યમસૂત્રના ઉત્તમ ઉદીચ્ય પ્રગ્ત એટલે વતમાન વાચ પ સ દ્વ અને પત્તમ પ્રાતની વસતિ પ્રાચ્યો એમને વર્તમાન અનધ પૂન સયુક્ત પ્રાત અો ધવો ભાગે મિહાગની પ્રગ્ત અો ગયા-યમુનાના પ્રદેશમાં વતમા લોો ન મધ્ય દેશીર પ્રગ્ત

આમ આ ત્રો લોચમ્મનોની ભાષા આમજનતાની ભાષા એ કપાગમધ વિ સના માડી ફેલાના માડી અને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચા છોની દૃષ્ટિએ વિવિધ પરિવર્તનો પણ પામવા લાગી બગબર આ જ દાખો એ મમાજનાથી જ્યાં આત્માર્થ પૂર્યો આમજનતાના એકેકે પ્રગટ થયા તેઓમા મુખ્ય નામ રૂપે કપિન, શીકુણ્ય મટાસીર અો છુદ્ધુ રથાન તુ જે ટોળીના આગેના મહાવીર અને છુદ્ધુ તતા તે ટોળીઓ વૈષ્ણવ કર્મ । ૩૫ યનાિ ને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનું સ્વધન ન માનતી અને તેથી તે વિપ્રપુરોહિનોએ નિર્માણ કરી ઈધાર્મિક યા સામાજિક વ્યવસ્થાો પણ નશવર્તી નહોં હતી તિઆપ્રધાન યનાિ ઈ ધર્મરૂપે નર્મી કરી ગનારી આ ટોળીઓ કેવળ મનોના ઉચ્ચારછોને જ એકેક નહોં સમજતી સારે વિપ્રપુરોહિનો તો એમ નાજ ના કે એ પણ શબ્દનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ જ કલ્યાણ રી નિનકે છે આ ટોળીઓને વિપ્રપુરોહિનોએ કેવળ નાલ નામ આપેતુ નાલ એટલે ક્ષાલણીએ નિમાણુ ક્ષેલી સમ્ભારાધિ પ્રદક્ષિતે નહોં કરી ગનારી પતુ ચિત્તશુદ્ધિ માગેના નતિયમોને આચગનારી પ્રગ્ત પુરોહિનો એ ટોળીઆને ઉત્તમ નહાં મમજતા આ ટોળીઓના અગ્રણી પુરોહો વેતોની ભાષાના જ માતોઃ ઉચ્ચાગુણો પણ સ્પષ્ટ રીતે બોની બનાવના સમવ હતા બનાવ તેઓએ એ નિ ઉચ્ચારછોને મને આમ જનતામાં વ્યાપેના ઉચ્ચારછોને વિશે મહત્ત્વ આપ્યુ કેમકે તેમનો ઉદ્દેશ પોતાનુ ધર્મચક્ષુ આમ જનતા સુધી પહોંચાડના ઈ હતો અને એમ ઈ માનવતાના જેમના હો ઈનનાધિગના હતા તેની આમ જનાો માનવતાના સર્વે સુધી લઈ આવનાની હતી આથી કરીને આચા સુધી જે આમજનતાની ભાષાને પ્ર નહોં મગેનો તે પા ધીમાસીર અને શીશુક દ્વારા વધારેમા વસાં મળ્યો અને આ મમજ જ પ્રાકૃત ભાષાના અધુ રનો હતો આ સમયુ પ્રાકૃત તે જ પ્રાકૃત-ભાષાની પ્રથમ ભૂમિ । મનારીરે અને છુદ્ધે પોતાના તમામ પ્રવચન મમમ મમમ મિહાર, બગાળ વગેરે પ્રદેશોમાં ફરીફરીને બો ભાષામાં જ આપ્યા એ બો સતો આમજનતાના પ્રતિનિધિરૂપ હતા આમજનતાના મુખ્ય બમા પૂરી નકાનુમૂનિ રાખનાગ હતા અને તેઓએ આમજનતાની ભાષાને પ્રાગન મ્યાને બેસાડી ધસી મોગી પ્રતિગ આપેલી છે એ કે એ સમયની પ્રથમ પ્રેમિ ભાષામાં આમજનતાની ભાષા જે પા ર્તનો આવેના તેમના મૂળ પડેના હતા હતા તેમા તે પા ર્તનો પીગરૂપે અને પરિમિત માનાગ હતા સારે આમજનતાની ભાષાને વિને પ્રતિગ અો પ્રયા ના મ્યાન મળનાથી તેમા તે પરિવતનો કપાગમધ વસના ગગસ અો એ રીતે વિવિધ પરિવતનો પામતી આમજનાની પ્રાકૃત ભાષા હો દેશમાં કપાગમધ ફેલાવા લાગી આમ પોતાની પૂરબધિ ૩૫ આઘ ભાષાથી માગીને આર્થ ધિગતી અગ્નિ વૈષ્ણ ભાષાનો સમય ના મા મો ધગાતી આમજનતાની આ પ્રાકૃત ભાષાએ જે જે પ્રમગના પરિવતનો સ્ત્રીમયો અો મે જ પા ર્તનો તેની મધ્ય યુગની પ્રાકૃતના વિભાગ, તથા વિવિધ અપમરોના નિમસમાં અને ડેક ડે ને ભાગનીર નન ભાષા દિગે મગી ગુજાતી, બગાળી વગેરે ભાષાઓના નિમસમાં મોગે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાગ નિવ યા અને નરી ભાષાઓની બોરીઓના—નોખી ઈખી અને બોરીઓના—પણ ઉત્તરોત્તર નિમસમાં મ બુકપ બન્યા તે નમામ પરિવર્તનો વિશે પશુ થો વિચારીએ

સંયુક્ત વ્યજનો ત્યા શબ્દની અદર હતાં વા આદિમા હતા તેમા જે ફેરફાર થયો તે આ પ્રમાણે છે :

હરત ને બદલે દત્થ પછી હાથ
 કણુ ને બદલે કણુ પછી કાન
 અક્ષિ ને બદલે અક્ષિ પછી આખ અથવા અચ્છિ પછી આંછ
 મલિષ્ઠા ને બદલે મલિષ્ઠા પછી માખ અથવા મચ્છિઆ પછી માશ
 ક્ષેત્ર ને બદલે ખેત પછી ખેતર અથવા છેત પછી શેતર
 છીર ને બદલે ખીર પછી ખીર અથવા છીર પછી છીર
 કુક્ષિ ને બદલે કુક્ષિ પછી કૃષ ક્રે કૃષ
 ગવાક્ષ ને બદલે ગવકષ પછી ગોખ
 પ્રસ્તર ને બદલે પત્થર પછી પથ્થર અથવા પાથર
 પુષ્કર ને બદલે પુષ્કર પછી પોષર અથવા પુકર
 સ્વય ને બદલે સ્વય પછી સાય ક્રે માર્યું
 કાર્ય ને બદલે કાજ પછી કાજ-કારજ
 વૃત્તિક ને બદલે વિછિય પછી વીછી અથવા વીજૂ
 અઘતે બદલે અજ્જ પછી આજે
 શય્યાને બદલે સેજ પછી સેજ
 મર્યાદા ને બદલે મજ્જના પછી માજ્જ
 ઉપાધ્યાય ને બદલે ઉવજ્જાય પછી ઓઝા
 સંધ્યા ને બદલે સઝા પછી સાંજ
 વર્તી ને બદલે વટ્ટી પછી વાટ
 ગર્ત ને બદલે ગરૂ પછી ખાડો
 નિમ્ન ને બદલે નિણુ પછી નેનું-નાનું
 સંજા ને બદલે સણા પછી સાન
 સ્તમ્ભ ને બદલે થલ પછી થાલલો અથવા થપા ક્રે ખંભા
 પર્યસ્તિકા ને બદલે પદ્મત્થિઆ પછી પસાડી
 સ્થાન ને બદલે થીણુ પછી થીણુ
 મુષ્ટિ ને બદલે મુઢિ પછી મૂઢી
 દષ્ટ ને બદલે દિઢુ પછી દીકો
 કુમ્ભ ને બદલે કુંપલ પછી કુપળ
 જિહ્વા ને બદલે જિખ્લા પછી જીલ
 કૃણુ ને બદલે કણુ પછી કાન
 સ્નાન ને બદલેણુ પછી નાણુ
 આદર્શ ને બદલે આયરિસ પછી અરિસો ક્રે આરસો
 ગુહ્ય ને બદલે ગુજ્જ પછી ગૂજું

હવે કેનાં અસપ્તમ્યજ્ઞાનોના પાંચનો

રાજન્ — રાજ અથવા વાજ અથવા રાય

નગ — નય — પડી નેર

નન — નનણ — પડી નેણ

મેઘ — મેહ — પડી મે

ઝ — હ — પડી કરેતુ

રેખા — લેહા — પડી રીલા-ની

બધિર — બહિર — પડી બરે

શોભામત્ — સોભામણ — પડી સોહામણ

ધટ — ધ — પડી ધો

પાઃ — પા — પડી પાો

શુ — શુન — પડી જોળ

તાગ — તનાન — પડી તળાન અથવા તાવાન

વચન — વણ — પડી વેણ

દીપ — દીન — પડી દીનો

ભગિનીપતિ — બહિણીપતિ — પડી મનેની અથવા મ હોઈ

શ — સ — પડી સઞ

શ્ચ — સ્ચ — પડી શ્ચ

સિંહ — સિન અથવા મીહ — પડી સમ અથવા સન અથવા મી

સ્વગોના પરિવર્તનો આ પ્રમાણે છે

સ લૃ ઐ અને ઔનો પ્રસંગ જ નિ ગી જવા પાડો છે

સ ને બ ને અ — ધૃત — ધપ — પડી ધી

કૃત — કૃષિ — પડી કૃષુ

, ણિ — સદિ — ણિહિ — પડી ધ

, ઈ — ણિહિ — પિપિ — પડી પીઃ

, , ઉ — જહ — જુઃ — પડી જૂરો

પિતૃગૃહ — પિતૃ — પડી પીતૃ પીથ

માતૃગૃહ — માતૃ — પડી માતૃ

અ ને બ ને એ અને અઈ — નાને બ ને મઈન અથવા મેન

ઐગવચ્ચ — અઈગવચ્ચ — પડી અઈગવચ્ચ

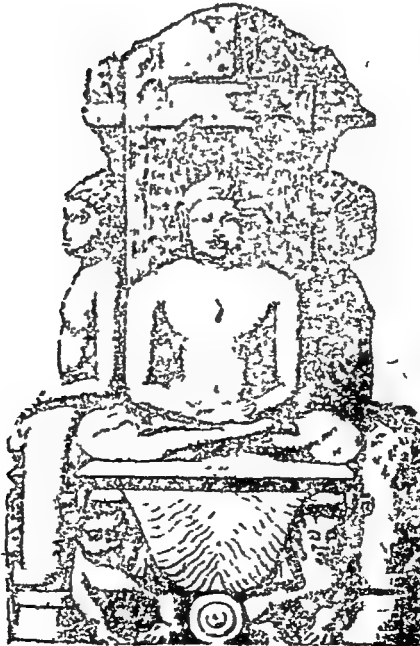
ઓ ને ય ને ઓ અને અઉ — કીશામી — કૃતમી — કાંતમી — કોનમી — મેસમ

ધાન — નેયન — નેમન

આ રીતે વ્યજ્ઞનો અને વ્યરોનાં ઉચ્ચારણોનાં ખીજ પણ ઘણાં ઘણા પરિવર્તનો આવવાં પામ્યાં છે. મધ્યયુગની પ્રાકૃતોના પણ આવા જ પરિવર્તનો દેખાય છે ત્યારે અપભ્રંશોમાં વળી આથી વધારે ખીજ વિવિધ પ્રકારનાં પરિવર્તનો છે આમ પરિવર્તનો પામતી પ્રાકૃત ભાષા અને પાલિ ભાષાએ વર્તમાનકાળની નવ્ય ભાષાઓ હિંદી, ગુજરાતી વગેરે અને તેની જુદી જુદી પ્રાંતિક બોલીઓમા ઘણો મોટો ફાળો આપેલ છે, તે ઉપરના થોડા ઉદાહરણોથી પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે સંસ્કૃત ભાષા પ્રાકૃતમા સક્રમ્યા વિના આ નવ્ય ભાષાઓના પ્રાકટ્યમા સીધું નિમિત્ત નથી થઈ શકતી અર્થાત આપણી ભારતીય પ્રચલિત તમામ આર્ય ભાષાઓ અને બોલીઓનું પ્રધાન નિમિત્ત પ્રાકૃત અને પાલિ ભાષા છે, પરંતુ સંસ્કૃત નથી જ એ યાદ રાખવાનું છે

આ લેખ માટે નીચેના ગ્રંથોનો ખામ ઉપયોગ કર્યો છે

- ૧ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી ભાષા — ડૉ સુનીનિકુમાર ચેટરજી (ગુજરાત વિદ્યાલય)
- ૨ અતભ્રંશ — ડૉ સુનીનિકુમાર ચેટરજી
- ૩ ગુજરાતી ભાષા — ”
- ૪ પ્રાકૃત ભાષા — ડૉ પ્રમોદ બેન્ગલ્લાય પરિત
- ૫ ખોદેલુઅવેષ્ટા — કાગા
- ૬ ભાષાવિજ્ઞાન — મનબહેન શાસ્ત્રી
- ૭ અશોકના લેખો — ઓઝાજી

જૈન પરંપરાનું અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પ્રદાન

પ્રા. હર્ષિવંશ ચુ. ભાયાળી, એમ એ, પીએચ ડી

પ્રાસ્તાવિક

અપભ્રંશ સાહિત્યની એક તરત જ હરીને આખે વળગે તેની વિગિહ્તા તેને સંકૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યથી નોખી તારવી આપે છે. ઉપન્યાસ અપભ્રંશમાં આદિસ એટલે જૈનોનું જ સાહિત્ય એમ કહીએ તો ખાલુ ચાહે, એ કે તેઓએ એ ક્ષેત્રમાં જે સમર્થ અને વિવિધતાવાળું નિર્માણ કર્યું છે તેની તુલનામાં બાદ અને બાદથી (એ તો ૧૭ શોધવાનું રહ્યું—મળે છે તે ગ્રાહ્યવાચક યોગ દાચણો જ માન) પરંપરા પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને તેનું શ્રેય પણ મર્યાદિત એમ કહોને કે અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું આગવું ક્ષેત્ર—જે કે આપણને મળ્યા છે તેટલી જ અપભ્રંશ રૂપિયો હોય તો જ ઉપરનું વિધાન સ્થિર સંસ્કૃત ગણાય પણ અપભ્રંશ સાહિત્યની ખોળી છતિથી થી થઈ ગઈ—એ વિશાળ ૬૭ ધણ કાનું બાકી છે એટલે ભવિષ્યમાં મહત્ત્વની કે મહાનાપાત્ર સંખ્યામાં જોતર રૂપિયો ટોનાનું જાણનામાં આવે તો આપણ આ ચિન પનગઈ જાય

પ્રાનપરો જૈન ઓ ધર્મપ્રાપ્તિ દોવા ઉપરાત અપભ્રંશ સાહિત્યની બીજી એક આગળ પતી લાક્ષણિકતા તે તેનું એકાદિત પદ સ્વરૂપ અપભ્રંશ ગદ્ય નગજ્ય છે તે જ સમગ્ર સાહિત્યપ્રસાર ૬ માં જ વહે છે આનું મંગલ અપભ્રંશ ભાષા જે ખાસ પરિચિતિમાં ઉદ્ભવી અને વિગિહ્ધ નર પામી તેમાં ક્યા રહ્યું હોવાનો સંભવ છે

અપભ્રંશ ભાષા

સાદિસ પ્રાકૃતોની જેમ સાહિત્ય અપભ્રંશ પણ એ સારી રીતે કૃત્રિમ ભાષા હોવાનું જાણાય છે એ એક એવી વિગિહ્ધ ભાષા હતી જેના ઉચ્ચારમાં પ્રાકૃત 'શૂમિ'ના પ્રમુખ લક્ષણો જળનાઈ રહ્યા હતા, પણ જે ના વ્યા રહ્યું અને રૂપિયો (તથા શ્રી મોગનો થોડો અંશ પણ) સંપત્તિ મિત્રની તત્ત્વભાવીન બોલીઓના મોજાત ગાતા ગેના હતા આથી અપભ્રંશને એક લાભ એ થયો કે તે જડ ઓ દામાં જગાઈ જવાના ભયથી ડૂબી કેમ કે શિષ્ટમાન્ય ધોરણનું જ પાન કરના વચણવાળી કોઈ પણ સાહિત્યમાં વધુ ને વધુ રૂપિયદ થતી જાય છે તેમાં જે અપભ્રંશ સંકૃત તથા પ્રાકૃત જેવી શતામીઓની પ્રશિષ્ટ પરંપરા ધરાવતી સાહિત્ય-ભાષાઓના ચાતુ વચસ્વ નીચે ઊભરી હતી એટલે તેને માટે બીજે પક્ષે હાનિ બોલીઓ સાથેનો સંપત્તિ સપ નચચેતન અપનો નીચે એ ઉધાર છે

ઈ જાતની પરિસ્થિતિ વચ્ચે અપ ભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થયો આ બાબત ૧૭ મુધી તો પૂર્વ અધિકારમાં દર્શાવી છે આગમનું ધણખરું સાહિત્ય સાવ નુષ્ટ થયું છે અપ ભ્રંશ સાહિત્યમાં સત્તા પ્રથમ ઓપાન આ તે જાણવાની દ્રષ્ટી સાધનગ્રામ્યરો ઉપન્યાસ નથી અપભ્રંશના આગમના ને આગમ સાહિત્યપ્રકાર તથા જોનો ઉદ્ભવ ક્યાથી થયો તે કોઈપણ રીતે સ્પષ્ટપણે સમજાવી શકનાની આપણી યિતિ નથી

આરંભ અને અુખ્ય સાહિત્યસ્વરૂપો

સાહિત્યમાં તથા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મળતા ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે કે ઇસવી છઠી શતાબ્દીમાં તો અપભ્રંશ એક સ્વતંત્ર સાહિત્યભાષાનું ગ્ધાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. સમૃદ્ધ અને પ્રાકૃતની સાથોસાથ તે પણ એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઉલ્લેખાઈ ગણાતી. આમ છતાં આપણને મળતી પ્રાચીનતમ અપભ્રંશ કૃતિ ઇસવી નવમી શતાબ્દીથી જાણુ વહેલી નથી એનો અર્થ એ થયો કે તે પહેલાંનું બધું સાહિત્ય હુમ થયું છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વે પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય સારી રીતે જોડાતુ રહ્યું હોવાના પુષ્ટા પુરાવા મળે છે, અને તેના ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ નમૂનાઓમાં સાહિત્યસ્વરૂપ, શેલી અને ભાષાની જે સુવિકસિત રૂપા જોવા મળે છે તે ઉપરથી પણ એ વાત સમર્થિત થાય છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના જે પિંગલકાવ્યના પ્રતિપાદન પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રવૃક્ષાલીન સાહિત્યમાં અન્નજ્ઞા એવા ઓછામાં ઓછા બે નવા સાહિત્યસ્વરૂપો — સધિગદ્ય અને રાસાગદ્ય — તથા સખ્યાગદ્ય પ્રાસંગિક નવતર માત્રાવૃત્તો અપભ્રંશકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતાં.

સંધિગદ્ય

આમાં સધિગદ્ય સૌથી વધુ પ્રચલિત રચનાપ્રકાર હતો. એનો ઉપયોગ ભાતભાતની કથાવસ્તુ માટે થયેલો છે. પૌરાણિક મહાકાવ્ય, અસ્તિત્વકાવ્ય, ધર્મકથા — પછી તે એક જ હોય કે આખું કથાચક્ર હોય — આ બધા વિષયો માટે આચિત્યપ્રવૃક્ષ સધિગદ્ય યોગ્ય છે. ઉપલબ્ધમાં પ્રાચીનતમ સંધિગદ્ય નવમી શતાબ્દી લગભગનો છે, પણ તેની પૂર્વે લાખી પરપરા રહેલી હોવાનું સહેજે જોઈ શકાય છે. સ્વયભૂતી પહેલા ભદ્ર (કે દન્તિભદ્ર), ગોવિન્દ અને ચતુર્મુખે રામાયણ અને કૃષ્ણકથાના વિષય પર રચનાઓ કરી હોવાનું સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. આમથી ચતુર્મુખનો નિર્દેશ પછીની અનેક શતાબ્દીઓ સુધી માનપૂર્વક થતો રહ્યો છે. ઉક્ત વિષયોનું સધિગદ્યમાં નિરૂપણ કરનાર એ અગ્રણી કવિ હતો.

સ્વયંભૂદેવ

પણ એમાના એક પણ પ્રાચીન કવિની કૃતિ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી કવિરાજ સ્વયંભૂદેવ (ઇસવી સાતમીથી દસમી શતાબ્દી વચ્ચે)ના મહાકાવ્યો એ સધિગદ્ય વિશેની માહિતી પૂરી પાડવા માટે આપણો પ્રાચીનતમ આધાર છે. ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંત ત્રણે અપભ્રંશના પ્રથમ પદ્ધિના કવિઓ છે, અને તેમાંથી પહેલું સ્થાન સ્વયંભૂને આપવા પણ કોઈ પ્રેરાય. કાવ્યપ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂની કુળપરપરામાં જ હતી તેણે કર્ણાટક અને તેની સમીપના પ્રદેશમાં જુદા જુદા જૈન શ્રેણીઓના આશ્રયે રહી કાવ્યરચના કરી હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ યાપનીયનામક જૈન પથનો હોય એ ઘણું સંભવિત છે. એ પથનો તેના સમય આસપાસ ઉક્ત પ્રદેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો. સ્વયંભૂની માત્ર ત્રણ કૃતિઓ જળવાઈ રહી છે. પડમચરિત અને રિદ્ધિમેચિરિત નામે જે પૌરાણિક મહાકાવ્ય અને સ્વયંભૂચંદ્ર નામનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ બંનેને લગતો ગ્રંથ.

૧. માધ્યમિક ભાગીય — આર્ય જદો માટે એક પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત સાવન લેખેની તેની અગત્ય ઉપગત સ્વયંભૂચંદ્રનું મોટું મહત્ત્વ તેમાં આપાયેલા પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યના ટાચણોને અંગે છે. આથી આપણને એ સાહિત્યની હુમત મશ્વદ્ધિનો મારો ખ્યાલ આવે છે.

પડમચરિટ

પડમચરિટ (સ પદ્મચરિતમ્) એ રામાયણપુરાણ (સ રામાયણપુરાણમ્) નામે પશુ ૧૧૭૧ીતુ છે એમા પદ્મ જેને ગમના ચરિત પર મહાકાવ્ય ત્યાની સમૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યની પરપરાને રસપ્રભુ અનુસરે છે પડમચરિટમા ૨૪૨ થયેલુ રામ થાનુ જન સ્વરૂપ વાત્સી ગમાયણુમા મળતા ક્ષાલણ પરપરા પ્રમાણેના ૨૪૨૫ (બોમા આ પુરોગામી છે) થી અને અગલની આમતમા ૭૩ પદ છે સ્વપ્રભુ આપણુનો નિસ્તા પુરાણની સ્પષ્ટ કહે તેટલો છે તે વિચાર (સ વિચાર), ડાઘા (સ અવાગા), મુર, જુઘ (સ યુદ્ધ) અને ઉત્તર એમ પાચ ૧૩મા વિભક્ત છે આ ૧૩ મપાલિત સખ્યાના 'સધિ' નામના ખગ્રોમા વહેચાયેનો છે પાચે કા ના બધા મળીને તેુ સધિ છે આ હરે સધિ પશુ માગથી વીસ જેના '૬૧' નામના નાના સુઅરિત એ મોનો બનેનો છે આ ૬૩૧ (= પ્રાચીન ગુજ ૧૧ી સાહિત્ય ૩૩૩) ૧૧૫ થ ૧૨૦૦ પદપરિવર્તે અપભ્રંશ અને અનાચીન ભાગીત-આના ૧૧ પૂરે ૧૧ીન સાહિત્યની નિર્ણયના છે ચાત્રાન વસ્તુ ગથવા માટે તે ધણ જ અનુકૂળ છે ૨૪૨૫ પદોઈ માત્ર ૧૩ મા એવા આમાન્યત આ પ્રાચ્યકદ ચણુખમનો બનેનો હોય છે ૨૪૨ ના આ મુખ્ય નેવગમા ૨૫૨ નિપતનો નિસ્તા થાય છે જ્યારે જરા ૫૦૬મા બાધવો ચાત્ર ચરણુ ૧૧ અનિમ દુ કો વપ્ત નિપતનો ઉપચાર છે કે વચારમા પછીના નિપતનુ સ્થાન છે કે આવા નિર્ણય બધાણુને ૧૨જે અપભ્રંશ અધિ જોતાઓ અમશ સ્વમદ્ગીતે પરન ગમનાની ગીત રૂપે ગમવાની વધી લખતા ધગને છે

પડમચરિટના તેનુ સધિમાની છે-આ આપ સ્વયંબુના જગ વધારે પ તા આત્મભાનનાળા પુત્ર નિનુતનની રચ છે, કેમ કે મોઈ અનાત કારણે ૨૪૨૫એ એ મળ ૧૨ અચર મુ લુ આ જ પ્રમાણે પોતાના પિતાનુ ખીટુ મહા ૧૧૫ રિદ્ધેગમિચરિટ પૂર કરવાનો યશ પશુ ત્રિભુવનને કામે જાય છે અને તેણે પદ્મચીચારટ (સ પદ્મચીચરિતમ્) નામે એ સ્થાન ૧૧૫ ૨૨૩ હોવાનો પણ C નેખ છે

૨૪૨૫એ પોતાના પુરોગામીઓ ૧૧૫ ૨૪૫ની સ્પષ્ટ શબ્દોમા ૨૨ી ૧૨ મ્થી છે મહાકાવ્યના સધિન ૧ માટે તે ચતુર્ગપથી અનુગ્રહીત હોવાનુ જણાવે છે જ્યારે વસ્તુ અને તેના ૧૧૫આત્મ નિરૂપણ માટે તે આચાર્ય રિરોણુનો આભાગ માને છે પડમચરિટના કથાન પૂરતો તે વિરોણુના અમૃત પદ્મચરિત કે પદ્મપુરાણ (ઈ સ ૧૭૭-૭૮) ને પગને પગને ચાને છે તે એને સુધી ૨ પડમચરિટને પદ્મચરિતનો મુન્ત અને અખિપ્ત અપ્ર ૧ ૧ અનતા કહેના હોર તો હી મગપ ૭ ને આપે સ્વયંબુની નોનિમના અને ઉચ્ચ પ્રિનિની વિલગમિતના પ્રમાણુ પડમચરિટમા ઓછા નથી એ નિરમ તરિકે ને રિરોનો આપેના થાન ના લોગને વગમી મહે છે — અને આમેય એ થા ૧ તેની નાનીગોની વિગતો સાથે ૫ પગમી ૨૪ થયેતુ લોગથી ચારણ પૂગનો તો મૈનિ સ્વપ્રભુ માટે ૨ અરિધાનની દષ્ટિએ પરિવનન ૨ ૨૪૨ માટે લાગે જ તો અનમશ રહેના પશુ મૈનીની દષ્ટિએ ચાવતુને ૧ણુમા નાની આમતમા વણનો ને અનિરૂપણ ૧ આમતમા તેમજ અનમતમા પ્રમયો મળનારનાની આમતમા મરિો ને ૧૨ે તેમની છૂટ મળતી આની મના થી મધાનેની લોવા આ ૨૪૨૫ની પ્રશ્ન કાન્ટિએ પ્રશ્નય મિદિ મેગરી છે પોતાની આશિષયજીને અનુસરીને તે આધા બન સામગ્રીમા ૫૫૫૫ ૩ છે, તેને લો ધાન આપે છે ૨ દી નિગળી જ માર્ગ અણુ ર છે

૭ મપ્રમ ૧ વ નુ ૨૨૬૨ પ્રાચીન અવધિ રચિતના સુગ્રી પ્રેમાખ્યાનક કાઓમા અને નુનતીકાસુત રામચરિતમાનમ લેવી કૃતિઓમા લોગી આપુ છે

૭ રિરિટ ૧૧૫ પદ્મચરિત પોને ૫૯૨ એન મ ૧ ૧ દ્રીમા ૨૪૨૨ ૧ વિમયચરિટ પદ્મચરિ (સખ્ય ૬૨૨ ૧૭ મતા દી) ના ૫ ડરિન સુત ૧૫૫૫૫ થી લા ૧૭ વિરોષ છે

પડમચરિતના ચૌદમા સંધિનું વસંતના દશ્યોની મોહક પૃથ્વમિ પર આલેખાયેલું તાદ્દશ, ગતિમાન, ઇન્દ્રિયસતપદ જલક્રીડાવર્ણન એક ઉત્કૃષ્ટ સર્જન તરીકે પહેલેથી જ પકાતું આવ્યું છે. જુદાં જુદાં યુદ્ધદશ્યો, અજનાના ઉપાખ્યાન (સંધિ ૧૭-૧૯)માના કેટલાક ભાવોદ્દેશવાળા પ્રસંગો, રાવણના અસિદ્ધાહતા ચિત્તહારી પ્રસંગમાંથી નીતરતો વેધક વિપાદ (૭૭મો સંધિ) — આવા આવા દૃશ્યગમ ખગોમા સ્વયંભૂતી કવિપ્રતિભાના પ્રમળ ઉન્મેષનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ.

રિદ્ધેભિચરિત

સ્વયંભૂનું બીજું મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય રિદ્ધેભિચરિત (સ અરિષ્ટનેમિચરિતમ્) અથવા હરિવંશપુરાણ (સ હરિવંશપુરાણમ્) પણ પ્રસિદ્ધ વિષયને લગતું છે તેમાં બાવીશમા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું જીવનચરિત તથા કૃષ્ણ અને પાંડવોની જૈન પરપરા પ્રમાણેની કથા અપાયેલી છે. કેટલાક નમ્રતારૂપ ખગો બાદ કરતાં તે હજી સુધી અપ્રકાશિત છે તેના એક સો બાર સંધિઓ (જેનાં બધાં મળીને ૧૯૩૭ કાવ્યક અને ૧૮૦૦૦ બીજી-અક્ષરી એકમો — ‘ત્રયાશ્ર’ — હોવાનું કહેવાય છે)નો ચાર કાંડમાં સમાવેશ થાય છે જાવલ (સ યાદવ), કુરુ, જુજ્ઞ (સં. યુદ્ધ) અને ઉત્તર. આ વિષયમાં પણ સ્વયંભૂ પામે કેટલીક આદર્શભૂત પૂર્વકૃતિઓ હતી. નવમી શતાબ્દી પહેલાં વિમલમુરિ અને વિદ્યધે પ્રાકૃતમા, જિનસેને (ઈ સ ૭૮૩-૮૪) સંસ્કૃતમા અને ભટ્ટે (કે દન્તિભટ્ટે? ભટ્ટારકે?), ગોવિન્દે તથા ચતુર્ભુજે અપભ્રંશમા હરિવંશના વિષય પર મહાકાવ્યો લખ્યાં હોવાનું જણાય છે. રિદ્ધેભિચરિત નો નવાણુમા સંધિ પંચીનો અશ સ્વયંભૂતા પુત્ર ત્રિભુવનનો રચેલો છે, અને પાછળથી ૧૬મી શતાબ્દીમા તેમાં ગોપાચલ (= ગ્યાલીઅર)ના એક અપભ્રંશ કવિ યશઃકીર્તિ ભટ્ટારકે કેટલાક ઉમેરા કરેલા છે.

રામ અને કૃષ્ણના ચરિત પર સ્વયંભૂ પંચી રચાયેલાં અપભ્રંશ સંધિબદ્ધ કાવ્યોમાંથી કેટલાકનો ઉલ્લેખ અહીં જ કરી લઈએ — આ બધી કૃતિઓ હજી અપ્રસિદ્ધ છે : ધવલે (ઈસવી અગીઆરમી શતાબ્દી પહેલાં) ૧૨૨ સંધિમા હરિવંશપુરાણ રચ્યું ઉપર્યુક્ત યશઃકીર્તિ ભટ્ટારકે ૩૪ સંધિમાં પાંડુપુરાણ (સ પાંડુપુરાણમ્) (ઈ. સ ૧૫૨૩) તથા તેના સમકાલીન પંડિત રઘૂ અપરનામ સિદ્ધસેને ૧૧ સંધિમા વલ્લભપુરાણ (સ વલ્લભપુરાણમ્) તેમ જ જેમિનાચરિત (સ નેમિનાચરિતમ્) રચ્યા એ જ સમય લગભગ કુતકીર્તિએ ૪૦ સંધિમા હરિવંશપુરાણ (સ. હરિવંશપુરાણમ્) (ઈ. સ ૧૫૫૧) પરુ કર્યું આ કૃતિઓ સ્વયંભૂ પંચી સાત સો જેટલા વરસ વહી ગયાં છતાં રામાયણ ને હરિવંશના વિષયોની જીવંત પરપરા અને લોકપ્રિયતાના પુરાવારૂપ છે

પુષ્પદન્ત

પુષ્પદન્ત (અપ પુષ્પવત) અપરનામ મુન્નમુનિ (ઈ સ. ૯૫૭-૯૭૨ મા વિદ્યમાન)ની કૃતિઓમાંથી આપણને સંધિબદ્ધમા ગૂંથાતા બીજા એ પ્રકારોની જાણ થાય છે પુષ્પદન્તના માતાપિતા બ્રાહ્મણ હતા તેમણે પાછળથી દિગંબર જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો પુષ્પદન્તનાં ત્રણે અપભ્રંશ કાવ્યોની રચના માન્યખેટ (= હાલનું હૈદરાબાદ રાજ્યમા આવેલું માલખેડ)માં રાજ્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ કૃષ્ણ ત્રીજા (ઈ. સ ૯૩૯-૯૬૮) અને ખોદ્દિગદેવ (ઈ સ ૯૬૮-૯૭૨)ના પ્રધાનો અતુલકે ભરત અને તેના પુત્ર નન્દના આશ્રય નીચે થઈ હતી સ્વયંભૂ અને તેના પુરોગામીઓએ રામ અને કૃષ્ણપાંડવનાં કથાનકનો હીકરીક કસ કાઢ્યો હતો, એટલે પુષ્પદન્તની કવિપ્રતિભાએ જૈન પુરાણકથાના જુદા — અને વિશાળતર — પ્રદેશોમા વિહરવાનું પસંદ કર્યું હશે જૈન પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વના સમયમા ત્રેસડ મહાપુરુષો (કે શલાકાપુરુષો) થઈ ગયા તેમા ચોવીશ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ (= અર્ધચક્રવર્તી), નવ બલદેવ (તે તે વાસુદેવના ભાઈ) અને નવ પ્રતિવાસુદેવ (એટલે કે તે તે વાસુદેવના વિરોધી)નો

સમાવેશ થાય છે. લક્ષમણ, પદ્મ (=રામ) અને નાણ એ આત્મા બનશે, વાસુવ ને પ્રતિનાસુદેવ તથા રૂપ્ય બનશે અને જરામધ એ નવમા ગણાય છે. આ પ્રેક્ષ મહાપુરુષોનો હનનવૃત્તાત આપતી ચનાઓ 'મહાપુરાણ' અથવા ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષ(૩-શના પુરુષ-)ચંદ્રિત ને નામે ઓળખાય છે. આમાં પહેલા તીર્થ ૨ સ્થળ અને પછેના ચાર્તી ભરનના ચંદ્રિતને વળાનતો આ લાનો અશ આપ્યું હતું, અને બાળીના મહાપુરુષોના ચંદ્રિતનાળો અશ 'હિતરપુરાણ' હેનાય છે.

મહાપુનાણ

પુ'પદ ત પહેલા પાપ આ નિપય પગ સંકૃત અને પ્રાકૃતમાં ૭૮૦૦ પદ્યકૃતિઓ રચાયેલી. પાણ અપભ્રંશમાં પછેનાવહેના એ નિપયનું માત્રામય બનાવનાર પુષ્પ ત હોવાનું જણાય છે. મહાપુરાણ કે તિલકિમહાપુરુષગુણાલકાર (સ ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષગુણાલકાર) નામ ધરાવતી તેની એ મહાકૃતિમાં ૧૦૦ અંક છે, જેમાંથી પહેલા સાતીશ સધિ આપુરોણને અને બાળીના ૮૩ પુરાણને ફોગે જન છે.

પુ'પદ ત કથાનક પૂગતો જિનમેન-શુભ્રૂત સંસ્કૃત ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષગુણાલકારસમ્રદ્ધ (ઈ અ ૮૮૮ મા સમાપ્ત) એ અનુસરે છે. આ નિપયમાં પાણ પ્રમ્ણો અને વિગ્નો સંવિત ચાનામો સમય હેતુ પરંપરાથી ૨૧ થયેલું હતું એટલે નિરૂપણમાં નાનિય અને ચારતા લાવવા કથિને માત્ર પોતાની વણનની ઓ રાત્રીસજનનદની શક્તિઓ પગ જ આધાર રાખવાનો ગેરતો વિપયો ચનાત્મક સ્વપના ને પાણિ ટોવા છતા જૈન અપભ્રંશ મિચ્છો તેમના નિરૂપણમાં પ્રગિષ્ટ મરુતના આનમગિ મહા ભવની પ્રપરા અપનાવે છે. ઓ આનપાતળા કથાન વેવને અલ ૧૨ ૪૦ ને પારિલ ૧ હોગથી ચાવેનવાવે છે તેનું એ નાણ આ પાણ છે. રિદ્ધેમિચ્છરિતમાં ૨૧૫૫ આપણને પ્રપદ મહે છે. ભવચના નવા માટે તેને બામણ ઈ દીધું રસ લ તે, વિગ્નાર બામે ૭૦ પિંગવે અન ૧૦ લામ અને રીએ અક્ષર મગ બાણે નિપુણત્વ શ્રીહય અને ઇશી દ્વિપદીને નરમ્થી મતિ પદ્ધિ. ચતુરુષે પુ'પ ન પાણ પગેલ રીતે આનુ જ કહે છે. વિદ્યાના બીજા ૭૮૯ ક્ષેત્રના પ્રતિવિત એવા થી ક નામો ટેમર છે અને એવી વોપણા કહે છે. પોતા ૧૧ મહાપુરાણમાં પ્રાકૃતલક્ષણો સાલ નાંતિ ડોલગી અન રો મિનિર મો તથા તત્ત્વાર્થનો નિષ્કૃષ્ઠ મળશે સંકૃત મહા ભવનો આર્દ્ર સામે ગમી તેની પ્રેરણાથી રચાયેલા અપભ્રંશ મહા ભવોનું સાચું બળ વરતુના વૈચિત્ર્ય ર સ્વિસન ન તા વિગેય તો તેના વણન કે નિરૂપણમાં મહેલુ છે.

ગદ્યભૂની તુલનામાં પુ'પદ ત અન ૧૨ની સમૃદ્ધિ ઓવેવિધ અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર વિશેષ આવાર છે. એ ૮૦૦ ને નિપુનના તથા સધિ ઓ ક નની દીવતા પુ'પ ન્તના સમય સધીમાં સધિનનનું ૨૧૨૫ કાર્ધ વધુ સુલ થયું હોવાની સ્તવ છે. મહાપુરાણના વોધા બા મા, અત્ત મા ંનાળીગમાં બાનનમાં ઇલાઈ અધિઓના કેના અશો પુ'પ ન્તની અસામાન્ય નિત્યગમિતના ૮૩મ ૮૧ છો તરીકે રાખી શમય મહાપુરાણના ૬૮થી ૭૮ સધિમાં નમાયણની મ્થાનો સક્ષેપ અપાવો છ ૮૧થી ૮૨ અધિ જૈન હાનિગ આપે છે, જનારે અતિમ અગમાં પેલીતમાં તથા ચોનીશમાં તીર્થ ૨ પાગન અને મહાનીરના ચરિત છે.

ચરિતમંવ્ય

પુ'પદ તના બીજા બે ભવ જાયકુમારચરિત (સ નાગકુમારચરિતમ્) અને જસદ્દરચરિત (સ મગ્ધોચરિતમ્) પૃથ્વી જોઈ શમય છે કે વિલાળ પાગણિ વિનરો ઉપગત જન પુરાણ અનુનુતિ કે પરપગત ગિતિદાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના બોધ શ્રવનચંદ્રિત આપના માટે પાણ અધિ ૧૫ વપગનો મિગ્નાર અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ ચરિતમંવ્યો નાચા નો સંકૃત મહા ભવોની પ્રતિકૃતિ જેના

ગણાય આમાં પણ પુષ્પદન્ત પામે કેટલાંક પૂર્વદષ્ટાંત દોષો જોઈએ. અછાંતો ઉલ્લેખ પરથી આપણે પુષ્પદન્તની પહેલાના ઓછામાં ઓછા બે ચરિતકાવ્યોના નામ જાણીએ છીએ : એક તે ચંદ્રભદ્રન મુદ્ગચરિત અને બીજું તેના પુત્ર ત્રિભુવનદત્ત પચમીચરિત. જાગૃત્નાગ્ચરિત નવ સંધિમાં તેના નાયક નામકુમાર (= નર્મન પુરાણકથા પ્રમાણે ઓવીશ કામદેવમાનો એક)ના પરાક્રમો વર્ણવે છે અને સાથે તે કાગળ શુદ્ધિ પાત્રમને દિવસે શ્રીપચમીનુ વ્રત કરવાથી થતી ક્ષણપ્રાપ્તિનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પુષ્પદન્તનું ત્રીજું કાવ્ય જસ્ટરચરિત ચાર સંધિમાં ઉલ્લેખિતીના રાગન યશોધરની કથા આપે છે તે તે દ્વારા પ્રાણિવધના પાપના કલ્પા કળો ઉદાહૃત રૂં છે. પુષ્પદન્તની પહેલાં અને પછી આ જ કથાનકને ગૂંથતી પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં રખતી અનેક રચનાઓ એ જોનોમા અતિશય લોકપ્રિય હોવાની સમજ છે.

પુષ્પદન્તનું પ્રસિદ્ધ કાવ્યરીતિ પદ્યનું પ્રભુત્વ, અપભ્રંશ ભાષાના અનન્ય પારંગતતા, તેમ જ બહુમુખી પાંચિલ તેને ભારતના કવિઓમાં માનવતુ સ્થાન અપાવે છે. એક મથળે કાવ્યના પોતાના આદર્શનો આછો ખ્યાલ આપતા તે કહે છે કે ઉત્તમ કાવ્ય શબ્દ અને અર્થના અલગદારથી તથા લીલાયુક્ત પદાવલિથી મણિત, રસભાવનિર્મલ, અર્થની આરનાવાળું, સર્વ વિદ્યાકલાથી સમૃદ્ધ, વ્યાકરણ અને છંદથી પુટ અને આગમથી પ્રેરિત દોષનું જોઈએ ઉચ્ચ કોટિનું અપભ્રંશ સાંખ્ય આ આદર્શના સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે, પણ તેમાં સોથી વધુ સફળતા પુષ્પદન્તને મળી છે એમ કહેવામાં ફરી અચુકિત નથી.

પુષ્પદન્ત પછીનાં ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્ત પછી આપણને સંધિગદ્ય ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યોના પુણ્ય નનના મળે છે. પણ તેમાંના ઘણાખરા હજી માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે જ રહ્યા છે. જે કાંઈ થોડાં પ્રકાશિત થયા છે. તેમાં એથી મહત્ત્વની ધનપાલકૃત મવિસત્તચરિ (સ મવિષ્ણવત્તચરિ) છે. ધનપાલ દિગંબર ધર્મટ વણિક હતો અને સભવતઃ ઇસવી આરમી શતાબ્દી પહેલાં થઈ ગયો. આવીશ સંધિના વિન્નારવાળું તેનું કાવ્ય પ્રમાણમાં સરળ શૈલીમાં ભવિષ્યદન્તની કૌતુહલગી કથા કહે છે અને સાથેસાથે કાર્તિક શુદ્ધિ પાત્રમને દિવસે આવતુ શ્રુતપંચમી કે જાનપચમીનું વ્રત કરવાથી મળતા કળાનું ઉદાહરણ આપવાનો ઉદ્દેશ પણ પાર પાડે છે. તેનું કથાનક એવું છે કે એક વેપારી નિષ્કારણ અણગમો આવના પુત્ર ભવિષ્યદત્ત સહિત પોતાની પત્નીનો ભાગ કરે છે અને બીજી પત્ની કરે છે. ભવિષ્યદત્ત મોટો થતાં કોઈ પ્રસંગે પરદેશ ખેડવા જાય છે ત્યારે તેનો ઓરમાન નાનો ભાઈ બે વાર કપટ કરી તેને એક નિર્જન દ્વીપ પર એકલોઅટલો છોડી જાય છે. પણ માતાએ કહેલા શ્રુતપચમીના વ્રતને પરિણામે છેવટે તેની બધી મુશ્કેલીઓનો અંત આવે છે, તેની ઘણો ઉદય થાય છે અને શત્રુનો પરાજય કરવામાં રાગદને સાહાય્ય કરવા બદલ તે રાજ્યાર્ધનો અધિકારી બને છે. મરાણ પછી ચોથા ભવમાં શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી તેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધનપાલ પહેલાં આ જ વિષય પર અપભ્રંશમાં ત્રિભુવનનું પચમીચરિ તથા પ્રાકૃતમાં મહેશ્વરની નાગપચમીકથાઓ (સ જ્ઞાનપચમીકથા) મળે છે. ધનપાલની સમીપના સમયમાં શ્રીધરે ચાર સંધિમાં અપભ્રંશ મવિસત્તચરિ (સ મવિષ્ણવત્તચરિતમ્) (ઈ સ ૧૧૭૪) રચેલું છે, જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

કનકામરનું કર્કણચરિ (સ કર્કણચરિતમ્) દસ સંધિમાં એક પ્રત્યેકબુદ્ધ (એટલે કે રવ્યંશ્રબુદ્ધ સત)નો જીવનવૃત્તાંત આપે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ કર્કણની વાત આવે છે.

ધાહિલકૃત પટમસિરિચરિ (સં પદ્મશ્રીચરિતમ્) (ઇસવી અગીઆરમી શતાબ્દી લગભગ) કપટભાવયુક્ત આચરણના માદા કળ ઉદાહૃત કરવા ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રીનો ત્રણ ભવનો વૃત્તાંત આપે છે.

પણ પહેલાં જુલો તેમ અધિમદ્ધ આતિથ્યવ્યોના ઘણા મોટા ભાગને હજી મુજબનું સદ્ભાવ્ય નથી માપાયું અહીં આપણે તેના કાવ્યોની એક યાદી—અને તે પણ સપૂણ નહીં—આપીને જે મનોપ માનશું સામાન્ય રીતે આ કાવ્યો અથુ જન સિદ્ધાંત કે ધાર્મિક—નતિષ્ઠ મા યતના દશાત લખે મોઢી તીર્થ ગુરુ કે જન પુરાણુધાના યા ઇતિહાસના કોર્ડ યજ વી પાનનું ચરિત વર્ણવે છે

ચરિતપદ્યોની યાદી

નામ	રિ	અથવા	ચરિતાસમન (ઈન્ડિયનનામ)	
પાસપુરાણુ	(અ) પાશ્વપુરાણુ	પત્રગીતિ	૧૮	૬૪૫
જમ્બૂસામિચરિત્	(અ) જમ્બૂસામિચરિતમ્	સાગ ત		૧૦૨૦
જમ્બૂસામિચારિત	(સ) જમ્બૂસામિચરિતમ્	વીર	૧૧	૧૦૭૦
ગુન્સગચારિત	(અ) મુદ્ધાનચરિતમ્	નનદી	૧૧	૧૦૪૦
વિલાસવદ્ધકદા	(અ) વિલામનવીકયા	સાધારણ અથવા મિદ્ધમેન	૧૧	૧૦ ૮
પાસચરિત	(અ) પાશ્વચરિતમ્	શી ર	૧૨	૧૧૪
મુદ્ધમાલચરિત	(સ) મુદ્ધમાલચરિતમ્	શી ર	૬	૧૧૫૨
મુદ્ધમાલચારિત	(અ) મુદ્ધમાલચારિતમ્	પૂણબ	૬	
પગુણચરિત	(અ) પ્રમુણચરિતમ્	મિદ્ધ કે મિદ્ધ	૧૫	૧૨મી શતાબ્દી
ક્લિન્તચરિત	(અ) ક્લિન્તચરિતમ્	લક ગણ	૧૧	૧૨૧૬
વગ્નસામિચરિત	(અ) વગ્નસામિચરિતમ્	વગ્ન ત	૨	
ચાટુર્યલિદેવચરિતમ્	(અ) ચાટુર્યલિદેવચરિતમ્	ધનપાન	૧૮	૧૩૬૮
સેણિયચરિત	(અ) સેણિયચરિતમ્	જયમિત્ર દદન	૧૧	૧૫મી શતાબ્દી
ચન્દ્રપન્થચરિત	(અ) ચન્દ્રપન્થચરિતમ્	યજ્ઞ કીર્તિ	૧૧	,
સમ્મદગ્નિચરિત	(અ) સમ્મદગ્નિચરિતમ્	ગદ્ધ	૧૦	,
મેઘેશ્વરચરિત	(અ) મેઘેશ્વરચરિતમ્	રદ્ધ	૧૦	,
ધનકુમારચારિત	(અ) ધનકુમારચરિતમ્		૪	
વદ્ધમાગકુ	(અ) વધમાનકાવ્યમ્	જયમિત્ર ૧ ત	૧૧	,
અમરસેગચારિત	(અ) અમરમેનચરિતમ્	માપિરુચગજ	૮	૧૫૨૦
જાયકુમારચરિત	(અ) નાગકુમારચરિતમ્			"
મુનેયગાચરિત	(સ) મુનેચનાચરિતમ્	દેવમેન	૨૮	

કથાકોશો

અહીં સુધીમા ગણાયા તે ઉપરાંત મીન્ને એક વિષયગ્રંથાર પણ સધિમધમા મળે છે તે છે કોઈ સિદ્ધિ જૈન ગ્રંથમા પ્રતિપાતિ યનેવા અમુક ધાર્મિક વા નનિત નિધનને ઉત્તરુત દગ્તી યાનની 'કથાકોશ' નામે જાણીના આ માહિત્યની સખ્યાબધ કૃતિઓ તરફન અને પ્રાકૃતમા મળે છે અપભ્રંશમા ૫૬ તથા ૫૮ સધિના બે ભાગમાં રચાયેલ નનનદીકૃત સવલસિદ્ધિવિહાગકુ (અ સવલસિદ્ધિવિધાનકાવ્યમ્) (ધ સ ૧૦૪૪) તથા ૫૩ સધિમા નિમદ્ધ ધીચદ્ધૂત વરકોનુ (ધ કયાકોશ) (ઈન્ડિયન અગીઆ મી સદી) એ જાને, અમણુકનને લખતા ને જૈન શૌ મેનીમા રચાયેલા આ મકરુપ

પ્રસિદ્ધ દિગંબર ગ્રંથ ભગવતી-આરાધનાની સાથે સહજાચેત્રી કથાઓ વર્ણવે છે. નયનદી અને શ્રીચંદ્ર પોતાની કૃતિઓ પુરોગામી સમૃદ્ધ અને પ્રાકૃત આરાધનાકથાકોશોને આધારે ગ્રંથી હોવાનું જણાવ્યું છે.

૨૧ સધિનો શ્રીચંદ્રકૃત દંમળકહરયળકરકુ (સ. વર્ગનકથારત્નકરણ્ટઃ) (ઈ. સ. ૧૦૬૪), ૧૧ સધિની હરિપેણુ કૃત ધમ્મપરિક્ષ (સ. ધર્મપરોક્ષા) (ઈ. સ. ૬૮૮), ૧૪ સધિનું અમરકૃતિદૃત છકમ્મુવલ્લેસો (સ. પદ્મકર્મોપદેશ.) અને સમયન ૭ સધિનું શ્રુતકૃતિદૃત પર્મિષ્ઠિપયાસસાર (સ. પરમેષ્ઠિ-પ્રકાશસાર) (ઈ. સ. ૧૪૯૭) વગેરેનો પણ આ જ પ્રકારના સમાવેશ થાય છે. આ બધી કૃતિઓ પણ ૯૭ પ્રકાશમાં નથી આવી.

આમાં હરિપેણુની ધમ્મપરિક્ષ તેના વગ્નુની વિસિદ્ધતાને કારણે ખાસ રસપ્રદ છે તેમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ પુણ્યો કેટલા વિસગત અને અર્થહીન છે તે સચોટ સુક્તિથી પુરવાર કરીને મનોવેગ પોતાના મિત્ર પવનવેગ પાસે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવે છે તેની વાત છે મનોવેગ પવનવેગની હાજરીમાં એક બ્રાહ્મણસલા સમક્ષ પોતાના વિરો સાવ અસલવિન અને ઉત્પટ્ટંગ જોડી કાટેલી વાતો કહે છે, અને જ્યારે પેલા બ્રાહ્મણો તેને માનવાની ના પાડે છે, સારે તે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાંથી એવા જ અસલવિત પ્રસંગો ને યનાવો સમર્થનમાં ટાંકી પોતાના શખ્તોને પ્રમાણભૂત કરાવે છે. હરિપેણુની આ કૃતિનો આધાર કોઈ પ્રાકૃત રચના હતી. ધમ્મપરિક્ષને અનુસરીને પછીથી સરકૃત તેમ જ બીજી ભાષાઓમાં કેટલાંક કાવ્યો રચાયા છે હરિભદ્રકૃત પ્રાકૃત ધૂર્તાસ્થાન (ઈસવી આઠમી શતાબ્દી)માં આ જ કથાયુક્તિ અને પ્રયોગન છે અને આ વિષયની સર્વપ્રથમ કૃતિ હોવાનું માન તેને કાળે જાય છે.

આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાત પગ્થી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં સધિબધનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનો ઘટનો ખ્યાલ મળી રહેશે.

રાસાબ્ધ

સધિબધની જેમ અપભ્રંશ સ્વતંત્રપણે વિકસાવેલું અને કીટકીટ પ્રચલિત બીજું સાહિત્યસ્વરૂપ તે રાસાબ્ધ. તે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યના પ્રકારની, મધ્યમ માપની (આમ સંસ્કૃત ખડકાવ્યનું સ્મરણ કરાવતી) રચના હોવાની અટકળ થઈ શકે છે તેમા કાવ્યના કહેવર માટે સામાન્ય રીતે અસુક એક પરપરાક માત્રા જદ પ્રયોજતો, જ્યારે વૈવિધ્ય માટે વચ્ચે વચ્ચે ભાતભાતના રુચિર જો વપરાતા રાસાબ્ધનો પ્રચાર અને લોકપ્રિયતા આપણને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશના પિંગલકારોએ આપેલી રાસકની વ્યાખ્યાથી સમર્થિત થતા હોવા છતાં (સ્વયંભૂ તો તેને પડિતગોષ્ઠીઓમાં રસાયણરૂપ કહીને વખાણે છે) એક પણ પ્રાચીન રાસાનો નમૂનો તો કીટ, નામે ય નથી જળવાઈ રહ્યું એ આશ્ચર્યની વાત છે. અને પાછળના સમયમાં પણ આ મહત્ત્વના અપભ્રંશ કાવ્યપ્રકાર વિશેનું આપણું અજ્ઞાન ઘટાડે તેવી સામગ્રી સ્વલ્પ છે સતત અને ધરમૂળનું પરિવર્તન પામીને રાસો અર્વાચીન ભારતીય - આર્ય સાહિત્યમાં ઓગણીશમી શતાબ્દીના અત સુધી ચાલુ રહ્યો છે. પ્રાચીન ગુજરાતી-રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઘણુંખરુ જૈન લેખકોના રચેલા રાસાઓ સંક્રાંતી સખ્યામાં મળે છે. પણ અપભ્રંશમાં ઠેક તેરમી શતાબ્દી લગભગના એક મુસ્લિમ રાસક અને બારમી શતાબ્દી લગભગના સાહિત્યદષ્ટિએ મૂલ્યહીન એક ઉપદેશાત્મક જૈન રાસ સિવાય બીજું કશું મળતું નથી આમા પાછલી કૃતિ ઉપદેશસાયનરાસ અંશી પદ્યોમાં સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રશંસા અને કુગુરુ અને કુધર્મની નિંદા કરે છે એ રાસકકાવ્ય એક પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ નહી, પણ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારનો ધર્મપ્રચાર અર્થે ઉપયોગ કરવાનું ઉત્તરકાલીન ઉદાહરણ માત્ર છે માણિક્ય-પ્રસ્તારિકા-પ્રતિક્લ-રાસ નામે એક વધારાના રાસનો ઉલ્લેખ બારમી શતાબ્દીની કૃતિમાં મળે છે

અનિષદ્ધ ગ્યનાપ્રકારો

જેમા પ્રતિપાદ્ય વિષયને સવિધાન, સયોગન વગેરે દ્વારા ચોક્કસ ઘાટ આપનાનો હોય છે તેના વિગિષ્ટ મધરાખા પ્રારો ઉપરાંત અપભ્રંશમા બધરદિત પ્રમગેનો પણ ઉપરોગ થતો

અપભ્રંશ આ જાતે અધિમધ જ નિષત્ત હતો એવું નથી કેમકે આરભથી અન સુધી નિરપવાદપણે એ જ જ યોગ્યો હોય અને મધારણ કે વિષયાને અનર્થને કોઈ પણ જાતના વિભાગ કે અ પાનામા ન આવ્યા હોય તેવા આમલ્યોના આપણને એમ નથી મને છે ઈ સ ૧૧૫૦મા સમાપ્ત થયેલું હરિભન્નુ જેમિયાહચરિત્ (સ જેમિયાચરિત્તમ્) ન પ્રમાણ ૮૦૦ શ્લોક જેટલું છે અને તે સળગ રૂપા નામના એમ મિથ જ મા રચાયું છે હલિ પહેના ઓળખા ઓછી નણ શનાન્દી પૂર થયેલા ગોર્ધિ નામે અપમશ કરિએ પણ રૂપાના વિનિધ પ્રમારોમા એમ કૃષ્ણમય રચ્ય હોનાનુ આપણે સ્વયમ્બૂજન્દમા આપેના ટાચણો પરથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ

ધાર્મિક, તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ

અપભ્રંશમા કથામલ્યોની (અને અમરત હર્મિપ્રધાન મલ્યોની) વિપુલતા હતી એનો અથ એરો નથી કે તે ખીજા મલ્યપ્રમારોથી સાન અસાત હતો ધાર્મિક બોધ વિષયની કેટલી નાની નાની રચનાઓ ઉપરાંત નજ આધ્યાત્મિક યોગવિષય ગ્યનાઓ પણ મને છે

આમા યોગી કુદેવ (અપ જોઈદ્ધ)નો પરમ્પરયાસુ (અ પરમામપ્રસાદ) અને યોગસાર સંથી વિશેષ મહત્વના છે પરમ્પરયાસુના બે અધિમા મા પરવામાથી ૧૨૦ દોરા છે, જેમા બાહ્યામા અતગાતમા અને ૫ માત્માનું મુખ ગસતી રૌરીમા પ્રતિપાદન કરેલું છે ૨૧૪ પછો (ધણાખરા દોડા)ની ખીજે અધિ ૧૨ મોક્ષનરન અને મોક્ષમાધન ઉપર છે યોગી કુ સાધક યોગીને આત્મમાયા ૧૨નું સર્વોચ્ચ મત્ત સમજાવે છે, અને તે માટેના માત્ર તરીકે વિપરોપભોગ તજવાનો, ધર્મના માત્ર બાહ્યાચારને નહીં, પણ આત્મિગિ તત્તને વગગી રહેનાનો આતરિ મુદ્ધિનો અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપે છે યોગસારમા ૧૦૮ પછો (ધણાખરા દોડા)મા સસા બ્રમણથી વિરકન મુમુષુને પ્રબુદ્ધ કરવા માટે ઉપદેશ અપાયેલો છે ૨૨૨૫, રૌરી અને મામમોની દૃષ્ટિએ તેનું પરમ્પરયાસુ સાચે ધણુ સામ્ય છે

આ જ શરૂનો ગમમિદ્ધકૃત દોહાગ્રહ (અ દોહાગ્રમ્)ને લાગુ પડે છે તેના ૨૧૨ દોહાનુ ૫ પછોમા એ જ અધ્યાત્મિક નૈતિક દૃષ્ટિ પર લાગુ મુખ્યો છે તેમા શરીર અને આત્માનો તાત્ત્વિક જે નિરૂપી, પરમાત્માની માથે આત્માની અબે ભુવનિને સાધક યોગીનું મર્વોચ્ચ આધ્ય મર્યુ છે નિચા મા તેમ જ પરિભાષામા આ ત્રણે કૃતિઓ બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધપરપગની અધ્યાત્મવિરત કરી કૃતિઓ સાથે ગણનાપાત્ર સામ્ય ધરાવે છે

તેમની લાયા અને રૌરી સરળ, સચોટ, લોભમ્ય અને અનમગના તથા પાત્વિના ભારથી મુખ્ય છે તેમને લાગતીય અધ્યાત્મગ્રહમવાદી સાહિત્યમા જૈન ૫ પરાના મૃત્યુસાન પ્રાપ્ત તરીકે ગણાવી શકાય

નાની ધાર્મિક કૃતિઓમા લક્ષ્મીય કૃત સાવયધમ્મગેહ (અ ધાવયધમ્મગેહ) અપગનામ નવસારમાન્સાચાર (૧૬ મી શતાન્દી પહેલા) ઉત્તેષાદ છે તેમા નામ પ્રમાણે આરબેનુ મન્ય લોભમ્ય રૌરીમા સમજાયું છે એ ઉપરાંત ૨૫ દોહાની મહેશ્વરકૃત સમવિવિધ સમનમન્સરી (અમરન ૧૦મી શતાન્દી લગભગ)નો, નિનત્ત (ઈ સ ૧૦૭ - ૧૧૫૦) કૃત વચ્ચરી અને

કાલ્પસ્વરૂપકુલ્કનો, અને ધનપાલકૃત સત્યપુનમ્નનમતાવીંગેત્માઃ (ઇસવી ૧૧મી શતાબ્દી), અભયદેવકૃત જયતિહુઝગ આદિ અવનો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો

સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઉપરાંત જૈન પ્રાકૃત નથા સમૃદ્ધ ગ્રંથોમાં અને દીકાસાહિત્યમાં નાનામાંના સખ્યાબધ અપભ્રંશ ખડો મળે છે. ઉદાહરણ લેખે થોડાં જ નામ ગણાવીએ : વર્ધમાનકૃત ક્ષમચરિત (ઇ સ ૧૧૦૪), દેવચક્રકૃત જ્ઞાન્તિનાથચરિત (ઇ સ ૧૧૦૪) હેમચક્રકૃત સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ તથા કુમારપાલચરિત અપરનામ દ્વ્યાશ્રય (ઇસવી ૧૨મી શતાબ્દી), રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલ્યદોષકીર્તિ (ઇ સ ૧૧૮૨), સોમપ્રભકૃત કુમારપાલપ્રતિગ્રોષ (ઇ સ ૧૧૮૫), હેમહસશિખકૃત સજ્જમમંજરીકૃતિ (ઇસવી ૧૫મી શતાબ્દી પહેલા) વગેરે

સંધિ

તેરમી શતાબ્દી આસપાસ દૃઢ અપભ્રંશ કાવ્યો માટે ‘સંધિ’ નામે (આગલા ‘સંધિબધ’ વી આ ભિન્ન છે) એક નવો રચનાપ્રકાર વિકસે છે તેમા કોઈ ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક કે કથાપ્રધાન વિષયનું થોડાક કથામાં નિરૂપણ કરેલું હોય છે, અને તેમનો મળ આધાર ઘણી વાર આગમિક કે ભાષાસાહિત્યમાનો — અથવા તો પૂર્વકાલીન ધર્મકથા સાહિત્યમાનો — કોઈ પ્રસંગ કે ઉપદેશવચનો હોય છે રત્નપ્રભકૃત અત્તરગસંધિ (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી), જયદેવકૃત ભાવનાસંધિ, રત્નપ્રભ (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી) કૃત ચંદ્રગસંધિ, મયગરેહાસંધિ (ઇ સ ૧૨૪૧) તથા અન્ય સંધિઓ, વગેરે

તેરમી શતાબ્દીમાં અને તે પછી રચાયેલી કૃતિઓના ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં તત્કાલીન બોલીઓનો વધનો જતો પ્રભાવ જોવા થાય છે આ બોલીઓમા પણ કથારીત્ય સાહિત્યરચના થવા લાગી હતી — જે કે પ્રારભમા આ સાહિત્ય અપભ્રંશ સાહિત્યપ્રકારો ને સાહિત્યવલણોના વિસ્તારરૂપ હતું બોલચાલની ભાષાનો આ પ્રભાવ આછારૂપમાં તો દેહ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ ઉદાહરણોમા પણ છે ઊલટપક્ષે સાહિત્યમા અપભ્રંશપરપરા દેહ પદ્મમી શતાબ્દી મુધી લખાય છે અને કવચિત પછી પણ ચાલુ રહેલી જોવા મળે છે

વસ્તુનિર્માણની અને ક્ષેત્રની મર્યાદા જતા નૂતન સાહિત્યરચકો અને હંદરવર્ણનો સર્જન, પરપરાપુનિત કાવ્યરીતિનું પ્રભુત્વ, વર્ણનનિપુણતા અને રસનિષ્પત્તિની શક્તિ — આ બધા દ્વારા જૈન અપભ્રંશ સાહિત્યના જે સામાર્થ્ય અને સિદ્ધિ પ્રકટ થાય છે તેથી ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમ સહેજે તેને જીવુ ને ગૌરવવતું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે

જૈન સાહિત્યનાં પદો વિષે વિચારણા

પ્રા ચ્ચક્રા ત મહેતા એમ મે, મેનએન બી પીમેય ડી

[illegible]

પ એ ઈર્મિયન્ય ન્યપ્ર । ડે એથી પને આપી અના પીન વ્યસના આપની હોય તો આપણે એો ઈર્મિયન્ય (Lyric) હી શબ્દોએ આ પ્રગમા ઈર્મિ જેટને અને પ્રગમ, કલ્પોચિત તેને અગ્રે મત્તની ઉત્તમના જે ઈર્મિનુ પ મા નિરૂપણ થાય ડે તે ઈર્મિ બે પ્રગમની છે એક ભક્તિની ને બીજી ઉપદેશાત્મ ઉપદેશાત્મ ઈર્મિમા પો બુદ્ધા ॥ તત્ત્વસના લોય છે અો એ પ્રગમ જૈન સાતિત્વમા સાગ્ર પ્રમાણમા ખી યો છે જન સાતિત્વના પ મા આપણને જે ઈર્મિ દ્રષ્ટિએ પડે છે તે મ તો ધનાત્મક યા તો વણનાત્મક ન્ય પમા વ્યવ્ત થઈ છે

મધ્યમનીન સાહિત્યની એ વિરોધતા એ હતી જે સાહિત્ય અને ૨૫૧ પરમ્પ મુગ્ધ નિન હતો. જનની જ પિયત્રમાંથી જ આપિત્રનો ગમગ થતાં આથી સાહિત્યનું આખું માળખું જ જનને જોડે સંબંધિત રહેતું આથી મધ્યમનીન વિ આમા ૧ માનની માટે જ કાલ્ય ગ્યતો સામાન્ય જનને માટે જ પોતાની ઊર્મિને વ્યક્ત કરતો અને એથી સાહિત્ય અર્જનસુખ અને સરજનનું બની જતું એ મધ્યમનો નિસામા ૫ જનથી બિ ૧ એની ભાષામા બોનતા કે જાન્ય રચનો નહિ જાન્યનો ગ્યપિતા અને ભાવ બ ને એ જ પ્રમગી જનલિન ૨૫૨શતી ભાષાથી સંબંધનતા હતા નિ સામાન્ય જનમાંથી જ પોતાના વ નમ માટે ઉપમાનો ને વગ તો મોધનો હો જ ૨૫૧ જ એનું ગ્રેગણગ્યાન હતું જેમ સમયસુ ૨ એમના નીચેના ૫ મા નો ૨૫૨નું જ ૨૫૩ આપે છે

ધોળી । તુ ધોળે મનતુ ધોતીયુ ॥
રખે । ખતો મેન લગાડ
એલે રે મેને જગ મેનો કયા રે
નિયુ ધોયુ ન રાખે લગાર રે
ગમ મ આદે જે શીન રે,
તિહા ખખાગે આતમ ચીર ર
તપવળે તપ તડે ધ્રી રે
જળવળે નવમહા વા ॥

છાંટા ઉરાટે પાપ અટારના રે,
 એમ ઉજળુ હોશે તડાળ રે,
 આલોચણુ સાણુગે મુઘો કરે રે,
 રખે આવે માયા શેવાળ રે

અહીં ધોળીનુ રૂપક સર્વજનગમ્ય છે એટલુ જ નહિ, પણ સરળ શબ્દોમાં, સ્પષ્ટતાથી, રૂપકને કવિએ એક પછી એક ધોળીનાં છવનનાં ચિત્રો આપીને સમજાવ્યુ છે

આ ઉપરાત, માનવનાં નિલકર્મને પણ પદમાં ગૂંથી તે દ્વાન ધર્મોપદેશ કરવાની, કે માનવને એનાં કર્તવ્યનુ સ્મરણ કરાવવાની રીતિ પણ પદમાં દૃષ્ટિએ પડે છે વાચક જશવિજયજનુ નીચેનુ સ્તવન—

દાતણ કરતાં ભાવિયેછ, પ્રભુગુણુ જલમુખ ગુદ
 ઉલ ઉતારી પ્રગતતાછ, હો મુખ નિર્મળ શુદ્ધ
 જતનાએ સ્નાન કરીએછ, કાટો મેલ મિત્યાય
 દીવો કરતા ચિંતયોછ, જાનદીપક સુપ્રકાશ
 નયચિતા ધી પ્રરીયુછ, તત્ત્વપાત્ર સુવિશાળ

રોજના અત્યત અગત્યનાં એવા કાર્યો કવિએ અહીં પોતાનુ વક્તવ્ય શ્રોતાઓના હૃદયમાં સોસડુ ઊતરે માટે આલેખ્યાં છે આમ પદનું સાહિત્ય છવન જોડે ધનિષ્ઠ રીતે સજ્જાયેલુ હતુ.

સામાન્ય રીતે જૈનસાહિત્યનાં પદ સિવાયના ખીજ પ્રકારોમા, જૈનેતર સાહિત્યની કે ધર્મની અસર જવલે જ દૃષ્ટિએ પડે છે, પરંતુ, જૈનપદોની એક વિલક્ષણતા એ છે કે, એમાં જૈનેતર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની અસર સ્પષ્ટપણે દૃષ્ટિએ પડે છે વૈરાગ્યપ્રધાન જૈનધર્મમા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને સ્થાન ન હોય, પણ જૈનકવિઓ પદના પ્રકારમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની પરિભાષામા જ પોતાની ઊર્મિને વ્યક્ત કરે છે શૃંગારની પરિભાષાનો ઉપયોગ, જૈનકવિઓને પણ જૈનેતર કવિઓ જેટલો જ સુગમ હતો, અને એ વાહન દ્વારા પણ પોતાની ઊર્મિઓ અત્યત આસાનીથી વ્યક્ત કરતા. ઇશ્વરને પ્રિયતમ માનીને એની ઉપાસના કરાઈ હોય એવુ કવિ આનંદધનજનું નીચેનુ પદ જુઓ .

મુને મારો નાહો લિયો મળવાનો કોડ
 મીઠાળોલા મનગમતા માહજી વિણુ તનમન થાએ મોડ
 કાઈ દોળિયો ખાટ પછેડી તળાઈ ભાવે ન રેશમ સોડ
 અખ સખ મારે ભલારે ભલેરા, મારે આનંદધન શિરમોડ

(જૈનકાવ્યદોહન, પૃ ૪૭)

ખીજ એક પદમાં એઓ કહે છે

નિરાધાર કેમ મૂઝી, શ્યામ મને નિરાધાર કેમ મૂઝી
 કોઈ નહિ હુ કોણુ શુ ખોલુ, સહુ આલંબન રૂઝી
 પ્રાણુનાથ તુમે દૂર પધાર્યા, મૂઝી નેહ નિરાશી
 જણુજણુના નિલ્ય પ્રતિગુણુ ગાતાં, જનમારો કિમ જશી

(જૈનકાવ્યદોહન, પૃ. ૪૭)

અહીં ધૃત્વરને માટે ‘રામ’, ‘પ્રાણનાથ’ વગેરે સમોધનો અપેક્ષિત રીતે ગોપીજન દૃષ્ટને સમોધતી હોય અને પોતાની નિઃકલેષતા આદ્ય ગુણોમા વ્યવસ્થિત રીતે એમ લાગે છે આનંદનું નીચેનું પદ તો એથી પણ વધારે આગળ વધીને, જ્ઞાનો સાગર કે નગસિંહે જ લખ્યું હોય, એવી રીતે શુભારતી પરિભાષામાં પોતાના ભાવો વ્યવસ્થિત કરે છે

પિયાબીન સુશુધ ખુદી હો
નિરક્ષ ભુજ્ય નિશા મમે
મેરી સેજડી ખુદી હો
નિશનિ નેહ તારી વાગડી
વેરે આવો રે હોના

અથવા

મીઠો નાગે જતો ને ખારો લાગે લોખ
તરિણી ગોડી તે રણમાહ પોખ

જનણીતા કવિ યશોવિજયજી પણ એમના પોતા ગોપીવારને મળતો પ્રિયતમ-પ્રિયતમાનો ભાવ નિરૂપે છે એમના એક પાંચ એઓ કરે છે

પિયુ પિયુ મરી તુમને જપુ રે
હુ ચાત તુમે મેહ

(ચૈતન્ય ચોરીલી)

આ પદ્ધિ મીઠાની આની જ ઉપમાવનિઓની સ્પર્શ રીતે આપણને યા આપે છે આ પરિભાષા એ જૈનપદ સાહિત્યની એક વિશેષતા ગણી ગયા છે જનસાચો ધ્યાઓ તથા પ્રમધોમા શુભાર આવે છે, પણ એ શુભારનું એ પ્રકારોમા સ્વતંત્ર સ્થાન છે ભક્તિની ભાવનાને વ્યક્ત કરવાની પરિભાષા યા તો રૂપ તરિક્ષ નહિ

જૈનો મુખ્યત્વે વાણિજ્યપ્રધાન ગ્રામ દોષ્ટ વાણિજ્યની પરિભાષા કે વાણિજ્ય જગતમાથી લીધેના રૂપો પણ જૈનપદોમા સ્વાભાવિક રીતે મળે છે આપણા વાણિજ્યપ્રધાન મુનકને એના રૂપો વિશેષ રૂપે અને ગ્રામ અને એ રાજાના છે આનંદનના નીચેના પાંચ ગિરંગી રૂપ છે અને જનમા આપણે જે સાધનાનું છે તે ધણ છે એ હમીકત વેપારની પરિભાષામાં સમજાવતાં એઓ કરે છે

મૂનગે થોડો ભાઈ વ્યાજગે ધણો રે
કેમ કરી દીધો રે જન
તલપદ પૂજા મેં આપી સનથી રે
તોય વ્યાજ પૂરું નહિ થાય
વ્યાજાર ભાગો જનપદ ચનરે રે
ધીરે નહિ નિશાની માય
વ્યાજ જોડાની કોઈ ખાઈ પરહે, તો
મૂન આપ્યું સમ ખાય
હાટકું મારું ૩૧ માણેચોમા રે
સાજનિસાનું મનકું મનાય
આનંદન પ્રભુ ગેડ સિંગેમણિ રે,
ખાહી જાન્યે રે આય

આના કવિનું વક્તવ્ય વિશદ્વર્થ છે અને કપટની પસંદગી પણ યોગ્ય રીતે ધર્મ છે. નગરિહ મહેતાનું
અને તો વહેવારિયા નમતામતા કે,
વેપારી આવે છે બધા ગામગામના કે.

એ પદનુ આ પદ વાચના સ્મરણ થાય છે અને કાવ્યમાં વેપારીની સ્પૃશ્યાવીજ કપટની પસંદગી કરી
છે આ ગદ્યનાં સમાનતા કાગે તેનું કારણ એ કે અને પદોનું પ્રેરણાસ્થાન એક જ હતું. અને ગતતાને
દૃષ્ટિ સમજી રાખીને તેમને પોતાનું વક્તવ્ય શી રીતે સુઝાવ્યું અને. એ દૃષ્ટિએ લખાયાં છે

જૈનપદોનો ખીજે એક વિશિષ્ટ પ્રકાર ‘સન્નત્ય’નો છે ‘સન્નત્ય’ શબ્દ સ્વાધ્યાયપરથી
આવ્યો છે જેનું પ્રાતઃકાળે કે પ્રસાને પોતાના અધ્યયન માટે લક્ષ્યગતો પોતાને જે સન્નત્યો
સુખપાઠ હોય તે બોલી જતા. આ રીતે સન્નત્યો સુખપાઠ થતી અને મંદિરોમાં પણ ગવાતી સન્નત્યોનો
મુખ્ય હેતુ કોકોને ધર્મમાર્ગે દોરવાનો હતો ધર્મમાર્ગે કોકોને એ રીતે દોરી ગયાય : કાં તો સીધેસીધો
ઉપદેશ આપીને, અથવા તો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા — વાર્તા કહીને — પરોક્ષ ઉપદેશ આપીને. સન્નત્યમાં અ
અને પ્રકારો દૃષ્ટિએ ખરે છે.

કથાપ્રધાન સન્નત્યોમાં કોઈ લાગી પુરુષનું કે સુનિતુ જીવનવૃત્તાંત સંક્ષેપમાં આવતું જેમકે.

કલાચીપુત્રની સન્નત્ય

નામ કલાચીપુત્ર નાણીએ, ધનદત્ત શેઠનો પુત્ર

નટવી દેખીને મોહીયો, જે ગણે ધર મુત્ર

કરમ ન છૂટે રે પ્રાણિયા — ૧૬.

નિઝદ્ગળ છાંડી કે નટ થયો, નાણી કરમ લગાર — કરમ

કંઠપર આવ્યો રે નાચવા કાંચો વાંસ વિગે.

તિહાં રાય જોવા રે આવીયો, મળિયા લોકે અનેક — કરમ

દોય પગ પહેરી કે પાવડી, વાંસ ચટ્ટો ગગ્ગેલ

નિરાધાર ઉપર નાચતો ખેલે નયનવા ખેલ — કરમ

લોક વગડે કે નટવી, ગાયે કિન્નર સાદ

પાયતલ ધુધરા રે ધમધમે, ગાજે અંખર નાદ — કરમ

તિહાં રાય ચિત્તમે ચિત્તવે, હુઝો નટવીની સાથ

જો નટ પડે રે નાચતો, તો નટવી મુજ હાથ — કરમ

ધન ન આપે રે ભૂપતિ, નટ જાણે રે ભૂષ વાત

હું ધનવશુ રે ગયનો, તે રાય વહે મુજ ધાત. — કરમ

તવનિહા સુનિવર પેખિયા, ધનધન સાધુ નિરાગ

ધિક્ ધિક્ વિખીયા રે જીવે, એમ તે પામ્યો વૈરાગ. — કરમ

ઘાળ ભરી શુદ્ધ મોદે, પદમણી ભિલેલા બહાર

લો લો કે છે લેતા નથી, ધનધન સુનિ અવતાર — કરમ

સંવર ભાવે રે કેવળા, થયો સુનિ કર્મ ખમાય

કેવળ મહિમા રે મૂર કળે, લખિધવિજે ગુણ ગાય — કરમ

(સન્નત્યમાળા)

આ આમા ના પશુ જનના ઉપચાર વિના મીથુ જન જે એમા આને ઉચિત વસ્તુ છે જરા પશુ આડેડે ગયા વિના લાંબી વનિજ્યજ્ઞોએ આ કહી છે ઈનાનીપુત્રને વગગ એ મખમિ છે અહાં આનો હાનત તરીકે ઉપયોગ થયો છે આમા અર્થ નથી—સીધું જન છે મુનિ વખતસર આની પહોંચા અને પેનાને જન તરફ ઈલા થયાને બંને વગગ આવ્યો એમા વાનાંની ખરી ચમત્કૃતિ તેની છે આની ઘણી થાઓ સજ્જનઓમા હેનાઈ છે જેમકે ‘મેનાનીમુનિની સજ્જન’ એ શિ મુનિની મ જન’, ‘વન મુનિની મ જન’, ‘પશુ મુનિની મ જન’ વગેરે

જા જનનાંમા વગેરે, મીચો ઉપે ૧ પણ આપતા

આ માં છે કાંચના નાની એમ બોલે
મીચનજો મ જનપીએ, રનાવ તોલે
કાંધ ૧ પૂ રતાલુ સજ્જન માં થાન,
કોધ મહિન નપ જે ર, તે તો લેખે ન થાન

(વિવિધ જનનાંકિ મધુઅય્ય ત્ર થ)

અથવા

નદિગમે નન લાગીએ વળી જનગીએ ચિતે
માગીએ રીખ નાન તાં લેવે લાગીએ નિતે
નાની ગુરુચન જિસમણા, હુ તીગસા લાગે
નદિગમે ભમ જખને ન નાં ગુણુ રાગે

(૫ મ જનમાળા)

જીન જાના પ્રમાણમા અલગ ન અને રાજપૂજા છે આ બંને પ્રમારો મદિરો જોડે સ યાયેના છે અલગો અલગ જનમંત્રિ એરો થાર છે સામા ન રીતે બના દેના લાન રી વખતે જે ગીનો મુનિ ગોનના તે અલગ ન હંસાર છે એને વ્યાખ્યાનિક રીતે એમા મંત્રિ અંતર મનીનન આનતુ ખીમાએ અલગ મામા સનુજન નીચમાનાં ન ગાયુ છે જેમ

આગતુ મંત્રિની શાં ૧ જિમ મનિ ત્રી પિ મનિ બલ
શ્રી મેનજ તીચ વેવિ ચેત્રપ્રવાં રનેઈ સોશિ
પાનીતાળ પશુમ પાગ જિમ મનનાજિન પૂ ઈ આશ
લનિનાચર વુ જિનરી સોઈ સાન જિમ ગુદિગ નીગ

આ પદમા આરભ શિરગતામુજન ચાર ની મુનિથી કયા છે અને લામા કાચમા જે પ્રમાણેના વિધિ હોય છે, તેનો વિધિ અહીં છે અતમા તો મંત્રિ મંત્રિ દેનનીજ પ્રશન્નિ કર છે કનિ કાં છે

એ આમી તુમ ગુણુ જેટલા મર્ધ મિમ બોનઈ તેના
તું ગુણુ યગાયર હોઈ એહ સસા નવ જણુઈ મોઈ

આ રીતે ચૈત્યવંદન એટલે, ચૈત્યમા વદન કરતી વખતે ગયાનાં પદો. આ પ્રકારમાં કવચિત્ સ્થળ-
માહાત્મ્ય પણ આવતુ મળ્યા નામનાં કવિએ એના ચૈત્યવંદનમા બધા દેવની વદના કરીને અને કહ્યું છે કે :

કલસ

જન્નુએ જિનવર જન્નુએ જિનવર

અથો હર્ષ ને લોક તીજે બાણું એ
સાસ્ય અસાસ્ય વૈન પડિમા. ને સવે વખાણું એ
ગંગા વિધિપદ પ્રત્ય પરગટ, ની ધર્મમર્તિ સુરિદું એ
વાચક મૂલા કહે ભણુનાં તદ્દિ. શ્રદ્ધિ આણુંદું એ

અહીં કાવ્યના શીર્ષકમાં જે કળશ છે, તે સ્નાનપૂજનમાં જે કળશ આવે છે તે નહિ, પણ ‘કળશ’
એ ટાળતું કે કાવ્યમા વપરાતી દેશીનું નામ હતું તે છે. જ્યારે સ્નાત્રપૂજનના મીનને જે કળશ નામ
આપવામા આવે છે તે સ્નાત્રપૂજનમા વપરના કળશને કલ્પને હોતુ જોઈએ.

ચૈત્યવદન જેવો જ મદિરની બેઠે સદ્ગાથેસો અને મદિરની જલદિયાતમાંથી ઉદ્ભવેસો પદપ્રકાર
એ ‘સ્નાત્રપૂજન’ વા ‘કળશ’નો છે દેવને સ્નાન કરાવતી વખતે અને પૃથ્વ અદાવતી વખતે ‘સ્નાત્રપૂજન’
કે ‘કળશ’ના પદો ગયાનાં આ પદોમા સ્નાનનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવનો

પવિત્ર ઉદ્ધ લેઈ અગ પખાળી,

વિવિધ વસ્ત્ર જાદવ ચિરમાળી

કુસુમાંગલિ મહેસો આદિ જિણુંદા,

તોરા ચરણકમળ સેવે ચોસક જિણુંદા

—કુસુમાંગલિ

×

×

×

સરસ મેવંતરિ માલતીમાલા

શુણુ ગાવે ઈમ કવિય દેવાલા,

ઋપસ અગિત સસવ શુણુ ગાઉ,

અનંત ચોવીશી જિનની ઓળગ પાઉ,

કુસુમાંગલિ મહેસો વીરજિણુંદા,

તોરા ચરણકમળ સેવે ચોસક ઈંદા

અહીં પ્રથમ પદ્ધતિમાં અગપ્રકાશનનો અને દ્વિતીય પદ્ધતિમા કુસુમાર્પણનો ઉલ્લેખ આવે છે
ખીજ એક સ્નાત્રપૂજનના પદમાં કહ્યું છે.

નિર્ભળ જળ કળશે નવગ્રાવે

વસ્ત્ર અમુલ્ય અગ ધરાવે

કુસુમાંગલિ મેસો આદિ જિણુંદા

સિદ્ધ સ્વરૂપી અગ પખાળી

આતમનિર્ભળ દૂર્ધ કુસુમાલિ

—કુસુમાંગલિ

(આથા)

મયકુલ ચપમાલર્ષ, કમનાર્ષ પુદ્ગલય વણ્ણાર્

જગનાથ નનલ સમરે, દના કુદુમાજનિ દીતી

(તી નિજય સ્નાતપૂન)

આમા પશુ ગ્નાનનો સ્પષ્ટ ઉત્તર છે. પ્રમાણુ વિધિનો પશુ ઉત્તર છે એ નિમિત્તા વિગત તો કૂનોની નામાનવિ આતી

૧૭૬૫ ૧૮૫૩ ૧૦ અ ય જનેતર પદ્યારોની જો ત ન મળતા આવે છે અને બ ને પ્રારોમા માલદષ્ટિએ ૧૦ બે નથી દોતા બે માન, જે દેવની સ્તુતિ હોય તેના નામ ૧૦ દોય છે બાકી અ ન રીતે એની બધી જૈન અંતે જોતર પદ્યમા મા આપણને સમાનતા જડે છે ૩ જો દેવોના નામની અ નમ ન ગીએ તો એ પ્રમા જનમાહિલનો છે જૈનેતર સાદિલનો છે તે વરતાય નહિ આનો પ્રમાર આગતીનો છે આરતીની નિધિ જન વૈશ્ણવ, શિવ માના બધા મદિરોમા સમા ૧૦ એવું જ નહિ, પશુ બંને એ જ મિસ્તા પ્રમાણે આગતી ઉતાતી એટલે બંને પ્રમાર મિત્રોની જગિયાત પૂરી પા ના માટે આગતીનો પદ્યાર ઉદ્ભવો મહાનીરમામીની નીચેની આગતી કાર્મ નિગિષ્ટ દોરાથી આપી છે

મહાવીરમામીની આરતી

જયદેવ જયદેવ જયસુખના મામી પ્રભુ (૨)

તુજો વ ન રીએ (૨) ભવભવના ભામી — જયદેવ જયદેવ

સિંહારથના શુભ ત્રિગનાના જગ પ્રભુ (૨)

જશોભા છે કથણ (૨) નિભુન જગગયા — જયદેવ જયદેવ

બાળપણમા આપ ગયા મનાને કાળે — પ્રભુ (૨)

દેવતાએ દીધો પદધારો (૨) બીવરાના કાળે — જયદેવ જયદેવ

એનારતુ ૩૫ લીધુ છે નાગુ પ્રભુ (૨)

બીજવાગુ ૨૫ (૨) લીધુ છે બાગનુ — જયદેવ જયદેવ

બાળક બીના સુ પોતે નથી બીના પ્રભુ (૨)

૧૦તાનુ મર્ધનવ ચાચુ (૨) હાગી જતા રહેતા, — જયદેવ જયદેવ

એના છે ભગવાન, મહાનીર તમે જાણો પ્રભુ (૨)

વ ૭ છે સુ તેને (૨) નમે રાસાણો — જયદેવ જયદેવ

અહા જયદેવ જયદેવ ૧૦ પુન ઉચ્ચાણુ એનીપમિતના ઉત્તરાધનુ અને એકી પમિતના પુરાનુ બે મે વાર ઉચ્ચારુ એ બધા જનેતર તેમ જ જન આરતીના પ ના બાહ્ય સ્વરૂપના સમાનરો છે અને મહાનીર ને બ ને માન નામો બ નીને કૃષ્ણો માટે પશુ આ આગતી આની શકે એની સમાનતા છે

મહાત્મીના ઉદનના સંસ્પર્શના આલેખાપસા પ્રસંગોને જદલે કાળના પ્રસંગે મઝી શકાય. આ સમાનતાનું કારણ ઉપર જણાવ્યું તેમ આરતી ગાવાની પદ્ધતિ, તેમ જ આરતી જર્થ સરખી હતી વિધિ સરખો હતો, તે જ છે ખીજ એક કાશ્મિર આરતી જોઈએ.

અપ્સરા કન્ટી ગારની જિન આગે

હા કે જિન આગે કે જિન આગે

હા કે એ નો અગિયળ મુખગ માગે

હા કે તામિનંદન પાસ — અપ્સરા૦

તા ધર્મ નાટક નાચની, પાપ કમકે હા કે દોષ ચરમે

— ઝાંઝર ઝાંઝર

હાં કે સોવન કુવરી ધમકે, હા કે લેતી કૂદડી બાઈ — અપ્સરા૦

તાલ મૃદંગ ને વાસળી કલેણા, હા કે રંગ ગાવની સ્વર ઝીણા

હા કે મધુર મરામુર નય ગા, હા કે જોતી મુખદું નિયાળ — અપ્સરા૦

આની વિશેષતા એ છે કે એમાં દેવતા વર્ગનને જદલે દેવતી આરતી ઉતારતી અપ્સરાનું વર્ણન છે આરતીના અંતમાગમા કવિ સીધું જ જિનવરને પોતાની સ્વર્ણી આપત્તિ દર્શાવતી વિનનિ કરે છે. સામાન્ય રીતે આરતીમાં મર્તિનું વર્ણન, નયન, કે એની પ્રશસ્તિ જ હોય છે આ રીતે આરતીનો પ્રકાર જૈન તેમ જ જૈનેતર સાહિત્યમાં બાલ દૃષ્ટિએ—વરુ અને નિરૂપણ અને દૃષ્ટિએ—અત્યંત સમાન હતો.

આ રીતે જૈન પદસાહિત્યમાં ઐતિહ્ય ઘણું છે. એમાં કથન, વર્ણન કાર્મિક વગેરે ઘણાં તરો આવતાં આ પ્રકાર જૈનેતર સાહિત્યની જેમ વિશેષતઃ મદિરો જોડે સંકળાયેલો હતો અને તેથી જ આ પ્રકાર, જૈનેતર પદપ્રકાર જોડેલો જ સમૃદ્ધ પોતાની આગવી વિશેષતાવાળો, જના ખીજ પદોથી સાવ અસ્પૃશ્ય નહિ પણ સંકળાયેલો એવો મનોહારી સાહિત્ય પ્રકાર છે અને મધ્યકાલીન પદ સાહિત્યની અઢળક સમૃદ્ધિમાં, જૈનસાહિત્યકારોનો કાળો પણ ચિત્તભરણીય છે, સારો તેમ જ માનવ્ય છે એ હકીકત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે.

॥ जयन्तु वीतरागा ॥
 प्रथमानुयोगशास्त्रं અને તેના પ્રણેતા
 સ્થવિર આર્યકાલક
 મુનિશ્રી પુખ્યવિજયજી

૧

પરિઆઓ પાવજ્ઞામાસાઓ નયિ યાસુદેવાળ ।
 હોદ ત્વળગ સો પુળ પદ્મમણુજોગાઓ જાયલ્લો ॥

આપસ્યકનિયુક્તિ ગાયા ૯૧૨

દીક્ષા નહિ । શ માને કા બે માસુદા પો દીઆપારી નથી પણ મનલેસો દીક્ષા શ્રીમા કરે છે
 માટે તેમનો દીક્ષાપારી છે તે અમે અહીં જણાવતા નથી એટલે જેઓ જાણુસા ઇચ્છે તેમને
 પ્રથમાનુયોગથી તે જાણી લેશે

૨

તત્ય તાવ સુહૃમ્મસામિણા જવૃગામલ્લ પદ્મમણુજોગે તિલ્પવર-ચક્રગદ્દિ-દસારવલપરુવળાગય
 ઘસુદેવચરિય કરિય તિ ।
 ઘસુદેવદિંદી પ્રથમપદ પર ૨

મુનર્માન્યામિએ જબૂ નામના પોતાના શિષ્ય સમય પ્રથમાનુયોગના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે
 તીર્થ ૨ ચક્રનાં આંગે ૮ ॥ગેનુ ચિત્ર વણવતા ઘસુદેવનુ ચિત્ર ૨૧૫ ૮૧

૩

મેઘાવીસીસમિ આદ્યામિદ કાલગજજથેરાળ ।

સચ્ચતિણ્ણ અહ સો દિંસતેગ દમ મળિઓ ॥ ૧૫૩૮ ॥

અગિર આર્ય નામનો સુદ્ધિમાન ગિત દીક્ષા મૂળને ધરનાસમા આલ્પો ગયો ત્યારે તેમના
 સદાધારીએ તેમને (કાવિયને) ઉપહાસ કરતા આ પ્રમાણે કહ્યું

અતિનુદત મેડધીત જ વળતા તારિયો મુદ્દત્તો ડ ।

જત્ય મિદા હોદ સેહો નિલસતો અહા ! દુઃખોદલ્લ ॥ ૧૫૩૯ ॥

આપ વણુ લણ્યા પણ તેનુ મુદ્દત નથી જાણી શકા કે જે મુર્તમા નિષ્કાત એટલે દીગા લીધેનો
 શિષ્ય ગિર ગટે અનો ! ૮૨ આપો પણ એટલુ જાણુવાનુ છે ?

તા દલ્લ સ આમલ્ય મળિઓ અહ મલુ સો પતિદ્વાળ ।

આજીવિતગાસમ્મી સિગતિ તાદે નિમિત્ત દુ ॥ ૧૫૪૦ ॥

આ પ્રમાણે જનાર સદાધારીએ કાવિમર્યને તેમની બીણપ જણાવી ત્યારે તેમણે
 પ્રતિધાનપુરમા જઈને આજીવમેની પામે નિમિત્તવિધાનો અભ્યાસ કયો

અહ તમિ બરીયમ્મી વડરેહ નિવિદ્ધ અલયમ્પાનિ ।

સાલ્પાહળો જરિયો પુચ્છાનમા તિણિ પુચ્છાઓ ॥ ૧૫૪૧ ॥

અપ્રાગ્નિમિત્તવિદ્યા લાણી ગયા ખાન ડોઠકે પ્રસંગે સ્થવિર આર્યકાલક વડના ના ન એ જે છે, ત્યા શાલિવાહન રાજા આવી ચડે છે અને આચાર્યને આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્નો પછે છે.

પમુલિહિ પટમયાણ વિતિય સમુદ્દે વ કેતિય ઉદયં ।

તતિયાણ પુચ્છાણ મહુરા ચ પડેજ વળ વ ? તિ ॥ ૧૫૪૨ ॥

પહેલો પ્રશ્ન બકરી વગેરે પશુઓની લીડીઓ કેમ થાય છે? બીજો પ્રશ્ન, સમુદ્રમાં પાણી કેટલું? ત્રીજો પ્રશ્ન મથુરાનું પતન થશે કે નહિ?

પટમાણ વામકટગ દેર તદિ સયસદસ્સમુદ્દ તુ ।

વિતિયાણ કુહલં તૂ તતિયાણ વિ કુંટલ વિતિય ॥ ૧૫૪૩ ॥

પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઈ રાજા શાલિવાહને આચાર્યને લાખમૂલ્યનું ત્રણ કુહ બેટ કર્યું બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરથી રાજા થઈ રાજાએ બે કુહો બેટ કર્યા.

આજીવિતા ઉવદ્ધિત ગુરુદક્ષિણ તુ એત અમ્હ તિ ।

તેહિ તયં તૂ ગહિતં દયરોચિતકાલકજ્જં તુ ॥ ૧૫૪૪ ॥

આ પ્રસંગે, આર્યકાલકને નિમિત્તવિદ્યા લાણાવનાર આજીવક સાધુઓ ત્યા હાજર હતા, તેમણે ‘આ અમારી ગુરુદક્ષિણા છે’ એમ કહી તે ત્રણેય ઘરેણાં લઈ લીધા અને આર્યકાલક પોતાના સમયોચિત કાર્યમાં લાગી ગયા

ળદ્ધમિં ઉ સુત્તમ્મી અદ્ધમિં અળદ્ધે તાહે સો કુળદ ।

લોગળુજોગં ચ તદા પદમળુજોગં ચ દોઽવેણ ॥ ૧૫૪૫ ॥

જેનો સૂત્રપાઠ ભુલાઈ ગયો છે, છતાં જેનો અર્થ એટલે કે ભાવ ભુલાયો નથી એવા લોકાનુયોગ અને પ્રથમાનુયોગ નામના બે ગ્રંથોની તેમણે પુનઃ રચના કરી

વહુહા નિમિત્ત તદિયં પદમળુજોગે ચ હોતિ ચરિયાઈ ।

જિગ-ચક્ષિ-દસારાણ પુવ્વમવાઈ નિવદ્ધાઈ ॥ ૧૫૪૬ ॥

ઉપરોક્ત બે ગ્રંથો પૈકી પહેલામાં ધણા પ્રકારની નિમિત્તવિદ્યા અને પ્રથમાનુયોગમાં જિનેશ્વર, ચક્રવર્તિ અને દશારોના પૂર્વલવાદિને લગતું ચરિત્ર ગૂંથવામાં આવ્યાં છે

તે કાઝગ તો સો પાહલિપુત્તે ઉવદ્ધિતો સર્વ ।

વેહ કત મે કિચી અળુગાહદાય તં સુગહ ॥ ૧૫૪૭ ॥

આ બન્નેય ગ્રંથોની રચના કરીને તેઓ પાટલીપુત્રમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંના શ્રીસદ્ધને કહ્યું કે ‘મે કાંઈક કહ્યું છે તેને અનુગ્રહ કરીને તમે સાબળો

તો સવેળ નિસતં સોઝગય સે પહિચ્છિતં તં તુ ।

તો ત પતિહિત તૂ ણયરમ્મી કુસુમણામમ્મિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

તે પત્ની પાટલીપુત્રમાં વસતા શ્રીસદ્ધે તે ધ્યાનમાં લીધું અને ધ્યાનમાં લઈને તેમના ગ્રંથોને આદરપૂર્વક સ્વીકાર્યા આ રીતે કુસુમપુર-પાટલીપુત્રમાં તે ગ્રંથો માન્ય થયા

એમાનીણ કરણ ગદ્ધણ ણિજ્ઞાણા પકપ્પો ઝ ।

સંગહણીણ ચ કરણ અપ્પાહારાણ તુ પકપ્પો ॥ ૧૫૪૯ ॥

પચકલ્પ મહામાળ

હસાઈ નદીના સીંચણિની પાણી અને સિંચન પ્રયોની નિયંત્રણા—દિવા ૨ માં તેજી ૫મ પ્રકાર ૨૫ કલાક છે તથા ૧૦ અંક ૫ કલાકની વાતના આગે અહીંની પ્રયોની ચના ૨ી તે પછી પ્રકાર ૨૫ ૫મથી જ ઓળખાઈ છે

3

पञ्चा तंग मुते णड णडियाणुगेगा दग । सगहणीजो नि कषट्टियाग अणधारगग उदगहगणि
भरति । पढमाणु गोगमाइ नि तेग दग । पचकल्यभाष्य चर्गा

પછી (અદ્વાનિમિત્ત ભાગી થયા ગા) તેમણે સૂત્ર નદ્ય થઈ ગયેન તો સપ્તી મહિમાનુયો ૧ની
પણ ચતા ડી મધ્યપુત્રીઓની પગ ચવાની અત્પન્નમુશ્વસિતવાળા માનદ સો ઉપમાગ્ર થયો
એમ માનીને પ્રવચનાનુયો ૧ આની પણ ચતા નમણે કરી

4

एत एव तादाहिं जहा पडमाणुभोगे तहेन इइह पि बरिचनि दिथरता । *

आनन्दचूर्ण भाग १ पृष्ठ १६०

આ મલુ ગાવાઓ દ્વા. જેમ પ્રથમાનુયોગમા રજન છે તે જ પ્રમાણે અની વિના થી—
નમાગથી વા. ન. ૬. ૩

14

पूजमना गन्तमीषां प्रथमापुयोगतोऽनमेया ।

भाष्यसंग्रहिम्हरी वृत्ति पत्र १११-२

આગતા (કુત્સીતા) પુરુષાનુ ચિ । પ્રયનાનુયોગથી જા ॥ લેવ

5

तत्र पुष्पलस्यर्त्ताऽयं भक्तप्रपन्नः अग्रमहाय पुष्पल सनतप्रती गाद्यरत्नस्य । पयः रात्रिभागाः प्रि
प्रथमानयोऽनुज्ञातो निरुप । अग्रप्रपन्नः हारिमन्त्री कृति पत्र ८०

अनुयगद्वार हारिन्द्री गृत्ति पत्र ८०

પુત્રવત્તાનાં નેત્રો જ નમ્રાં નિઃશ્વસન પશ્ચિદિવસિનો નામ કરે છે આજ નમાનો માખીના
મેળોની રખાત વગેરે અથમાનુયોધી વ્યાં નિઃશ્વ

2

[illegible]

અને ય એવાહ્યા ભાવા મૂલપદમાણુઓમે કહિયા આવવિજ્જતિ પણવિજ્જતિ પરવિજ્જતિ, સે ત્ત મૂલપદ-
માણુઓમે ।

સે કિ ત્ત ગંઢિયાણુઓમે ? ૨ અણેગવિદે પણત્તે, તં જહા—કુલ્લગરંગંટિયાઓ તિત્થગરંગંટિયાઓ
ચક્કરગંઢિયાઓ દસારગંઢિયાઓ વાસુદેવગંટિયાઓ હરિવસગંટિયાઓ મહ્ત્રાહુગંટિયાઓ તત્ત્રોકમ્મગંટિયાઓ
ચિત્તતરંગંટિયાઓ ઉસ્સપ્પિણીગંટિયાઓ ઓસપ્પિણીગંટિયાઓ અમર-નર-તિરિય-નિરયગદ્ગમણવિવિહપગ્ગિય-
ણુઓમે, એવાહ્યાઓ ગંઢિયાઓ આવવિજ્જતિ પણવિજ્જતિ પરવિજ્જતિ, સે ત્ત ગંઢિયાણુઓમે ।

સમાવાયાંગસૂત્ર સ્વ ૧૪૭.

અનુયોગ શુ છે ? અનુયોગ એ પ્રકારે છે મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગંઢિકાનુયોગ.
મૂલપ્રથમાનુયોગ શુ છે ? મૂલપ્રથમાનુયોગમા અરહત લગવતોના પૂર્વલવો, દેવલોકમાં અવતાર,
દેવલોકથી ગુરુરુ, જન્મ, મેરુ ઉપર જન્મભિષેદ, રાત્ર્યપ્રાપ્તિ, દીક્ષાની પાલખી, દીક્ષા, તપસ્યા,
કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ધર્મપ્રવર્તન, સધયાણુ, સદાણુ, ઊંચાર્થ, આયુષ્ય, શરીરનો વર્ણવિભાગ, શિષ્યો, સમુદાયો,
ગણધરો, સાધ્વીસપ્પ્યા, પ્રવર્તનીઓ—સમુદાયની આગેવાન સાધ્વીઓ, ચતુર્વિધ સધની જનસપ્પ્યા,
કેવલજ્ઞાની મનપર્યાયજ્ઞાની અવધિજ્ઞાની ચતુર્દશપ્રદધરો વાદીઓ અનુત્તરવિમાનગામીઓની અને
સિદ્ધોની સપ્પ્યા, જેટલા ઉપવાસ કરી સિદ્ધિમા ગયા છતાંદિ ભાવોનુ વર્ણન પ્રથમાનુયોગમા કરાયુ છે.

ગંઢિકાનુયોગ એટલે શુ ? ગંઢિકાનુયોગ અનેક પ્રકારે છે—કુલકરંગંઢિકાઓ, તીર્થકરંગંઢિકાઓ,
ચક્રવર્તિગંઢિકાઓ, દશારગંઢિકાઓ, વાસુદેવગંઢિકાઓ, હરિવંશગંઢિકાઓ, ભદ્રણાહુગંઢિકાઓ,
તપઃકર્મગંઢિકાઓ, ચિત્રાતરગંઢિકાઓ, ઉસપ્પિણીગંઢિકાઓ, અવસપ્પિણીગંઢિકાઓ, દેવ-મનુષ્ય-
તિર્યચ-નરકગતિ પરિભ્રમણ આદિને લગતી ગંઢિકાઓ છતાંદિ હકીકતો ગંઢિકાનુયોગમાં કહેવાઈ છે.

૯

નંદિસૂત્રમા સૂત્ર ૫૬મા સમવાયાગ મૂત્રને મળતો જ પાક છે;

ઉપર એકી સાથે જે અનેક ઊતારાઓ આપવામા આવ્યા છે તે ‘પ્રથમાનુયોગ શુ છે ?’ તે વિષે
વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાથરનારા ઉલ્લેખો છે આજે કોઈક કોઈક વિરલ વ્યક્તિઓને યાદ કરતાં ભાગ્યે જ
કોઈને ખબર હશે કે “પ્રથમાનુયોગ એ ધર્મકથાનુયોગને લગતો વિસ્તૃત અને વિશિષ્ટ ગ્રંથ
હતો” એ ગ્રંથ આ યુગમાં જ અપ્રાપ્ય થઈ ગયો છે એમ નથી, પરંતુ સૈકાઓ પૂર્વે તે નષ્ટ થઈ ગયો છે—
ખોવાઈ ગયો છે. આજે માત્ર એ ગ્રંથ વિશેની રચૂલ માહિતી પૂરી પાડતા કેટલાક વીખરાયેલા ઉલ્લેખો જ
આપણા સામે વર્તમાન છે આમ છતાં આ વિરલ ઉલ્લેખો દ્વારા આપણને કેટલીક એ ગ્રંથ અંગેની
અને તે સાથે કેટલીક ખીછ પણ મહત્વની હકીકતો જાણવા મળી શકે છે આપણે અનુક્રમે તે જોઈએ

૧ ઉપર આપેલાં પ્રાચીન અવતરણો પૈકી ત્રીજા અને ચોથા ઉલ્લેખથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે
કે પ્રાચીન કાળમા એટલે સૂત્રકાળમા પ્રથમાનુયોગ નામનો ગ્રંથ હતો જ, જેને નંદિસૂત્રકાર અને
સમવાયાગસૂત્રકારે મૂલપ્રથમાનુયોગ નામથી ઓળખાવેલ છે પરંતુ કાળગળે તે લુપ્ત થઈ જવાને
લાંબે તેમાની જે અને જેટલી હકીકતો મળી આવે તે આધારે તેનો પુનરુદ્ધાર સ્થવિર આર્યકાલકે
કયો હતો વસુદેવહિડી, આવશ્યકચૂર્ણી, આવશ્યક સૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની હારિભદ્રી વૃત્તિ
આદિમા પ્રથમાનુયોગના નામનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પુનરુદ્ધારિત પ્રથમાનુયોગને લક્ષીને છે જ્યારે
આવશ્યક સૂત્રની નિર્બુક્તિમાં (અવતરણ ૧) આવતો પ્રથમાનુયોગ નામનો ઉલ્લેખ સંભવ છે કે
મૂલપ્રથમાનુયોગને લક્ષીને પણ હોય ।

■ આર અને નર ઉત્તેજને આધારે આપણને જાણા મળે છે - પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થે રોના જ ઉત્તેજન થતી હતી, પરંતુ ત્રીજા ઉત્તેજને આધારે પ્રથમાનુયોગમા તીર્થેરોના ચરિત્ર Cપ તત્ત્વકર્તા અને આરોના પણ ચરિત્રો હતા અને લાગે છે કે સત્રાજ્ઞમા પ્રથમાનુયોગનું ગમે તે સ્વરૂપ હો, પરંતુ અધિક અર્થ ના પુનરુદ્ધાર થાય છે તેનું સ્વરૂપ આચાર્ય શ્રીભદ્રેશ્વરકૃત જ્ઞાપત્રી, શ્રીશીનામચાર્યકૃત ચક્રિયજ્ઞાપત્રી, મહાપુત્રિસચરિત્ર અને આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રકૃત ત્રિપદિ નાના પુસ્તકોમાં મળતું હોય છે.

૩ પાંચમો ઉત્તેજ એટલે સમજા શકાય છે - પ્રથમાનુયોગ ત્રણની રચના ગદ્યપદ્યરૂપે હતી પરંતુ ગદ્યનું પ્રથમ આરે આપણા સામે નથી એમને તેની જાણાઈતી, વચ્ચેના પદ્યને જો વગરે ત્રિપદ આ પ્રથમા શી શી વિશેષતા અને વિચિત્રતાઓ હોય છે આપણે જાણી શકીએ તેમ નથી તે જતા અનુયોગદ્વારા ઉપગતી હરિભક્તો વૃત્તિ (ઉત્તેજ ૭)મા પાંચ મળે રોનું વર્ણન જોતા મોટે પ્રથમાનુયોગ જોતાની જાણામણ રી છે એ ઉપથી પ્રથમાનુયોગમા પ્રમો પ્રમો ઘણી ઘણી રીતો તોની સમાવેશ હોતાનો સમજા છે.

૪ સમસારાગમન અને નિમન (C નં ૫ ૮-૯)મા પ્રથમાનુયોગને મને મહાપ્રથમાનુયોગ નામ મળે છે તેનું જાણ મને છે લાગે છે કે - જ્યાં સુધી ચરિત્ર આર લખે પ્રથમાનુયોગનો પુનરુદ્ધાર નહોતો જ્યાં લાક્ષણિક સ્વરૂપીન પ્રથમાનુયોગને પ્રથમાનુયોગ નામથી જ ઓળખવામા આવતો હશે પરંતુ અધિક આર ને એ પ્રમો ઉદ્ધાર ક્યાં જ્યાં સત્રાજ્ઞીન પ્રથમાનુયોગને મૂળપ્રથમાનુયોગ નામ આપ્યું હોય છે એ જો કે સમસારાગમન-નિમનના ચર્ચા-વૃત્તિ (ગો)એ વ્યુત્પત્ત્યર્થસિદ્ધ કેવલાદ્ય વૈષ્ણવ લાક્ષણિક અથવા આપ્યા છે પણ મારી સમજ પ્રમાણે એ વાસ્તવિક અર્થને અર્થ નથી કરતા જો પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થે રોના જ ચરિત્રો હોત તો ચર્ચા-વૃત્તિ (મરો) અથવા લાક્ષણિક ન જોતા વાસ્તવિક બની જતી પરંતુ આપણે સમજાવતા રી રીતોએ છીએ જ્યાં સુધી પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થે રોના જ ચરિત્રો હોય અને તેમની સાથે અનિવાર્ય રીતે નમન વસાવતા ચર્ચા-નામકરનાના ચરિત્રો હોય જ નહિ એ કહીએ બનવાપોષ્ય નથી એમને પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થેરોના ચરિત્રો હોતાની વાત નિમન-સમસારાગમનમા મળતી હોય - માત્ર તીર્થેર-ચર્ચા-વૃત્તિ-જારોના ચરિત્રો હોતાની વાત પચ દ્વિભાગમા મળતી હોય તો પણ આપણે એ સમજ જ લેવું જોઈએ કે પ્રથમાનુયોગમા ઉપર કહેવામા આપ્યું તેમ જોઈ ના પડે પરંતુ તે સાથે સમજ ધરાવતી અને અનિવાર્ય ચરિત્રોનો સમાવેશ થતા જોઈએ એમને ચર્ચા-વૃત્તિ (ગો)ની વ્યાખ્યાને આપણે અહીં લાક્ષણિક જ સમજવી જોઈએ.

નિગમન આચાર્ય શ્રીશુભચંદ્ર પ્રાણીન અંગપાત્રગત્તીમા પ્રથમાનુયોગમા થયે છે તે વિષય આ હકીકત જાણવી છે -

પન્થ મિચ્છાદિદિં બન્ધવિદ્ધ આસિદ્ધ પદિવજ્ઞ ।

અણુયોગો અદિયાસો યુત્તો પદ્મમાણુયોગો સો ॥ ૩૫ ॥

ચંડનીસ નિત્યકરા પદ્મજો ગરહ છલકમ્મહસ્સ ।

જન કલ્પદેવા તિષ્ઠા જન પદિસૂ પુરાગદ્ ॥ ૩૬ ॥

તેવિં વણ્ણનિ પિયા માદ જયરાણિ તિષ્ઠ પુવ્વમને ।

પવ્વસદ્સપયાણિ ચ જત્ય દુ સો હોતિ અદિયાસો ॥ ૩૭ ॥

હિતી અધિમર

દિગંબર આચાર્ય શ્રી બ્રહ્મહેમચંદ્ર વિરચિત શ્રુતસ્કંધમા આ પ્રમાણે નિર્દેશ છે

તિત્યર ચક્કવટ્ટી વલ્લભા વાસુદેવ પઢિસત્તુ ।

પંચસહસ્ત્રપયાળ એસ કહા પદમઘણિઓનો ॥ ૩૧ ॥

પ્રથમાનુયોગના પ્રણેતા

પ્રથમાનુયોગના સ્વરૂપ વિશે દૂકમા જણાવ્યા પછી તેના પ્રણેતા સ્થવિર આર્યકાલક વિશે દૂકમા જણાવવામાં આવે છે .

૧. પચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણી(ઉલ્લેખ ૩-૪)માં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્થવિર આર્યકાલકે પ્રથમાનુયોગ પ્રથનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો તે જ રીતે તેમણે ગંડિકાનુયોગ નામના ગ્રંથનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો લોકાનુયોગ અને જૈન આગમો ઉપરની સંગ્રહણીઓની રચના પણ તેમણે કરી હતી ગંડિકાનુયોગમા શુ છે તે માટે આઠમો ઉલ્લેખ જોવા લલામણ છે ગણિતાનુયોગમા અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યા ગૂથવામા આવી છે અને સંગ્રહણીઓ, એ જૈન આગમોની ગાથાબદ્ધ સક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમણિકા છે આજે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકતા નથી કે ‘અહીં જણાવેલી સંગ્રહણીઓ કઈ?’ તે છતાં સભવત લગવતીસૂત્ર, પન્નવણાસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર આદિમા આવતી સંગ્રહણીગાથાઓ જ આ સંગ્રહણીઓ હોવી જોઈ એ

૨. સ્થવિર આર્યકાલકે અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યાનુ અધ્યયન આજીવકશ્રમણો પાસે કર્યું હતું એટલે કે નિમિત્તવિદ્યાના વિષયમાં સ્થવિર આર્યકાલક માટે આજીવકોનું ગુરુત્વ અને વારસો હતાં. શ્રમણ વીર વર્ધમાન લગવાને અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યાને સામાન્ય રીતે જણવાનો નિષેધ કરેલ હોઈ જૈન શ્રમણોમાંથી એ વિદ્યા ભૂસાર્થ ગઈ હતી, પરંતુ સમયબળને કારણે એ જ વિદ્યા પુનઃ શીખવાની આવશ્યકતા જણાતા આર્યકાલકને આજીવક નિર્ગ્રંથોનું સાન્નિધ્ય સાધવું પડ્યું છે પચકલ્પ ભાષ્યમા “રાજ શાલિવાહુને આર્યકાલકને ઉપહૃત કરેલ કટક અને કુડલોને આજીવકશ્રમણો પોતાની ગુરુદક્ષિણા તરીકે લઈ ગયા” આ ઉલ્લેખથી “તે જમનામા આજીવકનિર્ગ્રંથોમા પરિગ્રહધારી નિર્ગ્રંથો પણ હતા” એ જાણવા મળે છે

૩. પ્રથમાનુયોગાદિના પ્રણેતા સ્થવિર આર્યકાલક રાજ શાલિવાહનના સમકાલીન હતા રાજ શાલિવાહને આર્યકાલકને પૂછ્યું હતું કે “મથુરાનું પતન થશે કે નહિ” તેનો ઉત્તર આર્યકાલકે શો આપ્યો હતો એ પંચકલ્પમહાભાષ્યમા જણાવ્યું નથી, તે છતાં રાજાએ પ્રસન્ન થઈ કુડલ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી રાજાને વિજય જણાવ્યો હશે જે વિજયનો ઉલ્લેખ વ્યવહારભાષ્ય-ચૂર્ણી-ટીકામા અને બૃહત્કલ્પભાષ્ય ?-ચૂર્ણી-ટીકામા આવે છે એટલે પચકલ્પભાષ્યમાં જે પ્રશ્નોનો નિર્દેશ છે એ

૧. મદુરાણત્તી દટ ણિગય સહસા અપુચ્છિય કયરં ।

તત્સ ય તિક્કા આણા દુહા ગયા દો વિ પાહેવ ॥૨૫૨॥

ગોયાવરીય નર્કપ તહે પઙ્કટાણં નયર । તત્થ સાલવાહનો રાયા । તત્સ સ્વરગઓ અમચ્છો । અન્નયા સો સાલવાહનો રાયા દઢનાયગ આણવેઢ—મહુરં ઘેત્તૂણ સિગ્ધમાગચ્છ । સો ય સહસા અપુચ્છિય દહેહિં સહ ણિગ્ગતો । તત્તો પિતા જાયા—કા મહુરા ઘેત્ત્વા ? દક્ષિણમહુરા ઉત્તરમહુરા વા ? તત્સ આણા તિક્કા, પુણો પુચ્છિય ન તીરતિ । તત્તો દઢા દુહા કાઠણ દોસુ વિ પેસિયા, ગહિયાતો દો વિ મહુરાતે । તત્તો વઢ્ઢાવગો પેસિયો । તેણાગંતૂણ રાયા વઢ્ઢાવિતો—દેવ ! દો વિ મહુરાતો ગહિયાતો ॥

સમવિત જ છે અને આ જ કાગ્યુસર રાજા શાલિનાદના કાલ ર્થસાથેનો સમવ ધમભાનનામા પરિણમ્યો હતો એમ લાગે છે અને આ જ ધર્મસમધને કાગો મલ ય રાજા શાલિનાદનાની ખાતર ભાદ્રપદ ગુપ્ત પચમીને બે બે ભાદ્રપદ શ ય ચતુર્થિને દિવસે સનત્સરી પર્વની આરાધના કરી હતી આ ઉપરથી આપણે એટલું નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે અષ્ટાગનિભિત્તિરિધાપારંગત પ્રથમાનુરોગ-અષ્ટાનુરોગ-નો નુરોગ-અને જૈન આગમોની સહસ્રશીઓના પ્રોતા તેમ જ પચમીને બંને ચતુર્થિને ર્થે સનત્સરી રનાગ ચ્ચરિ આર્થે ભા. એક જ છે અને તે ગજ રાલિનાદના સમધાતીન હતા આ યુગમા ગજ શાલિનાદન સાથે સમવ ધરાનાગ ખીન કોર્ જાન ય હોવાનો ઉદ્દેશ મળતો નથી પ્રનાપનાચ્ચના પ્રેજેના રનામાર્-જાન ય આ જાનમર્-ગના જ જ છે

પ્રથમાનુયોગતુ ગુપ્તે અધ્યાનમા અસ્તિતાત્ત્વ

પ્રથમાનુયોગ પ્રથમ અષ્ટાદશી નિષ્કર્ષજનકાંત પાસે એ પ્રથમ અષ્ટાદશીનાં તારાનો અને લાથી લારી દેનારો પોઈ પોઈ આચાર્યને વાચવા માટે આપ્યાની કેટલીક તિહારો આપણે જાણીએ છીએ તેના બે ઉદ્દેશો મારા જોવામાં આવ્યા છે જે પેળોનો જે ઉદ્દેશ જમણાગૃહ પુરુષાન્તર્યમ્તનરૂતિની પ્રાર્થના પ્રનામનામાં છે અને બીજો કે જેને C નેખ લખવામાં આવે છે તેને C નેખના પ્રથમાનુયોગમથની હાથપોથી લખવામાં આવે છે અને વાચ્યાનો C નેખ છે અને બીજામાં ગુર્જરસ્થરમ ગગન શ્રીકુમારના પ્રતિભોધક આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રને આપ્યાનો એ ગાનના વાચી રીધાનો અને તે નુમારે ત્રિપ્રદિશનાકાપુરુષચરિત્તરનાનો ઉદ્દેશ છે જે મિત્રોનો જગ મરણોય નિગ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર પોતાના શાસ્ત્રાપુરુષચરિત્તરનામાં કહ્યો નથી આ દેવતાઈવાનોને આપણે કેટલે અંગે માનવી એ એ ગમી જોયો જ છે આની ગ્યનાઓની નામ રનામાં કહેલી લેનામાં આવે એ એ નારાઈ જવાત છે તે અસ્તુ એ બંને ઉદ્દેશો આ નીચે નાંધવામાં આવે છે —

१ “शान्त” शनचरित्रागण्यपुण्यातिशयस्वरूपजितश्रीशासनदेवतापतिर्णोऽजयिमीदित्यमहाशाला
 प्रासादमव्यवर्त्तितैश्वर्यभारपटवौ” गन्त संगोपितपुरासिद्धसेनदिवाकरवाचितदशपूजपरश्रीकाळिकसूरि
 विरचितानेनादभुतश्रीप्रयमानुयोगसिद्धातपुस्तकरत्नाथसम्पत्तिशान्तपद्मिदिनप्रभावा निचप्रतिभायैमन
 निष्मापितदेवराय श्रीजिनदत्तसरय ” सुवपागतन्तनवृत्ति

२ “श्री हेमाचार्या प्रथमानुयोगे देवताप्रसादाद् वैष्णवान्मथ च तन्मारेण निषष्टि
चरित्राणि जगद्भरति ।” श्राद्धविधिरिति श्रव्य

ગુરુ પારત-યસ્ત-નૃસિના C'નેખા સિજ્જેનિવાસ્વાવિત એમ C'નેખ યો છે તે મા । પિત
અને અગ્રામાણિક છે કારણ કે આનન્ધ ચૂર્ણિમાર જિનનાસનાણિ અને આનન્ધ તથા અનુયોગના
વૃત્તિમાર યાગ્નીમહત્તગમનુ આચાર્ય ની હુરિહરે ચૂર્ણિ અો વૃત્તિમા અનન્ધ ટે । એ અને અને
નિપયમા પ્રથમાનુયોગની સાચી આપી છે, જેમાના યો । ઉપયોગી C'નેખો મેં આ લેખના પ્રા ભમા
આપ્યા છે એટલે પ્રથમાનુયોગની પ્રતિ મેળવના માટે કે વાચના માટે આચાર્ય શ્રી મિદ્ધમેન નિા અને
દેવતાની રજત વસ્ત્ર ય ન હની, બને શ્રી જિનવૃત્તચિ મહારાજને હો શ્રીતપશ્વરો નરવો C'નેખ પશુ
રૂપિત જ છે સમન છે ગુરુ પારતઅન્ત-નૃસિના ાની અધર્મા દર્શિશ્રી પાગ એ તુકો C'લો પ્રા તો ન
તુકો પશુ જેનોતેનો નહિ એક રાત્રિમા જ આચાર્યશ્રી હેમચરે પ્રથમાનુયોગ વાચી નીચો મો તો
લાગે કે ' અને મ નામાનોએ તુડા જ છે । આ છે

આવા દેવતાઈ તુષ્કાઓ આપણે ત્યાં ઘણાં ચાલ્યા છે પ્રભાવકચરિત્રકાર આચાર્યે પણ એક આવી જ કથા રજૂ કરી છે —

“ એવામા બુદ્ધાનંદ મરણ પામી વ્યતર થયો અને પૂર્વના વૈરભાવથી તેણે મલ્લવાદિકૃત નયચક્ર અને પદ્મચરિત્ર એ બન્નેય ગ્રંથો પોતાને તાળે કર્યા અને તે કોઈને વાચવા દેતો ન હતો ”

પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૨૩

ખરેખર આવી કથાઓ અર્થ વિનાની જ છે. મલ્લવાદી પ્રાચીન નયચક્ર ગ્રંથને વાચે છે સારે તેમના હાથમાંથી દેવતા તે ગ્રંથને પડાવી લઈ જાય છે, અને એની જ ભલામણથી નિર્માણ થયેલા નયચક્ર ગ્રંથની રક્ષા કરવાની એ દેવતાને પરવા નથી, સારે તો આવી કથાઓ ઉપહાસજનક જ લાગે ને ?

અતમા પ્રાસંગિક ન હોવા છતાં ય મેં આ લેખમાં પચકલ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણના ઉલ્લેખોની નોંધ કરી છે એટલે મારે કહેવાની વસ્તુ અનુપ્રસક્ત તો છે જ, અને તે એ કે પચકલ્પમહાભાષ્ય નામ સાલળી ઘણાં વિદ્વાનો એમ ધારી લે છે કે પંચકલ્પ નામનું સૂત્ર હોવું જોઈએ પરંતુ ખરું જોતાં તેમ છે જ નહિ પચકલ્પમહાભાષ્ય એ કલ્પભાષ્યમાથી છૂટો પાડેલો એક ભાષ્ય-વિભાગ હોઈ તેનું મૂળ સૂત્ર જો કહી શકાય તો તે કલ્પસૂત્ર (બૃહત્કલ્પસૂત્ર) જ કહી શકાય—જેમ આવશ્યક નિર્ણયક્રિયાથી ઓધનિર્ણયક્રિયાને જુદી પાડવામા આવી છે—દશવૈકલિનિર્ણયક્રિયામાંથી પિડનિર્ણયક્રિયાને જુદી કરી છે તે જ રીતે કલ્પભાષ્યમાથી પચકલ્પભાષ્યને પણ અલગ કરવામા આવ્યું છે બૃહત્કલ્પસૂત્રની કેટલીક જૂની સૂત્રપ્રતિઓના અતમા પચકલ્પસૂત્ર સમાપ્તમ્ આવો ઉલ્લેખ જોઈ કેટલાક ભ્રમમાં પડી જાય છે પરંતુ ખરી રીતે ભ્રમમાં પડવું જોઈએ નહિ એવા નામોલ્લેખવાળી પ્રતિઓ બધી બૃહત્કલ્પસૂત્રની જ પ્રતિઓ છે.

શ્રેં ગુરુ વિમલસૂરિની પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા

૫ લાલચદ્ર લગવાન ગાધી

જિનાસુ શિષ્યના ઉપરોગી પ્રશ્નોના શુદ્ધ અપેક્ષા તાત્વિક ઉત્તરથી મૂકાયેલી આ પ્રશ્નોત્તરમાના સરમાન્ય અમન્ય ઉપદેશ રત્નોવી શોભતી હોઈ એ ખરેખર રત્નમાના જેવી ભારતની પ્રીતી છે, રત્નમાનાના નામો સાથે કરે છે બાલ્યગ્તોની માના ના આત્મિક શુભગ્તોની આ માતા અધિ પ્રધાન, મગન દ્વારે ૧, આગેગ ૧૫ આયુષ્ય મર્ધ, દિન ૨ ગાતિ ૨ અને મુખ્યત્વે ધર્મ રાકે તેની છે સાચા રત્ન પરિપૂર્ણ (અવેરીઓ) તેની જાણી મિત આપી શકે છે એની ચનાદનિક વર્ષ ૫૫ની હોવા છતાં તેના તેજસ્વી રત્નો જગત્ત આપા પશ્ચાત્તિના દલ્લ અજ્ઞાતા જણાય છે સમૂહ ભાષામા રહ આપા-ગાધામા એ વાપેલી છે તેની પહેલી ગાથા મગન અને અભિવેદ શકે છે અને તેની છેલ્લી ગાથા કવિના નામની નિર્વાહ છે એ બે ગાથાઓને માલાના મેઝ તરફ ગણીએ તો ૨૭ ગાથા નમતોથી દીપતી આ રત્નમાના નમતમાના જેવી ગોબે છે અને ભાગ ન દેર અને અને શોભાવે એવી એ નાટક અને સુર હોઈ સુર રીઓએ જ નહિ સત્પુરોએ પણ એ ધારણ કરવા યોગ્ય છે— કથક ના યોગ્ય છે એની મનોહરતાએ જન-જનને જનનાને આ પી જણાય છે એ રત્નમાના ગ્યનાગ તરીકે અને જૈનાચાર સિનાય દિગમ જૈન ગમ્મ વા રાચાર અને શુ પતીના પણ નામ જોયેના છે તેમાથી આના નામતિ-આચાર કરિ-ઉપદેશ વા હોવા બેઠકો તેની પ્રામાણિક ગવેષણા કરી સમ્યક શોધના અર્હો પ્રથમ રવામા આવે છે

વેળાગ જૈન અમાનમા સાધુ સાધ્વી શ્રાવણ શ્રાવિષાદ્ધ ચતુર્વિધ સરમા ચિ વાપથી એનું લેખન, ૫૧-૫૫૫ન વ્યાખ્યાન, ઉપદેશાદિ પ્રચલિત ગદ્ય જણાય છે એવું જૈન સમાજે પાદરનાધ્યાય પુસ્તિકામા પ્રચલિત પુસ્તિકામા પ્રચલિત સમદમા આ પ્રકીણ મથ સમદમા પણ એને સ્થાન આપી અમાઓથી તેના પ્રત્યે આ ૨ શલોકો જણાય છે પાન્યુ વોદગ ખલાત જણી જોઈ, લિનડી પાનીતાણુ મુનઈ, જેસનમેઝ મિમનેર, પૂના પગમ નમ્તા (અમાળ) અને પરશોના પ્રખ્યાત સમદો-લગે-ગાનમગિમા આ રત્નમાનાની પચાત્ત જેટલી પ્રાચીન પ્રતિયો જણામા આની છે કાગળો પર જ નહિ સાતસો વર્ષ પહેલા તાપપત્રો પર પણ લખાયેલી તેની કેટલી હરતલિખિત પ્રતિયો મળી આવે છે મૂજરાતની પ્રાચીન ગજધાની પાટણના પ્રાચીન ગ્રંથ ભાગમા રહેલી તેની ૧૫ પ્રતિયોનો નિશા અને પાટણ જૈન ગ્રંથ ભાગર મદી(તાપપત્રીય પ્રથમ ભાગમા આ સિ ન ૭૬, સન ૧૯૦૭ પૃ ૨૪ ૬૪ ૭૦, ૧૦૨, ૧૨૬, ૧૦૩, ૧૪૬, ૧૪૬ ૧૭૪ ૨૬૨ ૨૭૮ ૨૬૬ ૩૮૬, ૪૧૦ ૪૧૨)મા આ છે જેમાની કેટલી- વિક્રમની આ મી સર્ગીમાં મરત ૧૩ ડમા, ૧૩૨૬મા સ ૧૦૦૪મા અને ૧૦૮૮મા પણ લખાયેલી છે જોઈમા શ્રીજીપૂસરિદના નાનમરિની એક પત્રાણી પ્રતિ (ન ૬૫૦) સન ૧૪૮૨મા ૩૫ ૮ ગનિનાર મુજિમપુરમા લખાયેલી જણાની છે તેવી જ રીતે વિક્રમના ૧૫મા ૧૬મા સમામા, તથા તે પછીના સમયમા લખાયેલી મળતી પ્રતિયો સખ્યાનક મળે છે તે સર્ગમા તેના ગ્યનાર જનિનુ નામ રપદ રીતે 'શ્રેં ગુરુ વિમલ' છેલી ૨૮મી ગાથામા આશુ છે તથા આ ગ્યનાને કવિએ વિમલ-નામાનિ કરી સુકિતપૂર્વક 'વિમલ -

પ્રશ્નોત્તર - રત્નમાલા ' એવા નામથી ઓળખાવી છે. તેમા વીરજિનેન્દ્રના મગલવાણી, અભિવેધ સૂચવતી પ્રથમ ગાથા આવી છે

“ પ્રણિપત્ય જિનવરેન્દ્ર, પ્રશ્નોત્તરમાલિકાં વચ્ચે ।

નામ-નરામર-ચન્દ્ર, દેવં દેવાપિપં વીરમ્ ” ॥ ૧ ॥”

ખીજી તથા ૨૮મી ગાથામા વિમલ-પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા નામનો નિર્દેશ આવી રીતે કર્યો છે.

“ કઃ સ્વલુ નાલક્રિયતે ?, દૃષ્ટાદૃષ્ટાર્થ-સાધન-પટીયાન્ ।

કળ્પસિન્ધતયા વિમલ-પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલિકયા ॥ ૨ ॥”

“ ઇતિ કળ્પગતા વિમલા, પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલિકા વેપામ્ ।

તે સુક્તામરણા અપિ, વિમાન્તિ વિદ્વત્-સમાજેષુ ॥ ૨૮ ॥

રચિતા સિત્તપટ-ગુરુણા, વિમલા વિમલેન રત્નમાલેવ ।

પ્રશ્નોત્તરમાલેયં, કળ્પગતા ક ન ભૂપવતિ ? ॥ ૨૯ ॥”

— મળ રચનામા છેલ્લી આર્યામા કવિએ પોતાનું નામ સિત્તપટ - ગુરુ = શ્વેતાખર-આચાર્ય વિમલ એવું ૨૫૯ રીતે જણાવ્યું છે

— વિશેષમા બે શ્વેતાખર જૈનાચાર્યોએ વિક્રમના તેરમા અને પદરમા સૈદ્ધામાં આ લઘુકૃતિ ૫૨ પ્રાસંગિક બોધક દૃષ્ટાંતો સાથે સક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ સંસ્કૃતભાષામા રચેલી છે

[૧]

આ પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા પર પહેલી વૃત્તિ વિ સ. ૧૨૨૩માં હરિપાલ મત્રીની વિરમિતીથી હેમપ્રભસૂરિએ રચી હતી, જેનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૧૩૪ જણાવેલ છે. આ વૃત્તિકાર, ચંદ્રપ્રભસૂરિના પદ્ધર ધર્મધોપસૂરિના પ્રશિષ્ય અને યશોધોપસૂરિના શિષ્ય હતા, જે ધર્મધોપસૂરિ જયસિંહરાજ (સિદ્ધરાજ) થી સન્માનિત થયા હતા વૃત્તિકારે પોતાનો ઉચિત પરિચય તેના અંતમાં કરાવ્યો છે ૨ આ વૃત્તિની પ્રાચીન પ્રતિ વિક્રમની ચૌદમી સદીમા લખાયેલી જણાય છે કારણ કે સાધુ (શાહ) અભયચંદ્રે લખાવેલ એ

૧ પાઠાનુગા ' પ્રથમન્ ' છે, અન્યથા અન્ય સહજ કેરકાવાળા પાઠાતરો મળે છે

૨ “ શ્રીજૈનગાસનામોધિ-સમુદાસ-સુધાકરા । જધિરે જગતિ રચાતા, શ્રીચંદ્રપ્રભસૂરચઃ ॥

ધર્માધારતયા નુદુઃચરતપશ્ચારિત્રવૈજસ્તયા નાનાસૂરિવિનેયસેવિતતયા તૈસ્તેર્ગુણેવિશ્રુત ।

શ્રીચંદ્રપ્રભસૂરિપટ્ટિલક(નો) નિર્ગ્યચૂડામણે-જંશે શ્રીજયસિંહભૂપત્તિનુતઃ શ્રીધર્મધોપપ્રમુ ॥

તત્રીયહસ્તપત્રેન, લઘ્વશ્રીસૂરિસપદ । વમુવર્ણમ તીર્થે, શ્રીયશોધોપસૂરચઃ ॥ ૧ ॥

આવર્જિતે ગુણગણેયં ગમીરિમાદિમિ । સમં લક્ષ્મી-સરસ્વત્યૌ, સમાયાતા ત્વર્ગ(૧)તલે ॥ ૧૦ ॥

તેષા સપુણ્ય-ભાવણ્ય રૂપ-પાઠિત્યસપદા । સ્વહસ્તદીક્ષિતે શિષ્યે, શ્રીહેમપ્રભસૂરિમિ ॥ ૧૧ ॥

સુવન-શ્રુતિ-રવિ-સલ્યે વર્ષે હરિપાલમંત્રિ-વિશ્વે ॥

પપા ચક્રે વૃત્તિ, પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાયા ॥ ૧૨ ॥”

— જેસલમેર ભા પ્રથમસૂચી (ગા ઓ સિ ન ૨૧ ૫ ૧૦)

६-३३ न. = नभा संतिन्नेभरन्निमा शिष्य हेरभुतिं उपाध्याये रवेरी २५ ५ रोड ॥ पतति से ५
(६-३३ निनेय ६३ विरभनी तेरु स नभा उतरपभा तथा गौरी सगी ॥ पूरुपभा निषभा । नभा)

દેવતાને ત્રી માર્યા રહેવી હતી ત્રી સ્વપ્રાર્થન સ્થાપતિને સ્થાવર તથા સ્થાવર બોલે (મેર
બા ૩૨૫૫(૨) જો તિ ન રૂ ૫ ૧૦ પ્ર સક ૧૬૨૩)મા દશાગ્રી છે તમા વા
સ્વપ્રતિનિધિ પ્રવૃત્ત પતિનિધિ (૫ ૪૦)મા સ્વોપદેશમયોમા સ્વોપદેશમા ૧૦ દો પ્રાપ્તમા
૫૩ સ્વિજા સ્તિતપુરુષા ગાથા છે, સ્થાવર તેમ જ સ્થાવરમા સ્વપ્રાર્થન સ્થાવર સ્થાવર સ્થાવર
સ્થાવર છે

[२]

[illegible][illegible]

समाप्ता ॥ अ० ॥ भद्र ॥ मा० ॥ शुनि ॥

(१ ५ ६ ३ ७ ४ ५ ६ ७)

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

४ कनकपुरी-कनकपुरी १३३३ ॥ १ ॥ कनकपुरी-कनकपुरी १३३३ ॥ १ ॥

[illegible]

11/27 / 1944 6/16/45 (31) 6 51 2.4

— આ વૃત્તિના પ્રારંભમા પણ મૂલકારને ગૌરવપર્વક વિમલાચાર્ય, વિમલચંદ્રસૂરિ એવા નામથી ઓળખાવ્યા છે—

“તત્ત્વદ્વામ્ભોજતિગ્માંદ્રઃ, શ્રીદેવેન્દ્રમુનીશ્વરઃ ।

મોલા-ચેતાઽભિધ-ધ્રાતૃયુગેનાત્વર્થમર્થિતઃ ॥

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાં, વિમલાચાર્યનિર્મિતાન્ ।

વિવૃગોતિ સુદૃઢાન્તૈર્હ્યપકારો સતા શ્રમઃ ॥ ચુગ્મન્ ॥

હ્રિં હિ શ્રેયઃશ્રીનિવેગજિનેશસદુપદેગપ્રામાદમહાત્મમે પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા-પ્રશ્નપ્રારમ્ભે કુન્દાવગત-પ્રશ્નમાદિગુગ્મૂરિઃ શ્રીવિમલચન્દ્રસૂરિઃ ગિદ્ધસમયચાલનાચ... .” (પૃ. ૨)

[૩]

આ પ્ર૦ રત્નમાલાના ભાવાર્થને તત્કાલીન ચાલુ ભાષામાં—ગૂજરાતીમાં—સમજાવવા આશાયબોધ નામથી પણ કેટલાક શ્વે૦ જૈન વિદ્વાન મુનિજનોએ પ્રયત્ન કર્યા છે તેની પદ્મમી-સોમી સદીમાં લખાયેલી પ્રાચીન પ્રતિયો મળી આવે છે. વગેરેના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં રહેલી ન ૨૧૨૬ની ૬ પત્રવાળી પ્રતિ સ ૧૫૪૭માં માધવ ૧૪ દિને વિશ્વલનગરમાં લખેલી જણાવી છે, તે શ્વે૦ તપાગચ્છાલંકાર-હાર શ્રીલક્ષ્મીસાગરમરિના શિષ્ય સદુજ્યારિત્રગણિએ સ્વ-પરોપકાર માટે લખેલી જણાવી છે, તથા અતના મૂલ્યન પ્રમાણે તે પ્રવર્તિની પુષ્પચૂલાને અપાયેલી હતી તેમાં પણ શ્વે૦ ગુરુ વિમલના નામવાળી આર્યા છે તથા ગૂજરાતીમાં તેના અર્થમાં એનો ઉલ્લેખ છે. ૫

[૪]

વગેરે—પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં (નં ૭૦૦) આ ગ્રંથની ત્રણ પત્રવાળી આશાયબોધ સાથેની ખીછ પ્રતિ પણ ૧૬ મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે, જે ત. જયવૃદ્ધે સા સોમા પાસે લખાવેલ છે તેમાં પણ એ જ પ્રમાણે શ્વે૦ ગુરુ વિમલનો નામ-નિર્દેશ છે ૬

૫ “શ્વેતાંવર ગુરુ વિમલિ રત્નમાલાની પરિઠં વિમલ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા કીધી । ૫ પ્રશ્નોત્તર[ત્ન]માલા કંઠિ કહિં પ્રતિ ન મૂષદ? અપિ તુ સવિકાહિનદં અલકરદ । ઈણિં ઝાલિદં મણિં પુરુષ શોભા પામદ । અર્થ જાણિં પુણ્ય હુદ । સ્તિત અર્થ ॥

इति प्रश्नोत्तररत्नमालाप्रकरणत्रालावबोध समाप्त । संवत् १५४३ वर्षे नाथवदि १४ दिने लिखि श्रीविज्जवलनगरे तपागच्छालंकारहारश्रीलक्ष्मीसागरसूरिशिष्य पं० सहजचारित्रगणिना स्वपरोपकाराय ॥

પ્ર૦ પુષ્પચૂલાયા પ્રદત્તા ॥”

૬. “શ્વેતાંવર ગુરુ વિમલિ રત્નમાલાની પરિઠં વિમલ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા કીધી ૫ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા કંઠિ રહી કહિં પ્રતિ ન મૂષદ? અપિ તુ સવિકાહિનદં અલકરદ । ઈણિં ઝાલિ મણિં પુરુષ શોભા પામદ । અર્થ જાણિં પુણ્ય હુદ । સ્તિત અર્થ ।

इति प्रश्नोत्तररत्नमाला-त्रालावबोध समाप्त । श्रीत० जयवृद्धेण लिखापित सा. सोमापादर्वे । श्री. ॥”

[૫-૧૨]

—એ જ પ્રમાણે વડોદરા, ઉબોઈ અને અન્ય સ્થળોના ગ્રથ સંગ્રહોની બાનાવમોધ સાથેની એ ગ્રથની બીજી પ્રાચીન પ્રતિયોગા પણ તેના ઉદ્દેશ્ય જોવામા આવે છે

વડોદરા-જનસાનમગિમા પ્ર કાતિવિગ્ધજી મ શાસ્ત્રસંગ્રહમા ન ૮૯૦મા બીજી વૃત્તિની પ્રતિ યા-સવત ૧૬૪૮મા લખાયેલી છે તથા ૫૬૫મા, ન ૫૬૭મા, ૨૦ પત્રવાળી પ્રતિમા આ પ્રાં ૨૦ સામે સંમિષ્ટ યા સમન છે, પ્રતિ મ ૧૬૭૫મા લખાયેલી છે

વડોદરામા શ્રીઆત્માગમજી-જૈનસાનમદિરમા શ્રીહુસવિગ્ધજી-શાસ્ત્રસંગ્રહમા ન ૨૧૧૪ની ચાગ પત્રવાળી પ્રાં ૨૦ પ્રતિ સ્તન -ગુજરાતી ટમા-ભાવાર્થ સાથે છે તેના અતમા જણાના પ્રમાણે તે સાધની શ્રીકૃપવદ્ધમી પદ્મેનિ સાધની શુભવદ્ધમી પ નાય લખેલી જણાવી છે તેમા પણ પૂરોધન ગાથા છે, તથા તેના અર્થમા ' નીપળની રમેતામ્બર આચાર્ય નિમવ ધસિનામ ' જણાવેન છે

ઉભાઈમા શ્રી જ્યુસગિજના જૈનસાનમગિમા ન ૪૬૫મા રહેલી ચાગ પત્રવાળી પડીમાનામા લખાયેલી પ્રાં ગ્લમાના-આવાવધોધની પ્રતિ સવત ૧૬૬૪ આશ્વિન વ ૩ જોમે લખાયેલી છે તે નાગપ્રાઈના પદ્મ માં લખાઈ હતી—તેનો તેના અતમા ઉપેષ છે—

તેમા પણ સિતપદ્મજી વિમન નામવાળી આર્થા છે તેના ભાવાર્થમા ' નીપળવી એતથરનઈ આચાર્યઈ ' વગેરે ઉપેષ છે

—એ જ જ્ઞાનમદિરની ન ૬૫૪ની ૨૮ પત્રવાળી વૃત્તિને આધારે સક્ષિત કથાવાળી બાલાવમોધ સાથેની પ્રાં ૨૦ની પ્રતિ, સપ્તિ સદસ રણુના ચગ્ધ પ્રસા થી ન મ્હાફુલે લખી હતી—તેમા પણ વિમલ નામવાળી ગાથાના ભાવાર્થમા ' નીપળની રમેતામ્બરગુરુ નિમનનામા આચાર્ય ' વગેરે જણાવેન છે

—એ જ સંગ્રહની ન ૧૦૦૧ની ૧૦ પત્રવાળી તથા ન ૧૨૧ની ૬ પત્રવાળી પ્રાં ૨૦ બાલાવમોધની પ્રતિમા પણ તે જ નામ જણાવેલ છે

સુમધ-નાનમાગમા, મ નાવાર્થ કમનસરિ લા રની મ ૧૭૫૨મા ૧ખેની ટમાવાળી પાસપત્રવાળી પ્રાં ગ્લમાનાની પ્રતિમા પણ તે આર્થા છે અને હા તેનો ઉપેષ જોવાય છે વડો રાના આત્માગમજી જૈનસાનમગિમા શ્રીહુસવિગ્ધજી-જૈનશાસ્ત્રસંગ્રહની ન ૨૧૮૦ મળ પ્રતિમા, તથા ન ૨૧૩૩ ગુજરાતી ભાવાર્થવાળી પ્રાં ગ્લમાનાની પ્રતિમા પણ એવું ગુરુ નિમનાવાર્થનો નામનિ શ જોઈ શકાય છે

પ્રો પીગ્મનમાહેનના હ લિ પુસ્તકોના રિપોર્ટમા પણ એ જ નામ મળે છે

એ કેટલોગ ઓફ સ મે યુ ઈન ધી લાયબ્રેરી ઓફ ડીજી હાઇનેસ ધી મહાગ્ગન ઓફ બીમનેર (ન રાજેન્દ્રના મિન પ્ર સન ૧૮૮૦ ન તા) ન ૧૫૦૬મા જણાવેલ પ્રાં ગ્લમાનાના અતમા પૂનામ ગિનપગ્ગુરુ નિમનનામવાળી આર્થા છે

કેટલોગ ઓફ લી સ મે યુ ઈન ધી બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ સન ૧૮૦૨મા લ નથી પ્રમાણિત પુ ૫ ૧૮૮મા ન ૩૧૧મા પણ એ પ્રમાણે આમા જણાવેન છે

નોગીમીઝ ઓફ સ મે યુ ૧૮૮૪ એ સો જગાલ પ્ર સન ૧૯૦૭ વો ૫ ૧૨૫ ન ૧૮૮મા મિનપગ્ગુરુ નિમન નિરનાળી આર્થા સાથે પ્ર લખાનાની ૬ પત્રવાળી પ્રતિ બનાવસની ફિનનાવાય મ આનચ ડી જણાવી છે

ભૂલગ્ની બુદ્ધિરૂ મેનુ, તરીકે

‘દિ ક્રેલોગ મ મેનુ મનનેન્દ પેલેન નાન મી મન મન મી એ મે મે મનાવ, વે ૧ બુદ્ધિરૂ મેનુ’ સન ૧૬૧૭માં પ્ર પ ૫ ૧૭૭ ૧૭૮માં ને ૬૬૬૫ ‘બોલન પામલી’ ૧૮૧૧ સ મ હરપ્રમાન મન ૧૭૭૦ જે પાનનેળે આપા છે, તે મે. વિનયવિની કમેલ પ્ર મનાસની

આર્થ ૧૩ ‘દો નરક ? વરમતા, દિ જોનય ? મરવન, મરિનર ?’

આર્થ ૧૮ ‘હુન વિનેમો વનો : વિગ્રહવે મે રે રે મે, :

અવધારણ વવ વાર્ય ? મે વમેદિ - વ મેનુ ૧”

—દિ આ કાવ્યમાલા સપ્તમ મુદ્દક (૫ ૧૨૨)માં મને અન્યત્ર જોઈ શકાય છે.

આ પ્રમ અનમાલા પર શ્રીઆનન્દમુનિ અગ્રિય મનિ, તમા અવદ્યુષિ વમેદિ રે, રે, રે, તેમં ૧૭૭ ૧૮૦ શુ વિનયને તેના કર્તા જાણ્યા છે

પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલા (પ્રાકૃતમાં)

વગ્રદાન-વેનજાનમદિના શ્રીસચિ-વગ્ર-ગાન સુદામાં ને ૧૦૬૨માં ૨૩ પવવાળી નવી પ્રતિ છે, તે અ પ્રમ અનમાલાના પ્રાકૃત કર્તાન - અપંતરૂષ છે. તેના સાથે હિનમન, મિને ક્રેલ વાર્તિક છે, તે પ્રાચીન ગૂઢરાતીમાં વાચ્યર્થ છે

તેના પ્રારભમાં—‘મગા ! મિનુજદેવ ? મુનવત ?’ ઇત્યાદિ છે.

મુનની ૨૬મી અંતિમ આર્થ આવી છે—

“પગ્દત્તરચ્ચળમાલં, ઝેઠે કાગે મુમ્મવેગ ।

નો નર-મિન મુનવત્તી, નર અચિરો કાલેન ॥”

વાર્તિકના પ્રારભમાં—‘શ્રીમદ્ધર્મરસિન નત્તા, મૌતમાદિગગાવિમ્મ ।

જાણ્યુત્તસેન આન્નાયે, મિનને વાર્તિકે મુગ ॥”

અમોઘવર્ષ નામ સાથે

આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા (મળ), નિર્ણયસાગર-મુદ્દશાલ્ય, મુગર્ધ તરત્થી પ્રકટ થયેલ કાવ્યમાલાના સપ્તમ મુદ્દકમાં (સન ૧૮૬૦થી સન ૧૮૨૬ ચાર આકૃતિમાં) પ્રકાશિત થયેલ છે, ત્યાં પણ છેલ્લી આર્થમાં મળતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ કૃતિને શ્રીવિમલ-પ્રણીતા (વિરચિતા) પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા નામથી જણાવી છે તેન છતાં સંપાદકે તેમને મળેલ એ પવવાળી થી ૭ એક પ્રતિ, કે જે મૂતથી એક ભગવાનદાસ દેવલદાસે મોકલી હતી, તેમાં ૨૬મી આર્થને બદલે ૨૭૭ ૨૮૬ પદ્ય (અતુ ૮૫ ૪૭૦) પાકાતર તરીકે ટિપ્પણીમાં જણાવ્યું છે —

“વિવેકાત્તરન્તરાજ્યેન ગજેય રત્નમાલિન । રચિતામોઘવર્ષેન સુધિય સદલ્લહિતિઃ ॥”

દિગ્ગજર જેન વિદ્વાનો આ પદ્ય જોઈ આ કૃતિને રાત્ર અમોઘવર્ષની-ગાન્યનો સાગ કરી છોડા દિં જેન સાધુની રચના જણાવે છે ઇગ્રિય એન્ટિક્વેરી વો ૧૫, ૫ ૨૭૮ અને અન્યત્ર આ ગ્રંથના કર્તા તરીકે અમોઘવર્ષને ઠગવવા દિં વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન કર્યા જણાય છે સુપ્રસિદ્ધ લેખક ૫૦ નાથૂરામ ગ્રેમીજના સન ૧૮૪૨માં પ્રકાશિત થયેલા રિદી ‘જેન સાલિસ ઔર દનિહાસ પુતકમાં ‘તીન મહાન ગ્રન્થકર્તા’ સમૂહમાં જણાવતા, અમોઘવર્ષ(ગ્રંથકર્તા)નો ઉલ્લેખ કરતા તેવા આશયનું

મથન ૫ પાટમા યુ છે વિશેષા ૫ પાટમા 'કા અમોઘરાત્ન એતે પ્રમાણિત રત્ના માં અ યોગ્યાનિત આ પ્રશીત રત્નમાલા સમરમા જણાવ્યુ છે ૬ —

“કર હમ અમોઘપત્ની પ્રનોત્તરત્નમાલા નિ કર આવે છે । એક તો સરને મગતાચરણમ વદમાન તૌરસવા નમસ્કાર નિયા ગયા હં જોર દૂરે સમં અનેક ત્રાવ પૈનવમાનુમાનિત હી વહી ગઈ હું । હસતે કમતે કમ સત સમય જન નિ રત્નમાલા સ્વી ગઈ થી, અમોઘપત્ન લેનધમક અનુયાયી હી જાન પડતે હે ।

પ્રનોત્તરત્નમાલા તિ યતી માથામેં એક અનુગદ દુઆ થ જો મિલતા હે જોર સત અત્સાર ઘર અમોઘપત્ની હી ઘનાઈ દુઈ હે । એવી દગામ સસે શરણાચાયત્રી, શુક યતી દ્રકી યા વિમલસૂરિની રચના ઘટલાના જગદસ્તી હે ।”

તથા ત્થા નીચે ૪૫ ટિપ્પણીમા જણા યુ છે —

“શરણાચાય જોર શુક યતી દ્રક નામની જો પ્રતિયોં નિલી હું સતમ ઉદ ઘાત જોર મય મિત્ર દિય ગયે હું પાતુ વે ઘસન્તિલિલ્લા છન્મ હે જો નિલુલ અલગ માદમ દાત હું જોર સત અત્સપ્તમ ન ગુનયતી દ્રકા નામ હે જોર ન શરણા ।

“દ્વેતાત્મ્યર સાહિત્યમે પેને વિતી વિમલસૂરિકા ડહોય ગઈ મિલતા જિસને પ્રનોત્તર રત્નમાલા ઘનાઈ હો । નિમલસૂરિને અપને નામના ડહોલ કરનેગલા જો અતિમ પદ્ય જોડા હે વહ આવાછન્મ હે, પલ્લુ એસે લઘુ પ્રસ્થરણ-ગ્રંથામેં અતિમ છન્મ નામ તૌરસે મિત્ર હોતા હે દેશા નિ વારાનિ પ્ર ૨૦ માલામ હે જોર વહી ઠીન માદમ હોતા હે ।”

પ્ર ૦ રત્નમાલાના રચનાર શ્વે ૦ જૈનાચાય વિમનને બ ને િં અમોઘરાત્ને દરાવના ૫ પ્રેમીદ પ્રે કરી નીનો શુભિ યુક્ત થી — એમ પૂરમા જણાવેના પ્રમાણે જોગ રાચાગ નિયા વાચમેને સમજતો અમોઘરાત્ના નામનિદેશવાળી ત્રિ પદની પ્રાચીન છે ૧ તે કોણે મા લખારી છે ૨ અથવા તેમાં ૩ ના પ્રનોત્તર લેખન ૪ મા પ્રાચી ૫ તે જોઈએ જણા યુ નથી પૂર શાવેના પ્રમાણો જોના નિચારના અમર તો એ છે કે આપામર એ નિમા જુ । તરી આનનો અમોઘરાત્નામનામો અનનો અનુકુપ્ત નો જોઈએ પાળાથી જોગી દીધો જણાવ છે આ નિમલ્લા અવિ વી કે મલ્લા અના વગણો પ્રમાણે તેના અર્થ પરિવર્તેના અનની જેમ પ્ર ૨૫ ૥ અતમા પશુ પ્રનોત્તર લિખ ૦૬મા હોરી જોઈએ

શ્વે ૦ જન સાહિત્યમા નિમનમૂર્તિ નામના અનેક જનાચાયાના નામ મળી આવે છે તેમાં નિ મ ૬૦ (મળારીર નિનાગ પત્રી ૫૦૦ રી) પ્રા પદમચરિય રચનાર વિમનમૂર્તિ મુસલિહ છે કે જેની રચનાનુ અનુગા ૫ નરિન સ્થાનર વચ્ચારત નામથી િં ૦૧ । કવિ રવિાણે નુત્તર વળીતુ છે એ જ ૦૨૦ નિમનમૂર્તિ ની કે તે પત્રીના થી ન નિમનમૂર્તિની આ ચના માનની જોઈએ

રિને થી રા જનો ણગ ગાગ નિ પૂર સાગી આતી લઘુકુનિના અવમા પોતાતો । ન અમોઘરાત્ની જોગણાવે પોતા ૥ પૂરનામને પ્રપ્ત ૦૨ એના પૂરનામના મો નો ત્થા । ન કર અંત પોતાની અધુ અર ધાનુ નામ પ્રમાણિત ૧૨૧ એ સર નિચાર રત્ના પા ૧ અમોઘરાત્નામનામો પ્રનોત્તર પાળાથી જોઈએ જોગી દીધો દોષ તમ નામ આવે છે અ મોઘરાત્ િં ૧ । આ પ્ર ૦ રત્નમાલા ની એનુ િં આદિચમા મા મા મગ છે ૨ એનુ ૫ પ્રેમી ૦ એ ત્થા જણા યુ નથી પ્ર ૦ રત્નમાલા નિમનમૂર્તિ અનુગા ૧ અમોઘરાત્ના નામ મગ છે — પ્રે મથા માં પગ ત્થા પ્રમાણ ગા ૬ થી

શંકરાચાર્ય નામ સાથે

બૃહસ્પતોત્તરનાહર (લક્ષ્મી વેદોત્તર સ્તીમ ગ્રેસ સ ૧૯૮૫માં પ્ર) પૃ ૫૬૮-૫૭૨મા તથા બૃહસ્પતોત્તરનાહર (સન ૧૯૨૫ના મ ઈ. દેસાઈ દ્વારા સુવર્ણની ન્યુઝ પ્રિ. ગ્રેસ, મુંબઈથી પ્ર.)માં પૃ ૮૩૮થી ૮૪૦માં વેદાન્તસ્તોત્રોમા આ પ્રશ્નોત્તરસ્તનાભાષિણ પ્રદાશિત થઈ છે, તેમાં 'પ્રમિગ્ધ્ય જિનવરેન્દ્ર-એ મગલાચરણવાળી પ્રથમ આર્યા નથી. તથા અનની 'ગચિતા સિતગ્ધુરગા નામવાળી આર્યા નથી ૨૮ આર્યા પછી અનમાં ગદ્યમા 'ઈતિ શ્રીમત્ત્વમ્સૃજ 'શ્રીમચ્છંકરાચાર્યકૃતા' આ કૃતિને જણાવી છે.

'ધી વક્સ ઓફ શ્રીશંકરાચાર્ય' વાં ૧૬ (શ્રીરમ્ શ્રીગણીવિલાસ ગ્રેસથી પ્રદાશિત) પ્રકરણ-પ્રખ્યાતવિ(દ્વિતીય ભાગ પૃ. ૮૭થી ૧૦૪)માં પ્રશ્નોત્તરસ્તનાભાષિણ પ્રદટ્ટ કરી છે. તેમાં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંગલ, અભિધેયવાળી આર્યા નથી, 'જ સ્વતુ નાલક્રિગે થી પ્રારંભ છે. ૨૭ વ્યોદો પ્રસ્તુત વિમલ-પ્રશ્નોત્તરસ્તનાભાષાના છે ત્યા 'ગચિતા સિતગ્ધુરગા' વિમલનામવાળી આર્યા નથી. વધારામાં ૨૮થી ૬૬ પદો છે ૬૭મુ પદ આવુ છે—

“ઈત્યેગ કઠટ્યા, પ્રન્નોત્તરસ્તનાભાષિણ વેદાન્ત ।

તે સુક્તાનરગા દ્ય, વિમલાન્વાનાન્તિ સત્તનાજેષુ ॥”

અનમાં ગદ્યમા “ઈતિ શ્રીમત્ત્વમ્સૃજાવિલાસકાચાર્યસ્ય શ્રીમોવિન્દમગવત્પુવ્વગદધિવ્યસ્ય શ્રીમચ્છંકર-મગવતઃ કૃતૌ પ્રન્નોત્તરસ્તનાભાષિણ સપૂર્ણા ॥” આવા ઉદ્દેશ છે.

—પહેલા દ્વાવેલા પ્રમાણોનો વિચાર કરતા આગળનું મંગલ-અભિધેયવાળું પદ કાઢી નાખી પાછળથી કર્તાનું નામ બદલી આમાં કોઈએ પ્રક્ષિપ્ત ભાગનો વધારો કર્યો જણાય છે.

શંકરાચાર્ય નામ સાથે બીજી પ્રન્નોત્તર-મહિરસ્તનાભાષા

શંકરાચાર્ય નામ સાથે એક બીજી પ્રશ્નોત્તર-મહિરસ્તનાભાષા નામની કૃતિ મળે છે. પરંતુ તે આર્યાજ્ઞમાં નથી તે ઉપજાનિહંદમાં દ્વાત્રિંશિણ (અત્રીશી) છે. તે રચના શુદ્ધ પ્રકારની છે. તેના આદિ-અંતના પદો તથા અંતિમ ઉદ્દેશ્ય જુને છે—

આદિ—“અપારસસારસમુદ્રમયે, સન્ન(નિમ)જ્ઞતો ને ગરગં કિમ્મલ્તિ ? ।

ગુરો ! કુગલે ! કૃપયા વૈતદ્, વિષ્વેશ્વરાગમ્બુજ-દીર્ઘનાના ॥ ૧ ॥

અનમાં—કળં ગતા વ શ્રવણં ગતા વા, પ્રન્નોત્તરસ્તના મણિરસ્તમાલા ।

તનોતુ નોદં વિદુષા પ્રયત્નાદ્(સુરમ્યા), સ્મેચ-નૌરોચ-વ્યેવ સઘઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીમચ્છંકરાચાર્યવિરચિતા પ્રન્નોત્તરસ્તનાભાષા સનાના ॥”

બૃહસ્પતોત્તરનાહરમાં (પૃ. ૮૦૪થી ૮૦૭) અને અન્યત્ર વેદાન્તસ્તોત્રોમાં એ પ્રદાશિત થયેલ છે.

કેટલાક સાક્ષરોએ વિમલચૂરિની પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોત્તરસ્તનાભાષાને જ બ્રમથી શંકરાચાર્યની કૃતિ સમજી લીધી જણાય છે. ખરી રીતે આનર અવલોકન કરતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે અને કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધ છે

‘શુદ્ધિપ્રાગ્ માનિ સન ૧૯૦૬ નવેમ્બરના પુ ૫૩, અંક ૧૨મા પૃ ૨૦૪થી ૩૦૭ ઉપર “પ્રશોત્તરમાના અમરમા લે ન સિદ્ધાન્ત હાલિાન ક્રુવે ચર્ચા કરી હતી તેના ચાર કર્તા (૧) શ્વેન જૈન વિમલ, (૨) યતીન્દ્ર ગુ ૬૧ (૩) શા ત્રિચર્ય અને (૪) અમોવનદ મધ્યમા પોતાના ગિયા ૧ જણાવતા ‘દોષ’ લન વિદ્વાને તેમા વિમલાચાર્ય નામ દાખલ કરી દીધુ હોય’ એવો આક્ષેપ કર્યો હતો —તે અતુચિત હતો તે પહેલા આપેના પ્રમાણો જોનાર સાચા રિચાર વાચકો મમજી શકે તેમ છે તથા તે લેખકે તે ગ્રંથને જોનેનાર મૂળિ તરીકે ઓળખાવનારનો ૮, ૧૦ ૨૦ ૨૪ તથા ૩૦મા નોંધના જે અવન હો આખાં હતા તે વેળે ગુરુ વિમલમૂર્તિની પ્રશોત્તર લભાવાના નહિ પણ ઉપર જણાવેના અંગતચારકૂન મનાતી પ્રશોત્તર મણિગ્લભાના નામની બીજી કૃતિમાના છે લેખકે સરખા નામનાળી કૃતિના ભ્રમથી વિમલમૂર્તિની પૂર્વેના પ્રાંત લભાવામા તે જણાવેના શ્લોકો છે કે કેમ ? તે જોયુ જણાવુ નથી

ગુરુ યતી દ્વિના નામ સાથે

જનન જે એ સો ગયાન નો ૧૬ ભા ૨, ૫ ૧૨૩૫મા જણાવ્યા પ્રમાણે તે કૃતિના અનમા આનો C રેખ છે—

‘હતિ શ્રીગુરુચરિત્રવિચિત્તા પ્રશોત્તરમાગા ઉમાતા।’ તે બીજી પ્રશોત્તરમણિગ્લભાનાના અનમા જણાય છે

ઉપમહાર

નિરોધમા, પૂના ભા ઓ ડિ ૧૮૪૪મા પ્રાશિત થયેલ પ્રો ૧૩૬ દાખો ૨ વેનપુ ૨, એમ એ એમના પ્રકલ્પથી નસાર થયેન ગ્રંથ ત્રિપત્તિગ્લભે (ભા ૧ પૃ ૨૭૬-૨૭૭)મા પૂર્વેના પ્રશોત્તર લભાનાના મના વિમલમૂર્તિ જણાવ્યા છે તેની મૂળની વૃત્તિ મી. આતિની પ્રતિરો મના મના ? મના મના અપ્રલોભા ૧ નિ પુ ના મના મના પિપો ૩૨નાગમા ડે ? તે જણાવના હમનાગ સાથી જાણી જોઈ ના જે—અને સ્વલ મી ૧૨૦—એવી આશા જે

આ મધ્યમા પ્રશોત્તરલભાગાગા વા (૨) આનો એમ અમા ૧ દિન લેખ વીરનિ મ ૨૪૦૬મા માગરથી પ્રાશિત કર્ણ અમિત્તન ગ્રંથ મા પૃ ૪૧૮થી ૪૨૨મા પ્રાશિત થયેન છે પરંતુ તેમા અપા ક તરથી જણાવ પાનિત થયુ જણાવ છે તેથી અર્જી ફરીથી બીજી ગીતે થો । નિગ્તાગથી પ્રમાણો સાથે પુન પ્રથમ મ્યો છે અલ સાધો આથી મુદ્દ થો—એવી શુભ લાવના સાથે નિ મુ ૬૪

બ્રહ્મવિહાર—જૈન અને જૈનેતર દષ્ટિએ

પ્રા. જયંતીલાલ ભાઈશંકર દવે. એમ. એ.

બ્રહ્મવિહાર એટલે શું : ઘણા માણસોને બ્રહ્મવિહાર શબ્દ અપરિચિત લાગે પરંતુ ‘બ્રહ્મવિહાર’ શબ્દ ખાસ કરીને બૌદ્ધ દર્શનિક સાહિત્યમાં ઘણે જગ્યાએ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે જે કે વૈદિક અને જૈન દર્શનોમાં આ શબ્દ મળી શકે તે વપરાયેલો જોવામાં આવતા નથી છતાં તે શબ્દથી જે અર્થની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે અર્થના વર્ણનો કેરેંડે જોવામાં આવે છે. કસ્ય એક હોય છતાં તેને બતાવવા માટે જગતમાં જુદી જુદી ભાષા અથવા મેષ્ટાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આર્વાક દર્શનમાં તો આત્મા, મોક્ષસ્થાન વગેરે વિચારોને સ્થાન નથી જ. બાકીના બધાં જાગૃતીય દર્શનોને આપણે નિશ્ચયપણે મોક્ષમાં મોક્ષનો કલ્પી મંત્રીએ મોક્ષની કલ્પનાઓ લેલે જુદી જુદી હોય, બીજી રીતે કહીએ તો આ દર્શનો આત્મતત્ત્વનું નિર્નિશ્ચય મહત્ત્વ આપના હોવાથી તે આત્માર્થી દર્શનો છે એટલે કે આધ્યાત્મિકતા મુખ્ય વસ્તુ છે, તે જ જોય છે, તે જ ધ્યેય છે. તે જ સામાન્ય છે.

બ્રહ્મવિહારની વૈદિક કલ્પના : ભારતીય દર્શનોને એ મોટા વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ તો (૧) વૈદિક દર્શનો અને (૨) શ્રમણ પરંપરાનાં દર્શનો એમ વર્ગીકરણ થાય છે. શ્રમણ પરંપરામાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનો છે અને વૈદિક પરંપરામાં સામ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા અથવા વેદાંત આવી જાય છે.

ઉપર અમે કહી ગયા છીએ તેમ ‘બ્રહ્મવિહાર’ વૈદિક દર્શનોમાં વપરાયેલો નથી પરંતુ તેને બદલે ‘બ્રાહ્મી સ્થિતિ’, ‘બ્રહ્મસંસ્થઃ’, ‘આત્મસંસ્થઃ’ આવા શબ્દો વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શબ્દ અનેકાર્થ છે એમ કહે લગભગ બધા વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું છે તેમાંથી જ બ્રહ્મઅર્થ શબ્દ આવ્યો છે. બ્રહ્મઅર્થના પાલનથી જ બ્રહ્મને બ્રાહ્મી શકાય છે અથવા પામી શકાય છે માટે જ તેનો મહિમા ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે તમામ વૈદિક પ્રસ્થાનોમાં ગવાયો છે. બ્રહ્મમાં રમણ કહે, બ્રહ્મમાં વિહાર કહે તે આત્મવિહારી અથવા બ્રહ્મવિહારી કહેવાય. બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ અર્થના દ્વિત્વ વેદાંતીઓએ માનેલા હોવાથી બ્રહ્મમાંથી ગમે તે એક શબ્દ તેઓ વાપરે છે પણ સરવાળે એક જ અર્થમાં વેદાંતની કલ્પના પ્રમાણે તમામ લૌકિક અને વૈદિક વ્યવસાયો અને આપારોથી રહિત થઈને કૃપણ આત્મચિંતનપરાયણ રહે એવા પુરુષને આત્મસંસ્થ અથવા બ્રહ્મસંસ્થ પુરુષ કહેવાય. આવો પુરુષ જ અધ્યાત્મી અથવા આત્માર્થી અથવા મોક્ષાર્થી હોઈ શકે છે.

કોપનિષદમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જગતના મનુષ્યમાત્ર, કાં તો પ્રેયાર્થી હોય છે અથવા શ્રેયાર્થી હોય છે. દુન્યવી વસ્તુઓનો પરિગ્રહ કરવો અને તેમાં ગાઢ પ્રીતિ રાખવી એ પ્રેયાર્થી મનુષ્યનું લક્ષણ છે. તેથી ભલકે, આ વસ્તુઓ લાણુભર હોવાથી લાણુભર આનંદ આપનારી હોવા છતાં પરિણામે દુઃખ જ આપનારી છે એવું સમજી આત્માને જ સાચા આનંદની જન્મભૂમિ જે સમજે છે તેજ સાચો શ્રેયાર્થી છે. દુઃખમાં શ્રેયાર્થી પુરુષ બ્રહ્મવિહારી છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞોએ કરેલી બ્રહ્મવિહારની કલ્પના : પાતંજલયોગમાં ચાર ભાવનાઓનું વર્ણન આવે છે. આ ચાર ભાવનાઓના નામો અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા છે. પાતંજલયોગ પ્રમાણે આ ચારેય ભાવનાઓ અહિંસામાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. જૈનદર્શનમાં પણ અહિંસા એ જ એક

વ્યાપ્ત આત્મરૂપ હોવાથી તેની વ્યાપ્ત ભાવનામાં જૈની, મુસુલા, મુલ્તિ અને ઉપેક્ષા આવી જાય છે એમ જન કરિ તાત્કાલિક અભિનયતિ હે છે તેમ,

સત્ત્વેયુર્મૈત્રી ગુણિષુ પ્રમોદ
સર્વિચ્છેદ્યમાનેષુ કૃપાપરત્ત્વમ્ ।

અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મનીષાવ નાખનો જોઈએ જ્યાં જ્યાં આપણને સદ્ગુણી લોકો દેખાવે ત્યાં તેમના પ્રતિ આત્મ ભક્ત કરનો જોઈએ અને દુષ્ટતાથી પીગતા લોકો તરફ ક્રુણા મનાવની જોઈએ

આચાર્ય હેમચંદની અક્ષરવિહારરૂપના હેમચંદાચાર્યનો એમ જ મનોકાંક્ષ થયો

પ્રાગભૂત ચરિતસ્ય પરત્સક્ષકારગમ્ ।

સમાચરન્ બ્રહ્મચર્યં પુત્રિતરિષિ પુત્રને ॥

અર્થાત્ અક્ષરચર્ય પાળનાર માણુમ પૂર્વદ માણસો વડે પણ પૂર્વજ છે આ અક્ષરચર્ય એટલે શુ અને તે શુ છે? ચાકિરનો પ્રાણ છે અને પશુ-મહાની જે સ્થિતિ છે તે પ્રાપ્ત કરાવનાર એક માન કાણુ છે એવું જે અક્ષરચર્ય તેનું પાલન કરનાર અલભા ગિયતિ કરે છે—તે જ અક્ષરવિહારી છે

શ્રીશુભચંદની અક્ષરવિહારરૂપના તેમનો પણ એ જ મનોકાંક્ષ (ચંચળસમોચના કાગલો) બન થયો

યદિનિયમપિપ્પાસી પિંગતા દેહગદ્ગત્

સપદિ યદિ વિદ્યોર્ગો મોહનિદ્રાતિરેક્ ।

યદિ યુગતિકરચે નિમમત્ત્વ પ્રપજો

શાન્તિ નન્તુ નિવહિ બ્રહ્મનીધીનિહારમ્ ॥

અહીંયા થો ક કુદાર આથે મનોમની છે ની લીંગીમા અક્ષરવિહાર શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે અક્ષરનીધીનિહાર એમને અક્ષરમાં નિહાર કરવો તે હવે આપણે મનોમનો અર્થ તપાસીએ

શરીરરૂપી ધરમાથી નિરાસૂપી ૧૨મ્ જો કામચને માટે જાય એવો ઉપાય કરવો હોય તો મોહ નિરાસૂપી ગામ અમરને ભૂમી ૥૫૫ની હોય, જો યુગતીના મોહ દેહને તાપિંગત સમાવે ગણીને આસન્નિગદિન થવું હોય તો હ બાઈ! તુ તુ ત અક્ષરમાં નિહાર કર! બીજી રીતે અથ કરીએ તો સાસાગિ ૫ થોમાથી ગામ પ્રીતિ જોઈ ગર્ભ હોય તો તુ અક્ષરમાં નિહાર કરના લાયક થયો છે!

ઉપાસનાતિની કટ્ટપના તત્ત્વાચાર્ય નામના ઉપાસનાતિના અથમા અક્ષર શબ્દનો નગરાત્મક પ્રયોગ (Negative use of the word) અક્ષર શબ્દ તરિકે જોનામા આવ્યો છે, તે પણ સ્પષ્ટ છે તે અથમા સાવમા અધ્યાયનું ૧૧મું ચર આ પ્રમાણે છે મૈત્રુનમમ્સલ ।

એવે કે મૈત્રુનમ્સલ તે અક્ષર તો અર્થ સંભાવિક પ્રશ્ન એ થાય છે કે મૈત્રુનને અક્ષર શા માટે કહ્યું? દૂષમા મનીએ તો અક્ષર એમને આવિત મનોવૃત્તિઓનો સમુદ અથમા અધ્યાત્મપાત્રણ વૃત્તિઓ આવા ક્ષાના પાવનથી અને અનુચિતથી મદ્યુજો વધે છે અક્ષરચર્ય શબ્દ પશુ તેમના માટે જ અને તે પછી જ આવ્યો રાગે છે એનાથી નિમુખ થવું એમને જ અક્ષર થવું ધણુખરુ મૈત્રુન એવી ગર્વ પ્રવૃત્તિ છે કે તેમા પ રાથી ગાંધુઓને ખામ અને મુદરથા નમીઓને પણ સત્ત્વદાનિ અચર્ય થાય છે

આ બધા ઉપરથી એમણે જરૂર કિત થાય છે કે અક્ષરવિહાર અને અક્ષરચર્યાવનનો નિમ્ન સમ્બંધ છે જૈન યન પ્રમાણે અક્ષરચર્યનો ભગ્ન તો એમ જાન દિગ્ગનો પ્રમાર ગણાય છે માટે જ અક્ષરચર્યને અર્ચિસાનું એક આવરક અગ માન્ય છે જે માણુમ આત્માર્થી કે શ્રેયાર્થી થવા છત્ત્વનો હોય તેને મન

વચન અને કાયાથી પવિત્ર રહેવું જોઈએ જ. દેશમાં ચારિત્ર ઉપર જૈન દર્શનિકોએ જે સાર મૂક્યો છે તે યથાર્થ છે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર મળીને મોક્ષમાર્ગ કિવા આત્મમાર્ગ કહેવાય છે.

બૌદ્ધ અભિવિહાર : અભિવિહારનું વર્ણન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ઘણું સ્થળે છે. ખાસ કરીને વિસુદ્ધિમગ્ના પરિચ્છેદ ૯માં અને કરુણીય મેત્તસુત્તમાં તેનું વર્ણન આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોની ભાષા પાસી હોવાથી હું તેની મૂળ ગાથાઓ નથી આપતો પણ તેનો સાર જ અહીં આપું છું કરુણીય મેત્તસુત્તની ગાથાઓ જે હું નીચે આપું છું તેમાં કેટલો હિંચો નૈતિક આદર્શ છે !

પહેલી ગાથા : માતા જેન પોતાના એકના એક પુત્રનું પોતાના પ્રાણના નેપથમે પણ પાલન અને રક્ષણ કરે છે તેમ સાધકે પોતાનું મન સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં અપરિમિત પ્રેમથી ભરી રાખવું જોઈએ

બીજી ગાથા : મનમાં અપરિમિત મૈત્રીની ભાવના કરવી દશે દિશાઓને પ્રેમથી ભરી નાખવી આ પ્રેમને અનરાય હોવો જોઈએ નહિ સર્વ પ્રત્યે નિષ્પક્ષપાતપણે પ્રેમ રાખવો

ત્રીજી ગાથા : બિંદતાં, બેસતા, ચાલતાં કે સૂતા હોઈએ — શરીરની બધી ચેષ્ટાઓ અને અવસ્થાઓમાં મૈત્રીની ભાવના જન્યન રાખવી ધારણ કે પડિતો એને જ ‘અભિવિહાર’ કહે છે. દૂકામાં દુખિત લોકો તરફ સહાનુભૂતિ રાખવી તેને કહ્યું કહે છે. પુણ્યશાસ્ત્રી છવોને જોઈએ ત્યારે આપણા હૃદયમાં આનંદ થવો જોઈએ એને મુદિતા કહે છે અને અપુણ્યાત્માઓને જોઈને તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં તે લોકો પણ સત્કર્મથી પુણ્યાત્મા થશે એવી આશાથી તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવો તે ઉપેક્ષાની ભાવના કહેવાય છે.

‘અભિવિહાર’ના અર્થપરત્વે મતભેદ : બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્યમાં વપરાયેલ ‘અભિવિહાર’ શબ્દનો તાત્પર્ય સમજવામાં વિદ્વાનોમાં કાંઈક મતભેદ દેખાય છે. પંડિત બલદેવ ઉપાધ્યાયકૃત બૌદ્ધદર્શન(હિન્દી)માં પૃષ્ઠ ૪૦૬ પર તે લખે છે કે ચાર વ્રહ્મવિહારો કે નામ हैं—મૈત્રી, કરુणा, મુદિતા તથા ઉપેक्षा । इनकी, ब्रह्मविहार सज्ञा सार्थक है क्योंकि इन भावनाओं का फल ब्रह्मलोक में जन्म लेना तथा उस लोक की आनंदमय वस्तुओं का उपभोग करना है । अभाविहारનો આયો અર્થ ઘટાવવો તે સચુક્તિક લાગણી નથી ખરી રીતે આ ભાવનાઓ તો બૌદ્ધ ધ્યાનયોગના અંગો છે અને આત્મ-ધ્યાનના ઉપકારક તત્ત્વો છે તેને અભિવિહારમાં જન્મ લેવાની સાથે અને આનંદોપભોગના લાભ સાથે સાકળી દેવા યોગ્ય નથી જ.

શ્રીહરિભગ્નુકૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં મિત્રાદષ્ટિ વગેરેનું વર્ણન જોવાથી જણાઈ આવે છે કે મૈત્રી ઇસાનિ ભાવનાઓ ધ્યાનયોગના જ અંગો છે

હવે બીજા બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રોફેસર ધર્માનંદ કોસાંબીનો અભિપ્રાય તપાસીએ ‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સદ્ય’ નામની પુસ્તિકામાં તે પંડિત ગળદેવ ઉપાધ્યાયના કરતાં જુદો જ અર્થ ઘટાવે છે ધર્માનંદજીના કથન પ્રમાણે આ ચાર ભાવનાઓ હૃદયની શુભતમ અને શુદ્ધતમ મનોવૃત્તિઓ છે જ્યારે અભિદેવ બુદ્ધ પાસે આવ્યા ત્યારે શુદ્ધતા હૃદયમાં આ ભાવનાઓને પૂર્ણ વિકસિત થયેલી જોઈ અને તેથી અભિદેવ બુદ્ધને પ્રણામ કરી ચાલતા થયા.

આત્મતત્ત્વવિચારણામાં જૈન દર્શનની અપૂર્વતા : મહાત્મા ગાંધી જ્યારે ડરબન (૬૦ આદિકા)માં હતા ત્યારે શ્રીમદ્દરાજગૃહની સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર થયેલો એક પત્રમાં શ્રીમદ્દરાજગૃહ લખે છે કે જગત્તા અન્ય ધર્મો અને દર્શનોમાં જે આત્મવિચારણા કરાયેલી છે તેના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મતાથી આત્મતત્ત્વવિચારણા જિનકથિત સિદ્ધાંતમાં છે આ વાત કોઈને અતિશયોક્તિવાળી જણાશે પણ તેમાં જરાપણ અનિશયોક્તિ નથી એ તો માત્ર સચ્ચ હકીકતનું કથન માત્ર છે. જૈન દર્શનિકોએ

મનોવિજ્ઞાન (Psychology) અને હવેશીમાત્રા ઉપર ઘણો જ સૂક્ષ્મ વિચાર જ્યાં છે તેમાં શા નથી આ વાતના સમયનમાં એક જ ઉત્તરરૂપ બસ થયે પવિત્રનું મનોવિજ્ઞાન (Psychology) તો હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યામાં છે અને આજે સામાજિકશાસ્ત્રમાં આટલું જાણીતું છે (Psycho analysis) એ પ્રસિદ્ધિમાં મનોવિજ્ઞાનની એ સાખા છે તેમાં કોઈક, જગ વગેરે વિદ્યાનો ચર્ચ થઈ ગયા છે એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે માણસો બે પ્રકારના હોય છે (૧) બહિર્મુખ (Extravert) અને (૨) અંતર્મુખ (Intravert) હવે જાણીએ વા પહેલા જૈન ધર્મશાસ્ત્રમાં આ જ વાત મહિમામાં અને અંતરાત્માનો બે પાડીને સમજાવી છે જે માગુચ શરીરમાં જ આત્મશુદ્ધિ ગમે છે તે મોટા બચમાં પળો છે આમાં માણસ બહિરાત્મા કહવાય કુખની વાત તો એ છે કે તેનું તેને જ્ઞાન નથી આ કારણે અંતર્મુખ પ્રવૃત્તિઓમાં રાગે છે પણ અંતર્મુખ વૃત્તિવાળો વિચાર કરી રહે છે, અંતરમાં નેઈ શકે છે તેથી તે વહેનો જાગી જાય છે અંતરમાં પુરુષ શુદ્ધ આત્મા તરફ પ્રગતિ ગયા યોગમાં જાણી શકાય અભિપ્રાય અંતરમાં અને પાતમાં એવા જે નજીકે આત્માના જનતાનિમિત્તે પાળા છે તે કેટલા સુદ અને પેશાનિ છે? મને તો લાગે છે કે આ આ વાતમાં નિમિત્તમાં આ નજીકમાં સ્વચ્છ અને નિમિત્ત આપણે આ આત્મિકતા તરફ જાણી પ્રગતિ કરી રાખ્યા છીએ તેના સ્વચ્છ અને નિમિત્ત છે

દસશ્રુતિ વર્તિ જૈન અને બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મવિહારની કપના જેની રીતે કરનામાં આવી છે તે આપણે જોઈ ગયા થોડા શબ્દોના જ ફેરફારમાં જ તો રહે જ્ઞાનોની કલ્પના સમાવેશ આવી આવે છે એમ આપણને યાદમાં વગર ગઈ નથી જગતના તમામ ધર્મમાં એક અથવા બીજી રીતે આ ચાર ભાવનાઓની રીતે રચેલી જોડામાં આવે છે (Practical Religion of Mankind) એટલે માનવ માત્રની વ્યવહારમાં મુખ્ય શબ્દો તેનો ધર્મ એટલે જ આ ચાર ભાવનાઓ જૈન ધર્મમાં તો અધિગાના તે અગ છે જૈન ધર્મ પોતાની કહે છે કે ગમે અને દેવ એ મિત્રતાના ખાસ લક્ષણ છે જના રાગદ્વેષ હોય ત્યાં મની પ્રાપ્તિ સભવે? અને કરુણા તથા મુક્તિ પાડુ કરાથી હોય? વળી આ રાગદ્વેષથી માનવરથ ધાન અને ઉપેક્ષા જેની રીતે ઉપજે? ક્રોધ દેવ ખસર એ તો આત્માના ઉદારા કુરમન છે આત્મવિહાર કરનાર માટે આત્મધ્યાન કરનાર માટે તો ક્રમા, શાંતિ જૂન વા અને સત્યનું અનુભવનું જોઈએ તે સિવાય અત્યંત જાણી શુદ્ધિ થવી અગત્ય છે શુદ્ધ અત્યંત પણ વગર ધ્યાનયોગ કરાથી સિદ્ધ થાય? આ વાત જેમ આત્મધર્મમાં લક્ષ્યમાં આપણી છે તેમ વ્યવહારમાં પડેના વ્યવધાઈ માગુઓએ પણ ધ્યાનમાં ગણવી ઘટે વ્યવહારમાં જનન તે અભિગત હોય? રાજીર અથવા આનંદગાનની હોય—તે જેટલું પ્રમાણિત સચનિત્ર પ્રેમ યાથી લરડું અને પગપદારી હોય તેનું જ દિનમાં અને સાર્થ કહી શકાય આવું જન એ જ બ્રહ્મવિહાર એ જ, અભિ સમાજ અને જગતનું ઉપારમાં બની શકે

શ્રી પાર્શ્વનાથની એક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા

હોં ઉમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ શાહ, એમ. એ , પોન્ડિચેરી.

મુગઝના ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ખડી ધાતુપ્રતિમા છે આ પ્રતિમાની ઉંચાઈ આશરે નવ ફીટની છે. પ્રતિમાની નીચેનું મૂળ આસન મહત્તુ નથી એટલે હાલ કાળના આસન ઉપર ચિત્ત કરેલ છે. ભગવાનનો જન્મભૂમિ દાય. મન્ત્ર તથા પાછળના સર્પની ત્રણ ફેણ ખરિત છે. મસ્તક પાછળ પાંચ કુણાવાળો નાગ છે જેનું આકૃતિનું શરીર વાદ્યકુલ ભગવાનના પાછળના (પીઠના) ભાગ ઉપર ચર્ચ પગ મુધી ખદોચે છે ચિત્ર ૧ માં પ્રતિમાનું કોટી સન્મુખથી લેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે ચિત્ર ૨ માં પીઠના ભાગ બતાવ્યો છે. ચિત્ર ૩ માં કક્ત કમ્બર મુધીનો શરીરનો ઉપરનો ભાગ વધારે મોટો કરી બતાવ્યો છે

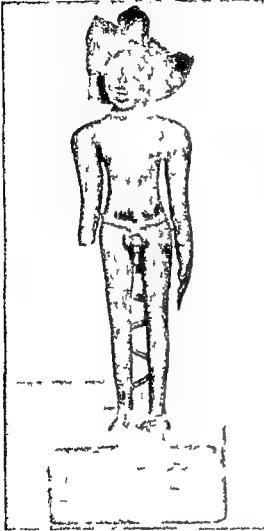
આ પ્રતિમા ક્યાથી મળી તેની કોઈ માહિતી નથી. મ્યુઝિયમમાં આ પ્રતિમા કોઈકે વેચી હોય તે વેપારીએ મળ સ્થળ બતાવ્યું ના હોય, વેપારીને પણ ખચર ના હોય, અને ઘણા વર્ષો ઉપર મ્યુઝિયમમાં આવેલી આ પ્રતિમાની માહિતી ઝીણવટથી મેળવી નોંધવાની રહી પણ ગઈ હોય. એ તેમ હોય, આજે આપણે પ્રતિમાના કવિધાન ઉપરથી એટલું તો કહી શકીએ કે ઉત્તર ભારતના કોઈ સ્થળની આ પ્રતિમા છે, દક્ષિણની નહિ

પ્રતિમા સાવ નસ છે એટલા જ કારણે એ ફિગમ્બર સમ્પ્રદાયની ગણી શકાય નહિ. કેમકે વાસ્તવિક રીતે એ પ્રતિમા એ સમયમાં ભરાઈ હતી જે સમયમાં શ્વેતામ્બર-ફિગમ્બર મતભેદનો ઉદ્ભવ પણ થયો નહોતો. એ પ્રતિમા એટલી યધી પ્રાચીન છે કે કક્ત નસત્વના કારણે એની અગત્યતા તરફ આખ આજ કાન કરનાર શ્વેતામ્બર જૈન પોતાના ધર્મની પ્રાચીનતાને જ અન્યાય કરી બેસશે.

સારા થે ભારતવર્ષમાં મળેલી જૈન પ્રતિમાઓમાં સૈધી વધુ પ્રાચીન પ્રતિમા કહી શકાય એવી પ્રતિમા પટણા પાસે હોહાનિપુરમાં ખોદકામમાંથી મળી આવી છે એ પ્રતિમા એક પ્રાચીન જૈન મંદિરના પાયાના અવશેષોમાંથી મળી છે અશોકના ધર્મચક્રચક્ર સિદ્ધિવજ્ર (ભારતીય રાજમુદ્રા) પર જે જાતનો ચળકાટ-ઓપ-છે તે ચળકાટ મૌર્યકાલીન શિલ્પકલાની વિશિષ્ટતા હતી. આ જૈન પ્રતિમા પણ એવા જ ચળકાટ High polish વાળી છે હાલ પટણા મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત આ પ્રતિમા જ્યાંથી મળી છે એ ભાગ પણ પ્રાચીન પાટલિપુત્ર નગરીની હદમાં જ ગણી શકાય એવો છે.

આ પ્રતિમા ચિત્ર ન ૪ તરીકે રજૂ કરી છે. એમાં મસ્તક તથા ઘૂંટણ નીચેનો ભાગ નથી—એ તો ખરિત થઈ ખોવાઈ ગયા, પણ ધડ અને પગ (torso and legs)ના જે ભાગ બચ્યા છે તે બતાવે છે કે એક તો આ પ્રતિમા કાયોત્સર્ગમુદ્રાએ અચેલ-અવસ્થામાં બેસેલા કોઈ તીર્થંકરની છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જિનકલ્પી સાધુઓ પણ વસ્ત્ર ધસાદિનો પરિગ્રહ રાખતા નથી અને તીર્થંકરો પણ પોતે નિર્વસ્ત્ર રહી ધ્યાન-સાધના કરે છે એ હકીકતનો ઇનકાર કોણ કરી શકે? ખાસ કરીને પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરનો ઉપદેશોનો ધર્મ પણ આચેલકન્યનો હતો એ તો પ્રાચીન ગાથા પણ કહે છે એવા સંજોગોમાં મૌર્યકાલીન આ તીર્થંકર પ્રતિમા નસ અવસ્થામાં જ મળવી જોઈએ અને તેને જૈન સમ્પ્રદાયના બેઉ ફિરકાઓએ ભાવપૂર્વક અપનાવવી જ પડે.

श्रीपार्श्वनाथनी एक प्राचीन धातुप्रतिमा

चित्र नं १

समुद्रगगन

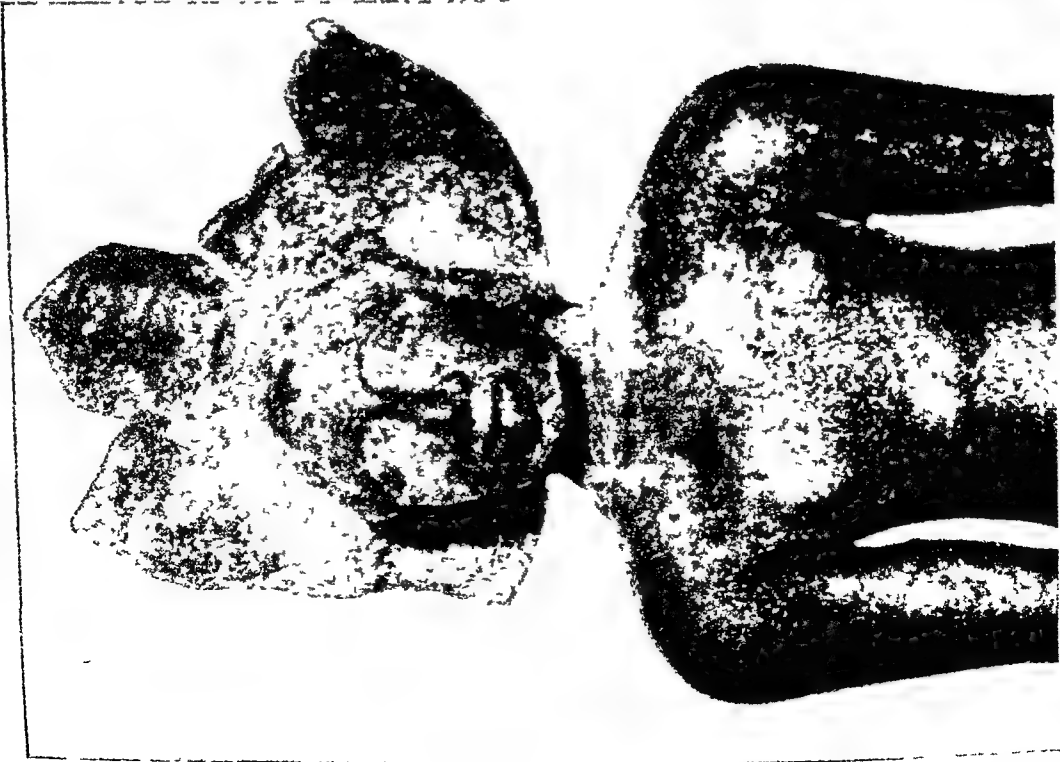
चित्र नं २

प्रथमार

[मुद्रना गिरा ऑफ वेन म्युनिसिपल मालिक्या]

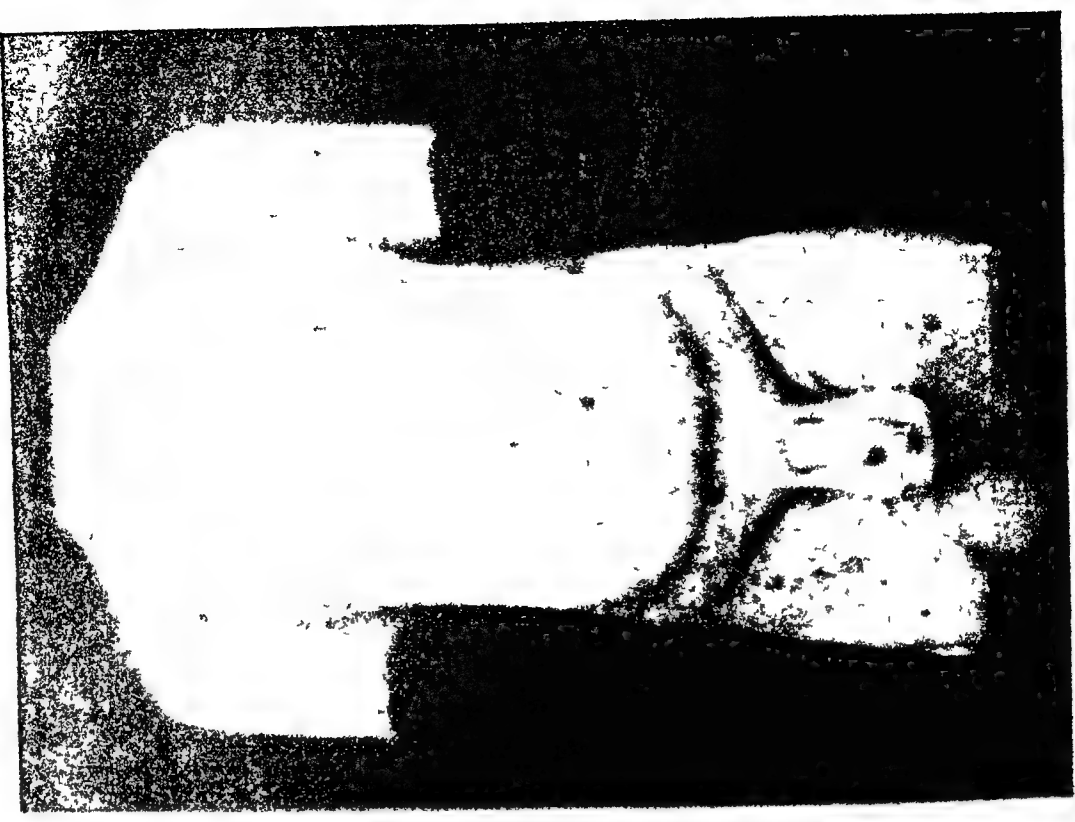
श्रीपार्श्वनाथनी एक प्राचीन धातुप्रतिमा

चित्र नं ३

[मुम्बई प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युसियमना सौजन्यशी]

लोहानिपुर(पटणा पासै)थी मळेल मौर्यकालीन जिन-प्रतिमा

चित्र नं. ४

[पटणा म्युसियमना सौजन्यशी]

જૈન અંતે બાદ પ્રતિમાઓથી જુદા તરી આવે છે મધુગની મુર્તિઓ વિશાલ ખલાને લીધે વધુ મળ્યૂત દેખાય છે.

શ્રીપાર્શ્વનાથની આ પ્રતિમામા છાતીની નીચે પેટાનાં લાગ જે રીતે ઘરેલો છે તે પ્રાચીન યક્ષમુર્તિઓ, લોહાનિપુરની ચળકાટવાળી મન્દકગદિત ગિત પ્રતિમા વગેરેને મળતો આવે છે

મોદેન્દ્રે-ગરો અંતે સૌંદર્ય કે શુંગ યુગો વચ્ચે સમયનું એટલું મોટું અંતર હોવા છતાં, ભારતમાં પ્રાચીન કલાપ્રણાલિઓ ચાલુ રહી એવું માનવાને કાર્ત્તવ્ય દરકન નથી લોહાનિપુરની પ્રતિમાના ઘનરતને અંતે પાર્શ્વનાથજીની ધાતુપ્રતિમાના ઘનરતને સરખાવતાં તો એ વચ્ચે જે સમ્મન્ધ દેખાય છે તે જોતાં આ પ્રતિમા ઈ સ પૂર્વે ખીજ સૈકાથી પણ પ્રાચીન હોઈ શકે પણ આપણી પાસે એવા નિર્ણય પર આવવા માટે અસારે ખીજ કોઈ સાધન નથી

ધાતુપ્રતિમા ભૂવાની કલા તો હિંદમાં હતી જ મોદેન્દ્રે-ગરોની નર્મદી એની સાક્ષી પૂરે છે અને એક બાજુ મોદેન્દ્રે-ગરોની કલાકૃતિઓ અને ખીજ બાજુ મધુગ, દાધરસ, લોહાનિપુર વગેરે સ્થળોની મુર્તિઓ અને પાપાણશિષ્ય સાથે સમ્મન્ધ ધરાવતી આ પ્રતિમા પશ્ચિમ ભારત કે ઉત્તર ભારતમાના કોઈ સ્થળેથી મળી આવી હોય એમ સભવી શકે

આપણી પાસે સૌંદર્યકાલીન કે શુંગકાલીન ખીજ કોઈ ટાળેલી કે ભરેલી ધાતુપ્રતિમા નથી જેની સાથે આ પ્રતિમાને સરખાવી શકાય કેપાણકાલીન, ઈ સ ના પહેલાથી ત્રીજા સૈકા સુધીની ધાતુપ્રતિમાઓ પણ ભાગ્યે જ મળે છે અત્યાર સુધીમા ઈ સ ના પહેલા સૈકામા નિશ્ચિતરૂપે મૂકી શકાય એવી પણ ધાતુ પ્રતિમાઓ જાણીતી નથી.

અકસર પાસે ચૌસા નામના સ્થળેથી કેટલાક વર્ષો ઉપર થોડીક જૈન ધાતુપ્રતિમાઓ મળી આવી હતી. અંધી જ પ્રતિમાઓ તીર્થંકરોની છે, અંધી જ નસ છે અને અંધી પ્રતિમાઓને અંદાજે ઈ સ ના પહેલાથી ચોથા સૈકામા મૂકી શકાય તેવી છે. આ પ્રતિમાઓ હજુ પૂરતી જાણીતી નથી થઈ કેમકે તેને વિષે કોઈએ ઝાઝો વિચાર કે કોલાપોક કયો નથી. ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના શુલેટિનના પહેલા અંકમાં આ લેખકે એમાની એક, અપસદેવની પ્રતિમા છપાવી છે. બાકીની પ્રતિમાઓ The Art of the Akota Bronzes નામના આ જ લેખકના દૂકમા પ્રસિદ્ધ થનારા પુસ્તકમા છપાશે

આ પ્રતિમાઓ સાથે પણ પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાને સરખાવતા ઉપર દોરેલું અતુમાન યોગ્ય લાગે છે. પ્રાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા ઉપર શ્રીવત્સ ચિહ્ન નથી એ નોંધપાત્ર છે. સભવ છે કે તે સમયમાં શ્રીવત્સ અકિત કરવાનો પ્રચાર શરૂ પણ ના થયો હોય ચૌસાની પ્રતિમાઓમા કેટલીક ઉપર શ્રીવત્સ છે. પાર્શ્વનાથજીના મન્દક ઉપરની કેશરચના દક્ષિણાવર્ત નાના કેશની (Schematic curls of hair) છે. શાસ્ત્રો મુજબ આ મહાપુરુષ વક્ત્રુ છે. દક્ષિણાવર્ત રોમરાગિ મધુરાની કુપાણકાલીન પ્રતિમાઓમાં તો મળે છે જ પણ ઓઘવાના ઈ સ પૂર્વે પહેલી સદીના શિલ્પમા પણ જોવામા આવી છે. એટલે દક્ષિણાવર્ત કેશના કારણે પણ પાર્શ્વનાથજીની આ ધાતુપ્રતિમાને પ્રાચીન માનવામાં કોઈ વિરોધ નહોતો નથી.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ પ્રતિમાને સ્વેનામ્બર-દિગમ્બર મતભેદ સાથે કાર્ત્ત સમ્મન્ધ રહેતો નથી કેમકે એ તો એ ભેદથી હીંદ હીંદ પ્રાચીન સમયની છે. હિંદમા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની ઈ સ પૂર્વે આશરે એ હજાર વર્ષ પૂર્વેની મોદેન્દ્રે-ગરોની નર્મદીની ધાતુપ્રતિમાને બાદ કરીએ તો ઐતિહાસિક સમયની ભારતમાથી આજસુધી ઉપલબ્ધ સડુ ટાળેલી ધાતુપ્રતિમાઓમા આ પ્રતિમા સૌથી વધુ પ્રાચીન છે એ નિર્વિવાદ છે ૪

૪ વધુ માટે જુઓ, દો ઉમાચાન પ્રે ગાક હિખિન, એન અર્લી હમેજ ઓફ પાર્શ્વનાથ જન વ ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ એ લેખ, શુલેટિન ઓફ વ ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ. અંક ૩ પૃ ૬૩-૬૫

પ્રકાશાનું એક પ્રાચીન શિલ્પ

શ્રી. ગિનવાલદાસ ગમ્ભુભાઈ દેસાઈ

પશ્ચિમ ખાનદેશમાં નવરમા થી ઉત્તરે દશ માઈલ દૂર પ્રમતા નામનું તીથક્ષેત્ર છે. પ્રમતા નામ શાથી પ યુ અથવા તે યજ્ઞનું પ્રાચીન નામ શું હશે તે વિષે જૂનો ઇન્દિયાસ ખાસ જડતો નથી, કદાચ એ વ્યુત્પત્તિનું તાપી માહાત્મ્યમાં પ્રાચીનો ઉલ્લેખ આવે છે.

ધ્યાનિષ્ઠ નો માન્યતા મુજબ આ રથજા પ્રતિમાથી <પ્રમતી> પ્રમતા છે, અને માનીની યાત્રા આ પ્રતિમાથી થી યાત્રા વિના પશ્ચિમ ગણાતી નથી તાપી મિનાર ભેખડ ઉપર વસેલા આ ગામની વસતિ હાલ આશરે પાંચે હજારની છે, જેમાં મોટે ભાગે વેવા પાગી ૧૨ ડે તેઓ ખેતીનો ધંધો કરે છે આ ઉપરાંત અન્ય ઝોમોમાં ગુજરાતી લાઠી વાણિયા અને વેશ્ય સોનીઓની પણ થોડી વસતિ છે તેમ જ રજરાતી મૈત્રાવણી બ્રાહ્મણો અને થોડાક દક્ષિણી બ્રાહ્મણો પણ છે આ સિવાય મગમઓની પણ વસતિ છે વસતિનો મોટો ભાગ ગુજરાતી છે અને ભાષા પણ ગુજરાતી છે જે દક્ષિણી રેશના બદનાસમાં કેટલાક દક્ષિણી ભાષાનું મિશ્રણ વ્યવહારમાં આવે છે.

પ્રમતામાં પુષ્પ તેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે મહિષસ્તોત્રના મર્તા પુષ્પવંત સાથે આ શિનામયનો સમઘ લાના બ્રાહ્મણો ભેડે છે પણ તે બામતમાં કાઈ જ નિષ્ણુ રી શમય એવા માધનો નથી આ સિવાય કેશ્વર, સગમેશ્વર, ગૌતમેશ્વરના મંદિરો છે આ ઉપરાંત ગામ હોમોએ છૂનીવ્વાઈ પ્રતિમાઓ એક યજ્ઞે ભેગી થી છે જેમાં સુવર્ણ, નિષ્ણુની તેમ જ અન્ય દેવદેવીઓની નાનીમોટી મૂર્તિઓ છે, કેટલીક તો આ પાંચ ફૂટ ઊંચી પણ છે આ બધા સિવાય પોનો મિત્રનાર વિચાર આ યજ્ઞે ન કરતા હતા એક અગત્યના પ્રાચીન શિલ્પાવરો—મૃત—નો જ વિચાર કરીશું.

પ્રાચીનમાં નામપૂજનના અવગેરે પણ છે એમાં નામની આકૃતિના બે શિલ્પો (એક જટનું બો એ અર્ધાચીન) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે આ યજ્ઞે મિશ્ર ૧૮૫૪માં વનભવિદ્યાનગના સશોધક બાઇથી અમૃત વસત પચાએ સગમેશ્વરના મંદિર પામેલા ટેકરા ઉપર પ્રાચીન અતિહાસિ તેમ જ પ્રાગતિહાસિ અવશેષો બોળી જાણ્યા અને અમતાવા મા ભગવેતી અખિન ભારતીય ઇતિહાસ પંચ પ્રમગે મોડવાયેલા પ્રદશનમાં ૧૮૮૪માં હતા—આમાં અરમાયમ (chalcolithic) યુગના બોળગેથી માહીને મૌર્ય ૧૭ અને ઈસવી ૪૩૦ની શરૂઆત સુધીના અંગેયો હતા જેને Northern Black Polish નામથી બોળખવામાં આવે છે તેવા વિશિષ્ટ પ્રકારના ખૂન મુંડે અચિત્ત બોળખાળા માનીમાના હતા આ પણ મળ્યા હતા.

આ પૃથ્વી તુલત જ ભારત સર ૧૭ના પુરાતત્વખાતાએ તેના અનુભવી સશોધક શ્રી ચાપરની દેખરેખ નીચે આ રથજે ખો મામ તરીકે લગભગ પચાસ પચાસન ફૂટ સુધી ઊંડુ ખોદી શુદ્ધ શુદ્ધ ધર્મની શુદ્ધ શુદ્ધ સમયની પ્રાચીન વસ્તુઓ મેળવી, આ રથજનો કેમળ સામૂહિક ઇતિહાસ મેળવ્યો છે જે સગમ ત દેવયાનમાં પ્રસિદ્ધ થશે આ ખો મામ લગભગ ગુપ્તકાલીન ગણવતિનું શિલ્પ પણ તેઓને મળ્યું છે.

આ ખોદકામની વિગતોમા આપણે ઊતરીયુ નદિ પાણુ આ ગ્રંથોથી મને જુદા જુદા પ્રસંગે ઉપલબ્ધ થયેલા પ્રાચીન સિદ્ધાઓ જેના સાતવાદન રાજનઓના, તેમ જ જેને tribal coins (કેટલીક વિશિષ્ટ નતિઓના) કહે છે તેવા સિદ્ધા મળ્યા છે આ ઉપરાંત ક્ષત્રપોના સિદ્ધા પણ મળ્યા છે અને અહમદશાહ પહેલાના તથા ગુજરાતના સુલતાન મહમદશાહના સિદ્ધા પણ મળ્યા છે. આનો વિગતવાર અભ્યાસ માગ મિત્ર ગે હરિદરપ્રસાદ ત્રિવેદી (હદોર મ્યુઝિયમના ડાયરેક્ટર) પ્રસિદ્ધ કરનાર છે આ સિદ્ધાઓ જેતાં એમ લાગે છે કે એક કાળે ગુજરાત, માળવા અને મહારાષ્ટ્રમા એક જ પ્રકારના સિદ્ધાઓ વપરાતા હતા.

ખીજી મળેલી પુરાતન વસ્તુઓમાં ક્ષત્રપની અગટીઓ, તેમ જ જુદા જુદા પાયાવાળા રંગબેરંગી પ્રાચીન મણકાઓ વગેરેમાથી કેટલાક ગુપ્તયુગના અને કેટલાક તેથી પ્રાચીન ક્ષત્રપયુગના પણ છે.

આ ગ્રંથ પશ્ચિમ ખાનદેશમાં ગુજરાતની, અથવા કહો કે પ્રાચીન લાટની, પૂર્વદક્ષિણ આવેલું છે. લાંતી વસતિ અને ભાષા જેના તેમ જ પાસેના નદરમારનો ગુજરાત અને તેના વિખ્યાત કવિ પ્રેમાનંદનો સંબંધ વગેરે જેતાં ઐતિહાસિક યુગમા ખાનદેશનો આ પશ્ચિમ ભાગ મોટે ભાગે ગુર્જરો સાથે સાંકળતિક રીતે જોડાયેલો છે. લાંતી ગુર્જરોની વસતિ એ આ હકીકતનો પોષક અને નિર્ણાયક પુરાવો છે.

સ્વાભાવિક રીતે અહીંની કલા પણ ગુજરાતના ખીજી ભાગોની કૌશી સાથે જોડાયેલી મળવી જોઈ એ. આ સાથે ચિત્રમા રજૂ કરેલુ લગભગ સવા ગે ઇચિનુ શીર (મસ્તક શિલા) નામના પાપાણમાં કરારેલુ એક પ્રાચીન મસ્તક ગુજરાત અને પશ્ચિમ ખાનદેશના શિલ્પના ઇતિહાસમાં ખાડુ જ અગત્યની કડી છે. આ મસ્તક મૂ્ય અથવા વિજીની પ્રતિમાનુ દોષ એમ લાગે છે, કેમકે આ એક દેવતાઓને આવા ઊંચા ટોપ જેવા બનેલા મુકુટ જૂના શિલ્પોમા જોવા મળે છે.

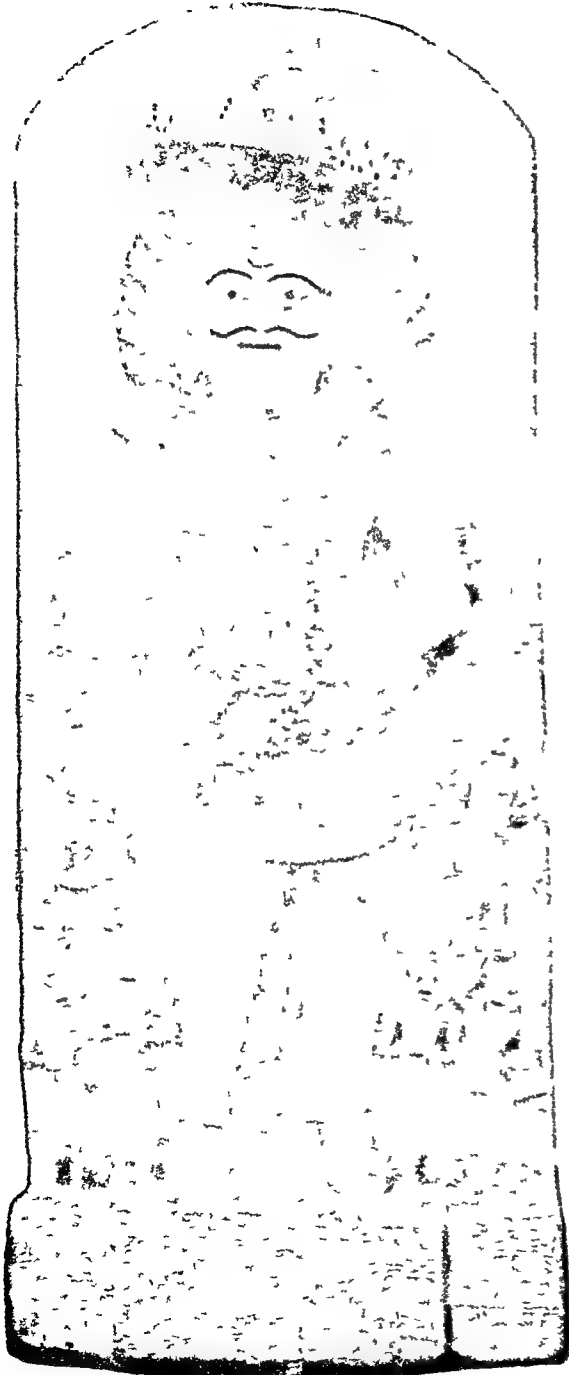
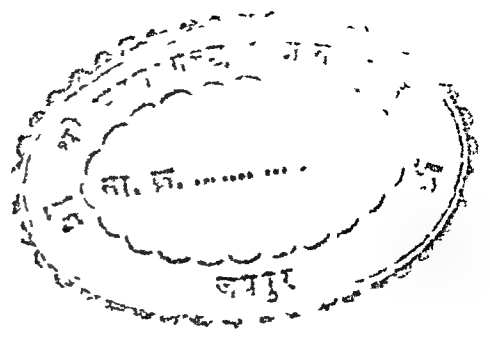
પારસીઓના પાદ જેવા, પણ એથી સહેજ જુદા ઘાટના, જે કે અસલ ધરાની (પારસી) ઘાટના આ મુકુટ અથવા પાવની રચના સમજવા જેની છે, સીધા ઊંચા ટોપની ગે બાજુએ પહેલ પાડેલા છે તેમા જે ઊંચી જતી રેખાઓ દેખાય છે તે વાસ્તવમાં અગ્નિ-જ્વાલાની મૂચક છે. આ તેજ-જ્વાલાયુક્ત મુકુટ એ ધરાની અસરવાળો ટોપ છે આને મળતો પણ આથી જૂના ઘાટનો ટોપ પહેરેલી ઇન્દ્રની એક આકૃતિ મથુરામાંથી મળેલી છે જે ઇ. સ ના ખીજી સૈદ્ધા લગભગની છે. હાલ મથુરા મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત આ ઇન્દ્રની આકૃતિ પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે.^૨ આ ધરાની પાદ ઉપરથી ભારતીય કલાકારોએ જુદા જુદા ઘાટના પાત્ર અને મુકુટ બનાવવા માંડ્યા. ઊંચા પાદને લગભગ ગોળને બદલે ચોરસ અથવા ચોરસ જેવા અને પૂગ ગોળની પણ પાસાદાર બનાવી તેમાં ગુલામની સુદર આકૃતિઓ કોતરી ગુપ્તયુગમાં વિજીના સુદર મુકુટ બનાવ્યા આવો એક સુદર મુકુટ પહેરેલી જૈન જીવંતસ્વામીની (મહાવીર સ્વામીની) ઘાતુપ્રતિમા વગેરે પાસે અકોટાથી મળેલી તે ડો. ઉમાકાન્ત શાહે કુમાર, ડિસેમ્બર, ૧૯૫૪ના અંકમા પ્રસિદ્ધ કરેલી છે આ પ્રતિમા ઇ. સ ના પાચમા સૈદ્ધાની મનાય છે. એથી જૂનુ એક મસ્તક કારવણથી શ્રી રમણલાલ નાગરજી મહેતાને મળ્યુ છે જેની મુખાકૃતિના ઘડતરને પ્રકાશના અહી રજૂ કરેલા મસ્તકના ઘડતર સાથે ઘણુ સામ્ય છે કારવણના મસ્તક ઉપરનો મુકુટ પણ આ શૈલીનો અને અકોટાના જીવંતસ્વામી કરતાં કદાચ જૂનો છે એ મસ્તક શ્રી. મહેતા પ્રકાશમા આણુશે એઓના સૌજન્યથી મને એ મસ્તકનો અભ્યાસ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો, તેથી ૨૫૪ થાય છે કે પ્રકાશાનુ આ મસ્તક તેમ જ કારવણનુ શ્રી મહેતાએ શોધી કાઢેલુ મસ્તક એક એક જ શૈલીના અને લગભગ એક જ સમયના છે

प्रकाशानु एक प्राचीन शिल्प

(पृ ७२)

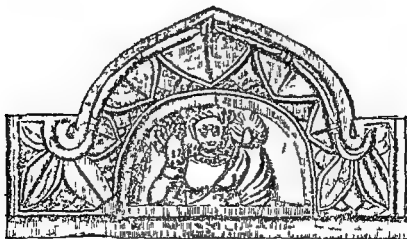
[श्री म स युनिवर्सिटिना पुरातत्व विभागना सौजन्यधी]

પ્રમશાના મસ્તક ઉપરનો પાદ આમ તો જૂના ઘાટનો છે પણ એના આગળના ભાગમાં પાદ ઘાટનું જે રસ્તું ખચિત ૫૨ જુડતું દેખાય ૥ તે શુભયુગથી જૂના સમયમાં ગણી શકાય તેમ નથી જ્યારે પાદ ઉપરની આડીઅવળી ચોંટીઓ દર્શાવતી કોતરેલી રૂખાઓ પાદ ઉપરના જરીબગતની સૂચ છે, અને એના ઘાટ આપણને ઈસના ત્રીજા ચોથા ઈમાના સિંપની મરીગરી ગણવા પ્રેરે છે

ભય અને ભાનાની સુખાકૃતિ જાહેર દેવ તેના ભજ સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હોય એટલી હવત છે સમગ્ર રીતે વિચારી જોતા, અને ગિ પની ઉત્કૃષ્ટ મરીગરી જોતા આ પ્રતિમા શુભયુગમાં ઈસના ચોથા પાચમાં સમાયેલ હોય એમ લાગે છે આ સિંપની ત્રેરી શુભરાતના અન્ય પ્રાચીન સિંપોની શની સાથે સીધો સમય ધરાવે છે

શુભરાતના પ્રાચીન સિંપો જુના યોગ મંગે છે હમણાં 'કુમાર માની પોતાની લેખમાળામાં અને એ પહેલાના અંગ્રેજ લખાણોમાં તે ઉમામાન્ટ શાહે ૧૪૮૨ દેલા શુભરાતી ૧ અન્ય સિંપો સાથે આ મસ્તકનો અઘાસ કરાવેલી સમગ્ર ૩ દાનપદાનના અનમાં (ત્રીજા-ચોથા સેમાં) મૂકી શકાય એવું આ મસ્તક, શુભરાતીન કેટલીક ખામિયતો ૧૪૮૨ કરતું દોરાથી ચોથા સંમના અતનુ અથવા પાચમાં સૈકાની શરૂઆત લગભગ ગણતુ એ યોગ્ય ગણાશે — આમાં પણ કુમાર ૧૮૫૪ના ડિમેન્શન અમા ૧ ઉમામાન્ટ શાહે જૂ કરની બિનમાનની વિશ્વપ્રતિમાના મુદ્ર સાથે પણ આ મુદ્ર સંખ્યાના જેવો છે

શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મન્દિર વિષેના કેટલાક ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

પ્રાં ભોગીલાલ જ. સારંગરા, એમ. એ. , પીએચ. ડી.

[પાટણુ શ્રીપંચાસરા પાર્શ્વનાથ મન્દિર એ ગુજરાતનું એક મહત્વનું જૈન તીર્થ છે. એના અનેક ઇર્ષોદ્ધારો અત્યાર સુધી થયા છે લાખોના ખર્ચ થયેલા એના કેટલાક ઇર્ષોદ્ધાર પાછી એમ પ્રતિષ્ઠાવિ આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભમૂર્તિના પવિત્ર હસ્તે થવાની હતી પણ વિધિનિર્મિતિ ઝડ જુરી હતી એ કાર્ય થઈ શકે ત્યાર પહેલા જ આચાર્યશ્રી કાળધર્મ પામ્યા, અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ તેઓશ્રીના શિષ્ય આચાર્યની વિજયમુદ્રામૂર્તિના હસ્તે થોડાક માસ પહેલા, સ. ૨૦૧૧ના જેઠ શુદ્ધ પાચમ, તા. ૨૬મી મે ૧૯૫૫ના રોજ થઈ હતી પાટણના ગ્રામિક ચાવડા વનગને બરાવેલા એ મન્દિર વિષેના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો પછી ચક્રવર્તી નામ આચાર્યશ્રી વિજયમુદ્રામૂર્તિના ગ્રામિક પ્રસિદ્ધ થતા આ ગ્રંથમા મુદ્રિત વર્ષ પછે એમ માનીને અહીં આપીએ છીએ — ગંગાદત્ત]

અશુદ્ધિત્રવાડ પાટણના ગ્રામિક વનગને પોતાના ગુરુ શીલગુણસૂરિના આદેશથી પાટણમાં શ્રીપંચાસરા પાર્શ્વનાથ મન્દિર બંધાવ્યું હતું એ ઘટના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. વનરાજનો પિતા પંચાસરામાં રાજ્ય કરતો હતો, તેથી આ મન્દિરમા પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પંચાસરા પાર્શ્વનાથ નામ આપવામાં આવ્યું હોય, અથવા કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ, એ મૂર્તિ પંચાસગમાથી લાવીને ત્યાં પાટણના પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવી હોય પાટણની સ્થાપના સ. ૮૦૨મા થઈ હતી, એટલે ત્યાર પછી થોડા સમયમા આ મન્દિર બંધાયું હશે એમ અનુમાન કરવું વધારે પડતું નથી એ રીતે ગુજરાતનાં જૂનાંમા જૂનાં, વિદ્યમાન જૈન મન્દિરોમાનું એક તેને ગણવું જોઈએ. જે કે વખતોવખત તેના ઇર્ષોદ્ધારો થયા હોવા જોઈએ. વિક્રમના તેરમા શતકમા મત્રી વસ્તુપાલે દરાવેલા ઇર્ષોદ્ધારની હકીકત તત્કાલીન ઐતિહાસિક કાવ્યોમાથી મળે છે હમણા જ થયેલા છેદલા ઇર્ષોદ્ધાર પૂર્વે જે મન્દિર હતું તેનું સ્થાપલ સોળમા સૈકાનું જણાતું હતું વળી આ મન્દિર સૌ પહેલાં તો જૂના પાટણમાં હશે ત્યાંથી એ પ્રતિમાઓ આદિ ત્યાં પાટણમા ક્યારે લાવવામાં આવ્યા હશે એ વિષે પણ કંઈ આધારભૂત માહિતી મળતી નથી વનરાજના ગુરુ શીલગુણસૂરિ નાગેન્દ્ર ગચ્છના ચૈલવાસી આચાર્ય હતા અને પંચાસરા પાર્શ્વનાથ મન્દિર સદીઓ સુધી નાગેન્દ્ર ગચ્છનું ચૈલ હતું એમ પ્રાપ્ત ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે ગુજરાતની ઐતિહાસિક રાજધાની પાટણના ઇતિહાસ સાથે સંબંધાયેલું હોઈ આ મન્દિર એક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવે છે એનો સળગમૂત્ર વૃત્તાન્ત આલેખવા માટેના કોઈ સાધનો નથી સાહિત્યમા અને ઉદ્ધારણ લેખોમા જે પ્રકીર્ણ ઉદ્દેશો મળે છે એને આધારે જ આ મન્દિર વિષે કેટલીક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એ પરત્વે રસપ્રદ અનુમાનો થઈ શકે છે. આ મન્દિર વિષેના તમામ ઉદ્દેશો બધા ઉપલબ્ધ ગ્રંથાદિમાથી ખોળી કાઢવાનું મર્યાદિત સમયમા શક્ય નથી, પણ જે ઉદ્દેશો મળી શક્યા તે કાલાતુકમિક સર્લ્ભમા, યોગ્ય નોંધ સાથે અહીં રજૂ કરું છું

૧. હરિભદ્રસૂરિકૃત 'ચન્દ્રપ્રભચરિત' (સં. ૧૨૧૬ આસપાસ)

પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મન્દિર વિષેનો પહેલો લિખિત ઉદ્દેશ, એ મન્દિર બંધાવ્યા પછી લગભગ ચારસો વર્ષ બાદ મળે છે એ ઉદ્દેશ બૃહદ્ ગચ્છના આચાર્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિના

પ્રાકૃત 'અ પ્રભચરિત'માંથી છે એ જ અ યમગુ અપગ્રસ નેમિનાથચરિત' મ ૧૨૧૬માં રચાયેલું છે, એટલે ઉપા 'અ પ્રભચરિત' પણ એ અરસામાં રચાયું હશે એ સ ૧૨૨૩ પછી તો એ રચાયું નથી જ કેમ કે એ વર્ષમાં લખાયેલી એ માલ્યની તામ્રપત્રની પ્રતિ પાટપમાં સધરીના પાણના ભાગમાં છે એની પ્રશસ્તિના ઉત્તેજ પ્રમાણે જ્યમિહદેવ અને કુમારપાનના મની પૃથ્વીપાને પોતાના માતાપિતાના એવ અર્થે પચાસર પાર્શ્વગૃહમાં મણની ચના કરાવી હતી—

જયસીંહદેવ-ચિરિકુમરરાલનરનાયણ રજ્જેસુ ।
ચિરીપુહ્નવાલમતી અવિતહનામો હમો નિહિઓ ॥
અહ નિત્યકારાવિયનાટિહરગચ્છરિવહજિમગણે ।
જગયજ્ઞ જગણીય ઠગ પચાસરપાસગિદ્દે ॥
ચઙ્ગાલીયમે ઉ ગચ્છે માયામરીય સુદહેડં ।
અગહિજાટયપુરે કરાવિયા મહના જેગ ॥'

અર્થાત્ ત્રીજ્યમિહદેવ અને કુમા પાવ નરનાથગેના મળ્યામાં શ્રી પૃથ્વીપાવ મની અનિતથ નામવાળો થયો (પોતાના પૂર્વજ) નિ નયે કરાવેના જ્ઞાનિહર મળના ક્ષયભરિતભનનમાં તથા પચાસર પાર્શ્વગૃહમાં પોતાના જન્મ અને જનનનીના (શ્રેય) અથ તથા પોતાની માતામહીના સુખ અથ તેજે ચનાની (ચ નતી) અને અણુદિનવારપુમાં ન પો કગ્યા હતા

૨ અરિસિંહકૃત 'સુકૃતમગીર્તન' (મ ૧૨૭૮ અને ૧૨૮૭ ની વચ્ચે)

અરિસિંહ એ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મરાઠાત્મ વસ્તુપાલનો આગ્રિત મરિ હતો અને વસ્તુપાલના સદૃશ્યો વર્ણનનું 'સુકૃતમગીર્તન' નામે મરાઠાન તેણે રચેલું છે એના પછેના સગમાં કનિએ ચાર । વશના ભગ્યોનો નિઘમય જતા ત આપ્યો છે આમાં ખાસ નોંધપાત્ર તો એ છે કે સોલમી અને વારેના યુગમાં રચાયેલા અને 'ઐતિહાસિક' કાવ્યોમાંથી માત્ર અરિસિંહકૃત સુકૃતમગીર્તન અને C ૫ પ્રભસંકૃત 'સુકૃતમગીર્તિ' નોનિની મા જ ચાનગઓનો ઉત્તેજ છે દ્વાયથ ' નિઘમય ગુજરાતનો ઇતિહાસ આનેખરાનો રીતસગ પ્રનલ મગાર આચાય હેમચન્દ્રે પણ ચાવ ભોની વાત મરી નથી ચાન ભોની તૂમન પાટળ આમપામના થો । પ્રેસ ઉપજ હતી અને તે રણે ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોએ એમને એવું મગધીય મહત્વ નહિ આપ્યું હોય એ રીતે સુકૃતમગીર્તનમાં આપેની ચાન ભોની વશાવની મહત્વની છે સુકૃતમગીર્તનની ચના સ ૧૨૭૮ અને ૧૨૮૭ની વચ્ચે દ્વાયથ થયેલી છે કે એ કાવ્યના પ્રથમ સલા ૧૦માં મનોમાં પચાસગ પામનાથના મંદિરનો ઉત્તેજ છે એમજ જ નહિ પણ એ મંદિરની ઘુનના પન સાથે મરી છે જે એના સિખગની બ્રચાઈ રાંધે છે—

અતવસદ્ધનજ્ઞાદ્સુતમારતા મૂ
મા મૃત્યતામિત મૃત વનરાજદેવ ।
પચ્ચામરાહ્વનપામ્વજિતેશવેદમ
પાજાદિ રિનિવર નયમાનતાન

૧ પામળ ભારતી સર્વિ (સાધકચક્ષુ બોલિને ૧ મિરીજ) ૧ ૨૧૧

૨ જુઓ મુ ૩ ૧૩ Literary Circle of Mahatma Vastupala ૧ ૧૩

વળી એ કાવ્યના છેલ્લા સર્ગમાં (શ્લોક ૨) વસ્તુપાલનાં બાધકામો વર્ણવનાં કર્તાએ કહ્યું છે કે અણુહિલવાઃ પાટણુમા પચાસગ પાર્શ્વનાથના મન્દિરનો ડાહ્યોદ્ધાર કરાવીને મત્રીએ વનરાજની વૃદ્ધ થયેલી કીર્તિને હસ્તાવલમ્બન આપ્યું હતું —

પચાસરા હ્રુવમળહિહ્ણપુરીપુરન્દ્રી-
સીમન્તરત્નમિવપાર્શ્વજિનેશવેન્દ્રમ ।
ઉદ્ધૃત્ય યેન યગસા જનિતો જરત્યા
હસ્તાવલમ્બનવિધિર્વનરાજકીર્તેઃ ॥

૩. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની’ (સં. ૧૨૯૬)

નાગેન્દ્રગચ્છના વિજયસેનસૂરિ જેઓ વસ્તુપાલના માનુષકે ગુરુ હતા તેમના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિ-કૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની’ કાવ્ય સ ૧૨૭૭માં વસ્તુપાલે કરેલી શત્રુજ્ઞાની સંઘયાત્રા પ્રસંગે રચાયું હતું, અને વસ્તુપાલે શત્રુજ્ઞ ઉપર બધાવેલા છઠ્ઠામઃપમા એક શિક્ષાપટ્ટ ઉપર કોતરીને તે મુકવામાં આવ્યું હતું કે મત્રીના સુકૃતોની પ્રશંસિતરૂપે રચાયેલા આ કાવ્યના ૧૪મા શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે ગુર્જ-ભૂમિરૂપ સુન્દરીના મુખ સમાન અણુહિલપુરના તિલકરૂપ આ પચાસર ચૈત્ય વનરાજે બધાવ્યું હતું, જેના શિખરનો ઊંચો કલશ સેધાના મણિ જેવો શોભતો હતો —

સ્ફર્જદર્ગર્જરમણ્ડલાવનિવધૂવન્ત્રોપમેઽસ્મિન્ પુરે
ચૈત્યે કિઞ્ચ વિગેષક વ્યરચયત્ પચાસરાહ્વનં નૃપઃ ।
યસ્યોચૈ કલગશ્ચક્રાસ્તિ રુચિભિઃ કિઞ્ચિદ્વિભિન્નામ્બર-
ચ્યામત્વવ્યપદેશકેશપદવીસીમન્તસીમામણિઃ ॥

૪. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ધર્માભ્યુદય’ મહાકાવ્ય (સં. ૧૨૯૦ પહેલાં)

ઉપર્યુક્ત ઉદયપ્રભસૂરિએ ‘ધર્માભ્યુદય’ અથવા ‘સંઘપતિચરિત્ર’ નામે પદ્મ સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે એમાં મત્રી વસ્તુપાલની સંઘયાત્રાનું વર્ણન હોઈ સં ૧૨૭૭ની મોટી સંઘયાત્રા પછી પુરત એ રચાયું હોય એ સંભવિત છે, પણ સ ૧૨૯૦ પહેલાં તો નિશંક એની રચના થયેલી છે, કેમ કે એ વર્ષમાં ખુદ વસ્તુપાલના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી એની તાડપત્રીય નકલ ખલાતના લગારમાં છે એ કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં (શ્લોક ૭) નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની ગુરુપરંપરા આપીને પોતાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિ વિષે કર્તા કહે કે તેઓ પચાસરા નામથી ઓળખાતા વનરાજવિહાર તીર્થમાં વ્યાખ્યાનો આપતા હતા —

પચાસરાહ્રુવવનરાજવિહારતીર્થે
પ્રાલેયભૂમિધરભૂતિવુરન્ધરેઽસ્મિન્ ।
સાક્ષાદ્ઘઃકૃત્તમવા તટિનીવ યસ્ય
વ્યાખ્યેયમચ્યુતગુરુક્રમજા વિભાતિ ॥

પચાસરા પાર્શ્વનાથનું મન્દિર બધાયું ચારથી નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોનો એ સાથેનો સખધ જોતાં આ સ્વાભાવિક છે વળી પચાસરાનું મન્દિર તે જ વનરાજવિહાર એમ અહીં કર્તાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

વસ્તુપાલે એ મંદિરનો કુલુદ્ધાર કરાવ્યો હતો એનો ટિપ્પણ પણ કાવ્યના પદેલા સર્ગ(શ્લોક ૨૨)માં છે —

અળહિલપાન્નગરાદિરાવનરાન્નીર્તિર્નિલિગિરિમ્ ।

પન્નાસરાહ્વજિનગૃહમુદ્ધ્રય કુલ ચ નિજમ્ ॥

૫ શ્રી પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાનો મ. ૧૩૦૨ નો શિલાલેખ

આ મંદિરમાની વનરાજની મૂર્તિ પાસેની ૬૦ આસાની મૂર્તિ નીચે આ પ્રકારે શિલાલેખ છે —

- (૧) સ ૧૩૦૨ ચપ્પે વૈશાખ સુદિ ૧ ગુરુ પૂર્વમહલીવાસ્તવ મોદક્ષાલીવ નાગદ
- (૨) મુત એ૦ જાન્નપુરેણ એ૦ રાતુલીસમુદ્રતેન ઠ૦ આશાનેન સંસારાસ
- (૩) ચોપાર્જિનવિત્તેન અસ્મિન્ મહારાજ-ગીર્ણરાજવિહારે નિજર્વાર્તિપદ્મીવિતાન
- (૪) કારિત તથા ચ ઠ૦ આસાવસ્ય મૂર્તિરિય મુત ઠ૦ અરિસિદ્ધેન કારિતા પ્રતિષ્ઠિતા
- (૫) સનય ગચ્છે પચાસરાતીર્થ શ્રીશૈલગુણવરિમતાને શિષ્ય શ્રી
- (૬) દેવચ દ્રવરિમિ ॥ મગલ મહાશ્રી । ગુપ મયતુ ॥

આ શિલાલેખમાં પણ પચાસરા તીર્થનો વનરાજવિહાર તરીકે ટિપ્પણ છે. પચાસરાના મંદિરમાં શીલગુણસંગિના શિષ્ય દેવચ દ્રસંગિની મૂર્તિ છે એક મૂર્તિ વનરાજના મામા સુરપાળની ગણાય છે પણ આખા પે મંદિરમાના બીજા કોઈ લેખમાં પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઉલ્લેખ નથી એમાં એ માત્ર અપના વનરાજની મૂર્તિ નીચેના લેખનો છે એ શિલાલેખમાં સ ૭૫૨ અને સ ૮૫૨નો નિર્ણય છે પણ એની નિષિ એટલી પ્રાચીન લાગતી નથી આ ઉપરાંત તેમાં સ ૧૦૦૧ અને સ ૧૪૧૭ના ઉલ્લેખ છે અને એમ બંને મહત્ત્વ પાત્રતા હોય અને પીરોજસાહની પણ વાત છે એ મૂર્તિની નીચે તથા તેની આસપાસ નીચેના પથ્થર ઉપર ત્રણેય શિલાલેખો એકાદ થઈ ગયા છે અને ઘસાયેલા હોવાને કારણે તે વિગેય દુવાન્ય બન્યા છે પૂ મુનિશ્રી પુણ્યરિગ્વલ્લ ૨૧ મોહનનાન નીચે દેસાઈ અને પ લા નચ્ઘ ગાંધીએ એ બધે એસા ના પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમણે તૈયાર કરેલી એ લેખની વાચના નાગેન્દ્રમુનિશ્રી દેવે દ્રસરિકૃત ‘ચ પ્રભચરિત’ની પ્રતાપના (૫ ૧૧)માં કર્યા છે એનો એ દેશ નીચે મુજબ છે—

સં ૧૩૦૨ શ્રીપાર્શ્વનાથચૈત્યે શ્રીવનરાજ રાવરાજશ્રી કચેસલુ (૧) શ્રીઅળહૈન્ધર શાયાવતન પ્રા પિ તિ શ્રીવનરાજમૂર્તિ શ્રીશૈલગુણવરિ સગણે શ્રીદેવચદ્રવરિમિ પ્રતિષ્ઠિતા સં ૧૪૧૭ વર્ષે

આ લેખમાનું પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય એટલે પચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય એમ ગણવું જોઈએ વનરાજે બધાંવેના અણહિન્ધર મહાદેવના મંદિર (‘શયાવતન’)ની પણ એમાં નિર્ણય છે વનરાજની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા દેવચ દ્રસરિના હસ્તે થઈ હોવાનું એમાં જણાયું છે અને તેની જ સાથે સ ૧૪૧૭નો ઉલ્લેખ છે એનો ગેળ બેસનો નથી આ શિલાલેખની વધારે સારી વાચનાની રજૂ અપેક્ષા રહે છે

૬ મેરુગાચાર્યકૃત ‘પ્રખ્યાનચિ તામરિ (મ ૧૩૬૧)

મુજરાતના મધ્યમનીન ઇનિહાસના સુપ્રસિદ્ધ સાવનગ્રન્થ પ્રમ વચિ તામરિ’ અનુસાર વનરાજે શીશુલુચરિને પોતાના સિદ્ધાસન ઉપર બેસાડીને પ્રત્યુપમનશુદ્ધિથી સંતાપ રાખ્યો આપવા માગ્યું,

પણ સુરિએ તેનો નિર્દેશ કર્યો; પછી અરિના આદેશથી વનરાજને પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું ચૈલ કમળ તથા તેમા પોતાની આરાધક મર્તિ પણ સ્થાપિત કરી. —

પચ્ચાસરાગ્રામતઃ શ્રીશીલગુગ્ગુરીન્ સમક્તિસ્માનીચ ધવલગૃહે નિઝનિઝાસને નિવેશ્ય કૃતજન્મચૂડામગિતયા સપ્તાહ્નમપિ રાજ્ય તેમ્ય. સમર્પયસ્તૈર્નિઃસ્પૃહૈર્મૃયો નિપિઢસ્તપ્ત્યુપકાન્નુદયા તદાદેવાન્દ્વીપાર્શ્વનાથપ્રતિમાલદ્ધૃતં પચ્ચાસરામિધાનં ચૈત્યં નિજારાધકમૂર્તિસમેતં ચ સગ્યામાસ ।

(આચાર્ય શ્રીગિનિવિજયજીની વાચના, પૃ ૧૩)

પ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પ્રભાવકથરિત (સ ૧૩૩૪)ના ‘અભયદેવમુરિચરિત’માં કહ્યું છે કે “નાગેન્દ્રગચ્છપી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવામા આદિવરાહ સમાન અને પચાશ્રય નામે સ્થાનમા આવેલા ચૈલમા વસના (પચ્ચાશ્રયામિધસ્થાનસ્થિતચૈત્યનિવાસિના) શ્રદ્ધેયચન્દ્રમુરિએ વનરાજને આશ્રયમા ઉછેર્યો હતો વનરાજે આ નગર (અણુદિલપુર) વસાવીને ત્યાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્યએ ત્યાં વનરાજવિહાર બધાઓ અને કૃતજનાપૂર્વક એ ગુરનો સન્કાર કર્યો” (સ્લોક ૭૨-૭૪). અહીં પચ્ચાશ્રયામિધસ્થાનસ્થિતચૈત્ય એટલે પાટણનું પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈલ નહિ. પણ પચાસરા ગામમા જ આવેલું ચૈલ, કે જ્યાં એ આચાર્ય પાટણની સ્થાપના પહેલાં રહેતા હશે પાટણની સ્થાપના પછી વનરાજે બધાવેલો ‘વનરાજવિહાર’ એ પચાસરા પાર્શ્વનાથ ચૈલનું જ ખીરુ નામ છે એ ‘ધર્માભ્યુદય ના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ છે આ મંદિરમા ૬૦ આસાકની મર્તિ નીચેનો શિલાલેખ પણ એ મંચવે છે.

‘૭. જયશેખરસૂરિકૃત ‘પંચાસરા વીનતી’ (સં. ૧૪૬૦ આસપાસ)

સ ૧૪૬૨માં સરકૃતમા ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ નામે આધ્યાત્મિક રૂપકગ્રંથ રચીને પછી એનું છટાદાર ગુજરાતી પદ્યમા ‘ત્રિભુવનદીપક પ્રગ્નન્ધ’ નામથી રૂપાન્તર કરનાર અચલગચ્છીય આચાર્ય જયશેખરમુરિનું સ્થાન જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોચ્ચ કવિઓમા છે. એમણે રચેલી કેટલીક પ્રકીર્ણ ગુજરાતી કાવ્યરચનાઓની ૨૧ પત્રની એક પ્રાચીન હસ્તપ્રત પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અને પૂ. મુનિશ્રી રમણીકવિજયજીએ આશુરમાના લકારમાથી મેળવી હતી એ પોથીના પાચમા પત્ર ઉપર ‘પચાસરા વીનતી’ એ નામનું પચાસરા પાર્શ્વનાથનું એક સુંદર સંક્ષિપ્ત સ્તુતિકાવ્ય છે. આ પહેલાંના પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિર વિષેના ઉલ્લેખો, ઉપર સૂચવ્યા તેમ મળે છે, પણ એ વિષેનું ગુજરાતી લાપામા આ પહેલું જ ઉપલબ્ધ સ્તવન છે આ સ્તવન જયશેખરસૂરિએ પાટણમાં રહીને જ રચ્યું હોય એ સંભવિત છે એની પહેલી કડી નીચે મુજબ છે

“સખે પાસુ પંચાસરાધીશ પેખઉ,
હુયઉ હર્ષ્યુ કેતઉ ન જાણઉ સુલેખઉ,
ક્રિયા પાછિલ્લ જન્મિ જે પુણ્યકાજ,
ક્રિયા સામટા દેવ દીક્રં તિ આરુ.”

૪ ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ - અંતર્ગત કેટલાક પ્રબન્ધોનો આશરે ૪૦૦ વર્ષ પૂરે થયેલો સંક્ષેપ પુરાતન પ્રબન્ધમંચડે ના પંચશિક્ષમા છપાયો છે તેમા ‘પ્રબોધચિન્તામણિ ના ઉપર્યુક્ત વૃત્તાન્તનો મારોદ્ધાવ આપના સ્તુતિ છે (પૃ ૧૨૮) - આચાર્યવલ્લભ શ્રીપાર્શ્વપ્રતિમાલદ્ધન નિજારાધકમૂર્તિસુતં પચ્ચાસરં કારિતમ્ । આને પણ આ મંદિરને સામાન્ય બોલીમા ‘પચાસરા’ નામે ઓળખવામા આવે છે તે આ સાથે અરબાવી ગકાય

૮ સિદ્ધિમૂરિકૃત 'પાટણ ચૈત્યપરિપાટી' (મ. ૧૫૭૬)

પાટણના જૈન મંદિરોનું વર્ણન કરતી ચાર ગ્રામીન ચૈત્યપરિપાટીઓ અલગ સુધીમા મંત્રેની છે એમાની એ—નનિતપ્રભસૂરિકૃત અને હારિગચ્છૃત—મા પટેના શ્રીદસનિગ્ધ લાગણી, અમના તરફથી પ્રગ્ધ થયેની છે જુદા જુદા મહોના, જેરીઓ રાજમાગા અને પગા તથા કેટલીક નિષિદ્ધ અક્તિઓનો એમા નિં. આનનો દોષ સ્થાનિઃ ધતિહાસ અને ભૂગોળ માટે એ મનુ અગલની છે એ ચારમા એથી ગ્રામીન ઉપનમ્ધ ચલપરિપાટી સિદ્ધિસૂરિની છે એની ન વપુ મનિશ્રી રમણિ રિગ્ધય પામેની હમતપ્રત ઉપરથી મં કરી નીધી હતી એમા ૮મી કડીમા નીચે પ્રમાણે પચાસના પાર્શ્વનાથનો ઉ'નેષ છે

“મહા મહા મનોરથ પૂરધ, પામ પચાસરહ લાન નિચરહ સાગ સસા હ લેમિ

૯ સિંઘનાજકૃત 'પાટણ ચૈત્યપરિપાટી' (સ ૧૬૧૩)

આ પરિપાટીની હસ્તપ્રત પણ મને પૂ મુનિશ્રી રમણિરિગ્ધય પામે જોના મળી હતી એમા પચામ્ભ પાર્શ્વનાથનો તથા આસપાસના મંદિરોનો નિંત કડી રૂઠી ૬૫ સુધીમા નીચે પ્રમાણે છે

“પચાસરે શ્રીપાસ, આશાપૂરણુ જિનપ્રતિમા ના વાદીધ એ
હરખ્યા હીયા મઝારિ હરખ લવનિ જઈ જિન દેખી આણુઆ એ ૬૨
મૂનનાનઃ શ્રીઆ પ્રથમ તીર્થે ર નાસી પ્રતિમા રાદીધ એ,
લમતી માહિ દેહરી રપડી નિગીધ ના ત્રીજી દેહરધ આરીઆ એ ૬૩
તિહા પ્રતિમા પાત્રીસ યુવીસનદા સુ વામપુજ નાવઃ ધળી એ,
ચુધિધ જિન ડગશુસ પ્રતિમા પૂરધ મૂનનાથ માત્રાની તળી એ ૬૪
પોમાલમાહિ દેહર પાચમુ જાનિ નિં પીધ નેમીસર એ
તેર પ્રતિમા તિહા વાદી પાપ નિંદીનધ મેરીધ ગજનિરર એ ૬૫

એ એક જ પગણુમા સત્તરમા સ ના આરખમા પાચ મંદિર હતા પચામ્ભ પાર્શ્વનાથના મંદિર પછી ૮૩ પ્રતિમાઓ સહિત જે આનાથના મંદિરનો ડ્રોનેષ છે તે હાનમા નથી તપાગજીનો ઉપાનન, જે પોણિયા ઉપાથ્ય કે પોશાળ તરીકે ઓગખાય છે, એમા તે સમને નેમિનાથનું મંદિર હોનાનો ડ્રોનેષ છે એ નોંધવાન છે અને ચૈલનાથની પરપરાનો ઘોત છે

૧૦ લલિતપ્રભસૂરિકૃત 'પાટણ ચૈત્યપરિપાટી' (સ ૧૬૪૮)

પૂનમિગ મન્જના આચાય નનિતપ્રભસૂરિકૃત ચૈત્યપરિપાટીમા કી ૧૮-૨૦મા પચાસગ પાર્શ્વનાથનો તથા આસપાસના મંદિરોનો ડ્રોનેષ નીચે પ્રમાણે છે

‘પચાસરહ પાઠકિ અગ એ ધુરિ વીગ જિનનગ સાર ઘુ
ના પ્રતિમા વગી કરી એ, વાસપૂજ્ય જુદાગિ ઘુ ૧૮
સનાનીસ મિમ નિહા નમી એ, પચાસગ પ્રભુ પામ ઘુ
અવર સાન જિનનગ નમુ એ વતિત પૂરધ આસ ઘુ ૧૯
ઋષભદેહરધ દિનધ જિન નમુ એ વ્યવનિ લમની દોષ ઘુ
નમધ ધરે ધધ પાસ જિા ત્રિહનાનીમ મિમ જોધ ઘુ ૨૦

આ ચૈત્યપરિપાટીમા ‘પચાસરપાટક’ અર્થાત પચાસરવાડો એવો ઉલ્લેખ મન્દિરોના આ જૂથ માટે છે એ ધ્યાન ખેંચે છે. સિધરાજની જેમ લલિતપ્રભસૂરિએ પણ અહીં પાંચ મન્દિરો નોંધ્યાં છે. જે કે સિધરાજે પોશાળમા નેમિનાથના મન્દિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અહીં નથી અને તેને બદલે ‘નવઘ ધરિ’—નવા ઘરમા પાર્વ જિનનો નિંદેશ કર્યો છે. નવા ઘરનો અર્થ ‘નવું દેવગૃહ’ લઈ એ તો એ મન્દિર સિધરાજની કૃતિ સ્વાર્થ (સ ૧૬૧૩) સાર પછી નવુ જન્મુ હશે એમ કહી શકાય. વળી એ સમય દરમિયાન પોશાળામાની પ્રતિમાઓ અન્યત્ર સ્થાપિત કરવામા આવી હશે. એમ ન હોત તો લલિતપ્રભસૂરિએ એનો ઉલ્લેખ અવગ્ય કર્યો હોત.

૧૧. દુર્ધવિજયકૃત ‘પાટણુ ચૈત્યપરિપાટી’ (સં. ૧૭૨૮)

આમા પચાસરા સાથેનાં મન્દિરોનુ વર્ણન નીચે મુજબ છે.

“પ્રથમ પંચાસરે જાઘઈ એ, તિહાં પ્રાસાદ આર,
પંચાસર જિનવર તણો એ, દેખો દીદાર. ૪
ચોપાન ણિય તિહા અનિ ભલા એ, વલી હીરવિહાર,
પ્રતિમા ત્રણ સહગુરુ તાણી એ, મૂર્તિ મનોહાર. ૫
તિહાંથી ઋપલ જિણુદ નમુ એ, ઝિંખ પત્તર ગભારઇ,
એકસો ણિય અતિ ભલા એ, ભમતીએ જુહારઇ. ૬
વાસુપૂજ્યને દેહુરે એ, ણિય ત્રણ વખાણું,
મહાવીર પાસે વલી એ, ણિય ચાર જ જાણું.” ૭

આમા હીરવિહારનો ઉલ્લેખ મહત્વનો છે છેલ્લો છણોદ્ધાર થયો સાર પહેલાંના પચાસગના મન્દિરમાં પેસતાં ડાબી બાજુએ એક ચોરડી હતી અને તેમા આચાર્યો વગેરેની જ મૂર્તિઓ હતી. એમા મુખ્ય વેદિકા ઉપર હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ એ તપગચ્છના ત્રણ પ્રભાવક આચાર્યોની મૂર્તિઓ હતી. આ સ્થાન હીરવિહાર તરીકે ઓળખાતું હશે એમાં હીરવિજયસૂરિની મૂર્તિ સ ૧૬૬૨માં તથા વિજયસેનસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિની મૂર્તિઓ સ. ૧૬૬૪માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે એમ તે સાથેના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે.^૫ આથી આ પહેલાંની ચૈત્યપરિપાટીઓમાં હીરવિહારનો ઉલ્લેખ ન હોય એ સમજાય એવુ છે

૧૨. ‘અહો શાલક ઓલિ’ વર્ણક

આ જૂની ગુજરાતી ગદ્યમા રચાયેલુ વર્ણક છે લિપિ ઉપરથી અનુમાને સત્તરમા સૈકામાં લખાયેલી જણાતી એની હસ્તપ્રત વગેરેના શ્રી આત્મારામ જૈન જ્ઞાનમન્દિરમાથી મળી હતી. વગેરેના યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રકટ થયેલ ‘વર્ણક-સમુચ્ચય’મા આ કૃતિનો પણ સમાવેશ થયેલો છે એમા એક સ્થળે અણહિલપુર પાટણુનુ ટૂંકું વર્ણન છે, અને તેમાં પાટણુના પ્રમુખ દેવાલય તરીકે પચાસરાના મન્દિરનો પણ ઉલ્લેખ છે.

“હું તે અહારુ અણહિલપુર પાટણુ વર્ણવૂં પણિ કસૂ એક છિ જે અણહિલપુર પાટણુ? સઘટ ઘાટે કરી વિચત્ર ચિત્રામે કરી અલિરામ, મહામહોજવે લલાં આરામ, પંચાસર પ્રમુખ દેવ દેવાલા,

૫ શ્રી જિનવિજયજી-સપાદિત ‘પ્રાચીન જૈન લેખમગ્ગહ,’ ભાગ ૨ નં ૫૧૧-૧૩.

ને નગમહાદય દાનશાના પૌત્રજાના ધરમશાના, ગ' મ' મંદિર પ્રખર, મુરામી મુદગની હટશ્રેણી માહલ વગત સપૂર્ણ વગતહ "

૧૩. દેવહૃદૈત 'પાટણની ગઝલ' (સ ૧૮૬૬)

ખરતર મરુના મુનિ દેવહૈ સ ૧૮૬૬મા 'પાટણની ગઝલ એ નામનુ એ મ્યનનણનાત્મ કાવ્ય રચ્યુ છે ૧ ગર્હ શનામ્દીના પાટણની સ્થાનિ પરિસ્થિતિ, નોંધપાત્ર મ્દગો તથા વિરિષ્ટ વ્યક્તિઓ આતિ ની માહિતી માટે આ રચના અગત્યની છે એના અનિમ પદ્ય—કનશરપ છાપાની છે ની બે પદ્મિઓમા નીચે પ્રમાણે પચાસરાના મંદિરનો ઉ નેખ છે

‘ પાટણ જસ કીધો પ્રગટ જિત પાચાસર તિલુનન ધણી,
કવિ દેવહૈ મુખથી કહે કુશલ ગગનીના ધણી ”

કનશમા આ રીતે એ માત્ર પચાસરા પાર્થનાથના મંદિરનો ઉ નેખ કયો છે એ પાટણના જૈન મંદિરોમા એનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે

૧૪ ‘પચાસરા પાર્થનાથ સ્તવન’

આ નામની બે સમિત ભાસકૃતિઓ જાણીતામા આતી છે અને તે બને વગે રા જૈન જ્ઞાનમંદિરમા પૂ મુનિશ્રી હમરિગપજના શાસ્ત્રસમ્રહમા (પ્રતિ ન ૩-૬૪ અને ૪૫૧૫) છે અને સ્તવનોમા મનાનુ નામ કે રચના સવત નથી પણ વિધિ ઉપરથી સો-ટોસો વર્ષ પહેલા તે લખાયેના જણાત છે પહેલુ સ્તવન ‘પાસ પચાસર બેચો હો, દૂખ બેચો મુઝ ધર આગજે ’ એ પદ્મિથી તથા બીજુ સ્તવન મુખ્યર શ્રીપચામરો પાસ પાટણપુરનો રાટઓ એ પદ્મિથી રાટ ધાર છે બનેમઆથી ગોઈ પાસ અતિહાસિક હકીમત મળતી નથી આ પ્રગ ના બી ન પણ સ્તવનો તપામ કરતા મળી આવતા મમવ છે

૧ મારા વડે સપાલિ કાર્તિક મુખરાની સભા નૈમાસિક એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં

આઠમા સર્ગમાં દુર્લભરાજના નાનાભાઈ નાગરાજના પુત્ર ભીમદેવ કે ભીમરાજ (વિ. સં ૧૦૭૮-૧૧૨૦)ના યશસ્વી અને નીતિમય શાસનનું તેમજ પરાક્રમી સિન્ધુરાજ હમ્મુકને તેણે દન્દ્યુદ્ધ કરી હરાવેલો તેનું સુંદર આલેખન મળે છે.

સિન્ધુવિજય પછી નવમા સર્ગમાં ભીમદેવ ચેદિ (મધ્યપ્રદેશ) તરફ વળ્યો, પરંતુ તેના દૂત દામોદર દ્વારા (કર્ણાટક, ગુજરાત અને ચેદિ ત્રણેએ સાથે હુમલો કરી હરાવેલા) માલવપતિ ભોજની સુવર્ણમણ્ડપિકા અને ખીજ નજરાણાં મોકલી ચેદિરાજે સન્ધિ કરી લીધી.

પરાક્રમી ભીમ પછી તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ક્ષેમરાજે રાજ્ય ન સ્વીકારતા નાના કર્ણગજ(વિ સં. ૧૧૨૦-૧૧૫૦)ને ગાદી મળે છે. કર્ણ અને દક્ષિણમાં આવેલા ચન્દ્રપુરના જયકેશીની પુત્રી મયણુદલાદેવી(મીનળદેવી)ના ચિત્રદર્શનથી ઉદ્ભવેલા પ્રેમલસનું અતિસુંદર ચિત્રણ પણ આ જ સર્ગમાં આવે છે.

દશમા સર્ગમાં કર્ણગજના તપથી પ્રસન્ન થઈ શ્રીલક્ષ્મી પ્રતાપ તેમજ પુત્ર માટે વરદાન બક્ષે છે, અને ૧૧મામાં “ગુજરાતનો નાથ” જયસિંહ (વિ સ ૧૧૫૦-૧૧૬૬) શાસક બને છે.

બારમા સર્ગમાં શ્રીસ્થળ(સિદ્ધપુર)ના બ્રાહ્મણોને પરેશાન કરનાર રાક્ષસગજ (ખરી રીતે લિલ્હરાજ) બર્બરક સાથે દન્દ્યુદ્ધ કરી જયસિંહ તેને પોતાનો દાસ બનાવે છે અને તેને શ્રીસ્થળનો જ રક્ષક સ્થાપે છે “બાબરા ભૂત” તરીકે લોકપ્રવાદમાં ખ્યાતિ પામેલા એ લિલ્હરાજના ચમત્કારોનો પણ કવિ અહીં પરિચય કરાવે છે.

તેરમા સર્ગમાં ખીજે એક રસિક પ્રસંગ વર્ણવેલો છે. મહારાજ જયસિંહ રાત્રે વિક્રમની માફક, વેપરિવર્તન કરીને પ્રજાનાં સુખદુઃખ તથા વિચારો જાણવા નીકળી પડતો એક રાત્રે કોઈ સ્ત્રીના કુણુ શબ્દો તેને કાને પડતાં તે તે બાજુ ગયો અને પૃચ્છા કરતાં આ પ્રમાણે જાણવા મળ્યું.

પાતાલમા નાગલોકની ભોગવતી નામની નગરીમાં વાસુકિનો માનીતો નાગરાજ રતનચૂડ રહેતો હતો. તેના પુત્ર કનકચૂડ નાગે એક વખત પોતાના સહાધ્યાથી દમન સાથેના વાદવિવાદમાં પત્નીને હોડમા મૂકી અહીં તેણે ભૂલ કરેલી અને સ્વાભાવિક રીતે જ દમન લવણીની વેલીને હેમન્તઋતુમાં પુષ્પો આવે છે તેવું પ્રસન્ન બતાવી જતી ગયો છતાં કનકચૂડ પાસે પત્નીની મુક્તિનો એક ઉપાય હતો.

ઘણા સમય પહેલા વરુણના વરદાનને પ્રતાપે હુલ્લડ નામના ફણીએ પાતાલલોકને જલમાં કુબાડવાનો વિચાર કરેલો, જેથી ગભરાયેલા નાગો તેને શરણે ગયેલા અને હુલ્લડે શાસન ફરમાવેલું કે પ્રતિવધ ઉત્તરાયણે એક એક નાગે કાશ્મીરમાં કાયમ રહેતા પોતાની સ્તુતિપૂજા કરવા આવવું. તે બાદ હિમથી દુર્ગમ તેવા કાશ્મીર દેશમાં હુલ્લડ ચાલ્યો ગયો અને પૂર્વે ‘સમગ્ર પૃથ્વીને પણ ઉખેડી નાખીએ’ એવા બળુગા ફૂકનારા સર્પો હુલ્લડના કોપના ભયથી દર વર્ષે વારા પ્રમાણે નિયમિત રીતે તેની પૂજા અર્થે જવા લાગ્યા આ વર્ષે દમનનો વારો આવ્યો હતો; એટલે હિમના દાહથી બચવા તેણે કનકચૂડ પાસે શરત મૂકી કે જો તે તેને હિમમ્મ બાંધી લાવી આપે તો પોતે તેની પત્નીને પણમાંથી મુક્ત કરે. આથી છેલ્લો દાવ અજભાવવા કનકચૂડ પાટણ આવેલો અને એક બાંધ ફૂવામાંથી બાંધ લાવવા તે તેમા પડવા જતો હતો, પરંતુ તે અધારો ફૂવો વજ્રમુખી મહિક્ષિકાઓથી વ્યાપ્ત હોવાથી તેમાંથી જીવતા પાછા આવવાની આશા રખાય તેમ ન હતું, તેથી તેની પત્ની પણ સહગમન કરવા તત્પર થઈ હતી અને પોતાને ન વારવા પતિને વિનવતી હતી.

આ વૃત્તાન્ત સાલળી આશ્વાસન આપી બાહોશ રાજ જયસિંહદેવે કાંઈ પરના વેતસવૃક્ષને વેગપૂર્વક મારવા માંડ્યું. તેના અવાજથી ફૂવામાંથી માખીઓ એકદમ ઊડી ઉપર આવતી રહી. પછી

નિમિષિક અને ના જ્વાલા તાજાંએ વિનાવિનમે ઝપના યુ અને ઊપનો ઘરો (ઘની) ભરીને તત્કાળ બહાર ફૂટી આવ્યો, અને ઊપ સાથે તે નાગ ચપ્પીને બર્બકાનિ ના રક્ષણ નીચે પાતાનમા મોકલી દીધું (૫૬ અને વિનનાની પૌરાણિક કથા અહીં સરખાવવા યોગ્ય છે નાગ લોભે સાથેનો શુદ્ધરાતનો ઐતિહાસિક સમય પૌરાણિક જેના લાગના આ યાન- દ્વારા વર્ણવાયો છે એમ સમજવું છે)

એ મા તર્જમા પણ ચમત્કાર્ય આપે છે યોગિનીઓના ચમત્કારને ન ગણતરતા પોતાની પ્રતિમા બનાવી કામણપૂર્વક તેને બાળી નાખવાને પ્રયત્ન થયેલી બહુરૂપી યોગિની નિન્કાને દરારી ખચી જઈસિંહે માળવાના વિદ્યાપ્રેમી રાજા યશોરામા ઉપર ચિરમગણીય વિશ્વ્ય પ્રાપ્ત કર્યો અને એ તે પરમા સગમા તે ભગવાન સોમનાથની કૃપાથી સુવર્ણસિદ્ધિ મેળવી સિદ્ધરાજ બન્યો કે રાનાથના માગને તેણે દુરન્ત કરાવેલો, શ્રીરથળમા રુદ્રમહાનય તથા જન ચેલ બધાવેના, પાટણમા સદ્બ્રહ્મિંગ તળાવ અને જૈન તથા જૈનેતર મંદિરો બધાવેના આગળમા સિદ્ધપુર(સિદ્ધોર)ની સ્થાપના કરેલી—આ બધી વિગત પણ આ સગમા મળે છે

સોમમા સર્થી કુમારપાનની કથા શરૂ થાય છે અને નણુ મર્ગમા સપાતનક્ષ (અન્નેર)ન, આત્રારાજે તેના હાથે આધેની હાનુ મનોહર વણુન આપેલું છે જ્યારે આગળીમમા સગમા કુમારપાન આન (અર્ણોરાજ)ની પુત્રી જલ્હણને પાટણમા પગે છે એ તેનો દાહણુ મેનાપતિ । —શ્રી મુનશીની નવનમ્યાઓમા અમર બનેનો મગરીપતિ કા—અર્ચિતના બ નાન પર રિજન પ્રાપ્ત કરે છે આભાવિ રીતે જ ઉભરપક્ષમ્ બીજા અને રાગઓનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે

આજે પણ શુદ્ધરાત ઉપર જેની અસર છે તે કુમારપાનની પ્રખ્યાત અમારિપોગાનુ વિશમા સનમા વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું છે આમનૈ । શી(કા યુન શુન ૧૧)ના મધ્ય પરના નિમે ત્રણ—આ દીન પશુઓને ખાટખીને લા વેચના ખેલી જતા એ માણસને જે દિશા બનેલા તે મટારાજાએ મૃદાભિભાષણ, પગારમગન જ વૃદ્ધ માસબાણુ અને મઘપા ના નિર્વેશ કરમાવ્યો તેટલું જ નહિ પણ તેથી જેને નુકસાન થાય તેમ હતું તેના બાને ત્રણ વધ આપે તેનું ધાન્ય આપ્યું જેથી પોતાની આરાનો કડ અમન થાય તદુપરાન્ત, એ મધ્યરાત્રે કોઈ સુ રીનુ કડુણુ રુદ્રન સાબળી રાજા તે તરફ ગયો તો એક વૃક્ષ સાથે પાશ બાધી તે આત્મહત્યાની તૈયારી કરતી હતી પૃથ્વી કરતા જણાવ્યું કે તે સુવતીના પુત્ર તેમ જ પતિ શુદ્ધરાજી જવાથી નિયમ મુજબ તેનું સનણુ ધન ગમ્મો જશે અને તેથી તે સાન નિગારાર થઈ જતા આત્મહત્યા એ જ તેના માટે એમાન માન હતો કૃપાનુ ગમનએ તેન આશાસન આપ્યું કે રાજાય તેડઈ ન પ્રહીતા પ્રહીતા —“આ રાજ તારુ ધન નર્તી બઈલે નર્તી લઈલે” —અને વિનાપિનમે અપુત્રમૃતન પગનો રાજનો હ ઉચી નીધો

આ રીતે મધ્યમુગમા સમાજસુનારણાનો નવો ચીનો પા નાર અને કે રપ્રસા તથા સોમનાથ મંદિરનો જીજ્ઞાસુ કરારી સ્વખાદેસાનુસાર મુર્તિપુર-પાણુ-મા કુમા પારેશ્વરની સ્થાપના કરાગ તેમ જ પાર્વનાથના ચેલો બધાવના લો પ્રિય ગમ્મ કુમારપાનને આ પ્રમાણે આશીર્વા આપી મગ્ન દ્વાપ્રપ મત્ય પુરુ થાય છે

આયુષ્માન્ મન સૂપતા રૂ બજય ર () ઘાન્ત્યા ર સુરુદ્ધા ર શૃષી (૩) રૂ

જિષ્ણા ર વૂજ તદૈ રન્દવે બય ચિર ચૌલ્કયચૂહામણે ।

હમાનુષ્યીરજાત્પ્રવતય નિજ સત્ત્વર ચેત્યુયિ—

પ્રાપ્યોપ્તુ સદા નૃપ પદવિધિદત્તસમર્થોમ્ભવત્ ॥૧૦॥

અર્થાત્—‘હે રાજા ! તુ આયુષ્માન્ થા હે સુભુદ્ધિ ! શાન્તિમા તુ નિશ્ચિતોથી પણ નર્તી જા ન જિજ્ઞુ ! તુ બસિહ બન હે મન્વશી ! તે ચોનુપ્પચુ ભણિ ! નિ મનપપન્ત વિન્ધી થા ! અને પૃથીને

જાણુમુક્ત બતાવીને પોતાનો સવન્સર પ્રવર્તાવ. —આ પ્રમાણે અગિયો જીવરે ધોવણા કરતા (આશીર્વાચન ઉચ્ચારતા) હતા ત્યારે ગાન (કુમારપાસ) જેમ કોઈ પણ પદ નમેશાં સમ—અર્થ—અર્થ સાથે જ યોગ્ય છે તેમ સમર્પ—શક્તિસપ્તિવાળો—થયો.”

પ્રાકૃત દ્વાયથકાચ્ય કુમારપાસની આ અધૂરી કથા પૂરી કરે છે. પ્રથમ પાંચ તથા છઠ્ઠા સર્ગના પૂર્વાર્થમાં પાઠ્યુનું રાગ તથા પ્રવર્તની સમૃદ્ધિનું, મન્દિરો તથા સ્થાળીની વ્યવસ્થાની અંતે રાગની ઉદારતા તેમ જ ભક્તિ દ્વારિનું વર્ણન થયે છે. છઠ્ઠા સર્ગના ઉત્તરાર્થમાં કોકાચુના મન્દિરકાર્યને ઉપરના કુમારપાસના વિગત ઉપરાન્ત મથુગા એદિ, દશાનું કાન્થકુન્ડ, મગધ, ગૌડ, ચિન્ધ. શ્રીનગર, તિલિંગ કાચી વગેરે ઉપરની તેની સ્થા આલેખેલી છે.

છઠ્ઠા સર્ગમાં વળસ(ગંગાસ)ના ગંગાએ કહેલી મુનિ મુખી મહેલાં કુમારપાસ સાતમાના જાત્રન ધર્મકર્તવ્યચિન્તન કરે છે અને અન્ને ચાકમા સર્ગમાં તેની ચિત્તનિધી, શૃંગેરી સરસ્વતી ધર્મપરેશ આપે છે.

ઉપરના અવસોદનપરથી ગુજરાતની આગ દેરલા દર-દરના પ્રદેશોમાં વર્તેલી હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે. હેમચંદ્રાચાર્યની ખીલ અનિયુદ્ધ દૃષ્ટિ ત્રિગિહિસાપ્તરવચરિતમહાકાવ્યના દશમા પર્વના યોગ્ય સર્ગનો આવનમો સ્લોક કુમારપાસના ગુજરાતની શાસનસીમા આ પ્રમાણે વર્ણવે છે.

“સ કૌવેરામાતુરવ્યમૈન્દ્રીમાત્રિદગાસગમ ।

ગમ્યામાવિન્ધ્યમાગ્ધાવિં પદિમા નાવવિન્ધિ ॥”

અર્થાત—“તે (કુમારપાસ) ઉત્તર દિશાને તુરંસીમા મુધી, પૂર્વને ગગાપર્યન્ત દક્ષિણને ત્રિન્ધ્યાચળ મુધી અને પશ્ચિમ દિશાને સમુદ્ર મુધી સાધમે—છતશે.” અહીં ‘સાવવિન્ધિ’ એ ભવિષ્યકાળ વાપરેલો છે તેનું કારણ એ છે કે આ સ્લોક લગવાનું મહાવીરના મુખમાં ભવિષ્યવાણીના રૂપમાં મંદેલો છે.

આ સંજિત અવસોદનપરથી જણાય છે કે એવા દેરલાક પ્રસંગો છે જે અન્ય પ્રખન્ધો તેમ જ ઉન્મીલું લેખો દ્વારા સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા છે અને છતાં દ્વાયથ જેગ સમકાલીન ગ્રન્થમાં નિર્દેશ પણ પામતા નથી તે જ પ્રમાણે ખીલ પણ એવા પ્રસંગો દ્વાયથમાં મળે છે—વિશેષતઃ ચમન્દાન્યુક્ત—જેને ઇતિહાસ સાથે બહુ સંબંધ ન દોઈ શકે.

મૂળરાજનો આવગઓ સાથેનો સમય, તેનો શાકગ્લરી(અગમેર)ના વિગ્ધગગને હાથે થયેલો પગભય, માળવાના ભોળે ભીમને આપેલી દાર, નાદક(નાગેસ)ના અણલીસ—અલિકને હાથે ભીમદેવનો પરાજય, ભીમના જ સમયમાં થયેલું મહમ્દ ગઝનવીનું સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથ-આક્રમણ, માળવા અને શાકમ્સરીના રાજાઓએ કરેલો કર્ણનો પરાજય અને સિદ્ધરાજના શાસનકાળ દરમ્યાન કુમારપાળની વર્ષોની રખડપટ્ટી—જેવા પ્રસંગોનો નિર્દેશ પણ આ કાવ્યમાં મળતો નથી જે વર્ણન પોતે ઉન્મીલન કરે છે તથા જે કુલના રાજના પ્રોત્સાદનથી ગ્રન્થ રચાય છે, તેને કલકરૂપ લાગતા પ્રસંગોનો સમાવેશ પાતાની કૃતિમાં ન કરવાનો કવિનો હેતુ આ મૌનના મૂળમાં દોઈ શકે.

સરકૃત દ્વાયથકાચ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ ઈ. સ ૧૮૬૩માં પ્રકટ થયેલો અનુવાદક શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી એવો તર્ક કરે છે કે મહમ્દના સોમનાથ-આક્રમણની વાત મુસલમાનોએ ઉપગતી કાઢી પણ દોઈ શકે “ભારતમે અગ્રેજ રાજ”ના પ્રખ્યાત લેખક પં. સુન્દરલાલજીએ પણ એવું અનુમાન કરેલું છે. પરંતુ એવી શકા લાવવાનું કોઈ કારણ નથી. વિ. સં ૧૨૨૫માં કુમારપાસે સોમનાથના પાશુપતાચાર્ય ભાવશુદ્ધરપતિની દેખરેખ નીચે સોમનાથના મન્દિરનો છણોદ્ધાર કરાવેલો.

તે નિમિત્તે આવેખાથેની સોમનાથની ભાગ્યદુષ્ટપતિની પ્રગ્વિના બીમલ્લે પથ્થગુ મહિં નરાજ્યાનુ
અપદ્ધન છે પોનાનુ લા નુ મહિં મહમૂદે તોના પડી આ પથ્થગુ બધાનુ હોર તેમ કેમ ન
મને ? મહમૂ ના સમ નીન અ મેરુની ઉપગ ત ૧૮મા રાન ના પ્રારભમા થઈ ગયેના શ્રીજિનનબસરિ
પણુ તેમના વિવિધતીયકલ્પમા સોમનાથપ નનો ઉલ્લેખ કરે છે આ વિવિધમા માળાના પ્રખ્યાત કવિ
વનપાનનો પણ તે મેરુ કે એનુ મુનિનો જિનનિગ્ધમે જૈનસાલિસમસોનના નીમ્ન ગ્રન્થમા
મિદ્ધ કર્યુ છે તે જ વિસોમા (૧૧મી સગીના અ ન અને ૧૨મીના પ્રારભમા) થઈ ગયેના આ કવિએ
અગ્નિન સત્યપુરમણ્ડનના શીમદ્વાની-ઉત્તામા મહમૂ ના પ કમ નાથ કરી છે જે સોમનાથ આક્રમણો
ક્રિપત માનનારને સચોટ જનામરૂપ થઈ પ ગે ગુઓ તેનો નીતે જ નો

મજ્જેરિણુ સિરિમાલ્લ વેસુ અનુ અગાહલાન્ડ
ચક્કારલિ સારહુ મમ્મુ પુણુ વેડલ્લાહડ ।
સોમેસન્ સા તેરિ મમ્મુ જગયગબાગ્ગુ
મમ્મુ ન સિરિ સચ્ચાર વીરુ સિદ્ધત્થહ નમ્મુ ॥

અહીં અપદ્ધ રીતે કહ્યુ છે ? મિરિમાન-શીમાન-ખિમાન અલ્પુલિના (પાપણુ) ચત્રાસિ-
ચન્દ્રાની (આણુની તરેગીમા આવેલુ), મોરહ, દેનાગ્ર અને સોમેમરુ-સોમેશ્વર-શીત્તોમનાથ લાગ્યા ન
ભાગ્યુ એ સિ સિન્ધુ-શીસલપુરી-સાયોગ દંભચન્દ્રાચાર જેના સમય વેખકે આના મોટા બનાવનો
નિ રા પણ ના નથી તે માટે ઉપર કાપુ આપ્યુ છે દિ હીના ગમ્મ નજેવે બીમ અને ધીમ
રાગ્મઓનો સહાર મેળની, નામના મહમૂ ના પાઠના લક્ષ્યને લગવેનુ અને થાણુથગ વગેરે કમળે કરી
નીચેના દ્વાથનના આક્રમા સર્જના નો ૧૦થી ૧૨૫ સુધી બીમે સિ ધુરાજ હમ્મુને હગનેનો તેનુ
નિમ્નત વણુન આવેનું છે વ્રજદેના સપ્ત અ ધ ગમ્મઓના તુરં નિમ્નત કથન રમીયુ લેખોમ
મગે છે આથી અનુમાન થાય છે કે દ્વાથનનુ માવર્ણન તે ઉપગના સમ નિર્ધનુ હશે

ગણુ થી તથા જસમાના પ્રચનિત પ્રનગો પણ ઉપર ગવિના મ હે જ નર્ત આપ્યા હોર છતા
માનાસિ ન્યુ નર્ત ! તો છે જ જેને રહીણુલેખોમાના 'અસ્તિનાય' મિટ થી રેમે મગે છે અને
મિદરાજના જ વિ સ ૧૧૬૬ના લેહ ના લેખના અપદ્ધ મગે છે ?

“શ્રી જયસિંહદેવોઽસ્તિ ભૂષા ગૂજરમણ્ડલે ।
વેન કારાયરે ત્રિપ્તો મુરાટ્ઠમાલ્લેશ્વરો ॥”

અર્થાત-“ગૂજરમણ નમા શ્રીજયસિંહેના ગમ્મ છે જેણે મુગટ્ટ (મોગટ્ટ) તથા માવનાના
ગમ્મઓને ગાગરહમા નાખ્યા છે ”

વળી ભાગ્યદુષ્ટ ૧૫મા સગનો ૮૭મો નો મ્ છે ? સૌરાષ્ટ્રમા શત્રુજય પનન પામે તેણે
સિંહપુર (સિહોર) વસા યુ

“સોડન રાપ્ત્થ-સામ્મદય સૌત્તમિપુરાવમમ ।
સ્થાન સિંહપુર વજ્જે દિજાના મૌનિચિત્તિન્નિ ॥”

અર્થાત-“ તે માનિચિત્તિન્ન (ગમ્મ)એ અર્જી (શત્રુજય પામે) નાપ થ, આ રસ તથા નૌતમમિ
નગરો જેવા (સમ્મ) સિંહપુરની સ્થાપના કરી

આ જ સમયે તેણે સિન્ધુસર પ્રવતાઓ હશે

દ્વા ૧૫. ૫૦માં ભગવાન સોમનાથનું કૃપાવચન છે કે :

“ક્ષમાનૃણ્યવાહુના સ્વર્ણસિદ્ધયા ત્વં ભવ સિદ્ધિગદ્ ॥”

અર્થાત્—“હવે પૃથ્વીને અનૃણી કરવા માટે (મદત) સુવર્ણસિદ્ધિ વડે તું (સંવત્સર પ્રવર્તવાના) સિદ્ધિરાજ થા ”

તે જ પ્રમાણે વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ (વિ. સ ૧૨૦૮)નો ૧૧મો શ્લોક પણ કહે છે કે :

“સઘઃ સિદ્ધરસાનૃણીકૃતજગદ્ગતિપ્રમાનરિચતિ—

ર્જજે શ્રીજયસિદ્ધેવનૃપતિઃ શ્રીસિદ્ધરાજત્તતઃ ॥”

અર્થાત્—“તત્કાળ સિદ્ધરસ વડે ઋણમુક્ત કરાયેલું જગત્ જેની ઉપમાનસ્થિતિ ગાય છે (પ્રશંસે છે) તેવો શ્રીજયસિદ્ધેવ રાજા પછી શ્રીસિદ્ધરાજ અન્યો

આજે વધારે પ્રચલિત થયેલા તેના “સિદ્ધરાજ” નામ પાછળ આ રહસ્ય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાના માંગરોળનો વિ સં ૧૨૦૨નો ઉટ્ટીણું લેખ સિદ્ધસંવત્ ૩૨ આપે છે. ભીમદેવ ખીજનુ વિ સ ૧૨૬૪નું તામ્રપત્ર સિદ્ધ સ ૯૩ આપે છે. આ ગણતરી મુજબ વિ સં ૧૧૭૦થી સિદ્ધસંવત્સર શરૂ થયો ગણાય ઇતિહાસવિદોનું માનવું છે કે આ સંવત્નું પ્રવર્તન સિદ્ધરાજના સૌરાષ્ટ્ર-વિજયની સ્મૃતિમા થયું હશે

સોમેશ્વર (ઈ સ ૧૧૭૯-૧૨૬૨)ની કીર્તિકૌમુદી તેમ જ સમકાલીન વિજયમેનસૂરિના રેવન્તગિરિરાત્રુમાં પણ સિદ્ધરાજના ખેંગાર પરના વિજયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

આશાપલ્લી ગામના આશાભીલને છતી કર્ણદેવે કોશ્વરજ દેવીનું મંદિર કર્ણસાગર તળાવ અને કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અંધાવી કર્ણાવતી શહેર વસાવેલું તે હકીકત પણ દ્વાયથમાં જળી નથી. આ કર્ણાવતીમાંથી આજનું અમદાવાદ વિસ્તર્યું. (વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ સ્વં રત્નભણિરાવનું ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’).

શાકમ્ભરી (અજમેર)ના આત્ર (અણોરાજ) પરની જયસિંહની છત વિષેના હેમચન્દ્રના માન માટે એવો ભૂલો બચાવ કરી શકાય કે પાછળથી તેને સિદ્ધરાજે પોતાની પુત્રી કાચનદેવી લગ્નમાં આપેલી. ખીજ વિજયોની માફક શાકમ્ભરીવિજયનું સૂચક બિરુદ પોતે ધારણ કર્યું નથી તેથી સ્વ. દુર્ગાદેવે શાસ્ત્રી માને છે કે આ મોટો વિજય નહીં હોય પણ મૈત્રીસ્થાપના હશે છતાં મૂળરાજે આશુના પરમાર ધરણીવગાહને પરાગ્ત કરેલો તેના અનુલેખ માટે કોઈ કારણ જણતું નથી. અને આ એક મહત્ત્વનો બનાવ ગણાય, કેમકે સારથી આશુપ્રદેશ ગુજરાતના શાસન નીચે આવ્યો.

વળી વશાવલિ ખરાબર આખી હોવા છતાં કાલક્રમ તો કોઈ સ્થળે આપેલો નથી.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ મોટાં દૂપણ લેખાય. પરંતુ આપણે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે હેમચન્દ્રાચાર્યનો હેતુ કેવળ ઇતિહાસ આલેખવાનો નથી; પણ મહાકાવ્યનાં લક્ષણો લક્ષમાં રાખી, તે પ્રમાણના આવશ્યક વર્ણનો વગેરે મૂકી, પોતાના વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણો આપતું મહાકાવ્ય રચવાનો અને તેમાં શક્ય તેટલા ઐતિહાસિક પ્રસંગોને સાંકળી લેવાનો જ છે. એ પણ નોંધવું જોઈએ કે બહુ લાગવગવાળા, પ્રત્યક્ષ જોનાર તથા રાજ્ય-દ્વેષી વગેરે દ્વારા પૂર્વની હકીકત મેળવવા શક્તિમાન એવા હેમચન્દ્રાચાર્યે રજૂ કરેલી વિગતો અતિવિશ્વસનીય છે. ચમત્કારો અને અલકારો તો કાવ્યમાં હોય જ. વિક્રમનું અનુકરણ કરનારો મહત્વાકાંક્ષી સિદ્ધરાજ જાતે પણ પોતાના વિષે યોગિનીઓ ઇસાદિની અદ્ભુતરસભરપર આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત કરે તે પણ સમજી શકાય તેવી વાત છે. દ્વાયથમાં જેને

રાજસ કહ્યો છે તે બિન્દરાજ બળપ્ત તે પછી એ જ સંક્રાંતિ “બામરો ભૂત” બની જાય છે તે સોમશ્વર (ઈ સ ૧૧૭૯-૧૨૬૨)ની મીર્તિમુદ્રામાંના નીચેના ઉદ્ધરણ પરથી સ્પષ્ટ થયે

“મયાને યાતુધાને દ્ર વદ્વા નરકાગિષમ્ ।

વિદ્ધરાજેતિ રાજેન્દુયે જશે રાજગણિ ॥” ૨૩૮

અર્થાત— “બમર નામના રમજાનમાંના મોટા ભૂતને બાધીને તે રાજ્ય ૬ રાજ્યઓ ૧૧ પકિતઓમાં ‘સિદ્ધરાજ’ બન્યો ”

તાત્રપત્રોમાં સિદ્ધરાજને ચક્રવર્તિનું એવું વિરોધણ લગાડાયેલું હોવાથી આ પ્રમ ૧ બહુ મોટો ગણાતો હોવો જોઈએ

પોતાના વિ સ ૧૨૫૬ના ભાદ્રપદ અમાસ વાર મગળના પાંચજીના તાત્રપત્રમાં ભીમદેવ બીજો પોતાને “અમિનવસિદ્ધરાજ” કહેવાય છે આ પછીના પચ્ચ ક્રેટનાક તાત્રપત્રોમાં આ મિત્રદ મળે છે આથી સમજાય છે કે માત્ર ૫૦ જ વર્ષના જયસિંહ સિદ્ધરાજ યૌનુધ્યનનો અનુગ્રહીય આદર્શ રાજ ગણના લાગેલો

આ કાવ્યમાં વર્ણવેલા મૂળરાજના સૌગંધ્યવિજય તથા તેના જ શાસન ૧૭ વરમાન આમુદરાજના લાટનિજ્યો ૨૫૦ દુર્ગાશપ્ત શસ્ત્રો કલ્પિત માને છે પરંતુ ૨૫૦ ૨૫૦ ચુ. મોટાએ આનો મયો ઉત્તર આપેનો છે મૂળરાજ પછી ભીમદેવ સુધી કોઈએ સૌરાષ્ટ્ર પર આક્રમણ કર્યાનું કથન મળતું નથી જ્યારે સોમનાથની ભાવબુદ્ધરપતિની પ્રશસ્તિમાં પચ્ચ ભીમદેવ સોમનાથનું પથ્થગનું મંદિર બધાધ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા તે જ રીતે આમુદરાજથી કર્ણદેવ સુધીના મોઈ ચુરેશ્વરે લાટ ઉભાનું સ્થાન ક્યાન મળતું નથી જ્યારે કર્ણનું વિ સ ૧૧૩૬નું નવસારીનું તાત્રપત્ર તેની લાટ પરની સત્તાનું સ્પષ્ટ છે આથી આ પ્રસંગોને સચ માનવા પડે છે

ઉપર ઉતારેલા સરકૃત દ્વાયનના છેલ્લા પ્રોકમાં નકિઓ ચૌનુક્યમુખમણિ રાજા કુમારપાળો પૃથ્વીને અનુલુપી કરી વ્યખીન સનત્સર પ્રવર્તન માટે આદેશ—આવીના આપે છે ત્રિપદિશાલાપુરગચ્છરિતના ૧૦માં પાના ૧૨માં સર્ગના ૭૭માં પ્રોકમાં શ્રી મહાવીરરામીના મુખમાં મુકેલી ભવિષ્યવાણી પચ્ચ કહે છે કે

“દાય દાય દ્રવિગાનિ નિરવચ્ચાડનું જગત્ ।

અઢવિષ્યતિ મેદિયા સ સવત્સરમાત્મન ॥”

અર્થાત— ‘તે (કુમારપાળ) દ્રવ્ય આપી આપીને જગતને ત્રાણમુક્ત રીતે પૃથ્વી ઉપર નિજ સનત્સર આકરો — પ્રવર્તાવશે ”

‘શ્રી જૈન સલ્યપ્રમશ’ના ૮૩માં અકમાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયદેવે શત્રુજયની ચોમુખાટની દૃષ્ટના મળ મંદિરના દરવાજાની ગળી બાજુની એક ધાતુપ્રતિમા ઉપરનો લેખ પ્રમાણિત કરેલો જેમાં શ્રીસિદ્ધદેવમુખાર સ ૪ આપેની છે હેમચન્દ્રાચાર્યના પોતાના “અમિધાનવિતામણિ મોશમાં એમ રચયે (૬ ૧૭૧) ‘સવત્ નો અર્થ સમજાવતા મ્હુ છે કે

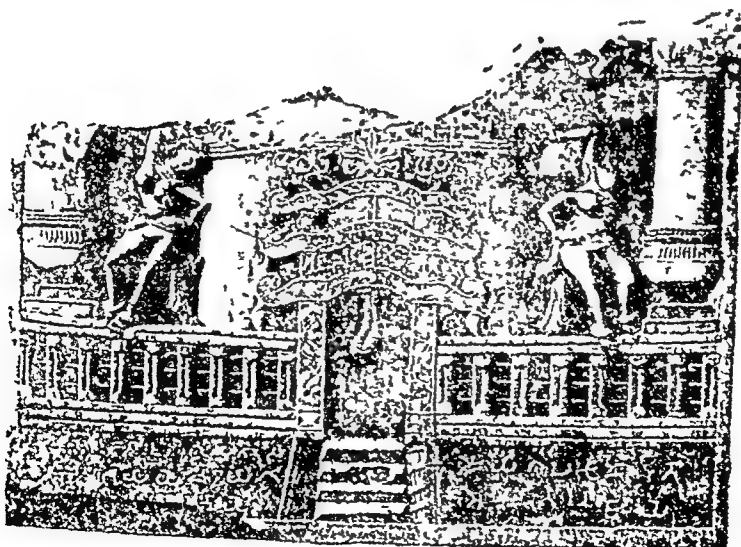
“યયા નિરમસવત્ સિદ્ધદેવમુખારસવત્ ”

આથી વિરોધ પ્રકાશ આ નિપથ પર અઘર્પ્યન્ત પડ્યો નથી પરંતુ કુમારપાળની નૂતન સનત્સર પ્રવર્તનનાની તીવ્ર ધ્વજા ફીટીત ચર્ચાદશે જેને પરિણામે સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રાચાર્ય અને કુમારપાળ એ ત્રણે વિભૂતિઓના નામથી અમિત આ સનત્સર શર થયો હશે.

દૃઢતા, દ્વાથ્રયમા આવેલો કોઈ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉપગતી દોષો-કલ્પિત નથી લેવડ, અન્ય પ્રગન્થો ઉપરાન્ત પુષ્ટતા હોવાથી લેખો અને તાત્ત્વપત્રોએ હેતુચક્રે આપેલી દષ્ટિકતને પુષ્ટિ આપેલી છે એવુકયોની દ્વાથ્રયમાની વગાવણિ પણ આ લેખોનાં તે જ દમમા જોવા મળે છે અને ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો નિર્દેશ દ્વાથ્રયકાવ્યમા નથી કરાયો, તેમાના કેટલાક માટે કદાચ મોખિક આખ્યાયિકાઓ ઉપરાન્ત વિરોધ સ્પષ્ટતા પુગત્રા નળ્યા ન પાવુ હોય. જે તેમજ હોય, તો તે કવિની સન્નગવૃત્તિ જ સૂચવે છે ૨૪૦ ગ૦ ચુ૦ મોદી કહે છે તેમ થી હેમાચાર્ય આ કાવ્યમાં પુગત્રા વિનાની વિગતો લખતે તથા કેવળ આખ્યાયિકાઓને વિના સસોધને નાહિ રવીકાગત્રા, એક સાચા ઇતિહાસકાગત્રે શોભે તેમ, યોગ્ય ઉલનાપ્રયેક ઐતિહાસિક પ્રસંગોને સંગ્રહ્યા છે. ૧૦૦ ન૦ માળવા પર ચટ્ટલા વલ્લભગત્રને માર્ગમા જ મૃત્યુ પામેલો ન વર્ણવતા માળવા પર વિજય મેળવી પાછો આવતાં ચીનરી કવિ કાવ્યને ઓપ પણ આપી શકત, પરન્તુ દષ્ટિકતને ફેગવગત્રુ આ સ્પષ્ટી આગ્યર્થને કુચ્ચુ નથી. જ્યારે જયસિદમુરિ(ઈ સ ૧૩૬૬)એ તો પોતાના કુમારપાલચગ્નિમાં આમુખગત્રા હાથે માલવપતિ સિન્ધુગત્રને હણાવ્યો છે ! આવી ગ્રીગી ગાગતો પણ દ્વાથ્રયમકાવ્યનુ મહત્ત્વ વધારે છે.

તત્કાલીન ગુજરાતની સમાજચિત્રિ તથા સંસ્કૃતિ ઉપર પણ આ કાવ્ય વાણી પ્રકાશ પાડે છે, જે એક સ્વતંત્ર નિબંધ માગી લે છે.

આ સર્વતોમુખી અવલોકનથી પ્રતીતિ થાય છે કે ભારતના આઠ્ઠનિક અને રાજકીય ઇતિહાસના સાહિત્યમા આ કાવ્યનુ સ્થાન બહુ ઊંચુ રહેશે ખરેખર, ગુજરાતના એ સૈથી વધારે પ્રભાવશાળી મહારાજનધિગત્રે ઉપર પરમ પ્રભાવ પાડનાર આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રને ગુજરાતના પ્રથમ ઇતિહાસકાગ ગણવામા અને દ્વાથ્રયનકાવ્યને ગુજરાતના પ્રથમ ઇતિહાસકાવ્ય તરીકે નવાજવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી

સોલંકી રાજવીઓનો ત્યાગધર્મ

શ્રી ચુનીલાલ નરમાન ગાલ

શુદ્ધ તમા જાન ચનાની ગેના સાવળી વરના રાજવીઓનો સમય શુદ્ધ તમા સર પ્રાગના પ્રિય તથા આગાદીનો મગધ હતો ધર્મમગ્ધા નુ અને વિરોધે કુત્રીને સાગધર્મનુ મહત્ત્વ શુદ્ધગતને એ રાગના વિરોધ મમગ્ધા એ વતી ૧૨૫૨ રાજવીઓએ તો સાગધર્મને આપ્યું હોમા મળીને શુદ્ધગતના લોચન પર જે કુત્રી ગપ પાડી હતી, તે ઈનિહાસમા સુવચ્છાદે નોધાયેલી રહેશે

આયત્તમૃતિમા ષગધૂરથી માનવ... ૧૧ પ્રેય ઓ શ્રેયની વિચારણા થતી આવી છે આપાએ જે જે ધમા ગ્યાધ્યા તેમા એ વિચારણા મુખ્યત્વે પ્રવર્તેલી છે અને તેમાથી જે સપ્રાપ્તો ની જ્યા તેઆએ પણ એ જ વિચારણાપૂર્વક પ્રેય તથા શ્રેય પ્રયે તરતમ દષ્ટિ ખમી છે મિત્રોની વિચારણાનો જે કાર્ષ્ણિકનિહાસ સાપડે છે તેમા એક વાર પ્રેયદષ્ટિની પ્રિયતા દેખાર છે તો બીજી વાર તેમાથી શ્રેયદષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હાન એનુય માન્ય પડે છે મિત્રોની પૂર શ્રેયદષ્ટિ નોતી એમ કહી મમન તેમ નથી ભાતમા આવેના આપામા એરી જે શાખા હતી તેના પુત્રા મળે છે પ્રેયદષ્ટિમાથી બુદ્ધિ એશ્વરના અને દેવોપામ્નાન પ્રિયા છે અને શ્રેયદષ્ટિમાથી આત્મચાલુસાના અથવા સાગના નિમ્મયો છે એ સાગના નુ બીજા જન ધમમા ગરેનુ છે બાહ્ય ધમમા પણ તે જ છે પૌરાણિક વર્ધિ માગમા દેવોપાનનાનુ બીજા ગરેનુ છે એના આત્મિક ગુણમાં જ્યા જ્યાર સમાજના મમધારણુમા ગુણના ઉત્પન્ન ગાગા લાગ્યા છે સાગ સારે મેઉનો અમન્વય મનાગ માર્ગો યોગ્યા છે વૈદિક ધર્મમા એ અમન્વયને પ્રયોધનાગ ઉપનિષદ છે જૈન ધર્મ સાગમાગમા દર ત્રો છે પણ તેના આત્મિક સ્વરૂપે તેના આરાધકોને ઓગા કરી નાખ્યા છે અને એવો કાગ આવી હો છે કે જ્યારે આત્મ સાગમુષ્ય શ્રેયની સાથે નમાગના નથા મમાગના નિતરૂપ પ્રેયની આગધનાનો વિમાગી મનાનુ પાવરને નહિ

શુદ્ધ તમા મગ્ધ રી ગેના નોનમી રાજવીઓએ મગ્ધાસન ચનાવરા છના સાગધર્મના અવનમનનુ નુ દષ્ટાન પૂર પા મુ છે એમ તો મગધમાથી પપ એસજ દષ્ટાનો મગે છે પણ તે ઐતિહાસિક ગના પા પ્રિય પ્રિય છે મોનમીવગના રાજવીઓની ત્યાગધર્મની આધિનાના પુગરા ઇનિહાસમાથી માગી જે ઉત્પન્ન થાય છે

એ મોનમી રાજવીઓના આદિ પુત્ર મળ રાજનો મગ્ધાએ આરવડના પોતાના મામાનુ ૧૨૫૨ રી રીપુ હતુ તેનામા બધે પોતાના પૂરવેના પ્રેય મન્મુદગ્ધના સરિઓના ઉવનસ ૧૨ ઉત્તર્ગાદોય તેમ તેજે રાજાસન ચનાવરાની સાથે નસારલાગી તાપન્ને સપિઓ બ્રહ્મચારીઓની સપન્નાના કાર્ય કરી હતી તે સેનર્મ પાળનો અને જૈન ધર્મને આરુ માન આપનો મગ્ધો સમગ્ર ૧૨૬૨ નાનુ તેનુ મોગમા મોટુ મય એ હતુ કે તેજે ઉત્તર પ્રેયમાથી સરિઓને-લાલ પોને નિમત્રી તેમને મમિ ધન અને પશુઓનુ દાન કરી નાના-મોગ મિત્રાત્થો જસારી શુદ્ધ ૧૨૬૨ એ રૂમા ૧૨૬૨ મ ની પગમાં ગ્યાપી હતી એ મય પાળળ તેજે પુત્ર ધન વાપરુ હતુ તે મગ્ધના મિત્રો તથા તાપમોના આશ્રમો મગ્ધા સામે તથા શુદ્ધો સમાજના મગ્ધાએ નતરાગાઓ સાપીને મગ્ધમા નવવચ્છાનાં અપિમગી પણ નીગે રના નેના કેન્દ્ર ૧૨૫૨ ઉપય પ થયા છે

મૂળરાજે અનેક પરાક્રમો કરીને રાજ્ય જમાવ્યું હતું, તેમ રાજ્યનું ધન પ્રજાના પ્રેમ-શ્રેયને માટે વાપરીને સમૃદ્ધિલાગતુ દૃષ્ટાત પોતાના વશજ્ઞને માટે મૂક્યું હતુ. એટલું કર્યા પછી વૃદ્ધ વયે તેણે રાજ્યનો ત્યાગ કરી, શ્રીગ્યજમાં સંન્યાસી તરીકે રહી પ્રભુભક્તિમાં છેવટનાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં.

મૂળરાજની પછી ગુર્જરેશ્વરની ગાદી પર જે જે સોલંકી વંશના રાજપુરુષો આવ્યા તેઓમાં ત્યાગધર્મની આરાધના કેટલાક કાળ મુધી જાળે આભાવિત બની હોય તેમ ચાલુ રહી. તેની પછી ચામુણ્ડ ગુર્જરેશ્વર થયો તે શૈવ ધર્મ પાળતો, છતાં એક જૈન આચાર્યને તેણે ગુરુપદે સ્થાપી તેમના ઉપદેશનો લાભ લીધો હતો. તેણે આળીમેક વર્ષની વયે ગાદીએ બેસી ૧૩ વર્ષ રાજ્ય કરી રાજ્યપદનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે તેના પુત્ર વલ્લભરાજને ગાદી પર બેસાડવામા આવ્યો હતો. ચામુણ્ડમા કામલોલુપતા વિશેષ હતી, એટલે પોતાની બહેનના આશ્રયથી તેણે દ્વિવિદ્યમન માટે સંન્યસ્ત લીધું હતું એમ ઇતિહાસ પરથી જણાય છે. સન્યાસી વેશે કાશીની યાત્રાએ જતા માળવાના પરમાર રાજ્યએ તેની પજવણી કરી હતી તેથી તે પાછો ફર્યો હતો, અને તેના પુત્રોએ માલવનરેશને દગાવ્યા પછી તેનો યાત્રામાર્ગ મુક્ત થયો હતો પરંતુ ત્યાર પછી ચામુણ્ડ વધુ જીવ્યો નહિ તેણે શુકલતીર્થમાં તપસ્યા કરતાં દેહત્યાગ કર્યો હતો.

ચામુણ્ડની પછી, વલ્લભરાજના ઓચિંતા મૃત્યુથી, દુર્લભરાજ ગુર્જરેશ્વર થયો. તેણે લોકોપયોગ માટે ‘દુર્લભ સરોવર’ બધાવેલું જેને નવો ઘાટ આપી સિદ્ધરાજે ‘સદસલિંગ’ તૈયાર કરાવેલું. દુર્લભરાજે પોતાના ભાઈ નાગરાજના પુત્ર ભીમદેવને રાજસિદ્ધાસન પર સ્થાપિત કરીને સંન્યાસ અંગીકાર્યો હતો

ભીમદેવ પ્રતાપી ગુર્જરેશ્વરોમાંનો એક હતો તેના સમયમાં મહમુદ ગઝનવીએ તોડેલું સોમનાથનું શિવાલય તેણે કરી બધાવ્યું હતું. તેણે માળવા સાથે લડીને યશવિસ્તાર કર્યો હતો અને રાજ્યવિસ્તાર પણ કર્યો હતો મદિરો બાધવામાં, દાનો આપવામાં તેણે દ્રવ્યનો ઉપયોગ સારી પેઠે કર્યો હતો વૃદ્ધાવસ્થા થતા તેણે તાપસ જીવન અંગીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પૂર્વે મોટા પુત્ર ક્ષેમરાજનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો તેનો મનોભાવ હતો, પરંતુ ક્ષેમરાજ તો જુવાન વયથી તાપસ જીવનનો અતુરાગી હતો તેણે રાજ્ય લેવાની ના કહી અને ગૃહત્યાગ કરી દિવિગ્યણી પાસે આશ્રમ સ્થાપી ત્યાં નિવાસ કર્યો. આથી ભીમદેવે બીજા પુત્ર કર્ણદેવનો રાજ્યાભિષેક કરી પોતે તાપસ જીવન ગાળ્યું

કર્ણદેવ મહાપરાક્રમી ગુર્જરેશ્વર હતો. તેણે કર્ણાવતી નગર વસાવ્યું હતું જે હાલનું અમદાવાદ છે. તેણે અચંત નાની વયના પુત્ર જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરી સ્વર્ગગમન કર્યું હતું એમ ઇતિહાસ કહે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહની નાની વયમાં તેની માતા મિનળદેવી રાજ્યનો કારભાર ચલાવતી હતી સિદ્ધરાજ જેવો પરાક્રમી નીવડ્યો તેવો જ તે વિદ્યાપ્રેમી પણ હતો. ‘સિદ્ધદેવ’ વ્યાકરણ, ‘સદસલિંગ સરોવર’ અને ‘રૂપમહાલય’ આદિ તેની કીર્તિના સ્મારકો છે. પરંતુ કર્ણદેવથી તૂટેલી સોલંકી રાજવીઓની ત્યાગધર્મની આરાધના સિદ્ધરાજે ન કરી તે અપુત્ર મૃત્યુ પામતાં ક્ષેમરાજનો પૌત્ર કુમારપાળ ગુર્જરેશ્વર થયો.

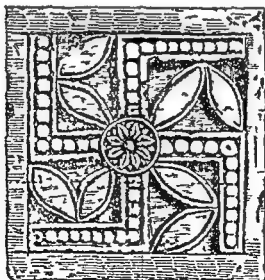
કુમારપાળ શૈવ અને જૈન ધર્મનો સચુક્ત ઉપાસક હશે, એમ તેણે કરેલા કેટલાંક ધર્મકાર્યો પરથી જણાય છે. તેણે શત્રુજયની યાત્રા કરી હતી તેમ સોમનાથની યાત્રા ય કરી હતી. એક ધર્મના તીર્થસ્થાનોનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેના જીવન ઉપર હેમચદ્રાચાર્યના ઉપદેશનો એટલો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે તે વિશેષાશે જૈન ધર્મનો આરાધક રહ્યો હશે એમ માનવું ઘટે છે. કુમારપાળની ધર્મરુચિ અતુપમ હતી તેણે સ્વયં ધર્મારાધન કરવા ઉપરાંત લોકોને ધર્મારાધક બનાવવા અને નિલજીવનમાં મુખી વા નમયકર

યું હતુ તેણે ધનની સુખ વિલામની અને અનેક સસારી વસ્તુઓની આસક્તિ તતઃપણ દાગ ઊડી હતી તે મૃત્યુ સુધી ગળા ગલો પડતુ તેનુ જીવન સપમરડે એવોમા નુ આરાધન નીવડયુ હતું એમ જણાઈ આવે છે

કુમારપાળ પછીના મોનખી વંશના રાજવીઓમા સાગધર્મનુ આરાધન ઉત્તરોત્તર ઘટતુ ચા યુ હતુ માહોમાહેના સપરણથી તેઓ વસાવા લાગ્યા હતા અને જીવનભલહમા દુઃખ દેવાથી મોનખી વંશની જીતગતી ગળા આવી હતી

ગળા ભર્ય કરે યુદ્ધો કરે, દિસા કરે, પીડન કરે અને રસથી અનેક પ્રાપ્તિ સુખા મારો એવો ભજવી જદ્ધ થાય, શક્તિ વડે ધરિત્રો શિથિલ બને વિવાસની તુષિ અનુભવે અને પછી પુનઃ ગળા મોંખી વાનપ્રસ્થ થાય, તાપસ બને જિવા સન્યાસી બની એમકી જીવન ગાળે અને છેવટે મૃત્યુ પામે તે મુખ્ય મહત્વની વસ્તુ છે? પહેલા પાપ કરતુ અને પછી પાપના પ્રક્ષાલનના સત્કાર્યો ગળા એ શુ ભાવ્યરણુ નથી? આના પ્રશ્નો સોનખી રાજવીઓ પૂરતા ઉપરિચિત થતા નથી, તે પૂરે અને તે પછી મયેલા અનેક રાજવીઓ અને તિગ વ્યક્તિઓને તે સ્પષ્ટ છે કે જેમણે ઉત્તર જીવનમા વાનપ્રસ્થ થયાનુ સસાર સજ તપોમન જીવન ગાળવાનુ ઇર્ષ મા યુ હતું

સાગ સારે જ સાગ છે? જ્યારે માનની મિદ્ધિ-અમૃદ્ધિ સપા ન કરનાર પરાક્રમી કે વીરત્વશાની હોય અને એ તરફ આગમિત ન રાખતા તેનો સાગ કરતા તત્પર બને સાગનુ એ ઉચ્ચ મિદ્ધ છે અસમર્થ? અગમિતમાનનો સાગ તે સાગના નામને યોગ્ય જ લેખાય તે નિર્વિધિ કહેવાય આભાનિ રીતે જ તમઅત્વના સમિતયુક્ત મનુષ્ય જીવનમા પોતાના તેજને સ્ફુગવવા લાગે છે એ સ્ફુરણા દ્વારા દરેકી મિદ્ધિ કે પ્રાપ્તિ રેની સમૃદ્ધિ પગની તેની આગમિત સારે જ છે—ધરે છે—જ્યારે તેનો સત્યચુણુ ઉપમા આવે છે ત્રિવ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ગતા પ્રાપ્તિ વસ્તુ પ્રત્યેનો મગ ધરે છે અને તેનો સાગ જગામા રસ મળે છે એ ગતિ તેો એવસુનો—આત્મમજાણનો પથ સાપડે છે પૂરકાથે જે જે રાજવીઓએ—જૈનો કે જૈનેતરોએ—પગક્રમો કર્યા છે અને પછી સસારનો કે સુખસમૃદ્ધિનો સાગ ગયા છે તે ત્રેવ અો શ્રેયનો સમ વડ છે અને આત્મમજાણથે કરાતા એમત સસારલામ જગતા ઓળે મદ વનો નથી

યક્ષપૂજની ઐતિહાસિકતા

શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણે સપ્રદાયોમાં યક્ષપૂજ સ્વીકારાઈ છે તેની ઐતિહાસિકતા તપાસના તે અત્રિ પ્રાચીનકાળથી ઊતરી આવી હોવાનું જણાય છે. યક્ષો પ્રધાનદેવોના પરિવારમાં ગણાતા હોઈ, તેઓને દેવોના અનુચરો તરીકે કેટલેક સ્થળે બતાવ્યા છે. દેવતાઓની માફક યક્ષો, ગંધર્વો, અને વિદ્યાધરોના સ્વતંત્ર ગણો હોવાનું ધર્મશાસ્ત્રકારોએ માન્યુ છે. તેઓને દેવોના કાર્યમાં મદદ કરનારા તેમના સેવકો તરીકે શાસ્ત્રકારોએ કહ્યા છે. વૈદિક સપ્રદાયમાં તો વેદથી આરંભી પુરાણો વગેરે કથાગ્રંથોમાં, તેમના વિવિધ ઉલ્લેખો રજૂ કરતાં યક્ષગંધર્વરાક્ષસા : કહી યક્ષો, રાક્ષસો અને ગંધર્વોને એક જ કોટિમાં મૂક્યા છે. આથી યક્ષગણો દેવોથી ઊતરતી કોટિના હતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ યજ્ઞે સાત્ત્વિકા દેવાન્ યક્ષરક્ષાસિ રાજસા : ॥ એ ઉક્તિ અનુસાર, રાજસી-કામનાઓની ઇચ્છાવાળા યક્ષો-રાક્ષસો વગેરેની ઉપાસના કરતા હોવાનું ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને જણાવ્યું છે.^૧

બૌદ્ધ સપ્રદાયમાં તો યક્ષગણો પ્રત્યે લોકો પૂજ્યભાવ રાખતા હોવાના ઉલ્લેખો મળ્યા છે. એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક યક્ષો બૌદ્ધમતવાદી નહિ હોવાનું સુત્તનિપાતની એક આખ્યાયિકા ઉપરથી જાણવા મળે છે. બુદ્ધ ભગવાન જ્યારે આલવક ગામમાં ગયા ત્યારે તેમણે આલવક યક્ષના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરી તેને બૌદ્ધ બનાવ્યો હોવાનું તે ગ્રંથકારે નોંધ્યું છે.^૨ સયુક્તનિકાય અને મહામાયૂરી ગ્રંથમાંથી જુદા જુદા યક્ષો અને તેનાં સ્થાનોની વિસ્તૃત માહિતી મળી આવે છે.^૩ સુત્તનિપાતમાં પણ યક્ષોના સ્વતંત્ર મંદિરો હોવાના ઉલ્લેખો નોંધાયા છે.^૪

જૈન સપ્રદાયમાં યક્ષપૂજ પ્રાચીનકાળથી પ્રચારમાં આવી હોવાનું જાણવા મળે છે. પ્રત્યેક તીર્થંકરોને સ્વતંત્ર યક્ષો હોવાનું રૂપાવતાર નિર્વાણકલિકા, અને પ્રતિષ્ઠાસારસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે.^૫ આથી જ દરેક તીર્થંકરોની પ્રતિમાના પરિકરોમાં, યક્ષો અને શાસનદેવીઓની મૂર્તિઓ, ખાસ કરીને મૂકવામાં આવે છે. તીર્થંકરોના યક્ષો સિવાય પૂર્ણભદ્ર, મણિભદ્ર, શાલિભદ્ર, લક્ષ્મરથ, પૂર્ણુરથ, શ્રવણ, સારવ્યલ, સર્વકામ, સમૃદ્ધિ, કંઠવક અને અસ્થાતા વગેરે યક્ષોના નામ કેટલાક જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી મળે છે. કલ્પસૂત્રમાં શલ્પાણિ, મુદ્રપાણિ, ઘટિકયક્ષ, અને ભાડીરયક્ષના ઉલ્લેખો નોંધાયા હોઈ, ભાડીરયક્ષનું સ્થાન મથુરામાં તથા શલ્પાણિનું ચૈલ રાજગૃહમાં હોવાનું નોંધ્યું છે.^૬ ઘટિકયક્ષની આખ્યાયિકા નોંધતાં આ જ ગ્રંથકાર નોંધે છે કે, ઝંખી તેનો ભક્ત હતો અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે, તે પોતાના ઉપાસ્યદેવ ઘટિકયક્ષને પ્રશ્નો પૂછી, તેના સાચા જવાબો લોકોને કહેતો હતો.^૭

૧ ભગવદ્ગીતા અ. ૧૭ શ્લોક ૮

૨ સુત્તનિપાત આલવાકસુત્ત

૩ મયુત્તનિજય ૧ ૧૦ ૪ મહામાયૂર્ગ ખાંચ મેન્ડીનલેવી પા ૮૮

૪ સુત્તનિપાત યકખસુત્ત

૫ નિર્વાણકલિકા પા ૩૦ની ૩૭ રૂપાવતાર પા ૧૩૫થી ૧૪૩

૬ બુદ્ધકલ્પસૂત્ર લેખકચક્રીતિની વૃત્તિ પા ૧૪૮૬

૭ એન્ન - વિ ૨ પા ૪૧૪

આ રાગ સૂત્રકારે મયુરમા જૂતગુદા ॥મે યજ્ઞાનનની નોંધ લેતા, તે આચાર્ય આચરણિને તેમા ૧૮નો વખત નિનાસ કયા રીતોનુ જણાવુ છે ૮ અત્યુત શાસ્ત્ર દ્વારમા પામે નવોધાનમા સુ પ્રિય યજ્ઞના મંત્રીની નોંધ લે છે ૮ વર્વાણુ પાસે યજ્ઞપાણિયક્ષના ઉપસર્ગની સ્થાપના છે આથી પૂર્વ ૧૭મા અહીં યજ્ઞપાણિયજ્ઞુ સ્થાન હશે એમ તો જરૂર લાગે છે આજે પણ વ રાગ શહેરની મહા યજ્ઞપાણિયક્ષની ફેરી મોજુ છે તેની જ રીતે શૌરિપુરમા સારાચરયક્ષના મંત્રીની નોંધ પશ્ચિમ સૂત્રકારે આપી છે ૧ આ લગ્ન(હાલનુ વડનગર)ની અંતર ય ૧૫૦૦ સારી રીતે પ્રચલિત હતી, એમ આવશ્યક સૂત્રમા જણાવુ છે ૧૧ ઈ સંના પાચમા છટ્ટા સમમા રચાયેન વાયમ અર સગણિની વસંવર્તિંગીમાથી સુરપ અને સુમનસ યક્ષોની નાધ મગે છે ૧૨ આ બધા પુગવાઓ જૈન સમ્રાટમા યજ્ઞપૂજનની ઐતિહાસિકતા બ્યત કરતા હોઈ તેમા જણાવેના બધા યક્ષો ઉપાગ્રથેનો તરીકે તે જાગે પ્રચલિત હતા કે કેમ તેનો ગ્રપ્ત જવામ આપવો મુશ્કેલ છે જ્ઞા કેટલા યજ્ઞોની ઉપાસના તદ્દાની સમાજમા વહેતી હતી એમ પ્રાપ્ત ઉ નેખો ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે

આ સિવાય ઐહિક કામનાઓ પશ્ચિમ કરનાર દેવ તરીકે વધુ માન્ય બનેન મણિમદ્રપાની ઉપાસના જૈન સમ્રાટમા સારી રીતે પ્રચાર પામી છે વૈદિ અને બૌદ્ધ સમ્રાટોમા પણ મણિમદ્રને યદગર બધાત યક્ષોના અધિગજ તરીકે જણાવતા તેની ઉપાસના માટે વિધિવિધાનો રજૂ થયા છે યક્ષોનો અધિપતિ કુમેરે ગણાતો હોવા છતાં તેઓનો આદ્યપુરુષ મણિમદ્ર હોવાનું રિંદુ ધર્મના પુરાણો કહે છે કશ્વપે સારી સંસ્કૃત નનસર્ગન કર્યુ સારે ખશા નામની પત્નીથી રજતનાભ નામે પુત્ર થયો આ રજતનાભ મણિમ નો પિતા હોવાનું વિધ્વધમાત્તર પુરાણમા જણાવુ છે ૧૩ પુરાણકાર યક્ષગણનો વિગતાર મણિમદ્ર અને તેના ભાઈ પૂર્ણિથી યજ્ઞો હોવાનું મૂલ્યતા તે બધા પ્રપત્તન યક્ષો થયા રોવાનું કહે છે આથી મણિમદ્ર યક્ષગણનો આદિ પૂર્વજ હતો એમ પુરાણોના આધારે જણવા મગે છે મટભાગત કાળે પણ મણિમદ્રનક્ષની ઉપાસના જાણીતી હતી હમરતી જ્યારે એમની િસહાય દશામા વનમા બૂની પડી લાગે તેને એક સાર્થનાહનો ભેગે થયો આ સાધનાહ ભયતીની વિતમ્ વાતા સાભળી તેના પ્રત્યે અનુ પા પ્ર રીત ગતા મણિમદ્રયક્ષ પ્રસન્ન થાઓ, એરો આવીના આપે છે ૧૪ મોટે ભાગે સાધેવાલો વ્યાપારી વૈશ્યો દોષ એની સામાન્ય માન્યતા છે વરુઓમા મણિમની ઉપાસના શ્રદ્ધેય બની હોવાથી, તે કાળે પણ વ્યાપારીનર્જમા મણિમ યક્ષ પ્રત્યે વધુ પૂજ્યભાવ મેનાતો હોવાનું, અપરોક્ષ રીતે આમાથી સ્પ્તન મગે છે

બૌદ્ધ સમ્રાટમા કુમેરે યક્ષને ઝખન તરીકે ઓળખનામા આવે છે તેની ઉપાસના માદશ્વનત્ર વિધિ નિધાનો અને અનુદાનો બાદ તત્રપ્રથોમા જણાવ્યા છે આ ઝખન અર્થાત્ કુમેરના અનુદાનમા મણિમ

૮ આચારાગસૂત્ર ચૂાણ પા ૧૩૧

૯ અત્યુત જ્ઞાસૂત્ર પા ૧

૧ પાઠિકસૂત્ર યજ્ઞોદેવરાત્રીની વૃત્તિ પા ૬૭

૧૧ આવશ્યક સૂત્રચૂાણ પા ૩૩૧

૧૨ વસુદેવલિંગી શુ બ્રામ તર દો જોગીવાય સંચિસરા પા ૪૪૧-૧ ૮

૧૩ કદયવસ્વ તુ વા પતની ચમ્મા નામ્ની ત્વવરિતા ।

વરયા પુત્રા મહાત્માનો વધિનો વધુ રાગ્મો ॥૨॥ વિષ્ણુર્મોચર પુ ૪ ૧ જ ૧૩૭

૧૪ મહાભારત વનપર્વ નવોપાખ્યાન

નવા પૂર્ણભદ્રને કુબેરના અગ્રભાગે બેસારવાનું સાધનમાત્રામાં જણાવ્યું છે.^{૧૫} મણિભદ્ર યજ્ઞગણના આદિપુત્ર હોવા છતાં, તે કુબેરનો અનુચર-સેવક હતો એમ અનેક પુરાણોમાં નોંધ્યું છે આ પરપરાને અનુલક્ષી, ઝડસના અનુશાનમા મણિભદ્રને તેના સેવક તરીકે સ્થાન મળ્યું હશે એમ માનવાને કાગળ મળે છે એટલું જ નહિ, પણ બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં, મણિભદ્ર કુબેરના પરિવાર દેવ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે મણિભદ્રના સ્વતંત્ર મંદિરો પણ તે કાળે વિદ્યમાન હોવાની નોંધ મળે છે. મહામાયૂરીના કથન મુજબ તેમનો સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તે સમયે અદ્ભુતવતીમા હતો.^{૧૬} પવાયા પ્રાચીન પદ્માવતીથી પ્રાપ્ત મણિભદ્રની એક શિરોભગ્ન પ્રતિમા આજે પણ ગ્વાલિયર મ્યુઝિયમમાં મૂકેલી છે તેની નીચે પટ્ટીમાં કોનરેલ લેખના આધારે આ પ્રતિમા શિવનદીના ચોથા વર્ષમા પ્રતિષ્ઠિત કરી હોવાનું જણાવવા મળે છે.^{૧૭} આથી તે ઈ. સ. ના પહેલાખીન્ન સદા જેટલી પ્રાચીન હોવાનું વિદ્વાનો એ અનુમાન્ય છે.

જૈન સંપ્રદાયમા તીર્થસ્થાના યક્ષો સિવાય અન્યતર યક્ષોમા મણિભદ્રનું ગ્ધાન અનન્ય હોવાનું સમજાય છે સર્વકામનાઓ પરિપૂર્ણ કરનાર, એક ઉપાસ્ય દેવ તરીકે તેની ઉપાસના માટે અનુશાનવિધાનો પણ રચાયા છે. વાયક સદાસગણિની વસુદેવહિંદીમાં, પ્રદ્યુમ્ન અને સાળના પર્વજન્મની આકોચના કરતાં, તેઓ બંને આગળના જન્મમાં મણિભદ્ર અને પૂર્ણભદ્ર નામના શ્રેષ્ઠી હતા એવો ઉલ્લેખ છે.^{૧૮} જો કે મણિભદ્રયક્ષ, અહીં પ્રદ્યુમ્નના ગત જન્મના મણિભદ્ર શ્રેષ્ઠી તરીકે અભિપ્રેત નથી જતા મણિભદ્ર અને પૂર્ણભદ્ર નામોનું સામ્ય વિચારના જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ એમ ત્રણે સંપ્રદાયોમા મણિભદ્ર એક ભવ્ય પુરુષ તરીકે વિખ્યાત બન્યા હોવાનું તેની પાર્શ્વશ્રમિકા જણાવે છે. શ્વેતાશ્વરોના કેટલાક ઉપાશ્રમોમા આજે પણ મણિભદ્રયક્ષના સ્થાનો જોવામાં આવે છે. તપાગચ્છના તો તેઓ મુખ્ય વીરશ્રેષ્ઠ ગણાતા હોઈ, રવિકીર્તિએ મણિભદ્ર છદ્માં તેમને તપાગચ્છ કુલમણી તરીકે ગિરદાવ્યા છે.^{૧૯} આમ ભારતની મુખ્ય ધર્મત્રયીમા સુપ્રસિદ્ધ બનેલ મણિભદ્રયક્ષ, એક વિશિષ્ટદેવ તરીકે જૈન સંપ્રદાયમાં ઉપાસ્ય બન્યા હતા એમ સમજાય છે તેટલું જ નહિ પણ લક્ષ્મીપ્રદાતા અને કાર્યસિદ્ધિ આપનાર દેવ તરીકે તેમની ઉપાસના પ્રાચીન કાળમા વધુ લોકપ્રિય પામી હતી એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

વિવિધતીર્થકલ્પમાં જનપ્રભસૂરિએ શત્રુજય પર્વતનું પરમપવિત્ર મહાત્મ્ય આલેખેલું છે. તેમાં આ તીર્થના રક્ષક કપર્દિયક્ષનો પણ સ્વતંત્ર કલ્પ લખતાં, આ યક્ષનું અહીં સ્થાન હોવાનું સૂચવ્યું છે. આ કપર્દિયક્ષની ઉપાસના ભગવાન કૃષ્ણે અહીં એક ગુફામાં કરી હતી.^{૨૦} આ સિવાય ઉદયપ્રભસૂરિએ ધર્માભ્યુદય અપરનામ સદાધિપતિચરિત્રમાં, કપર્દિયક્ષોત્પત્તિ જણાવતા તે કેવી રીતે જૈનધર્માવલખી થઈ, શત્રુજય પર્વત ઉપર યક્ષ બન્યો તે જણાવ્યું છે.^{૨૧} આ બધા ગ્રંથોમાં તેને પ્રામખ્યપૂર્વક, અર્થાત્ ગામના પટેલ તરીકે સૂચવતાં, તે સુરાપાન વગેરે નિષ્ઠ વ્યસનો સેવતો હતો. જેને કોઈ સૂરિશ્વરે

૧૫ માધનમાત્રા ભાગ ૨, ઝલલમાધન પા ૫૬૦

૧૬ મહામાયૂરી ખાચ એન્ડીન લેખ પા ૮૯

૧૭ રાગ સ્વામી ગિવનદીત્વ સંવત્સરે ચતુર્થે. મગિભદ્ર મક્તા ગર્ભ સુસિના મગવતો મગિભદ્રસ્ય પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠાપયન્તિ ॥ ગોઠય મગવા આયુ વલ્લ વાચ ॥ આર્યોલોકકલ સર્વે ઓઃ ઇન્દિયા એન્યુઅલ વિપોર્ટ ૧૬૧૫-૧૬ પા ૧૦૫-૬

૧૮ વાસુદેવહિંદી ગ્રુ લાખાતર હો લોગીલાલ સાહેબ પા ૧૦૮

૧૯ ઘંટાચર્ચ મત્તતર કલ્પ મપાદઃ શ્રી આગલાઈ નવાખ પા. ૩૫

૨૦ વિવિધતીર્થકલ્પ કપર્દિયક્ષકલ્પ

૨૧ ધર્માભ્યુદય મહાનાથ સર્ગ ૭ પા ૫૭-૫૮

પ્રનાથ આપી ભગવાન । એશ્વરનો મન ભવ બનાવો તે કાળક્રમ પામના અર્થે જોડુ દા
પરત ઉપર ચાલો અને આમદાનીયના મત્ત તરીકે આન પામો આવી જ આપ્પારિ
પુગત । પ્રનાથ અપ્રદાના નોનાઈ છે જેના તો મેળા જગુડા ૩ મર્ષા જાની આપ્પારિ । મને તે દા
પરતુ પ્રનાથ-યજ તરીકે પૂનના અંતે ભગવાન કૃષ્ણ જેનાએ જેની ઉપામના કરી હોય તે આરો મુ
આત્મા ત્યા પુનતો દોનાની સમાનના માટે જમ મહે છે જા એકધુ તો સ્પષ્ટ છે ૫ પર્ષિત પ્રતે જે ।
તપ્ર તપમા પૂનમાતથી પૂ ત્વભાવ દનાં એડુ જ નદિ, પધુ સ તપ્તિપતિ મનામાત્ય નરુપાને આપના
પ્રાસા રાડુ ત્ય પરત ઉપર ચાલ્યો દના પુગતન પ્રમથમદમા તેના માટે જલ્પા યુ છે કે, એ વખત
દા જગ્ય પરત ઉપર વરુપાને પર્ષિયતો પ્રાસા મધાનરાડુ સડ મ્યુ જના જત્યા તેઓ પ્રાસા બધાવના
ત્યા ત્યા તેમને ભૂમિમન-લિપિ-ય પ્રાપ્ત થતુ તે જ પ્રમાણે ના પ્રમાડુ જમ સર મતા, પાસામે
ખો વા માવા ત્યાઃ એક પાસાચુગિા દીવે મોમે સપ સામેના જેવામા આવ્યો પરંતુ મનીશ્વરે ત્યા
આવી જેધુ તો તે મનુષ્ય તનમન એમનની દાર દના તેમજે બધાના દેખના તે દાર ઉપાગી લીરો
ઓ કપદિયાની અ । ૪ ભાવે મુનિ ગતા નીચે પ્રમાણે મોડે ઉચ્ચાના

धितामसि न गतामि न कर्तामि, कस्युम माति कामगति न द्याये ॥

अनामि ना निविनवीनगुगानिगेम्मे कपार्नमहर्निगेय सेये ॥ १ ॥

[illegible]

२२ पु ११ प्रथम म त्वाग्नीषि वि मन्त्र आता २ १ १, ३५ विष्णु । ३५ विष्णु । ३५ विष्णु ।

२१ अ०५ १ तै० १ ५७५ ५१ ५४

२४ ५८ दिनांक ५/१०/२०१८ २-२-४

યદાપૂજન માટે વૈદિક સપ્રદાયમાંથી વિપુલ પ્રમાણમાં ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય મળી આવે છે. પરંતુ તેટલાં પ્રાચીન શિલ્પો ખાસ કરીને કોઈ મળી આવ્યા નથી. જ્યારે જૈન સપ્રદાયનાં મુખ્ય અને વૈદિકાઓમાંથી પ્રાદ્યક્ષલિન કેટલાંએ ચતુર્થો મળી આવ્યાં છે. શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને મર્તિકાજ્ઞાનો સર્વનોમુખિ વિદ્યાસ શુભદાળમાં ખૂબ વિદ્યાર્થી હતા, એટલે તે સમયના કેટલાંક અનન્ય શિલ્પો જોવામાં આવ્યાં છે. ત્યાર પછી મધ્યકાળમાં તો મર્તિપૂજનનો પ્રચાર સારી રીતે સમરત ભારતવર્ષમાં ફેલાયો અને યક્ષોનાં જુદા જુદાં સ્વરૂપો બહાર આવતાં અન્ય દેવગણો તરીકે તેમનાં મંદિરો પણ બનવા લાગ્યા. જૈન સંપ્રદાયમાં પણ યક્ષપૂજનનો પ્રચાર મધ્યકાળમાં ખૂબ વિદ્યાર્થી હોવાનું સમજાય છે. ચોવીએ તીર્થંકરોના યક્ષો અને શાસન દેવીઓના રૂપવિધાનો મધ્યકાળમાં નિર્વાત થયા હોવાનું નિર્વાણકાલિકા અને બીજા ગ્રંથો ઉપરથી જાણવા મળે છે. કર્પૂરયક્ષના રૂપવિધાન માટે ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યમાં તેનો નિર્દેશ કર્યો હોઈ, કર્પૂરિને ચાર હાથ, તે પૈકી ત્રણ તથા જમણા ઉપરના બેમાં પાશ તથા અકુશ અને નીચેના બે બાજુના બેમાં કમ્બની થેલી તથા બીજાને મકવા જણાવ્યું છે.^{૨૫} વધુમાં તેમનું વાદન હાથી હોવાનું કહ્યું છે. શત્રુજન્યના એકવીસ નામો વિવિધ તીર્થંકરમાં આલેખ્યાં હોઈ, આ યક્ષના સ્થાન ઉપરથી તેનું કર્પૂરિનિવાસ પણ એક નામ પડ્યું છે.^{૨૬}

દેવકે તીર્થંકરોના યક્ષો અને શાસનદેવીઓની નાનીમોટી અનેક પ્રતિમાઓ તેમના પરિકરોમાં મોટે ભાગે કોતરવામાં આવે છે, જ્યારે કેટલેક સ્થળે યક્ષોના સ્વતંત્ર ચિત્રણો, મંદિરની અંદર દેવકલિકા, કે ગોખલામાં બેસાડવામાં આવ્યા હોય છે. આવી યક્ષપ્રતિમાઓ પૈકી કેટલીક સીરોહી રાજ્યમાંથી, કેટલીક પ્રદર્શનોમાંથી, કેટલીક મધ્યપ્રાંતમાં આવેલ દેવગઢના કિલ્લામાંથી, જ્યારે થોડીકણી શુન્દરાત-કાલિયાવાડમાંથી મળી આવી છે. આવી સ્વતંત્ર યક્ષમૂર્તિઓ પૈકી ગોમુખ યક્ષની પ્રતિમા શત્રુજન્ય ઉપર મોતીશાની ટૂંકમાં આવેલ દેગસરની અંદર મૂકેલી છે. યજ્ઞેટ યક્ષની એક પ્રતિમા પાટણમાં સાલવીવાડા જિલ્લાના ત્રિપુરેશ્વર મહાદેવમાં તથા શત્રુજન્ય ઉપર ચોમખણની ટૂંકના એક મંદિરમાં છે. શિલ્પ અને મર્તિકાજ્ઞાની દૃષ્ટિએ તેનું રૂપવિન્યાસ સિદ્ધહરત કલાકારના હાથે તૈયાર થયું હોવાનું જણાય છે. તુખરુ યક્ષની એક મૂર્તિ આણુ ઉપર દેલવાડમાં, લુણવસહિ મંદિરના દરવાજા બહાર એક ગોખલામાંથી મળી છે, જ્યારે માતંગ યક્ષની સુદર પ્રતિમા કામેશ્વરમાં બીજા નંખરની દેવકલિકાની અંદર છે. આ યક્ષની બીજી એક મૂર્તિ સિરોહી રાજ્યના માલણુગામની અંદર મહાવીર સ્વામીના મંદિરમાંથી મળી છે. અલ્પયક્ષની પ્રતિમા માટે, ચદ્રાવતી નગરીના દરવાજા બહાર ચદ્રાવતી નદીના કિનારે હોવાનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે, પરંતુ હાલમાં તે પ્રતિમા ત્યાં છે કે કેમ તે સમજી જાણવા મળ્યું નથી. મનુજ યક્ષની એક પ્રતિમા કલકત્તાના ધનિયન મ્યુઝિયમમાં છે. પાણમુખ યક્ષની એક મૂર્તિ ગિરનાર પર્વત ઉપર, તેમનાથના દહેરાની ભમતીમાં આવેલ અધારા લોયરામાં હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. ગરૂડયક્ષની સુદર પ્રતિમા, મધ્યપ્રાંતમાં આવેલ દેવગઢના કિલ્લામાં, એક મંદિરની અંદરથી મળી છે, જેનો કલાવિન્યાસ અનન્ય હોવાનું જણાય છે. આ સિવાય સિરોહી રાજ્યના ભરાણુ ગામમાં આવેલ જૈન મંદિરમાંથી પણ આ યક્ષની બીજી મૂર્તિ મળી આવી છે. ગધર્વ યક્ષની નાની પણ અપ્રતિમ પ્રતિમા આણુ ઉપર લુણવસહિના રંગમડપમાં મૂકેલી છે. ગોમેધ યક્ષની પ્રતિમાનું એક શિલ્પ મથુરાના કલાપ્રદર્શનમાં તેમ જ બીજી એક મૂર્તિ દેવગઢના કિલ્લામાં હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. પાર્શ્વ યક્ષની એક પ્રતિમા મુખર્ષના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં મૂકેલી છે, જ્યારે બીજી મૂર્તિ સિરોહી રાજ્યના લાજ ગામની અંદર ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના

મંદિરમાં એ ગોખનામાં બેઠાડેલી છે. દૂધમાં તીર્થસ્નાને પરિ ગેમિનાય પણ યજ્ઞોની કેટલીક સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ પ્રાચીન અર્ચાચીન મંદિરોમાંથી મળી આવી છે, જે યક્ષપૂજના પ્રચારની પ્રતીતિ આપે છે. આ સમયે યક્ષપૂજ અપનાવ્યા ન્તા, યજ્ઞોના સ્વતંત્ર વિગ્રહો અપનાય મળી આવ્યા છે તેનું મુખ્ય કારણ તે બધા પરિવાર દેવ તરીકે અપ્રત્યક્ષમાં સ્વીકાર્યા હોવાથી મૂળ નામોના પરિગ્રહોમાં જ તેમને સ્થાન આપતા તેમના સ્વતંત્ર મંદિરો નિર્મિત હોવાનાની પરપરા ઇતરી નદિ દોષ એમ સમજાય છે. આગળ જણાવેલ યજ્ઞોની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ પણ ખાસ રીતે મૂળ નાયના પરિવાર દેવ તરીકે અગ્ર દેવે-અગ્રે તે યજ્ઞો પ્રથમે અપર્ક વ્રક્ષના શાગે તેમની ઉપાસના માટે તેના ઉપાસકોએ મંદિરમાં પધગની કરી એમ લાગે છે.

યમ ૧૬૨ તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધ થયેલ અશ્વિભ્રમ યજ્ઞની કેળી-પ્રતિમાઓ ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રાંતમાંથી મળી આવી છે. આ પૈકી પંજારતીથી પ્રાપ્ત ભક્તિસિદ્ધાન્તી મૂર્તિ આનિયગના પ્રમુખમાં મૂકેલી છે. આ સિવાય સિંગેદી ગાંધીના લાજ માર અને માન્ય ગામોમાં પિંડા તાતેમીનના યાદીયુવા તીર્થમાં પાનજીપુથી આડ ગાઉ દૂર મળેલી. ગામમાં વિંકાપુર તાલુકામાં આગનો ગામમાં, હોવાના એ નૈન મંદિરમાં અને પ્રભાસ પાનજીના તપાગન્તીય ઉપાશ્રમમાંથી આ યજ્ઞી કેળી મૂર્તિઓ મળી આવી છે. યજ્ઞોની કેળી-ધાતુપ્રતિમાઓ પણ જે મંદિરમાં કે ધર્મ મંદિરોમાંથી મળે છે. પાનજીના મોર્ચનધારી મંદિરમાં યજ્ઞની એ પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા છે જે મનાની દૃષ્ટિએ અનુપમ હોવાનું તેના ભાગ્ય ઉપથી જણાય છે. આ પ્રતિમા અનુપાળના વગર પેથના પુન મુકેલ સ ૧૩૫૦માં બનાવી હોવાનો તેની પાછળ લેખ ગ્રેતરેલો છે. આની પ્રતિમાઓ નૈન સમાજમાં યજ્ઞોપાસના વધુ લોકિય બની હોવાની પ્રતીતિ આપે છે.

૨૭ સ ૧૩૧૦ વર્ષ કાર્તિક સુ ૧૨ શુક્ર સ ૧૨ વેધ દ્વાન શુક્રકેત સનિસ્થના સુનેવાતાવિન

મહારાજા જયારાહ સિદ્ધરાજના ચાંદીના સિક્કા

શ્રી અમૃત પંડ્યા

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર ડૉ. હેમચંદ્ર ગાય પોતાના ગ્રંથ ‘ઉત્તર ભારતનો રાજવંશી ઇતિહાસ માં’ લખે છે. “ભારતીય ઇતિહાસના પૂર્વ મધ્યકાળમાં રાજ્ય કરી ગયેલા અનેક રાજવંશોના સુધાપલે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના ચૌહાણો (સોલકી) ના ઇતિહાસ માટે બેઠતી સામગ્રીની ઊણપ નથી. આ વંશના રાજાઓના સમ્પ્રદાય ઉત્પત્તિ લેખો મળી આવ્યા હોય એટલું જ નહિ પણ એથી વધુ મહત્ત્વની વાત તો આ છે કે તારીખો સાથે એમના ઇવનપ્રસંગોનું વર્ણન કરતા અનેક જૈન ગ્રંથો પણ આપણને ઉપલબ્ધ છે” (The Dynastic History of Northern India, Vol II, Calcutta, 1936, P 933) આ હકીકત છતાં સોલકીઓની ઇતિહાસસામગ્રીની એક ઘણી જ મોટી ઊણપ છે ને ડૉ. હસમુખ સાક્ષીઆના શબ્દોમાં કહીએ તો, “અનહિલ્લવાડના ચૌહાણોના સિક્કા મળતા નથી એ વાત ઈર્ધક આશ્ચર્યકારક તો ખરી. આવડું વિશાળ અને સમૃદ્ધ સામ્રાજ્ય ધરાવતા રાજકર્તાઓને તેમનું પોતાનું ચલણ તો અવગ્ય રહ્યું જ હશે” (Archaeology of Gujarat, Bombay, 1941. P 190)

અનહિલ્લપુરના આ ચૌહાણોને તેમનું પોતાનું ચલણ હવે તેની સાક્ષી તેમનું સમકાલીન સાહિત્ય પૂરે છે શ્રી હેમચંદ્ર ગાયકવાડ દ્વારા ગ્રંથમાં આ ચલણના સિક્કા હોવાની નોંધ વિષે શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ ધ્યાન દોર્યું હતું (‘સંસ્કૃત દ્વાર્યાકાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ’, અમદાવાદ, ૧૯૪૨, પા ૩૧) શ્રી ધરાર્યાકૃત ગણિતસારની એક જૂની ગુજરાતી ટીકામાં સોલકીઓના સમયે પ્રચલિત સિક્કાઓને લગતી કેટલીક માહિતી ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરાએ શોધી કાઢી હતી (J Numismatic Society of India, VIII, 1948, P 138). ન્યુમીસ્મેટીક સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા (ભારતીય નિષ્કવિદ્યા પરિષદ)ના ગ્વાલિયર ખાતેના ૪૨મા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકેના તેમના ભાષણમાં સ્વર્ગસ્થ શ્રી રણછોડલાલ જ્ઞાનીએ તાબેતરમાં શોધાયેલ અહાઉદીન ખિલજીની ટકશાળના અધિકારી શ્રી કુકુર કેરકૃત ‘દ્રવ્યપ્રકાશ’ નામક હસ્તપ્રતમાં કેટલાક સોલકી રાજાઓના ખાસ સિક્કાઓનું વર્ણન હોવાની વાત જણાવી હતી (Ibid, XIV, 1952, P 155) ડૉ. ઉમાકાંત શાહે હાલમાં આ સિક્કાઓને લગતી કેટલીક નવી માહિતી જૂના સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢી છે. (‘Numismatic Data from Early Jain Literature’, J. of M. S University of Baroda, III, 1, 1954, P 57, તથા મને રૂપરૂમાં જણાવેલી કેટલીક માહિતી)

આ પ્રમાણે સોલકી રાજવંશને પોતાનું ચલણ હવે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

- ૧ આ ‘સોલકીઓ’ ઉપગત ગુજરાતના ઇતિહાસમાં બીજા ‘ચાલુક્ય’ વંશો પણ ચલા છે હાલ તો હિના-દેલવાડાના તામ્રપત્રો આપનાર ચાલુક્યો તથા સોલકીઓનો જ સમકાલીન લાટનો ચાલુક્ય વંશ દક્ષિણનાં ચાલુક્યો તો નહીં તો જ એ સોલકીવંશ વિષે નોંધપાત્ર બીજા આ છે કે તેઓ પોતાના લેખોમાં પોતાને ‘ચાલુક્ય’ને બદલે ‘ચૌહાણ’ લખે છે આ ઉપરાંત ઇતિહાસકારો સોલકીઓને ‘ચૌહાણ’ લખે છે આ છતાં ‘ચાલુક્ય’ અને ‘ચૌહાણ’ નામો મમાન જેવા હોવાથી તેમને ઇતિહાસકારો ‘અનહિલ્લપુરના ચૌહાણો’ પણ કહે છે ગુજરાતમાં તેઓ પંચગંગા ક્યાઓ પ્રમાણે ‘સોલકી’ કહેવાય છે મમ્તલાલીન જૈનગ્રંથો તથા બીજા સાહિત્યમાં પણ તેમને ‘ચૌહાણ’ કહે છે

આ સમીક્ષિત પત્રા મોલખીઓના સિક્કા કેમ મળી આવતા નથી તે વાત ભારતીય નિષ્ક વિદ્યાનો એ કોયળે છે

ઉત્તરપ્રદેશના ડા સી જિલ્લાની અગનાથા તહસીલના ૫ નાહો ગામ ખાતે ૧૮૦૫મા ચૂન-પ્રતિ ૧૨ રાત્રી ભોજન (ઈ ૮૪૦-૮૮૦ લગભગ)ના ચાંદીના સાત સિક્કાઓની સાથે સોનાના અનુક્રમે દુધ અને ૬" ટ્રેન વજનના તથા ૮૫" અને ૮૦" જેટલા વ્યાસવાળા બે જૂના સિક્કાઓ પણ મળી આના હતા આ સિક્કાઓ પર જૂની નાગરી લિપિ (મધ્યકાલીન)મા 'શ્રીસિદ્ધરાજ' એવું લખાણ લેવાથી શ્રી આરંબન (R Burn) તે ગુજરાતના સોનાની 'સિદ્ધરાજ'ના હોનાનો અભિગાન વ્યક્ત કરનારનો (Numismatic Supplement to J Asiatic Society of Bengal VII 1907 Article entitled A New Medieval Gold Coin) આ સિક્કા લખતીના પ્રાંશિક સમ્રાટનામના મુદ્રામા આવ્યા હતા જે હજુ પણ સાજ છે ૧૯૩૬મા આ સિક્કા જાપાની નિષ્ક ગાર્મા ગયમદાદુર શ્રી પ્રભાગ યાને ફરી તપાસ્યા હતા તેમની આ તપાસની બાબતમા તેમણે ભારતીય પુરાતત્વખાતાના તત્ત્વનીન કેપ્યુરી નામે ૨૭ જનરલ રામચંદ્ર કાશીનાથ નાં દીગિતની સ્થાલ લઈ શ્રી બર્નના ઉપગ્રોમ્ત અભિપ્રાયને ટેો આપતા જણાવુ હતું આ મને સિક્કાઓ પર ૧૧-૧૨મી સદીના અખરોમા બને બાજુએ 'સિદ્ધરાજ' એવું લખાયું છે આ રાજ્યના સમ નીન મહાનાગ ગોવિ ચંદ (૧૧૧૨-૧૧૬૦)ના સિક્કાઓ સાથે વજન અને ક ની દૃષ્ટિએ આ મળતા આવે છે પણ એમનો આ ૧૨ પ્રકાર નહી જુદો જાતનો છે કારણ કે એમની પાછળ કોઈ દેવ કે દેવીની આકૃતિ નથી વળી આ સિક્કાઓની ધાતુ ભે કે મિશ્રણ વગરનું શુદ્ધ સોનું જણાય છે પણ તેમનો અસામાન્ય આકાર અને અક્ષરોની પડેલી ગંપની અસ્પષ્ટતા જોના લાગે છે કે તે ચંદની સિક્કા તરીકે ભાગે જ ઉપયુક્ત રહ્યા હોય માળનાનિય જોના કોઈ ખાસ પ્રસંગની યાદગારમા તે પાયા હોય તો હેનાય નિ (Two Gold Coins of Siddharaja Jayasimha Numismatic Supplement to J Royal Asiatic Society of Bengal III 2 1937 p 117 118)

૧૯૩૭મા વડોદરા ખાને ઇન્ડિયન ઓરીએન્ટલ કોલેક્શન (ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પંચ) નું સાતમું અધિવેશન ભરાયેલું તેમા તે વખતના મુગર્ધના પ્રિ મ ઓદ વેલ્સ મ્યુઝિયમ ॥ હુરેટર શ્રી ગિલ્ડન ૨ વ નક્ષ આચાર્યે ગુજરાતમા નાણામય ચલણનો ઇતિહાસ (History of Coinage in India) આ નામનો નિમ્ન વાચતા તેમા એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે જણાવુ હતું

"The 12th and 13th centuries of the Christian era form another obscure period in the history of Gujarat coinage The Solankis and Vaghelas have been described in inscriptions as powerful monarchs ruling over Gujarat and Kathiawad and while they have built numerous wells and temples it is surprising that they never exercised the right of coining money A few tiny copper pieces in Prof Hodiwala's collection with the inscription Śrīmājjayasimha are hesitatingly assigned to Siddharaja Jayasimha but besides those pieces no coin of any of the rulers is available in Gujarat which can with certainty be assigned to any one of them (Proceedings and Transactions of the Seventh All India Oriental Conference Baroda 1933, P 695)

સ્વં શ્રી દુર્ગાશક્તર દેવળરામ શાસ્ત્રી પોતાના ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ની ખીણ આવૃત્તિ(અમદાવાદ, ૧૯૫૩)મા પા. ૩૨૪-૩૨૫ પર ‘સિદ્ધરાજના સિક્કાઓ’ આ મથાળા હેઠળ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

“ખીણ એક વાત, ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસમાં પાટણના કોઈ રાજ્યએ પોતાના નામના સિક્કા પાડ્યા હોય એમ દેખાતું નથી એવું મેં લખ્યું છે (ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનો નામના નિબંધમાં), સુનિશ્ચી જિનવિજયજીએ ઉપર કહેલા અમદાવાદ સાહિત્ય સભા આગળના વ્યાખ્યાનમાં આ જ મતલબનું કહેલું છે (પૃ ૫૬). તથા શ્રી ૨૦ થં જ્ઞાનીએ પણ એમ જ કહ્યું છે (શુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા ૧૯૩૪-૩૫, પૃ ૧, પાં ૫૮), અને શ્રી ગિં ૧૦ આચાર્યે શ્રીમન્નયસિંહ અક્ષરોવાળા થોડા ત્રાંખાના કટકા સિવાય બારમા-તેરમા શતકના ગુજરાતના રાજાઓના સિક્કા મળતા નથી એમ પહેલાં લખેલું (વરોદરાની ૭મી ઓ. ઇ. ૧૯૩૩, પાં ૬૬૫) છતાં શ્રી આચાર્યે અને શ્રી જ્ઞાનીએ જ હમણાં નીચેની માહિતી આપી છે કે ન્યુમિસ્મેટિક સપ્લિમેન્ટ નંબર ૭મા શ્રી આરં અને સિદ્ધરાજના એક સોનાના સિક્કાની નોંધ કરી છે, જેમા શ્રીસિદ્ધરાજ આ રીતે શબ્દ છે.”

આ પ્રમાણે સોલંકી રાજવંશમાથી એક માત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહના સિક્કા આપણને મળી આવ્યા છે એક જ રાજના આ અને પ્રધારના સિક્કાઓ પર તેના બે જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે તે ખીના નોંધપાત્ર છે, એટલે કે ઝાસીના સિક્કાઓ પર ‘સિદ્ધરાજઃ’ અને હોડીવાલા સંગ્રહના સિક્કાઓ પર ‘જયસિંહ’ આ પ્રમાણે નામો મળી આવે છે.

આ રાજના તેના પોતાના ઉલ્કીર્ણ લેખોમાં તેણે પોતાનું નામ ‘જયસિંહ’ લખેલું છે. ઇ. ૮ તં હાલમાં ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદને લાગેલ ખાતેથી મળી આવેલા તેના વિક્રમ સવત્ ૧૧૫૬- (ઈ ૧૦૯૯) ના તામ્રપત્રમાં તે પોતાના પૂર્વજોની નોંધ આપ્યા પછી પોતાના વિષે આ પ્રમાણે જણાવે છે :

૫-શ્રીત્રૈલોક્યમહા શ્રીકર્ણદેવપાદાનુધ્યાતપરમમંદારક મહારાજાધિરાજ

૬-શ્રીજયસિંહદેવઃ

(‘Two New Copper-Plate Inscriptions of the Chaulukya Dynasty’, by Dr H G Shastri in the J Oriental Institute, M S University of Baroda, II, 4, P 369).

આ તામ્રપત્રમાં લખાણની નીચે રાજ્યએ પોતાની જે સહી કરી છે તે આબેહૂબ આ પ્રમાણે છે.

શ્રીજયસિંહદેવ

ગાન્ડીના સોનાના સિક્કાઓની આકૃતિ અને તેમાં આપેલ ગળનું નામ આ પ્રમાણે છે

શુ પી મા જ સી પાસે પ વાટા ॥ મે મળી આવેલા મિદ્દરાજ ના સોનાના સિક્કા મૂળ આકાર પ્રમાણે

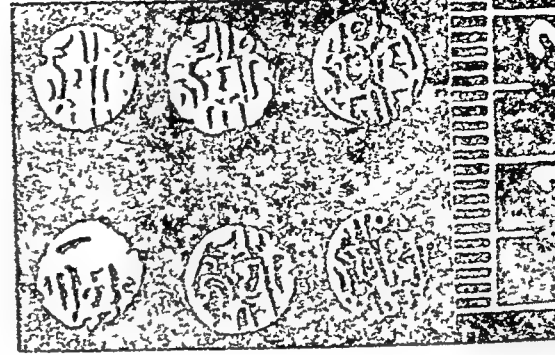
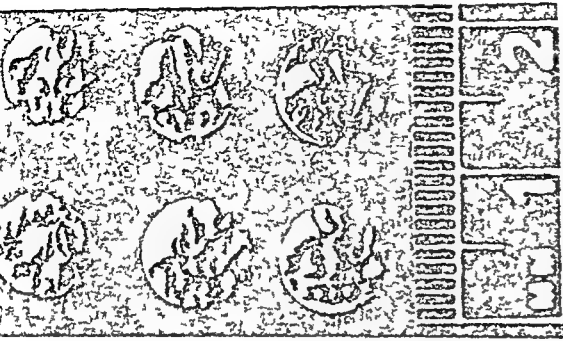
જા સીના સિક્કાઓમાં 'મિદ્દરાજ' નામ જે અક્ષરગતિમાં છે તે અક્ષરગતિની શુદ્ધતા અને તેની પાંચેના પ્રદેશોમાં પ્રચલિત તત્કાલીન અક્ષરગતિની રત્ના મગેશના જગ જુદી પડે છે ત્યારે શુ જા સીના સિક્કાઓમાંથી મિદ્દરાજ તે શુદ્ધગતના મિદ્દરાજ જયસિંહને બ લે મધ્ય કે પૂન હિંદ તરફનો કોઈ ખીન્ને સિક્કારાજ હતો ? પણ હાનિ આ છે કે ઇતિહાસ ગોળે અત્યાર સુધી શુદ્ધગતના સિક્કારાજ વિનાય આ ૧૧મનો ડોઈ ખીન્ને રાજા ગ્લો હોવાનું પ્રમાણુ હજુ સુધી મળ્યું નથી (ભારતગૃહ મળ્યુરૂગીન વારિનવાદ, જે ચિનાવ, પુર્ણ, ૧૮૮૭ વૃં ૮૦૮-૮૦૯) વર્ણી મિદ્દરાજ જયસિંહનું આત્માન્ય ગાન્ડી (શુદ્ધનખ, પ્રાચીન નામ જેજદભૂમિ)ની લગભગ સુધી પ્રચરેલુ હજુ તે એક હમીત છે

ગ્રોં દોડીવાનાના સિખાસપ્રદમાના શ્રીમન્નસિંહ નામનાના તામાના ના ૧૧ નાના જે સિક્કાઓનો C લેખ શ્રી આચાર્યે ક્યો છે તેમના વિષે કોઈ લેખ કે તેમના ચિત્રો પ્રગ્ન થવાનું જાણવામાં નથી

૧૬૧૭નિઘાનગરના સગ્ધાપ અધ્યપ તથા નરી ગ્ધપાયની સર ૧૭ વત્તભભાઈ યુનિવર્સિટીના C૫૫૫૫૫૫૫ શ્રી ભાર્ગવાનભાઈ પોન ગુગતના ઇતિહાસ તથા તેની આકૃતિ ઉ ગિતિમાં ગોડો મધગવે છે અને એના માટે તેઓ રમેશ પ્રયત્નશીન રહે છે મુબઈ એગ્રેટિય ૧૮૮૬ના પ્રગટ થયુ સાર પછીના ૬૦ વર્ષના ગાળામાં ગુગતના ઇતિહાસને લગતી જે નવી સામગ્રી મળી આવી છે તે ફરી તપાસાય અને તેના આસારે ગુગતનો એ બૃહ ઇતિહાસ તૈયાર થાય તે તેમની એ મદદવાદા છે અને પ્રીણતા મેગરીને ભારતની પ્રાચીન નિષિખોના વાચનમાં ગુગતના પ્રાચીન લેખો તેઓ પોતે ફરીથી તપાસી ગયા છે ગુગતના ઇતિહાસના જે જે પ્રકરણો અધારામાં છે તેમના પર પ્રમાણ પથ ૧૫ તેરી એનિહામિ સામગ્રી મેગરના માટે પણ તેઓ સતત પ્રયત્નશીન રહે છે સોલકીઓના સિક્કા મગે તેના માટે તેઓ જ્યા જ્યા જાન છે ત્યા ત્યા આ વિષે તપાસ ચલાવે છે વધવિવિધાનગરની કોનેક્ષેમાં ભાગ્યુત નિવાસીઓ તેમના પોતાના ગામમાં જે એનિહામિ અનરોડો કે સામગ્રી હોય તેમની માનિતી આપે તેરી સ્વચ્છતા તેઓએ પ્રી છે અને તેથી મૂલ્યવાન એનિહામિ માનિતી અસરનના મળ્યા કરે છે

વત્તભનિઘાનગરની એ મેગરના ભાણના મહેસાણા ગિલ્દાના વીજપુર તા.ગુમના પીનરઈ ગામ (કલોન-વીજપુર રેનવે-પાર્ક) પર વીજપુર આનના આ રેશન પહેતા આવે છે અને ખાવતાઓના તામ ખાન મંડુડી જવા માટે લોખ એઈ ગોરે છે)ના શ્રી મોગરીધર મગળ ૧૫ સાર નામના નિવાસી

કેટલાક જૂના સિક્કા શ્રી ભાઈલાલભાઈને દેખાડવા લાવેલા તેમાં આંદોના થોડાક નાના નાના સિક્કાઓ પણ હતા જેમનો ફોટોગ્રાફ નીચે આપ્યો છે.

ચિત્રાઓની આગલી ખાનુએ હાથોની આકૃતિ છે
જે લક્ષ્મીનુ પ્રતીક હોઈ શકે

પાછલી ખાનુએ લખાણની ત્રણ લીટીઓ છે જેમાંની
પહેલીમાં કંઈક 'શ્રી' જેવું વચાચ છે આ સિવાય
ખીલ અક્ષર કપાઈ ગયા છે ખીલ લીટીમાં
શ્રીમદ્વજસિંહ આ નામ ૧૧-૧૨માં સૈકાની
ગુજરાતમાં પ્રચલિત જૂની નાગરી લિપિમાં વચાચ છે
અને ત્રીજી લીટીના અક્ષરો કપાઈ ગયા છે

દરેક સિક્કાનો સરેરાશ વ્યાસ ૮ MM. (આ. ૫").

દરેક સિક્કાનું સરેરાશ વજન ૭.૮૧૫ ગ્રેન

શ્રી આચાર્ય હિલેખેલા નાના તાંબાના હોડીવાળા સગ્રહના અગ્રગટ સિક્કા જે 'જયસિંહ'ના
હતા તે જ રાજના આ આંદોના સિક્કા આપણને મળી આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

આ સિક્કાઓમાંનો જયસિંહ તે ગુજરાતનો જયસિંહ સિદ્ધરાજ હતો કે કોઈ ખીજો રાજ હતો
તે આપણે પહેલા તપાસી લેવું થો

આપણા દેશના ઇતિહાસમાં જયસિંહ નામના અનેક રાજાઓ થયા છે તેમાંના ઓછામાં ઓછા
૨૦ જેટલા જયસિંહો તો ફીક ફીક બનણીતા છે. એમાંના સિંધ (ઈ. ૭૧૭-૭૨૪), કાશ્મીર
(૧૧૨૮-૫૧), આન્ધ્ર (૬૩૩-૬૬૩) અને કર્ણાટક (૫૦૦, ૬૭૧-૬૨, ૧૦૧૮-૧૦૪૩,
૧૦૭૯-૧૦૮૧) ના જયસિંહોને આપણે જતા કરીશું કારણ કે આ રાજાઓ તો જે જૂની નાગરી
લિપિ આપણને પ્રસ્તુત સિક્કાઓના લખાણમાં મળી આવી છે તે પ્રચલિત થતા પહેલાં થયેલા
અગર તો તેઓ જે પ્રદેશોમાં થયેલા હા નાગરી લિપિનું પ્રચલન રહ્યું નહોતું, દા. ત. આન્ધ્ર, કર્ણાટક,
વગેરે. એટલે આ લિપિનો મુદ્દો તથા પ્રાદેશિક સાનિધ્ય જોતા પ્રસ્તુત સિક્કાઓની બાબતમાં આપણે
નીચેના જયસિંહોને લગતી વિચારણા જ ચલાવવાની રહે છે

ડાહુલ (મધ્યપ્રદેશનો નર્મદાકાંઠો) જયસિંહદેવ હૈહુય (ઈ. ૧૧૭૦-૧૧૮૦) : આ રાજાના
સમયના જો કે ચાર ઉલ્લીખલેખો મળી આવ્યા છે (કલચૂરી સ. ૯૨૬ના રીવાના તામ્રપત્રો, ઇન્ડિયન
એન્ડ્રીકવરી ૧૮, પા. ૨૨૪-૨૭; ૩૦ સ. ૯૨૮નો તેવરનો શિલાલેખ, એપી. ઇન્ડિ. ૨.૧૭,

૬૦ સં ૮૨૬નો નામપુર સમ્રાજ્યાનનો લેખ, ઇસ્તિ ધન એન્ની-વરી ૧૮ ૨૧૪-૧૮ અને ગતમેનનો લેખ એપી ઈ પ ૬૦) પણ તેની કારણિ પર તે પ્રમાણ ક્રિતા નથી

માળના પંચમા જયસિંહ (૧૦૫૧-૧૦૫૮) લોજનો ઉત્તરધિવરી તથા શુભગતના સોની બીમર પ્રથમનો તેના નનના પાળના ભાગનો સમ પીન

માળના પંચમા જયસિંહ (૧૦૬૮) જયમર્મનો ઉત્તરધિવરી તથા શુભગતના સોની (૧૦ ૪-૧૦૮૪)નો સમપીન

માળના પંચમા જયસિંહ (૧ ૦૮-૧૦૪૭) માળનાનો છેવનો પંચમા ઉપર-માળના ખાને તેનો નિં ૨૦ ૧૩૬૬નો લેખ છે

માળના જયસિંહ મહાપ(માડુ)નો આ ધાગની હિમે માડુ નજી ના પંચના નિગતા નો નાનો રાજા હતો જેનો ઉત્તરેષ હમીગના બનનાન લેખ(એપી ૦ ઈ ૧૬ ૪૬-૫૦)મા મળી આવ્યો છે આ શુભગતના પીતસદેષ વારેનાનો સમપીન હતો

વાગડ (અમરપુર-નાસના લેન) નિં ૧૧૮૫(ઈ ૧૨૫૧)ના રેઘનાથમિત્ર ॥ જાગેલ ગામ ॥ રિનાયેખમા એ વાગડના જયસિંહની નોંધ મળી આવે છે તે શુભગતના બીમ પીન (૧૧૭૮-૧૨૪૧)નો સમપીન હતો

મેનાડ ઈ ૧૦૦ લગભગમા મેના મા જયસિંહ મીસોરિયા થયો હતો

દક્ષિણ માળના જાનોગના માનદેવ મોનગનો દીખે, જે ૧૪મા સૈ ના આ બાગે થયો હતો

મોનબદ્ધ મ ની નુપચિત પ્રમાણે જૂનાગઢના સુવ્રસમા મજ્જસમા ઈ ૧૧૧૫મા નાજોગાર પટ્ટી એ જયસિંહ ગાદીએ મેયો હતો તેને ૧૧ વર્ષ ગવન કરું હતુ (Proc Indian Hist Congress 1952 pp 170 174 article by Shri H D Velankar)

શુભગત જાણીતો જયસિંહ સિદ્ધનાજ (ઈ ૧૦૬૪-૧૧૪૩)

પ્રસ્તુત સિંધાઓમાનો જયસિંહ ઉપરની ચાદીમાનો એમદ ગણો હતો ૧૬૧ (મધ્યપ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ) શુભગતથી ઘણે ૨ છે પણ નિપિની દૃષ્ટિએ ૧૬૧ના જયસિંહનો મુરો આપમે રિચાગવાનો છે છે કારણ કે પૂર્વ મધ્યપ્રદેશમા જ્યાં શુભગતમા સોનીઓ અને ૧૬૧મા હંસો રાજા હતુ સાર નો પ્રદેશો ॥ લેખોમા નગભગ સગ્યા પ્રગતી નિપિ પ્રવચનિત હતી માળના વિરે પણ તેમજ હતુ પણ આ જયસિંહ પૈદયના છાનની મ્શી માદિતી તેના લેખોમાથી મળતી નથી તે આપમે જેઠે રાજા છીએ રળી તેના મિત્રા હજુ તેના પોતાના પ્રદેશમા મળી આવ્યા નથી તો આટલે આપે શુભગતમા તો મ્શી મજે તે વાન અમનન તેવી છે તેની જ રીતે માળનાના જયસિંહોના નિકા માળના કે પીન્ટે આન મળ્યા નથી મ પનો જયસિંહ ને તેની જ રીતે વાગ મેવા અને દક્ષિણ મારના (જાનોગ)ના જયસિંહો એના મધા નાના રાજ્યો હતા કે તેમણે પોતાના નિકા પાળ્યા હોય એમ ભાગ્યે જ બની શકે તો પણ તેમના મિત્રા તેમના પોતાના પ્રદેશમા ન મળી આવતા છેક શુભગતમા મળી આવે તે પણ મનનાનેગ નથી મો ૧૬૫નો સુગનમા ૧ જયસિંહ મોલકીઓનો ખચિયો હતો તેનો જેઠેએ ને શુભગત ॥ નાનભામ સોની જયસિંહે નિકા ન પાળ્યા હોય અને આ જૂનાગઢના મજે નિકા પાળ્યા હોય અને તે છે શુભગત મુધી આને તે નાન માણ તેની નથી

‘જયસિંહ’ના પ્રસ્તુત સિદ્ધા તાંબુ અને ચાંદી એમ બે ધાતુઓના મળી આવતા સૂચન મળે છે કે આ પ્રકારના સિદ્ધા રીતસરના નાણાંકીય ચલણ માટે જ પાડવામાં આવ્યા હતા, વળી બંને પ્રકારના સિદ્ધા ગુજરાતમાં જ મળી આવ્યા છે આ વસ્તુ સૂચન કરે છે કે આ સિદ્ધા ગુજરાતના જ કોઇ ‘જયસિંહ’ નામના મોટા રાજાના જ હોવા જોઈએ સિદ્ધાઓ પર ‘શ્રીમન્નજયસિંહ’ નામ જૂની નાગરી લિપિમાં છે અને તેનો ‘જ’ અક્ષર જે આકારનો છે તે જોતાં કહી શકાય કે આ રાજા ૧૦માથી ૧૫મા સદી સુધીમાં થયો હોવો જોઈએ ૧૯૫૪ની નાનાલભા અમદાવાદ ખાતે ભરાયેલી ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદના અધિવેશન પ્રસંગે ભરાયેલા પ્રદર્શનમાં આ સિદ્ધાઓના મોટા ફોટોગ્રાફો મૂકવામાં આવેલા તે વખતે ગુજરાતના પ્રાચીન જૈન સાહિત્યના પ્રકાશક વિદ્વાન મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ સિદ્ધાઓનાં લખાણમાં જે ‘શ્રી’ શબ્દ છે તે જયસિંહ સિદ્ધરાજની સમગ્રાલીન હસ્તપ્રતોમાં ‘શ્રી’નો જેવો આકાર મળી આવે છે તેવો જ આકાર પ્રસ્તુત સિદ્ધાઓમાંના ‘શ્રી’નો હોવાનો અભિપ્રાય આપેલો

ભારતીય નિષ્કવિદ્યા પરિષદના મુખપત્રના હાલમાં પ્રગટ થયેલા તેના અંક(પુ ૧૬ ભા ૨, પા ૨૬૩-૪)ના Miscellanea મધાળા હેઠળ સિદ્ધાઓને લગતી જે નવી શોધોની સક્ષિપ્ત માહિતી પ્રગટ થઈ છે તેમાં ‘The Coins of Jayasimha’ આ નોંધમાં મે પ્રસ્તુત સિદ્ધાઓનો દૂક પરિચય રજૂ કરતાં તે જયસિંહ સિદ્ધરાજના હોવાનું જણાવ્યું છે. એની નીચે આ પ્રમાણેની ત્રીનોંધ અપાઈ છે

“Dr U P Shah has suggested to us that these coins might belong to Jayasimha or Jayatsimha, who for some time usurped the Chaulukyan throne after Ajayapāla A copper-plate charter of this ruler was obtained from Kadi, North Gujarat, dated in the year 1280 V S (Indian Antiquary, VI, p 196), where we have in the last line Śrīmajjayasimhadevasya —Editor.”

આ રાજાનું એક માત્ર તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે તે વાંચનાર જાણીતા વિદ્વાન ડૉ૦ ખુલ્લે જણાવ્યું છે

“Our grant No 4 was issued by a Chaulukya ruler, Jayantasimha, who describes himself in the following terms This vain-glorious passage is preceded by the usual vamsāvalī, beginning with Mūlarāja I, and ending with Bhīmadeva II But after naming the latter and giving his titles, and just before the enumeration of Jayantasimha’s own titles, follow the significant words *tadanantaram sthāne*, ‘after him (Bhīma) in (his) place’ Considering these statements, and the further assertion, in the preamble to the grant, that Jayantasimha ruled over the *Vardhpathaka* and the *Gambhūtā pathaka*, it is evident that he was a usurper who supplanted Bhīma for a time As one of Bhīma’s own grants (No 5) is dated in 1283 Vikrama and from *Anahilapātaka*, it follows that Jayantasimha, who dates his grant in 1280 Vikrama, must have been ejected by the rightful owner soon after issuing the grant” (Indian Antiquary, VI, 1877, P 188)

આ થઈ લગભગ પોણેસો વર્ષ પૂરેની વાત આ પત્રીના સમયમા ગુજરાતના ચૌહાણ(ચોળા) વસના ઇતિહાસની જે ઇ સામગ્રી મળી આવી છે તેના આધારે તૈયાર થયેલ ૨૫૦ થી દુગણકર પ્રજાગમ નાસ્ત્રી ॥ ‘ગુજરાતનો મધ્ય ક્ષીન ગજપુત ઇતિહાસ’ નામના પુસ્તકની જે ૧૯૫૩મા ખીજ સુનારેલી આવૃત્તિ બહાર પડી છે તેમા આ રાજ વિશે (પા ૪૧૮-૯) નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે

“ઈ ૧૨૧૮(વિ ૧૨૭૫)નો ભીમવેળ ખીજનો લરાણાનો લેખ મળ્યો હોવાની ઉપગ નોંધ ગી છે પત્રી ઈ ૧૨૧૮થી ૧૨૨૪ વચ્ચેના કોઈ પણ વર્ષમા ઉપર કહેના મુસનમાની હુમનાઓથી તથા પુર્વ બાંનોથી જેની તિજેરીનું તળિયું ઢેખાઈ ગયું હતું તે ભીમવેળના રાજ્યને બળવાન મલિકોએ તથા મતીઓએ આપવા માંડ્યું અને છેવટે જયસિંહ પાટણની ગાદી પચાસી પાડી આ જયસિંહ મુખ્ય મોલખ વસનો કોઈ લાયાત જ હોરી નોંધ્યો જે કે કોઈ પ્રમવમા આનુ નામ નથી અને એના લેખમા એનો મુખ્ય વસ સાથે સમાવતાનો નથી”

આ હકીકત જેના ૧૦ ઉમા નાભાઈ શાહે મારી માન્યતા પ્રિરુદ્ધ પ્રસ્તુત સિક્કા તે આ જયસિંહના હોવાની શક્યતા સારી છે તે મૂલ્યે છે તેમના મન પ્રમાણે વર બે વધારે ગોઠક ગાદી પચાસી પાટણને તદ્દન નાના પ્રેશ પર ગામ્ય ગુનાર કોઈ એવો સોનખ લાયાત કે જેની નોંધ જન પ્રમવાનિ તથા અન્ય સમ ક્ષીન સાતિ યના નિર્ણયોએ લેવાનું ઘણું માંડ્યું નથી તેના આ સિક્કા કોઈ ગે છે પણ જયસિંહ સિદ્ધરાજ જેના ભારતવિખ્યાત અને મહાન રાજ્યના કોઈ શક્તા નથી ન્યુમિસમેટ્રી સોસાયટીના જર્નલના તરીએ ૧૦ શાહના મત્ય વિશે જે નોંધ લખી છે તેના પરથી જણાય છે કે ૧૦ શાહે પોતાની ક્ષત્રીમા આ જયસિંહની તેના તાત્રપત્ર પર શ્રીમજ્જસિંહ તરીકે તેણે કરેલી સહીનો દાખરો આપ્યો છે પણ જયસિંહ સિદ્ધરાજના નામપત્રો પર પણ તેની ‘જયસિંહ’ નામની સગી મળી આવે છે તે વાત ૧૦ ઉ નેખ કમો જણાનો નથી અને મતીઓ વચ્ચે અનર આટલું જ છે કે જયસિંહ સિદ્ધરાજની સહીમા શ્રીમજ્જસિંહદેવસ્ય અને જયસિંહની સગીમા શ્રીમજ્જસિંહદેવસ્ય આ પ્રમાણે લખાય છે તે પ્રસ્તુત સિક્કાઓ પર શ્રીમજ્જસિંહ લખાય છે તે આ પ્રમાણે શ્રીમત્ શાહના કારણે સિદ્ધાઓનું લખાયું જયસિંહની સહીના લખાયું સાથે સામ્ય ધગવે છે પરંતુ આપણે આ તપ્ત પદાનમા ગમ્પનાની છે કે કોઈ ગાન પોતાના હાથે પોતાની સગી પ્રતા આવા વિરોધણો ન બધે મોલખ વસ ॥ તાત્રપત્રોમા મળરાજી થાડી જના જના રાજ્યઓની મતીઓ મળી આવી છે ત્યાં તેમણે પચાસ શ્રીમત્ કે ખીજ વિગેયણ પોતાને હાથે સહીઓમા લખ્યા નથી તેમ કરવાનું કોઈને શોભે પણ નહિ ખીજ પ્રદેશોમા આ સમયના આના અને C૧૬૨થો મળી આવ્યા છે કે જ્યાં રાજ્યઓ પોતાની સહીમા શ્રીમત્ વિગેયણ વાપરતા નથી પણ તેમના સિક્કાઓ તથા તાત્રપત્રાંમા C૧૬૨ખિત તેમના નામો સાથે આ વિગેયણ વાપર્યા છે

વળી જયસિંહની મતીની બામતમા ૧૦ ઉમાકાતખાઈએ જે ભાર મૂક્યો છે તે સહી અશુદ્ધ છે તે વાન C નેખનીય છે આ રાજ પોતાના તાત્રપત્રમા પોતાનું નામ અષ્ટપણે ‘જયસિંહ’ હોવાનું જણાવે છે આ તાત્રપત્ર ઉલ્લનાર ૧૦ બ્યુનર તથા તેમની પત્રી તે કરી વાચનાર પિાનોએ તે શ્રીમજ્જસિંહદેવસ્ય આ પ્રમાણે C ની છે ૧૦ શાહ જણાવે છે તેમ તે સગીનું લખાણ શ્રીમજ્જસિંહદેવસ્ય નથી આ ઉપરથી લાગે છે આ ગમ્પને પોતાની સહી બરોમ્પ ગતા નહિ આવ ની હોય એટલે તેનાથી તાત્રપત્ર પર મતી ગતા શ્રીમજ્જસિંહદેવસ્યને બદલે જેમા બે અપારો (જ અને ન્ત) ખૂટે તે શ્રીમજ્જસિંહદેવસ્ય લખાઈ ગયું તાત્રપત્રો પર આવી અશુદ્ધ સહીઓના આના અને દાખના મળી આવ્યા છે

આ ગ્રંથ મુદ્દાઓની ૭ શુદ્ધ પછી એકે નિર્ણય આપી ગદ્ય કે પ્રસ્તુત સિક્ષાઓ કે જે દોષ એવા ‘જયસિદ્ધ’ના છે કે તેનું અર્થગુ ઉપર ગુરુત્વન (તરતુ તેના અર્થના સિક્ષા આ પ્રદેશમાં પીલવર્ધ અને મળ્યા છે) તથા સંગ્રહ(તેના તાંબાના સિક્ષા આ પ્રદેશમાં મળેલા)માં આશુ હોય તે ‘જયસિદ્ધ’ ને ‘જયસિદ્ધ સિદ્ધગજ’ના નોંધ મળે છે સોલંકી ગણના સિક્ષા વગવના તે વાન તેમના સમકાલીન સાહિત્ય પરથી આપણે જાણીએ છીએ.

ભારતીય સિક્ષાઓના આદ્યપ્રદારના વિદ્યાર્થનો અભ્યાસ કરતા અપાનને જાણાય છે કે ગુપ્ત ગણનાઓએ જે સિક્ષા અલ્પેલા તેમાં સમકાલીન પછી થીમે થીમે કેટલેક કેટલાક અને ગયા અને ગદ્યના હૃદય ગણ ગાગેયદેવ(૧૦૧૫-૧૦૪૦)ના સમયે સિક્ષાઓના આદ્ય-પ્રદાર જે વિશેષતા ધારણ કરેલી તે પ્રમાણે આ સિક્ષાઓની આગલી આજુ સદ્મીની આદ્યતિ અને પાછળી આજુ સીધી ત્રણ સમાનાન્તર લીટીઓનું લખાણ હોય જેમાં ઈન્દ્રિયો સાથે સિક્ષા અવાવનાર ગણનું નામ હોય. આ સિક્ષાઓનો પ્રદાર ગાગેયદેવની રીતે તરિક્કે જાણીનો છે અને દક્ષિણ દિશાને આદ્ય કરતાં જ્યાં જ્યાં ગુરુત્વપ્રતિદાર સામ્રાજ્યના પતન પછી જે અતેજ ગણનો અસ્તિત્વમાં આવેલા (૧૦ તં ૧૦ ગદ્ય કરનાર, દિલ્હી, માળવા, વગેરેના હૃદય, તોમર પંચમર દ્વિતીયગોનાં ગણનો જેમાં ગુરુત્વનું સંગ્રહી ગણ્ય પણ એક હતું) ત્યાં સમયે આ ગાગેયદેવની રીતના સિક્ષા પ્રચલિત થયા હતા આ સિક્ષાઓ એમના પ્રચલનના પ્રદેશમાં સુસ્ત્રિત્તમ રાજ્યના આદ્ય મુદ્ધી આશુ નવા હતા. ‘જયસિદ્ધ’ના પ્રસ્તુત સિક્ષા આ ગાગેયદેવની રીતના જ છે તે તેમના પરના લખાણની ત્રણ લીટીઓ વડે જણાય છે ગાગેયદેવની રીતના સિક્ષાઓ પર સામ્રાજ્યપણે એક આજુ ગુપ્ત રાજ્યઓના સિક્ષાઓની પરપરાએ લક્ષ્મીની આદ્યતિ મધ્યમાં આવતી. પ્રસ્તુત સિક્ષાઓ પર લક્ષ્મીની આદ્યતિને અલ્પે હાથી છે આપણા દેશના ગ્રામીન સિક્ષાઓ પર દેવની આદ્યતિના અલ્પે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે તેના વાહનની આદ્યતિ મધ્યમાં રિવાજ હતો. ગુપ્તના સિક્ષાઓ પર તેમના હૃદયે વિશુત્તે અલ્પે તેના વાહન ગરુડની આદ્યતિ જ મળી આવે છે તે જાણીતી વાત છે. ગાગેયદેવની રીતના સિક્ષા કે જે ૧૧મીથી ૧૪મી સદી સુધી કાન્યકુબજ, જુદેલખર, દિલ્હી તથા ગુજરાતના સોલંકીઓના સમકાલીન બીજા કેટલાય ગણવંશોએ પાનપાતાના પ્રદેશોમાં અલ્પેમાં મળેલા હતા તેમના પર શિવને અલ્પે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે પોશ્યાની આદ્યતિ મળી આવે છે. તો એવા સ્ત્રોતોમાં ‘જયસિદ્ધ’ના પ્રસ્તુત સિક્ષાઓ પર જે હાથીનું ચિહ્ન છે તે લક્ષ્મીનું પ્રતીક છે એમ માનવું ઉપયુક્ત જ છે. આ રીતે હાથીની આદ્યતિ દક્ષિણના કેટલાક સિક્ષાઓ પર પણ મળી આવી છે. મારા મિત્ર ગેં ઉમાશન શાહે મને એકવાર વાતચીતમાં જણાવેલું કે તેમને હાલમાં એક એવી જૂની સાહિત્યિક નોંધ મળી આવી છે જે સોલંકીઓના સિક્ષાઓ પર લક્ષ્મીની આદ્યતિ રહી હોવાનું જણાવે છે. ‘જયસિદ્ધ’ના પ્રસ્તુત સિક્ષાઓ કદમાં છેક જ નાના છે અને તેમના પર લક્ષ્મીની આદ્યતિ સમાર્પ શકે તેમ નથી એટલે આવા સિક્ષાઓ પર લક્ષ્મીની જગાએ તેનું વાહન હાથી કે જે તેની સાહેલી આદ્યતિને લઈ ગમે તેટલા નાના સિક્ષામાં સમાર્પ શકે તે મુદ્ધી હોય એમ માની શકાય.

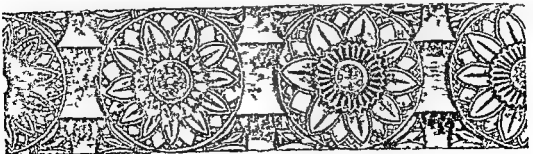
ઉપર જણાવેલા ગ્રંથ મુદ્દા આપણને આ નિર્ણય તરફ દોરી જાય છે કે પ્રસ્તુત સિક્ષા ગુજરાતના સોલંકી રાજ જયસિદ્ધ સિદ્ધગજ(૧૦૬૪-૧૧૪૩)ના જ છે સિદ્ધરાજ માત્ર ગુજરાત જ નહિ પણ આખા દિલ્હી ઇતિહાસમાં મોટો રાજ ગણાયો છે. તેણે મોટું સામ્રાજ્ય ઊંચું ધ્યે હતું. તેના પર આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં ઇતિહાસ નવલકથાદિ સાહિત્ય ખૂબ લખાયું છે પરંતુ ગુજરાત બહારના સાહિત્યમાં પણ તેના વિષે પુસ્તકો લેખાદિ લખાતા મળે છે. હિંદી ભાષાના હાલ સૌથી મોટા અને પીટ ગણાતા મહાકવિ શ્રી મૈયિકીશરજી ગુપ્તે આપણા આ સિદ્ધરાજ વિષે હિંદી ભાષામાં ‘સિદ્ધરાજ’

નામનો એ ઉચ્ચ નિમિત્તો । ચત્રથ ૧૫૦૦ છે જેના રિવેચન પર પણ હિંદીમાં મનન પુત્ર । લખાડ મના છે આના મોગ રાજ્યએ સિમ્લાઓ પાડ્યા હોય તે દેખીતું જ છે અને આ મિકા તાલુ અને ચાદી એમ બે ધાતુઓના જ મળી આવ્યા છે ઝાન્સીના સોનાના સિકા તેના જ હોવાનો નિષ્ણાન નિશાન્થીઓએ અભિપ્રાય આપ્યો છે

ગુજરાતમાં સોનખીઓના જમાનામાં ગવૈસા (Indo Sassanian) સિકાઓ જ ચાલુ રહેના આ વાત આ સિમ્લાઓની શોધ તથા અમ । રીન સારિનિ નોંધોના આધારે બગેચ લાગતી નથી

આ હખી ત જના સોનકીઓના સિકાઓ વિગત સન્નેમોમાં જ મળી આવે છે તેમના ઉત્તરાધિ । રીઓ ગુજરાતના મુરિનમ સુનતાનો (૧૪૦૦-૧૫૭૩)ના સિકાઓની જેમ તે અનારતનાર ઉપનયન થના નથી તેનું ાજી આ લાગે છે ? અનાહીદીન ખીનજી (૧૨૯૫-૧૩૧૫) તરફથી તેના મેનાપતિ ઉતુનખાને ૧૨૯૮માં ગુજરાત પર આક્રમણ કરી સોનખી રાજ્યો એ અત આવ્યો । તો પછી અહીં ખીનજી મેનન ચપાયુ હતું અનાહીદીનના રાજ્યમાં પ્રજા અચાચે રી રહે અને તેના રાજ્યની સામે તે માયુ । બચખી મે તે મોટેલે હિંદુ પ્રજા પર અસલ્ય રવેરા નાખ્યા હતા જીમિયા ઉપરાત હિંદુઓ પર અને વેગઓ લાના હતા વળી ખેડન પામેથી તેની ખેતી રી બપજનો અર્ધોઅરધ ભાગ લેવામાં આવતો હતો ખેત પામે માન આવતો પા વાનના પૂતની જ સમન રહે ? જેથી તે કુ બગવા પૂતો જ જવતો રહી શે તેટલી હે સુધી રવેરાઓ માગતે તેને આર્થિ દષ્ટિએ તદ્દન નીચોની નાખનામાં આવતો પશિયમે ટુમ સમાજ ધમ ધંને લગતી જવાનલારીઓ પૂરી કરના અનાહીદીનના રાજ્ય । જમાં ગુજરાતના ખેત વેપારી તથા અ ધર્મ પામે જે મર્ધનાજી રદાગીના ધં હતા તે તેમણે બના ાની નાખના પચ્યા આ રીને અગાઉના મિકા ૩ બીજી વગરુઓ ૥ રપે ગુજરાતની પ્રજા સોનું ને ચાદી િ િ પર્વેના જ્યા આ બવાનો નાશ ાની નના સિમ્લા વગેરે પા નામાં આવ્યા સોનખીઓના સિકાઓ આમ હિંદી ગણના માટે પહોંચતા તેની વિગત અનાહીદીનની ટ માળના અમનલાર દેકુર દેરના પુતક અમ । રા પરથી જાણના મળે છે

આ જના ને ગુજરાતને આગણે સોનખીઓના સિકાઓ માટે મારી પેકે તપાસ ચલાવનામાં આવે તો, જેમ આ લેખમાં જણાવેના મે રિઆઓમાં તે અચાન મળી આવ્યા છે તેમ તે અનેમ વગેરે ઓમમ મળી આવે

હેમચન્દ્રાચાર્ય : એમનું જીવન અને કવન

પ્રા. રમણલાલ સીંઘ શાહ, એમ. એ.

ગુજરાતના ઇતિહાસમા મુખ, સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ મહાન કહી શકાય એવો યુગ તે સોલકી યુગ આ યુગમા મૂળરાજ, ભીમ, કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ એમ એક પછી એક પરાક્રમી, પ્રગ્વત્સલ અને દુરદેશી રાજાઓ રાજ્ય કરી ગયા અને ગુજરાતની કીર્તિને એની ટાંચે પડોચાડી. લગભગ ત્રણસો વર્ષનો આ જમાનાં ગુજરાતના ઇતિહાસમા મુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો આ મુવર્ણયુગને એની પરાક્રાંતિએ પડોચાડનાર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ હતા અને એ બંને રાજવીઓને મહાન બનાવનાર કલિકાલમયજન. યુગપ્રવર્તક હેમચન્દ્રાચાર્ય હતા. જે સ્થાન વિક્રમાદિત્યના રાજ્યમા કવિ કાલિદાસનું હતું જે સ્થાન હર્ષના રાજ્યમાં બાણભટ્ટનું હતું તે સ્થાન સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના વખતમાં હેમચન્દ્રાચાર્યનું હતું ઇતિહાસમાંથી હેમચન્દ્રાચાર્યને જે આપણે ખસેડી લઈએ તો એ સમયનું અપૂર્ણ અને અધકારમય ચિત્ર આપણી સામે ખંડે થવાનું. હેમચન્દ્રાચાર્ય ન હોત તો તટકાલીન ગુજરાતી પ્રજા અને એ પ્રજાના ભાષા અને સાહિત્ય આટલાં સમૃદ્ધ ન હોત. હેમચન્દ્રાચાર્યના સમય પહેલાં માળવાના બળરોમા ગુજરાતીઓની કેકડી ઊઠતી. સાહિત્ય અને સંસ્કારિતામાં ગુજરાતીઓ શું સમજે એમ ગણી ગુજરાતીઓને તુરંત લેખવામા આવતા. તેને બદલે ગુજરાતી પ્રજાને હેમચન્દ્રાચાર્યે કલા, સાહિત્ય અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ જગત અને સલામ બનાવી એને લીધે એક સમય એવો આવ્યો કે જ્યાં પાટણમાં રહેવું અને પોતાની જાતને પટ્ટણી કહેવગવવું એ ગૌરવ લેવાની વાત બની. તે સમયના ગુજરાતના સાધુઓ, શ્રેષ્ઠિઓ અને સૈનિકો ગુજરાત બહાર પંડાતા હતા

હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવન વિષે સમૃદ્ધ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ગ્રંથોમાંથી પુષ્ટિ મળે છે. પ્રદ્યુમ્નસરિતા 'પ્રભાવકથરિત્ર' મેનુગુચાર્યના 'પ્રબંધચિંતામણિ', રાજશેખરના 'પ્રબંધકોશ' અને જિતમંડન ઉપાધ્યાયના 'કુમારપાળચરિત્ર' નામના ગ્રંથોમાંથી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશે પુષ્ટિ મળે છે. જેમ નરસિંહ અને મીરાં, તુકારામ અને જ્ઞાનેશ્વર, કબીર અને ચૈતન્ય જેવા સતીના જીવન વિશે તેમ જ કાલિકાસ અને લવભૂતિ જેવા કવિઓ કે વિક્રમ અને ભોજ જેવા રાજવીઓ વિશે અનેક દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે, તેમ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશે પણ ઘણી દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે આમાંની કેટલીક દત્તકથાઓ અવૈજ્ઞાનિક અને અનૈતિહાસિક અને કેટલીક તો દેખીતી રીતે જ ખોટી દેરે એવી છે, કારણ કે એક ગ્રંથમા એ એક રીતે આપવામાં આવી હોય અને બીજા ગ્રંથમાં બીજી રીતે આપવામાં આવી હોય હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના યોગના પ્રભાવ વડે અમાસની પૂનમ કરી નાખી હતી, મહમ્મદ ગઝનીને વિમાનમા પોતાની પાસે આણ્યો હતો કે તાડપત્રી ખૂટતા નવાં ઝાડ ઉગાડ્યા હતા—એવી એવી દત્તકથાઓ ન માની શકાય એવી છે એમાં શંકા નથી.

હેમચન્દ્રાચાર્યનો જન્મ સંવત ૧૧૪૫મા કારતક શુદ્ધ પૂનમને દિવસે ધધુકામા થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચાચ અને માતાનું નામ ચાહિણી (અથવા પાહિણી) હતું હેમચન્દ્રાચાર્યનું બાલપણનું નામ ચંગ હતું એમ કહેવાય છે કે એક વખત ધધુકામા દેવચન્દ્રસૂરિ પધારેલા તે સમયે ચાહિણી એમને વદન કરવા જાય છે અને પોતે સ્વપ્નમા એક રત્નચિંતામણિ જોયો હતો તેની વાત કરે છે જ્યોતિષના બાણકાર દેવચન્દ્રસૂરિ ચાહિણીના ચહેરાની રેખાઓ પારખીને કહે છે કે તું એક રત્નચિંતામણિ જેવા

પ્રાચીન જન્મ આપીશ સાર પછી દેવ્ય દ્રશ્ય નિર્ણય તા ચાચા ગરા ફરી જેટલાક વપ બધારે વેચ્ય સુરિ પાળે ધધુમ્બા આવ્યા સારે ચાહિણી એમને વતન કવવા મર્ધ સાથે પાચેક વતનો ચગાવતો ચાહિણી બધારે વન ગતી હતી સારે ચગ મહારાજની પાછે રહી એમની પામે મેમી ગયા હતો તે સમયે દેવચન્દ્રસરિએ ચાહિણીને પેના રત્નચિંતામણિની યા આપી અને પુત્ર પોતાને સોંપના જુદું ચાહિણીનો પતિ તે સમયે બટા ગામ વેપારમાં ગયો હતો એટલે એને પૂછ્યા વિના પુત્ર કેવી રીતે આપી શકે ? દેવચન્દ્રસરિએ ચાહિણીને ખૂબ મનગમી અને મધુ કે પતિ મહારાજામ છે એ કે ત્ય ધધુરી સોત હશે એતે ચાહિણીએ પોતાનો પુત્ર દીક્ષા દેવચન્દ્રસરિને સાપી દીધો અને દેવચન્દ્રસરિ વિગર કરતા બહાત પરાચ્યા દ મ્યાન ચાચ બહારગામથી પાછો આવ્યો પુત્રને ન જોતા ગુસ્સે થઈ ખાધાપીધા વિના પગપામો બહાત ચાચી પર્લોરો અને મેનારેના વેશે ઉચ્ચન મની પાસે જઈ ફિયાદ કરી ઉચ્ચન મનાએ દેવચન્દ્રસરિ પામીથી એ તે પુત્ર મગારી એને પાછો સોંપ્યો, અને પછી સમજા પુ કે આ પુત્ર તારી પામ રાખશે નો જાણ ગણુ તો એ ધધુનો નમરોડ જનરો અને દેવચન્દ્રસરિને સોંપને તો એ મદા । આચાચ બો અને આખી દુનિયામા નામ જગે ' ધણુ સમજાયા પછી ચાચે પોતાનો પુત્ર દેવચન્દ્રસરિને પાછો આપ્યો

સાર પછી નરમે વર્ષે ચગને દીધા આપનામા ચાચી અને એનું નામ પાડનામા આ પુ સોમચન્દ્ર નાના સોમચન્દ્રે સાર પછી સરકૂત પાટૂત અને અપ રા ભાણાનો અવ્યાસ કર્યો સાથે સાથે વ્યા રામ મહામંત્ર યોગ, ન્યાન હતિહાસ, પુ જી તત્ત્વજ્ઞા । વગેરે બિન બિન ગાખાઓનો પણ ઊંઘો અભ્યાસ કર્યા વિદ્યામા પારગત બનતા આ સમયે, અ પખાપી તેજસ્વી યુવાન સાધુને વધુ અભ્યાસાર્થે કારમીજ જગાની છાત્રા યર્ધ સુરએ એને સમજા પુ કે તાર મ્યાન ગુજરાતમા છે ગુજરાત બહાર જગાના મનુષ્યા મેનનાની જરૂર નથી ઉતરોત્તર સુરે પછુ પ્રતીતિ થતી જાય છે કે સોમચન્દ્ર ની નજીનો ધણો નિમમ થયો છે, મેની પ્રજા પશ્ચિત બનવા લાગી છે, એની તેજગિવતા વધતી જ ચાચી છે એટલે એમલો પોતાની પાછે આચાર્યપદે સોમચન્દ્રે સ્થાપનાનો નિર્ણય કર્યો અને પિ સ ૧૧૬૬મા સોમચન્દ્રે એમનીસમે વન દેવચન્દ્રસરિએ ખબતમા નિધિપુત્ર આચાર્યપદે સ્થાપ્યા બો એમનું નામ પા રાગા આ પુ હેમચન્દ્ર એ સમયે હેમચન્દ્રાચાર્યની માતા જેમણે પચ્ચ દીલા લીધેલી છે તે ૧૧૭૦ દીપ છે માતાપુત્ર અને આ રીતે સાનુજનનમા એ મીઝને નિહાળી પ્રમનતા અનુભવે છે હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાની માતાને એ વખતે પ્રવર્તિનીનું પ અપને છે

અહીંથી હવે હેમચન્દ્રાચાર્યનો કીર્તિમગ સર થાય છે પાટપુમા તે સમયે મિદ ૧૪ (બોમોમા ૧૧)ના સંધ્ય જેમણેનું ગળ્ય ચાનતુ હતુ એ સમયે હેમચન્દ્રાચાર્ય દેવચન્દ્ર સાથે પાણ્યમા આવે છે અને બનારસથી આવેલા કુસુ ચન્દ્ર સાથે ધમચન્દ્રમા ભાગ લે છે સારથી મિદ ૧૫ (હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રતિભાનો પરિચય થાય છે તે સમયે મિદગ ની નિદ્રહમમામા ગજનિ તરફથી સારને સ્થાપનુ અને ગજપડિન તરફકે દેવચન્દ્રે મ્યા । ૧૨ એ મોને એ બી ૧ પ્રે તેજેકે દતો અને એ કે રાગનો એ જોથી અમતો હતો એને મિદગને પોતાની નિદ્રહમમામા એ બનેને બ ન હેમચન્દ્રાચાર્યો સ્થાન આપેતુ

સાર પછી સિદગજે માનસ પર ૧૬૩રી એમા એને ફેરે મળી માનસની અગમ મધુરિ ગુજરાતમા ચાનસ માથે એના માજગો માનસથી ચા । ૧૧૧ ભરી દમનનો પચ્ચ લાસ એમા ફિસદરાજે ' બોજ વ્યા રણની પ્રા નેઈ પતિનોને પૂત્ર તો ગુજરાતમા માલ જોજ વ્યાક થ, ૩૧૬ આ માનસુ વ્યાખ્યાન ચાનતું હતું ૩૨૪ત પામે પોતાનું ની મ । ૧૧૨ એવું ચાખ્યા ચવાને દેમચન્દ્રાચાર્ય

સમર્થ છે એમ પડિતોએ જણાવ્યું અને સિદ્ધરાજે હેમચન્દ્રાચાર્યને એવું વ્યાકરણ રચવાની વિનંતિ કરી. એ માટે કાશ્મીરથી અને હિંદના ખીજા ભાગોમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વ્યાકરણોની પ્રતો સિદ્ધરાજે મગાવી આપી. એનો સતત અને ઊંડો અભ્યાસ કરી હેમચન્દ્રાચાર્યે એક ઉત્તમ વ્યાકરણની રચના કરી સિદ્ધરાજની વિનંતિથી એ લખાયું માટે એની યાદગીરી રહે એટલા માટે એમણે વ્યાકરણનું નામ આપ્યું ‘ સિદ્ધહેમ. ’ આ વ્યાકરણની પંડિતોએ મુકત કંઠે પ્રશંસા કરી. સિદ્ધરાજે એની પહેલી હસ્તપ્રત હાથી પર અખાડીમાં મૂકી નગરમાં ફેરવી અને એનો ઠંઢેરો પીટાવ્યો ત્યાર પછી વિદ્વત્સભામાં એનું વિધિસરનું પકન થયું. એ વ્યાકરણની હસ્તપ્રતો તૈયાર કરવા માટે ગુજરાતમાંથી ૩૦૦ જેટલા લહિયાઓને ખોલાવવામાં આવ્યા હસ્તપ્રતો તૈયાર થતા હિંદુસ્તાનમાં ફેરફેર મોકલવામાં આવી. એની એક સુદર હસ્તપ્રત ગજભાડરમાં પણ મૂકવામાં આવી અને ત્યારથી ગુજરાતમાં ‘ સિદ્ધહેમ ’ શીખવવાનું શરૂ થયું કાકલ નામના એક વિદ્વાન પડિતની પાટણમાં વ્યાકરણ શીખવવા માટે નિમણૂક કરવામાં આવી આમ સિદ્ધરાજે હેમચન્દ્રાચાર્યના વ્યાકરણનું બહુમાન કર્યું, અને ત્યારથી હેમચન્દ્રાચાર્ય ખીજા કૃતિઓની રચના કરવા તરફ પ્રેરાવા લાગ્યા.

સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રતિભાથી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે ત્યારથી હેમચન્દ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજના મિત્ર અને માર્ગદર્શકનું સ્થાન લીધું. એને પરિણામે સિદ્ધરાજનો જૈન ધર્મ પ્રત્યેનો અનુરાગ વધ્યો, એને પરિણામે હેમચન્દ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજના જીવન અને સોલકી યુગ વિશે સરકૃતમાં ‘ દ્વાયાશ્રય ’ મહાકાવ્ય લખ્યું, એને પરિણામે સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રાચાર્ય સાથે જૈન દેરાસરમાં દર્શન કરવા જતા અને હેમચન્દ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજ સાથે સોમનાથની યાત્રાએ જતા ધાર્મિક સક્રિયતા અને અસહિષ્ણુતાના એ જમાનામાં હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મના સાપ્રદાયિક સ્વરૂપથી પર હતા, અને માટે જ સોમનાથના શિવલિંગને બ્રહ્મા ત્રા વિષ્ણુર્વા મહેશ્વરો વા નમસ્તસ્મૈ । કહીને પ્રણામ કરી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા હતા સિદ્ધરાજને સર્વધર્મસમન્વયનું માહાત્મ્ય સમજાવનાર પણ હેમચન્દ્રાચાર્ય જ હતા કોઈ પણ ધર્મ માત્ર પોતે જ સાચો છે એવું મિથ્યાભિમાન ધરાવી ન શકે દરેક ધર્મમાં કંઈક અવનવું રહસ્ય સમાયેલું છે, અને માટે જ સહવની ન્યાય પ્રમાણે બધા ધર્મનો સમભાવપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર જ સાચો ધર્મ પામી શકે છે એમ હેમચન્દ્રાચાર્ય માનતા હતા અને એ પ્રમાણે માનતા સિદ્ધરાજને કયાં હતા.

સિદ્ધરાજને સત્તાન ન હોવાથી એની ગાદીએ આવે છે એનો ભત્રીજો કુમારપાળ, અને અહીંથી હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવનનો ત્રીજો તબક્કો શરૂ થાય છે જ્યોતિષના જાણકાર હેમચન્દ્રાચાર્યને અગાઉથી ખબર પડી ગઈ હતી કે નહિ તે બાજુ પર રાખીએ, પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે હેમચન્દ્રાચાર્યે સાધુબાવાને વેશે ભટકતા કુમારપાળને, સિદ્ધરાજના માણસો એનું ખૂન કરવા ફરતા હતા ત્યારે માત્ર માનવતાથી પ્રેરાઈને ઉપાશ્રયમાં તાડપત્રી નીચે સત્તાડી દીધા હતા. આ ઉપકાર કુમારપાળ ભૂલ્યા ન હતા રાજ્યરોહણ પછી શરૂઆતના પદરેક વર્ષ રાજ્ય સ્થિર કરવામાં અને વિસ્તારવામાં ગયા. ત્યાર પછી કુમારપાળ રાજ્યએ પોતાના ગુરુ હેમચન્દ્રાચાર્યની ધ્યક્ષાનુસાર વર્તવાનું શરૂ કર્યું હેમચન્દ્રાચાર્યની ઇચ્છા મુજબ પોતાના રાજ્યમાં પશુવધ, જુગાર, શિકાર, માસભક્ષણ, દારૂ વગેરે પર કુમારપાળે પ્રતિબંધ કરાવ્યો. રાજ્યની કુલદેવી કોથશ્વરીને અપાત્ર બલિદાન બંધ કરાવ્યું પુત્રગૃહિત વિધવાનું ધન જમ થતું બંધ કરાવ્યું જૈન ધર્મ પ્રત્યેના અનુરાગને લીધે ફેર ફેર જૈન મંદિરો બધાવ્યા અને પરમાર્હતનું બિરુદ લોકો તરફથી મેળવ્યું. સિદ્ધરાજની જેમ કુમારપાળને પણ પુત્ર ન હોવાથી જિદ્દગીનાં છેલ્લા વર્ષોમાં એની નિરાશા વધી ગઈ હતી, તે સમયે એના મનનું સમાધાન કરાવવા નાટે હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી.

હેમય ત્યાનજી આજુ કનન સત્તન ઘોમવરાણા તુ એ રે દીર્ઘાનુ. એમો સાપાણુ હતું પોતાનો અનમન સમય પામે આવેલો નાળી તેમજે અગાનન શરૂ થયું મિત્રો પળ અગાઉથી મુચના આપી દીધી હતી એમ કગતા સં ૧૨૨૮ મા ૮૪ વાની રમે એમજી આશા. મયુ

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ હેમય દ્રાચાર્ય અર્થજી જેવુંતેજુ નથી માત્ર મિત્રુરતા. ની અન્ય ભાસાઓના સાહિત્યમાં જ નહિ, વિશ્વસાહિત્યમાં જેને મૂળી સમય એવી સર્વનોમુખી પ્રતિભા સાગા હેમયનાચાર્ય હતા એમની કીર્તિ દેશરિદેશના પ્રાનીન લાસાસાતિય. ના અભાસીઓમાં પાસરેલી છે આ ર્થે ચરો કે અસંગીત મમયમાં એમના કનન અંતે સાતિય ઉપર સૌ પ્રથમ ૧૨ મળીશા કરાઈ એ જર્મન પતિ ૧૦ છુટ્ટ છે શ્રી મૈયાલાન મુનદીએ એમો યોગ રીતે જ શુજરાત ના મળા. જોતિર્ધર તરિષિ ઓળખાયા છે એમની સાતિસમેના ૧૦ રૂં ૨, સચો અને સદિશ પશ્ચિમ યોગપ્રભસ્ય એ એમને મા આપ્યો છે

કમ્પ્ત ગાસ્ત્રમ તવ વિરચિત છન્દા નર દ્વાયથવાડત્તરૌ પ્રથિતો તત્રો પ્રાપ્તિતા શ્રી યાગસાગ તયમ્ ।
તવ સત્તત્તિના નવો મિનસારીના ચરિત તર યજ યત ત વત વિધિતા માદ કુતો વૃત્ત ॥

અર્થાત્— ૧૩ પાં ૫, નુ ૮૦૫૫, દ્વાયથ મળામય નુ મળામય, ૧૩ યોગસાગ, નુ તમસાગ અને મિનસારીના નવા ગર્ન—આ સમય જમણે નુ તે હેમયનાચાર્ય લોમોનો ગોળ ધ્રુવધીતે દુર થી માર ૨”

એમને કે હેમયનાચાર્ય પોતાના મમયમાં આપી પા એક પણ ક્ષેત્રમાં પોતા ના અમર કાળો આપનાનો બાપી રાખ્યો નોતો

એમણે સિદ્ધહેમ—સમ્પત્તિસન નામના વ્યાસજી ની ચા ૫૨ી એ વ્યાસજી ની એ સમયથી તે આચાર્ય સુધી પ્રાકૃત અને અપમશ તાસા ના એ આખા જૂન વ્યાસજી તરીકે ગણા માય છે પ્રાકૃત અને અપમશ ભાસાના બધા જ વિશે આપણો હેમયનાચાર્યના વ્યાસજી જેવું આધારભૂત વ્યાસજી બીજુ એમ મળતુ નથી એટલે ભવિષ્યમાં પણ વસ સુધી એમજી આ વ્યાસજી જ આસા મય તરીકે રહેશે હેમય ત્યાં આ વ્યાસજીમાં—વિશેષ મપમજ ભાસા ના વ્યાસજી ના વિષયોના—ઉદ્દેશ્ય તરીકે વ્યસજી પ્રેમ સૌંદર્ય અને શુભાગ્નિ જે દ્વાઓ આખા હ તે વ્યાસજીના ઉદ્દેશ્ય કગતા ઉત્ત. વિરતા તરીકે નુ જાણીતા કલા છે એ દ્વાઓ એ જમાનાનો આપણો ખ્યા. આપે છે અને સાથે સાથે સાધુ હેમય નાચાર્ય અમારો ગામનો પાણુ અગિયન રહી કેવી કીલુનથી નિર્ભયતા કમે તે ના પાણુ ખ્યાય આપે છે

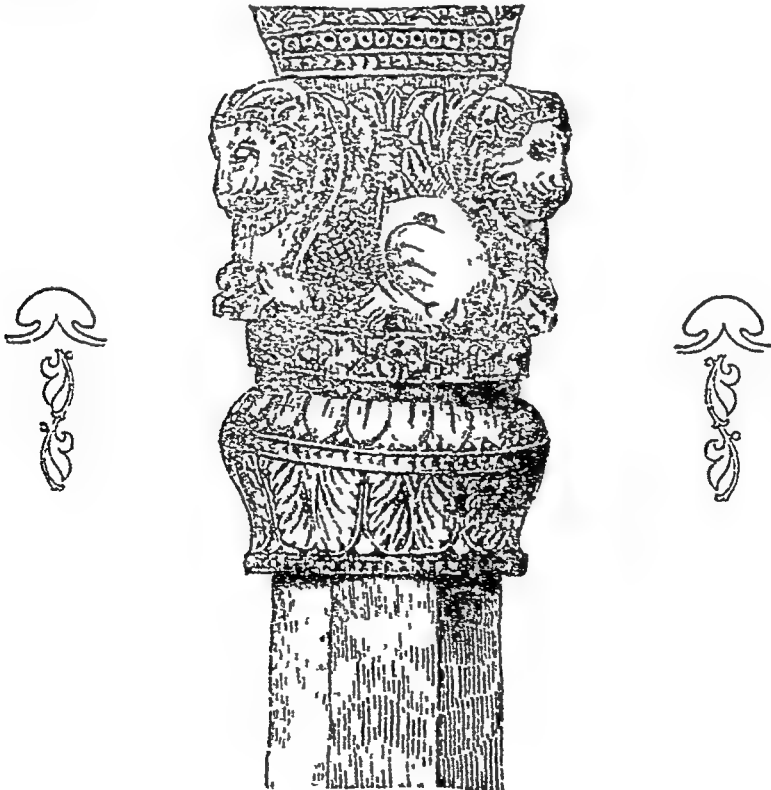
આ ઉપરાંત એમણે અને હેમયના અતિસાનચિંતામણિ અને દેવીનામમાયા જેવા શુભ સત્તો તેસાં અર્થ એ જમાનામાં એમણે એ નહિ પણ મિત્ર મિત્ર દરમિયાનથી નમ નમ નામનો તેસાં નાં સિદ્ધકેમ—સમ્પત્તિસન પછી એમણે નિર્માણમાં, કાળામાં આ નિર્માણમાં એમ નાજ બીજા સામનોની ચા ૫૨ી વ્યાસજી ના નિર્માણ ઉદ્દેશ્ય તરીકે પમ જ કદ કદ એવા નોમની ચના વડે એમણે મરુત અને પ્રાકૃતના નામના ના નામના લખ્યું યોગસાગ મદના ચિત્ર અને પુણ્યો ની તાતે મૂળી પ્રમય દેસા નિર્માણમાં મુખ્ય તિત જસ મદના અથો લખ્યા એમને અનિલના લગે, એમના ના મા મામા એમણે પોતા ના વિવિધ નોંધાઓ હેમયનાચાર્ય મદના નિર્માણ દ્વામાં દના મદના દરિ દના અંતે વેસા પી પડુ દના એમની અંતે તસા નુ મળના નિર્માણ મો

રસિક ગણાતા વિપયમાં એક સરખી આસાનીથી વિહરતી સાહિત્યની સેવા અને ઉપાસનામા એમણે પોતાની જિંદગીના લગભગ ૬૪ જેટલાં વર્ષ આપ્યાં એમણે પોતાના સમયમાં સાહિત્યનો એક વિશિષ્ટ યુગ પ્રવર્તાવ્યો એમ કહી શકાય

હેમચન્દ્રચાર્ય એક જૈનાચાર્ય અને પ્રખર સાહિત્યકાર તરીકે તો મહાન હતા, પણ એક માનવ તરીકે પણ મહાન હતા તેઓ અત્યંત બાહોશ, તેજસ્વી અને વિનમ્ર હતા. હૃદયની વિશાળતા અને ઉદારતા વડે એમણે દેવગોષ્ઠ કે શ્રીપાલ જેવા વિરોધી કે પ્રતિસ્પર્ધાને છતી લીધા હતા. તેઓ સાધુ હતા, છતાં સાંસારિક બાબતોમા રસ લેતા હતા અને તો પણ સસારના રંગથી રંગાયા વિના તેઓ સાસારિક પ્રવૃત્તિઓને પોતાના સાધુત્વના રંગથી રંગી દેતા. તેઓ હમેશાં સપ્રખયથી પરજ રહ્યા હતા પોતાના છવન દરમ્યાન એક નહિ પણ બે રાજ્યઓને પોતાના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત કર્યા હતા અને અત્યંત કુનેહ, કાર્યકુશલતા અને સમભાવ વડે પોતાની ઇચ્છા મુજબ તેમની પામે કાર્ય કરાવી શક્યા હતા લાખોની સખ્યામા એમના અનુયાયીઓ હતા અને છતાં જુદો પથ પ્રવર્તાવવાની એમણે કદી મહત્વાકાંક્ષા સેવી નહોતી એમના શિષ્યો તો એમનાં ગુણગાન ગાતાં થાકતા જ નહિ. કેટલાક તો વિદ્યાભોનિધિમંથમદરગિરિ શ્રીહેમચન્દ્રો ગુરુ. જેવી પકિતઓ ઉચ્ચારી વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પ્રાત કાળમા એમનું સ્મરણ કરતા

હેમચન્દ્રાચાર્ય માત્ર ગુજરાતના જ નહિ. માત્ર હિંદુસ્તાનના જ નહિ પણ જગતના એક મહાન માનવી હતા એમ નિ.સકોચ જરૂર કહી શકાય

એવા મહાન જ્યોતિર્ધરને આપણાં વદન હો !

‘બુશ્કલમ’ સિદ્ધિચંદ્રગણિકૃત નેમિનાથ ચતુર્માસકમ્

પ્રાં ૦ મહુલા ૧૦ મજસુદાર, એમ એ, એનએન બી પીએચ ડી

સિદ્ધિચંદ્રગણિ ઉપાધ્યાય એ ભાનુચંદ્ર ॥ શિવ યાચ આ મ ને ગુરુ શિવ રાહેનશાહ અમરના
રનારમા રતા રના અને સ માનિત થયા હતા

ગુરુ ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર અમરના પામે સમૂહના ચુરમહસ નામ ' બોનતા એન એ અકમરશાહ
તેમના મુખેથી હર રરિવારે ચુરના સમ નામ અમરના રતા ધનિરામનનીચ બાઉનિ લખે છે
બ્રાહ્મણોની માફ સમ્રાટ પણ પ્રાપ્ત માન પૂર્વે શિવ તરફ મુખ રાખી બેલા હતા અને ચુરની
આગવ ॥ કરતા તેમ જ ચુરના સહચ નામનો પણ સમૂહ ભાગમા જ ઉચ્ચાર કરતા” (બાઉનિ ૨, ૩૩૨)

આના પ્રમાણશાળી ગુરુના શિવ સિદ્ધિચંદ્રે બાહ્યાર અમરના પ્રસન્ન મ્યાં હતા અને તે ઉપ થી
સિદ્ધિચંદ્ર પર મિ રો બધાનનાનો બા ગ્રાહે જે નિષેધ મ્યાં હતો તે તેમની પામે જ દુર કાઢ્યો હતો
મિદ્ધિચંદ્રે ‘યાનની’ એટલે ફારસી ભાષાના ધણા પ્રયો બાહ્યારને જિનાસુ જાણી ભાગ્યા હતા

એ શાતિચંદ્ર નામના મુનિએ પણ ‘કૃપાલક્ષ્મી’ નામે સમૂહના ચી અને અમરનાની અમરશાહ
ઉપર ભારે અમર કરી હતી—જેને પશુએટના યાના પાનનમા તથા જગિયા જેવો મર કાની નાખનાની
બા શાહે કૃપા કરી હતી આ શાતિચંદ્ર રાનારધાની રતા એમ સાથે સો જટલી વગુઓમા તેઓ
ધ્યાન ભપી તેને મમરમા દસવી રમતા તેમની જેમ ભાગ્યના શિવ મિદ્ધિચંદ્ર પણ શતાવધાન કરી
નમતા રતા આ સિદ્ધિચંદ્ર પ્રયોગો જોઈ, બાહ્યારહે તેમને બુશ્કલમ ની પત્નીથી નિમ્નિત રાહતા

મહેનાય છે ? એનાર તો બા શાહે બહુ એકથી એમનો લાય પમડીને મ્યુ હુ આપને પાચ
મગ ધો ના મનસમરાણી મોગી પદી અને જગીર આપુ છુ તેનો વી ર કરી તમે જા બનો,
અને આ સાહવેવનો લાય કરો ’ પણ મુનિએ સાધુવેવને બા બો નહિ

બાણુભૂતી ‘કાગમરી’ પર તેના પુરખ ની મીમ ગુરુ ભાનુચંદ્રે આ ઉત્તરભાગની મીમ શિવ
સિદ્ધિચંદ્રે રેલી છે તેની પુષ્પમા તેમજે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે તે ખૂન ઉપરોગી છે

“હનિ શ્રી પાતસાદશ્રી અન્નર જગલ્લિન ક્યમહસનામા ચાપર, શીશુઅસીયકરમોચનાચનેકસુદત
વિધાયક મહોવાચ્યાય શ્રી માનુચંદ્રગણિરચિતાયા તલિષ્ઠ્યાદોત્તરશતાવધાન રાયકમનુનિત બાગાદા
શ્રી અન્નરપદ્મ ‘ચુશ્કલમ’પરામિગન શ્રીસિદ્ધિચંદ્રગણિચિતાયા કાદમરીટીનાયામુત્તરરજ્જીટીના સમાપ્તા ।”

૧ તેમ જ ગુરુ ૨ સોર્ધિત કમવરાન મીમના બાવો ઉત્તેષ છે અને ચતુર્માસકો ની ટીકાના પ્રારંભમાં
મિદ્ધિચંદ્રે આમર રચિત આ રો છે

“વર્તા ગાવધાનાનાં વિવેતો મત્તવાપ્તિનામ્ ।

વત્તા વ પિસાલાળામચેતા પારસીમણિ ॥

મકમ્બરસુત્રાણહનવાનુતપદ્યમ્ ।

દધાન ‘તુ’વદમિતિ’ નિરન્નાહિનાપિતમ્ ॥

તેન વાયકચંદ્રેણ સિદ્ધિચંદ્રેણ તયને ।

મત્તામરમ્ય વાળનાં વૃત્તિચૈત્તિહસતે ॥”

આ ‘ખુશ્કહમ’ સિદ્ધિચન્દ્રગણિ જેવા સમૃત તથા કારસીના પડિત હતા તેવા, લોકલાપા ગુજરાતીના પણ સારા જાતા હતા તેમણે રચેલુ એક ચાર ‘દક’નુ દૂંદું, છતાં છટાદાર ‘ઓમાસીકાવ્ય’ મુરખી સ્વર્ગસ્થ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈને પ્રાપ્ત થયુ હતુ તેમણે તેની નકલ તેમની પામેની જૂની પ્રતિ ઉપરથી ઉતારીને મને મોકલી હતી, જે આ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની તક હુ લઉં છુ તેનુ શ્રેય સ્વં મોહનલાલભાઈને જ ઘટે છે.

આ કાવ્ય ઉપરથી સિદ્ધિચન્દ્રને આપણે ગુજરાતી કવિ તરીકે ઓળખવાનુ બની શક્યુ છે આ ઉપરાંત આ કવિએ ‘કાદમ્બરી કથાનક’નો ગુજરાતી ગદ્ય-સંક્ષેપ પણ તે કથાના જિજ્ઞાસુઓ માટે લખેલો છે જે ‘પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક’ પુસ્તક ૫(૧૯૨૭)મા પ્રગટ થયો છે.

‘નેમિનાય ચતુર્માસકમ્’ની રચના કવિના કારસી ભાષાના અભ્યાસની પણ ઘોતક છે એમા ચાર માસ(શ્રાવણ, ભાદ્રવો, આસો અને કાર્તિક)માથી પ્રત્યેક માસ માટે પહેલા એક ‘દૂહો’ અને પછી બીજા ‘હરિગીત’ એમ બે જદમા પ્રાસાદિક રચના તેમણે કરી છે. ‘દૂહા’ના ચોથા ચરણનો અસ શબ્દ બીજા જદમા પ્રારભમા સસાગવામા આવ્યો છે, અને એ રીતે બન્ને જદને ગૂંથી લઈ ‘સાકળી’ ઉપજવવામા આવી છે

પિગળના ‘હરિગીત’ જદ—જેમાથી આગળ જતાં ‘ગજગતિ’ અને ‘સારસી’ જદ બન્યા છે—તે હરિગીતમા કવિએ કેટલેક સ્થળે બખ્ખે અને કેટલેક સ્થળે ત્રણ ત્રણ અનુપ્રાસ ગોઠવ્યા છે ‘ચારણી ઋતુગીતો નો એક મધ્યકાલીન પદ્યપ્રકાર બન્યુતો છે,^૨ પરંતુ તેની રચના બસો-અઢીસો વર્ષથી પ્રાચીન મળી આવી નથી

તેની સરખામણીમા સિદ્ધિચન્દ્રગણિની ‘ચતુર્માસકમ્’ની રચના પુરોગામી છે, અને તેથી વિશેષ પ્રાચીન છે તેનો રચનાકાળ સંવતના સત્તરમા શતકનો પૂર્વાર્ધ છે, તથા જેના રચનાર સખધી ખૂબ ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત છે તેનુ આ કાવ્ય, ગુજરાતી પદ્યસાહિત્યમા વિરલ છે.

#

શ્રાવણ

(દૂહો) શ્રાવણ રિતુ રલિઆમણી, ધરા સીચી જલધાર,
ચિત-ચાતક ‘પિઉપિઉ’ ચવઈ, મોર ટીઉ મલ્હાર

(હરિગીત) મલ્હાર મનહર કીય મયૂરહ, વીજ ચમકઈ ચિહુ વલઈ;
મદમસ્ત જેવન-જેર-માતી, વિરહી રાજુલ વિલવલઈ,
નિસિ અધારી, નિરાધારી, પિયુ-વિહૂણી પદમણી,
ખુશ્કહમ સાર્ધ મિલિ દિલખુસ, સુહાર્ધ રિતુ શ્રાવણી-૧

#

૧૨ એક દ્વિપદ બેઠએ

(દૂહો)

“ જિનતા તમને વિનવે, નહિ નેહો કે નેહ,
એકવાગ માધા ! આવને, જે અથ આવો જેહ

(હરિગીત)

અથ જેહ આવો, લહે લાયો, ચંત ચ્હાયો સ્થામને
જુવશ-જયો, નાય ના’યો, રૂહણ રૂહાયો કા નને,
વનવેણુ વાતા, રગ-ગતા, ગોળ ગાતા ગાનને
ભરપૂર જોળનમાય, લામન કહે રાવા કા’નને,

—૭ ‘કહે ગદા કા’નને—”

ભાગ-૧નો

- (૬૬૦) ભાગ ૧ સર સુખર ભરે, દીઆ નીચ ન અત
વનિ વનિ ફૂટી વેનીઆ, ભાગર ભણુઈ ભણુણત
- (૬૬૧) ભાગુણત ભાગ ભાગઈ બૂતનિ, કરત ૧ના કામિળી
ગમગ રાતી, લાઈ જાતી સગિ લાન સુખમણી
વિષ્ણુ-નાદ દાદ અગાદ વ્યાપિત ગમિ સમરુ નિગપતિ
સિદ્ધિચક્રેગ વ્યાધિ ‘સાત ૧’-૮લી ગ્રામ ૧૬ગતિ-૭

૭

આશો

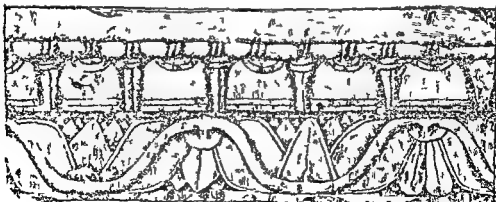
- (૬૬૦) આસો અગિ ડાહ અનિ, ચા-૨યાગી અગ
નિરમન જન રૂપ નિપ લીના-ગનિ નીનગ
- (૬૬૧) વીનગ લીના લાગિ- લુખવા દસ ખેનઈ ૧ ખરુ
દુખ નિસિ દુહની રૂપી મહેની ૧ યણિ કમ પિપ નિરખરુ
મુખ પ્રીતિ સારી કા વિસારી ૧ ચતુર ૧ નન લાકી ચની
સિદ્ધિચક્રે પ્રભુ ચારિ સામુખ રમ અમિ પૂરો રની-૩

૭

કાર્તિક

- (૬૬૦) કટતિગ કાર્તિક માસકો સુભિત ભરો સમ દેસ
પની-પની દીપાનિમ, ભારત પહાઈ ભેખ
- (૬૬૧) ભન ભેખ રેખ બનાઈ ભામિની સમ લો મ-ડામા
આન ગુહ ગુહ - ઈ ઉગા મગિ લાનઈ કુમડા
ગિરિ રતનાચન મિતે જગતુ શીખ બજલક દઈ
સિદ્ધિચક્રે પ્રભુસ વગ-પદિની, સિદ્ધિપુર સુરી લઈ-૪

૭

ભાવલિંગનું પ્રાધાન્ય

૭૦ ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા, એમ બી, બી એસ

‘આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજન તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે.’

આ દશેટીર્ણ વીરવાણીની ઉદ્ધોષણા કરનારા મહાગીતાર્થ વીતરાગ મુનીશ્વર મહર્ષિ આનંદધનજીનું મુલાપિત વચનામૃત છે કે :

‘પરિચય પાતક ધાતક સાધુ શુ, અકુશલ અપચય ચેત ’

પાતકનો—પાપનો ધાત—નાશ કરે, પાપ—દોષને હણી નાખે એવા સાચા સાધુ પુરુષનો પરિચય થાય તો ચિત્ત અકુશલ ભાવના અપચયવાળું (ન્યૂનતાવાળું) બને અને પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય પ્રાપ્તિ હોય તેની પાસેથી પ્રાપ્તિ થાય. ઐશ્વર્યવત્ હોય તે દારિદ્ર્ય કેડે ‘કૃવામા હોય તો પાતક—ધાતક સાધુનો હવાગમા આવે.’ જેને પ્રવચનવાણી પ્રાપ્તિ હોય અર્થાત્ આત્મપરિણામ પામી પરિચય હોય, એવા ‘પ્રાપ્ત’ પરિણત ભાવિતાત્મા સાધુપુરુષ જ તેની પ્રાપ્તિમાં આત્મ ગણાય સાધુ કોણ ? અને કેવા હોય ? તે વિચારવા યોગ્ય છે. સાધુના કપડાં પહેર્યાં, દ્રવ્યલિંગ ધાન્ય કૃષ્ણ, એટલે સાધુ બની ગયા એમ નહિ, પણ આદર્શ સાધુગુણસપન્ન હોય તે સાધુ, જેનો આત્મા સાધુત્વગુણે ભૂપિત હોય તે સાધુ, સમ્યક્ દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગને સમ્યક્પણે સાધે તે સાધુ, જે આત્મજ્ઞાની ને ખરેખરા આત્માગમી વીતરાગ હોય તે સાધુ, એ વાર્તા રપષ્ટ સમજી લેવા યોગ્ય છે અત્રે આવા ભાવસાધુ જ મુખ્યપણે વિવક્ષિત છે. ‘આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજન તો દ્રવ્યલિંગી રે,’ તેમ જ ‘મુનિગણ આતમરામી રે’ ઇત્યાદિ આનંદધનજીના અન્ય વચનો પણ આ જ સૂચવે છે

શાસ્ત્રોક્ત સાધુ ગુણ—ભાવથી રહિત એવા દ્રવ્યાચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો ખોટા રૂપિયા જેવા છે તેને માનવા તે તો કૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે અને તે રૂડુ નથી, માટે ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુ આદિનું જ માન્યપણું શાસ્ત્રકારે સમત કરેલું છે. આવશ્યકનિર્ણયક્રિતિમા ધાતુ અને ભાવસાધુનું જ માન્યપણું : જાપના દષ્ટાંતે શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામીએ અને યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમા નિષ્કપાયતા જ યોગબીજ પ્રસંગે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ એ જ વાત રપષ્ટ કરી છે ? સાધુતાનો માપદંડ નમસ્કાર મત્રમાં પણ પંચ પરમેષ્ઠિ મધ્યે જેને ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે તે મુખ્યપણે યથોક્ત ગુણગણગુરુ ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુને અતુલક્ષીને મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ તો આ અંગે પચાશક શાસ્ત્રમાં હરિગર્વના

૧ ‘ભાચાર્યાદિષ્વપિ સ્તેતદ્વિશુદ્ધ ભાવયોગિણુ ।’ — શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

“ત્રિવિશિષ્ટેષુ ? આહ ‘ભાવયોગિણુ’ ન દ્રવ્યાચાર્યાદિષ્વર્મજલક્ષણેષુ,
કૃતરૂપે સ્વરૂપદુરેરપ્યસુન્દરત્વાત્ ।” — શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્તિ

આ અંગે વિગત નિજામુએ આ લેખકે અવિનંદન દેવાનું (‘સુમનોનદની’ બૃહદ્ પીઠા) કરેલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથનું અવલોકન કરત

કરી છે કે-૨ સાધુની નાનકોયથી હો તો કદાચ અતિ અનિ સ્વભાવે સર્વવ્યાપી કપાલનો ઉપયોગ હોય, બાળી તો કપાલ હોય જ નહિ અને જે હોય તો તે સાધુ જ નથી પરંતુ કે સર્વ અતિચારી સમગ્રના ઉપયોગી હોય છે પણ અનનાનથી આ બાર કપાલના ઉપયોગી તો સર્વોત્તમ યતો હોવાથી મૂલહેવ પ્રાપ્તિ લાગે છે અર્થાત્ સાધુપણ જ મૂલથી નહ થાય છે તાત્પર્ય કે લગભગ વીતરાગ જેવી-નીતમગત શા જેવી હોય તે જ સાધુ છે અને વીતરાગના-નિષ્પાપના એ જ સાધુનાની કસોટી વા માપ છે ૧

આમ અષ્ટ શાસ્ત્રગ્રંથિતિ આ અઠ ગાળાઓની દૃષ્ટિ તો પ્રાય વિગત-માલ વેપ પ્રત્યે હોય છે એને તે તો મુગ હોઈ લોળવાઈ જઈ વેપમાં જ સાધુપણુ રૂપે છે અને બાહ્યાત્મકી-સાધુવેપવારી પણ આત્મજ્ઞાનથી રહિત એનાઓને શુરુ કરીને થાય છે અથવા આ તો અમારા બાહ્ય-ઓની દ્રવ્યલિંગ કુન રાગ નના આચાર્ય છે, અમારા મા રાગ છે, એના મમત્વ ભાવથી પ્રેરણાને પોતાના કુનશુરુ મમત્વ-અભિમાન રાગે છે પણ ભાવયોગી એના ભાવાચાર્ય બાવઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ જ મુખ્યપદો માન્યપણુ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે, તે લગભગ રાગતા નથી તેમ જ બાહ્ય પ્રયત્નમાં માનથી બાહ્યલિંગ સુ છે એમ ૧વી મારણુ કે ક્યુક માન લાગથી શુરુગ નિર્મિત બનતો નથી, એ વસ્તુરિયતિનો પણ વિચાર કરતા નથી

“લાલ પદ્યતિ લિદ્ધ, મધ્યમનુદિર્ચારયતિ વૃત્તમ્ ।

બાગમતત્ત્વ તુ શુધ પરીક્ષતે સવ્યન્નેન ॥

ગદ્ય લિદ્ધમસાર, તત્પતિરદ્ધા ન ષમનિવ્યસિ ।

ધારયતિ કાર્યસત્તો યમાચ નિદ્યમ્બોડ્યેતત્ ॥

બાહ્યમથત્ત્યાગાન વાચ નવન તદિતરસ્થાપિ ।

વજ્રુપમાનત્યાગાન દિ શુભો નિર્મિતો મયતિ ॥”

— શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિદત પોશક

“કૃદ વિમ જિમ પ્રગટ વિ મઃ જાણી નમતા હોય

નિદ્ધપસ જાણી ભગતા, તિમ જ કહ્યો તસ પો ૨ જિનશુ ।

— શ્રી યશોવિજયજીવન સા ૪ માધારાનવન

પણ પ્રાન જન તો આગમતત્વ તો વિચાર કરે છે અર્થાત્ આગમાનુસાર, શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમણે યથાસન આચરણરૂપ તારિત્વ સાધુત્વ છે કે કેમ તે ૧ સમીક્ષા કરે છે અને જે ભાગ યથોક્ત આ ૨ નિગ્રમ શ્રમણુપણ દર્શ થા તેનો જ સાચા સાધુપદો રવીમાર સાચા સાધુ, બાવ મુનિ, જે કે કારણુ તે વિચારે છે કે— સમગ્ર રશનના ભાવિરતમ શુદ્ધ લિપ્તુ, યતિ, શ્રમણુ કોણ ? મોક્ષમાનની જે નિરતર નિમળ સાધના કરતો હોય તે જ સાચો સાધુ છે બાકી તો વેપધારી છે જે શુદ્ધ આત્મનરૂપને જાણતો હોય અનુભવતો હોય, જે આત્મા ૧વી હોય તે જ ભાવમુનિ છે, બાળી તો નામમુનિ છે જે દેહધારા માન નિર્લેપ વૃત્તિ કરી અપ્રમા પદો નિર્ગમ થતી પામે છે તે જ લિપ્તુ છે, બાકી તો પારિવર્તી-બલદરશી

૨ “ચરિમાણ વિ તદ્દ વેય સજ્જનકમાયસમમ વેવ ।

મારદ્ધાણ પાય અસર વિ કુ કાળોત્તેજ ॥

સ વેવિય અરવારા સજ્જનાણ તુ વચ્ચગ્રો દ્ધાતિ ।

મૂલ્ટેજ પુણ હોર કારસન્દ વચ્ચાણ ॥”

— શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિદત પચાશક

માની સત્પુરપોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુમત્તા । જે સદા અન્યથા તોય આી જે મમતિતી પુરુષ
સા જૂન એવી સન ક્રિયાના આચરનાગ તોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે તે જ સાચા
મુનિ છે, તે જ સાચા નિર્ગથ છે, યાગી તો ‘દ્રવ્યિંગી’ વેપારીઓ છે આમ તે જીયતા હો ।
મુખ્યપણે તેના સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાનાચાર આદિ જ તે ગાને છે, તેમના આ -ભવિત કરે છે

આત્મમાની શ્રમણુ -દાવે, ખીજન તો વ્યલિંગી રે
વગતુગતે જે વગતુ પ્રમાણે, આનંદધન મન મગી રે નાસુપૃથ
આગમનર ગુરુ સમિતી િધિ સનર સાગ રે
સંપ્રદાયી અન્યથા રે । શુચિ અનુભવ આધાર જે સાતિ જિન ’

— શ્રી આનંદધનજી

આત્મનાન સમ શિતા નિચરે ઉ ય પ્રયોગ
અપૂન વાણી પુનઃપુન સદ્ગુરુ લાગણ થો । ’
આત્મનાન લા મુનિપણુ તે સાચા ગુરુ હો ।
યાગી દુનયુરુ મનના આત્માર્થા નહીં જો ।

— શ્રીમદ રાજચંદ્ર પ્રબોધી આત્મસિદ્ધિ

“ જ સમતિ પાસહ, ત મોગતિ પાસહ । ” — શ્રી આચાર્ય શુભ

‘કારજ સિદ્ધ ભરો તિનનો જિણે
અતર ગુરુ મુલ્ય વિધા રે — શ્રી ચિદાનંદજી

ધન્ય તે મુનિનરા રે જે આને સમ ભાવે
ભનમાયક લીલાએ જિતરે સયમ મિતિ નાવે ધન્ય
મારપત તરુ ઉપર મેઘ પત્તર પડે જે ન્યાગ
મિદ્ધ પડે જે વિક્રમ યગ નિભુનન ના આધા । ધન્ય૦ ’
— શ્રી ચરોતિ નંદજી

આવા ભાવસાધુને જ મુખ્યપણે લક્ષ્યમત ાખી અને આનંદધનુએ ‘પાતક ધાન’ એવા
રૂપક અપર્યાયક દર્શો છે ‘પાતક ધાન’ શબ્દ તોઈ શકે ? જેણે પોતે પાપ તો ધાન કયા તોય તે જ
અન્યના પાપ તો ધાન તોઈ શકે પણ પોતાના પાપનો ધાન ાથી કયો
પાતક ધાતક સાધુ એરો જે ધીરતાધ્યયન અને રાજવૈદ્યાનિ સુત્રમા વખવેન ‘પાપક્રમણુ
કેવા હોય ? તોય તે પતકધાતક કેમ તોઈ શકે ? જેટલે એના પાપશ્રમણની રાત તો
કુપાય રે હી । જેણે પાપ તો ધાન-નાશ કર્યો છે એના નિ પાપ પુણ્યમા
તોય રે વાણુમર । પુણ્યમર્તિ સાચા સનપુર । જ પાનકપાનક તોય -આવા સત્પુરુષ દશનથી

‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમ્—સમ્યગ્દર્શનમ્’ એટલે શું?

શ્રી ‘સંતખાલ’

ઉમાત્યાગિવાચકે તત્ત્વાર્થધિગમ મત્ર રચ્યુ છે જેમાં જૈન આગમોનું મુદ્દર અને સક્ષિત દોહન છે તે સમ્પૂર્ણભાષીય ગ્રંથગતમાનુ એક મત્ર આ છે. ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમ્—સમ્યગ્દર્શનમ્.’ આમાં એટલા તત્ત્વપરની શ્રદ્ધાને બદલે તત્ત્વ અને તત્ત્વનો અર્થ એ બન્ને પરની શ્રદ્ધાની મુખ્ય વાત છે તત્ત્વ ભલે ત્રિકાલાગ્રાધિત હોય, પણ તત્ત્વને નિરૂપતા અર્થો નિરતર બદલા જ કરે છે તત્ત્વ ભીતરી વસ્તુ છે, ત્યારે અર્થોનો આધાર નોટે ભાગે બહાગના સયોગો ઉપર છે. દા. ત. શરીરરહ છુને જે તત્ત્વ ગણીએ તો ટાટમા ગરમ કપડા અર્થ થઈ શકે પણ તાપમાં ગરમ કપડાંનો ભાગ એ જ અર્થ થઈ શકે માનવની એક પ્રકૃતિ એવી બાળે કુદરતી જેવી થઈ પડી હોય છે કે જે અર્થના આગ્રહોને તો ત્રિકાલાગ્રાધિતની જેમ વળગી રહે છે, પણ તત્ત્વના આગ્રહોની પરવાય કરતી નથી આથી જ જૈનધર્મ જેવો વિશ્વધર્મ કેટલા બધા સકુચિત અને વિવિધ વાગ્મયોમા પુરાઈ ગયો છે. જૈનો બોલે છે ‘કેવલીપ્રજ્ઞમધર્મનુ હુ શરણ લઉં છું’ પણ વ્યવહારમા એકાતવાદી જ બની જતા હોય છે નહિ તો જે સમકિતમા વિશ્વવિશાળદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ સમકિતને નામે પોતપોતામા દૂતરાગિલાગતી જેમ કા ગાઝી મગે !

કેવલીપ્રજ્ઞમધર્મમા કેવલી તરીકે જોઈએ તો મરુદેવી માતા પણ આવે અને ભરત ચક્રવર્તી પણ આવે. એક હાથીની અગાડી ઉપર બેઠાબેઠા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, બીજો આરીસાલવનમાં શરીર સળવટ કરતા કરતા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે આ બન્ને કેવલીઓના સાધનો કેવા હતા? એક તો આશ્રમ તરીકે ગૃહસ્થાશ્રમ અને બીજું વિલાસવૈભવની રાજ્યસામગ્રી આથી જ જૈનાચાર્યોએ ગાયુ: ‘ભાવ એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે અને તે ઝરો બહાર નથી, ભીતરમાં છે’ એ ભીતરનો ઝરો બગત કરવા માટે પ્રવ્રત્ત્યા અગીકાર કરો અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમા રહો. સ્થૂળ ભાગ કરો વા ન કરો અંતરની ગાંઠ મુખ્યત્વે છોડો નહિ તો બહારની છોડેલી ગાંઠો પણ વધુ બાધી દેશે તે રખે ભૂલતા સાધુ થયેલો માનવી પણ અંતરની ગાંઠ મગબૂત થાય તો ચડકોશિક જેવો સર્પજન્મ સાધુપણાને અતે પામે છે અને એક દેડકો પણ અંતરની ગાંઠ છૂટતા આત્મજ્ઞાનને પથે તરત પડી જાય છે. જે તત્ત્વજ્ઞાન દેડકા અને વિપધર નાગ લગી મુકિતમાર્ગ મોકળો કરાવી શકે, જે તત્ત્વજ્ઞાન દરરોજ સાત સાત ખૂન કરતા અર્જુન માળીને વીતરાગદર્શનમાનવી સમકિત અપાવી શકે, તે તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર અમુક જ વાગના માનવીઓ માટે ‘હોઈ શકે એ વાત કેટલી બેદુદી છે. ગઈ શલે એક જૈનમુનિરાજને હુ મળ્યો. વાતવાતમા તેઓ કહે. ‘બીજું તો કીક, વીતગગને ન ભૂલશો’ હુ સમજી શક્યો છું કે સર્વધર્મપ્રાર્થનામા મહાવીરની સાથે બીજા ધર્મસંસ્થાપકોના નામો ઘણા જૈન લાઠિબહેનોને ગમતા નથી જે કે એમા તો મુખ્ય ગુણની પાસે જ તે તે ધર્મસંસ્થાપકનું નામ મુકાય છે અને અહિંસાની દૃષ્ટિએ એ સર્વોપરી ગુણ પાસે મહાવીરનું નામ સૌથી પ્રથમ મુકાય છે છતાં આમ થાય છે ગુણપૂજની દૃષ્ટિએ ‘સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર એમ રોજ પચપરમેષ્ઠીપદમા ઉચ્ચાન્તા આ લાઠિબહેનો એના મૂળ સલ્યને જ કેમ ભૂલી જાય છે? યોગીશ્વર આનંદનંદને વારવાર યાદ કરતા તેઓ ‘પરદર્શન જિન અંગ ભણીને ‘વાળુ રતવન કેમ આચરતા નથી? અને કાતવાદની વાતો કરતા તેઓ બીજા ધર્મોની પ્રમારતા સ્વીકાર ઉપર જ જૈન ધર્મનો વિશ્વધર્મધવજ ટકી શકે, તે તત્ત્વ કેમ ભૂલી જાય છે? કારણ કે તેમણે માની લીધું છે કે ‘પોતે માનેલાં આગમો સિવાય બીજા કોઈ આગમો નથી

ઓ તે આગમોના પણ પોતે માની વીધેના અર્થો મિનાય બીજને દોષ અથ નથી તેઓ ૧ / વાને છ
 ખગ કે કબ, ક્ષેત્ર, મળ અને ભાનમા ભાન જ મુખ્ય વસ્તુ છે તન, નીલ તપ ઓ ભાનનામા
 પણ ભાન ॥ જ મુખ્ય વસ્તુ છે જતા આચારમા બૂનથાપ ખાઈ જાય છે તત્ત્વાથમા તત્ત્વ જ નિ પેય છે
 અથ તો સાપેય જ છે આથી જ ૨ / ૧ રી લગરાન જે અનુભવ છે, તે વાખામા ઠનારી રમતા નથી
 કેરનીઓની વાણીને ગણધર કેરનીરાણીનવ ગૂંથી ગમતા નથી ગણધરો જેમ ગૂંથે છે તેમ વાચનો
 વાચી રમતા નથી આપુ બહુ અપદ્દ હોરા જના અતરોના બીમાને પાતે માની વીધેના અથમા ૪
 નિ ૧ / ૧ માધિન માનીને આનનારાઓ માટે ૮ / ૧ મા આનના એપ સિનાન બીજો દોષ બાલ્ય ઈના ૪
 નથી ઉપયુક્ત યુનિગરના મનમા એમ પણ બમળા લાગી કે ‘અમા ૪ ॥’ ગણના કામો તો બનરપ
 છે, મોક્ષમાર્ગ હુદો છે માધીજ ગાજી ૧ પુરુષ ખરા મોક્ષમાર્ગો નહિ’ આનુ આનુ આ એ જ શા
 માટે, અને મુનિરાગને માતા હોર છે અગિતોને મિદો કરતા આગમ મૂ નાર તેઓ માન અનિતમા
 હના વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ॥ નિ ૧ ૩ ॥ અનિનામાનિ સાત્ત્વર્થને અમત્ર ગમતા થી મા યુ કે તત્ત્વ પર
 તેઓ ભાંગીતૂરી પણ નકામા દુ રી રોકે છે પણ અર્થમિત્રસની આખી બરતારુ નાતો જ બૂરી
 ૧૧ છે જ્યાં શુદ્ધ બ્યતાર જ અભરિત નથી આ શુદ્ધ નિયનની વાત છે કયા લગી ૧ જેન સાધુ ૧ જેની જ
 લગભગ સુમ્ત વધિ સ રામીરગ અને ભમ્તોની પણ આ જ દતા છે બીજા બાજુ જેઓ અમાત્રમેના
 કે રાટ્ટમેનામા પોના છે, તેઓ વળી ધમના માલિ સલોત ક જ જે રંગ મની જતા ૧૧ છે ॥ આમ
 એ બાજુ અર્થની શ્રદ્ધા અને બીજા બાજુ તરની શ્રદ્ધાને નામે બેના મળમા મૌનિ સય ૧ ઉપેમા જ
 આની જાય છે આથી જ તરની નિ ૧ નામાધિનાને સામે ૧ ખી તે દરિએ થના અર્થમિત્રમો રીવે પગે
 પગે થના કે ફારો અપનારા જ જોઈએ નરિ તો આત્મચાન પોતે જ દૂર ભાગી ૪ રો ઓ
 આત્મનાનને ॥ મે દભપાખા ૧ નમદી તથા બીજા અનર્થો વધી પ ૧ — ૧ આજે વધી પડેના દેખાય
 છે ૪ આનો ઉપાય તત્ત્વાથશ્રદ્ધાનની સાચી વાખ્યા સગજ, આચરી સમાજો આચ ૧ રનાની અનિનાન
 જગત છે

મનુષ્ય એકલો નથી

શ્રી દસગુણ માલવણિયા

વૈદિક ઋષિઓએ કે મન્ત્રદ્રષ્ટાઓએ આ સંસારને કે આપણી આ દુનિયાને સર્વથા લાગવનો ઉપદેશ નથી આપ્યો તેમને સ્વર્ગની કલ્પના કરવી ગમતી પણ એ સ્વર્ગ માટે ઉપાયો એવા યોગવામાં આવતા નહિ, જેવી આ દુનિયા રહેવાચાલક જ ન રહે સ્વર્ગ માટેના પ્રયત્નમાં પણ આ દુનિયાના સુખમાં વધારો કરવો એ ધ્યેય મેળું ખરી રીતે કદીએ તો તેમનો ભાર પડ્યો—સ્વર્ગ ઉપર નહિ પણ ઠહકોડ ઉપર હતો. તેમના સગવડ પ્રયત્નના સાર આ દુનિયામાં સુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું એની શોધ કરવામાં છે તેમને આધ્યાત્મિક કરના લૌકિક સુખ વધારે ગમતુ અને તે માટે તેમનો વિશેષ પ્રયત્ન રહેતો ઉપનિષદના ઋષિઓએ લૌકિકને બદલે આધ્યાત્મિક સુખ ઉપર ભાર આપ્યો પણ તેમને મને પણ આ દુનિયાને લાગવાથી એ આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એમ મનાયુ નથી. આત્મા સર્વવ્યાપી હોઈ ખરી રીતે આ દુનિયાને લાગીને અન્ય આધ્યાત્મિક સુખ અર્થે જવાનો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી એટલે તેમને પણ પ્રયત્ન આ દુનિયામાં આધ્યાત્મિક સુખની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય એની શોધ કરવાનો હતો. પરિણામે જેને આપણે સમાર કહીએ છીએ તે સર્વથા લાભજનક છે એવું મનત્ય તેમનું નથી એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માત્ર સંન્યાસથી જ થાય છે એ મનત્ય તેમણે કદી અપનાવ્યું નથી. સંન્યાસ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપકારક છે પણ તે જ કારણ છે અને અન્ય નહિ, એમ તેમણે કદી કહ્યું નથી એટલે જ જનક જેવા રાજાને પણ મન્યભાર વહન કરવા છતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ઈર્ષ્ય એમ માનવામાં આવ્યું સાગવડ એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના કારણ છે, બાલ આચાર કે કર્મકાંડ એ આવશ્યક નથી ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેમનો પ્રયત્ન વિદ્યમાન સંસારને નવું રૂપ આપવાનો છે. સંસાર એનો એ જ છે, પત્ની-પુત્ર-ધન-દોહત એ બધું જ એનું એ જ પણ તેને જોવાની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવું આવશ્યક છે એ જો થયું તો અહીં ખેડાં મોલ છે અને એ જો ન થયું તો અહીં ખેડાં સંસાર છે આ તેમની દૃષ્ટિ છે આ દૃષ્ટિનો જ વિદાસ આપણે શ્રીમદ્ભગવદગીતામાં અનાસક્તિયોગ રૂપે જોઈએ. એટલે એમ કહી શકાય કે વૈદિક પરંપરામાં આ લોકને યગાડીને પરલોક સુધારવાની વાત નથી, પણ આ લોકને સુધારીને જ પરલોક સુધારી શકાય છે ખરી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે પરલોક જેવી વસ્તુની પગલા તેમને નથી પણ વિદ્યમાન જીવન અને ભવિષ્યનું જીવન એમ જીવનમાં ભેદ છે. આત્મા સર્વવ્યાપી હોઈ તેને છાઈ જવા-આવવાનું છે જ નહિ, પણ અભારે તેની જે અવસ્થા હોય તેથી વધારે સારી અવસ્થા કેમ પ્રાપ્ત કરે એ જ જોવાનું છે. એટલે વિદ્યમાનને યગાડીને ઉત્તરકાલ સારો થવાનો સભવ ઓછો છે. જે લોકોની વચ્ચે આપણે રહીએ છીએ એ લોકોને જ સુધારવાથી—એ લોકોની દૃષ્ટિને જ હીક કરવાથી થયું કામ સરે છે. લોકથી અળગા ઈર્ષ્યને જ સાધના કરી શકાય છે એવો એકાંત માર્ગ નથી લોકની વચ્ચે રહી સાધના કરવી જોઈએ એ રાજમાર્ગ છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વૈદિક ધર્મે માત્ર સંન્યાસ જ નહિ પણ ગૃહસ્થ ધર્મ કે સમાજના ધર્મને પણ માન્ય રાખ્યો છે. ચાર આશ્રમની અને ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા તેમને એટલા જ માટે કરવી પડી છે. તે તેમણે પોતાની દૃષ્ટિએ કરી છે અને તેનો પરમ ઉદ્દેશ ગીતાના સ્વર્ગને નિષ્ઠન શ્રેયઃ પરંપરા મયાબ્દ. એ સિદ્ધાન્તમાં સ્થાપ્યો છે એટલે કે વર્ણાશ્રમધર્મનું યથાવત્ પાલન એ જ સુખ કે શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મનાયુ તેમાં પણ વૈદિક

અર્થમાં ની મા યનાનો પ્રયાગ ગુનાગ મીમાસકો તો હવનની અતિમ ઘડી સુધી પણ વૈદિક જ્ઞાનમાર્ગ કર્તવ્ય પાનન અનિવાર્ય માને છે એ તો તેમ જ તા ગ્તા મોક્ષપત્ની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ માને છે આચાર્ય શરૂ વગેરે વેદા તીઓ આનો એ તત્ત્વમયો નદિ અને તેમણે સન્યાસ ઉપ ભાર આપ્યો પણ તેમનો એ ઉપર વૈદિક બાહ્યન સમાજો મદી ન્પર્યા નથી વેાની જના હવનમા વ્યવહાર તો વણધર્મને અનુકૂળ જ રહેનાનો થતો હતો સ યામી હિ થનાનો એની મર્્યા થી ઉપર C નાગ વેદાન્તીઓ ગચિન જ મને છે એ બતાવે છે કે વૈદિક માન્ય મુખ્ય ધ્યેય સ યાસમાર્ગ નથી આ હવ ને વ્યવથા છો નાનું નથી પણ આ હવનો C તા ક વાનું છે એટલે કે મુખ્ય માર્ગ ગૃહસ્થ રમનો છે અને તે જ ધમનુ યથાવત પાનન કરનાથી નિ શ્રેયમ્પ ની પ્રાપ્તિ પણ સુવલ બને છે

આ માર્ગથી વિરુદ્ધ રમણોનો સન્યાસમાર્ગ છે તે એકાત્મ સ્થિતિ છે મૂળ ધર્મની વ્યવથા અનિવાર્ય નથી સ્વદાયારી રિના લગે પણ સન્યાસી ધર્મને એ માગ અપનાવી શકે છે એવું જ નહિ, પણ તેમ જો તે કરે તો તે યોગ્ય કાર્ય મનાય છે અતિ નાટે લગન કે લગ્ન પૂરી સનનિનુ સજન એ આનસ્થ ધર્મ નથી એટલે શ્રમણમાગના સામાજિક તત્ત્વોની વ્યવસ્થાનો પણ મળતો નથી ધમ તો મુખ્ય અણુના નો જ છે અગા ધર્મ એ આગિત્ત અણુગાર્ધન દોષ તો ધર્મ હેરાય અન્યથા મેમર્ષ ધર્મોટિમા આવે નહિ અણુના ને મટાયગે અણુના ધર્મની તારી પે અગા ધર્મ મળે છે પણ એવી રતત એનો લોઈ અગા ધર્મ અભવી ને નહિ એને ગૃહસ્થ રમની સામાજિક વ્યવથા રમણમાગમા નથી જે કા વ્યવસ્થા છે તે ગૃહસ્થ એ સામાજિક પ્રાપ્તિ જતા તે અમામાજિ પ્રાપ્તિ મ બને તેનો માર્ગ દેખાડના પગતી છે આથી રિનિમી જેમ શ્રમણોની મેર્ષ અનિતી ચના આસ્થક મનાઈ નથી પશુમે શ્રમણોના હજન પ્રાપ્તિ જના શ્રાવે અથાત્ ગૃહસ્થોનો એ એનો સમાજ નથી રચાયો જે સર્વા રહિ ગૃહસ્થ સમાજથી જુડે તરી આવે સન્યાસીઓ તો વ્યભિચારનું અનુમ્તિ જતા દોઈ નાદણ સન્યાસી વનથી શ્રમણ સન્યાસી વગને જુડે તારી રાખે છે પણ જ્ઞાનોમા એની તારવણી ગ્વાનુ કોઈ સાધન થી મેર્ષ અથુ મારે કે Cપાશ્રમે નમ એ જ માનની તેને માટે સામાજિક વા અન્ય નથી ધર્મજતો પ નેના સામાજિક રિનાએમા બે માવિક બે પ ના દોર તો સમાજેમા બે પડે છે વૈદિકો તો અનિનિ-ઉપા ધમ ગણે છે એને પોતાની સપતિ અપાનને મળે એની સામાજિક વ્યવથા કરે એ અમલ શ ન છે પણ શ્રમણોનો અનુમરનાગ શ્રાવે અનિનિ C પન જનામા ધમ માનના થી કે પુન નાદ = જે તો પોતાની સ્વતિ થતે એમ પણ માનના નથી જના તેમની સપતિમા તેમના પુત્રોનો જ અધિ ન છે એવું જ માને છે દીમા લેતી રખને પા અમુક નાન રીને ગેર સતિ પુત્રો મારે જ કેમ હના દે છે આ ને ખુનાસો એ જ છે કે શ્રમણોએ પોતાની દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થ રમની માર્ગ અનિ ની જ થી માણુ લેગને મને ગૃહસ્થ રમ એ ધમ જ નથી ધમ તો ન્ય સધમ જ છે ગૃહસ્થ રમને ધમસના એ જ અથમા છે કે તેમાં તે અણુમાગ બાનાની લેવારી મે છે આ નિષ્ક્રિય વિચારતા અનિમત્ત હિ કુ ધમના કાયતામનનો જ નમાને મ અપનાયા છે પોતાની રતન ગમ્મનિમાને આ રારે મા પામનો દી બિહાસમા ગન્યા દોર એવું પ્રમાણુ નથી જના પોતે હિ કુ સમાજથી અગા છે એવું આને પામગીને કરેતુ પડ છે તે એવું જ ગતાવે છે હિ કુઓ પામેથી નેનો અપ્રત્યક્તા રંગે દીખ્યા તે હવે જ્યારે હિ કુઓ પાણુ એ વ તુને છો ના તેવા થયા છે તાર જેનો પમી રાખના માગે છે આ નો જ પ્રાગચિ થયુ પણ મુન તો એ જ છે કે જનોએ કે શ્રમ ડોએ જ ના રે જના યા અન્યાગી સમાજની વ્યવથા કરી છે તે મારે તાવ અમા ની વ્યવથા અન્યા મી થી તેનું ના નેમ ની એ નમ ન્યાની મા નામા છે

આ એકાગ્રમ સંસ્થા એ શ્રમણધર્મની વૈષ્ણવધર્મ ક્રાંતિ વિશેષતા છે. એથી અમુક લાલો થયા છે પણ બ્યારે એની ખીણ બાજુનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે જીવનનું એક અગ બલે અધૂર જ રહી જાય છે. મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે એવી વ્યાખ્યા માનસઘાત્સીઓ મનુષ્યની કરે છે, પણ એ વ્યાખ્યાનો જ વિરોધ શ્રમણધર્મની એકાગ્રમ વ્યવસ્થા સાથે છે. પ્રારંભથી જ તેને એ શીખવવામા આવે છે કે તું એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાના છે. તારે વળી માતા શું અને પિતા શું? એ સૌ તો સ્વાર્થના સગા છે. સૌ-સૌનાં કર્મ નિગળાં છે અને એને જ કારણે તે મુખી કે દુખી થાય છે તારા કર્મ તું જ લોગવવાનો છે—તેમા કોઈ ભાગીદાર થવાનું નથી. વ્યાપાર-વ્યવસાયમા એ બધાનું પોપણ કરવા નિમિત્તે તું શું શું પાપ નથી કરતો, પણ એ પાપનું કળ તો તારું જ લોગવવાનું. તારી આર્થિક કમાણીમા ભાગ પડવાનાર પણ એ તારી પાપની કમાણીમાં તો ભાગ નહિ જ પડવી શકે. માટે એ સૌને જોડીને સસારને વોસરાંવી દે. સન્યાસી થઈ જાવ. તેમાં જ તારો ઉદ્ધાર છે. આનું પરિણામ એ છે કે શ્રાવકો એ જ ભાવના ભાવે છે કે આ બધા પાપથી ક્યાં જૂટુ તે જે ઘડીએ જોડી શકવાની ગિથિતિમા આવે છે તે જ ઘડીએ બધું જોડીને નીકળી પડે છે અને સાધુ સન્યાસી બની જાય છે. પરિણામે ગૃહસ્થજીવનમાં ઉત્કર્ષ કરવા પ્રત્યે અથવા તો આ લોકને મુધારવા પ્રત્યે ધ્યાન જતું જ નથી, પરંતુ અર્થે જ બધું ધ્યાન અપાત છે જે સમાજના આધારે જે સમાજની વચ્ચે રહી સન્યાસમાર્ગનું પાલન મુશ્કર છે તે જ સમાજ વિષે તદ્દન ઉપેક્ષા સેવવામા આવે છે. પરિણામે જીવનદષ્ટિ એકાગ્રી બની જાય છે.

પ્રારંભમા જૈન શ્રમણોનો માર્ગ એ એકલવિહારી માર્ગ હતો; એ માર્ગની જ પ્રતિષ્ઠા હતી, પણ અનુભવે શીખવ્યું કે સવળદ રહી સાધના કરવી સ્વલ છે એટલે સ્થવિર કલ્પ અને જિનકલ્પ થયા પણ પાછો એક સમય આવ્યો કે જિનકલ્પ એટલે કે એકલવિહારનો લાંપ થયો. દિગમ્બર મુનિઓનો પણ સઘ બને છે આ શું બતાવે છે? મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે અને તે સમાજમાં રહીને જ વિકસી શકે છે આ નક્કસલનો પરિભાગ કરીને મનુષ્યની એકલતાનો ઉપદેશ કરવો તે શું અસ્વાભાવિક નથી? સન્યાસમાર્ગ એ વિરલ વ્યક્તિ માટે ભલે યોગ્ય હોય પણ સામાન્ય સમાજ માટે એ યોગ્ય નથી જ તો પછી બધો ભાર સન્યાસમાર્ગ ઉપર આપવાને બદલે ગૃહસ્થસમાજના ઉત્કર્ષ ઉપર આપવો એ હિતાવહ છે.

તાર્ત્વિકદષ્ટિએ જે કોઈ કોઈનું ન હોય અને કોઈ કોઈનું ભલું કરી શકે તેમ ન હોય તો સન્યાસીઓનો સઘ પણ અનાવશ્યક છે અને શુરશિષ્યભાવ પણ અનાવશ્યક છે. માતાપિતા કે આસપાસના દીનદુખીની સેવા કરવામાં જે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં બાધા પડતી હોય તો સાધુસમાજમાં રહી પરસ્પર સેવા કરવામા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં બાધા કેમ નથી પડતી? જે સમાજ આપણને સ્વત પ્રાપ્ત થયો છે તેનું આકર્ષણ વિશેષ હોય છે એટલે વસ્તુતઃ એ સમાજની સેવા કરવાનાં મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય જ છે પણ એ સેવાને જોડાવીને બીજાની જ જે સેવા કરવાની હોય તો પ્રશસ્ય માર્ગ એ જ હોઈ શકે કે મનુષ્ય જે સમાજની સેવા કરતો હોય તે તો કરે જ ઉપરાત તે સેવાનું ક્ષેત્ર યથાશક્તિ વધારે આમા તેનો સ્વાભાવિક વિકાસ છે પણ તેને એકની સેવા જોડાવી બીજાની સેવામા લગાડવો એ તો વ્યુત્ક્રમ છે. મેવા જોડાવવા સેવાની વિરુદ્ધમાં જે દલીલ આપવામા આવે છે એ જ દલીલ તે અન્યત્ર કેમ ન કરે? તો પછી તેની નિષ્ઠા એક વખત સેવામાથી નિવૃત્તિને પામી તે નિષ્ઠા આવે કેવી રીતે? રાજમાર્ગ એ જ હોઈ શકે કે તે જે કાર્ય કરતો હોય તેમા જ આધ્યાત્મિકતાનો પુટ દેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મનુષ્યની એ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ હાય છે કે તે પોતાના સમાજમધીઓની યથાશક્તિ મેંડા કરીને જ હોઈ છે તેમા તેો એ સિખરસામા આવે કે તારું દુકુમ તુ ઉત્તરોત્તર નિર્ધાર કરતો જા એ મહો નામા રહેનાર પગેલી ઉપરાંત જો બીજા ગામમા રહેનાર સમાજમધીઓ સાથે જો પ્રેમ હોય તો તે પ્રેમનો ઉત્તરોત્તર વિસ્તાર કરી લે છે અને એ વિસ્તાર નિશ્ચયોત્તરીમા પશુમાવડાની આનંદમંદના છે આમ જો કરવામા આવે તો વ્યક્તિની સ્વાર્થ ભાવનાના દોષને જ લે તેની આધ્યાત્મિક પાત્ર ભાવનાનો જ વિમલ થાય છે આ તેમ થતા આચર્ય-ચર્ય દોષનો ઉત્તરોત્તર કામ થઈ મનુષ્યમા પરિણમે છે આથી પોતાનો તો ઉદાર છે જ પણ સાથે સાથે જે સમાજમા આપણે રહેતા હોઈએ તેનો પણ ઉદાર છે એ સમાજ આપણને પછી છૂટક નથી લાગતો, જોવા જેવા નથી લાગતો પણ ઉત્તરોત્તર નિશ્ચિત કરવાની પ્રેરણા કરતો જણાય છે તેમા જ સ્વપરંપરા યાજ ભાવના વિષે છે અને એ રીતે ખરી આધ્યાત્મિકતા પણ મિલે છે આ કમ આભારિ છે એ આભારિ કમ હોડીને માત્ર સન્યાસ ઉપર ભાર આપના જતા આપણે બને મુશાશા છે જેમાથી સાચા સન્યાસીઓ પાકવાનો મભર છે એ ભૂમિમા રૂપ આરક સમાજની ઉત્તિ થતી નથી તે સન્યાસી સમાજમા હાનની કૃત્રિમતા વધતી જતી છે આ દોર જે ટાળનો રોષ તો એક જ નો છે કે માત્ર સાધુઅથવા ઉપર ભાર આપવો જોડી દઈએ આ જે સમાજ—ગુરુસમાજ જે આપણને મન પ્રાપ્ત છે તેની ઉપેક્ષા ન કરતા તેની જ ઉત્તિ કરવા વિશે પ્રવચનગીન થઈએ એના ઉત્તર સમાજમાથી સદા ભાવે જે એક નિર્દારી મનરો તે તે માગો પિપાસે આ એ નિર્દારી નહિ બી તો પણ સમાજમા સ્વપરંપરા રાજના માગમા રાગના ગ્લા દોરો તો પણ એ અનુચિત તો નથી જ

વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન કયું ?

શ્રી ગોકુળભાઈ દૌલતરામ ભટ્ટ

અગ્રે વર્ષે પડિત બેચરદાસજી દાર્શીનો “ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ ” નામક ગ્રન્થ કરીને ઉપલાવતો હતો તેનાં પૃષ્ઠ ૨૨૨ ઉપરના એક ઉચ્ચેષ નરક માંડુ ધ્યાન વિશેષે કરીને ગયું :

“ વાદિદેવસૂરિ સસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકાશક પડિત હતા, પ્રખર નૈયાયિક અને અદ્ભુત કવિ હતા શ્રી હરિસદસૂરિની અનેગ્રન્થપતાકા ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મુનિ ચંદ્રસૂરિ દેવસૂરિના સુરુ પણ મહાપંડિત, તપસ્વી અને મુનિહિતાગ્રણી હતા અને વાદિદેવમુનિના જિવિ બેશ્વરસૂરિ તથા રત્નપ્રસાદિ વગેરે પણ મહાવિદ્વાન હતા વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન ‘ મહાહત ’ આજનું ‘ મહુઆ ’ આજુની આસપાસ ગુજરાત દેશના અષ્ટાદશશતી નામના એક પ્રાંતમા તે સ્થાન આવેલું છે. સૂરિનો જન્મ વિક્રમ સવત્ ૧૧૪૩, જાતિ પોરવાડ પિતા વીરનાગ માતા જિનદેવી, આચાર્યનું મૂળ નામ પૂર્ણચંદ્ર ‘ મહુઆ ’ નાં મહામાર્ગિનો ઉપદ્રવ થયાં. વીરનાગ પોતાના એ ગામને છોડીને ભચ્ચમા રહેવા આવ્યો . ”

શ્રીવાદિદેવસૂરિની વાદપદ્ધતા, વિક્રાન્તી વિગતોમા કિતરવાનો તથા ગુજરાતની સીમાની ચર્ચા કરવાનો ઉદ્દેશ અત્રે નથી. દેવસૂરિ જેવા વિદ્વાનનું જન્મસ્થાન કયું એની જિજ્ઞાસા જાણી. ‘ મહાહત ’ તે જ ‘ મહુઆ ’ કે ‘ મઝાર-મઝાર ? ’ એવો તર્ક કાઢ્યો. મને જે કાર્ષ્ મળી શક્યું છે તે પડિત બેચરદાસજી તથા અન્ય વિદ્વાનોની વિચારણા—પુન વિચારણા માટે તથા સત્ય નારવવાની દૃષ્ટિએ રજૂ કરું છું

“ વાદિદેવસૂરિ પોતાના અદ્વિતીય પ્રમાણુનયત્ત્વાલોકાલકાર ’ નામના અથમા પ્રમાણુ અને નયનુ સ્વરૂપ પોતાના કાળ મુધીની સિન્નલિન્ન માન્યતાના અવલોકનપર્વક યોગ્ય એકીકરણ કરી બહુ જ સુસ્પર રીતે રચાયા છે ” આ ગ્રન્થના ગુજરાતી અનુવાદક શ્રી મકતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધી સન ૧૯૩૨મા મુદ્દિતો છવતપરિચય ઉપર પ્રમાણુ કરાવતાં પૃષ્ઠ ૮ ઉપર લખે છે .

“ વાદિદેવસૂરિ જ્ઞાતિએ પોરવાડ વણિક હતા તે જેઓનાં જન્મ ‘ મહાહત ’ નામના ગામમા થયાં હતો, જે આજે ઉચ્ચાગમા બદલાઈને આજુ પામે આવેલા વૈષ્ણવોના તીર્થ મહુઆ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે આ ‘ મઝાર ’ યા ‘ મહુઆ ’ ગામમાં દેવયોગે મહાન મગ્ધી થઈ અને જેથી પોતાના કુટુંબના રક્ષણ માટે વીરનાગને યાગક અને સ્ત્રી સહિત ભચ્ચ નગરમા આવવું પડ્યું. ”

‘ મહાહત ’ તે મહુઆ એ પડિત બેચરદાસનું કથન, ‘ મહાહત ’ તે ‘ મહુઆ-મઝાર ’ એ શ્રી ગાંધીનું વિધાન મુનિ કલ્યાણવિજયજીના મતાનુસાર ‘ મહાહત ’ આજનું ‘ મહુઆ ’ સ્થાન છે

હવે આપણે આ સંબંધી અન્ય ઉપલબ્ધ વિગતોનું અવલોકન કરીએ

આજુરોડ પાસે જ માઈલ દૂર આવેલા ‘ મહુઆ ’ સ્થાનનો ઇતિહાસ જાણી લેતાં જરૂરી છે મહુઆજ આજુરોડથી મઝાર તરફ જતી પાકી સડક ઉપર આજુરોડથી જ માઈલ દૂર છે તે મુગ્ધલ (મુગધલા) તીર્થથી અરધો માઈલ દૂર પશ્ચિમ દિશા તરફ છે રાજ્ય અંગરીપની રાણી તોરાવડીએ આ વૈષ્ણવ મંદિર ‘ મધુઅન ’ નું બંધાવ્યું હતું એમા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ૪૦ ઇંચની ખડી પ્રતિમા છે

મનિ ની બા. એ કોનરજીનામો રવાને છે આ કસામથી તારનામા માલો કે મા સ્થાનનુ મળ
 નામ જિનાનેખોમા 'ફિલ્લોગીના મળી આવે કે સતત ૧૦૦થી વધારેના તામ્રપત્રોમા તથા
 અન્ય 'મુઆ' નથા 'મધુમ ન આ નામોનો જ C નેખ છે કસામ પા મા સ્થા માટે
 મ ન ન મકાલન મકાલ નો C નેખ નથી

'મકાલનુગતી પાપગ નામ એ જિ નેખ ન ૧૫ નવત ન અ નાગી જન્મસ્થાનના નિ ન
 શી મગ મ ન ભર મન ન નાત્ર નો છે

'સુનિ ન જ્ય તરિજન C નેખાનુમાર ન જાદ મ ન નામ ન જિમ મ્ નાક થા ન
 નામને આ હ નહ વનમાન મકાર (મગર) ન ને જિ મિ ની મે નેકન્યગેલ ન ૪૦ મા નિ આ
 ડીઆસે ધિમા નેખ મ ર જ માર્દન ન ભગામા વાન્ય મો ન મ જ માર્દન આગ ના ડીમે (આધુગે મ)
 ર ન મા નિ પતિમમ ફે સિરોડી ન જ ક ત મી ન ન વહ જાન હ

મ્ નાક સ્થાન પ્રાચીન ન મુખમિદ્ર સાન્નિદેનમૂરિ વહી કે પો નાક રીરનાગે પુ ન થે

'મગ મે અબી ધમનાથ આગ મ્ નાની મ્ નામી ને મિ ન હ યદા પગ મે ન ભ ના ઉપામગામી
 ને ને જિ નેક કે ને મિ નાદય ન મિ ન એ મગ દે ની મિ ન રી કહનાતા ન (પૃષ્ઠ ૮૬)

મિરોડી મા નાનઆદે ના અગત મની શ્રી અચનમનથ મોદી પાગેથી પા નીચેની ખામ
 મિગા મળી છે

(૧) સિરોડી શ્રી અચનનાથ ભગવા ને મિ ન મે એ નાનાથ ભગવાનની એ તીર્થ ને,
 જિમ પગ નિમનનિખિત લેખ ફે

સ ૧૧૮૮ માર્ગ ૧૦ વાગમગે મકાલુડ સ્થાને નથમાન શ્રોથે દયન સુતેન
 નથુદે ન નારિત

(૨) શ્રી દેનાશ્રી નુજુનનની કે વ્ય ન થા ન નિનાનેખ ન ઉખ મિ ને નાર્ધિ અ નિ
 મનોત્તમ મ નાગ વા ન મ નિ મકાલુડ જતા ને મનાતા અમા C નેખ ને

(૩) મકાલુડ દે ની ને મિ ન કે મકાલ એ નિનાનેખ હ ઉસમ મન ભી ને નેકા ને

(૪) શ્રી મેરરચિત પ્રાચીન તીથમાળા સન ૫૦ ૫૪ કહી ના 'મકાલુડ આ ને વ ગામ
 સાચ ન શ્રી રીગ પ્રાપ્ત ન' (મ ન-મ ન વગામ નગે નગે સા ન ગામોનો સમહ છે
 જેને સા ને હનાય છે)

આની જ રીત નામપ્રતોગો અ વ તીર્થમાળાઆમા છે નથમ મકાલ, મ્ નાનિ વગેરે

વ્યુત્પત્તિસાસ્ત્રનો આધાર નોધના જઈએ તો ન પશિખામ આવે ને આપણા પ્રમિદ પ્રવાનનવિદ
 મુનિ જિનવિજયગી પ્રગતા તેમજે—

મકાલન-મ ન -મગર-મકાર-મ ન

મ ન -મકાલન-મકાલ-મગર એ કમ જનાનના કામક - નાહન-કા ન-મગર (સિનાહી
 જિ નાનુ કામા ન) એ દર્શાત આપ્યુ

તો પ્રથ ને કે-મ હુતનુ મહુઆ કરી રીતે ફલિત થયુ ને નળી એ થાને જનાની
 પસતિ હતી કે ન

૧ અખિત ભારતનાથ ન જ્યેનાનર મુનિ નેક મુનિ મમે ન સત્તાવિત શ્રી ન ધમમય નકાશક નમિનિના મા ન
 મુખપત્ર શ્રી નેન સચક્રકાશ ના ૧૦ નેની અવના ન ફેલુ મારીના અ મા

‘અમારિ’ પાલનના એ અપ્રકટ ઐતિહાસિક લેખો

શ્રી નાગકુમાર મહાત્મી

: ૧ :

સમોડહ સર્વમૂતેપુ એ ગીતાનુ વચન લો કે અહિંસા પરમો ધર્મ. એ જૈન શાસ્ત્રનુ વચન લો—આપણને સ્વપ્રકૃત જાણાય છે કે સર્વ કાળમાં સર્વ ધર્મોએ અહિંસા ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થ ખાતર હિંસા આચરે પરંતુ આદર્શ તો ‘અહિંસા’નો જ રહ્યો છે. પાંચ મહાવ્રતોમાં ‘અહિંસા’નું સ્થાન પહેલું રહ્યું છે આ વ્રત કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ સ્વરૂપે ફરેક વ્યક્તિએ પાળવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ શક્ય તેટલું ખીળ પાસે પળાવવું પણ જોઈએ. સાર્વવર્ણિક ધર્મ અથવા સાધારણ ધર્મમાં પણ અહિંસાનું સ્થાન કદી ખીજું આવ્યું નથી.

લગવાન મહાવીર અને લગવાન ખુદ્દે ઇસ્વીસન પૂર્વ લગલગ પાંચસો વર્ષ ઉપર ‘અહિંસા’નું ‘પ્રમથર્મ’ તરીકે પ્રતિપાદન કર્યું હતું વચલા કાળમાં યજ્ઞહિંસા બંધ કરાવી શકરાચાર્યે હિન્દુ ધર્મને નવે સ્વરૂપે ઓળખાવ્યો હતો લગલગ બારમાં સૈદ્ધમાં ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળે ૧ એ લખ્ય પુરુષોત્તે પગલે ચાલી ‘અમારિ ઘોષણા’ માળવા, મારવાડ, મેવાડ, સુરાષ્ટ્ર, કચ્છ, આનર્ત અને લાટમાં કરાવી હતી.

એ ખુદ્દ, મહાવીર અને કુમારપાળ જેવાના અધ્યાત્મક્ષેત્રે સીધા વારસ જેવા મહાત્મા ગાંધીજીએ વીસમી સદીમાં આ ‘અહિંસા’ને વિશ્વવ્યાપી બનાવવા પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કર્યો અને તે ખાતર પ્રાણ પણ આપ્યા

આમ પશ્ચિમ હિંદમાં, ખાસ કરીને અહિંસાનું પાલન કરવા અને કરાવવા અશોકના ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખથી આરબી અલ્તાર લગીમાં ઠીકઠીક પ્રયત્નો થયા છે

: ૨ :

આ લેખમાં પ્રાચીન કાળની વાતને બદલે સવત ૧૫૦૭માં જૂનાગઢના ઉપગ્રહોટ ઉપરના રા’ મડળિકના શિલાલેખનો અને ખીજો એક વડોદરામાં આજથી ૧૬૨ વર્ષ ઉપર વડોદરાના મહાજનને ખાટકીઓના પંચે લખી આપેલા દસ્તાવેજનો પરિચય કરાવવાનો છે જે ‘અમારિ’ના ઇતિહાસમાં જાણવા જેવો ઉમેરો કરે છે.

મોગલ સમ્રાટો પાસેથી જૈન સાધુઓએ મેળવેલી સનદો અહીં સભારવા જેવી છે

ખાણભટ્ટની ગદ્ય ‘કાદમ્યરી’નો પદ્ય અનુવાદ કરનાર ભાલણ રાજ તારાપીડની રાજધાનીનું વર્ણન પરિસપ્ત્યા અલકારથી કરે છે એના રાજ્યમાં સોગટાંબાજી(સારી, સ શારી)ની રમતમાં જ મોમાંથી ‘માર’ શબ્દ નીકળતો—વટવાટમાં નહિ. ‘સારી રમતાં મારિ’, ‘નળદમયતી રાસ’માં નયસુંદર પણ લખે છે કે નળના રાજ્યમાં ‘મારિ’ શબ્દ તે સારિઈ ભણૂં.

આમ ‘મારિ’ (સ્ત્રી) હિંસા માત્ર સોગટી મારી નાખવામાં થતી, રાજ્યમાં નહિ અને એમ એમનાં રાજ્યકાળમાં પ્રજા અહિંસા પાળતી અને પળાવતી હતી એમ જાણી શકાય છે

૧ ઉચ્ચદ્રાચાર્યે અમિષાનમાલામાં કુમારપાળના પચાંચ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે

“કુમારપાલશ્ચોલુક્યો રાજર્ષિ પરમાર્હત ।

શ્વત્ત્વમોક્તા, ધર્માત્મા, મારિવ્યસનવારકઃ ॥”

૩

જૂનાગઢ પંચકોનો સ ૧૫૦૭નો ગિલાલેખ

સવત ૧૫૦૭ ॥ માર શુ સમી પી ગુજાર જૂનાગઢના ૧ મળિ મુલ તપાગ ૭ ॥
રત્નસિદ્ધિગિના પદાભિષે ॥ અસર, પચમી, અષ્ટમી ચતુર્થી એના વિતે ૧ પીમા સર ૭ની
અમારિ કમી આ પદેયા એ ૧ રી અને અમારાયામા તેજુ પાતન થતુ હતુ આ સમીના
મોટો શિવાનેખ જૂનાગઢના ઉપરોટમા છે

“સ્વસ્તિ ત્રી સવત ૧૫૦૭ વપ માસસમી પિને ગુજાર ત્રી રાગજી મેગદ્ તુન રાજશ્રી મવાજે
સુત શ્રી મહાશ્વરુપાગ સગનીરુપાગરુણત્વરેણ ઔગત ગામીય ચાતુન ગોયાદિ ગુગમ્લ રત્નસિદ્ધિગાગ પદા
મિપદાસરે સ્તમીયવાસ્તય સા દેવાસુત હાસાસુત રાજકુલીન સમસ્તીરુભમગ્નનવમ્લ કારેગ પચમી
અષ્ટમી ચતુર્થી પિનેતુ મવમીય અમારિ કારિતા ॥ રાગ નતર સિદ્ધસનાવારેન શ્રીમદલિક્ષનાધિપત ત્રી
અમારિ પ્રાગ્ લિગિત સ્વહસ્તલિગિત શ્રીરત્નસિદ્ધિ સમથિત ॥ પુરાણ વકાશીઅમારાસ્ય પાલ્યમાન સ્ત ॥
સંપતિ પ્તેતુ પચમી, અષ્ટમી, વકાશી, ચતુર્થી અમારાસ્યાપિનેતુ રાજધિપત શ્રીમદલિક્ષના સગમેય
વ્યાગકારિણા સવદુરિતદુર્ગોપસગ નિગારિણી સવગીરમાર કાય ચિર વિસ્તતા ॥”

આ પત્રી પે આ શિલાલેખનો ગુજરાતી ભાગ સવત ૧૫૦૭ ॥ સમયના પ્રચલિત વ્યાવટા ॥
ગુજરાતી ગદ્ય પે કીમતી નમ્નો પૂરો પાડે છે એને જેટલુ મહત્તર એ ગદ્યના અધુ છે તેટલુ જ તે ॥
અરુપ ૫૫ છે તે બનના જેવુ ૧થી

સવત ૧૫૦૭ના રો ૧ મળિના ઉપરના સમૂત શિલાલેખમાથી છે બો ગુજરાતી ભાગ તે સમયના
પ્રચલિત ગદ્યના દૃષ્ટાંતરૂપ છે સમૂત લેખનો સાર એ છે કે મા ગિ (ત્રીનો) ગાદીએ પ્રેમે ભાગે પાત્રમ,
આમ એ ૧ રી ચતુર્થી ૧ તે અમારાયામા નિસોએ કોટપણુ ૭ ન માગની અમારિ ની તેલો આના
કરીહતી આ આના ઉપર કમગમા આપી છે પાઠગના ભાગમા મ નિમ્ના ગુણાનના નોકો અનુક્રમ છે

ગુજરાતી ભાગની ૫ ૭ પકિતઓ આ મુજબ છે

૧ પ્રથમ શ્રેય ઈજગતિ ૭ ન તર્પિના સહી ખીજ લો અમરિત ૭ વ ન નિજામિસા લાવમાગ
અનિ ચિડીતાર મીયાણા રહિ નિ આલેક ૧ ॥ રિના મોર ન માવિલા વાવર ખાતુ ક એહે દાડે ૭ વ
૧૦ ન નિજાસર્ ગિ મારસિ વાનિ મનેસિ કુભાર પચનિ પીમા ન કર્ક ૭ કો ઇદિ એથુની
આથુ ભગ ૭ ન એ દાપીઈ ગ શ્રીમાગિ નાથાપી આપુ સમથુઈ પાલિની તેનર્ ગુણ વગાનોસર્ક
ગિ ૭ ૧ ॥ અમ્ક એ દોપની તેહથુઈ અમાગિ પ્રતાનથુહાર શ્રીમળિ પ્રથુ ઈ આ માલથા ઈઈ

વતમાન હાથ (૧) પ્રથમ શ્રેય આ ગગતમા ૭ ન ૭૩૨ (૧ સી) તરના ખીજ (૨) લો
સમને ૭ ન ન લુપા લાન ૧માર અને (૩) અવ્યામાગ માગ મો (૪ રહિ) પથુ શિમા ૧ ૭ નો
મોગ (૫) ન મારવા વાવર ખાટ તુર એ દહાડે ૧૦૫ (૫) ૧ હમે જે મારો તે નથને પામશે
૭ નાર (૬) એ પાત્ર નિ નીમાગે ન કરે જે ૧ પ્રે વિમે આ પ્રકાતની આસાનો (૭) ભગ મે તે
મોતની શિક્ષા પામે ૧ શ્રીમળિ પૃથ્વીનાથ પી (૮) આગા સદુ કોએ (= સદુ કોએ) પાળની તેલો
(૯) ગુણ ધણા ધને જે ૭ જન ચૂપી જન તેલો (૧૦) અમારિ પ્રતાનથુહાર શ્રી મળિ ૭ ન છે કે
પ્રથુને આસાતના ૭ ની ૨

૨ જૂનાગઢ કોટિના મ દુનના પ્રોફેસર શ્રી નમ સકર રૂઝોતે આ આમો લેખ વાવરો તના ગુજરાતી ભાગ
સમીવન-સપા ન-ભાગદર દી ૧ ૧ પ્રો ગગવાન મુવે કરેત તે શ્રી કાવસ ગુ તત્રી મળા પ્રેમાસિ
૧૦૫૨-૪૩ (પ્રમ્તા તા ૩૧-૬-૧૫૪)મા પ્રૌદ ૫૫ ૭૬ સ દુત લેખની આતી આ જુઓ ૧૦ સાવિસનો
સામિત ઇનિહાર શ્રી મોહનવા ૧૨૫૪ ૬૧ (૧૯૩૩) પૃ ૪૫ ૫ નો

: ૪ :

વડોદરાની નગરિહીની પાંખમા પ્રસિદ્ધ ઝવેરી કુટુંબના અદ્યક્ષશ્રી શ્રીયુત કુમારપાણ લાલભાઈ ઝવેરી તથા શ્રી સત્યેન્દ્ર અગાલાલ ઝવેરી એમણે પોતાનો લેખખચાર પ્રા મંદુલાલ ર. મળસુદારને ખતાવ્યો. તેમાથી આ નીચેનો દસ્તાવેજ એતિહાસિક તેમ જ સામાજિક દૃષ્ટિએ ખૂબ અગત્યનો ગણાતા પ્રા મળસુદારે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા માટે ગાળી લીધો હતો અને તેમણે તે મને ખતાવીને ખૂબ ઉપકાર ક્યો છે. એમના સૌજન્યથી જ આ લેખ પ્રસિદ્ધ થઈ શકે છે.

વડોદરાનો સવંત ૧૮૪૮નો દસ્તાવેજ

માનાહિત ગાયકવાડનો સિક્કો

સવંત ૧૮૪૮ના શ્રાવણ વદિ ૧૧ વાગ લોમે દીને કચ્છે વડોદરાના રોહ માહાજન સમરત જોગ તથા કસળે મળકુરના ખાટકીના મહેતર ફજુરતારજી તથા જમાલ લાલન તથા કમાલનૂરજી તથા રાહીમચારુ તથા એલુમદ નગીર તથા સીઆજી કાસસ તથા રાજો મહુમદજી વગેરે ખાટકી પચ સમગત જન અગે સરવે મલીને રાહજનવદ થઈને માહાજનને લખી આપીએ છીએ જે આજ પુઠી વરસ ૧ મધ માસ ૧ શ્રાવણનો તહેના દીન ૩૦ તથા આજે માસની એકાદશી ૨૪ તથા આજે માસના સોમવાર ૪૮ તથા પચુસણના દિવસ તે શ્રાવણ સુદ-૧થી તે ભાદરવા સુદ-૧૨ લગી, તથા મોહોટી શીવરાત્ર ૧ તથા રાંમનોમી ૧, એટલા દિવસ અમો જીવની હસા કરીએ તથા અમારો કસળ કરીએ તો સગદારના તથા માહાજનના શુનેગાર, તે ખૂત ૧ જતાવગુ કરીએ તો શુનેગારી ૩ ૨૭૦૧૫ અંકે સત્તાપીશે તે એક પુરા સગદારમા ભરીએ તે કોઈ ને રૂપઈઆ ન મસે તો તેનાં ઘરઆર ખાલસાઈથાએ તથા નાક કાન કપાએ-એ પરમાણે અમારી પેટી દરપેટી જવો-અદર દીવાકર પાલીએ એ પરમાણે અમો સરવે પચ મલીને રાહજનવદ થઈને માહાજન સમગતને લખી આપુ છે, તથા ઈદનો દિવસ, એટલા અણોજમાહા આવે તો સગદારનો હુકમ લેઈને દિવસ ૨ એ કામ કરીએ, એ લખુ આપના બોલ સાથે પાલીએ.

અત્ર

મતુ

૧ અત્ર

સાખ

[ખાટકી પચ સમગત]

[મહાજનની સહીઓ]

એકદરે અહિંસાના દિવસ વર્ષમાથી ત્રીજા ભાગના થવા વનથ છે.

ઉપર ગણાવેલા અણોજનના દિવસોમાં જન અને હિંદુ જનતાના બન્ને વિભાગોના મુખ્ય મુખ્ય પવિત્ર ગણાતા દિવસોનો સમાવેશ થયેલો છે એ ધ્યાન ખેંચનારી ખીના છે

એકદરે આ બન્ને લેખનુ સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ પણ ધ્યાનમા લેવા જેવુ છે

વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ

શ્રી અમલદાસ નાનજી મહેતા

નાગેડુ આદિ નિરામર્યાદા નાગ મુલસાણા નિવાના ખેડળ તાનુ આ આવેતુ છે નાગ સમિયા તળાવના પાંચ અને શિલા ત્રણ પર વનેયુ સ્થિત શિલ્પ નાગ છે ૩ પુનાના નાગરખડ આ નગરો જૂન પ્રાચીન દર્શાવે છે એ નેના સમય પુ નગર આન પ, આનપુર રંગેર નામો આવે છે તથા તેની ઉપર મોટો વાતો આવે છે આ ગાંધી વાતા નધુ પુના મિત્રા પ નાગ ચર્ચિત એમ નથી વ નગ ના આનપુર આ આનપુર રંગેર નામો મનમ અને નાનુ મેના તામપનોમા મને છે વ નગરુ આરી પ્રથમ વાનુ હુ એન સમ નાગ નાનીની આમ મ્યુ તેમને નાગરો મધુર આ સા નાગ માર્દના મે નામા વિરત નાગ તરી વાનુ છે

હાનમા ન નગરની પૂર ઉત્તર આ શિલા શિલાઓમા પ્રાચીન ગળાણો છે આ ગળાણોમાથી ધણીખરી પાણીની વમાલતો નથા બીજા કાળમા ખોલેના અથવા ગળાણોના તળાવો કીધે ને મિમે ધર્મ મેની છે આ ગળાણોમાથી હં મંની આન નામઓમા વપગના માનીના નામઓ નાની બગીઓ, પ્રાચીન મુગાઓ મળાનોના પાસ વગેરે મળી આવે છે આ થાં પખી આમથે માનાના કામ નામ પામે આ ગાંધી પામે ઉપનન ના વ નગ ની વમાલત હં મં ના આનમ અગ્નિત્યમા માની નો એમ વાં છે પુ તાત્ત્વ ની નગર નગમ મે નગર વર્ગ ના આ ના ગાંધી આમને માતા તથા નીનના માનાના આનુષ સમય પડેનાના— ના મિં આવે મ પાની ના એના—શુગોમિન મિં આ પ્રાચીન નિરપોના વણા નવનાઓ મળા છે

વ નગરમાથી મળતા ધણીખરા શિલ્પો એવા આ અચળા પડેના છે ના આ મિં ગોમા પુનના અદુર પડેના છે, નાગે બીજા ના શિલાના કોમમા અથવા તળાવની પાશોમા જડી દેનામા આવ્યા છે અદાથી મળતા ધણીખરા શિલ્પો ત્રીના પથ્થોના મનાવેના ક નાગે થો શીષ્ટ (schist) અને લીગોઝ (schistose) ના બનાવેના છે વ નગરના શિલ્પો આ ના પુગની અગર નીની ગિરિમામાથી મળતા પથ્થોના મનેના છે

અનિદામિ દૃષ્ટિએ વ નગરના શિલ્પો નણુ વિભાગોમા વડની સમય મેમ છે

- (૧) રૂપ અને મોતમળ પડીના (ઈં મં ના પાસાથી આ તમા મુખીના)
- (૨) આનુષ સમયના (ઈં સં ના અગિયારથી તેમા સેમ મુખીના)
- (૩) આનુષ સમય પડીના રૂપના મોતમળ મળતા (ઈં મં તે પડીના)

આ બધા શિલ્પો પથ્થરમાથી ઉપમાવેલા છે આ તે મોટો કાગે મિં ગોમા ના ના મા ના નેના કોપ એમ નાગે છે નાગે આવ્યા શિલ્પો પાની મુખી મોટ

પ્રથમ વિભાગમા સુગર મીરીના મુખી શિલ્પો છે મુખી નાગે અથવા આગ મુખામુતિ ધારીતુ ગિર મોટો કોમર આ આધા પાસુ સુરખ આનુષોયુત આ શિલ્પો નો છે આ શિલ્પોનું મોદ્ય એ નાગે વિધા નામાલ તદુ અ આ ના વધાન મરી તથા નાગે આ મગર ડ આ મુગના ઉત્તર મામા ધણીસાર ચરીગના પ્રમાણમા પથ મુખી દુમ આ નાગે નાગે

તથા કમર નીચેનો ભાગ નિર્ગળ દેખાય છે આ યુગનાં શિલ્પોમા રેતીના પથ્થરનુ મગતક, શીરટનુ અણુઓળખાયેલુ શિલ્પ તથા નાગછત્રવાળી માતાની પ્રતિમા, અરજળુગારી બહારની ઉત્તર બાજુની ભીતપરની પટ્ટિકા, હળધર, વરાહ, સમભાવૃદ્ધા, ગણપતિ, કાર્તિકેય અને શીતળા માતાનાં મંદિરની છતના શિલ્પો તથા શર્મિષ્ઠા તળાવની પાળોમા જડેલા કેટલાક શિલ્પો છે.

ખીજા વિભાગનાં શિલ્પોનુ વિધાન પહેલા યુગના શિલ્પો જેટલુ સુન્દર નથી. આ યુગમાં આશ્વપણોનુ પ્રમાણુ વધુ છે માનવશરીરના આલેખનમા ધડ પગના પ્રમાણુમાં કઈક દૃઢ અને પગ પાતળા તથા લાંબા હોય છે અને શરીરનો વળાંક પણ કેટલીક વાર અકુદરતી લાગે એવો હોય છે આ યુગના ઘણા શિલ્પો એકસરખાં, વિવિધ વ્યક્તિત્વ સિવાયના હોય છે પરંતુ આ શિલ્પોમા ખાસ કરીને નરથરમા વિપયોની વિવિધતા ખૂબ આકર્ષક છે આ યુગમાં મોટાં શિલ્પો એકધારાં, ખૂબ આશ્વપણોથી સજ્જ અને જથ્થાબધ ઉત્પન્ન કરવામા આવતા હોય એમ લાગે છે આ યુગની શરૂઆતનાં શિલ્પોમા આગલા યુગના ઉત્તરકાળની ખૂબ અસર છે પરંતુ પાછલા ભાગમા આ યુગનાં શિલ્પોનાં ઘણાખરા લાક્ષણિક તત્વો દેખા દે છે, અને તેમાં નાની નાની વિગતોને વધુ ચિહ્નસાવવામા આવે છે આ વિભાગની નકશીમાં પણ વિવિધતા છે આ વિભાગના શિલ્પો વડનગરના તોરણો (નરસિંહ મહેતાની ચોરી), કિંદાની ભીતો, ઘાસકોલ દરવાજા બહાર તથા ગામમા ઘણી જગ્યાએ રખડતા નજર પડે છે.

ત્રીજા વિભાગના શિલ્પોમાં ખીજા યુગની લાક્ષણિકતા ચાલી આવે છે, પરંતુ આ યુગનાં શિલ્પો વધુ નિર્ભય અને ભાવવિનાનાં લાગે છે આ યુગની કોતરણી કઈક નળળી છે અને એમાં આગલા યુગનુ વિપયવૈવિધ્ય નથી આ યુગમાં પુરાણો અને મહાભારત-રામાયણના પાત્રો, અવતારો વગેરેના શિલ્પનુ મોટુ પ્રમાણુ જોવામા આવે છે નર્તકીઓ, વ્યાધો અને નકશીકામમા ગત યુગની અસર અહીં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે અને આ વિપયમા ગતયુગના નમૂનાઓની નકલ થઈ હોય એમ લાગે છે મંદિરના સુશોભનાર્થ વપરાયેલા આ શિલ્પોની સમગ્ર અસર એકદર સારી થાય છે પરંતુ વ્યક્તિગત શિલ્પ ગતયુગોની સરખામણીમા નિર્ગળ છે આ યુગના કેટલાંક શિલ્પોમા મુસલમાન કાળનાં વસ્ત્રો દેખા દે છે જ્યારે ખીજા શિલ્પો ગતયુગના વસ્ત્રો દર્શાવે છે આ વિભાગના શિલ્પો ખાસ કરીને હાટકેશ્વર અને ખીજા પાછળથી બધાયેલાં મંદિરો જોવામાં આવે છે

વડનગરના શિલ્પોનો અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે ગુજરાતની શિલ્પકળા તેના સમગ્ર ઐતિહાસિક યુગમા સુવિકસિત હતી શિલ્પ જે તે યુગની કળાશૈલીને અનુસરતાં હતાં. પહેલા વિભાગના શિલ્પો સામાન્યતઃ ગુજરાત અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશના તે કાળનાં શિલ્પો સાથે ઘણુ સામ્ય ધરાવે છે ખાસ કરીને અરજળુગારી પાસેની શિલ્પપટ્ટિકાના શિલ્પો વગેરે પાસેથી અકોટામાથી મળેલા જૈન તામ્રશિલ્પો સાથે સામ્ય ધરાવે છે આ નિકટવર્તી સામ્ય ચાલુક્ય સમય પહેલાં ગુજરાતમા એક સમાન કલાપ્રવાહ હતો તેની સાક્ષી આપે છે આ કલાપ્રવાહ ગુપ્તોના જમાનામા દૃઢ થયો અને આ પ્રદેશમા વિસ્તર્યો

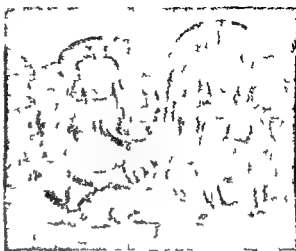
ખીજા વિભાગનાં શિલ્પો ચાલુક્ય સમયના જૈન અને જૈનેતર શિલ્પની જ શૈલીના છે. ત્રીજા વિભાગના શિલ્પો પણ ગુજરાતની મધ્યોત્તર શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિના સૂચક છે આ યુગમા ગુજરાતમાં કળા સુન્દર જીવત રાખવામા જૈનોનો ઘણો મોટો ફાળો હતો. મુસલમાનોના હુમલા, તેમજ રાજ્યપરિવર્તનની અશાંતિના કારણે કાળમા જીવતી આ કલા ગતયુગોની પ્રકૃષ્ટતાને બદલે કઈક હતાશા સાથે ધલ્લોકતા આનંદને બદલે પારલૌકિક સુખની વાછના કરતી હોય એમ લાગે છે આ યુગનો કલાકાર સારો અભ્યાસી હોઈ તટકાલીન સમાજના વસ્ત્રો—પહેરવેશને પોતાની કળામા વણી લે છે

पडनगरनी गिल्पममृद्धि

चित्र नं १

युगल-गमिष्ठा तलावनी पाळ उपर जण्डु गिण

चित्र नं २

आमघरमाथना मंदिरमानु सज्जमातृकानु गिण

चित्र नं ३

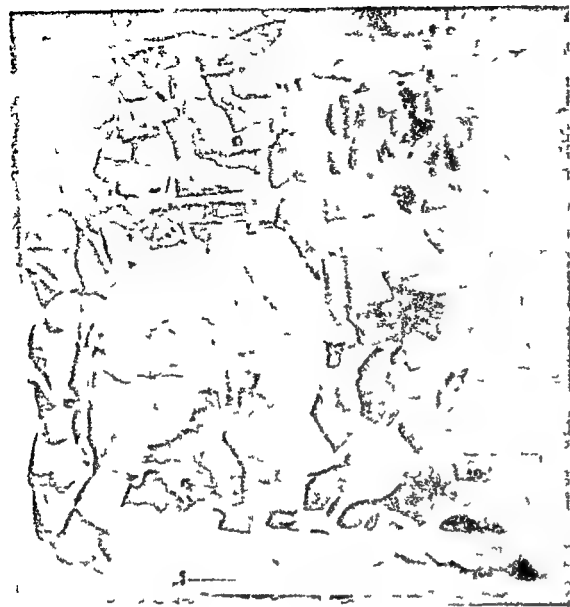
भरजण-वारीनी उपरें भीत परनी गिल्पपटिका

चित्र नं ४

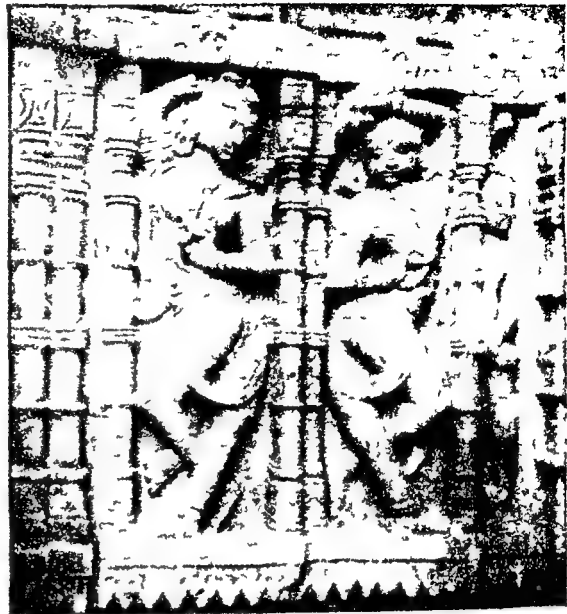
राष्ट्रद्वारावारीनी गज्रीह पानी
वरराहनी मणिमा

વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ

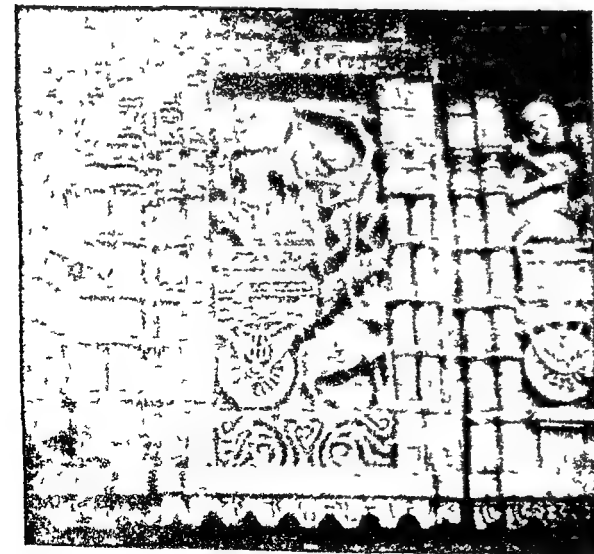
ચિત્ર નં. ૫

ગૌરીકુંડની દીવાલમાં જડી દીધેલ રાજવંશીની સવારી

ચિત્ર નં. ૬

હાટકેશ્વર મન્દિરની ભીંત પરની નર્તકી

ચિત્ર નં ૭

હાટકેશ્વર મન્દિર પરનું પાંડવોના રથનું શિલ્પ

ચિત્ર નં. ૮

હાટકેશ્વર મન્દિર પરનાં સ્વાહા (?) અને ગણ

ચિત્રપરિચય

ચિત્ર ૧ અરખામાં બેઠેલા આ યુગનું જિવંત શર્મિષ્ઠ તળાવની પાશ્વમાં જડી લેવામાં આવેલું છે. આ યુગનમાંના પુરવે મુકુટ કુળ એકાદની, બાહુમન અને કમિન્દ્ર પહેર્યો છે. લલિતામનમાં મોળ બેઠેલ પર બેઠેલા આ પુરની લડત્વી, નાથ તથા આખો ખડિત છે. તેના કાયા પગ પર મેડેની સ્ત્રીનું માં તથા જાતીનો લાગ તૂટી ગયો છે. તેનો જમણો હાથ પુરના પગ પર છે અને ત્યાં હાથમાં અરપદ સાધા પડેલું છે. તેને પોતાના વાળ લેવા લઈને ગતઃગતિ પાશ્વથી બાધ્યા હોય એમ લાગે છે. આ કેમગૂઢની પદ્ધતિ અંગની આનંદારિત અને અત્યંતમારીની સિંધુપતિમાં પદ દેખાય છે. તેને મનમાં કુળ ગણામાં એકાદની જોઈ જતીપર થઈને પેટપર એ અરખામાં લગતો હાથ હાથમાં બાહુમન તથા નન, કેડે જીભેખના અને પગમાં સાળા પહેર્યો છે. તેનું ઉત્તરીય જમણા હાથ પર અરપદ દેખાય છે. આ સિંધુ પના સપ્રમાણ સ્તરીરમાં પગ કઈ દૂર છે.

અરખાના સ્થાનો, કુબી અને લીંઈ મોળ છે. તેની પામે પવન દેખાય છે. આ નયનો પાટણ મોડા વગેરે સ્થળોએથી મળતા પિં પો પર દેખાય છે. જનપર ઝિન મનાક્ષીનું ન લીંઈ છે. સપૂર્ણ પીપળપાન ધાટના મનાક્ષીને છેડીને તેનો સુશોભન મારે ઉપયોગ અર્ધા નાતમી મરી પડી થના માથો આ સિંધુ અમત્ર દષ્ટિએ જ્ઞેતા નવમી સદીનું હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર ૨ આમથેર માતામાં નમી સદીના નાના મિં ગે અને જુના સિંધુ પો પડેલા છે તે જોઈ સપ્રમાણના સિંધુ પોમાંથી પાનતી અને વૈષ્ણવીના સિંધુ પોનો આ મોટો છે. આ સુરેખ અ ન રાત મુખમુખી, કુલ્લમીના, સુગોળ શરીર પીનપનાર અને ત્રિવર્તી ઉ નાળી માનુષ્યઓના પગ પ્રમાણમાં જડ અને દૂધ છે. આજી એકાદની, બાહુમન જેના આમત્ત્વો અને જુદી જુદી જ્ઞનના મુકુટ ધાગણુ ના આ સિંધુ પો આમી સદીના હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર ૩ અરખામાં ૨નાળ મહારની સિંધુ પતિમાં એક લાગનું આ ચિત્ર છે. આખી સિંધુ પતિમાં યુગનો અને એકાદની પુરવ અને જીની પ્રતિમાઓ છે. આ સિંધુ પતિમાં જીઓ વત્સાવૃત્ત અને દેહ પિં દષ્ટિએ વડો રાની આમધારિતી આવે ખુબ સાગર ધરાવે છે. અને તે નવમી સદીમાં તૈયાર થયા હોય એમ લાગે છે. પાળથી આ પતિમાં મિત્તવાની દીરાનમાં જડી લેવામાં આવી હશે. આ સિંધુ પતિમાં કેટલાક પુરોની પ્રતિમાઓ આનતા યુગની રેની દર્શાવે છે.

ચિત્ર ૪ અમરધોલ ગ્વાજના કાકરકાવાસના જિહાન કોણુ પર મોળી ન નરાહની પ્રતિમા છે. વગાહનું ગરીર અપ્રમાણ છે. તેના જમણા હાથ પર પૃથ્વીદેવીની મૂર્તિ છે. તેના ત્યાં પગ નીચે નાગ દર્શાવ્યા છે. નરાહની બાહુમાનના સ્થાનો વત અને જનપરની ગરબ વેત વગેરે પિં કોતરણી આ સિંધુ દર્શાવી સદીનું હોય એમ લાગે છે.

ચિત્ર ૫ ગોરીનની દીરાનમાં જડી દીરેનું કોઈ રાજવલીની સવારીનું દર્શન છે. સુ મોખિત વેગથી તેનો હાથી, તેની આગળ મળ જરતો ધાટિયા સિંધુની એના ત્રિવર્તી મનોદ છે. આ સિંધુ જેના સિંધુ આણુ કોઈ અને પીળા આનુસ્યુગના મિત્તો પર અને એકાદની આવા છે.

ચિત્ર ૬ : હાટકેશ્વરના મંદિરની લીન પરની આ નતંકી અથવા અપ્સરઓના દેહનાં વળાદ ખૂબ અકુરતી છે અને મધ્યકાલીન ખજુરાહો, ઓરિસ્સા અને ગુજરાતમાં દેખાતાં શિલ્પોની એમા નકલ હોય એમ લાગે છે તેના ભારે જડળા આગળ આવતી દડપટ્ટી મીઠું નાક, ત્રિપાદવ મુખાકૃતિ, પ્રલય તેવો તથા ખાસ કરીને આગળ દેખાતી સામી ગાડુની આખ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ચિત્રકળાનો ખ્યાલ આપે છે એનાં આભૂષણો પ્રમાણમાં જડ છે અને આગલા યુગ વેટલાં સુરખ નથી આ શિલ્પો ગતયુગના અનુકરણ જેવા લાગે છે

ચિત્ર ૭ : હાટકેશ્વરના મંદિરપરનાં આ શિલ્પમાં સુદૃઢતા જતા પાગડોના રથ જણાય છે રથના પૈડા દોરીથી ગાયેલા છે તેના ઘોડા પ્રમાણમાં નાના અને જરાબર જોતરાયા ન હોય એવા લાગે છે સારથિ જેસવાને ખસે દાસો હાંચ અને હાથમાં તલવાર લઈ તે રથ દાંડનો હોય એવો લાગે છે આ પાગડોની પાંચડીઓ સોળમી અને સનમી સડીમાં ઉપસોગમાં આવતી કુલેદનો વધુ ખગાય આપે છે

ચિત્ર ૮ : આ શિલ્પ પણ હાટકેશ્વરના મંદિરનું છે. એનો મોટો રથબ પૂર્ણ ઘટપલ્લવથી સુશોભિત છે પરંતુ આજુબાજુની નકશી મધ્યોત્તરકાળની છે આના હાથમાં નાગ અને ખગ ધ્રાવણ કરેલા ગણે પાયગમો અને જીજ્ઞેદાર પાંચ ધાગણ કરી છે સાથેની રથાણ(ય)ની પ્રતિમાના વસ્ત્રાલકારો પણ લાકડાની કોતરણીમાં મળતા શિલ્પો જેવા છે અને તે પણ સોળમી સડી કરતાં આગળના નથી

વ્રહ્મ વ્રતેષુ વ્રતમ્

શ્રી મનમુખસાધ તાનત્ર્ય મહિતા

જ્ઞાનમા જેમ કેવળજ્ઞાન અર્થે ધ્યાનમા જેમ મુખ્ય ધ્યાન સૌંદર્યી શ્રવ ડે તેમ તપમા ક્ષત્રચર્ય એ ઉત્તમોત્તમ તપ છે પ્રશ્નમા ભુવનમા કહ્યું છે કે — સ હસી સ મુળી સ સર્જણ સ દ્યૌ મિલન જા મુદ્ધ ચરતિ વ્રમચેર । અર્થાત્ જે મુદ્ધ ક્ષત્રચર્યનું સેવન કરે છે તે જ ખો સિધિ છે, તે જ સાચો મુનિ છે તે જ સાચો સત્ગુણ છે અને તે જ ખરો જિનુ છે

ક્ષત્રચર્યનો જે વ્યુત્પત્તિથી અર્થ જ્ઞાનમા આવે તો વ્રહ્મણિ ચરણમિતિ વ્રહ્મચર્યમ્ । અર્થાત્ આત્મામા વિચારુ એ પુ નામ ક્ષત્રચર્ય પત્તજનિ યોગસૂત્રમા ક્ષત્રચર્ય વિનયખતા ક્યું છે કે વ્રહ્મચર્ય પ્રતિજ્ઞાયા વીચળમ્ । અર્થાત્ ક્ષત્રચર્યની દરખાશની અદ્ભુત વીરતાની પ્રાપ્તિ થાય છે

ક્ષત્રચર્યના પાનનથી મનમા ધારી જ મળના । પ્રિતનો સચ્ચ થાય છે અને તેની વચ્ચરામિતિ પણ અસાધા પુ રીતે મળનાન થઈ જતન છે ક્ષત્રચર વગ માસિ અને આ સામિતિ બળ મળતુ જ નથી આપણ માન આશયા શ્રીમદ્ભગવતે ગિરા રીહામિતિ શ્રી શ્રીમદ્ભગવાન શ્રીનરોપિન્યથ સૌ નૈમિષ ક્ષત્રચર્યગીઓ જ રતા ગ્રામી ભત્તીય સ્વામી રિવેશન અને મહર્ષિ મણુ જેના યોગી પુત્રા પોતાના દુષ્ । જ્ઞામા જે મહાન ભા કરી ગયા છે તે બધાના મળમા ક્ષત્રચર્યની જ શક્તિ હતી આવાર્ય રી વિનોમા લાવેએ આ ઉમર લા તમા ભૂમિ નરૂપી શ્રમ યન નરૂપી જગતની પ્રજાને શાંતિ અને મેનાનો એ નરૂપી મા મનાઓ કે આ મહાન કાવ્યની પાળા પણ તેમના નૈમિ ક્ષત્રચર્યની ગમિતો ભવ્યો શો હિ મો નથી

મુદ્ધ ક્ષત્રચર્ય પાનન જ્યાંથી પાચ ધર્મિયો ક્રોધ-માન-માદા-માદ્ય તેમ જ સાથી દુષ્ટ્ય એનું પોતાનું મન । જિત્તાન લા સુધી રામ નથી રીનનો વ્યથ આપણ માઓમા જ્ઞાન રીયનિગેવડી થય ક્ષત્રચર વ વામા નથી આવ્યો પરંતુ મ । વચ્ચ અર્થે મયાએ કરી દર્શિત પ જ્ય મેળની, તેમની દુષ્ટપ્રદર્શિનાથી મન થતુ એ જ રીનની મુદ્ધ જાણ્યા છે માન રીયોના દમનથી ક્ષત્રચર પાળુ એ રાકે નથી મદારના ટોંગટોચે આ જ્ઞાનન પર પોતાના વિચાર રીયતા કહ્યું છે

અન્ય મન સદ્ગુણાની પેરે ક્ષત્રચર્ય પણ પાપ રાની અમના કે અનકિત હા । નહિ પણ દુષ્ટમાને અને ના સામ્ય નડે નપાલિત થાય યારે મનુ છે અભિમાન થવા જ્ઞાન આમ જાતે જ મા ગે પે । કે અમર નહિ । કે વા ખાતર જાતે પોતાના કાચ જાધે અધરા અપા । વાપ ના જાતે પાતાની દુષ્ટા પી નાગે તો તા પાપ મ્યું ન મ્યું મ ખુજ છે શિવ જ્ઞાનવીને અસારે એ છે એનું જનાનુ છે, એના વિચારી દેહમા પી આત્માનો મયાગ દા છે તે ધર્મિ જિને મુના ના એ દેને ઠદીબેદીને પાચગી જાણે એના માટે નહિ થા એ આત્મા એની નિરિવારતાને તામે જ એના જ્ઞાન જ

મુદ્ધ ક્ષત્રચર્યના પાનન માટે માનુષ પામ મોર્ષિ વિરાગ મ પના હોડી જોઈએ અ । તેમા જ મંદન ચિત્ત અર્થે નરી ને જોતપ્રોત મરી નાખના જોઈએ જેથી વિનવના મળજાને અમ । જ ન હ વિરાગ કષ્ટના ગમતા ક્ષત્રચર્યનું પાનન સદ્ગત્ત મની જાય છે પ્રશ્ન સાધનગત્રી જ્ઞેન પે દનતા વિરે એમ માનાય છે કે તેમની જ્ઞાન થામા મોર્ષિએ તેમો અવિરાગિન દાનુ મ લા પચુ તેના

જવાબમાં ગોઠતે કહ્યું ‘આ પ્રશ્ન જ તમે સૌથી પ્રથમ મને સૂઝ્યો, બાકી તો મારું જીવન વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ક્યા ચાલ્યું ગયું તેની મને ખબર જ નથી’ ભીષ્મ પિતામહે પિતાના સુખરૂપી એક ભવ્ય આદર્શ અર્થે અહ્યર્ચ્યવ્રત ગ્રંથીકાર્યું, અને પછી તો પિતાનું સુખ જ એમનું અહ્યર્ચ્ય બની ગયું અને પરિણામે આદર્શ અહ્યર્ચ્યારી બની ગયા માઈકલ એન્ગેલોને કોઈએ વિવાહ કરવાની સૂચના કરી, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો ‘ચિત્રકળા મારી એવી સહચરી છે કે તે કોઈ સપત્ની સાંખી નથી શકતી.’ આ બધાં દૃષ્ટાંતો, અહ્યર્ચ્યના પાલનમાં વિશાળ કલ્પના—ભવ્ય આદર્શો કેવાં અને કેટલાં મદદરૂપ થાય છે તેની સાબિતી આપે છે

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજસાહેબે અહ્યર્ચ્યવ્રતની પૂજાની રચનામાં અહ્યર્ચ્યની મહત્તા, જરૂરિયાત અને શક્તિનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ અહ્યર્ચ્યના વિષય ઉપર જૈન આગમોના મૂળ સૂત્રોમાં જે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો મુખ્ય સાર પણ આ પૂજાઓમાં વણી લેવામાં આવ્યો છે જે વ્યક્તિએ શુદ્ધ, પવિત્ર, નિર્મળ અહ્યર્ચ્યનું પાલન કર્યું હોય તેવી જ વ્યક્તિથી આવી મહાન પૂજાની રચના થઈ શકે. આ પૂજાઓનાં પદે પદે અમૃત ઝરે છે, કડીએ કડીએ દિવ્ય પ્રકાશ મળે છે, અને શુદ્ધ અહ્યર્ચ્યમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તેનું ભાન થતાં, હૃદય પ્રકુલિત બને છે પાત્ર મહાવ્રતોમાં અહ્યર્ચ્યવ્રતની શ્રેષ્ઠતા બતાવતા પૂજામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

અન્ય વ્રતો મેં જો વ્રત ખડિત, હોવે સો ખડિત સદિયે,
ઈક અહ્યર્ચ્ય કે, હુયે ખડિત, પાત્રો ખડિત કહીએ

અહ્યર્ચ્યવ્રત સિવાય જો અન્ય વ્રત ખડિત થાય તો માત્ર તે વ્રત ખડિત થયું કહેવાય, પરંતુ અહ્યર્ચ્યવ્રતના ખડિત થવાના કારણે તો પાત્રે વ્રત ખડિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પાત્રે વ્રતોમાં અહ્યર્ચ્યવ્રતની મહત્તા સવિશેષ છે આ હકીકત સમજાવતા શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિજી ‘વૃદ્ધ વ્યાખ્યા’ તરીકે કથન ટાંકતા કહે છે : “વેશ્યામાં મન જવાથી અમૈથુનવ્રત ખડિત થાય છે, વેશ્યાદિમાં ચિત્ત રાખી ભિક્ષા માટે જતા જીવજતુ કચરાવાથી હિંસા થાય છે, બીજાને પૂછે ત્યારે છુપાવવા જતા અસલ બોલવું પડે છે; વેશ્યાની રજા વિના તેના મુખનું દર્શન કરવું એ ચોરી છે તથા તેનામાં મમતા કરવી એ પરિગ્રહ છે” એટલે અહ્યર્ચ્યવ્રતના ભગ સાથે પાત્રે વ્રતોનો પણ ભગ થાય છે.

અહ્યર્ચ્ય સાવકે કેવા સ્થાનમાં રહેવું, કેવા કેવા નિમિત્તોથી દૂર રહેવું તેમજ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ સમજાવતાં પૂજામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

સ્ત્રી પશુ પડક સેવિત થાનક, સેવે નહી અનગાર;
સોલવે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમેં, અહ્યર્ચ્ય સમાધિ વિચાર
નારી કથા વિકથા કહી, જિનવર ત્રીજે અગ,
સમ્મત અગે સૂચના, દડ અનર્થ પ્રસંગ
અજ્ઞાની પશુ-કેલી નિરખત, હોવે ચિત્ત વિકાર,
લખમણા જિમ સાધ્વી વસ મોહે, બહુત રુલી સસાર
સંબ્રત મુનિ ચિત્ત દીનો, ફરસે તપ નિષ્કળ કીનો,
ચક્રીપદ માંગ કે લીનો જે, —અહ્યર્ચ્યારી ધીર વીર
હાથ પાંવ છેદે હુએ જે, કાન નાક ભી જેહ,
બુઢી સો વરસા તણી જે, અહ્યર્ચ્યારી તજે તેહ જે
અપવિત્ર મલ કોહરી, કલહ કદાગ્રહ ઠામ,
આરા સોત વહે સદા, ચર્મદતિ જસનામ

ઉત્તંગધ્યન સૂત્રમા તુ ડે કે બ્રહ્મચર્યાના સારે શ્રી, પશુ અને નયુગ્મ રોડ તેના મ્યજે રહેવું નહિ, તેમ જ સ્ત્રીઓની ગુમારવવધ્ આઓ પશુ કહેવી હિંદુ ઇતિહાસોનો સ્વભાવ છે કે આમા આવેલા વિધવાને અટલ કુવો બી નિયમોનો સ્વભાવ છે કે, ઇન્દ્રિયો વડે અટલ થયું સાધ્વી નયમભાવને ઠી સોના આના સ્વભાવના ડાજેજ, અજ્ઞાન પશુઓની ડામદીશ બેતા ચિત્તમા વિચાર ડપ ન થયો અને પરિણામે અનત વખત ભવભગલ કરવું પડ્યું બ્રહ્મચર્યાના સાધકે એટલા માટે જ આના બધા નિમિત્તોથી દૂર રહેવું આશય છે નિમિત્તોની દુન પર ટેડી બધી અસર થાય છે, તેના મમથનના ઉત્તંગધ્યન સૂત્રમા મજૂતિ મુનિની સાત હેવામા આની છે

સમૃતિ મુનિ પામે એ વખતે સતક્રમાર ચક્રવર્તી અને તેની રાણી સુનત વ ન કરના ગયા દના વ ન કરતા સુનના મગ્ન પરથી વાળની એ લટ નીચે સરી પડી આ વાળની લગ્નો સ્પર્શ મનિગજો થયો અને પશુભામે તેના ચિત્તમા ગગ ડપન થયો ડામદેવ છે તો અગનદિન, પશુ તેની શક્તિની પ્રમળતા અગ્રાધ છે તે મ્પતના સુખનો અનુભવ થતા સમૃતિ મનિએ નિચાડ દના કે 'અનો! આ કમળમુખીના વાળનો સ્પર્શ પશુ આનુ અદ્ભુત સુખ આપે છે તો પછી તેના શરીરો તો સ્પર્શ દ્રુ સુખ આપનો ડો? જામદગતિ માટે સાધકે પળે પળે પ્રયત્ન કરવો પડે છે પશુ નીચે પડનામા તો મનિનો વેગ મિનાપ્રતને વધતો જ રહે છે એટલે મજૂતિ મુનિએ તો લા જ નિયાણ આધ્યુ કે 'મ આ દુઃખ તપગના ડી છે તેનું કાર્ધ પપુ કળ ડોય તો હું આપતા ભનમા આની અનેક આઓનો સ્વાધી થાઈ ' પશુભામે સમૃતિ મુનિના દવે બ્રહ્મ તા' તરીકે જન્મ વાગણ કરી અને આવેના નિયાણાને ડાજે પુ ન ભોગો ભોગની સાતમા નર જુ પ યુ

શ્રીસગથી બ્રહ્મચારીએ જ રહેવું ઉત્તંગધ્યન સૂત્ર(અધ્યયન-૨૨)મા તો લા સુધી લખ્યું છે કે 'જેમ મિયાડાના સ્થાનની પામે ઊં રોનુ રહેવું પ્રસંગ નથી તેમ શ્રીઓના સ્થાનની પામે બ્રહ્મચારી પુરોનો નિાસ પશુ યોગ્ય નથી ' બ્રહ્મચર્યા સાધક માટે શ્રીમસગના લાગની જ પિાત પર ભાર મૂકી ર્થને નિ અન(અધ્યયન ૮-૫૬)મા કહેવામા આ યુ છે કે

હૃત્ય પાય પલિચ્છિન્ન કણનાસ ત્રિગમ્પિઞ ।

અનિ વાસમય નારિ સમવારી ત્રિગ્જ્ઞ ॥

અર્થાત્ જેના હાથ પગ કપાઈ ગયા હોય તથા જેના નામ્મન મોગ થઈ ગયા હોય એવી સો વરસની સ્ત્રીની પશુ બ્રહ્મચર્યા સાધકે સમગ્ર ન કરવો તત્ત્વદષ્ટિએ શ્રીના મગ્નપનુ વખત કરતા શ્રી યશોનિઘ્ય ૭ મહારાજે સ્તાનસાગમા ક્યું છે

મહાદેવે મુગ્ધાગારવિન્તા માતિ સુદરી ।

તત્ત્વદેવેરુ સાગાન્ સા તિષ્ઠ્વપિન્વાદરી ॥

અર્થાત્ બાલદષ્ટિો અમૃત ॥ સાન વડે ધડેની શ્રી સુ રી લામે છે લામે તત્ત્વદષ્ટિો તા તે શ્રી પ્રથમ નિષ્ઠા અને મનની હા ની જેની લાગે છે વાસ્તવિક રીતે જેના તો શ્રીનું સરી કે પુરુષનું સરી માન લોહી રધિર માસ મે હા મ, મજા વીધ આતર ન અને નિષ્ઠાશ્પ અપવિત્ર પાયાનો ભાગ નથી તો ખીટુ સુ દ? આચાર્ય મત્તાગ્નસાહેમે એટલા માટે જ ક્યું છે 'અપવિત્ર મન દોમગી તે પડી તગત જ, ધીગત અધપ મા 'કનક કાગ્ધ મામ એમ લખ્યું છે છેતરુ કૂ પાણુ અનના અને કુશીનપણુ એ શ્રીના સ્વાભાવિ જ દોરા છે, એની શ્રીમા ગનિ કર એો મૂર્ખ ન કરેતો તો ગુ કહેવું? આ દોહરાની ખીજ પમિનમા ક્યું છે કે 'ગાગ સોન વડે સ ન, અમ દનિ જસ નામ ' અર્થાત

દુર્ગંધી પદ્મયોના લગ્નગ્રંથી સ્ત્રી શરીરનાં અગિયાર અંગોમાંથી ગટગમાંના કચરાની માફક નિરતર મેલ વહા કરે છે, તેથી કરીને આવા શરીરને આગમની પખાલ આથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. પુરુષના શરીરનું પણ આવું જ છે અને પુરુષ પણ કુમાર્ધ, કૂંટા ચચળતા અને કુશીલતામાં રસ નથી લેતો એમ નથી જ શરીર કરતા સ્ત્રી કે પુરુષની વાસના જ મહાનિપતે પાત્ર છે.

સ્ત્રી કે પુરુષ માટે તમામ ઇન્દ્રિયો પર એકીવખતે સયમ ફેળવ્યા સિવાય અહ્યર્ચનું પાલન શક્ય નથી, એથી કરીને, ખીછ બાળતો વિષે અહ્યર્ચસાધકે જે ખ્યાલ રાખવાનો છે તેનો નિર્દેશ કરતા પ્રગમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે

પુષ્ટિકાર આહાર ન ખાવે, વિગય અધિક મેં મન ન લગાવે
રસના વસ જે સરસ આહારી, ચહિ ગતિ દુ.ખ પાવે વો ભારી
માદક આદ્યમે મન્મથ જાગે, દસ દારણ અહ્યારી ભાગે,
રસના છપક ગૃહી અતગારી, નમન કરત જગમે નરનાગી.

ખાટા ખાગ ચચગ, મીઠા વિનિધ પ્રકાર,
રસ લાલચ અધિકા ભમે. લોવે રોગ પ્રકાર
કામ દીપાવન બપણ દૃપણ, અગ વિશ્વાણુ ટાળી,
નાટક ચેટક ગસ સિનેમા, દેખે નહીં અહ્યારી
સાદે કપડે પડને બપણુ નવિ ધારે.

વિપયવાસના સામેનો વિગ્રહ જીવનમાં સોથી મહાન અને કપરો વિગ્રહ છે આ વિગ્રહમાં વિજય મેળવવા માટે એને અનુરૂપ થાય તેવું વાતાવરણ અને સાધનો પણ જરૂરનાં છે શરીર અને મનને ચચળ કરે એવાં તીખા તમતમના તેમ જ સ્વાદિષ્ટ અને રસાળાં લોજનનો અહ્યર્ચસાધકે ભાગ કરવો જોઈએ, દારણ કે આવાં પ્રકારના લોજનો શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે

જીભની મારણ અને તારણ શક્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરી કોઈએ સાચું જ કહ્યું છે કે, સોની લાલચુ, ગેગ માત્રની જન્મભૂમિ અને ખીછ તમામ ઇન્દ્રિયોને મારનારી અને તારનારી, યોગારૂઢને પણ બલાત ખેંચી નીચે ઢસડનારી, સૌ કામનાને જન્માવનારી એવી જીભને હમેશા વશમાં લાવવી અગાઉના વખતમાં યુદ્ધ લડતાં તેના મેનાધિપતિ એટલે લશ્કરનો મૂળ નાયક મરણ પામે અગર નાસી જાય કે તુરત તેના લશ્કરમાં લગાણ પડ, અને પછી તુરત જ લશ્કર તાળે થાય એવી પ્રથા હતી સ્વાદેન્દ્રિયની બાળનમાં પણ આવું જ છે ઇન્દ્રિયોમાં પણ સૌને બહેકાવનારી, નચાવનારી અને તોફાન મચાવનારી જીભને કાપૂમાં લેવામાં આવે, તો ખીછ ઇન્દ્રિયો આપોઆપ તેની પાછળ શરણુ સ્વીકારે છે જગતમાં મૃત્યુ પામતા માનવોમાંથી મોટા ભાગનાં માનવીઓ વધુ પ્રમાણમાં અને નહિ ખાવા જેવી વસ્તુઓના ઉપભોગના દારણે જ મૃત્યુ પામે છે માણસો ભૂખ સતોષવા નથી ખાતાં પરંતુ જીભના સ્વાદ અર્થે ખાય છે અહ્યર્ચ સાધકે સયમી જીવન જીવવા માટે, દેહના પોપણ અર્થે ખાવાનું છે અને રસલોહુપતાને કાપૂમાં લેવી એ તેનું આંધી પ્રથમ કર્તવ્ય છે ઉત્તમધ્યયન મૂત્ર(અ. ૩૨-૧૦)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે

રસા પગામ ન નિસેવિયલ્લા પાય રસા દિત્તિકા નરાણ ।

દિત્તચ કામા સમમિદ્વન્તિ દુમં જહા સાડફલં વ પક્ષી ।।

અર્થાત્ ઘી-દૂધ વગેરે દીપ્તિ કરનારા રસો યથેચ્છ ન સેવવા, દારણ કે જેમ સ્વાદુ ફળવાળા વૃક્ષ તરફ પક્ષીઓ ટોળાખંધ દોડી આવે છે તેમ તેવા માણસ તરફ કામવાસનાઓ દોડી આવે છે. રસનેન્દ્રિય

અને જનને દ્રિયને બહેનોની માફ અતિનિ ટનો સબધ છે ત્સની લોલુપતા કામને જમત રે છે, એ સન બ્રહ્મચર્ય સાધકે નિતર ખ્યાનમા રાખનાનું છે હલમા દાડુ નથી, પણ તેમ જતા, એ હાડકા નિ પાતી હલનડીમા દાડુ પાળા બીજા અગો પે ના । ત્સવા પી તો અદ્ભુત શક્તિ છે

કામોપાદમ્બરસ્ય જ્ઞાનાન્ સન્નતિ પ્રાપ્તમ્

અથાત કામને ઉપજાવે એવા દ્રવ્યના દર્શનથી વ્રતલગ થાય છે, એવા માટે જ આચાર્ય મહારાજશ્રીએ પૂજનમા મ્હુ છે ? બ્રહ્મચારી હી નાટક, ચેટક રાસ, મિનેમા જેવા જન્ય નહિ બ્રહ્મચર્ય સાધક માટે શારીરિક દાપરીપ, સ્ત્રીનો સંપર્ક અતિ રસ । અતપાન એ ત્રણે તાનપુ (રાયમા પદ તા જ તાળવુ ફોગી નાખે તેનું માનવન) મિષ જેના હોનાનું ગન નિ સૂત્રમા હેનામા આ યુ છે

નિ રોસજ શબ્દો ॥ પદન ? અનુપથી પપ અત્તમા દેહલા સૂત્રના વિગે જમત થાય છે માટે બ્રહ્મચર્યસાધક મમરામના જાણે તેનું વાચન ન કરવું એના શબ્દો ન સાલજવા એના સુગ વધુમ્બ યોનુ સેરન ન હુ તેમ જ એનું ઠોઈ દરન । તેનું ધિયોનો ઉપયોગ તો બ્રહ્મચારી અને અબ્રહ્મચારી બો જ રે છે પદનુ મોના આચાર્યનિયા મા બારે બે હે છે મહાત્મા ગાધીએ આ વિશે લખતા કહ્યું છે ? " બ્રહ્મચર્યનો પ્રતલક નાગ ઘણા નિર્દુજ જન્ય છે એકે તેઓ ખાવાપીનામા જેના ઇલાખિમા અબ્રહ્મચારીની જેમ રહેના માગતા છતા બ્રહ્મચર્યનું પાલન હમ્બ છે આ પ્રયત્ન ઉપશમ્બુમા વીતસત્તુનો અનુભવ લેનાના પ્રતલ જેરો કરેવાન સપથીના અને સ્વહીના લોગીના અને લાગીના, દુન વચ્ચે બે હોવો જ નેમ્બએ સામ્ય હોય છે તે તો ઉપરથી દેખીતુ જ બે ચોખ્ખો તરી આનરો નેમ્બએ આખનો ઉપયોગ બને દર પણ બ્રહ્મચારી દેન રાંન રે, લોગી નાગ્ચેમ્કમા લીન રહે અને કાનનો ઉપયોગ કરે પણ એ ધ્વિજ બજન સાબજે બીન્ને મિનાસી ગીનો માલજનામા મોજ માલો એ શરીરરૂપ તીર્થક્ષેત્રને નભાનના પૂરતુ દેટને ભાકુ આપે બીન્ને સ્વા ને ખાતર દેખા અને રુગ્મુઓ લરી તેને દુર્ગંધિત મરી મૂં આમ બનેતા આચાર્યનિચારમા બે રલા જ રે "

જે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી છે તેના માટે આ મમારમા રુશ જ અસાધ્ય નથી બ્રહ્મચર્યનું બદુમાન કરતા આચાર્યશ્રી પૂજનમા મ્હે છે ૬

બ્રહ્મચર્ય નુક જેલ પરમ પૂત તાસ દેહ
દેન મેન ગત નેહ જય જય જય બ્રહ્મચારી
વીતરાગ સમ જનિયે બ્રહ્મચારી નિરાગ
બ્રહ્મચર્ય તપસે મિને મોક્ષ પરમ પદ ધામ
નૂન શ્રી મિન વચ બનાવે ગોનિ નિઃકલન કરીને
હોવે નહિ બ્રહ્મચર્ય ગરામર, આગમ પાઠચારીને

માનસીમા ક્રોધ, લોભ માન માના, રાગ દ્વેષ ઈર્ષા મોહ મમતા અધીરાઈ એર વેર, કામનામ હાઓ, ઇન્દ્રિયો, પરનિ ત, બહમર અભિમન ક ના, નિ ધતા, અપેષા ધનતા નિર્ભરતા, પ્રજ્ઞા, નાનામીપણ પ્રપન્નીપણ ઇલાખિ જેનામા અવિ છે તે પદાના મગમા કોરણુરૂપ અબ્રહ્મચર્ય છે બ્રહ્મચર્યના આચરણથી આ બધા પોનો હાથ ચાર છે, તેમ જ લામા મા નના મિના સ નનો નિ વિમાનપણ તપન્યા સમ સમ્ય પવિત્રતા અર્ચિય પચાના શુદ્ધો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આચાર્યશ્રીએ તેથી જ ઉત્તરગમ્યન સુધી ઉપજે આપતા દુનમા મ્હુ છે ? દેવો અને નરો રાણુ ર એના બ્રહ્મચર્યના પાળના ને નમર ર રે છે ? બ્રહ્મચારીની વીન ત્રાબાવ સુખામખી કરી છે, એ ઉપરથી

અહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય સમગ્ર શકાય છે માનવી માટે ‘અહ્મચર્ય’થી કોઈ વિશેષ મોટી સાધના નથી. અન્ય ધર્મશાસ્ત્રો પણ કહે છે કે કામિની અને કાચનરૂપ અનરથી સર્વ જગત વીટાયેલું છે. તેમાં જે મનુષ્ય વિરક્ત છે તે પરમેશ્વર છે.

સૌથી છેલ્લે આચાર્યશ્રીએ પૂજનમાં કહ્યું છે કે ‘કરોગે સોનામહોરોનું માન કરી જે કોઈ ગિનચૈત્ય બનાવે, તે પણ શુદ્ધ અહ્મચારીની તોલે આવી શકે નહિ, એટલે કે ગિનચૈત્ય ચણાવવામાં જે લાભ થાય છે તે કરતાં અહ્મચર્યનું કળ અનેકગણું વધી જાય છે.’ ઉત્તરાધ્યયન સત્રમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે “મહિને મહિને લાખો ગાયો દેનારાના દાન કરતાં, કાંઈ ન આપનારાનું ય સંપમાચરણ શ્રેષ્ઠ છે.”

વિશુદ્ધ અહ્મચર્યપાલનની શક્યતા જગતના દરેક સ્ત્રીપુરુષના માટે છે. આ કાર્ય કપરું છે, પણ પુરુષાર્થ વડે એ સિદ્ધ થઈ શકે છે એની સિદ્ધિ માટે અનેકવાર જન્મો લેવા પડે, અને અનેક જન્મોને અતે આવી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ તેથી આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી મહાસત્ત્વ વિચારક અને નત્તવચિત્તક વ્યવશી ડિશોરલાલ મશરૂવાળાએ અહ્મચર્યસાધનાના માર્ગમર્્યાદાના નિયમોનો ઉલ્લેખ કરતા એક સ્થળે લખ્યું છે કે “જેના વચમાં કટલી ચે પેટી મુઘી એકપત્નીવ્રત તથા એકપતિવ્રત જળવાયાં હશે, તેમાં ચે કટલી ચે પેટી મુઘી અહ્મચર્ય માટે પ્રયત્ન ચાલ્યો હશે, તેની પેટીમાં નૈષ્ઠિક અહ્મચારી પાકે.”

મહાત્મા ટોલસ્ટોયના લખાણોનો સંગ્રહ જે ‘The Relations of the Sexes’ના નામથી તેમના નૃત્ય બાદ પ્રકટ થયેલો છે, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે: “પ્રકૃતિએ માનવીમાં વિષય-પરાયણતાની પાશવવૃત્તિ ભેગી પવિત્રતા અને આગ્નિવિશુદ્ધિની આધ્યાત્મિક વૃત્તિ પણ ગોપી છે અહ્મચર્ય અને આગ્નિવિશુદ્ધિ એ એવી લાવના છે કે એને સિદ્ધ કરવા માણસે સદા ચે સર્વાવસ્થામાં મધ્યા જ કરવું ઘટે જેમ જેમ વિશેષ તમે એ લાવનાને સિદ્ધ કરશો, તેમ તેમ ઇશ્વરની આંખમાં તમે વિશેષ પુણ્યાર્જન કરશો, પણ અપ્રલક્ષ વાત જવા દઈ એ ને કેવળ પ્રલક્ષ વાત જ કરીએ તો પણ તમારું પોતાનું કલ્યાણ પણ તમે વિશેષ પ્રમાણમાં સાધી શકશો, કેમકે શરીરપરાયણને વિષયાધીન બની જવા કરતા અહ્મચર્યપાલન અને વિશુદ્ધિરક્ષણ કરવાથી મનુષ્ય ઇશ્વરની વિશેષ આરાધના કરી શકે છે.”

પ્રાચીન કાળના ઋષિમુનિઓ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, અત્રિ વગેરેના સ્ત્રી સંબંધના વિચારો સ્મૃતિઓમાં સંગ્રહાયેલા છે, તેમાં તેમ જ આપણી ધર્મકથાઓમાં સ્ત્રીઓની બાળત પરત્વે નૈતિક લાવનાને સાબ્ય લાગે એવા અનેક કથનો જોવામાં આવે છે. ‘સ્ત્રીમાં માયાશીલતા, દૂરતા, ચચલતા, કુટિલતાના દોષો બધા સ્વાભાવિક છે તેથી તેનાથી દૂર રહેવું’—અપાર ઉદ્ધિનો પાર પામવો શક્ય છે પણ પ્રકૃતિથી દુરાચરણ એવી સ્ત્રીનો પાર પામવો અશક્ય છે—‘સ્ત્રી સસારનું બીજ છે, નરકદ્વારનો માર્ગદર્શક દીપક છે, શોકની બેડ છે, કળિયાકંકાસનું મૂળ છે, દુષ્ટ બની બાણ છે’—આ અને આવાં વચનો ગોખી ગોખીને અહ્મચર્યના પાલનનો જમાનો હવે પૂરો થયો છે આપણા ઋષિમુનિઓએ ત્રયોની રચના કરી તે પછી જગતમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે. માનવી એ વખતે જેવો હતો તેવો જ અસાર છે એમ માનવું એ નરી મૂર્ખાઈ છે. નદીનું વહેણ દેખાય છે તો એકસરખું, પણ તેમ છતાં પળે પળે તેમાં જૂનો પ્રવાહ પમાર થઈ નવો પ્રવાહ વહે છે. તેમ, માનવસ્વભાવ પણ હંમેશાં વિકસિત થઈ રહ્યો છે જ. પૂર્વ-જન્મનાં કોઈ યોગબ્રહ્મ આત્માની વાત બાજુએ રાખીએ તો, માનવી માત્રમાં ભોગવાસનાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે, પણ સાથે સાથે, ધર્મવાસના અને ધર્મપ્રેરણાની પણ ભારે પ્રબળ વૃત્તિ રહેલી હોય છે. કુરુક્ષેત્રના મહાભારતના યુદ્ધની માફક માનવીની અદર શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓનું નિરંતર યુદ્ધ લગાઈ રહેલું જ હોય છે. સામાન્ય રીતે આવી વૃત્તિઓનું વલણ ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગોના શમન પ્રત્યે જાય છે એ

ખરુ છે, પરંતુ આ સ્થિતિ માટે સ્ત્રીજનનિને જા માટે જવાબદાર ગણનામાં આવે છે તે સમગ્ર સમાજ
 ૧૫૧ સ્ત્રી પુરુષ પ્રત્યે વિષ્ણુ ૨૨ દ્વેષની ભાવના એવે અર્થ પુરુષ સ્ત્રી પ્રત્યે વિષ્ણુ ૨૨ દ્વેષની ભાવના
 એવે તેથી માર્ગ આવી વાતનાઓમાંથી મુક્ત થવી શકાય નથી આવી ભાવનાથી કલ્યાણ, શુભ, તો
 અમુક વખત સુધી વૃત્તિઓ સુખ મનમાં મારેલી જે વળાંકેલી પડી છે એમ કહી શકાય

સમિપ્તિઓ રચિત સ્મૃતિઓમાં તેમ જ અન્ય અર્થો આઓમાં સાધનના માટે સહાયતાપાત્રનામાં
 જાને કાગડપે માનવામાં આવી છે એમ જ નહિ, પણ સ્ત્રીજનનિ પર નિર્ભર પ્રતિષ્ઠા અને નીચતા ।
 હુમનાઓ કરનામાં આવ્યા છે સ્ત્રી કેમ જાણે ગર્ભસ્ત્રી દ્વેષ અને અભ્યર્થ આધારને કેમ જાણે ગર્ભસ્ત્રી
 માટે જ જન્મી દ્વેષ એવી રીતે નીચતામાં મારી છે

એ દૃષ્ટિએ તો સ્ત્રીજનન ॥ આના આના બેઠક વર્ણુને સ્ત્રી, આપણા સમિપ્તિઓ
 પુરુષજનની નમણાઈનું માન એમ પ્રશ્ન જ કયું છે એક પિતાન મહાપુરુષે નમ્યું છે કે

'It is only imperfection that complains of what is imperfect The more perfect we are the more gentle and quiet we become towards the defects of others' અર્થાત જેઓ માન અપૂર્ણ છે તે જ બીજાઓની અપૂર્ણતા માટે ક્રિયા કરે છે જેટલી હદે
 માની પૂર્તિ અને છે તેમની હદે બીજાઓના દોષો પ્રત્યે તે વધુ નમ્ર અને શાન્ત થતો સ્ત્રી થઈ શકે ॥
 જોશો સા ॥ ચોમામાંની વાત, અર્થ ॥ અને ઉત્તરની પ્રસંગ તેમ જ શુભ નિર્ગમ મહાગામી અપર્યાપ્ત
 સાધેનું વર્તન—આ બધા લાખનાઓમાંથી આપણો ખાતરી થી નેઈએ કે સુખ મનમાં અને સશક્ત
 માનની જે જનની કોઈ પણ શક્તિ કોઈ પણ સ્ત્રી કે માર્ગ પણ પ્રતિબંધ ચલાવવામાં નથી જોતા નથી
 જેઓ ચલાવતા હતા તે માટે તેમના અંગે પુરુષની પાસે છે આ દોષનું આગેવાન બીજામાં
 કરવાથી શકાય છે જે સાચું સ્ત્રીજનના માગથી નહિ થઈને પડે ॥ માગ રમણ છે, અને
 બધામાં અન્યો અને બીજો દોષ માટે છે તેઓ ધર્મ અને નિર્ભર છે તેમ જ પરમ સ્વદેવતાઓ
 વાત ૧૫૧

પુરુષ કરતા સ્ત્રી અનેકગણી મારી છે, એવી અચનીત અંગે મેન, સ્ત્રી ભરતી સાત કન્યા માત્ર
 માનવજાતી ૧ મેનજનનો સ્ત્રી સમધે તો અભિપ્રાય જાણુના જેવો છે તેઓ મ્હે છે કે સ્ત્રીજનના
 રધારે ભાવના ॥ છે, એ ॥ પ્રત્યે જે લાગણી મનાવવામાં આવે તે ૧ અસર એના પર ૫૧ ૫૨ થાય
 તે કના નસાર થાય છે આ ૧૧ અર્થ એ થાય ૧ સ્ત્રીની ભાગ્યેજા સ ૧ જે અનુભવ રહે છે તેમ નહિ
 પણ આ મામાન્ય મીને સ ૧ જે ભારતી-હેન્ટી મુખી છે તે આથી એના પ્રત્યે જે લક્ષિ મનાવવામાં
 આવે તે ૧ ૫૧ એ ॥ અત્ર માથી ૧૧ યા વિના મહાના નવી આજુ પાલિયા એ ॥ ૫૧ ૫૨ મેટનું
 બનુ થાય છે ॥ એને પોતાના નિર્માહિતું બુદ્ધિ ભાવ મેનું ૧૫૧ સ્ત્રી આ એના પ્રત્યે લાગણી જતાવનાને
 સતોષ આપવા એ મેને તે કના તારા થઈ જાય છે એ તેમ લક્ષિ મ્હે એમ જો પાળથી એનો
 ઉદ્દેગ પહેલા વેગ રતા જે વધાર મનસાન થાય પણ તે દાશે એ ભાવ બની નવર છે પૂન પુન એના
 આ મનાવનાનો ભાવ ઉપર છે એ એ પોતાને નિર્મા જતાવે છે ॥

૨૧૧ ૧૨૧ પતું ૧૧૧ ૧૧૧ તેમ નથી તેથી જ નિર્મલ્યો આપણી માર્ગ ૫૧ ૫૧ બી અગર
 ન મનતા રૂપો દેખી તેમાં આ સ્થિતિ કે દ્વેષ કે વાતી નાની મહાત્માઓને ના પાગી છે અને આમ જા
 સ્ત્રીથી અનિષ્ટ ની શ્રમય તે માત્ર જાની જાવતમાં રી રી દુષ્ટતા ની સાતો સામા આવી છે ॥

આજ સુધી આ મીને ન ચરના પાપોનું નવ પ્રાપ્તિ કરતું જોઈએ જાના અને પુન ૧૨૧નો
 પ્રેમ એ નેગલિ અને નવના સ્ત્રી અધિ પાત્ર છે અન્યવાનકે જનની સીમામાં માતા

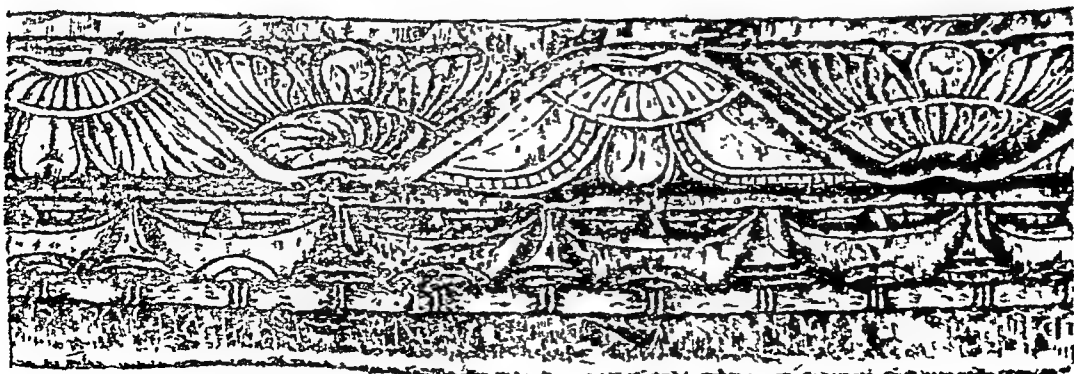
સ્વરૂપ જ્ઞેવાની ભાવના કેળવવાની છે. તિરંગદાર કે ધિક્કારની દૃષ્ટિના માર્ગે નહિ, પણ આ જ માર્ગે અલ્પચર્યસાધક પોતાના અલ્પચર્યનું પાલન કરી શકશે, અલ્પચર્યપાલનનો આ જ પવિત્ર માર્ગ છે.

આચાર્ય વિજયવલ્લભચૂરિ મહારાજસાહેબે ‘અલ્પચર્ય’ એ એક અપૂર્વ સાધના અને માનવીની મહાન સિદ્ધિ છે એવો ઉપદેશ અલ્પચર્યવ્રતની પૂજામાં આપ્યો છે. અહીં તો આ પૂજામાંથી માત્ર ચૂટી ચૂટીને થોડી પક્તિઓની વાનગી જ મળી છે, બાકી સમગ્ર પૂજાના અર્થ અને વિવેચન કરવામાં આવે તો તો આ સ્મારક ગ્રંથના તમામ પાનાંઓ પણ પરતા ન થાય.

જ્યારે પચેન્દ્રિયોને લાઠ લગાવવા નિલ નવી નવી શોધો અને વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ ક્યા જ કરે છે, મન અને લાગણીને ઉચ્કેરે તેવા વ્યવસ્થા અને ભાવભ્રમનાં સિનેમાગૃહો અને નાટ્યવર્ગે વધતાં જ જાય છે, તેમ જ જે જમાનામાં આચાર્ય, વિચાર, પરિવેશ અને ટાપટીપતી દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરુષો અને નટનટીઓ વચ્ચેના ભેદો ઘટતા જતા જ્ઞેવામાં આવે છે, તે જમાનામાં, આચાર્ય મહારાજશ્રીની આ પૂજાના અભ્યાસને સમગ્ર ભારતની ધાર્મિક પાઠશાળાઓમાં તેમ જ અન્ય ધાર્મિક શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ફરજિયાત દાખલ કરવામાં આવશે તો આજની જાળપૂજાને માટે ભવિષ્યમાં આ પૂજાનો અભ્યાસ એક આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે.

આચાર્ય મહારાજશ્રીએ એમના જીવનમાં અપૂર્વ સાધના દ્વારા નૈધિક અલ્પચર્યનું પાલન કર્યું છે. એમના જીવન દરમિયાન જે જે મહાન કાર્યો તેમણે કર્યા છે તે બધામાં પણ અલ્પચર્ય શક્તિનો અપૂર્વ હિસો છે છેલ્લી અવસ્થામાં એમની આખું સકળ ઓપરેશન કરવામાં આવેલું, અને તે દ્વારા ઝાંખી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાને તેઓ શક્તિમાન થયેલા બાલ્યદૃષ્ટિએ આ ઓપરેશન ભણે એકદરોની એક અપૂર્વ સિદ્ધિ જેવું લાગે, પણ નત્વદૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તો મને આમાં તેમના સ્વમની—અલ્પચર્યની જ એક સિદ્ધિ જેવું લાગે છે આ તપના કારણે જ એમને એમનાં મૃત્યુની ઝાંખી થઈ ગઈ હતી.

અલ્પચર્ય તપની આરાધના માટે એમણે જે માર્ગ બતાવ્યો છે, તે માર્ગ ગ્રહણ કરી, તેમના જીવનના અવૂરં કાર્યો પૂર્ણ કરવાને આપણે તત્પર થઈએ, અને તે દિશામાં પ્રયત્નો શરૂ કરીએ તો જ તેમના આત્માને શાંતિ થાય અને તો જ આપણે તેમના ભક્ત કહેવરાવવાને લાયક થઈ શકીએ.

ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

સુનિશ્ચી કલ્યાણચન્દ્ર

અખિન વિશ્વમા મગ્ન સચરાચ તત્ત્વો પોતપોતાના ધમ બળવરતા હે છે આ એ રામચંદ્ર બધા જુ છે એ પણ તત્ત્વ એનાથી મહાર જઈ શકતું નથી તમામ તત્ત્વોમા દુનતત્ત્વ અગ્ર થાો છે આ મત્ત્વ સર્વમાન્ય અને સાચત છે કેટલાક દુવોને એડુ લલ દોતુ નથી અને લક્ષ વિનાની પ્રવૃત્તિનુ પરિણામ બનુધા નો જોઈ કે જાણી શકા નથી અશુભ દુવાત્માઓ તો લલ વિના એક જ પશુ ભરતા થી એ સમજતા દોષ છે કે લક્ષ વિનાની પ્રવૃત્તિનો મોજ અથ નથી લક્ષ આધ્યા વિનાડુ થાણુ જેમ નિદ્રાથી જાય છે તેની જ રીતે લક્ષ આધ્યા વિનાની પ્રવૃત્તિ પણ નિર્થક બાય છે લલો સિદ્ધ કર્યો થાડુ બાણુ ખાની ન જાન તેમ લક્ષનિર્ણય સાળી પ્રવૃત્તિ પશુ દુનપ્ર જ પીરડે છે જાણ્યે કે અગ્રણ્યે ધર્મેશી મોઈ પણ પ્રવૃત્તિનુ ફળ તો અનરય મગે કે પ તુ અમગ્નલ વિનાની પ્રવૃત્તિના પરિણામનો મ્શો અર્થ દોતો નથી સમજણપૂર્વ ની નાનયુક્ત પ્રવૃત્તિ પશિયામ જ ખન પશિયામ ની ૧૫ એગલા મારે જ નાની પુરવો મીગયા છે જે કઈ નુ તે રમે ૧૧ લક્ષપૂર્વ રતુ ૧૦૫ ૧ નયર્વ ૧૧૧ેની પ્રવૃત્તિ જ ફળ આપે છે

આજે રે મનુષ્ય ઈને મ્શ્વરના જોવામા આવે છે જેના લગના નિખાય મ્યા બા જ મય હાય પગ લે છે અને જેના લગ વિના જાય કે વા તત્ત્વ મની જાય છે જે મન લક્ષ વિના નામા આવે છે તે નિ ધમ અથવા મોજપૂર્વ નીરે છે જેો મોઈ પણ ર્વ મ રાની માત્રી અખિનારા દોષ તેજે પ્રથમ પોતાના કાયની રિત્તા મ્શ્વરી કરી તેની જોઈએ તેની મયે આધ્યતે પ્રાપ્ત મ નાન નાન પણ અનરય દોતુ જોઈએ તથાગ્ય નાના અભાવે ઈપશુ મનની મસિર્ણ અનિ શુદ્ધેન ધર્મ પડે છે

સાધ્ય અને સાધનનુ યથાય જ્ઞાન જેજો પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વિનાસુ જ મનની માત્રી આ વિના મ્શ્વરી રાષે દુરિયામા જે સ્વલ ધર્મ છે તે સાધ્ય છે તેો પ્રાપ્ત મ નાના જે ઉપક્રમો તે સાધ્ય છે આજે કેટલાં એની મા નતા ધ વરતા હોય છે જે શાસ્ત્રોમા જે દિના કે રાનુ મનાવરામા આવેન છે તે પ્રમાણે કરતુ એનુ નામ જ યથાય ધર્મ જ્યાર જેવાં એમ માનતા દોર છે કે શુન્ના મ માન પ્રમાણે વર્તતુ એનુ પ્રાપ્ત જ આવ્યો ધમ મોઈની એની માન્યતા હોષ છે કે યા લાન તપશ્ચા નન-નિશ્ચોનુ પાનન કે તુ એ જ સ્વલ ધમ છે એજે કેટલાં મે બધી બામનો પાપજા જ માનતા દોષ છે એ તા મેરાને જ સાનામા આવ્યો ધમ માનતા દોર છે કેટલાં તો એથી પણ આગળ વધીને એમ મોવના અભગાય છે કે પોતાની શુદ્ધિથી નીનિના માનનો નિખુય રીને તે માગ આવ્યા જતુ એ જ અ ૧ ધમ છે મોઈ પોતાની મ જને જ ધમ માને છે કેટલાં મ્શ્વર છે કે ધણા માણસો જે મર્મે આવ્યા દોષ તે માગ ના રતુ એ જ ધમ કેટલાં મમ્શિ ધમને જ ધમ માને છે જ્યાર કેટલાં અમિગન ધમને જ ધર્મ માનતા દોર છે કેટલાં સમગ્ર વિશ્વો એ જ ધમ માને છે એજે સ્વલ જો આમાન્ય ધર્મ સમ છે કે મોઈશમગો અનુ ૧ વામા જ ધમ માને છે કેટલાં પોતાો નવવેત્તા માની ધર્મના અને પ્રમો જતાવના હોય જે આમ ધમની વિવિધ માન્યતાઓ વન્ને માનવપ્રાણી આજે અગ્રવાર્ધ હો છે ના મોઈ પોતપોતાની મયિ અનુમાર ધમની વ્યાખ્યા કે ના ૧ ૧૨૫ છે

આ પરથી એટલું તો અવશ્ય કલિત થાય છે કે ધર્મતત્ત્વ એ શાશ્વત અને સર્વવ્યાપક છે. કોઈ એવો દેશ, કાળ કે સમાજ નથી, જેમાં ધર્મતત્ત્વનો અભાવ હોય. ધર્મતત્ત્વને એક યા ખીછ રીતે સસારીઓએ કે લાગીઓએ, આમીણોએ કે નાગરિકોએ અપનાવેલો જેવામા આવે છે. કારણ કે ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યેક માનવીના અંતરકરણ સાથે એવી રીતે અંતર્પ્રોત થયેલ છે કે તેને માનવહૃદયથી છૂટ પાડી શકાતું નથી.

ઘણી વાર આરિતકો અને નારિતકોએ એકબીજાને પરાસ્ત કરવા માટે તુમુલ યુદ્ધ પણ ખેલ્યાં છે પરંતુ સાચા જ્ઞાનને અભાવે અહકારવૃત્તિને પોખ્યા સિવાય વિશેષ કંઈ કરી શક્યા હોય એવું જણાયું નથી. ચૈતન્યવાદ અને જડવાદ એ બેમાનો એકે વાદ કદી પણ મૂળ સમૂળો નાશ પામેલ હોય એવું નથી. ઉભય વાદના હિમાયતીઓએ પોતપોતાની મહત્તા સિદ્ધ કરવા આકાશ-પાતાળ એક કરેલ છતાં પોતાની હાર કોઈએ કબૂલ કરેલ નથી.

આપણે એટલું તો અવશ્ય જાણીએ છીએ કે ત્રણે કાળમા ચૈતન્યવાદ અને ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યે વિચારશીલ મનુષ્યો પોતાની અભિરુચિ ખતાવતા જ રહેલા છે જે વગર સર્વમાન્ય અને સર્વવ્યાપક છે તેનો આશ્રય એક યા ખીછ રીતે લીધા વિના કોઈને ચાલતું નથી. પછી ભલે તે હિંદુ હોય કે મુસ્લિમ હોય, બૌદ્ધ હોય કે જૈન હોય, ખ્રિસ્તી હોય કે જરથોસ્તી હોય, ગમે તે હોય ! છતાં દરેકે પોતપોતાના ધર્મને જ મહાન માનેલ છે અને એમ માનવાનો દરેકને હક્ક છે. પરંતુ પોતાની માન્યતા સપૂર્ણ સત્ય છે, અર્ધસત્ય છે કે સત્યથી વેગળી છે, તેનો વિચાર કરવાની કોઈને પડી હોય એવું જણાતું નથી. આમ છતાં એટલું તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં કેવળ અહતાપૂર્વકના આગ્રહનું જ અગિત્વ હોય ત્યાં ધર્મતત્ત્વને સ્થાન જ ન હોય. અલખત્ત, ધર્મ શબ્દનું જોડાણ તો પ્રત્યેક કાર્યમા અને પ્રત્યેક પ્રસંગમા થતું જેવામા આવે છે. દાખલા તરીકે દેશ, ગ્રામ, વર્ણ, આશ્રમ, સ્ત્રી, પુરુષ, પિતા, માતા, બધું, સખા આદિ દરેક શબ્દની સાથે ધર્મ શબ્દનું જોડાણ થતું અનુભવાય છે. કારણ કે ધર્મ શબ્દમા જ કોઈ અનેરી તાકાત રહેલી છે. એના વિના કોઈને પણ ચાલતું નથી ચિતિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ છે. ભીડ પડયે રક્ષણ કરનાર પણ ધર્મ છે. એ એની વાસ્તવિક અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા પરથી જ સિદ્ધ થાય છે.

ધર્મ શબ્દ ધૃ ધાતુ પરથી નીકળેલ છે એનો અર્થ થાય છે, ધારણ કરવું અથવા પોષવું. પૃથ્વીના પ્રત્યેક પદાર્થને જે ધારણ કરે છે અને પોષે છે એનું નામ જ ધર્મ છે. રૂપધર્મનું જે આરાધન કરે તે અવશ્ય નિઃશ્રેયસ્ અને અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરી શકે અને એનું જે ઉલ્લેખન કરે તે સ્વયં વિનાશને વહોરી લે. આ ધર્મનો સ્વીકાર પ્રત્યેક ધર્મના ધર્મશાસ્ત્રોમા કરેલો જેવામા આવે છે, પરંતુ જે એકાંત દષ્ટિવાળા હોય છે તે કેવળ પોતાના ધર્મનું જ અભિમાન રાખતા દેખાય છે. એ તો માત્ર અભિનિવેશ છે, મિથ્યા છે. આ અભિનિવેશ જ આજે માનવોને માનવતા-વિહોણા બનાવી દીધા છે. એવા મનુષ્યો પોતાના સમાજમા ચાહે તેવા મહાન મનાતા હોય, પરંતુ ખરી રીતે તો તે પામર જ છે. ઇતર ધર્મોના શાસ્ત્રોને સ્પર્શવામા પણ તે પાપ સમજતા હોય છે. ખરું કહીએ તો કલ્યાણને બદલે અકલ્યાણને માર્ગે જ તે ગતિ કરી રહેલા હોય છે. જેની એકાંત દષ્ટિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોય અને જેને અનેકાંત દષ્ટિ સમ્યગ્તયા સાપડેલ હોય, તે જ સાચો મહાપુરુષ છે. એવા પુરુષો સ્વસમય કે પરસમયમાં કશો ભેદ જોતા નથી. પ્રત્યેક ધર્મના ધર્મશાસ્ત્રોમા એ ધર્મતત્ત્વના સત્ય સ્વરૂપને જ જુએ છે. એઓ એમ માનતા હોય છે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની સસિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રો છે. અપૂર્વ અને મહાન એવા માનવધર્મને ધન્ય બનાવવા માટે એ ચારે વર્ગની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. એમ એ માનતા હોય છે. ધર્મવર્ગ એ સૌમા શ્રેષ્ઠ છે. એની સસિદ્ધિ વડે જ બાકીના ત્રણે વર્ગની સાર્થકતા સમજાય છે. ધર્મવર્ગ સિવાય એ

પણ વગની ની મહત્તા નથી આ કારણથી જ ધર્મ એ સત્યાદી મનાય છે રાજકીય અને સામાજિક બંન્નથા જળવના માટે પણ મહાપુરુષો તો ધર્મને જ અગ્ર થાન આપે છે કે જુએ ધર્મતત્ત્વ સતમાન્ય અને સર્વસામાન્ય છે જે ક્રિના આપણને પરમ લગ્ન તરફ લઈ જવા સાર્ય અને તે જ સાચો ધર્મ અને જે ક્રિયા એનાથી બાકે માત્ર લઈ જાય તે અધર્મ પ્રત્યે ધર્મના આજે વિભિન્નતા જોનામા આવે છે એ જ રાજ્ય એ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમા ભિન્નતા છે આથી ધર્મના બાલ રૂપમા દેશ-કાળ અનુસાર પરિવર્તન ગ્વાભાવિત છે, પરંતુ નિશ્ચય સ્વરૂપમા તો શો જ દેશ થતો નથી નાની મહાપુરુષોનો એ સિદ્ધાંત છે

મોર્ષ એમ કહે છે કે વર્ષ બી વ્યવહારને મશો સમઘ છે જ નહિ આ કથન વાગતનિક નથી અન્યત્ર એમની વ એ સમઘાય અમઘ નથી જોના વિા જે વગ્ન કહેનાય નહિ એનુનામ સમવાય અમઘ પરંતુ જોનો સરોગ સમઘ છે તે તો મશો પણ અને અનગ પણ પડે જોનો સરોગ થાન તેનો નિયોગ પણ થાય, એ તો અટલ નિયમ છે ધર્મ અને વ્યવહારનો સયોગસમઘ તો પ્રત્યક્ષ જોનામા આવે છે જનાર આત્મા નિયમનયના સ્વરૂપમા રમણ રે છે અને એમા ગ્રિયત થાય છે સારે વ્યવહાર રન અલગ પડી જન છે સા વ્યવહારની ની અપેક્ષા હેતી નથી પરંતુ ધર્મતત્ત્વ એનાથી નીચેના થરમા હોય છે સારે તો તેને વ્યવહારનો આશ્રય અવશ્ય લેવો પડે છે મોકે વ્યવહાર એ નિયમનમા જવાના ના પુરૂષ છે એ માન નિમિત્ત પૂરતુ ઉપા ન કારણ નથી એ કોઈ ન જુને વ્યવહારના બે પ્રકાર છે એમ સદ્વ્યવહાર, બીજો અસદ્વ્યવહાર સદ્વ્યવહાર એ નિયમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નામા માણ્ય અને ઉ અસદ્વ્યવહાર નહિ આજે તો સમાજની પ્રત્યેક પ્રકૃતિ અસદ્વ્યવહારો અનવબી ગટેય હોય એમ દેખાય છે આ મોર્ષ બોધા કુખની વાત નથી

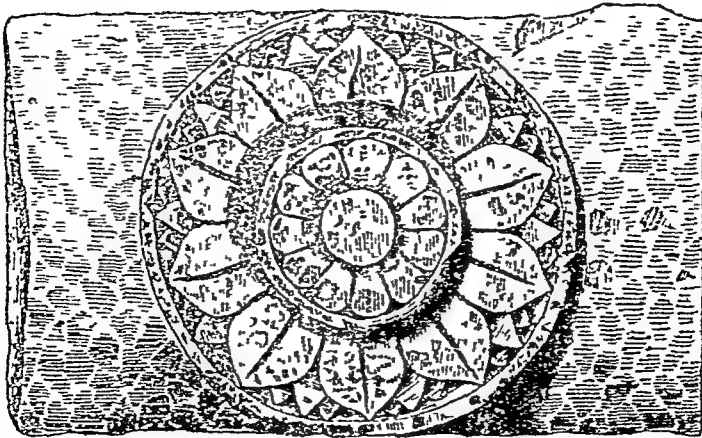
ભારતનર્યમા તો પરાપૂર્યથી આધ્યાત્મિ તા નાની આવે છે માન એટલુ જ નહિ પણ એો અગ્રથાન આપવામા આવેલ છે સમાજની પ્રત્યે પ્રકૃતિના મૂળમા આધ્યાત્મની રૂપ દેખાય છે સમાજ, રાજ્ય, કુટુંબ બાપાર વગેરે તમામનુ અણત આધ્યાત્મિ જમિ પર થયેન હોર એમ સમજના છે પરંતુ આજના ભારતનારીઓ પ્રાય પાશ્ચાત્ય સરકૃતિનું પાન કરીો મૂળભૂત વસ્તુને જનતા હોર એનુ દેખાય છે આ કારણથી જ ભારતનુ અધ પતન જોવામા આવે છે પાશ્ચાત્ય સરકૃતિના અરોગ અનુસરજો જ આજે આપણને આ ત્યાએ પહોંચાયા છે પાશ્ચાત્ય પ્રજના ગુણોનુ મનુકરણ કરવાો મને આપણે બીજા બામતોનું જ અનુ પુ કરીએ છીએ ભાગતનારીઓ પોતાના મૂળભૂત સિ નો અો અગ્રારીો જુની જઈ જ ના ને અપનાની પોતાનુ વ્યમિતન ગુમારી બેય છે પરંતુ સદ્ગુણે આજે ભારતનર્ય પોતાનુ ખોળિયુ પનટારી રહેન હોય એમ જણાય છે આ અકાતિ માટે પ્રત્યે ભારતનારીએ નયમા રાખતુ જોઈએ કે ભારતીય સરકૃતિ આધ્યાત્મમા ના પાસા ઉપર અનવબેરી છે માટે એને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ રાષ્ટ્રની વિકાસ માધનાની જરૂર છે જે આ રીતે ભારતની ગ્યના કરવામા આવે તો ભારતનર્ય જગતનુ એક સર્વોપરી રાષ્ટ્ર બની જન એમા શમને ગ્યાન નથી આધ્યાત્મ તત્ત્વને જે આજના રાષ્ટ્રના ધ વેષા જુના તો ભન બૃથમા જોનુ થશે કોઈ પણ દેશની પ્રજ પોનાની બનમાનીન સરકૃતિને જુની સમતી નથી એના અને પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસના પર પર મોટુ છે

અમેરિકન પ્રજ આજે જુન જુન આગળ વધેની ગણાય છે આમ છતાં એ પોતાના જનાના સમાગો જુની સમતી નથી એ જ પ્રમાણે ભારતનર્યની પ્રજ પોતાના કૈનન્યના ને દહી જની સમાની નથી આમ જતાં એમા અપસા પણ હોય છે વિદેશોમા પણ આજે કેનાઝ ચૈતન્યવાદના ઉપાનમે જોનામા આવે છે કૈતન્યવાદને સમજના એ અથાગ પરિશ્રમ પણ ઉગની રહેલા જણાય છે જ્યારે આ

તરફ જોતા ભારતવાર્ષીઓ આધ્યાત્મને જે ગ્વરૂપે ઝીલવું જોઈએ તે સ્વરૂપે ઝીલી શકતા નથી. માટે રાષ્ટ્રના નવસર્જકોને અમારી સમયસરની ચેતવણી છે કે તેઓ ભારતની સંસ્કૃતિના પાયારૂપ આધ્યાત્મવાદને કદી ન ભૂલે ! અલગત, દેશકાળને લક્ષ્યા રાખીને રાષ્ટ્રઘડતરમાં જે ફેરફાર કરવા ધટે તે સામે કોઈને પણ વાંધો ન હોય, પરંતુ મૂળભૂત મિલ્કતોને બાજુ પર રાખીને કેવળ જડવાદને જ જો સ્થાન આપવામાં આવશે તો એક દિવસ પસ્તાવાનો પ્રસંગ આત્મા વિના રહેશે નહિ

ભારતવર્ષની ભૂતપૂર્વ ભાવનાઓને લક્ષ્યાં લઈને જે રાષ્ટ્રનું ઘડતર થશે તો જ વ્યક્તિગત જીવનને ધડવાનું કાર્ય સરલ થશે રાષ્ટ્રઘડતરની સાથે વ્યક્તિગત ઘડતર ગાઠ સમય ધરાવે છે. રાષ્ટ્રના ધડવૈયા આ નક્કર સત્ય ન ભૂલે ! સમાજ-જીવન અને વ્યક્તિગત જીવન ઉભય એકબીજા પર નિર્ભર છે વ્યક્તિઓનું સંગઠન એનું જ નામ સમાજ છે સામાજિક જીવનનો વિકાસ અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓના જીવન પર રહેલો હોય છે આને મનુષ્યોને પરિમિત વિચારોમાં જ બંધાઈ રહેવું પાલવે તેમ નથી. પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા શુદ્ધ વિધાનો તેમ જ સપ્રદાયો અને વાડાઓના બંધનો આને બાંધ્યા કોઈને પણ રચતા નથી. કારણ કે આજની પ્રગતિ માનસ ઉત્તરોત્તર સુદ્ધિ-પ્રધાન બનતું જાય છે પ્રગતિ સમન્વય કરવા તરફ એની વિશાળ દૃષ્ટિ અને સુદ્ધિ ગતિ કરી રહેલાં હોય એમ સમજી શકાય છે

આવા સદ્ગતિના સમયે એક વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યાં રાખવાની છે કે ભારતીય જનતાનાં જીવનમાં મૂળથી જ રહેલા ધર્મ અને સંસ્કૃતિના તત્ત્વોનો નાશ ન થાય એ દૃષ્ટિએ જે રાષ્ટ્રના ધડવૈયાઓ પ્રગતિજીવનને ધડવાનું કાર્ય કરશે તો ભારતવર્ષ કરી એકવાર આખી દુનિયામાં પોતાની સંસ્કૃતિને પ્રકાશમાં આણવા શક્તિમાન થશે.

શ્રીમહાવીર પરમાત્માનું વ્યાપક જીવન

શ્રી રત્નેશ્વર ઝોન્સાર્ક ગાહ

કતરાગપાત્પારમ શ્રુતગમાર્હિમાત્મલ્મ । નિવામોચ્ચનિ દેવ વદે શ્રીગતનન્નમ્ ॥

પાન્તુ વ શ્રીમહાવારસ્વામિનો દેવના ગિ । મયા નામાતરમ્ પ્રગલ્ભજગેપમા ॥

શ્રીમ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય-પરિશિષ્ટ ૫૪

શ્રી વીરપરમાત્માનું રૂપપદ્મ જ ન વ્યાખ્યા તાજેતર મા જ ચૈતન્યુદય તપોદશીના મગનમર િં અખિન ભાગતમા ડિગ્વધાર્ધ ગય મહાન પુરુષોના જન્મભવિનસો આપણે માટે જ્ઞાન બત્તી જેવા છે આપણને સમનમરની ચેતનશી આપે છે સાચી શિશુ ભાન - રે છે, તેમ જ આપણા વતમાન જીવન વિશે ત્રિચાગવાની ત રજૂ કરે છે આપણે અસારે આ છીએ, ક્યા જર્ણગલા છીએ અને આ જુ જોઈએ ? બગભગ રૂપપદ્મ ૪૫ પદેલાનો નિમ્ન એટલે પ્રાચી । જતમાનનો વિસ જા તે એમનો તેજની છે આપણી આન દરિને હવાડે છે મર આપણી જેટનો રૂ છે તેટની રૂ બીજ કોઈ ચીજ હોય તો નાપિ । દેખાય, પરંતુ મર એટલો તેજની છે કે તે એટનો બધો રૂ હોવા છતા સૌથી વધારે આર્થ શકે છે, મહાપુરુષોના મ ધીમિ નિમ્નો એવી જ રીતે તેજ ની હોય છે, જે હજારો વપ સુધી લોખને દેખાય છે એમનું નહિ, પણ તેમાથી આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓ spiritual intuitions મળી હે છે

પ્રભુ મહાનીગના જીવનના એકેએ આ શ એટના આપણ છે કે તેનો વિચાર માન આશ્રયગિત બનાવી મૂકે છે એમની અહિંઆ આ શની મમાન વ્યાપક અને મુન્મ છે એમની તપશ્ચર્યા અને મહનદમિત અનુપમ છે, એમની ગમ્ય અને સાધુમરની વ્યવસ્થાપતાઅધારણ મહા । ગતિનનોને પણ મર કરે એની છે

પરંતુ એનાથી વિશેષ જે વર્તુ એમના -નમા દરિગોચર થાય છે તે એમની સમ રપશાન છે અગ્નિ અને પા ની જેવી બે વિગેધી વસ્તુઓનો જાગે સમન્વય પ્રવામા આવે છે સાગે અજિમા જે શમિત Cત્પ ર થાય છે તેથી વિગળ રે નેગારી વાસુવેગે દોડી શકે છે મમન્વયના આધારે જ સસાર આવે છે એથી જ પ્રકૃતિ નિમસ પ્રી રહી છે અને જગત C નિ રતુ આ યુ છે તેથી જ શ્રી ઉમાસ્વામિનિએ તત્વાર્થમરમા 'પરસ્પરાપમ્મહો જીનાનામ્' એ મર મર્યુ છે

ભગવાન મહાનીગનો મમ રપશા એ જ અનેમાનમા પરંતુ આપણે તે બની જઈ અનેમાનની નયામા સમન્વય રોધવાને બત્તે અ નની બાનનાને વધારે બેગ આપ્યુ છે ગમે તે એક જ નરો પમી રાખવાને અગે અન્ય જોનો અપનાપ થાયથી અને ન એકાન નની ગયો

પરમામા મહાનીગ પામે પ્રેરનાનમ્ દીપક દત્તો તેમાથી ગમ્યુધગ મહાગત્તઆક્રપ અનેક દીપમે પ્રમ્યા પ્રેરનાનના િદુષ દા ગગી ગાન એમણે જગત સમમ મર્યુ રીન જવમા મન-વચન-ભાવાની પવિત્રતાથી ગેમ ભની નિરરગતાપૂર્વ સવિન કેર શાસન ગસી ની બાનનાનો જે મદ્ય વીરો નામપૂર્વ મો દના તેના પુન્યાનુબધી પુન્યથી તીર્થ પલ્લુ પ્રાપ્ત થતા પ્રેરનાના સ્વ મન

દાદશાગીનાં સૂત્રો જગત્ સમક્ષ મૂક્યા જે હજારો વર્ષ સુધી ભવ્યાત્માઓ ગ્રહણ કરશે અને મુક્તિ માટે જન્મજન્મંતરમાં પ્રયાણ કરશે. ‘ઉત્પાદવ્યયઘ્રૌલ્યયુક્તં સત્’ એ સારભૂત સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જગત્ના તમામ પદાર્થો અનાદિ હોવા છતાં ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, પણ સત્તાડપે અચળ રહે છે, આ વિજ્ઞાન એમણે વર્ષો પહેલાં જનસમાજ સમક્ષ મૂક્યું.

મહાન ઈશ્વર શ્રીમહાવીરે જગત્ બનાવ્યું નથી પણ જગત્નું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, આત્મા પોતે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર છે, માતાના ગર્ભમાં આવી પોતે જ આહાર લેવામૂકવા વગેરે છ પર્યામિત્રો (શક્તિઓ) ઉત્પન્ન કરે છે અને જીવનપર્યંત તે શક્તિઓનું પાલન કરે છે તેમ જ જીવન પૂરું થયે તે વિસર્જન કરે છે, અને નવા જન્મોમાં એ રીતે ક્રિયા થયા કરે છે આ વસ્તુસ્થિતિમાં કર્મજન્ય કાર્ય છે, અન્ય કોઈનું નથી આત્મા અને કર્મ મળીને આ સંસાર અનાદિકાળથી સરજાયો છે, સરજાય છે અને સરજાશે જગત્કર્તા ઈશ્વર જેવી વચ્ચે કોઈ વ્યક્તિ રહેતી નથી; આ તેમનો સર્વજ્ઞ સિદ્ધાંત છે

એમનું તત્ત્વજ્ઞાન નિલાનિલપાણુ, એકઅનેકપણુ, મૂર્તઅમૂર્તપણુ, નિશ્ચય અને વ્યવહાર, દ્રવ્યગુણ પર્યાય, સાત નયો, સ્પેષભગીઓ, છ દ્રવ્યો, પાંચ સમવાયો અને જ્ઞાનક્રિયામ્યા મોક્ષ વગેરે સૂક્ષ્મ હકીકતોથી ભરપૂર છે, આઠ કર્મોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બધું ઉદય, ઉદીરણ, સત્તા, સક્રમણ વગેરે અન્ય દર્શનોમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી

હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે પરમાત્મા મહાવીર તીર્થંકર કેમ બન્યા ? આ અવસર્પિણી કાળમાં ત્રેવીસ તીર્થંકરો જગત્ના જીવોના ઉદ્ધાર અર્થે થયા પછી એમનો જન્મ તીર્થંકરરૂપે કેમ થયો ? શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગબિદુમાં ખાસ હકીકત છે કે આ સંસારનાં સર્વ કલેશો અને ધધામાંથી સર્વ જીવોનો મન, વચન અને શરીરથી અત કરણની ભાવનાપૂર્વક ઉદ્ધાર ઇચ્છનાર અને તે માટે સક્રિય પ્રયત્નની તાલાવેલીથી આત્મા તીર્થંકર બને છે, સંઘ, જ્ઞાનિ અને દેશનો ઉદ્ધાર ઇચ્છનાર ગણધર બને છે અને માત્ર પોતાનો જ ઉદ્ધાર ઇચ્છનાર સામાન્ય કેવલી બની શકે છે શ્રીમદ્ ઉમાસ્વામિવાચકે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રની કારિકામાં ભાવિતમાવો મવેષ્ણનેક્રેણુ એ શ્લોકદ્વારા અનેક જન્મોના શુભસસકાગેના પરિપાકરૂપે વિશ્વદીપક શ્રીમહાવીરના જન્મને વર્ણવ્યો છે, શુદ્ધ માટે પણ કહેવાય છે કે તેમણે બોધિસત્ત્વ તરીકેના પ્રવૃ જન્મોમાં પ્રજ્ઞા, દાન, જ્ઞાન, શીલ અને ક્ષમા વગેરે દશ પારમિતાઓ સાધી હતી અને પછીથી શુદ્ધ તરીકેનો જન્મ થયો હતો

આ આત્મા સયોગવશાત્ કર્મની વિચિત્રતાથી કંઈ સ્થિતિએ પહોંચે છે, કેવા દુઃખ અનુભવે છે, જીવનવિકાસના માર્ગમાં આવ્યા છતાં કેવી રીતે અધઃપતનના જોડા ખાડામાં પડકારી પડે છે અને પછી કેવા પુરુષાર્થ અને કેવું અપૂર્વ વીર્ય તારવી સપૂર્ણ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચે છે એ દૃષ્ટાત શ્રીમહાવીર પ્રભુનું મુખ્ય અને અદ્ભુત છે. નયસારના ભવમા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી પછી વમી નાગ્યુ, પરંતુ જેમ બીજનો ચન્દ્રમા પૂર્ણિમા બની જાય છે તેમ આખરે તીર્થંકરપણુ પ્રાપ્ત કર્યું, તે વચ્ચેના જીવ્વીસ જન્મો એમના જીવનમાંથી મનનપૂર્વક સમજવાથી કર્મ અને આત્માની લડાઈમાં છેવટે આત્માનો જય થાય છે કેમકે એમનો પુરુષાર્થ ક્રમેક્રમે બળવાન થતો ગયો અને સત્તાવીસમા ભવમા તીર્થંકરપણુ પ્રાપ્ત કર્યું. છેવટે કર્મો ઉપર વિજય મેળવી સ્વતંત્ર મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને આપણને પૂજ્ય બન્યા સંસારમાં અનેક જીવો જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે તે તો સામાન્ય ક્રમ છે, તેનો ઊહાપોહ હતો નથી; પરંતુ વિપત્તિના પહાડ તૂટી પડ્યા હોય, મરણાત કળે, ઉપસર્ગો એક પછી એક આવતા હોય, એક વખત ઉન્નતિના શિખરે ગયા પછી અધઃપતનના ખાડામાં પડ્યા રહેવું પડ્યું હોય છતાં હિમ્મતપૂર્વક, આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક, પુરુષાર્થપૂર્વક અડગપણે કોઈની પણ દયાની ભિક્ષા માગ્યા વગર, દેવ કે ઇન્દ્રની સહાયની અપેક્ષા વગર, આર્તધ્યાન કે

ત્રીધ્યાન આ વગ, ઉપસર્જ કરનાર પાપી નાનિઓ ઉપ પશુ અનુપા ચિનનીને પોતે રેના પૂર કરાના ફળ સમજી, તેને બટાકુરીથી ભોગરી ઉત્તર અને યિ આધ્યાત્મિક દુરાગ્રહી, સસારના અગ્ર પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરી મુક્તિસ્થાનમાં પધાર્યા છે આતુ મહાન અને પ્રભાવશાળી વ્યાપ જ્ઞાન વીગ પ માત્માનું છે આ ગીતે પોતાના આત્માનો અગ્રુ નિમસ સાધી ઉત્તરના શિખરે ચના આત્માઓ જ મહાપુરુષો અને નિશ્ચય અને છે

પરમાત્મા મહાવીરે કહ્યું છે કે મારી પામે મનિ કે મોક્ષ નામની ટીંચીજ ધી કે તમને આપી શુ પશુ તમો સમગ્ર દત્તનના આ વ્યાગિનના મગ આનના પ્રસાદ સા નિનપ્રતિમા અને નિનાગમ આનના લેશો ગુણદિ ગુણી સમભાવની દૃષ્ટિ કે શો, નાન આ દિયા ભવની સાવના કરશો, આત નયોરો સાપેત ગમી ખાત્ર પ્રતિષ્ઠિતી રૂ રહી ઓમતના નીમગશો અદિમા, તપ ત્યાગ આ સમમા પુરુષાર્થ કરશો, નદામળ નાનમળ આગિનમળ અને ધ્યાનમળનો આત્મામાં નિમસ કરતા ગરેશો અને ભનાતર માટે પામ નુલસરખો લેતા જગો તો અનન્ય આ અધ્યનન મમા પો તમારે માટે છે આપને તેમ જ આત્માના આત ગુણોનો નિમસ થતા કમથી સ્વનન રીતે પોતે જ પોતાનો મુક્ત કરી ના જો પરમાત્મા મહાવીરે કમનો સુદમ મિદાત કેવળગાનથી તપાસી ને રીતે રજુ કર્યા છે તે અનપણાની સામિતી છે આત્મા પાતાથી પગ આન-નિભાન પશિણુનિમા પડે લાગ પછી ગમ, દેવ, આ કપાયો વગેરે નડે શરીર પુન પગિરાગ દા, દલેની વગેરેમાં મમ નો વધના જન્ય એ રીતે નિમસક્રમા આત્મા મૃત્યુનાઈ કમ નાવી ગ્લો કે નાનચતના પી જનુનિ વગર કમચેન ॥ અને કર્મફળચેતના અનુભવી તો છે આ કમાનુ બન ઉપ ઉદીપા મતા, સક્રમગ નગેરેનુ સુદમ મગ્ધ જૈન દર્શ મિનાય અન રનગે નથી, અદિસા, મલ, અનન નાત્યન મને અપમિદ, આર અનુરોગો માર્ગાનુસારીપણ નિનપુન, જ્ઞાન યા ગુણગ્યા પો, શુદ્ધચના ગાર મતા આગમા ઓછી શુદ્ધચની સરા વસા યા, સાધુધર્મની નીસ વસા દ્યા, દા, લીન તપ અને ભાન, બશુણપધાર નાતલ્લો નગેરે તરનજાન અને કિનામાર્ગુ Cઅ બધા જુ—ની પ્રભુએ વ્યાપક દષ્ટિએ આપની સમગ્ર મુદ્ધ છે એ બધા જુ પ્રમાણે ને મનુષ્ય વત તાં ઓધામા ઓજા ભવે પુણ્યાનુમથી પગ Cપાન કરી પ્રાતે નિજગ થતા સર્વ કરાના દાય ગી મુમ્નિપ પ્રાપ્ત મગી શકે

પ માત્મા મહાવીરે ને મિદાતો આપલી સમક્ષ મુખ્યા છે તે મગગ જેના આગમ છે એમજો ના મમા ધી પૂરના તીર્થગ સનતો ॥ પશુ એ જ મિદાતો માશ્વત છે સ્વલ એ જ દોઈ રોકે છે

મસ રુભાવ ભવિતલ્લતા, Cવમ મને કમ પ પાય મમસાથી જગત-મસા ચાવ્યા કદે છે તેમા વચ્ચે દોઈ પીજ બકિતની જરૂર મહેતી નથી કમ અને આત્માના પુરુષાધ બાગમમા એમજો કર્મનુ રનન્ય આત્માને અધ પતન કરગરનાર બતાનીને હેરતે પુરુષાધ Cપ મુખ્યના મુદ્ધ છે પુરુષાધ કયા વગર કમનો નિનાગ ન થઈ શકે આપણા આત્મામાં જનપૂર ગોના સામા નયો સર્ધને નિનમનાઓ ભરી પગ છે નેથી આપણને કાગનો પગિમા થયો નથી કર્મ બળ છે બિતલ્લના બગરાન છે વગેરે વગેરે નિમિત્તોને આગળ મરીને આપણે આત્માગન સર્ધએ છીએ અને આપણી નિનમતા દુપાનીએ છીએ પશુ પુરુષાધો આગળ મરીએ એવે કમે કમે કાગ અને ભવિતલ્લતા વગેર મમવાયો તેમા ગમાઈ જન્ય છે અને આત્મા બગરાત બનના મગ કર્મોનો દાય કરી શકે છે

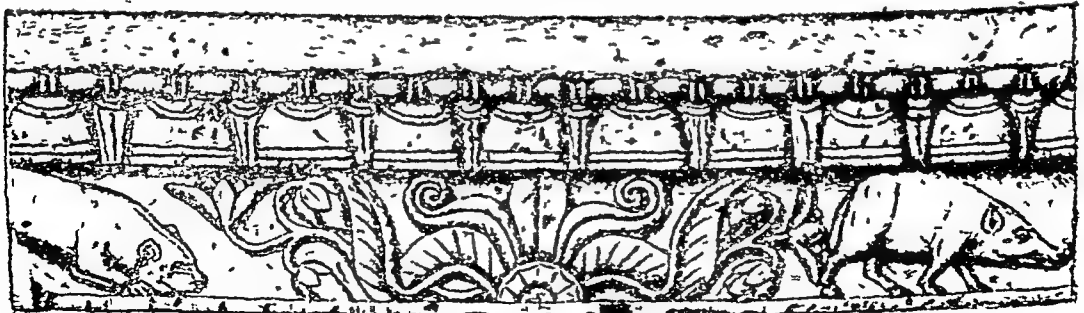
શ્રી વીગ પરમામાના આલમનથી અને આ માઓ એમની દયાનિમા સમા સમુધી તારા છે મેધકુમાર ચ મીડિક સપ અજુનમથી ચ નગાતા વગેરે વગેરે એ નુ શાગ્ન દજ સા અગ દજ વપ સગબગ દેમો અગિ સા ગજુધો ને વેદામ્યોનો જૈનત્વનમા અમ નપ કરી પ્રતિમોધ એમજો

કયો આ તેમની અપૂર્વ વિશિષ્ટતા છે, તેથી જ શ્રીમદ્ આનંદધનજીએ ‘પુર્ણન જિન અંગ ભાણીને’ રૂપે શ્રીનેમનાથજીના સ્તવનમા કહ્યું છે

પદાર્થવિજ્ઞાન(Science) તો પરમાત્મા મહાવીરના અનન્યજ્ઞાનનો એક વિભાગ છે, માત્ર શ્રીભગવતી સૂત્રમા ભાષાવર્ગગાના પુર્ણજ્ઞાને કાં ક્યા વર્ણ, ગદ્ય અથવા અન્ય અર્થો છે તે ગાંતમ સ્વામીજીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રભુ મહાવીરે આપ્યો છે, આપ સદમજ્ઞાન સવજ સિવાય ખીજને દોષ શકે નહિ; દબરો વર્ષ પહેલા પરમાત્માએ કહ્યું છે કે ભાષાવર્ગગા એ પુર્ણજ્ઞાન છે. તે દાસમાં રેડીઓ અને ગ્રામોફોન દ્વારા સિદ્ધ થયું છે તેમ જ શરીરની ઢાયાના અન્ય પ્રદાશના પુર્ણજ્ઞો પણ કેમરાથી ઝડપાયા છે.

પરમાત્મા મહાવીરના આપક જીવનના સારરૂપે આપણે એમનું આનંદન સ્વીકારી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્નશીલ થઈએ, સગર્ભિન બઈ એમના જીવનસિદ્ધાંતોને કાર્મમા ઉનારીએ, નહવા કલેશોને નિલાવડી આપી જેન સમાજની ઉગર્ભિ ગાટે એકત્ર બઈએ, એમના સિદ્ધાંતો પદ્ધતિમાં કેલાવવા મિશનો મોટલીએ, એમના જીવનનો મહત્ત્વ ગ્રંથ—જૈનિદામ્બિક, વૈજ્ઞાનિક, યૌગિક અને આધ્યાત્મિક રીતે ગુરુચીજીવન, સાધુજીવન, માતૃ-પિતૃ-ભક્તિ, બંધુગ્નેષ, સંબંધસ્વાદ, તીર્થસ્થાપના વગેરે અનેક દૃષ્ટિગિદ્ધઓથી સરળ ભાષામાં તથા કરાવીએ, આકર્ય ખખેરી પુરુષાર્થ-પરાયણ થતા વહીએ, અર્દિમા, સયમ, તપ, સામાયિક, બ્રહ્મચર્ય, જ્ઞાનધર્મ વગેરેમા પ્રગર્ભિ કરતા રહીએ તો તે સરકારો પાડતા પાડનાં આપણે આપણા આત્માની અનન્ય શક્તિઓનો વિદાસ કરી એમની માફક અવગ્ય મુક્તિગામી બની શકથું એ નિર્વિવાદ સત્ય છે

ભગવાન મહાવીરનો આર્દતધર્મ ઉદ્ધોષણા કરે છે કે ‘કર્તવ્યક્રમોને ગ્વાદરી સદ્વર્તન ધારણ કરવ્ને, ઉદાસીનતા, ખેદ, ગિતા અને ભય કે જે મનોગળને નબળુ પાડનાર છે અને આત્માના ભાવિ ઉદ્યને અટકાવનાર છે તેમને હૃદયમાં પેસવા દેશો નહિ, નિરતર આત્મચિતવન કરવ્ને, કટુતામાં મધુરતા રાખવ્ને, દુખમાં સુખ માની લેતા શીખવ્ને, દુઃખોને અનુભવી દીલા થશો નહિ અને સંતાપના રોદણા રડશો નહિ; તમારા આત્માને દર્શન, જ્ઞાન અને આરિતમા ઓનપ્રોત કરી નિદાય બળ(will power)થી તેને ટકાવી રાખી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરવ્ને’

નિર્ગ્રંથ સિદ્ધાંતની ઉત્તમતા

૪૦૦ ૪૮૫૯૬૬૪૦ નેપાસીભાષી

અનત પ્રમ ના ગારીઝિક માનસિ- કુ ખોએ આ-લવાનુ-નુ-રોને તે કુ ખોથી જાણની બનુ
પ્ર ૧૩ ઇ-જા ળતા તેમથી તે સુખ થઈ શકે તા નથી તેનું શુ જાણુ? એવો પ્રશ્ન અને-નુ-રોને ૮૫ ૧
થવા ૪૩ પણ તેનું યથાથ સમાધાન મેઈ રિગ્લ-નુ-રોને પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાં સુધી કુ ખાનુ મળે ના બુ
યથાર્થપણે જાણનામા ન આ યુ હોય ત્યાં સુધી તે ટાળવાનો માગે ગમે તેવો પ્રયત્ન સામા આવે તો પણ
કુ ખનો હાર થઈ શકે નહિ અને ગમે તેવી અસચિ અપ્રિયતા અંગે અમાન તે કુ ખ પ્રત્યે દોષ ના
એને અનુમત્યા જ કરવું પડે અનાગતરિ ઉપાયથી તે કુ ખ મગ સાનો પ્રવલ નામા આવે અને તે
પ્રવલ નામાન થઈ શકે એટલા પશિમપૂર્વ કપોં હોય જતા તે કુ ખ ન મટવાથી કુ ખ મગ ના ઇ-જા
સુમુખને અત્યંત વ્યાગોહ થઈ આવે છે અથવા થવા કર છે ન આનુ શુ ના હા? આ કુ ખ ટળવું કેમ
નથી? કોઈ પણ પ્ર ૧૩ માટે તે કુ ખ ની પ્રાપ્તિ હનિ-જ નહિ જતા રવપ્તેય પણ તેના પ્રત્યે કોઈ પણ
વૃત્તિ નરિ જા, તેની પ્રાપ્તિ થવા કર છે અને નુ જે જે પ્રવલનો કર છુ તે તે બધા નિર્દોષ થઈ કુ ખ
અનુભવા જ કર છુ એનું શુ જાણુ?

શુ એ કુ ખ મેઈને મળવું જાદિ હોય? કુ ખી થવું એ નુ-નુ-રોને અમાન દોષ? શુ મેઈ એક
જગતના ઇ-જા દોષ તેણે આમ જ કરુ યોગ્ય ગળ્યુ દોષ? શુ ભરિતવને આધીન એ વાન દોષ?
અમા કોઈ માગ કરે ના આમ ના અપ ધોનું ફળ હશે? વજેર અનેક પ્રમ ના નિર્મ પો જે દોષો
મનસદિત દેહધારી છે તે નાંકે છે અને જે દોષો મન દિત ૩ તે અવ્યભપણે કુ ખ ની અનુભવ કરે છે
ઓ અનુભવપણે તે કુ ખ મેઈ એની ઇ-જા રાખ્યા કરે છે

આ જગતો વિશે પ્રાણીમાનની વાત અથવા અવ્યભ હ-જા પણ એ જ છે ન કોઈ પણ
પ્રમારે મેઈ કુ ખ ન હો અને અથવા સુખ હો પ્રવલ પણ એ જ અર્થે જા તે કુ ખ શા માટે મટવું
નથી એવો પ્રશ્ન ઘણા ઘણા વિચારાનો પણ બુતમાટે ઉત્પન્ન થયો હતો વતમાનમાટે પાગ થાય છે
અને ભનિષકાએ પણ થયો તે અનન અનન વિચારાનો પાગ થાય વિચારાનો તેના યથાથ
સમાધાનને પામ્યા નો કુ ખથી સુખ થવા વતમાનમાટે પણ જે જે વિચારાનો યથાથ સમાધાન પામે
છે તે પણ તથારૂપ જાન પામે છે નો ભનિ માટે પણ જે જે વિચારાનો યથાથ સમાધાન પામી
તે તે તથારૂપ ફળો પામી એમા અશન નથી

સરીરનું કુ ખ માન જોવા નુ થયી મગી નુ દોષ, નનનું કુ ખ ભાવિ મગાથી મગી નનું
હોન અને જાણ રૂપ ના થઈ કુ ખ મગી મેઈ અમર ગિપતવી શમનુ નોન તો કુ ખ મગા મેઈ
જે જે પ્રવલ કરામા આવે છે તે તે સર મગા થાય પણ જાણ તેમ જાનનું જેમા ના
આનુ જાણે જાણ નાનાને પ્રમ ૮૫ ૧ થયો ક કુ ખ મગા મગ બીને જ ઉપાર દોષો જેઈએ
આ જે મગામા આવે છે તે ઉપાય મધ્યાય છે નો નધા નમ ર્યા છે માટે તે કુ ખ નુ ના મ ન
જે યથાથ જાણનામા આવે તેને નુ પ્રમ ૧ ઉપાય નામા આવે તો કુ ખ મેઈ નહિ તો નિર્મ ૩

જે વિચારા સામે કુ ખ યથાથ નુગ મા જાણે ના વા ના તેમા પણ નુકરે નુ યથાથ સમાધાન
પામ્યા અને ઘણા યથાથ રૂપ ના નહિ પામ્યા જતા મનિષ્યોએ ના મનુષ્યો યથાથ સમાધાન પામ્યા

છીએ એમ માનવા લાગ્યા અને તે પ્રમાણે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ઘણા લોકો વળી તેને અનુસરવા પણ લાગ્યા. જગતમાં જુદા જુદા ધર્મમત જોવામા આવે છે તેની ઉત્પત્તિનું કારણ એ જ છે.

‘ધર્મથી દુઃખ નટે’ એમ ઘણાખરા વિચારવાનોની માન્યતા ધર્મ, પણ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવામાં એકબીજામાં ઘણો તકાવત પડ્યો ઘણા તો પોતાનો મૂળ વિષય ચૂકી ગયા અને ઘણા તો તે વિષયમાં મતિ થાકવાથી અનેક પ્રકારે નાસ્તિકાન્તિ પરિણામોને પામ્યા.

સર્વ દુઃખનો આત્મનિક અભાવ અને પરમ અવ્યાખાધ સુખની પ્રાપ્તિ એ જ ‘મોક્ષ’ છે અને તે જ ‘પરમહિત’ છે વીતરાગ સન્માર્ગ તેનો ‘સદુપાય’ છે, ને સન્માર્ગનો આ પ્રમાણે સંક્ષેપ છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકત્રતા તે ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે. સર્વજના જ્ઞાનમાં ભાસ્વમાન તત્ત્વોની સમ્યક્ પ્રતીતિ ધવી તે ‘સમ્યગ્દર્શન’ છે, તત્ત્વનો ઘોષ ધવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ઉપાદેય તત્ત્વનો અભ્યાસ થવો તે ‘સમ્યક્ચારિત્ર’ છે શુદ્ધ આત્મપદ સ્વરૂપ એવાં વીતરાગપદ્મા સ્થિતિ ધવી તે એ ત્રણેની એકત્રતા છે સર્વજન્મેવ, નિર્ગ્રંથગુરુ અને સર્વજોપદિષ્ટ ધર્મની પ્રતીતિથી ‘તત્ત્વપ્રતીતિ’ પ્રાપ્ત થાય છે

સર્વ જ્ઞાનાવરણ, સર્વ દર્શનાવરણ, સર્વ મોહ અને સર્વ વીર્યાદિ અતરાયનો ક્ષય થવાથી આત્માને ‘સર્વજ વીતરાગ-સ્વભાવ’ પ્રગટે છે. નિર્ગ્રંથપદ્મા અભ્યાસનો ઉત્તરોત્તર ક્રમ તેનો ‘માર્ગ’ છે. તેનું રહસ્ય ‘સર્વજોપદિષ્ટધર્મ’ છે

~

~

~

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમાં સમ્યગ્દર્શનની મુખ્યતા ધણે રથજે તે વીતરાગોએ કહી છે, જે કે સમ્યગ્જ્ઞાનથી જ સમ્યગ્દર્શનનું પણ ઓળખાણ થાય છે, તો પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વગરનું જ્ઞાન સસાર એટલે દુઃખના હેતુરૂપે હોવાથી સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્યપણું ગ્રહણ કર્યું છે

જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ સમ્યક્ચારિત્ર પ્રત્યે વીર્ય ઉલ્લસતું જાય છે, અને ક્રમે કરીને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવાનો વખત આવે છે, જેથી આત્મામાં ચિથર સ્વભાવ સિદ્ધ થતો જાય છે, અને ક્રમે કરીને પૂર્ણ ચિથર સ્વભાવ પ્રગટે છે, અને આત્મા નિર્જપદમાં લીન થઈ સર્વ કર્મકલકથી રહિત થવાથી એક શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષમાં પરમ અવ્યાખાધ સુખના અનુભવસમુદ્ધમાં સ્થિત થાય છે

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેમ જ્ઞાન સમ્યક્સ્વભાવને પામે છે એ સમ્યગ્દર્શનનો પરમ ઉપકાર છે, તેમ સમ્યગ્દર્શન ક્રમે કરી શુદ્ધ થતું જઈ પૂર્ણ ચિથર સ્વભાવ સમ્યક્ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય તેને અર્થે સમ્યગ્જ્ઞાનના બળની તેને ખરેખરી આવશ્યકતા છે તે સમ્યક્જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય વીતરાગશ્રુત અને તે શ્રુતનત્ત્વોપદેશ મહાત્મા છે

- ૧ આત્માને સ્વભાવમા વારે તે ‘ધર્મ’, આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ, સ્વભાવમાની પરભાવમા ન જવા દે તે ધર્મ, પરભાવ વડે કરીને આત્માને દુર્ગતિએ જતું પડે તે ન જવા દેતા સ્વભાવમા ધરી રાખે તે ધર્મ, સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વચ્ચાચરણ તે ધર્મ, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેયને શ્રીતીર્થકરદેવ ધર્મ કહે છે પદ્મવ્યવ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વચ્ચાચરણ તે ધર્મ જે સગારના પરિભ્રમણથી છોડાવી ઉત્તમ સુખમાં ધરી રાખે તે ધર્મ (તત્ત્વકરેક શ્રાવકાચાર)

‘ધર્મ’ એ વસ્તુ બહુ ગુપ્ત રહી છે તે બાહ્ય સગોધનથી મળવાની નથી અપૂર્વ અતરસગોધનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, તે અતરસગોધન કોઈક મહાભાગ્ય મદ્ગુરુ અનુગ્રહે પામે છે (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

વીતગગનશ્રવના પ મ રહસ્યને પ્રાપ્ત થયેના અમ્મ અં ૫ મમ્મલામીન મહા માનો યોગ પ્રાપ્ત થયો અતિ ૧૧ કાણુ છે મન્દલાઓ વના યોગથી જ ને યોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમા અશય નથી કશું છે તે હા મયાગ સમગાગ—

તે અમ્મ મહાતમાઓના પ્રવૃત્તિનશય પરમપુરે આ પ્રમાણે મ્લા છે

અબ્બત શાના ચિહ્ન તે મહાતમાઓના પ્રવૃત્તિનશયથી નિર્ભીત મ્લી રામય જે કે પ્રવૃત્તિનશય ક્રમતા અબ્બત ત્તા રિયેનો નિશ્ચય અન્ય પપ્પ નીમ્મે છે મોર્ષ એમ્ મુદ્ધ વૃત્તિમાન મમ્મુરો તેની અબ્બત ગાની પરીમા આવે છે

યદ્યપિ તેવા મહાતમા પુર ૧૧૦ રચિત યોગ બને છે, તા પપ્પ મુદ્ધ વૃત્તિમાન મમ્મુરો નો તો તે અપૂર્વ મુશ્કેલી તેવા મુદ્ધતમાના સમાગમમા પ્રાપ્ત કરી શકે છે જેવા મહા મા પુરવાના વચન પ્રતાપથી મુદ્ધતમાના અકર્ષણો પોતાનુ મન્દપાટ બેડી ભયમ્ વનમા તપમયા મ્મરો ચારી નીમ્મના હતા તેવા મહા મા પુરવાના યોગથી અપૂર્વ મુશ્કેલી મ પ્રાપ્ત ૧ થાર ?

સારા દેશમગમા પપ્પ રચિત તેવા મન્દમાનો યોગ બની આવે છે, કેમ્ તેવા અમ્મનિગ્ધ નિદારી હોય છે સારે એવા પુરવો નો નિલમ્મગ રહી શકે તેમ મ્લી રીને બની શકે કે જેથી મમ્મુરો ૧૧૦ સર દુબ્ધ દાર કરવા ૧૧ અ ૧ મ છોને પૂજપૂજે ઉપાગી શકે તે તો માગ આ પ્રમાણે બગસાન રિતે અવતીકરો છે

નિલ તેમના સમાગમમા આનામીનપણે વર્નુ ને રિએ અને તે માગ નાલાવન પમિમ્મનિ ત્યાગ ૧૧ યોગ છે

જેઓ સરથા તેના લાગ કરવાને સમર્થ થી તેમણે આ પ્રમાણે ત્યાગપરમ્ મુ રામ ૭ તેમ્ અમ્મ આ પ્રમાણે ઉપરેયુ છે

તે મન્દમાપુરના મુખાનિશરમાથી, સમ્મદ્ધમ્મુથી ૫ મના થી પરમતાનિથી પરમનિગ્મિથી મમ્મુરો વની અમ્મુમ્મ વૃત્તિઓ પગવતન ચિ મુખરમારને પામી અવર અને વગી ૧૧૦ છે

તે પુરવાના વચનો આગમવશ્ચ છે તો પપ્પ વા ના પોનાથી રચનયોગની પ્રાપ્તિ ન થાર તેથી તથા રિતર સમાગમનો યોગ ન અને તેથી તથા તે વચન મુશ્કેલી તાદ્ધસ મ્મ જુમા ૧ ૧૦ તેથી તેમ્ જ કેટલાં બારોનું ૨૫ ૫ વળુસામા પવિત્રનની જરૂર નોર છે તેથી અં ૫ અનુવશાનું બગ વૃત્તિ પામવાને અર્થે વીતગગનુત વીતગગસામ્ એ બગસાન ઉપમાર્ગે આધન ૭ જે કે તેના મહાતમા પુર ૧૧૦ ગગ જ પ્રથમ તેમ્ ૧૧૦ ૧૧મુદ્ધ જેર્ષિએ પછી રિમ્મ નિટિ થયે મહા માના સમાગમમા રાગમા પપ્પ તે શ્રુત બગસાન ઉપમાર્ગે છે અથવા જગ કેરિ તેના મન્દમાઓના યોગ બની જ રામનો નથી ત્તા પપ્પ વિમુદ્ધ દિશ ૧૦ વીતગગનુત ૫ મોપમારી છે અને તે ૧૧૦ મ્મ મ્મિ મન્દમાર્ગે એમ્ મ્મોથી માંડી દા ગમપર્ષન રચના મ્લી છે

કાગના દારથી અપા શ્રુતગ્ગન નો પપ્પા બાગ વિત્તન થયો મ્મ આ મિદ્ધમાન અથવા અમ્મ ૧૧૦ રામાનમા રિયમાન છે

પપ્પ ૧૧૦ વિત્તન થયો પપ્પા મ્મગોમા મ્મુનિશરમા મુ નોવાથી નિર્મથમ્મન ૧૧ ને શ્રુતનો પર્ષ સામ વતમ્મ ન મ્મુ રોને આ સર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી

ધણા મતમતાંતગદિ ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ પણ એ જ છે અને તેથી જ નિર્મળ આત્મતત્ત્વના અભ્યાસી મહાત્માઓની અદ્યતા થઈ

શ્રુત અદ્ય રહ્યા છતાં, મતાંતર ધણા છતાં, સમાધાનના કૃત્લાક સાધનો પરાંલ છતાં, મહાત્મા પુરોનો ક્વચિત્ત્વ છતા હે આર્યજનો ! સમ્યગ્દર્શન, શ્રુતનુ રામ્ય એવો પરમપદનો પથ, આત્માનુભવના હેતુ, સમ્યક્ચારિત્ર અને વિશુદ્ધ આત્મધ્યાન આજે પણ વિદ્યમાન છે એ પરમ હર્ષનું કારણ છે.

વર્તમાનકાળનું નામ દુષ્કાળ છે. તેથી દુ ખે કરીને.—ધણા અંતરાયથી, પ્રતિઙ્ગતાથી, સાધનનું દુર્લભપણુ હોવાથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગનો વિચ્છેદ છે એમ ચિંતવવું જોઈતું નથી.

જે અદ્ય સ્થળો રવાં તેને એકાદશાગતે નામે શ્રેતાંગર આચાર્યો કહે છે, દિગમ્બરો તેમાં અનુમત નહિ થતા એમ કહે છે કે.

વિસંવાદ કે મતાગ્રહની દૃષ્ટિએ તેમાં અને કેવળ લિન લિન માર્ગની પેઠે જોવામાં આવે છે. દીર્ઘ દૃષ્ટિએ જોતાં તેના ગુદાં જ કારણો જોવામાં આવે છે

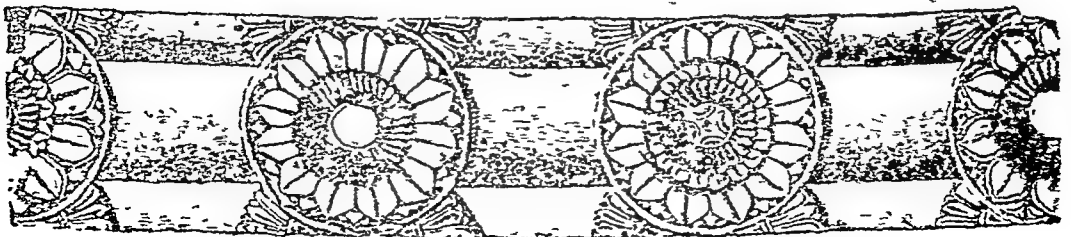
વિવાદના ધણાં સ્થળો નો અપ્રયોજન જેવા છે, પ્રયોજન જેવા છે તે પણ પરાંલ છે

દિગમ્બર અને શ્વેતાંગર એવા બે ભેદ જિનદર્શનમાં મુખ્ય છે મનદૃષ્ટિથી તેમાં મોડું અતર જોવામાં આવે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી તેવો વિશેષ ભેદ જિનદર્શનમાં મુખ્યપણે પગેલ છે, જે પ્રત્યક્ષ કાર્યભૂત થઈ શકે તેવા છે તેમાં તેવો ભેદ નથી, માટે અને સંપ્રદાયમાં ઉત્પન્ન થતા ગુણવાન પુરો સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને જેમ તત્ત્વપ્રતીતિનો અતરાય ઓછો થાય તેમ પ્રવર્તે છે.

શ્રીમાન વર્ધમાનજિન વર્તમાનકાળના અરમ તીર્થકરદેવની શિક્ષાથી હાલ મોક્ષમાર્ગનું અસ્તિત્વ વર્તે છે તેમના આ ઉપકારને સુવિહિત પુરુષો વાગ્વાર આશ્રયમય દેખે છે

જે ધર્મ સસાર પરીક્ષીણ કરવામાં સર્વથા ઉત્તમ હોય અને નિઃસ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય તે જ ઉત્તમ અને તે જ બળવાન છે. (ઓમદ્ રાજચંદ્રગ્રંથમાંથી મંજીત)

સાંપ્રત્યિક વ્યામોહમાં શ્રીમદ્નુ સાચુ મૂલ્ય આપણે ન સમજી શક્યા પણ આવા આત્માર્થી અને આત્મદર્શી પુરુષને ઓળખવામાં જ જૈનદર્શનની ગુણગ્રાહકદૃષ્ટિ સમાયેલ છે કમનસીબે આવી દૃષ્ટિનો આપણે ભાંગી અભાવ છે, પણ જે આવી દૃષ્ટિ દાખવશે અને શ્રીમદ્ની આત્મસાધના સમજવા પ્રયત્ન કરશે એ જરૂર ધર્મલાભ મેળવશે.

જૈન જાતકોના ચિત્રપ્રસંગોવાળી કલ્પસૂત્રની સુવાણીક્ષરી પ્રત

શ્રી મારાભાઈ મણિવાલ નનાબ

કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતોમાં સમ્રાટયેની કળાવદ્ભીનું ચિત્રન કરાવના જૈનચિત્રપદ્મ જે ચિત્રપદ્મના ચિત્રપદ્મ, પરિત કલ્પસૂત્ર, અષ્ટાન્દિત-કલ્પસુત્રોધિકા વગેરે મારા પ્રકાશનો દ્વારા પ્રકાશિત પ્રપત્તિ મેં કરેલો છે

જન મંત્રીઓ તથા જૈન શ્રીમાનોએ જેની રીતે ચિત્રપદ્મપત્ર કલાને ઉત્તેજન આપેતું છે તેની જ રીતે જન ધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ચિત્રો ચીતગીતે ચિત્રના પશુ ઉત્તેજન આપેતું છે આ વાત કલાવિદોના ધ્યાન બહાર નથી જ

અભ્યાસુધી કલ્પસૂત્રની નવે સચિત્ર હસ્તપ્રતો મેં નિરીક્ષણ કર્યું છે તેમાં અમલવાંતી જૈન ગ્રંથનાં રો ચૈત્રાની બે સુવાણીક્ષરી - સૂત્રની રસપ્રતો પ્રિસિદ્ધ પ્રકારે છે

૧ અમલવાંતી દેવમાના પાંચા આવેના શ્રી સમિતવત્ સામ્રાજ્યની રસપ્રત કે જેમાં સંગીતસામ્રાજ્યના ગ્રામ, રત્ન મંડા અને તાન વગેરે તથા આમશયારી પાચારી લોભચારી દેશચારી તથા નૃસના હસ્તપ્રતો વગેરેને લગતા નામ્યસામ્રાજ્યના લગભગ ત્રણસો ચિત્રપ્રસંગો આપવામાં આવેલા છે આ પ્રમાણે સંગીત અને નામ્યસામ્રાજ્યના ચિત્રપ્રસંગો ઉપરાંત આ પ્રતની નિર્ગોમા જુદી જુદી જાતની વેનશુઓ અભિનયનાં પ્રાણીઓ સિંહ રાથી બાળ માં વગેરે પશુ પક્ષીઓના પ્રિવિધ ચિત્રો તથા કલ્પસૂત્રને લગતા પ્રિવિધ ચિત્ર-પ્રસંગો બીજી મોટી પાલ રસપ્રતમાં જોવામાં આવેલા નથી વળી આ પ્રતમાં પરિત ભાગતની ચિત્રપદ્મા સાથે સાથે ઇરાની ચિત્રના પશુ જોવા મળે છે, જે તેની આમ લાગણિપ્રતા છે

૨ અમલવાંતી સામગ્રાની પોળમાં આવેલા શ્રીપાંચ મંડળના ઉપાગ્રમમાં આવેના શ્રી ભાનુચંદ્રચંદ્રિય જ્ઞાનલક્ષીમાં આવેલી સરત ૧૫૧૬માં પામ્ય શરેરમાં લખાયેલી સુવાણીક્ષરી હસ્તપ્રતમાં જોવામાં આવેલા ત્રીસ ત્રીસરો પોળ ૧ શ્રીસુવર્ણવ ૨૦ શ્રીભિલાષ ૨૩ શ્રીપામ્વનાથ ૨૪ તથા ૨૪ શ્રીમદ્વાનીશ્વરમાંથી ૨૫ પૂર્ણચંદ્ર તથા આ ચારે ત્રીસરોના મુખ્ય હસ્તપ્રતો પ્રતના પાનાઓની ઉપ નીચે મિનારોમાં તથા બનેલા જુદા રામિત્રાઓમાં ચીત્રેલા છે

આ લેખમાં મળતુ સામગ્રાની પોળના ઉપાગ્રમની પ્રતો પરિવેષ આપવાનું મેં ધોળ ધાર્યું છે

કલ્પસૂત્રની આ સુવાણીક્ષરી પ્રત ૮૫ પાના ભારતી પોથી ન ૨૮માં આવેલી છે આ પ્રતમાં કુલ પાના ૧૧૮ કલ્પસૂત્રના છે અને ૧૦ પાના નાનકાના છે કલ્પસૂત્રમાં પ્રિવિધમાં ૪૪ છે અને કાવ્યમાં ચિત્ર ૧ છે પ્રતના અને આ પ્રમાણે પુરિષ્કારો છે

કલ્પસૂત્રના અંતે સંસ્કૃત ૧૫૧૬ વર્ષે શ્રાવણ મુદિ પચમી માસ મં વાલ્મીકી ગુપ્તમૂલત્

૧૫૧૬ થાના અંતે સંસ્કૃત ૧૫૧૬ વર્ષે શ્રાવણ મુદિ પચમી માસે શ્રીવલ્લભે શ્રીધમધોળાદ શ્રીવિજયગુપ્તિ વિં મહાપદ પુનાદ કમ્પુત્તિસા વિગમિત ॥ છ ॥

૧ આ બધા ચિત્રપ્રસંગો તેના ચિત્રન પરિવેષ ૨ જેમાં ૮૩૧૬૦ દવ પાળી પ્ર ૬ ૬ પાના આવનાર છે

આ પ્રતમાં નીચે પ્રમાણેનાં ૪૪ ચિત્રો છે.

૧. મહાવીરપ્રભુનુ ચ્યવન, ૨. ગાંતમસ્વામીજી, ૩. દેવાનન્દનાં ચોદ સ્વપ્ન, ૪. હંડિસલા, ૫. ગદ્ગન ૬. શકાના, ૭. ગર્ભાપહાર, ૮. ગર્ભસંક્રમણ, ૯. ત્રિગલાના ચોદ સ્વપ્ન, ૧૦. મત્યુદ્ધ, ૧૧. સિદ્ધાર્થનુ આન, ૧૨. સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા, ૧૩. સ્વપ્નપાદ્મો ૧૪. ગર્ભ નાદિ કન્ધવાથી ત્રિશલાનો શોક, ૧૫. ગર્ભ કન્ધવાથી ત્રિશલાનો આનન્દ, ૧૬. પ્રભુ શ્રીનંદાર્ચનો જન્મ, ૧૭. જન્મભિષેક, ૧૮. હટ્ટી જગરાણ, ૧૯. નિશાલગણુણુ ૨૦. સવત્સરીદાન, ૨૧. ગદ્ગેષા પાવણી, ૨૨. પંચમુદ્દિસોચ, ૨૩. પ્રભુ મહાવીરનુ સમવસરણુ, ૨૪. મહાવીર નિર્વાણ, ૨૫. પાર્શ્વચ્યવન, ૨૬. પાર્શ્વપ્રભુના પૂર્વભવો-દિનારમા, ૨૭. પાર્શ્વજન્મ, ૨૮. પાર્શ્વપ્રભુનુ સવત્સરીદાન તથા પાર્શ્વપ્રભુનો લોચ, ૨૯. પાર્શ્વપ્રભુને ઉપસર્ગ, ૩૦. પાર્શ્વપ્રભુનુ સમવસરણુ અને નિર્વાણ, ૩૧. શ્રીનેમિનાથજીનો જન્મ, ૩૨. શ્રીનેમિનાથજીનુ સવત્સરીદાન અને પંચમુદ્દિસોચ, ૩૩. શ્રીનેમિનાથજીની જનન, ૩૪. શ્રીનેમિનાથજીનુ સમવસરણુ અને નિર્વાણ, ૩૫. દશ તીર્થકરો, ૩૬. દશ તીર્થકરો, ૩૭. શ્રીઋષભદેવનુ ચ્યવન, ૩૮. શ્રીઋષભદેવનો જન્મ, ૩૯. શ્રીઋષભદેવનુ સવત્સરીદાન તથા પંચમુદ્દિસોચ, ૪૦. શ્રીઋષભદેવનુ સમવસરણુ અને નિર્વાણ, ૪૧. અગિયાર ગણુધરો, ૪૨. આર્યઋષિભદ્ર અને કાંશા, ૪૩. ચતુર્વિધ સ્થ અને ૪૪. ચતુર્વિધ સ્થ.

ઉપરોક્ત ૪૪ ચિત્રો ઉપરાંત આ પ્રતની દિનારો તથા હાંસિયાઓમાં નીચે પ્રમાણેના ચારે તીર્થકરોનાં પૂર્વભવોના તથા તીર્થકરોના ભવોના ચિત્રપ્રસંગો ચીતરાયેલાં છે

૧. પ્રતનુ પાનુ ૧. પાનાની ગાળી બાજુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં વાર્ગિચ વગાડી એક દિવસી ઊભેલી છે. મધ્ય ભાગમાં એક હાથીસવાર હાથમાં કળશ લઈને પ્રભુમહાવીરની ભક્તિ કરવા જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં એક દપતી પ્રભુભક્તિની હિસુકતા દર્શાવતુ બેઠેલું છે.

મધ્ય હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ઊભેલો ગૃહસ્થ પ્રભુની ગુનિ કરે છે. નીચેના ભાગમાં પોતાના ઈચ્છા કરેલા ગાળા હાથથી ચામર વીંચતી એક સ્ત્રી (શ્રાવિકા) પ્રભુની ભક્તિ કરતી ઊભેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં વાસળી વગાડતો એક દિવસ ઊભેલો છે. મધ્ય ભાગમાં એક હાથીસવાર પ્રભુની ભક્તિ કરવા જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં પ્રભુની ભક્તિ કરતાં દપતી ઊભેલાં છે.

૨. પ્રતનુ પાનુ ૨. પ્રથમ ભાગ. ગાળી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક ગૃહસ્થ બેઠેલો છે. મધ્ય ભાગમાં એક સ્ત્રી બેઠેલી છે. નીચેના ભાગમાં બે હાથે દૂલની માળા પકડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી છે.

મધ્ય ભાગના હાંસિયામાં ભૂમિતિની સુદર ચિત્રાકૃતિઓ રજૂ કરેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક સ્ત્રી પોતાના જમણા હાથમાં પોતાના માથાના વાળની લટ પકડીને ઊભેલી છે, તેના વાળમાંથી ટપકતુ પાણી નીચે ઊભેલા હસના મુખમાં પડે છે. મધ્ય ભાગમાં બે ગૃહસ્થો ઊભેલા છે. નીચેના ભાગમાં એક માણસ ધોડાને દોરીને ચાલતો દેખાય છે.

ઉપરની દિનારમાં અનુક્રમે ત્રણ સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરતી અને ત્રણ પુરુષો જુદા જુદા વાદ્યો વગાડતા દેખાય છે, તથા બે પુરુષો બેઠેલા છે.

નીચેની દિનારમાં અનુક્રમે બે ધોડા, બે હાથી અને બે પુરુષો ચીતરેલા છે. પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ મહાવીરના પાંચે કલ્યાણકો ઉત્તરાશ્વજીની નક્ષત્રમાં થયાનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૩. પ્રતનુ પાનુ ૨. પાનાના આકાશગાળી બાજુ : ગાળી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ધરણું, મધ્ય ભાગમાં પદ્માવતી અને નીચેના ભાગમાં દેવી સરસ્વતી ચીતરેલા છે.

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચક્રચરિત્રી, મધ્ય ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં ચાર હાથવાળા એક-એક ૨૫ ચિત્રો છે

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં અમિત્યુષી છે, મધ્ય ભાગમાં નક્ષત્ર છે અને નીચેના ભાગમાં ગોમેધનક્ષત્ર ચિત્રો છે

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના અવન કલ્યાણનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે

૪ પ્રતના પાના ઉપર પ્રથમ ભાગ ૩૫૫ બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુના પિતા શ્રીનરમ્ભ તથા માતાનું ધર્મ ચિત્રો છે મધ્ય ભાગમાં નરમ્ભ તથા દેવાના ૧ બાજુની (પ્રભુ મહાવીરના પિતા તથા માતા) બે છે નીચેના ભાગમાં વટેતી નદીની પાસેથી હાથમાં લાકડી ૫ ડીને પગાર થઈ એક પુરુષ બેસે છે

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધાર્થ ક્રમિક બેસે છે નીચેના ભાગમાં હાથમાં વપલુ પગારને નિશાના માતા બેસે છે તેમની સામે એક પરિચારિક બેસે છે

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધાર્થ ક્રમિક અને સ્થાપનાચાર્ય છે બીજા ભાગમાં સ્થાપનાચાર્ય અને નરમ્ભ તથા માતા છે ત્રીજા ભાગમાં સિદ્ધાર્થ અને નિશાના છે ચોથા ભાગમાં નરમ્ભ તથા અને દેવાના બેસે છે

ઉપરની નિશાના અનુક્રમે એ મોર, દૂધ ભરેલા બે મટકાઓ (૧), બે ધીનુ કુડલુ લઈને જતો એક માણસ એ ચામર વાળતા પુરુષો વૃક્ષ કંઠી નણુ સ્ત્રીઓ તથા ૭૫ ૧ શુદ્ધ વાઘો વગાવતી બીજી નણુ સ્ત્રીઓ ચિત્રો છે

નીચેની નિશાના અનુક્રમે બે ધોડા ત્રણ હાથી, હાથમાં પૂજનની સામગ્રી લઈને બેસે ત્રણ પુરુષો હાથમાં તાલ તથા તલવાર પગારને ચામર બે સૈનિકો અને છેવટે એક હસપટ્ટી ચિત્રો છે

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના અવન કલ્યાણનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે

૫ પ્રતના પાના - પાનાના આઠાણી બાજુ ૩૫૫ બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચામર પગારને બેસે સ્ત્રીઓ છે નીચેના ભાગમાં હાથમાં વીણા પગારને બેસે એક સ્ત્રી છે

મધ્ય હાસિયામાં સુ ૨ ૫૦નો એક ધોડા ચિત્રો છે

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પલુ ચામર પગારને બેસે એક સ્ત્રી છે નીચેના ભાગમાં એક હાથમાં વીણા તથા બીજા હાથમાં ૫૦ પગારને બેસે સ્ત્રી છે

પાનાની મધ્યમાં દેવાના ચૈત્ર ૨૫૫ જુએ છે, તેનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે

૬ પ્રતના પાના ૪૪નો પ્રથમ ભાગ ૩૫૫ બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વજનો પૈમના પ્રથમ ભવ નયસારનો પ્રસંગ તથા ઉપરની નિશાના તેઓથીના બીજાથી સાતમાં ભવ સુધીના ચિત્ર-પ્રસંગો ગ્રંથ કરેલા છે

મધ્ય હાસિયામાં ભૂમિતિની સુ ૨ ચિત્રાકૃતિઓ ચિત્રો છે

જમણી બાજુના હાસિયામાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વજનો પૈમના આઠમાં ભવથી અગિયારમાં ભવ સુધીના પ્રસંગો ગ્રંથ કરેલા છે

નીચેની નિશાના જમણી બાજુથી ૧મી બાજુ તરફ અનુક્રમે પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વજનો પૈમના આઠમાં ભવથી સત્તરમાં ભવ સુધીના પ્રસંગો ગ્રંથ કરેલા છે

૩૫મી બ્રાહ્મણ હાસિયાની મધ્ય ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વલવો પૈટ્ટીના અટારમાં તથા ઓગણીસમા ભવની રજૂઆત કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વલવો પૈટ્ટીના વીસ, એકવીસ અને ત્રેવીસમા ભવની રજૂઆત કરેલી છે

બાવીસમા પૂર્વલવની રજૂઆત ઉપરની કિનારમાં ૪ ચાર ઝાગેની સાથે એક માણસ ચીતરીતે કરેલી છે.

પાનાની મધ્યમાં પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીના જન્મ સમયે જગતમાં હેતુ વાતાવરણ હતું તેનું વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૭ પ્રતના પાના ૪૪નો આંકવાળો ભાગ. ૩૫મી બ્રાહ્મણ હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પૂર્વલવો પૈટ્ટીના ચોવીસમા ભવની. મધ્ય ભાગમાં પચ્ચીસમા ભવ અને નીચેના ભાગમાં છવીસમા ભવની રજૂઆત કરેલી છે

મધ્ય હાસિયામાં ભૂમિતિની સુંદર આકૃતિ ચીતરેલી છે.

જમણી બ્રાહ્મણ હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરને સાધુ-અવસ્થામાં બેસેલાં જ્ઞાનમાં ખીલા ઠોટીને ગોવાળિયાએ કરેલા ઉપસર્ગનો પ્રસંગ અને નીચેના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પગની પાસે ખીર રાધતા ગોવાળિયાના પ્રસંગની રજૂઆત કરેલી છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે એક એકલો પુરુષ, સાધુને આહાર આપતી એક સ્ત્રી, સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા તથા બે હાથની અજલિ બેઠીને એકલા બે ગૃહસ્થો તથા બે સ્ત્રીઓની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે બેઠેલા ત્રણ ધોડાઓ તથા ત્રણ હાથીઓ ચીતરેલા છે

આ પાનાની મધ્યમાં પણ પ્રભુ મહાવીરના જન્મને લગતું ૪ વર્ણન સોનાની શાહીથી લખેલું છે.

૮ પ્રતના પાના ૬૭નો પ્રથમ ભાગ : ૩૫મી બ્રાહ્મણ હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં અરવિંદ રાજની રજૂઆત કરેલી છે. મધ્ય ભાગમાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પૂર્વલવો પૈટ્ટીના પ્રથમ ભવના માતાપિતાનો પ્રસંગ છે નીચેના ભાગમાં પૂર્વલવો પૈટ્ટીના આઠમા ભવનો પ્રસંગ ચીતરેલો છે

ઉપરની કિનારમાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પૂર્વલવો પૈટ્ટીના પ્રથમ ભવની રજૂઆત સુંદર રીતે કરેલી છે

જમણી બ્રાહ્મણ હાસિયામાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પૂર્વલવો પૈટ્ટીના બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે

નીચેની કિનારમાં પ્રભુશ્રી પાર્શ્વનાથના પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

૯ પ્રતના પાના ૬૭નો આંકવાળો ભાગ. ૩૫મી બ્રાહ્મણ હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ શ્રીપાર્શ્વનાથજીના તીર્થકરના ભવના માતાપિતા અશ્વસેન રાજ તથા વામાદેવી રાણીની રજૂઆત કરેલી છે. મધ્ય ભાગમાં પૂર્વલવો પૈટ્ટીના નવમા ભવના દેવવિમાનની તથા નીચેના ભાગમાં કમહંતા નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસંગની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે

મધ્ય હાસિયામાં સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરેલી છે.

ચિત્ર ૧ શ્રી નેમિનાથજીનો જન્મ અને તેજાધીના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓના ચિત્રમણી

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા પચાસિ તપ તપતો કમકં તાપસ અને તેની માટુમા જ લાખુ ચીરીને બળતો સર્પ ધતો શીપાર્શ્વમાગ્નો મન ડભેનો છે મધ્ય ભાગમા હાથી ઉપર મેળીને શીપાર્શ્વમાગ્ તથા રાણી પ્રભાતી વારાણસી નગરી તરફ જતા દેખાય છે નીચેના ભાગમા ઝાડી બતાવીને વાગણસી નગરીની બહારનું ઉદ્યાન રજૂ કરેલું છે

ઉપરની નિનાગમા એક બેરોનો પુરુષ અને છ હસપક્ષીઓની હાટ ચીનગેલી છે નીચેની નિનાગમા એક કેસરીસિંહ તથા વેનજુની સુદ નાકૃતિ રજૂ કરેલી છે

પાના ૬૭ની બંને બાજુએ પ્રજુ શીપાર્શ્વનાથના ચરન અને જ મધ્યાણુ ને લગતુ વર્ણન સોનાની શાળીથી લખેલું છે

૧૦ પ્રતના પાના ૭૩નો પ્રથમ ભાગ ૧૫ની બાહુના હાસિયામા ઉપરના ભાગમા પ્રજુ શીતેમિનાથના પૂવલરો પેખીના પ્રથમ ભરના, મધ્ય ભાગમા ખીજ ભરના અને નીચેના ભાગમા નીજ ભરના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમા પૂવલરો પેખીના ચોથા ભરના અને મધ્ય ભાગ તથા નીચેના ભાગમા પાચમા ભરના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા છત્ર ભરના મધ્ય ભાગમા સાતમા ભરના અને નીચેના ભાગમા આઠમા ભરના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે

ઉપરની નિનાગમા અગ્રહને ચાર હાથી અને પાચ કેસરીસિંહની જુઆત ચિત્રમરે કરેલી છે નીચેની નિનાગમા અનુક્રમે ગૃહસ્થ યુગન, યશોમતી રાણીની બંને બાહુની એકમ પરિચારિ, એક પત્ની યુગન એક સ્ત્રી તથા એક પુત્ર બેઠેલા છે

પાનાની મધ્યમા સોનાની શાળીથી પ્રજુ શીતેમિનાથના જન્મનું વર્ણન લખેલું છે

૧૧ પ્રતના પાના ૭૩નો આઠમા ભાગ આ પાનામા શીતેમિનાથના તીથે ના ભરના મુખ્ય મુખ્ય જન્મ-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે (જુઓ ચિત્ર નં ૧)

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા શીતેમિનાથને લગાવેલા હાથને વાળના જતા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ લગ્ન રહેના દેખાય છે હાસિયાના મધ્ય ભાગમા શીતેમિનાથને શ્રીકૃષ્ણની આધુનશાળામા જર્જને મધ્ય ફૂલ દેખાય છે હાસિયાના નીચેના ભાગમા એક વોડેસના જતો દેખાય છે

મધ્ય હાસિયાના ઉપરના ભાગમા લગ્નની ચોરી રજૂ કરેલી છે મધ્ય ભાગમા પરજુના આનતા નેમિનાથની રાહ જોતી રાજુલ રાજકુમારી મેળી છે નીચેના ભાગમા શ્રીમિનાથને કૃષ્ણ વાસુદેવની રાણીઓ સાથે જલક્રીડા કરતા દેખાય છે

જમણી બાહુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ તથા દ્વિ બેઠેલા છે મધ્ય ભાગમા શ્રીમિનાથને સાગ્ર ધનુષ નાજતા દેખાય છે નીચેના ભાગમા રાસુદેવના આયુરો નીતરેલા છે

ઉપરની નિનાગમા અનુક્રમે ત્રણ પાંડવો વાળના અને ત્રણમા મેળીને જતા શ્રીમિનાથને દેખાય છે રચની આગળ બે રાણીઓ વગા નાસ તથા એક પુરુષ ડભેનો છે તેની આગળ લગ્નની ચોરી છ ચોરીની બાહુમા પક્ષીઓ તથા પશુઓ પોર પાતા દેખાય છે

નીચેની નિનાગમા અનુક્રમે મે પાતિ સનિ ૧ બે સ્ત્રીઓ, પાળીની વાન તથા એક જલ ચીતરલું છે

પાનાની મધ્યમા સોનાની શાળીથી શીતેમિનાથના જન્મનું વર્ણન કરેલું છે

૧૨. પ્રતના પાના ૮૨નો પ્રથમ ભાગ ગાળી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ શ્રીઋષભદેવના પૂર્વભવો પૈટીનો પહેલા ભવનો પ્રસંગ, મધ્ય ભાગમાં બીજા ભવનો પ્રસંગ, તથા નીચેના ભાગમાં ત્રીજા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

ઉપરની દિનારમાં અનુક્રમે પૂર્વભવો પૈટીના ચોથા ભવના, પાંચમા ભવના, છઠ્ઠા ભવના અને સાતમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

મધ્ય હાસિયાના મધ્ય ભાગમાં આઠમા ભવના અને નીચેના ભાગમાં નવમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે.

દશમા અને અગિયારમા ભવના ચિત્ર-પ્રસંગો ઉપરની દિનારમાં જ રજૂ કરેલા છે.

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુના અગિયારમા ભવનો જ ચિત્ર-પ્રસંગ અને મધ્ય ભાગમાં પ્રભુના છ જે મિત્રોની રજૂઆત કરેલી છે. નીચેના ભાગમાં બારમા ભવનો ચિત્ર-પ્રસંગ રજૂ કરેલો છે.

નીચેની દિનારમાં અનુક્રમે ચાર પુરુષો બેઠેલા છે, પછી એક ગાય છે. ગાયની બાજુમાં બે ઘડા છે. ઘડાની બાજુમાં એક સ્ત્રી પલગમાં સૂતેલી છે. સ્ત્રીની બાજુમાં એક સ્ત્રી પરિચારિકા અને બે પુરુષો બેઠેલા છે.

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના ચ્યવનનુ તથા ચ્યવનનુ વર્ણન લખેલું છે.

૧૩ પ્રતના પાના ૮૨નો આઠવાળો ભાગ : આ પાનામાં પ્રભુ શ્રીઋષભદેવના તીર્થંકરના ભવના મુખ્ય મુખ્ય જીવન-પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે (શુદ્ધો ચિત્ર નં. ૨).

ગાળી બાજુના હાસિયાના ત્રણે ભાગોમાં પ્રભુનો પ્રથમ રાજા તરીકે સૌધર્મેન્દ્ર તથા યુગલિયાઓ રાજ્યાભિષેક કરે છે તેને લગતા ચિત્ર-પ્રસંગોની રજૂઆત કરેલી છે.

મધ્ય હાસિયામાં સુદર વેલણટ્ટીઓ ચીતરેલી છે.

ઉપરની દિનારમાં દ્વિ, પ્રભુનું લગ્ન સુનંદાની સાથે કરતા દેખાય છે.

જમણી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં સામે બેઠેલી બ્રાહ્મીને શ્રીઋષભ લિપિઓનું જ્ઞાન અને સુદરીને ગણિતનું શિક્ષણ આપતા રજૂ કરેલા છે. મધ્ય ભાગમાં હાથી ઉપર બેઠેલા શ્રીઋષભ કુલકારની કળા પ્રગટ કરતા દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં એક યુગલિક દંપતી રજૂ કરેલું છે.

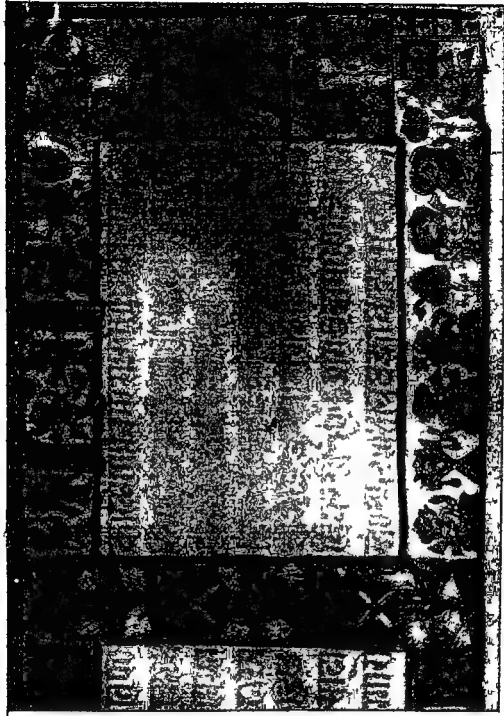
નીચેની દિનારમાં અનુક્રમે એક હંસ, એક પુરુષ, સ્થાપનાચાર્ય, એક પુરુષ અને બે યુગલિક દંપતી રજૂ કરેલા છે.

પાનાની મધ્યમાં સોનાની શાહીથી શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના જન્મનું વર્ણન લખેલું છે.

૧૪ કાલકકથાના પાના એકનો પ્રથમ ભાગ. આર્યકાલકથા જીવન-પ્રસંગો :

ગાળી બાજુના હાસિયાના ઉપરના ભાગમાં આર્યકાલકથા જન્મનો પ્રસંગ રજૂ કરેલો છે. મધ્ય ભાગમાં આર્યકાલકથાની માતા રાણી સુરસુદરી બેઠેલી છે. નીચેના ભાગમાં વૈરિસિદ્ધ રાજા તથા રાણી સુરસુદરી-કાલકકુમારના માતૃપિતા-બેઠેલા છે.

મધ્ય હાસિયામાં સુંદર કલ્પનાકૃતિ રજૂ કરેલી છે.

ચિત્ર ૨ શ્રી પ્રપમદેયનો જન્મ અને તેઓશ્રીના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓના ચિત્રમંડળો

જમણી બાજુના હાથિયાના ઉપરના ભાગમા ગજકુમારી સમ્પત્તી એક પગિયાગિકા સાથે વહ નીચે ડાબેની છે મધ્ય ભાગમા ગદ્યમિત્ર ગદ્ય ધોડા પર મેળીને જતો દેખાય છે નીચેના ભાગમા એક સ્ત્રીની રજૂઆત કરેલી છે

ઉપરની ધિનારમા અનુક્રમે ૭ સ્ત્રીઓ, એક દપતી યુગન, એક પુરુષ, એક પુરુષ અને એક ભૂમિતિની આકૃતિ ચીતરેલી છે

નીચેની ધિનારમા મે પુરુષો, એક વૃક્ષ ચાર સ્ત્રીઓ, એક પુરુષ, એક સ્ત્રી એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી ધેરેના છે

પાનાની મધ્યમા “શ્રી વીર વાક્યાનુમત સુવર્ણ” થી શરૂ થતી ‘કાનક’ થા ૨ સોનાની શાહીથી લખેલી છે

૧૫ કાનક થાના પાના એકનો આશ્વાળો ભાગ

ગળી બાજુના હાથિયાના ઉપરના ભાગમા પંચુ થા તથા નીચેના ભાગમા શુભ ન્યા હાથમા પોપટ લઈને ડાબેની છે

મધ્ય હાથિયામા મું ૨ મધ્યનાકૃતિ ચીતરેલી છે

જમણી બાજુના હાથિયાના ઉપરના ભાગમા શુભ ન્યા ડાબેની છે અને નીચેના ભાગમા ચામર ન્યા હાથમા ચામર ૫ ડીને ડાબેની છે

ઉપર અને નીચેની ધિનારમા મું ૨ ક પનાકૃતિઓ છે

ઉપરોક્ત ૧થી ૧૫ પાનાઓ ભાગ તરફથી ક્રમ ૨૦ ૧૮૫૪મા ‘સુવર્ણના સોનેરી પાનાઓ તથા ચિત્રો’ના નામથી માન સનાસો નમોની મર્યાદિત આકૃતિમા હમ્મ સોનેરી શાહીમા છપાયામા આવેલી હતી જે લગભગ અપ્રાપ્ય થયાની તૈયારીમા છે

વળી ૭૫ માણસ તે કૃતિ મેળની શ નટિ અને આવી મું ૨ કનાકૃતિનાળી હસ્તપ્રત તરફ કનારસિમેનું ધ્યા : ખેંચરાની એકમાત્ર મહેનજથી આ નાનો લેખ લખના હુ ઉચ્છ્વા થયો છુ અને આશા રાખુ છુ કે આ લેખ લખીને જન ભાઈઓ તથા આ લેખ લખનાર કનારસિમેને અમલનાં આનંદોનો પ્રસંગ અને ત્યાગે ઉપગોક્ત અને સુવર્ણાક્ષી હસ્તપ્રતોની અંદર અગ્રહારેથી ળાનકમીનુ દર્શન કરે

પ્રાતે, આ સામળાની પોળનાળી હસ્તપ્રતની મને આથી પ્રથમ જાણુ ૨૨ના માગે વિદ્યુત સુગન્ધ શ્રીપુષ્પવિજયવૃદ્ધનો અને શ્રીપાર્શ્વચમન્ડના ઉપાશ્રયે તે વખતે મિગળતા ૫ ન્ય શીટ્વિચ્છન્ડની આભાગ માનનાની આ તપ વડે છુ

૨ કાલિકા હાઈ સમયી જુદા જુદા ટૈનાયાઓએ રેલેવી ૩૬ કાનકનાઓ ૮૮ ચિત્રો સાથે ૧૧૫૬ રાસન નામના મદમા માના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

ચિત્ર-પરિચય

૧ : કેટલાક પ્રાચીન જૈન શિલ્પો

ચિત્ર નં. ૧ : રાજગૃહી વૈભારગિરિ ઉપરની ગુપ્તકાલીન પ્રતિમા : આ પ્રતિમા ઉપર ભગવાનના આસનની નીચે જે છબી લેખ છે તે ગુપ્તકાલીન પ્રાચીન કલાકાંડ છે અને તેમાં ચક્રગુપ્ત નામ છે. શ્રી રમાપ્રસાદ ચંદાજીના મને એ ગુપ્ત રાજવી ચંદ્રગુપ્ત ખીબના સમયનો લાગે છે. શ્રી રમાપ્રસાદની આ ધારણા યોગ્ય જ છે કેમકે કળાની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રતિમાને ઈ.સ.ના પાગમા સૈકાની શરૂઆતમાં મૂકી શકાય. જે કે શ્રી રમાપ્રસાદ ચંદાજીએ એને શ્રી નેમિનાથજીની યુવાનીની આકૃતિ ધારેલી તે વ્યાખ્યા નથી. સદર પ્રતિમાની નીચેના ભાગમાં શિલાસનની મધ્યમાં ચક્રપુરુષની ઊભી સુદર આકૃતિ છે. ગુપ્તકાળમાં આવી ચક્રપુરુષની પ્રથા શરૂ થઈ. વચમાં ધર્મચક્રને રથને ચક્રપુરુષ (પાછળ ચક્ર સાથે) મૂકી તેની બે બાજુએ એક એક શંખની આકૃતિ છે. ધર્મચક્રની બે બાજુએ આમ લાંછન મૂકવાની પ્રથા પાછળથી ચાલુ રહી નહિ. સાથે બે નૃગ મૂકી એને આસનમાં ખીજી બાજુએ મૂકવામાં આવ્યું.

તીર્થંકરોના લાંછનોની પ્રથા ગુપ્તકાળમાં શરૂ થઈ લાગે છે, ને ઉપલબ્ધ લાંછનયુક્ત પ્રતિમાઓમાં આ સૌથી જૂની છે. કલ્પસૂત્રમાં લાંછનોની યાદી નથી, તેમ જ મથુગના કલાકીટીલાની ઈ.સ.ના પહેલા-ખીબ સૈકાની પ્રતિમાઓમાં પણ લાંછનો દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી, એટલે અસારે તો રાજગૃહીની આ પ્રતિમા જૈન મૂર્તિશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ એક ઐતિહાસિક સીમાચિહ્ન રૂપ છે. ચક્રપુરુષની આકૃતિ ગુપ્તકાલીન શિલ્પકળાનો એક અતિ સુદર નમૂનો છે.

ચિત્ર નં. ૨ : રાજગૃહીની સોનભંડાર ગુફામાંના ચૌમુખજીની મૂર્તિ : આ પ્રતિમાની છબીમાં શ્રીસભવનાથજીની કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાના દર્શન થાય છે. આસનમાં ધર્મચક્રની બે બાજુએ અશ્વ-લાંછન છે. આ પ્રતિમા ઈ.સ.ના સાતમા-આઠમા સૈકાની હોય એમ લાગે છે. પણ લાંછનની બે બાજુએ હરિણ મૂકવાની પ્રથા આ યુગમાં શરૂ થઈ દેખાતી નથી. આ ચૌમુખજીની ખીજી બાજુએ અણતનાથજી વગેરેની પ્રતિમાઓ છે.

ચૌમુખજીની પ્રતિમા આ ગુફામાં પાછળથી પ્રતિષ્ઠિત થઈ લાગે છે. મૂળ આ સોનભંડાર ગુફા શ્રીવલ્લભવામીએ કોતરાવી હતી. સોનભંડાર ગુફામાં બે કીટીમાં કોતરેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે કે દીર્ઘ તેજયુક્ત આચાર્યરત્ન મુનિ વૈરદેવે તપસ્વીને રહેવાયોગ્ય અર્હંતની પ્રતિષ્ઠાયુક્ત બે ગુફાઓ નિર્વાણ લાભાર્થે બનાવડાવી આ દીર્ઘ તેજયુક્ત આચાર્યરત્ન વૈરદેવ તે વલ્લભવામી જ હોઈ શકે.

ચિત્ર નં. ૩ : શ્રીજિનભદ્ર વાચનાચાર્ય પ્રતિષ્ઠિત શ્રીઋષભદેવની ધાતુપ્રતિમા : અકોટામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આ પ્રતિમા મનોહર છે. પાછળનો પરિકરનો અથવા પ્રભાવલિનો ભાગ ઉપલબ્ધ નથી. જમણી બાજુમાં યક્ષ અને અગ્નિકાદેવી છે. બધી જ પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં સર્વે તીર્થંકરોના શાસનત્વે તરીકે આ જ યક્ષ અને દ્રિભુજ અગ્નિકા મળે છે. ભગવાન કાયોત્સર્ગ ધ્યાને મોટા પાટ ઉપર ઊભા છે. પાટની પાછળની ધારે લેખ કોતરેલો છે. તેમાં લખ્યું છે. ॐ દેવ ધર્માચરિ નિવૃત્તિ કુલે જિનમદ્રવાચનાચાર્યસ્ય ॥

चित्र न १ राजगृही वैभारगिरि उपरनी गुप्तकालीन नेमिनाथ प्रतिमा
Image of Nemiratha Vaibhāragiri Rajgir c. 5th century A D

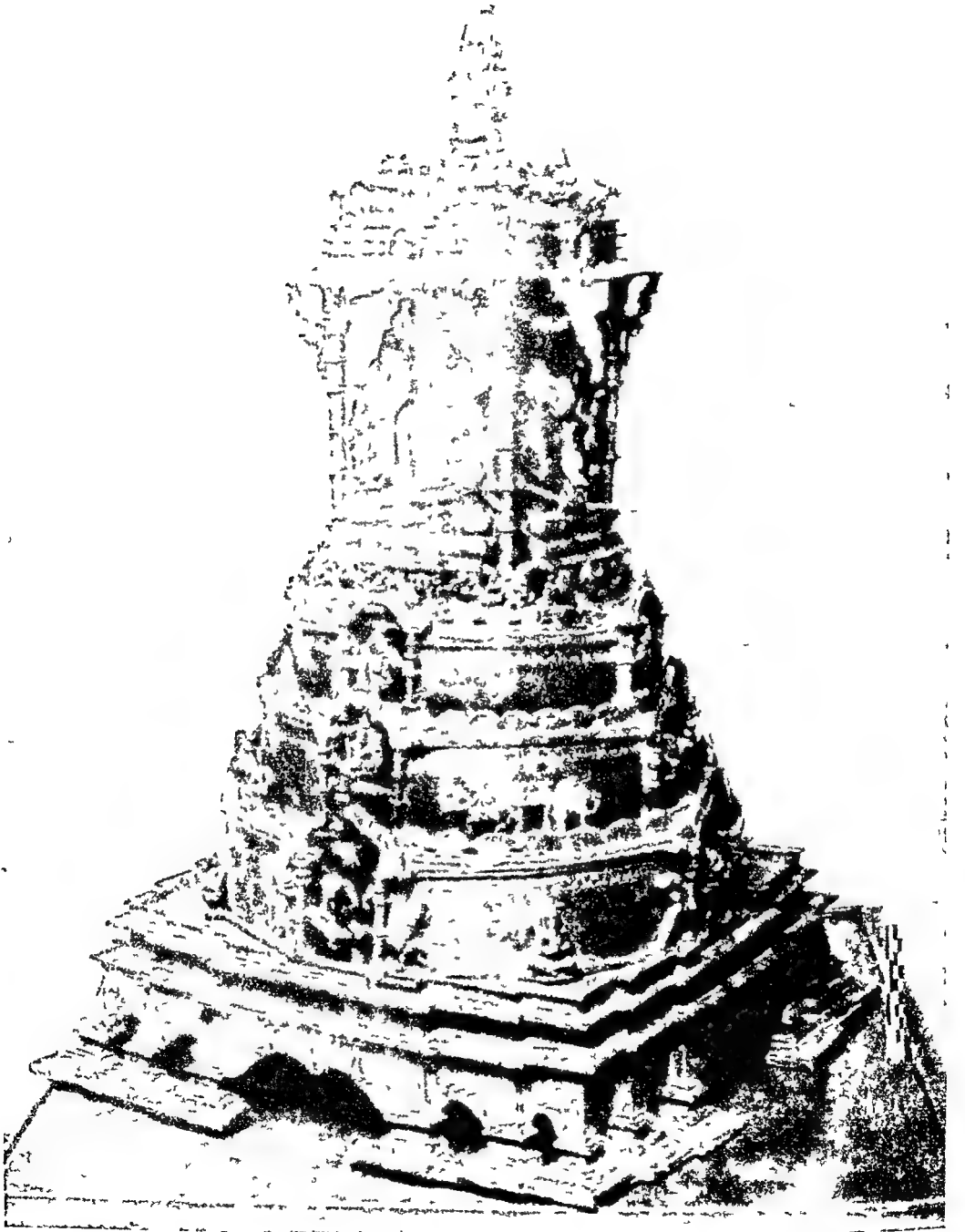
पापराट् आकञ्जित् मव औष दटिना]

चित्र नं २ राजगृहीनी सोनभंडार गुफामांना चोसुवजीनी नातमा-आठमा मैकानी
समवनाथजी कायेन्मरी मूर्ति

Quadruple Image of Sambhavanātha Sonbhandār cave Rājgir
(7th-8th Century)

जैनगर्ह • श्रीअध्यात्मिक मंच ऑफ इन्डिया

चित्र नं ८ : ई. म १०५३-६३ वरुचे प्रतिष्ठित थणुल धातुनु ममवसरण
 Bronze Sculpture of a Samavasarana (c 1053-63 A D) (Now in a Ja na Shure, Surat)

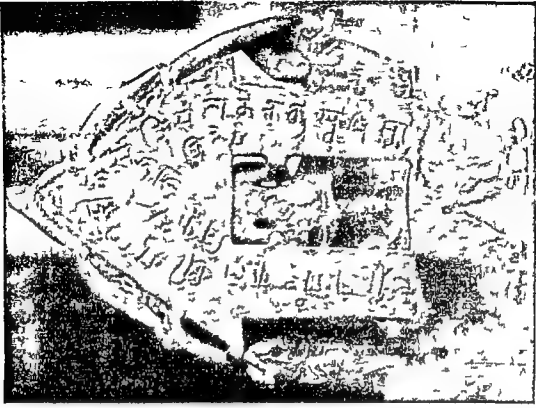
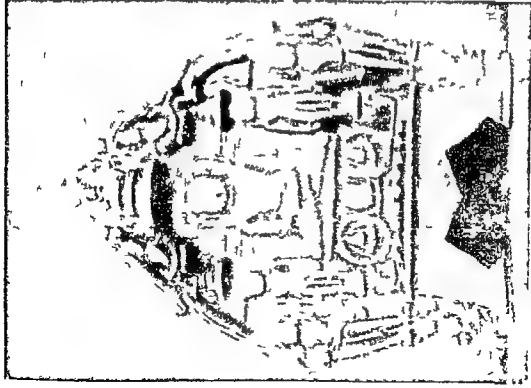
फोटो : डॉ. उमाकान्त प्रे. शाह]

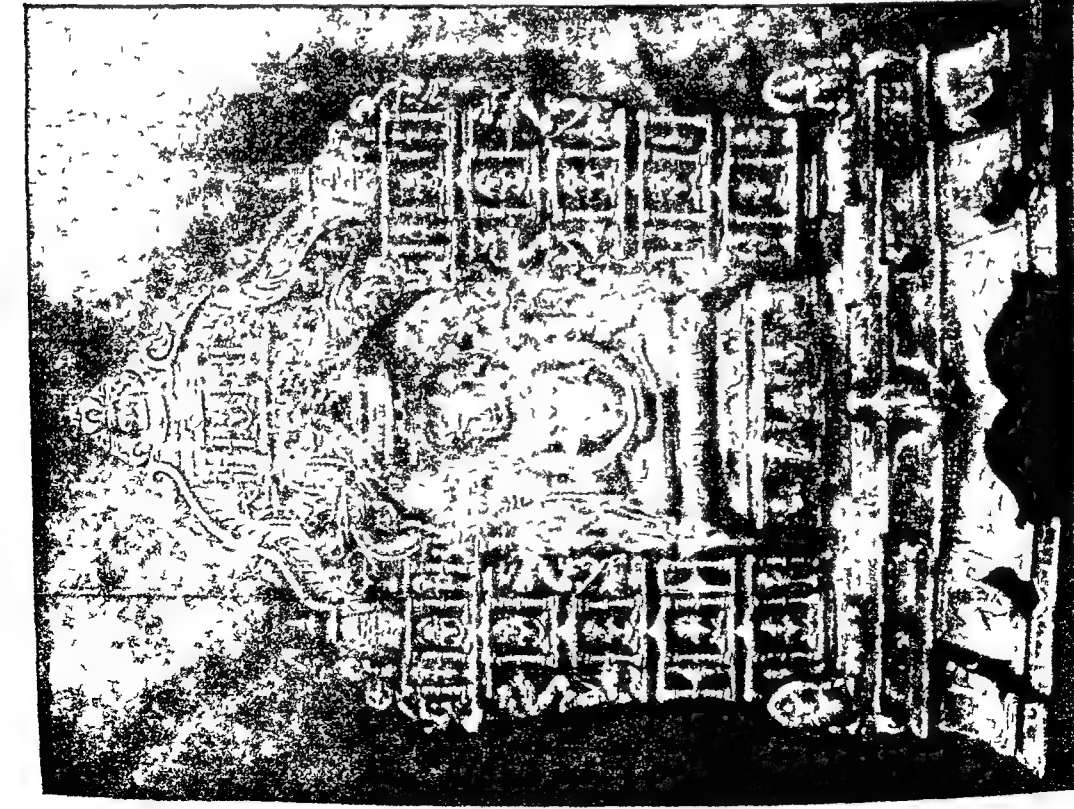
चित्र नं ३ लीज्याद्वय पामथी मूर्त्ति प्राचीन पश्चिम भारतार कर्नाटी शालुप्रतिमा — श्रीपाथनाथजीनी त्रितीर्थी
Parsvanatha Tri Tirthi found near Lihvadeva V S 1093

चित्र न. ६ - लीलवादेवा पासेयी मळेल श्रीपार्श्वनाथजीनी त्रितीर्थी प्रतिमानो सं. १०९३ नो लेख
Back of Pārsvanātha Tri-Tīrthī showing inscription bearing Samvat Year 1093

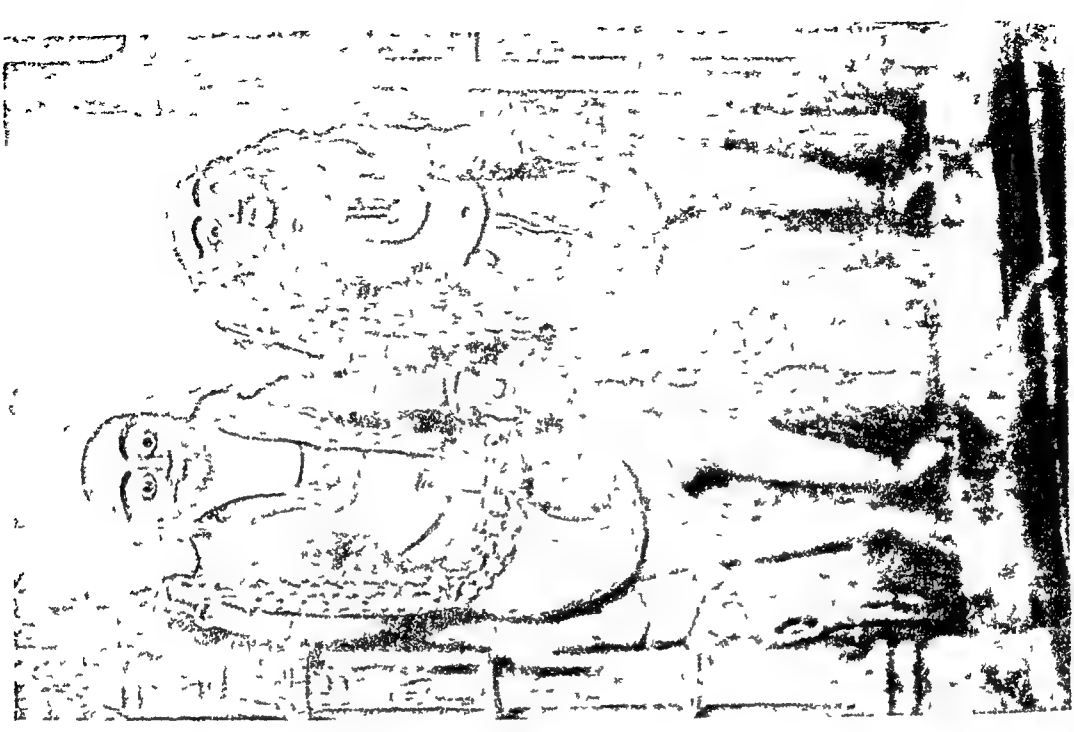

चित्र नं ७ / वज्रेश्वराना मन्दपारुषेणीना द्दहसमानी विष्णुना मणियारमा सैशाला उत्तरार्धेनी प्रतीतिर्क पाण्डुसिमा
Tri Tirthi in the Dada Parsvanatha Temple Baroda Back showing inscription (c 11th Century A D)

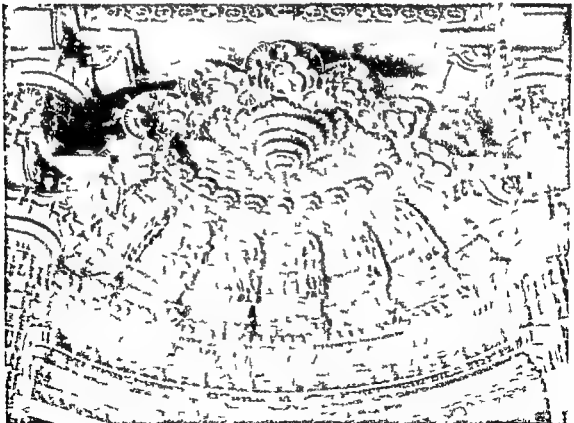
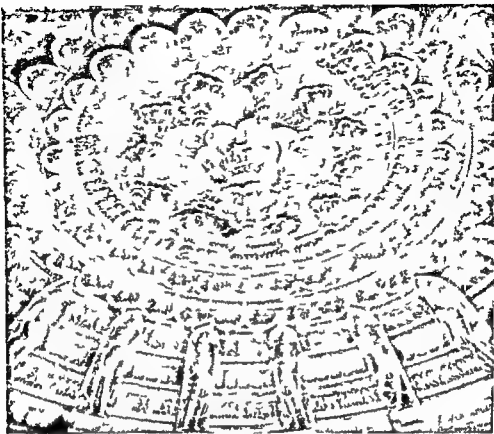

चित्र नं ० : ई. स. १००४-०५ मा भगवेल आदिनाथजीनी चौवीसी
Ādinātha Chovīsī installed in 1094-95 A.D. (Pindwādā)

फोटो . डा. उमाकान्त प्रे शाह]

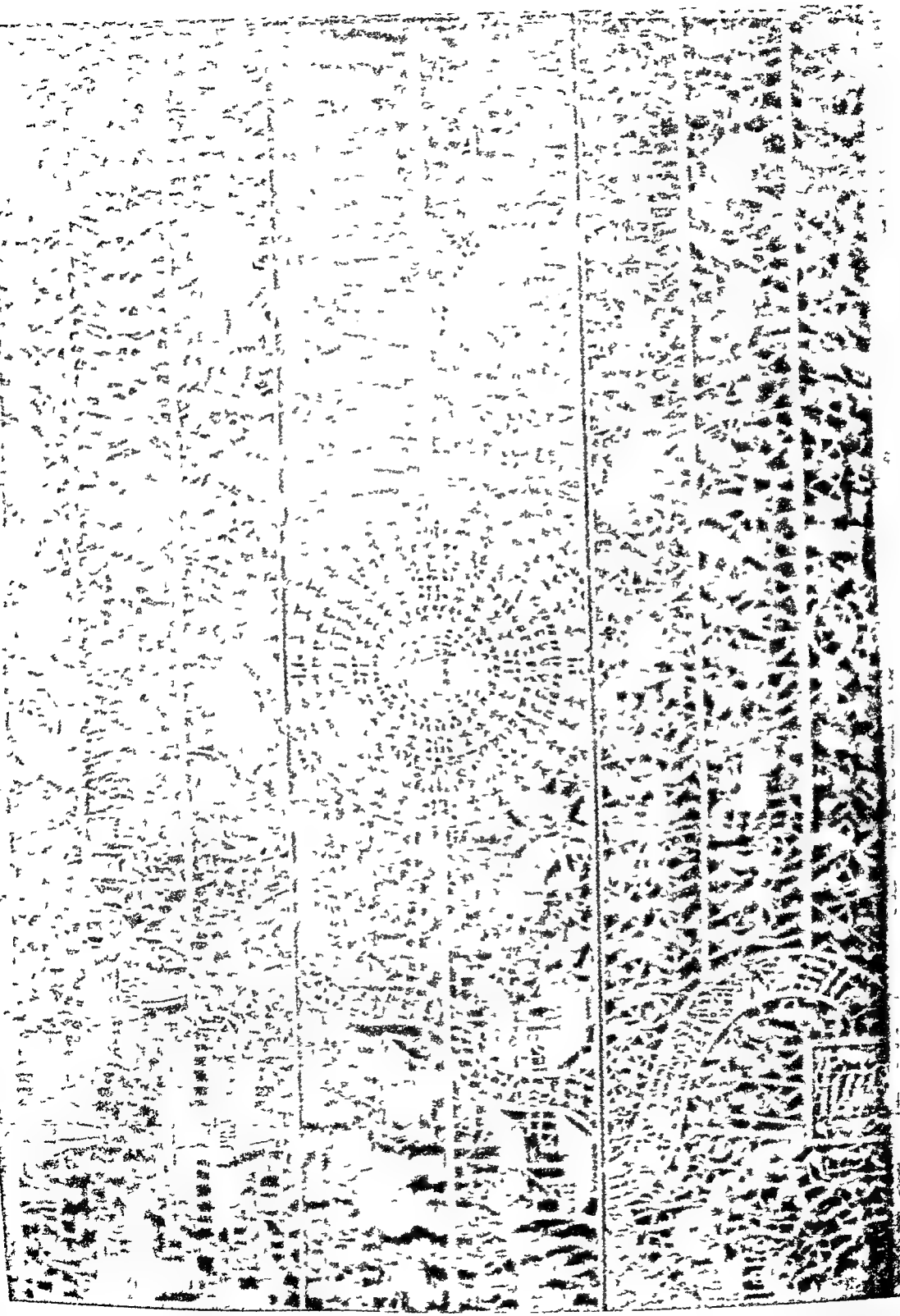

चित्र नं. १० : महाशमन्य तेजपाल तथा अनुपमादेवी
Tejpalī and Anupamādevī in Lūna-Vasah (Ābu)

चित्र १११ आधुनिक और पुरातन चमकदार लोहा

o 11 Richly carved metal pendant with central circular motif and a complex, symmetrical design. (Abu)

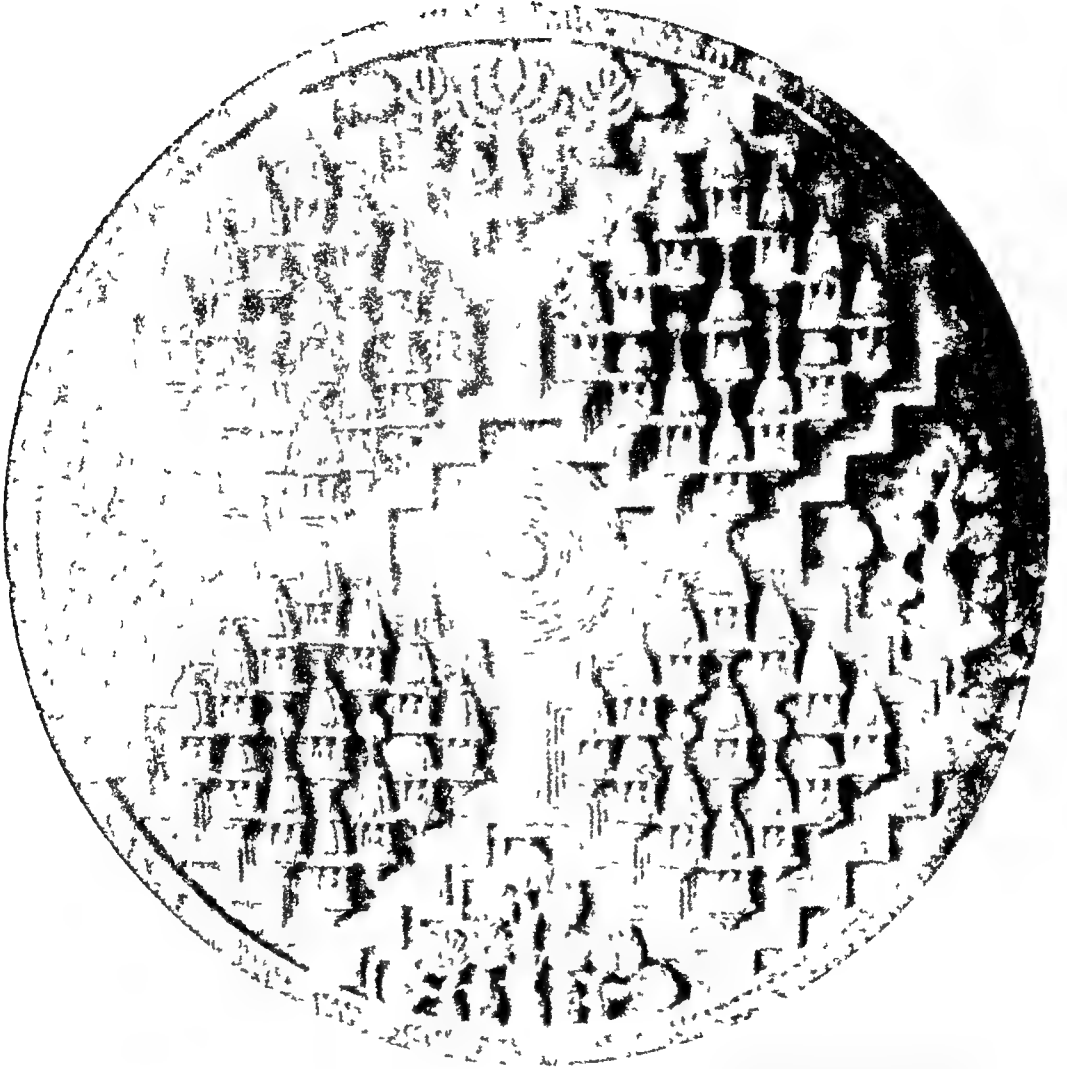
चित्र नं १३ . अजि-छायागर्भीया इत उपर विरवार अने द्वारिका नगरी तथा समावर्णना इत्यो

Relief plaque from a ceiling, Lāna-Vasahi (Abu) -showing port of Dwārka, Mt Guñi and Samavāna in the 17th Century

चित्र नं १४ राजकपुरना महलपणा पाथनाथनो पायाणपट

Dexterously carved image of Parshvanatha with a canopy of a thousand snake hoods
Ranakpur 19th Century

चित्र न. १५ . राणकपुरना चौमुखजी मन्दिरना पाषाण पर कोतरेल नन्दीधर द्वीपनो
बावन जिनालयनो पट

Marble plaque of Nandiswardwīpa, Rānakpur, 15th Century

फोटो • डॉ. उमाकान्त प्रे. ग्राह]

જૈન સત્યપ્રભાશ વર્ષ ૧૭ અમ્ ૪મા આ પ્રતિમાની નિગતવાર ચચા રી આ લેખકે બતાવ્યું છે તેમ આ પ્રતિમાના સ્થાપક શ્રીજિનઅદ્વાયનાચાર્યને શ્રીજિનભગ્નિ દામાશ્રમણ તરીકે ઓળખવાને કઈજ દર ત નથી પ્રતિમાનો સમય ઈ સ ૫૨૫-૫૪૦ આસપાસ મૂળી સમય તેમ છે જે સમયમા મહા ૧ આગમિક આચાર્ય વિશેવાચર્યક - લાખ્યાર શ્રીજિનભગ્નિ દામાશ્રમણ ચર્ચ ગયા

ગણધર્વા(ગુજરાતી)ની પોતાની પ્રતાપનામા મારા ઉપરના મ તબ્બને શ્રી દલસુખભાઈ માવરણિયાએ વધુ કારણો ન્શાની સમયન આપ્યું છે કળાની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા અગે વધુ નિવેચન આ લેખના ૬ મા પ્રસિદ્ધ થનાર પુસ્તક The Art of Akota Bronzesમા આરો

ચિત્ર ન ૪ ધાતુનું સમનસરણુ આ એ. સુ. એનુ મોટુ ધાતુનુ સમનસરણુ છે, જે લગભગ બ્રાસ ઇચ્છિ છે ત્રણે મ તેના દરવાજા સાથે બતાવ્યા છે અને ઉપર ૥ ભાગમા ચૌમુખશ જિગળે છે સમનસરણુની નીચેની ધાર એ ધસારેનો લેખ છે જે પૂરી વચાતા નથી તેમા ચમ્મા સ ૧૧૧ x ૨૫૬ છે સતતનો છેલ્લો આ ૨૫૬ નથી એટલે આ સમનસરણુ ઈ સ ૧૦૫-૧૦૬૩ની વચ્ચે બરાધુ—પ્રતિષ્ઠિત થયુ ગણી શ ૧૫

દાલમા સ્વરતમા વ ૧ ચોટાના એક દોરાસરમા આ લખ્ય સમનસરણુ છે ૨૬ ડે ૩ મારવા ના કોઈ ગામમાથી લાની તેને અહીં પધરા યુ છે કળાની દૃષ્ટિએ એ તત્ ૧૧૧નુ ગુજરાતી કળાનુ જ છે તે સમયની ગુજરાત અને મારવાની જૈન પ્રતિમાઓ એકસરખી કળાસૈલીની બનતી હતી

નીચે લેખ ઓ મનત હોનાથી ગુજરાતની ધાતુ-શિલ્પ-કલાનો આ ખુ અગલનો નમનો છે, જેથી એની પૂરી સાચવણી રાખવી ધરે છે ચૌમુખવાળો ભાગ છૂગે રી ઉતારી રાખા છે

ચિત્ર ન ૫-૬ લીલનાદેવા પાસેવી મળેલી ધાતુપ્રતિમા આ વાતુપ્રતિમા ઝાનો તાનુકામા લીલનાદેવા પાસેવી મળેલી સાત પ્રતિમાઓમાની એ છે આ પ્રતિમાની પાછળ લેખ ડે (ચિત્ર ૬) તે આ પ્રમાણે છે ઝ સવત્ ૧૦૯૩ — શ્રી નાગદ્રક્ષુલે શ્રીચિદ્દેવેન ત્રિવાલ્કરાચાર્ય(વ્ય) (મચ્છે) માદકયા કરાવિત્ત પ્વિનય

આ પ્રતિમા શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતીર્થા ડે આ પ્રતિમા પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય જ્ઞાના અતિમ સમયની છે અને એમા ગુજરાતની કળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે લીલનાદેવાની વધુ પ્રતિમાઓ માટે જુઓ Bulletin of the Baroda Museum, Vol. IX

ચિત્ર ન ૭-૮ નડોદરાના દાલપાર્શ્વનાથજીના દોરાસરમાની ધાતુપ્રતિમા વડોદરાના ૧૧ પાર્શ્વનાથજીના પ્રાચીન દેરાસરમા આ ધાતુપ્રતિમા છે પાછળનો ભાગ લેખ સહિત છાપ્યો છે જ્યારે ચિત્ર ૮મા આગળનો રાનીન ભાગ ડે પ્રતિમા ધસાર્ડ ગયેલ ડે લેખ આ પ્રમાણે છે શ્રી નાગદ્રક્ષુલે શ્રીગુણસેનસુરિસત્તાને ચક્રેચ્છરા સ્થાપિત્વા કારિતેય

નિર્ધિ જોતા આ લેખ નિકમના અગિયારમા સ ૧ના ઉત્તરાર્ધમા મૂળી શ ૧૫ તેમ છે

પ્રતિમા પ્રતીર્થા છે મોટા પદ ઉપર ભગવાન જિગળે છે પણ પદપ્રભુ નથી વાગતમા આની રચના પ્રાચીન મૂર્તિઓમા તીર્થ ૨ પ્રતિમાઓના આસનોમા આવે ડે

ઈ સ. ૧૯૩૮ કે ઈ સ. ૧૯૩૯માં હું ૫ શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે પાટણ ગયો ત્યારે મને ઐઓશ્રીએ જણાવેલું કે વડોદરાના ગજમહેલ - લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસના પાયા ખોદતા એક ધાતુપ્રતિમા મળી હતી તે દાદાજીના દંદરાસગૃહમાં છે. ત્યારે તેઓશ્રી કોટો પણ બગેબર જોઈ શકે તેમ નહોતું પણ મારું અનુમાન એ છે કે એ પ્રતિમા તે આ હશે.

પ્રાચીન અકોટા રાજમહેલથી બહુ દૂર નથી. અકોટાની મળેલી જૈન પ્રતિમાઓનો અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે આ પ્રતિમાને છેવટે ઈ સ.ના અગિયારમા સદ્દશની ગણવામાં કોઈ ભૂલ થવા સંભવ નથી.

ચિત્ર નં. ૯ : આદિનાથજી ચોવીસી : આદિનાથજીની ચોવીસીનું આ શિલ્પ છે. વચમાં પદ્માસને શ્રીઋષભદેવજી છે. પીઠ ઉપર જમણી બાજુએ ગોમુખ્યક્ષ છે, જ્યારે ઘણી બાજુએ અગિયારલી છે સિદ્ધાસનની વચમાં આદિશક્તિ છે. ધર્મચક્રની નીચે, પીઠના મધ્ય ભાગે ક્ષત્ર આકૃતિ છે તે સમજાતું નથી. ચોવીસીની ચંચના સુંદર તોરણરૂપે કંદેલી છે અને બે બાજુના સ્તંભો ઉપર નાનાં શિખરો છે. આ પ્રતિમાની પાછળ લેખ છે તે આ પ્રમાણે છે. સવત્ ૧૧૫૧ વૈદિત્વ તનુજ્જ્વાલઃ વગોવર્દન (કં) જગો (ચક્રઃ) (અ) ચૌકરદિમ રુચ્ય ચતુર્વિદ્યાર્તિપટ(પટ્ટ)ક ॥

આમ આ ધાતુપ્રતિમા સં. ૧૧૫૧ = ઈ સ. ૧૦૯૪-૯૫ના ભરાઈ હતી એ પ્રતિમા ઉપર લેખ તેમ જ તેનો લગ્યાનો સવત્ આખો હોવાથી કાળાની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમાનો અભ્યાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ઉપરાંત આમા ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે ગોમુખ્યક્ષ હોવા છતાં યક્ષી તરીકે ચક્રેશ્વરીને બદલે અગિયાર જ હજુ ચાલુ રહે છે.

આ પ્રતિમા શિગોડી રાજ્યમાં આવેલા વસંતગઢમાંથી મળી હતી અને હાલ પિંડવાડાના જૈન મંદિરમાં પૂજન થઈ વધુ વિવેચન માટે જુઓ લલિત-કલા, અંક પહેલો.

ચિત્ર નં. ૧૦ : મહાઅમાત્ય તેજપાલ તથા અનુપમાદેવી : ગુજરાતના વિખ્યાત મંત્રીશ્વરો વસ્તુપાલ-તેજપાલ પૈકી લૂણવસહી મંદિર બધાવનાર મહાઅમાત્ય તેજપાલ તથા તેમના પત્ની શ્રી અનુપમાદેવીની આ સુંદર શિલ્પાકૃતિઓ છે. આશુમાં લૂણવસહીની હસ્તિ-શાલામાં આ શિલ્પ છે. શિલ્પમાં તત્કાલીન વેશભૂષાનો સુંદર ખ્યાલ આવે છે. અનુપમાદેવીના વસ્ત્રની લાત પણ ખતાવી છે. આ શિલ્પ લૂણવસહી બધાઈ તે સમયનું જ છે.

ચિત્ર નં. ૧૧-૧૨ : વિમલવસહી અને લૂણવસહીના રંગમંડપની છત : આશુના વિશ્વવિખ્યાત વિમલવસહી અને લૂણવસહીના રંગમંડપની છતની કોતરણીની બારીકાઈ, સુંદરતા અને અધિકતાનો ખ્યાલ અહીં મળે છે. વિમલવસહી રંગમંડપ છતના પ્રથમ ચિત્રમાં સોળ વિદ્યાદેવીઓની સુંદર ભૂમી મૂર્તિઓ છે. આ રંગમંડપની છત પદ્મલંબક (કાચલા ઝુમ્બર) ને લીધે પ્રખ્યાત છે. તે ઉપરાંત મનુષ્ય જીવનના અનેક પ્રસંગોની સુંદર રજૂઆત કરેલ છે. આ રંગમંડપ કુમારપાળના મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલે વિ સ ૧૨૦૪-૧૬ (ઈ સ ૧૧૪૮-૫૦) માં કરાવ્યો હતો. લૂણવસહીનું બીજું ચિત્ર કમાન, ઝુમ્બર અને છતની અદ્ભુત કોતરણીની રજૂઆત કરે છે. આ રંગમંડપ ગુજરાતના મહામંત્રી તેજપાલે કરાવ્યો હતો.

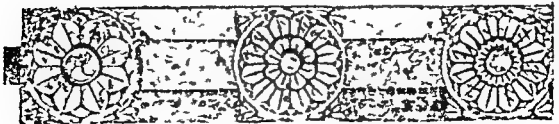
ચિત્ર ન ૧૩ દ્વારિય નગરી તથા મમનમરત્ત આશુના લગ્નમહીની દેરી ન હતા ખીન ગુમનની છત્રા દ્વારિય નગરી, ગિરનાર પવન અને મમનસરણનો લાવ છે. છત્રની વચ્ચે સમરસંગ છે સાધુ-સાધી અને શ્રાવ્ય-શ્રાવિયઓ વગેરે મુદનાથ શ્રીનેમિનાથજી લગ્નસાનના દર્શન માટે જતા જણાય છે એમ ખુલાખા સમુ ખાતી જળચર હવો, વહાણો, જગન અને મંત્રિ ગે છે આ દેખાત દ્વારિય નગરીના બગનો છે એક બાત ખુલાખા એક પરન ઉપર ચાલ શિખરમંથ મંત્રિને નાની દેરીઓ, ગૃહો અને બહાર લગ્નસાન કાઠમચ પાને ઊભા છે આ ગિરનાર પવનનો ભાર છે

ચિત્ર ન ૧૪ મહુઅરના પાર્શ્વનાથનો પાપાણુપટ પ્રેનોજ દીપિ ૧ યાને ધરણિના નામે પ્રસિદ્ધ નિનિની મુક્તના કળાગલના આ રાં નમનારપ મંત્રિ શ્રી ધરણાશહે ૫ મા મંત્રમા બનાવેન છે ગણપુરના આ જિન પ્રાસા મા એક મોટો મદસાણા પાર્શ્વનાથનો પટ છે ચરની આકૃતિ વચ્ચે નાગિનીઓ સાથેનું આ એમ પ્રમાનું મયોગિત ચિત્ર નામના જુ ૧ જુ ૧ નાગપામથી અનકૂન થયેન મનોહર દક્ષ રજૂ કર છે આ પટ વિ અ ૧૮૦૩મા પ્રતિષ્ઠિત થયેન છે તેની કારીગીરી જોતા લાગે છે કે નિમ્મ સરત ઓગળીમમી મહીના અત સુધી પણ શુદ્ધત મારનામા સિત્પખાની સારી પરખગ જળનાઈ હતી આનો સદમદ્ધા પાવનાથ પાપાણુપટ ભારતમા ખીજે ક્યાં નથી

ચિત્ર નં ૧૫ પાપાણુ પર દોતકેવ ન દીધર દ્વીપ આ ન દીધર દ્વીપની બના દેખા નું પાપાણુ ઉપર મેનરેલ સિ પ છે, જે ન દીધર દ્વીપના પના નામથી ઓગભાય છે આ પટ ઘણો મોગે છે અને ધણા ાદના બધાવેના ગણપુરના ઐશ્વર્યના નિખાન મંત્રિ મા છે

વાસ્તવમા આમા નન્દીધર દ્વીપના બાવન નિનાનપ ૪ રજૂ કરેનાનો પ્રયત્ન થયો છે દ્વીપના વણન મુગ્ધ એની ભૌગોનિ રચના બનારી નથી એને 'ન દીધર દ્વીપ બાવન નિનાનપ પટ' ની રામય આ પ બનાવવામાં કળામર સુ દર કારીગીરી બનારી છે

૧૦૦ મામ ત પ્રેમાન શાહ

૨ : જૈન સાધ્વીજીઓની લવ્ય પાપાણુ-પ્રતિમાઓ

જન શિષ્યકામોમાં પ્રાર્થનાકાળના આચાર્ય-સાધુઓ-સાધ્વીઓનાં સ્મારકો તરીકે મુખો અને પાદુકાઓને મ્યાન હતુ. પાછળથી તેમાં મૂર્તિનિરૂપની પ્રથાએ પ્રવેશ કર્યો અને પરિણામે ભારતના જુદા જુદા વિભાગમાં જૈન શ્રમણોની મૂર્તિઓ—બધે અલ્પ સંખ્યામાં પણ—જોવા મળે છે જે બાપ્તીલી આગત છે. પણ જન આચાર્ય-સાધ્વીજીનાં મૂર્તિશિલ્પો પ્રચલિત નહોતી. અગ્નિત્વ ધરાવતાં દોર્ધ તે આગત લગભગ અઘાપિ અપ્રકાશિત જેવી નહોતી છે. આવીમાં પણ સાધ્વીની મૂર્તિઓ એક સાથે જ, પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત થાય છે. સાધ્વી-શિલ્પનો પ્રારંભ ક્યારે થયો તેનો હજુ ચાકસ નિર્ણય નથી થયો પણ ન એકની મૂર્તિ ૧૩મી સદીના પ્રારંભકાળની દોર્ધ, રાખાય છે કે તે અગાહિના સમયથી આ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હોય. જૈન સમના બધારણ મુગળ સાધ્વીજીનું મ્યાન સાધ પછી પીળે જ નખડે દોર્ધ. આ પ્રકારે દ્વારા પૂજ્યતાની દૃષ્ટિએ બેઉમાં સમાનત્વની પ્રતીતિ ધરાવવાનો હેતુ પણ દોર્ધ મોકે. સાધ્વી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાનું વિધાન પદરમી સદીમાં અંગ્રેજી કે ૦ આચાર્યદિનદર અથવા ૧૩મા અધિકારમાં છે. બાકી શ્રમણ-શ્રમણીના શિલ્પશિલ્પક દ્વારા આદત પ્રકાર પાડવાની નદિયાલક અભ્યારીઓને જરૂર પડે.

૨

ચિત્ર નં. ૧ : જૈન આચાર્ય-સાધ્વીજીની આરસપાપાણુની ઊભી મૂર્તિ : કુશળ શિલ્પીએ તેમના હાથમાં સાધુજીવનના પ્રતીકસમાન રત્નેહરણ-ઓધી, મુદપત્તિ-મુખવસ્ત્રિકા આપી બે હાથ જોડી નગરકાર કરતી બતાવી છે. એમાં કટિનગેરથી ઊભવાની અને હાથ જોડવાની મુદ્રા દ્વારા નમ્રતાનો જે ભાવ મચિત કર્યો છે તેથી, અને મુખાકૃતિને ધ્યાનસ્થ બતાવી, મુખારવિદ ઉપર અખંડ શાંતિ વિનિતસાથ અને લાવ્ય યજ્ઞનું તેજસ્વિતાનું જે દર્શન કરાવ્યું છે તેથી મૂર્તિ રમ્ય અને દર્શનીય બની ગઈ છે. મૂર્તિ નિહાળતા ભાગજીવનની વ્યવસ્થિત શાંતિના આપણને સ્પર્શ દર્શન થાય છે.

મૂર્તિમાં મગ્નકંઈ પાદ સુધી વસ્ત્રપરિધાન અને ડાબા બધે ઉત્તરી કચલ નાખીને ચક્રો કળાકારે જૈન સાધ્વીજીની વેષભૂષાનું વાગ્ધનિક દર્શન કરાવ્યું છે. પગની બંને બાજુએ બે ઉપાસ્ત્રિકાઓ છે.

મૂર્તિની નીચેના ભાગમાં સ. ૧૨૦૫ શ્રી મહત્ત્વા સપરિવાગ... ॥ આ શ્રમણોનો દૂકો લેખ છે. આ લેખમાં સાધ્વીજીનું નામ અહિં નથી. આ મૂર્તિ આ પરિચય લખનારના સંગ્રહમાં છે.

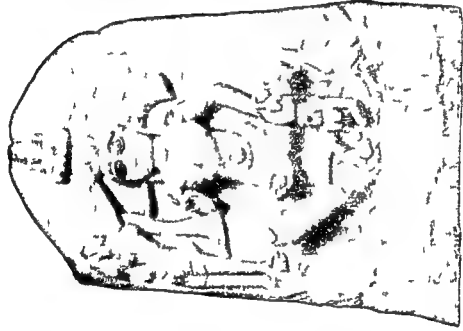
ચિત્ર નં. ૨ : જૈન સાધ્વીજીની સંગેમરમરના પાપાણુમાં કોરી કાઢેલી બેડી મૂર્તિ : આ મૂર્તિ સવસ્ત્ર છે. પ્રવચન કે ગણધર મુદ્રા જેવો ખ્યાલ આપતી ભદ્રાસન ઉપર ગ્રિથ છે. ડાબા હાથમાં મુખવસ્ત્રિકા છે, જમણો હાથ ખડિત ચર્ચ ગયો છે, તે છતાં તેનો જેટલો ભાગ છાતી પર દેખાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે શિલ્પીએ હાથમાં માળા આપી હોય. તેમનું રત્નેહરણ-ઓધી પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણોની મૂર્તિઓમાં બહુધા જે રીતે બતાવાતું તે રીતે અહીં પણ મગ્નકતા પાછલા ભાગમાં બતાવેલ છે.

મૂર્તિમાં પારિપાર્વકો તરીકે કુશળ શિલ્પીએ કુલ ચાર રૂપઆકૃતિઓ બતાવી છે. આ પારિપાર્વકો સાધ્વી નહિ પણ ગૃહસ્થ આવિકાઓ છે, પણ દુર્લાભે ડાબી-જમણી બાજુની એક એક

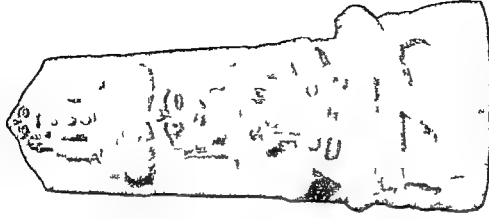
પિત્ર નં ૧

મ ૧૨૦ ની સાધ્વીજીની પ્રતિમા
[સુનિશ્ચિત યાત્રાગરવી મરાઠાગરના સમ્રાટમાર્થે]

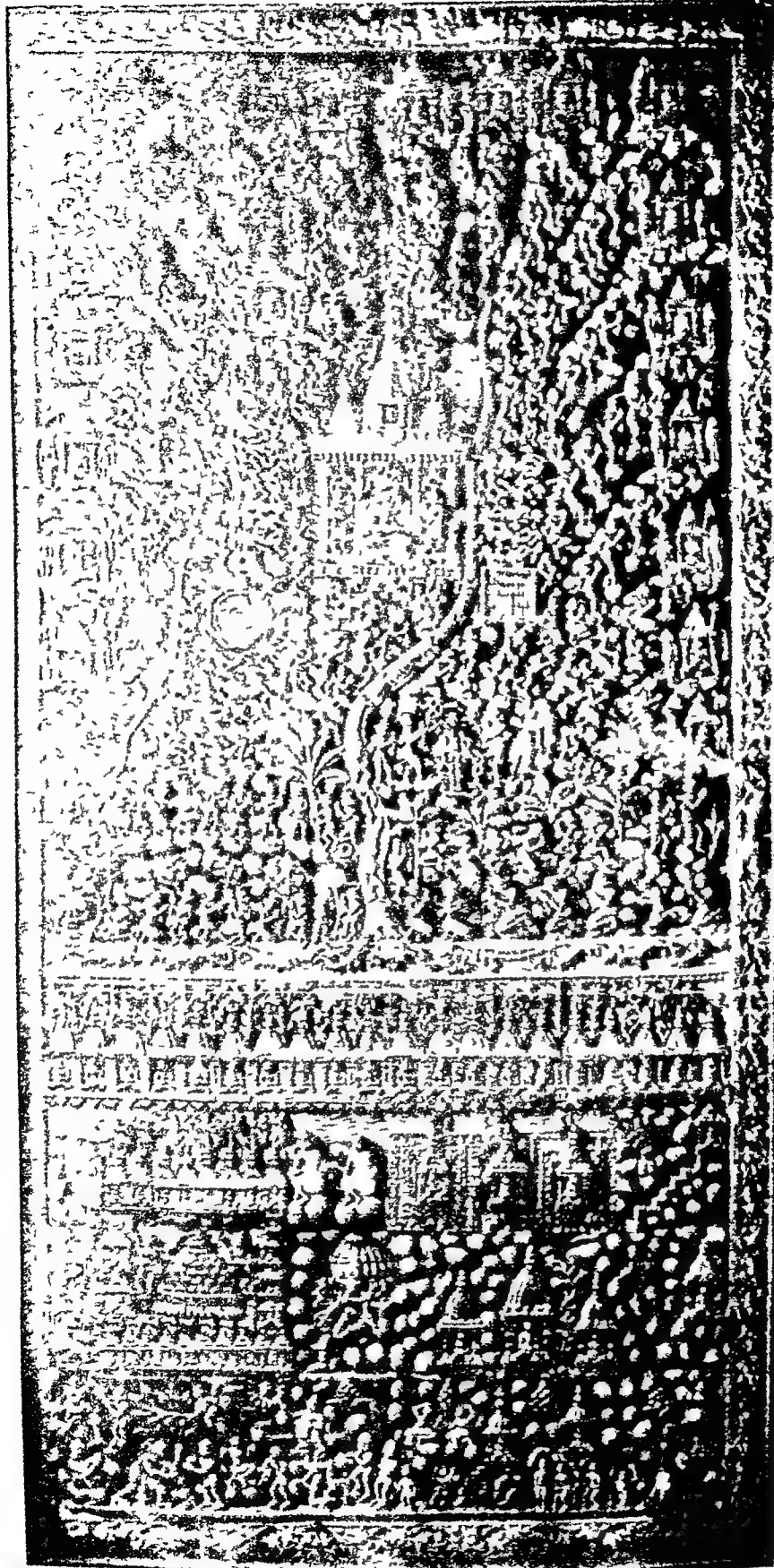
પિત્ર નં ૨

વિ સ ૧૨૫૫ની સાધ્વીજીની પ્રતિમા
[પાળ્ય અગ્રણ્યજીના મંત્રિમાર્થે]

પિત્ર નં ૩

વિ સ ૧૨૯૮ની સાધ્વીજીની પ્રતિમા
[માતંગમા માંડ્યમાર્થે]

पाटणना जैन मन्दिरनो एक सुंदर काष्ठपट

આકૃતિ ખનિ ધર્મગર્ભ છે જતા એમ નામે છે કે આગેયને કળા હે કર્મ ને મ્હી રાગન બનાવી
સેવા આં ટપાસનાનો એ ભાવનાદી આ । ગુરુ યોં કે એમા જે એ આકૃતિઓ અખડ દેખાન છે
તેમા એ ઠી ને ખીજ બેવી છે ભણી આકૃતિ ઠબવાના ાર્ધ સાધન ઉપર લાભા રહીને પોતાના
પૂજ્ય સાધ્વીની વાગ્દેશ્વરી પૂજા રૂતી દોષ તેમ વાગે કે ગિપીએ તેની ઠબવાની પદ્ધતિ
ખૂબ જ આમ્ય અને નિનયભાવથી બતાવી છે મુખ ઉપર પૂજા અને ભક્તિનો ઠો ભાવ વ્યખ
યોં કે તેને સરસ્વ બનાવી મૂર્તિમા ઉતરીય વચ્ચ જે ખૂણીથી નાખ્યુ છે તે શિ પ જાના ગોગરમા
સવિશેષ ઠમે જે છે એ કૃતિ મોઈ અગ્રણી લક્ષતથાવિ ની સભવે છે આધી મૂર્તિના પનારી
વાળેલા જમા પગ નીચે, મૂર્ણિયે પડેલી જે ઉપાસિ । બતાવી છે તેના મુખ ઉપર શિ પીએ
આત્મભક્તિભાવ આે પ્રસ તાનુ મનોરમ દરય બતાવ્યુ છે મૂર્તિ ઉપર તીર્થ ગ્ની એક પ્રતિમા પશુ
ઉપસાવી કાની છે

આ શિ પનુ અમય દર્શન એમ્હુ આ રૂ અને ભાવનાદી છે કે જેથી આપણે પાખ સાધ્વીમૂર્તિ
શિ પમા આને અગ્રેષ્ઠ તરીકે સહેજે મિરલાવી શખીએ

પશુ જે ની વાન એની જ કે જા અને સાં યના જાનગરથી અનભિત અને શુભ એના
વરીવટ રોએ તે મૂર્તિ ઉપર પ્રમાણથી વધુ મોટા અને મેળ મિનાના બાધા જેવા ચુઓ મોગી ભમગે,
નવે આ તદ્દન મિનજ રી મોગ ચાત જેવા રીમઓ ચોટાડી મૂર્તિની સુરતા અને ભવ્યતામા ભાગે
જીવ્ય આણના સાથે પૂજાના દશન દરાવ્યા છે

મૂર્તિ નીચે — જિ સ ૧૨૫૫ વર્ષિક વર્ષે ૧૧ ધ્રુવે દેવમિત્રગણીની મૂર્તિ [] ॥ આ પ્રમાણે લેખ
કોતરેનો આ મૂર્તિ મુજરાન પાટણના અષ્ટપ જના મરિમા છે

ચિત્ર નં. ૩ આરંગપાધાણની સાધ્વીજીની મૂર્તિ સાધ્વીજીની આ મૂર્તિ પોતાના
મતમ ઉપર રહેની અવગામ્ય જિન પ્રતિમાને નમ્ર ૧૦ દરના ભાસન પર પ્રવચન(ક)મુ એ હાથ
જોડીને મેંમા હોન તેમો ભાવ ગુરુ કરે છે તેઓ સરસ્વ છે તેમની જમી બાજુએ દીક્ષિન અરચા
સરસ્વ અને અરિમા ધર્મેના પ્રતી સમાન ગ્નેટ લુ-ઓધો દેખાય છે જેની દારી હાથના મ । ઉપર
ધર્મને ઠેક ઉ ર ભાગને રપ ની છે । આ દાથની મોળી નીચે લગ્નતો વચ્ચનો છેો ખાય છે આનુ
શિ પમામ મ્થન પદ્ધતિનુ પ્રામીણ દનના મિથબુનાણુ છે આમા પશુ વરીવટગેએ નવાગે રીમઓ
નિરર્થ એવા છે

જનતાની અનાનતાને રાગે માનગ તીથની આ મૂર્તિ 'શ્રી ગૌનમવામી'એ ભમરાન મનારીરને
મરત ઉપર ધારણ આ છે એ રીને જ વર્ણથી ઓગખાતી ને પૂજનની હતી પશુ જે વગસ પર
માર લા જરાનુ થતા આ વખ - । બ્યો અને એ પ્રતિમાને બાજુમાથી ઉપરી મ મુખ પરરાવના
સચન મુ રતુ તે ની નીચેના મિ માનેખમા મિ સ ૧૨૬૮નો ઉપેખ છે ૧ આવડમસિરિ એડુ નામ
છે મમરાના અમાવે ને લેખ ની વધુ અપષ્ટતાના કાગલે સહ્યુ નેખ નઈ રામધો નથી આ મૂર્તિ
શુ દરાનના ખેડ પાનેના માનગ તીથની છે

ઉપ ની યલેય મૂર્તિઓ એક જ એમ ની અને વળી આ મધ્ય અને અનના ભાગની છે

મુનિશ્રી યગોનિજયજી

૩ : પાટણના જૈન મંદિરોમાંનો એક સુંદર કાષ્ઠપટ

પાટણના કતાશાના પાગમા જોડાજોડ આવેલ એ જૈન મંદિરો પૈકીના એકમાં આ કાષ્ઠપટ મંદિરની જમણી બાજુની ભીતમા સુરક્ષિતપણે જડી દીધેલો છે. સમસ્ત ગુજરાતમા આટલો મોટો તીર્થકાષ્ઠપટ ભાગ્યે જ અન્ય હશે.

પ્રાચીનકાળે કાષ્ઠરચનાથી મંદિરો થતા તેની પરંપરારૂપે આ કાષ્ઠશિલ્પની કૃતિમા ઉપલા ભાગમા વર્તમાનયુગના વીશ તીર્થકરોની નિર્વાણભૂમિરૂપે સમેતશિખર તીર્થ અને યુગના આઘ તીર્થકર ભગવાન ઋષભદેવની નિર્વાણભૂમિ તરીકે અષ્ટાપદ તીર્થ વગેરેનું કોતરકામ થયેલું છે.

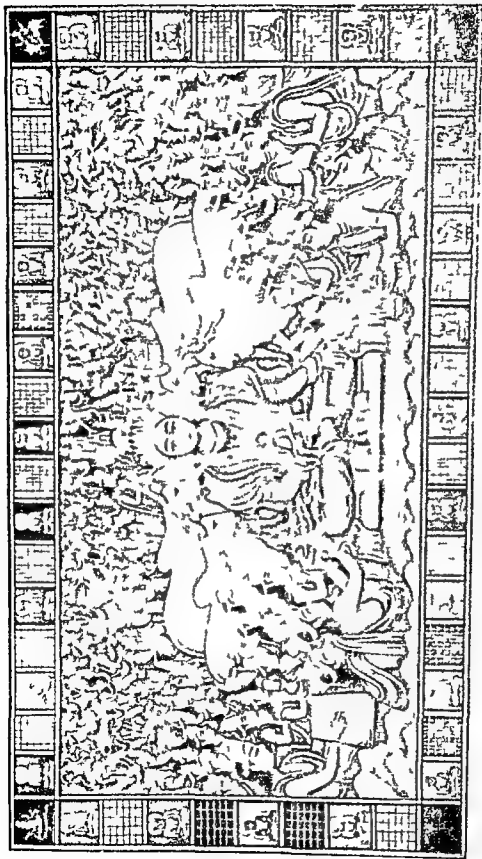
સમેતશિખરમા શિલ્પીએ ત્રણેય દિશામાં કરતી વીશ ટેકરીઓ ઉપરની વીશ દેવકુલિકાઓ-દહેરીઓ તેમની મૂર્તિઓ સાથે સુદ્ધિપૂર્વક ગોઠવી છે. વચ્ચેમા ત્રણ શિખરોથી સુશોભિત ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાથી અલકૃત અનિલસ્ય જલમંદિર સુદર ને સુરુપક કોતરકામથી ખતાવ્યું છે.

ઉપરાત પ્રત્યુત પહાડ પક્ષીઓ, જલજનુપર્ણા નદી, વાવો, સરોવરો, ડુંગે, વૃક્ષો, વનરાણીઓ, ધ્યાન ને તપ કરતાં અનેક સંતો-ઋષિઓ ને યાત્રાર્થે ચટતાજિતરતા માનવોની તાદશ ને રમ્ય આકૃતિઓથી કાષ્ઠપટને ભરપૂર બનાવ્યો છે.

નીચેના ભાગમાં અષ્ટાપદ પર્વત 'ચતારિઅક્ષશોય'ના નિયમ મુજબ ચોવીશ તીર્થકરોની ફરતી શિખરબંધી દેવકુલિકાઓથી શોભે છે. આ મંદિરના મધ્ય ભાગે ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ ઉપર જૈનશાસ્ત્રના કથન મુજબ મંદિરને બદલે અલકૃત રીતે સ્તૂપરચના ખતાવી છે અને ઉપરના ભાગે અને બાજુએ ચામરધારી તરીકે ઈન્દ્રો એ ખતાવ્યા છે. આમ પ્રાચીનકાળની મૂળ પ્રથા અહીં બરાબર દેખાય છે. સમગ્ર મંદિરની જમણી બાજુ તન્તુવાદ્ય બળવતા દશશિર રાવણુ અને તેની ડાબી બાજુ તેમની જ પત્ની મહોદરીને ભગવાન આગળ ભક્તિનૃત્ય કરતા બતાવ્યા છે. વળી મંદિરના નીચેના ભાગે સૂર્ય ખતાવીને, તેના કિરણના આધારે ગૌતમસ્વામી યાત્રાર્થે પહોંચ્યા તે ભાવ રજૂ કર્યો છે. ઉપરના ભાગે જવાચારણુ-વિદ્યાચારણુ મુનિઓ યાત્રા કરવા આવ્યાનું દર્શાવ્યું છે. નીચે સગરચક્રીના પુત્રો તીર્થરક્ષણુર્થ ખાઈ ખોદી રહ્યાનું ખતાવ્યું છે. આજુબાજુ જુદાં જુદાં આસનો દ્વારા તપ ને ધ્યાન કરી રહેલા ઋષિમુનિઓ ખતાવ્યા છે. ઉપરના ભાગે વીશ વિહરમાન જિનની દહેરીઓ અને અન્ય તીર્થમંદિરો ખતાવ્યા હોય તેમ જણાય છે.

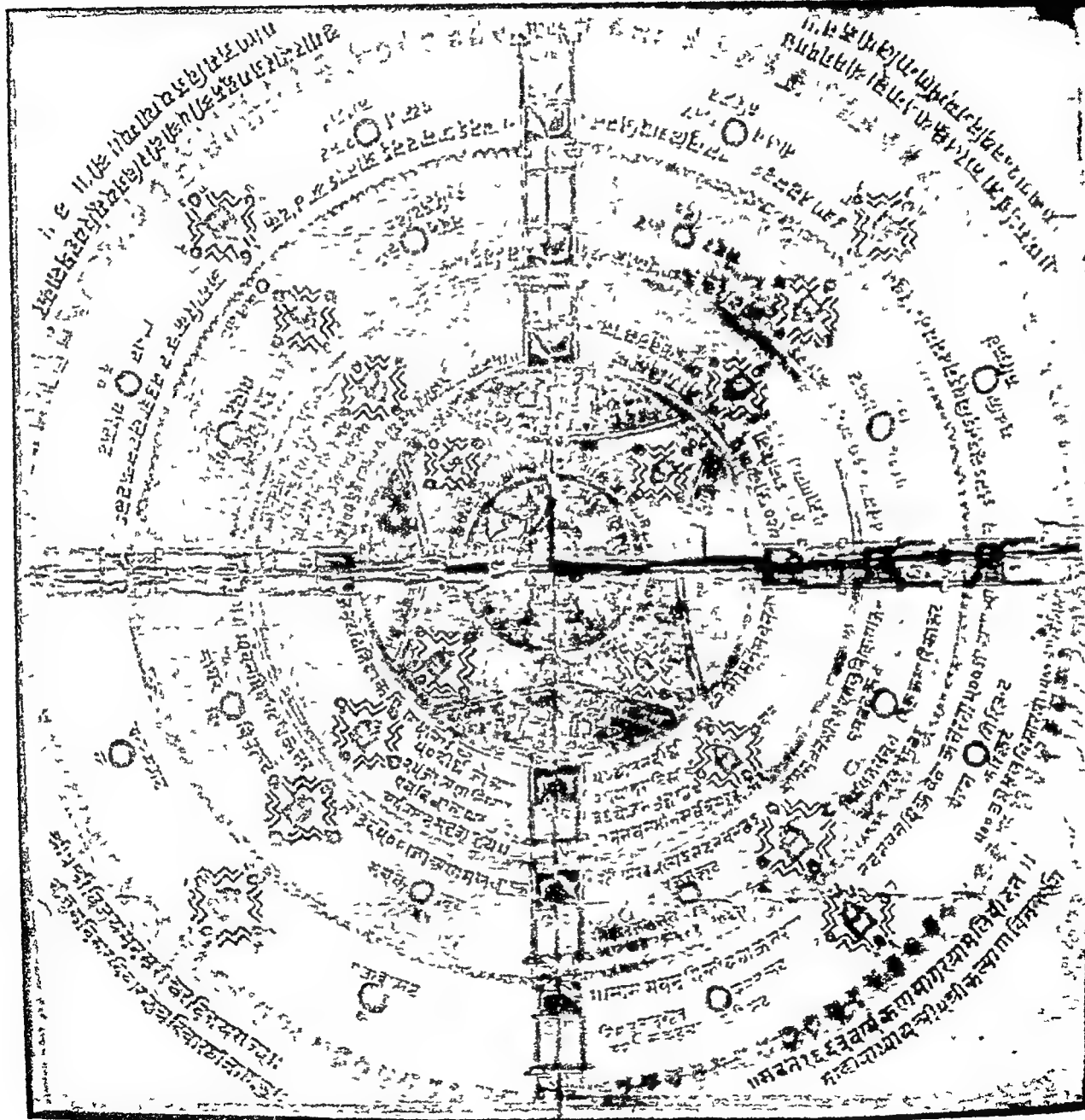
આ તીર્થપટ ગુજરાતના કાષ્ઠશિલ્પમા બહુમૂલ્ય વસ્તુ છે તેનું માપ આશરે ૩૧' x ૭' છે અને સમય આશરે ૧૭-૧૮મી શતાબ્દી વચ્ચેનો ગણી શકાય. શ્રીપચાસરણની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે તેનું મને પ્રથમ જ દર્શન થયું હતું.

મુનિશ્રી યશોવિજયજી

શ્રમણ મગવાન મહાવીરનો મેલપલ્લટ ઉપર જ મામિયેક

સીપર્મ ૨ મગવાનને મોઢામાં જીરન જેઠા છ કુળમસ્તપાટી રહો જેવાળ અમિષેવેસ્સવ તલ્લી રહ્યા છ ધાર્મિક વિદ્યો દ્વારા કયાને ઉત્તેજન આપવાની ઊંલ સાપુઓની પરપરા વળા સેવાઓથી જોવા નહે છે આરે વળ નેન શ્રમણો સર્વમાન્ય પવિત્ર કલ્પસૂત્રવિજેતુ સર્જન કરાયે છે આ વિષય પૂ મુનિવર શ્રીવલ્લભચલ્લી મહારાજના સમય ફેરીનુ વયપુરી કયાનુ પ્રતીક છે

न्यायाचार्य उपाध्याय श्रीयशोविजयजी महाराजना जीवनकाळनी विचारणामां ब्रूतपूर्व प्रकाश पाढतो
 वि. सं. १९६३मां खीतरायलो ऐतिहासिक वखपट

૪ ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ

ન્યાયાચાર ઉપાધ્યાય શ્રીયશોનિજયજી મહારાજના જીવનકાળની રિચારણામાં અમૃતપત્ર પ્ર ૧૨ પાત્રો વિ સ ૧૬૬૭માં ચીતગરોનો આ ઐતિહાસિક વસ્ત્રપટ જૈન ધર્મની માન્યતા મુજબ ગરોના મેરુપર્વતનો છે. મેરુપર્વતને ફગતી જે પુષ્પિયા છે એ અતિમધ્યવતી હોવાને કારણે પ્રથમ જ પ્ર ૧૨માં મૂકી છે.

આ વસ્ત્રપટ વિ સ ૧૬૬૭માં ઉપરોક્તમાં કનો ૧-ગાજી પાસે આવેલા કળસાગર ગામમાં ચીતરાયેનો છે. તેના આવેળ જૈન યાસનના અદ્વૈત જ્યોતિષધર પ્ર ૧૭૬ નિદાન સર્વ જનવિજ્ઞ સે ડો ગ્રંથોના રચયિતા, ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિ ૧૧૨ મહોપાધ્યાય ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ યશોનિજયજી મહારાજના ગુરુદેવ પૂજ્યશ્રી નયવિજયજી મહારાજ છે અને તેમણે પોતે જ પટમાં ગણિતસવિજ્ઞયોગ્ય લખીને સ્વશિષ્ય શ્રી યશોનિજયજી ગણિ માટે જ તૈયાર થો છે તેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઉપાધ્યાયજીનો જીવન ૧૭ નક્કી કરના માટે એક અમૂલ્ય ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ જેવો આ પટ બની ગયો છે.

પૂ ઉપાધ્યાયજીની જન્મ દીક્ષા, વડીદીક્ષા, પદપ્રાપ્તિ કે અનસાન અંગેની આનામ્બૂત તિથિ મળતી નથી માત્ર અનતો ને તે પછી જન્મની વડીદીક્ષા પદપ્રાપ્તિ ને સર્ગગમનની સુજસવેની 'મા માત્ર મળે છે. લઘુદીપ્તિની તો સાન પછી નહિ.

એમાં વડીદીક્ષાની સાથ ૧૬૮૯ નોંધી છે તેથી દીપ્તિ વચ્ચે થો. મહિનાનું અવર હોતું જોઈએ.

બીજી બાજુ આ પાત્રની પુષ્પિયા તો ૧૬૬૭ની સાન ૪ખતે ઉપાધ્યાયજીને ગણિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ પુષ્પિયા પુગસાના આનારે પચામેક વચ્ચે જે નિદાનો તેમનો જીવન ૧૭ લગભગ ૧૦૦ વર્ષનો છે એવું કહેતા આવ્યા છે તેને સમર્થન મળે છે *

સુનિશ્ચી યશોનિજયજી

* આ પા ૫૨ પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયપ્રસન્નજી મહારાજના શિષ્ય સુનિશ્ચી યશોવિજયજી મહારાજે સ ૨૦૦૬ માં આમ ત્રા મે અપુષ્પિયો પ્રાપ્ત થયો હતો. પાત્ર ગાથ ૧ "X૧" છે. આ પા ૫૨ સુનિશ્ચી યશોવિજયજી મહારાજના સહ્યમાં છે — સપા ૧.

સુપાસનાહચરિયંની હસ્તલિખિત પોથીમાંનાં રં ગી ન ચિ ત્રો

મુનીશ્રી પુણ્યવિજયજી

શ્રી લક્ષ્મણગણિવિરચિત પ્રાકૃત સુપાસનાહચરિયંની હસ્તલિખિત પ્રાચીન પ્રતિમાંથી પસંદ કરીને જ સુદરતમ ચિત્રો આ સ્મારક ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રતિ, પાટણના “શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર”માં ત્યાના તપાગચ્છીય જૈન સંઘની સમ્મતિથી મૂકાયેલા ‘તપાગચ્છીય જૈન જ્ઞાનભંડાર’ની છે. આ આખી પોથીમાં શ્રી સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમાના વિવિધ પ્રસંગોને દર્શાવતા બધાં મળીને ૩૭ ચિત્રો છે, જે પૈકી ૩૧થી ૩૬ સુધીનાં ચિત્રો પ્રતિના માર્જનને બાદ કરીને આખા પાનામાં આલેખાયેલા છે અને બાકીના ચિત્રો પાનાના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગમાં આલેખાયેલા છે દરેક ચિત્રની બાજુમાં ચિત્રનો ક્રમાંક અને તેનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જેનો ક્રમવાર ઉતારો આ ચિત્રપરિચયમાં આપવામાં આવશે પ્રતિમાંના ૨૦, ૪૩ અને ૩૩૨ એ ત્રણ પાનાં ખોવાઈ જવાને કારણે કે છાંયે થઈ જવાને કારણે નવાં લખાયેલા છે અને તેમાં ચિત્રો પણ આલેખવામાં આવ્યાં છે, જે મૂળ ચિત્રકળાને પહોંચી શકતાં નથી આ કારણસર પ્રતિમાં ક્રમાંક ૨-૩-૧૫-૧૬ અને ૩૧ એમ પાંચ ચિત્રો નવીન છે, જ્યારે બાકીનાં બધાં જ ચિત્રો પ્રાચીન અને બરાબર સુવ્યવસ્થિત રીતે સચવાયેલા છે આખી પ્રતિ લગભગ છાંયેદશાએ પહોંચવા છતાં તે આજ સુધી જે રીતે સચવાયેલી છે એ રીતે સચવાશે તો હજુ પણ બીજી બે ચાર સદીઓ સુધી પ્રતિને કે ચિત્રોને આંખ આવે તેમ નથી

આ પ્રતિનો નખર ૧૫૦૬૯ છે અને તેની પત્રસંખ્યા ૪૪૩ છે. પ્રતિની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૧૧ x ૪૧૧ ઇંચની છે પાનાની દરેક બાજુ પર બાર લીટીઓ અને દરેક લીટીમાં ૩૨ અક્ષરો લખેલા છે પ્રતિની લિપિ સુદર અને સચિત્ર સુદર પોથીમાં શોભે તેવી છે. પ્રતિ વિક્રમ સવત ૧૪૭૯-૮૦માં લખાયેલી છે તેના અતમાં નીચે પ્રમાણે લેખનસમયાદિને સચવતી પુષ્ટિપદા છે :

સવત્ ૧૪૮૦ વર્ષે । શાકે ૧૩૪૫ પ્રવર્તમાને । જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૦ શુક્રે વવકરણે । મેઘપાટદેગે । દેવ-કુલવાટકે । રાજાધિરાજરાણામોકલવિજયરાજ્યે । શ્રીમદ્વૃહદ્વચ્છે । મહાહરીય મહારાજ શ્રીહરિમદ્સૂરિપરિવારમૂષ્ણ પંભાવચદ્રસ્ય શિષ્યલેશેન । મુનિ । હીરાણદેન લિલિલિરે ।

નંદે મુનૌ યુગે ચદ્રે ૧૪૭૯ જ્યેષ્ઠમાસે સિતેતરે ।

દશમ્યા લેખયામાસ શુભાય ગ્રંથપુસ્તકમ્ ॥ ૧ ॥

નદ-મુનિ-વેદ-ચદ્રે વર્ષે શ્રીવિક્રમસ્ય જ્યેષ્ઠગિતે ।

અલિલિત્ સુપાર્શ્વચરિતં હીરાણદો મુનીઢોડ્યમ્ ॥ ૨ ॥

આ પુષ્ટિપદામાં એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિ સં ૧૪૭૯માં મેઘપાટ-મેવાડ દેશના દેવકુલવાટક—દેલવાડામાં રાણા શ્રીમોકલના રાજ્યમાં બૃહદ્ગચ્છાતર્ગત મહાહરીય આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય ભાવચન્દ્રના શિષ્ય હીરાણદે આ પ્રતિ લખી છે.

चित्र नं २ सोमा राजकुमारी साथे भगवान् पानियव्रण

← चित्र नं १ वासुधायनमा पृथ्वीमाता साथे भगवान् श्रीसुपार्श्वनाथ

चित्र ५ श्रीसुपात्र्यनाथ भगवाननी मोक्षप्राप्ति

चित्र नं. २ सहस्राब्दयन उद्यानमा भगवाननी दीक्षा

पत्र-पृष्ठ	चित्रांक	चित्रपरिचय
२९-१	९.	गजा श्रीदान ददंति स्वानपाटकानाम्
३१-१	१०.	राज्ञी पुद्गमिदेवी प्रगता ज्येष्ठ उज्ज्वला द्वादशी । सुपार्श्वजन्म
३८-१ डावी वाजूए	११.	सुरगिरौ इद्र स्नात्र करोति
३८-१ जमणी वाजूए	१२.	सुग स्नात्रवेत्या नानागन्धेन वाद्यतं कुरुते
४२-२ डावी वाजूए	१३.	राज्ञी वासभत्रग
४२-२ जमणी वाजूए	१४.	गजा श्रीसुपदद पुत्रदसण करणार्थे आगत
४३-२ डावी वाजूए	१५.	...
४३-२ जमणी वाजूए	१६.	...
५०-२	१७.	श्रीसुपार्श्व पाणिग्रहण भार्या सोमा सहित
५२-२	१८.	राजा श्रीसुपार्श्व सूर्यमण्डल असित पश्यति प्रतिबुद्ध
६०-१	१९.	सहस्राववणे दीक्षा गृह्णाति जगन्नाथ ज्येष्ठ शुदि १३
६२-१	२०.	जगन्नाथ परमान्न पारयति । महिदु पारावयति । महिदगृहे सुवर्ण रत्न वृष्ट । देव महोत्सव
६४-२ डावी वाजूए	२१.	केवलज्ञान उत्पन्न सिरीस वृक्षतले फागु व ६
६४-२ जमणी वाजूए	२२.	समोसरणु
६८-१	२३.	समवसरण । अगोक चत्वरुध धनु क २४०० । सोमा नामा भार्या पुत्रसहिता वदनायागता
६९-१	२४.	श्रीसुपार्श्वजिन समवसरण । विरुद्ध जीव देसगा श्रुण्वति
७३-१	२५.	सोमा नाम पत्नी दीक्षा दीयते । पउत्तिगीपदे स्थापिता । अनेक भव्यजना दीक्षा गृह्णन्ति देशनाप्रतिबुद्धा
७५-२	२६.	श्रीनंदवर्द्धणपुराधिपति राजा श्रीविजयवर्द्धण प्रतिबुद्ध । दीक्षा गृहीता ।
७६-१	२७.	श्रीसुपार्श्व देशना कुरुते । पादपन्नभ्रमर राजा दान विरति । सम्यक्त्वादि सातीचार द्वादशव्रतादि व्याख्यान
७६-२	२८.	कुमुदचंद उपाध्याय चम्पकमाला पठावयति
१३१-१	२९.	कालिकादेवी वीसभुजा । भीमकुमरमित्र । कापालिक रूप । भीमकुमरः शिला भिपति । भीमकुमर रूपः । तत्र हस्त । खड्ग गृह्णाति । कृष्णभुजारूढो आकाशे व्रजति भीमः । महिपारूढा देवी रुडमालहारा

चित्र न ४ श्रीसुपायवनाय प्रथम दिने गणधरतु वनमा आगमन अते पर्यदा समस्त धर्मोपदेश

પત્ર-પૃથ્થ	ચિત્રાવ	ચિત્રપરિચય
૪૬૬-૦	૩૦	ઉપર—સદ્વાસતલે શ્રુતજ્ઞાનિન મુનિ વીરી નમસ્કરતિ નીચે—રિપુમન્નયજાથ ગુપ ગુપી સગાન્ કુર્વેતિ
૪૩૨-૨	૩	આપ્તા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—રાજશ્વરણે મંગ્ગાનભૂમિકાયા વેતાલ નમતિ જમણી ઘાજૂ—વેતાલ ધારિતિ રૂપરૂપા
૩૩૩-૨	૪૨	આપ્તા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—રાજા સમયામુપગિષ્ઠ । વેતાલ/ઠગ ધરતિ જમણી ઘાજૂ—વેતાગ વૃત્ય કુર્વેતિ । એક તુલાહસ્તા વૃત્યતિ શૃદ્ધરૂપ
૩૮૬-૧	૪૩	આપ્તા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—રાજા સમાયા અપવિષ્ । વિક્રમરાજા જમણી ઘાજૂ—આમરાજાન્ લેખક-રાજાધારી વેતાલ ઉત્તરિત । વેતાલ યુદ્ધ કરોતિ રાજપુરુષૈ સાર્ધમ્
૩૮૭-૧	૩૪	આપ્તા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—શમ્પકુમાર વેતાલ પ્રતિ ધારિત । રાજાન પ્રતિ વદતિ પાદૈ લગિત્વા જમણી ઘાજૂ—વેતાલરૂપ યુગ્મમાનમ્ । બન્ન વનમંચે સૂચ સતિ ચેચિત્ । દૃષ્ટા કુમરેણ । ગાહુભ્યા મિલાપક કુર્વેતિ દ્વૌ પુરુષૌ
૪૩૧-૧	૩૧	વનમંચે ગગધર સમાગત । દિવ્વગગધર
૪૪૦-૨	૩૬	આપ્તા પાનામા ચિત્ર છે ડાવી ઘાજૂ—શ્રીમુષા વંચિન ગૈલેશીધ્યાનમાશ્રિત સમ્મેતાશિવરોપરિ વચમા—દેવા મૃતકવિમાનમુત્પાદયતિ । તીર્થંકરસ્ય હસ્તય જમણી ઘાજૂ—શ્રીમુષાવંચિનદેવસ્ય દેવા અગસમ્કાર કુર્વેતિ સમ્મેતશૈલપરિ
૪૪૧-૧	૩૭	શ્રીમુષા વંચિના મુર્ચિ પ્રાપ્તા

મા ઉતારો મુખાસનાહુચરિયની હસ્તલિખિત પ્રતિમા ચિત્રોની બાજુમા જે ચિત્ર-પરિચય આપિ લખેલ છે તેનો અદરશ મૂળમા છે તેનો આપનામા આવ્યો છે એ શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામા નથી પણ મિશ્રિત ભાષામા છે છતાં એ પરિચય સંસ્કૃતપ્રધાન ભાષામા છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે અનુભવ સમારક પ્રથમા ઉપર નોંધેના ૩૭ ચિત્રોમાથી પસંદ કરીને સુ ૨ છ ચિત્રો બાપવામા આવ્યા છે

પ્રથમ ચિત્ર પ્રતિમા ૧૩મુ છે જેમા ભાગના શ્રીમુષાવંચનાયની માના પોતાના પુત્રને લઈને પારણામા ખેડ છે અને પુત્રને ગામી ગણા છે

શ્રીગુ ચિત્ર પ્રતિમાં ૧૭મુ છે, જેમા મુપાર્વનાથ સોમા નામની રાજકુમારીને પરણી રહ્યા છે એ પ્રસંગનુ દર્શન છે. એટલે એમાં ચોરીનો અને હસ્તમેળાપનો પ્રત્યગ દેખાડવામા આવ્યો છે

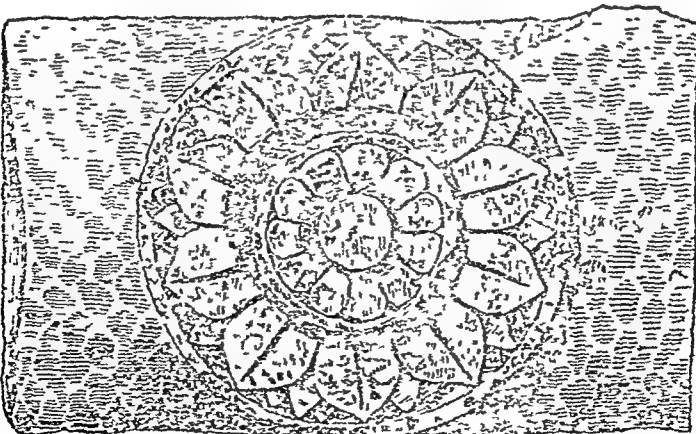
શ્રીગુ ચિત્ર પ્રતિમાં ૧૮મુ છે, જેમાં ભગવાનના દીક્ષાપ્રસંગનુ દર્શન છે એટલે ભગવાનને કેશહુચન કરતા બતાવવામાં આવ્યા છે આ ચિત્રમાં વૃક્ષોને અનિચ્છુદર રીતે ચીતરવામા આવ્યા છે જેથી ચિત્ર આકર્ષક બને છે.

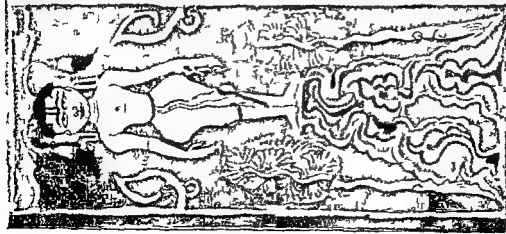
ઓયુ ચિત્ર પ્રતિમા ૩૫મુ છે. એમા શ્રીમુપાર્વનાથસ્વામીના મુખ્ય પદ્મગણુધર, જેનનુ નામ દિન્નગણુધર છે, તે વનમાં પર્યંત સામે ઉપદેશ કરી રહ્યા છે આ ચિત્રમાં વૃક્ષોનુ સુન્દર આલેખન અને રસપર્વક ઉપદેશને ઝીલતી પર્યંતાનુ વિનીત ભાવભર્યુ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યુ છે.

પાંચમુ ચિત્ર પ્રતિમા ૩૬મુ છે ને તે ભગવાનના નિર્વાણ-દૃશ્યાણુકને લગતા ઉત્સવાદિના પ્રસંગને લગતુ છે આ ચિત્રને ચિત્રકારે ત્રણ વિભાગમા આલેખ્યુ છે. પ્રથમ વિભાગમાં ભગવાન સમ્મેતશિખર-ગિરિ ઉપર શૈલેશીધ્યાન—અંતિમ સમાધિ લે છે એ દેખાડેલ છે. વચ્ચલા ચિત્રમા ભગવાનના દેહને શિબિકામાં પધરાવી દેવતાઓને નિર્વાણ-મહોત્સવ ઉજવતા બતાવ્યા છે અને છેલ્લા ચિત્રમાં ભગવાનના દેહનો અગ્નિસસ્કાર દર્શાવ્યો છે. અગ્નિની જ્વાળાઓની વચ્ચમાં બળતા ભગવાનના દેહનુ દર્શન આમાં સુન્દર રીતે આલેખવામાં આવ્યુ છે.

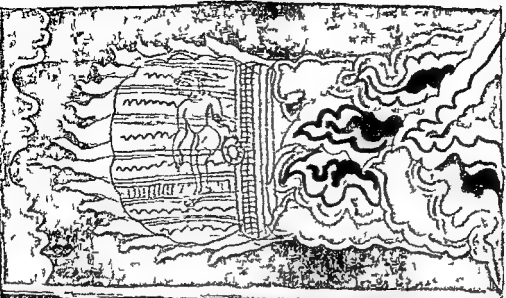
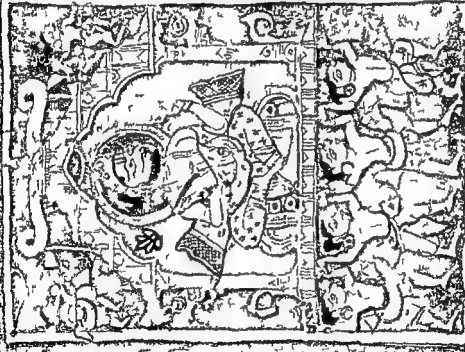
છઠ્ઠુ ચિત્ર પ્રતિમા ૩૭મુ એટલે અંતિમ ચિત્ર છે એમા ભગવાન શ્રીમુપાર્વનાથસ્વામીને સિદ્ધિપદમા પ્રાપ્ત થયાનુ આલેખન છે

આમ આ ભાવને સૂચવતાં છ ચિત્રો આ સ્મારક ગ્રંથમા આપવામાં આવ્યા છે, જે પ્રત્યેક ગ્રંથસ્થ ચિત્રકળાના અપૂર્વ નમૂનારૂપ છે અને સ્મારકગ્રંથની શોભાનું અજોડ પ્રતીક છે.

आदयायुतकगिमानवत्याट्यमिनीर्षिकस्याउसीत

१

२

३

चित्र ६ भगवान् श्रीसुपायनाय स्वामीन् निर्याणकल्याणक

- १ सतमा तीर्थकर श्रीसुपायनाय भगवान् समेतशिखर गिरि उपर कायोत्सर्ग मुद्रायाम् निर्याण
- २ भगवान् श्रीसुपायनाय स्वामिना देहने शिथिलाम् पश्चात्ती देवोप उज्ज्वेली निर्याणायाम्
- ३ समेतशिखर गिरि उपर भगवानना देहने अमिसंस्कार

શ્રીયશોવિજયોપાધ્યાય અને તેમણે લખેલી હાથપોથી

નયચક્ર

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

જૈન શ્રીસદ્ધ પાસે આજે જે જ્ઞાનસમ્રાટ અને તેમા જે વિશાળ ગ્રંથરાશિ વિદ્યમાન છે તે આજે એના નિશ્ચિત ગૌરવની વસ્તુ છે અને ભગવાને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા અને તેજા વિશાળ છે હમ્મરોની સમ્પ્રદાય પિતાશ્રી ॥ મુખમા જન્મ છતાં ય આજે જૈન મુનિવરો અને જૈન ગૃહસ્થ શ્રીસત્રોની નિશ્ચિત ગૌરવની ગ્રંથરાશિ છે તેની ડરતા રતા પણ સમ્પ્રદાય કે પદમામા આવે તો તે પણ લગભગ પદ્મથી વીમલાખ જેટલી છે આ બધા જ્ઞાનભાગોમા માત્ર જૈન ગ્રંથો જ છે તેમ નથી પણ તેમા ભારતીય જૈન જૈનેતર વિધિવિધ પ્રમાણના સમગ્ર સાહિત્યનો સમાવે છે કોઈ એની સાહિત્યની વિગત ભાગ્યે જ હશે જેની બગતા ગ્રંથો આ સમ્રાટોમા ન હોય આ ગ્રંથમંડલોની મહત્તા જ એ છે કે તે માત્ર સામ્રાજ્ય ગ્રંથોની સીમામા જ નિરમી જતી નથી, પણ તેમા વૈવિધ્યપૂર્ણ ભારતીય વિશાળ સાહિત્યરાશિ છે જૈનેતર સમ્રાજ્યના એના સંપ્રદાય ગ્રંથો આ સમ્રાટોમાથી મળી આવ્યા છે જેની પ્રાપ્તિ તે તે સમ્રાજ્યના સમ્રાટોમાથી પણ નથી થઈ હજુ તો બધા જૈન જ્ઞાનસમ્રાટોનું સંપૂર્ણપણે અવલોકન થયું જ નથી તે છતાં તેની વિવિધતા અને વિશાળતા નિદર્શન કરતે જ કરી દે તેની પુરાવા થઈ છે, પરંતુ જરૂરે આ સમગ્ર જ્ઞાનભાગોનું અવલોકન અનુશિષ્ટ રીતે કરવામા આવશે ત્યારે તેમાથી એવો સાહિત્યરાશિ પ્રાપ્ત થશે કે જગત મુગ્ધ બની જશે, એની આ એક નજર વાત છે જૈન મુનિવરો અને જૈન શ્રીસદ્ધોની આજે જે અનિર્ણય કરે છે કે પોતપોતાના અધીનમા રહેના જ્ઞાનભાગોનું સમગ્રભાવે સંરક્ષણ અનુભવ કરે આપણું પ્રાસંગિક જણાવ્યા પછી આજે પ્રસ્તુત સ્મારકગ્રંથમાં નયચક્ર ગ્રંથના આ અતના પાનાઓનું જે પ્રતિનિધિત્વ આપનામા આ પુ છે તેનો પરિચય અહીં કરાવવામા આવે છે

નયચક્ર ગ્રંથ જૈને દ્વાદશાનનયચક્રના નામથી પણ ઓળખવામા આવે છે જે મૂળ ગ્રંથ આચાર્ય શ્રીમત્તવાવિરચિત છે જૈન દાર્શનિક આચાર્ય અને જૈન પ્રજા આ આચાર્યને 'વાદી' તરીકે ઓળખે છે આચાર્ય શ્રીહેમન્દ્રે સિદ્ધહેમ બ્યારણુમા ઉચ્છેદનુપેત સૂત્રમા અનુ મજ્જિમાદિન તાર્કિકા, સમ્માન્યે દીના એમ મ નનાદી આચાર્યે માટે જણાવ્યું છે

જૈન દાર્શનિક ક્ષેત્રમા સ મનિતક અને નયચક્ર એ બે ગ્રંથનું ધ્યાન ઘણું મહત્વનું છે આ મોટા ગ્રંથોનું સંશોધન અને સંપાદન એ ૫૦ શ્રીમુખનાનજના હવનનું મુખ્ય ધ્યેય હતું પરંતુ સ મનિતક ગ્રંથનું સંશોધન અને સંપાદન ૫૦ શ્રીમેયરતસ પેલીના સમ્રાટથી કર્યા પછી નયચક્ર ગ્રંથના સંશોધન અને સંપાદનની વાત કરનારા સંશોધનો લીધે ત્યાં જ વિરમી ગઈ ત્યાં પછી એ ગ્રંથનું સંશોધન આ પ્રકારના ગાયમવાદ બોલે દન સિદ્ધિ વતી પૂજ્યપા શ્રીઅમ વિજયજી મટાજના વિદ્વાન શિષ્ય મરિધી ચતુર્વિજયજીએ હાથમા લીધું તેનો પ્રથમ ભાગ બહાર પડે તે પહેલાં આ આખા ગ્રંથનું સંશોધન અને સંપાદન સ્વયં અચાર્યે માથે પૂજ્ય આચાર્ય મદારાજ શ્રીવિજય નિધિમુનિએ સ્વતંત્ર રીતે કરવા માણ્યું પરંતુ જનારથી નયચક્રગ્રંથનું સંશોધન અમુક દર્શન તાર્કિક એ ગ્રંથનું નિશ્ચિત સંશોધન અને સંપાદન થાય એ વાત મારા, યમા વગી જ હતી, પ્રસંગે પ્રસંગે એ વિશેષિય પણ વામા આવતો જ

હતો, પરંતુ જ્યાં સુધી એ ગ્રંથના વિશિષ્ટ સંશોધનને લગતો ભાર સમગ્રપણે ઝીલનાર વિદ્વાન કે વિદ્વાનો ન મળ્યા ત્યાંસુધી તે વિષે હું કશું કરી શક્યો નહિ. તેમ છતાં ૫૦ શ્રીસુખલાલજીના કહેવાથી મને મુનિવર શ્રીજગ્નૂવિજયજી અને તેમની ચમત્કારિક મુયોગ્યતાનો પરિચય મળી ગયો હતો. એટલે તેમની હું શોધ કરતો જ હતો કે એ મહાનુભાવ કોણ છે અને કોના પરિવારના છે? ત્યાં જ અણુધાર્યો મેઘ વરસી પડે તેની જેમ અચાનક મને ખુદ મુનિવર શ્રીજગ્નૂવિજયજીનો એક પત્ર આવે હું જે શહેરમાં અને જે સ્થાને રહું છું ત્યાં મળ્યો. મેં એ ઘરખેડાં આવેલી જ્ઞાનગંગાને વધાવી લીધી અને નયચક્ર મહાશાસ્ત્રના સંશોધન અને સંપાદનનો ભાર તેમના ઉપર નાખ્યો અને તે સાથે તેને લગતી દરેક બાજુ સામગ્રી પૂરી પાડવાની જવાબદારી મારી અદ્યપ્યવદ્ય શક્તિ અનુસાર મેં પણ સ્વીકારી.

ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ અને પૂજ્યપાદ આચાર્ય મં શ્રીવિજયજ્ઞાનમ્હિસૂરિજી મહારાજ તરફથી આ ગ્રંથનું કાર્ય ચાલુ હોવા છતાં આ ત્રીજી પ્રવૃત્તિ આદરવાના મૂળમાં ખાસ એ કારણ છે કે પ્રસ્તુત મહર્ષિઃ ગ્રંથના સંશોધન અને સંપાદન અંગેની આવે જે એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે અને સંશોધન કરતાં જે સમતુલ્ય જળવાવી જોઈએ તેમ જ તે સાથે આવે ઉપલબ્ધમાન વ્યાપક સામગ્રીનો જે રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ એ, જેમાંથી એકપણ કદી શકે તેવી શક્યતા તેમાં ન હતી. એ જ કારણસર આવે મહાદ્રવ્યવ્યય અને મહાશ્રમસાધ્ય આ કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથના સંશોધન માટે કેટલી અને કેવી વિપુલ અને મહત્ત્વની અલભ્ય-દુર્લભ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેની નોંધ લેવાનું આ સ્થાન નથી, એટલે એ વાતને અહીં જતી કરીને માત્ર એ બધી સામગ્રીના ઉપર કળશ ચડાવે તેવી જે અંતિમ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત નયચક્રગ્રંથ, કે જે ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકાશિત થશે, તેના સંશોધન માટે અમે જે અનેક પ્રાચીન પ્રતિઓ એકત્ર કરી હતી તેમાં બનારસના ખરતરગચ્છીય માલાચાર્ય યતિવર શ્રીહીરાચરજી મહારાજના સગ્રહની અને પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીરંગવિમળજી મહારાજના સંગ્રહની પ્રતિઓ પણ સામેલ છે. એ પ્રતિઓના અંતમાં જે પુષ્પિકા છે તે જોતાં ખાતરી થઈ હતી કે દ્વદશારનયચક્ર ગ્રંથની એક પ્રતિ પૂજ્યપાદ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ અને તેમના સહકારી મુનિવરોએ મળીને લખી હતી. આવે જાણવા-જોવામાં આવેલી નયચક્રગ્રંથની પ્રાચીન-અર્વાચીન હાથપોથીઓમાંથી માત્ર ભાવનગર શ્રીસધના જ્ઞાનભંડારની પ્રતિને બાદ કરતાં બાકીની બધી જ પ્રતિઓ એ, ઉપાધ્યાયજીએ લખેલી પ્રતિની જ નહોતી. આ બધી નહોતી લેખકોના દોષથી એટલી બધી કૂટ અને વિકૃત થઈ ગઈ છે કે જેથી આ ગ્રંથના સંશોધનમ ધણી જ અગવડો ઊભી થાય. આ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંશોધનમાં પ્રામાણિકતા વધે એ માટે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે લખેલી મૂળ પ્રતિને શોધી કાઢવા માટે હું સદાય સચેત હતો. પણ તે પ્રતિ ક્યાયથી હાથમાં ન જ આવી.

પરંતુ જૈન શ્રીસધના કહો, પ્રસ્તુત ગ્રંથના રસિક વિદ્વાનોના કહો કે પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંશોધન પાછળ રાતદિવસ અથાગ પરિશ્રમ સેવનાર મુનિવર શ્રીજગ્નૂવિજયજીના કહો, મહાભાગ્યોદયનું જગી ઊંડું કે—જેથી મારા પ્રત્યે પૂજ્યભાવભર્યા મિત્રભાવથી વર્તતા અને સદાય મારી સાથે રહેતા—પૂજ્યપાદશ્રી ૧૦૦૮ શ્રીશાતમૂર્તિ શ્રીહસવિજયજી મહારાજના પ્રશિષ્ય પન્યાસ મુનિવર શ્રીરમણીકવિજયજીએ આ વર્ષે જ્યેષ્ઠાના પાડાના ઉપાશ્રયમાના પન્યાસજી મહારાજ શ્રીમહેશ્વરવિમળજી મહારાજના જ્ઞાનભંડારને જોવાનો ઉપક્રમ તેમના શિષ્ય શ્રીકર્પવિમળજીની ઉદારતાથી ક્યો આ ઉપક્રમથી એ જ્ઞાનભંડારનું અવલોકન કરના ૫૦ શ્રીરમણીકવિજયજીના હાથમાં શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના ત્રણ અલભ્ય ગ્રંથો તેમના

ખોતાના જ દસ્તાવેજમાં પ્રાપ્ત થયા અને તે તેમણે મને આપ્યા એમાં એ- વાદમાલ નામની ગ્રંથ (છપાણેલ વાદમાલથી જુદો) ખીજો વીતરાગસોત્ર ગ્રંથપ્રમાણવૃત્તિ (સ્ત્રાદ્વાયદ્રવ્ય?) અતિમ ૨ ની વ્યાખ્યા અપૂર્ણ થયેલ અને ડીને મૂલ્યવાદી આત્માર્થગમિત નયચક્ર ગ્રંથની પ્રતિ—એ રીતે નવું અપૂર્ણ થયો મને આપ્યા આ નોંધોમાંથી નયચક્ર ગ્રંથની પોથી જ્ઞેતા મને હવેગોમાય પ્રક્રમી ગયા અને અપૂર્ણ સ્વર્ગીય આનંદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો

આ પ્રતિના અતમા ઉપાધ્યાયજી મહારાજે જે પુષ્પિમ આનેખી છે એ તો વળા પહેલા ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધિ પામતા 'શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ'માં મુનિ શ્રી-મૂલિ-વૃ-એ પ્રસિદ્ધ કરીને દીધી છે તે છતાં પ્રસ્તુત ૨૫૧૩ ગ્રંથમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજની એ પોથીના પ્રતિબિંબને સાચાત્ જ્ઞેના । રસિમ ભક્ત વાચકોને અનુભિ ન રહે તે માટે એ આખી પુષ્પિમ અહીં આપવામાં આવે છે

પ્રતિષ્ઠિતસિદ્ધિવિનયવદ્ગમ્ય મૂલ્યસિદ્ધવન્ પ્રતિષ્ઠિત યદ્યસ્તગમિતિ ॥ ૩ ॥ હિતી નીમલ્લવાદિમ્મા
અમગવાન્નૃત્તનયચક્રમ્ય મુખ્ય સમાસમ્ ॥ ૩ ॥ ગ્રંથાગ્ર ૧૮૦૦૦ ॥

શાદય પુસ્તકે દૃષ્ટ તાદૃગ લિખિત મયા ।

યપિ ગુદમશુદ્ધ યા મમ દોષો ન લોપયે ॥ ૧ ॥

સચ્ચ ૨૭ ૧૦ વર્ષે પોસયપિ ૧૩ તિને શ્રીપદ્મનગર ॥ ૫૦ શ્રીવશયિજયે પુસ્તક લિખિત ।
શ્રમ મરુતુ ॥

ઉદ્ધાનલ્લૈરેષ્વો । મૂલ્યસ્થા વિપત્તિ ।

કથેન લિખિત શાસ્ત્ર યત્નેન પ્રતિપાલયેન્ ॥ ૧ ॥

મમગૃષ્ઠિકટિપ્રીત્તા । દૃષ્ટિમન અષોમુક્તી ।

કથેન લિખિત શાસ્ત્ર યત્નેન પ્રતિપાલયેન્ ॥ ૨ ॥

પૂર્વે ૫૦ યશયિજયગણિના શ્રીપદ્મને વાચિન ॥ ૭ ॥

આચોંડ્ય રચિતા । ચાચે શ્રીવિજયદેવપ્રીત્તા ।

સમૂચ ચૈત્રમીયા । મમિધાનામિ પ્રવચ્યામિ ॥ ૧ ॥

વિરુષા શ્રીનયવિજયા ગુરો જયસ્તોમપદિતા ગુણિન ।

વિરુષાશ્ચ લામવિજયા ગગથાપિ ચ કીર્તિરત્નારણા ॥ ૨ ॥

તત્તરવિજયમુનયાપિ પ્રયાસમન સ્મ કુર્યેતે નિગતે ।

સદ રચિવિજયૈર્વિરુયેરલિખ્ય યશોવિજયવિરુષ ॥ ૩ ॥

પ્રથમપ્રયાસમેન । દૃષ્ટા મુખ્યપિ સન્ના શાસ્ત્ર ।

ગુણમસર વપદિતા । દુઃખનદૃક્ વીખતે નૈન ॥ ૪ ॥

તેમ્થા નમસ્ત્રીયાસ્તુલે ગુણાસ્તેપુ મે દત્તા મતિ ।

અનસત ચેદતે ત્રિનચનોદ્ધાસનાર્થે યે ॥ - ॥ અચામ્નુ ॥

મુમહાનપ્યયમુચે । પદ્યગૈરન પૂર્વિનો ગ્રંથ ।

કથામૃત પદુધિર્વાં જદમિ ચરિત્ર પત્રિતમિ ॥ ૬ ॥ શ્રી ॥

આ પુષ્પિકામાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે—“પ્રસ્તુત હાથપોથી પાટણમાં વિં સં ૧૭૧૦માં લખી છે. એ લખવા પહેલાં ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે આ આખો ગ્રંથ પાટણમાં વાંચી લીધો હતો અને ત્યાર પછી શ્રીનયવિજયજી મહારાજ, શ્રીજયસોમ પઠિત, શ્રીલાલવિજયજી મહારાજ, શ્રીકીર્તિરત્ન ગણી, શ્રીતત્ત્વવિજયજી, શ્રીરવિવિજય પઠિત અને ખુદ શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ, એમ સાત મુનિવરોએ મળીને ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ આ મહાકાવ્ય શાસ્ત્રની માત્ર એક પખવાડીઆમાં—પદ્મ દિવસમાં જ પોથી લખી છે—નકલ કરી છે.”

આ ગ્રંથની નકલ કરવા માટે આટલી બધી ઉતાવળ કરવી પડી એ એક નવાઈ જેવી વાત છે શું જેમની પાસે આ ગ્રંથની વિરલ પ્રતિ હશે તેમણે આવી ફરજ પાડી હશે કે શું?—એ એક કોયડો જ છે. અસ્તુ આ ગ્રંથ કેટલા મહત્ત્વનો અને જૈન દાર્શનિક વાદ્મયના અને જૈન શાસનના આધારગતભર્ય છે? એની પ્રતીતિ આપણને એટલાથી જ થાય છે કે શ્રીયશોવિજયજી જેવાએ આ ગ્રંથની નકલ કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું.

પ્રસ્તુત પ્રતિને લખવામાં જે સાત મુનિવરોએ ભાગ લીધો છે તેમના અક્ષરો અક્રિતવાર પારખવાનું શક્ય નથી. આ લખાણમાંથી આપણે માત્ર શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ અને તેમના ગુરુવર શ્રીનયવિજયજીના હસ્તાક્ષરોને પારખી શકીએ તેમ છીએ આ ગ્રંથમાં પત્ર ૧થી ૪૪, ૫૭થી ૭૬, ૨૫૧થી ૫૫ અને ૨૯૧થી ૨૯૪ એમ કુલ ૭૩ પાના શ્રીયશોવિજયજીએ લખેલા છે, જેના અક્ષરો ત્રીણા હોઈ એકંદરે ૪૫૦૦થી ૪૮૦૦ જેટલી શ્લોકસંખ્યા થાય છે. શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ પદ્મ દિવસમાં ચોક્કસાર્ધમર્યાદા આટલું બધું લખી શકે, એ એમની લેખનકળાવિષયક સિદ્ધિમંતાનો અપ્રવ નમૂનો જ છે અને એ સૌ કોઈને આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી હકીકત છે

પ્રસ્તુત પ્રતિનાં કુલે ૩૦૯ પાનાં છે તેમાં પકિતઓનાં લખાણનો કોઈ ખાસ મેળ નથી સૌએ પોતાની હથોટી પ્રમાણે લીટીઓ લખી છે છતાં મોટે ભાગે ૧૭થી ઓછી નથી અને ૨૪થી વધારે નથી પ્રતિની લખાઈ—પહોળાઈ ૧૦×૪૫૫ ધમતી છે ૩૦૯માં પાનામાંની અંતિમ ૭ શ્લોક પ્રમાણુ પુષ્પિકા શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે લખેલી છે

અતમા એક વાત જણાવીને આ વકતવ્ય પૂરું કરવામાં આવે છે. આજે આપણને નયચક્ર ગ્રંથની જે પ્રાચીન-અર્વાચીન પોથીઓ મળે છે અને શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના હાથની જે પોથી મળી આવી છે તે માત્ર નયચક્ર શાસ્ત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રીસિંહવાદિ-ગણિ-ક્રમાશ્રમણે રચેલી ટીકામાત્ર જ છે આજે જૈન શ્રીસંઘના ભાગ્યસિતારાની નિસ્તેજતા છે કે આચાર્ય શ્રીમદ્સિંહવાદિપ્રણીત એ મૂલ્યવાન નયચક્ર ગ્રંથની નકલ આજે ક્યાં જોવામાં નથી આવતી. આ ગ્રંથની હાથપોથીને શોધી કાઢનાર ખરેખર જૈન જગતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત વિદ્વજ્જગતમાં સુદ્ધાં દૈવી ભાગ્યથી ચમકતો ગણાશે, મનાશે અને પૂજાશે.

आचार्य विजयवल्लभस्य स्मारक ग्रंथ
: श्रद्धांजलि अने जीवन :

दिल्ली प्रिमाण

संपादक

प्रो पृथ्वीराज जैन, एम ए, शास्त्री

आचार्य ध्यानिपदस्तम्भसूरि महाराज

ACARYA VIJAYAVALLABHASORI MAHARAJ

Birth V.S. 1927

Renunciat on V.S. 1943

Death V.S. 2010

पार से भी चंचित होना पड़ा। जताऊ छुगा ने अमुष्ण पैरों से निनदेव का स्मरण करती हुई माता से प्रार्थना किया कि वह उसे इस संसार गागर में जिस जे सगरे छाड़कर दिया हो रही है। माता ने पास पड़ ही सहायभूतिपुण्य उत्तर था और वह था 'जिनदेव की शरण।' य शब्द अपने गम में बालक के भावी जीवन का बीज निहित किए हुए थे प्रारम्भिक में वस्तुतः इस प्रकार ने इसी बीज को संवर्धित, पालित, प्रयुक्त और पालित करते हुए जिनदेव ने शासन की सेवा में अपने प्रणु की श्राद्धि दी।

बालक की आत्मा पिता के ही सन्नी खोने के लिए लालायित हो उठी। १५ वर्ष की अवस्था में उसे एक महारूपातिशयिनी जैन मुनि के 'आख्यात' की श्रमण के पास में अन्तर मिला, जिस का एक एक शब्द उसने हृदय में आसन 'मा' पर बैठ गया। 'मा' भरा बासी ने छुगन का ऐसे वदना कि सारा हाल भावार्थों से सारा हो गया, परन्तु जे दीवार के सहारे माने उसी का अंग उन पर पैदा रहा। गुजर भी 'प्रामाण्य' की मन में विचार किया कि कोई हुआ और साधनहीन 'अनुग्रह' किसी श्रमण की पूर्ति की वाचना करने का है। परन्तु जे जलन 'गम्भीरता' व दृढ़ता से उत्तर दिया कि उसे तो 'प्रामाण्य' रूपी धन ही प्राप्त करना है तो दूरशा महात्मा तत्काल ही जान गए कि इस के श्रमण में छोड़े वैराग्य की 'आति प्रशमना' है जिस की सुनकर निरण समाच, देश और विश्व का हित करने वाली हैं। ऐसा प्रतीत होता है कि छुगन के मन की स्यास भा 'महानि' तुलसी के 'अनुगार' 'गारी' मुह पर संपर्क नाशी, मूँ मुहान भए सन्ध्या' के आगार पर न थी। उस ना वृणभूमि में अनेक पूर्वजन्मा की साधना व यज्ञि संसार राश्व रह थे। उर जगत 'अनुकूल' निमित्त कारणों की प्रवर्धना थी ताकि 'आत्म'वित्त 'अनु' प्रगट हो कर पतपूरा सन। उस बाल में गुरु आत्म से दृढ़ कर पयप्रदर्शन निमित्त कारण कीन मिल सना था।

फलतः यं जाग्यों को पार करते हुए और अपने पथ पर दृढ़ रहते हुए उस बालक छुगन ने गुरु आग के बरत कर-कर्मता से दि० सं० १६४४ में राधनपुर में धीरे-धीरे का शिष्य बन कर जिनकी आशिरादी की। राधु अन्तरा में ही का नाम 'वन्मनिय' रखा गया और परन्तु व रनर कल्याण द्वारा सही नियम प्राप्त कर समस्त लोक के 'वन्म' प्रिय बन गए।

दीक्षा होने ही उन्हीं ने अपनी सारी शक्ति भगवान् महावीर के काल के शापुत्रा के समान श्रुता धना में लगा दी। शरीर पर तम, नैतिक नियम और तपस्या से तन्त्रि शास्त्रों व शास्त्रों के अंगों का अध्ययन किया। दि० सं० १६४३ में आचार्य श्री प्रामाण्य की दरजना हुआ। जहाँ ने अति समय में 'आशी' जग पर वह सदेश दिया कि पान में लगाए गए धम के बोध की सार संभल रखते हुए जगद् गुरु शिक्षा प्रसार के लिए सरस्वतीमण्डिों की स्थापना करवाने में किसी प्रकार को भी न गतरा।

जु के इस आदेश की शिरोधार्य कर मुनि वन्म कादक्षेय में बृद्ध रहे। उन्होंने भारत के विभिन्न भागों में पालित करते हुए सत्य और श्रद्धा की ज्योति का लोभा को दर्शन कराना, जैनधर्म के जैनधर्मा पर शान्ति प्रामाण्य से संघ की रक्षा की, देश में निजसंस्थाओं का जाल बिछा दिया। उन का शासन निरुद्धित दुन लगा और वे शीघ्र ही अपनी योग्यता व सेवा भावना से संघ के हृदयस्थान का जग। संघ ने अपनी हृदयता का प्रसार करने के लिए लोभ में उन्हें दि० सं० १६८९ में 'आचार्य' की पदवी सौंप दी।

अपनी साधना का जारी रखते हुए प्रारम्भ में नवत के महारूपातिशय का वृण तपस्या में निजा हुआ प्रारम्भ लालच जे की प्रगति में रहा। साधारण और अतिशय चीन की शीतल दन

कर इन्हें भयभीत करती थीं, परन्तु स्वर्गीय गुरुदेव की आशीर्वाद और उन के मिशन की पूर्ति की निष्ठा के सन्मुख ठहर न पाती थीं। वृद्धावस्था को भी पराजित कर आप अपने मार्ग पर दृढ़ रहे। वि० स० २०११ में बम्बई में नवकार का जाप करते हुए आप ने इस भौतिक देह का त्याग कर अमरत्व की प्राप्ति की और भावी पीढ़ी के लिए अपनी अनथक सेवाओं का प्रतीक यशःकीर्ति का धवल शरीर छोड़ गए।

आप की इनशान यात्रा का दृश्य बम्बई नगर के इतिहास में अना अनुपम स्थान सुरक्षित रख गया है। सारी जनता ने उन्हें श्रद्धाञ्जलि अर्पित की, लांगो की सख्या में लोग जलूस में सम्मिलित हुए, धन की मानो वर्षा हुई, पुलिस के सिपाही गुलाल से रजित हो गए, सभी दलों, संस्थाओं और नेताओं ने शोक सभा में भाग लेकर श्रद्धा के पुष्प अर्पित किए और सागर समान अगार जनसमूह आकाश में सूर्य के निकट सप्तवर्ण वर्तुल को देखकर वित्मय-मुग्ध हो गया। उन का समस्त जीवन अनवरत मानव सेवा का जीवन है, अतः उन के चरित्र की विशेषताओं और कार्यों का यहाँ सिद्धान्तोक्त करना आवश्यक है।

चरित्र की विशेषताएँ

आचार्य श्री विजयवल्लभ ने नम्रता, त्याग और अनासक्ति भाव की पराकाष्ठा थी। अपने नाम अथवा मान का मोह उनका स्पर्श भी न कर सका था। उन्होंने जितनी भी संस्थाएँ स्थापित कीं, अथवा ज्ञानमंडारों की स्थापना कराई, उन सब में भगवान् अथवा गुरुदेव के नाम को ही अमर किया। उनकी नम्रता और स्वमान तथा प्रतिष्ठा की भावना के अभाव का इस से बह कर प्रमाण क्या हो सकता है कि बडौदा व फाल्गुना में श्रीसत्र एक स्वर से उन्हें 'शासनसम्राट्' की पदवी देने के लिए उत्सुक है और वे महात्मा ८० वर्ष की आयु में इस पद के सर्वविध योग्य होते हुए भी सब से विनम्र विनती करते हैं कि "मुझे पद नहीं. काम दो।"

ई० सन् १९४४ में आपका चतुर्मास वीकानेर में था। उन दिनों वहाँ भगवान् की रथयात्रा का मार्ग गच्छों के सकुचित क्षेत्रों में विभाजित था और कभी कभी हिन्दुओं के मन्दिर की आरती व मुसलमानों की मसजिद के सामने बाजा बजाने की समस्या के समान कलहक्लेश का भी कारण बन सकता था। आपने इस 'गवाड़ बन्दी' को बन्द करने का वीड़ा उठाया। आपके सामने एक प्रस्ताव यह रखा गया कि आपकी उपस्थिति में रथ यात्रा सभी गवाड़ों में घूम सकेगी, परन्तु हमेशा के लिए आग्रह मत कीजिए। आपने तत्काल उत्तर दिया, 'मेरी उपस्थिति में आप चाहे पुरानी परंपरा पर ही स्थिर रहें, परन्तु मेरे जाने के बाद हमेशा के लिए भगवान् की रथयात्रा का मार्ग निर्बाध स्वीकार कर लीजिए'। प्रतिष्ठा के मोह का ऐसा अभाव बहुत कम देखने में आता है। आपकी सच्ची शासनसेवा की भावना रग लाई और 'गवाड़ बन्दी' हमेशा के लिए बन्द हो गई। आप की अन्तर्भावना सदैव यही रहती थी कि गुरु के नाम व स्मृति में अपना व्यक्तित्व समा जाए।

प्रजाचक्र, दिग्गज विद्वान् पं० सुखलालजी ने एक स्थान पर कहा है कि 'पंथ में यदि धर्म का जीवन हो तो हजार पंथ भी बुरे नहीं।' जो लोग गुरु वल्लभ को एक पंथ या गच्छविशेष का ही गुरु मानते हैं, वे इस तथ्य से इनकार नहीं कर सकते कि उनमें सांप्रदायिक सकुचित वृत्ति का अभाव था। वे अपनी मान्यताओं पर सम्यक् विश्वास रखते थे, उनका प्रचार भी करते थे, परन्तु उन में विद्वेष की भावना नहीं थी। जैन धर्म के त्याग्वाद व महात्मा गांधी के नवीन समन्वयवाद से वे प्रभावित थे। उन्होंने अपने जीवनकाल में अनेक स्थानकवासी व अजैन छात्रों की भी सहायता की है, खिलाफत आन्दोलन व हिन्दू विश्वविद्यालय के लिए भी उन्होंने आर्थिक सहायता दिलवाई थी। दिगम्बर जैन मन्दिरों में भी वे श्रद्धापूर्वक

जाते थे और ग्रहन नियम जाने पर कहते थे कि प्रतिमा तो तीर्थस्न की ही है। उनमें श्रद्धालु भक्तों में इसी कारण सहस्रों अंग्रेज भी हैं। अथ मप्रदार्था ने साधु भी उनमें प्रति नियमकति करते थे। यही कारण है कि आप न स्वर्गास पर श्री गणपति शंकर देसाई ने कहा था, “मैं छाती टोक कर कह सकता हूँ कि वे केवल पैसों के आचाय नहीं थे, परन्तु सब लोगों ने उन्हें जगत्सुख के रूप में अपनाया था। उन के कार्यों ने जैनत्व को विकसित करते हुए मानवपद को भी वैदिक्यमान किया है।”

उनमें चरित्र की एक महान् विशेषता यह थी कि वे जिन-शासन पर कोई संकट या आक्रमण सहन नहीं कर पाते थे और उनके निराकरण के लिए सर झड़ की जाड़ी लगाने से भी सकोच नहीं करते थे। सुग्रीवाला म एक शास्त्राथ के लिए उद्धाने चालीस चालीस मील का प्रतिदिन विहार किया था और यह भी ज्येष्ठ आषाढ की बड़वती धूप में। देश के विभाजन के समय आपने पाकिस्तान से अनेक अंग्रेजों से इन्कार कर दिया था और कहा था कि जबतक श्रीसय का एक भी बन्धा रहा रह जाता है, मैं उसे निराधार छोड़ कर जाना अथम समझना हूँ। जिन समाजोपकारी प्रवृत्तियों को आप समाज के लिए अमोघ जगत् समझते थे, उन की सफलता के लिए अभिप्रह होने से भी पीछे नहीं हटते थे। मुद्रुल की स्थापना और मध्यम वर्ग के उत्थान के लिए पाच लाख के कोष के निमित्त आप के जनि अभिप्रह सभी के स्मृतिपत्र पर अंकित हैं।

आप का व्याख्यान सुनने वाला या जिज्ञासा दृष्टि का आप से शकाशा का समाधान करनेवाले यह भलीभांति जानते हैं कि आप की विद्वत्ता गम्भीर और अगाध थी। उनके उत्तरों में स्थिरता, उत्तरता, निपटता और ज्ञान की गहनता की पूरी पूरी छाप हुआ करती थी। उत्तरों में एक विशेषता यह रहती थी कि वे प्रभञ्जता की शिखा, योग्यता व परिस्थिति के अनुसार हुआ करते थे। एक बार मैंने अपने एक भाग्य में कहा कि “सृष्टिपूजा आत्मकल्याण का एक साधन मात्र है।” इस पर कुछ रुद्धिभुक्त भक्तों ने मेरे सामने ही आचार्यजी की क पास मेरे ‘मिथ्यात्व’ की शिकायत की। आचार्यजी ने मेरे प्रेम, मुक्ति और प्रमाण से मेरा बात का समझन ऐसे दृढ़ से किया कि मैंने पक्ष अत्यन्त सतुष्ट हुए। सुग्रीवाला में एक अंग्रेज सुशिक्षित विद्वान् ने आप के दर्शनों व वातालाप से कृतार्थ हो मुझे बताया कि सुना था और पढ़ा था कि महामाश्री की शांत अंतर्धाम से शांति के परमाणु निपल कर सब को प्रभावित करते हैं, किन्तु इसका प्रत्यक्ष अनुभव आज पहली बार मैं महामात्मा के दर्शनों के समय हुआ।

पैसों के सभी संपत्तियों का एक संगठन में लाने के लिए आप के हृदय में सच्ची तड़प थी। आप ने यह भी घोषणा की थी कि “यदि सभी संपत्तियाँ एक होते हों तो मैं अपना आचार्य पद छोड़ने के लिए भी प्रस्तुत हूँ।” डाक्टर Felix Yaly ने Times of India (2-6-1955) में अपनी एक लेख *Jainism at the Cross Roads* में लिखा है — “आधुनिक समय के सबसे महान् जैन गुरु स्वर्गीय श्री विजयचल्लभश्री जिन का कुछ मास पूर्व वयस् ७० में स्वर्गवास हुआ, मेरा जानकारी में एक ही एंग्रेज जैन साधु थे जिन्होंने साधुव्रतता का अंत करने का प्रयास किया। उन्होंने सभी पैसों में प्रणाली की कि वे ‘दिगम्बर’ और ‘स्वतन्त्र’ विशेषणों को छोड़ कर ‘जैन’ का सरल नाम ग्रहण कर ताकि रहस्या में नई जाति का भीगण्य हो सके।”

आप न तन, त्याग, आदत्त चरित्र व धर्मोपदेश की प्रभावशाली शैली से देश के राजनीतिज्ञ नेता भी प्रभावित हुए थे। अंग्रेजों में आप का भाग्य मुनिर स्वर्गीय पं० मन्नीलाल तहलू ने हमेशा के लिए सम्मान का उपयोग छोड़ दिया था। महामना सर० श्री मन्मोहा मालवीय ने भी आप के दर्शनों से अपने को कृतार्थ माना था। श्रीमन्मोहा महामने व नाना आप के आचार्य भक्त थे।

पाठकों को यह जानकर आश्चर्य होगा कि कठोरमतधारी मजान् तपस्वी जैन आचार्य श्री विजयवल्लभ में साधु होते हुए भी शिष्ट मधुर हास का अभाव न था। दर्शनार्थी उनके स्वभाव की इस मधुरता से सुगम हो जाया करते थे। एक बार आग गगानगर (वीरानगर राज्य) में दिगजमान थे और वहां के श्रीमध ने मुझे भाषण के लिए निमन्त्रित किया था। जब मैं वहां पहुंचा तो उस समय आचार्यश्रीजी के पास कुछ प्रतिष्ठित सज्जन व विद्वान् पंडित बैठे थे। मैंने विनयपूर्वक वन्दना कर सुदगता पृष्टा। भग्वीभांति जानने व पहिचानने हुए भी स्मितमुख से पृष्टा—‘कौन?’ मैंने मन में विगमित होते हुए कहा—‘जिनात पृथ्वीराज।’ हलते हुए कहने लगे, ‘अरे, नाम तो पृथ्वी का राज और मातृक एक कं पड़ी के भी नहीं। ठीक है, सरस्वती पुत्रों से लक्ष्मी कुपित रहती है।’ सभी उपस्थित जन स्तिनविज्ञा कर तन पड़े और गुरुदेव ने ही मेरा शेष परिचय पृष्टा।

उन के नियम व मत व्रतमत् कठोर थे, परन्तु यह निश्चय है कि उनका हृदय फूल की पसली से भी अत्यन्त कोमल था। दुःखी, विचित्रस्त व साधनहीन मानव को देख कर उनका हृदय दयाई हो गते लगता था। गरीब छात्रों के लिए अश्रुपात करनेवाले मैंने अपने जीवन में दो विशेष महापुरुष देखे हैं:— पं० मदनमोहन मालवीय व गुरुदेव विजयवल्लभ। विद्या की साधना में किसी को भी उठिनाई में पड़ा देख उन के नेत्र अश्रुपूर्ण मोनियों को निश्चरने लगते थे और वे मोती उन व्यक्ति के लिए यथार्थ मोती बन जाते थे क्योंकि गुरुदेव की प्रेरणा ने उदागशय धावक उसकी द्रव्यसहायता करने का वचन देने थे। अनाल, बाढ़ आदि के समय में भी दुःखी मानवजाति की सहायता के लिए वे दर्द भरी अपील किया करते थे।

आचार्यश्री जी में स्वदेशप्रेम भी कृतकृत्य कर भरा था। असहयोग आन्दोलन के समय ने ही आप ने शुद्ध खादी का उपयोग शुरू किया और सरकार की अस्मिक व मन्त्रनिषेध सबधी प्रवृत्तियों में सहायता करने रहे।

वे समन्वय, सद्मानना और एकता के समर्थक रहे हैं। उन्होंने जगत् को माया बनाकर उसका विरोध नहीं किया, प्रत्युत साधुता व सत्ता का सुमधुर समन्वय किया। वे एक विरक्त कर्मयोगी थे। जो लोग उनके चरित्र पर यह आगति उठाने हैं कि उन्होंने साधु होकर प्रवृत्तिमय धर्म को जागरित किया, वे भूल जाते हैं कि स्वार्थभावनारहित लोकस्थाय की प्रवृत्तियों का समर्थन भगवान् राममदेव के जीवन-चरित्र लेखक श्री जिनसेन व श्री हेमचन्द्र भी करते हैं। कर्तव्य की अपेक्षा से आवश्यक प्रवृत्तियों का उपदेश जैन धर्म के प्रतिकूल नहीं। प. सुखलालजी ने ठीक ही लिखा है:—“कोई भी आवश्यक व विवेकयुक्त प्रवृत्ति सच्चे त्याग जैसी ही कीमती है।”

रचनात्मक कार्य

आचार्यश्री जी की जीवन घटनाओं और चरित्र की विशेषताओं से एक निष्कर्ष यह निम्नलता है कि वे युवा होते हुए भी बुद्धि के परिपाक में वृद्धों के समान थे और वृद्ध होते हुए भी हृदय के अदम्य उत्साह और कार्यशक्ति से नवयुवकों को भी पराजित कर देते थे। वे केवल ब्रह्म और आभ्यन्तर तप की आराधना करनेवाले तथा अपनी दैनिक प्रवृत्तियों को शुष्क क्रियाकलाप या उपाश्रय की सीमा तक ही सीमित रखनेवाले नहीं थे, बल्कि समाज को वास्तविक प्रगति के मार्ग पर अग्रसर करना चाहते थे। उन्होंने उद्घोषणा की थी, “समाज का उन्धान मात्र जानो से नहीं होगा और न होगा उपाश्रय में बैठकर व्याख्यान देने से ही; जब तक रचनात्मक कार्य न होगा, समाज में जागृति भी नहीं हो सकती।” इसी उच्च व्यय से वे बीच्चाराल से लेकर वेदलोम्गमन तक अनासक्त भाव से जासन व सब की सेवा करते रहे।

उत्तरे रचनात्मक काथा म समस्त ग्रन्थि उपयोगी, लाभप्रद, दूरस्थितापृष्ट और समान म नवीन ज्ञान व स्फूर्ति उत्पन्न करनेवाला काय शिक्षा का प्रचार है। उनका यह दृष्ट निश्वास था प्रारम्भ गुप्तदेव श्री आत्माराम जी ने स्वयं न सहस्रस म उन्हें यह गुप्तमा दिया था कि आधुनिक काल म शिक्षा की उपलब्धि पर समान की गति नहीं गौर समान के उत्कर्ष के प्रभाव म धर्म का प्रगट भी एक ज्ञान है। अतः उन्होंने भिन्नभिन्न प्राप्ता म शिक्षणसत्याया की स्थापना करवा कर हमारा जन की शिक्षा से भी नया पथ सा प्रदान किया। उनकी इस दूरस्थिता का ही यह परिणाम है कि प्रायः अथवा नैव नवयुग के उत्कर्ष म प्राप्त कर चुके हैं और धर्म म भी रुचि रखते हैं। गुप्तदेव के द्वारा स्थापित श्री महावीर जैन विश्वविद्यालय नगद, श्री आत्माराम जैन गुप्तकुल गुप्तवासा, (इस समय आला शहर), श्री आत्माराम जैन कालेज अजला शहर व मातर कोसला, जैन कालेज पाला, जैन विश्वविद्यालय काकाता व थाफ हाइन्वरा, गुप्तकुल, विश्वालय, काकाशालाएँ आदि जन समाज व गौरव व जनसेवा के प्रतीक हैं।

यह है एक विद्वान् ने अपने मरानियव (The Social survey of Jain Community) म आत्मज्ञान व आचार पर सिद्ध किया है कि जैन समाज म गिनित प्रशिक्षित पारसिया व जैनियों को छात्र पर सबसे अधिक है। मानना होगा कि हम का मुक्त श्रेय गुप्तदेव की कृपा का है।

गुप्तदेव ने एक बार एक ज्ञान भवन का उद्घाटन करते हुए य उद्गार प्रकट किए थे “जैन म नद शान प्रवृत्त है, व आत्मा म पाए, तभी भाग्य जन्ता है। ज्ञानमंदिर की स्थापना से उत्पन्न न होना, उत्तम प्रचार हो बेला उत्तम करो।” हमारे अनेक मुनिगण जय विजय म विध्य व प्रसार का धर्म करते हैं, परंतु शिक्षा व ज्ञान म इसे निष्कृत कर देते हैं। श्री विनयपल्लभ नगद म जैन विश्वविद्यालय का स्वयं लक्ष्य रहे। दुर्भाग्यवश समयाभाव से वह प्रथमी पृष्ठ नहीं हुआ। फिर भी शिक्षा के क्षेत्र म उन की मेराई अनुभव रहेगी। जैन छात्राया म इस विषय म इतनी तत्परता सभरत और निष्ठा नहीं दिखता।

शिक्षा प्रचार व अतिरिक्त आचार्य श्री जी ने नवीन मन्दिर निर्माण, जीर्णोद्धार, साहित्यप्रकाशन आदि की ओर भी ध्यान दिया। अन्तिम दिनों में वे देश विदेश म भिन्नभिन्न भाषाया जग धर्मप्रचार की योजना पर विचारविनिमय किया करते थे। वे य पूर उत्तर म भी इस विषय म कुछ गतचात हुए थी। उन की भावना इतनी सामयिक थी कि वे चाहते थे कि किसी प्रकार जैन छात्र भी विदेश म धर्म प्रचार में भाग लें।

एक गौर विशेष बात की ओर भी गुप्तदेव ने हमारा ध्यान दितावा। व धार्मिक व धर्म से शक्ति और शक्ति म समन का उत्पन्न, अथवा विधायक की गहनता और नगर भावना को रोजगार देना व साधना। श्री आत्माराम जी ने भी इस विषय म ज्ञानिनी विचार थे। वे क्या करते थे कि जैन सधर्मा भावना की सहायता न कर करता राष्ट्र सेवा विमान सहायक वास्तव नहीं, गन्तव्य है। य ज्ञान विषय ज्ञानाभावे माननी थी कि सातत्येनो म आनन्द प्रदान ही स्वयं आधारभूत साम है। वे ज्ञान इस युग म पता जा साउ है कि जैन ज्ञान का Freedom from Want—खिन्ना से मुक्ति—जिज्ञान की धाराओं का ज्ञान की हो। आनन्द आनन्द सच की अन्तर्भावना की उपलब्धि मात्र सभी क्षेत्रों की गौर समन की उपलब्धि है। इसी निष्ठ गुप्तदेव ने इस उद्देश्य के लिए अथवा विषय विषय की गरीब व प्रारम्भिक के द्वारा हमारा का गति प्रदान की।

श्री आत्माराम जी व श्री विनयपल्लभ जी की सेवायासे भारत ही क्या, विश्व उत्पन्न है। परंतु पञ्चम जैन श्रीधर तो हर दृष्टि व अन्तः प्रकृतिक के लिए हम का धर्म है। इन न रचनात्मक कार्यों का

यह विशेष केन्द्र रहा है और अन्य प्रान्तों ने इसे खड़ा करने में पूर्ण सहयोग दिया है। सच तो यह है कि 'आत्म' व 'ब्रह्म' ही ऐसी दिव्य आत्माएँ हैं जिन्होंने पंजाब श्रासत्र की पिछली तीन पीढ़ियों को बताया कि जैन धर्म का गौरवपूर्ण इतिहास कुछ आगमों तक ही सीमित नहीं है। भव्य मूर्तियाँ, ध्यानावस्थित प्रतिमाएँ, शिखरबद्ध मन्दिर, महान् परम पवित्र तीर्थ, भगवशेष, टीकाएँ, भाष्य, चूर्ण आदि भी इस के कीर्ति स्तम्भों का यशोगान करते हैं। पंजाब श्रासत्र इनका विशेष उपकार मानता है। जब हम जैनधर्मन्दी महान् सागर के तट पर बिखरी हुई कौड़ियों को रत्न समझ रहे थे, इन्होंने उस क्षीणसागर का मन्यन कर हमें अमृत या नयनीत का दर्शन कराया। यह है उनके महान् कार्य का दिग्दर्शन किन्ना महत्त्व।

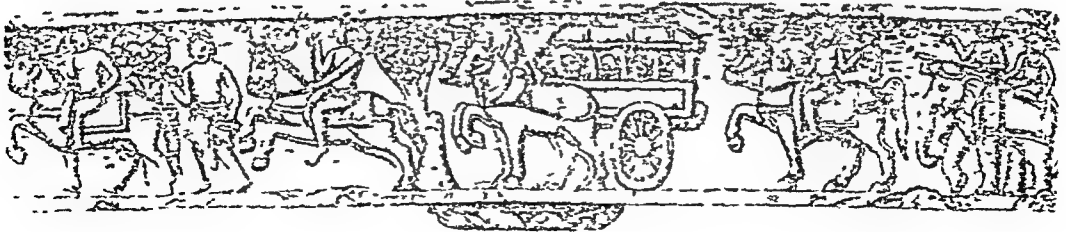
उपसंहार

मैं समझता हूँ कि यदि हमारी संस्कृति के अन्य प्रतीक व चिह्न अनुपलब्ध भी रहते, तो भी गुरु ब्रह्म जैसे 'महानमग्न भिक्षु' उस महत्त्वपूर्ण व लोकोपकारी सर्वोच्च सिद्धांत पर आश्रित संस्कृति का जीवित परिचय देने के लिए पर्याप्त थे। जिस व्यक्ति का अग्रना कोई स्वार्थ नहीं, चाह नहीं, परमार्थ ही महान् स्वार्थ है और जो साधुत्व के नियमों का पालन करता हुआ भी समाजकल्याणकारी प्रवृत्तियों को प्रोत्साहन देने के लिए जीवन भर कटिबद्ध रहा, उसके प्रति कौन महदय व्यक्ति नतमस्तक न होगा? उन में ज्ञानी का मस्तिष्क था, कवि का हृदय था और निष्काम कर्मयोगी की क्रियाशक्ति थी। उन्होंने सभी कार्य नीति नहीं, धर्म व कर्त्तव्य समझ कर पूरी निष्ठा से किए। संस्कृत के एक कवि ने कहा है ..

‘वदनं प्रसादसदनं सद्य हृदयं सुधानुचो वाचः ।

करणं परोपकरणं येन केना न ते बन्धाः ॥’

जब ऐसे महान्मा विश्ववन्द्य हैं तो उनके उपकृत व्यक्ति या समाज उनका जितना सन्मान करें, थोड़ा है। वे उनके ऋण से उक्त नहीं हो सकते और न ही उनके आज्ञागसमान अनन्त गुणों का सीमित शक्ति से वर्णन कर सकते हैं। यह प्रयत्न केवल उन के व्यक्तित्व की एक झलक दिखाने के लिए 'पत्रं पुष्पं फलं तोयम्' की भाँति अत्यन्त लघु है। हमें उन का आदर्श जीवन प्रगतिपथ पर दृढप्रतिज्ञ हो अग्रसर करता रहे, इसी हेतु यह प्रयत्न किया गया है।

पंजाव केसरी का पंचामृत

श्री ऋषभदासजी जैन

जिन्सी भी हरे भरे सुन्दर उद्यान या उपवन में हम प्रवेश करते हैं तो स्वाभाविक रूप से हमारी दृष्टि उसमें रहे हुए अनेक प्रकार के फलों फूलों, शीतल, छायादार वृक्षा के पुष्प तथा रंग विरगी, पुष्पों से शोभायमान लताओं और मनोरञ्जक वस्तुओं की तरफ जाती है, परन्तु सूक्ष्मदृष्टि से अवलोकन किया जाने तो यही अनुभव होगा कि उन सारा सुन्दरता का आधार उस फलद्रुम भूमि के अन्तर्गत रहल में रहे हुए जल की पुष्कलता पर है। उसी तरह से जिन दृष्टि से देखा जाने तो यही अनुभव होता है कि हमारे लौकिक या लोकात्तर जीवन की सफल सुखसमृद्धि एवं ऐश्वर्य का मूल केवल धर्म पर निर्भर है। इसी विषय शास्त्रकार मार्गवा का मतान्त है कि जिन्सी भी जीवन को धर्मप्राप्ति कराने जसा समार में कोई उपकार नहीं। कदाचित् चक्रवर्ती अपनी छु पण्ड की श्रद्धा सिद्धि दान में दे देवे, तो भी वह जीवन को वर्माभंग्य करने वाला की तुलना नहीं कर सकता। जैसे तो मातापिता को अत्यन्त उपकार माना जाता है— परन्तु धर्मदाता का उपकार के सामने उनका उपकार भी समुद्र में निडुमान है। कदाचित् मातापिता जीवन के कल जन्मता है, परन्तु जन्म प्राप्त होने से उसे जीवन के सग्राम में उतरना पड़ता है और उसे सग्राम में विजय प्राप्ति की विद्या का पुष्पावलम्बन न मिले तो जीवन की हार मानकर चित्तमणि रत्न समान अमूल्य मानव जन्म निरर्थक गगना पड़ता है और तत्कालीन ससार में कारागृह में अनन्त काउ तक उसे भटकते हुए अनेक दुःख सहन करने पड़ते हैं।

जीवन में विजय प्राप्त करने की विद्या को ही धर्म कहते हैं जिसके द्वारा हम सन्त दुःख से मुक्त हो सकते हैं। इस विषय पर्यायत जैसी आ आत्मिक भूमि आन भी “सा विद्या या निमुक्तये” की ध्वनि में गूँज रही है। जैसे वृक्ष का जड़, तना और शाखा आदि प्रधान अङ्ग हैं वैसे ही धर्म का सम्यग्दर्शन, सम्यग् ज्ञान और सम्यक् चरित्र आदि अङ्ग हैं। जैसे जड़ बिना वृक्ष नहीं टिक सकता उसी तरह से सम्यग् दर्शन बिना धर्म नहीं टिक सकता। गुणराती में कहावत है कि “अकटा बिनाना मीडानी किमत नहीं” उसी तरह सम्यग्दर्शन बिना ज्ञान और चरित्र का मूल्य नहीं। पूज्यवर उपाध्यायजी मंगलान श्रीशोचिन्त्यजी श्रीनवपद्मना लाल में फरमाते हैं—

ज विष्णु नाथ प्रमाण न होने चरित्र तरु न निपलियो,
सुख निगण न जे निष्ण लहिये, समन्वितदर्शन तालयो।

शास्त्र में सम्यग्दर्शन को धर्मवृक्ष का मूल, मोक्षनगर का द्वार, परमसुख का पुल और सफल गुण का भानन आदि उपमाएँ दी हैं। पूज्यवर उपाध्यायजी महाराज ने यशस्व तर्क लिखा है कि—

“समन्वित दायक गुरुतणो पचुरस्यार न थाय,
भन कोण कोडे करी करता सब उपाय”

अर्थात् करोण जन्म तक सब उपाय करने से भी समन्वित दाना का उपकार का चला देना दुष्कर है। यह अमूल्य आत्मदान बार बार मेरी स्मृति में आना रहता था। इसलिये जिस महाभाग ने लोक वल्लभ बनने में अपने पवित्र जीवन का सदुपयोग करने वल्लभ नाम साधक किया है, ऐसे स्वनामवय पूज्यवर आचार्य महाराज की सेवा में कुछ कुछ समयांतर में उपस्थित होना रहता था, स्मृति मुझे और मेरे

सारे कुटुम्बी जनों को धर्मानुरागी बनने का सौभाग्य प्राप्त होना उनश्री के उपदेशामृत का ही फल है। अर्थात् आज से ३५ वर्ष पूर्व मेरे पूज्य पितामह और चाचाजी आदि ने पूज्यवर आचार्य भगवत के उपदेश से ही दो हजार यात्रियों को लेकर श्री केशरियाजी तीर्थ की सघयात्रा निकाली थी जिसमें स्वयं आचार्य भगवंत अपने शिष्य परिवार सहित दो महीने साथ में ही थे और उस यात्रा मार्ग में उनश्री के सत्संग का और अमृतवाणी सुनने का सुअवसर प्राप्त हुआ था और जैन शासन की अपूर्व महिमा का बोध होने से तब ही से उनके दर्शनार्थ आता जाता रहता था।

गत वर्ष जब आप चंडई चातुर्मास के लिए विराजमान थे तब उनके स्वास्थ्य सम्बन्धी कुछ चिन्ताजनक समाचार सुनने में आये। तब उनश्री की अन्तिम सेवा करने की तीव्रोत्कंठा जागी और where there is will there is way—जहाँ उत्कंठा होती है वहाँ मार्ग मिलता ही है—इस कहावत के अनुसार मैं चंडई पहुँचा। दस पदरह रोज ठहरने पर ज्ञात हुआ कि पूज्यवर के स्वास्थ्य में सुभारा होता जा रहा है और पञ्चाव से पधारे हुए प्रसिद्ध वैद्यराजजी भी पुरस्कारपूर्वक विदा किये गये हैं, इसलिये मैंने भी वापिस मद्रास लौटने का निश्चय किया। लेकिन विधि के कार्यक्रम में उनश्री की श्मशानयात्रा में सम्मिलित होने का विधान था, उस भात्री को कौन मिया सकता था। अर्थात् एक पीछे एक सामाजिक व धार्मिक कार्य सामने आते ही गये और पूज्यवर आचार्य भगवत का मुझे ठहरने के लिये सक्रेत होता ही गया और मेरा निजी कार्यक्रम स्वगित होता गया और जाने जाने के विचार में ही और २५ रोज व्यतीत हो गए। अन्तिम दिन उनकी निश्वा में ईश्वरनिवास में पौषध किया और प्रतिक्रमण करते हुए ससाग-दावानल की स्तुति का आदेश पूज्यवर ने स्वयं श्रीमुख से मुझे दिया। अर्थात् श्रावक के तौर पर उनके साथ अन्तिम प्रतिक्रमण करने का और उनकी निश्वा में पौषध करने का मुझे ही सौभाग्य प्राप्त हुआ।

उन दिनों में मेरा सोना वैडना प्रायः ईश्वरनिवास में ही होने से समय पाकर मैं पूज्यवर के साथ सामाजिक, दार्शनिक एवं धार्मिक विविध विषयों पर वार्तालाप करता रहता था और अनेक प्रश्नोत्तर भी चलते रहते थे। एक रोज मैंने पूछा कि पूर्वकाल में जैन लोगों के प्रति आम प्रजा में बड़ा प्रेम और आदर था। इतिहास उसका साक्षी है, परन्तु आज हमारी प्रतिष्ठा इतनी नीचे गिर गई है कि प्रजा हमें तिरस्कार की दृष्टि से देखती है और हमारे समाज में भी सर्गर्णता, स्वार्थपरायणता और विवेकशून्यता दिन प्रतिदिन बढ़ती जा रही है। इसलिये कौनसे ऐसे उपाय हैं जिससे अपनी सामाजिक उन्नति साध सके और आम प्रजा के हृदय पर प्रभाव डाल सके। पूज्यवर ने इसके समाधान में सुन्दर शैली से प्रतिपादन करते हुए ऐसे अमूल्य पांच विषय बताये जिन पर मनन करने से मुझे दृढ़ विश्वास हो गया कि वास्तव में ये हमारे उन्नति के उत्तमोत्तम उपाय हैं। वे पांच उपाय ये हैं—(१) सेवा, (२) स्वावलम्बन, (३) सगठन, (४) शिक्षा, (५) साहित्य।

मैं वरई के अजाद मैदान की विराट शोकसभा में पूज्यवर के प्रति अपनी अन्तिम श्रद्धाजलि अर्पित करके पुनः मद्रास लौटा तब दक्षिण प्रान्त में जैन सङ्घ की संरक्षण और पोषण करनेवाली प्रसिद्ध संस्था “जैन मिशन सोसायटी” के कार्यवाहकों ने तथा मद्रास के स्थानिक सङ्घ ने पूज्यवर आचार्य भगवत की अन्तिम सेवा में रह कर लाया हुआ सदेश सुनाने के लिये कहा। तब एक विशाल सभा में मैंने उपर्युक्त पाँचों विषयों पर सुन्दर ढंग से विवेचन करके सुनाया। सबको समाजोन्नति के ये पांच उपाय इतने पसंद आये कि वे इन्हे “पञ्चाव केशरी का पचामृत” नाम से सम्बोधित करने लगे। प्रवास में जहाँ जहाँ मेरा जाना हुआ वहाँ की जैन प्रजा ने भी यही पचामृत पान करने की जिज्ञासा प्रकट की अर्थात् ये पांचो उपाय प्रजा को बहुत रुचिकर सिद्ध हुए हैं इसलिये इस समय इस स्मारक ग्रन्थ में उसी पचामृत पर कुछ लिखने

की भावना हुई। वैसे तो मेरी इच्छा अग्रेजी में The Glory and Antiquity of Jainism पर लक्ष्य लिखने की थी परन्तु हमारी संस्था के संचालन तथा नगर के मुख्य सज्जनों का आग्रह था कि गतशतक ऐतिहासिक गौरव के गीत गाने की अपेक्षा आज हमारी उन्नति के साधक पञ्चासुत रूप में आचार्य भगवत के अंतिम संदेश पर ही लिखना विशेष उपयुगी है। इसी लिये मैं सज्जी प्रेरणा से उसी पर दो शब्द लिख रहा हूँ।

सेवा

सेवा ही मानव जीवन का सार है। आगम, उपनिषद्, पुराण, कुरान एवं गैर ल आदि जितने भी सार में धर्मशास्त्र हैं सब ही सेवा धर्म का ही समर्थन करते हुए नजर आते हैं। “सेवाधर्म परमगहनो योगिनामप्यगम्य” यह जैसी पृथक् पृथक् ध्वनि है वैसी ही उसकी प्रतिध्वनि पश्चिम में व्याप्त है कि There is no greater religion than service अर्थात् ‘सेवा से ऊपर कोई धर्म नहीं है।’

“परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय दुहन्ति गावः ।

परोपकाराय वहन्ति नद्यः परोपकाराय सता निभूतयः ॥”

सूर्य, चंद्र, सितारे, जल, तेज, वायु एवं वनस्पति आदि सारे प्राण परोपकार अर्थात् सेवा के लिये प्रवृत्ति करते हुए नजर आ रहे हैं और आधुनिक विज्ञान भी इस बात की पुष्टि कर रहा है कि Every action has got reaction—मनुष्य की प्रतिक्रिया अत्यंत है—इसलिये यह निश्चय है कि दूसरा को सुख देकर ही हम सुख से सज्जते हैं, दूसरे को दुःख देकर सुख की आशा रखना भयानक भुज्जक है सुख से अमृत की आशा रखने के समान है। उदाहरणार्थ अगर हम वृक्ष के नीचे फल खाने की आशा रखते हैं तो उससे पहिले हम उसके मूल में अमृतजनक जल सिंचन करना ही पड़ेगा। अगर गौरव के सेवन में हम अपना स्वास्थ्य ख़तरा बनाना चाहते हैं तो गौशालन का सत्कार करके अपना ही पड़ेगा। अगर हम अपने पैरों को सुरक्षित रखना चाहते हैं तो मार्ग को निरन्तर ज्ञाने के लिये परिश्रम करना ही पड़ेगा। ज्ञान है कि As you sow so you reap—वैसा बोधो वैसा काटो। हमारे पृथक् धर्माचार्यों ने इस निधि के धन सिद्धांत का यथा रूप में ध्यान में रखकर जीवन में सेवा एवं परोपकार पर बहुत ही भार दिया है। योगशास्त्र में आदर्श को लोकोपयोग होने के लिये भी हेमचन्द्राचार्य ने आदेश दिया है। उसी तरह से श्री हरिभट्टारि ने धर्मविन्दु में लाभजन्य करने का उद्देश्य दिया है। लाभिय एवं लाभजन्य ज्ञाने के लिए स्वाध्याय और सेवा उपायना का आदेश देना ही पड़ेगा।

प्राचीन काल में जैन समाज की प्रतिष्ठा इतनी बढ़ी बढ़ी थी, इसका कारण सेवा और परोपकार था। सारी समाज की महारत्न और भेद (सेठ) का पत्र प्राप्त था, इतना ही नहीं परन्तु यचना के शासन में भी उनकी भाषा के सुवाचिक सर्वोपरि का “शाह” का खिताब का समाज का प्राप्त था। इसी जैन समाज के सुपुत्र जगदुराह, भामाशाह, पद्मशाह, भगवत्शाह, भगवत्शाही, वसुपाल, तेजपाल, विमलशाह आदि नरत्न भी अमर कर्तव्यों का भी भाग के इतिहास में गाढ़ जा रही हैं। वह भी एक समय था कि नगर की गोमा जैन समाज पर निर्भर थी और प्रत्येक नगर में प्रायः नगरपाल के आदेश स्थान पर जैन ही अधिष्ठित होता था और सारी जैन समाज के लोग नगर के मुखिया निश्चय एवं सूचना समझे जाते थे। हम चाहिए कि चाहे देश या विदेश में, प्रान्त या नगर में या ग्राम में जहाँ जहाँ भी हम रहते हैं, चाहे उपाय, व्यवसाय या अमलदारी के लिये स्थायी या अस्थायी रूप से निवास करते हैं, वहाँ की प्रजा के हित के लिये अपने तन मन और धन का निवेकपूर्वक भाग देना चाहिए और आनुमान्यार वाग्य-व्यवहार इतना बढ़ाना चाहिए कि हम प्रजा के प्राण धन जैसी अथवा उनके सुखदुःख में सम्पूर्ण सहयोग और

सहानुभूति रखनी चाहिए ताकि हमारी तरफ प्रजा के हृदय में प्रेम बढ़ता जाये। इस प्रकार की प्रवृत्ति से हम केवल अपने समाज की ही प्रतिष्ठा बढ़ा सकेंगे, यही बात नहीं, परन्तु जैन शासन की सच्ची मार्गप्रभावना भी कर सकेंगे। प्रजा में जैनधर्म के आदर्श सिद्धान्तों की तरफ स्वाभाविक आकर्षण पैदा होगा और उनका अनुसरण करने की उनकी वृत्ति बढ़ती जायगी। इस लिये सेवा ही समाजोन्नति का प्रथम उपाय है।

स्वावलम्बन

चाहे व्यक्ति हो, समाज हो, या देश हो, अपनी उन्नति की साधना में स्वावलम्बन नितान्त आवश्यक है। जब तक हम स्वाश्रयी न बनेंगे तब तक जीवन आकुल व्याकुल बना रहेगा और बिना निराश्रुता के जीवन का विकास हो नहीं सकता। इसलिये जहाँ तक बने वहाँ तक आवश्यकताएँ कम करते जाना चाहिये और जितनी आवश्यकताएँ अनिवार्य हैं उनकी पूर्ति अपने आप करने का प्रयत्न करना चाहिए। समाज के लिये भी यही बात है कि अपनी उन्नति के लिये कार्यश्रम, बुद्धिश्रम, धनश्रम, विद्याश्रम या गजतन्त्रश्रम आदि जितनी भी शक्तियों की जरूरत है, उनकी पूर्ति के लिये समाज में हरप्रकार के मनुष्यों को तैयार करना चाहिए। हमें हमारा देह, कुटुम्ब, धन, धर्मस्थान आदि के रक्षण के लिये दूसरों के भरोसे रहना अथवा अन्य की गरज करना या मुँह ताकना पड़े, इससे ज्यादा क्या भूल हो सकती है। आज हमारे समाज को विकट परिस्थिति का कटु अनुभव करना पड़ता है, उसका कारण यही है कि हम स्वावलम्बी नहीं हैं। अर्थात् सिवाय व्यापार के और किसी क्षेत्र में हम लोग जैसी चाहिए वैसी प्रगति साधते नहीं, इस लिये इस स्वराज्य प्राप्ति के सुन्दर समय में भी हमारी आवाज कोई सुनता नहीं। उल्टे हमारे सामाजिक व धार्मिक अधिकारों पर कई स्थानों में बलात्कार हो रहा है, परन्तु किसको कहें। हम यदि जीवन के उपयोगी सब ही क्षेत्रों में आगे बढ़े हुए होते तो अपनी अहिंसा प्रधान जैन सस्कृति को सर्वत्र व्यापक बना सकते और शांति का संदेश सारे विश्व को सुना सकते। शाल में 'आवकों को अदीन मन से रहना चाहिये' ऐसा लिखा है। इस अमूल्य सिद्धान्त को तब ही चरितार्थ कर सकते हैं जब कि हम अपने जीवन को स्वावलम्बी बनावें। इसलिये स्वावलम्बन को समाजोन्नति का अमूल्य उपाय मानना कोई अत्युक्ति नहीं है।

संगठन

बच्चा भी जानता है कि एक एक धागे को मिला कर जूत रस्ता बनाया जाता है तब हाथी भी उसके बंधन के सामने अपने बल का उपयोग नहीं कर सकता। आज हमारे समाज में न धन की कमी है न उदारता की, परन्तु आपस में संगठन न होने से लाखों रुपये खर्च करते हुए भी हम अपने धर्म का प्रभाव फैला नहीं सकते। हमारी वर्तमान परिस्थिति पर एक सुन्दर दृष्टान्त याद आता है। कुछ जैन यात्री प्रवास में निकले हुए थे। रास्ते में सर्वास्त के समय सब को चउविहार करना था और पानी के लिये कोई उपाय था नहीं। आखिर वे एक सूखी नदी पर पहुँचे। तब एक अनुभवी ने कहा कि सब एक छोटी कुँडिया खोदो तो अभी पानी निकल जायगा। परन्तु आपस में संगठन था नहीं, इसलिये सब के सब अलग कुँडिया खोदने बैठ गये। किसीने दो दाँव किसीने तीन और किसीने चार हाथ खोदा और पानी किसी से भी निकला नहीं और रात पड़ गई। सबको प्यासे ही रहना पड़ा अगर सबने मिलकर एक कुँडिया खोदी होती तो सबकी प्यास बुझती। ई० स० १८६३ के चिकागो (अमेरिका) की (Parliament of Religions) सर्वधर्मपरिषद् में जैन धर्म के प्रतिनिधि श्रीमान् वीरचन्द्र राघवजी गांधी गये थे। हिन्दू धर्म के प्रतिनिधि स्वामी विवेकानन्द गये थे। दोनों की प्रशंसा अमेरिका में खूब हुई और उनके व्याख्यानों का अपूर्व प्रभाव वहाँ की प्रजा पर पड़ा। परन्तु हमारे समाज में संगठन न होने के

कारण मुचाव रूप से अपना काय आगे नहीं बढ़ा सन और स्वामी रामकृष्ण मिशन (Ramkrishna Mission) स्थापित किया उसको आगे व्यस्तित दग से चलाते गये। आज सारे संसार में उनका प्रचार जारी है और देश देश में उसकी शाखाएँ चला रही हैं और विदेशी लोग भी संघासी बन कर उनमें मिशन का काम आगे बढ़ा रहे हैं। हमारे पूजाचार्यों ने तो संसार को संगठित करने के लिये मुन्त्र से मुन्त्र स्याद्वाद न्याय का निमाण किया जिसको निदेशी विद्वान् Unifying force संसार की मगढनशक्ति कहते हैं। उसने अनुयायी आपस में संगठन नहीं साध सकते तो संसार का क्या संगठन का ऋक सिद्धा सक्त और क्या जगत के कर्माग्र और क्लेश का अन्त कर सके। यह तो ऐसी बात है कि जिम बीमारी का तो डाक्टर स्वयं शिकार बना है उसका शक्तिवा इलाज का वह निष्पन्न कर रहा है। इस लिये हम स्याद्वाद या नयना की निशालता और मुन्त्रता समझ कर आपस में संगठन साधना चाहिये।

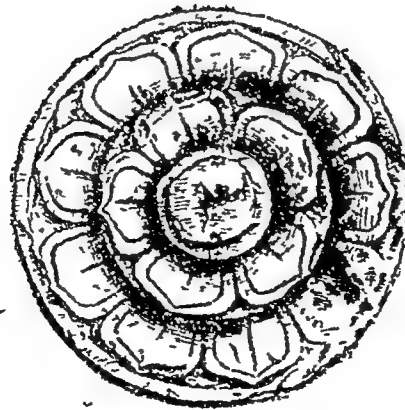
शिक्षा

जैसे यन्त्राद के युग में चाहे प्रसार करना है, चाहे पत्र चलाना है, चाहे टेलीफोन से बात करना है या किसी भी प्रकार मशीन को चलाना है तो बिजली का उपयोग करना आवश्यक समझा जाता है। वैसे ही चाहे सामाजिक, आन्तरिक, अथवा धार्मिक प्रगति साधना है तो शिक्षा के बिना कुछ भी नहीं हो सकता। आज आधुनिक शिक्षा से लोग घबराते हैं और कहते हैं कि शिक्षा से संस्कृति का नाश होता है। परन्तु मैं तो आपको बतानी हूँ कि शिक्षा ही भ्राति मानता हूँ जैसे कि बिजली जला देती है इसलिये बिजली के उपयोग से दूर रहना चाहिये। इस तरह से यन्त्रादी घबराए होते तो सारे संसार में यन्त्रा का साम्राज्य स्थापित नहीं कर पाते। निम काल में निम प्रकार की शिक्षा प्रचलित हो, उसको प्राप्त किए बिना हम अपना हित साध ही नहीं सकते। गौड़ों तथा वेदवित्तों ने अपना प्रचार संसार में कोने कोने में फैलाया, इसका कारण यही है कि उनमें प्रचारक आधुनिक शिक्षा में आगे बढ़ गए थे। आज केंब्रिज ने अमरी शासन का सामना करने स्वराज्य कैसे लिया! इसीलिए न कि हमारे नेता आजकी प्रचलित शिक्षा में निष्ठात नने हुए थे। दर असल शिक्षा का तुरा अंतर जा हमें अपनी संस्कृति पर नजर आता है, उसका कारण तो यह है कि हम अपनी संस्कृति-रक्षण के लिये पर शिक्षा का साधन रखे नहीं करते हैं। आज हमारे नितने ही शिक्षालय खुले हुए नजर आते हैं परन्तु आदेश शिक्षालय ने चार भी देखने में नहीं आते। अगर हम शिक्षक ही संस्कृति के उपायक तैयार नहीं करते और संस्कृतिगत शिक्षकों के द्वारा हम अपने नालना को शिक्षा पिताने हैं तो मुन्दर परिणाम कैसे आ सकता है! नाना है गोली ग्रीम मशीन है टीकड़ी की तन भला टीकड़ी (Tablet) की मशीन में गोली कैसे बोगी। हमारा संस्कृति का लय में रक्त कर शिक्षा के कदम खोले नहीं जाते और न शिक्षक पास संस्कृति पायक शिक्षा देवालय तैयार किए जाते हैं। शिक्षा को दाप देना और उससे दूर रहना समाज की उन्नति में बाधा पहुँचाना है, इसलिये शिक्षा से न घबराते हुए उसका लिये सुदूर आयोजन करके, आन्ध्र शिक्षालय और शिक्षालय स्थापित करने, आन्ध्र शिक्षकों का जीवनमग्न पायण की विन्ता से मुक्त करने उनमें द्वारा शिक्षा का प्रचार करना समाजोन्नति के लिये अत्यंत लाभकारी है।

साहित्य

जिनका प्रचार हम प्रवचन, व्याख्यान या सम्भाषण से कर सकते हैं, उसमें हनप गुणा गुणा काम साहित्य के द्वारा हो सकता है। जो लोग आज अपने धर्म या संस्कृति का प्रचार कर रहे हैं वे सब भिन्न भिन्न भाषाओं में साहित्य प्रसारण द्वारा ही कर रहे हैं और उसमें सफल होते हुए दृष्टिगोचर हो रहे हैं।

श्रीकृष्ण, राम, बुद्ध और क्राईस्ट के जीवन चरित्र की पुस्तकें सैंकड़ों भाषाओं में ससार के कोने कोने में बिकी जा रही हैं और हम लोग तो ऐसे बेपरवाह हैं कि प्रतिवर्ष जब श्रीभगवान् महावीर स्वामी का जन्म मण्डोत्सव मनाते हैं तब बड़े बड़े मन्त्री लोगों को, न्यायाधीशों को और राज्याधिकारियों को निमंत्रित करते हैं, परन्तु जब वे भगवान् के आदर्श जीवन और उनके अमूल्य सिद्धान्तों की रूपरेखा (Outlines) दर्शानेवाली कोई पुस्तक या निबन्ध अपने बोलने के लिये या पढ़ने के लिये मागते हैं, तब एक संचालक दूसरे संचालक का मुँह ताकने के सिवाय और कुछ नहीं कर सकता। मतलब यह है कि अंग्रेजी जैसी प्रचलित भाषा में एक सुन्दर और सारगर्भित पुस्तक बाहर के आये हुए विद्वान् लोगों को देने के लिये हमारे पास तैयार होवे ऐसा देखने में बहुत कम आया है। बड़े खेद की बात है कि हजारों रुपये ध्वजापताका, समामण्डप बनाने में खर्च कर लेते हैं परन्तु इस तरफ कया ध्यान नहीं जाता? जब बौद्ध धर्म वालों ने Light of Asia—जन्मज्योति—नाम की पुस्तक एक महान् विद्वान् द्वारा तैयार करवाई, उन्हीं दिनों में हमने भी एक अत्युत्तम ढंग से महावीर का जीवनचरित्र प्रकाशन करने में कुछ रुकम खर्च कर दी होती तो आज महावीर भगवंत के प्रति भी प्रजा में सर्वत्र पूज्यभाव बढ़ता और सभा में जैसे बुद्ध को बार बार विद्वान् लोग अपनी जिह्वा पर लाते हैं वैसे भगवान् महावीर का पवित्र नाम भी अपने मुँह पर लाते। हर एक कार्य समयोचित होने में ही शोभा है। खेती भी समयोचित नहीं हो, तो मेहनत व्यर्थ जाती है। जैन धर्म ने तो स्थान स्थान पर शास्त्र में द्रव्य क्षेत्र काल और भाव पर जोर दिया है। शायद ही किसी दूसरे धर्म में इतना जोर द्रव्य क्षेत्र काल भाव पर हो। परन्तु आज उस तरफ न तो हमारा लक्ष्य है और न उसका बहुमान है। इसलिये जैन साहित्य ससार का एक सर्वोत्तम साहित्य होते हुए भी जगत् में उसे चाहिए वैसा उचित स्थान प्राप्त नहीं। इसलिये अब शीघ्र ही ससार की प्रचलित भाषाओं में जैन धर्म के रहस्य को समझानेवाले छोटे छोटे निबन्ध, पुस्तिकाएँ अथवा पुस्तकों का प्रकाशन करना हमारी उन्नति का अपूर्व साधन है।

भारत की एक महान् विभूति

महता श्री शिरारचन्द्र कोचर, बी ए, एल् एल् बी, आर जे एस्
साहित्य शिरोमणि, साहित्याचार्य

प्रातः स्मरणीय जैनाचार्य श्रीमद्विजयल्लभखरीदरजी महाराज केवल जैन समान की ही नहीं, अपितु अखिल भारतभर की एक महान् विभूति थे। सन् १९४४ में केवल सत्रह वर्ष की अवस्था में आपने समस्त सामारिक सुख वैभव को तिलांजलि देकर स्वनाम धन्य सुप्रसिद्ध जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दखरीदरजी (अनन् नाम श्रीआत्मारामजी) महाराज से भागवती कीक्षा के कठोर व्रत अंगीकार किए। तत्पश्चात् अनन्तर सप्तसठ वर्ष ने सुदीर्घ कालपर्यन्त आपने तथा आपने आदेशानुसार आपने विशाल शिष्य-समुदाय ने लोभ हित चं हेतु जा अनन्यतः सहाय्य किए, यदि उनका वस्तु किया जाय तो एक सुविशाल ग्रन्थ का निमाण करना पड़े। सक्षेप में आप अनेक राष्ट्रीय, धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक एवं नाना विध लोभ भ्रमलारी संस्थाओं के प्राण, अनेक विज्ञान प्रयोग एवं मूर्तियों के प्रतिष्ठापक, अग्रणी देवान्ध एवं तीर्थों के जीर्णोद्धारक एवं यन्त्र-गणक, अनेक मनीषिया, विद्वानों, लेखकों एवं कलाकारों के आश्रय दाता, सहस्र मनुष्यों को कुमाय से दूर हटा कर समाज पर चलानेवाले, लोगों मनुष्यों को सदमायुत का पान करानेवाले, अत्यन्त मधुरभाषी परन्तु स्पष्टवादी, जैन एवं जैनतर दशना के धार्मिक विद्वान्, निष्पक्ष ममालोचक, अनेक भारतीय भाषाओं का ज्ञाता, संस्कृत एवं प्राकृत तथा अनेक प्राचीन भारतीय भाषाओं के प्रकाश पठित, जैन शास्त्रों में पारंगत, कुल्लित छंद एवं कोमल कातपदागलियुक्त धुनि मधुर तथा मनोहर कान-रचना करने में सिद्ध हस्त, उत्तम संगीतज्ञ, अपनी पीयूषवर्षिणी वाणीद्वारा आता-गण को मन-सुख करने में निष्णात, अनेक अभिमानी वादी-गण का गवं रव करने वाले विद्वान्, अनेक नेताओं, सम्मान्य पुरुषों तथा राजा महाराजों द्वारा पवित्र जा-साधारण द्वारा पूरणरूप सम्हाल, गम्भीर विचारक, प्रवर द्रष्टा, सौम्याहति, नवनीतोपमशोभलहृदय होते हुए भी कृत्य पालन में वज्र-सम कठोर, परन्तु मज्जन में लयलीन, अहर्निश परोपकार परायण, आईसा एवं सत्य के अनन्य पुनारी, शांति के देवदूत, श्रेष्ठ समाज सुधारक एवं लोक सेवक, उग्र तपस्वी, महान् योगी, श्रेष्ठ आचार्य, अत्यन्त तेजस्वी एवं प्रभावशाली, उच्च कोटि के शिक्षा शास्त्री, परम वैद्य भक्त एवं राष्ट्र कर्मी, अग्रणी जीवों के जीवन-गता, धार पारदर्शक एवं उपलब्धों में भी अग्रचलित धैर्य धारण करनेवाले, अत्यन्त मेधावी एवं मनस्वी, पृथ्वी के समान सहज शील एवं सागर के समान गम्भीर, क्षमा भ्रमण, जिन शासनोद्धार, नाना विद्या निधान, सरल सद्गुण-समलहृत महापुरुष थे।

आपने अपने जीवन-काल में जितना महान् कार्य किया, उतना अनेक संस्थाएँ मिलकर भी कठिनाता से कर पातीं। आपका जीवन अत्यन्त आनन्द, सरल एवं नियमित था। आप अपने नुमून् समय का एक क्षण भी व्यर्थ नहीं गँवाते थे और सदैव लोक हित-साधन तथा आत्मोन्नति के कार्यों में व्यस्त रहते थे। आप धर्म, समाज एवं राष्ट्र के हितों के लिए अपना जीवन बलिदान करने में भी हिचिकात्र सहोच नहीं करते थे। आपकी विचार-सरणी अत्यन्त परिष्कृत एवं परिमार्जित तथा तार्किक दृष्टि अत्यन्त प्रवर थी, जिससे आप कठिन से कठिन समस्याओं का समाधान अत्यन्त सरलतापूर्वक कर लेते थे। आपने प्रभावशाली व्यक्तित्व, सुमधुर वक्तव्य, सौम्यतापूर्ण एवं सौहार्दपूर्ण व्यवहार, निष्पक्ष जीवन, अगाध पाठित्य एवं

महाबुद्धि में ओत-प्रोत हृदय के कारण सर्व-साधारण के हृदयस्थ पर आपकी अमिट छाप अमिट हो जाती थी। आपका कदर से कदर सिखी भी आपके समस्त आदेश स्वयं नत-मन्द हो जाता था और आपका परमभक्त बन जाता था। आपके चरम में तो भी धार्मिक आता था, वह आपकी भव्यदृष्टि का दर्शन करके तथा आपकी सुभावर्षिणी नाभ्यास में पान करके पूर्णतया दृढ़ हो जाता था, और आपने सामान्य ने दूर जाने पर उसके मन में आपने दर्शन लाभ एवं उपदेश-श्रवण की उच्च अभिलाषा बारबार उत्पन्न होती रहती थी।

आपका रहन रहन और गहन पान अत्यंत सीधा-साधा और जैन मति के लिए आदर्श था। जैन-चारों में आपका स्थान निर्विवादरूप से प्रथम था। 'न मनाड ही नया, अरिउ समस्त जेतेतर समाज में भी आपकी प्रतिष्ठा अत्यधिक थी। आप जग भी जाने, वही जना का गुरु उन्मत्त पड़ता था, और प्रत्येक जाति अथवा सम्प्रदाय के लोग आपके गुरुपदों में लाभान्वित होते थे। अपने महान् प्रभावशाली युग-वीर आचार्य होने हुए भी आपकी अभिमान नृत्त नहीं बना था। आप अपने आपकी एक साधारण जैन-मुनि प्रथा बनता या तेजस्वी नमस्कृत थे। आपकी सरल-हृदयता, विनम्र-शीलता, उदात्त-स्वभाव, शान्त वृत्ति एवं स्वयं-भाषना अत्यंत मर्म-स्पर्शी थी। आपकी गुरु-भक्ति एवं मिली-जुगुगी इतनी बड़ी चढ़ी थी कि आपने अपने अनवरत परिश्रमगत मर्यापित समस्त सन्ध्याओं का नाम देना अपने पूज्य गुरुदेव के नाम पर अपना अन्य नाम पर किया। बाया-दर एवं दश-भक्त नया पद-लिप्ता से आप कोसों दूर रहते थे। आप सरल जीवन एवं उच्च विचार (Plain living and high thinking) के मूर्तिमान् उदाहरण थे।

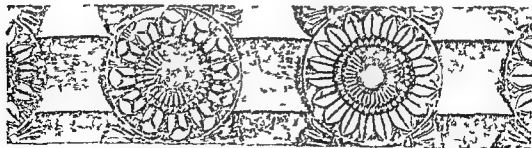
समाज की जड़ों में रोड़ला बनाने वाले बलद, अविद्या, अन्ध-विश्राम, दुर्वसन, आलस्य, अप्रयत्न, बैरारी आदि समस्त दुर्गुणों का उन्मूलन कर समाज की सुशिक्षित, सुगठित, सुसंस्कृत, सामयिक, जाग्रत एवं क्रियमाण बनाने में आपने जो योग-दान दिया, वह सर्व-विदित है। जैन-धर्म के समस्त मत-मतांतर्ग में नामजस्त-साधन एवं एकता-स्थापन के लिए आपका परिश्रम बेजोड़ सिद्ध हुआ, जिसका अकुर आज सर्वत्र दृष्टि-गोचर हो रहा है।

अपनी जर्जर, अस्थि-चर्मावशिष्ट देह-दृष्टि को लिए हुए, त्रस्य उत्साह के साथ योगतिथोर कष्टों का निर्भारता पूर्वक सामना करते हुए आप गांव गांव और घर घर में सत्य, अहिंसा एवं विश्व-मैत्री का मन्त्रोच्चार करते हुए निरवलम्ब, नंगे पांव, पैदल घूमते रहते थे। सदा गन्नी, भूय, प्यास तथा अन्यान्य कष्ट अथवा अनुविधाओं और विरोधियों तथा स्वार्थियों के कुचर्मों की ओर से सदैव उदासीन रह कर, राग और द्वेष से मुक्त आप अपने कर्तव्य-पथ पर निर्विकार-भाव ने अग्रसर होते रहते थे, और अपने शिष्य-समुदाय को भी एतदर्थ प्रेरित करते थे। वृद्धावस्था तथा घोर-रुद्ध-सहन के कारण आपका शरीर जीर्ण-शीर्ण हो गया था, किन्तु आपके आत्मिक तेज की वृद्धि उत्तरोत्तर होती जाती थी। आपका जोश सुबकों के जोश को भी मात करता था। मानापमान की ओर किंचिन्मात्र ध्यान न देकर, अपने सुख और दुःख से निरपेक्ष, अविचल मन एवं अनवरत परिश्रम द्वारा आपने लोक-हित के लिए जो सत्कार्य एवं मगीरथ प्रयत्न किए हैं, वे इतिहास में स्वर्णाक्षरों में अंकित किए जाने योग्य हैं। पंजाब, राजस्थान एवं गुजरात के जैन-समाज की जो आपने महान् सेवा की है, वह तो कभी भुलाए नहीं भूली जा सकती। आपके स्थापित किए हुए अनेकानेक विद्यालय, गुरुकुल, कालेज तथा अन्यान्य संस्थाएं जैनसमाज व राष्ट्र को आपकी अनुपम देन हैं। जैन-समाज व भारत देश आपके कृष्ण से कभी उच्छ्रान्त नहीं हो सकेगा। आपने अनेक नव-युवकों को उच्च-शिक्षा प्राप्त करने के लिए प्रेरणा की, और सहायता दी, प्राचीन जैन-ग्रंथ-भंडारों की

सुखरथा एवं उत्तमोत्तम ग्रंथ प्रकाशन के लिए व्यवस्था की। लोक हित के जिस कार्य में आपने हाथ डाला, उसे उत्तम रूप से पूर्ण किया, जिस संस्था पर आपकी कृपा दृष्टि हुई, उस संस्था में तब जीवन संचार कर दिया। आपने सदुपदेशों के कारण सहस्रां मनुष्यों में काया पलट हा गया, और उद्धाने सुलभ नर-तन प्राप्त करने का वात्सविक काम उठाया।

यद्यपि आप एक संप्रदाय के आचार्य थे, परन्तु आपमें साम्प्रदायिक संकीर्णता का स्वभाव अभाव था। आप प्रत्येक धर्म एवं संप्रदाय के अनुयायी का यथाचित सत्कार करते थे और उसकी शक्तियों का समाधान अपनी विलक्षण तक शैली द्वारा किया करते थे। आपने उज्ज्वल चारित्र्य, उदार स्वभाव एवं अलौकिक प्रतिभा के कारण आपका समाग्र प्रत्येक क्षेत्र में होता था, और प्रत्येक संप्रदाय अपना समुदाय के तत्ता आप से परामर्श करने एवं पथ प्रदर्शन के लिए मिलते रहते थे। आपमें देश भक्ति की भावना पूर्ण रूप से भरी हुई थी और आपका प्रत्येक कार्य देश हित का विशाल दृष्टिकोण लिए हुए होता था। आप सदैव 'गुह्य' ग्राही पहनते, और जनता को भी सदैव राजी पढ़ाने का उपदेश करते थे। देश हित के प्रत्येक कार्य में आप सदैव अग्रणी रहन थे, और आपका सदुपदेशों में देश भक्ति की पावन धारा अविच्छिन्न रूप से प्रभावित होती रहती थी।

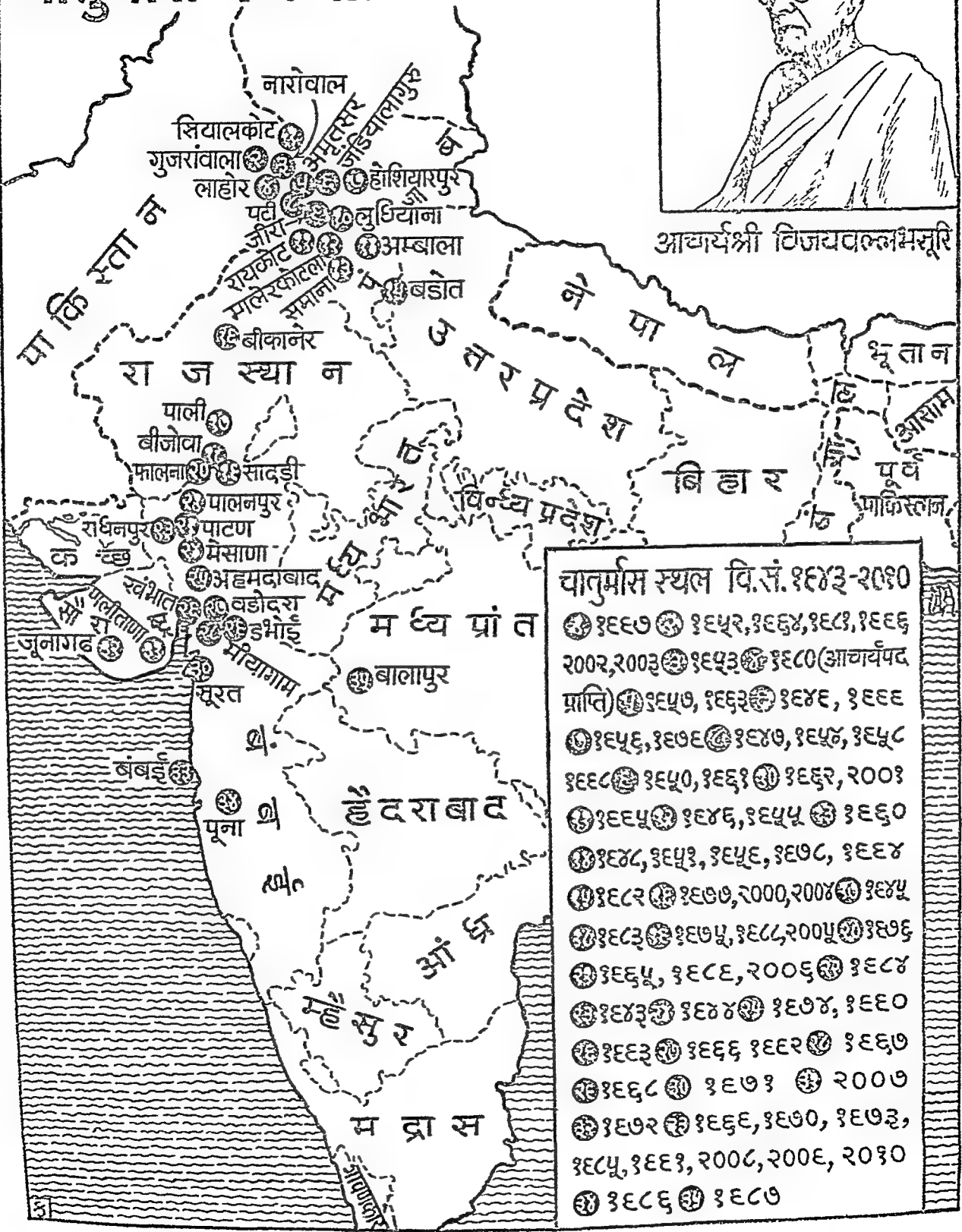
यद्यपि आपकी नजर दूर आकाश हमारे बीच में नहीं है, और आपका निधन के कारण आज हम सब अपने आपकी अनाप-सा अनुमन कर रहे हैं, तथापि आपकी आदर्श जीवनी, आपने सदुपदेश, आपने निम्न भक्तिपूर्ण कार्य और आपने अग्रणीत काय-कलाप एक महान् प्रकाशस्तम्भ के समान हमारे तमसावृत मानस पल्ल के अज्ञानाधमर को विदीप्त कर सुभाग-प्रदर्शन के लिए प्रस्तुत हैं, और सदैव प्रस्तुत रहेंगे। आपकी पूर्णित स्मृति में आपका भक्त-समुदाय पार्थिव स्मारक जनता राज है और भविष्य में भी जनसागरा, तथापि आपका सर्वोत्तम स्मारक तो आपके निस्वार्थ कायकलाप ही है। आपका वास्तविक स्मारक तो तब जेगा तब हम आपने छोड़े हुए अपूर्व कार्य की पूर्ति में कठिन्ना होकर उठनी प्रणामार्ति में योग-दान दंग। शासन देय स माथना है कि वे हम इस महान् युग की आचार्य के प्रशिक्षित मार्ग पर अविचलित रूप से चलने की सुनुदि एवं यत्ति प्रयत्न कर, जिससे कि हम स्वतन्त्र भारत के सुयोग्य नागरिक बदलाने की योग्यता प्राप्त कर, स्व एवं पर हित साधन में समर्थ हो सकें।

चातुर्मास स्थलादि का विवरण

आचार्यश्री विजयवल्लभसूरि

चातुर्मास स्थल वि.सं. १९४३-२०१०

- १९६७ १९५२, १९६४, १९८१, १९६६
- २००२, २००३ १९५३ १९८० (आचार्यपद प्राप्ति) १९५७, १९६३ १९४६, १९६६
- १९५६, १९७६ १९४७, १९५४, १९५८
- १९६८ १९५०, १९६१ १९६२, २००१
- १९६५ १९४६, १९५५ १९६०
- १९४८, १९५३, १९५६, १९७८, १९६४
- १९८२ १९७७, २०००, २००४ १९४५
- १९८३ १९७५, १९८८, २००५ १९७६
- १९६५, १९८६, २००६ १९८४
- १९४३ १९४४ १९७४, १९६०
- १९६३ १९६६ १९६२ १९६७
- १९६८ १९७३ २००७
- १९७२ १९६६, १९७०, १९७३, १९८५, १९६१, २००८, २००६, २०१०
- १९८६ १९८७

आचार्य विजयवल्लभसूरी स्मारक ग्रंथ

लेख-संग्रह : हिन्दी विभाग

संपादक

श्री पृथ्वीराज जैन, एम ए, शास्त्री

श्रमण गंगाजला चत्रगिरि कनक इन्द्रविनायक दस ०/१०/ सापथ म प्रतिष्ठित साम्प्रत (बाहुदगा, नानासाय
-गरर ५०००) प्राम-भवन शिलाभाषी वृत्ता ९ पूर्वा अन्तर पुत्र २३९

~~CONFIDENTIAL~~

जैन पुराण-कथा का लाक्षणिक स्वरूप

श्री वीरेन्द्रकुमार जैन

सपने पहले पुराण-कथा के प्रकृत स्वरूप और उमर मनोवैज्ञानिक उद्गम पर प्रकाश डाल देना ज़रूरी है।

मनुष्य अपने वास्तविक रूप से तृप्त नहीं। उसे अनादि काल से उच्चतर और सम्पूर्णतर जीवन की खोज रही है। इस खोज ने इन्द्रियगम्य वस्तु जगत् की सीमा भी लायी है, और मनुष्य ने लानात्तर और दिय न सपने भी देखे हैं। सपने ही नहीं देखे, अपने उन सपनों को अपने रक्तशरीर में जीवित कर, अपने ही मांस में उसे उसने प्रकाश की उन मूर्तियों का जीवन्त भी किया है। वन वन मनुष्य के स्वप्न में 'परम सुन्दर' के रूप ग्रहण किया, वह अपने सर्वोत्तम एश्वर्य की अनेक लीलायाँ को मानवीय मन पर नुतन गहरा अंकित कर गया। उस परम पुण्य या परम नारी का जो स्मृत 'यत्तीतरण' होता है, वह अपने आप में ही समाप्त नहीं है। उस लीला में एक अधिष्ठ गहरा और शुद्ध सत्य होता है, जो अरूप होता है। स्वप्नचक्र की पंक्ति में वह नहीं आता, पर जोध के द्वारा वह उस काल के मनुष्यों की अनुभूति में रम जाता है। यह अनुभूति मानवीय रक्त में समाविष्ट होकर पीढ़ी दर पीढ़ी सन्निहित होती रहती है। विकास के नव-नयीन उन्मेष और सपनों से मनुष्य उस अनुभूति को सन्तत और त्रिपुल्लतर बनाता जाता है, नाना काया और कला कृतियों में उसे सजाता है और अन्ततः बड़ा अनुभूति श्रेष्ठतर और उच्चतर माननों का रूप में आविर्भूत होकर हम आगामी देवत्व का आभास दे जाती है। हमारे वैज्ञानिक युग ने 'सुपर मन' का कल्पना के मूल में भी उच्चरोच्च विकास की बड़ी अजस्र चेतना काम कर रही है।

मनुष्य के भीतर अपार ऐश्वर्य की सम्भावनाएँ दिन आर रात हिलार ल रही हैं। उन्हें वह एक वास्तविक और सीमित घटना का घण्टन का रूप में नहीं आन सकता, क्योंकि वह देश काल की गाथा से मुक्त असीम भूमा का परिणाम है। इसीसे उस अनन्त सौन्दर्य को 'यत्त' होने के लिये बनाना का सहारा लेना पड़ता है। सपनाल और सवदेश में उसी एक प्राण पुण्य की सत्ता वास्त है। हमोंने मनुष्य का मन सत्र जगद् समान रूप से काम करता है और बड़ी काण है कि जहाँ भी और जहाँ भी किसी लानात्तर, दियसत्ता के रूप लिया है, तो उसमें सवन मानवा मन पर अपनी असाधारणता की प्रायः एक ही छाप डाली है। इस तरह मनुष्य के स्वप्न के निगत, आगत और अनागत आश्रय पुण्य की कथायाँ का एक लाक्षणिक रूप सा मिल गया है।

कल्प पुण्य का इसी लाक्षणिक रूप का मित्र भिन्न देश-काल के लोगों में और उनके कवि भाषिणियों ने नाना रंगों के प्रकाश स्रोतों में गाथा है। स्वप्न पुण्य और स्वप्न नारी की इस कल्पना प्रायः कथा का ही हम पुराण-कथा कह सकते हैं। निरन्तर वास्तव के तथ्य से ऊपर उठ कर कथा जहाँ भी मान कल्पना के दिय लान में चली गयी है, तभी वह पुराण-कथा बन गयी है। अपने मन की मारी उद्दीप्त आशा, काता और कामना या अभिप्रेत कर मनुष्य की अनेक पीढ़ियाँ उसी कल्प पुण्य की कथा के नव नवीन और महत्तर रूपों का दुहराती गयी हैं। मनुष्य की कथा में भी प्रकृत सामान्य के धरातल में उठकर सम्भाव्य

असामान्य के स्वप्न-जगत् में चली गयी है, तभी वह पुण्य-कथा हो गयी है। इसीसे प्रायः वे कथाएं रूपक, प्रतीक और दृष्टान्त के रूप में ही पाई जाती हैं। वे मात्र वास्तविक घटना की कथा नहीं कहती, वे तो बिना कटे ही जीवन के कई निगूढ़ सत्यो पर अनेक रंगों का प्रकाश डाल देती हैं।

जैन पुण्यों में भी इस कल्प-पुरुष यानी मनुष्य के परम काम्य आदर्श की कथा को ही लान्छणिक रूप प्राप्त हुआ है। जैनो के वहाँ द्वा परम पुरुषों को जलाना पुरुष कहा गया है। उनके स्वरूप, सामर्थ्य, लीला और चरम प्राप्ति की भिन्न-भिन्न कोटियों के अनुसार उनकी अलग अलग लान्छणिक मर्यादाएं कायम कर दी गयी हैं।

जैन कवि-मनीषियों ने अपने आदर्श की चूड़ा पर तीर्थंकर की प्रतिष्ठा की है। तीर्थंकर वह व्यक्तिमत्ता होती है, जिसमें सारे लौकिक और अलौकिक ऐश्वर्य एक साथ प्रकाशित होते हैं। दैहिक दृष्टि से वह असामान्य बल वीर्य, शौर्य, विक्रम-प्रताप और सौन्दर्य का स्वामी माना जाता है। उसकी अग-रचना का बड़ा ही विशद और सार्थक वर्णन शान्तो में मिलता है। आदि से अन्त तक जल-रूप का सलौना और निर्दोष मार्दव उसके मुख पर और काया में विराजता रहता है। आधुन्य के प्रभाव से वह अविचलित रहता है, और स्वयं काल भी उसकी देह का घात नहीं कर सकता। इसीसे उसे चरम शरीरों कहा गया है। वह लोक का अपराजित आदित्य-पुरुष यानी पूषन् होता है, जिसमें सारे तत्त्वों का सारभूत तेज, रस और शक्ति समाई रहती है। किसी पूर्वजन्म में निखिल चराचर के कल्याण की कामना करने से वह तीर्थंकर प्रकृति बाधता है। इसीसे जब वह तीर्थंकर होकर पैदा होता है तो लोक में सर्वांगीण अभ्युदय प्रसट होता है। प्राणिमात्र के प्राण एक अव्याहत सुख से व्याप्त हो जाते हैं। तत्कालीन धरती पर वही लोक और परलोक की सारी सिद्धियों का प्रकाशक, विधाता और नेता होता है।

आदि से अन्त तक तीर्थंकर की जीवन-लीला बड़ी काव्यमय और रोचक है। ऐसा प्रतीत होता है कि मानव कवि की कल्पना का सारभूत मनु और तेजस् उस रूपक में साकार हुआ है। वह मानवों और देवों की महत्वाकांक्षा का चरम रूप है। तीर्थंकर के गर्भ में आने के छह महीने पहले से पंच आश्वयों की वृष्टि होने लगती है। आस-पास के प्रदेशों में निरन्तर रत्न-वर्षा होती है, नन्दन के कल्प-वृक्षों से फूल बरसते हैं, गन्धोदक की वृष्टि होती है, और आकाश में दुदुभियां के घोष के साथ देव जय-जयकार करते हैं। पृथ्वी अपने भीतर के समूचे रस से ससार को नव-नवीन सज्जनों से भर देती है। तीर्थंकर जिस रात गर्भ में आते हैं, उस रात उनकी माता ऐरावत हाथी, वृषभ, सिंह आदि के सोलह सपने देखती है, जो उस आगामी परम-पुरुष की अनेक विभूतियों के प्रतीक होते हैं। तीर्थंकर के जन्म के समय इन्द्र का आसन कम्पायमान होता है, देवलोक और मर्त्यलोक में अनेक आश्चर्य घटित होते हैं। सभी स्वर्गों के इन्द्र अपनी देवसभाओं सहित अन्तरिक्ष को दिव्य संगीत से गुंजित करते हुए, लोक में प्रभु के जन्म का उत्सव मनाने आते हैं। बड़े समारोह से शिशु भगवान् को मेरु पर्वत पर ले जाकर उन्हें पांडुक शिला पर विराजमान किया जाता है, फिर देवागनाओं द्वारा लाये हुए क्षीर-सागर के जल के एक हजार आठ कलशों से उनका अभिषेक किया जाता है। कई दिनों तक इंद्राणिया और देविया प्रभु की माता की सेवा में नियुक्त रहती हैं। इसके उपरान्त भिन्न-भिन्न तीर्थंकरों के प्रकरणों में उनके कुमार-काल और राज्यकाल की विशिष्ट कथाएं वर्णित होती हैं।

तीन समय तक विपुल सुख भोग के साथ राय करते-करते किसी एक दिन अचानक साधारण क्षण भगुरता पर उभरी दृष्टि श्रमण जाती है। सारा ऐनिक सुख भोग उसकी दृष्टि में निनाशी और हेय जान पड़ता है। देव, महल और ससार के ज्ञान उसे असह्य हो उठते हैं। सज कुछ त्याग कर वह चल पड़ने को उद्यत हो जाता है, तभी लांकान्तिक देव आनर उसकी दृष्ट मागलिन चित्त वेदना का अभिनयन कर, उसके वैराग्य का सतीतन करते हैं। उन वह नरसिंह भगमिनिपुत्रमण्डल लिए उद्यत होता है, उस समय ससार की सारी विभूतियां हादासार कर उठती हैं कि हाथ, उनका एतमेव समथ भावता भी उन्हें त्याग कर चला जा रहा है, और उसे जाव कर पड़ खने की शक्ति उनमें नहीं है।

इंद्र आनर उन्हें समागेह से प्रभु का दीक्षा कल्याणक करता है। वह मानव पुत्र निवसन दिगम्बर होकर प्रकृति की नियम-यात्रा पर निकल पड़ता है। महाभारत कातारा और पवत प्रदेशों में वह तीनकाल तक मीन समाधि में लीन हो रहता है। अनायास एक दिन कैवल्य के प्रकाश से उसकी आत्मा आरपार निमल हो उठती है। तीनों काल और तीनों लोक के सारे पारणमन उसने चेतन में हाथ की रेखाओं से भलक उठते हैं। तब निज्ज की कल्पना को त्याग कर लोक पुरुष अपना पाया हुआ प्रकाश निराल चराचर के प्राणा तक पहुँचाने के लिये लोक में लौट आता है। इंद्र और देवगण उसने आसपास निशाल समज शरण की रचना करते हैं। तीर्थनर की यह धमसभा देश देशांतर में प्रसार करती है। आग आग धमचक्र चलता है, दिखाए नव युगोत्थ और नवीन परिणमन के प्रकाश में भर जाती है। द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव के अनुरूप लोक में अनक कल्याणकारा परिणत होते हैं। प्रभु की अक्षय वाणी से प्राणिमान के परम कल्याण का उपदेश निरंतर बढ़ता रहता है। लोक में उस समय अप्रुप भगल और आनन्द प्राप्त हो जाता है। जीवा के वैर मालम्य, दुःख विषाद मानो एकजगती ही लुप्त हो जाते हैं। इस तरह अनेक वर्ष दूर दूर देशों में प्रसार करने धम का चक्र उतन करते हुए अनायास एक दिन किसी ज्योतिमय क्षण में प्रभु का परिनिर्वाण हो जाना है। ऐसी भय आनन्दि है तीर्थनर की जीवन कथा।

लोक का दूसरा प्रतापी गलाना पुरुष होता है चन्द्रनी। चन्द्रनी के जन्म के साथ ही उसने महाप्राणद में उसकी नियामिनी चौदृ क्रुडिया और सिद्धिवा के देनेगल चौदृ गल प्रकट होते हैं। इन्हीं रत्नों में चन्द्रनी का सारी प्राणिभौतिक और देवी विभूतियां प्रकट होती हैं। वह पूव जन्म में ही एक लक्ष प्रणी के विजिता होने का निशान लेकर जन्म लेता है। पृथ्वी के नाना रत्नों में वह पीढ़क असुरों और शापक गन्धर्वा के श्रव्यचारा में लोक में पीड़ित होता है, उन सब का निरालन कर, धरती पर परम सुख, शांति, कल्याण और समता का धम शासन स्थापित करने के लिये ही चन्द्रनी अन्तारगत होता है। जब चन्द्री दिग्विजय के लिये जाता है, तो उसका चक्र खल आग आग चलता हुआ उसका पथ सभा करता है। यह चक्र एकजगती ही धम और उमरी स्थापक कल्याणी शक्ति का प्रतीक होता है। जब ससागगा पृथ्वी के छ रत्नों का जीतनर चन्द्री अपनी नियम के शिखर पर गयौतत खड़ा होता है, तभी उपभाचल पवन पर अपनी नियम का मुद्रालोक अभिन करने जाता है। पर वह जगत् देगता है कि विजय के उद्य शिलास्तम्भ पर उमसे पढ़ने ऐसे अभारय चन्द्री अपनी विजय की हस्तलिपि आक गये हैं और उस शिला पर नाम लिखने का बगद नहीं है। उसी क्षण चन्द्री का विजयाभिमान चूँच हो जाता है। वह आनन्दन भाव से किसी पिछल चन्द्री का नाम मिया, अपना हस्तांतर कर देता है और समभाय लकर अपने राय नगर का लाने जाता है। तब अपनी सात शक्ति और प्रभूति प्रजा के कल्याण के लिये उत्सव कर देता है और

यो अप्रमत्त भाव से वह धर्म-शासन का मंचालन करता है। इस कथा में द्रष्टे ही लालाचिह्न दंग से भौतिक सत्ता के अंतिम बिन्दु को, परम कल्याण के छोर में ग्रथित कर दिया गया है। आदि तीर्थंकर वृषभदेव के पुत्र भरत ऐसे ही चक्रवर्ती थे, जिनके नाम से इस देश का नाम भागवतवर्ष पड़ा।

इस तरह नारायण, प्रतिनारायण, बलिभद्र, कामदेव आदि परमता की कई कोटियां होती हैं और उनके जुदा-जुदा विवरण हैं।

जैन मान्यता के अनुसार श्रीकृष्ण नारायण थे। वे नियोग से ही तीन खंड पृथ्वी के अधीश्वर अर्धचक्राक्षी थे। पूर्णचक्राक्षी से ठीक आधे यानी सात रत्न अर्ध-चक्राक्षी के कोषागार में जन्म लेते हैं। नागायण प्रधानतया कर्म-पुरुष होता है। वह लोक में लौकिक शौर्य, प्रताप और ऐश्वर्य का अकेला प्रभु होता है। उसकी लीला में कौतुक, कौतुहल, शौर्य, सम्मोहन और प्रणय का प्राधान्य होता है। लीला-पुरुषोत्तम कृष्ण के व्यक्तित्व में इन वृत्तियों का प्रकाश पूर्णतया सागोपाग हुआ है। त्रिखंड विजय के उपरान्त उस कर्म-पुरुष के विभव-स्वप्न को मूर्त करने के लिये समुद्र में देवों ने द्वारिका रची थी।

कृष्ण के चचेरे भाई तीर्थंकर नेमिनाथ को वैश्वत्य प्राप्त होने पर उन्होंने अपने समवशरण में यह भविष्यवाणी की थी कि यादव-पुत्र द्वैपायन के हाथों ही द्वारिका का दहन होगा और अपने ही भाई जस्त-कुमार के हाथों कृष्ण की मृत्यु होगी। छापन कंगेड यादवों की भृकुटिया टेढ़ी हो गयी थी उस समय। कुमार द्वैपायन उसी क्षण दीक्षा लेकर वहां से चल दिये और जस्तकुमार भी इस पातक से बचने के लिये दूर देशांतरो में चले गये। पर उस अकाड को टालने के सारे निमित्त व्यर्थ हुए और तीर्थंकर की वाणी सत्य हुई। यादवों के अपने ही क्रीडा-कौतुक ने उनका आत्मनाश किया। ऐसी थी उस लीला-योगी की लीला। द्वारिका-दहन और यदुकुल के नाश के बाद कृष्ण उत्तर मधुग की ओर जाते हुए एक जंगल में सोये विश्राम ले रहे थे, भाई बलराम उनके लिये जल लेने गये थे। तभी जंगल में निर्वासन लेकर भटकता जस्तकुमार उधर आ निकला। हरि के पग-तल की मणिको हिल पड़ की आख जान उसने तीर चलाया। वह नारायण के पग-तल की प्राण-मणि को चींध गया। त्रिखंड पृथ्वी का अविजित प्रभु अंतिम क्षण में भाई को क्षमा कर जानी बन गया और किसी आगामी भव के लिये तीर्थंकर प्रकृति बाध कर तत्काल देह-त्याग कर गया।

कृष्ण के पुत्र प्रद्युम्न कामकुमार थे। कामकुमार जन्म से ही कामदेव का रूप लेकर अवतरित होता है और चरम शरीरी, अप्राप्य, तथा तद्भव मोक्षगामी होता है। वह स्वभाव से ही बहुत लीला-प्रिय, कौतुकी और साहसी होता है। वह रोमांटिक नायक की पूर्णतम कल्पना को हमारे समक्ष मूर्तिमान करता है। हनुमान भी कामकुमार ही थे। प्रद्युम्न को शिशु-वय में ही पूर्वभव के बैरी ने उसे एक प्रचण्ड शिला के नीचे दबा कर मार देना चाहा था, पर चरम शरीरी कामदेव अप्राप्य था। उसका घात न हो सका, प्रहार के तले भी वह क्रीडा ही करता रहा। शिशु हनुमान अपनी मा अंजना के हाथ से उछल कर विमान में से नीचे कन्दरा में जा गिरे थे। पर्वत की शिला टूक-टूक हो गयी पर हनुमान का बाल बाका न हो सका। बालक मुस्कराता हुआ खेलता पाया गया।

प्रद्युम्न ने अपने पूर्व नियोग के चौदह वर्ष-व्यापी स्वजन-विलोह में कई देश देशान्तरो में भ्रमण कर अपनी शक्ति, प्रतिभा, शौर्य और सौन्दर्य से अनेक सिद्धियों और विद्याओं का लाभ किया था। अपनी युवा भौहों के मोहक दर्प और अपने ललाट के मधुर तेज से उस आचारा और अनजान राजपुत्र ने

अनगिनती बुल-कन्यायाँ और लोक की श्रेष्ठ सुन्दरियाँ के हृदय जीते थे। यही हाल कृष्ण के पिता वसुदेव का भी था। उनसे एक एक नयन विक्षेप पर सारे जनपद का रमणीय पागल आर मूर्च्छित हो जाता था। ऐसी निराली थी इन हरि प्रियाँ की वशवात मोहिनी।

इन शलाका पुरुषों के दिग्विजय, देशाग्न, समुद्र-यात्रा, साहसिक वाणिज्य-यन्त्राय और अन्ततः ब्रह्म-साधना की बड़ी ही साधक और लाक्षणिक कथायाँ से पैदा पुगण प्राप्त होते हैं। वस्तु और घटना मान को देखनेवाली स्थूल ऐतिहासिक दृष्टि का इन कथाओं में शायद ही कुछ मिल सके। इनमें मम को समझने के लिये पठित जगन्माल जैसा मानव इतिहास का पाठ्यमी कनिष्ठ ब्रह्म-वादिषे। पठित जी ने अपनी 'प्लिक्वरी ऑफ इंडिया' में कहा है कि 'पुगण, पुराण और कल्प कथा को भारतीय घटना के रूप में न देखकर यदि हम उन्हें गाने सत्या के बाह्य रूपों के रूप में देखें तो इनमें अनात्मवादी मानव दृष्टि का अन्तः प्रेष्य को हम प्राप्त हो सकेगा।"

जैन धातुय में ऐसे रस, शक्ति, तप और गमाश के सञ्चित रूपों की अपार सम्पत्ति पड़ी है। निरासुआ और सजनों का ग्रामनस है कि वे इन चित्रात्मिका की गामा से अपनी दृष्टि को पारस ननाय।

पालि-भाषा के बौद्ध ग्रन्थों में जैन धर्म

डा. गुलाबचन्द चौधरी, एम. ए., पीएच. डी.

भगवान् बुद्ध ने अपने मारे उपदेश जिन जनभाषा में दिये थे उसका नाम मागधी था। मागधी में बुद्धवचनों या उक्तियों को परिचाय या पलियाय कहा गया है। कालान्तर में उसी परिचाय-पलियाय से पालि शब्द निकला जिसका अर्थ भाषा के माथ लगाने पर होता है बुद्धवचनों की भाषा। बौद्ध ग्रन्थ संस्कृत में भी लिखे गये हैं पर बुद्धवचनों का प्रतिनिधित्व करनेवाली भाषा पालिभाषा ही है।

जिस तरह बुद्ध ने जनभाषा में उपदेश दिया था उसी तरह भगवान् महावीर ने भी अपने उपदेश तत्कालीन जनभाषा अर्धमागधी में दिये थे। दोनों भाषाएँ मगध में बोली जानेवाली मागधी के ही रूप हैं। दोनों सम्प्रदायों के नेताओं ने एक ही क्षेत्र में विहार कर अपने उपदेश दिये, इसलिए उन दोनों के आगम ग्रन्थों में भाषा, भाव, शैली एवं वर्णन आदि के माध्य को देखकर इस बात में तनिक भी सन्देह नहीं रह जाता कि दोनों महापुरुष—महावीर और बुद्ध—समकालीन थे। पालि ग्रन्थों के वर्णन से हमें यह भी मालूम होता है कि वे दोनों महात्मा कभी कभी एक ही नगर, एक ही गाँव और एक ही मुहल्ले में विहार करते थे, पर इस बात का उल्लेख किसी भी सम्प्रदाय के ग्रन्थ में नहीं मिलता कि दोनों दुर्गपुराणों ने अपने मतभेदों पर आपस में वार्तालाप या बहस की हो। हाँ, इस बात की सूचना जरूर मिलती है कि इन दोनों के शिष्य तथा अनुयायिवर्ग प्रायः एक दूसरे के पास आतेजाते तथा शान्तिमाधान व वादविवाद करते थे।

जो हो, पालि ग्रन्थों के पढ़ने से यह स्पष्ट विदित होता है कि भगवान् बुद्ध ने तथा उनके समकालीन शिष्यों ने जैन सम्प्रदाय की अनेकों बातों को अपनी आँखों से देखा था। इन आँखों देखे वर्णनों से हमें जैनो के इतिहास, उनके दार्शनिक सिद्धान्त और आचारविषयक मान्यताओं का बहुत कुछ परिज्ञान होता है। इन पक्तियों द्वारा उक्त बातों को दिखलाने का किञ्चित् प्रयत्न किया जायगा।

इतिहास

पालि ग्रन्थों में जैन सम्प्रदाय का नाम 'निगण्ट', 'निगण्ट' एवं 'निगन्ध' आता है, जिसे हम प्राकृत में नीयण्ट तथा संस्कृत में निर्ग्रन्थ नाम से कहते हैं। उक्त सम्प्रदाय के प्रचारक महात्मा का नाम नातपुत्र व नाटपुत्त रूप से मिलता है जिसे हम प्राकृत में नातपुत्त या नायपुत्त तथा संस्कृत में शातृपुत्र नाम से कहते हैं। इस तरह निगण्ट सम्प्रदाय के नातपुत्त को एक शब्द से निगण्टनातपुत्त कहा गया है। निगण्ट का अर्थ पालि ग्रन्थों में बन्धनरहित है, जिसका आशय है, अन्तरंग और बहिरंग परिग्रह से रहित। पर नातपुत्त शब्द की व्युत्पत्ति का ज्ञान उक्त ग्रन्थों से नहीं होता। हाँ, जैन ग्रन्थों की सहायता से हम यह जानते हैं कि महावीर क्षत्रियों की एक शाखा 'जातृ' = नात = नाय में उत्पन्न हुए थे और जिस तरह बौद्ध ग्रन्थों में बुद्ध को शाक्य वंश में उत्पन्न होने के कारण शाक्यपुत्र कहा गया है उसी तरह महावीर को नातपुत्त। सानञ्जयल आदि कुछ सूत्रों में महावीर को अग्निवेशन (अग्निवैश्यायन) नाम से सम्बोधित किया गया है पर जैन ग्रन्थों के देखने से यह मालूम होता है कि यह बात गलत है। महावीर का गोत्र काश्यप था पर उनके एक प्रमुख शिष्य सुधर्मा का गोत्र अवश्य अग्निवैश्यायन था। यहाँ ऐसा प्रतीत होता है कि पालि-ग्रन्थों के सकलकाल में सकलनकर्त्ताओं द्वारा यह विपर्यास कर दिया गया है।

पालि सूत्रां म जैन धर्म के अनुयायिका का निगण्टुपुत्त, निगण्टु तथा निगण्टुसंनक शब्द से उल्लेख किया गया है। उस सम्प्रदाय के महिमात्मक के लिए भी निगण्टी^१ शब्द आया है।

कतिपय यौद्ध सूत्रां म पुद्गलालीन छद्म अन्य तैथिनों का परम्परागत ढंग से वर्णन मिलता है। उसम नातपुत्त का नाम भी शामिल किया गया है। उन सूत्र के नाम व साथ निम्नलिखित विशेषण लगाये जाते हैं “सपी चेष गणी न्व, गणावरियो, जातो, यस्सी, नित्यसरो, सासुसम्मां ऋत्तन्स, रत्तन्, चिरप गिता, अद्गतो, गो अनुपत्तो”^२ अर्थात् सधस्वामी, गणावन, गणत्वाय, शानी, यशस्वी, दीर्घकाल, अद्गतो, गो अनुपत्तो”^३ इन दो विशेषणों से कुछ विद्वानों का अनुमान है कि अन्य तैथिनों के समान महावीर भी बुद्ध से आद्यु म पड़े थे और उस समय तक काफी बूढ़ थे। साथ ही उनका यह अनुमान है कि दीर्घनिद्राय के सर्गीति पवास एव पासाणिक सुत्तों व भक्तिमनिसाय ने सामगामसुत्त ने कथानुसार महानार का निराण भी बुद्ध से पहले हुआ था पर इस समय म इतना ही कहना है कि जैन विद्वान् प्रो वासोदी न यह सिद्ध कर दिया है कि महावीर का निराण बुद्ध के निराण व पीछे हुआ है। उा व मत्ताुसार वणि लिच्छिविया का अजातशत्रु मुणिक के साथ जा बुद्ध हुआ था वह बुद्ध के निराण ने बाद और महावीर व जीवनकाल म हुआ था। यद्यपि वणि और लिच्छिवी गणा का वर्णन दोनों सम्प्रदाय व ग्रन्था म मिलता है पर तथोक्त बुद्ध का वर्णन नवल जनागमा म ही मिलता है, यौद्धागमा म नहीं^४। इतना ही नहीं, इन दोनों महापुरुषों की आयु का देखने से यह मान्य होता है कि महावीर बुद्ध से आद्यु म छोड़े थे। बुद्ध निराण के समय ८० वर्ष व व जन्म महावीर ७० वर्ष के।

साथ ही एक और तथ यह है कि महावीर द्वारा स्वतन्त्र रूप से धर्मापदेश प्रारम्भ करने व पहले ही बुद्ध ने अपना धर्ममाग स्थापित करना शुरू कर दिया था। जो हा पर उक्त अनन्य विशेषणों म श्रान्त ने ना विशेषण—अद्गता वया अनुपत्तो—पालिसूत्रों में भी सन्देश की दृष्टि से देखे गये हैं और आश्वय है कि कुछ सूत्रां—महासकुलपारी (म नि) तथा सम्मिसुत्त (सुत्तनियत)—म ये दो विशेषण नहीं पाये जाते। निगण्टु नातपुत्त साथ अन्य विशेषण का समर्थन जैन आगमा से भलीभांति होता है। उपालि सुत्त व निगण्टु, निगण्टी शब्द से मान्य होता है कि महावीर व सच म किया की भी प्रशंसा होती थी।

भगवान् महावीर व निर्वाण का वृत्ति करने वाल कतिपय तथोक्त पालिसूत्रां म लिप्ता है कि “जिस समय निगण्टु नातपुत्त की मृत्यु पात्रा म हुई थी, उस समय निगण्टु म पूरा होा लगी थी, नैवल हा गये थे एक दूसरे का वचन रूपी ज्ञानों से बंधने लग, माया निगण्टु म वध (सुद्ध) हो रहा था, निगण्टु नातपुत्त के जो श्रेयस्करकारी गृहस्थ शिष्य थे, वे भी निगण्टु व वसे दुराचरान्, दुष्प्रवर्तित, अप्रतिश्रित, आश्वयहित धर्म म अन्यमात्स्य हा रिज और विरक्त हो रहे थे”^५ इस वर्णन से यह मान्य होता है कि महावीर की मृत्यु पात्रा म हुई थी तथा उनका बाद ही संश्लेष होने लगा था। इस वर्णन म भगवान् महावीर का निराण पात्रा म होना ता जनागमा से समर्थित है। यह पात्रा जैन यौद्ध आगमा के अनुसार मल्ला की पात्रा भी जो कि वर्तमान गोश्वरपुर िने म अनुमानित है। पर संश्लेष की बात उक्त प्रारम्भिक काल म जैन ग्रन्थों से समर्थित नहीं होती। जैन मान्यता व अनुसार भगवान् महावीर व निर्वाण के ना

१ भक्तिमनिसाय, उपासिपुत्त।

२ दीर्घनिद्राय, सासुसम्मासुत्त।

३ दीर्घसर्व और जैन कालपरान्त, भारतीय विद्या, स्थितिमात्रक, पृष्ठ १७७।

४ दीर्घनिद्राय, सर्गीतिपर्वण्य एव पासाणिक सुत्त भक्तिमनिसाय, सामगामसुत्त।

ढाई सौ वर्षे बाद कुछ कारणों से सयमेद हुआ था। ऐसा मालूम होता है कि महावीर के निर्वाण की घटना के समान ही यह घटना उक्त सूत्रों में या तो निगधार ढंग से जोड़ दी गई या पिटकों के सकलन काल में श्वेताम्बर-दिगम्बर सयमेद की घटना को पीछे से विपर्यास रूप में ला दिया गया। उक्त कथन में गृहस्थ शिष्यों का श्वेतवस्त्रधारी विशेषण सूचित करता है कि श्वेताम्बर साधुओं को भूल से गृहस्थ के रूप में समझ लिया गया है; पर इस उल्लेख से इतना तो मानना पड़ेगा कि पालि के ग्रन्थ जैनों के सयमेद से परिचित थे, चाहे वह पहले हुआ हो या पीछे।

पालि ग्रन्थों से यह भी सूचित होता है कि भगवान् महावीर और उनके अनुयायियों के विहार क्षेत्र अग, मगध, काशी, कोशल तथा वज्जि, लिच्छिवि एवं मल्लों के गणराज्य थे। राजगृह, नालन्दा, वैशाली, पावा और श्रावस्ती में जैन लोग प्रधान रूप से रहते थे तथा वैशाली के लिच्छिवि जैन धर्म के प्रदल समर्थक थे।

मज्झिमनिकाय और अंगुत्तर निकाय के कतिपय सूत्रों में लिखा है कि “निगण्ट लोग महावीर को सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, अपरिमित ज्ञान एवं दर्शन से युक्त, चलनेफिरते, खड़े रहते, सोते, जागते, अपरिशेष ज्ञानदर्शन से युक्त मानते थे”। यह कथन जैनागमों से समर्थित है और जैन मान्यता इस के अनुरूप है। यहा अपरिशेष ज्ञानदर्शन जैनागमों के केवलज्ञान और केवलदर्शन को सूचित करता है। सर्वज्ञता के सम्बंध में भग० बुद्ध का यह मत था कि वे न तो स्वयं सर्वज्ञ होने का दावा करते थे और न दूसरों को ही वैसा मानते थे। सन्दकसुत्त^१ में उनके शिष्य आनन्द ने सर्वज्ञता का इस प्रकार परिहास किया है : एक शान्त्रमर्वज, सर्वदर्शी, अशेष ज्ञानदर्शन वाला होने का दावा करता है, तो भी वह खने घर में जाता है, वहा भिक्षा भी नहीं पाता, कुक्कुर भी काट खाता है, सर्वज्ञ होने पर भी स्त्री, पुरुषों के नाम गोत्र पृच्छता है, ग्राम निगम का नाम और रास्ता पृच्छता है, ‘आप सर्वज्ञ होकर यह क्यों पृच्छते हैं’ यह कहे जाने पर कहता है कि खने घर में जाना विहित था इसलिए गये, भिक्षा मिलनी विहित न थी, इसलिए न मिली, कुक्कुर का काटना विहित था इसलिए उसने काटा आदि। यह आलोचना हमें सूचित करती है कि उस समय तथोक्त सर्वज्ञता की मान्यता के साथ साथ उसकी खरी आलोचना भी होने लगी थी।

दर्शन

भगवान् महावीर की दार्शनिकता की पृष्ठभूमि क्रियावाद (कर्मवाद) था। विनयपिटक के महावग्ग ग्रन्थ में सिहनेनापति के प्रसंग में तथा अंगुत्तर निकाय^२ में निगण्टमत को किरियावाद (क्रियावाद) नाम से कहा गया है। इस वाद का अर्थ है “सुख-दुःख सय कतं”^३ अर्थात् सुखदुःख का कर्ता जीव स्वयं है। सत्र-कृताङ्ग में यही बात यों कही गई है “सयं कडेच दुक्खं नाण्णकडम्”^४ अर्थात् जीव स्वयं किये गये सुख-दुःख का कर्ता एवं भोक्ता है, इसके सुखदुःख का विधाता और कोई नहीं। क्रियावाद की इस निगण्ट मान्यता को मज्झिम निकाय के देवदहसुत्त में अच्छी तरह रखा गया है : यह पुरुष पुद्गल जो कुछ भी सुखदुःख या अदुःख असुख अनुभव करता है वह सत्र पहले (पुरुष-पूर्व) किये गये कर्मों के कारण ही। इन पुगने कर्मों का तपस्या द्वारा अन्त करने से तथा नये कर्मों को न करने से, भविष्य में विपाक रहित

१. चूल दुक्खन्वसुत्त, चूलसकुलवाधिसुत्त, अंगुत्तरनिकाय III पृ ७४, IV, पृ ४२८।

२. मज्झिमनिकाय, ७६।

३. भाग ४, पृष्ठ १८०-१८१।

४. अंगुत्तर निकाय, भाग ३, पृ ४४०।

५. १. १२ II।

अनाश्रय होता है। निपाक रहित हानं म कर्मक्षय, कर्मक्षय म दुस्सन्धय आगं दुग्गम्य स वेत्तान्धय आगं वेत्तान्धय से सभी दुग्गम जीण हो जाने हैं।”

यरा भगवान् महावीर ने आध्यात्मिक शुद्धि के लिए तपस्या का प्रतिपादन किया। इस दृष्टिकोण से निग्रन्ध मातु कगेर तपश्चरण करते हैं। पर बुद्ध ने इस तपस्या की आलोचना करते हुए कहा है कि तुम्हारी साधना या तपामाग यथ है, यदि तुम यह नहीं जानते कि हम कैसे ये वेमे हैं, कौन कौन से पाप किये हैं कितने पाप नष्ट हो गये, कितने और नष्ट होने हैं क्या इनसे छुटकारा मिल जायगा^१ आदि। निग्रन्ध तपस्या की ऐसी ही आलोचना पाली ग्रन्थों में कई स्थानों में देखने में आती हैं। परन्तु इन आलोचनाओं में, मालूम होता है, बुद्ध ने निग्रन्ध तपस्या की अन्तरात्मा की आलोचना न कर केवल उसने उग्र जाड़ रूप की ही आलोचना की है। निग्रन्ध परम्परा की मान्यता है कि कायक्लेश या तपस्या चित्त के मलों का हनन या आत्मिक शुद्धि के लिए है। यदि उससे यह काम नहीं होता तो वह यथ है। इस दृष्टि में बुद्ध की आलोचना आरंभ मात्रा में का आत्मिक अन्तर नहीं रह जाता।

भग० महावीर ने नित्याश्रय का स्थापना में यह घोषित किया कि इस सृष्टि में प्राणियों का जीवन अशत भाग्य (पूवणमज्जत कर्मों) पर और कुछ मानवीय प्रवृत्ति (इहजमज्जत) पर निर्भर है। इस तरह नियमानियम (नियतानियत) सिद्धान्त की स्थापना कर तत्कालीन ग्रन्थ नित्याश्रय से अथवा स्वयं मतभेद प्रस्तुत किया। उन्होंने तत्कालीन निग्रन्धमज्जत कर्मों के अधीन हो हमने कैसे भयभ्रमण किया और करते आरंभ कर रहे हैं। भग० बुद्ध भी नित्याश्रय पर उनका सिद्धान्त था कि हम हेतु प्रभर हैं और हेतुआँ (प्रतीत्य समुत्पाद) के कारण चक्कर खा रहे हैं।^२

इन दोनों नित्याश्रयों के मतभेद को दूसरे शब्दों में कहा जा सकता है कि महावीर अन्तरंग और बहिरंग दोनों शक्तियों को मानकर चलते हैं, बुद्ध केवल अन्तरंग शक्ति अर्थात् मन (मनोपुद्गलमा धम्मा) पर चलते हैं। एक ने बहिरंग कायकर्म (इहज) वचनकर्म (इहज) और अन्तरंग मनकर्म (इहज) को प्रधान रूप से प्रतिपादित किया है तो दूसरे ने केवल अन्तरंग मन की ही प्रधानता प्रस्तावित है। मग्गिमनिकाय के उपालिसुत्त में यही चर्चा उठाई गई है कि निगण्टु नातपुत्त काय, वचन और मन रूप से तीन दण्ड मानते हैं जब कि बुद्ध ने काय, वचन और मन को तीन कर्म माना है परन्तु दोनों के मतों की उक्तदृष्टि में आलोचना करते हुए यह दिखलाया गया है कि महावीर कायदण्ड को महापापजाल मानते हैं जब कि बुद्ध मनकर्म को। इस प्रश्न में स्पष्ट और कम का एक ही अर्थ समझना चाहिये, परन्तु महावीर के मत में कायदण्ड का ही समस्त तत्कालीन उसे गलत दृष्टि से उपस्थित किया गया है। उपालिसुत्त में यदि हम बुद्ध और उपालि के बीच हुए सम्वाद को सूक्ष्मरूप से पढ़ें, तो महावीर की मायता का यथाथ रूप समझ सकते हैं “बुद्ध ‘चतुससं सत्तं से सत्तं निगण्टु आते आते न्हत्त छोटे छोटे प्राणिसमुदाय का मारता है। इ गण्पति! निगण्टुनातपुत्त इनका क्या फल प्रतीता है।’ उपालि ‘भते, अनजान (अमचेतनिर) का निगण्टुनातपुत्त महापे नहीं मानते, जानकर किये गये कर्म का ही पाप मानते हैं।’ इस संवाद में यह निष्पत्ति निश्चलना सरल है कि मन पूर्वक (जानकर) किया गया कर्म ही पापकर है।

महावीर का यह सिद्धांत कि मनकर्म और कायकर्म दोनों समान रूप से पापजनक हैं, मग्गिमनिकाय के महासच्चमसुत्त से भलीभांति समर्थित होता है। उक्तग्रन्थ में निगण्टुसुत्त सच्चक आनीरन और बुद्ध के मत की आलोचना करते हुए कहा है कि आजीरक तो बाह्यिक भावना में तत्पर है, विचरता है, चित्त

१ मग्गिमनिकाय, चूलसुत्तसंखण्ड ११ व देवदहसुत्त।

२ महावग्ग, सारिपुत्त माग्गल्लान प्रवृत्ति।

की भावना में नहीं, आर बुद्ध चित्त की भावना में लगा रहता है, कायिक भावना में नहीं। उक्त आलोचना से महावीर के मत का निष्कर्ष निकालना कोई कठिन नहीं। महावीर के मत में 'कायन्वय चित्तं होति, चित्तन्वयो कायो होति' अर्थात् काय और मन दोनों की भावना से सुक्ति मिल सकती है न कि केवल काय या केवल मन की भावना से। इसी तरह पाप भी दोनों के संयोग से होगा।

इससे अब हम यह अच्छी तरह समझ सकते हैं कि मन और काय की द्वन्द्वात्मक क्रिया पर नियंत्रण करने के लिए महावीर ने तपस्या के आधार को कायमनोविज्ञानात्मक बनाया और मनोसंवर तथा कायक्लेश को अपने धर्म में महत्त्व दिया। उनका कहना था कि: पुरुष जिन सुखदुःखों का अनुभव करता है वह सब पूर्वजन्म में किये कर्म के कारण ही, उसे बड़वी दुष्कर तपस्या से नष्ट करे और जो अब यहां बचन मन को संवृत कर कर्म करेगा तो भविष्य में पाप न होंगे। इस तरह पुगने कर्मों का तपस्या से अन्त करने पर और नवीन कर्मों को न करने से भविष्य में आश्रव न होगा और आश्रव न होने से कर्मों का क्षय और कर्मों के क्षय होने से दुःखों का नाश तथा दुःखों के नाश से वेदना का नाश और वेदना के नाश से सब पाप जीर्ण हो जावेंगे^१। उनका दूसरा कथन था कि: पूर्व जन्ममें किये गये पापकर्म यदि अविपक्वफल-वाले होंगे तो उनके कारण दुःख वेदनीय आश्रव आते रहेंगे जिनका जन्मान्तर में फल मिलेगा^२। उनका उपदेश था कि सुख से सुख नहीं पाया जा सकता, दुःख से ही सुख मिल सकता है। यदि सुख से सुख मिल सके तो राजा श्रेणिक भी उसे पा सकता है।^३

पालि के सुत्तों से महावीर के क्रियावाद के अतिरिक्त उनके ज्ञानवाद का भी थोड़ा संकेत मिलता है। संयुत्तनिकाय के चित्तसंयुत्त में अपना अभिमत प्रकट करते हुए महावीर ने कहा है कि: "सद्धाय खो गहपति आण एव पणीततर" अर्थात् श्रद्धा से बढ़कर कहीं ज्ञान है। यह कथन जैन ग्रन्थों से मिलता है। जैन दर्शन में ज्ञान को स्वपरप्रकाशक माना गया है और उसे 'सम्यग्ज्ञान प्रमाण' के रूप में भी स्वीकृत किया है।

आचारमार्ग

पालि ग्रन्थों से हमें जैन आचरों एवं मुनियों के आचारविषयक नियमों की भी थोड़ी बहुत जानकारी होती है। इन वर्णनों से मालूम होता है कि निर्ग्रन्थ सम्प्रदाय के नियमों का एक व्यवस्थित रूप था जिनका पालन उस समय एक विशिष्ट वर्ग के लोग करते थे। इतना ही नहीं, भग० बुद्ध ने बुद्धत्वप्राप्ति के पहले जिन साधना मार्गों और नियमों का पालन कर त्याग किया था, उनमें कुछ ऐसे थे जो निर्ग्रन्थ सम्प्रदाय में तब प्रचलित थे और आज भी पालन किये जाते हैं। उदाहरण के लिए मज्झिमनिकाय के महासीहनाद को ही लें। इस सत्र में अचेलक सम्प्रदाय के रूप में जैन मुनियों के कुछ आचारों का वर्णन मिलता है। यद्यपि पालि ग्रन्थों में अचेलक (वस्त्ररहित) का अर्थ आजीवक सम्प्रदाय ही लिया गया है पर जैनागमा को देखने से मालूम होता है कि अचेलक निर्ग्रन्थसम्प्रदाय में भी थे। स्वयं महावीर वस्त्ररहित (नग्न) थे। आजीवक भी नग्न रहते थे। प्रो. याकोबी ने पालि ग्रन्थों में वर्णित आजीवकों के आचारों से जैनाचारों की समानता तथा जैनागमों में वर्णित महावीर और आजीवक नेता मक्खली गोशाल का ६ वर्षों तक निरन्तर साहचर्य देखकर यह निष्कर्ष निकाला है कि आजीवक और निर्ग्रन्थ आपस में एक दूसरे से अवश्य प्रभावित हुए हैं। जैनो की मान्यता है कि भग० महावीर के पहले जैन परम्परा के प्रतिष्ठापक भग० पार्श्वनाथ हो गये हैं

१. चूलदुक्खत्तखन्धसुत्त।

२. अंगुत्तरनिकाय, चतुक्कनिपात, १६५ सुत्त।

३. चूलदुक्खत्तखन्धसुत्त।

जिनके चलाये आचारनिवार के नियम उस समय आजीविका, निग्रथा और वृद्ध के सामने थे। जो हो, पर महासीहना और महासच्चक्र सूत्रा में अचेलका के नाम से जिन आचारों का वर्णन किया गया है वे ही आचार आचाराग, दशदैकालिक आदि सूत्रों में निग्रथा के आचारों के रूप में वर्णित हैं। उन सूत्रों में उनका वर्णन संक्षेप में था है “अचेलक रहना, मुक्ताचार होना (स्नान, दातन नहीं करना, रूढ़े होकर भोजन करना), हाथ चाकर खाना, आदये भद्रन्त। गढ़े रहिये भद्रन्त। ऐसा कोई कटे तो उसे सुना अनमुना कर देना, सामने लाने का हुइ भिक्षा का, अपने उद्दम्य स जनाइ हुइ भिक्षा का ओर दिये गये निमन्त्रण का अस्वीकार, जिस जन में खोई पकी हो, उसमें सीधी दी गई भिक्षा का तथा रल आदि में से दी गई भिक्षा का अस्वीकार, भोजन करते हुए ने में से उठकर एक के द्वारा दी जाने वाली भिक्षा का, गर्भिणी स्त्री के द्वारा दी हुई भिक्षा का और पुण्यो के साथ एकांत में स्थित स्त्री के द्वारा दी जाने वाली भिक्षा का अस्वीकार, कभी एक घर से एक पौर, कभी दो घर से दो पौर आदि भिक्षा लेना, तो कभी एक उपनाम, कभी दो उपनाम आदि करते हुए पद्म उपवास करना, टाढी मृदा का छुचन करना, गढ़े होकर और ऊँड़ु आसन पर बैठकर तप करना, स्नान का सवथा त्याग करने शरीर पर मल धारण करना, इतनी साधनाओं से जाता आना कि जल के या अन्य किसी स्नान का बात न हो, कड़ी टट म गढ़ रूना आदि आदि।”

तपस्या जल साधु जीवन का मुख्य अंग था। उसने फारस जैनमुनि दीपवर्माजी उस नाम की पाते थे। वे लोग तपस्या का आचरण प्रायः रूढ़े होकर (टमटको), आसन छोड़कर (आसन पवित्रता) करते थे। यह तपस्या नहीं बुझकर, तीव्र (निष्ठा) एवं कड़ी (कटुता) होती थी।

चतुर्थमसंवर दीपनिकाय के सामन्तपञ्चसूत्र में निगलनाथपुत्र को चतुर्थमसंवर से संबद्ध लिखा है। महाचतुर्थमसंवर का अर्थ दिया गया है—संवर प्रभु के पानी से संबद्ध (संवरारिज्जितो) सभी पापों से निवृत्त (संवरारिज्जितो) सभी पापों की मुक्ति होने से संबद्ध (संवरारिज्जितो) सभी पाप हानि से मुक्त अनुभव करने वाला—संवरारिज्जितो। पालि का यह चतुर्थमसंवर हम जैनगर्मा के चाट-ज्ञान (चतुर्थमसंवर) की याद दिलाता है जिसका अर्थ होता है चार मन—अहिंसा, सत्य, अचाप और अपरिग्रह। इन चतुर्थमसंवरों का, जैनगर्मा के अनुसार, उपदेश देने वाले भग० पार्श्वनाथ तथा नि भग० महावीर से २५० वर्ष पहले हुए थे। महावीर ने इन चार यामों में एक और याम—ब्रह्मचर्यव्रत—मिलाकर पञ्चमसंवर अर्थात् पञ्चमसंवरता की स्थापना की। पर उक्त पालि सूत्र में चतुर्थमसंवर का जो अर्थ दिया गया है वह परम्परा भ्रान्त एवं अस्पष्ट है। निग्रथ परम्परा के यथाथ चतुर्थमसंवर से भग० बुद्ध या उनकी समकालीन शिष्यमण्डली अच्छी तरह परिचित न रही हो तो बात नहीं। मरिचम निकाय में बृहत्सुखगणिय एवं सयुचनिकाय के गामिणि संयुक्त के आठवें व्रत से मालूम होता है कि प्राश्नातिपात (हिंसा), अदिज्ञान (चारी), कामेषु मिच्छाचार (अब्रह्मचर्य), मुसागा (असत्य) से निरक्त होनेका उपदेश भगवान् महावीर से दत्त था। तथापि इन सूत्रों में उन व्रतों का चतुर्थमसंवर नाम से उल्लेख नहीं किया गया। औदपरम्परा में निग्रथपरम्परा के इन चतुर्थमसंवर पञ्चयामों का एक रूपांतर पञ्चशील एवं दशशील के रूप में प्रतिपादन किया गया है तथा ये उक्त नाम से ही महासंभव गये हैं। महावीर और बुद्ध के समय के चतुर्थमसंवर को जोड़कर जानते अन्वय में पर पीछे उसने अथसुख तात्वा का अपने ग्रंथों में नामांतर देकर जैन परम्परा के अर्थ का भूल गये। मायम होता है कि पीछे जैन पालिग्रंथों का संस्करण हुआ तो उस समय चतुर्थमसंवर का अर्थ देने की आवश्यकता पड़ी और सिद्धी बौद्ध भिक्षु ने अपनी कल्पना में उक्त अर्थ की योजना कर दी। जो हा, पर चतुर्थमसंवर का ठीक अर्थ यहां नहीं दिया गया। कुछ विद्वानों की मान्यता है कि महावीर की अहिंसा की

तर्क एवं दर्शनशास्त्र उन्हीं से सीखा था। आचार्यश्रीचन्द्रगिरि ने प्राप्त हुआ। जिस मुनिचंद्र शिष्य के वचन से इस चरित्र की रचना की गई वे शांतिसूरि द्वारा आचार्यश्री पर न्यायिनी आठ आचार्यों ने भिन्न थे। गुरु स्तुति में उन आठ आचार्यों के नाम ये हैं—१ मण्डनसूरि, २ विजयसूरि, ३ देवेन्द्रचन्द्रसूरि, ४ पद्मदेवसूरि, ५ पूर्णचन्द्रसूरि, ६ जयदेवसूरि, ७ हेमप्रभसूरि और ८ जिनेश्वरसूरि। शांतिसूरि के सम्बन्ध में १७ वीं शताब्दि के दो उल्लेख मिलने हैं जिनके अनुसार आर्यन सात में श्रीमाली कुटुम्बों को श्रीमालनगर में प्रतिष्ठा दिया था।

पिप्पलगच्छी गुरु बड़ा, श्री शांतिसूरि मुजान।

प्रतिष्ठोषिया कुल मातसई, श्रीमालपुर अईटाण्।

(स. १६७२ थिरपुर में राजमागगचित लवकुश गान)

पुण्यसागर रचित अजना मुदगी चौपाई में जोरि स. १६८९ में रची गई, शांतिसूरि के सम्बन्ध में निम्नोक्त विवरण दिया है।

श्रीवड़ गच्छ गुरु गार्ह, शांतिसूरि गणवार।

चक्रेशरी पद्मावती भगती करु वार वार ॥

भगक छेवटण भाखीउ धूली कोट समन।

कुटुम्ब श्रीमाली सात सट, उगारयो गुरु ऐत ॥

भोज चुगरी राज मर, जीत्या बाद विशाल।

शासन जिन सोभाविउ वादी विरुट वेताल ॥

तिण गच्छ पीपल थापीउ, आठ शाखा विलाग।

सबत रुट वावीसड, समइ हुई सुख कार ॥

ते गच्छ दीसई दीपतु, नयर साचोर मभारि।

वीर जिनेश्वरनु तिहा, तीर्थ प्रगट उदार ॥

उपर्युक्त उद्धरण में वादी वेताल शांतिसूरि को पिप्पल गच्छ स्थापक शांतिसूरि से अभिन्न माना है जो विचारणीय है। वादी वेताल शांतिसूरि से थारापद गच्छ प्रसिद्ध हुआ। प्रभावचरित्र के अनुसार स. १०९६ में वादी वेताल शांतिसूरि का स्वर्गवास हो गया था और उनके गुरु का नाम विजयसिंहसूरि था। एक ही नाम वाले समकालीन आचार्यों के सम्बन्ध में भूल या भ्रांति होना सहज है। कुछ बातें एक दूसरे के लिये भ्रमवश लिख दी जाती हैं। श्री मोहनलाल देशाई ने भी अपने “जैन साहित्यनो इतिहास” पृष्ठ २०६ में महाराजा भोज द्वारा सन्मानित वादी वेताल शांतिसूरि को पिप्पलगच्छ का स्थापक व धर्मगुरु लघुवृत्ति का रचयिता माना है। दोनों आचार्यों के समय पर विचार करते हुए यह सही नहीं प्रतीत होता। पृथ्वीचन्द्र चरित स. ११६१ की रचना है। इधर वादी वेताल शांतिसूरि का स्वर्गवास स. १०९६ में हो चुका था। अतः दोनों एक नहीं हो सकते। प्रभावक चरित्र पर्यालोचन में वादी वेताल शांतिसूरि रचित उत्तराव्ययन टीका और तिलक मंजरी टिप्पण का उल्लेख है, पर पाटण भंडार सूची के पृष्ठ ८७ के अनुसार तिलक मंजरी टिप्पण के रचयिता शांतिसूरि पूर्णतल गच्छ के थे। यथा—

श्री शांतिसूरिरिह श्रीमति पूर्णतले (ल्ले) गच्छे वरो मतिमता बहुशास्त्रवेत्ता
तेनामय विरचित बहुधा विमृश्य सन्नेपतो वरमिद बुध टिप्पिन भोः।

प्रभाजकचरित्र म शातिसुरि न ३२ शिष्य जतलाये हैं और उद्धानं मुनिचन्द्रसुरि का पाण्डु म प्रमाण शान्त का अभ्यास कराया था, यह लिखा है। उपर्युक्त पृथ्वीचन्द्र चरित्र भी मुनिचन्द्र के कथन से रचा गया था। यदि वाणी वेताल शातिसुरि का समय १०९६ म हो गया तो वाणी देवसुरि के गुरु मुनिचन्द्र सुरि का उनसे पन्ना विचारणीय हो जाता है। वादिदेवसुरि न प्रवच ने अनुसार उनका समय ११७८ म हुआ था।

वादी वेताल न गुरु का नाम विजयसिंहसुरि था। तब पिप्ल गच्छ न स्थापक शातिसुरि के शिष्य का नाम विजयसिंहसुरि था। इनकी आदि प्रतिक्रमण चूला स ११८३ म रचित है। उसकी प्रशस्ति म सर्वदेवसुरि और श्री नेमचन्द्रसुरि के शिष्य के रूप म शातिसुरि का उल्लेख है। यथा—

श्री सन्वपय सिरी नेमचन्द्र नामयेया भुजीसरा गुणिणे
होता तत्थ पत्था तेसि सीसा मनुमहणा
जे पसमस निवसण मुन्ही दवित्तन वारि वारत्त
कन्ध रक्खण्ण रोहण, खाखी यमिया अभिययायि
सिगिय सति मुणिया तसि सीसेण मद महणाणि
आयरिय विजयसिंहेण, विरहया एस जुजीसि।

१ अजन्तारास की प्रशस्ति के अनुसार पिप्लगच्छ का स्थापना स ११२२ म हुई थी, यह समय विचारणीय है।

२ विजयसिंह सुरि—“नसे रचित आदि प्रतिक्रमणचूला ना उल्लेख ऊपर किया गया है। यद ४५९ श्लोक पारमाण्य की है। स ११८३ के चैन म इसकी रचना हुई। स १४९३ न सल प अनुसार आपन स १२०८ म डीउला न मूलनायक की प्रतिष्ठा ना थी।

३ देवभद्रसुरि, ४ धमराजसुरि, ५ शीलभद्रसुरि, ६ पूणदेवसुरि—इका विगत वृत्तान्त ना नहीं है।

७ विजयनेमसुरि—गुरु माला में इनका “पाददेव पद उदरण” लिखा है।

८ धमदेवसुरि—इन्होंने गार्हिलवाद् न राजा सारगदेव की देरी के प्रमाण म उसने तीन पूज्यम वनलाप, इससे विभविया तामक शागम प्रसिद्ध हुई। भाराउद्र म घुल का राजा बनाया के तीन भय वनला न प्रतिगोत्रित किया। घुल न सरस्वती मह्य बनाया था।

९ धमराजसुरि—इनका द्वाग प्रतिष्ठा मूर्ति पर सन् १३७१ का लक्ष्य प्रशंसित है। इन्होंने मातृ राजा का सपत्ति बनाया।

१० धमराजसुरि—इनका विगत वृत्तान्त अज्ञात है।

११ धमविलकसुरि—इनके द्वारा प्रतिष्ठा प्रतिमा सल स १४३७ का मिलता है।

१२ धमसिंहसुरि—इनका उपदेश से गुरदिय नगर म उन मन्दिर बना।

१३ धमप्रभसुरि—ये विराज का पत्नी सिधिया देवी के पुत्र थे। पल्ल और पय सान्तर न इनकी आचार्यर स्थापना का उत्सव किया। इन्होंने स १४४७ म चन्द्रम मन्दिर की प्रतिष्ठा की। गार्हिलवाद् के राजा सारगदेव के राज्य के ठाकुर साधु के प्रति राय म चन्द्रम मन्दिर म मन्त्री रोमा न कीर प्रभु का जमोसय किया, इस उल्लेख वाणी एक रचना प्राप्त हुई है। मन्त्री हमा द्वाग कलसुर मन्दिरान का भी

उल्लेख है। गृदी नगर में हिंसा निवारण का प्रतिबोध देकर श्रावक बनाये। आपके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमा लेख स. १४७६ तक के प्रकाशित हैं।

१४. धर्मशेखरसूरि—इनके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमाओं के लेख स. १४८८-८९-९७-१५०३-५-९ के प्रकाशित हैं।

१५. धर्मसागरसूरि—आपके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमाओं के लेख स. १५१७-२३-३७ के प्रकाशित हैं। आपके शिष्य विमलप्रभसूरि के पट्टधर सौभाग्यसागरसूरि के शिष्य राजसागर रचित प्रसन्नचंद्र राज रास स. १६४७ थिरपुर और लव-कुश रास स. १६७२ जेठ सुदी तीज थिरपुर में रचित प्राप्त हैं।

१६. धर्मवल्लभसूरि—इनके द्वारा प्रतिष्ठित प्रतिमा लेख स. १५५३ के प्रकाशित हैं।

गुर्वावलि में यही तक की आचार्यों की नामावलि मिलती है। अब अन्य साधनों के आधार से परवर्ती आचार्यों आदि का परिचय दिया जा रहा है।

१७. धर्मविमलसूरि—इनसे प्रतिष्ठित प्रतिमा का लेख स. १५८७ का प्रकाशित है। संभव है यह धर्मवल्लभसूरि के पट्टधर हों।

१८. धर्महर्षनरि—आपके प्रशिष्य से लिखित स. १६७० की प्रति का पुष्पिकालेख जैन प्रशस्ति संग्रह में प्रकाशित है। इनके समकालीन पिप्पल गच्छ के अन्य आचार्य लक्ष्मीसागर का उल्लेख स. १६३९ की प्रशस्ति में मिलता है। इन लक्ष्मीसागरसूरि के समय में ही पुण्यसागर ने नयप्रकाश रास स. १६७७ एव अंजना रास स. १६८९ में रची।

पिप्पलगच्छ की इस त्रिभुविद्या शाखा का प्रभाव साचोर और थिरपुर में अधिक रहा, ऐसा प्रतीत होता है। संभव है वहाँ के भंडारों में कुछ अधिक सामग्री—पट्टावलि व इस गच्छ के रचित ग्रंथ प्राप्त हों।

अब इस गच्छ की अन्य शाखाओं के कुछ आचार्यों के उल्लेख प्राप्त हुए हैं जिन्हें यहाँ दिया जा रहा है।

१. वीरदेवसूरि—इनका प्रशस्ति लेख स. १४१४ का प्राप्त है। आपके शिष्य वीरप्रभसूरि के उल्लेख स. १४५४-१४६१-१४६५ के ज्ञात हैं। इनके शिष्य “हीरानंदसूरि” अच्छे कवि थे। उनके रचित विद्याविलास पवाडो स. १४८५, वस्तुपालतेजशालरास स. १४९४, दशाणभद्ररास, जम्बूविवाहलो, कलिकालरास स. १४८९, स्थूलिभद्र बारहमास प्राप्त हैं। आवू के स. १५०३ के लेख में वीरप्रभ के साथ हीरसूर का उल्लेख है। संभवतः वे हीरसूर आप ही हों।

२. गुणरत्नसूरि—इनके प्रतिमा लेख स. १५०७-१३-१७ के प्राप्त हैं। इनके समय में आणंदमेरु ने कल्पसूत्र व कालिकाचार्य कथा की भास बनाई। प्रतिमा लेखों से आपकी शाखा का नाम ‘तालध्वजि’ व आपके पट्टधर गुणसागरसूरि [ले. स. १५२४, २८, २९] होने का पता चलता है। गुणसागरसूरि के पट्टधर शातिसूरि का स. १५४६ का लेख प्रकाशित है।

इनके अतिरिक्त और भी कई आचार्यों के नाम प्रतिमालेखों में मिलते हैं पर उनकी गुरुशिष्य परंपरा आदि का पता न मिलने के कारण यहाँ उनका उल्लेख नहीं किया गया। वास्तव में यह गच्छ १५ वीं १६ वीं शताब्दि में खूब प्रभावशाली रहा है। फलतः इन दो शताब्दियों के पचासो प्रतिमालेख प्रकाशित मिलते हैं। उनसे उन आचार्यों के समय का ही पता चलता है। विशेष विवरण तो पट्टावलियों के प्राप्त होने से ही मिल सकता है।

१७ वी शताब्दि तक इस गच्छ के आचार्यों एवं विद्वानों ने उल्लङ्घन मिलते हैं। इसने पश्चात् इस गच्छ के आचार्य एवं यतिगण कब तक कौन कौन हुए, इसके जानने के लिये कोई भी साधन प्राप्त नहीं है।

इस गच्छ के विद्वानों के रचित ग्रन्थ बहुत ही थोड़े हैं। जिन चार पांच ग्रन्थकार का पता चला, उनका निर्देश ऊपर किया ही जा चुका है। इतने गीघ काल में इतने आचार्य व मुनिगण हुए हैं। उनका साहित्य अन्त्य ही कुछ विशेष रूप से मिलना चाहिए या समझ है वह इस गच्छ के उपासकों के ज्ञानभण्डारों में पड़ा हो। तथा उन ग्रन्थों की प्रतिलिपियाँ का प्रचार अधिक न हो पाया निम्नसे वे रचनाएँ अज्ञात ही रह गईं।

पिप्पल गच्छ गुम्स्तुति

जज्ञे धीरजिनासुधर्मगणभन् तम्पाथ जम्बूस्तत ।

सख्यानेषु गतेषु सरिषु भुवि श्रीनञ्जशास्त्राभन्त ॥

तस्या चन्द्रबुल मुनी द्रविपुल तमिन् बृहद्गच्छता ।

तनाभूयशस प्रसादितकुडुस्त्रीसर्धदेवप्रभु ॥ १ ॥

धीनेमिच्च द्वामिधसुरिरस्मात् जज्ञे जगत्त्रेनचकोरचद्र ।

चारित्रलक्ष्मीललितागहार मौष चापोरुशुभानुकार ॥ २ ॥

बादीद्र कविपुङ्गवैस्तिलक सत्कीर्तिली(ला)सर ।

फोड्फोड्दशपसन्नममहो चारित्रचूडामणि ॥ ३ ॥

नयावुद्धतभाजन स भगवान् श्रीशातिसुरिप्रभु ।

पृथ्वीचन्द्रचरित्रसप्रमनरो यो निश्चरतोत्सव ॥ ४ ॥

भीममहेन्द्रो विजयाल्लसिहो देवेन्द्रचन्द्र शुचिपद्मदेव ।

शीपूर्णचन्द्रो जयदेवसुरि हेमप्रभो नाम जिनेश्वरस्य ॥ ५ ॥

सिद्धभावकरारिते निरुपमे श्रीनेमिचैत्ये पुरा ।

पृथ्वैरष्टगुणा निरुपदे सम्थापयाचमिरे ॥

भीमत्पिप्पलगच्छनायक तथा विनाय होरायल ।

निगम्यता भुवि शातिसुगिरुय कुन्तु यो मगलम् ॥ ६ ॥

चक्षेत्रश्वरी यस्य पुषोप पृथा सिद्धो भवद् यस्य गिरा नमस्य ।

श्रीवृक्षगच्छाम्बरसतपति श्रीशातिसुरि सुगुह्यभूत् ॥ ७ ॥

तदनु मन्नुहता शासना शोतमारी, जयति त्रिजयसिंहसुरि भूमिनिष्ठ ।

सजलफलविधात सयमासिप्रहरीरुद्रतमुत्तपानं मय कर्षकभानु ॥ ८ ॥

तत्पत्रपत्रेहृदयहृत् श्रीदेवभद्रो गुणशृङ्गगज ।

उग्रास य सज्जनमानसेषु निदृषणखेचितगुह्यपत्त ॥ ९ ॥

तदन्तर निर्गमिमोदमल्ल श्रीधर्मघोष सुगुह्यारीयान् ।

मध्यापरेण तु नीयमान सक्त या धार्मिकलान्तमक ॥ १० ॥

सच्चन्द्रस्यानि तस्य पट्ट कभूतुदाचार्यतां गणेशी ।

श्रीदीक्षभद्र प्रथम प्रवीण सुरिस्तत श्रीर पूषणदेव ॥ ११ ॥

विजयसेनगुरुस्तदनंतर विजयते वसुधातलमडनः ।
 निवड्कर्मरिपून् समसायकैरपजहार विकारविरागवान् ॥ ११ ॥
 भवत्रय यः कलयाचकार जानोदधिगातमवद्रणः ।
 नरेन्द्रसामन्तसहस्रवद्यः श्रीधर्मदेवो जयताद्रणेशः ॥ १२ ॥
 तच्च.. मुखो वृतस्य पद्मः चतुर्दशीपक्षविचारदक्षः ।
 समग्रसिद्धातविलासवेदी श्रीधर्मचन्द्रो जयताद्रगता ॥ १३ ॥
 तत्पद्मशैलेन्द्रमृगेन्द्रतुल्यः श्रीधर्मरत्नसुगुरुश्चकारि ।
 महाव्रतैः पञ्चभिरेव योसौ पञ्चाननत्वं विभगवभूव ॥ १४ ॥
 स्तुति गुरुणा सुगुरौर्गुणा द्विनोदये यः पठति प्रमोदात् ।
 तस्यानिशं भक्तितरगभाजो लब्धिविशांशो परिभ्रमणी स्यात् ॥ १५ ॥
 इति श्री गुरुस्तुति समाप्तः ॥

२

पीपल गच्छ गुरु विवाहलु

पास जिणिदि पसाउ कीउ, धरिणिदि जस आपिय जान । त्रिहुं भव सुद्धि इम जाणीए ।
 पीपल गच्छि सत्तिय, सरसति सतगुरु सकति वखाणीइ ए ॥ १ ॥
 सारग राय सुपरि कहीय, त्रिहुं भवंतर धर्मदेवसूरि ।.. त्रिहुं भव सुद्धि०
 सोल कला धर्मचंद्रसूरि, सवपति कीधउ मोख नरिद ।...त्रिहुं भव सुद्धि०
 आठ महासिध प्रगट हूय, तप तेज तरणि धर्मरत्नसूरि । ..त्रिहुं भव सुद्धि०
 धरमतिलकसूरि गुरुतिलको, तिहुयाणि मोहिओ वारिण रसाल । ..त्रिहुं भव सुद्धि०
 अनागत बुद्धि धर्म सिंघसूरि, शूदियनयारि प्रसाद मडाविय । . त्रिहुं भव सुद्धि०
 थिरराज सिरियाएविसुत बाधव, सहि जयवत रवितलि । त्रिहुं भव सुद्धि०
 पाल्ह पेथ सौदागए, ठविय पाटसिरि धर्मप्रभसूरि । त्रिहुं भव सुद्धि०
 सतितालइ श्रीसघ सहितो, देव चद्रप्रभ प्रतिकराविय । . त्रिहुं भव सुद्धि०
 भविक त्रिभविआ गुरु नमउ, जिम मन वछित पामउ नवनिहि ।.. त्रिहुं भव सुद्धि०
 ॥ इति गुरु वीवाहलु समाप्त ॥

३

गुरुतु धूल

स्वामिणि सरसति वीनत्र तुअप्रति, देवीय दइ इति विपुलमति ।
 भाव उपत्र चित्ति, सगुण गणवर भत्ति, भणिम भोलिम भविशण सुणउ ए ॥
 सवि सुणउ भविशण भणिम भोलिम, भत्ति चित्ति निरतरो ।
 सिद्धन सारविचार ससइ, सवे मजइ मनिवगे ।
 नव तत्त नव रस रणि रसना, वयणिवाणी जम तणी
 दिणिदिणिहि दहदिशि किन्ति अहनिशि, तू पसाइ स्वामिणी ॥ स्वा० ॥ १ ॥

पीपलगच्छ गुर गरुग्रओ गणन, श्रीधर्मनगरि हऊया प्रसर ।
 विमया मुदि न गुरिजगि मालीउ, नगीउ प्रग्न प्रमाण पहु ॥
 पहु प्रग्न दाखिन मय भागिन, राउ सारग दे तणा ।
 अनेकि नेकि प्रमाण पवड़ी, भणू जेता गुण घणा ।
 श्रीधर्मचन्द्रह चयम जगि, माइतिमर निहण्णा ।
 तस पाणि धम्महगरि रयणह, च्छ पीपल मटणा ॥ पीपल ॥ २ ॥

य(१३)खर प्रणीत पयासीय, धम्म धमतिलङ्गुरि हरिवर ।
 तस तण्णद अनरमि श्रीधर्मसघ हरि तामपाटि श्रीधर्मप्रभगा ।
 तग पाणि धर्मप्रभहरि, गुर वर टामि गृही सोहण ।
 अनय यय चन सल, खानद ताइ प्रति पडिनेहण ।
 गण्य गुर पत्तल तत्तह, सान भणू निरतगे ।
 कन्तुरि गगर वगु चरनि, धुन चैनद यणनरो ॥ यणवर ॥ ॥

नन्दतु दण शासणि सोहण, मोण्ड मण्ण भविदण तणा ।
 सङ्गल कला सपन मुनि मुन, मदिर महिमानिधान न ॥
 नरतिगुण मुन मन्मि मदिर, चतुर गुर दया पुरे ।
 विनेह विनय निचान वक्ता, न कोद समवाणि तररा ॥
 समानि मुत्तनधि शाक नाम, घण्ड उ गुरु गुणतथा ।
 समित्त मत प्रति सरि सङ्गर, तणि तणि नरनत ॥ नरनतु ॥ ॥ ४ ॥

॥ इति गुर उ अता समाप्त ॥ छ ॥

६

पापल गन्ध गुणावलि-गुरहमान

गौरजितसर पाय, समरीय नरतति कामिणीय ।
 नगणि, मुगुरर राय, पीपरा गन्ध अलङ्करण ॥ १ ॥
 चन्द्र गच्छि मुविमाल सतिशर गुरु वण्णाण ।
 निम्मल कीर्ति माल, जगि सरराचर लहलदण ॥ २ ॥
 नलद गल गोपाता, स्मृतिगुरि नमु पय्दु जग ।
 नतउ दूमम बाहु, निचयसमट गुर तागु पने ॥ ३ ॥
 धमजिउयु नणि कीउ, दूमम टल नउ गिगोणीउ ।
 निचयसिंह गुर लीउ, मुगुर सरर - गि गालनत ॥ ४ ॥
 तागणि देन भट्ट, गुर राउ प्रउरीण ।
 गन्ध मुगुरहसट, मानमहानि अगन ॥ ५ ॥

धर्मघोष सूरि राउ, धरम माग प्रकास करो ।

प्रह ऊठी गुरु पाय, पणमउ भविषा एक मनि ॥ ६ ॥

अविचलु जिणवर धम्म, अविचलु सज्जम भरु लियउ ।

धम्मघोष सूरि जम्मु, धनु धनु महि मंडलि भणउ ॥ ७ ॥

तसु पटि गद्वअ प्रमाणु, सीलभद्र सूरिहि खणु ।

अकल अगजिय माण, पूर्णदेवसूरि वरणीए ॥ ८ ॥

विजयसेन सूरि जाणि, पासदेव पट उद्वरण ।

महिमा मान प्रमाणि, महिमडलि महिमागलउ ॥ ९ ॥

धनु धनु धर्मदेव सूरि, सारंग रा प्रतिबोधित ।

ऊगमतइ नितु सूरि, सुहगुरु नितु नितु पणमीए ॥ १० ॥

त्रिनि भव सारंग राय, देवाएसिहि गुरि कहीय ।

धूयल जग विक्खाय, पड़िवोही त्रिनि भव कहीया ॥ ११ ॥

धूयल राणि कीधु, थाराउद्रे वर नयरे ।

उत्तिम जगि जस लीडु, सरसति मंडपु कारविउ ॥ १२ ॥

गोअम गुरु निसकु, धर्मदेव सूरि अवतरिउ ।

तसुपटि गयण मयंकु, धर्मचंद्र सूरि गुरु खणु ॥ १३ ॥

मयण महा भइ माण, लीला दूसमि निरजिणीउ ।

धरम रत्न सूरि जाणु, धम्म धुरंधर अवतरिउ ॥ १४ ॥

धर्म तिलक सूरि धीरु, पीपल गच्छुह मडणउ ।

मोह मयण भइ वीरु, जीतउ लीला बाहुवले ॥ १५ ॥

धरमसिंह सूरि सीहु, विसम महाभइ वसि करण ।

धरम काज धुरि लीह, लहइ वीरु कविता गुणिहि ॥ १६ ॥

तसुपटि महियलि भाणु, धर्मप्रभसूरि गुरु गरुओ गुणि ।

आगम छुद प्रमाण जाण, राउ जयवतु जगे ॥ १७ ॥

सुललित वाणि खालु, धर्मशेखर सूरि गुरु पवरो ।

नामिहि ऋषि विसालु, जगि जयवंता जाणीइ ए ॥ १८ ॥

राय राणा दीइ मान, गरुआ गुरु गुण गाईइ ए ।

पार न लाभइ जान, धर्मसागर सूरि धर्म निषे ॥ १९ ॥

महिमावत अपार, श्री धर्मवल्लभ सूरि जगि जाणीइ ए

ज्ञान तणउ मंडार, बालापणि पट ऊधरउ ए ॥ २० ॥

गुण गण खण विशाल, गुरुह माल भवियण सुणउ ।

उम्मूली मोह जाल, भव समुह लीला तरउ ॥ २१ ॥

वीर जमोत्सव में

जिणवर जमि करइ सोमाइ, तह नइ रागइ देनि अचाइ ।
पीपल गच्छ परधान सुणीबइ, श्री धम्मप्रभ खरि प्रणमीजइ ॥ ५ ॥
देसाहि न अति साइस धीरो, श्री सारगदेव गुण गम्भीरो ।
कल्पज्जावइ साइसधीरो, देधु मनी अति खविचारो ॥ ६ ॥

५

वीरजन्माभिषेक

सौधम्मजासी करदो विमान द्वात्रिंशलत्ताधिप समाना ।
सौधम्मनामा हरिराजगाम श्रीवीरजमोलवकर्तुक्काम ॥ १ ॥
अपूर्वसम्मद पूव दिवपति पूवदिम्मुर ।
स्नानसिंहासन भेजे राज प्रोढीदुत्तप्रभु ॥ २ ॥

अहो भविक लोको ! धम्म प्रभावको द्वात्रिंशत्तपालकु सारधानतया समाकण्यता 'अहो भविक लोको पुण्य प्रमानु ! सावधान धिका साम ॥ हु सौधम्मइ देवल्लोकि । सौधम्मइतसि विमानि जनीस लाए विमान तणइ परिवारि अनेकि देव देवागना तेहे परवसु हुतु । इणइ भरतखेनि मध्यम राडि गोहिलवाडि देखि राजि श्री सारगदेव तणइ राजि । ठाडुर साधु तणइ प्रतिराजि आठमा तीर्थंकर श्री चन्द्रप्रभस्वामि तणइ धुरनि । श्री धम्मप्रभसूरि तणइ कल्पि वाच्यमानि मनीश्वर हेमा तणइ उपरोधि चरम तीर्थंकर श्री महावीर तणु जम जाणी महाच्छव करिवा आया छु ॥ छ ॥

इशानवासी वर इन्द्रराजधुर्भुज, शलधृतौ करौ च ।
वृषेण आगो वृषगहनश्च देवे वृत पुष्पकमास्थितोऽं ॥ १ ॥
इहातरे घोपनिनादोषितो धृतो निमानैरिह चागतोह ।
सरयेय लख्ये किल अष्टविंशति समागतो वीरमहोत्सवेन ॥ २ ॥
ईशानकर्त्तादुत्तीर्थे तिर्थे दन्तिणमना ।
एत्य नदीश्वर दक्षैराना रतिकरे गितौ ॥ ३ ॥

अहो धानका पुण्यप्रमानका सकलकल्याणकारका सारधानतया श्रूयता । अहमीशानदेवल्लोको तउ अष्टाविंशति निमान लक्षैरिह वीरमहोत्सवेन गुदिसया समागतो वर्त्तमानहे ॥ अहो धानकु पुण्यप्रमानकु सकल कल्याणकारका सावधान धिका सामलु । हु ईशान देवल्लोको तउ अठवीस लाए निमान तणइ अधिपति स्वामी । शलपाणी वृषमगहन हुतउ । महानोया धपा तणइ निनादि करी । पुष्पविमानरुद ईशान कल्पतु दक्षिण िशिइ उत्तरो नदीश्वर तणइ मामि आनी गुहिलवाडि देखि राज श्री सारगदेव तणइ राजि ॥ १ ॥ छ ॥

सन्तुक्ताधिपति सुरेन्द्र समागतो जममहोत्सवाय ।
महच्चमत्ताभिरभार गयुत सुगयुरै कंचनचूल्किवाया ॥ १ ॥

आगाढादशमिल्लै. वृतो वैमानकः सुगैः ।

सनत्कुमारः सुमानो विमानस्थः प्रभो पुरः ॥ ७ ॥

अहो मविक लोको धर्मार्थमार्थको द्वादशत्रत पालकः सावधानतया श्रूयता । अहो । पुरयप्रभावकु
श्रावकु सावधान थिका साभलउ । हुवार लक्ष विमान तणउ अविपति स्वामी अनेकि देव देवी तणे परिवारि
परिवर्यउ हुंतउ ईणइ जंबूद्वीप दक्षिण भरताद्धि मधिमग्वडि गोहिलवाडि देशि राज श्री सारंगदेव
तण गजि ॥ १ ॥ छ ॥

माहेन्द्राधिपतिः सुरामुग्रतो ससेव्यते स्वर्गम् ।

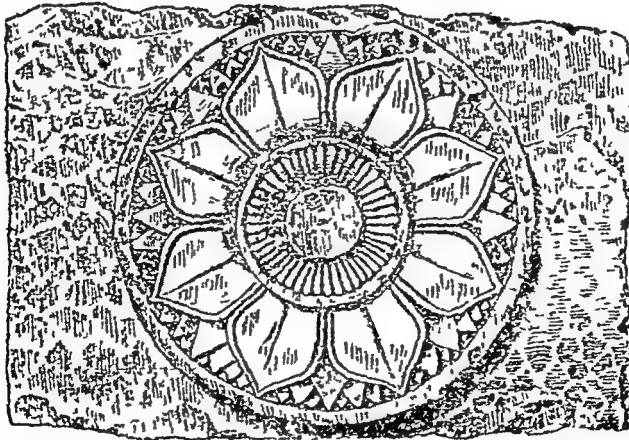
लक्षाद्याविप सश्रितो सुखधू सवीज्यते...चारै ॥

इत्थ वीरमहोत्सव च विधिना ज्ञात्वा हरि सस्मृत् ।

श्रीवत्साकित नाम देवसदन हेम विमानं श्रित ॥ १ ॥

माहेन्द्राष्ट विमाने लक्षैर्युक्तो महर्द्धिभिः ।

श्री वत्साख्य विमानेन प्रभो रम्यगर्णमागतम् ॥ २ ॥

संस्कृति निर्माता युगादिदेव

श्री शantilाल खेमन्द शाह, बी ए

भारतीय संस्कृति म भगवान् ऋषभदेव का स्थान अगोचर है। जगल म भगल कर मानव का उद्धाने मानवता की सम्पत्ता प्रदान ना। पशुसमापत्त विषयसुप्त और पट फटाने म ही अपने को उदात्त मानने वाले मानव को आत्मा के अमर खाने का पता उद्धाने बताया। संस्कृति की उन्होंने एक ऐसी मजबूत नींव डाली कि उस पर युगयुग तक सम्पत्ता का प्राप्ति रस्ता हो सना। फलतः तत्पश्चात् ही सुधा उद्धाने नहीं बरखाइ, प्रत्युत 'नरहर' को भी उद्धाने प्रधानता दी। व्यनहार की सपूर्ण उपज्ञा कर करे निश्चय की ज्ञाते करनाराता का यह भलीभांति समझना चाहिए कि निश्चय को संपूर्णतया समझनेवाले एक महान् मानव ने ही नरहर का निर्माण किया है।

सत्र धर्मों की जड़ तो एक ही है, हर पथ उसकी एक एक टाली है। यह जड़ है ऋषभदेव। दुनिया न सार धर्म, धर्म, 'नरहर', ज्ञान, ध्यान, रीति, नीति व वे निर्माता हैं। उह अपनाकर हम अलग अलग नाम देते हैं, निन्दु बलु तो वही है।

वैदिक लोग निम्नु के चौबीस अवतार मानत हैं। उनम आन्वों क्रम ऋषभदेव का ही है। इस आठन अवतार म उद्धाने परमहंस का भाग बताया। उनके पिता का नाम नाभि राजा और माता का नाम मरुदेवी लिखा है। भागवत व पंचम स्कंध म बड़े विस्तार के साथ ऋषभदेव का जीवन है। ऋषभदेव का उपदेश भी हम तीर्थंकरा व उपदेश-सा मालूम होगा। रणेगुणी लागी को मोक्षमार्ग बताने के लिये यह अवतार है। नगरपुराण के भगवतार नामक चौदह शतक म वना है।

कुलादिवीज सर्वगा, प्रथमा निमलवाहन ।

चक्षुष्मान् व यशस्वी चाऽभिचद्राऽप्यप्रसेनजिन ।

मरुदेवश्च, नाभिः, भगते तुलसत्तमा ।

अष्टमो मरुदेवा तु नाभेनात उन्म ॥

भागवतपुराण म सात कुलर्गा के स्थानपर सात अवतार की कल्पना कर आठन अवतार व रूप म ऋषभदेव को माना है।

जगल में भगल

जगल म रहनेवाले, पड़ पाधापर जीवन नसर करन वाले मानव का अस्ति, मस्ति और कृति का महत्व समझकर सम्पत्ता व भागपर लावेवाले ऋषभदेव हैं। कृतिप्रधान भारतवर्ष के उद्धार का माग उद्धाने उस काल म समभाषा जन नैसर्गिक कामधृति और उत्तरभरण के सिनाय आत्मी कुछ सोच ही नहीं सकता था।

दिन न दिन पैड़ घटने लग। फला पर निर्गोह होना मुश्किल मालूम होन लगा। जगली पशुआ के कारण जीवन न सरक्ष्य न था। सुगल पैना होता था निमग काल और बालिश होते थ। जनानी म वही पति पत्नी उन सतान पैना करते थे। वे ऋषभदेव थे कि बिहाने प्रथम रत्नविधि का निर्माण किया। लग

अर्थात् विषय वासना का नियमन ही नहीं किन्तु लग्न यानी दो जीवों की परस्पर कल्याण के निमित्त समर्पण की भावना । विवाह प्रथा का प्रारम्भ तभी से हुआ ।

खेती का महत्त्व बैल पर निर्भर है । ऋषभदेव ने यह बात स्पष्ट कर जनता को वृषभ का महत्त्व समझाया । बैलों को नष्ट होने से बचाया । इसीसे सम्भवतः लोगों ने उन्हें वृषभदेव-ऋषभदेव-के नाम से पहचाना ।

जब लोगोंपर सक्कों की परंपरा आने लगी, तब विकर्तव्यमूढ़ बनी हुई जनता ने अपनी इच्छा से अपने लिये ऋषभदेव को राजा चुना । राजा बननेपर व्यक्ति संपूर्णतया प्रजा का सेवक बनता है, यह बात ऋषभदेव ने सिद्ध की । 'हा' कार 'मा' कार और 'धिक्' कार की नीति का अंकुश अब जनता पर न रहने के कारण राजदंड द्वारा उन्होंने लोगों के दुस्मनों का दमन किया । कुम्भकार, लुहार, चित्रकार, जुलाहा, और हजाम इन पाँच कारीगरों की सृष्टि की । पुरुषों की ७२ कलाएँ, स्त्रियों की ६४ कलाएँ और ब्राह्मी प्रमुख १८ लिपियों उन्होंने प्रचारित कीं ।

इस प्रकार जब लोग सुख चैनसे जिंदगी बसर करने में समर्थ हुए, तब उन्होंने आत्मज्ञान की ओर जनता को खींचा । धुनके पुत्रों में सबसे बड़ा भरत था और अन्य १०० पुत्र थे । ब्राह्मी और सुंदरी ये दो कन्याएँ थी । राजभार उनपर डालकर वे मुनि बने । मुनि बनने के लिये आसक्ति तोड़ना जरूरी है, इसलिये उन्होंने "वरसीदान" दिया । एक वर्ष तक याचकों को सतुष्ट करनेवाला महान् दान देने के पश्चात् वे मुनि बने । कितने ही राजा, सामंतादि उनके साथ मुनि बने । मुनि के महान् उग्र यम नियमों के पालनमें उन्हें एक वर्ष तक शुद्ध आहार न मिल सका । अन्त में वैशाख शुद्ध ३ के दिन उनके प्रपौत्र श्रेयासकुमार ने हस्तिनापुर में उन्हें इक्षुरस देकर पारणा करवाया । पूर्णज्ञान का साक्षात्कार पाने पर समोवसरण में जब वे विराजमान हो उपदेश देते थे तब चारों ओर के लोगों को वे हमारी ओर मुख कर ही बोल रहे हैं, ऐसा प्रतीत होता था । इससे ही चतुर्मुखी ब्रह्म के रूप में लोग उन्हें मानने लगे । अष्टापद पर्वत के ऊपर उनका निर्वाण हुआ । यह वही पहाड़ है जिसे लोग कैलास भी कहते हैं । उसके ऊपर निर्मित ऋषभदेव के स्मारक की रक्षा के लिये भरत चक्रवर्ति ने आठ सीढ़ियाँ बनवाई, इसलिये उसे अष्टापद कहते हैं ।

आज के बहुत से देशों के नाम ऋषभ देव के पुत्रों के नाम पर से ही हैं ।

ऋषभदेव आदिम तीर्थंकर थे, इसी लिये 'आदिम' के नाम से आदि पुरुष को लोग पहचानते हैं ।

सूर्यवंश की उत्पत्ति इन्हींसे है—

ऋषभदेव
|
भरत
|
सूर्ययशा

चंद्रवंश की उत्पत्ति भी इन्हींसे—

ऋषभदेव
|
बाहुवली
|
चंद्रयशा

तापसों की उत्पत्ति

जब ऋषभदेव का एक बप तक शुद्ध आहार न मिला तब उनसे साथ के दीक्षित सामतादिकों ने कष्ट, फलादि पर निर्वाह करना शुरू किया, यहाँ से ही तापसा की परंपरा चली।

ब्राह्मणों की उत्पत्ति

भरत राजा ने चन्मर्ति उनसे के लिये भाइयों पर आक्रमण किया। माइ ऋषभदेव के पास गये। योगीश्वर के पास थे भी योगी गने। शरमिदा उनसे भगत भाइयों से जमा मागने और उनसे ग्रन्थपान देने गया। “साधु को अपने लिये घना हुआ अन्न और राजपिंड त्याग्य है” यह ऋषभदेवनी से सुनकर उसने सुत्राणां को (शुद्ध आचार विचारज्ञानी लोगों को) जिमाना शुरू किया। वे हमेशा भगत को आशीर्वाद से साधन करते “जीतो भगन्। वधते भय। तस्मात् मा हा, मा हन।” “मा हन” का उपदेश देनेवाले ये माद्वन या ब्राह्मण गने। उनके लिए इतर शब्द बुद्धिमान्ता भी अनुयोग द्वार म है।

यक्षोपनीत की उत्पत्ति

राजमोहनलाल म भोजन करनेवाला की सख्या दिन न दिन बढ़ने लगी, तब भरत राजा ने कानिशी रत्न से ‘दशन-ज्ञान-चरित’ ये रत्नययी की निशानी के रूप म तीन रेखाएँ की। कानिशी रत्न के अमान से रत्नयशा ने सोने की, नाद म चद्रयशा ने रूप की जनेऊ कपाड़ जो आज सुन की गती है।

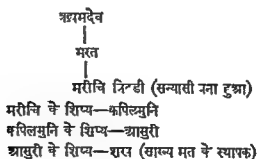
वेदों की उत्पत्ति

शानी माइया ने ऋषभदेव की बाणी को गुँथकर चार वेदा की रचना की—१ ससार दशन, २ सस्थानपरामश, ३ तत्त्वावगोध, ४ विद्याप्रगोध। कालानुक्रम से ८ वे तीर्थकर के बाद जीर्वाहिसा से युक्त नये वेदा की रचना की गई।

अग्निहोत्री और अग्निपूजा

“अग्निमुखा वै देया” यह श्रुति ऋषभदेव के निवाण के बाद प्रचलित हुई, कारण उनकी चिता को अग्नि लगाने का सम्मान अग्निबुमार देव को मिला। इस वक्त उस चिता म से अग्नि लेनेवाले ब्राह्मण अग्निहोत्री बदलाये। उस अग्नि को कायम रखकर उसे पूजने लग। अग्निपूजा का यही रहस्य है।

साख्यमत

अरबस्तान में मूर्तिपूजा

हजरत पैगम्बर के जीवन में हम पढ़ते हैं कि काय के मन्दिर में ३६००० मूर्तियाँ पूजी जाती थी। सशोधक करते हैं कि मूर्तिपूजा जैनियों से प्रचलित है। ऋषभदेव के पुत्र बाहुवली तन्त्रशीला के राजा थे। ऋषभदेव ने उस तरफ विहार किया हुआ है। 'उन्लाम' शांति का पर्यायवाची है। ७ चांदताग का चिह्न मिट्टिशिला के रूप में जैन हमेशा मानते हैं। मद्रासरीफ के किसी क्षेत्र में जीवन्मिता की मनाई है।

महादेव

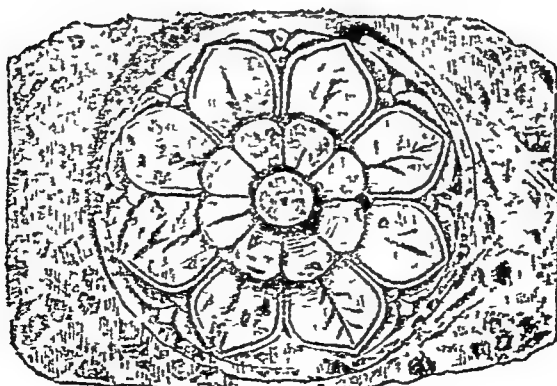
महादेव की मान्यता के बारे में तथा स्वल्प या चरित्र के बारे में जो पुगणों में बताया है उनका समन्वय करना बड़ा कठिन है। नन्दिकेश्वर की उत्पत्ति भी विस्मय पैदा करती है। क्या ऋषभदेव ही महादेव के रूप में तो नहीं मान जाते होंगे? वृषभ पर महादेवजी बैठते हैं इसमें भी शायद यही अर्थ तो नहीं अभिप्रेत होगा? आचार्य मानतुग ठीक ही कहते हैं—

“बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिवोधात् ।

न्व शङ्करोऽसि सुवनत्रयशङ्करत्वात् ॥

धाताऽसि धीरगिवमार्गविबोर्विधानात् ।

व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुनरोत्तमोऽसि ॥”

स्याद्वाद पर कुछ आक्षेप और उनका परिहार

श्री मोहलाल मेहता, एम ए, शास्त्राचार्य

स्याद्वाद के वास्तविक अर्थ की उपज्ञा कर रहे बड़े गणितिक भी उस पर मिथ्या 'पागल लगान से नहीं चूने। उन्होंने अज्ञातवश ऐसा किया था जानकर, वह कटना कठिन है। कैसे भी किया हो, चित्तु किया अत्यर्थ। गौड विद्वान् धर्मकीर्ति ने स्याद्वाद को पागलों का प्रलाप कहा और जैना का निलज्ज नमश्च। शान्तरहित ने भी यही बात कही। स्याद्वाद जो कि सत् और असत्, एक और अनेक, भेद और अभेद, सामान्य और विशेष जैसे परस्पर विरोधी तत्त्वों का मिलाता है, पागल-बन्धि की गीमस्ताइट है। इसी प्रकार शक्राचार्य ने भी स्याद्वाद पर पागलान का आरोप लगाया। एक ही श्वास उष्ण और शीत नहीं हो सकता। भेद और अभेद, नित्यता और अनित्यता, यथायथा और अयथायथा, सत् और असत् अथवा और प्रमाणा की तरह एक ही काल में एक ही उरु में नहीं रह सकते। इस प्रकार के अनेक आरोप स्याद्वाद पर लगाए गए हैं। अब तक जितने आरोप लगाए गए हैं अथवा लगाए जा सकते हैं, इस लेख में उन सब का एक एक करके निराकरण करने का प्रयत्न किया जाएगा।

१. निधि और निषेध परस्पर विरोधी धर्म हैं। जिस प्रकार एक ही वस्तु नील और अनील दोनों नहीं हो सकती क्योंकि नीलत्व और अनीलत्व विरोधी गुण हैं, उसी प्रकार निधि और निषेध परस्पर विरोधी होने के कारण एक ही वस्तु में नहीं रह सकते। इसलिए यह कहना विरोधात्मक है कि एक ही वस्तु भिन भी है और अभिन भी है, सत् भी है और असत् भी है, वाच्य भी है और अवाच्य भी है। जो भिन्न है वह अभिन कैसे हो सकती है और जो अभिन्न है वह भिन्न कैसे हो सकती है? जो एक है वह पक्ष ही है, जो अनेक है वह अनेक ही है। इसी प्रकार अन्य धर्म भी पारस्परिक विरोध सहन नहीं कर सकते। स्याद्वाद इस प्रकार के विरोधी धर्म का एकत्र समर्थन करता है, इसलिए वह सदोष है।

यह दोषारोपण मिथ्या है। प्रत्येक पक्ष अनुभूति के आधार पर इसी प्रकार का निद होता है। एक दृष्टि से वह नित्य प्रतीत होता है और दूसरी दृष्टि से अनित्य। एक दृष्टि से एक मालूम होता है और दूसरी दृष्टि से अनेक। स्याद्वाद यह नहीं कहता कि जो नित्यता है वही अनित्यता है, या जो एकता है वही अनेकता है। नित्यता और अनित्यता, एकता और अनेकता आदि धर्म परस्परविरोधी हैं, यह सत्य है। चित्तु उनका विरोध अपनी दृष्टि से है, वस्तु की दृष्टि से नहीं। वस्तु तो दाना का ही आश्रय देती है। दोनों की सत्ता से ही वस्तु का स्वरूप पृथ होता है। एक के भी अभाव में पक्ष अधूरा है। जब एक वस्तु द्रव्य दृष्टि से नित्य और पक्ष दृष्टि से अनित्य मालूम होती है तो उसमें विरोध का कोई प्रश्न ही नहीं है। विरोध कहा जाता है जब विरोध की प्रतीति हो। विरोध की प्रतीति के अभाव में भी विरोध का कल्पना करना सत्य का चुनौती देना है। जैन ही नहीं, गौड भी चित्रज्ञान में विराग नहीं मानते। जब एक ही ज्ञान में चित्रण का प्रतिभा हो सकता है और उस ज्ञान में विरोध नहीं होता तो एक ही पक्ष में दो विरोधी धर्मों की सत्ता

मानने में क्या हानि है ? नैयायिक चित्रवर्ण की सत्ता मानते ही हैं। एक ही वस्तु में सकोच और विकास हो सकता है, एक ही वस्तु रक्त और अरक्त हो सकता है, एक ही वस्तु पिहित और अपिहित हो सकता है। ऐसी दशा में एक ही पदार्थ में भेद और अभेद, नित्यता और अनित्यता और एकता और अनेकता की सत्ता क्यों विरोधी मानी जाती है, वह समझ में नहीं आता। इसलिए स्याद्वाद पर यह आरोप लगाना कि वह परस्पर विरोधी धर्मों को एकत्र आश्रय देता है, मिथ्या है। स्याद्वाद प्रतीति को यथार्थ मान कर ही आगे बढ़ता है। प्रतीति में जैसा प्रतिभास होता है और जिसका दूसरी प्रतीति से खण्डन भी नहीं होता, वही निर्याय यथार्थ है—अव्यभिचारी है—अविरोधी है।

२. यदि वस्तु भेद और अभेद उभयात्मक है तो भेद का आश्रय भिन्न होगा और अभेद का आश्रय उससे भिन्न। ऐसी दशा में वस्तु की एकरूपता समाप्त हो जाएगी, एक ही वस्तु द्विरूप हो जाएगी।

यह दोष भी निराधार है। भेद और अभेद का भिन्न भिन्न आश्रय मानने की कोई आवश्यकता नहीं। जो वस्तु भेदात्मक है वही वस्तु अभेदात्मक है। उसका जो परिवर्तन धर्म है, वह भेद की प्रतीति का कारण है। उसका जो प्रौढ्य धर्म है, वह अभेद की प्रतीति का कारण है। ये दोनों धर्म अखण्ड वस्तु के धर्म हैं। ऐसा कहना ठीक नहीं कि वस्तु का एक अंश भेद या परिवर्तनधर्म वाला है और दूसरा अंश अभेद या प्रौढ्यधर्मयुक्त है। वस्तु के टुकड़े टुकड़े करके अनेक धर्मों की सत्ता स्वीकृत करना स्याद्वादी को इष्ट नहीं। जब हम वस्तु को सकोच और विकासशील कहते हैं तब हमारा तात्पर्य एक ही वस्तु से होता है। वही वस्तु सकोचशाली होता है और वही विकासशाली। यह नहीं कि उसका एक हिस्सा सकोचधर्म वाला है और दूसरा हिस्सा विकासधर्म वाला है। वस्तु के दो अलग अलग विभाग करके भेद और अभेदरूप दो भिन्न भिन्न धर्मों के लिये दो भिन्न भिन्न आश्रयों की कल्पना करना स्याद्वाद की मर्यादा के बाहर है। वह तो एकरूप वस्तु को ही अनेकधर्मयुक्त मानता है।

३. वह धर्म जिसमें भेद की कल्पना की जाती है और वह धर्म जिसमें अभेद स्वीकृत किया जाता है—उन दोनों में क्या सम्बन्ध होगा ? दोनों परस्पर भिन्न हैं या अभिन्न ? भिन्न मानने पर पुनः यह प्रश्न उठता है कि वह भेद जिसमें रहता है उससे वह भिन्न है या अभिन्न ? इस प्रकार अनवस्था का सामना करना पड़ेगा। अभिन्न मानने पर भी यही दोष आता है। वह अभेद जिसमें रहेगा वह उससे भिन्न या है अभिन्न ? दोनों अवस्थाओं में पुनः सम्बन्ध का प्रश्न खड़ा होता है। इस प्रकार किसी भी अवस्था में अनवस्था से मुक्ति नहीं मिल सकती।

अनवस्था के नाम पर यह दोष भी स्याद्वाद के सिर पर नहीं मढ़ा जा सकता। जैन दर्शन यह नहीं मानता कि भेद अलग है और वह भेद जिसमें रहता है वह धर्म अलग है। इसी प्रकार जैन दर्शन यह भी नहीं मानता कि अभेद भिन्न है और अभेद जिसमें रहता है वह धर्म उससे भिन्न है। वस्तु के परिवर्तनशील स्वभाव को ही भेद कहते हैं और उसके अपरिवर्तनशील स्वभाव का नाम ही अभेद है। भेद नामक कोई पदार्थ आकर उससे सम्बन्धित होता हो और उसके सम्बन्ध से वस्तु में भेद की उत्पत्ति होती हो, ऐसी बात नहीं है। इसी प्रकार अभेद भी कोई स्वतन्त्र पदार्थ नहीं है जो किसी सम्बन्ध से वस्तु में रहता हो। वस्तु स्वयं ही भेदाभेदात्मक है। ऐसी दशा में इस प्रकार के सम्बन्ध का प्रश्न ही नहीं उठता। जब सम्बन्ध का प्रश्न ही व्यर्थ है तब अनवस्था दोष की व्यर्थता स्वतःसिद्ध है, यह कहने की कोई आवश्यकता नहीं।

४. जहां भेद है वहीं अभेद है और जहां अभेद है वहीं भेद है। भेद और अभेद

का भिन्न भिन्न आश्रय न होने से दोनों एकरूप हो जाएंगे। भेद और अभेद की एकरूपता का अर्थ होगा सकर दोष।

स्याह्लाद को सकर दोष का सामना तब करना पड़ता जब भेद अभेद हो जाता या अभेद भेद हो जाता। आश्रय एक होने का अर्थ यह नहीं होता कि आश्रित भी एक हो जाए। एक ही आश्रय में अनेक आश्रित रह सकते हैं। एक ही ज्ञान में विचित्रता का प्रतिभास होता है (मैड), फिर भी सब वस्तु एक नहीं हो जाते। एक ही वस्तु में सामान्य और विशेष दोनों रहते हैं (नैपथि-वैपथि), फिर भी सामान्य और विशेष एक नहीं हो जाते। भेद और अभेद का आश्रय एक ही पदार्थ है किन्तु वे दोनों एक नहीं हैं। यदि वे एक होते तो एक ही की प्रतीति होती, दोनों की नहीं। जब दोनों की भिन्न भिन्न रूप में प्रतीति होती है तब उन्हें एकरूप कहे कहा जा सकता है।

४ जहाँ भेद है वहाँ अभेद भी है और जहाँ अभेद है वहाँ भेद भी है। दूसरे शब्दों में जो भिन्न है वह अभिन्न भी है और जो अभिन्न है वह भिन्न भी है। भेद और अभेद दोनों परस्पर बदले जा सकते हैं। इसका परिणाम यह होगा कि स्याह्लाद की व्यति कर दोष का सामना करना पड़ेगा।

जिस प्रकार सकर दोष स्याह्लाद पर नहीं लगाया जा सकता उसी प्रकार व्यति कर दोष भी स्याह्लाद का कुछ नहीं बिगाड़ सकता। दोनों धर्म स्वतन्त्र रूप से वस्तु में रहते हैं और उनकी प्रतीति उभयरूप से होती है। ऐसी दशा में व्यतिकर रूप की कोई सम्भावना नहीं रहती। जब भेद की प्रतीति स्वतन्त्र है और अभेद की स्वतन्त्र, तब भेद और अभेद के परिवर्तन की आवश्यकता ही क्या है? ऐसी स्थिति में व्यतिकर दोष का कोई अर्थ नहीं। भेद का भेद रूप से ग्रहण करना और अभेद का अभेद रूप से ग्रहण—यही स्याह्लाद का अर्थ है। वहाँ व्यतिकर जैसी कोई चीज ही नहीं है।

६ तत्त्व के भेदाभेदात्मक होने से किसी निश्चित धर्म का निणय नहीं हो सकेगा। जहाँ किसी निश्चित धर्म का निणय नहीं होगा वहाँ संशय उत्पन्न होगा और जहाँ संशय होगा वहाँ तत्त्व का ज्ञान ही नहीं हो सकता।

यह दोष भी यथ है। भेदाभेदात्मक तत्त्व का भेदाभेदात्मक ज्ञान होना संशय नहीं है। संशय तो वहाँ होता है जहाँ यह निणय न हो कि तत्त्व भेदात्मक है या अभेदात्मक है या भेद और अभेद उभयात्मक है! जब यह निणय हो रहा है कि तत्त्व भेद और अभेद उभयात्मक है, तब यह कैसे कहा जा सकता है कि किसी निश्चित धर्म का निणय नहीं होगा। जहाँ निश्चित धर्म का निणय है वहाँ संशय पैदा नहीं हो सकता। जहाँ संशय नहीं, वहाँ तत्त्वज्ञान होने में कोई बाधा ही नहीं। इसलिए संशयाश्रित जितने भी रूप हैं, स्याह्लाद का लिए सब निरर्थक हैं।

७ स्याह्लाद एकात्मवाद के बिना नहीं रह सकता। स्याह्लाद कहता है कि प्रत्येक वस्तु या धर्म सापेक्ष है। सापेक्ष धर्मों के मूल में जबतक कोई ऐसा तत्त्व न हो जो सब धर्मों को एकरूप में बाध सके तब तक वे धर्म टिक ही नहीं सकते। उन को एकरूपता के सूत्र में बाधने वाला कोई न कोई तत्त्व अग्रस्थ होना चाहिए जो स्वयं निरपेक्ष हो। ऐसे निरपेक्ष तत्त्व की सत्ता मानने पर स्याह्लाद का यह सिद्धान्त कि प्रत्येक वस्तु सापेक्ष है, खण्डित हो जाता है।

स्याह्लाद ने वस्तु जैसी है उसे वैसी ही देखने के सिद्धान्त का प्रतिपादन करता है। पर

पदार्थों या धर्मों में एकता है, इन्हीं स्याद्वाद मानता है। भिन्न भिन्न वस्तुओं में अभेद मानना भी स्याद्वाद को अभीष्ट है। स्याद्वाद यह नहीं कहता कि अनेक धर्मों में एकता नहीं है। विभिन्न वस्तुओं को एक सत्त्व में बांधने वाला अनेकान्तक तत्त्व अवश्य है, किन्तु ऐसे तत्त्व को मानने का यह अर्थ नहीं कि स्याद्वाद एकान्तवाद हो गया। स्याद्वाद एकान्तवाद तब होता जब वह भेद का खण्डन करता—अनेकता का निरस्कार करता। अनेकता में एकता मानना स्याद्वाद को प्रिय है, किन्तु अनेकता का निषेध करके एकता को स्वीकृत करना उसकी मर्यादा के बाहर है। 'सर्वमेकं सदविशेषात्' अर्थात् सब एक है क्योंकि सब सत्त्व है—इस सिद्धान्त को मानने के लिए स्याद्वाद तैयार है किन्तु अनेकता का निषेध करके नहीं, अपितु उसे स्वीकृत करके। एकान्तवाद अनेकता का निषेध करता है—अनेकता को अयथार्थ मानता है—भेद को निरस्य करना है जब कि अनेकान्तवाद एकता के साथ साथ अनेकता को भी यथार्थ मानता है। एकतामूलक यह तत्त्व एकान्तरूप से निरपेक्ष है, यह नहीं कहा जा सकता। एकता अनेकता के बिना नहीं रह सकती और अनेकता एकता के अभाव में नहीं रह सकती। एकता और अनेकता परस्पर इसी प्रकार मिलती हुई हैं कि एक को दूसरी से अलग नहीं किया जा सकता। ऐसी दशा में एकता को सर्वथा निरपेक्ष कहना युक्तियुक्त नहीं। एकता अनेकताश्रित है और अनेकता एकताश्रित है। दोनों एक दूसरे की अपेक्षा रखती हैं। एकता के बिना अनेकता का दान नहीं चल सकता और अनेकता के बिना एकता कुछ नहीं कर सकती। तत्त्व एकता और अनेकता दोनों का मिलाजुला रूप है। उसे न तो एकान्तरूप से एक कह सकते हैं और न एकान्ततः अनेक। इसलिए स्याद्वाद को एकता के वास्तविक मानने पर भी एकान्तवाद या निरपेक्षवाद का भय नहीं।

८. यदि प्रत्येक वस्तु कथञ्चित् यथार्थ है और कथञ्चित् अयथार्थ, तो स्याद्वाद स्वयं भी कथञ्चित् सत्य होगा और कथञ्चित् मिथ्या। ऐसी स्थिति में स्याद्वाद से ही तत्त्व का यथार्थ ज्ञान हो सकता है, यह कैसे कहा जा सकता है?

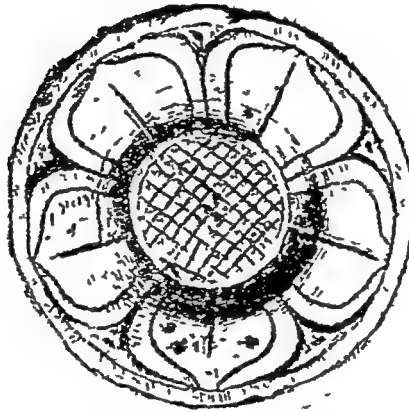
स्याद्वाद तत्त्व का विश्लेषण करने की एक दृष्टि है। अनेकान्तात्मक तत्त्व को अनेकान्तात्मक दृष्टि से देखने का नाम ही स्याद्वाद है। जो वस्तु जिस रूप से यथार्थ है उसे उसी रूप में यथार्थ मानना और तद्विपर्यय रूप में अयथार्थ मानना स्याद्वाद है। स्याद्वाद स्वयं भी यदि किसी रूप में यथार्थ या मिथ्या है तो वैसा मानने में कोई हर्ज नहीं। यदि हम एकान्तगदी दृष्टिकोण ले और उससे स्याद्वाद की ओर देखें तो वह भी मिथ्या प्रतीत होगा। अनेकान्त दृष्टि से देखने पर स्याद्वाद सत्य प्रतीत होगा। दोनों दृष्टियों को सामने रखते हुए हम यह कह सकते हैं कि स्याद्वाद कथञ्चित् मिथ्या है अर्थात् एकान्तदृष्टि की अपेक्षा से मिथ्या है और कथञ्चित् सत्य है अर्थात् अनेकान्तदृष्टि की अपेक्षा से सत्य है। जिसका जिस दृष्टि से जैसा प्रतिपादन हो सकता है उसका उस दृष्टि से वैसा प्रतिपादन करने के लिये स्याद्वाद तैयार है। इसमें उसका कुछ नहीं बिगड़ता। जब हम यह कहते हैं कि प्रत्येक पदार्थ स्वरूप से सत्त्व है और पररूप से असत्त्व है तो हम यह भी कह सकते हैं कि स्याद्वाद स्वरूप से अर्थात् अनेकान्तरूप से सत्त्व है—यथार्थ है और पररूप से अर्थात् एकान्तरूप से असत्त्व है—अयथार्थ है। हमारा यह कथन भी स्याद्वाद ही है। दूसरे शब्दों में स्याद्वाद को कथञ्चित् यथार्थ और कथञ्चित् अयथार्थ कहना भी स्याद्वाद ही है।

९. सतभङ्गी के अन्त के तीन भङ्ग व्यर्थ हैं क्योंकि वे केवल दो भङ्गों के योग से बनते हैं। इस प्रकार योग से ही संख्या बढ़ाना हो तो सात क्या अनन्त भङ्ग बन सकते हैं।

मूलतः एक धर्म को लेकर दो पक्ष बनते हैं—विधि और निषेध। प्रत्येक धर्म का या तो विधान होगा या प्रतिषेध। ये दोनों भङ्ग मुख्य हैं। बाकी के भङ्ग विवक्षाभेद से बनते हैं। तीसरा और चौथा दोनों भङ्ग भी स्वतन्त्र नहीं हैं। विधि और निषेध की क्रम से विवक्षा होने पर तीसरा भङ्ग बनता है और युगपद् विवक्षा

गई उसी प्रकार बौद्ध दर्शन में विभज्यवाद के नाम पर इसी प्रकार का अंकुर प्रस्फुटित हुआ। किन्तु उचित मात्रा में पानी और हवा न मिलने के कारण वह मुरझा गया और अन्त में नष्ट हो गया। स्याद्वाद को समय समय पर उभयुक्त सामग्री मिलती रही जिस से वह आज दिन तक बराबर बढ़ता रहा। भेदाभेदवाद, सदसद्वाद, नित्यानित्यवाद, निर्वचनीयानिर्वचनीयवाद, एकानेकवाद, सदसत्कार्यवाद आदि जितने भी दार्शनिक वाद हैं, सब का आधार स्याद्वाद है। जैन दर्शन के आचार्यों ने इस सिद्धान्त की स्थापना का युक्तिसंगत प्रयत्न किया। आगमों में भी इसका काफी विकास दिखाई देता है।

जैन दर्शन में स्याद्वाद का इतना अधिक महत्त्व है कि आज स्याद्वाद जैन दर्शन का पर्याय बन गया है। जैन दर्शन का अर्थ स्याद्वाद के रूप में लिया जाता है। जहाँ जैन दर्शन का नाम आता है, अन्य सिद्धान्त एक ओर रह जाते हैं और स्याद्वाद या अनेकान्तवाद याद आजाता है। वास्तव में स्याद्वाद जैन दर्शन का प्राण है। जैन आचार्यों के सारे दार्शनिक चिन्तन का आधार स्याद्वाद है।

जैन साधना का इच्छायोग

फरित्त श्रद्धेय श्री अमरचन्द्रजी महाराज

जैन धर्म की साधना इच्छा योग की साधना है—सहज योग की साधना है। जिस साधना में नलप्रयोग हो, वह साधना निर्गुण बन जाती है। साधना में महापुरुष पर अगस्त्य होने वाला साधक अपनी शक्ति के अनुरूप ही प्रगति कर सकता है। साधना की जाती है, लादी नहीं जा सकती।

संसार में जैन धर्म ग्रन्था का, शांति का, प्रेम का योग मैत्री का अमर सदेश लेकर आया है। जैन का विश्वास प्रेम में है, तलवार में नहीं। उसका धर्म ग्राह्यामिक्ता में है, भौतिकता में नहीं। साधना का मौलिक आधार यही भावना है, भद्रा है। आग्रह और प्रलात्कार का यहाँ प्रवेश नहीं है। जैन साधन जाग उठे, सभी से उस का सवेश समझा जाता है। सूरक्षिमा का सस्य से कमल बिज उठने हैं। शिष्य ने प्रसन्न मानस का गुण ज्ञात करता है, चलना उसका अपना काम है।

आगम ग्रन्थ का गभीरता से परिशीलन करनेवाले मनीषी इस तथ्य को भली भाँति जानते हैं कि परम प्रभु महावीर प्रत्येक साधक को एक ही मूलमंत्र देते हैं, कि “जहा सुद देवाणुपिया मा पवित्र करेह” देव वल्लभ मनुष्य। जिस में तुझे सुख हो, जिस में तुझे शांति हो, उसी साधना में तू रम जा। परन्तु एक शत जन्म है,—“जि कल्याण पथ पर चलने का तू निश्चय कर चुका है, उस पर चलने में निश्चय मत कर, प्रमाण न कर।”

इस का तात्पर्य इतना ही है, कि जैन धर्म की साधना के मूल में किसी प्रकार का नलप्रयोग नहीं है, जलाकार में नहीं साधना नहीं कराई जाती है। साधक अपने आप में गतमान है। उस पर किसी प्रकार का आग्रह और दण्ड नहीं है। भय और प्रलाभन को भी यहाँ अनुकार नहीं है। सहज भाव में जा हो मध, घड़ी सचरी साधना है। आत्म-कल्याण की भावना लेकर जानेवाले साधकों में वे भी वे जो अपने जीवन की मध्या में लङ्घनवाने चल रहे थे वे भी थे, जो अपने जीवन में धमन्त में अटकेली पर चल रहे थे, और वे भी थे जो अपने गुलामी जीवन में अमी प्रवेश ही कर पाए थे। किन्तु भगवान् ने सब को इच्छा योग की ही दिशाना दी—“जहासुह देवाणुपिया ।” जिना चल सकते हो चलो, बढ़ सकते हो, नहो।

अतिमुक्तकुमार आया, तो कहा—आ तू भी चल। मेरुकुमार आया, तो कहा—आ और चला चल। हृद्रभूति आया और हरिकेशी आया—सब को बढ़ चलो की अमृतमयी प्रणाम दी। चन्दन बाला आइ तो उस का भी स्वागत। सब सच की एक है, परन्तु गति में सब के अन्तर है। कोई तीव्र गति से चला, कोई मन्द गति से। गति सब में है। मन्ता और तीव्रता शक्ति पर आधारित है, यही इच्छायोग है, यही इच्छायोग है, यही सहयोग की साधना है।

गाथागति आनन्द आया। कहा—भले! अमरुत उन सन्तों की लक्ष्मी सुभक्त नहीं है। महाप्रभु ने अमृतमयी वाया में कहा—“जहा सुद ।” अमरुत न सही, भाव ही था। सम्राट् श्रेष्ठ आया। कहा—भले! मैं धारक भी नहीं बन सकता। यहाँ पर भी यही इच्छायोग था—“जहा सुद ।” धारक नहीं बन सकते, तो सम्पदही नहीं करो। जिना शक्ति है, उतना ही चला। महामेघ जगता है और जिना पाव होता है, जग और उतना ही जा प्राप्त हो जाता है।

जैन धर्म एक विशाल और विगट धर्म है। यह मनुष्य की आत्मा को साथ लेकर चलता है। यह किसी पर दलात्कार नहीं करता। साधना में मुख्य तत्त्व सहज भाव और अन्तःकरण की स्फूर्ति है। अपनी इच्छा से और स्वतः स्फूर्ति से जो धर्म किया जाता है, वस्तुतः वही सच्चा धर्म है, शेष धर्माभास मात्र होता है।

जैन धर्म में किसी भी साधक में यह नहीं पूछा जाता कि तु ने कितना किया है? वहाँ तो वही पूछा जाता है, कि तू ने कैसे किया है? सामायिक, पौषध या नवकारसी करने समय तू शुभ सकल्पों में, शुद्ध भावों के प्रवाह में रहता रहा है या नहीं? यदि तेरे अन्तर में शांति नहीं रही, तो वह क्रिया केवल क्लेश उत्पन्न करेगी—उससे धर्म नहीं होगा। क्योंकि “यस्मान् क्रियाः प्रतिफलान्ति न भावशून्याः।”

जैन धर्म की साधना का दूसरा पहलू यह है कि मनुष्य अपनी शक्ति का गोपन कभी न करे। जितनी शक्ति है, उस को छुगने की चेष्टा मत करो। शक्ति का दुरुपयोग करना यदि पाप है, तो उसका उपयोग न करना भी पाप का पाप है—महागप है। अपनी शक्ति के अनुरूप जप, तप और त्याग जितना कर सकते हो, अवश्य ही करो। एक आचार्य के शब्दों में हमें यह कहना ही होगा—

“जं सक्कइ तं कीरइ. जं च न सक्कइ तस्स सद्वहणं।

सद्वहमाणो जीवो, पावद अजगमरं गणं ॥”

“जिस सत्कर्म को तुम कर सकते हो, उसे अवश्य करो। जिस को करने की शक्ति न हो, उस पर श्रद्धा रखो, करने की भावना रखो। अपनी शक्ति के तोल के मोल को कभी न भूलो।”

आचार्यग में साधकों को लक्ष्य कर के कहा गया है—“जाए सदाए निक्खंता तमेव अणुपालिया।” साधको! तुम साधना के जिस महामार्ग पर आ पहुँचे हो, अपनी इच्छा से,—उस का बफादारी के साथ पालन करो। श्रावक हो, तो श्रावक कर्म का और श्रमण हो, तो श्रमण धर्म का श्रद्धा और निष्ठा के साथ पालन करो। साधना के पथ पर शून्य मन से कभी मत चलो। सदा मन को तेजस्वी रखो। स्फूर्ति और उत्साह रखो। कितना चले हो, इस की ओर ध्यान मत दो। देखना यह है कि कैसा चले है। चित्र-मुनि ने चक्रवर्ती ब्रह्मदत्त को कहा था—“राजन्, तुम श्रमणत्व धारण नहीं कर सकते, कोई चिन्ता की बात नहीं। तुम श्रावक भी नहीं बन सकते, न सही। परन्तु, इतना तो करो कि अनार्य कर्म मत करो। करना हो, तो आर्य कर्म ही करो।”

इस से बढ़कर इच्छायोग और क्या होगा? इस से अधिक सरल और सहज साधना और क्या होगी? जैन धर्म का यह इच्छा योग मानव समाज के कल्याण के लिए सदा द्वार खोले खड़ा है। इस में प्रवेश करने के लिए धन, वैभव और प्रभुत्व की आवश्यकता नहीं है। देश, जाति और कुल का बन्धन भी नहीं है। आवश्यकता है, केवल अपने सोए हुए मन को जगाने की, और अपनी शक्ति को तोल लेने की।

आज के अशान्त मानव को जब कभी शांति और सुख को जरूरत होगी, तो उसे इस सहज धर्म-इच्छायोग की साधना करनी ही होगी।

त्रिपुत्रशान्ति का एक मात्र उपाय—

भगवान् महावीर का अपरिग्रहवाद

श्री नरेन्द्रकुमार भानावत, 'साहित्यरत्न'

मनुष्य की अन्तिम मजिल की अगर कोई नसोटी है तो वह है शांति चाहे आध्यात्मिक क्षेत्र में हम इसे मुक्ति कह कर पुकारें, चाहे दार्शनिक वेश में हम उसे वीतराग मानना कहें। इसी शांति की शोष में मनुष्य युग युग से जन्म मरण के चक्र में घूमता रहा है। लेकिन आज २० वीं शताब्दी में शांति का क्षेत्र व्यापक एवं जटिल हो गया है। आज व्यक्तिगत शांति के महत्त्व से भी अधिक महत्त्व समाजगत शांति (त्रिपुत्रशान्ति) का है। इस सामूहिक शांति की प्राप्ति के लिए मानव ने अनेक साधन ढूँढ़ निकाले। विभिन्न धर्मों के विचारों का प्रतिपादन भी उसने किया। मार्क्सवाद की विचार धारा में भी यह रहा। लेकिन अबतक उसे शांति नहीं मिल पाई है। इसका मूल कारण है आर्थिक वैषम्य। आज के विश्व में लक्ष्मण भौतिकवादी युग में रोटी-रोजी-शिद्दा दीक्षा के जितने भी साधन हैं उन पर मानवसमान के हवा गिने व्यक्तियों के उस बग ने कब्जा कर लिया जा कि किसी एक स्थायी और अपने धन के नश में मदमात है। दूसरी ओर अधिनाश ऐसे व्यक्तियों का वर्ग है जो गरीबी में पल रहा है। धन और भ्रम के इस भयानक अन्तर और विरोध ने मानव के बीच में गीसाल खड़ी कर दी है। इसी विषमता का चित्रण प्रगतिशील कवि श्री रामधारासिंह 'दिनकर' की इन पंक्तियों में देखिए—

“इनों को मिलता दूध उन्न, भूरे गलक अमुलाते हैं।
मा की हड्डी से चिपन ठिडुर—जाड़ा की रत निगाते हैं॥
सुपती की लज्जा घसा बच जग व्यान चुकाये जाते हैं।
मानिस तब तेल फुलेलों पर, पाती सा द्रव्य गहातें हैं॥”

एक ओर ऐसा बग है जो पेट और पीठ एक त्रिये दागे दान के लिए तरसता है तो दूसरी ओर चादी की चपनी से वेष्टित ऐसे पन्थान हैं जिन्हें लाख लोग बीमार हो जात हैं। एक ओर रहने के लिए—संग, गर्मी, पावस से अपनी रक्षा करने के लिए, टूटा छप्पर तक नसीन नहीं तो दूसरी ओर वे उड़ी यड़ी अशालिनाए हैं जिनमें भूत बला करते हैं। इसी भेद भाव का मिश्रण के लिए नवीन नवीन विचारों को लेकर विचारों ने ऐसे नये धर्मों की सृष्टि की है। लेकिन जितने भी धर्म वर्तमान में प्रचलित हैं सभी अपूरे हैं। किसी में रक्तपात है तो किसी में स्वार्थमान। किसी में अवधारणिकता है तो किसी में भोग प्रवालीपुलाव। लेकिन एक ऐसा साधन और हथ (नाम) है जिस की आज से लगभग दो हजार वर्ष पूर्व फातश्या भगवान् महावीर ने मनामयन कर शतीन्द्रिय ज्ञान द्वारा प्रतिपादित किया था। वह है “सद्वे जीवन्ति इच्छति नीतिन न भविष्यति” सभी चीजें जाना चाहते हैं, मरना काई नहीं चाहता। सभी सुख चाहते हैं, दुःख काई नहीं चाहता। इस पाना एव पुनीत भावना का जन्म और विकास अगर मानव हृदय में हो सकता है तो वह भगवान् महावीर के अनोखे एव व्यावहारिक अपरिग्रहवाद के सिद्धांत के फल पर।

अपरिग्रह का वर्णन जगन् के सम्पूर्ण धार्मिक ग्रन्थों में पाया जाता है। लेकिन जैनधर्म में इसे

विशेष महत्त्व देकर इसका सम्मातिमधम विवेचन एवं विवलेषण किया गया है। तत्कार्यनृत्तार उमाग्याति ने कहा है “मूर्च्छापरिग्रहः”—अर्थात्—परिग्रह का अर्थ मूर्च्छाभाव—सांसारिक भौतिक पदार्थों में ममत्व या निजत्व की भावना। किसी भी पदार्थ के प्रति ममत्व की भावना नहीं रखना, यह अपरिग्रह है। आवश्यकता ने अधिक किसी भी वस्तु का संग्रह करना जहाँ एक ओर समाज के प्रति अन्याय है, वहाँ दूसरी ओर अपनी आत्मा का पतन है। अर्थात् तेरे मेरे के भेदभाव नो छोड़कर, संग्रह प्रवृत्ति को त्यागकर, अपरिग्रहवृत्ति का अवलम्बन लेकर आज विजय में जो द्वन्द्व और तनाव है उसे शान्तिमय तरीके से दम करने की प्रेरणा हमें अपरिग्रहवाद से लेनी है। जिनके पास पैसा नहीं है वे अगर यह समझते हों कि हम अपरिग्रही हैं तो वे भूल सकते हैं। अपरिग्रही भावना का सम्बन्ध बाह्य धनदौलत से न होकर हृदय की भावना से है। अतः धनवानों को यह नहीं सोचना चाहिए कि हम अपरिग्रही बन ही नहीं सकते। भगवान् महावीर की तो वाणी है कि अगर एक भिलारी के पास केवल तन दमने को फटा-पुगना चियटा है लेकिन अगर उस चियटे के प्रति भी उसका मूर्च्छाभाव है तो वह भिलारी उस पूजापति में जगदा पंगिरी है जिसके पास करोड़ों की दौलत है पर उसे वह अपनी नई समझता और जो मूर्च्छाभाव ने मुक्त है। अपरिग्रही भावना के विकसित होने पर ही धनपति का क्रूर हृदय भी करुणा में पिघल जाता है। दान और दया की बाहिनी बल बल करती हुई वह उठती है, जिसके प्रेम और अभेदमूलक व्यवहार भरे नीर में अवगाहन कर लड़खड़ाती मानवता निर्मल एवं निडर हो शांति का सास लेने लगती है।

भगवान् महावीर ने गृहस्थों के चारह व्रत बतलाये हैं। उनपर अगर सूक्ष्मदृष्टि से विचार किया जाय तो स्पष्ट है कि उसके मूल में अधिकतम आर्थिक समता स्थापित करने की भावना निहित है, गृहस्थी को मर्यादित और नियमित बनाने की ध्येय है। मर्यादित जीवन में कभी अतिरेक और अतिक्रमण के अभाव में न खुद में अशांति होती है और न दूसरों को अशान्त करने की भावना प्रबल हो सकती है।

चारह व्रत

(१) स्थूल प्राणातिपात विरमण व्रत	(२) स्थूल मृदावाद विरमण व्रत।
(३) स्थूल अदत्तादान विरमण व्रत	(४) स्थूल अब्रह्मचर्य विरमण व्रत।
(५) स्थूल परिग्रह विरमण व्रत	(६) दिग्नत।
(७) देश व्रत	(८) अनर्थदण्ड विरमण व्रत।
(९) सामायिक व्रत	(१०) देशावशिक व्रत।
(११) पौषध व्रत	(१२) अतिथि सविभाग व्रत।

उपर्युक्त चारह व्रतों में प्रथम के पांच व्रतों में ‘स्थूल’ शब्द इसलिये रखा गया है कि गृहस्थी हिंसा, झूठ, चोरी, अब्रह्मचर्य और परिग्रह का सर्वथा व सर्व प्रकारेण त्याग नहीं कर सकता। अतः उनका स्थूल दृष्टि से त्याग करने का विधान है। तात्त्विक दृष्टि से इनका महत्त्व मनुष्य को मर्यादित बनाने और उसे संग्रहशील न बनाने में है। प्रथम चार व्रतों में हमें जहाँ तक हो सके हिंसा, झूठ, चोरी और अब्रह्मचर्य का त्याग रखना चाहिए। अपरिग्रह व्रत इसलिए है कि मनुष्य आवश्यकता से अधिक संग्रह न करे। अधिक संग्रह की प्रवृत्ति ने ही आज मानव समुदाय को अशान्त बना रखा है। इसलिए भगवान् महावीर का कथन है कि प्रत्येक गृहस्थ अपनी आवश्यकताओं को निर्धारित कर यह नियम करे कि मुझे इससे अधिक द्रव्य नहीं रखना। अगर अधिक द्रव्य बढ़ जाय तो उसे जनता जनार्दन की सेवा में लगा देना है। ऐसा करने से दूसरे गरीब लोग उसका उपयोग कर जीवन को गति दे पायेंगे। इससे लोभवृत्ति कम होगी। द्रव्यप्राप्ति की होड़हड़प वाली नीति में होने वाले पापकर्म रुकेंगे। इस व्रत में केवल द्रव्य की ही मर्यादा नहीं होती, चल-अचल सभी प्रकार

की सम्पत्ति का आनन्दस्वतात्प्राप्त परिमाण करना पड़ता है। हमारे सामने आनन्द, कामदेव आदि आनन्द का आनन्द नियमान है जिन्होंने इन वस्तुओं को ग्रहण कर शान्ति की स्थापना की। इस परिग्रहपरिमाण की पुष्टि के लिए ही छुट्टा, सातवा और आठवां व्रत हैं। अर्थात् ग्रहण यद् प्रतिष्ठा करे कि मुझे प्रत्येक पिशाच म अशुभ से अधिक सीमा में व्यापार के लिए नहीं जाना है। इससे नियम भोगों की, देहादिज जीवन की, प्रतिषेधना की लालसा न पड़ेगी। प्रतिष्ठा मनुष्य के उपयोग में आवेवाली प्रत्येक वस्तु की भी ग्रहण मर्यादा करे। इस पन्था का प्रकार यह होता है—

(१) भोग्य—जो वस्तु एक बार उपयोग में आने के बाद दूसरी बार न भागी जाय—

जैसे—अन्न, जल, विलपन आदि।

(२) उपभोग्य—जो वस्तु एक से अधिक बार उपयोग में आती हो—

जैसे—मनान, कपड़ा, गहना आदि।

इन सारी चीजों की प्राप्ति उत्तरकृति मर्यादा करने कि अनुभव वस्तु मुझे दिन में निश्चिन्ता बार और चिन्तने परिमाण में काम में लाती है।

अन्तिम चार व्रतों का विधान भी आनन्दमय जल उत्पन्न करने एवं अपरिग्रहवृत्ति प्रदान के निमित्त है। उक्त आनन्दीय परिग्रही नरक का भागीदार होता है किन्तु कि तत्पश्चात्तम में कहा है “आनन्द परिग्रह नारकस्यायुः” अतः हम परिग्रह का त्याग कर अपरिग्रह की प्राप्ति भुक्त्या प्राप्त कर लें कि “अन्तरात्मपरिग्रह मनुष्य” यह मनुष्य आयु प्रदान करता है।

आनन्द दुनिया की शक्तियाँ (Power blocks) में धनी हुए हैं।

(१) पृथ्वीय शक्ति—विपरीत शक्ति अमेरिका कर रहा है।

(२) साम्यवाद शक्ति—विपरीत शक्ति रुस कर रहा है।

आनन्द अनेक अनेक स्थापना के लिये तैयार रहें और विपरीत के तमाम शक्तियों का युद्धागि में पसीमने का प्रयत्न कर रहें हैं। अगर एक छत्र के अन्तर्गत ही तरह के राष्ट्र भी भगवान् महावीर के सिद्धान्तों—परिग्रह परिमाणवाद—को प्रमाण्य कर आनन्दस्वतात्प्राप्ति से अधिक संश्लेषित वस्तु का दान उन शक्तियों को कर दें जिनका इतनी जरूरत हो ता कि उनके साथ काम करना है कि बिना किसी शान्ति स्थापित हो जायगी। विपरीत के मनुष्य हुए विपरीत मनुष्य का वही परिमाणवृत्ति थी। महावीर का देश भावन आनन्द मनुष्य में उगी विपरीत का प्रसार सर्वोदय, पशुपति, शांतिमय सहअस्तित्व (peaceful co-existence) के रूप में कर रहा है। अगर प्रत्येक राष्ट्र अपने मा के अनुमान प्रत्येक देश में अपनी अपनी मर्यादा अनुसार जिसका परिमाण करता तो यह दुर्लभता मित्रता, सहअस्तित्व समाप्त हो जाय, य प्रत्येक के दा न प्रमाण्य का धर्म के अन्तर्गत। गोपीनी के सुशिक्षित विपरीत शक्ति भावन में प्रसन्न होकर अपने आनन्दोत्पन्न कर रहे हैं किन्तु अन्तर्गत सम्पत्तिगत, बुद्धिगत, कृपागत, साधनगत आनन्द भगवान् का मनुष्य पर अपरिग्रह की मर्यादा का विचार कर रहे हैं और उन्हें किसी सम्पत्ति मिली है तथा मिलता जा रही है। प्रमाण्यगत वरिष्ठ ‘विपरीत’ का ‘सुख’ में विपरीत है—

“शान्ति नहीं तब तक जब तक,
तुम शान्ति का सपना हो।
जहाँ शान्ति का सपना अधिष्ठित हो,
नहीं शान्ति का सपना है ॥”

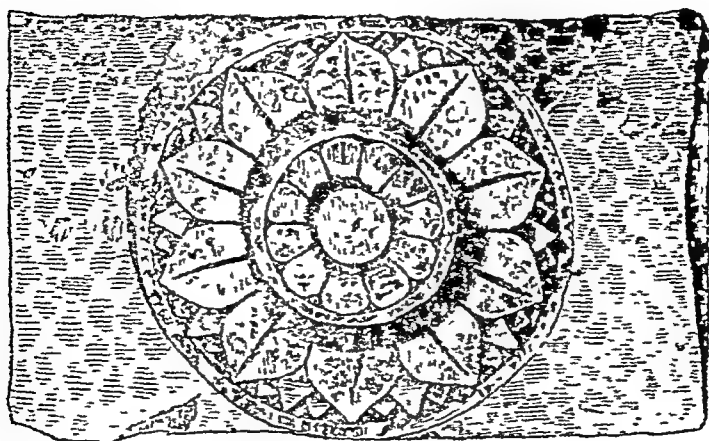
वह भावना उदित करने में न तो हिमक नाम्मयाद ही सहायक हो सक्ता है और न कोरा आदर्श वाद। अगर इस प्रकार का वातावरण कोई बना सक्ता है तो वह महावीर का अग्निसिंहवाद जिसका प्रत्यक्ष एवं दृग्गोचर रूप श्रमण-मार्ग के जाने जागने त्यागमूर्ति, वीरनगरी तथा द्विवाशील सेवाभावी तपस्वियों में देखा जा सकता है। इस अस्तित्व एवं अग्निसिंह के द्वारा जो शान्ति स्थापित होगी वह तलवार के बल पर स्थापित होने वाली न तो अकस्मिक महान् शान्ति होगी, न दिव्यविजयी मिक्न्दर जैसी-लेकिन वह शान्ति तो ऐसी शान्ति होगी जिसके लिए “दिनकर” लिखते हैं—

“ऐसी शान्ति राज्य कर्ता है,
तन पर नहीं हृदय पर।
नर के ऊँचे विश्वास पर,
श्रद्धा भक्ति प्रणय पर ॥”

अंग्रेजी में एक लेखक ने लिखा है कि “The less I have the more I am” अर्थात् हमारे पास जितना कम पण्डित होगा, उतने ही हम महान् होंगे। सचमुच धनदौलत के पाने से, दीनदुःखों को लूटने में कोई महान् नहीं बनता। महान् बनता है त्याग से, अग्निसिंह और अस्तित्व से। अगर हम सोने को भी छिपा छिपा कर, समत्व भाव रखकर, धरती में गाड़ रखेंगे तो वह मिट्टी बन जायगा। तालाब के पानी की तरह हम अगर धनदौलत को इकट्ठी कर उसका द्योचित उपयोग न करेंगे तो वह सड़ जायगी। शेक्सपियर ने इसी बात को फूल के रूप में नितना अच्छा कहा है।

“Sweetest things turn sourest by their deeds,
Lilies that faster smell far worse than weeds”

अतः आवश्यकता इस बात की है कि हम “Eat drink and be merry” जैसे चार्वाक-सिद्धान्त को छोड़कर “Live and let live” को आचरण में लाकर अग्निसिंहवाद का सम्बल लेकर विश्वमार्ग के पथिक बनें, फिर सचमुच शान्ति हमारे पैर चूमेगी।

संजय का विक्षेपवाद और स्याद्वाद

प महेन्द्रकुमार जैन, 'यायाचार्य'

महापण्डित गहल साहत्यायन तत्रा न्न पत्र ठों इमा नैरोरी आदि ने स्याद्वाद् या सप्तभग की उत्पत्ति को संजयवेलट्टिपुत्त के मत से ज्ञान का प्रथम किया है। राहुलजी ने दशनदिग्दशन म लिखा है कि— 'आधुनिक जैन-ज्ञान का आधार स्याद्वाद् है, जो मान्य होता है सजयवेलट्टिपुत्त के चार अंगनाल अनेमात बाद को लेकर उमे सात अंगनाला किया गया है। सजय ने तत्त्वा (परलोक, देवता) के बारे में कुछ भी निश्चयात्मक रूप से कहने से इनकार करते हुए उस इनकार का चार प्रकार से कहा है—

१ 'हे ?' नहीं कह सकता। २ 'नहीं ह ?' नहीं कह सकता। ३ 'हे भी और नहीं भी ?' नहीं कह सकता। ४ 'न है और न नहीं है ?' नहीं कह सकता।

इसकी तुलना कीजिए जैना के सात प्रकार के स्याद्वाद् से—

१ 'हे ?' हो सकता है (स्यादस्ति)। २ 'हाँ है ?' नहीं भी हो सकता है (स्यानास्ति)। ३ 'ह भी और नहीं भी ?' है भी और नहीं भी हो सकता (स्यास्ति च नास्ति च)।

उक्त तीनों उत्तर क्या कहे जा सकते हैं (—उत्तर) हैं ? इसका उत्तर जैन 'नहीं' म देते हैं—

४ स्यात् (हो सकता है) क्या यह कहा जा सकता है ? नहीं, स्याद् अवक्तव्य है।

५ 'स्यादस्ति' क्या यह वक्तव्य है ? नहीं, स्यास्ति अवक्तव्य है।

६ 'स्यानास्ति' क्या यह वक्तव्य है ? नहीं, 'स्यान् नास्ति' अवक्तव्य है।

७ 'स्यास्ति च नास्ति च' क्या यह वक्तव्य है ? नहीं, 'स्यास्ति च नास्ति च' अवक्तव्य है।
दोनों के मिलान से मालूम होगा कि जैना ने सजय के पहले वाले तीन वाक्यों (प्रश्न और उत्तर दोनों) को अलग करके अपने स्याद्वाद् की छह मणियाँ बाँट दी हैं और उसके चौथे वाक्य 'न है और न नहीं है' को जोड़कर स्यात्सम्मत भी अवक्तव्य है यह सातों भग तैयार कर अपनी सप्तभगी पूरी की। इस प्रकार एक भी सिद्धांत (स्यान्) की स्थापना न करना जो कि सजय का वात् था, उसीको सजय के अनुयायियों के हस्त हो जाते पर जैना ने अपना लिया और उस के चतुर्भस्त्री 'याय' को सप्तभगी में परिणत कर दिया।' दशदिग्दशन पृ ४६६

राहुलजी ने उक्त सम्प्रभ म सप्तभगी और स्याद्वाद के रहस्य को न समझकर बसल सम्प्रभ्य देख कर एक नये मत की सृष्टि की है। यह तो ऐसा ही है जैसे कि 'चोर से जब यह पूछे कि—'क्या तुमने यह काय किया है ?' चोर कह कि 'इससे आपका क्या ?' या 'म जानता हूँ तो कहूँ ?' फिर जब अन्य प्रमाणा से यह सिद्ध कर दे कि 'चोर ने यह काय किया है', तब सम्प्रभ्य देखकर यह कहना कि 'जब का पैसला चोरने क्या न से निस्ला है।

'संजयवेलट्टिपुत्त के दशन का विवेचन स्वयं राहुलजी न (दशनदिग्दशन पृ० ४९१) इन शब्दों में किया है—'यदि आप पूछें—'क्या परलोक है ?' तो यदि मैं समझता हूँ कि परलोक है तो आपको

१ इसके मत का विरुद्ध बचन शिवनिर्वाय सामान्य पत्रपुत्र में है। यह विवेचना या 'अनराविशेषण' रूप से भी हम का मत प्रसिद्ध था।

वतलाऊँ कि परलोक है। मैं ऐसा भी नहीं करता, वैसा भी नहीं करता, दूसरों तरह से भी नहीं करता। मैं यह भी नहीं करता कि वह नहीं है, मैं यह भी नहीं करता कि वह नहीं नहीं है। परलोक नहीं है, परलोक नहीं नहीं है, परलोक है भी और नहीं भी है; परलोक न है और न नहीं है।'

सजय के परलोक, देवता, कर्मफल और मुक्ति के सम्बन्ध के ये विचार शत प्रतिशत अज्ञान या अनिश्चयवाद के हैं। वह स्पष्ट करता है कि "यदि मैं जानता होऊँ तो बताऊँ।" वह सशयालु नहीं, धैर्य अनिश्चयवादी था। इसलिए उसका दर्शन राहुलजी के शब्दों में "मानव की महज्जुद्धि को भ्रम में नहीं डालना चाहता और न कुछ निश्चयनर भ्रान्त धारणाओं की सृष्टि ही करना चाहता है।" वह आधुनिक था।

बुद्ध और संजय

म० बुद्ध ने '१ लोक नित्य है, २ अनित्य है, ३ नित्य-अनित्य है, ४ न नित्य न अनित्य है, ५ लोक अन्तवान् है, ६ नहीं है, ७ है नहीं है, ८ न है न नहीं है, ९ मरने के बाद तथागत होते हैं, १० नहीं होते, ११ होते हैं नहीं होते, १२ न होते हैं न नहीं होते, १३ जीव शरीर से भिन्न है, १४ जीव शरीर से भिन्न नहीं है।' (माध्मिक वृत्ति पृ० ४४६) इन चौदह वस्तुओं को अव्याकृत कहा है। मज्झिमनिकाय (२।२३) में इनकी सरया दस है। इनमें आदि के दो प्रश्नों में तीसरा और चौथा विकल्प नहीं गिनाया है। 'इनके अव्याकृत होने का कारण बुद्ध ने बताया है कि—इनके बारे में कहना सार्थक नहीं, भिक्षुचर्या के लिये उपयोगी नहीं, न यह निर्वेद, निगोध, शान्ति, परमज्ञान या निर्वाण के लिये आवश्यक है।' तात्पर्य यह कि बुद्ध की दृष्टि में इनका जानना सुमुक्त के लिये आवश्यक नहीं था। दूसरे शब्दों में बुद्ध भी सजय की तरह इनके बारे में कुछ कहकर मानव की सहज बुद्धि को भ्रम में नहीं डालना चाहते थे और न भ्रान्त धारणाओं की सृष्टि ही करना चाहते थे। हाँ, सजय जब अपनी अज्ञानता और अनिश्चय को साफ साक शब्दों में कह देता है कि 'यदि मैं जानता होऊँ तो बताऊँ,' तब बुद्ध अपने न जानने का उल्लेख न करके उस रहस्य को शिष्यों के लिये अनुपयोगी बताकर अपना पीछा छुड़ा लेते हैं। आज तक यह प्रश्न तार्किकों के सामने उठा का त्याग है कि 'बुद्ध की अव्याकृतता और सजय के अनिश्चयवाद में क्या अंतर है, खासकर चित्त की निर्णयभूमि में। सिवाय इसके कि सजय फक्कड़ की तरह पल्ला भाडकर खरी खरी बात कह देता है और बुद्ध कुशल बड़े आदमियों की शालीनता का निर्वाह करते हैं।'

बुद्ध और सजय ही क्या, उस समय के वातावरण में आत्मा, लोक, परलोक और मुक्ति के स्वरूप के सम्बन्ध में सत् असत् उभय और अनुभय या अवक्तव्य ये चार कोटियाँ गूँजती थी। जिस प्रकार आज का राजनैतिक प्रश्न 'मजदूर और मालिक, शोष्य और शोषक के' द्वन्द्व की छाया में ही सामने आता है उसी प्रकार उस समय के आत्मादि अतीन्द्रिय पदार्थविषयक प्रश्न चतुष्कोटि में ही पूछे जाते थे। वेद और उपनिषद् में इस चतुष्कोटि के दर्शन बराबर होते हैं। 'यह विश्व सत् से हुआ या असत् से? यह सत् है या असत् या उभय या अनिर्वचनीय' ये प्रश्न जब सहस्रो वर्ष से प्रचलित रहे हैं तब राहुलजी का स्याद्वाद के विषय में यह फत्वा दे देना कि—'सजय के प्रश्नों के शब्दों से या उसकी चतुर्भङ्गी को तोड़ मरोड़ कर सतभगी बनी'—कहाँ तक उचित है, इसका वे स्वयं विचार करें।

बुद्धके समकालीन जो अन्य पौंच तीर्थिक थे, उनमें निगंटव नाथपुत्त वर्धमान महावीर की सर्वज्ञ और सर्व दशों के रूप में प्रसिद्धी थी। वे सर्वज्ञ और सर्वदर्शी थे या नहीं यह इस समय की चर्चा का विषय नहीं है, पर वे विशिष्ट तत्त्वविचारक अवश्य थे और किसी भी प्रश्न को सजय की तरह अनिश्चय या विज्ञेय कोटि में डालने वाले नहीं थे, और न शिष्यों की सहज जिज्ञासा को अनुपयोगिता के भयप्रद चक्कर में डुबा

देना चाहते थे। उनका विश्वास था कि—मत्र के पंचमेल व्यक्ति ज्ञान तत्त्व वस्तुतत्त्व का ठीक निगम नहीं कर लेंगे तब तक उन में बौद्धिक दृढ़ता और मानवपल नहीं आ सकता। वे सग्रा अपने समानशील 'मत्र' सत्र के भिक्षुओं के सामने अपनी बौद्धिक दीनता के कारण हतप्रभ रहेंगे और इसका अरथ उनके जीवन और आचार पर आये बिना नहीं रहगा। वे अपने शिष्या को पञ्चम पञ्चिनिश की तरह जगत् के स्वरूप विचार की गह्र दृष्टि से अवचित नहीं रखना चाहते थे। किन्तु चाहते थे कि प्रत्येक मानव अपनी सहज शिक्षा और मनन शक्ति को वस्तु के यथाथ स्वरूप के विचार का आर लगाने। न उह बुद्ध की तरह यह मन 'यास था कि यदि आत्मा के सम्बन्ध में 'ह' कहते हैं तो शास्त्रतत्त्व प्रथात् उपनिषद्वादियों की तरह लोग नित्य की आर भुक्त जायेंगे और 'नहीं ह' कहने से उच्छेद्यवाद प्रथात् साक्षात् की तत्त्व नास्तिकता का प्रसंग उपस्थित होगा। अतः इस प्रश्न को अज्ञात रखना ही प्रेष्ठ है। महाश्वर चाहते थे कि मानव तर्कों और संशयों का समाधान वस्तुस्थिति के आचार से होना ही चाहिये। अतः उन्होंने वस्तुस्वरूप का अनुमान कर रखा था कि 'मत्र' का प्रत्येक सत् अन्तर्धाम्य है और प्रतिक्षण पारवर्णी है। हमारा ज्ञानान (दृष्टि) उसे एक एक अक्ष से जानकर भी अपने म पृथक्ता का मिथ्याभिमान कर बैठता है। अतः हम साक्षात्कारी से वस्तु के विषय अनेकान्तात्मक स्वरूप का विचार करना चाहिये। अनेकान्त दृष्टि से तत्त्व का विचार करना पर न तो शास्त्रतत्त्व का मन ह और न उच्छेद्यवाद का। पथाय की दृष्टि से आत्मा उच्छिन्न होकर भी अपनी आत्मान्त धारा की दृष्टि से अनिच्छिन्न ह शास्त्रतत्त्व है। इसी दृष्टि से हम लोक के शास्त्रत अशास्त्र आदि प्रश्नों को भी देखें।

(१) क्या लोक शास्त्रत है? हाँ, लोक शास्त्रत है—द्रव्य की संस्था की दृष्टि से। इसमें जितने सत् अनादि स हैं उनमें से एक भी सत् नम नहीं हो सकता 'मत्र न उद्यम किसी नये सत्' की वृद्धि ही हो सकती है। एक सत् दूसरे में मिलीन हो सकता है। कभी भी ऐसा समय नहीं आ सकता ज्ञान दृष्टि अगम्य एक भी द्रव्य का लोप हो जाय या सत्र समाप्त हो जाय। निराण्य गतस्था म भी आत्मा की निगम्य चित्तमन्तर्गत अपने शुद्ध रूप में नश्वर चाह रही है, दापक की तरह बुझ नहीं जाती यागी समूह सामान्य नहीं हो जाती।

(२) क्या लोक अशास्त्रत है? हाँ, लोक अशास्त्रत है द्रव्यों के प्रतिक्षणमात्री परिणामानों की दृष्टि से। प्रत्येक सत् प्रतिक्षण अपने उपाय विनाश और ध्वान्तमय परिणामी स्वभाव के कारण सदृश या निरसदृश परिणामन करता रहता है। क्रोध भी पथाय दा क्षय नहीं उठती। ना हम अनेक नश्य उद्भवोपाय परिणामन दिखाई देता है यह प्रतिक्षणमात्री अनेक सदृश पारणामानों का अश्लोशन मान है। इस तरह सतत परिवर्तनीशील संयोगवियोगों का दृष्टि में विचार कीजिए तो लोक अशास्त्रत है, अनित्य है, प्रतिक्षण परिवर्तित है।

(३) क्या लोक शास्त्रत और अशास्त्रत दोनों रूप है? हाँ, क्रमशः उपयुक्त ज्ञानों दृष्टि में वे विचार करने पर लोक शास्त्रत भी है (द्रव्य दृष्टि से) और अशास्त्रत भी है (पथाय दृष्टि से)। ज्ञान दृष्टिवादी को क्रमशः प्रयुक्त ज्ञान पर और उन ज्ञानों पर स्थूल दृष्टि से विचार करने पर जगत् उभयमय भी प्रतिभासित होता है।

(४) क्या लोक शास्त्रत और अशास्त्रत दोनों रूप हैं? आगिज उलका पृथक् रूप क्या है? हाँ, लोक का पृथक् रूप वरणा के अंगोचर है, अन्तर्गत है। फाद एका ग्रा नहीं तो एक साथ लोक के शास्त्रत और अशास्त्रत दोनों स्वरूपों का तथा उसमें निगमन अथ अन्तर्धाम्य का युगपत् रूप एक। अतः शास्त्र के अग्राम्य के शास्त्र जगत् का पृथक् रूप अन्तर्गत है, अनुमान है, पचनातीत है।

इस निरूपण में आप देखेंगे कि वस्तु का पूर्णरूप वचनों के अगोचर है, अवक्तव्य है। चौथा उत्तर वस्तु के पूर्ण रूप को युगपत् न कह सकने की दृष्टि से है। पर वही जगत् शाश्वत कहा जाता है द्रव्य दृष्टि से, और अशाश्वत कहा जाता है पर्याय दृष्टि से। इस तरह मूलतः चौथा, पहला और दूसरा ये तीन प्रश्न मौलिक हैं। तीसरा उभयवृत्तता का प्रश्न तो प्रथम और द्वितीय का नयोरूप है। अब आप विचारें कि जब सजय ने लोक के शाश्वत और अशाश्वत आदि के बारे में स्पष्ट कहा है कि 'यदि मैं जानता होऊँ तो बताऊँ' और बुद्ध ने कह दिया कि 'इनके चक्कर में न पड़ो, उनका जानना उपयोगी नहीं है, ये अव्याकृत हैं' तब महावीर ने उन प्रश्नों का वस्तुस्थिति के अनुसार ब्यर्थ उत्तर दिया और जिन्यों की जिज्ञासा का समाधान कर उनको बौद्धिक दानता से त्राण दिया। इन प्रश्नों का स्वरूप इस प्रकार है—

प्रश्न	सजय	बुद्ध	महावीर
१ क्या लोक शाश्वत है?	मैं जानता होऊँ तो बताऊँ? (अनि-श्चय, अज्ञान)	इनका जानना अनुपयोगी है (अव्या-करणीय, अकथनीय)	हाँ, लोक द्रव्य दृष्टि से शाश्वत है। इसके किसी भी सत् का सर्वथा नाश नहीं हो सकता, न किसी असत् से नये सत् का उत्पाद ही संभव है।
२ क्या लोक अशाश्वत है?	”	”	हाँ, लोक अपने प्रति-क्षणभावी परिणमनों की दृष्टि से अशाश्वत है। कोई भी पर्याय दो क्षण टहरने वाली नहीं है।
३ क्या लोक शाश्वत और अशाश्वत है?	”	”	हाँ, लोक दोनों दृष्टियों से क्रमशः विचार करने पर शाश्वत भी है और अशाश्वत भी है।
४ क्या लोक दोनों रूप नहीं है, अनुभय है?	मैं जानता होऊँ तो बताऊँ	अव्याकृत	हाँ, ऐसा कोई शब्द नहीं जो लोक के परि-पूर्ण स्वरूप को एक साथ समग्रभाव से कह सके, अतः पूर्ण रूप से वस्तु अनुभय है, अवक्तव्य है।

संज्ञक और बुद्ध निम प्रज्ञा का समाधान नहीं करते, उन्हें अनिश्चय या अज्ञात कहकर उनसे पिछड़ा होते हैं, महावीर उही का वास्तविक और युक्तिसंगत समाधान करते हैं। इस पर भी राहुलजी यह कहने का साहस करते हैं कि 'संज्ञक ने अनुयायियों के लुप्त हो जाने पर संज्ञक के वाद को ही जैनियों ने अपना लिया।' यह तो ऐसा ही है जैसे कोई कहे कि 'भारत में रही परतन्त्रता को परतन्त्रता विधायक अंग्रेजों ने चले जाने पर भारतीयों ने उसे अपरतन्त्रता (स्वतन्त्रता) के रूप में अपना लिया, क्योंकि अपरतन्त्रता में भी 'परतन्त्रता' के पाँच अक्षर तो मौजूद हैं ही।' या 'हिंसा को ही बुद्ध श्रीग महावीर ने उसने अनुयायियों के लुप्त होने पर 'अहिंसा' के रूप में अपना लिया है, क्योंकि अहिंसा में भी 'हिंसा' के दो अक्षर हैं ही।' जितना परतन्त्रता का अपरतन्त्रता से और हिंसा का अहिंसा से भेद है, उतना ही संज्ञक व अनिश्चय या अज्ञानवाद से स्थापना का अन्तर है। ये तो तीन और छद्म ही तरह परस्पर विमुख हैं। स्थापना संज्ञक के अज्ञान और अनिश्चय का ही तो उच्छेद करता है, साथ ही साथ तत्त्व में जो नियम और सत्य हैं उनका भी समूल नाश कर देता है। यह देखकर तो और भी आश्चर्य होता है कि—आप (पृ. ४८४ में) अनिश्चिततावादियों की सूची में संज्ञक व साथ निगमनाथपुत्र (महावीर) का नाम भी लिख जाते हैं तथा (पृ. ४९१ में) संज्ञक को अनेकान्तवादी भी। क्या इसे धमनीति ने शब्दों में 'विश्व व्यापक तम' नहीं कह सकते?

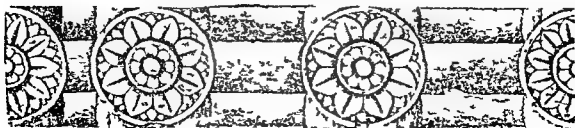
‘स्यात् का’ अर्थ शायद, समझ या कदाचित् नहीं।

‘स्यात्’ शब्द के प्रयोग से साधारणतया लोगों को सत्य, अनिश्चय और समाधान का भ्रम होता है। पर यह तो भाषा की पुरानी शैली है उस प्रसंग की जहाँ एक वाद का स्थापन नहीं किया जाता। एकाधिक भेद या विकल्प की सूचना जहाँ करना होती है वहाँ ‘सिया’ (स्यात्) पर का प्रयोग भाषा की विशिष्ट शैली का एक रूप रहा है। जैसा कि मैक्समूलर के महाभारतोलोका मुक्त के अन्तरण से सिद्ध होता है। इसमें तेजोधातु के दोनों मुनिश्चित भेदों की सूचना ‘सिया’ शब्द देता है न कि उन भेदों का अनिश्चय सत्य या सम्मानना यत्न करता है। इसी तरह ‘स्यास्ति’ के साथ लगा हुआ ‘स्यात्’ शब्द ‘अस्ति’ की स्थिति को निश्चिन अपेक्षा से दृढ़ तो करता ही है साथ ही साथ अस्ति से भिन्न और भी अनेक धर्म वस्तु में हैं, पर ये इस समय गौण हैं, इस सापेक्ष स्थिति को भी ज्ञाता हैं।

राहुलजी ने दशनिर्गुणन में सप्तमगी व पाँचवें, छठे और सातवें भग्न को जिस अशोभन तरीके से तोड़ा मरोड़ा है वह उनकी अपनी निरी कल्पना और साहस है। जब वे दशन को ‘यापक नई और वैज्ञानिक दृष्टि में देखना चाहते हैं तो किसी भी दशन की समीक्षा उसने ठीक स्वरूप की समझकर ही करनी चाहिये।

वे अत्यन्त नामक धर्म को, जो कि ‘अस्ति’ आदि के साथ स्वतन्त्र भाव से द्विसंयोगी हुआ है, तोड़कर अव्यक्त करके उसका संज्ञक के ‘नहीं’ के साथ येल बैठा देते हैं और मन्त्र के धोर अनिश्चयवाद को ही अनेकान्तवाद कह डालते हैं। निमाध्वमत परम्॥

१ “वतमा च राहुल आपो धातु’ आपो धातु सिया अन्विता मिया बाहिरा॥” —मैक्समूलर । ३

श्री आत्मारामजी तथा ईसाई मिशनरी

प्रा. पृथ्वीराज जैन, एम्. ए., शास्त्री

पुर्तगाल निवासी साहसी नाविक वास्को-दे-गामा ने आशा-अन्तरीय का चक्कर लगाते हुए भारत पहुँचने का नया समुद्री मार्ग खोज निकाला और उस का जहाज २२ मई १४८८ ई० को मालाबार तट पर कालीकट के पास आकर टहरा। वहाँ के राजा जमोरिन ने उस का साथियों सहित स्वागत किया और उन्हें वहाँ रहने तथा व्यापार करने की आज्ञा दे दी। इस प्रकार युरोपियन भारत में आने लगे। ये ईसाई धर्म के मानने वाले थे। धीरे धीरे दूसरी युरोपीय जातिया भी भारत में आईं और उन्होंने ने अपनी व्यापारिक कोठियों की स्थापना की। परिस्थिति से लाभ उठाकर उन्होंने ने अपनी राजनैतिक सत्ता भी स्थापित की और कई नगरों पर अधिकार कर लिया। पुर्तगालियों में धर्म की कट्टरता अधिक थी। वे प्रजा को ज़बरदस्ती ईसाई बना लेना अपना कर्तव्य समझते थे। यद्यपि युरोपीय लोगों का १५०० ई० के लगभग नए मार्ग से भारत में आगमन शुरू हो गया था और वे अपने धर्म प्रचार के काम को भी उत्साहपूर्वक करते थे, तथापि १८०० ई० तक भारत में इस धर्म का प्रचार अधिक न हो सका^१। जनता इन पर विश्वास न रखती थी। वह नया धर्म वहाँ के आदर्शों के अनुकूल भी न था। अंग्रेजों की ईस्ट इंडिया कम्पनी की राजनैतिक सत्ता १७५७ ई० की फ़ासी की लड़ाई के बाद उत्तरोत्तर बढ़ने लगी और दूसरी जातिया इस क्षेत्र में हार गईं। प्रारम्भ में कम्पनी सरकार धर्म के विषय में हस्तक्षेप करने से सकोच करती थी। उसे अपने व्यापारिक हितों की चिन्ता अधिक थी। कम्पनी सरकार ने कुछ ऐसे नियम भी बनाए थे जिन के अनुसार कोई कर्मचारी न तो भारतीय धार्मिक विषयों में हस्तक्षेप कर सकता था और न ही बाहर से कोई धर्मप्रचार के लिए आ सकता था।

अंग्रेजों की पहली व्यापारिक कोठी सूरत में सम्राट् जहाँगीर की इजाजत से १६१३ ई० में खुली। धीरे धीरे उन्होंने ने मुगल सम्राटों को प्रसन्न कर व्यापार के लिए कई सुविधाएँ प्राप्त कर लीं। किन्तु शुरु में अंग्रेज व्यापारियों का सदाचार और व्यवहार अत्यन्त गिरा हुआ था। थोखा और वेईमानी इन की व्यापारिक नीति के मुख्य सिद्धान्त थे। उन के व्यवहार को देख कर भारतवासी ईसाई धर्म को भी बुरा समझने लगे। एक लेखक ने लिखा है, “भारतवासी ईसाई धर्म को बहुत गिरी हुई चीज ख्याल करते थे। सूरत में लोगों के मुँह में इस प्रकार के वाक्य प्रायः सुनने में आते थे कि ‘ईसाई धर्म शैतान का धर्म है, ईसाई बहुत शराब पीते हैं, ईसाई बहुत बड़माशी करते हैं, और बहुत मारपीट करते हैं, दूसरों को बहुत गालियाँ देते हैं।’” टेरी साहित्य ने इस बात को स्वीकार किया है कि भारतवासी स्वयं डबे सच्चे और ईमानदार थे और अपने तमाम बाँदों को पूरा करने में पक्के थे। किन्तु यदि कोई भारतीय व्यापारी अपने माल की कुछ कम्पन बताता था और उस कीमत से बहुत कम ले लेने के लिये उस से कहा जाता था तो वह प्रायः उत्तर देता था—‘क्या तुम मुझे ईसाई समझते हो, जो मैं तुम्हें धोखा देता फ़िलंगा?’”

१ इतिहास में तो इस बात के भी प्रमाण विद्यमान हैं कि ईसाई प्रचारक ईसा की प्रारम्भिक शताब्दियों में ही दक्षिण भारत में आए थे।

सभन है इस प्रकार ने अपक्व और अपमान से भयभीत हो कर इस्ट इंडिया कम्पनी के अधिकारियों ने धर्म ने नियम में मौन रहने की नीति हितकर समझी हो। किन्तु १६ वीं शताब्दी ने प्रारम्भ में ही इस नीति में परिवर्तन हो गया।

माधिस वेल्सली भारत का गवर्नर जनरल नियुक्त होने के बाद १७६८ ई० में कलकत्ते पहुँचा। वह महान् ब्रिटिश साम्राज्य की स्थापना के स्वर्ण स्वप्न लेकर भारत में आया था। वह इंग्लैंड में ही इस विषय पर मनन व अध्ययन करता रहा था तथा प्रधान मंत्री पिट से इस सम्बन्ध में कई दिन तक विचारविनिमय भी होता रहा था। शुद्ध राजनैतिक उद्देश्य के अतिरिक्त उस की यह भी उत्कण्ठ अभिलाषा थी कि भारत में जोरा से इसाई धर्म का प्रचार शुरू किया जाए। "उस ने आते ही इसाई धर्म के अनुसार अंग्रेज़ी शैली के अन्तर रविवार की छुट्टी का मनाया जाना जारी किया। उस दिन समाचार पत्रों का छपना भी बन्द कर दिया गया। कलकत्ते के पोर्ट बिलियम में उस ने एक कालेज की स्थापना की। इस कालेज का एक उद्देश्य विदेशी सरकार के लिए सरकारी नौकर तैयार करना था। वेल्सली ने जीवनचरित्र का रचयिता आर आर पीयस साफ लिखता है कि यह कालेज भारतवासियों में इसाई धर्म का फैलाने का भी मुख्य साधन था। इस के द्वारा भारत की सत भिन्न भिन्न भाषाओं में इजिप्ती का अनुवाद करा कर उस का भारतवासियों में प्रचार कराया गया। उस की इस इसाई धर्मनिष्ठा के लिए अंग्रेज़ इतिहास लेखक प्रायः उस की प्रशंसा करते हैं।"

इस प्रकार अन्त इस्ट इंडिया कम्पनी साम्राज्य विस्तार के साथ साथ इसाई धर्म का प्रचार भी उत्साह पूर्वक करने लगी। १८१३ ई० के चार्टर में यह स्पष्ट कर दिया गया कि कम्पनी भारत में धर्म और सनातन की शिक्षा का प्रचार करना आवश्यक समझती है तथा इस लोफ्लूगण के कार्य के लिए लोग कम्पनी के अधिकृत प्रदेशों में जा सकेंगे। इसाई धर्म की अनेक पुस्तकों का निरिध भारतीय भाषाओं में अनुवाद कराया गया। भिन्न भिन्न विषयों पर इसाई मिशनरी सोसाइटियों ने पाठ्यपुस्तकें भी तैयार कराईं। इसाई धर्म का प्रचार के लिए पानी की तरह रुपया बहाया जाने लगा। "गृह जगद् प्रारम्भिक पाठशालाएँ, अनाथालय, औषधालय आदि खोले गए और भारतीय समाज की सामाजिक दुरादृष्टि से घृणित लोग लाम उठाने लगे। धार्मिक पुस्तकें मुफ्त जाती गईं। भारत में धर्मों पर अनेक आक्षेप कर उई देय बनाया गया। फलस्वरूप बहुत से भारतीय इसाई बन गए। १८५७ ई० में भारत में जो प्रथम सशस्त्र स्वतन्त्रता युद्ध प्रारम्भ हुआ, उस का एक मुख्य कारण भारतवासियों को इसाई नेताओं की आजादाद और भारतीय सैनिकों में इसाई मत का प्रचार था। इस आशाति से पहले कई अंग्रेज़ सैनिकों को समझने में कि भारतीयों के इसाई हो जाने में ही अंग्रेज़ी साम्राज्य की स्थिरता का आधार है। ईस्ट इंडिया कम्पनी का अधिपति मिस्टर मैकलर्स ने निष्पक्ष से कुछ समय पहले १८५७ ई० में ही पार्लियामेंट में कहा था, "परमात्मा ने भारत का विशाल साम्राज्य दृढ़तरिस्तार का इसलिए संधा है ताकि हिन्दुस्तान का एक सिरे से दूसरे सिरे तक इसाई मसीह का निष्पक्षी कटा पहनाए जाय। हम में से हरेक को पूरी शक्ति इस काम में लगा देनी चाहिये ताकि समस्त भारत का इसाई बनाने का महान् कार्य में देश भर में अन्तर कहीं पर भी किसी कारण जरा भी ढीला न होने पाये।"

प्रायः उदा समय एक अन्य अंग्रेज़ विद्वान् कैप्टेन ने लिखा था, "हम पर कुछ भी श्रावणिया क्या

न आएँ, जब तक भारत में हमारा साम्राज्य कायम है, तब तक हमें यह नहीं भूलना चाहिये कि हमारा मुख्य कार्य उस देश में ईसाई मत को फैलाना है। जब तक नसकुमानी ने लेकर हिमालय तक सारा हिन्दुस्तान ईसा के मत को ग्रहण न कर ले और हिन्दु व इस्लाम धर्मों की निन्दा न करने लगे तब हमें पूरी सच्चा, अधिकार व शक्ति से लगातार प्रयत्न करने रहना चाहिये।”

सन् १८०६ ई० में वेलोर में सैनिकों का जो विद्रोह हुआ था, उस का कारण भी मद्रास के तत्कालीन गवर्नर विलियम वेट्टिङ्क का सेना में ईसाई मत के प्रचार का प्रयत्न था। उस ने दूर्गोए नामक एक फ्रांसीसी पादरी को आठ हजार रुपये नकद दे कर भारतवासियों के धार्मिक और सामाजिक जीवन पर एक पुस्तक लिखवाई जिस में अनेक झूठी बातों का संग्रह था। सरकारी खर्च पर इंग्लैंड में इस पुस्तक का खूब प्रचार किया गया। जब वह पादरी फ्रांस वापस गया, तो ईस्ट इंडिया कम्पनी ने उसे एक विशेष आजीवन पेंशन दी। ईसाई प्रचारकों को सब सुविधाएँ दी जाती थीं। सरकारी छात्रालयों उन का काम सुस्त कर देने में। सैनिकों को यह आज्ञा दी गई कि वे बरतों पहने हुए अपने माथे पर तिलक आदि धार्मिक चिह्न न लगाएँ, दाढ़ियाँ मुंडवा दें और सब एक तरह की कढ़ी हुई मूंछें रखें। वेट्टिङ्क १८३२ ई० में गवर्नर बनकर आया। उस समय यह कानून बना कि जो भारतवासी ईसाई हो जाएंगे, उन का पौतक संपत्ति पर पूर्ण अधिकार बना रहेगा। लार्ड पैनिंग ने लाखों रुपये ईसाई मत प्रचारकों में बाँटे थे। सरकारी खजाने से विभागों को बड़े बड़े वेतन मिलने और उच्च अधिकारों अवीनस्य कर्मचारियों पर ईसाई होने के लिए अनुचित दबाव डालने। पंजाब पर अधिकार हो जाने के बाद यह कोशिश की गई कि पंजाब में शिक्षा का सारा काम ईसाई पादरियों को सौंप दिया जाए। सेना में ईसाई धर्मप्रचार विशेष उत्साह से किया जाता था। धर्म परिवर्तन करने वाले सैनिकों को तत्काल उच्च पद दे दिया जाता था।

१८५७ ई० के अशांत गतावरण के बाद अंग्रेज कूटनीतिज्ञ इस बात का विशेष अनुभव करने लगे कि भारतवासियों के हृदय से राष्ट्रीयता के रहेसदे भाव भी समाप्त कर दिए जाएँ ताकि अंग्रेजी साम्राज्य की नींव सुदृढ़ रहे। इस उद्देश्य की पूर्ति के लिए दो उपाय सोचे गए—भारत में ईसाई मत का प्रचार और अंग्रेजी शिक्षा दीक्षा। यद्यपि महारानी विक्टोरिया ने अपनी घोषणा में यह वचन दिया था कि अंग्रेजी सरकार धर्म के विषय में पक्षपात या हस्तक्षेप न करेगी, तथापि एक वर्ष के बाद ही इंग्लैंड के प्रधानमन्त्री ने पादरियों के एक शिष्टमंडल से कहा, “समस्त भारत में पूरब से पच्छिम तक और उत्तर से दक्षिण तक ईसाई मत के फैलाने में जहाँ तक हो सके मदद देना न केवल हमारा कर्तव्य है, बल्कि इसी में हमारा लाभ है।”

ईसाई पादरी भारत के मोलेभाले अननद लोगों में किस चालाकी से अपने धर्म का प्रचार किया करते थे, इसका कुछ वर्णन स्वामी विवेकानन्द जी ने सर्वधर्म परिषद् चिकागो के अगने भाषण में किया था। उन्होंने कहा, “मैं जब बालक था, तब मुझे याद है कि भारतवर्ष में एक ईसाई किसी मीड़ में अपने धर्म का उपदेश कर रहा था। दूसरी मीठी बातों के साथ उस ने अपने श्रोताओं से पूछा, ‘यदि मैं तुम्हारे देवता की मूर्ति को लाठी मारूँ तो वह मेरा क्या बिगाड़ सकता है।’ इस पर एक श्रोता ने उलट कर उस से प्रश्न किया, ‘यदि मैं तुम्हारे ईश्वर को गाली दूँ, तो वह मेरा क्या कर सकता है?’ ईसाई

१. पं. सुंदरलाल : भारत में अंग्रेजी राज :—पृष्ठ १३७१.

२. Encyclopaedia Britannica vol VIII, page 624, 11th edition.

३. पं. सुंदरलालजी : भारत में अंग्रेजी राज :—पृष्ठ १६६०.

उपदेशक ने उत्तर दिया, 'जब तुम मरोगे, तब तुम्हें दृष्ट मिलेगा।' तब उस आदमी ने प्रत्युत्तर दिया, 'एने ही जब तुम मरोगे तब तुम्हें भी मेरे देवता दृष्ट दग'।

उपयुक्त वचन उम पृष्ठ भूमि का है जिसे सम्मुख रखते हुए हमारे १६ वीं गताङ्की न सुनारका को पाय करना था। भारत का सौभाग्य है कि उसे ऐसे नरत्न प्राप्त हुए जिन्होंने भारतीय धर्म, सम्प्रदाय और सभ्यता की रक्षा कर हमारी राष्ट्रीय भावना को पुष्ट किया। श्री आत्माराम जी ईसाई मिशनरिया की युक्ति, प्रचार के दगा और उनसे उद्देश्यों से सुपरिवृत्त थे। वे इस बात को अच्छी तरह समझ रहे थे कि "कितने ही इसाई जन प्रमाण और युक्ति के ज्ञान के अभाव में और अपने पय के चलाते गये इसा मसीह के अनुगम से अपने ही स्वीकृत धर्म को सत्य मानते हैं और कितने ही आचार्य के रत्न वाला को जिन की बुद्धि सत्य धर्म में पूरी निष्ठा नहीं है, अपने मत का उपदेश करते हैं।" श्री आत्माराम जी ने उन कारणों का विश्लेषण किया था जिन के आधार पर भारतीय युवा धड़ाधड़ इसाई बन रहे थे। उद्वा ने लिखा है, "निधन धन के लोभ से, कपारे व रडे विवाह के लोभ से, कुछ खानपान सनयी स्वतन्त्रता के लोभ से, कुछ हिन्दुआ के देवा व उन की मूर्तियों की सम्पत्ती की भाँति देखने से इसाई होते जाते हैं।" एक और स्थान पर वे इसी विषय की चर्चा करते हुए लिखते हैं, "यूरोपियन लोग न हिन्दुस्थान में इसाई मत का उपदेश करना शुरू किया है। उपदेश से, धन से, स्त्री देने से, लोगों का अपने मत में वैपश्चिम्य देके मिलाते हैं।"

भारतीय युवाओं को इसाई होने से रोकने के लिए हमारे तत्कालीन सुधारका ने उई साहस व कौशल से काम किया। श्री आत्माराम जी भी स्वयं इस कार्यान्वयन में काम करते रहे। गुजराती भाषा में एक पादरी ने एक पुस्तक लिखी थी जिस के द्वारा जैन धर्म के विषय में भ्रातिया फैलाई गई थीं। आप ने उस न उत्तर में एक रोजपूय पुस्तक लिखी जिस का नाम था 'ईसाई मत समीक्षा'। आप ने ब्रह्ममार्ग और आय समाज द्वारा इस विषय में किए गए कार्य को भी स्वीकार किया है। आप ने लिखा है, "ईसा ने मत में नष्ट अमेज़ी फारसी के पढ़ने वाले लोक हैं। वे कदाग्रह में लोगों से मत की बात भगड़ते फिरते हैं। पण्डित ब्रह्ममार्गिया ने और दयानन्द जी ने कितनेक हिन्दुआ को इसाई होने से रोका है।"

श्री आत्माराम जी अग्रजों पत्रलिखे युवाओं से प्रायः कहा करते थे, "होश में आओ। तुम कौन हो और किधर जा रहे हो। तुम्हारे पूर्वजों का चरित्र तुम्हारे लिए प्रकाशमान दीपक न समान है। उन पर महान् कार्यों को पढ़। तब तुम्हें ज्ञात होगा कि पूर्व ने पश्चिम को अपने प्रकाश में किस प्रकार लाभ पहुँचाया है। तुम्हें पूर्व की ओर देखना चाहिए जहाँ स सय देवता अपना प्रकाश डालता है, न कि पश्चिम की ओर जिस वहाँ अस्त हाता है। इसाई मिशनरियों की चिन्नीचुपड़ी बातों में मत आओ। वे तुम्हारे धर्म को अपमानित कर रहे हैं और तुम्हारा सम्प्रदाय का परिहास कर रहे हैं। उा के मिथ्या प्रचार से बचने के लिए धर्म उपदेश सुना और अपनी धार्मिक पुस्तक को ध्यानपूर्वक पढ़।"

१ The World's Parliament of Religions vol II p 975

२ इसाई मत समीक्षा—पृ २

३ इसाई मत समीक्षा—पृ २३

४ अग्रजानिमित्त भारत—पृ २६७

५ अग्रजानिमित्त भारत—पृ. २६८

६ ला० बाबू राम आचार्य (उई) पृ ११२

अहमदाबाद के एक सेठ दलपत भाई की एक धनिक वैराग्य से मित्रता थी। उस का बड़ा लड़का ब्रेजुएट या और पश्चिमीय सभ्यता के कुसस्वारों से प्रभावित हो कर पादरियों की चाल में आ गया था। कुसगति ने उस में शगव व मास की बुरी आदत भी टाल दी थी। उसे आचार से पतित देख कर माता-पिता बहुत व्यथित हुए। उन्होंने ने सेठ दलपत भाई को अपनी व्यथा सुनाई। सेठजी ने श्री आत्मागम जी के विषय में उन्हें बताया और कहा कि किसी प्रकार लड़के को इन के पास ले जाओ। वे अपने पुत्र को आप के पास ले आए। कुछ मिनटों के उपदेश ने ही ऐसा चमत्कारी प्रभाव डाला कि वह लड़का कुसगति से हमेशा के लिए बच गया।^१

वि. स. १९४२ के सूरत के चतुर्मास के बाद अहमदाबाद से सेठ दलपतभाई का श्री आत्मागमजी के नाम एक पत्र आया था। उस पत्र में सेठ जी ने लिखा था कि कुछ कुलीन और अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त नवयुवक पादरियों के बहकाने से ईसाई होने वाले हैं। आप शीघ्र अहमदाबाद पधारने की कृपा करें। पत्र मिलते ही आप बड़ोदा से विहार कर अहमदाबाद पहुँचे और ईसाई मिशनरियों की चालों पर एक सार्व-जनिक सभा में भाषण दिया। आप ने उस व्याख्यान में यह सिद्ध किया कि ईसाई मत में जितनी खूबियाँ हैं, वे सब जैन धर्म से ली गई हैं। आप ने बाइबल के कई उद्धरण जनता के सामने रखे जिन का सब पर बड़ा प्रभाव पड़ा। आप ने उन्हें बताया कि पादरी संस्कृत और प्राकृत भाषाओं से अनभिज्ञ होने के कारण भारतीय धार्मिक साहित्य को समझने में असमर्थ हैं और कपोलकल्पना कर हसी उड़ाते हैं। बाइबल में कई ऐसी घटनाओं का उल्लेख है जो संभव नहीं। जो लोग शीशे के मकानों में रहते हैं, उन्हें दूसरों पर पत्थर नहीं फेंकने चाहिए। समझदार लोगों को ईसाई बनने से पहले अपने साहित्य और इतिहास की उन के साहित्य व इतिहास से तुलना अवश्य करनी चाहिए, तब उन्हें सच्चाई का ज्ञान होगा। आप के सत् परामर्श का बहुत प्रभाव पड़ा और कई नवयुवक ईसाई होने से बच गए।

इस प्रकार श्री आत्मागम जी ने इस बात का अनथक परिश्रम किया कि भारतीय युवक विवेक खोज कर ईसाई मिशनरियों के झूठे जाल में न फँसे। यदि उन्हें अव्ययन द्वारा ईसाई धर्म अच्छा प्रतीत होता है तो उन का कर्तव्य है कि वे पहले अपने धर्मशास्त्रों का नियमपूर्वक अव्ययन अवश्य कर लें ताकि ठीक ठीक तुलना हो सके और वे सच्चाई के ज्ञान से अनभिज्ञ न रहे। श्री आचार्यजी ने तत्कालीन अन्य सुधारकों के समान भारतीय धर्म, दर्शन तथा इतिहास पर पश्चिम से होने वाले आक्रमणों का डट कर सामना किया और सच्ची भारतीय सभ्यता व संस्कृति का चित्र विश्व के सामने रखा।

यहाँ इस बात का उल्लेख करना आवश्यक प्रतीत होता है कि ईसाई मिशनरियों ने समाजसेवा के बहाने भारतीय लोगों को ईसाई बनाने का काम फिर भी जारी रखा। महात्मा गांधी भी इन के कामों को सन्देह की दृष्टि से देखते थे। उन्होने एक बार लिखा था—“विदेशी मिशनरियों के विषय में मेरे विचार किसी से छिपे नहीं हैं। मैंने कई बार मिशनरियों के सामने अपने विचार प्रगट किए हैं। यदि विदेशी मिशनरी शिक्षा और चिकित्सासम्बन्धी सहायता जैसे मानवीय सहानुभूति के कामों तक अपनी प्रवृत्तियों को सीमित करने के स्थान पर उन्हें दूसरों का धर्म छुड़ाने के लिए काम में लाएंगे तो मैं दृढ़तापूर्वक उन्हें कहूँगा कि वे चले जाएँ। हरेक जाति अपने धर्म को दूसरे धर्म के समान अच्छा समझती है। भारत की जनता के धर्म निश्चयपूर्वक उन के लिये पर्याप्त हैं। भारत को एक धर्म की अपेक्षा दूसरे धर्म की श्रेष्ठता की आवश्यकता नहीं।”^२ इसी लेख में उन्होंने ने आगे जा कर लिखा था, “धर्म एक व्यक्तिगत विषय

१ आत्मचरित्र (उर्दू) पृ ११३.

२ Young India, April 23, 1921

हे। उस का संग्रह हृदय से है। क्याकि एक डाक्टर ने जो अपने आप को इसाई कहता है, मेरे किसी रोग की चिकित्सा कर दी तो उस का अर्थ यह क्यों हो कि डाक्टर मुझ अपने प्रभाव में अधीन देकर मुझ से धर्म परिवर्तन की आशा रखे? क्या योगी का स्वस्थ हो जाना और उस में परिणाम से सन्तुष्ट होना ही काफी नहीं? फिर यदि मैं इसाईयों के किसी स्कूल में पढ़ता हूँ तो मुझपर इसाईयत की शिक्षा क्यों ठोसी जाए? मैं धर्म परिवर्तन के विरुद्ध नहीं। किन्तु उस के वर्तमान ढंग के विरुद्ध हूँ। आज्ञाकर धर्मपरिवर्तन एक धधा जना रहा है। मुझे याद है कि मैंने एक मिशनरी की रिपोर्ट पढ़ी थी। उस में उस ने बताया था कि एक व्यक्ति का बम उड़ाने पर मितने रूपए का खर्च होता है। यह रिपोर्ट पेश करने के बाद उस ने 'भाभी फल' के लिए उजड़ पेश किया था।"

लेद की बात तो यह है कि भारत में स्वतन्त्र हो जाने के बाद भी इस संग्रह में विशेष परिवर्तन नहीं हुआ। २२ और २३ एप्रिल १९५३ ई० का वैद्रीय लोक सभा में जो यहस हुई और भारत के गृहमन्त्री ने जो निम्ति दी, उस से यह सुस्पष्ट है कि इसाई मिशनरी अब भी पुरानी चालों से काम ले कर लगी का बदला रहे हैं। इस यहस से कुछ दिन पहले हमारे प्रधानमन्त्री प० नेहरू ने आत्मा की आदिम आतिष के प्रदेश में भ्रमण किया था। उन्हें पता चला कि निदेशी ईसाई मिशनरी समान सेवा की आइ ले कर सरकार के विरुद्ध विपैला राजनैतिक प्रचार कर रहे हैं। उन्होंने इसकी निम्ति की। उस के बाद तत्कालीन गृहमन्त्री डॉक्टर बैलाशनाथ कर्ज ने कठोर शब्दों में उन्हीं प्रवृत्तियों का वर्णन किया। यही दशा उड़ीला, मध्यप्रदेश और बिहार के कुछ प्रदेशों में है। निदेशी इसाई मिशनरी उन स्थानों में स्कूल और श्रीपथालय खोलने का नाम ले कर जाते हैं। लेकिन इस परदे के पीछे वे दूसरे धर्मों पर कीचड़ उडालते हैं। और यहां के निवासियों का धर्म परिवर्तित करने की कोशिश करते हैं। इसने अतिरिक्त राजनैतिक दृष्टि से नयी दलनदी का प्रयत्न भी करते रहते हैं। वैद्रीय सरकार का ध्यान इस आर गवा है और आशा है कि राजा राममोहनराय, स्वामी दयानन्द तथा श्री आत्मारामजी द्वारा प्रारम्भ किए गए कार्य का शीघ्र ही मधुर परिणाम होगा तथा समाज सेवा के कामों को अपने धर्मप्रचार की सीढ़ी में नयाया जाएगा।

(लेखक के श्री आत्मारामजी के एक खोजपूर्ण अवधारित जीवचरित्र से)

जैन दृष्टि से साधना मार्ग

श्री ऋषभदासजी

आत्मा पर आवरण के कारण शरीर के प्रति आत्मिक आ जाती है और मनुष्य शारीरिक सुखों के लिए प्रयत्न करने लगता है, शारीरिक सुखों के लिए दुःखों को कष्ट पहुँचाता है। वह भूल जाता है कि सभी जीव समान हैं और दुःख किसीको भी प्रिय नहीं है। आत्मा में अनंत सुख भरे हुए हैं, यह वह आवरणों के कारण भूल जाता है। इसलिए कर्मों के आवरण दूर करना साधना का उद्देश्य है।

सबकी भलाई—श्रेय ही सुख का कारण है। दूसरे को दुःख देकर श्रेय नहीं होता। इससे दुःख ही मिलता है। पर जब आत्मा के आवरण दूर हो जाते हैं तब आत्मा शुद्ध, पवित्र और निर्मल बनती है, आत्मचेतना प्रकट होनेपर शारीरिक सुखदुःख का असर नहीं होता।

कर्मों के मुख्य आवरण दूर जाने पर भी शरीर को जेप आयु भोगनी पड़ती है। ज्योतक शरीर रहता है, नाम से पुकारा जाता है और वेदना भी होती है। लेकिन इन आयु, नाम, गोत्र और वेदनीय कर्मों का आवरण दूर जाने से उनका असर नहीं होता। इसी कारण से फिर से बंध नहीं हो सकता। मानव जीवन का व्यय है सबके प्रति समभाव रखकर सबके श्रेय का प्रयत्न करना, केवल अपना ही नहीं, सबका उद्वेग करने में लग जाना। यह पूर्ण विकास है और इससे एक व्यक्ति मिट्टी हो जाता है। वह व्यक्ति ने समष्टि में लीन हो जाता है। वह जो कर्म करता है उसमें किसी प्रकार की आत्मिकता नहीं होती। वह सदा सचेत रहता है इसलिए बंध का कारण नहीं बनता। उसमें 'आत्मवत् सर्वभूतेषु' की भावना का पूर्ण विकास हो जाता है।

आत्मा पर आवरण डालने वाले कर्मों का ज्ञानियों ने इस प्रकार वर्णन किया है : ज्ञान और दर्शन को ढकने वाले, मोहनीय और अन्तराय। इन कर्मों के आवरण से आत्मस्वरूप को भूलकर मनुष्य अज्ञानी बनता है। सत्य की पहिचान नहीं कर सकता। वह यह भी नहीं जानता कि उसे अपने श्रेय के लिए क्या करना चाहिए, और ज्ञान भी लेता है तो वह वैसा आचरण नहीं कर पाता। इसलिए कर्मों के आवरण दूर करना और नये कर्म आने न देना यह साधना है।

मन, वचन और शरीर को बुराई से रोकना साधक के लिए आवश्यक है। मन कभी खाली नहीं रहता, वह किसी न किसी विषय में लगा ही रहता है। साधक दूसरे के अनिष्ट के चिंतन का त्याग करता है। जो उसका अहित करता है, वह उसकी भी भलाई ही चाहता है। वह जानता है कि कोई भी उसका अहित अज्ञानवश ही करता है। अज्ञानी पर तो दया ही करना चाहिए। वह तो अपना अहित करनेवाले को उपकारी मानता है क्योंकि कर्मों के आवरण या बंध के कटने में उसे मदद मिली है। यह समत्व दृष्टि आने पर ही होता है।

यदि मन स्वार्थ या अन्य किसी कारण से दूसरे का अहित सोचता है तो वह उसके निरोध का प्रयत्न करता है। वह जानता है कि बुराई प्रथम मन पर हावी होती है, फिर उससे वैसे बुरे काम होते हैं। इसलिए सावधान होकर मन को बुरे विषयों से मोड़ता है।

विचारों की तरह वह वाणी का भी सयम रखता है। दूसरे का अकल्याण या अश्रेय हो, ऐसी भाषा वह नहीं बोलता। उसकी भाषा सत्य, परिमित, हितकर व मीठी होती है। उसका प्रयत्न रहता है कि उसके बोलने से किसी का अश्रेय न हो, किसी का मन न दुःखे।

विचार और वाणी की तरह शरीर से भी कोई ऐसी बात नहीं होने देता कि जिससे किसी का अश्लेषण या अहित हो। उसकी प्रत्येक क्रिया अत्यंत सावधानीपूर्वक होनी है। उससे द्वारा जो भी काम होते हैं उनसे दूसरों का अनिष्ट तो होता ही नहीं, मलात् ही सधती है।

इस तरह वह अपने आपको सत्यवृत्ति में लगाता है, पर उसकी किसी भी गुप्त क्रिया में आत्मसत्ति नहीं होती। सहज शुभ प्रवृत्ति रहती है। इन शुभ प्रवृत्तियों को जैन धर्म में 'अशुभ धर्म' कहा जाता है।

क्षमादि दश धर्म

जिनके साथ अच्छे सम्बन्ध हैं, उनके साथ अच्छा वर्तान करने में खास अट्ठचन नहीं आती। पर जब कोई कष्ट दे, अपमान करे, या फ्रांस के कारण उपस्थित करे तब भी अपनी वृत्तियाँ को उत्तेजित न होने दे और आत्ममान रखे, यह क्षमा है। कोई चाहे जितने चिन्तों के कारण पैदा करे तो भी अपने को उत्तेजित न होने दे, यह उत्तम क्षमा है। अपने पर हमने जितना पाया है, इसकी वसुध क्षमा ही है।

क्षमा धर्म के पालन में अहंकार बाधक बनता है। समार के भगवाँ में अधिकार अहंकार के कारण पैदा होते हैं। अपनी बात के लिए हाना नहीं पर लाभों के प्राण गए और उठे उठे युद्ध हुए। इसलिए साधक बाहरी और भीतरी अहंकार को त्याग कर नम्रता धारण करे, मृदुता का व्यवहार करे। मनुष्य अहंकार करे भी तो निज बात का देह सकार की शक्ति के सामने अत्यंत तुच्छ है। शक्ति, बुद्धि, विद्या, धन सभी इतने अल्प और क्षणिक हैं कि कोई भी निवेदी पुष्प उनका अहंकार कर नहीं सकता। यही कारण है कि सबे शान्ति सदा नम्र होते हैं।

किंतु सरलता के अभाव में नम्रता दम भी बन सकती है। इसलिए मन, वचन और कर्मा में सभी व्यवहारों में एकता लाने के लिए आचन या सरलता आवश्यक है। जैसे विचार है वैसे कह और करे, यही साधना में उपयोगी है।

कोई अपने को चाहे जितनी सत्यवृत्ति में लगावे पर जबतक सत्यवृत्ति में भी आत्मसत्ति रहेगी तबतक साधक विकास नहीं कर सकता। सत्यवृत्ति में भी आत्मसत्ति के अभाव में मोक्षरूप या मोक्ष का कारण बन जाती है। इसलिए शास्त्रियों ने कहा है अच्छे काम करो और उर्ह भूल जाओ। साधक आत्मसत्त, पलाशा रहित और निर्लेप वृत्तिनाला रहे, इसी शीघ्र कहा गया है।

साधना में तबतक प्रगति नहीं हो सकती जबतक साधना का हनु स्पष्ट नहीं। साधना के पाँच दृष्टि ता सत्य की खोज है। सत्य खोजने से भी यह अधिक व्यापक है। सत्य में सब खोजना ता विदित है ही पर खोजने में भी यह सत्य, हितकर और शुद्ध हो। जब कभी एक का सत्य दूसरे से भिन्न प्रतीत होता हो ता सोचना चाहिए कि यह भेद क्यों है। दूसरे का दृष्टिकोण समझने का प्रयत्न करना चाहिए। समग्र दृष्टिकोण से यदि विचार न किया जाय तो हमारे समक्ष हुए सत्य के अग्रणी रहने की सम्भावना रहती है, इसलिए सत्य का खोजी प्रयत्नशील और उत्तम होगा। उसमें धीरज होगी। वह आप्रता में न तो विषय करेगा और न अपना विषय दूसरे पर लादने का प्रयत्न ही करेगा। सत्य दूसरों की आत्मा में दर्शन नहीं देता। भिन्न भिन्न विचारधाराओं के आग्रह भी दूसरों के प्रति आत्मीयता और प्रेमभाव रह सकता है। साधक अपने विचारों के प्रति दृढ़ता रखकर भी दूसरों के प्रति उदारता रख सकता है।

पर इस तरह के सत्य का पालन बिना - ५५ - है। इसलिए साधक के लिए समय आवश्यक माना गया है। अपने किसी भी प्रकार के - ५६ - कष्ट न पहुँचे। इन्द्रिया और मन के अग्रणी

वन शारीरिक सुखों के पीछे लगने से आत्मविकास असंभव है। इसीलिए साधक के जीवन में मयम आवश्यक है।

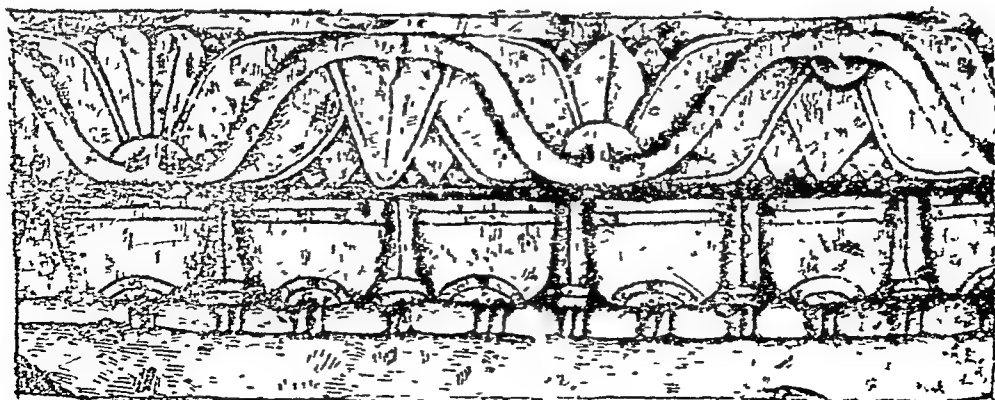
सयम का पालन करनेवाले के जीवन में त्याग का बहुत महत्त्व है। जो अपने जीवन को विरसित करना चाहे उसके लिए सक्त-व्रत-नियम का महत्त्व है। बुरी बातों का त्याग और अच्छी बातों का सक्त या दृढ़ निश्चय बहुत मददगार होता है।

परंतु त्याग बिना सतोप के संभव नहीं। इसलिए अक्विचन वृत्ति को अपनाना आवश्यक है। वह परिग्रह की मर्यादा के बिना आ नहीं सकती। सभी सत करते हैं कि लोभ सभी गुणों का नाश करनेवाला होता है। विकास अक्विचन वृत्ति के बिना हो नहीं सकता।

परिग्रह मर्यादा या अक्विचन वृत्ति आत्मचर्या में लीन देने बिना संभव नहीं। आत्मा में मगन होने पर आनंद पाने की मला हासिल हो सकती है। तभी ब्रह्म परिग्रह का त्याग संभव है। क्योंकि बिना आनंद के या सुख के कोई रह नहीं सकता। प्रश्न है यह सुख भौतिक-वाय-वस्तुओं से प्राप्त करे या आत्मा से। अनुभवियों का कहना है कि भौतिक सुखों से आत्मिक सुख श्रेष्ठतर और अधिक टिकनेवाले होता है, इसलिए उसे प्राप्त करने का प्रयत्न हो। आत्मरमण ही सच्चा ब्रह्मचर्य है।

जैन साधना में तप का भी महत्त्वपूर्ण स्थान है। शरीर को कस कर अपने अर्थात् बनाना और चित्त को निर्मल बनाना तप का उद्देश्य है। तप का अर्थ शरीरकष्ट नहीं। वही तप साधना में सहायक होता है जिससे शरीर और मन की प्रसन्नता बड़े। तप के दो भेद हैं: बाह्य और अन्तर। अनशन, ऊनोदरता, वृत्ति परि-सख्यान, रसपरित्याग, विविक्त शय्यासन और कायकलेश बाह्य में तथा प्रायश्चित्त, विनय, सेवा परिचर्या, स्वाध्याय, व्युत्सर्ग और ध्यान अन्तर तप में हैं।

जब साधक अप्रमत्त बनकर निर्मल चित्त बनाकर साधना करता है तो वह अपने साध्य तक पहुँचता है। साधक यथाशक्ति प्रयत्न करे यही जैन दर्शन की अपेक्षा है।

धर्मोत्तर टिप्पण के कर्ता मल्लवादी

श्री० दलसुखभाई मालाणिया

'न्यायनिन्दु' आचार्य धर्मकीर्ति की कृति है। उनकी टीका आचार्य धर्मात्तर ने लिखी है। या एव उस टीका का नाम भी धर्मात्तर हो गया है। इस धर्मोत्तर अर्थात् 'न्यायनिन्दु' टीका पर अनेक टिप्पण हैं। उनमें एक आचार्य मल्लवादी की कृति है, यह बात पाटन और जैसलमेर के मस्टारों की सूची को देखने से स्पष्ट होती है। प्रोफेसर चित्वामुनी को 'न्यायनिन्दु' टीका के टिप्पण की एक अधूरा प्रति मिली। उसमें आचार्य पर उद्वाह ने 'न्यायनिन्दु टीका टिप्पणी' के नाम से एक पुस्तक रशिया की प्रसिद्ध बौद्ध प्रधमाला में प्रकाशित की और वह आचार्य मल्लवादी कृत है ऐसा भी उद्वाह ने उक्त ग्रंथ में लिखा। किन्तु बाद में उनको मादूम हुआ कि यह कृति मल्लवादी की नहीं है। अतः एव उन्होंने अपने भ्रम का निराकरण अपने 'बुद्धिम्न लोचन' नामक ग्रंथ में कर दिया। आगमप्रभाकर मुनि श्री पुण्यनिजयजी की कृपा से मल्लवादीकृत टिप्पण की प्रतिलिपि मेरे पास आ गई है और उसे उक्त मुद्रित टिप्पण के साथ मिलान करने पर यह अत्यन्त स्पष्ट हो गया है कि वे दोनों भिन्न हैं।

प्रश्न यह है कि मल्लवादी आचार्य कब हुए और कहाँ हुए? जैन परंपरा में एक मल्लवादी नयचक्र के कर्ता रूप से प्रसिद्ध हैं। उन्हीं मल्लवादी को डा० सतीशचन्द्र त्रिपाठी ने इस टिप्पण का कर्ता माना है। किन्तु नयचक्र के कर्ता मल्लवादी का परंपरागत समय वीर मयूर ८८४ है। उस का मेल धर्मकीर्ति और धर्मोत्तर के समय से न होने के कारण डा० विद्याभूषण ने उक्त सन्त को वीरमयूर न मानकर उसका शक या विजय संवत् होने की सम्भावना की है। तत्सुसार मल्लवादी का समय इ० ८-७ या इ० ७६० माना है।

यद्यपि देखा जाय तो आचार्य मल्लवादी जिन्होंने नयचक्र लिखा है, इन टिप्पण के कर्ता हैं ही नहीं। डा० त्रिपाठी ने नयचक्र ग्रंथ देखा नहीं था। अन्यथा वे किसी दूसरे ही मल्लवादी की कल्पना करते। नयचक्र के कर्ता मल्लवादी का समय नहीं चलता। नयचक्र में प्रसिद्ध दार्शनिक दिग्गज का तो उल्लेख है, किन्तु उनसे गुरु के धर्मकीर्ति आदि किसी दार्शनिक का नाम तो क्या, उनके मत का भी निर्देश नहीं है। वैदिक दार्शनिक कुमारिल का मत भी उक्त निर्दिष्ट नहीं है। मनुस्मृति का उल्लेख है किन्तु वे मनुस्मृति का उल्लेख नहीं, अपितु दूसरे ही हैं जिसका समय कुमारिल (इ० ५५० आशुप्राय) से भी पहले है। अतः एव नयचक्र के कर्ता मल्लवादी ने भिन्न ही मल्लवादी 'न्यायनिन्दु' टीका के टिप्पणकार हैं।

डा० अल्टेकर ने एपिग्राफिका इण्डिका में गुजरात के राष्ट्रकूट राजा कर्क मुरखी का एक ताम्रपत्र प्रकाशित किया है। उनका अनुमान है कि इस ताम्रपत्र में निर्दिष्ट मल्लवादी 'न्यायनिन्दु' टीका के टिप्पणकार हैं। ताम्रपत्र शक संवत् ७४३ में लिखा गया है और उसमें मूलसंस्कृत सा आत्माय नमो राजाश्रित्यारि का उल्लेख है। अस्माश्रित्यारि की गुणगुणता उस ताम्रपत्र में ही हुई है। अस्माश्रित्यारि के गुण गुणनि य आत्माश्रित्यारि य गुण मल्लवादी ये। अस्माश्रित्यारि यदि शक संवत् ७४३ अर्थात् ८२१ में विद्यमान थे तो उनका

१ हिंदी की शब्द-कोश ताम्रिक पृ ११४

२ शेषवर्तिका ताम्रिक टीका की प्रस्तावना, पृ १७

३ बौद्ध २१, पृ १२३

दादागुरु मल्लवादी के समय के साथ धर्मोत्तर^१ के समय (ई. ७००) का कोई विरोध नहीं हो सकता। अतएव नवचक्रार मल्लवादी के समय को बदलने की भी आवश्यकता नहीं रहती। इसी दूसरे मल्लवादी ने यह टिप्पण बनाया हो, यह संभव है।

किन्तु तत्त्वसंग्रह में सुमति नामक एक विगम्वर आचार्य के मत का खण्डन किया गया है^२। यदि वे ही सुमति प्रस्तुत मल्लवादी के शिष्य हैं तो तत्त्वसंग्रह के समय के साथ संगति करना आवश्यक है। तत्त्वसंग्रह के रचयिता शान्तरक्षित का समय ई० ७०५-७६२ के बीच ठी० भट्टाचार्य ने स्थिर किया है। उक्त ताम्रपत्र में सुमति शिष्य अमराजित की विद्यमानता ८२१ ई० में सिद्ध होनी है। ठी० भट्टाचार्य ने सुमति का समय ई० ७२० के आसपास होने का अनुमान किया है।^३ किन्तु ऐसा मानने पर गुरु और शिष्य के बीच १०० वर्ष का अन्तर हो जाता है। अतएव सुमति का समय ई० ७२० के आसपास माना जाय तो पूर्वोक्त अमराजित होती नहीं। शान्तरक्षित ने निम्न जाने के पूर्व तत्त्वसंग्रह की रचना की है। अतएव वह ई० ७४६ के पहले रचा गया होगा। क्योंकि शान्तरक्षित ने निम्न जा कर ई० ७४६ में नये विहार की स्थापना की है ऐसा उल्लेख मिलता है। अतएव हम मान सकते हैं कि तत्त्वसंग्रह ई० ७४५ के आसपास रचा गया होगा। सुमति को भी यदि शान्तरक्षित का समवयस्क मान लें तो उनकी भी उक्तगति ७६२ ई० तक जा सकती है। ऐसी स्थिति में उनके शिष्य अमराजित की सत्ता ई० ८२१ में अभ्यव नहीं रहती। इन सब परिस्थिति का विचार करके सुमति के गुरु मल्लवादी की सत्ता ई० ७००-७५० के बीच मानी जा सकता है।

न्यायविन्दु के मल्लवादीकृत टिप्पण में धर्मोत्तर के पूर्ववर्ती टीकाकारों के मतों का उल्लेख तो मिलता है किन्तु धर्मोत्तर के बाद के उसके अनुटीकाकारों के मतों का उल्लेख नहीं मिलता। ऐसे कई अनुटीकाकारों के मतों का उल्लेख अन्य टिप्पणों में है जब कि मल्लवादी के टिप्पण में नहीं है। यह भी इस बात को सिद्ध करता है कि धर्मोत्तर और मल्लवादी के बीच समय का अधिक अन्तर नहीं है। अत एव मल्लवादी का समय ई० ७००-७५० की बीच माना जा सकता है। इसमें धर्मोत्तर और शान्तरक्षित दोनों के समय के साथ संगति है।

१ धर्मोत्तर के समय के विषय में देखो मेरी धर्मोत्तर प्रदीप की प्रस्तावना, पृ. ५३.

२ तत्त्वसंग्रह टीका पृ ३७६, ३८०, ३८३, ४८६, ४८६.

३. तत्त्वसंग्रह, प्रस्तावना, पृ ६२.

प्राचीन भारत में देश की ऐकता

डॉ. वासुदेव शरण अग्रवाल, एम ए, पीएच डी, डी लिट्

भौगोलिक एकता राष्ट्रीय एकता का मूल आधार है और राष्ट्रीय एकता उसका आवश्यक फल है। पुराणों के भुरा कोश नामक अध्यायों में सप्तद्वीपी भूगोल का वर्णन मिलता है। मेरु को ऊँट में मान कर उसने उत्तर में उत्तर कुरु, पूर्व में मद्रावन, दक्षिण में भारतवर्ष और पश्चिम में वेनुमाल इन चार वर्षों की कल्पना की गई है। इन चारों का सम्मिलित नाम जम्बूद्वीप था। प्राचीन भूगोल के अनुसार मेरु पामीर के ऊँचे पठार की संज्ञा है जो पृथ्वी रूपी कमल के केन्द्र में दक्षिण में समान स्थित है।^१ उत्तर कुरु साइबेरिया और मद्रावन चीन है। वेनुमाल पामीर के पश्चिम में फैला हुआ वह प्रदेश है जिसमें चक्यु-चक्यु या वतमाग औरसस नहीं रहती है। मेरु के दक्षिण की ओर स्थित हिमालय और दक्षिणी समुद्र के बीच का भूप्रदेश पुराणा के अनुसार एक भौगोलिक इकाई मानी जाती थी। उसी की संज्ञा भारतवर्ष थी। जैसा पूर्व में कहा जा चुका है, भुवननाथ ने दोलक भारतवर्ष की उत्तरी और दक्षिणी सीमाओं के नियम में निश्चित और स्पष्ट उल्लेख करते हैं। उत्तर में जहाँ तक गया न उत्तरी खात या शाण्डा नदियाँ हैं और दक्षिण में समुद्र तट पर जहाँ कयाकुमारी है वहाँ तक भारत की सीमाएँ हैं। इसने पून की सीमा पर निरात जानि के लोग बसे थे जिन्हें आञ्जल का भाषा में मोन रमेर कहा जाता है। भारत के पश्चिम में यवन अर्थात् यूनानी रहे हुए थे।^२

यवनों से यदा तात्पर्य ग्राह्य है (प्राधुनिक यवन, प्राचीन पैक्ट्रिया) के यूनानी राजाओं से है जिन्होंने तीसरी शताब्दी ई. पू. के अन्त्य भाग में मौर्य साम्राज्य के निम्न होनेपर यवा राज्य की बड़ी नीज डाली थी। इससे यह भी ज्ञात होता है कि भारतवर्ष के भौगोलिक विस्तार की यह कल्पना शुग काल से पूर्व ही स्थिर हो चुकी थी। पाली साहित्य में दीर्घनिकाय ग्रन्थ में भारत की भौगोलिक और राजनैतिक एकता का बहुत ही सुन्दर उल्लेख मिलता है—

“तो कौन है जो उत्तर में आयताकार और दक्षिण में शक्यमुल न समान संकीर्ण इस महा पृथ्वी को सात बराबर भागों में बाँट सकता है? महागोविन्द की छोड़ कर भला और दूसरा कौन ऐसा करेगा सम्भव है? कलिंग में दन्तपुर, अद्रमक में पोतन, अरुणित में माहिष्मती, तीरीर में राक्षस, विदेह में मिथिला, अग में चम्पा, और वाशी में वाराणसी इन्हें महागोविन्द ने रखा।^३”

१ जम्बूद्वीप समस्तानामतेषां मध्यं मस्थितम् । तस्यापि मेरुमेरुधाम्भ्ये वनवपवतः ।

भूप्रमास्थास्य त्रैलोक्यसौ वशिखावारसस्थितः ॥ विष्णुपुराण २/२।१, १०० ।

२ आयतो ह्यकुमारिक्रियान्गमाप्रगावाच व । पूर्व निराता यस्यात्ते पश्चिमे यवना रक्षता ॥ वायु ४। १-८२ । ‘आयतस्तु कुमारीतो गमाया प्रवहावधि ।’ भारतवर्ष की यह भाषात्मिक परिभाषा थी ।

३ वो नु को मो पक्षेति इमं महापटवित् उपरेन आयतं दक्षिण्येन सवटमुखं सप्तधामम् सुविमलं विभक्तं तु नि । तत्र शुभं मन्त्रो रेणुस्य रन्ध्रो वनपटो ह्यस्ति । दन्तपुरं कलिंगानां अस्तमानं च पोतनम् । माहिस्ततीं शबतीं च तीरीरानं च रोक्षकम् । मिथिलां च विदेहानं चम्पां अग्रेण मथिताम् । वाराणसीं च वासीनं पक्षे गोविन्दमथिताम् नि ॥ (श्रीवनिनाथ, महागोविन्द उद्घुष्ट)

इस उल्लेख में ये बातें महत्वपूर्ण हैं। यदा समस्त भारतवर्ष के लिये महापृथिवी शब्द का प्रयोग हुआ है। प्राचीन भारतवर्ष की राजनैतिक परिभाषा में किसी राजा के अपने जनपद के राज्य विस्तार को पृथ्वी कहते थे जिस कारण राजा पार्थिव कहलाता था। एक-एक जनपद का स्वामी राजा वह वा पार्थिव होता था। किन्तु एक जनपद की सीमा से आगे बढ़ कर समुद्रपर्यन्त पृथ्वी के लिये महा-पृथिवी शब्द का प्रयोग होने लगा था। पाणिनि की अष्टाध्यायी में महापृथिवी के लिये ही सर्वभूमि सज्ञा का प्रयोग हुआ है। सर्वभूमि के राजा को सार्वभौम कहते थे।^१ आपस्तम्ब श्रौत सूत्र (३०।१।१) के अनुसार सार्वभौम राजा को ही अश्वमेध करने का अधिकार था। जो सार्वभौम होता था वही चक्रवर्ती कहलाता था। महाभारत के अनुसार दौःप्रति भरत अश्वमेधों के करने से सार्वभौम चक्रवर्ती हुआ।

दीर्घनिर्णय में दूसरा महत्वपूर्ण उल्लेख महापृथिवी या भारतवर्ष की भौतिक आकृति के सम्बन्ध में है। अब तक इसके तीन प्रकार मिले हैं, कूर्म सस्थान, कार्मुक सस्थान और शक्रमुख सस्थान। बगद मिहिर ने बृहत्संहिता में भारतवर्ष के सस्थान (अ० कनफ्युगरेसन) को कूर्म की आकृति वाला कहा है। उस कूर्म सस्थान के नौ भेद किए हैं. अर्थात् १. मध्य भाग २. पूर्व दिशा में फैला हुआ मुख ३. दक्षिण-पूर्व दिशा में दाहिना पैर ४. दाहिनी कुन्ति ५. दक्षिण-पश्चिम का पिछला पैर ६. पुच्छ या पुष्टों का भाग ७. उत्तर-पश्चिम का उपरला पैर ८. बाईं ओर की उपरली कुन्ति और ९. पूर्व-उत्तर दिशा का अगला पैर। इस कूर्म-सस्थान के प्रत्येक भाग में जो जनपद या देश हैं उनके नाम भी अलग अलग गिनाए गए हैं।

भारतवर्ष के सस्थान की दूसरी कल्पना पुगणों के भुवनकोश नामक अव्यायो में मिलती है। जहां इस भूमि को कार्मुक या धनुषाकृति कहा गया है। दक्षिण का घूमा हुआ भाग जो समुद्र के भीतर घुसा हुआ है धनुष का मुंडा हुआ डंडा है। उत्तर का हिमालय उस डंडे के ऊपर खिंची हुई डोरी है, जिसकी तान से डंडे का पृष्ठ भाग मानो झुक गया है।

कूर्म सस्थान और धनुषाकृति सस्थान, इन दोनों कल्पनाओं से भी अधिक प्रत्यक्ष दीर्घनिर्णय का उल्लेख है जिसमें भारत के उत्तरी मैदान और पर्वतों के मिले हुए भाग को आयताकार कहा गया है। इसके अग्रभाग में छक्के के लम्बे और सकीर्ण मुख की भांति दक्षिण भारत का भूभाग निकला हुआ है। देश के लिये शक्रमुखी सस्थान की यह कल्पना इतनी प्रत्यक्ष और सचित्र है जैसे किसी अर्वाचीन मान-चित्र में भारतवर्ष की आकृति को देखकर कोई उसका वर्णन कर रहा हो।

भारत-भूमि की इस प्रत्यक्षसिद्ध भौगोलिक एकता को आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रों में जो समर्थन प्राप्त हुआ और उसकी जैसी पूर्ति हुई उसका वर्णन अतीव रोचक विषय है। राजनैतिक क्षेत्र में भी इस भौतिक एकता ने आदर्श के रूप में सदा लोगों को प्रेरित और आन्वोलित किया। यह एक तथ्य है कि हमारी यह भूमि प्राकृतिक सीमाओं के विभाग से अनेक जनपदों में विभक्त थी। इस प्रकार के लगभग दो सौ जनपदों की सूची पुराणों के भुवनकोश नामक अव्यायों में प्राप्त होती है। जनपदों का यह बंटवारा जनता की स्वाभाविक स्थानीय आकांक्षाओं की पूर्ति करता था। वह जनता के लिये स्थानीय एकता का सुदृढ बन्धन था। राज्यों के ऐतिहासिक विघटन के समय भी जनपदीय जीवन की इकाई ठोस चट्टान की भांति स्थिर रहती थी। जनपदों के रूप में भारतीय जीवन की माला हिमाद्रि से कुमारी तक गूथी गई थी। जनपदों को हम इस माला के स्थायी मनके कह सकते हैं। प्रत्येक जनपद की पृथिवी स्थानीय जीवन

के आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषा और निवासी सन्धी पहलुओं से पूरी भरी गयी रहती थी। जिस प्रकार यूनायटेड किंगडम देश में वहाँ की संस्कृति की धारणा “सिटी स्टेट्स” या पारस्परिक के बीच उसी प्रकार भारत में वे जनपद भी सांस्कृतिक और राजनैतिक इकाइयों के रूप में स्थायी निरन्तरता की मानाएँ गयीं।

किन्तु जनपदों की इस विविध शृङ्खला को एकत्र मिलाकर निम्नी महान् राजनैतिक संगठन का प्रादेश भी वैदिक काल से मिलने लगता है। इस सम्बन्ध में प्रत्येक राजा की ऐंद्र महाभिषेक (राज्यासन पर आसीन होने का अभिषेक) के समय पढ़ी जाने वाली प्रतिज्ञा का हम नहीं भुला सकते। इसमें कहा है —

“जो ब्राह्मण पुरोहित यह इच्छा करे कि अभिषिक्त होने वाला क्षत्रिय सत्र विजया को नीते, सत्र लोगों को प्राप्त करे, सत्र राजाग्य में श्रेष्ठता प्राप्त करे, एवं साम्राज्य, मोक्ष, स्वराज्य, वैराज्य, पारमेष्ठ्य, राज्य, महाराज्य, आधिपत्य, इन विभिन्न प्रकार से अभिषिक्त हानर परम स्थिति प्राप्त करे, चारों दिशाओं के शत्रु तत्काल पुरुष कर आयुष्यतः सायभोग देने, और समुद्रपथतः पृथिवी का एकत्र जने, उस क्षत्रिय को इस ऐंद्र महाभिषेक की शपथ मिलाकर राज्य में उसका अभिषेक करना चाहिए।” इस प्रतिज्ञा में हम उन अनेक शासकों की गूँज सुनते हैं जिन्होंने भारत का राजनैतिक इतिहास आगन्तित हुआ है। भारतीय इतिहास में मिलने वाले राजाओं का अभिषेक बहुरिक पद्धति से हुआ करने लिये गयी प्रतिज्ञा का उच्चारण हुआ होगा। देश की भौगोलिक ऐक्यता को इसमें स्पष्ट राजनैतिक एकता के साथ मिलाया गया है। समन्तपथाधी सायभोग और समुद्रपथतः पृथिवी का एकत्र ये दोनों प्रादेश देशव्यापी राजनैतिक चेतना के सूचक हैं। इसी से प्रेरित होकर राजकुलवाले ने कहा था —

“हे दुष्यंत” मेरा यह पुत्र शैलराज हिमवत का शिरोभूषण धारण करने वाली इस चतुरतः पृथिवी का पालन करने वाला बनेगा।” हम पहले कह चुके हैं कि भारत का अजित चक्र लोक में गूँजता हुआ सब राजाओं को अपने वंश में लाने समस्त पृथ्वी पर फैल गया। इसके कारण भारत सायभोग चक्रवर्ती कहलाए।” भारत से आरम्भ होने यह परम्परा और ये प्रादेश और भी कितने ही राजाओं में अत्यन्त ही हुए।

ऊपर लिखी हुई वह राजाप्रणालियाँ में परस्पर भेद थे। “सायभोग” शब्द सवभूमि या महापृथिवी का राज्य की ओर संकेत करता है। सायभोग राजा की चक्रवर्ती भी कहा जाता था। जिसने एकचक्र के लिये अपने जनपद से बाहर काइ इन्तर्गत में हो उसे चक्रवर्ती कहा गया जान पड़ता है। पीछे उस नब्बे हुए राजनैतिक सीमाविस्तार या भूभाग के लिये चक्र शब्द का प्रयोग होने लगा। सायभोग पद्धति में यह आवश्यक था कि राजा दूसरे राजाओं के साथ युद्ध करने या तो उन्हें अपना वशवर्ती बना ले और या हलपुरुषक बनाकर राज्य अपने राज्य में मिला ले। यही भारत ने किया था, और कालांतर में समुद्रगुप्त ने भी इसी नीति का अनुसरण किया। आरम्भिक अवस्था में प्रायः प्रत्येक देश में भूमि अनेक जनपदीय राजाओं में बँटी हुई होती है, उनमें से प्रत्येक की अपनी स्वतंत्र सत्ता रहती थी। उनमें बीच में कोई एक शक्तिशाली राजा उठ पाया जाता, और भारत के समान ही सर्वत्र ऊपर अपना चक्र स्थापित करने उस राजनैतिक

१ स. प्र. इन्द्राविक्रान्तियमय सत्ता विधीनयेनाय सत्ता विधीनयेनाय सर्वेषां राजां वैश्वराज्येष्ठां परमवरा गच्छेत् साम्राज्यं नीतिं स्वराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं महाराज्यं आधिपत्यं मय स्थानपथाधी स्वायत्तसायभोग सायभोग आधिपत्यपराधाराधिविध्यं समुद्रपथतः पृथिवीं तमेवेन द्वयं महाभिषेकं हविष्यं दद्यादित्वा अभिषिञ्चेत्। (पुनरेव महाभण, ८।१५)

२ तस्य तदनभिषेक चक्रावर्तन महात्मनः, भारवरः प्रियं मतिं धेवसम्पत्तां गच्छत्। ॥ विविधं मदीयानां शत्रून् वशवर्तनं स राजा चक्रवर्तीसीत् सार्वभौमः प्रतापवान् (भा.दि. ६.६।४५-४६)।

एकता का प्रादुर्भाव करना, जिसे सर्वभौम या चक्रवर्ती राज्य कहते हैं। महाभारत से ज्ञात होता है कि आधिपत्य या आधिराज्य शासन प्रणाली वह थी जिसमें अन्य राजाओं से कर ग्रहण करके उन्हें अपने केन्द्र में पूर्ववत् सुरक्षित रहने दिया जाता था। पाण्डु ने कुरु जनपद की राज्यशक्ति का विस्तार करने हुए मगध, विदेह, काशी, सुहा, पुण्ड्र आदि जनपदों को अपना करद बना लिया था (आदि० १०५।१२-२१) और स्वयं अधिराज्य का भोक्ता कहलाया।

इन दोनों से अधिक कठोर साम्राज्य का आदर्श था जिसे हम जरासन्ध के जीवन में चरितार्थ देखते हैं। सम्राट् अपने जनपद की सीमा का विस्तार करता हुआ और किसी भी राज्य को सुरक्षित न रहने देता था। सभापर्व में सम्राट् को सबके हडपने वाला कहा गया है (सभाज् शब्दों में कृतन्माद्, १४।२)। साम्राज्य का आधार बल था (सभा. १४।१३, बलादेव साम्राज्य कुन्ते)।

साम्राज्य से विपरीत पारमेश्वर्य प्रणाली थी जो गणराज्यों में देखी जाती थी। यह शासन कुलों के आधार पर बनता था। उसमें प्रत्येक घर का ज्येष्ठ व्यक्ति “राजा” कहलाता था (गृह्य सूत्रे हि गजानः, सभा. १४।२) जैसे शाक्त्यों में और लिच्छवियों में प्रत्येक क्षत्रिय राजा कहलाता था। ये सब मिलकर अपने आपस में किसी एक को श्रेष्ठ मान लेते थे। वही उस समय उस राज्य का अधिपति होता था।^१ जिस प्रकार साम्राज्यशासन का आधार बल था उन्ही प्रकार पारमेश्वर्य या गणशासन का आधार शम अर्थात् शान्ति की नीति थी।^२ इस देश में किसी समय कुलों पर आश्रित इस शासनप्रणाली का बहुत प्रचार या और जनता इसे श्रद्धा की दृष्टि से देखती थी। कुलशासनप्रणाली में दूसरे कुल या व्यक्ति के अनुभाव या व्यक्ति गरिमा का सम्मान किया जाता था एवम् जनपद के भीतर दूर दूर तक जनता का श्रेय या कल्याण दिखाई पड़ता था (सभा. १४।३।४)। साम्राज्य में यह श्रेय अधिकतर राजपरिवार या राजधानी के लोगों तक ही सीमित कर रह जाता था।

भारतीय इतिहास का रगमच इन विभिन्न राज्यप्रणालियों की लीलाभूमि रही है। देश की एकता का भाव न केवल धर्म से अग्रसर हुआ बल्कि राजाओं की राजनीति के द्वारा भी समय समय पर उसकी स्थापना होती रही। जिस प्रकार यूनान में स्पार्टा और एथेन्स अन्य पौर राज्यों के ऊपर प्रबल हो गए थे वैसे ही अपने देश में बहुत कशमकश के बाद मगध का साम्राज्य ऊपर तैर आया। बृहद्रथवशी जरासन्ध से जो प्रवृत्ति शुरू हुई वही शिशुनाग और नन्दवशी राजाओं के समय में आगे बढ़ी। पहले तो इस प्रकार के विस्तार के विरुद्ध जनता में प्रतिक्रिया भी थी किन्तु पीछे लोग इसके प्रति अभ्यस्त और सहिष्णु बन गए। शिशुनागवशी अजातशत्रु ने लिच्छवि गण की परवाह न करके उन पर भी हमला कर दिया। ऐसे ही नन्दवंश के नन्दिवर्धन और महापद्म नन्द ने अनेक जनपदीय इकाइयों का अन्त करके मगध साम्राज्य की प्रबल सत्ता स्थापित की।

इस प्रवृत्ति का सबसे विकसित रूप चन्द्रगुप्त मौर्य के साम्राज्य में दृष्टिगोचर हुआ। ऐतिहासिक काल में सर्वप्रथम चन्द्रगुप्त के राज्य में हम कई प्राचीन आदर्शों को चरितार्थ हुआ देखते हैं। उसका राज्य अफगानिस्तान से लेकर दक्षिण में मैसूर तक फैला हुआ था। जिसे सर्वभूमि या सर्वपृथिवी कहा जाता था।

१ एवमेवाभिजानन्ति कुले जाता मनस्विनः। कश्चित्कदापिदेतेषा भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन । (सभा. १४।६)

२ शममेव पर मन्ये न तु मोक्षाद् भवेच्छमः । (सभा १४।५)।

गणों की जनता कुछ इस प्रकार सोचती थी—राजनीति में शम का अवलम्बन ही सच्चा शम है। मोक्ष-साधन से जो शम मिलता है वह कोई शम नहीं।

उमड़े आतम सच्चे ग्रंथों में सारे देश की गिनती होने लगी। समन्तपथायी या चतुरस्र इन प्राचीन शास्त्रों का जो अर्थ था उसे भी हम मौर्य साम्राज्य के चार खूब फैलाने में पृथक् पृथक् पाते हैं। इसी प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण में समुद्रपथ पर पृथिवी के एकसूत्र की जो कल्पना मिलती है वह भी मौर्यशासन की सच्चाई बन गई। देश ने सीमांत से किसी गाँव समय में मौर्य साम्राज्य का उदय हुआ। उसकी स्थापना से देश यूनानियों के उस धक्के से बच गया जिसने बाह्य के सड़ों या पनाम ग्रीक उत्तर पश्चिम के गण राया को भस्मोत्तर डाला था।

मौर्य साम्राज्य का मधुर फल दो रूपों में प्रकट हुआ। एक तो इस से समस्त देश में समान संस्थाओं की स्थापना हो गई। शासन के समन्वय, विभाग, आय के साधन, कर व्यवस्था, यातायात के माग, न्याय और यशस्व (दीवानी और फौजदारी) की व्यवस्था, नाप तोल और मुद्रा, इन सब बातों में देश ने एकसूत्रता का अनुभव लिया। इससे जनता में जीवन का एकरूपता प्रदान करने वाले बंधन हट चुके। निष्ठागुप्त का अर्थशास्त्र साम्राज्य के मध्य में उद्भूत उस एकरूपता का परिचायक महान् ग्रंथ है। उदाहरण के लिये, मौर्य साम्राज्य में जो सिक्के चालू थे उनके गठन से निधान (जखीरे) तक्षशिला से लेकर राजस्थान, मगध, कलिंग, मध्य भारत, महाराष्ट्र, आंध्र, इंदरावत, मैसूर आदि प्रदेशों में पाए गए हैं। चांदी की इन आहत मुद्राओं की तोड़ घन वजन ३२ रसी थी। उन पर उकेरे हुए रूप या चिह्न भी सब जगह एक से पाए गए हैं। ज्ञात होता है शासन की किसी केन्द्रीय टक्काल में वे डाले गए थे। अशोक के शिलास्तम्भ भी इसी प्रकार पालिपुत्र की केन्द्रीय कर्मशाला में तैयार होकर दूरस्थ स्थानों का भेजे गये थे।

मौर्य साम्राज्य का दूसरा मुफल यह हुआ कि उससे देश में अन्तराष्ट्रीय चेतना उत्पन्न हुई। भारतवर्ष की जनता अपने चारों ओर के देशों से सच्चे अर्थ में परिचित हुई। भारतवर्ष से जाने वाले लम्बे राजमार्ग और अधिक लम्बे होकर दूसरी राजधानियों से जुड़ गए जिनसे दायं दायं का व्यापारिक यातायात विदेशों के साथ बढ़ा। उन्हीं मार्गों से विदेशी दूतमण्डल साम्राज्य की राजधानी पालिपुत्र की ओर मुड़े और भारतवर्ष से अनेक धर्म प्रचारक विदेशों में गए। सम्राट अशोक भारतीय प्रणाली के समान अधिक मुक्त और मधुर फल देने में सक्षम थे। देहरादून के समीप यमुना के किनारे कालसी के शिलालेख में इन पांच विदेशी राजाओं के नाम गिनाए गए हैं। १ सीरिया और पश्चिमी एशिया के राजा अन्तियोक (२६१-४६ ई. पू.) २ मिस्र के तुलमय या दालेमी (२८५-२४७ ई. पू.), ३ मेसीडोनिया के अन्तिमिन् (२७६-२२६ ई. पू.), ४ साइरीया (उत्तरा अफ्रीका) के मग (२००-२५ ई. पू.) और ५ कार्थेज के अन्तिमुर या अल्लेपुत्र (२४२-२४४ ई. पू.)। यह देहिया शिलालेख लगभग २५२-२५० ई. पू. में उत्कीर्ण कराया गया जब कि ये सब राजा एक साथ जीवित रहेंगे। अशोक के भेजे हुए दूतमण्डल इनके दरबारों में शान्ति और मानसता का मैत्री संदेश लाने गए थे। उस समय के सम्य संसार का अपने साथ लेकर आग बहने का सत्यवचन अशोक के मन में आया था बौद्ध आचार्यों में जो अज्ञातवादन के नाम से मसिद है। और भी उद्देश्य हैं जिसे ज्ञात होता है कि अशोक के प्रस्ताव से भारत का सम्बन्ध तिब्बत, कमा, सिख, स्पान, कन्नोड आदि देशों में जुड़ गया और भारत से धर्म और संस्कृति की धाराओं का पथ प्रसाद हो पड़ानी देशों में भी फैल गया।

इस प्रकार पहली बार यह कल्पना ऐतिहासिक सत्य के रूप में उभर कर सामने आ गई जिने दम्भ द्वीप के देशों की मुनदली माला में भारत का मध्यमणि बना दिया। इसका वह चेत, धेड़ और चरित रूप आगे वाली शताब्दियों में और भी निरूपित गया। सचमुच भारत की पृथिवी अद्वयद्व द्वीपों की अद्वयमण्ड

माला पहनने वाली बन गई।^१ गुप्तों के स्वर्णयुग में भारत का वह दिव्य भास्वर तेज मध्य एशिया में हिन्देशिया तक (जो उस समय भारतीय भूगोल में द्वीगन्तर के नाम से प्रसिद्ध था^२) और चीन से ईरान तक सर्वत्र छा गया था। सत्यमेव उम स्वर्णयुग में इस देश की वह सन्ने महती धर्म विजय थी। गहर इस सिद्धि के प्राप्त करने में देश के भीतर का गुप्तों का एकतंत्र शासन और मुनमृद गज्य भी कुछ कम उत्तरदायी न रहा होगा। कालिदास ने एकातपत्र जगतः प्रमुत्तम के आदर्श में (रघु. २।४७) अपने युग में भावों को ही व्यक्त किया है। भौगोलिक दृष्टि में यह प्रमुत्तम अपने देश के भीतर ही सीमित था किन्तु सांस्कृतिक आदर्श भारत के विश्वराज्य को चरितार्थ करता था। उस महापवि ने अपने युग की इन सच्चाई की ओर अन्य प्रकार से भी संकेत किया है। पुगणों ने जहाँ एक ओर हिमालय को भारत के वनप्राकृति सस्थान की तनी हुई प्रत्यक्षा कहा है वहाँ कालिदास ने उसे पूर्वी और पश्चिमी नम्रों के बीच में व्याप्त पृथिवी का मानदण्ड कहा है।^३ यदि हिमालयरूपी मानदण्ड के दोनों किनारे पर उत्तर दक्षिण की ओर रेखाओं का विस्तार किया जाय तो उनमें जो भूखण्ड परिच्छिन्न होगा उसे ही गुप्तकाल में भारतीय सङ्कृति का या उस युग के शब्दों में धर्मराज्य का भू विस्तार समझना चाहिए। गुप्तकाल में हिमवान् सचमुच भारत की पूर्व-पश्चिम चौड़ाई का माप-दण्ड था। पूर्व में किरात देश और पश्चिम में अफगानिस्तान में हिमालय के भाग हिन्दूकुश गाल्हीक तक हिमवन्त का विस्तार था। उनका ही उस समय भारतवर्ष था। किन्तु स्थूल भौगोलिक विस्तार पर आग्रह इस देश की पद्धति नहीं रही। वहाँ तो दशविन्ता या सङ्कृति-विस्तार जो पर्यायवाची हैं, महत्त्वपूर्ण माने जाते थे। उनका नष्ट करते हुए कालिदास ने लिखा कि वह यश पर्वतों को लाघवर और समुद्रों को पार करके उनके उस पार पहुँच गया, पाताल और स्वर्ग में भी वह भर गया, देश और काल में उस यश के विस्तार की कोई सीमा न रही।^४ आज मध्य एशिया और हिन्दएशिया के पुगतात्त्व गत अवशेष कालिदास के कथन की प्रत्यक्ष व्याख्या करते हैं।

इस सांस्कृतिक विस्तार की सच्ची प्रतीति उस युग की जनता के मन में थी। इसका सबसे पक्का प्रमाण इस बात से मिलता है कि उस युग में भारतवर्ष का भौगोलिक अर्थ ही बदल गया। भारत के अन्दर बृहत्तर भारत का भी परिगणन होने लगा। गुप्तयुग के पुराण लेखकों ने भारत की निजी भूमि के लिये कुमारी द्वीप नाम प्रचलित किया और उसके साथ पूर्वी द्वीपसमूह या द्वीपांतरो को मिलाकर बृहत्तर भारत के अर्थ में “भारत” इस शब्द का प्रयोग शुरू किया। अपने युग के इन आदर्श का बौद्ध साहित्य में भी उल्लेख हुआ है। ललितविस्तर में एक कल्पना है कि कोई दिव्य चक्र-रत्न धर्म विजय करते हुए चारों दिशाओं में घूमता है। ‘इस प्रकार वह मूर्धाभिषिक्त धर्मात्मा राजा पूर्व दिशा को जीतता है। पूर्व दिशा को जीत कर पूर्व समुद्र में प्रविष्ट होकर उसे भी पार कर जाता है। इसी प्रकार वह

१ अपि च तवाष्टादशद्वीपाष्टमंगलकनालिनी मेदिनी अस्त्येव विक्रान्त्य विषय, हर्षचरित में वारा की कल्पना, उच्छ्वास ६, पृ १९५।

२. प्राचीन जावा की भाषा में इसे भूम्यन्तर और नुनान्तर कहा गया है। जावा की भाषा में नुना=द्वीप।

३. प्रस्तुत्तरस्या दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज।

पूर्वापरी तोयनिधी वगाह स्थित पृथिव्या इव मानदण्ड ॥ (कुमारसम्भव १।१)

४. आत्तमद्रीनुदधीन्वितीर्य मुजगमानां वसतिं प्रविष्टम्।

ऊर्ध्व गतं यस्य न चानुदन्धि यश परिच्छेत्तुमिच्छतातन् ॥ (रघुवंश ६।७७)

वारा ने भी कालिदास के स्वर में स्वर मिलाते हुए दिलीप के विषय में लिखा—

भूलतादिष्टाष्टादश द्वीपे दिलीपे (हर्षचरित, उच्छ्वास ६, पृ १७६)।

दक्षिण दिशा, पश्चिम दिशा और उत्तर दिशा को भी जीतकर उन उन समुद्रों का प्रभुत्व करना है।^१

वस्तुतः इस युग का साहित्य में भारत के भीतरी और बाहरी भू-प्रदेश की भौगोलिक एकता और पारस्परिक घनिष्ठ सम्बन्ध गहरा गहरा उभर आते हैं। इन्द्रमती के स्वयंवर में देश का सब गांधी का एक कर करि ने मातृभूमि का एक समुचित चित्र उपस्थित किया है। पुष्पपुर के मगध-रत्न प्रदेश (मुगल, भागलपुर) के राजा, महाबाल और शिपा के स्वामी अर्वाचनाथ, माहिर्मती के गुरुपगज, मधुरा, वृन्दावन और गोवर्धन के शम्भुसेनाविपनि, महेंद्र पर्वत और मण्डवि के स्वामी कलिगनाथ, उज्जैन और मन्थरवर्ती के पाण्डुराज, एत उत्तर कासल के अश्वमेध, इन सब को इन्द्रमती के स्वयंवर में एकत्र लाकर करि मगधस्वर के लिए कहता है काम नृपा सन्तु सहस्रशोऽन्य राजर्तुमाहुर्गनेन भूमिम् (खुश ६।२२), और सहजा राजा भी चाहे हाँ, यह भूमि मगध के सम्राट से ही सम्पत्ती बनती है। देश की राज्यशक्तियों में उच्च समय मगध का जो सर्वोपरि स्थान था उसका यथार्थ उल्लेख करि चरणों में है। निम्न जनपदों की राजकुमारों के स्वयंवर का नितिन उत्तरकोसल से दक्षिण का पान्य देश तक विस्तृत था। इससे स्पष्ट है कि सामाजिक व्यवहार और राजनैतिक सम्बन्धों की दृष्टि से अपनी प्राकृतिक सीमाओं के भीतर भारत की भूमि दृढ़ इकाई बन चुकी थी।

दूसरी ओर जब हम विदेशों के साथ भारत के सम्बन्धित हो जाने की बात सोचते हैं तो प्राचीन साहित्य में उसकी भी सच्ची उपलब्ध होती है। इसका अच्छा उदाहरण दिग्विजय के रूप में पाया जाता है। शुतनाभ ने जब इरान से जाया तक भारत का यातायात फैल गया था उस समय के सांख्यिक नाविका अथवा स्थलमार्ग से जाना करने वाले सिद्धयान्तिक साधनार्थ के उपयोग के लिये य दिग्विजय सन्निहित किए गए होंगे। इनमें चारों दिशाओं में भारत के भीतर और बाहर के प्रसिद्ध स्थानों और देशों का एक दृष्टि से पाया जाता है। पूव, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर इस प्रदक्षिणाक्रम से दिग्विजय मिलते हैं। इस दिग्विजय का वह रूप साहित्य में पाए गए हैं। एक रूप बुधस्वामिन् के बृहत्कथालासग्रह नामक ग्रन्थ में है। रामानुज के निबन्धों काड में सुग्रीव द्वारा चारों दिशाओं में सीता की खोज के लिये बन्धों के भेजे जान के प्रसंग में भी दिग्विजय आया है। वहाँ पूव दिशा का बखन करते हुए जाया का सतराजों का उल्लेख है। ये राय सीखी चौथी शती से पहले जाना में न थे। महाभारत के वनपर्व में गालव चरित के अंतर्गत गहद ने गालव से दिग्विजय किया है। उसमें पश्चिम दिशा में हरिमेघसू देव का उल्लेख है जिसकी ध्वजपती नामक कन्या पर सूर्य मोहित हो गए थे। तब वह सूर्य के आदेश से आकाश में ही स्थित हुए। ये हरिमेघसू देव न्यान की पहलवी भाषा में इस्मून कहलाते थे। रामायण ने दिग्विजय पर्व के अन्तर्गत भी एक दिग्विजय है जिसमें भारतवर्ष की भौगोलिक दृष्टि को उद्धार निदेशों के साथ मिलाया गया है। वहाँ उत्तर दिशा की ओर दिग्विजय करते हुए अश्विन की यात्रा पामीर (काना) और मय एशिया के उस पार के प्रदेश (उत्तरपुर) तक का पहुँचती है जहाँ ऋषि नाम से विख्यात यू चि

१. एवं एत राजा स्रियया मुभाभिषिक्तो पूर्वां दिशं विजयति। पूर्वां दिशं विजिता पूर्वं समुद्रमवगात् पूव समुद्रमववर्तितं दक्षिणो दिशं पश्चिमाभ्युत्तरो दिशं च विजित्य उत्तरं समुद्रमवगाहते (मलितविरत प १५)

२. भी भावना का समर्थन बाण की इस कल्पना से होता है—हर्ष का कल्पना दुर्गा परीक्षा मुगध प्राधान्य पर रहा था कि मुने मठदारह दीकों की विजय करने के अधिकार पर नियुक्त कीजिए। (निबन्ध ताबालरमरगा रुद्रायन कविप्रमाणमिव पाण्डुराज्येतिव्याधिकारे दक्षिण मुगधतम्, हर्षचरित, उल्लेख ७, पृ २०)। एत एत युग में जनता के विचारों में यातायात की दृष्टि से "सर्वदीपांतरसंचारी पञ्चम" इस रात्रिजिह्व अग्निप्राय का उल्लेख किया है अथवा पर्वों में कुछ ऐसा लय लगाया जिसमें सब दीपांतरों में घूम आने की सम्भाव्य प्राप्त हो सके (चरित, उल्लेख ६, पृ १६४)। वहीं समुद्रयात्रा से कन्या सम्पत्ति (अध्वगयेन धीममावर्णय, पृ १८) का भी उल्लेख है।

जाति का मूल आवास स्थान था। यहीं गोवी और मगोलिया के बीच में कहीं चन्द्रद्वीप था जहाँ से निष्क्रम होने के कारण भारत के कनिष्क आदि शक-तुगार राजा चन्द्रवंशी कहलाते थे। इस प्रकार भारत की स्थिति उस पट-मंडप के समान थी जिसके दीप्तिपट चारों दिशाओं में प्रकाश और वायु का आवाहन करने के लिये उन्मुक्त हो गए थे। भारत के जल और स्थल मार्गों पर इस समय अभूतपूर्व चहलपहल दिखाई देती थी। एक ओर राजदरबारों में विदेशी दूतमंडलों के आने-जाने का ताता लगा रहता था^१, तो दूसरी ओर भारतीय समुद्र तट के पोतपत्तन नानादेशीय व्यापारियों से भरे रहते थे। जब इन दूत मंडलों का आदान-प्रदान हो रहा था, उस समय अंतर्राष्ट्रीय जगत् में भारत की ख्याति किसी जनपद के रूप में न थी, बल्कि उसे एक महान् देश की प्रतिष्ठा प्राप्त हो चुकी थी। भारतीय दूत, भारतीय विद्वान्, इन सब पर भारत के एक खंड की सीमित छाप न थी। वे अपने साथ समग्र देश की राष्ट्रीय प्रतिष्ठा लेकर विदेशों में पहुँचते थे। जनता के मनोराज्य में देश की सत्ता, एक ओर अविनल थी। तभी देश के प्रत्येक भाग से मुंड के मुंड ब्राह्मण दूसरे भागों में जाकर बस जाते थे और राजाओं द्वारा उनके लिये भूमि और जीविका का प्रबन्ध किया जाता था। समस्त के ब्राह्मण राजकुल में जन्मे हुए शीलभद्र विद्वान् नालन्दा विश्वविद्यालय में आकर वहाँ के आचार्य हो गए। कश्मीर के विद्वान् विल्हण (११ वीं शती) कल्याणी के चालुक्य वंशी सम्राट् विक्रमादित्य षष्ठ (१०७६-११२७) के राजकवि के रूप में विद्यापति पदवी से सुगोभित हुए। विल्हण ने विक्रमादित्यवचरित काव्य में कर्हाट की राजकुमारी चन्द्रलेखा के स्वयम्बर में देश का जो चित्र खींचा है वह कालिदास के इन्दुमती स्वयम्बर का ही परिवर्तित रूप है। वहाँ मंडप में अयोध्या, चेदि, कान्यकुब्ज, चर्मण्वती, तटदेश, कालजरगिरि, गोपाचल, मालव, गुर्जर पाण्ड्य, चोल देशों के राजा उपस्थित हुए थे। वह स्वयम्बर एक देश की समान नीति-नीति की ओर संकेत करता है।

मध्यकाल की राजनीति जिस प्रकार देश की एकता व्यक्त करती है वह विक्रमादित्य चालुक्य, राजचोल, राजेन्द्रचोल, सिद्धराज, भोज, कर्ण, गांगेयदेव, गोविन्दचन्द्र, विग्रहपाल आदि पचासों सम्राटों की दिग्विजयपद्धति, राज्यप्रणाली, गुणराज्यता, धार्मिक जीवन, पारिवारिक जीवन, आदि सदृशी विशेषताओं से प्रकट होता है। सर्वत्र एक समान आदर्श और एक सी जीवनविधि पाई जाती है, जैसे देश-व्यापी किसी

१ चीन की अनुश्रुतियों के अनुसार चीन सम्राट् हो-ती के समय (८६-१०५ ई०) में भारतीय राजदूत चीन गये। मिलिन्द पन्थ के अनुसार, चीनी सम्राट् ह्वीती के दरबार में महाबल रुद्रदामा के दूत सिन्धु प्रान्त से उपहार लेकर गए थे। लगभग १६० ई० में अलेक्जेंडरिया के शासक द्वारा भेजा हुआ पैट्रेनस नामक राजदूत भारत आया। लगभग ३३६ ई० में सम्राट् कॉन्स्टैंटाइन के यहाँ भारतीय प्रणिधिर्वर्ग पहुँचा। ५१८ ई० में उत्तरी वार्ध्वश की चीनसम्राज्ञी द्वारा भेजा हुआ सुङ्गयुन् नामक दूत पश्चिमी भारत आया। ५३० ई० में भारतीय राजदूत उपहार लेकर कुन्तुनियान के सम्राट् जुस्टोनियन के दरबार में पहुँचे। ५४१ ई० में भारतीय राजदूत चीनी सम्राट् ताइत्सुङ्ग के दरबार में गए। ६०७ ई० में सिंहल के हिन्दू शासक के दरबार में चीनी सम्राट् का भेजा हुआ दूत मंडल आया। चालुक्य सम्राट् पुलकेशिन् द्वितीय के दरबार में ईरानी सम्राट् खसरूपरवेज (५६५-६२५) का भेजा हुआ प्रणिधिर्वर्ग आया। ६४१ में हर्ष का ब्राह्मण राजदूत चीन गया और ६४५ ई० में चीन सम्राट् का प्रणिधिर्वर्ग सम्राट् हर्ष के दरबार में आया। बाण ने तो हर्षचरित में स्पष्ट लिखा है कि सब देशों से आये हुए दूत मंडल हर्ष के दरबार में ठहरे हुए थे (सर्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैरुपास्यमानम्, हर्ष० उच्छ्वास २, पृ० ६०)। यह स्तिस्तिला इसी प्रकार आगे भी जारी रहा। सुमात्रा और यवद्वीप के शासक शैलेन्द्र वंशी राजा बालपुत्रदेव ने सुगेर के राजा देवपालदेव के पास दूत भेजकर नालन्दा विश्वविद्यालय में चातुर्दिश भिक्षुसव के लिये पाँच गांव दान में देने का ताम्रपट प्राप्त किया जो नालन्दा महाविहार की खुदाई में प्राप्त हुआ है।

निराड परिपद ने राजा और प्रजा के चरितों को एकता के साथे म डाल दिया हो। उन चरितों के ग्राह्यरूप और मन की प्रेरणाएँ सचन समान हैं।

शासनप्रणाली की जिस एकरूपता की ओर देश नट रहा था उसका एक ग्रन्था उगाहरण समस्त देश म भूमि का उदात्त और कर निश्चिति के रूप में मिलता है। इसे “ग्रामसख्या” कहा जाता था। इसका अर्थ अग्रेजी के हिसाब में लैंड सर्वे किया जा सकता है। गुप्तनीति से यह सूचित होता है कि इस प्रकार की एक ग्रामसख्या गुप्तमाल के लगभग की गई थी, जिसम प्रत्येक ग्राम, मण्डल, प्रदेश आदि द्वारा देय भूमिकर चादी ने कापाएँ सिक्का म निश्चित कर लिया गया था। ये सख्याएँ नामा के साथ शिलालेखों म खुदी हुई मिलती हैं, जैसे ऐदोली के लग में महाराष्ट्र के तीन भागों की ग्रामसख्या अर्थात् भूमि का लगान ६६ सहस्र कहा गया है। मथाल अर्थात् दशमी गती के लगभग फिर इस प्रकार कर नन्दोत्त किया गया जिसका उल्लेख “अपरजित पृच्छा” नामक ग्रन्थ में आया है। वहा स्पष्ट कहा है कि ग्रामसख्या, देश प्रमाण और राजाका का मान तीनों का आधार “रूप” या (ग्रामाणा च तथा संख्या देशाना च प्रमाणत । राजा च युक्तिमान च अलकारैस्तद्रूपत, अपरजित पृच्छा २८।३)। यहा रूप शब्द का अर्थ दिया अर्थात् आकृति की परिभाषा म जमानदी है। राजाका का युक्तिमान अर्थात् छुआइ बड़ाई के आधार पर दरजार थाणि म उनका सम्मान इसी जात पर आभित था कि उनके राय की आय क्या थी। सामत, माण्डलिक, महामण्डलिक, नृप, महाराज, आदि पद आप के हिसाब से उत्तरोत्तर ग्रेड माने जाते थे। इसी हिसाब से सामत, माण्डलिक या राजा लोग मुकुट आदि आभूषण भी भिन्न भिन्न प्रकार के पहिनते थे जिससे प्रतिहारी भी स्वागत सरकार के समय उन्हें पहिचान लेते थे। इसका उल्लेख “मानसार” नामक ग्रन्थ म आया है (अध्याय ४६)। अपरजित पृच्छा म देश के मुख्य मुख्य भागों की ग्रामसख्या या जमानदी दी हुई है, जैसे कायकुब्ज ३६ लाख, गौड़ १८ लाख, कामरूप ६ लाख, मण्डलेस्वर १८ लाख, कार्तिकपुर ६ लाख, चीन देश ७२ लाख, दक्ष राय ७॥ लाख, उज्जयिनी १८ लाख ६२ हजार, शाकम्बर १ लाख २२ हजार, लाट, गुनर, कच्छ, सौराष्ट्र समिलित २ लाख, मगधादि और मकमण्डल (मेवाड़, मारवाड़) ३॥ लाख, सिंधुसागर ३॥ लाख, खुरसाण या खुरपाण ४० लाख, दिगत २ लाख, अण्डिय १२ लाख, गुणादीप ६॥ लाख, जलंधर ॥ लाख, कश्मीर मण्डल ६६१८०। इस प्रकार इन २१ रायों की आय की ग्रामसख्या या भूमि कर ६६६३३१८० होता है। स्कन्दपुराण के माहेस्वर पण्ड के अन्तगत उमारिका पण्ड के अध्याय ३९ में कुमारी द्वीप अर्थात् भारत देश की ग्रामसरका का योग ९६ करोड़ कहा गया है, किन्तु प्रत्येक न लिये जो ग्रामसरकाएँ वहा दी हैं, उनका योग २८,८०,८६,००० होता है। कुमारिका पण्ड म तो पत्तन अर्थात् समुद्रपत्तन, जलपत्तन, या पोतपत्तन म खुगी से होनेवाली आय भी ७९ लाख कही गई है (३६।१६३)। अवश्य ही ये सख्याएँ तभी सम्मन हैं जिन समस्त देश म राजनैतिक और आर्थिक एकरूपता जीवन की वास्तविक सचाई इन खुगी है। मध्यमालीन हिन्दू रायों की इन सख्याओं की परम्परा म ही “आइन अकबरी” की वह सख्या है, जिसम इलाहाबाद, आगरा, अवध, अजमेर, अहमदाबाद, बिहार, बंगाल, दिल्ली, काश्गल, लाहोर, मुल्तान, मालवा साम्राज्य व इन गारह सवाँ की कुल आय ३६२६७५५२४६ टाम अर्थात् ६,०७,४३,८८१ रुपये कही गई है। पीछे से निरार, गानदेश और अहमदनगर इन तीन सवाँ के और आ जाने से राय की आय म वृद्धि हुई होगी। ये आकड़े ऊपर लिखे हुए इस तथ्य को प्रमाणित करते हैं कि देश के भिन्न भिन्न रायों में बटे जाने पर भी

१ भारत का विदेशों के साथ प्रणिधि सन्ध, नागरी प्रचारिणी पत्रिका, विक्रमांक उत्तरार्ध, सन् २००१,

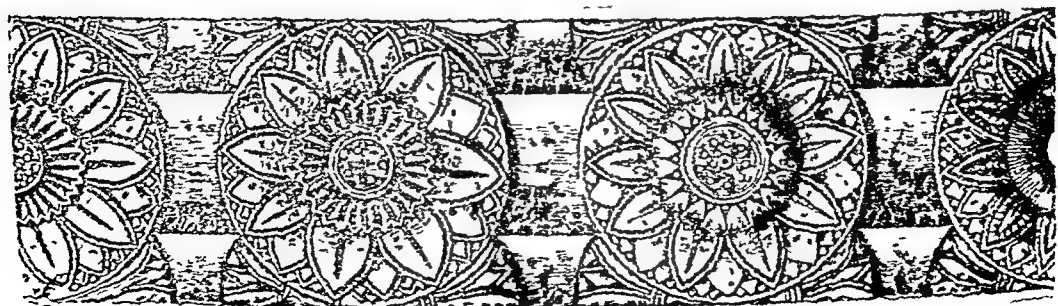
सामूहिक चेतना विद्यमान थी, जिसके अनुसार खुरासान, बलख और पामीर प्रदेश से लेकर लका तक के भूभाग को एक ही देश अर्थात् कुमारी द्वीप के अन्तर्गत माना जाता था। कुमारिका खण्ड की सूची में चार खंडों के बताने वाले कुछ महत्वपूर्ण नाम दिए हैं, जैसे नेपाल, गाजनक (गाजना या गाजनी-), कम्बोज, बाल्हीक (बलख बुखारा), कश्मीर, ब्राह्मणवाहक-ब्रह्मनवा या ब्राह्मणावाड य मिनव (गज, शेखर का ब्राह्मणवाह), सिन्धु, अति सिन्धु (अर्थात्-सिन्धु के इस पार उस पार के देश) कच्छ, सौराष्ट्र, कोम्बण, कर्नाट, लंका, सिंहलद्वीप, पाण्ड्य, पामुदेश (उड़ीसा का पालु राष्ट्र), कामरूप, गौड, बरेन्दुक (बारेन्द्री, पूर्वबंगाल), किरान विजय, (आसाम-तिब्बत की सीमा का प्रदेश), अम्बुमुख देश (किन्नरों का देश रामपुर बुशहर)—इस प्रकार भारत देश की परिक्रमा इन नामों में आ जाती है।

इस देश का इतिहास गंगा की प्रवाह हिमालय के ऊँचे शिखरों से उतर कर गंगासागर तक प्रवाहित होता रहा है। कहा एक और वैदिक काल और कहा दूसरे छोर पर मध्यकालीन जीवन और सभ्यता! किन्तु यह निश्चय है कि भारतीय सभ्यता अनन्त भेदों के बीच में भी मौलिक एकता और समानता की स्वीकृति और आग्रह के उस व्रत से कभी विचलित नहीं हुई जिसे उसके मनीषी विप्रों ने ऋग्वेद में ही उसके लिये स्थिर कर दिया था—

समान मंत्र, समान समिति,
समान मन—समान सबका चित्त ।
सबके लिये समान मंत्र अभिमन्त्रित ।
सबकी समान हवि से,
यह अग्नि होत्र प्रवृत्त ॥
समान सबकी प्रेरणा, समान सबके हृदय,
समान सबके मानस, अतः साथ सबकी स्थिति ॥ १ ॥

समानो मंत्र समिति समानी
समानं मनः सह चित्तमेवान् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये व
समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

समानो व आकृतिः समाना हृदयानि व ।
समानमस्तु वो मनो यथा व. सुसहासति ॥ (ऋ. १०।१२।३-४)

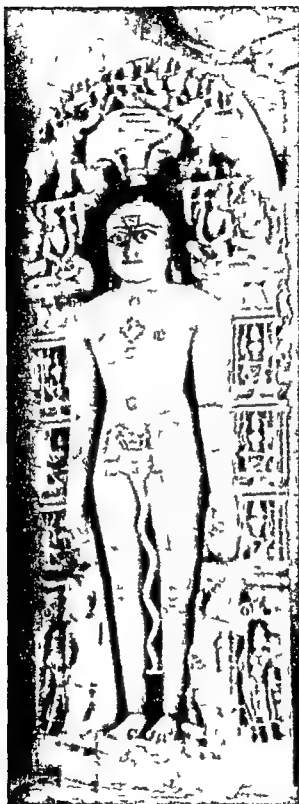

पाश्चनाय भगवान्, उदयगिरि गुहा भीलमा
Image of Parśvanatha Udayagiri cave Bhilsa

गर्मटार. विमल-वसही, लाहुर. वारमी स्त्री
Ornamental entrance of cell. Vimal-Vasahi. (Abohar). 12th Century

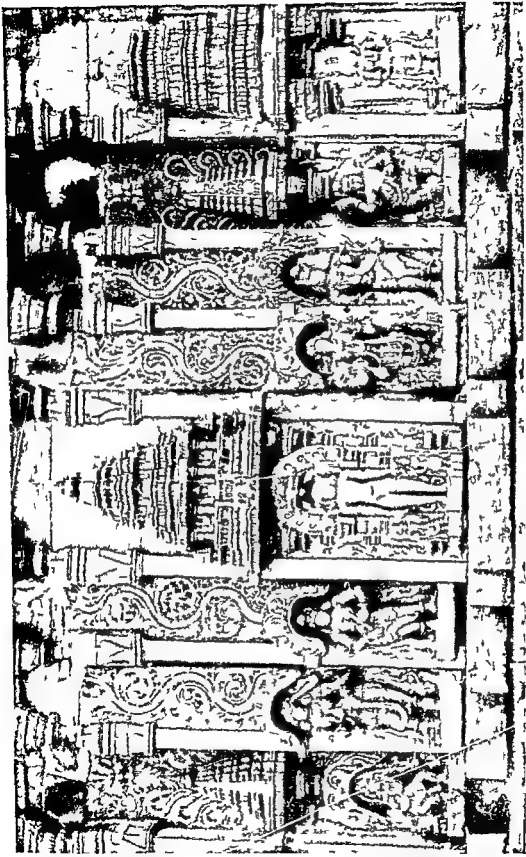

कुमारियाणीना पाश्चनाय भगवानना दरायसमा अनिलनाय भगवान कायासग मुद्रामां
नीचे म ११०६नी माग्ना ग्य रे

Image of Ajīnatha in Kāyotsarga Mudrā in Parśvanātha temple Kumbharia,
N Guj bearing inscription of V.S 1176

મહ્ય જૈન શિલ્પમૂર્તિઓ, ગ્વાલિયર
Colossus Jaina sculptures on the rock of Gwalior Fort

शापिनाथ बस्तीनी दिनालपर बावली हिरपसमृद्धि, निनालपर
Sculptures on the north wall of Sunaina Basu Jinnathpur

लुणवसही-आबु : स्तंभो परना गणधरो : तेरमी सदी
Pillar bracket dwarfs, Lūna-Vasahī, Ābu, c 13th Century

આ હાથીમંગે થવાથ તિલકામાત્રની ગણાવરની કલામય નિર્મિતિ, અમરગણ, (૧૨મી સદી)
Relief on the walls of Hathasing temple Ahmedabad 12th Century

राणकपुरना चतुर्मुख जिनप्रासादनी दीवालोपरनी शिल्पसमृद्धि, १५मी सदी
 Female figures on the walls of the temple at Rānakpur, 15th Century

भट्टारक कनककुशल और कुञ्जरकुशल

श्री अमरचव्दजी नाहटा

जैन मुनियों ने साहित्य एवं समाज की नानाविध सेवाएँ की हैं। उनका जीवन बहुत ही संयमित होता है, अतः उनकी आवश्यकताएँ थोड़े समय में प्रयत्न से ही पूरी हो जाने से अतः सारा समय वे आत्म साधना, साहित्य-सृजन और पर कल्याण में ही लगा देते हैं। उनका जीवन आनन्द रूप होता ही है और उनमें साहित्य में भी लोक कल्याणकारी भावना का दर्शन होता है। अधिनाश मुक्ति वाणी द्वारा तो धमप्रचार करते ही हैं पर साथ ही साहित्य सृजन द्वारा भारी पीढ़ियों के लिये भी जो महान् देन छोड़ गये हैं उसके लिये जितनी कृतज्ञता स्वीकार की जाय, थोड़ी है।

जनभाषा में धमप्रचार व साहित्य-सृजन जैसा मुनियों का उल्लेखनीय कार्य रहा है। भारत की प्रत्येक प्रधान प्रांतीय भाषाओं में रचा हुआ जैन साहित्य इसका उज्ज्वल उदाहरण है। इतनाम्बर जैन मुनियों का निहार रामस्थान एवं गुजरात में अधिक रहा अतः राजस्थानी एवं गुजराती का तो उनकी गहरी देन है ही, पर हिन्दी भाषा में धमप्रचार भी उनको आकर्षित किया। फलतः १७ वीं शताब्दी से उनका रचित हिन्दी भाषा के छोटे बड़े ग्रंथ अच्छे परिमाण में प्राप्त होते हैं। वे हिन्दी रचनाएँ विविध विषयों की होंगे से विशेष रूप से उल्लेखनीय हैं। उनका सज्जित परिचय मेरे “हिन्दी जैन साहित्य” लेख में दिया गया है।

अठारहवीं शताब्दी के अन्त और उन्नीसवीं शती के प्रारम्भ में कच्छ चले आहिन्दी भारी प्रदेश में राज भाषा के प्रचार एवं साहित्य-सृजन में दो जैन मुनियों का जो उल्लेखनीय हाथ रहा है, उसका परिचय अभी तक हिन्दी एवं जैन जगत को प्राप्त नहीं है। इसलिये प्रस्तुत लेख में भट्टारक कनककुशल और कुञ्जर शिष्य कुञ्जरकुशल की उस निशिष्ट हिन्दी साहित्य सेवा का परिचय बरवाना जा रहा है।

कनककुशल नामक एक और तपागच्छीय विद्वान् प्रसृत लख में परिचय दिये जाने वाले कनक कुशल से १२५ या १५० वर्ष पूर्व हो चुके हैं। उनसे तो जैसा संसार परिचित है। वे विजयमेनपुर के शिष्य थे। उनकी रचित “ज्ञानपंचमी कथा” बहुत प्रसिद्ध है जो सन् १६५५ में गेहता में रची गई। उनकी अन्य रचनाएँ “जिनस्तुति” (संस्कृत १६४१), “कल्याणमन्त्रि” टीका, निराला लाचन स्तोत्र वृत्ति (सन् १६५३ यादवी), साधारण जिनस्तव अष्टचूरी, रत्नाकर पञ्चविंशतिका टीका, मुद्रप्रिय कथा (सन् १६५६), वैदिकीय कथा (सन् १६५७) में रचित प्राप्त है। पर जिन कनककुशल का परिचय आगे दिया जायगा। उनकी जानकारी प्रायः जैन समाज को नहीं है। क्यों कि जैन धर्म सम्प्रदायी उनका ग्रंथ नहीं मिलाता। उनमें शुरू का नाम प्रतापकुशल था। सन् १७६४ के आसपास से इनके किन्हीं ग्रंथ मिलते हैं। आचार्य शिष्य कुञ्जरकुशल ने “लग्नपामजरी” में कविचरण वर्णन में अपनी शुरू परंपरा का परिचय श्रद्धापूर्वक पत्रों में दिया है। मूल पत्र लेख के अंत में यह जोड़ेंगे। यहाँ उनका मार ही दिया जाता है।

कविचरण वर्णन का मार

अन्तिम तीर्थंकर श्रीमहावीर प्रभु के पंचपातों पट पर श्रीदेवविमानस्थारु हुए। ये शुरू दृढ़

१ इनका जन्म स. १४३१ ईसा १५१८ आचार्य स. १४८८ स्वर्ग स. १५८१ ई।

उपकारी और अबू सैद सुल्तान को प्रतिबोध देनेवाले थे। इनके पट्ट पर कुशलमाणिक्य, फिर सहजकुशल^२ हुए जिनके वचन से बाबर बादशाह ने जजिया-कम छोड़ा था। इनके पट्ट पर क्रमशः लक्ष्मीकुशल, देव-कुशल, धीरकुशल हुए। इनके पट्ट पर शील सत्य धायक और तपस्वी गुणकुशल हुए। फिर प्रताप-कुशलजी बड़े प्रतापी हुए, जिनका शाही दरबार में सम्मान था। ये चमत्कारी व वचनसिद्धिधारी थे। एक बार औरंगजेब को कोई सिद्धि की बात बतलाई जिससे उसने पालकी और फौज को भेज कर फरमान सहित बुलाया और मिल कर बड़ा खुश हुआ। ये हिन्दी और फारसी भाषा भी पढ़े थे। इन्होंने बादशाह के प्रश्नों के उत्तर समीचीन दिये तथा मन की बातें इष्ट के बल में बतलाई। बादशाह ने दस पाच गाँव दिये पर इन निलोंभी गुरु के अस्वीकार करने पर पालकी देकर उन्हें विदा किया। इनके पट्ट पर कविराज “कनक-कुशल” हुए, जिन्हें महा बलवान् महाराज अजमाल व अजमेर का सुवेदार और अन्य राजा लोग मानते थे। नवाब “खानजहाँ” बहादुर तथा जूनागढ़ के सुवेदार बार्वावंशी शेरखान ने भी इनका बड़ा सम्मान किया। एकबार सारे यति एक ओर तथा ये एक ओर हो गये तो भी तपा के ६५ वें पाट पर इनके मनोनीन पट्टधर स्थापित किये गये। इन्हें राउल देसल के पुत्र कच्छपति लखा कुमार ने गाँव देकर अपना गुरु माना। इनका बहूत से विद्वान शिष्यों का परिवार था जिसमें “कुञ्जरेस” कवि को नृपति लखपति बहूत मानते थे। कच्छ नरेश के आग्रह से कवि कुञ्जरेस ने यह “लखपत मंजरी” ग्रंथ बनाया।^३

जैसा कि उपर्युक्त सार से स्पष्ट है कि कनककुशल और कुञ्जरकुशल दोनों गुरु-शिष्य कच्छ के रावल लखपत से बहूत सम्मानित थे। कनककुशल को लखपत ने एक गांव देकर अपना गुरु माना था। इस प्रसंग का वर्णन एक फुटकर पद्य में भी पाया जाता है। वह इस प्रकार है:

महाराज देसल बसद पाटेत सहसकर, उभय पछ आचार शुद्धसग्राम सूरवर
कलप वृद्ध कलि माफि प्रगट जादौ पछिम पति, महिपति छत्रिय मुगट छत्रपति तनवह गुन गति ।
लखपति जु राउ लाखनि बरस, कियो कनक को श्रम सफल,
सासन गजेन्द्र दीनो सुपिर, पद भट्टारक जुत प्रचल ॥ १ ॥

२ सिद्धान्त हुंटी के रचयिता

३ उपर्युक्त विवरण के अनुसार कनककुशलजी का प्रभाव पहले अजमेर जूनागढ़ आदि के शासकों पर था। कच्छभुज पीछे पधारे अत यह प्रश्न उपस्थित होता है कि वे भुज कब आये? क्योंकि यहाँ आने बाद तो राज्यसन्मान प्राप्त होने से अधिकतर यहीं रहने लगे ऐसा प्रतीत होता है। विचार करने पर यह समय स १५८० से ६० के बीच का शात होता है। लखपत का राज्यकाल १७६८ से १८१७ का है। कच्छ के इतिहासानुसार स्वर्गवास के समय उनकी आयु ४४ वर्ष की थी, अत लखपत का जन्म स १७७३ होना चाहिये। हमीर कवि रचित यदुवंश वंशावली स १७८० ही है। उसमें कुमार लखपत का उल्लेख है। राउल लखपत कुमार अवस्था में भी बड़े कला व विद्याप्रेमी थे। उनके रचित १ शिवव्याह एवं लखपत शृंगार ये दो ग्रन्थ हैं। कच्छकलाधर में आप के रामसिंह मालम द्वारा उद्योग कथो व कला की हुई उन्नति का उल्लेख है। मीना व काच आदि के हुन्नर के लिये कच्छ देश सर्वत्र विख्यात है लिखा गया है। लखपत एवं कनककुशलजी के सम्बन्ध में कच्छकलाधर के पृ ४३४ में लिखा है कि “महाराओ श्री लखपते कलानी माफत विद्याने पण खूब आश्रय आपेल छे। तेमणें पोते भट्टारकजी कनककुशलजी पासैथी वज्रभाषाना ग्रन्थोनो सारो अभ्यास कर्यो हतो अने तेमनी व देखरेख नीचे तेमणे जे व्रजभाषा शोखवानी हिन्दुभरमा अजोड एने एक उत्तम प्रकारनो सस्थानी स्थापना करी छे। आ शाब्दा आज पण कच्छभुजमां हस्ति धरावे छे अने दूर दूरथी चारण बाळको पिंगल आदि शास्त्रोनो अभ्यास करवा अही आवे छे तेमने खोराकीपोसाकी सहित व्रजभाषानुं शिष्य आपवा-मां आवे छे। महाराओ श्री लखपत विद्वान होता छता अत्यन्त विलासी हता।”

देसल राउ को न लखपति जीवौ रातान के हु खौलौ
 राउ करी महिमल इकु छन शशि रनि सागर ताला
 शासन दीनो अभाग सुमेरु सो तोहि बगान करे कनि खौलौ
 बाचो भट्टारक कीनो कनक कनक के पाट परपर खौलौ ।

अर्थात्—राउल लखपति ने कनक कुशल को गोंन वा पटा और हाथी दिया और साथ ही भट्टारक पद भी ।
 ग्रामका शासन कनककुशल के शिष्यपरंपरा तक का था ।

कच्छ के इतिहास म लिखा है कि कनककुशलजी से लखपत ने ग्राम भाषा के ग्रंथों का अभ्यास किया था और उन्हीं के तत्वावधान म छन्द एव काव्यादि के शिक्षण के लिये एक विद्यालय स्थापित किया था । उस विद्यालय म किसी भी देश का निवासी ब्रज भाषा के ग्रंथों का अभ्यास करने आता तो उसे दरबार की ओर से पदिया (मोजन सामग्री) देने की व्यवस्था की गई थी । इसलिये भाट चारणों के लङ्फ दूर दूर से यहाँ अध्ययन के लिये आते थे^१ । आत्माराम कश्यपजी डिवेदी क कच्छ देश के इतिहास के अनुसार यह विद्यालय संवत् १६३२ तक कनककुशल की परंपरा के भट्टारक जीवनकुशलजी की अध्यक्षता म चल रहा था । यद्यपि अब भी एक ऐसा ही विद्यालय चारणों की देखरेख म चल रहा है जहाँ यह बही है या उससे भिन्न, निश्चित ज्ञात नहीं है । करीब डेढ़ सौ वर्षों तक ब्रजभाषा के प्रचार व शिक्षण का जो कार्य इस विद्यालय द्वारा हुआ वह हिंदी साहित्य के इतिहास म विशेष रूप से उल्लेखनीय है ।

हिंदी साहित्य के परिचायक ग्रंथ मिश्रज्यु निनो के पृ ६६७ म कनककुशल और कुंअरकुशल को माइ एव जोधपुर निवासी नतलाते हुए इनके 'लखपत जम सिंधु' ग्रंथ का उल्लेख किया है । पर वास्तव म ये गुरु शिष्य वे व जोधपुर निवासी नहीं थे । हमारे अनुमान में उन दोनों के और भी अनेक ग्रंथों का पता चला है जिसका परिचय आगे कराया जायगा । कुछ पुनः पढ़ो म कनककुशल का वराचरण पाया जाता है निम्न से कुछ यह हैं

पंडित प्रवीन परमार व चात पाऊ, गुस्ता गभीर गुन जान हूँ के ज्ञाता हैं
 पावु मत पाले राग द्वैप दोऊ दूर टाले, आये नर पात पावु जान दा दाता हैं
 पंच सुमति तीन गुपति व सगी साधु, पीहर छु काय व सुहाय जीन जाता हैं
 सुगुह प्रताप के प्रताप पर भट्टारक, कनककुशलसुरि निरख में दिखता हैं ।

भट्टारक के भाव त, ग्रंथ बड़े की वृद्धि ।
 गीत कवित्त श्रव दोहग, सदै परत मन सुखि ।
 ज्ञानन सोन बानि सग, पुनि बुदि धनि निहुँ लामनि जाति
 विंगल भाग पुरातनि सखुत लो खगा पे हाँ ठहरनि ।
 सादिन श्री कनकेश भट्टारक, तो वषु गने सग रजभाषी
 जो लो हं सूरज चंद्र व अजर, ता लो है तरे सहाय भगानी ।

राज्याध्य के कारण कनककुशल की शिष्यपरंपरा ने हिन्दी साहित्य के गूढ़ और शिक्षण म निराल सफलता प्राप्त की । कच्छप्रदेशवर्षों मानकुशा गाव ही समरा इनकी जगिरी म था इसलिय वहा हाजी शिष्य सन्तति द्वारा निमित्त अनेक प्रतियाँ देखने का मिली हैं । इस निम्न परंपरा का यहाँ अच्चा शा भटार

^१ कच्छ वनार, भाग २, पृ ४३४

था जिसकी प्रतियाँ गत २।३ वर्षों में ही विक्रय कर कुछ तो मुनि जिनविजयजी से खरीदी जाकर राजस्थान पुरातत्व मंदिर, जयपुर के संग्रह में चली गई। अवशेष मुनिवर्य पुण्यविजयजी के द्वारा खरीदी जाकर पाटन के हेमचंद्र-सूरि ज्ञान मंदिर में संग्रहीत हो चुका है। राजस्थान पुरातत्व मंदिर से, दार्द्व वर्ष पूर्व आबू समिति के प्रसंग से यहाँ जाने पर मैं कुछ प्रतियाँ लाया था और उन में से तीन का परिचय “जीवन साहित्य” के मार्च, जून १९५३ में प्रकाशित किया गया था। तदनन्तर अट्मदात्रा के इतिहास सम्मेलन की प्रदर्शनी में पुण्यविजयजी द्वारा संग्रहीत प्रतिये देखने को मिली। उन्हें मगवा कर विवरण ले लिया गया। यहाँ इन दोनों स्थानों से प्राप्त कनककुशल, कुंवरकुशल और लक्ष्मीकुशल की हिन्दी रचनाओं का क्रमशः परिचय दिया जा रहा है।

भट्टारक कुंवरकुशल के हिन्दी ग्रन्थ

१. लखपतमंजरी नाममाला : इसकी पद्य संख्या २०२ है। प्रारम्भ में भुजनगर और महारावल लखपत के वंश का वर्णन १०२ पद्यों तक में दिया गया है। फिर नाममाला प्रारम्भ होती है जो २०० पद्यों तक चलती है। अंतिम दो पद्य प्रशस्ति के रूप में हैं। इसकी दो प्रतियाँ प्राप्त हुई हैं, जिनमें पाटणवाली पहली प्रति में पद्य-संख्या २०५ है, पत्र-संख्या १४। इसकी प्रशस्ति इस प्रकार है : “इति श्रीमन् महाराज श्री देशलजी सुत महाराज कुमार श्री सात श्री लखपति मंजरी नाममाला सम्पूर्ण ॥ सकल पंडित कोटि-कोटीर पंडितेन्द्र श्री १०८ श्री प्रतापकुशल-ग. शिशुना कनककुशलेन रचिता। सवति १७६४ वरसे आसाढ सुदी ३ सोमे।” इससे रचनाकाल १७६४ सिद्ध होता है। दूसरी प्रति जयपुरवाली सवत १८३३ की लिखित है। उसमें पद्य २०२ हैं।

रावल लखपति के नाम से रचे जाने के कारण इसका नाम ‘लखपत-मंजरी’ रक्खा गया। आदि-अन्त इस प्रकार है :

विबुध वृन्द वदित चरण, निरुपम रूपनिधान।

अतुल तेज आनन्दमय, वदहु हरि भगवान ॥ १ ॥

अन्त : लखपति जस सुमनस ललित, इकवरनी अभिराम।

सुकवि कनक कीन्ही सरस, नाम-दाम गुण धाम ॥ १ ॥

सुनत जासु है सरस फल, कलमस रहै न कोय।

मन जपि लखपतिमंजरी, हरि दरसन ज्यों होय ॥ २ ॥

२. सुन्दर शृंगार की रसदीपिका भाषा टीका : शाहजहाँ के सम्मानित महाकविराज सुन्दर के रचित सुन्दर शृंगार की यह भाषाटीका लखपति के नाम से ही रची गई। इसका परिमाण २८७५ श्लोकों का है जिनमें मूल पद्य तो ३६५ ही हैं। इसकी दो प्रतियाँ पाटन से प्राप्त हुई हैं जिनमें एक के अन्तमें “इति श्री सुन्दर शृंगारिणी टीका भट्टारक श्रीकनककुशलसूरिकृत संपूर्णः” लिखा है इससे टीकाकार कनककुशल सिद्ध होते हैं, अन्यथा प्रशस्ति में तो कुंवर लखपति द्वारा रचे जाने का उल्लेख है। यथा अथ टीकाकृत दोहा—

यह सुंदर सिंगार की, रसदीपिका सुरग।

रची देशपति राउ सुत, लखपति लहि रसअंग ॥ १ ॥

टीका : यह सुन्दर कविकृत सुन्दर सिंगारकी टीका रसदीपिका नाउ।

सुरग भले रग की रचि कहा बनाई महाराउ।

देशपति कहा कल्ल देशपति श्री देशल जू सुत कुंवार लखपति ने

लहि रस अंग पाइके रसमय कही रसिक अंग १।

इति श्री सुन्दर विष्णुगार ना टीका भट्टारक श्री वनककुशल सूरि कृत सम्पूर्ण ॥

यह टीका श्री लक्ष्मण के कुमारानुसूया में ही रची गई। अतः सन्त १७६८ से पहले की है। भट्टारक वनककुशल के ये दो ग्रंथ ही मिले हैं पर अभी और खोज की जानी आवश्यक है। सम्मान है कुछ और रचनाय भी मिल जायें।

भट्टारक वनककुशल के हिन्दी ग्रंथ

कुंवरकुशल वनककुशलजी के प्रधान शिष्य थे। वैसे उनके कल्याणकुशल आदि अन्य शिष्य भी थे। पर उनकी कोई रचना नहीं मिलती। महाराज लक्ष्मण और उनके पुत्र गौड़ दानों से कुंवरकुशल सम्मानित थे। इन दोनों राजाओं के लिए इन्होंने ग्रंथ रचना की। जिसका समय सन्त १७६४ से १८२१ तक का है। कुंवरकुशलजी की लिखी हुई कई प्रतियाँ पान से प्राप्त हुई थीं। जिनमें विंगलशास्त्र (सन्त १७६१), विंगलहमीर (स १७६५), लक्ष्मणविंगल (स १८०७), गौड़विंगल (स १८ १) की लिखित हैं। ये कौश, छन्द, अलंकार आदि के अच्छे विद्वान थे। इन तीनों ग्रंथों के आप के पौंच हिन्दी ग्रंथ मिले हैं। जिसका परिचय इस प्रकार है।

१ **लक्ष्मणपति भजरी नाममाला** इसकी एक ही प्रति गढ़ पत्रों की जयपुर से प्राप्त हुई। जिसमें १४६ पत्र हैं। प्राप्त ग्रंथ में १०१ पत्रों तक लक्ष्मण के वंश का ऐतिहासिक वृत्तांत है और पिछले २८ पत्रों में करि वंश वर्णन है। मूल नाममाला का प्रारम्भ हमने गढ़ ही होना चाहिए जो प्राप्त प्रति में लिखा नहीं मिलता। सन्त १७६४ के आसपास सुनी ० को इनके गुरु ने इसी नाम का ग्रंथ रनाया और उसने कुछ महीने पश्चात् ही सन्त १७६४ के माघ गदी ११ को इस नाममाले दूसरे ग्रंथ की रचना उनका शिष्य ने की। यह विशेषरूप से उल्लेखनीय है। इसकी पूरी प्रति प्राप्त होने पर ग्रंथ स्थितना बढ़ा है, पता चल सगा।

महाराज लक्ष्मणपति के कथनानुसार ही इस नाममाला का रचना हुई है। आदि अन्त के कुछ पत्र इस प्रकार हैं

आदि सुनकर वरदायक सख, नाथ नित नररग ।
लायन गुनगन कां ललित, न दिन गिरिना सग ॥ १ ॥

अन्त करि लक्ष्मणपति तारौ कृपा, कथा सरस यह काम ।
मनुज लक्ष्मणपति भजरी, कहु नाम की दाम ॥ ४८ ॥

तन सविता का ध्यान धरि, उक्ति क्यों आरभ ।
गल मुदि की वृद्धि की यह उपकार अरु ॥ ४६ ॥

२ **पारसात नाममाला** यह फारसी भाषा के पारसान नाममाला का अन्वभाषा म पत्रानुगत है। पत्र संख्या १५३ है। इससे कुंवरकुशल के फारसी भाषा के ज्ञान का पता चलता है। इसकी भी एक ही प्रति जयपुर संग्रह से प्राप्त हुई है जो स १८२७ की लिखित है।

निय लक्ष्मणपति कुञ्जरेस का, हित करि हुक्म हुजूर ।
पारसान है पारसी, प्रगट्ट भाषा पूर ॥ ६ ॥

गहिन वरदाता निमल, खूब होहु सहाय ।
पारमात है पारसी, बज भाषा उ नाथ ॥ १० ॥

सूरज सगि सायर सुधिर धुअ जोलौं निरधार ।
तो लौं श्री लखपति कौं, पारसात सौं प्यार ॥ ५३ ॥

इति श्री पारसात नाममाला भट्टारक श्री भट्टारक कुंवरकुशलसूरिकृत संपूर्णः

मूल पारसी ग्रन्थ का एक पद्य का अनुवाद यहाँ दिया जाता है :

खुदा के नाम, दावर खालक है खुदा-रब्ब कीजु रुखल ।
अलखे जोति भखे कहै, मर्घन जगत को मूल ॥ १ ॥

३. लखपति पिंगल : यह छंद ग्रन्थ लखपति के नाम से रचा गया है । इस की सवत १८०७ के पौष वदी ८ भोम वार को स्वयं कुंवरकुशल के लिखित ७१ पत्रों के प्रति पाटन भण्डार से प्राप्त हुई है ।
आदि अन्त इस प्रकार है :

आदि : सानै सूर्यदेव की, करहु सेव कुंवरेस
कविताई है कामकी, अधिक बुद्धि उपदेस ॥ १ ॥

अन्त : गोरीपति गुन गुरु, कछ देस सुखकर
सुर चंद जो लौ थिर, लखधीर देत वर ॥ ६० ॥

गुरु जत्र किरपा की गुरव, सुरज भये सहाय
तत्र लखपति पिंगल अचल, भयो सफल मन भाय ॥ ६१ ॥

४. गौड़पिंगल : लखपति के पुत्र रावल गौड़ के लिए छंदशास्त्र का महत्वपूर्ण ग्रन्थ बनाया गया है । सवत १८२१ अक्षय तृतीया में इसकी रचना हुई । और उसी समय की वैसाख शुक्ल १३ ग्रन्थ-कार की स्वयं लिखी कृति पाटन भण्डार से प्राप्त हुई । लखपति पिंगल से यह ग्रंथ बड़ा है । इसमें ३ उल्लास हैं । आदि अन्त इस प्रकार है :

आदि : सुखकर सूरज हो सदा, देव सकल के देव ।
कुंवरकुशल यातै करै, सुम निति तुमपय सेव ॥ १ ॥

अन्त : अट्टारह सत ऊपरै, इकइस सवति आहि ।
कुंवरकुशल सूरज कृपा, सुभ जस कियो सराहि ॥ ६४४ ॥

सुदि वैसाखी तीज सुभ, मंगल मंगलवार ।
कछपति जस पिंगल कुवर, सुखकर किय ससार ॥ ६४५ ॥

५. लखपति जस सिन्धु : यह अलंकार शास्त्र तेरह तरंगों में रचा गया है । महाराजा लखपति के आदेश से इसकी रचना हुई । आदि-अन्त इस प्रकार है :

आदि : सकल देव सिर सेहरा, परम करत परकास ।
सिखिता कविता दे सफल, इच्छित पूरे आस ॥ १ ॥

अन्त : कवि प्रथम जे जे कहै, अलंकार उपजाय ।
कुंवरकुशल ते ते लहे, उदाहरण सुखदाय ॥ ८२ ॥

इति श्रीमत महाराज लक्ष्मणि आदेशात् सकल भट्टारक पुनर्दर म श्री कनककुशलपरि शि
कुनरकुशल निरचिने, लक्ष्मणि जसविधु शब्दालकाग्यालकार त्रयोदश तरम। चुर के यतिनी व सम्रह में
इसरी प्रति देखी थी।

६ लग्नपति स्वर्ग प्राप्ति समय संवत् १८१७ म महाराज लग्नपति जेठ सुदी ३ को कालघम
प्राप्त हुए। विष्णु वणन कवि ने ६० पद्यां में किया है। इस की एक ही प्रति जयपुर सम्रह से प्राप्त हुई
है। आदि अंत इस प्रकार हैं

आदि दीलति कविता देत है, दिन प्रतिदिन कर देव
कविजन याते करत हैं, सुख-सफल सुमचेव ॥ १ ॥

अंत यह समयो लग्नवीर को, की सुनै पढै सुज्ञान
सकल मनोरथ सिद्धि हैं, परमसुधारस पान ॥ ६० ॥

प्रति म लेखक ने इसे “महाराज लग्नपतिजीना मरसिया” की मज्ञा दी है। जो उचित ही है।

७ महाराज लग्नपति दुवादैत इसकी प्रति आलिये के रूप की हालही म मुनि श्री पुण्य
विजयजी की कृपा से प्राप्त हुई है। यह वणनात्मक रचड़ी बोली हिंदी गद्य काव्य है। लगभग ५०० श्लोक
परिमित यह रचना ‘दुवादैत’ सरक रचनाया म सजने गयी और निशिष्ट है। वणन की निराली छान पन्ते
ही बनती है। आदि अंत इस प्रकार है

आदि अरे आगो व बार, पैरो दरबार।
य चगनी राति, कहे मज्जसि की याति।
कहे कीन कीन मुलक कीन राग कीन देखे,
कीन कीन पातस्था देगे।

अंत जिनिनी नीरी करनी, माहू त न जाय नरनी।
अतुल तेज उल्लसै च्याग जुग अमर,
यह सग सपन असी देत कनि कुअर ॥

इति श्री महाराज लग्नपति टुनाबेल संपूण ॥

८ मातानो छुद् वर तीव पयां का है। कच्छ व रानाआ की कुलदेवी आरापुरा की इसम
स्तुति की गयी है। इसरी दूसरी मज्ञा “कनरी छ,” भी है। इसकी भाषा टिगल है। आदि-अन्त इस
प्रकार है

आदि बड़ी जेति ब्रह्माण्ड अग्न्या विख्याता। तुमे आसपुरा सग कच्छ आता ॥
रया रग लाती पिया पान राता। मज्ञा श्रीमज्ञा मग सुकन दाता ॥ १ ॥

अंत करी भट्टारक वीनती, घरा अग्निसा वान।
कुअर कुशल कनि नै सग, सो सुग संपति वान ॥ ३० ॥

९ वं पद्य म भुवनि गोहड़राव आर उनके पुत्र कुनर रायन का उल्लेख है। अंत यह रचना
परवर्ती ही है। गोज करने पर कुनरकुशल के अन्त मध्य भी मिलने सम्भव है।

यहाँ यह विशेष रूप से उल्लेखनीय है कि राज्याश्रय प्राप्त होने के कारण इन्होंने अपनी रचना के प्रारम्भ में कहीं भी जैन तीर्थंकर आदि की स्तुति नहीं कर सूर्य, देवी और शिवशक्ति जो राजा के मान्य थे, उन्हींकी मंगलाचरण में स्तुति की है।

इन दोनों गुह्य-शिष्यों का भट्टारक पद एवं गूरि-विशेषण भी विशेष रूप से ध्यान आकर्षित करत हैं। जैन परम्परा के अनुसार ये दोनों पद विशिष्ट गच्छ नायक आचार्य के लिए ही प्रयुक्त होते हैं। पर भट्टारक पद तो यहाँ राउ लखपति के प्रदत्त है। गूरि पद उसीमें मन्थित होने से प्रयुक्त कर लिया प्रतीत होता है। जैनपरम्परा के अनुसार उनका पद पन्नास ही था।

इन भट्टारक द्वय की परम्परा का प्रभाव व राज्यमन्त्र भी रहा है। यद्यपि पीछे कौन कौन ग्रन्थकार हुए, ज्ञात नहीं हैं। उल्लेखनीय रचनाओं में लक्ष्मीकुशल रचित पृथ्वीराज विवाह ही है, जो मद्यत् १८५१ एव ५२ पद्यों में रचा गया है। इस की २ प्रतिवा जयपुर से प्राप्त हुई थी। आदि अन्त इस प्रकार हैं:

आदि : सबत् अट्टारमे एकावन वैशाख मास वदि दसम दिन ।

हिय हरप व्यापि थाग्यो जु व्याह अवनो कछु लोफ तिहु उछाह ॥ १ ॥

अन्त : भोजन कीन्हे बहु भाति भाति पावत जु राति बैठ पांति ।

परस परी करी परावनीय भई बात सवै मन भावनीय ॥ ५० ॥

इति श्री महागुड कुमार श्री प्रथीसिंह विवाहोत्सव : पँ. लिखमीकुशल कृत संपूर्णः ॥

ये पृथ्वीराज महाराज लखपत के पुत्र गौड के पुत्र थे। इन के बड़े भाई रायधनजी गद्दी पर बैठे।

कनककुशल की परम्परा में और भी कोई ग्रन्थकार हुए हो तो उनकी कोई बड़ी रचना सुझे प्राप्त न हो सकी। जयपुर संग्रह से प्राप्त एक गुटके में, जो उसी परम्परा के ज्ञानकुशल शिष्य कीर्तिकुशल का लिखा हुआ है, उसमें कुछ फुटकर रचनाएं अवश्य मिली हैं। जिनमें 'भाईजीनो जस' नामक रचना उपरोक्त पृथ्वीराज की प्रशंसा में लक्ष्मीकुशल के रचित फुटकर पद्यों के रूप में है। इसी प्रकार गगकुशल रचित सात श्लोकों का एक स्तोत्र और अन्य कई कवियों की लघु कृतियाँ हैं। उनमें कुछ पद्यों के रचयिता का नाम नहीं है। और कुछ नामवाले कवियों का इस परम्परा से क्या सम्बन्ध रहा है, पता नहीं चल सका, इसलिए यहाँ उनका उल्लेख नहीं किया जा रहा है। यह गुटका स. १८८८ में ज्ञानकुशल के शिष्य कीर्तिकुशल ने मानकुआ में मुनि गुलालकुशल और रगकुशल के लिए लिखा। इसके बाद की परम्परा के नाम ज्ञात न हो सके।

इस परम्परा के यतिजी के ज्ञानभण्डार की समस्त प्रतियों के अवलोकन करने पर सभ्य है और भी विशेष एव नवीन जानकारी प्राप्त हो। अन्य विद्वानों से अनुरोध है, कि वे अपनी विशेष जानकारी प्रकाश में लाएं।

लखपतमञ्जरी का कविवंश वर्णन

राजेसुर पहिलै रिपभ, साधि जोग शुभ ध्यानु ।

ज्योतिरूप भये ज्योतिमिति, विमलज्ञान भगवानु ॥ २२ ॥

सकलराजमण्डल सिरै, सेवत जिन्हे सुचीशु ।

तीर्थंकर तैसे भये, बहुरि और बाईसु ॥ २३ ॥

महावीर राजनिमुकु अतुलनी अरिहत ।
 वैसे ही चोनीस ए, मये आपु भगवत ॥ २४ ॥
 सवत जाहि मुनीश सुर प्रमुता कौ नाहि पाव ।
 जय जय श्री जिनराज जय, राशन को सिंगाव ॥ २५ ॥
 तिनि त पचपन म तरत, सिरीपूजि सिरताउ ।
 हेमचिमल स्रीश्वर, जागे धरम जिहाउ ॥ २६ ॥
 पर उपकारी परमगुरु बेतमाह गुम वेस ।
 अरू सैद सुलतान उनि प्रतिबोधित उपदेस ॥ २७ ॥
 भये कुशल माणिम्यभुन पटित तिनिने पाट ।
 तसे ही तिनिने तरत, सहज कुशल शुभगत ॥ २८ ॥
 जानो महिमा जगतम को करि सके सराहि ।
 तज्यो जेजिया ता जचन, साहिज नवर साहि ॥ २९ ॥
 लाइक पुनि लउमीकुशल पदधर तिनिने पाट ।
 देवकुशल निनिने तगत, साधुनि कौ सम्राट ॥ ३० ॥
 तिनिने पद्मान नरनि, धीर कुशल भये धीर ।
 कियो दूर फलिमलुपनम, बडे तपोल वीर ॥ ३१ ॥
 गाने तिनिने गुण कुशल अचल वटधर इन्द्र ।
 शील सत्य तप जप सहित चतुर चातुरी चन्द्र ॥ ३२ ॥
 धरत बली तिनिने तरत, मये प्रतापगुण भानु ।
 श्री प्रताप कुशल सुगुह, साहि निलय सनमानु ॥ ३३ ॥
 जाके सपति ननम त सदा साथ क साथ ।
 नचनसिद्धि परसिद्धि छा भइ सिद्धि धन ह्य ॥ ३४ ॥
 अरु समै औगम सा, काहू करा पुकार ।
 कही नात कटु सिद्धि का, सुनी साहि सिरदार ॥ ३५ ॥
 पासि बुलाए पालजी, फौ भेज पुमान ।
 जने सुरी चारों निररि तरे मयो गलतान ॥ ३६ ॥
 पने दिग्बी पारसी, गुठु अरलि गुरान ।
 पूछु पिलीपति प्रसन जिनन दये गुमान ॥ ३७ ॥
 श्रीर इष्ट बलिमर कही क्वितीक मन की बाहु ।
 प्रेम निबडि आलिमपना खु को निय बरखाहु ॥ ३८ ॥
 नये गाम नशपच पै लिये न लालच धारि ।
 दे पालस अमोल दुति, विग किय तिहि कारि ॥ ३९ ॥

प्रनवें तिनिके पाट अत्र जस रस कित्ति जिहाजु ।
 भरे भारती भारती कनककुशल कविराजु ॥ ४० ॥
 मानै जिन्है महाबली, महाराज अजमाल ।
 अरु सूवे अजमेरु के मानै कै महिपाल ॥ ४१ ॥
 जानै खान जिहौ जिन्है, व्हादर वडे नुवाव ।
 सैदनि को मामू सुधर, गुण सौरभ गुलाव ॥ ४२ ॥
 जूनागढ़ सूत्रै जवर, बावी वंश नुवाव ।
 सरेखान जिन सुगुरु कौ अधिक बढ़ायो आव ॥ ४३ ॥
 अरे जती इक और सव, एकु और कौ आपु ।
 पाट तपा पच सद्धिओ, थप्यो तउ निजु थापु ॥ ४४ ॥
 तदनु राउल देसल तनुज, कच्छपति लखाकुमार ।
 गुरु कहि राखै गाम दे, परम मान करि प्यार ॥ ४५ ॥
 कच्छ इंद आजै रहै और उ तुधी अनेकु ।
 अखिल शास्त्रवेत्ता अधिकु, एकु एकु तैं एकु ॥ ४६ ॥
 पूज्य महापुन्यासके, पुष्टि जदपि परिवार ।
 तदपि समौ कुंअरेस को, आनत मन इतवार ॥ ४७ ॥
 करि लखपति तासौ कृपा, कह्यो सरस यह काम ।
 मजुल लखपति मंजरी, करहु नाम की दाम ॥ ४८ ॥
 तव सविता को ध्यान धरि, उदित कर्यो आरम ।
 बाल बुद्धि की वृद्धि को, यह उपकार अदम ॥ ४९ ॥

जिनप्रतिमा और जैनाचार्य

५० श्रीहंसराजजी शास्त्री

“परस्परधीततिलोमपात्रा सा भारती सा कमलालया च ।

निसगदुर्गोधपपाधविज्ञा, स्वा स्वा विभूति तनुता मयीष्टाम्॥”

जैन परम्परा में चैत्य शब्द के सिद्धसम्मत प्राचीन मौलिक अर्थ में प्रतिनिगमित होनेवाली जिन प्रतिमा को जैनागमों में कहा और किस प्रकार से निवेदता प्राप्त है यह एक अलग विषय है। इस विषय में विचार को किसी और समय के लिये सुरक्षित रखते हुए, इस बात को हम यह देखने का यत्न करेंगे कि जैनपरम्परा में निरिच्छ श्रुतसम्पन्न युगप्रधान आचार्यों का इस विषय में क्या मत है।

इस सम्बन्ध में जहाँ तक हमारा पयालोचन है, हम तो इनके रचे हुए ग्रन्थों में जिन प्रतिमा का समर्थन अभिन्न स्पष्ट और असंश्लिष्ट शब्दों में किया हुआ दृष्टिगोचर होता है। यह बात उनमें रचे हुए ग्रन्थों के कतिपय निम्नलिखित उदाहरणों में स्पष्ट हो जाती है—

प्रशमरति^१ प्रवर्ण—वाचक उमास्वातिने प्रशमरति के २० वें अधिकरण में ग्रन्थ के धार्मिक कृत्यों के वर्णन प्रस्तान में लिखा है—

१ (क) यह ग्रन्थ तत्त्वार्थसूत्र के प्रयोगे वाचक उमास्वाति की ग्रन्थ प्रादरचनाओं में से एक है और इसने उमास्वातिरचित होन में निम्नलिखित प्रमाण हैं—

“परमरक्षयमुहवयस्य पचसत्वा सकृदा केहि ।

पुण्यय वायगाण, तेसिमुमास्ताम्नामाय । [गण्यार मा रा गा ।—श्रीमिनन्दय ।]

अर्थात् प्रशमरति प्रमुख पाँच सौ ग्रन्थों की रचना करने वाल वाचक उमास्वातिरों—

(ख) प्रशमरधेन केने । हुता वैराग्यपद्धति ।

तर्हि वाचकमुपजाय नमो भूतार्थगार्थि ।

अर्थात् जिसने इस ग्रन्थ पद्धति (प्रशमरति) का निर्माण किया है उसे प्रशान्त कीर्ति दयाधरान् । वाचकमुप (उमास्वाती) को मैं नमस्कार करता हूँ ।

(ग) तत्त्वार्थभाष्य के वृत्तिवार श्रीसिद्धसेन प्रशमरति की भाष्यवार की ही वृत्ति ध्वनि करत है । यथा—
“यत्र प्रशमरती (वा १०८) अनेनैकोत्तरमाणुरप्रेशा कथाश्रित्येषु भवति ॥” वाचकपुण्येन त्वेत्तत्र यत्र सम्प्रदायप्रशमरती (वा ८) उपात्तम् [११६ तथा ११७ की भाष्यवृत्ति] × ४ × प्रशमरति की १२० वीं कारिका—
“आपाय आह” कहकर निरीयवृत्ति में प्रवृत्त की गई है । इस वृत्ति के प्रवृत्ता श्री विद्याम महेश्वर का समय विम्वर की भाँटवी रत्नाम्नी दे को कि वहोंने अपनी जन्मिष्ट की वृत्ति में बनाया है । इस पर से ऐसा कह सकते हैं कि प्रशमरति निराय प्राचीन है । इस से आर ऊपर बनाये गये कारिका से यह वृत्ति वाचक की ही हो तो हम में कोई शङ्का नहीं । [५ श्रीसुत्तलानजोशास्त्री तत्त्वार्थपरिचय १०१० का नोट]

(घ) श्री हरिभद्रगुरु ने भी प्रशमरति को वाचक उमास्वाति की रचना माना है तथा—
“दशेत्तमनय गुरिया प्रवर्णना ते” ऐसा कहकर श्रीहरिभद्रगुरु, भाष्यगीता में प्रशमरति की २१० वीं आर गेहो ग्यारहवीं कारिका उद्धृत करते हैं [तत्त्वार्थपरिचय ८०३१ का नोट]

चैत्यायतनप्रस्थापनानि कृत्वा च भक्तिः प्रयतः ।

पूजाश्च गन्धमाल्याधिवासधूपप्रदीपाद्याः २ ॥ ३०५ ॥

अर्थात्-सम्यग् दृष्टिगृहस्थ अपनी शक्ति के अनुसार श्रद्धापूर्वक चैत्य-जिन-प्रतिमा को आयतन-मन्दिर में प्रतिष्ठित करके उनका गन्धपुष्पधूपदीप आदि सामग्री के द्वारा पूजन करे।

प्रशमरति की इस कारिका में वाचक उमास्वाति ने चैत्य शब्द, प्रतिमा के ही अर्थ में प्रयुक्त किया है और “आयतन” का मन्दिर अर्थ तो स्फुट ही है। तात्पर्य कि इस स्थान में प्रयुक्त हुए चैत्य शब्द का जिन विम्ब-जिनप्रतिमा के सिवा दूसरा कोई अर्थ सम्भव ही नहीं हो सकता। इस कथन से हमें यह दिखलाना अभिप्रेत है कि वाचक उमास्वाति जैसे पूर्वचित् भी चैत्य का मूर्ति ही अर्थ करते और समझते हैं। इसके अतिरिक्त तत्त्वार्थभाष्य की आरम्भिक सम्बन्धकारिकाओं में उल्लेख की गई निम्नलिखित आठवीं कारिका भी द्रष्टव्य है। आचार्य कहते हैं—

“अभ्यर्चनादर्हतो मनःप्रसादस्तथा समाधिश्च ।

तस्मादपि निःश्रेयस-मतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥”

अर्थात्—अर्हन्तों-तीर्थकरों के पूजन से रागद्वेषादि दुर्भाव दूर होकर चित्त-प्रसन्न होता है—निर्मल बनता है। और मन के प्रसन्न निर्विकार होने से समाधि ध्यान में एकाग्रता प्राप्त होती है। एवं समाधि की प्राप्ति से कर्मों की निर्जरा द्वारा मोक्षपद की उपलब्धि होती है। अतः तीर्थकारों का पूजन करना सर्वथा न्यायोचित है।

इस उल्लेख में वाचक उमास्वाति ने द्रव्य और भावरूप दोनों प्रकार की पूजा का निर्देश किया है जिसमें आरम्भ प्रसन्न गृहस्थों के लिये द्रव्य पूजा और आरम्भ के त्यागी मुनियों के लिये भाव पूजा है। इसीको द्रव्यस्तव और भावस्तव के नाम से अन्यत्र उल्लेख किया है।^३

पउमचरिय—श्रीविमलसूरिविरचित पउमचरिय (पन्नचरित्र)—जो कि विक्रम की प्रथम^४ शताब्दी में रचा गया माना जाता है—में लिखा है कि—

इस के अलावा प्रशमरति पर श्रीहरिभद्रसूरि ने स्वयं व्याख्या लिखी है। यथा—श्रीहरिभद्राचार्यरचित प्रशमरतिविवरण किञ्चित् परिभाष्य बद्धटीका सुखबोधार्थं समासेन” [प्रशमरति की प्रस्तावना जैन० प्र० स० भावनगर] इत्यादि प्रमाणों से प्रशमरतिप्रकरण वाचक उमास्वाति की ही कृति निश्चित होता है। उनका [वाचक उमास्वाति का] समय यद्यपि अभी तक अनिश्चित ही है तो भी वे विक्रम की पहली दूसरी शताब्दी से अर्वाचीन तो नहीं हैं।

२ चैत्य चित्तयः प्रतिमा इत्येकार्था, तेषामायतनमाश्रय चैत्यायतनानि। प्रकृतानि स्थापनानि प्रस्थापनानि, महत्याधिभूत्या वादित्रनुत्पत्तालानुचरस्वजनपरिवारादिकया प्रस्थापन प्रतिष्ठेति, तानि कृत्वा शक्तिं प्रयत्नवान् यथा प्रवचनोद्भावना भवति तथा कृत्वेति। पूजा सपर्या, गन्धो विशिष्टद्रव्यसम्बन्धि, माल्य पुष्प, अधिवास पटवस्त्रादि, धूप, सुरभिद्रव्यसयोगजः, प्रदीप प्रदीपदानं, आदि ग्रहणादुपलेपन-समार्जन—खडस्फुटित-सस्करण-चित्रकर्मणि चेति। [कारिका पृ ८३]

३ इसके लिये देखो आवश्यकनिर्युक्ति और भाष्य तथा पूज्य हरिभद्रसूरिजी का निम्न उल्लेख—
दव्वत्थय भावत्थयरूव पयमिय होत्ति दट्टव्व ।

अण्णोण्णसमनुविद्ध णिच्छयतो भणिय विसयत्तु ॥ पचा ६। २७ ॥

४ पचेव सय वाससया, दुसमाए वीसवरससजुत्ता ।

वीरे सिद्धिमुपागये तओ निवद्ध इम चरिय ॥ पृ० ३६५ ॥

अर्थात् जब वीर निर्वाण को ५३० वर्ष हो चुके थे (वि. सं ६० में) तब इस चरित्र की रचना की गई।

“वदन्निहास्यपुण्यकर्मण काञ्च सिद्धपटिमण ।

अह ते कुमारसीहा चेदयमवया पदसरति” ॥ [१७० पृ २४]

अर्थात्—ये राजकुमार सिद्धप्रतिमाओं का यथाक्रम विधिपूर्वक नमन पूजन करके चैत्यभवन में बाहर आते हैं।

इस उल्लेख से प्रतिमा पूजन को जो समयन प्राप्त होता है वह किसी अन्य स्पष्टीकरण की अपेक्षा नहीं रखता।

बृहत्कल्प^१ भाष्य—बृहत्कल्प भाष्य की निम्न लिखित गाथा में अष्टपृष्ठ युगप्रधान आचार्यों तथा विशुद्ध समयी श्रुत सम्पन्न साधुओं एवं पुराणों और नये चैत्यों—प्रतिमाओं का उल्लेख है—

“अपुनरिन्नित्तनुसुआ य परियाग्व च आपरिया।

परिवार यजताहू चेदय पुना अभिनवा वा। (२७५३ पृ ७७६)

यहां पर उल्लेख किये गये पुरातन और नवीन चैत्यों का अथ पुराणी और नई जिन प्रतिमार्थों ही समझ हो सकता है। टीकाकार ने भी यही अर्थ किता है—

“चैत्यानि पुराणि वा चिरतनानि जीवत स्वामिप्रतिमादीनि अभिनवानि तत्कालवृत्तानि-एतानि ममाष्टपृष्ठाणि इति सुध्या तेषा वन्दनाय गच्छति” अर्थात् यहां पुरातन से जीवत स्वामी की प्रतिमा आदि को समजना और अभिनन से उस समयकी प्रतिष्ठित प्रतिमार्थों जाननी।

१ बृहत्कल्पभाष्य के रचयिता युगप्रधान आचार्य संपन्न गण्डि क्षमाशरण हैं। इनका समय विश्व की सातवीं शताब्दी के पूर्व है और ये जिनमद्राणि क्षमाशरण से कुछ प्राचीन हैं। पञ्चकल्पभाष्य और वगुदेव हिण्णी ये दोनों इ ही की कृतिया हैं। [जैन सा का इतिहास २ १४१]

२ जीवत स्वामी नाम की तीर्थंकर प्रतिमा का प्राचीन जैनग्रन्थों में अनेक जगह उल्लेख पाया जाता है, उनके देखने से वह कल्पित प्राचीन प्रमाणित होती है। निरीयचूर्ण क-पचूर्ण और आवश्यकचूर्ण के उल्लेखों से सिद्ध होता है कि, आचार्य महागिरि तथा आचार्य गुहास्त श्री जीवत स्वामी की प्रतिमा के वाचनाय विधिशा और उज्जयनी में गये।

यथा—

(क) अणया आवरिया विति णिसे जिव पन्नि वणियागता (निरी चू पृ १६१)

(ख) दोविज्जा वितित्तिसगया, तत्थ जियवहिम वित्ता अत्त महागिरी पक्ख गया गयग पत्त वदया
× × × गुहरी वि उअणि नियन्नि वणियागता (आ चूर्ण)

(ग) “इतो अत्तगुहरी उअणि वित्तसिग्गि वत्तो आवयो” (कल्पचूर्ण) आवयमहागिरी आर आर्य गुहरीन ये दोनो आर्य स्थूलभद्र के इत्यन्तचित शिष्य हैं। इनकी गीला नीर निवाण १६१ और १६२ में तथा युग प्र २१४ और २४४ में गुहा [वीरनि मन्द्य और जैनशास्त्रमण्डना पृ ६४] इमम साविन होता है कि बिनापूर्व तीमरी शानाप्ति भी बहुत पहले जीवत स्वामी नाम की तीर्थंकर प्रतिमा न्न परम्परा में विराज प्रख्यात थी। अतएव दूर दूर से आर्य गुहरी तथा समावित मुनिवग उमरे शानाथ आते थे। इमका सवूत वगुदेव हिण्णी के जिन निरिग वर्याश से भी निम्न है—

“तेषा सत्थेष सम बहुमिहमणीवरिवारा विरावयामारण्डिपरमण सुखवा नाम गणिया जीवत सामेवदिया पक्ख०” [पृ ६१]

अर्थात् सप्त के साथ अनेक शिष्याओं से परिचित पित प्रवचन क परमार्थ को जानने वाली गुहरी नाम की गणिनी प्रवर्तिनी जीवत स्वामी को वन्दना करने के लिये उग्रप्रविनी को आ रही थी।

जीतकल्प भाष्य—जीतकल्प और उसके सोपश भाष्य में भी माधु को दूर अथवा नजदीक में रहे हुए चैत्य को बन्दना करने के लिये जाने का उल्लेख है—

(क) “चेद्यवदणहेउ गच्छे आसणदूर वा (गाथा ७७४ पृ. ६६)

“चेद्यवदणनिमित्त आमन्न दूर वा गच्छेज्जा” (चूर्णि पृ. ७)

(ख) विशेषावश्यकभाष्य के मूर्तिवाद समर्थक प्रकरण में से भी यहा एक गाथा का उल्लेख किया जाता है—

“कज्जा” जिण्णाण पूया परिणामविनुद्धहेउओ निच्च।

दाणाइउ व्व मग्गपभावणाओ य न्हण वा ॥ ३२४७ ॥

इसका भावार्थ यह है कि गृस्थ को प्रतिदिन जिनपूजा करनी चाहिये। क्या कि यह दानादि की तरह परिणाम विशुद्धि का हेतु है। विशेषावश्यक भाष्य का यह समग्र स्थल देखने और मनन करने योग्य है।

(ग) आवश्यक भाष्य में द्रव्यस्तव और भावस्तव की व्याख्या इस प्रकार की है—

“द्रव्यथओ पुण्णो, सतगुणकिन्ता भावे” (१६१)

अर्थात् पुण्पादि के द्वारा जिनप्रतिमा का अर्चन करना द्रव्यस्तव है और भक्तिभाव से उनका गुणोत्कीर्तन-गुणगान करना भावस्तव कहलाता है। इसके अतिरिक्त आवश्यक चूर्णि और आवश्यक वृत्ति में महाराज उदायी के द्वारा उसकी गजधानी पाटलीपुत्र के मन्त्र में एक भव्य जिन मन्दिर बनवाये जाने का उल्लेख है। यथा—

(क) नगरनाभीए उदा^३इणा जिणघर कारित (पृ. १७८)

(ख) “णयरनाभिए य उदायिणा चेद्यहर कारावियं—नगरनाभौ च उदायिना—चैत्यगृह कारित”
[आ. वृ. पृ. ६८६]

आवश्यकचूर्णि और आवश्यक वृत्ति के उपर्युक्त उल्लेखों का समर्थन श्री जिनप्रभसूरि ने अपने

(८) जीतकल्प और उसके भाष्य के निर्माता की जिनभद्रगणि जनाश्रमण हैं, और विशेषावश्यक भाष्य भी इन्ही की ही रचना है। जैन परम्परा में इन के व्यक्तित्व को इतना उच्च स्थान प्राप्त है कि इनके वचनों को उत्तरवर्ति आचार्यों ने आगमों की समान कक्षा में स्थान दिया है। जैन पट्टावलि के अनुसार इनका समय वीर निर्वाण से १११५ (वि. स. ४५५) आका जाता है।

१ छाया—कार्या जिनादिपूजा, परिणामविशुद्धिहेतुतो नित्यम्।

दानादय इव मार्गप्रभावनातश्च कथनमिव ॥

२ द्रव्यस्तव* पुष्पादिभि समभ्यर्चनम् (हरिमद्रसूरि आ वृ ४६२)

३ उदायी अज्ञानगुनु कोणिक का उत्तराधिकारी था। उसका जन्म विक्रम पूर्व ४७८ में हुआ वीर निर्वाण के समय उसकी आयु ८ वर्ष की थी। विक्रमपूर्व ४३८ तथा वीर निर्वाण ३२ में राज्याभिषेक और वि. पूर्व ४१० तथा वीर निर्वाण ५० में स्वर्गवास हुआ।

जैनपरम्परा के प्राचीन इतिहास से जाना जाता है कि जैन राजाओं का यह नियम था कि जहा कहीं परवे नवीन नगर या कोट आदि का निर्माण करते वहा साथ ही जिनमन्दिर की स्थापना भी कराते। इसके लिये कागढा, जैसलमेर और जालोर (मारवाड) आदि के प्राचीन दुर्गवती जिन मन्दिर आज भी उदाहरण रूप में मौजूद हैं।

निम्न तीर्थकल्प म “ तमध्ये श्रीनेमिचैत्य राज्ञारि ” (अथात् राजा उपायी ने पाटलीपुत्र नगर के मध्य में श्री नेमिनाथ का चैत्य र्नाया) इन शर्णा म किया है (पाटलीपुत्र कल्प पृ ६८) श्रीहरिभद्रसुरि—

जैनपरम्परा में श्री हरिभद्रसुरि का स्थान बहुत उच्चा है, उन्होंने जैन परम्परा के धार्मिक साहित्य म जिस अलौकिक दिव्य जीवन का संचार किया है वह एक मान उही को आभारी है। इनके ग्रन्था म जा मध्यस्थता, गम्भीरता और सत्यप्रियता दृष्टिगोचर होती है वह अथन कथाचित् ही दिखाई पड़ती है। उनसे व्यक्तित्व म रही हुए अलौकिक ज्ञानविभूति में प्रभावित हुए तदुत्तरगति आचार्यों ने—श्री सिद्धर्षि, श्रीजिनेश्वरसुरि, श्रीवादिदेवसुरि, श्रीलक्ष्मणसुरि आचार्य, श्री मलयगिरि, श्री प्रभुम्भसुरि उपाध्याय, श्री यशोनिजयजी आदि विशिष्ट विद्वानों ने इनके विषय में श्रद्धापूर्वित हृदय से जो भक्तिमान् प्रकट किया है, उनका देखते हुए तो इनके जन्म पर हमारा विश्वास और भो सुदृढ़ हो जाता है। अस्तु अब हम पूज्य हरिभद्रसुरि के प्रस्तुत विषय से सम्बंध रखने वाले निचार्ग का अनिसृष्टेय से निम्नश्रुति करते हैं।

पूज्य हरिभद्रसुरि ने अपने सद्ग्रन्था म द्रव्यस्तन आर भावस्तन अथात् द्रव्य और भावरूप से प्रतिमा पूजन को पुष्कल स्थान दिया है वे स्तवविधि—पूजाविधि को आगमशुद्ध और विहितानुष्ठान मानते हैं यह स्तव पूजा द्रव्य और भाव भेद से दो प्रकार का है। द्रव्यस्तन और भावस्तन। इसीसे दूसरा नाम द्रव्यपूजा और भावपूजा है। इनमें द्रव्य पूजा का अधिनारी यहूय है और भाव पूजा का अधिकार साधु को है। परन्तु सूत्रोक्त विधि के अनुसार अनुष्ठान किया गया यह द्रव्यस्तन भावस्तन का कारण होता है। अतः

१ विध विनिर्भूय कुवासनामय, व्यवचरण कृपा मन्त्राये।

अविस्मर्यैष सुवासनायुषा नमोस्तु तस्मै हरिभद्रसुरये ॥ [उपमितिमवप्रपञ्च पृ १]

येषा गिर समुपजीम्य सुसिद्धविधा

मस्मिन् सुखन गहनेऽपि पथि प्रवृत्त।

ते सुदुर्गो मयि भवन्तु कृतप्रसादा

श्रीसिद्धतेनहरिभद्रमुखा सुखाय (शास्त्रवातामसु टीका)

अथ आचार्यों के उल्लेख विस्तारभय से नहीं किये गये।

२ “यथविहितागमशुद्ध” (पचाशत ६।१)

स्तव पूजा तस्य विविधविधान प्रकारा स्तवविधिरस्तम्। आगम स्तवपरिचयार्थ आस्तनन तेन शुद्धस्तदुत्तानु

वातेन निर्माः आगमशुद्धस्तम् (अमयभद्रसुरि)

अर्थात् पूजाविधि यह आस्तवचन के अनुसार होने से निर्णय है।

३ तसो पठित्तिपूयाविशयसो तह तहेव काय व।

विहितानुष्ठानं सत्तु भवविरहफल यथा होति ॥ (पचा ८।४)

(तत प्रतिनिधि पूजाविधानत तथा तथा ब्रह्म कनव्यम्।

विहितानुष्ठानं सत्तु भवविरहफल यथा भवति ॥)

विहितानुष्ठान—पूजावदनयात्रारनानाभिः (अमयभद्रसुरि)

४ सुसमर्थपथ विहिता गिरिया निन्वायमिदमागेन।

तम्हा त्रियाय पूया कायम्हा अमयभेय ॥ (पचा ४।४६)

यथा सुसमर्थगतेन—आगमोत्तन विधिना—विधानेन पूजा कर्तव्या भवेत्याह—गृहिणा—गृहस्थेन साधोरनधिरार

गृहस्थ के प्रतिदिन के धार्मिक कर्तव्यों में आचार्य हरिभद्र ने इसे द्रव्यस्तव को मुख्य स्थान दिया है और मुमुक्षु गृहस्थ के लिये आगमोक्त विधि के अनुसार अप्रमत्त भाव से इसके अनुष्ठान का आदेश दिया है। इसके अतिरिक्त द्रव्यस्तव और भावस्तव—द्रव्यपूजा और भावपूजा ये दोनों एक दूसरे से अनुप्राणित हैं—परस्पर अनुस्यूत^१ हैं और साधु तथा गृहस्थ दोनों के लिये अनुष्ठेय हैं। जैसे द्रव्यपूजा के अनन्तर स्तुतिवन्दनरूप भावपूजा गृहस्थ करता है उसी प्रकार भावस्तव के अधिकारी साधु को भी अनुमोदना रूप में द्रव्यस्तव के अनुष्ठान का अधिकार है। अर्थात् गृहस्थ के द्वारा आचरित द्रव्यस्तव—द्रव्यपूजा की अनुमोदना साधु के लिये इष्ट अथ च विहित^२ है। इस कथन से पूजाविधि को श्रीहरिभद्रसूरि के वचनों में जो शास्त्रीय महत्त्व प्राप्त होता है उसकी कल्पना सहज ही में की जा सकती है।

साधु के लिये अनुमोदन रूप से द्रव्यस्तव का विधान करते हुए श्रीहरिभद्रसूरि ने उसका शास्त्रीय समर्थन इस प्रकार किया है—

ॐ तं तमि वंदन्ना ए पूयणसक्कारहेउ उत्सग्गो ।

जतिणो वि हु णिदिट्ठो, ते पुण्णद्वत्थयसरुवे ॥

आचार्य कहते हैं कि चैत्यवन्दन नाम के शास्त्र में अर्थात् आवश्यक सूत्रगत * “सर्वलोए अरिहत-चेइयाण करेमि काउत्सग्ग वंदणवत्तिआए पूयण-वत्तिआए सक्कारवत्तिआए सम्माणवत्तिआए ” इत्यादि पाठ से अर्हचैत्यों के पूजन और सत्कार के निमित्त-तीर्थकर प्रतिमाओं की पूजा और सत्कृति के लिये यति को

त्वात् । किं विधेनेत्याह निर्वाण निर्वृत्तिमिच्छता, निर्वाणव्यतिरिक्तस्य फलस्योपायान्तरेणापि सुलभत्वात् । तस्माद्वेतो जिनानामर्हता पूजा-अर्चन कर्तव्या-विधेया अप्रमत्तेन-अप्रमादवता प्रमादपरिहारेणेति यावत् ।

(अभयदेवसूरि)

भावार्थ—निर्वाण की इच्छा रखनवाले गृहस्थ को प्रमाद का परित्याग करके सूत्रोक्त विधि के अनुसार जिनेन्द्रदेवों का पूजन अर्चन करना चाहिये ।

यहां पर सूत्रोक्तविधि से, सम्भवत राजप्रश्रीय सूत्रोक्त पूजाविधि ही अभिप्रेत होनी चाहिये, कारण कि वहीं पर ही विशेष रूप से पूजा विधि का प्रकार वर्णित हुआ है ।

१. द्रव्यस्तवभावस्तवयस्य एयमिय होति दद्वुव ।

अण्णोण्णसमणुविद्ध णिच्छयतो भणिय विसयतु ॥ (पचा ६।२७)

२ “जइयो वि हु द्रव्यस्तवभेदो अणुमोयणेण अत्थि ति ।

एव च एत्थ येय इय सुद्ध ततजुत्तीए ” (पचा ६।२८)

(छा यतेरपि खलु द्रव्यस्तवभेदो अनुमोदनेन अस्ति इति ।

एतच्च भव श्रेयं अनया शुद्ध तंत्रयुक्त्या ।)

अर्थात्—भावस्तव में आरुढ होनेवाले साधु को भी अनुमोदन रूप से द्रव्यस्तव का अधिकार शास्त्रसम्मत है—(यतेरपि भावस्तवारुढसाधोरपि, न केवल गृहिण एव, द्रव्यस्तवभेदो—द्रव्यस्तवविशेषः, अनुमोदनेन-जिनपूजादिदर्शनजनितप्रमोदप्रशसादिलक्षणयाऽनुमत्या, अस्ति-विद्यतेXXXतंत्रयुक्त्या-शास्त्रगर्भोपपत्त्या ”

(श्री अभयदेवसूरि)

३ तत्रे वन्दनाया पूजनसत्कारहेतुरुत्सर्ग ।

यतेरपि खलु निदिष्ट तौ पुनः द्रव्यस्तवसरूपौ ॥ ६।२९ ॥

४. सर्वलोके अर्हचैत्याना करोमि कायोत्सर्गं वन्दनप्रत्यय, पूजनप्रत्ययं सत्कारप्रत्ययं संमानप्रत्ययम् ॥

भी—भाउस्तान्हाट साधु को भी कायोत्सव करने का निर्देश श्रीतीर्थन्पाणि ने किया है। धून्तल्लार य गेनां द्रयस्तन—द्रयपूजा रूप ही है।

श्रीहरिभद्रसूरि आगमविरुद्ध या आगमग्रन्थ किसी भी बात को स्वीकार नहीं करते। ज्ञा आचार शास्त्र विधिनिष्पन्न नहीं, वह अग्नर तीर्थोद्देशक भी हो तो भी आचार को वह मान्य नहीं। आप लिखते हैं—

“समितिपनितीषा, आखण्डा चि भवपला चेष”

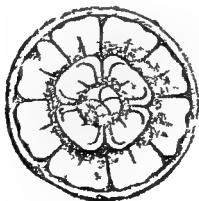
तित्यगद्देसखि ए तत्तयो सा तदुद्देशा” (पचा ८।१३)

भारार्थ—अपनी बुद्धिकल्पित, शास्त्राज्ञ से बाहर की जो भी प्रवृत्ति है वह उस भवपला—अर्थात् ससार की जन्ममरणपरम्परा को उठागेवाली है, इस प्रकार की आशान्ताप्रवृत्ति अग्नर तीर्थन्तरमक्ति मूलक भी हो तो भी यह स्वीकार करने योग्य नहीं, और यस्तुत उसमें तीर्थन्तर भक्ति उद्देश होता ही नहीं। इस उल्लेख से आचार हरिभद्रसूरि की आगमनिष्ठा का अनुमान उठी सुगमता से किया जा सकता है। वे आगमविरुद्ध किसी भी प्रवृत्ति के समर्थक नहीं हैं। इस पर से उनका ग्रन्थों में उपलब्ध होनेवाले पूजा विधायक उल्लेखों का आगममूलक होना भी प्रमाणात् ही प्रमाणित हो जाता है। वाचक श्रीउमास्वाति से लेकर श्रीहरिभद्रसूरि तक के आचार्यों ने जिन प्रतिमा के सम्बन्ध में जो विचार प्रशस्त किये हैं उनका हमने अति सक्षेप से विवरण कर दिया है। श्रीहरिभद्रसूरि ने तो इस विषय में बहुत कुछ लिखा है, जो कि विस्तार भय से यहाँ पर उल्लेख नहीं किया गया। जैन परम्परा में इन सम्भावित आचार्यों ने जिन प्रतिमा का जितना आदरणीय स्थान दिया है उसपर दृष्टिपात करते हुए जिनाप्रतिमा की शास्त्रीयता और धूर्त्यता में संदेह का कोई अवकाश नहीं रहता ॥

अगर वैस विचार किया जाये तो भगवान महावीर से लेकर प्रक्रम की सातवीं प्रातःपूजा से पूर्व तक जैन परम्परा में जितने भी विशिष्ट और साधारण आचार्य हुए हैं उनमें से किसीने भी जिनप्रतिमा के विरुद्ध कुछ लिखा है ऐसा हमारे देखने में नहीं आता और विपरीत इसका परम्परा में सुप्रसिद्ध आचार्यों ने इसको कहा तत्त उपादेय बतलाया है यह ऊपर दिये गये उदाहरणों से स्पष्ट ही है।

१ स्वमितिप्रवृत्ति सर्वा आशान्ताप्रवृत्ति भवपला चष ।

तीर्थन्तरोद्देशनापि न सरवता मा गद्देसा ॥

तिरुवल्लुवर तथा उनका अमर ग्रंथ तिरुक्कुरल

पं. महेन्द्रकुमार जैन, न्यायशास्त्री

वर्तमान काल में जिस प्रांत को हम तमिलनाडु के नाम से पुकारते हैं उसमें मुख्यतः कावेरी नदी के आसपास का प्रदेश सम्मिलित है। उसके एक ओर आन्ध्र, एक ओर कर्नाटक और उससे सटा हुआ मलानागर या केरल प्रांत है। इस प्रदेश की मूल सस्कृति द्रविड है। इसकी पुरातनता के संबंध में अनुमान लगाना कठिन है। यह आर्य लोगों के हिंदुस्तान में आने के बहुत पहले से प्रचलित थी।

द्रविड सस्कृति की तरह इस प्रदेश की मुख्य भाषा तमिल भी सस्कृत की तरह बहुत पुरानी है। सन् ईस्वी से बहुत पहले तमिल भाषा में अनेक ग्रंथों की रचना हो चुकी थी। फिर भी दण्डकारण्य के उस पार की मराठी, गुजराती, बंगाली और हिंदी आदि भाषाओं की तरह तमिल भाषा का सस्कृत के साथ कोई संबंध नहीं है। भारतवर्ष में सस्कृत से सर्वथा अलित रहकर अपना स्वतंत्र रूप से विकास करनेवाली यदि कोई भाषा है तो वह है तमिल। तमिल के अतिरिक्त तेलुगु, कन्नड, मलयालम आदि भाषाओं में सस्कृत के ५० प्रतिशत शब्द हैं, परंतु तमिल भाषा में यह खिचड़ी नहीं होने पाई। आन्ध्र लोग अपने देश को आन्ध्र देश या आन्ध्र सीमा कहते हैं। 'सीमा,' 'देश' आदि शब्द सस्कृत के हैं, परंतु तमिलनाडु में प्रयुक्त 'नाडु' शब्द देश के अर्थ में प्रयुक्त है, जो कि आर्येतर भाषा का सूचक है। तमिल में सस्कृत के शब्द बहुत कम हैं। उसमें विविध अर्थों को प्रकट करनेवाले अपने स्वतंत्र शब्द हैं। दुष्ट राजा और अच्छा राजा आदि के लिए कोडुंगोल मन्नन अलग शैगोल मन्नन जैसे अलग स्वतंत्र शब्द-कोश और स्वतंत्र वाक्य-विन्यास हैं। उसकी रचना तथा साज-सज्जा स्वावलंबन के आधार पर स्थित है जो सस्कृत जितनी ही पुरानी है।

प्राचीन तमिल वाङ्मय तीन भागों में विभाजित है। संगीत, नाट्य और साहित्य। साहित्य की तरह संगीत और नाट्यकला पर भी इस प्रांत में अनेक ग्रंथों की रचना हुई है। चिदंबरम् के नटराज के भव्य मंदिरवाले प्रांत में ऐसे ग्रंथों की रचना होना सहज था। नृत्यकला भी अपनी चरम सीमा पर पहुँची हुई थी। दूसरे प्रांतों में अप्राप्त यह हजार हजार तारोंवाले तनुवाद्य थे और उनसे सुमधुर संगीत की तरंगें तरंगित होती रहती थीं। इन तीन प्रकार के विभाजन के अतिरिक्त साहित्य में एक अन्य प्रकार का विभाग होता था—प्रेम वाङ्मय और प्रेमविहीन वाङ्मय। साहित्य के इन तीनों विभागों के उनके अनुकूल भिन्न भिन्न व्याकरण भी होते थे। तमिल का यह पुरातन वाङ्मय टीका या भाष्य के बिना समझ में नहीं आता। जिस प्रकार प्राचीन सस्कृत और प्राकृत के ग्रंथों पर टीका, भाष्य, चूणि, विवरण, टिप्पणी और समालोचना आदि हैं उसी प्रकार तमिल के ग्रंथों पर भी हैं।

प्राचीन तमिल वाङ्मय को समृद्ध करने में जैन आचार्यों का बहुत बड़ा हाथ है। उन्होंने सन् ईस्वी से पहले ही यहाँ की भूमि के साथ आत्मसात् होकर तमिल साहित्य की भी श्रीवृद्धि करना प्रारम्भ कर दिया था। उन्होंने श्रमण सस्कृति के प्रचार के साथ तमिल साहित्य को श्रेष्ठ महाकाव्य, कोश और व्याकरण आदि ग्रंथ दिये। ईस्वी सन् के पहले प्रथम सप्त काल में तमिल साहित्य की जो रचना हुई वह काल कवलित हो गई उसके बाद जो साहित्य रचा है उसमें तमिल के श्रेष्ठ कवि, व्याकरणकार तथा कोश-निर्माता जैन आचार्य ही हैं। जैन आचार्यों द्वारा ईसी की सातवीं-आठवीं शती तक तमिल साहित्य की बहुत सेवा की गई। उसके बाद तमिलनाडु में निरंतर अविरत युद्ध चलता रहा। उस युद्ध की ज्वाला में तमिल साहित्य का

बहुत कुछ भाग नष्ट हो गया। जैन साहित्य की ही इससे सर्वाधिक हानि हुई। उसने ज्ञान की दृष्टि साहित्य का नष्ट आता है।

तमिल साहित्य के सगम काल का कुरल नामक एक उत्कृष्ट काव्य है जो दक्षिण भारत में तमिल के नाम से प्रसिद्ध है। उसने रचयिता तिरुवल्लुवर नामक एक सत थे। पहले प्रयेन धमनाले इसे अपना धर्मग्रन्थ सिद्ध करने में गौरव मानते थे। परन्तु अब अनेक साहित्यिक प्रमाण इस बात के मिले हैं कि इस ग्रन्थ का रचयिता जैन सत ही है। नीलकेशी की टीका में इसे स्पष्ट रूप से जैन शास्त्र कहा गया है। शिल्प्यधिकारम् और मण्णिमेलले इन दो ग्रन्थों में भी जो दूसरी शती में लिखे गये थे, इसका जैन ग्रन्थ रूप से उल्लेख है। यद्यपि इन तीनों ग्रन्थों के रचयिताओं ने अपनी प्रमाण पुष्टि के लिए कुरल के यत्र तत्र साठ से अधिक पद्य उद्धृत किये हैं। शिल्प्यधिकारम् और मण्णिमेलले में कुरल का ५५ कवितार्थ उद्धृत की गयी है। जीवक चित्तमणि में भी कुरल का उल्लेख है। इस प्रकार तिरुक्कुरल जैन आचार्यों ने इस पर अपनी टीकाएँ लिखी हैं।

कुरल नामक इस अलौकिक ग्रन्थ का रचयिता तिरुवल्लुवर मद्रास के समीप मैलापूर का निवासी था। यहाँ पहले भगवान् नेमिनाथ का एक बहुत बड़ा मन्दिर था। उसे गिरकर बहुत सी शताब्दियाँ पहले कपालेश्वर का मन्दिर बना दिया गया है। तिरुवल्लुवर का जन्म काल कबसे बीता इस समय में कोई प्रमाण नहीं मिलता। पर उसने शास्त्र अवश्य की थी। उसकी स्त्री साता तथा पतिपरायणा थी। इसलिए उसका वैवाहिक जीवन अत्यन्त सुखमय था। पति का शब्द उसने लिए ईश्वर का आश्रय समान था। एक बार जब किसी साधु ने तिरुवल्लुवर के इस सुखी गृहस्थ जीवन के बारे में सुना तब वह उसने पास ग्यारस पृष्ठों में लगा 'यदि आप गृहस्थाश्रम को अच्छा कहें तो मैं वैवाहिक जीवन में अपने के लिए तैयार हूँ।' भला तिरुवल्लुवर इसका हँस या ना मैं कैसे उत्तर दूँगा? वह तो उसे अपने जीवन की अनुभूतियों ही से बता रहा था। इसलिए उसने उस साधु को अपने जीवन के अनुभव बताते के लिए कुछ दिनों तक अपने यहाँ रोक लिया। वह वैरागी भी यहाँ रह गया। एक दिन तिरुवल्लुवर ने अपनी पत्नी का सुदीर्घ नागून और लाड़े के टुकड़ों का मात पकाने के लिए कहा। उसकी पत्नी वामुना ने किसी प्रकार की शका कुछका के बिना उन चीजों को चूल्ह पर चढ़ा दिया और उसने उह पकाने का प्रयास किया। ऐसी अवस्था में वह साधु और तिरुवल्लुवर साथ-साथ खान बैठे थे। वामुनी पास ही कुर्छे से पानी खींच रही थी। पत्नी हुआ भाव दबा था, फिर भी 'अरे आ! देखो ता, मात कितना गम है। तुने ही मेरा हाथ लाल गया।' इस प्रकार तिरुवल्लुवर चिल्लाया। यन्तरी सात्री पत्नी तिरुवल्लुवर की इस शिकायत को सुन प्रायः में लग्गनी हुन गागर बसी ही छोड़ दीड़ती हुई आगे जाती पर पत्नी भला लगी। एक दिन मध्याह्नकाल में तिरुवल्लुवर अपने कमरे पर बसता सुन रहा था। एकाएक उसने अपनी पत्नी ने कहा—'देखा ता बहुत अथेरा हा गया है, अमी जल्दी दीया जलाकर ला, मुझे इन घागा का जड़ना है।' काइ दूसरी देखती ता भर दुर्गती मैं पति की इस आशय का सुन उसकी बुद्धि में समझ में कुछ निचाय करती। समस्त उसे पागल मान बैठी। परन्तु वामुनी के मन में इस प्रकार का धुधली कपना तब नहीं जाइ। वह जल्दी ही दीया जलाकर लाइ। इन सब बातों का देख साधु समझ गया कि जब तक पति-पत्नी में पूरा एकता रहती है, ऐसा मान भी संदेह नहीं रहता तभी तब निराहित जीवन सुख का सागर है। इन सब घटनाओं का देख वह साधु बोला—'मैं आपका सुखी निराहित जीवन का मम समझ गया हूँ।' इतना कह वह वहाँ से चला गया।

परन्तु गृहस्थ जीवन के इस सुख का अनुभव वह अपने जीवन के अन्तिम काल तक नहीं कर सका। बीच ही में उसकी पत्नी का देहांत हो गया। उसकी मृत्यु से उसे अत्यन्त दुःख हुआ। वह अपनी पत्नी के

सन्ध ने कहा है : 'ओ स्नेहमयी, तुम मेरे लिए सुखदुःख मोहन बनाती थी। मेरी आज्ञा का तुमने सदा पालन किया। तुम मेरे पाँवों को गेज दवाती और मेरे सोने के जूते सोती थी, मेरे उठने के बाद उठती थी। तुम्हारे पास कष्ट नहीं था। तुम्हारा स्वभाव सुंदर और सगल था। परन्तु आज तुम मुझे छोड़कर जा रही हो। अब क्या सभी मेरी इन आँखों को आराम में नौंद आयेगी?' पर्ला के देहात के बाद तिरुवल्लुवर ने वैराग्य धारण कर दीक्षा ले ली और अंत समय तम संसार को उपदेश देते हुए स्वर्गवासी हुए।

कुरल की रचना कर तिरुवल्लुवर ने संसार को अपनी ओर से एक अनूत्य भेंट दी। इसका अनुवाद संसार की प्रायः सब भाषाओं में हो चुका है। इस बात का मैं पहले ही उल्लेख कर चुका हूँ कि जैन सत की इस रचना को तमिलभाषाभाषी तमिल वेद म्हते हैं। कुरल के कुल तीन भाग हैं। पहले में धर्म, दूसरे में अर्थ और तीसरे में काम। इस प्रकार चतुर्विध पुरुषार्थों में से प्रथम तीन का ही इस ग्रंथ में काव्यपूर्ण वर्णन किया गया है।

कुरल के इन तीन भागों में कुल १३३ अध्याय हैं। प्रत्येक अध्याय में १० पद्य हैं। कुल १३३० पद्य हैं। प्रत्येक कविता में दो चरण हैं। ये छोटे छोटे पद्य गभीर तथा विशाल अर्थों से परिपूर्ण हैं। इस काव्य में एक प्रकार की अस्मिता, उदारता और सहृदयता है। अंतिम के प्रेम-संघी प्रकरणों में अश्लीलता का नामोनिशान नहीं। संसार के श्रेष्ठ ग्रंथों में अश्लीलता की छाया से रहित शुद्ध प्रेम-तत्त्व का वर्णन करनेवाला केवल अकेला यही ग्रंथ है।

इस ग्रंथ ने प्रथम भाग को आरंभ करने के पूर्व मंगलाचरण के रूप में चार परिच्छेदों में ईश्वर की स्तुति की गयी है। स्तुति करने समय ग्रंथकार ने जैन परंपरा में अनेकतः दृष्टि का अवलंबन लेकर सब धर्मों का समन्वय करनेवाले सिद्धनेन दिवाकर, हरिमठसरि, हेमचंद्राचार्य और आनंदधन की परिपाटी अपनाई है। उसे पढ़ने पर वह कुछ स्थलों पर परमात्मा को लागू होता है और कुछ स्थलों पर ऋग्मदेव, सिद्ध, बुद्ध, महावीर आदि तीर्थंकर और विष्व के अन्य पथ-प्रदर्शकों को लागू होता है। इसलिए बौद्ध, जैन, शैव, वैष्णव आदि सब तिरुवल्लुवर को अपने अपने संप्रदाय का मानते हैं। ईसाई लोग भी कहते हैं कि कुरल पर वाइजल के विचारों की छाया है। लेकिन मंगलाचरण को पढ़ने से स्पष्ट ज्ञात होता है कि तिरुवल्लुवर जैन ही थे। उदाहरण के लिए मैं यहाँ मंगलाचरण के प्रथम अध्याय को अविकल उद्धृत करता हूँ।

अकार मुदल एयुत्तलाम् आदि

भगवन् मुदूरे उलकु

अकार सभी अक्षरों का मूल है। इसी तरह जगत का मूल वही आदि भगवान् है।

कडुदनालाय पयनैन्कोळ वालखिन्

नद्राळ तौळा अ एमिन् ॥

शालग्रम अथवा बहुश्रुत होने से क्या (फल) हुआ, (अगर) चिन्मय या केवलज्ञानसंपन्न (भगवान्) की पद-चंदना न की।

मलरुमिश एहिनान् मागाडि शेन्दार्

निलमिशै नीडुवाळ् वार् ॥

जो मत्स्य के हृदयमल में निवास करनेवाले के महीनीय चरणों के पूजक हैं। वे परमधाम में अमर रहेंगे।

वेण्डुन् वेण्डामे इलान् अडि शेर्गन्कु
याण्डुम् इडुगै इल ॥

रागद्वेपरहित (ईश्वर) के चरणाँ में शृण्व पानेवाले भक्ता को विशेष (मानसिक, वाचिक और भाविक) नहीं लगते ।

इन्दु शेरिकनियुम् शेरा इरेन
मोळ् शेर् पुक्क पुरिगार् माट्टु ॥

शुभ फल और अशुभ फल दोनों मिथ्याच और अज्ञानरूपी अधमार्ग में मूल हैं । जो मधुरलक्षक व सत्य प्रकाश या सत्यार्ति के अभिलाषी हैं उनसे पास गेना कमफन नहीं पड़ते ।

पोरि वाचिळ पेन्निच्चान् पोप् तीरैट्टु
नैरि निगार् नीडु वाग्नार ॥

पचेन्द्रियनिग्रही तथा असत्परहित में नियमा पर चलनेवाले अधम जनते हैं ।

तनकुम्भे इल्लान् ताळ् शरन्गल्लाल
मनङ्गलै माळारडु ॥

निरुपम (ईश्वर) में चरण सज्जा को छोड़ इतर उपाय द्वारा मानसिक चिन्ता दूर होना पड़िन है ।

अग्यात् अग्नन् ताळ् गन्गारुल्लाल
विरवाळि नीन्गारिडु ॥

धमसमुत्त अधवा धमसरूप और ग्यानिधि व चरणसेवकों को छोड़ अन्य साध इतर (अधमरूपी) समुद्रों को तैरकर पार न पहुँच सकते हैं ।

कोळिल् पोरिविर् गुणमिलवे एल्ल गुणत्तान्
ताळि वण्णात्तल ॥

जिस तरह गुणरहित इन्द्रिय निरुपल है, उसी तरह अप्रगुणवाले (अज्ञान अतत्त्वज्ञान आदि अप्रगुणयुक्त सिद्ध भगवान) की चरना न करनेवाला सिग भी निरुपल है ।

पिन्निप् पण्डडल् नोऽटुवर् नीऽदार्
इरेवनडि शेगार् ॥

सवरत्नक (ईश्वर) के चरणसेवी यह मनमहासागर तिर बात हैं दुसरे नहीं ।

पाठक देखेंगे कि ऊपर के भगवाचरण म आदि भगवान्, नेत्रलक्षणमय, मिथ्याच, पचेन्द्रियनिग्रही, रागद्वेपरहित और अप्रगुणयुक्त आदि शब्द जैन परंपरा से ही सज्ज रखते हैं । निग्रय संग्रह में ऋद्धमदेव आदिदेव या आदि भगवान् का नाम से प्रसिद्ध हैं । प्रायः सज्ज जैनाचार्यों ने ऋद्धमदेव की आदि भगवान् के रूप से ही स्तुति की है । ज्ञानावरणीय कम के विलय होने पर जो संपूर्ण ज्ञान होता है उम कवलजान कहते हैं ईश्वर के लिए इस शब्द का प्रयोग केवल जैन परंपरा में ही है । कम के कारण म मिथ्याच का सत्य प्रमुख स्थान है । मिथ्याच का नाश होने पर ही प्राणी गुणविभक्त द्वारा गुणस्थान के साधना पर आरोहण करता है । समुद्र के लिए जैनपरंपरा में पचेन्द्रिया पर दमन करने के लिए जगद् जगद् मारपूत्रक कहा गया है । इसी प्रकार ईश्वर के लिए जैन परंपरा में वीतराग या रागद्वेपरहित इन दोनों विशेषणों का प्रयोग होता

है। सिद्धों के आठ गुण प्रसिद्ध हैं। जैन परंपरा में आठ कर्म माने गये हैं। चार घाती और चार अघाती। उनमें चार घाती कर्म ही विशेष हैं। उनके विलय से अष्ट गुणों की प्राप्ति होती है। वे हैं—ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय और अंतराय। इनमें केवल ज्ञानावरण के क्षय में केवलज्ञान, केवल दर्शनावरण के क्षय से केवलदर्शन, पञ्चविध अंतराय के क्षय में दान, लाभ भोग, उपभोग, वीर्य आदि पौंच लब्धियों और मोहनीय कर्म के क्षय में सम्यक्त्व तथा चारित्र्य का आविर्भाव होता है। प्रति दिन पञ्च नमस्कार के समय मिट्टी की स्तुति करते हुए इन आठ गुणों का उच्चारण किया जाता है—अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, ज्ञात्वि सम्यक्त्व, निराबाध, अटल, अवगाहन, अनर्त और अगुरुत्वं। कुछ लोग आठ गुणों का अर्थ योगियों की अग्निमा, महिमा, लविमा, गरिमा आदि मिट्टियों करने हैं। पर अग्निमा आदि गुण नहीं, वे योग में प्राप्त सिद्धियाँ हैं। योगभ्रष्ट होने पर ये सिद्धियाँ लुप्त हो सकती हैं। ऐसी परिस्थिति में ईश्वर को भी विनम्र मानना पड़ेगा। इसलिए ईश्वर के आठ गुण जैनपरंपरा में सिद्धों के बताये हुए आठ गुणों में अनिश्चित नहीं हो सकते। तिरुवल्लुवर के बाद प्रायः सब जैन सत्ताओं ने इसी प्रकार की व्यापक भावना अपनाकर स्तुति की है।

जैन परंपरा में चार आश्रमों में से जिस प्रकार सिर्फ सागार और अनगार धर्म की ही चर्चा है, उसी प्रकार तिरुवल्लुवर ने धर्म प्रक्रमण में गृहस्थ धर्म और व्रति धर्म का ही वर्णन किया है। धर्म शीर्षक प्रथम खंड में सागार धर्म अर्थात् गृहस्थ जीवनात्मक उत्तम पत्नी, उत्तम पिता, उत्तम प्रतिवादी तथा उत्तम मनुष्य बनने के लिए जितने गुण आवश्यक हैं उनकी शिक्षा १८ अध्यायों में दी गयी है और अंत के २४ वें परिच्छेद में बताया गया है कि व्रत की आकांक्षा से मनुष्य कैसे अच्छे काम में प्रवृत्त हो सकते हैं। सागार धर्म के बाद अनगार धर्म अर्थात् तपस्वियों के गुणों का विवेचन १३ अध्यायों में किया गया है। इस खंड के अंतिम अडतीसवें परिच्छेद में भाग्य का विवेचन है।

‘कुरल’ के पहले अंश धर्म की विशेषता यह है कि उसमें मनुष्य जीवन के सवध में आशापूर्ण भाव व्यक्त किया गया है। मनुष्य जीवन की श्रेष्ठता बतलाते हुए कवि ने लिखा है—‘मनुष्य जीवन का सर्वश्रेष्ठ वर है नुसम्मानित पवित्र गृह और उसके महत्त्व की परामात्रा है गुणशाली सतति।’ कवि का वास्तव्य भाव कैसा मधुर है। वह कहता है—‘मनुष्य की मच्ची संपत्ति उसकी सतान है। पिता का पुत्र के प्रति सच्चा कर्तव्य यही है कि वह उसे विद्वानों की परिपक्व में सर्व प्रथम सम्मान के योग्य बतावे। पुत्र की रहन-सहन कैसी होनी चाहिए इसके लिए सब उसके पिता से प्रश्न करें कि किस पुण्य से आपको ऐसा पुत्र प्राप्त हुआ है। बालकों के स्पर्श में परमानंद के सुख की प्राप्ति होती है और उनकी बोली से कानों की वृत्ति। जिसने बालक की तुलनाती बोली नहीं सुनी, क्या वह कह सकता है कि बालुरी मधुर तथा सितार सुरिली है।’ इसके आगे वह लिखता है—‘सर्व भूतों के प्रति दया और अतिवि-सत्कार ये दोनों मनुष्य के प्रधान कर्तव्य हैं और मधुर समापण है उसका आभूषण। कृतज्ञता, न्याय-निष्ठता, आत्म-सयम, क्षमा, दान तथा परोपकार उसके अमूल्य गुण हैं। किंतु परदाररति, ईर्ष्या, लोभ, वृथा भाषण, अनिष्ट चिंता इत्यादि उसके अति भयानक दूषण हैं।’

प्राणी मात्र जिसे मृत्यु कहते हैं वह तो केवल जीव के शरीर का विनाश है। शरीर के नाश से जीवात्मा का अवसान नहीं होता। वर्तमानिक जीवन के बाद उसका भविष्यत् जीवन भी अनुस्यूत रहता है।

अपनी सतति को योग्य बनाने तक गृहस्थ अपने साधु आचरण के फलस्वरूप गुणस्थान के अनेक सोपान अतिक्रमण कर डालता है। कुछ ऊँचे स्थान पर पहुँचने के कारण वह अब अपने सामने साधु जीवन के उच्चतर क्षेत्र को फैला हुआ देखता है और उस क्षेत्र के उपयुक्त बनने के लिए वह स्वयं अपने

आप पर कठोर नियन्त्रण रहता है। उसने लिए वह अन्न सब प्राणियों ने प्रति न्या, निरामिष भोजन, आत्म निग्रह, ध्यान तथा योग का अभ्यास और इस प्रणाली द्वारा आध्यात्मिक जल तथा दृष्टि शक्ति प्राप्त कर दम, असह्य, मोघ, हिंसा, परपीड़न इत्यादि से पराङ्मुख होकर अपने मा को विशुद्ध बनाता है। इस प्रकार ने नियन्त्रण से मिथ्यात्व के अनेक स्तर अपने आप नष्ट हो जाते हैं और साधु की अन्तर्ज्ञेति विरहित हो जाती है। वह अपने अन्तर में अनुमन करता है कि यह परिदृश्यमान जगत स्वप्न है—आज्ञ है, कल अतीत है जाग्रता। इस कारण से साधारण वस्तुओं के प्रति उसकी जो आसक्ति होती है वह दूर हो जाती है और उसने मनश्चक्षु के सामने सत्य की यथाथ मूर्ति प्रकाशित होती है। किन्तु फिर भी सूक्ष्म वासना (लोभ) उसका पिछ नहीं छोड़ती। वह नाना रंगों में, नाना आश्रितियों में प्राणियों को धोखा देती रहती है। नये नये धार्मिक भी उसने पने से छुटकार नही पाने। और जब तक उसका संपूर्ण विलय नहीं होता तब तक आत्मा पूरा ज्ञान की अधिनाशिणी नहीं हो सकती। इसी लिए इस ग्रंथ का उपसहार करते कवि ने लिखा है—‘वासना अभी तब नहीं होती, किन्तु यदि कोई व्यक्ति वासना का त्याग करने के लिए समर्थ हो जाय तो वह तत्काल ही मृत्युता प्राप्त कर लेता है।’

इस प्रकार के अन्त में कवि ने कम का जो वर्णन किया है वह जैन परंपरा का शास विचार है—प्राणी में कम के कारण कुछ संचित या अत्यंत शक्तियाँ रहती हैं, जो उपयुक्त उद्देश्य प्राप्त कर सक हो जाती हैं। ये संचित प्रवृत्तियाँ जीव को भरो उर काम करने की ओर प्रवृत्त करती हैं। जन्म जन्मांतरों में जितने भले भुरे काम किये, भली बुरी चिन्ताओं को मन में स्थान दिया, और इस जन्म में वह जितने कामों तथा जितनी चिन्ताओं से युक्त होता है, उनकी एक समष्टि बनकर कुछ अव्यक्त रूप में रहती है, और कुछ व्यक्त रूप में परिणत होती हुई उनीयमान होती रहती है। इस ज्ञान के अन्त में जितना कमफल अव्यक्त रहता है, उतनी ही वह भविष्यत् जीवन में अपने साथ ले जाता है, और यही उसका उस जीवन का प्रारंभ या प्रारम्भ कमफल अवस्था मान्य कहा जाता है। इस परिच्छेद का सार यही है कि कम ही प्रधान है और कम के हाथ से नचना असंभव है। सत्तात्त्विक अवस्था में कम का विलय करो कि लिए तप के प्रधान का वर्णन दिया गया है। कृच्छ्रासन अथात् नाना और आन्तरिक तप से कम अपने शिथिल हो जाते हैं और मनुष्य अपने आपको मुक्त कर सकता है। अतः कि तिरस्कुल में कहा गया है कि मनुष्य दृढ़ संकल्प के द्वारा मद भाग्य पर विजय प्राप्त कर सकता है।

प्रथम अध्याय के बाद द्वितीय अध्याय में दूसरे पुरुषार्थ ग्रंथ का वर्णन है। इस ग्रंथ में राजा और उसकी योग्यता, मंत्री की नियुक्ति, सेना, काम्य, मित्र की पहचान, मित्र का महत्त्व, अत्याचार का परिणाम, शत्रु से खानदान इन परिच्छेदों ने जो दृष्टि, मित्रारी, शत्रु, यथा आदि विषयों का वर्णन छोटे छोटे प्रकरणों में किया गया है। प्रजा का रक्षण करनेवाला, चतुर और दयावान राजा, उद्यमी और श्रेणी में प्रवीण लोग, धीर, वीरता, साहस आदि गुण इन सब का वर्णन इस ग्रंथ में है।

द्वितीय के तृतीय काण्ड में किसी निशिष्ट प्रणयी युगल की प्रेम-गाथा है। इसमें नायक-नायिका के प्रथम सान्त्वना से लेकर अन्तिम मिलन तक का वर्णन बड़े निपुण रूप से किया गया है। इस ग्रंथ का प्रारम्भ नये विचित्र दृश से किया गया है। पहले एक रम्य उत्थान में नायक के सामने नायिका पड़ जाती है। दोनों की चार आँखें होते ही परस्पर एक दूसरे के प्रति प्रेम का संचार होता है। युवती का स्तनस्थ, युगल निराल नेत्र, औरत की चितवन, उन्नत उन्मथल, युवक को पागल बना देते हैं। इसके बाद एक दो बार युवती उस युवक के सामने और आदि, पर अत्यंत बार उसने अपने भाग्य की छिपाकर उसके प्रति अपनी अग्रचिन्ता, इस पर नायक कहता है—‘वह मुझे जानने नहीं देती कि उसने मुझे देगा है किन्तु अब अथाग दृष्टि ने

इस खंड में एक परिपरायणा सात्री रमणी के शुद्ध आचरण तथा पवित्र हृद्योद्धारों का सजीव चित्र है। इसमें कहीं पर असुख, प्रगल्भता, उच्छृंखलता तथा अपवित्रता की गंध तक नहीं। यह प्रकरण पिछले साहित्यिक ग्रंथों में वर्णित अवैध परकीया प्रेम से कौनों दूर है। गेता प्रेमी युगल का वर्णन होने पर भी इसमें अश्लीलता की छाया तक नहीं दिखायी देती। प्रायः देखा जाता है कि अनेक बार उपदेश व्यर्थ होते हैं। उपदेश की इन व्यर्थता को देख कवि ने गे प्रेमी युगल के वर्णन द्वारा शुद्ध प्रेम-राज्य का वास्तविक स्वरूप उद्घाटित किया है और प्रेम विधि के योजित निगाह के लिए एक पथ प्रदर्शक आन्धरा युवक युगलिया के सामने रखा है।

पहले यम-नग्न मसत्र नीरों के प्रति प्रेम करना, जीवन्त्या, ग्रहसा, मामभक्तसुत्याग आदि नियमों का सुन्दर वर्णन है। प्रेम का वर्णन करता हुआ कवि कहता है—‘प्रेम का द्वार न करनेवाली इकान्त कहाँ है ! एक दूसरे पर प्रेम करनेवालों की आँखों में छलकनेवाले आँसु उनके हृदय में लहरानेवाले प्रेम समार ने अस्तित्व को प्रकट करते हैं। प्रेम की मधुरता चरने के लिए ही यह नीर अपने आपको चाग बार इस हाइ मास के पिन्डे में न कर लेता है।’ दूसरों के हृदय का पीछा न पहुँचाने का उपदेश करता हुआ कवि कहता है—‘तुम्हारे एक शब्द से यदि किसी दूसरे उक्ति को टुट पड़ता तो तुम्हारी अश्रुजल झरना रफ हो जायगी। अग्नि से जला हुआ जल भर जाता है, परन्तु चिह्न से जली हुई जगह कभी ठीक नहीं होती। जल ने मोटे गोल धोलकर आसानी से काम होने की सभायना होती है तब फिर मनुष्य का कर्म वाणी का उपयोग करता है।’ मित्रता का वर्णन करता हुआ कवि कहता है—‘जिस प्रकार कमर से उखाड़ा वस्त्र हवा से उड़ने लगते ही हमारा हाथ उसे सभालने के लिए तुरन्त आग बढता है, उसी प्रकार मित्र की लज्जा छिपाने के लिए सच्चा मित्र उस पर पर्ण डालता है।’ दुश्मन को फल ऊपरी प्रहार से नहीं पट्टाना स सता, यह बताते हुए कवि कहता है—‘तीर सीधा दीखता है परन्तु हत्या करता है। नीला टेढ़ी रहती है परन्तु मधुर संगीत सुनाती है।’ इसी प्रकार एक बड़े उद्धरण पढ़िये—‘फूल की ताजगी से मालूम होता है कि उन्हें कितनी पानी दिया गया होगा। उसी भाँति मनुष्य के वैभव से अनाज लगाया जा सता है कि उमने कितना परिश्रम किया होगा।’

इस प्रकार तिरुवल्लुवर उन्नत विचार, परिस्थित्यनुकूल दृष्टांत और रसपूर्ण वर्णन करन में प्रसिद्ध है। तिरुवल्लुवर के बेटे की वय नार एक जेन कवि ने कुरल के सप्तम में लिखा है ‘कुरल ग्रंथ के दोहा की सीमा में असीम श्रव्य भरा हुआ है। माना यह को खोकर उसमें सप्त सिंधु की विशालता का आनंद लिया गया है।’ तमिल साहित्य की महान् मत्त कविनी अन्धकार उमने गारे में कर्ता है—‘जिस प्रकार घास के पत्ते पर खड़ीवाले आसन्न्य में गगन को धुनेवाले ताड़वृक्ष का प्रतिबिम्ब होता है, उसी भाँति कुरल के इन छोट्टे पन्ना में महान् अर्थ भरा हुआ है।’ ऐसे थोड़े से उदाहरण यहाँ दिये जाते हैं। जिस आँख में मधुरता नहीं, बर गड़दा है। जे आरमिया की लक्ष्मी गौन के बीच चाराह पर फला से घुने हुए वृक्ष की तरह होती है। नेल इसी का नाम मित्रता नहीं, हृदय का हँसानेवाली सच्ची प्रीति ही मित्रता है। जो दुःख से दुःखी नहीं होता वह दुःख को दुःखी करता है। जो किसान बार-बार अपने गेता पर नहीं जाता उसने खेत अग्रेली नीन बितानेवाली पत्नी की तरह उससे नागर्य हा खाते हैं। सिर्फ किसान ही अपने परिश्रम की राई खाता है। सारी सारी दुनिया दूसरा के उपरास में दबी है। गता ने परिपूर्ण सुन की छाया में आराम करनेवाले हरे भरे खेत निम गात्र में है उसका आग दूसरे गच के निर मुक्त नयोंगे। मेरा पर गाली है यह शब्द मुनन धरती माता हँसती है।

कुरल ने भय, अर्थ और काम रत्न का ऊपर जो निदर्शन किया गया है वह उसकी केवल एक

भाकी है। एक छोटे से लेख में इस ग्रंथ रत्न का संपूर्ण विवरण देना शक्य नहीं। इस ग्रंथरत्न में मयलापुर के एक प्रतिभासपन्न अस्पृश्य जुलाहे ने मनुष्य के नैतिक, पारिवारिक या नागरिक जीवन का जो वर्णन किया वह विश्व-साहित्य में अद्वितीय है। ग्रंथ में प्रत्येक देश के मानव-मन की उर्मियों का स्पंदन है। सत्तेप में सादी रहन-सहन और उच्च विचारशक्ति इस ग्रंथ का ध्येय है। इस काव्य के छोटे छोटे पद्य तमिल प्रात के छोटे-बड़े हर एक की जवान पर चढ़े हुए हैं। एक ओर इस ग्रंथ में श्रमण या संत सत्कृति के सतां के उपदेशों की भाँति जीवनोपयोगी उपदेश है, दूसरी ओर वह भीष्म, चाणक्य और वात्स्यायन इत्यादि नीति विशारदों के साथ एक आसन पर बैठने योग्य है, तीसरी ओर अश्वघोष, कालिदास और सिद्धसेन दिवाकर जैसे वागीश्वरों की योग्यता का भावपूर्ण कल्पना सामर्थ्य इस काव्य में है। इस ग्रंथ को पढ़कर मन में यह भावना दृढीभूत हो जाती है कि साधुता, पौरुष, समय, कष्टपूर्ण जीवन और आत्म-गौरव से बढ़ कर इस दुनिया में और कोई गुण नहीं, इनके विकास के लिए दृष्टता तथा पाप का परित्याग करना चाहिए। अब तो तिरुवल्लुवर का यह ग्रंथ केवल तमिलनाडु का ही नहीं, बल्कि सारे विश्व का है। कुरल की रचना कर तिरुवल्लुवर ने विश्व साहित्य को एक अमूल्य संपत्ति दी है।

सुवर्णभूमि में कालकाचार्य

डॉ० उमानाथ प्रेमानंद शाह, एम्. ए., पीएच्. डी

श्री सद्गुरु गणेश क्षमाश्रमणवृत्त बृहत्कल्पभाष्य' (विभाग १, प्र ७३-७४) में निम्नलिखित गाथा है

सागरियमप्याहणं, सुवर्णं सुयमिस्स गतलब्धेण ।

कङ्कणां सिस्साममणं, धूलीपुञ्जोन्माणं च ॥ २३६ ॥

इस गाथा की टीका में भीमलयागिरि (वि० स० १९०० आसपास) ने कालकाचार्य के सुवर्णभूमि में जाने की इतना विस्तार से उल्लास है जिसका साराश यहाँ दिया जाता है।

उज्जयिनी नगर में सुताय के पाता आर्य कालक नाम के आचार्य रहे परिवार के साथ विचरते थे। इन्हीं आर्य कालक का प्रशिष्य, सुताय को जाननेवाला सागर (सहक) श्रमण सुवर्णभूमि में विहार कर रहा था। आर्य कालक ने सोचा, मेरे ये शिष्य जब अनुयोग को मुनते नहीं तब मैं कैसे इनके बीच में स्थिर रह सकूँ? इससे तो यह अच्छा होगा कि मैं वहाँ जाऊँ जहाँ अनुयोग का प्रचार कर सकूँ, और मेरे ये शिष्य भी पिछे से लज्जित हो कर सोच समझ पाएँगे। ऐसा खयाल कर के उन्होंने शय्यातर को कहा मैं किसी तरह (श्रमण रह कर) अन्यत्र जाऊँ। जब मेरे शिष्य लोग मेरे गमन को सुनें तब तुम से पूछा करेंगे। मगर, तुम दाकी कहना नहीं और जब ज्यादा तंग करे तब तिरस्कारपूर्वक बताना कि (तुम लोगों से निर्देश पा कर) सुवर्णभूमि में सागर (श्रमण) की ओर गये हैं। ऐसा शय्यातर को समझाकर रात्रि का जब सब सोये हुए थे तब वे (विहार कर के) सुवर्णभूमि को गये। वहाँ जा कर उन्होंने स्वयं 'एन' मतलब निवृद्ध (साधु) हैं ऐसा बोल कर सागर के गले में प्रवेश पाया। तब यह वृद्ध (अनिवृद्ध—मतलब कि प्रपञ्च जीव और असमर्थ नाकामीयान होते जाते) हैं ऐसे खयाल से सागर आचार्य ने उनका श्रमस्थान आदि से सम्मान नहीं किया। फिर आर्य-वैश्यी ('याख्यान') के समय पर ('याख्यान के बाद') सागर ने उनसे कहा 'ए वृद्ध! आपने यह (प्रवचन) पसंद आया? आचार्य (कालक) बोलें हैं। सागर बोला तब श्रवण्य याख्यान को मुनते रहा। एसा कह कर गन्धर्वक सागर मुनते रह।

अब दूसरे शिष्ययोग (उत्तम) प्रभात होने पर आचार्य को न देखकर सम्भ्रांत हो कर सनसने बैठते हुए शय्यातर को पूछने लगे मगर उसने कुछ जवाब नहीं और बोला जब आप लोगों को रख आचार्य करते नहीं तब मेरे को कैसा कहते? फिर जब शिष्यगण आतुर हो कर बहुत श्लाघा करने लगा तब शय्यातर तिरस्कारपूर्वक बोला आप लोगो 'निर्देश' पा कर सुवर्णभूमि में सागर श्रमण के पास चले गये हैं।

फिर वे सब सुवर्णभूमि में जाने के लिए निकल पड़े। रहते हैं लोग पूछते कि वह कौनसे आचार्य विहार कर रहे हैं? तब वे बताते थे आर्य कालक। अब इस सुवर्णभूमि में लोगों ने बतलाया कि आर्य कालक नाम के बहुत आचार्य बहुत परिवार रहित यहाँ आने के खयाल से रहते हैं। इस बात को सुनकर सागर ने अपने शिष्यों को कहा मेरे आर्य आ रहे हैं। मैं इनसे पण्यों के विषय में पूछा करूँगा।

थोड़े ही समय के बाद वे शिष्य आ गये। वे पूछने लगें क्या यहाँ पर आचार्य पधारे हैं? उत्तर

१. मुने श्रीगुरुविन्दगी-संज्ञित, 'निर्मुक्त-समुभाष्य-वस्तुषेत्-बृहत्कल्पसूत्रम्' विभाग १ से १, प्रसारक, श्री जैन आश्रम 'महा, भावनगर

मिला : नहीं मगर दूसरे बृद्ध आये हैं। पृच्छा हुई : कैसे हैं ? (फिर बृद्ध को देख कर) यही आचार्य हैं ऐसा कह कर उनको वन्दन किया। तब सागर घड़े लज्जित हुए और मोचने लगे कि मैंने बहुत प्रलाप किया और क्षमाश्रमणजी (आर्य कालक) से मेरी वन्दना भी कवाई। इस लिए “आपका मैंने अनादर किया” ऐसा कह कर अपराह्वेला के समय “मिथ्या दुष्टता में” ऐसे निवेदनपूर्वक क्षमायाचना की। फिर वह आचार्य को पूछने लगा : हे क्षमाश्रमण ! मैं वैसा व्याख्यान करता हूँ ? आचार्य बोले : सुन्दर, किन्तु गर्व मत करो। फिर उन्होंने धूलि-पुञ्ज का दृष्टान्त दिया। हाथ में धूलि लेकर एक स्थान पर रख कर फिर उठा कर दूसरे स्थान पर रख दिया, फिर उठा कर तीसरे स्थान पर। और फिर बोले कि जिन तरह यह धूलिपुञ्ज एक स्थान से दूसरे स्थान रखा जाता हुआ कुछ पदार्थों (अंश) को छोड़ता जाता है, इसी तरह तीर्थङ्करों से गणवरो और गणवरो ने हमारे आचार्य तक, आचार्य-उपाध्यायों की परम्परा में आये हुए श्रुत में से कौन जान सकता है कि कितने अश वाच में गलित हो गये ? इस लिए तुम (सर्वज्ञता का—श्रुत के पूर्ण विज्ञाता होने का) गर्व मत करो। फिर जिनने सागर ने “मिथ्या दुष्टता” पाया है और जिन्होंने सागर से विनय अभिगमन इत्यादि पाया है ऐसे आर्य कालक ने शिष्य-प्राशिक्षों को अनुयोग-ज्ञान दिया।

मलयगिरिजी का दिया हुआ यह वृत्तान्त निराधार नहीं है। पहले तो उनके सामने परम्परा है, और दूसरा यह सारा वृत्तान्त मलयगिरिजी ने प्राचीन बृहत्कल्प-चूर्ण से प्राप्त शब्दशः उद्धृत किया है। सूत्र के बाद निर्युक्ति, तदनन्तर भाष्य और तदनन्तर चूर्ण की रचना हुई। फिर एक और महत्वपूर्ण आधार उत्तर-व्ययन-निर्युक्ति का भी है जिस में सुवर्णभूमि में सागर के पास कालक-आचार्य के जाने का उल्लेख है—“उज्जेणि कालखमणा सागरखमणा सुवर्णभूमीए” (उत्तराध्ययन-निर्युक्ति, गाथा १२०). उत्तराध्ययन-चूर्ण में यही वृत्तान्त मिलता है।^२ खुद बृहत्कल्प-भाष्य में कालक-सागर और कालक-गर्दभिल्ल का निर्देश तो है किन्तु उपलब्ध ग्रन्थ में निर्युक्ति और भाष्य गाथाओं के मिल जाने से इस बात का निश्चय नहीं किया जाता कि उपर्युक्त गाथा निर्युक्ति गाथा है या भाष्य-गाथा। अगर निर्युक्ति-गाथा है तब तो यह वृत्तान्त कुछ ज्यादा प्राचीन है। उत्तराध्ययन निर्युक्ति की सच्ची भी यही सूचन करती है।

यह एक महत्वपूर्ण उल्लेख है जिस की ओर उचित ध्यान नहीं दिया गया। पहिले तो भारत की सीमा से बाहर, अन्य देशों में जैन धर्म के प्रचार का प्राचीन विश्वसनीय यह पहला निर्देश है। बृहत्कल्प-भाष्य ईसा की ६ वीं सदी से अर्वाचीन नहीं है यह सर्वमान्य है। और दूसरा यह कि अगर यह वृत्तान्त उन्ही आर्य कालक का है जिनका गर्दभिल्लो और कालक वाली कथा से सम्बन्ध है तब सुवर्णभूमि में जैन धर्म के प्रचार की तवारिख हमें मिलती है। कालक और गर्दभिल्लो की कथा कम से कम चूर्ण-ग्रन्थों से प्राचीन तो है ही, क्यों कि दशाचूर्ण और निशीथ-चूर्ण में ऐसे निर्देश हमें मिलते हैं।^३ और इसी बृहत्कल्पभाष्य में भी निम्नलिखित गाथा है जिसका हमें खयाल करना चाहिये—

२ उत्तराध्ययन-चूर्ण (रतलाम से प्रकाशित), पृ० ८३-८४.

३. कालकाचार्य कथा (प्रकाशक, श्री. सारामाई नवाय, अहमदाबाद) पृ० १-३ में निशीथचूर्ण, दशम उद्देश से उद्धृत प्रसंग

दशाचूर्ण, व्यवहार-चूर्ण और बृहत्कल्पचूर्ण में से कालक-विषयक अवतरणों के लिए देखो, वही, पृ ४-५ वही, पृ० ३६-३८ में मद्देश्वरदत्त कहावली में से कालक-विषयक उल्लेखों के अवतरण है। कहावली वि० स० ८००-८५० की रचना है। इस विषय में देखो, श्री उमाकान्त शाह का लेख, जैन सत्य-प्रकाश, (अहमदाबाद) वर्ष १७, अंक ४, जान्युअरी १९५२, पृ० ८६ से आगे

विज्ञा औरस्मृती, तेयमलदी सहायलदी वा ।

उप्पादेउ सासति, श्रीपन कालकज्जो वा ॥ १३६३ ॥

—बृहत्कल्पसूत्र, विभाग ५, पृ १४८०

उपर्युक्त भाष्य गाथा कालकाचार्य ने विज्ञा ज्ञान से गदमित्वा का नाश करवाया इस बात की सूचना है और टीका से यह स्पष्ट होता है। बृहत्कल्पभाष्य-गाथा १० स० ५०० से ६० स० ६०० के बीच में रची हुई मालूम होती है।^१ और जैन परम्परा के अनुसार कालक और गन्धर्व का प्रसंग ६० पृ० स० ७४-६० आसपास हुआ माना जाता है।

अब देखना यह है कि सागरभ्रमण न दानागुरु आय कालक और गन्धर्व विनाशक आय कालक एक हैं या भिन्न। बृहत्कल्पभाष्यकार इन दोनों वृत्तान्तों की सूचक गाथाओं में दो अलग अलग कालक होने का कौन-सा निर्देश नहीं देते। अगर दोनों वृत्तान्त भिन्न भिन्न कालकपरक होते तो ऐसे समय भावीन ग्रन्थकार जल्द इस बात का जतलाते। टीकाकार का चूर्णिकार भी ऐसा कुछ बतलाते नहीं। और न ऐसा निशेधचूर्णिकार या किसी अन्य चूर्णिकार या भाष्यकार जतलाते हैं। क्या कि इनका तात्पर्य उल्टा ही न हुआ कि सागर के दानागुरु कालक गन्धर्वविनाशक आय कालक से भिन्न हैं जेना कि हमारे समकालीन परिदृष्टि का अनुमान है।

बृहत्कल्पभाष्य और चूर्णिकार में मिलती कालक न सुदर्शनभूमि-गमन वाली कथा में कालक के 'अनुयोग' को उल्टे-बाएँ शिष्य सुनते नहीं वे ऐसा कथन है। यात्रिक में सुदर्शनभूमि में भी कालक ने शिष्य प्रशिक्षणों को अनुयोग का कथन किया ऐसा भी इस वृत्तान्त में बताया गया है।^२ यहाँ कालक के रूप में अनुयोग ग्रन्थों का निर्देश है। 'अनुयोग' शब्द से सिर्फ 'व्याख्यान' या 'उपदेश' अथवा टीका ठीक नहीं। व्याख्यान करना या उपदेश देना तो हर एक गुरु का कर्तव्य है और वह वे करते हैं और शिष्य उन व्याख्यानों का सुनते भी हैं। यहाँ कहा कि कालक का नई ग्रन्थरचना थी इसी लिए पुराने जमानेवाले शिष्य में कुछ श्रद्धा थी। चूर्णिकार और टीकाकार न ठीक समझ कर अनुयोग शब्द का प्रयोग किया है।

हम आगे देखेंगे कि कालक ने लोफानुयोग और गण्डिकानुयोग की रचना की थी ऐसा पञ्चकल्पभाष्य का कथन है। इसी पञ्चकल्पभाष्य का स्पष्ट कथन है कि अनुयोगकार कालक ने आजीविकों से निमित्तज्ञा प्राप्त किया था। इस तरह सुदर्शनभूमि जाने वाले कालक पञ्चकल्पनिष्ठ अनुयोगकार कालक ही हैं और वे निमित्तज्ञानी भी थे। गन्धर्व विनाशक कालक भी निमित्तज्ञानी थे ऐसा निशेधचूर्णिकार वृत्तान्त से स्पष्टता पलित होता है।^३ इस तरह निमित्तज्ञानी अनुयोगकार आय कालक और निमित्तज्ञानी गन्धर्व विनाशक आय कालक भिन्न नहीं बल्कि एक ही पात्र होना चाहिये क्या कि जेना वृत्तान्त ने नायक आय कालक नामक व्यक्ति है और निमित्तज्ञानी हैं। पहले हम यह चूँच हैं कि प्राचीन ग्रन्थकारों ने

४ विशेष चर्चा के लिए ज्योतिषी पुण्यविनयजी विरचित प्रस्तावना, बृहत्कल्पसूत्र, विभाग ६, पृ २०-२३

१ देखो—'ताइ अज्जकालया विवोति—एव मम सीमा अनुयोगो न मुणनि x x x x x।' भार 'ताइ मिदा दुक्क' वरित्ता आदत्ता अज्जकालिया सामग्गमात्त अनुयोगो बदेउ।'—बृहत्कल्पसूत्र, विभाग १, पृ ७३-७४

२ देखो, निशेधचूर्णिकार, दशम उदरा में कालक वृत्तान्त—“तथ पया साहि चि राया भएयति । मम हीरो सिमित्तादिपहिं भाउहति”।—नवाव प्रकाशिन, कालिकाचार्य कथा, मद्रास ३, पृ १

अलग अलग आर्य कालक होने का कोई इशारा भी नहीं दिया। वही कालक जो शऋ-कुल पारसकुल तक गये वही कालक सुवर्णभूमि तक भी जा सकते हैं। कालकाचार्य का यह विशिष्ट व्यक्तित्व था।

हम आगे देखेंगे कि इस कालक का समय ई० स० पूर्व की पहली या दूसरी शताब्दी था। उस समय में भारत के सुवर्णभूमि और दक्षिण-चीन इत्यादि देशों से सम्बन्ध के थोड़े उल्लेख मिलते हैं मगर कालक के सुवर्णभूमिगमन वाले वृत्तान्त की महत्ता आज तक विद्वानों के सामने नहीं पेश हुई।

ग्रीक लेखक टॉलेमी और पेरिप्लस ऑफ द इरिथ्रीअन सी के उल्लेख से, जैन ग्रन्थ वसुदेव हिरिड में चारुदत्त के सुवर्णभूमिगमन के उल्लेख से, और महानिद्देस इत्यादि के उल्लेख में यह बात निश्चित हो चुकी है कि ईसा की पहली दूसरी शताब्दियों में भारत का पूर्व के प्रदेशों (जैसे कि दक्षिण-चीन, सियाम, हिन्दी चीन, बर्मा, कम्बोडिया, मलाया, जावा, सुमात्रा आदि प्रदेशों) से बनिष्ठ व्यापार सम्बन्ध था। चारुदत्त की कथा का मूल हे गुणाढ्य की अप्राप्य वृहत्कथा जिसका समय यही माना जाता है। बहुत सम्भवित है कि इससे पहिले—अर्थात् ई० स० पूर्व की पहली दूसरी शताब्दी में—भी भारत का सुवर्णभूमि से सम्बन्ध शुरू हो चुका था। बैक्ट्रिया में ई० स० पूर्व १२६ आसपास पहुँचे हुवे चीनी राजदूत चांग कीयेन (Chang Kien) की गवाही मिली है कि दक्षिण-पश्चिम चीन की बनी हुई ग्राम और रई की चीजे हिन्दी सार्थवाहों ने सारे उत्तरी भारत और अफ़ग़ानिस्तान के रास्ते से ले जा कर बैक्ट्रिया में बेची थी।^७ कालकाचार्य और सागरश्रमण के सुवर्णभूमि-गमन का वृत्तान्त हमारे राष्ट्रीय इतिहास में और जैनधर्म के इतिहास में एक महत्वपूर्ण साहित्यिक निर्देश है।

सुमात्रा के नजदीक में वक्रा नामक खाड़ी है। डॉ० मोतीचन्द्रजी ने बताया है कि महानिद्देस में उल्लिखित वंक्रम या वंक्रम यही वक्रा खाड़ी का प्रदेश है।^८ हमें एक अतीव सूक्ष्म निर्देश मिलता है जिसका महत्त्व वृहत्कल्पभाष्य के उपर्युक्त उल्लेख के सहारे से बढ जाता है। सब को मान्य है कि आर्य कालक निमित्तज्ञ और मन्त्रविद्या के जाता थे। आजीविको से इन्होंने निमित्तज्ञात्न-उपोषिष का ज्ञान पाया था ऐसे पञ्चकल्पभाष्य और पञ्चकल्पचूषि के उल्लेख हम आगे देखेंगे। राम तौर पर दीक्षा-प्रव्रज्या देने के सुहूर्त विषय में इन्होंने आजीविको से शिक्षा पाई थी। अब हम देखते हैं कि वराहमिहिर के बृहज्जानक के टीकाकार उत्पलभट्ट (ई० स० ६ की शताब्दी) ने एक जगह टीका में बङ्गालकाचार्य के प्रव्रज्या-विषयक प्राकृतभाषा के विधान का सहारा दिया है और मूल गाथाये भी अपनी टीका में अवतारित की है।^९ वह विधान निम्न-लिखित शब्दों में है :

“एते बङ्गालकमताद् व्याख्याताः । तथा च बङ्गालकाचार्यः—

तावासिओ दिण्णाहे चन्दे कावालिओ तहा भणिओ ।

रत्तवडो भुमिसुवे सोमसुवे एअदडीआ ॥

देवगुरुसुक्करोणे कमेण जइ-चरअ-खमणाई ।

अस्यार्थः तावासिओ तापसिकः दिण्णाहे दिननाथे सूर्ये चन्दे चन्द्रे कावालिओ कापालिकः तहा भणिओ तथा भणितः । रत्तवडो रक्तपटः । भुमिसुवे भूमिसुने सोमसुवे सोमसुते बुधे एअदडीआ एकदण्डी । ..कमेण

७. डॉ० पी० सी० वागची, इन्डिया अँड चाइना (द्वितीय संस्करण, बम्बई, १९५०), पृ० ५-६, १६-१७, १६-२७

८. कल्पना, फरवरी, १९५२, पृ० ११८

९. महामहोपाध्याय पा० वा० काणे, वराहमिहिर एण्ड उत्पल, जर्नल ऑफ द बॉम्बे ब्रान्च ऑफ द रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, १९४८-४९, पृ० २७ से आगे ।

क्रमेण जइ यति चरथ चरक सवणाइ क्षपण । अत्र वृद्धश्रावकग्रहण माहेश्वराश्रिताना प्रनयानामुप
लक्ष्मणार्थे । आनीविमग्रहण च नागयणाश्रितानाम् । तथा च बद्धाक्षक सहितात्तरे पठ्यते—

जलण हर सुगंध केसव सु उद्धरण ख्या भग्यामु ।

दिवलाण खाश्च ना सरादग्गहा क्रमेण खादग्गया ॥

जलण ज्वलन सागिक इत्यथ । हर इश्वरभक्त भट्टारक सुगन्ध सुगन्ध नाद इत्यथ । केसव कसवभक्त
भागवत इत्यथ । युं प्रतिमागगत मीमांसक । ब्रह्मण ब्रह्मभक्त वानप्रस्थ । ख्यानामन्त्रपणम् । XXXX¹

बराहमिहिर ने अपने बृहज्जातक, १५. १ म प्रनया के विषय म जो विधान दिया है उक्त भट्ट न
कथन क अनुसार बृहज्जालक के मतानुसार बराहमिहिर ने दिया है । उसी बात क स्पष्टीकरण म उत्पलभट्ट
बृहज्जालक की प्राकृत गायार्थ उद्धृत करते हैं । यहाँ कालकाचाय (बृहज्जालकाचाय) ऐसा पाठ है स इस
प्राकृतविधान (गाथाय) क कर्ता क जैन त्राय कालक होने के बारे म विद्वाना म सदेह रहा है । मरामहा
पात्रान श्री पा० बा० काणे ने यह अनुमान किया है कि कालकाचाय का कालकाचाय होना सम्भवित है ।^{१०}
हम देखते हैं कि कालकाचाय त्राय इनक प्रदिप्य सुवर्णभूमि गये थे । सुवर्णभूमि से यहाँ वस्तुतः जिस
पूर्वी प्रदेश का उल्लेख है वह तो पूरा निश्चित नहीं है किन्तु, विद्वाना का ख्याल है कि दक्षिण उमा से
लेकर मलाया और सुमात्रा क अन्त तक का प्रदेश सुवर्णभूमि खोला जाता था (देगा, टों० मोतीचन्द्र कृत,
साधनाइ, त्रया) जिसम “यम्” या उका की खाड़ी भी आ जाती है । पॉलेमरग के खुदाया क
सामने बना द्वीप है । उका का जलदमकमध्य मलाया और जारा क बीच का साधारणपथ है । टों० मोती
चन्द्रजी लिखते हैं उका की गैंग का खाने मराहूर थी । संस्कृत म गैंग न माने खैंग शब्द है और
सम्भव है कि इस धातु का नाम उसने उद्गमस्थान पर से पड़ा हो ।^{११}

उत्पल टीका की इत्यप्रता का पाठ—‘बृहज्जालकाचाय’ और ‘बृहज्जालक संहिता’ उन आचाय
का सूचक हो सकता है जो सुवर्णभूमि म गये थे और जिनक प्रशिष्य सागरभ्रमण सपरिवार सुवर्णभूमि म
(इस में ‘बृह्का’ आ जाता है) रहते थे । सम्भव है येही आचाय कालक क खोलावा “बृहज्जालक”
या “बृह्का-कालक” नाम से भी विद्वाना जाते हैं । यह भी हो सकता है कि शुद्ध पाठ कालकाचाय
और कालक-संहिता हो किन्तु कालक न बृह्का-गमन की स्मृति में पा म अशुद्धि हो गई हो ।
उत्पलभट्ट का कहना है कि बराहमिहिर ने प्रनया के विषय म (बृहज्जातक, १५. १) बृहज्जालकाचाय
(कालकाचाय) क मत का अनुसरण किया है । पञ्चनख्यभाष्य और पञ्चनख्यचूणि गजारी देते हैं कि
कालकाचाय न उसी प्रनया के विषय का आजीवना से सन्निधेय अयन किया था । अतः उत्पल टीका न
बृहज्जालकाचाय का आचाय है ऐसा मानना समुचित है ।

इया की सारंग शतांति आरपाव रचो हुइ पञ्चकृत्य चूणि में लिगा है—^{१२}

लोभाणुओगे, अज्जालगा सज्जतासिणा भणिया एत्थि । सा न नाथा मुत्ता जथ

१० बृहज्जातक (बेइटर प्रत, बम्बई स १६८०) उत्पलटीका स ५० ११८

११ दण्ठे, महा पा० बा० काणे, बराहमिहिर क उत्पल, जल जैव क बोधे आ व भाष्य भार ॥

पृ० १६५८-६६ पं० २७ में आगे

१२ टों० मोतीचन्द्र, साधनाइ, पं० १३०-१३१, १३५

१३ श्री भारमारामजी बन खानमिहिर, बंगाल, प्रवर्तक श्री कान्तिविजय जी जगन्मद्भट्ट, हरनमिथिन
प्रति नं० १२८५, पृ० ६ म उद्धृत

पद्माविभो थिरो होज्जा। तेण निव्वेएण भाजीवगपासे निमित्त पटियं। पच्छा पद्मारे ठिओ। सायवाहणेण रत्ता तिन्नि पुच्छाओ मामगा सयसहत्मेण—एगा पमुलिडिया को वलेइ। विड्या समुदे केत्तिय उदय। प्रत्ययात्फल पुच्छइ—महुरा किच्चिरेण पड्ड न वा। पढमाए कडगा लक्खमुल्लं। विइ[य-तट्]याए कुडलाइ। आयरिएण भणिय—“अलाहि मम एएण।” कि पुण निमित्तस्स उवयारो एस। आजीवगा उवडिया—अह एस गुब्बविग्गणाए। पच्छा तेण मुत्ते णट्टे गंठियागुयोगा कया। पाडलिपुत्ते सधमज्जे भणई—मए किच्चि कय त निसामेह। तत्थ पयडिय। संगहणीओ वि ण कपडियाएण अप्पधारणा उवगहक्कणि भवंति। पढमाणुयोगमाई वि तेण कया।

उपर्युक्त चूर्णि का मागश यह है कि, अपने मेवावी शिष्य प्रव्रज्या में स्थिर न रहने से, उनके सहाध्यायी ने जब आर्य कालक को यह मार्मिक वचन सुनाया कि आपने ऐसा सुहृत् निकालना नहीं सीखा जिसमें प्रव्रजित शिष्य प्रव्रज्या में स्थिर रहे तब कालकाचार्य आजीविका के पाम गये और उनसे निमित्त-शास्त्र पढा। पिछे प्रतिष्ठानपुर गये जहाँ सातवाहन राजा ने उनको तीन प्रश्न पूछे और हरेक प्रश्न का ठीक उत्तर होने पर एक एक लक्ष (सुवर्णमूल्य) देने को कहा। पहले प्रश्न का उत्तर मिलने से लक्षमूल्य अपना कटक दिया। दूसरे और तिसरे प्रश्न के उत्तर मिलने पर अपना एक एक कुडल दिया। सातवाहन को पहले दो प्रश्न के उत्तर मिलने में जो प्रतीति हुई इससे उसने तीसरा प्रश्न यह किया कि मथुरा कब (कितने समय के बाद) पड़ेगी और पड़ेगी या नहीं? यह तीसरे प्रश्नवाली हकीकत सविशेष महत्त्व की है जिसके बारे में आगे विचार होगा।

कटक और कुटल को देख कर कालकाचार्य ने कहा कि उनको इन चीजों की जरूरत नहीं (उनको तो अग्राह्य थी)। इतने में (कालकाचार्य को निमित्तज्ञान देनेवाले) आजीविक आ पहुँचे और अलङ्कारों को देखकर बोले—(हमें गुब्बदक्षिणा अभी तक मिली नहीं) यही हमारी गुब्बदक्षिणा (होगी)। पिछे कालकाचार्य ने गण्डिकानुयोग की रचना की और पाटलिपुत्र में सत्त्व के समस्त निवेदन किया : मैंने कुछ रचनायें की हैं, आप इनको सुनिये। सुनकर सत्त्वने इस रचना को मान्य किया। कालकाचार्य ने अल्पधारणाशक्तिवाले बालको (बालकतुल्यों) के लिए संग्रहणीयाँ (सङ्ग्रहणी-गाथायें) बनाई वे उपकारक हुईं! उन्होंने प्रथमानुयोग भी बनाया।

पञ्चकल्पचूर्णि का कालकपरक वृत्तान्त कुछ विस्तारपूर्वक पञ्चकल्पभाष्य में पाया जाता है। वस्तुतः सङ्घदास गणिकृत पञ्चकल्पभाष्य पञ्चकल्पचूर्णि से प्राचीन है और ई० स० की ६ वीं सदी में बना हुआ है। पञ्चकल्पभाष्य की प्रस्तुत गाथायें निम्नलिखित हैं—

मेहावीसीसम्मी, ओहातिए कालगज थेराण।
सज्झंतिएण अह सो, खिसतेरां इम भणियो ॥
अतिवहुतं तेऽधीत, ए य णातो तारिसो सुहुतो उ।
जत्थ थिरो होइ सेहो, निक्खतो अहो। हु बोद्धव्व ॥
तो एव स ओमत्थं, भणियो अह गंतु सो पतिट्ठाण।
आजीविसगासम्मी, सिक्खति ताहे निमित्तं तु ॥
अह तम्मि अहीयम्मी, वडहेट्ठ निविट्ठकऽन्नयकयाति।
सालाहणो णरिदो, पुच्छतिमा तिणिण पुच्छाओ ॥
पमुलिडि पढमयाए, वितिय समुदे व केत्तिय उदयं।
ततियाए पुच्छाए, महुरा य पडेज्ज व ण व न्ति ॥

पदमाए ॥ से कडग, देद मह समयहस्तमुल्ल तु ।
 विनिगाए कुल तु, ततियाए नि कुल पितिय ॥
 आचावित्ता उग्रहित, गुम्फकिरण तु एय श्रमह ति ।
 तेहिं वय तु गहित, द्यरोचितमालक न तु ॥
 गुह्यमि उ मुत्तमी, अत्यमि ग्रणहे ताहे सो कुणइ ।
 एगणुतां च तहा, पम्पणुजोग व दोऽनेए ।
 गहुण रिमिच तहिय, पम्पणुओगे य हाति चरियाइ ।
 निण चकि नसाराण, पुग्गमनाइ शिन्ददाइ ॥
 ते काउण तो सा, पात्तिपुत्ते उग्रहितां सन ।
 वेद कत मे निची, अणुगइहाए त मुणइ ॥
 तां सधेण शिसत, सोउण य से पडिउत्त त तु ।
 तो त पतिहित नू, खगरभी कुट्टमणाममि ॥
 एमादीण कण, गणा शिन्नुणा पक्खो उ ।
 सगइणीण य नरण, उप्पाहाराण उ पक्खो ॥ १४

पहले पञ्चपञ्चिका का उताया हुआ वृत्तांत यहाँ पर है, और यह भाष्यगत वृत्तांत ही चूँकि का मूल है। भाष्यगाथा में स्पष्टीकरण है कि निमित्त सिद्ध न होकर बलकाय प्रसिद्ध नगर को रथे और यहाँ उद्दिष्टे आजीविका से निमित्त पढ़ा। पढ़ने के बाद किसी समय वे बट्ट इलाक़ा नीचे स्थित थे जहाँ 'सालादण नरि' जा पहुँचा तब कालक से तीन प्रश्न पूछे। प्रश्न और गुरुद्वारा बाली बात बोना प्रथा में समान है किन्तु भाष्य में तब की बातें कुछ विस्तार से हैं। भाष्यकार कहते हैं कि इस प्रसङ्ग के बाद कालराचाय अपने उचितकाय में—धमकाय में धमकाय में—लग। उन नष्ट होने से और अथ आइ होने से (मतलब कि सुन बुरा हो गये थे किन्तु प्रतिपाद्य विषय का अध्ययन शेष था।) इन्होंने लोकानुयोग और प्रथमानुयोग इन दोनों शास्त्रों की रचना की। लोकानुयोग में निमित्तज्ञान था, और प्रथमानुयोग में जिन, चक्रवर्ती, दशर इत्यादि के चरित्र थे। इस रचना के बाद वे पात्तिपुत्र में रहने के समस्त उपस्थित हुए और अपनी ग्रंथरचना सुनने का निश्चय की। प्रथा का सुनकर इनको सन्त ने प्रमाणित किये—मान्य करने। वे शास्त्रग्रंथ मान गये। इन सब का करना, नियंत्रण करना इत्यादि का उन परिभाषा में 'प्रमत्त' कहते हैं। और सम्ग्रहण इत्यादि की रचना भी प्रकट होती जाती है।

इस तरह हम देखते हैं कि आय कालक निमित्तज्ञान के उद्देश्य से और प्रथा के विषय में (निमित्तज्ञान का) इन्होंने आजीविका से भी शेष अध्ययन किया था। वे उद्देश्य प्रवृत्ति के निमित्त प्रथमानुयोग, लोकानुयोग इत्यादि की रचना की। इस लोकानुयोग में निमित्तज्ञान अता है। अतः यहाँ कि प्रथा के विषय में ही बराबर निमित्तज्ञान के मत का अनुसरण करते हैं और उसी विषय की उद्देश्य रची हुई गाथायें उत्पलमत्त ने उद्दिष्ट की हैं। इस विश्वास होता है कि 'द्विस्तक' से आय कालक ही उद्दिष्ट हैं। हम यह भी ग्याल रचना चाहिये कि उत्पलमत्त ने अननारित की हुई गाथायें उसी माहृत में हैं निमित्त जनशास्त्र रथे गये हैं।

इस रचना से यह कलित होता है कि आय कालक, अनुयोगकार कालक, निमित्तवेत्ता कालक

१४ पञ्चपञ्चिका, मुनिश्री बन्धुविरचिता शास्त्रसमिद्ध (श्री ज्ञानाराधना) जन ज्ञानमन्दिर, कोटा)
 हस्तलिखित प्रति नं० १९७३, पृष्ठ ५०

the same time from Western India He had another name Ca la cha lo (Kia lo-cho lo = Kalacarya) '

हैं नागची ग्राम ग्रपे पत्र में लिखते हैं कि 'क्या कि मारजीव चीनी ग्रावार से २० स० १६० और ३० स० ३०५ व नीच म बहों राग लगाता था इस लिए ग्रनाम के इस ग्रथ म पायी जाती हवींस्त नीर गही लगती।' यह ठीक है कि जीवक का समय ३० स० २६० से ३०६ मानना चाहिये कि ३० स० १६८-१८८ जो ग्रनाम व ग्रथ का कहना है। किन्तु ३० स० १४ वी शताब्दी म जने हुए इस ग्रथ व कता का पूरा हवींस्त वास्तविक रूप में मिलनी मुश्किल है। फिर भी सि तह जीवक के ग्रनाम और रोकिन म ज्ञान की ज्ञात विश्वसनीय है इसी तरह कालाचाय व ग्रनाम जने की हवींस्त सम्भवित हो सनी है।

ज्या यद् ग्रनाम की परम्परा म इही कालकाचाय की स्मृति तो नहीं जो पिया मत निमित्त व हाता थे, जो सुरणभूमि म विचरे थे, जिनका गुफाग्रा में और पेडा के नीचे रहना मानना सुचितज्ञत है और जो पश्चिमी भारत के रहनेवाले थे व जे म से ब्राह्मण हो सकते हैं, व सुरमिद्ध कैनाचाय म स ब्राह्मण थे। जैन साधु गुफाग्रा म भी रहते थे। और पहा व नीचे रहन वाली हवींस्त कालकाचाय व भारे म सन्वी है। उपयुक्त पञ्चकल्पमाय्य म स्पष्ट लिखा है कि सतमात्र नरेन्द्र कालकाचाय का मिल तन ग्राय काताक उन्मूल व नीचे निषिद्ध था। कालकाचाय पढे ने नीचे रहते थे। ग्रनाम के ग्रथ का यह कहना कि कालाचाय गुफाग्रा म और पेडा के नीचे रहत था यह दस वरु का द्योतक है कि वे पुण्य स्थी नहीं किन्तु साधु जीवन गुजारने वाले थे। और जे हमें प्राचीन जनग्रथा (उत्तराचलननियुक्ति, कृत्यमाय्य इत्यादि) की साक्षी मिलती है कि कालकाचाय सुरणभूमि म गये थे तब ग्राम परम्परा व कालाचाय वाली हवींस्त म इसी कालकाचाय व सुरणभूमि-गमा की स्मृति मानना उचित होगा।

कालाचाय या कालकाचाय ने सुरणभूमिगमा का कारण भी दिया गया है। कालक की मपरचाय जिनका पालिपुत्र के सद्ध ने भी प्रमाणित की थी ठहै पुन उनका शिष्य भी (उजैन म) नहीं हुनते थे। ग्राम काताक इसी से निर्गण हो कर देशांतर गये। सुरणभूमि में जौ उनके मेधारी श्रुतांगी प्रशिष्य सागरप्रमथ थे वहाँ जना ग्राय कालक व उक्ति माना।

ग्रनाम की परम्परा का जो निर्देश है कि कालाचाय पश्चिमी भारत व ब्राह्मण थे उसको भी साचना चाहिए। कालक-स्थानका से यह तो स्पष्ट है कि इनका ज्ञान सम्भव उजैन, मरवा (मरवा) और प्रतिष्ठापुर से रहा। जेन ग्राम कालक पश्चिमी भारत व हा सनते हैं, और पून में आता परम्परा जनना पश्चिमी भारत के मान ले यह स्वाभाविक है। कालाचाय-कालकाचाय व जेन से ब्राह्मण होने व विषय म हम देना चुके हैं कि यह ना असम्भव नहीं, वर प्रभाविक ज्ञानाचाय पल शशि ब्राह्मण परित्त था। और ग्राम कालक व विषय म एक कथात भी है जिससे यह ब्राह्मणताय व एका मान सकते हैं। आनन्द जूहि और कशनली (३० स० १२०० व पहिल रवा हुआ, शाय ३० स० ६ वी शताब्दी में गति) म एक कथात है जिस म बताया गया है कि कालक सुरमिणी गरी म भटा नामक ब्राह्मण व सहान था। भटा व पुन दत्त ने उस गरी के रा का पञ्चद करके राव ल लिया और उमरे म्म यत्त किया। इस दत्त व सातो कालकाचाय ने क्या कि निष्ठा की और य का दूरा पल कहा। इस स दत्त व आता को वर तिया। आता व भविभयन के अनुसार राजा दत्त धूर हाल मया। १५ वी शताब्दी और दत्त व भविष्य

१५ दा बागरी व दादा गी १५ प्रस्तुत गुलका व विष ने उनका कही है।

१६५ दा, कालकाचाय-ग्रथा (की नया प्रकाशित) १० व आश्वयष पूर्णि माग १ व ४६५-४८६ में यदा को "विजयिणी" कहा है। भटा नामक गरी हा से इस विषय का एका

भी लिया और चीनस्थान की ओर जहाज को चलाया...जलमार्ग होने से (चारों ओर) सारा जगत् जलमय सा प्रतीत होता था। फिर हमलोग चीनस्थान पहुँचे। वहाँ व्यापार कर के मैं सुवर्णद्वीप गया। पूर्व और दक्षिण दिशा के पत्तनों के प्रवास के बाद कमलपुर (ख्मेर), यवद्वीप (जवद्वीप—जावा) और सिंहल (सिलोन—लंका) में और पश्चिम में यव (भारतीय?) और यवन (अलेक्जान्द्रिया)^{२९} में व्यापार कर, मैंने आठ कोटि धन पैदा कियाजहाज में मैं सौगन्ध के किनारे जा रहा था तब किनारा मेरी दृष्टिमार्ग में था उसी समय भूभावात् हुआ और वह जहाज नष्ट हुआ। कुछ समय के बाद एक काष्ठफलक मेरे हाथ आ गया और (समुद्र के) तरंगों की परम्परा से फँकाता हुआ मैं उस अवलम्बन से जी बचाकर सात रात्रियों के बाद आखिर उम्बरावनी-वैला (वैला=खाड़ी) के किनारे पर डाला गया। इस तरह मैं समुद्र से बाहर आया।”^{३०}

यह ध्यान महत्त्व का है। प्रियंगुपट्टण वंगाल की एक प्राचीन बन्दरगाह थी। वहाँ से चान्दस्त चीन और हिन्द-एशिया की सफर करता है। चीन से सुवर्णद्वीप जाता है और पूर्व और दक्षिण के बन्दरगाहों। व्यापारकेन्द्रों में सोदा कर ख्मेर, वहाँ से यवद्वीप और फिर वहाँ से सिंहल को जाता है। इस तरह चीन और ख्मेर के बीच में सुवर्णद्वीप होना सम्भवित है।

वसुदेवहिण्डि की रचना बृहत्कल्पभाष्य से प्राचीन है।^{३१} वसुदेवहिण्डि अन्तर्गत चान्दस्त के ध्यान से प्रनीत होता है कि जैन ग्रन्थकार इन पूर्वोक्त देशों से सुपरिचित थे। बृहत्कल्पभाष्य-नाथा में “सुवर्ण” शब्द-प्रयोग से ग्रन्थकार की अपनी सूत्रात्मक शैली का काम चल जाता है क्योंकि लिखने और पढ़नेवाले इसके मतलब से (सुवर्ण शब्द से गृहित सुवर्णभूमि अर्थ में) सुपरिचित थे। और उत्तमव्यवसन्निधुक्ति तो स्पष्ट रूप से सुवर्णभूमि का निर्देश करती है।

सुवर्णभूमि के अग्रर के बारे में कौटिल्य के निर्देश (अर्थशास्त्र, २, ११) का उल्लेख पहिले किया गया है। मिलिन्दपण्ह भी, समुद्रपार तक्कोल, चीन, सुवर्णभूमि के बन्दरगाहों, जहाँ जहाज इन्टे होते हैं, का उल्लेख करता है।^{३२}

निर्देश से सुवर्णभूमि और दूररे देशों की जहाजी मुसाफरी का निर्देश है। महाकर्म-विभङ्ग में देशान्तर-विभङ्ग के उदाहरण में महाकोसली और ताम्रलिपि से सुवर्णभूमि की ओर जहाजी रास्ते से जानेवाले व्यापारियों को होती हुई आपत्तियों की बातें हैं। सिलोनी महावश में धेर उत्तर और धेर सोण के सुवर्णभूमि में धर्मप्रचार का निर्देश है।^{३३}

२७ यवन असल में आयोनिआ के लिए प्रयुक्त था। जिस समय वसुदेवहिण्डि और गुणाट्य की बृहत्कथा रची गई उस समय यवन से अलेक्जान्द्रिया उद्दिष्ट होगा।

२८ वसुदेवहिण्डि, भाग १, पृ० १३२-१४६

२९. भागम प्रभाकर मुनिश्री पुण्यविजयजी की प्रस्तावना, बृहत्कल्पसूत्र, विभाग ६.

३० मिलिन्दपण्ह (भाषान्तर), सेक्रेड बुन्म ऑफ द इस्ट सिरीज, वॉल्यूम ३६, पृ. २६६—
—“As a ship-owner, who has become wealthy by constantly levying freight in some sea-port town, will be able to traverse the high-seas and go to Takkola or Cina or Suvarnabhumi or any other place where ships may congregate.”

देखो, डा० मिल्वॉ लेवि, E'tudes Asiatiques, वॉ० २, पृ० १-५५, ४३१.

३१. महाकर्म-विभङ्ग, डा० मिल्वॉ लेवि प्रकाशित, पृ० ५० से आगे देखो, महावश, गादगर प्रकाशित,
५० ८६ सुवर्णद्वीप (डा० रमेशचन्द्र मजुमदार कृत) विभाग १, पृ० ६-४०.

ग्रीक-नाटिन ग्रन्थकार भी सुवर्णभूमि, सुवर्णद्वीप का उल्लेख करते हैं। त्रिसी (Chryse जिसका अर्थ सुवर्ण होता है) द्वीप का, पोम्पोनिग्रस मेल (ई० स० ४१-५४) अपने De Chorographia में उल्लेख करता है। प्लिनी, टॉलेमी वगैरह ग्रन्थकारों के बयानों में, और परिप्लस में भी, इसका उल्लेख है। टॉलेमी सिर्फ त्रिसी द्वीप के बजाय Chryse Chora (सुवर्णभूमि) और Chryse Chersonesus (सुवर्ण द्वीपखण्ड) का निर्देश करता है।

अरबी ग्रन्थकारों ने पिछले बयानों का यहाँ विस्तारमय से छोड़ दिया। किन्तु इन सब साक्ष्यों की विस्तृत समीक्षा के बाद डॉक्टर रमेशचन्द्र मजुमदार ने जो लिखा है वही देना है। आप लिखते हैं—

‘The Periplus makes it certain that the territories beyond the Ganges were called Chryse. It does not give us any means to define the boundaries more precisely, beyond drawing our attention to the facts that the region consisted both of a part of mainland as well as an island to the east of the Ganges and that it was the last part of the inhabited world. To the north of this region it places ‘This or China. In other words Chryse according to this authority has the same connotation as the Trans Gangetic India of Ptolemy and would include Burma, Indo China and Malaya Archipelago or rather such portions of this vast region as were then known to the Indians. Ptolemy’s Chryse Chersonesus undoubtedly indicates Malaya Peninsula and its Chryse Chora must be a region to the north of it. Now we have definite evidence that a portion of Burma was known in later ages as Suvarnabhumi. According to Kalyani Inscriptions (Suvarnabhumi ratta samkhata Ramañña-desa) Ramaññadesa was called Suvarnabhumi which would then comprise the maritime region between Cape Negrais and the mouth of the Saluin. There can also be

hardly any doubt in view of the statement of Arab and Chinese writers and the inscription found in Sumatra itself that the island was also known as Suvarnabhumi and Suvarnadwipa. There are thus definite evidences that Burma, Malaya Peninsula and Sumatra had a common designation of Suvarnabhumi and the name Suvarnadwipa was certainly applied to Sumatra and other islands of the Malaya Archipelago.’^३

इस तरह डॉ० मजुमदार के ग्रन्थेषण से ब्रह्मा, मलय द्वीपखण्ड, सुमात्रा और मलय द्वीपसमूह से ग्रभी पिछले ज्ञाते प्रदेशों के लिए सुवर्णभूमि शब्द प्रचलित था, और विशेष सुमात्रा और मलयसमुद्रधूमि (Malaya Archipelago) का द्वीपसमूह सुवर्णद्वीप कहता था।

यह कल्पसूत्र की भाष्य-गाथा में, और उत्तराख्यननियुक्ति में “सुवर्ण” शब्द है जिसमें सुवर्ण भूमि या सुवर्णद्वीप दोनों अर्थ सम्मान होते हैं। किन्तु चूँकि अरब और चीनकार (मलयगिरि) जैसे बहुभुत विद्वानों ने अपने को प्राप्त आध्यात्मिक और प्राचीन परम्परागत ज्ञान का अनुसरण में सुवर्णभूमि अर्थ दिया है। इस लिए कालकाचार्य निम्न उपा, उसने पूरा का और निम्न के प्रदेशों में निचरे थे वसा अर्थ धारणा ठीक हागा। यहाँ से आगे के वहाँ तक गये, और “अञ्जकालग”ने शेष जीवन में क्या क्या किया,^४

३२ डॉ० रमेशचन्द्र मजुमदार, सुवर्णद्वीप, भाग १, पृ० ४८

३३ आर्य कालक के रूप-विवरण के बारे में अरब भाष्यकार और चूँकि अरब को कुछ और भी पता होगा

कहाँ कहाँ विहार किया इत्यादि बातें हमारे सामने उपस्थित न होने से यह ग्वयाल करना कि अनाम (चम्पा) में कालाचार्य (कालाचार्य) के जाने की परम्परा निगधार है या वह कालक-पर की नहीं हो सकती यह शक्य निरर्थक होगी। और जैसा आगे बताया है, अज्ज कालक के ब्राह्मणकुल में जन्म होने की जैन परम्परा, कालक को निमित्त और मन्त्रज्ञान होने की परम्परा, वटवृक्ष के नीचे रहने की पञ्चकल्पभाष्य की ग्वाही इत्यादि से कालक के अनाम जाने के अनुमान को पुष्टि मिलती है। उत्पलभट्ट की टीका की हस्तप्रतों में बट्कालक से यदि बट्का से कालक के सम्बन्ध का निर्देश हो तब तो इसको और भी पुष्टि मिलती है।

कालक के व्यक्तित्व को ठीक समझा जाय तब प्रतीत होगा कि उनके लिए यह सद् करना शक्य था। वहाँ से वे टोन्किन (दक्षिण चीन) गये यह अनाम (चम्पा) की उस परम्परा का कहना है। जो कालक सिन्धु के उस पार शकस्थान-शककुल-पागसकुल को गये सो कालक पूर्व में बंगालसे बर्मा होकर इन सब प्रदेशों में भी गये यह समझने में कोई असङ्गतिदोष नहीं रहता।

मगधसे आगे जैनधर्म के क्रमशः विस्तार के इतिहास को बिना देखे यह वस्तुस्थिति सम्भावित न लगेगी। महावीर गये थे राढ़ा में—पश्चिमी बंगाल में। वह प्रदेश अनार्यों से, असंस्कृत जनों से भरा पड़ा था। महावीरको वहाँ काफी उपसर्ग सहन करने पड़े। वे गढ़ा या लाह-वासी लोग, जिनको हम primitive peoples कहते हैं, वैसे थे। पूर्वीय प्रदेशों में बर्मा, आसाम, सयाम, हिन्दी-चीन, मलाया इत्यादि देशों में नाग इत्यादि जाति की प्रागैतिहासिक असंस्कृत प्रजात्यों में भारतीय संस्कृति ने जा कर अपने स्फूर्ति फैलाये। यह तो चम्पा, कम्बोज (कम्बोडिया) इत्यादि के इतिहास से सुप्रतीत है। प्राचीन काल में दक्षिण में जैसे अगस्त्य ब्रह्मरह ने यह कार्य किया, पूर्वीय प्रदेशों की ओर महावीर की नजर दौड़ी। सम्भव है कि वे बंगाल की पूर्वीय सीमा तक (शायद बर्मा सरहद तक) गये। गढ़ा और उसके प्रदेशों में महावीर-विहार का विस्तृत बयान ग्रन्थों में उपलब्ध नहीं है।

महावीर के अनुगामी स्थविरों ने यह कार्य चालू रखा। तब ही तो हम स्थविरगुली में ताम्रलिपि, कोटिचर्प और पुरावृद्धन की शाखाओं के निर्देश पाते हैं। छेडसन्नकार स्थविर आर्य भद्रगुह (महावीर निर्वाण वर्ष १७०) नेपाल को गये थे यह भी इसी प्रवृत्ति का सूचक है। पञ्चकल्पभाष्य में गाथा है—“बदामि भद्रगुह, पाईण सयलसुयनागि”—इत्यादि। यहाँ “पाईण” का ‘प्राचीन-गोत्रीय’ ऐसा अर्थ पिछले ग्रन्थ-कारों ने बतलाया है और “प्राचीनो जनपदः” ऐसा कहते हैं^{३४}। पाहरपुर (बंगाल) से उत्खनन में गुप्त-कालीन ताम्रपत्र दानपत्र मिला है जिस में पञ्चस्तूपान्वय (सम्भवतः मथुरा का) के जैनाचार्यों के वहाँ तक के विहार की साक्षी मिलती है।^{३५}

कम से कम गुप्तराजाओं के शासनकाल तक पूर्वीय भारत में जैन धर्म का प्रचार चालू रहा। फिर दूसरे दूसरे किन्हीं राजकीय प्रवाहों के प्रभाव से जैन सङ्घ का जमाव पश्चिम और दक्षिण भारत की ओर बढ़ता गया। पूर्व-भारत में वर्तमान सराक (श्रावक) जाति के लोग प्राचीन श्रावक (जैन) थे ऐसा कहा जाता है।

किन्तु अपने विवरणात्मक ग्रन्थ में उन बातों का प्रसंग उपस्थित न होने से (अनौचित्य समझ कर) वे कुछ अगे न लिख सके। दत्त वाली घटना के अन्त में कथावली-कार सिर्फ इतना ही लिखते हैं “कालयसूरि वि विहिणा काल काऊण गओ देवलोग।” शायद कालक का शेष जीवन इन पूर्वीय प्रदेशों में गुजरा। इस विषय में निश्चयात्मक कुछ कहना शक्य नहीं।

३४ इस विषय में देखिये, बुलेटिन ऑफ द प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम, वॉ० १ न० १, पृ० ३०-४०.

३५ एशियाटिका इन्डिका, वॉ० २०, पृ० ५६ से आगे, हिस्ट्री ऑफ बेंगाल, वॉ० १, पृ० ४१०

इस तरह हम देखते हैं कि महावीर-स्वामी व पश्चात् करीब पाँचवीं शताब्दी में दूसरे सम्प्रदाय के साथ जैनों न भी पूरा म और उत्तरपूर म अपने सिद्धान्तों का प्रचार करने व प्रचलन दिये इति, और गाल म इ० स० १०० की पाँचवां शताब्दी तक जैनों के वह प्रचलन चालू थ। अतः इससे भी पूरा म उमा, अनाम इत्यादि में तथा सुनयभूमि में निजाने जाते प्रदेशों में ऐसा प्रचलन होने का अगम प्राचीन जैन ग्रन्थ का प्रमाण मिले तब वह असङ्गत और अशक्य नहीं लग सकता। कम से कम उमा, आसाम और नेपाल म जैनाचार्यों व उनके का अनुमान तो होके का बालू होगा। दक्षिण उमा से पैदल रास्ते से जैनाचार्य, आग भी, सुनयभूमि से निजाने जाते प्रदेश म, जा सकते थे और गये इति।

आग कालक व समय व जागे म आग निचार होगा। उनका समय, ऐसा कि आग देखग, इ० स० पूरा १६२ से १५१ या २० म० पूरा १३० से ६१ की आसाम का है उस समय म भारतीय जागारा इन प्रदेश म जाते थ यह हम देख चुके हैं। डॉ० मनुमन्तर लिखते हैं—

The view that the beginnings of Indian Colonisation in South East Asia should be placed not later than the first century A D is also supported by the fact that trade relations between India and China by way of sea may be traced back to the second century B C²¹ As the Chinese vessels did not proceed beyond Northern Annam till after the first century A.D it may be presumed that the Indian vessels plied at least as far as Annam even in the second century B C As the vessels in those days kept close to the coast we may conclude that even in the second century B C Indian mariners and merchants must have been quite familiar with those regions in Indo China and Malaya Archipelago where we find Indian colonies at a later date²²

मगर जैनाचार्यों की ज्ञानी सफर का, समुद्रगम का, अनुमान करना मुश्किल है। किन्तु व तुरही रास्ते से जा सकते थे। इस म भी नदी नदी नदियाँ तो आती हा हैं। "इा नदी नदिया व पार कर म न न भ्रमण ना म नैर सकते हैं। इस निपन की निरुक्त चला वृहत्समुद्र, उद्देश ४ सूत्र २० से आग, और इन सूत्रों की भाष्यगाथाआ (गाथा ५६२०) म मिलती ह। गङ्गा म शाण (और मिथु, नमग) जैसी भारतीय नदी नदियों पार करनवाले जैनाचार्यों न ब्रह्मपुत्रा, "राजगीर जैसी नदियों भी नाँव म पार की गयी। इस में को प्रविष्ट नहीं है। निनाग सामने नच म आ सन देने जलमाग म नाव का पयाग हो सकता है। नदी नदी ऐसी नदियों व रास्ते म भी एगी क उगह (या पगड़ी इन प्रदेश) होती हैं जों जल सूत्र गह्य होता है लविन सामनेशला निनाग नद्यों से दूर नहीं होता। और नदी नदिया म एम की जलमाग होते हैं जहाँ पाँव ऊपर का कर चल कर भी उनका पार कर सकते हैं जगी कि वृहत्समुद्रगार "एग पाय जल निचा एग पाय थल निचा" इत्यादि शब्द म अनुपा देते हैं। इस तरह आग सुनय रास्ते से, बीच में आगेवाली नदियों का नाव म उत्तर या चलकर पार करन, दक्षिण उमा, चम्पा, मलाया इत्यादि प्रदेश म जाना शक्य होता था तब अत्र कालग, सागर भ्रमण और दूसरे जन भ्रमण का सुनय भूनिगमन धमनिबद्ध, शान्तिबद्ध नहीं था।

११ लोउंग पथो (Toung 170) १३ (१६१२), पृ ४५७- ॥ इतिव्यन हिस्टोरियन नवागले १४ पृ ३००

१२ म ए० आर० भी मनुमन्तर, ओरिजिनेट इंडिया कॉलोनियलस्टेशन इन साउथ एस्ट एशिया (१६५५), पृ १३

बृहत्कल्पसूत्र के कर्ता हैं प्राचीन गोत्रीय या प्राचीन जनपद के स्थविर आर्य भट्टवाहु। अपने वनाये हुए इस छेदसूत्र के चतुर्थ उद्देश में माधुश्रो के जलयान की चर्चा करते हुए आप लिखते हैं—“नो कण्ड निगंथाण वा निगंथीण वा इमाश्रो पचमहणवाश्रो महानदीश्रो उद्दिष्टाश्रो गणियाश्रो वंजियाश्रो अंतो मासा दुक्खुत्तो वा तिक्खुत्तो वा उत्तरित्तए वा सतरित्तए वा। तं जहा—गगा, जडणा, मरड, कोसिया मही।” इस सूत्र के ऊपर निर्युक्ति भी देखनी चाहिये—

पंचणह गहणेणं सेसा वि उ सडया महासलिला।

तथ पुरा विहरिमु य, ए य तातो कगइ सुक्खंति ॥ ५६२० ॥^{३७}

फिर आगे इसी विषय की विस्तृत चर्चा आती है। नावसन्तरण के भिन्न भिन्न दोर दिखलाते हुए बृहत्कल्पसूत्र के (निर्युक्तिकार या) भाष्यकार कहते हैं—

वीरवरस्स भगवतो, नावाट्टस्य कासि उवसगा।

मिच्छहिदि परिटो, कंवल-सग्गलेहि तारिओ भगव ॥ ५६२८ ॥^{३८}

भगवान् महावीर भी नाव में चढ़े थे इस की प्रतीति आवश्यक-निर्युक्ति गाथा ४६६-७१^{३९} से भी होती है।

उपर्युक्त भाष्यगाथाओं में प्रत्यनीकादि दोषों की चर्चा और इनसे बचने के लिए जहाँ तक हो सके, स्थल-गस्ता (खुस्की-रास्ता) ग्रहण करने के उपदेश के साथ ही नाव से या चलते ही नदी पार करने की चर्चा है। जहाँ जल की गहराई विलकुल कम हो और जानू से भी नीचे जल हो, मतलब कि जहाँ पाँव को जल से ऊपर ऊठा कर फिर आगे रख कर नदी में चल सके वहाँ कीचड़ में बच सकते हैं और गिरने की या जीवाहिंसा की सम्भावना अतीव कम हो जाती है। किन्तु इस सारी चर्चा में नावागेहण—नाव से नदी पार करने का—सम्पूर्ण प्रतिबन्ध नहीं रखा गया।

कालकाचार्य और जागर-श्रमण समुद्रमार्ग से—जहाजी रास्ते से—नहीं किन्तु खुस्की रास्ते से गये होंगे ऐसा हमारा खयाल है। और बृहत्कल्पभाष्य की चूर्णि और टीका के वृत्तान्तों का खनि यही है। रास्ते में कालक के शिष्यों को लोग पूछते हैं, “ये कौन से आचार्य जा रहे हैं ?” इसका मतलब यही है कि वे खुस्की रास्ते से गये। ईसा के पूर्व की शताब्दियों में खुस्की रास्ता ज्यादा इस्तेमाल होता था। जहाजी व्यापार क्रमशः बढ़ा होगा। खुस्की रास्ते से जो चीन (दक्षिण चीन) तक ले जाते थे। खुस्की रास्ते के विषय में डा० मजुमदार लिखते हैं—

“From early times there was a regular trade-route by land between Eastern India and China through Upper Burma and Yunnan We know from Chinese Chronicles that in the second century B C merchants with their ware travelled from China across the whole of North India and Afghanistan to Bactria Through this route came early Chinese priests for whom, according to I-tsing, an Indian king built a temple in the third or fourth century A D From different points along this route one could pass to Lower Burma and other parts of Indo China, and a Chinese writer

३७ बृहत्कल्पसूत्र, उद्देश ४, सू० ३२, विभाग ५, पृ० १४८७, गाथा ५६२०

३८ वही, पृ० १४८६, गाथा, ५६२८

३९. आवश्यक-सूत्र, हारिभट्टीय वृत्ति, पत्र १६०-१

Kia Tan refers to a land route between Annam and India (Journal Asiatique II XIII 1919 p 461) ⁴⁰

आफ़ा के लिए तो सागर-गमन और नागरोहण निषिद्ध मान्य नहीं होता है।⁴¹ वसुदेवहिरिट अतगत चारुत्तकधानक का भी यही ध्वनि है, 'यापार के लिए जैन आफ़ा द्वीपांतरों में जहाज़ों से जाते थे। जानाधमस्थायुर म भी रत्नगीर पहुँचे हुए वणिजों का प्रसंग है। अगर किसी प्रदेश में जैन गृहस्था की वसति न हो ता वहाँ जन साधु साध्विया का विहार अतीव कठिन होता है क्या कि आहार के बारे में नियमा का पालन करना मुश्किल हो जाता है। सागरश्रमग सपरिवार सुगणभूमि में थे ऐसे निदर्श का मतलब यह भी है कि वहाँ जैन गृह्य (साहसिक सोदागर) ठीक ठीक सरया में मौजूद थे। इस तरह इस समय में (इ० स० पूव १५१-६०) भारतीय 'यापरिया' का सुगणभूमि में जाना गुरु हा चूरा था। 'यापार' के लिए हरेक सम्प्रदाय के वणिज जाते थे—जैन, बौद्ध या हिन्दू कोई भी हो। जैनाचार्य व वहाँ सपारदार निहार के इस विश्ववनीय यथान का निरूपण यह है कि इन्हा व पूर्व की पहली दूसरी शताब्दिया में भारतीय सोदागर और भारतीय संस्कृति के सुगमभूमिगमन का हम एक और प्रमाण मिलता है।

धम के प्रचार के लिए सिद्धि—विश्रामिद्धि या मनसिद्धि—इत्यादि के प्रयोग करने का जैनाचार्यों के लिए निषिद्ध नहीं था। ऐसी प्रमाणना के कई दृष्टान्त मिलते हैं और ऐसे आचार्यों को प्रमाणक आचार्य कहते हैं। आर्य वज्र, आर्य उपगु, आर्य पान्तिन जैसे प्राचीन आचार्यों के ऐसे कार्य सङ्ग को मान्य रह थे। सा बी नो नचाने के लिए आर्य कालक ने नो किया वर भी धमविषड नहीं गिना गया। गुरुल म और भारत में भी कालफाचार्य ने अपने विद्या, मन और निमित्तपान का परिचय दिया। ऐसे नड़े नड़े आचार्यों को प्रमाणक आचार्य कहते हैं। ऐसे गुरुभूत आचार्यों के आचरण में⁴² शङ्का का रात तो दूर रही, वे आम हमारे आचार्या और मुनिग्रा के मागन्धक भी गिने जाते हैं। आर्य वज्र, आर्य पादलित, आर्य कालक आदि स्थविर प्रमाणक आचार्य माने गये और प्रमाणक-चरित्र म इनके चरित्र भी दिये गये। प्रमाणशाली, गुरुभूत, इह जैन आचार्य धर्माचरणवियक मामले में प्रमाणभूत गिने जाते हैं और जहाँ शाला का पूरा पुलावा अनुपलब्ध हो या शास्त्रगचन समय में न आये वहाँ ऐसे पट्टधरा, युगप्रधाना, स्थगि के मागन्धान और कार्य प्रमाणभूत होते हैं।

शुतधर अनुयोगार स्थविर आर्य कालक सा बी नो वचाने के लिए पारसकूल शकनूल गये और वहाँ से शफा को ले आये और गम्भ का उच्छेद करवाया। आज तब आर्य कालक का यह कथानक जैन समान में (निशेषत श्वेताम्बर जैन सङ्ग में) अतीव प्रचलित है। कालक कथा की कई सचित्र प्राचीन हस्तपत्र मिलनी हैं। सचित्र प्रतिग म कलमद्वय के साथ कालकथा की प्रतियाँ मिलनी रहती हैं, यह वयून्पापनतिथि के साथ कालक का सम्बन्ध होने का कारण होगा। किन्तु शफा को लाने वाले कालक को इतना समान मिलता है यही सचक है।

४० टॉ० आर० सी मजुमदार, एशियाटिक इंडियन कॉलनाइजेशन इन साउथ ईस्ट एशिया (कनै १९५५) पृ० ४

४१ श्री वीरवन् गांधी 'व अमरिका संवधमपरिषद्' में जा कर आये तब वन सङ्ग ने उनका प्रायश्चित्त करने का वहा। उस समय सुप्रसिद्ध जैनाचार्य श्री विज्जानन्धरिजी (श्री आत्मारामजी महाराज) ने यही अभिप्राय दिया कि उनका समुद्रपार जाना निषिद्ध नहीं था। श्री आत्मारामजी महाराज का यह पत्र सुगताती माताहिक् 'चैन' (भावनगर) के ता० १८-११-१९४३ के अङ्क में प्रकाशित हुआ है।

४२ जैसे कि आर्य वज्र चैत्यपूजा के छिप गुण ले आये थे।

आर्य कालक के जीवनकाल में उनके शकों को लाने के कार्य के विरुद्ध (और दूसरे काये के विरुद्ध) कुछ आन्दोलन हुआ होगा। मन्त्र-विद्या और निमित्त के प्रयोग आम तौर पर जैन साधुओं के लिए उचित नहीं माने गये हैं। विद्यापिण्ड को तो निषिद्ध ही माना गया है। और फिर परदेश में शकों को इस देश में लाने का कार्य बहुत से लोगों को (जैनधर्मावलम्बी को भी) पसन्द न भी हो।

गर्दभराजोच्छेदक कालकाचार्य के जीवन में साहम (adventure) का—पराक्रम का—तत्त्व स्पष्ट दिखाई देता है। वे कोई असाधारण व्यक्ति थे। उन्होंने जब देखा कि सृज नष्ट होते जा रहे हैं तब उन्होंने अनु-योग-ग्रन्थों की रचना की। वृहत्कल्पचूर्णि और टीका के अनुसार उनके अनुयोग को उनका शिष्यमनुदाय सुनता नहीं था। क्यों? अनुयोग के यहाँ दो अर्थ हैं—उपदेश-प्रवचन और आर्य कालक के ग्वे हुए अनुयोग ग्रन्थ जिनका व्याख्यान आप करते होंगे। हम सुनते हैं कि आर्य कालक के शिष्य ग्रन्थों में स्थिर नहीं रहते थे। क्यों? क्या इन सब निर्देशों से यही सचिन नहीं होता कि कालक के क्रान्तिकारी असाधारण खयाल और कार्य, पुराने गस्ते को छोड़ कर नये गस्ते पर चलने के साहम इत्यादि से मनुचित मनोवृत्ति वाले और प्रगतिविरोधी तत्त्व नाराज थे? हरेक मजहब की त्वागिरि में हम देखते हैं कि बड़े बड़े महात्माओं को ऐसे विरोध अपने जीवन में सहन करने पड़े यद्यपि आगे चलकर वे सुगप्रधान माने गये। काइस्ट महात्मा गांधी, तुकाराम, मीरा, कबीर आदि अनेक दृष्टान्त हमारे सामने मौजूद हैं। कालकाचार्य को भी ऐसी विपत्तियों का सामना करना पड़ा होगा।

जैन त्वागिरि में भी हम देखते हैं कि आर्य सुदृष्टि के आचरण से आर्य महानिरी नाराज हुए थे। आर्य वज्र जत्र पूजा के लिए पुप ले आये तब उनका वह कार्य आम तौर से साधुओं के लिए उचित न था। उनका भी विरोध हुआ होगा। शकों को लानेवाले, आजीविनों में निमित्त पढ़नेवाले, निमित्तग्रन्थ और विद्याप्रयोग करनेवाले, पर्यषगापर्व की पञ्चमी तिथि को बदल कर चतुर्थी को यह पर्व मनानेवाले, नये अनुयोग-ग्रन्थ रचनेवाले आर्य कालक के सामने जरूर विरोधी तत्त्व खड़े हुए होंगे।^{४३} मगर आर्य कालक डरनेवाले थे ही नहीं। उनकी प्रकृति कोई असाधारण किसम की थी। जब उन्होंने देखा कि अपने ही शिष्य अपना ही अनुयोग सुनते नहीं थे तब उनको निर्वेद अवश्य हुआ मगर वे बैठे रहनेवाले या दबनेवाले नहीं थे। उन्होंने नये कार्यप्रदेश की ओर दृष्टि डाली। वे सुवर्णभूमि जा पहुँचे जहाँ भारतीय व्यापारी गये हुए थे ही, जहाँ उनका प्रशिष्य भी भेजा हुआ था ही और जहाँ भारत के अन्य धर्मावलम्बी सोदागर और साधु भी पहुँच चुके होंगे।

शङ्का यह उपस्थित होगी कि अगर कालक के सुवर्णभूमिगमनवाली परम्परा सच्ची है तो फिर हम सुवर्णभूमि में क्यों जैनधर्म के अवशेष मिलते नहीं? लेकिन इसका मतलब यह तो नहीं हो सकता कि भविष्य में मिलना असम्भव है। हम यह तो जानते ही हैं कि ईसा की पहली दूसरी शताब्दी से लेकर भारतीय सभ्यता के अवशेष इन प्रदेशों में मिले हैं और भारतीय सभ्यता का ठीक ठीक प्रचार इस समय में इन प्रदेशों में हो चुका था। इस समय में वहाँ जानेवाले व्यापारियों में जैन भी अवश्य होंगे यह तो सर्व-

४३ हमारे खयाल से कालक के शकों को लानेवाली घटना से ही ज्यादा विरोध हुआ होगा, परदेशी शासन को पसन्द करे ऐसी प्रजा गिरी हुई न थी। और न कोई भी प्रजा परदेशी-शासकों को लानेवाले को सम्मान देती है। साध्वी को बचाने के लिये जो करना पड़ा वह प्रभावना का कार्य था पर इस कार्य में राजकीय स्वार्थ न था इस लिए विरोध सार्वत्रिक न होगा। विरोध होने पर भी श्रुतधर स्थविर आर्य कालक को समझनेवाले, उनका सम्मान करनेवाले भी होंगे ही। कालक देशद्रोही नहीं गिने जा सकते।

सम्मत होगा। सातवीं सदी में इम्बिदसुरि ने अपनी समराज्यता में भी आपसियों के परदेशगमन के विषये हुए स्थान भी यह सूचित करते हैं कि उन लोग भी जाते थे। और इनके भी कोई यत्रोप, जैन प्रतिमा इत्यादि मिलना असम्भव नहीं। किन्तु हमें यह समझा चाहिये कि आपसालर और सागरधमा जैसे साहित्य स्थितियों की परम्परा भी न रही जो सुनखभूमि का ज्ञान। और जो मगध और उगाता में ऐन सङ्घ की आपसियों द्वारा तब जनसाधु स्थापित करने में, पश्चिम और उत्तर भारत का अग्रे बढ़ना रहे। सुनखभूमि में सुनी रास्ता था पर मगध और उगाता की प्रतिकूल पारस्थिति के कारण जमा जातारल जैन साधुओं की परम्परा टूट गई।

२

कालराचाय का समय

अब हम यह सोचता चाहिये कि कालराचाय का सुनखभूमि में गये। कालराचाय के बारे में विज्ञान ने बहुत चर्चा की है। उन सम्प्रदाय में अनेक कालराचाय-कथानक मिलते हैं। डा० डब्ल्यू० नॉमन ब्राउन ने अपने "एनार ऑफ कालक" नामक ग्रन्थ में एक कथानक, और कश्मीर-अन्तर्गत कालक कथानक और चूर्णिका में से भी नितनर उल्लेख उद्धृत किया है। डा० ब्राउन ने इस विषय में बहुत कुछ चर्चा की है। मुनि श्री कल्याणविजयजी ने प्रमाण चरित्र में गुप्तकालीन भारत की प्रस्तावना में कालकाचाय के विषय में चर्चा की है। और फिर द्विवर्णाश्रमिनन्त ग्रन्थ में नितन कालराचाय हुए और एक इस विषय में मुनि श्री कल्याणविजयजी ने विस्तार से लिखा है। श्री साराभाई ने नान प्रकाशित कालराचाय-कथा में इन सप्त कथानका चर्चा की (पञ्चरत्नमाग्य और पञ्चरत्नचूर्ण का छाड़ कर) पाँच दिये हैं किन्तु चूर्णिका न कुछ सम्म सक्ति है। इस पर न यत्रा, गम्भ और अगलिया वाला, गिरा माला में उगाता सन्ध न मान कर सक्षर किया है। इस प्रकाशन का सम्पादन करने वाले ए० अगलाल शाहन मुनि श्री कल्याणविजय जी के प्रतिपादना का साराण किया है। आशा है कि इन प्रकाशना का सामने रूप कर विशदगुण आगे की चर्चा को पढेगा।

कालराचाय के विषय में उपलब्ध सप्त निर्देशा (सद्वर्णों) का १ विभाग में उनका आचरण होगा। एक तो है विष्णु, भाष्य, चूर्णिका और कश्मीर का विभाग २ दूसरे विभाग में प्राचीन ३ और प्राचीनतर परम्परा का उगाता है। दूसरा उगाता विश्वनीय माना चाहिये। दूसरे है नान के प्रकाश में दिया हुआ कालराचाय कथा प्राचीन विभाग, जिसमें न ३ वाल कालाला से लिये हुए सम्म का पहल विभाग में शामिल करना होगा और इस में अनिचित सप्त कथानका को दूसरे विभाग में।

कश्मीर का दूसरे विभाग में प्राचीन निर्देशा चाहिये। भाषा का दृष्टि में यह चूर्णिका न उगाता मिलती है। और इसमें निम्नप्रमाण जमाधर्म के बारे में ग्रन्थकार ने "सम्पद देवताय अथा" ऐसा निर्देश दिया है। अतः कश्मीर-अन्तर्गत और निम्नप्रमाण जमाधर्म के बीच में कोई शताब्दी का अन्तर माना जा सकता नहीं। *

पहले विभाग से सम्बंध रखनेवाली है कल्याण स्थावरगती, और नगरीय की पञ्चाला। दूसरी पञ्चालिका से ये गतों उगाता प्राचीन हैं। दुपनामा भीष्म-सुसलाय और हनरात्राय की स्थावरगती

* विस्तार चर्चा के लिए देखिये, जैन सम्पदकार (सम्पादन) वा १० अ० ४ (गुप्तकाली, १६६१), ५० ८६-८९।

भी इस विभाग से ज्यादा सम्बन्ध रखनेवाले हैं। मेस्तुङ्ग की विचारश्रेणि इत्यादि दूसरे विभाग में हैं क्यों कि उन ग्रन्थकारों के लिए परम्परा ज्यादा विच्छिन्न रूप में थी।

हम देखते हैं कि ज्यों ज्यों प्राचीन आचार्यों के साथ उत्तरकालीन ग्रन्थकारों का अधिक व्यवधान होता जाता है त्यों त्यों प्राचीन परम्परा की बातों का अधिक लोप होता जाता है। और पट्टावली जितनी अर्वाचीन उतनी ही अधिक अविश्वसनीय होती है। रत्नसञ्चयप्रकरण (विजय की १५-१६ शताब्दी) में चार कालकाचार्यों का समय निर्दिष्ट है। जब उनसे प्राचीन ग्रन्थकार तीन कालकाचार्यों का समय देते हैं। मेस्तुङ्ग के सामने भी विच्छिन्न परम्परा थी और बहुत विरोधाभासवाली बातें भी इनकी लिखी हुई विचारश्रेणि में देखने मिलती हैं। मुनि कल्याणविजयजी ने अपने “वीर निर्वाण सवत् और जैन काल-गणना” के पृ. ५५-५७, पादनोष्ठ ४७ में यह स्पष्ट रूप से बताया है।

ऐसी परिस्थिति में हमें प्रथम विभाग के ग्रन्थों और ग्रन्थकारों के आधार से ही ह्यानविन करके अनुमान करना ठीक होगा।

आर्य कालक के जीवन की घटनायें मुख्यतः सात हैं। दूसरे दूसरे सटभों में और कथानकों में ये सात घटनायें मिलती हैं, जैसा कि मुनि कल्याणविजय ने भी बताया है। वे घटनायें निम्नलिखित हैं—

(१) दत्त राजा के सामने यज्ञफल और दत्त मृत्यु-विषयक भविष्य कथन (निमित्त कथन)।

(२) इन्द्र के सामने निगोद-व्याख्यान शक्र सस्तुत निगोद-व्याख्याता आर्य कालक।

(३) आजीविकों से निमित्त पटन और तदनन्तर सातवाहन राजा के तीन प्रश्नों का निमित्त-ज्ञान से उत्तर देना।

(४) अनुयोगग्रन्थ-निर्माण।

(५) गर्दभ-राजा का उच्छेदन।

(६) प्रतिष्ठानपुर जा कर वहाँ सातवाहन की विजति से पर्यूपणा पर्वतिथि जो पञ्चमी थी उसके व्रजाय चतुर्थी करना।

(७) अविनीतशिष्य-परिहार और सुवर्णभूमि-गमन।

(१) तुरुविणी (या तुरुमिणी) नगरी के राजा जितशत्रु को प्रपञ्च से हटाकर कालक के भागिनेय दत्त ने राज्य लिया और बहुत यज्ञ किये। गर्व से दत्त ने कालकाचार्य को इन यज्ञों का फल पूछा। जब कालक ने कहा कि सात दिन में दत्त वूरी तरह मरेगा तब कालकाचार्य को कैद किया गया मगर ठीक वैसे ही वूरे हाल दत्त मारा गया जैसा कि कालक का कथन था। सत्य-कथन, सम्यक्-कथन के दृष्टान्त में यह कथा दी गई है।

(२) इस घटना में चमत्कार का तत्त्व ज्यादा होने से इसका ऐतिहासिक अंश पकड़ना मुश्किल है। कथा ऐसी है कि एक समय इन्द्र ने पूर्वविदेहक्षेत्र में विहरमान तीर्थङ्कर सीमन्धरस्वामी से निगोद जीवों के विषय में सूक्ष्म निरूपण सुना। फिर इन्द्र ने पूछा तब उत्तर मिला कि उस समय भारत में ऐसा सूक्ष्म निरूपण करनेवाले सिर्फ कालकाचार्य थे। कुतूहल से इन्द्र ब्राह्मण के रूप में आर्य कालक के पास गया और पृच्छा करके निगोद-व्याख्यान इनसे सुना। बाद में इन्द्र ने अपना शेष आयुष्य कितना रहा है ऐसी जब पृच्छा की तब आचार्य ने अपने ज्ञान से देखा कि दो सागरोपम आयुष्य अभी उस ब्राह्मण के लिए शेष था जो इन्द्र का ही हो सकता है। अतः आचार्य ने कहा—“आप तो इन्द्र हैं।” प्रसन्न हो कर इन्द्र चला गया। कथा के चमत्कारिक तत्त्व को छोड़ दे तो इस में से दो बातें फलित होती हैं वह याद रखना चाहिये—एक है कालकाचार्य का निगोद-जीवों के बारे में सर्वश्रेष्ठ ज्ञान और दूसरा है उनका ज्योतिषज्ञान-निमित्तज्ञान।

(३ और ४) प्रवृत्ता का वृत्तान्त हम पञ्चमल्पमाप्य और चुरि के आधार से देत चूने हैं। उन दोनों घटनाओं में आय कालक के निमित्तज्ञान का स्पष्ट निर्देश है और उनके अत्रायाग निमाण का उल्लेख भी है। इनके लोकानुयोग में भी निमित्तज्ञान था।

घटना (२) में आय कालक के निमित्तज्ञान का महत्व म्चिन है ही। अतः (३) और (४) घटनाओं को भी (२) के साथ ही जोड़ना होगा। यत्फलकयनवाली घटना (१) में भी निमित्तज्ञान का मन्त्र बताया गया है। अतः घटना (१) से (४) एक ही कालक के जीवन की होनी चाहिये।

निगोद-दाय्याता आय कालक के विषय में मुनिश्री कल्याणविन्ध्यी लिखते हैं — “इनका निराण से ३५५ में वष के अंत में युगप्रधानपद्म मिला और ४१ वष तक ये इस पद्म पर रहे, जमा कि स्थितिराजली का गाथा में कहा है। ५५ परलु निचार-विषय के परिशिष्ट में एक गाथा है जो इनका वी० नि० ३२० में हाना प्रतिपादित करती है। पात्रों के विलोकनाथ कह गाथा नीचे उद्धृत की जाती है—

सिरिवीरजिखिन्धो, वरिससया तिनिवीस (३२०) श्रियात्रो।

कालयमरी जाओ, सनो पडिनेहियो जेष ॥ १ ॥

मात्रम होता है कि इस गाथा का आशय कालक्युरि के पीछा समय को निरूपण करने का होगा।” आग मुनिजी लिखते हैं— “गनसञ्चय में ४ सप्तहीत गाथाएँ हैं, जिन में वीर निराण से ३५५, ४५४, ७२०, और ६६३ में कालकाचायनामक आचार्यों के होने का निर्देश है। उन में पहले आर दूसरे समय में होनेवाले कालकाचाय नामक निगोद-दाय्याता और गन्भिहोच्छेत्क काराकाचाय हैं। ५५ इसमें तो कोई संदेह नहीं है पर ७२० वषवाले कालकाचाय के अस्तित्व के बारे में अभी तक कोई प्रमाण नहीं मिला। दूसरे इस गाथांत कालकाचाय को शन सस्तुत लिखा है जो ठीक नहीं क्योंकि शनसस्तुत और निगोद-दाय्याता एक ही वे जो पञ्चमलपनाता आग-दय्यामाचाय के नाम से प्रसिद्ध थे और उनका समय वीरात् ३३५ से ३७६ तक निश्चित है। इससे इस गाथांत समय के कालकाचाय के विषय में सम्पूर्ण संदेह है।” ५५

मुनिजी उत्तराध्ययन नियुक्ति की निम्नलिखित गाथा (न १२०) को उद्धृत करते हैं—

“उज्जेणि कालरमणा, सागरमणा सुवर्णभूमीए।

होने आउयसेस पुच्छद साविनरण व ॥”

उत्तराध्ययन घन, निमाग १, (दे ला पु० न ३३, गमर १६१६), पृ० १७५-१७७

इस नियुक्ति-गाथा से स्पष्ट है कि निर्जुक्तिनार के मत से सुवर्णभूमि जानेवाले, सागर के दादागुरु गायकालक और निगोद-दाय्याता शन सस्तुत आशयवाले एक ही व्यक्ति हैं। निम्न मुनिजी को यह मालूम नहीं है, वे इस नियुक्तिगाथा पर लिखते हैं— “इस गाथा में सागर के

५५ मुनि कल्याणविन्ध्य “वीर निराण सनत् और वैन कालागणा (जालोर वि० सं० १६८) पृ० ६४, पात्रोप ४५

५६ गाथा के विषय में, वही, पृ० ६१ वहाँ आर्यमुनि के नाम सुवर्णभूमि वष ४४ और उनका नाम निगोद-दाय्याता कालकाचाय वष ४१, उनके नाम सखिल (सखिल या सखिय) ५८ वष तक युगप्रधान रहे ऐसा कहा गया है। सखिल के नाम रेवनीमित्र युगप्रधान रहे।

५७ रत्नसचयमन्त्रण की गाथाएँ आगे गी गई हैं।

५८ वीर निराणमन्त्र और वैन कालगणा पृ० ६४-६५।

दादागुरु कालकाचार्य के साथ इन्द्र का प्रथम आदि होना लिखा है, गर्दभिल्लोच्छेदक, चतुर्थी पर्यूपणामक और अग्निनील-शिष्य परिहारक एक ही कालकाचार्य थे, जो ४५३ में विद्यमान थे और व्यामाचार्य की अपेक्षा दूसरे थे। प्रस्तुत स्थविरावली की गाथा में प्रथम कालकाचार्य को निगोदवाख्याता लिखा है जो कि इस विषय का एक स्पष्ट मतभेद है।' °°

वास्तव में मुनिजी के लिए उत्तमव्ययन नियुक्ति के २५ विधान को छोड़कर अन्य कृत्यना करने का उचित नहीं है क्योंकि नियुक्ति का प्रमाण मेरुतुङ्ग की और दूसरी मय्यकाली पद्यावली से प्राचीन और ज्यादा विश्वसनीय है। फिर भी यहाँ एक बात को देखना जरूरी होगा कि मुनिजी के खयाल से भी गर्दभिल्लोच्छेदक, अग्निनीलशिष्य-परिहारक (सुवर्णभूमि को जानेवाले) और चतुर्थी पर्यूपण-कारक कालकाचार्य एक ही व्यक्ति थे।

(५) अब नं. ५ आदि घटनाये देखें। शककुलो को भारत में ला कर गर्दभराज का उच्छेद करने की कथा इतिहासविदों को सुप्रतीत है। वहाँ भी निमित्त और विद्याज्ञान का उपयोग होता है। हम देख चुके हैं कि बृहत्कल्पभाष्य और चूर्णि में इस घटना का और नं. ७ की घटना का उल्लेख है मगर दोनों में से एक भी ग्रन्थकार इन दोनों घटनावाले कालक के भिन्न भिन्न होने का कोई सूचन नहीं देते। और जब उत्तराव्ययन नियुक्ति न. ७ और न. २ वाले कालकाचार्य को एक ही व्यक्ति मानती है तब न. ५, न. ७ और न. २ वाले कालक एक ही हैं।

(६) नं. ६ वाली घटना में कहा गया है कि बलमित्र-भानुमित्र नामक अपने भागिनेय राजाओं से नागराज हो कर आर्य कालक प्रतिष्ठानपुर जाने को निम्नले। बलमित्र के पुरोहित ने जैन मुनियों को अकल्प्य आहार दिलवाना शुरु किया जिससे साधुओं को भूखे रहना पड़ा। अतः कालकाचार्य ने प्रतिष्ठानपुर जाने के लिए विहार किया। वहाँ के राजा सालाहण (सातवाहन—जो जैन धर्म की ओर, विशेषतः आर्यकालक की ओर, अभिरुचि रखता होगा) को आचार्य ने कहा कि भाद्रपद शुक्ल पञ्चमी को पर्यूपण पर्व करो। राजा ने कहा कि उस नगर में वह तिथि ग्राम प्रजा में इन्द्र महोत्सव का पर्व मनाई जाती है इस लिए आचार्य की आज्ञानुसार पर्यूपणपर्व उस दिन मनाना सुझिल होगा। राजा ने दूसरे दिन पर्व मनाने की अनुज्ञा मोंगी। आर्य कालक ने कहा कि तिथि का अतिक्रम नहीं हो सकता अतः पूर्व दिन को—चतुर्थी को—पर्यूपण पर्व मनाओ और उस दिन विधिपूर्वक श्रमणों को आहार भी दो। इस तरह प्रसङ्गवश कालकाचार्य ने चतुर्थी मनाई। और उस दिन से वह तिथि श्रमणपूजा-पर्व रूप से महाराष्ट्र में प्रचलित हुई।

जैसे पहले रहा गया है, सिर्फ प्रभावक आचार्य ही ऐसे निर्णय दे सकते हैं, जो युगप्रधान आचार्य हो, बड़े श्रुतधर हों। और यहाँ भी तिथिनिर्णय का प्रसङ्ग होने से यह ज्योतिषशास्त्र—सुहूर्त और निमित्त—को जाननेवाले आर्यकालक के जीवन की घटना ही हो सकती है। फिर यह सुप्रतीत है कि न. ५ की गर्दभराजोच्छेद-वाली घटना में बलमित्र-भानुमित्र का निर्देश होने से न. ५ और नं. ६ के आर्य कालक एक ही व्यक्ति हैं और इस तरह जैसे कि हम पीछे देख चुके हैं न. ५, न. ६, न. ७ और न. २ वाली घटनाओं के कालक, एक ही हैं। नं. ३ और ४ वाली घटनाओं के आर्य कालक अनुयोगकार हैं उनका और सुवर्ण भूमि जानेवाले (न. ७) कालक का एक होना तो पहिले ही देख चुके हैं। नं. १ वाली घटना विस्तार से आगे देखेंगे। अनुयोगकार कालक निमित्तजानी हैं और न. १ में यज्ञफल वतलाने वाले कालक भी समर्थ निमित्तजानी हैं। अतः वास्तव में घटना नं. १ से ७ के नायक एक ही आर्य कालक होंगे। यही युक्ति-सङ्गत लगता है।

इसी ढंग से ग्रहपेष करने का और इस ग्रन्थ का निराकरण करने का प्रयत्न मुनि कल्याणविन्ध्यजी ने भी किया। मुनि जी ने खाल से दो कालकाचार्य हुए। मगर जिस तक से वे दूसरे कालक के साथ भिन्न धर्माग्र्या को जाड़ते हैं इसी तत्पद्धति से वास्तव में एक ही कालक न साथ सत्र धर्माग्र्यों का सम्प्रघ सिद्ध होता है, उस कालक का समय कुछ भी हो।

एक से ज़ादा कालकाचार्य की समस्या की उपस्थिति का न ग्रन्थकारों के कारण और कालाग्र्याओं में होनेवाली गड़बड़ के कारण, खड़ी हुई है। मुनिजी ने तक जो और नियम को समिस्तर देरने के पहले हम यहाँ यह बतलाना चाहते हैं कि हमारा उस अनुमान मुनिजी की तत्पद्धति से ही किया गया है। आप लिखते हैं—“गद्गमिल्लोच्छेदवाली धर्माग्र्या म ग्रं लिखा है कि ये कालक ज्योतिष ग्रार निमित्तशास्त्र के प्रकर विद्वान् थे। उधर पाँचवीं धर्माग्र्या के निमित्तशास्त्रायन का ही प्रतिपादन करती है। इससे यह बात निर्विवाद है कि इन दोनों धर्माग्र्यों का सम्प्रघ एक ही कालकाचार्य से है।”^१ जब इसी तक से सत्र धर्माग्र्यों एक ही कालक के जीवन की घटित होती हैं, तब कुछ धर्माग्र्यों पहिले कालकपरक और अग्र सत्र दूसरे कालकपरक मानना ऐसा मुनि जी का अनुमान युक्तिसङ्गत नहीं है।

सत्र धर्माग्र्यों एक ही कालक के जीवन की हैं ऐसे नियम का दूसरी दृष्टि से भी पुष्टि मिलती है। हमने पहले बताया है उस तरह पहिले विभाग के सत्रों (नियुक्ति, चूणि भाष्य, कदागती इत्यादि) को देखें तो कोई भी ग्रन्थकार दो कालक की हस्ती दिखलाते ही नहीं। उन सत्र सद्यों की छानबीन करनी चाहिये। हरेक ग्रन्थकार भिन्न भिन्न विषय का चर्चा में, कालक के जीवन की एक या दो या तीन धर्माग्र्यों देते हैं और हरेक ग्रन्थकार के मत से ये धर्माग्र्यों एक ही कालक की हैं क्योंकि उन्होंने विरोधात्मक सूचन दिया ही नहीं और न इनको ऐसी शङ्का उत्पन्न हो सकती थी। अत्र देख कि प्राचीन ग्रन्थ में कौनसी धर्माग्र्या है—

१ दशाचूणि—इसमें धर्माग्र्या न ६—चतुर्थीकरण—मिलती है।

२ बृहत्कल्पभाष्य और चूणि—धर्माग्र्या न० ७ और धर्माग्र्या न० ५—गद्गमिल्लोच्छेद। इस के अलावा यरराज, गर्भ-युग्मन और अटालिया वाला कथानक (गर्भ का गर्भरागोच्छेद से सम्प्रघ है मगर उस वृत्तान्त में कालक का प्रसङ्ग नहीं है)। यह यरराज और गर्भ वाला वृत्तान्त हमने यहाँ परिशिष्ट में दिया है, गद्गमिल्लों के विषय में आगे के संशोधन में पण्डितों की सुनिधा के लिये है।

३ पञ्चस्वरभाष्य और चूणि—धर्माग्र्या न० ३—निमित्तपटन, और धर्माग्र्या न० ४—अनुयोग प्रभादि निमाण

४ उत्तराध्ययन नियुक्ति और चूणि—धर्माग्र्या न० ७—अविनीत शिष्य परिहार, सुवर्णभूमि गमन, और धर्माग्र्या न० २—निगोद वाक्यान्त

५ निशीथचूणि—धर्माग्र्या न० ५—गद्गमिल्लोच्छेद और धर्माग्र्या न० ६—चतुर्थीकरण

६ यत्रहारचूणि—आप कालक उज्जैन में शका को लाये ऐसा उल्लेख है अतः वह धर्माग्र्या न० ५ से सम्प्रघ रखती है।

७ आचक्ष्यकचूणि—धर्माग्र्या न० १—दत्त ने सामने यक्षफलकयन

५०. ऐलिय, मुनि कल्याणविन्ध्य, वाय कालक, दिव्यी अभिनन्दन ग्रन्थ, (नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, स० १९६०) पृ० ११५

८. कहावली—घटना नं० ५—गर्हभोच्छेद; घटना नं० ६—चतुर्थीकरण; घटना नं० ७—अविनीत शिष्यपरिहार, सुवर्णभूमिगमन; घटना नं० १—कालक और उत्तराज।

अब जब पञ्चकल्पभाष्य के अनुसार नं० ३ और ४ वाले कालक एक हैं, उत्तराध्ययन निर्युक्ति के अनुसार नं० ७ और नं० २ वाले एक हैं, और जब नं० ७ वाली घटना का नं० ३ और नं० ४ के अनुयोग-ग्रन्थों से सम्बन्ध है तब नं० ३, ४, ७, और २—ये सब घटनाएँ एककालकफल्क होती हैं। निशीथचूर्ण अनुसार नं० ५ और नं० ६ वाले आर्य कालक एक हैं। और बृहत्कल्पभाष्य के अनुसार नं० ५ और नं० ७ वाले एक हैं, अतः नं० ५, ६ और नं० ७ वाले कालक तो एक हैं ही। उत्तराध्ययननिर्युक्ति और चूर्ण के मत से नं० ७ और नं० २ वाले एक हैं। अतः नं० ५, ६, ७, २ वाले एक ही कालक हैं। फिर नं० ३ और ४ वाले नं० ७ वाले कालक हैं वह तो स्पष्ट है। “मुनिश्री कल्याणविजयजी को यह मजूर है। और कहावली के अनुसार, नं० ५, नं० ६, नं० ७ और नं० १ वाले कालक एक हैं। अतः इस विभाग के ग्रन्थों के समीक्षण से इन ग्रन्थकागे के खयाल में घटना नं० १ से घटना नं० ७ वाली सब घटना वाले कालकाचार्य एक ही होंगे।

वह कालक कब हुए? मुनिश्री कल्याणविजयजी के मत से दो कालकाचार्य हुए—पहले निर्वाण सवत् ३०० से ३७६ तक में, इन का जन्म नि० स० २८० में, दीक्षा नि० स० ३०० में, युगप्रधानपद नि० स० ३३५ में और स्वर्णवास नि० स० ३७६ में। उनके जीवन की दो घटनाएँ: घटना नं० १—यजफलकथन, और घटना नं० २—निगोदव्याख्यान।^{५२}

मुनिजी के मत से, दूसरे कालक के जीवन में घटना ३ से ७ हुई। और वे घटनाएँ इस क्रमसे हुईं:—घटना ३ (निमित्त-पठन), वीर निर्वाण सवत् ४५३ से पहले, घटना ४ (अनुयोग-निर्माण), नि० स० ४५३ से पहले; घटना ५ (गर्हभिल्लोच्छेद), नि० स० ४५३ में, घटना ६ (चतुर्थी पर्यूपणा), नि० स० ४५१ से ४६५ के बीच में, घटना १ (अविनीत-शिष्य-परिहार), नि० स० ४५१ के बाद और ४६५ के पहले^{५३}।

आप लिखते हैं—“जहाँ तक हम जान सके हैं, उपर्युक्त सात घटनाओं के साथ दो ही व्यक्तियों का सम्बन्ध है—प्रज्ञापनाकर्ता श्यामार्य और सरस्वती-भ्राता आर्य कालक। निगोद-पृच्छा सम्बन्धक घटना, जो कालक-कथाओं में चौथी घटना कही गई है, हमारी समझ में आर्य रक्षित के चरित्र का अनुकरण है। परन्तु इस विषय में निश्चित मत देना दुस्साहस होगा क्यों कि ‘उत्तराध्ययन-निर्युक्ति’ में एक गाथा हमें उपलब्ध होती है, जिसका आशय यह है—“उज्जयिनी में कालक क्षमाश्रमण थे और सुवर्णभूमि में सागर श्रमण। (कालक सुवर्णभूमि गये, और इन्द्र ने आ कर) शेष आयुष्य के विषय में पूछा। (तब कालक ने कहा) आप इन्द्र हैं। ××× इस वर्णन से यह तो मानना पड़ेगा कि कालक के पास इन्द्रागमन-विषयक बात

५१ अविनीतशिष्य-परिहार (और सुवर्णभूमिगमन) वाली घटना और निमित्त पठन और अनुयोग-निर्माणवाली घटना को छानवीन कर के मुनिश्री लिखते हैं—“इन दोनों घटनाओं का आन्तरिक रहस्य एक ही है और वह यह कि कालक के शिष्य उनके दावू में न थे।” इस खयाल को ले कर मुनिजी ने भी बताया है कि ये घटनाएँ एक ही कालक के जीवन की हैं।—द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ११५

५२ वही, पृ० ११६-११७

५३ वही, पृ० ११६-११७.

भी प्राचीन है।^{५५} उपर्युक्त घटना से यह भी ज्ञात जाता है कि सागर च गंगा युद्ध दूरसे आग्र कालक के साथ इस घटना का सम्बन्ध है। परन्तु हम पहले ही वह सुरु हैं कि युगप्रधान स्थापितदली में “श्यामाय” नामक प्रथम कालक को निगोद आख्याता कहा है। ऐसी दशा में शिखरपूजक नहीं कहा जा सकता कि निगोद आख्याता कालनाचाव पहिले थे या दूरसे।”^{५६}

मुनिनी के उक्त विधान में वास्तव में आगरी वाग्य की पुरुरत ही नहीं, क्यों कि निगोद आख्याता का सम्बन्ध श्यामाय से हो सकता है अथवा आग्र रक्षित से। हमें यह भी याद रखना चाहिये कि इस घटना में द्रष्टा अन्तः शेष आधुन्य पृथक्ता है जो वास्तव में ज्योतिष और निमित्तशास्त्र का नियम है। सुखभूमि जोनाले और अनुयोग निमाता आग्र कालक एक ही थे और व निमित्तज्ञानी य वह तो हम देख चुके हैं और घटना ३ से घटना ७ वाले कालक एक ही है यह तो मुनिजी को भी मजूर है। अत्र अगर् हम सिद्ध कर सकें कि अनुयोग निमाता आग्र कालक व श्यामाय ही हो सकते हैं तब घटना ३ से घटना ७ वाले कालक को भी श्यामाय मानना पड़ेगा। और उत्तराध्यायन नियुक्ति गाथा (जो प्राचीन होने से जगदा विश्वसनीय होनी चाहिये) भी सच्ची सिद्ध होगी।

हम कर चुके हैं कि आग्र रक्षित ने अनुयोग पृथक्त्व किया और अनुयोग के चार भाग किये। आग्र रक्षित का समय है आर्य यज्ञ के बाद का, मतलब कि नि० सं० ५८४ से ५९७ आग्रपाव,^{५७} सं० ५७ से ७० आग्रपाव। आग्र कालक ने लोभानुयोग, गणिकानुयोग, प्रथमानुयोग आदि का निमाख किया जैसा कि पञ्चमस्यभाष्य में कहा गया है। इस ने बाद ही अनुयोग पृथक्च हो सकता है। कालक व अनुयोग के आग्र रक्षित ने अनुयोग प्रवृत्ति से प्रवर्तनी होने का एक और प्रमाण भी मिलता है। “स विपन म मुनि श्री कल्याणनिचयजी ने लिखा है कि— नन्दीसूत्र में मूलप्रथमानुयोग और गणिकानुयोग का उल्लेख मिलता है। यहाँ प्रथमानुयोग क साथ लगा हुआ ‘मूल’ शब्द न दीर्घ रचनाकार म दो प्रथमानुयोगों के अस्तित्व की गूढ़ सूचना देता है। यद्यपि टीकाकार इस ‘मूल’ शब्द का प्रयोग तीर्थधरों ने अप में बताते हैं, तथापि वस्तुस्थिति कुछ और ही मालूम होती है।”^{५८} आग्रस्थक नियुक्ति आदि जैन सिद्धान्त प्रथा में यह बात स्पष्ट लिखी मिलती है कि आग्र रक्षित सूरती ने अनुयोग का चार विभागों में बाँट दिया था^{५९}

५५ वास्तव में हम घटना का आर्य रक्षित से सम्बन्ध तब ज्ञात गया जब कालक व अनुयोग का स्थान आग्र रक्षित के अनुयोग पृथक्त्व ने दिया। अतः उत्तराध्यायन नियुक्ति गाथा में गङ्गा रान की आवश्यकता नहीं।

५६ द्विवेदी ‘प्रतिनिम्न ग्रन्थ, पृ० ११४।

५७ ‘रक्षिते पट्टावली समुच्चय, सिरि इन्द्रमहाल समग्रन भय, पृ० ११-१८

५८ नन्दीसूत्र का यह उल्लेख देना है —

से कि त अनुयोगे? अनुयोगे दुविधे पण्यते।

॥ कहा—मूलप्रथमानुयोगे, गणिकानुयोगे च॥

से कि त मूलप्रथमानुयोगे? मूलप्रथमानुयोगे या अहताण भगवन्नाय पुत्रमवा दवगम्यार आउ चवणा जम्मयाणि अभिषेका रायवरसिद्धिओ पत्राओ पत्रावभावा मूलप्रथमानुयोगे कहिये, स वा मूलप्रथमानुयोगे, से कि त गणिकानुयोगे? २ कुलवरगणिको तित्तरगणिको चक्रवाणिको आओ नसारगणिको कलपेणिको आओ, वापुनवगणिको गणपरगणिको महागणिको तत्रोन्मगणिको म त गणिकानुयोगे से त अनुयोगे।

—नन्दीसूत्र (आगमोन्म-समिति, चरित) सू, ५, प २३७ २३८ और पृ० २४१ पर की टीका

५८ यह गाथा यही है—विश्वविधि महापुत्रादि रक्षितानां च॥

जुगमासज्ज विमत्तो अनुयोगो तो चओ चउहा ॥

—आग्रस्थक हरिमद्राष्ट्रि, पृ० २६६, नियुक्ति गाथा, ११४

जित के एक विभाग का नाम 'धर्मकथानुयोग' था। इस धर्मकथानुयोग में उत्तरावतार, आदिमप्रति आदि सत्रों को रखा था^{५९}। परन्तु नन्दीनृत्त में मूलप्रथमानुयोग का जो वर्णन दिया है वहाँ उस आर्यगर्जितगोले धर्मकथानुयोग के साथ मेल नहीं खाता^{६०}। ये नाम कालज के अनुयोगों के हैं, आर्यगर्जित के चार अनुयोग भिन्न भिन्न नामों से पिछाने गये हैं।

हम देखते हैं कि नन्दीनृत्तकार के प्रथमानुयोग मूलप्रथमानुयोग में तीर्थङ्कर, गणेश, पूर्वधर, आदि के अनशन आदि विषयों का वर्णन है। आर्य कालज के 'प्रथमानुयोग' में भी उन देव नुके हैं जि तीर्थङ्कर, चक्रवर्ती, बानुदेव आदि के पूर्वमत और चरित्रों का वर्णन था, ऐसा कि पञ्चमूलभाष्य का कहना है। अतः बालक में नन्दीनृत्त में मूलप्रथमानुयोग और गण्डमानुयोग के निर्देश में दृष्टकार आर्य कालक के अनुयोग-ग्रन्थों का ही उल्लेख कर रहे थे और इसी लिए उन्होंने मूल-प्रथमानुयोग ऐसा शब्दप्रयोग किया।

क्यों कि ये मूलप्रथमानुयोग और गण्डमानुयोगकार आर्य कालज आर्य रक्षित से पूर्ववर्ती ही हो सकते हैं अतः वे (मुनिजी पञ्चमूलविजयजी के) प्रथम कालक—आर्य व्याम ही हो सकते हैं। जब अनुयोग निर्माता (घटना ४) आर्य कालक वह श्यामार्य ही है तब पूर्वार्क प्रकरण ने घटना ३ से घटना ७ वाले आर्य कालक भी वही श्यामार्य ही हैं।

इस सब चर्चा से फलित होता है कि आर्यकालक कालनिक नहीं किन्तु ऐतिहासिक व्यक्ति हैं जिन्होंने मूलप्रथमानुयोग आदि का निर्माण किया और जिनका नन्दीनृत्तकार भी प्रमाण देने हैं। इनके लोचनानुयोग में निमित्तशास्त्र था ऐसा पञ्चमूलभाष्य का प्रमाण है। उसी निमित्तशास्त्र के एक विषय-प्रवचना-के बारे में कालज के मत का अनुसरण बगदमिहिर ने किया और उसी विषय की साक्ष्यों भी हमें उपलब्ध की चीका में प्राप्त होती है। इन सब साक्ष्यों के सामने आर्य कालज के ऐतिहासिक व्यक्ति होने के बारे में अब कोई भी शंका नहीं रहती। और अनुयोगकार कालक वह आर्यगर्जित के पूर्ववर्ती श्यामार्य (प्रथम कालक) ही हैं। अतः घटना ३ से ७ वाले कालज भी श्यामार्य हैं न कि मुनिजी के द्वितीय कालज।

प्राचीन और अर्वाचीन पण्डितों-ग्रन्थकारों के मत से श्यामार्य प्रथम कालकाचार्य माने जाते हैं। आर्य श्याम और आर्य कालक ये दोनों नाम पर्यायरूप से एक ही व्यक्ति के लिए उपयोग में लिये गये हैं। इसी तरह सागर का पर्याय होता है समुद्र। किसी भी पद्मवर्ती ने हमें आर्य कालक के प्रशिष्य आर्य सागर नहीं मिलते किन्तु आर्य व्याम के प्रशिष्य आर्य समुद्र अवश्य मिलते हैं। और वह उल्लेख भी नन्दीनृत्त की स्थविरावली में है जो प्राचीन भी है और विश्वसनीय भी। नन्दीनृत्त पद्मवर्ती का उल्लेख देखना चाहिये—

हागियुक्त साइं च, चदिनो हारियं च सामञ्ज ।

बन्दे कोसियगोत्त, संडितलं अज्ज जीयधरं ॥ २६ ॥

५९. देखो—कालियसुपं च शसिभासिनार तस्यो य सूरपण्यती ।

सन्वो य दिट्ठिदाओ चउत्थओ होउ अगुत्रोगो ॥

—प्रावश्यकपत्र, हारिमडीप्रवृत्ति, पृ० ३०६, मूलभाष्यनामा, १२४

आर्यरक्षितकृत चार अनुयोगों के नाम हैं—चरणकरणानुयोग, धर्मकथानुयोग, कालानुयोग और द्रव्यानुयोग।

६०. द्विषेत्री अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० १०६-१०७। मुनिजी लिखते हैं—“यद्यपि प्रावश्यकमूलभाष्य में 'चरणकरणानुयोग' पहिला कहा गया है और 'धर्मकथानुयोग' दूसरा, तथापि इस कथानुयोग को प्रथमानुयोग कहने से यह शक्य होता है कि पहले के चार अनुयोगों में 'धर्मकथानुयोग' का संकर पहिला होगा।

—वही, पृ० १०६, पादनोंध ३

लिसमुद्रगायलित्ति दावसमुद्रसु गहियपेयाल ।

वन्दे अञ्जलसमुद्र अक्षुभिसमुद्रगमीर ॥ १७ ॥^{११}

उपपुत्र गायत्रा में 'यामाय के' नाम सटिल्ल (शाण्डिल्य) और उनके नाम आर्य समुद्र का पाते हैं। आय श्याम का प्रथम कालक माननेवाले ('यथात् "याम" और "नामक" को एक ही व्यक्ति के नाम के पयाय गानेवाले) में मुनि श्री कन्याणनिजयजी, डॉ० डब्ल्यू० नॉमन प्राउन आदि सत्र आधुनिक पण्डित सम्मत हैं। उन परंपरा में भी यही देखने मिलता है।^{१२} स्थविरावलिखा, पट्टावलिखा क अनुमार प्रथम कालक ऊक आय श्याम गुणसुन्दर के अनुवर्ती स्थविर आर पट्टधर हैं।^{१३} मेरुतुङ्ग की विचार श्रेणि में भी—

अञ्जमगिरि तीस, अमरुदधीय यरिस छायाला ।

गुणसुन्दर चउआला, एव तिसया पसतीसा ॥

तसो दसचालीस, निगोय-अन्नाय कालगायरिओ ।

अद्वसीस खदिल (संडिल), एव चउसय चउदसय ॥

रेवमिन्ते छत्तीस, अञ्जमगु अ बीस एव तु ।

चउसय सत्तरि, चउसय तिपन कालगा जओ ॥

चउवीस अन्नायमे एगुणचालीस महुमुत्ते अ।^{१४}

जैनसाहित्य-संशोधक, खण्ड २, अङ्क ३-४, परिशिष्ट

रत्नसञ्चय-प्रकरण (अनुमान से विराम १६ वीं शताब्दि), जिसमें चार कालकाचार्यों का उल्लेख है, उसमें भी प्रथम कालक 'यामाय' ही माने गये हैं—

६१ नन्दीसूत्र (आमोन्वसमिति, खरत ई० स १६१७), पृ० ४६ पट्टावली समुच्चय, भाग १, (सम्पादक, डॉ० नरानिजय वीरमाम, ई० स० १६३३), पृ० १३

डॉ० पीटरमन, ए थर्ड रीपोट ऑफ आपरेगन्स इन सच ऑफ सम्मृत मेयुडिफ़्लस इन ध थोम्से सकळ, (बम्बई ई० स० १८८१) में पृ० ३३ पर, दिनवधद्र (वि० स० १३२५) रचित कथाध्ययनदुर्गम निरुक्त के अवतरण में किमी स्थविरावली की गाथाएँ हैं, जहाँ—

स्थविरलिस्सह सारं सामनो सलिलो य बीयधरो ।

अन्तसमुद्रो मगु नल्लिलो नागहत्थी य ॥ २ ॥

पता पाया जाता है। यही गाथा मेरुतुङ्ग की विचारश्रेणि-अन्तर्गत स्थविराली में भी है।

६२ देखो, प्राउन ध स्टोरि ऑफ कालक पृ० ५-६ और पान्थोष ।

६३ वही, पृ० ५ थी धर्मसागरगाथेत तपागच्छ पट्टावली में भी— अत्र श्रीअर्धसुन्दरिनश्रीवसरामि नोरतराले १ गुणसुन्दरसि, २ श्रीनालवाचाम ३ श्रीस्वत्तिताचाम, ४ श्रीरेवतीमित्रविरि, ५ श्रीधर्मसुरि "ऐसा बताया गया है—पट्टावली समुच्चय, भाग १, पृ० १६ ।

६४ डॉ० माउरजी ने 'नर्नल ऑफ' डॉ० मेयुडिफ़्लस ऑफ ध रॉयल एण्ठिपेटिक सोसाइटी, वॉ० ६ पृ० १४७ १४८ में मेरुतुङ्ग की स्थविरावली का विवरण किया है। मुनि श्री कन्याणनिजयजी ने अपने धीर निवाण सम्बत् और नैनकालाणना, पृ० ६१ पर स्थविरावली या गुणपानपट्टावली की गाथाएँ दायें हैं, वे वही हैं जो मेरुतुङ्ग ने दी हैं।

यामाय गुण आर्य महागिरि की परम्परा में जो वाचकदश रूप से पिछाया गया है मेरुतुङ्ग ने आय महागिरि का शास्त्र क स्थविरों की अलग गाथाएँ भी दी हैं —“स्थविर लिस्सह सारं सामनो सलिलो य बीयधरो । अञ्जममुद्रो मगु नल्लिलो नागहत्थी य ।” इत्यादि, देखो जैनसाहित्य-संशोधक, २, ३-४, परिशिष्ट, पृ० ५ ।

सिरिवीराग्रो गएसु पण्तीससहिएसु तिसय (३३५) वरिसेसु ।
 पढमो कालगसूरी, जाग्रो सामज्जनामुत्ति ॥ ५५ ॥
 चउसय तिपन्न (४५३) वरिसे कालगगुरुणा सरस्सइ गहिआ ।
 चउसयसत्तरि वरिसे वीराग्रो विकमो जाग्रो ॥ ५६ ॥
 पन्नेव वरिससए, सिद्धसेणो दिवायरो जाग्रो ।
 सत्तसयवीस (७२०) अहिए कालिगगुरु सकसथुणिग्रो ॥ ५७ ॥
 नवसयतेणउएहि (६६३), समइक्कतेहि वट्टमाणाग्रो ।
 पज्जोसवण्णचउत्थी, कालिकसूरीहितो टविआ ॥ ५८ ॥^{६५}

कालकाचार्य-कथानकों में कालक के गुरु का नाम गुणाकर, या गुणसुन्दर, या गुणन्धर मिलता है। देवचन्द्रसूरि आदि रचित सर्व कालककथानकों के नायक वही आर्य कालक थे जिनके गुरु गुणाकर, गुणसुन्दर आदि नामों से उद्दिष्ट थे। और जब आर्य श्याम को प्रथम कालक मानने में कोई विरोध नहीं है और जब इन्हीं कालक के गुरु या पुरोगामी पट्टधर स्थविर आर्य गुणसुन्दर थे, तब यह स्पष्ट हो जाता है कि कालक कथानकों में उद्दिष्ट (सर्व घटनाओं के नायक) आर्य कालक श्यामार्य ही हैं। किसी कथाकार ने ऐसा नहीं बतलाया कि भिन्न भिन्न घटनाओं के नायक भिन्न भिन्न कालक थे। सर्व कथानकों में प्रथम कालक के जन्म, दीक्षा गुरु आदि के निर्देश के बाद घटनाओं के वर्णन क्रमशः दिये गये हैं। अतः यह निश्चित है कि कथानकों में वर्णित घटनाओं के नायक यह कालक हैं जो स्थविर आर्य गुणसुन्दर के अनुगामी थे और जिनको स्थविर आर्य श्याम नाम से थेरावलियों में वन्दना की गई है। सर्व थेरावलियों में श्यामार्य का क्रम या समय एक ही है। एक नाम के एक से ज्यादा आचार्य होना सम्भवित है और ऐसे कई दृष्टान्त जैन धर्म के इतिहास में मौजूद हैं। कालक नाम के भी दूसरे आचार्य हुए होंगे, किन्तु यह स्पष्ट है कि कथानकों के नायक प्रथम कालक ही थे। इन प्रथम कालक=आर्य श्याम का समय रत्नसञ्चय प्रकरण की उपर्युक्त गाथा के अनुसार वीरात् ३३५ वर्ष है। मेरुतुङ्ग की विचारश्रेणि के परिशिष्ट में एक गाथा है—

सिरिवीरजिणिदाग्रो, वरिससवा तिन्निवीस (३२०) अहियाग्रो ।
 कालयसूरी जाग्रो, सक्को पडिबोहिआ जेण ॥

यह गाथा भी श्यामार्य को कालक मानती है मगर उनका समय वीरात् ३२० बताती है। मुनिश्री कल्याणविजय लिखते हैं—“मालूम होता है, इस गाथा का आशय कालकसूरि के दीक्षा समय का निरूपण करने का होगा।”^{६६} यह मेरुतुङ्ग शायद अञ्जलगच्छ के हैं और प्रबन्धचिन्तामणि के कर्ता मेरुतुङ्ग से भिन्न

६५. वीर-निर्वाण-सम्बत् और जैन-काल-गणना, पृ० ६५, पादनोंध ४६. यह स्पष्ट है कि रत्नसञ्चय-प्रकरण की चार कालकविषयक मान्यता गलत है। चतुर्थी तिथि को पर्यषणापूर्व मनाने की हकीकत वीरात् ६६३ वर्ष में हुए कालक के साथ नहीं जोड़ी जा सकती, क्योंकि पर्यषणापूर्वतिथि चतुर्थी को मनानेवाले कालक सात-वाहन राजा के समय में हुए थे।

चार कालक की कल्पना का निरसन मुनिश्री कल्याणविजयजी ने आर्य-कालक नामक लेख में किया है, देखो द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६४-११७।

६६. वीर-निर्वाण सम्बत् और जैनकालगणना, पृ० ६४, पादनोंध ४६। मेरुतुङ्ग की विचारश्रेणि, तदन्तर्गत स्थविरावली इत्यादि के बारे में जर्नल ऑफ ध रॉयल ब्रान्च ऑफ ध रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, भाग ६ (१८६७-७०) में डॉ० भाउ दाजी का विवेचन भी देखिये।

५६। ऐसा स्थान पण्डित लालचन्द्र गांधी का है। इन मेरुतुल्य का समय विन्म सवत् १४०३ से १४७१ के बीच में है।^{५७} इन्हीं का आधार से आयुष्य का समय निर्णय करना ठीक न होगा। किन्तु इन जैनोच्य प्रथम कालक या श्यामाय का समय यही ज्ञात होता है। दुष्प्रमाणाल श्रीश्रमणसुत्तोर और उसकी प्रवचन के अनुसार प्रथम कालक का यही समय है।^{५८} नन्दीश्वरान्तगत स्थितिगली के अनुसार श्यामाय और स्थिति आयुष्यसुत्त के बीच में बलिस्सह और स्वाति हुए। मेरुतुल्य की विचारश्रेणि अन्तगत स्थितिगली-गायानुसार सुरित के बाद गुणसुदर ४४ वर्ष तक और आयुष्यकाल ४१ वर्ष तक पट्ठर रहे। (प्रथम) कालक या श्यामाय के समय का विषय में तो प्राचीन ग्रन्थों में सभी पण्डितों का स्थान एक सा है—दादा युगप्रधान ११ वीर निगण संवत् ३३५ में और स्वर्णाय वी० नि० सं० ३७६ में।

अब जैन परम्परा के अनुसार वीर निगण का समय है विन्म संवत् से ४७० वर्ष पूर्व, अर्थात् ६० म० पूर्व ५२७ होगा। इस हिसाब से श्यामाय का युगप्रधानत्व होगा ६० सं० पूर्व १६२ में ५५१ तक। ६० वीरों के मतानुसार अगर वीर निगण ६० सं० पूर्व ४९७ में हुआ, तो श्यामाय का समय होगा ६० सं० पूर्व १३२ से ६१ तक।

उपयुक्त ज्ञान समय में से कौनसा ग्रन्थ है यह विषय रूपसे नहीं कह सकते, क्योंकि वार निगण के समय के विषय में विज्ञान में मतभेद है। किन्तु दोनों में से कोई भी समय ग्राह्य है, पर उससे आयुष्य कालक का सुवर्णभूमि जाना असम्भव नहीं है। हम देख चुके हैं कि ६० सं० पूर्व प्रथम द्वितीय शताब्दी में भारत सुवर्णभूमि से सुपरिचित था।

हमने यह भी जाना कि १ से ७ एक ही कालक का जीवन की शक्ती चाहिये। तब गदम-राजा के उल्लेख आयुष्य कालक का समय भी ६० सं० पूर्व १६२ में १५१ तक या ६० सं० पूर्व १३२ से ६१ तक हो जाता है। शङ्का होगी कि यह कैसे हो सकता है? तब कि गदम-राजा के उल्लेख कालक के प्रधान का सम्बन्ध है विन्म का साथ और उस विक्रम और शकों के पुनरावस्थापन (शक संवत्) के बीच में १५ वर्ष का अंतर जैन परम्परा का भी मन्त्र है।

किन्तु यहाँ देखने का यह है कि कालक प्रधान का सम्बन्ध है शकों के प्रथम आगमन और शक स्थापन के साथ न कि ६० सं० ७८ में जिन्होंने शक संवत् चलाया उस शका का साथ। मुनि कल्याण—विचरणी का जैन परम्पराओं को लेकर कालक, गदम, विक्रम आदि के समय निर्णय का जो प्रयत्न किया है वह देखना चाहिये। उन्होंने अपना “वीर निगणसंवत् और जैन कालगणना” नामक ग्रन्थ में इस विषय की उक्त में कहा है कि पुष्यमित्र गुप्त के शक के ५ वें वर्ष का लगभग (जो शक या उसने शक का आरम्भ कर) “लाट देश की राजधानी भरकच्छ (भरान) में बलिमित्र का राज्याभिषेक हुआ। बलिमित्र भानुमित्र के राज का ४७ वें वर्ष का आसपास उचरिनी में एक अग्नि घटना हो गई। यहाँ का गदमित्रवशीय राजा दण्ड ने कालान्तरी नाम का जैनोच्य की उद्गम संस्मृति का नीचे का जलन पढ़ने में डाल दिया।” इसने गदमित्र का पासबूल जा कर शकों का भारत में लानेवाली निशीपचूर्णि और कदावली में पाद जली हुईस्त दे कर सुनिनी जलाने है कि लाट देश का

५७ पीटरम रिपोट, भाग ४, पृ० २८५। अगर प्रवचनविज्ञानविज्ञान और विचारधारा का एक ही बात इनका समय वि० म० १३६९ है।

५८ पट्टावली-समुच्चय, भाग १, पृ० १६१७ रिपोट पत्रों के लिए देना काज, घ गेरी कोर कालक, पृ० ५-९, और पादपत्र, २३-३३ और द्विपत्र अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६४-११८।

राजा बलमित्र-भानुमित्र आदि भी शाहों के साथ हो गये (प्रस्तुत विषय में कहावली का उल्लेख—“ताहें जे गहहिहेखवमासिषा लाडरायाणो अण्णे य ते मिलिउ सव्वेहि पि रोहिया उज्जेणि।”—मुनिजी के अनुमान का आधार है)। वास्तव में कहावली में लाट के राजाओं के नाम नहीं हैं। फिर भी मुनिजी का अनुमान ठीक हो सकता है। कालक सरि की गन्धानुसार गर्दमिह को पटच्युत करके जीवित छोड़ दिया गया और उज्जयिनी के राजपान पर उस शाह को बिठाया गया जिन के वश कालक उठरे थे। मुनिजी लिखते हैं—“उक्त घटना बलमित्र के राजकाल के ४८ वर्ष के अन्त में घटी। यह समय वीर निर्वाण का ४२३ वाँ वर्ष था। ४ वर्ष तक शत्रु का अधिकार^{६६} रहने के बाद बलमित्र-भानुमित्र ने उज्जयिनी पर अधिकार कर लिया और ८ वर्ष तक वहाँ राज्य किया, भोज में ५२ वर्ष और उज्जैन में ८ वर्ष, सब मिला कर ६० वर्ष तक बलमित्र-भानुमित्र ने राज्य किया। घटी जेनो का बलमित्र पिछले समय में विक्रमादित्य के नाम से प्रसिद्ध हुआ। ...बलमित्र-भानुमित्र के बाद उज्जयिनी के तन्त्र पर नमःसेन बैठा। नमःसेन के पाँचवें वर्ष में शत्रु लोगो ने फिर मालवा पर हल्ला किया जिसका मालव प्रजा ने बहादुरी के साथ सामना किया और विजय पाई। इस शानदार जीत की बाद में मालव प्रजा ने ‘मालव-सवत्’ नामक एक सवत्सर भी लाया जो बाद में विक्रम सवत् के नाम से प्रसिद्ध हुआ।”^{६७}

६६ वीर निर्वाण सम्बत् और जैन कालगणना, पृ० ५४-५५। मुनिजी पादनोप में लिखते हैं—मेस्तुम की विचारश्रेणि में दी हुई गाथा में ‘सगस्त नउ’ अर्थात् ‘उज्जयिनी में शत्रु का ४ वर्ष तक राज्य रहा’ इस उद्देश्य से शात होता है कि उज्जयिनी शत्रु के हाथ में चार वर्ष तक ही रही थी। कातकाचार्य-कथा वी—

“इलमिन्त भाणुमिता, प्राप्ति प्रवन्ती रायजुवराया।

निय भाणिज्जत्ति तथा, तत्थ गच्छे कातगायरिणो ॥”

इस गाथा में और निम्नीयचूर्णि के—“कालगायरिओ विहरतो उज्जेणि गतो। तत्थ वासावात ठितो। तत्थ एगरीए बलमित्तो राजा, तत्त कानिद्धो माया भाणुमित्तो जुवराया x x x x”—इस उद्देश्य में बलमित्र को उज्जयिनी का राजा लिखा है। उस से यह निश्चिन होता है कि उज्जयिनी को सर करने के बाद उन्होंने (प्रायः कालक ने) वहाँ के तख्त पर शत्रु गंगलिक को बिठाया था पर बाद में उनकी शक्ति कम हो गई थी, शत्रु गंगलिक और उस जाति के अन्य अधिकारी पुरुषों ने अवधि के तख्तनशीन शत्रु राजा का पद टोट दिया था।” इसी के समर्थन में मुनिजी व्यवहारचूर्णि का प्रवर्तण देते हैं—

“यदा काजएण सगा आर्याता सो सगराया उज्जेणीए रायराणीए तन्मगाणिज्जगा ‘अण्ण जानीए सरितो’ ति काउ गव्वेण त राय ए मुट्ठु सेवति। राया तेसिं वित्ति ए देति। अदित्तीया तेरएण आदत्तं काउ ते एणउ बहुण्णए विण्णविण्ण ते णिण्वितता कता, ते प्रण्ण रायं ‘ऐलंगराट्ठाए उवगता।” इस से मुनिजी का अनुमान है कि यह शत्रुराजा कुछ समय के बाद हटा दिया गया होगा।

७०. वीर निर्वाण सम्बत् और जैन कालगणना, पृ० ५५-५६। मुनिजी इसी निबन्ध में पृ० ५८ पादनोप ४२ में लिखते हैं—विचारश्रेणि आदि में जो सशोधित गाथाएँ हैं उनमें इसका (नमःसेन का) नाम ‘नहवाहन’ लिखा है जो गलत है। तित्थोगाली में बलमित्र-भानुमित्र के बाद उज्जयिनी का राजा नमःसेन लिखा है। ‘नहवाहन’ जिसके नामान्तर ‘नरवाहन’ और ‘दधिवाहन’ भी मिलते हैं, भरोच का राजा था। सिद्धों पर इस का नाम ‘नहपान’ भी मिलता है। प्रतिष्ठान के सातवाहन ने इस के ऊपर अनेक बार चढ़ाईयाँ की थीं।”

विचारश्रेणि अन्तर्गत गाथाएँ निम्नोल्लिखित हैं—

जं रयाणि कातगच्छे अरिहा तित्थङ्करो महावीरो।

तं रयणिमवतीई अहिसितो पालगो राया ॥

बलमित्र भानुमित्र वहाँ भरोच के और वहाँ उज्जयिनी के राजे बड़े हुए हैं। मुनिश्री वरयाण विजयजी के मत से उसका कारण यही है कि वे पहले भरोच के राजा थे पर शक का हरा कर वे उज्जयिनी या अग्रति के भी राजा बने थे। इस विषय में जो हरीकत कथानक आदि से उपलब्ध है वह हम देवनी चाहिये—निशीथचूर्णि म गद्भिन्द्राच्छेदवाली घटना वर्णित है मगर गद् की राजप्रस्था का उल्लेख नहीं है। चतुर्थीकरणवाली घटना भी इसी चूर्णि म है, उक्त लिखा है—“कालगायत्रिया निहृतो उज्जयिनी गतो। तस्य य नगरीए बलमित्रो राया।”^{११} दशचूर्णि म भी चतुर्थाकरण वाली घटना म “उज्जयिनीए नगरीए नलमेत्त भाणुमेत्ता रायाणो” ऐसा कहा है।^{१२} कहानी म गद्भिन्द्राच्छेद के गद् की प्रस्था का निदर्श नहीं है। किन्तु चतुर्थाकरणवाले कथानक में कान्तलीकम लिखते हैं—“साहिप्पमुग्गाएणहिं साहित्तित्तो उज्जयिनीए कालगायत्रिमाणे जो बलमित्रो नाम राया।”^{१३} इस तरह बलमित्र के उज्जयिनी के राजा होने के बारे म प्राचीन साक्षी अवश्य है किन्तु वह कथानकों म चतुर्थाकरणवाली घटना के बणन में बलमित्र को “भन्नाच्छु” (भरोच) म राय करता जतलाया है।^{१४} कालक परक सभी कथानकों म

सही बालगरोचो वण्णवत्तस्य तु होइ नत्ताण।

अद्दस्य मुरियाण तीसपिय पूत्तमिप्पस्स ॥

बलमित्र भाणुमेत्ताए सङ्गि वरिसाणि चत्त नहवसे।

तह गद्भिन्द्रा तरस वासे मगरस चउ ॥

(केन साहित्य संपादक, खण्ड १ अद्द ४ परिशिष्ट पृ० २)

वास्तव में वहाँ आरती गाथा विश्वमनीय नहीं है, क्योंकि बलमित्र भानुमित्र के ६० वर्ष, नहवाहन (या नम मेन) के ४० वर्ष, का में गद्भिन्द्र के ११ वर्ष, और शक के राज्य के ४ वर्ष बड़े हैं गये हैं और यह निर्विवाद है कि गद्भिन्ने-देव चतुर्थीकरण आय कालक बलमित्र के समकालीन थे।

७१ नवाव प्रकाशित कालकाचार्यकथा, पृ० २, निशीथचूर्णि, दशम उदरा

७२ नवाव प्रकाशित, कालकाचार्यकथा, सर्ग ६, पृ० ५

७३ वही, प्राक्तकथाविभाग, कथा नं० १, पृ० ३७

७४ वही, पृ० १४, देवचन्द्रविरचितकथा (रचना सवत् ११४६=ई० स० १०८६) में वही पृ० ३१, मलभारी श्री हेमचन्द्रविरचित कथा (रचना वि० स० १० शताब्दि) में वही पृ० ४५ अश्वत्थविरचित कथा में, वही, पृ० ७० अश्वत्थविरचित अन्य कथा में वही पृ० ८७ श्री भावदेवविरचित कथा (रचना सवत् १११२=ई० स० १२५५) में—“एतां कथानकों में बलमित्र को भन्नाच्छु या राया जतलाया है।

किन्तु जयानन्दविरचित प्राकृत कथा (रचना अनुमान से वि० स० १४२० आसपास) में बलमित्र भानुमित्र को भवति के राजा और सुवराज बताया है। इसी कथानक में गद्भिन्ने-देव ५ वां शत को राजा बताया जाता है। नवाव प्रकाशित, कालकाचार्यकथा, पृ० १०७

वही पृ० ११, श्री धर्मप्रेमविरचित (वि० स० १३००-१३५७ आसपास) लिखने हैं कि निम शर राजा के पास आर्य कान्त रह थे उसने बालकाचार्य से अवति का राजा बताया और दूसरे शर उस राजा के मेवक बने। किन्तु धर्मप्रेमविरचित लिखते हैं कि दूसरी परम्परा के अनुसार वे सब सेनारालक के आगिनेय ४ मेवक बने—

अपास चरित्तियो सज्जतिपट्ट आसि सेवगा सेमा।

अन मण्णि गुरपो आगिज्जा म्भिया तेहिं ॥ ४३ ॥

न मणिमो निवपुरणो, स मणो ते हि सह चरित्तो न सणो।

सगद्दल आगवादि य, सगुचि तो आसि त वनो ॥ ४४ ॥

गर्दभिल्ल के, बलमित्र के, या शकों के राज्य के वर्ष आदि नहीं दिये गये। किन्तु गर्दभिल्लोच्छेद के बाद अवन्ति में कौन राजा हुआ इस विषय में कबीर सप्त कथानों और प्राचीन गद्यों का निर्देश यही है कि गर्दभिल्ल के बाद शक राजा हुआ। उसके बाद बलमित्र अवन्ति का राजा हुआ? और ऐसा हुआ तो कब हुआ? इन सप्त वृत्तों का निश्चय करना मुश्किल है क्योंकि चतुर्थीकरणवाली घटना गर्दभिल्लोच्छेद के पूर्व या पश्चात् हुई उसका पक्का पता नहीं लगता। अगर बाद में हुई—ऐसा कि ऊपर सम्भव है—तब भी बलमित्र अवन्ति-उज्जयिनी में राजा था या भरभन्त में? इस विषय में मतभेद रहेगा। मान ले कि उस समय बलमित्र उज्जयिनी में था तब भी उसके बाद वंश चला वह शककुल-शकवंश नाम से प्रसिद्ध हुआ और कालान्तर में उन वंश का उन्मूलन विक्रम ने किया। उगने (विक्रम के) वंश के बाद फिर शक राजा हुआ जिसका शकसवत् (२० स० ८८ नं) चला। इस गवत् और विक्रम सवत् में १३५ वर्ष का अन्तर है। कोई सदर्भ या कथा यह नहीं मानी कि बलमित्र यही विक्रमादित्य है। बलमित्र को विक्रमादित्य गिनने से गर्दभिल्लोच्छेदक कालक का समय जो बलमित्र में दीगवत् ३३५-३७६ आसपास है उसको हटाकर बीसवत् ४५३ मानना पड़ता है और दीगवत् ४५३ और ४७० के बीच बलमित्र, नभःसेन, और शकराज के राज्यवर्ष बढ़ाने पड़ते हैं। ७५

यहाँ अब हम पहले तो तित्थोग्गाली पद्धत्य के उद्देश्य को देखें—

“ज खणि मिट्ठिगो, अगग तित्थकरो मत्तवीरो।

त खणिमवतीए, अभिनिजो पाज्जो राया ॥ ६२० ॥

फिर आगे चतुर्थीकरणवाली घटना में लिखा है—

बलमित्त-भाणुगिता, आसी अज्जार राय-जुसराया।

विंति परे भरभन्ते, कात्तवन् वि तत्त गत्ते ॥ ४७ ॥

—वही ५० ५५

७५ देवचन्द्रसूरि-रचित कथानक (रचना सं० ११८३ = १०८३ ई० स०) में कहा गया है—

“सगळलाओ जेण सनागमा तेण ते नगा जाया।

एव सगराईए, एनो वसो समुत्पणो ॥ ६० ॥

कालंतरेण केसुट, उप्पाटेत्ता मगाय त दस।

जाओ मालवराया, गामेण विक्रमादन्तो ॥ ६४ ॥

पनराविओ धराए रिणपरिहीण जण विहेउए।

गुनरत्थवियरणाओ खियओ नंदच्छरो जेए ॥ ६७ ॥

तत्स वि वंस उप्पाटिऊण जाओ पुखो वि सगराया।

उज्जेणिपुरवरीए, पवपत्त पखवसामंतो ॥ ६८ ॥

पखतीसे वात्तसए, विक्रमसवच्छराओ बोलीणे।

परिवत्तिऊण ठविओ, जेण सवच्छरो खिवो ॥ ७० ॥

— नवाव प्रकाशित, कालकाचार्यकथा, पृ० १३

इसी मतलब का विधान मलधारि श्री हेमचन्द्रसूरि (वि० सं० १२ शताब्दि) विरचित कथानक में है, देखो नवाव, वही, पृ० ३०। वही, पृ० ८१ पर सावदेवसूरि (वि० सं० १३१२ = १०५५ ई० स०) भी इसी मतलब का विधान करते हैं। वही, पृ० ६३ पर श्री वर्मप्रभसूरि (वि० सं० १३९८) भी ऐसा उल्लेख करते हैं।

पालगरणो सटी, पुण्य परासय विद्याणि रागाणाम्।
 सुरिणां सद्विषय, पञ्चवीणा पूसमिताक्षम् (चम्प) ॥ ६२१ ॥
 वनमित्र भाणुमित्रा, सटी चत्ताय होति नृसेरो।
 गहममयमेग पुण्य, पटिन्ना तो सगो गया ॥ ६२२ ॥
 पत्र य माया पत्र १ याया, दुश्चेन होति वासयया।
 परिनिनुग्रम्मऽरिदो, तो उष्यता (पटिन्ना) सगो गया ॥ ६२३ ॥^{७६}

इस तरह शक संवत् आ ६० स० ७८ से शुरू होता है उसका चलाने वाले शम्भुना ने पृथ १००
 वर गहमिलानों ने, ४० वर नम सेन के गौर ६० वर खलमित्र के बताये गये हैं।

दिगम्बर नितोदपच्छात्ति म भी ऐसी कागणना मिलती है किन्तु कुछ पत्र के साथ—

अस्मत्तो वीरजियो नि सेसमपर समायखा।
 तवनाले अभिखितो पालदयाम् अरतीसुने ॥ १३०५ ॥
 पालापरन सद्धि इगियययखाणा, विजयममरा।
 चाल सुदययया तीसं यस्ता सुपुसमित्रमि ॥ १५०६ ॥
 वनमित्र अभिमित्रा सटी गद्ययया नि मयमेक।
 गुरवायणा य चाल तत्ता मयदया चांग ॥ १५०७ ॥
 भयदयया काता गेयिण्य सदाह यनि यागता। ७७

मिननेनाचार के हरिवरपुराण ७८ म दली गणना मिलती है दिगम्बर अनुसार पालक के ६०
 वर, विनययया या नययया ५ १५३ वर, मययय या मोयों के ४० वर, पुष्पमित्र के ३०, वनमित्र-अभिमित्र
 के ६०, गद्यय या रासर्मा ५ १०० और नयययन के ४० वर दिए गये हैं। उससे बाद मयदया (भयाभ)
 रासा हुए तिरा का २४२ वर का होता है।

दिगम्बर परम्परा को यहाँ स्पष्ट किया है इससे प्रतीत होगा कि ठाई कागणना म भी कुछ
 गड़बड़ है। का कि मोयों के ४० वर दिये गये हैं यह ठीक नहीं। भी काशीप्रसाद जयसवालजी ने
 श्वेताम्बर काल गणनाका की समीक्षा करते हुए गालाना कि मोयों ५ वगी दिये गये वर रासर्मा (गहमिलान)

७६. धारिणीपादमन्त्र और नमस्काराख्या के ५० १०-११ पर तुमिनी बयान-विशेषी ने ये गणने
 उल्टी भी हैं। विशेषतः की लक्षण प्रविष्टा अनुक है।

यही, ५० ११ कागण में तुमिनी ने दुःखमित्रा और सुगममित्र-मित्रा का स्तर दिया है। दुःखी
 गणनाओं से समीक्षा करने का सुविधा है। किन्ती भी तरह रासमन्त्र की बीस ६०५ वर का ही कागण
 गौर की। के रासर्मा की व लक्षण में १५६३ हो जाी है। इस विषय में बहुत से विद्वानों ने पचा की है।
 यहाँ हम इस सवाल पर भी ये सोचना चाहिये कि क्या वास्तव में १५६३ कागण है। और यह सब पचा विद्वानों को
 उपरिचित है ही।

७७. तिलोपपदच्छात्ति, भाग, ५० १४१, कमायपादुत, भाग १, मयययना, ५० २० ४५ में उल्टा की
 गी है किन्तु परम्पर विशेषतः कागणना का का एक लक्षण कागण गरी हुआ है।

७८. ४० नयययल जाय चौक य दिहाय मोरिस्ता दिगम्बर सोमयया बोलुप १६ ५० २०४-२१४
 यही, ययना तुमिनी बयान-विशेषी म करने है।

में बढ़ाये गये हैं। १० इस कालगणना के विषय में आज तक की सब चर्चाओं में से अभी कोई गणना निर्यात्मक फलित नहीं हुई। १० सम्भव है कि शकों का भारत में प्रथम आगमन और उज्जैन में राज्य करना, तदनन्तर पराजय के बाद ई० स० ७८ में फिर राज्य करना ये दोनों अलग अलग हकीकत पश्चाद्भूत ग्रन्थकार ठीक जान या समझ न सके। खुद तिलोत्पण्णति महाकाव्य निर्वाण और शक सम्राट के बीच के अन्तर की दो परम्परा देती है, एक के अनुसार निर्वाण के बाद ४६१ वर्ष होने पर शक राजा उत्पन्न हुआ (तिलोत्पण्णति, अधिकार ४, गाथा १४६६, पृ० ३४०), दूसरी के अनुसार निर्वाण के ६०५ वर्ष और ५ मास के बाद शक नृप उत्पन्न हुआ (वही, गाथा १४९९, पृ० ३४१)। कैसे भी हो मगर इतना तो फलित होता है कि श्वेताम्बर परम्परा के बलमित्र-भानुमित्र दिगम्बर सम्प्रदाय में बलुमित्र-अग्निमित्र नाम से पिछाने जाने लगे। वे शुंगों के मध्य और पश्चिमी भारत में राज्यपाल (Governors) होंगे। वे पुष्यमित्र शुगराज के कुल के हो सकते हैं। विदिशा में पुष्यमित्र का सुवराज अग्निमित्र राज्यपाल था वह महाकवि कालिदास कृत मालविकाग्निमित्र के पाठकों को सुविदित है। पाञ्चाल में से मित्र नामान्त (अन्य) राजाओं के सिक्के मिले हैं। इस तरह बलमित्र-भानुमित्र के उज्जयिनी या लाट के शासन की बात सम्भवित प्रतीत होती है।

पुष्यमित्र के समय में पतञ्जलि का महाभाष्य हुआ माना गया है। महाभाष्य के सूत्र ३।२।११ में कात्यायन के वार्तिक 'परोक्षे च लोकविज्ञाने प्रयोक्तुर्दर्शनविरये' पर दो अति प्रसिद्ध उदाहरण दिए गये हैं— "अरुणद् यवनः साकेतम्" और "अरुणद् यवनः माध्यमिकाम्"। विद्वानों ने एकमत से स्वीकार किया है कि यहाँ यूनानी राजा मीनान्डर के भारतीय अभियान का उल्लेख है। डा० वासुदेव शरण अग्रवाल लिखते हैं:— "मीनान्डर ने शाकल (स्यालकोट) को अपने अधिकार में करके एक अभियान सिन्ध राजपूताना की ओर माध्यमिका (चित्तौड़ के समीप "नगरी") को लक्ष्य करके किया था। उसका दूसरा सैनिक अभियान पूर्व की ओर था। उस में मथुरा-साकेत (अयोध्या) को अपने अधिकार में करके वह पाटलिपुत्र (पुष्पपुर) तक बढ़ गया था। मार्गों सहिता के युग-पुराण नामक अव्यास में इस पूर्वी अभियान का स्पष्ट विवरणात्मक उल्लेख है। इसका एक नया प्रमाण जैनेन्द्र-व्याकरण सूत्र २।२।६२ पर की अभयनन्दी की महावृत्ति में किसी प्रकार मुरक्षित बच गया है— "परोक्षे लोकविज्ञाने प्रयोक्तुः शक्यदर्शनत्वेन दर्शन-विषयत्वे लब्ध वक्तव्यः। अरुणन्महेन्द्रो मथुराम्। अरुणद्यवनः साकेतम्। x x x 'महेन्द्र' हमारी दृष्टि में अपपाठ है। शुद्ध पाठ "मेनन्द्र" होना चाहिए। अवश्य यही मूल पाठ रहा होगा, जिसका अर्थ न जानकर बाद के लेखकों ने 'महेन्द्र' कर दिया। वस्तुतः मीनान्डर का लोक में प्रसिद्ध नाम 'मेनन्द्र' था उनके अनेक सिक्के मिले हैं जिनमें एक ओर यवनानी लिपि में उनका नाम है और दूसरी ओर खरोष्ठी लिपि में 'मेनन्द्र' नाम लिखा रहता है।"००

७६ मत्स्य, ब्रह्माण्ड और वायुपुराण में कुल ७ गर्दभिह राजा लिखे हैं। और ब्रह्माण्डपुराण में गर्दभिहों का राजत्वकाल सिर्फ ७२ वर्ष का है। तित्योगाली पञ्चय में गर्दभिह-वंश राजाओं की सहाय तो नहीं पर उनका राजत्वकाल १०० वर्ष प्रमाण लिखा है। जिस गर्दभराजा को कालकसूरि ने शकों की सहाय से हठाया वह क्या इस वंश का था? वह क्या गर्दभिह राजाओं में आखरी राजा था? ये सब विचारयोग्य बातें हैं। श्री शान्तिलाल शाह ने "धी ट्रेन्डिशनल क्रॉनोलॉजि ऑफ व जैनश" में लिखा है कि जिस गर्दभराजा का कालक ने उच्छेदन किया वह मथुरा के एक लेख में Khardaa नामसे उद्धृत राजा है और गर्दभिह अलग वंश के, पल्लव पार्श्वत्रय थे। यह सब अभी निश्चितरूप से माना नहीं जाता। किन्तु उस गर्दभ राजा का ग्रीक होना ज्यादा सम्भवित है।

८० डा० वासुदेव शरण अग्रवाल, "मिलिन्द के पूर्व-भारत में अभियान का नया उल्लेख," राजस्थान भारती, भाग ३, अंक ३-४ (जुलाई, १९५३), पृ० ७१-७२.

एक तरह यह स्पष्ट है कि ग्रीकों ने मगध भारत में अधिकार जमाया था। जतनित भानुमिन का समझालीन ग्रीक राजकुता ही हो सकता है। वृत्कचूर्णि में उताए है कि उग्नमिनी नारा म अनिल सुत ज्ञ (यय? ययन?) नामक राजा था। उसका पुत्र गम्भ नाम का युवराज था। वन् यपना ही “अडोलिया” नामक भगिनी के रूप से मोहित हा कर उससे जतीय सुग्न भोगता रहा। राजा इससे निर्रेण वा कर प्रतापित हो गया। इस उल्लेख म “अशिलसुतो नाम ययनो राजा” ऐसे पाठ की कल्पना श्री शांतिलाल शाह के उपरोक्त ग्रंथ म दी ग है। ‘अडोलिया’ कोद परदेशी नाम है। हा सन्ता है इसी कामा व गम्भ ने साध्वी सरस्वती का अपहरण किया। ये ग्रीक राजकुता हो सकते हैं, किन्तु उनसे मूल नाम का पता अभी तक निश्चित रूप से नहीं मिला। कहावली में दश गम्भ राजा का नाम “दण्य” —दण्य—लिखा है।

मथुरा को मीनागर ने घेर लिया था। पञ्चल्लपभाष्य और पञ्चस्तचूर्णि के पहले दिये हुए उल्लेख में हम देख चुके हैं कि सातवाहन नरेश आर्य कालक को पृथुता है—“मथुरा पड़ेगी या नहीं? और पड़ेगी तो कन?” इसका मतलब यह है कि मथुरा पर किसी का बरा था और उसके परिणाम म सातवाहन राजा को रत हो यह योग्य ही है। यह भी हो सकता है कि पुन सातवाहन नरेश के शैल्य ने घेरा डाला था या वह डालना चाहता था क्या कि वृत्कचूर्णि और चूर्णि म प्रतिघान के सातवाहन राजा के दण्डनायक ने उत्तरमथुरा और दक्षिणमथुरा जीत लिया ऐसा उल्लेख है (दृहल्लरभूत निभाग ६, गाथा ६२४४ से ६२४६, और पृ० १२४७-४६)। उच्चैन में से ग्रीक (या कोई परदेशी) राजा जिसको “गदम” कहा गया है उसको हटा गया, पीछे मथुरा से ग्रीक भ्रमल को हटाने व लिए सातवाहन राजा ने प्रयत्न किया। या क्या यहाँ सातवाहन के प्रभ में खारवेल के हाथीगुम्फा लेन में उद्दिष्ट मथुरा की तार के अभियान का निर्देश है? *

हम देख चुके हैं कि कालक ऐतिहासिक व्यक्ति थे। उनका सम्भव शका के प्रथम आगमन से है। यह किसी सातवाहन राजा के समझालीन था। वृहल्लपचूर्णि के उल्लेख से गम्भ पुन ययन होने का सम्भन है। यद्यपि यह ‘जय’ शब्द ययन-यय-जय ऐसा रूपान्तरित है या ‘मय’ वा ‘जय’ हुआ है इत्यादि जाते अनिश्चित हैं तथापि ‘अडोलिया’ यह किसी ग्रीक नाम का रूपान्तर होने की शक्यता रहती है। क्या गम्भ-ययन (या गदमिन्ने) से भारत में ग्रीक राजकुता उद्दिष्ट हैं?

हमारे पयाल से यह प्याग सम्भवित है। गदम और गम्भिड अन्य परदेशी राजकुता होंगे। इनको हटाना भारतीयों के लिए मुश्किल मादम पड़ा होगा। ययन-ग्रीकों-ने नूर स्वभान का निर्देश हमें गार्गी साहता व युगपुराण म भी मिलता है। इनको हटाने व लिए आर्य कालक शकों को लाये। अगर भारतीय राजकुता को हटाने के लिए परदेशी राज लाए गये होते तो आर्य गलन देशग्राही मिते जाते।

८१ देजा, डा० बी ४१० बाबुआ, हाथीगुम्फा इन्स्क्रिप्शन ऑफ राखल, डिशन डिस्कोवरिड नवार्दो वॉ० १४, पृ० ४७७, लेख नी पक्ति ६ खारवज किसी सावणि (सातवाहन वरा क) राजा का समय कालीन था यह इसी रूप से मालूम होता है। खारवज का समय १० स० पूव दूसरी या पहली शताब्दि है। इस विषय में डा० बाबुआ ने अण्य सब विद्वानों के मत की चचा अपने लज आर पुस्तक में की है। डा० हेनरिट राय व्यापरी ने पोलिटिक्ल डिस्ट्री ऑफ गुन्निमन्ट इन्डिया (१० स० १६५३ का संस्करण) में ११ बाबुआ के मत की चचा की है। और देगे, घ डेट ऑफ राखवेल, जर्नल ऑफ द एशियाटिक सोसाइटी (कलकत्ता), लन्स, वॉ० १६ (१ म १६५३), न० १, पृ० २५-३२

कालक जैसे समर्थ पंडित और प्राभाविक आचार्य ऐसा कर नहीं सकते। उनसे प्रतीति हुई होगी की ग्रीक राजकर्ताओं के सामने तत्कालीन भारतीय राजाओं से कुछ घटना मुश्किल था।

प्राचीन ग्रन्थों ने कहीं भी नहीं बताया गया कि शकों को हारनेवाला विक्रमादित्य खुद गर्दम-राजा का पुत्र था। यह मान्यता कुछ पीछे से बनी होगी। जब काल-गणना में गड़बड़ प्रतीत होती है उस समय के विधानों में यह मान्यता देखने में आती है। कालकाचार्यकथानको में भी प्राचीन कथानको में यह नहीं है। पीछे पाटनोथ ७२ में हमने बताया है कि साक्षियों में कहीं भी विक्रम को गर्दम का पुत्र नहीं कहा है। इस तरह गर्दभिल्लोच्छेद और विक्रम के बीच कम अन्तर ही होना या मानना आवश्यक नहीं। वास्तव में ८१० जयत्पालजी की भी ऐसी ही राय थी। उन्होंने गर्दभिल्लोच्छेद वाली घटना का निर्देश करके लिखा है—

“This event is placed before the Vikrama era but no time is specified as to how long after the occupation of Ujjain and Mālvā the first Śaka dynasty came to an end. The Kathānaka expressly keeps it unspecified, as it says “Kālāntareṇa Keraṇi (ZDMG 1880, p 267, Konow, CII II p xxvii) ”^{८२}

जयत्पालजी इस गर्दभिल्लोच्छेद की घटना को ई० स० पूर्व १००-१०१ में रखते हैं।^{८३}

राजाओं की कालगणना में जैन ग्रन्थों में भी कुछ गड़बड़ और अस्पष्ट बातें हैं। मुनिश्री कल्याण-विजयजी (जिनके मत से, गर्दभिल्लोच्छेदक आर्य कालक वह दूसरे आर्य कालक थे और उनका समय वीगात् ४५३ था) इस घटना के बारे में लिखते हैं—“घटनाओं के कालक्रम में हमने गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना निर्वाण सन् ४५३ में बताया है पर इसमें यह गंता हो सकती है कि इस घटना के समय यदि बलमित्र-भानुमित्र विद्यमान थे—जैसा कि ‘कहावली’ आदि ग्रन्थों से ज्ञात होता है—तो इस घटना का उक्त समय निर्दिष्ट कैसे हो सकता है? क्यों कि नेस्तुजसुरि की ‘विचार-श्रेणि’ आदि प्रचलित जैन-गणना के अनुसार बलमित्र-भानुमित्र का सत्ता-काल वीर-निर्वाण से ३५४ से ४१३ तक आता है। ऐसी दशा में यह कहना चाहिए कि गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना का उक्त समय (४५३) ठीक नहीं है, और यदि ठीक है तो यह कहना होगा कि बलमित्र-भानुमित्र का उक्त समय गलत है। और यदि उपर्युक्त दोनों समय ठीक माने जायें तो अन्त में यह मानना ही पड़ेगा की गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना के समय बलमित्र-भानुमित्र विद्यमान न थे।”

मुनिजी आगे लिखते हैं—“गर्दभिल्लोच्छेदवाली घटना का समय गलत मान लेने के लिये हमें कोई कारण नहीं मिलता। बलमित्रभानुमित्र आर्यकालक के भानजे थे, यह बात सुप्रसिद्ध है, अतः एव कालक के समय में इनका अस्तित्व मानना भी अनिवार्य है। रही बलमित्र-भानुमित्र के समय की बात, सो इसके सम्बन्ध में हमारा मत है कि उनका समय ३५४ से ४१३ तक नहीं, किन्तु ४१४ से ४७३ तक था। मौर्य-काल में से ५२ वर्ष छूट जाने के कारण १६० के स्थान में केवल १०८ वर्ष ही प्रचलित गणनाओं में लिये गए हैं। अतः एव एकदम ५२ वर्ष कम हो जाने के कारण बलमित्र आदि का समय असङ्गत-सा हो गया है। हमने मौर्य राज्य के १६० वर्ष मान कर इस पद्धति में जो सशोधन^{८४} किया है, उसके अनुसार कालकाचार्य और बलमित्र

८२ टा० जयत्पाल, प्रॉव्हेस ऑफ शक-सातवाहन हिस्ट्री, जर्नल ऑफ बिहार अँड ओरिस्ता रिसर्च सोसाइटी, वॉ० १६ (ई० स० १९३०), पृ० २३४

८३. वही, पृ० २३४ से आगे.

८४ इसके लिए देखो, मुनिश्री कल्याणविजयजी कृत वीरनिर्वाण-सम्बन्ध और जैन-कालगणना.

के समय म कुट्ट विराध नरा ग जाता। ” ८५ मुनिश्री की यद् समीक्षा तो शङ्का को ज्ञाती है कि गन्धर्वोच्चे की घटना वीरात् ८५ में माना गुरु हुआ तब से मानगणना म गडगड़ हो ग। डा० ब्राउन दूसरे कालक के बारे म लिखते हैं—

Most versions make him the disciple of Gunakara (= the stha-vira Gunasundara) but this must be an error for on chronological grounds it must have been Kalaka I who was Gunakara's disciple. ”

इससे तो यद् मानना ज्यादा उचित है कि क्यानना से प्रथम कालक ही उद्दिष्ट हैं। डा ब्राउन आग लिखते हैं—

The Kalpadruma and Samayasundara add an alternative tradition stating that Kalaka II was the maternal uncle of the kings Balamitra and Bhanumitra of Jain tradition thus agreeing with a few versions of the Kalakaryakatha although most of them identify the Kalaka who was the uncle of those kings with the Kalaka I who changed the date of the Paryusana. The year of Kalaka II is by all authorities said to be 453 of the Vira era in which year it is specifically stated in a stanza appended to three Mss of Dharmaprabha's version that he took Sarasvati. Possibly the statement is slightly inaccurate and the date refers to his accession to the position of suri just as in other stanzas appended to Mss of the same version the year 335 which is the date of accession to the position of suri is mentioned as that of Kalaka I. Dharmasagaraganin assigns the deeds of Kalaka II to Kalaka I. ”

पहले ही हम बद् चुन हैं कि क्यानना म कालक का तब नहीं चलाना गया, किसी भाष्य या चरित्र में भी नहीं। धर्माग्रि भानुमित्र और पर्यायविवेचि के बारे म भी पत्रो समाप्ता की गई है। धर्मप्रम की रचना स० १०६८ में हुई, मूल रचना म गद्मिल्लोच्चेक कालक वीरात् ४५३ म हुए ऐसा नहीं है। मूल म तो— “अह ते सग ति साया, तसस उदिकुण पुण काले। तायो निममराओ, पुदवी जेणुरणी निहिया ॥ ३१ ॥ ”—इतना ही होने से निमम और कालक के बीच का समयान्तर अस्पष्ट है। डा० ब्राउन की तृतीय कालक की कल्पना ठीक नहीं है, मुनिश्री कल्याणविजय ने तृतीय कालक न विषय म ठीक ही समीक्षा की है। विस्तारमय से हम उस चचा का छोड़ देते हैं।

अब क्यानना को छोड़ कर पञ्चगली आदि को देख तो कल्पवृक्ष स्थितिराला म ११ कालक का कोई उल्लेख नहीं और न इसमें किसी स्थितिर कथ आदि ज्ञाते गये। नदी स्थितिराली जितक प्राचीन हों म शङ्का नहीं है उसमें गद्मिल्लोच्चेक अथ कालक का कोई उल्लेख नहीं है। दुष्यमाकाल श्री श्रमणसत्त स्तोत्र म ‘गुणसुदर, रामप्र, रात्रिापरिय’ का उल्लेख है किन्तु गाथा १३ म आर्य वप्रसेन,

८५ मुनिश्री कल्याणविजय, आर्य-पात्र द्विवेदा अभिज्ञान ग्रन्थ, पृ० ११७ मुनिश्री के हम क्यानना गुगार, नि० स० ४५३ म गद्मिल्लोच्चेक को द्वा वर (३० म पृ० ७४ ने) गकरात उपाधिनी की गाथा वर देता। और गार वर के बा नि० स० ४५७ में (३० म० पृ० ७० ने) कलाप्र न उक्तो द्वा वर उपाधिनी वर क्यानना अधिशार पमाया। धर्ममित्र भानुमित्र के रात्रि का न नि० स ४६५ (३० म० पृ ६२) में हुआ।—बही, पृ० ११७ पात्रोप, १

८६ घ स्तोरा शोष कातर, पृ० ६

८७ ब्राउन, बही, पृ० ६, पृ० ७-१२

नागहस्ति, रेवतिमित्र, मिह और नागार्जुन के बाद भूमिमित्र और उनके बाद जिस 'कालक' का उल्लेख है वह कालक गर्हभिल्लोच्छेदक हो नहीं सकते क्योंकि द्वितीयेदगुप्रधान-वन्ध (पट्टावली समुच्चय, भाग १ पृ० २३-२४) केाने से मालूम होगा कि इस कालक का समय (आर्य वंश के शिष्य) वज्रनेन से ३६३ वर्ष के बाद होता है जो ईसा की तृतीय शताब्दि के बाद होगा। धर्मसागरगणि की तयागच्छ-पट्टावली (पट्टावली समुच्चय, भाग १, पृ० ४१-७७) में व्यासार्थ वीरात् ३७६ में स्वर्णाली हुए और उनके शिष्य जिनमर्मदाहृन् सांख्य थे ऐसा लिखा है। आगे अन्धविश्वसि के बाद वीरात् ४५३ वर्ष में गर्हभिल्लोच्छेदक कालकारि का उल्लेख है। इस पट्टावली का मन्थनामज वि० नं० १६४६ है। म्नि युद्ध तो बहुत पीछे की पट्टावली है। दुष्यमागल श्री धनन्मज्ज्मोत्र तो विराम की मेरुर्वा शताब्दि का है। उस म्मोत्र की अवचुरि का समय निश्चित नहीं है। उस अवचुरि में निम्नलिखित विधान है—

××× मोरिअरज १०८ तत्र-महागिरि ३० तस्ति ४६ गुणमुन्दर ३२, जनवर्षाणि १२॥
××× एव (वीरनिर्वाणात् वर्गारि ३२३॥

राज पुण्यमित्र ३० वज्रमित्र-भानुमित्र ६० (तत्र)—गुणमुन्दरन्त्येव शेष वर्षाणि १२ कालिरे ४ (४१)
संदिष्ट ३८॥ एव वर्षाणि ४१३॥

राज नखाहन ४० गर्दभिल्ल १३ शास्त्र ४ (तत्र)—रेवतिमित्र ३६ आर्यमज्जुधर्माचार्य २०॥ एवं
वर्षाणि ४७०॥

अवान्तरे-बहुल निरिक्वय त्वामि (त्वानि) हारिन् व्यामाऽऽर्य शाग्दिह्य आर्य आर्यसमुद्रादयो
भविष्यन्ति।

तद् गर्हभिल्लरज्जस्त, छेदगो कालगारिओ होली।

छूर्त्तीसगुणोवेद्यो, गुणसङ्कलिओ पहाउत्तो ॥ १॥

वीरनिर्वाणात् ४५३ मच्छन्ने सपुटाचार्या दृढवादी पञ्चकनविच्छेदो र्जितसरोद्वार. ॥

धर्माचार्यस्येव शेषवर्षाणि २४ भद्रगुण ३९ श्रीगुप्त १५ वज्ररानी ३६। एवं सर्वाह ५८४॥ गर्ह-
भिल्लनिष्पुत विक्रमादित्य ६० धर्मादित्य ४० भाइल्ल ११॥ एवं ५८१॥ (पट्टावली समुच्चय, १, पृ० १७)।

इस अवचुरि अन्तर्गत गाथा में यह स्पष्ट नहीं है कि वीरात् ४५३ में (गर्हभिल्लोच्छेदक) द्वितीय कालक
हुए। किन्तु विचारश्रेणि की गणनासे मिलती इस (अवचुरि की) वृषमलगणना ने गर्हभिल्ल का समय वीरात्
४५३ होता है। नगर वृषमलगणना शङ्का से पर नहीं है, विक्रमादित्य को गर्हभिल्ल का पुत्र कहने के लिए
कोई कालककथानक का या चूर्णि या भाष्य का प्रमाण उपलब्ध नहीं। और ४५३ में गर्हभिल्लोच्छेद करने
वाले कालक के समय में वलमित्र-भानुमित्र हो नहीं सकते। फिर वलमित्र-भानुमित्र के बाद गर्हभिल्ल के
१३ वर्ष गिनना और गर्हभिल्लो के १०० या १५२ वर्ष का मेल प्राप्त करने के लिए विक्रमादित्य, धर्मादित्य,
भाइल्ल और भाइल्ल को गर्हभिल्लवंश के मानना ये सब बातें अभी शङ्कायुक्त ही हैं। खुद मेरुतुङ्ग को भी
दो वलमित्र-भानुमित्र होने का विचित्र अनुमान खीचना पडा।^{८८} आर्य खुपट का कार्यप्रदेश भरोच था,
कालकाचार्य का भी भृगुरुच्छ से सम्बन्ध है। मगर दोनों समकालीन थे (वीरात् ४५३) ऐसा जैन-

८८ मेरुतुङ्ग लिखते हैं—“वलमित्रभानुमित्रां राजानां ६० वर्षाणि राज्यनकाष्टान्। यौ तु कल्पचूर्णौ चतुर्थो-
पवर्ककृत्कालकाचार्यनिर्वातकां उज्जयिन्या वलमित्रभानुमित्रौ तावन्वावेव।” इन विषय में मुनिश्री कल्याणविजयजी के
विवेचन के लिए देखो, वीरनिर्वाण संवत् ०, पृ० ५६-५७ और पादनोंध, जिसमें तित्तोगाली पञ्चय के नाम से
कैसी गाथायें पीछे के ग्रन्थों में पुस्त गई हैं इसका मुनिजी ने अच्छा विवेचन किया है।

प्रथमार्ध का (मध्यकालीन पट्टावलिखा के अलावा) कहीं भी उल्लेख नहीं। मौर्यों के १०८ वर्ष की हरीकत भी माय नहीं थे समती। डा० जयसालजी के कथनानुसार अगस्त मौर्यों के शेष वर्ष सप्तर्षि में नडा कर निरी तरह वीरात् ४७० न विन्म का हिसाब जोड़ा गया तब यह स्पष्ट है कि इन पट्टावलिखा की रूप कालगणना शङ्काहित नहीं है, इनम और भी गलती हो सकती है। इस गड़बड़ का कारण यह है कि प्रथम शकराज्य के बाद कितने वर्ष व्यतीत होये पर विक्रमादित्य हुआ यह स्पष्ट माट्टम न होने से विन्म शक कालक को नज़दीक लाने की प्रवृत्ति हुई। एक से ज्यादा कालक नामक आचार्य हुए होंगे किन्तु कालाचा के नायक तो प्रथम कालक ही हैं जो कि ग्रन्थ तर्कों से पट्टो ही हमने देख लिया है।

मुनिभी कल्याणविजयनी के मत से ज्ञातमि ही विक्रमादित्य है। अगर उनके मत से गदमिन्नाच्छेदक द्वितीय कालक वीरात् ४५२ न हुए। मगर कथनमि यदि विक्रमादित्य है तब यह गदमिन्नाच्छेदक का पुन नहीं हो सता। और मेरुतुङ्ग या उपरोक्त अन्वचूर के ज्ञान तब व्यथ प्रतीत होते हैं।

वीरात् ४५२ न गदमिन्नाच्छेदक कालक होने के सब आधार मयसालीन उही परम्पराओं के हैं जिनम कालगणना की एसी गड़बड़ी है। कालकथानक तो गदमिन्नाच्छेदक कालक क गुरु गुणसुन्दर या गुणकर को ही ज्ञाते हैं। यह कानक द्यामाय ही हैं जिन्होंने प्रमाणनाया ज्ञाया। उपलब्ध प्रमाणना अगर मूल प्रमाणना नहीं हो, तो भी उस म मूल का संस्करण और मूल के कई अंश जरूर हानि। यही प्रमाणना सूत्र उसने लगन का देशदेशांतर के लोगा का ज्ञान, भिन्न भिन्न लिपिया का ज्ञान आदि साक्षी देता है जो गदमिन्नाच्छेदक और सुवर्णभूमि में जानेवाल कालक में हो सता है। प्रमाणनायन क विषय ही उनके कता निगाद पाट्याना होने का सूजन करते हैं।

विचारप्रेषि म स्वयं के पट्टप्रतिष्ठाकाल ज्ञानेगली गाथायें दी हैं। यही मुनिभी कल्याणविजयनी से उद्धि "स्थविरानली का युगप्रधानपट्टानली" है जिसकी हस्तप्रत मुनिभी ने देखी है। यह हस्तप्रत या यह रचना विचारप्रेषि से कितनी प्राचीन है यह किसी को माट्टम नहीं। विचारप्रेषि अतर्गत गाथाय भी मेरुतुङ्ग से कितनी प्राचीन है यह कहना मुश्किल है। इस स्थविरानली की गाथाया (पल्लव हम दे चून हैं) में "देवदमिते लुचीस, अजमहृगु अ वीस एव तु। चउसस्य सत्तरि, चउसस्यतिपन्ने कालगो जाओ ॥ चउनील अजयम्मे एगुणचालीस भद्रगुत्ते अ।" इत्यादि में पट्टधर्य की वीरात् ४७० तक की परम्परा ज्ञाने के बाद ४७३ म कालक हुए एसा विधान है। पर इससे तो यह स्पष्ट होता है कि ये द्वितीय कालक युगप्रधान नहीं हैं और न उनके ज्ञाने युगप्रधानपट्टधर (या गुरु) ग्रन्थता का माट्टम हैं। इन गाथाओं म अगर कालक भी युगप्रधानपट्टधर हैं तब एक साथ ऐसे दो आचार्य युगप्रधानपट्टधर हो जाते हैं जैसा कि इस स्थविरानली का ध्यनि नहीं है। अतः यह सम्भवित है कि "चउसस्य तिपन्ने कालगो जाओ" यह बात प्राचीन युगप्रधानपट्टावलिखा में पीछे से बढ़ाई गई है। प्रथम शकराज्य के जारे में वास्तविक कालगणना बाद के लेखका को दुलम होने से और किसी तरह विन्म के समय के नज़दीक ही कालक को और प्रथम शकराय को लान के खयाल से यह वीरात् ४५३ म कालक के होने की कल्पना घुस गई होगी। उपलब्ध सब पट्टावलिखा में प्राचीन हैं कथमूल और नदीयन की स्थविरानलियाँ, मगर इनमें वीरात् ४५३ में रख सर्वे ऐसा कोई कालक का उल्लेख नहीं है। पट्टावलिखा-समुच्चय, भाग १ में दी हुई सब ग्रन्थ पट्टावलिखाँ विन्म की तेरहवीं सदी या उससे जा की हैं। डा० मलाट का पट्टावलिखाँ भी वि० स० की १६ वीं शताब्दि क था की हैं।^{६१}

६१ देखो, कला महासाय का लेख, इन्डियन एंटीक्वेरी, वॉ० ११, पृ० २४६ स आगे डा० यारोसी, डा० लॉपमान आदि के पणवनी विषयक लेखों की आगे के विष देखो, आता, न स्लोरी ऑफ कालक, पृ १ पाणोथ २३

कालक विषय के पहले विभाग के (चूरिण्णाम्ब आदि के) सर्व मन्दभा से हम सिद्ध कर चुके हैं कि सभी घटनाएँ एक कालक-परक हैं और वह है आर्य व्याम। उनके बाद आर्य शाण्डिल्य और शाण्डिल्य के बाद हुए आर्य समुद्र। सभी घटनाओं और पट्टावलिओं में इन्हीं आर्य समुद्र के अलावा किसी आचार्य के लिए “तिसमुद्राव्यक्ति दीवसमुद्देनु गदिय पेयाल” जैसे शब्दप्रयोग नहीं हुए। अतः यही आर्य समुद्र सुवर्णभूमि जाने वाले सागर श्रमण हैं। और सुवर्णभूमि जानेवाले और गर्दभगजोच्छेदक आर्य मालक एक हैं वह तो मुनिश्री कट्याणविजयजी को स्वीकृत है। अतः वह मालक व्यामार्थ ही हैं।

प्राचीन जैन परम्परानुसार वीर निर्वाण ई० स० पूर्व ५०७ में माना जाय, तब व्यामार्थ का समय होगा ई० स० पूर्व १६२ से १५१ और डा० याओवी आदि पण्डितों के मतानुसार निर्वाण ई० स० पूर्व ४६७ में मानें, तब व्यामार्थ का समय होगा ई० स० पूर्व १३२ से ६१ तक। इसी समय में भारत में शकों का प्रथम आगमन हुआ। खरोरी लिपि में लिखे हुए लेखों और मथुरा के अन्य कतिपय लेखों के अध्ययन से वह तो सर्व पण्डितों को स्वीकार्य है कि दो तरह के शक सम्बत् चले थे: एक Old Saka era = प्राचीन (मूल) शक सं० और दूसरा चाड (ई० स० ७८ में शुरू हुआ वह) शक सम्बत्। प्राचीन शक सम्बत् के प्रथम वर्ष के बारे में भिन्न भिन्न मत हैं। उन सब की समीक्षा डा० लोहडकेन-द-ल्यु ने अपने ग्रन्थ ‘ध मिथिग्रन पिरिग्रड’ में की है। डा० लोहडकेन-द-ल्यु के मत से प्रथम शक सं० ई० स० पूर्व १२६ में शुरू हुआ, प्रो० रॉयन के खयाल से ई० स० पूर्व १४० में, प्रो० टार्न के मत से ई० स० पूर्व १५५ में, डा० जयस्वाल के मत से ई० स० पूर्व १२० में। इस तरह भिन्न भिन्न मत हैं किन्तु डा० लोहडकेन-द-ल्यु और जयस्वाल के मत वास्तविक हकीकत से ज्यादा नजदीक हैं। उन सब मतों की चर्चा श्री० एम० एन० सहा ने जर्नल ऑफ ध एशियाटिक सोसाइटी (बेन्गाल), लेटर्स, वॉ. १६, (ई० स० १९५३), अंक १, पृ० १-२४ में की है और वहाँ बताया है कि प्रथम शक सम्बत् ई० स० पूर्व १२३ में हुआ होगा। वह समय शकों और यूनानी की मूत्रिया में पार्थिवानों पर के विजय का है। इसके बाद थोड़े ही समय में मिथ्रदात दूसरा (Mithradates II) नामक पार्थिवान राजा ने शकों को फिर भगाये। * * * यही समय है जब शक भारत की ओर आये।

इसमें हमारे खयाल में व्यामार्थ का समय ई० स० पूर्व १३२ से ई० स० पूर्व ६१ तक मानना ज्यादा उचित है। ई० स० पूर्व ५८ में विक्रम सम्बत् (मालव सं०) चला उस समय कालकाचार्य जीवित थे ऐसा कोई उल्लेख नहीं मिलता। अतः कालक के समय का ई० स० पूर्व ६१ के बाद ही होना आवश्यक नहीं।

कालक ऐतिहासिक व्यक्ति थे, उनका समय ऊपर के दो समय में से एक है, इसी समय गर्दभ का उच्छेद हुआ, इसी समय में कालक सुवर्णभूमि में गये। अन्य मालकाचार्य हुए होंगे * * * किन्तु वे सब कथानकों की घटनाओं के नायक नहीं हैं इतना निश्चित है। अब भारतीय इतिहास के पण्डितों से प्रार्थना है कि गर्दभ, गर्दभिल्ल, विक्रमादित्य आदि के कूट प्रश्नों के निराकरण हटने के पुनः प्रयत्न करें।

६० देखो, डा० लोहडकेन-द-ल्यु, डा० एम० एन० सहा आदि के लेख, ग्रंथ और, डा० सुधाकर चट्टोपाध्याय कृत, ध शकम इन इन्डिया (विश्वभारती, सान्तिनिकेतन, १९४५), पृ० ६. प्रो० रॉयन लिखते हैं—
It was in his reign that the struggle between the kings of Parthia and their Scythian subjects in Eastern Iran was brought to a close and the suzerainty of Parthia over ruling powers of Seisthan and Kandahar confirmed (Cambridge Hist of India, Vol I p 567)

६१. देखो, वीर निर्वाण सम्बत् और जैनकालगणना पृ० १२५ से पृ० १२८ पर पाटनोधि में दी हुई देवर्दि गाणिकमाश्रमण की सुर्वावली, और वालमी युगप्रधान पट्टावली। वालमी पट्टावली के न० २७ वाले कालकाचार्य के अन्तिम वर्ष निर्वाण सम्बत् ६६३ में वालमी में पुस्तकोद्धार हुआ।

परिशिष्ट १

दत्तराजा और आर्यकालक

दत्त राजा के सामने यहफल का निरूपण करनेवाली घटना (घटना न १) का उल्लेख आर्यभट्टचर्यिण व प्रलिखित 'आर्यभट्ट निरुक्ति' में दो स्थानों में है।^{१२} मुनिश्री कन्याणनिजयजी व रघुनाथ के अनुसार इस घटना का सम्बन्ध सम्भवतः प्रथम कालकाचाय से है।^{१३} 'आर्यभट्ट निरुक्ति' की एक गाथा (८६५) में उल्लिखित सामायिक के आठ दृष्टान्तों में तीसरा दृष्टान्त आर्यकालक का है जिन का ध्यान प्राप्त चर्यिण में इस प्रकार मिलता है। "तुलसी नगरी में 'जिनराज' नामक राजा था। वहाँ 'भद्रा' नाम की एक ब्राह्मणी रहती थी जिसने पुत्र का नाम 'दत्त' था। भद्रा का एक भाई था जिसने जैन मत की दीक्षा ली थी, उसका नाम था 'आर्य कालक'। दत्त पुत्राङ्गी और मदिरा प्रपञ्ची था। वह राजमेला करते करते प्रधान सैनिक के पद तक पहुँच गया। पर अन्त में उसने निष्ठासत्याग किया। राजकुल के मनुष्यों को कोड़मर उसने राजा को कैद किया और स्वयं राजा बन बैठा। उसने बहुत से यज्ञ किये। एक बार वह अपने 'मामा' कालक के पास चारर गेला कि मैं धर्म सुनना चाहता हूँ कहिए यज्ञ का फल क्या है? कालक ने उसको धर्म का स्वरूप, अधर्म का फल और अशुभ कर्मों के उदय की समझाया और पृच्छते पर कहा कि यज्ञ का फल नरक है। दत्त ने इस का प्रमाण पृच्छा तो कालक ने बताया कि "आज से सातवें दिन तुझसे मैं पकड़ा हुआ कुत्ता से नोचा जायगा।" तब ने कालक को कैद किया मगर ठीक वंश ही हुआ जैसा भविष्य कथन आर्य कालक ने किया था।

गणेश्वर लिखते हैं—“इस प्रकार सत्य प्रवचन गेला जा चाहिए, जैसे कालकाचाय गेले।” इस प्रधानक का महिम्नसार 'आर्यभट्ट निरुक्ति' की निम्नलिखित गाथा में भी सूचित किया है—

तत्तत्तु पुच्छिग्रो ज्ञो, तत्तत्तु कालगो तुलसीणी।

समयाए आदिण्य सम बुद्धय भय तेग ॥ ८७१ ॥

मुनिश्री कन्याणनिजयजी लिखते हैं कि “अब तक चौथे कालक का अस्तित्व सिद्ध न हो, इस सातवीं घटना का सम्बन्ध पहले कालक से मान लेना कुछ भी अनुचित नहीं है।”

परिशिष्ट २

घटना न ५—गर्दभ-राजा का उच्छेद

गहमिल्लोच्छेद कानी घटना^{१४} व साथ दो स्थानों का उल्लेख है—उज्जयिनी और पारसदूल। निशीथचर्यिण में पारसदूल का उल्लेख है। वहाँ से साहिबरा और उनके साथ दूसरे ६५ साहियों को लेकर आर्य कालक “हिन्दु देश” को आते हैं। उस प्रकार ये ६५ या ६६ साहि (शक कुलों) समुद्रमार्ग से सीरान् में आये।

१२ द्वि० अभि० प्र० पृ० ६७

१३ वहाँ प० ११४-१५

१४ निशीथचर्यिण इस घटना के बयान के लिये गेले, द्वितीय अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६८-६९.

इन स्थलों के बारे में कथाओं में कुछ गड़बड़ हुई है जिसकी मुनिश्री कल्याणविजयजी ने अच्छी तरह ध्यानविन की है। आप लिखते हैं—

“प्राकृत कालक कथा में ‘पारराकूल’ की जगह ‘शककूल’ नाम मिलता है। प्रभावकचरित्रान्तर्गत कालक-प्रबन्ध में इस स्थान का नाम ‘शाखिदेश’ लिखा है। कल्पसूत्रमूल के साथ छुपी हुई संस्कृत ‘कालक-कथा’ में इस स्थान को ‘सिंधु नदी का पश्चिम पार्श्वकूल’ लिखा है। फिर ‘हिमवन्तथेरावती’ में इस स्थल का नाम सिंधु देश कहा है। इन भिन्न-भिन्न नामों में हमारी संमति में ‘पारसकूल’ नाम ही सही है, जिसका उल्लेख इस विषय के सबसे पुराने ग्रंथ ‘निशीथचूर्णि’ में है।^१ ××× पारस-कूल का अर्थ फारस का किनारा होगा। ×× क्यों कि वहाँ के निवासी लोग शकजाति के हैं, अतः उस प्रदेश का ‘शककूल’ नाम भी सगत है। ×××× कालक कथाओं में सिंधु नदी पार होकर सौराष्ट्र में कालकाचार्य के आने का उल्लेख है, पर यह भ्रान्तिग्रन्थ नहीं है, क्योंकि सिंधु नदी पार करके पञ्जाब अथवा सिंध में जा सकते हैं, सौराष्ट्र में नहीं। परंतु यह बात तो सभी लेखक एक-स्वर से स्वीकार करते हैं कि कालकाचार्य सौराष्ट्र में ही उतरे थे। यदि वे साहियों के साथ सिंधु नदी पार कर हिन्दुस्थान में आये होते, तो सौराष्ट्र में किसी प्रकार न उतर सकते। इससे यही सिद्ध होता है कि वे सिंधु-नदी नहीं, बल्कि सिंधु-समुद्र के द्वारा सौराष्ट्र में उतरे थे। ‘निशीथचूर्णि’ में तो सौराष्ट्र में ही उतरने का उल्लेख है, वहाँ सिंधु नदी का नामोल्लेख नहीं है। संभव है, सिंधु के साथ नदी शब्द पीछे से जुड़ा गया है।”^२

मुनिजी की यह समीक्षा महत्त्व की है। इससे कालक का समुद्रयान-जहाजयान सिद्ध होता है। अगर यह बात सही है तब तो कालक के सुवर्णभूमिगमन (हिंदी-चीन आदि देशों में गमन) के वृत्तान्त में पुराने खयाल के जैन श्रावकवर्ग और साधुगण को भी शङ्का न होनी चाहिये। कालकाचार्य सुवर्णभूमि में खुशकी रास्ते से ही गये होंगे। किसी को शङ्का हो सकती है कि वे दुर्गम खुशकी रास्ते से नहीं जा सकते और जाहाजी रास्ते से साधु जाते नहीं, किन्तु कालकाचार्य के विषय में यह शङ्का भी नष्ट हो जाती है, क्योंकि आर्य कालक शकों के साथ जाहाजी रास्ते से आये होंगे ऐसा मुनिजी का मत है। वह मत ठीक लगता है। फिर अनाम के ग्रन्थ में जो लिखा है कि कालाचार्य अनाम से जहाज-यान से टोन्किन (दक्षिण चीन) में गये थे यह विधान भी अशक्य नहीं लगेगा।

परिशिष्ट ३

रत्नसञ्चय प्रवरण की गाथाओं पर मुनिश्री कल्याणविजयजी

मुनिश्री कल्याणविजयजी इन गाथाओं के बारे में लिखते हैं—“जहाँ तक हमने देखा है श्यामार्थ नामक प्रथम कालकाचार्य का सत्ताकाल सर्वत्र निर्वाण स. २८० में जन्म, ३०० में दीक्षा, ३३५ में युगप्रधानपद और ३७६ में स्वर्गवास ऐसा लिखा है। इनका सम्पूर्ण आयुष्य ६६ वर्ष का था। ये ‘प्रज्ञापनाकार’ और ‘निगोदव्याख्याता’ नामों से भी प्रसिद्ध थे। इन सब बातों का विचार करने के बाद यह कहना लेश भी अनुचित न होगा कि उक्त ‘प्रकरण’ की गाथा में जो प्रथम कालकाचार्य का निरूपण किया गया है, वास्तव में वही सत्य है।”

१५ उन के खयाल से पारसकूल नहीं किन्तु पारनकूल गब्द होना चाहिये, देखो वही, पृ० ११०, पादनोट, १, २, ३

१६ वही, पृ ११०

दूसरे कालक का समय—गद्भिञ्जोच्छेदक कालकाचार्य का समय—निर्गण सं० ४५३ ई, और इन दूसरे कालक की इरित को मुनिश्री ठीक मानते हैं। आगे आप लिखते हैं—“तीसरे कालकाचार्य के सम्बन्ध म हम निश्चित अभिप्राय नहीं व्यक्त कर सकते। कारण, निचार्य सं० ७२० म कालकाचार्य के अस्तित्व साधक इस गाथा ने अतिरिक्त दूसरा कोई प्रमाण नहीं है। दूसरा कारण यह भी है कि गाथा म इन कालकाचार्य को ‘शत्रुसस्तुत’ कहै हैं, जो सर्वथा असङ्गत है, क्या कि शत्रुसस्तुत कालकाचार्य तो वही थे, जो ‘निगोद-सख्यता’ के नाम से प्रसिद्ध थे। युगप्रधान स्थनिराजली के लेखानुसार यह विशेषण प्रथम कालकाचार्य को ही प्राप्त था।

“चौथे कालकाचार्य को चतुर्थी पद्यपणा कता लिखते हैं, जो ठीक नहीं। यद्यपि ‘चालमी युगप्रधान पञ्चमाली’ के लेखानुसार दस समय में भी एक कालकाचार्य हुए अवश्य हैं—जा निचार्य सं० ६८१ मे ६६३ तक युगप्रधान थे, पर दससे चतुर्थी पद्यपणा होने का उल्लेख सन्या असङ्गत है।” १०

हम चतुर्थ कालक के विषय में मुनिजी आग लिखते हैं—“वर्धमान से ६६३ वष यतीत होने पर कालकचरित्रद्वारा पद्यपणा चतुर्थी की स्थापना हुई ऐसी एक प्राकृतिक गाथा है जो तिरथोगाली पद्यपण से ली गई है ऐसा सन्देशनियौपधि ग्रन्थ के कर्ता का उल्लेख है। मगर वह ठीक नहीं, और उपाध्याय धर्म सागरजी ने अगनी कल्पनिरञ्जनाली म भी बताया है कि यद्यपि यह गाथा धर्मोपपत्तिरचित कालसप्तति म देखने में आती है तथापि सीधाद्वार प्रतीत्युक्त में यह गाथा देखने में नहीं आती” ११ आग मुनिश्री ने बताया है कि नारदजी सदी म चतुर्थी की फिर पञ्चमी करने की प्रथा हुई तब चतुर्थी पद्यपणा को अनाचीन ठगाने के लिये उसे निगोद से निकाले यह गाथा रची।

इन सन बातों से यह स्पष्ट होना चाहिये कि एक से ज्यादा कालक की परम्परायें शङ्काहित हैं ही नहीं। एक नाम ने अनेक आचार्य हुए हमसे, और ज्या ज्या घटनाओं की हरीकत प्रथम कालक के साथ जोड़ने म शङ्का हुई त्यों त्यों या त्यों ज्यों निम्न और शक्र और तत्कालीन वृषविषय ऐतिहासिक हरीकत निम्नित होने लगी और परम्पराय विच्छिन्न होती गई, त्यों त्यों ये मन्थालीन ग्रन्थकार यामोह में पड़ते गये और घटनाओं को मित्र मित्र कालक के साथ जोड़ते गये। तिथि ने निष्पन्न म या धुन का पुन समग्र करने में जिहा ने बार बार कुछ हिंसा लिया उनको कालकाचार्य का निम्न मिला हो ऐसा भी हो सकता है। ये बातें विशेष अनुसंधान के योग्य हैं।

मुनिजी ने एक और गाथा की समीक्षा है जिसका भी उल्लेख करना चाहिये। आप लिखते हैं—

“उपयुक्त गाथाओं के अतिरिक्त कालकाचार्य विषयक एक और गाथा मेधुदत्त की ‘निचार श्रेणि’ के परिशिष्ट म लिखा मिलती है, निम्न निचार्य सम्वत् ३२० म कालकाचार्य का होना लिखा है। उस गाथा का अर्थ इस प्रकार है—“वीर जिनेन्द्र वं ३२० वष बाद कालकाचार्य हुए, जिनेन्द्र इन्द्र को प्रतिनोद दिया।” इस गाथा से कालकाचार्य के अस्तित्व की सम्मानना की जा सकती है पर ऐसा करने की

१७ मुनिश्री कल्याणविजय, आद्य कालक, वि० १ अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६६-६७

१८ द्विषेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ११८-११९

१९ धीरनिर्वाण सम्वत् और जैन कालगणना, पृ० ५६-५८ की पात्रांश

१० गाथा इस तरह है—

तिरिधीरिधिगो, वरिमम्या तिथिवास (३१) अद्विधामो।

कोटे आवश्यकता नहीं है। शक्रप्रतिषेध के निर्देश में ही यह स्पष्ट है कि उक्त गायक वं ही हैं जिनका वर्णन 'युगप्रधान' के रूप में 'निगोद-व्याख्या' विज्ञेय के साथ, युगप्रधान-स्थविगवलिगे में किया गया है।^{१०१} जब इन्द्रप्रतिषेधक निगोद-व्याख्या प्रथम गलत ही है तब उनगद्यग्न-निर्युक्तिगाथा के आधार में सुवर्णभूमि को गये होंगे यह भी मानना चाहिये।

परिशिष्ट ४

निमित्तरात्र्य आर्य कालक

निशीथ चूर्णि, उद्देश १, पृ० ७० में निम्नलिखित उल्लेख है—“इदं चित्रं विजति अस्य वार्या विजहा उभयं मेवेति। उभयं गाम पामथ गिहत्या ते विजमनजेगादिगिभित्तं मेवेत्यर्थः।” इस तर्क विद्याप्राप्ति के निमित्त साधु को पतित साधु अथवा गृहस्थ की भी सेवा करनी चाहिये ऐसी प्राचीन शास्त्रकार की अनुज्ञा का उपयोग कालराचार्य के जीवन में देखने में आता है। निमित्त ज्ञान इन्होंने आजीवन-मृत के साधुओं से प्राप्त किया। उस घटना का स्कोट करनेवाला पञ्चस्वचूर्णिगत उल्लेख हम पहले दे चुके हैं। कालराचार्य ने जो ग्रन्थ बनाये उनका उल्लेख पञ्चस्वमाष्य और पञ्चस्वचूर्णि में इसी घटना के साथ ही मिलता है और हम इस को देख चुके हैं।

मुनिश्री कल्याणविजयजी इस विषय में कुछ और साक्षी भी देने हैं। आप लिखते हैं—“पाठन के नाइयत्रीय पुस्तक भंडार में, ताड़पत्र पर लिखे हुए एक प्रकरण (लगभग चौदहवीं सदी में लिखे हुए इस प्रकरण का नाम माद्रम नहीं हुआ) में, हमने एक प्राकृत गाथा पढ़ी थी, जिसका आशय यह है—कालकसूरि ने प्रथमानुयोग में जिन, चक्रवर्ती, चानुदेव, आदि के चरित्र और उनके पूर्वजों का वर्णन किया और लोकानुयोग में बहुत बड़े निमित्तरात्र्य की रचना की। x x x भोजसागरगणि नामक जैन विद्वान् ने नन्दनभाषा में रमल-विद्या-विषयक एक ग्रंथ लिखा है। उसमें उन्होंने लिखा है कि पहले-पहल यह विद्या कालराचार्य के द्वारा यवन-देश ने यहाँ लाई गई थी। किन्तु रमल-विद्या को यवन-देश से चाहे कालराचार्य लाए हों या न भी लाए हों; पर इसमें तो इतना सिद्ध ही है कि निमित्त अथवा ज्योतिष-विद्या के जैन विद्वान् लोग कालराचार्य को अपने पथ का आदि-पथिक समझते थे।”^{१०२}

मुनिजी लिखते हैं—“आर्य कालक दिग्गज विद्वान् के अनिरुक्त एक क्रांतिकारी पुरुष भी थे। विद्वत्ता के कारण उनकी जितनी प्रसिद्धि है उस से कहीं अधिक उनके घटनामय जीवन से है। x x आर्य कालक का प्रत्येक जीवन-प्रसङ्ग साधुरियति के सामान्य जीवन-लक्षण से कुछ आगे बढ़ा हुआ है।”^{१०३}

कालक के जीवन की घटनाओं में जो दो तत्त्व सर्वसाधारण हैं, वे सब घटनाओं में हैं—एक इनका निमित्तज्ञान और दूसरा उनका क्रांतिकारी, साहसिक नीडर जीवन।

१०१. द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० ६६-६७

१०२. द्विवेदी अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० १०५.

१०३. वही, पृ० १०५.

परिशिष्ट ५

उत्तराध्ययननिर्युक्ति और चूर्णि के सदर्भ

उज्जैणी कालरामणा सागररामणा सुवर्णभूमि।

इने आउयमेस पुच्छइ खादिउररणा च ॥ १२० ॥

उत्तराध्ययननिर्युक्ति, २ अध्यायन

‘उज्जैणी कालरामणा’ गाथा (११६ ११७) उज्जैणीए अजमालगा आगरिया बहुसुया, तेसि सीसो न कोइ नाम इच्छइ पडिउ, तम्स सीसस सीसो बहुसुओ सागररामणो नाम सुवर्णभूमिए गच्छेण विहरइ, पच्छा आगरिया पलायितु तत्थ गता सुवर्णभूमि, सो य सागररामणो अणुयोग कहयति पण्णा परिहइ न सहति, भणति उता! गन एय सुम सुवर्णध जाउमयित्तु, तेण भणति—गतति, ता सुण, सो सुणानेउ पयसो, ते य सागररामणो नवे कहिते उरिसमा सुवर्णभूमि जतो बलित्ता, लोगो पुच्छति त इद गउत—को एस आगरियो गउति? तेण भणति—कालगागरिया, त जणपरपरेण पुसंत काइ सागररामणस्त संपत्त, जहा—कालगागरिया आगच्छति, सागररामणो भणति—उत! सच्च मम पितामहो आगच्छति? तेण भणति—मयावि सुत, आगया साधुणो, सो अभुद्धितो, सो तोह साधूहि भणति—मामामणा केई इहागता? पच्छा सो सजितो भणति—उतो एकरो पर आगतो, य तु जाणामि रामरामणा, पच्छा मो रामेति, भणति—मिच्छामि दुक्क जएत्थ मए आसादिया, पच्छा भणति—रामरामणा! केरिसं अइ वक्काणेमि? रामरामणेण भणति—सइ, किं तु मा गउ करेहि को जाणति कस्त को आगमोचि, पच्छा धूलिणाएण चिक्किणपिंडएण य आहरण करति, य तहा कायत्थ जहा सागररामणेण कत, ताण अजमालगाण समीउ सक्को आगतु निगोयनीने पुच्छति, जहा अजरकिग्गण तपेउ जाव सादिउररणा च।

—उत्तराध्ययनचूर्णि, (श्रवणदेव केसरीमलजी के संस्था, रत्नाम, ६० स० १६३३), पृ० ८३-८४ और देखिये, श्रीरातिगिरिकृत उत्तराध्ययन-वृहद्भक्ति, भाग १, पृ० १७७ १२८।

परिशिष्ट ६

व्यवहारभाष्य और चूर्णि के सदर्भ

भाष्यगाथा—

पुरिसज्जया चउरो नि भासियन्ता उ आणुपुत्तीए।

अत्यकरो माणकरो उभयकरो नोभयकरो य ॥ ३ ॥

पम्मतइया एत्थं तु सफला निपफला टुये इयरो।

टिठतो सगतेणा सेवता अनेरायाण ॥ ४ ॥

उज्जैणी सगराय नीयागन्ता न सुद्धु सेवेनि।

विचियन्ता चोउ निवेसया अण्णनिने सेवा ॥ ५ ॥

धान्यपुरतो तह मयातो या सेउह य आसण नीय।

भूमियसि य निसीयइ इगियसारी उ पदमो उ ॥ ६ ॥

विक्रमेल अन्नया पुरतो उगतो से एणा नवरि सवतो।

तुडेण तदा रत्ता विती उ सुपुक्कला पिन्ना ॥ ७ ॥

गितिओ न करे अह माणं च करेइ जाइकुलमाणी ।
 न निवसति भूमीए य न धावति तस्स पुरतो उ ॥ ८ ॥
 सेवति द्वितो वि दिण्णेवि आसणे पेसितो कुणइ अहं ।
 विइओ भयकरो तइउ जुज्झइ य रणे सभामहो ॥ ९ ॥
 उभय निसेहो चउत्थे वेइय चउत्थेहि तत्थ न उ लद्धा ।
 चित्ति इयरेहि लद्धा दिट्ठे तस्सुदणतो उ ॥ १० ॥

—सभाष्य व्यवहारसूत्र, ४ प्रकृत, गाथा ३-१०, पृ० ६४-६५.

यहाँ भाष्यगाथा ५-७ की मलयगिरिकृत टीका देखिये—

“यदा कालिकाचार्येण शका आनीतास्तदा उज्जयिन्या नगर्या शको राजा जातः। तस्य निज्जात्मीया एकेऽस्माकं जात्या सदृश इति गर्वात्तं न सुष्ठु सेवन्ते। ततो राजा तेषां वृत्तिं नादात्। अवृत्तिकारश्च ते चौर्यं कर्तुं प्रवृत्ताः। ततो राजा बहुभिर्जनैर्विजृम्भेन निविपयाः कृताः ततस्तैर्देशान्तरं गत्वा अन्यस्य नृपस्य सेवां कर्तुमारब्धा। तत्रैकं पुरुषो राजो गच्छत आगच्छतश्च पुरतो धावति तथा मार्गतश्च कदाचिद् धावति राजश्च ऊर्ध्वस्थितस्योपविष्टस्य वा पुरतः स्थितः मेवते यद्यपि चोपविष्टः सन् (तं) राजानमनुजानाति तथापि स नीचमासनमाश्रयते। कदाचिच्च राजः पुरतो भूमावपि निपीडति राजश्चैङ्गितं जात्वाऽनाज्ञमोपि विवक्षितप्रयोजनकारो अन्यदा च राजा पानीयस्य कर्दमस्य मध्येन धावितः शेषश्च भूयान्तोको निःकर्दमप्रदेशेन गन्तुं प्रवृत्तः स पुनः शकपुरुषोऽश्वस्याग्रतः पानीयेन कर्दमेन च सेव्यमान एकः स तस्य पुरतो धावति ततस्तस्य राज्ञा तुष्टेन सुपुष्पला अतिप्रभूता वृत्तिर्दिता।” (व्यवहारभाष्य, उ० १०, पृ० ६४-९५).

इन गाथाओं के विषय में चूर्ण भी देखनी चाहिये।—

“उज्जेणी गाहाओ। यदा अजकालएण सका आणीता सो सगराया उज्जेणीए रायहाणीए तस्स सगरणिज्जागा अहं जातीए सरिसोत्ति काउ गव्वेण तं राय ए सुष्ठु सेवन्ति। राया तेसिं वित्तिं ए देति। अविच्चीया तेण्णं आढत्त काउं बहुजणेण विणएविणए ते णिव्विसता कता। ते अण्णं रायं ओलगाएण छाए उवगता। तत्थेगो पुरिसो रण्णो अतितणतस्स पुरओ धावति। अण्णया पाणिएयं चिक्खल्लं च मज्झेण पधावितो। अण्णो बहुजणो सुक्केण गतो। सो सगपुरुसो आसस्स अजणितो पाणिएण चिक्खलेण य आसुदुएण सिव्वंतोवि पुरओ धावति। राया तुष्टो ..।” (व्यवहारचूर्ण, हस्तलिखित प्रति, नं० १५८४, मुनिराज श्रीहलविजय शालसग्रह, बडोदा, पत्र २२१ अ).

परिशिष्ट ७

अनिलसुत यव-राजा, गर्दभ और अडोलिया

मा एवमसग्गाहं, गिण्हसु गिण्हसु सुयं तइयचक्खुं।

किं वा तुमेऽनिलसुतो, न स्सुयपुण्वो जजो राया ॥ ११५४ ॥

सौम्य! मैं नमस्द्राहं गृहाण, गृहाण सध्म-व्यवहितादिष्वतीन्द्रियार्थेषु तृतीयचक्षुःकल्प श्रुतम्। किं वा त्वया न श्रुतपूर्वोऽनिलनरेन्द्रसुतो यवो राजा? ॥ ११५४ ॥

कः पुनर्थव. ? इत्याह—

जव राय दीहपट्ठो, सचिवो पुत्तो य गहभो तस्स।

धूता अडोलिया गहमेण छूदा य अगडग्गि ॥ ११५५ ॥

पत्रयण च नरिदे, पुणरागमऽडोलिलेण चेदा।

जवपत्यण ररस्सा, उरस्सओ फरुससालाए ॥ ११५६ ॥

यनो नाम राजा। तस्य दीघपट्ट सचिव। गर्दमश्च पुन। दुहिता अडोलिका। सा च गम्भेण तीनरागा युपपत्तेन 'अगडे' भूमियद्द विप्रयसेवार्थं क्षिता ॥ ११५५ ॥

तच्च शात्ता वैराग्योत्तरङ्गितमनसो नरे द्रस्य प्रव्रजनम्। पुनस्तेहान्च तस्योज्जयिन्या पुन पुनरागमनम्। अन्यथा च चेटरूपाणामडोलिकया क्रीडन मरस्य च यत्प्राधानम्। ततश्चोपाश्रय पश्य — कुम्भनारस्तस्य शालायामित्यन्तराय ॥ ११५६ ॥

मानाथ पुनरयम्—^१ ४

उ जेसी नगरी। तस्य अलिलसुओ जयो नाम राया। तस्स पुत्तो गद्दभा नाम जुनराया। तस्स धूया गद्दभस्स जुनरजो भर्त्ता अडोलिया ग्याम, सा य अतीयरुववी। तस्स य जुनरजो दीहपट्ठो अमच्चो। ताहे सो जुनराया त अडोलिय भतिणि पासित्ता अरम्भेयवजो दुब्बलीभरति। अमक्षेण पुच्छिओ। निरव सिद्ध। अमक्षेण भरति—सागारिय भविस्सति तो एसा भूमिघरे जुमति, तस्य भुजाहि ताए सम मोए, लोमो नायिस्सति 'सा कहिं पि भिनद्धा'। 'एव होउत्ति कय'। अन्नया सो राया त कय गाउ निवेदेण पत्रतियो। गद्दभो राया जातो। सो य चरो नेच्छति पडिउ, पुत्तनहेण य पुणो पुणो उज्जेणि एति। अरया सो उज्जेणीए अयूरसामने जणस्सेत्त तस्स समीने वीसरमति। तच्च जणस्सेत्त एगो खेत्तपालओ रक्खति। इओ य एगो गद्दभो त जणस्सेत्त चरिउ द्दच्छति ताहे तेण खेत्तपालएण सो गद्दभो भरति—

आभावसी पभावसी मम वा नि निरिक्खसी।

लक्खित्तओ ते मया भावो, जण पत्थेसि गद्दभा ॥ ११५७ ॥^१ ५

अय भाव्यातगत श्लोक कथानकसमाप्त्यनन्तर वाक्यास्यते, एवमुत्तरावपि श्लोकी।

तेण साहुणा सो सिल्लोगो गहिओ। तस्य य चेडरूवाणि रमति अडोलियाए, उदोदयाए त्ति भणिय हाइ। सा य तेसिं रमताय अडोलिया नद्धा विले पडिया। पच्छा ताणि चेडरूवाणि इओ इओ य मगति त अडोलिय, न पासति। पच्छा एगेण चेटरूवेण त विल पासित्ता ग्याय—आ एत्थ न गीसनि सा नय एयमि विलमि पडिया। ताहे तेण भरति—

इओ गया इओ गया, मयिज्जती न दीवति।

अइमेय वियाणामि, अगडे द्दुदा अडोलिया ॥ ११५८ ॥

सो नि येण सिल्लोगो पडिओ। पच्छा तेण साहुणा उज्जेणि पविस्सित्ता कुम्भनारसालाए उवस्सआ गहिओ। सो य दीहपट्ठो अमच्चो तेण जणसाहुणा रायत्ते निराहिओ। ताहे अमच्चो क्षितेति—^६ गद्द एयस्स वेर नि जाएमि।^७ त्ति काउ गद्दभराय भणति—एस्स परीसहपरतिओ आगओ रज्ज पेत्तेउकामो, जति न पत्तियसि पेच्छइ से उवस्सए आउहाणि। तेण य अमच्चेण पुब्ब चेव ताणि आउहाणि तमि उवस्सए गमियाणि पत्तियावयनिमिच्च। रक्षा दिद्धाणि। पत्तिजिओ। तीए अ कुम्भनारसालाए उदुरो दुब्बिउ दुब्बिउ

१०४ यहाँ से आगे टीकातर्गत प्राकृत-कथानक बृहत्पञ्चार्थ के पाठ से उद्धृत है, कुछ गोप कहे हैं। इस लिए यहाँ पूर्ण वा पाठ अवतरित नहीं किया है।

१०५ नासि दसि पुणो वेव, पासेय् पिरिटिहसि।

लक्खित्तो ते मया भावो तत्र पत्थेसि गद्दभा ॥

इति स्था गाथा बृहत्कल्पपूर्व्या।

ओसरति भएण । ताहे तेण कुम्भकारेण भवति—

सुकुमालग ! भदलया ! गति हिङ्गसीलया । ।

भय ते नत्थि ममूला, दीहपद्दाओ ते भय ॥ ११५६ ॥

सो वि शेण सिलोगो गहिओ । ताहे सो राया त पियर मारेउकामो रह मग्गइ । ‘पगाने उड्डाहो होहि’त्ति काउ अमच्चेण सम रत्ति फहससाल अल्लीणो अच्छति । तत्थ तेण साहुणा पढिओ पढमो सिलोगो—

“आधावसी पधावसी”.... ॥ (गा० ११५७)^{१०६}

रत्ता नायं—वेतिया मो, धुव अतिसेमी एम साधु । तओ वितिओ पढिओ—“इओ गता इओ गता ॥” (गा० ११५८)

त पि शेण पग्गिय, जहा—नातयं (१. । नाय) एतेण । तओ ततिओ पढिओ—“सुकुमालग ! भदलया .. ॥” (गा० ११५९)

ताहे जाणति—एस अमच्चो मम चैव मारेउकामो, कओ मम राता (राया) होऊ सते भोए परिच्चत्ता पुणो ते चैव पत्थेति ? एस अमच्चो म मारेउकामो एवं जत्तं करेइ । ताहे राया अमच्चस्स तीस छेत्तं साहुस्स उवगतुं सच्च कहेइ खामेइ य ॥

अथ श्लोकत्रयस्याधरार्थः—आ-ईपद् अभिमुख्येन वा धावसि आधावसि, प्रकपेण पृष्ठतो वा धावसि प्रधावसि, मामपि च निरीक्षसे, लक्षितस्ते मया ‘भावः’ अभिप्रायो यथा ‘यवं’ यवधान्यं चरितुं प्रार्थयसि भो गर्दभ । द्वितीयपक्षे यवनामानं राजान मारयितुं भो गर्दभनृपते । प्रार्थयसीति प्रथमश्लोकः ॥ ११५७ ॥

इतो गता इतो गता, मृग्यमाणान् न दृश्यते, अहमेतद् विजानामि ‘अगडे’ भूमिगृहे गर्त्तायां वा क्षिता ‘अडोलिका’ उन्मोयिका नृपतिदुहिता वा । द्वितीयश्लोकः ॥ ११५८ ॥

मूपकस्य राजश्च शरीरसौकुमार्यभावात् सुकुमारक ! इत्यामन्वणम्, ‘भदलगा’त्ति भद्राकृते ! राज्ञो ह्यिडनशील ! मूपकस्य दिवा मानुपावशोक्तचकिततया राजस्तु वीरचर्याया राज्ञो पर्यटनशीलत्वात्, भयं ‘ते’ तव नास्ति ‘मन्मूलात्’ मन्निमित्तात् किन्तु ‘दीर्घवृष्टात्’ एकत्र सर्पात् अन्यत्र तु अमात्यात् ‘ते’ तव भयमिति तृतीयश्लोकः ॥ ११५९ ॥

—वृहत्कल्पसूत्र, विभाग, २, प्रथम उद्देश, सूत्र १, भाष्यगाथा ११५७-६१, पृ० ३५६-३६१.

उपर्युक्त अवतरण की ओर विशेष ध्यान देना जरूरी है । सारी कथा ऐतिहासिक न हो किन्तु गर्दभ लगता है जिसका कालककथा से सम्बन्ध है । यहाँ भी उसका कामी स्वभाव प्रकटित है । अडोलिया नाम प्रदेशी (शावद किसी ग्रीक-यावनी) नाम का रूपान्तर लगता है । डा. शान्तिलाल शाह ने अपने ग्रन्थ में अनुमान किया है कि अनिलसुत वह Antalkidas है और गर्दभ वह Khardaa^{१०७} है, यह हमें ठीक नहीं लगता, क्योंकि Antalkidas का अनिलसुत होना अशक्य है । और अनिल का सुत ऐसा अर्थ ले तब भी वह Antalkidas नहीं हो सकता और Khardaa (मथुरा के सिंह-ध्वज के लेख में उद्दिष्ट) इस Antalkidas का लड़का नहीं हो सकता । श्री० शान्तिलाल शाह का यह अनुमान कि “अणिलसुतो जवो गाम राया” कि जगह “अणिलसुतो गाम यवो राया” होना चाहिये उससे भी पूरा सतोष नहीं होता क्योंकि उसका लड़का Khardaa नहीं है ।

फिर भी गर्दभ कौन ? इस विषय के सशोधन में सम्भव है यह अवतरण मदतरूप हो भी जाय । कालक के जीवन की घटनाओं के विषय में चूणियों के, कथानकों के अन्य अवतरण हम यहाँ नहीं देते क्योंकि वे सभी नवाब और डा० ब्राउन ने सङ्ग्रहीत किये हुए हैं ।

१०६. गाथार्थ ११५७, ११५८, ११५९ उपर दी गई हैं इस लिए हमने यहाँ पूरी अवतारित नहीं की हैं ।

१०७ शान्तिलाल शाह, ध ट्रैडिशनल क्रॉनोलॉजि ऑफ ध जैनम् पृ० ६१, ६८ मथुरा के सिंह-ध्वज में Khardaa के उल्लेख के लिए देखो एपिग्राफिया इन्डिका वॉ० ६, पृ० १४०, १४७

उपसहार

जस लेख का उद्देश्य है जैन साहित्य की छानबीन करना। इस समीक्षा से हम निश्चितरूप से कह सकते हैं कि कालक ऐतिहासिक व्यक्ति थे। एक तो उन्होंने अनुयोगादि ग्रन्थों का निमाण किया और दूसरा इन्हीं ग्रन्थों में प्रवृत्तानुपपन्न कालकरचित गाथाय मिली हैं। निगोच्यमानसार, सुवर्णभूमि को जाने वाले, आय समुद्र के तटगुरु और अनुयोगनिमाता, आनीतिज्ञ से निमित्त पढ़नेवाले और जिन्होंने सातवाहन राजा को मयुर का भविष्य कहा था वह कालक आन श्याम ही हैं। इतना तो निश्चित ही है।

धर्मधोपपुरि ने श्रीसुपिनसलन्त में प्रवृत्तानुपपन्न आमाय को प्रथमानुयोग और लोकानुयोग न कता फाटस्युति कहा है। कालक ने यह कहने आय समुद्र की स्तुति की है—

निज्जला जेण तथा पत्रयणा सन्भावपत्रवणा ।
तेरीसइमो पुरिखो पत्रारो सो जयड सामग्जो ॥ १८० ॥
धम्मगुत्तमे भासी जिणचम्पिसारुपुग्गमे ।
कालगसूरी नहुय खोगुत्तमे निमित्त च ॥ १८१ ॥
अजसमुत्तगहरे दुग्गटिण्णि धिप्पण पिहू सय ।
मुत्तधचरमपोरिसिसुद्धिण्णि तिण्णि निहम्ममा ॥ १८२ ॥

—चैनस्तोत्रसंग्रह, भाग १, पृ० ३२६-३०

देवेन्द्रपुरि ने शिष्य श्री धर्मधोपपुरि का लेखनसमय है। वि० म० १३००-१३५७ आसपास। अतः ६० स० की तेहरवीं शताब्दि में, सद्धमाध्य आदि के कता, श्रीधर्मधोपपुरि जैसे आचार्य भी श्यामाय को ही अनुयायकार कालकाचार्य मानते थे।

गर्हमणजोच्छेदक कालक भी वे ही आय श्याम हैं ऐसा हमारा मत है। किन्तु अभी भी अगर किसी को शङ्का रही हो, तो इनकी यही चेष्टना चाहिये कि बलमित्त भानुमित्त और आय कालक का समकालीनता तो निश्चित ही है। पुराने ग्रन्थों का प्रमाण है। फिर पट्टवलियों की पट्टपर कालगणना या स्यविरकालगणना या उपसालगणना जिनमें कहीं कहीं गड़बड़ है उनमें छोड़ कर स्वतन्त्र प्राचीन ग्रन्थ साहित्य से हमने बताया है कि गम्भीरदेशक कालक और दूसरी धर्माचार्यों के नाथक आय कालक एक ही हैं और वे गुणगुदर के शिष्य आर्यन्याम ही होने चाहिये। इनका समय ६० स० पूव परली या दूसरी शताब्दि ई।

जिनको दूसरे कालक (वीगात् ५५३) मन्त्र है इन के हिसाब में भी कालक के सुवर्णभूमिगमा का समय ६० स० पूव परली शताब्दि तो है ही।

कालक किसी सातवाहन राजा का समकालीन थे। यह राजा कौन था? क्या कि कालक एक कालनिक व्यक्ति नहीं हैं इस लिए अब सातवाहन वंश के इतिहास के बारे में विद्वानों का फिर सोचविचार करना चाहिये। पञ्चरत्नभाष्य, बृहत्संन्यासभाष्य जैसे ग्रन्थों का कता सद्धदासगणि जमाधमण ने या दूसरे भाष्यकार चूरिंगर ने जो ऐतिहासिक बातें लिगी हैं वे बिल्कुल कपोलकल्पित नहीं किन्तु व्याख्यान

ऐतिहासिक तत्त्ववाली प्रतीति होती जा रही हैं। कुणाल, सम्प्रति और अशोकनिषयक कथा जो बृहत्कल्प-भाष्य में है उसकी ऐतिहासिकता की प्रतीति डा० मोतीचन्द्रजी ने इण्डियन हिस्टोरिकल कॉग्रस, १७ वें सम्मेलन, १९५४, अहमदाबाद में अपने विभागीय-प्रमुख व्याख्यान में पकड़ा है। भाष्यों में मुरारट राजाओं के उल्लेख भी आसिर सत्त्व मारूम हुए थे। सम्प्रति ने जैन साधुओं के चित्र के लिए, आन्ध्र और दक्षिण में सुविधायें की यह भी मत्स्यवदना है। पश्चिमी और दक्षिणी भारत में (द्रविड-प्रदेश) में सम्प्रति ने मौर्यसाम्राज्य को बढ़ाया या बलवत्तर किया है। बृहत्कल्पभाष्य और आसिरक चूर्णों के नहपान और सातवाहन के बीच के सचर्चे की ओर सातवाहन राजा की जीत की बात भी मत्स्य मारूम पड़ी है, क्यों कि गौतमीपुत्र सातकर्णों ने नहपान के सिक्के पर फिर अपनी महोर लगाई है। हमारे ग्वाल में नहपान को जीतनेवाला सातवाहन कालक के समकालीन सातवाहन नरेश के ग्रन्थ का राजा है।

बलमित्र-भानुमित्र और कालक का समकालीन सातवाहन ई० स० पूर्व की प्रथम शताब्दि के पूर्वार्द्ध या ई० स० पूर्व की द्वितीय शताब्दि के उत्तरार्द्ध में हुआ था। वह सातवाहन कौन था? ये बातें अब फिर विचारणीय हैं क्यों कि कालक सचमुच हुआ था।

जैन आगम-साहित्य भारतीय सस्कृति और इतिहास के अध्ययन में अति महत्त्व का है इस बात की ओर योग्य ध्यान नहीं गया है। इन आगम साहित्य में कई बातें ऐसी हैं जिनका महत्त्व प्राचीन बौद्ध साहित्य से या ब्राह्मण साहित्य से कम नहीं। इन तीनों साहित्य का अध्ययन एक दूसरे का पूरक है। जिस को हम पुरातत्त्व में Northern Black Polished Ware (NBP) कहते हैं या अशोक के जमाने का जो High Polish देलने में आता है, उसका एक मात्र वर्णन सदर्भ हमें जैन औपपातिक सूत्र में पृथिवीशिलापट के वर्णक में मिलता है।^{१०८}

इससे हमें चाहिये कि जैन आगम साहित्य, विशेष करके भाष्यों और चूर्णियों की ओर ज्यादा ध्यान दे। इसकी अच्छी समीक्षा भारतीय सस्कृति के इतिहास में हमें सहायक होगी। भाषाशास्त्रियों के लिए भी भाष्यों और विशेषतः चूर्णियों में विपुल सामग्री पड़ी है।

सुवर्णभूमि और सुवर्णद्वीप में भारतीय सस्कृति के प्रचार में पश्चिम और मध्य भारत का भी हिस्सा है जिसकी ओर भी ध्यान देना जरूरी है। स्त्रारक से सुवर्णभूमि जानेवाले व्यापारियों की कथा जातनों में मिलती है। कालक के कार्यप्रदेश भी पश्चिम, दक्षिण और माध्यभारत थे और वे सुवर्णभूमि में गये। गुजरात के व्यापारी जावा को जाते थे, गुप्तोत्तर काल में भी। गुजराती में इस मतलब की एक कहावत है कि जो जावा को जाता है वह बहुधा वापस नहीं आता है और यदि कोई लोट आया, तो इतना धन लाता है जो पीढ़ियों तक अखूट रहे। प्राचीन जावा के रामायण 'काकविन' ^{१०९} का वस्तु पश्चिम भारत में रचित भट्टिकाव्य से विशेषतः लिया गया है यह बात भी सूचक है।^{११०}

१०८ देखो, उमाकान्त शाह, स्टडीस इन जैन आर्ट (बनारस, १९५५), पृ० ६१-६६-८३

१०९ इसके विशेष विवरण के लिये देखिये, डॉ० सो० हूइकासकृत द ओल्ड-जावानीस रामायण काक-विन, अवनहेम (नैदरलैन्ड्स), १९५५

११० इस लेख की हिन्दी भाषाशुद्धि और प्रुफ देखने के लिये श्री जयन्तभाई ठाकर और प० दलसुखभाई मालवणियाजी का कर्णो हैं।

आचार्य विजयवल्लभसरि स्मारक ग्रंथ
: श्रद्धांजलि अने जीवन :

THE GREAT ĀCĀRYA

SHRI CHIMANLAL J SHAH MA

Among the great Jaina Ācaryas of the last fifty years the late Vijayavallabhasuri enjoys a very prominent and popular place. He was a favourite with both the old and new generations of the Jain laity.

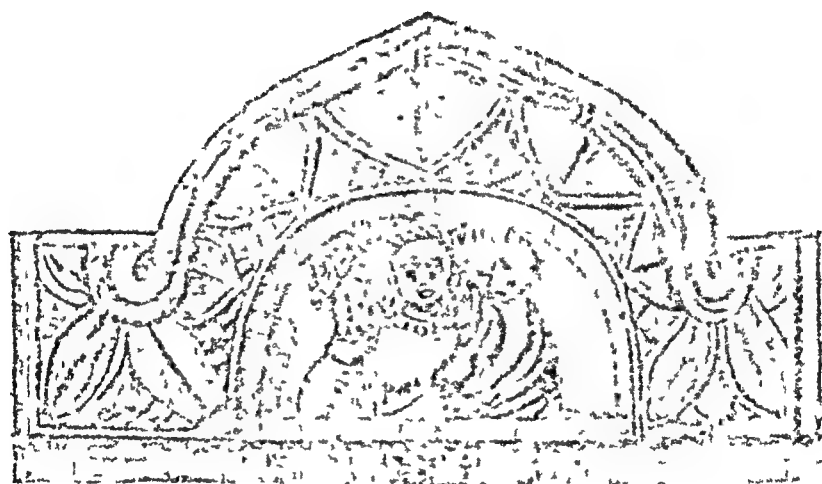
The key to his popularity lay in his earnest desire to see that the laity was helped spiritually and otherwise. He led the austere life of a Jaina *sadhu* carrying out all the injunctions prescribed by the scriptures. Thus the orthodox mind saw nothing in him that would discredit him but at the same time he talked and preached about anything and everything that would go under the name of welfare activities for the betterment of the Jaina *Samgha*. For more than half a century he carried on a crusade in his inimitable way for the educational and social uplift of his followers. If he had been an educationist himself or in the alternative if he had had a band of experts by his side one does not know what wonders he would have worked. In reality the net result of all his educational and social activities was limited. All the same the new generation of unorthodox outlook was always happy with him and appreciated all his laudable efforts.

This flair for activities outside the ritualistic life of a Jaina *sadhu* he inherited from his great *Guru Ātmaramji*. Both seemed to believe that it was no use merely preaching religion to a *Samgha* that was socially and psychologically not prepared to receive it. In economic parlance, it meant first bread and butter the wherewithal to get the same and then religion. An understanding and a happy mind can alone absorb and live upto the great tenets of the Jaina philosophy and to create that was the life work of the great Ācarya.

This great divine joined the order at the early age of sixteen and became the disciple of the illustrious Vijayanandasuri popularly known as Ātmaramji. For a period as long as sixty eight years since he donned the yellow garb Vijayavallabhasuri ceaselessly and enthusiastically carried on his efforts for the welfare and uplift of his followers and of all those who came in contact with him. This by itself is a record.

record to be proud of and happy about. The fruit of his tireless efforts is still to be seen.

It is now for the great *Sangha*, the *Sangha* of all the followers of the illustrious and the meritorious Jinan, to wake up, to probe carefully into its failures and limitations and march forward with the great immortal message of Ahimsa, which is the only hope for this war-torn and conflict-ridden mad world of ours.

A DEDICATED SOUL

SHRI K D KORA

The wise dictum that 'The greatest saint is not the man who does extraordinary things but does ordinary things extraordinarily' has been realized in the life of Ācārya Vijayavallabhasuri whose sixty eight years service to the cause of education and Jainism has but few parallels in our history

'Uplift through education' was the central message of the life of this illustrious saint whose searching intelligence and ardent nature urged him to find out the panacea for the younger generation to keep off from the stifling atmosphere which would overpower them any day. Gifted with a prophetic vision he foresaw the shape of things to come at a time when education was regarded as a taboo and foreign travel led to excommunication. These views were labelled ideological by some and retrograde floundering by others when he propounded the gospel of education. This concept was not the rebellion of a solitary soul but the outcome of a social conflict and a future vision of the society. This was a drop in the sea of mankind but the people felt in it the roar of the sea and its heave and swell were realized many years later as we do visualize now very clearly.

Ācārya Vijayavallabhasuri who hailed from Baroda became the disciple of Śrīmad Vijayanandasuri popularly known as Ātmaramji seventy years ago and since then Ācāryasuri led the disciplined life of a Jaina sadhu with an outlook which was in tune with the spirit and demand of our age.

ĀTMARAMJI—THE GURU

Ātmaramji was an ardent student of Jainism in all its myriad manifestations and implications. The education and training which he imparted to the young Vijayavallabhavijayaji stood the latter in good stead when he was called upon to interpret and explain the tenets of Jainism. So great was the popularity of Ātmaramji that he was invited to the World Faiths Conference in the United States to represent Jainism. He deputised Shri Virchand Gandhi the famous scholar of Jainism who persuasively propounded the ethical code of Jainism which is based on non violence, truthfulness, non possession and penance ideas very much

similar to the Gandhian concept of a happy society. The success of Shri Virchand Gandhi was mainly due to the briefing he had from Ātmārāmi and Vallabhavijayaji.

TO THE SHELTER OF GOD

An unusual incident occurred in the early life of Ācārya Vijayavallabhasūri. Seeing his mother on death-bed, he asked her anxiously, "To whose shelter are you leaving me?" "I leave you to the shelter of the Lord" was his mother's apt reply. "His shelter is the best shelter; the rest is all illusion," she added. These words, touchingly told, sowed the seeds of religious faith that was to blossom forth in later years. At the age of sixteen, he renounced worldly life at Radhanpur in VS 1912. This dedicated soul started his austere life with the seriousness which foreshadowed a great religious life. He strove to realise the ideal of his Guru, which expressed itself for the betterment of the society and removal of illiteracy. He started launching new educational institutions and the help of many social reformers readily overflowed.

ORTHODOXY DISTURBED

Ācāryasūri widely travelled the country; and this urged him to concentrate his work on the projects which helped the masses to live a healthier and better life by the removal of social and religious evils and spread of the spirit of religious toleration. But how could a Jaina *sādhu*, devoted to study and spread of religion, undertake social projects—was the parrot-like echo from the dovecotes of the orthodoxy. It became his unfortunate lot to be the most misunderstood individual in spite of his loftier ideals. This trend of thought attracted the attention of the people of all faiths in the country. Undaunted and unperturbed, he strove to build up more institutions, societies and educational organizations which helped to alleviate the burden of the masses and uplift the society in all respects.

His religious discourses carried always a message of enlightening the public with the gospel of *swadeshi*, non-violence, and education. His popularity in the Punjab grew proverbial, which earned for him the title of 'Punjab Kesari'. Time's winged chariot moved on for nearly a score of years during which period he moved in many towns and cities. Intuition resulted in craving for *darshan* of Ādīśvara at Śatruñjaya and moving scenes greeted his departure from the Punjab,

where it is said that his gesture or voice would touch even the birds and animals. He left some of his disciples to pacify the agonised feelings of the people, which comprised persons of different faiths. An untoward incident occurred which hastened his return before the scheduled date. Time factor and distance he had to cross placed him in a difficult predicament. However a determined will, love for his Guru and faith in his followers helped him to cover a difficult terrain of 450 miles in fifteen days under the scorching heat. To move barefooted and bareheaded was an impossibility, however a Jaina *sadhu* is not free to act and behave as he pleases. He has to abide by rigid rules. He reached in time inspite of all privations.

SRI MAHAVIRA VIDYALAYA

But he started back again on the tour of Gujarat and Saurashtra. After travelling extensively in Gujarat he reached Bombay at the pressing invitation of the Jaina *Samgha* in 1914 A.D. During his stay he delivered religious discourses in different parts of the City and then prepared himself to leave for the Punjab where his followers consisted of all sections of the society. His popularity knew no barriers of caste and creed. But the followers insisted that he should stay further in Bombay. He requested the Jaina *Samgha* to justify his further stay. Several constructive suggestions were put forward but he was full with the ideas of his Guru who always thought of the uplift of people through education.

Acaryasri laid a great stress on the desirability of founding a central educational institution in Bombay to meet the growing needs of a community, which though foremost in trade and industry was backward in educational and professional fields. The idea was welcomed by the rich and the educated section of the Jainas. They offered their full cooperation and the untiring efforts of an enthusiastic band of workers resulted in giving a definite shape to the thoughtful idea of Acaryasri.

Thus Sri Mahavira Jaina Vidyalaya took shape in Bombay in 1915 A.D. Hundreds of students have enlivened their lives by yeomen services rendered to this institution. Many students of this Institution have rendered invaluable service in different spheres of activities for more than forty years. Education in all spheres is the goal of this institution. Not only has it fulfilled the desires and hopes of Acaryasri by serving the students in Bombay, but the Vidyalaya has opened its branches in Ahmeda

bad, Poona and Baroda also. If Ācāryasī had done nothing in the field of education except the foundation of Śī Mahāvīra Jaina Vidyālaya, his name would have been a historic milestone for posterity as an outstanding pioneer of education amongst the Jains. This institution, started in a very humble and noble way, has now attracted the appreciative attention of the people of other faiths also. This move, mooted more than forty years before, was a forerunner to starting of many social, cultural, religious and educational institutions in Gajarat, Rājasthān the Punjāb and many other states of undivided India. This was due to the great efforts of Ācāryasī. This serves as a valuable landmark in the cultural history of India.

In spite of his multifarious activities, literature did not escape his attention. His poems inspired by original ideas are rich in meaning and deep with thought. He was well-versed in astrology and mathematics. Rich repositories of old manuscripts, rare coins and other antiquities providing links with the ancient history, always absorbed his mind. He believed that many problems, confronting loose links of Indian History and Culture, would remain unsolved in the absence of a systematic research of Jaina Literature. This erudite savant was anxious to start a research institute to bring to light the valuable storehouses of knowledge, now literally trapped in the ancient repositories, and to marshall the existing data in the framework of modern research. Such efforts, he stated, would result in fertilizing the barren field of Jaina research and bring to the forefront the message propounded by Lord Mahāvira.

A SILENT PATRIOT

He was a patriot without ostensible fanfare. He wore khaddar and was an ardent advocate of propagation of Hindi as national language. *Swadeshism* found an echo in his speeches. His illuminating address at a vast cosmopolitan gathering held some months before his death during the prohibition week in Bombay, provided a pointer to his growing popularity amongst all sections of the people. Lucidity and effective presentation of the ideal of prohibition prompted many persons not only to give up wine but forgo all intoxicants.

His speeches were always a rip-roaring success, whether the occasion was an open air meeting or cloistered halls for religious discourses. He was ready-witted and always open to answer all questions. Persons of all

faiths used to call on him, hear his talks and invite him to address meetings. He solved the difficulties and problems confronting individuals and institutions. He was fearless and outspoken in his views. Behind this disciplined outlook he was tender and soft to the distressed and unhappy. It did not matter to which strata of society his callers belonged. Direct contact helped him to know the pulse of the society. During his stay in Gujarat he took active part in the Conference of *Jana Sadhus* at Ahmedabad and gave an exemplary lead to establish unity and purity amongst the priestly class. He disliked theories, doctrines, dogmas and principles based on wrong notions and aptitudes. His views were revolutionary to a great extent. This created misunderstandings which were based on narrow outlook. He never liked to slacken the rules and regulations governing the austere life of a person who has renounced this worldly life. He was against all unnecessary expenses either in religious or marriage ceremonies. He was against some of the deeprooted evils which corroded the sinews of society. He had an abhorrence for the custom of marriage dowry.

THE SCHEME FOR THE MIDDLE CLASS

His last visit to Bombay proved memorable. During his journey on foot through villages, towns and cities of the Punjab, Madhya Bharat, Gujarat and Saurashtra, he was deeply moved by the hard stricken lot of the middle and the lower strata of the society. He was preoccupied during the last months of his life in finding a solution of this unhappy state of affairs. The problem of plenty and poverty was uppermost in his mind. He urged generous minded persons to contribute large sums for the welfare and betterment of the aggrieved people. Response was not encouraging but he was not disheartened. A target for collecting a token fund was fixed, and he decided to forgo milk if the target was not reached within some days. This decision gingered up all activities. Men, women and children of all ranks and ages moved ceaselessly to collect funds. Ācārya Vijayavallabhasuri helped the campaign by delivering speeches in different wards of the city. Sincere and unified efforts created a magic influence of unloosening the purse strings and the target amount was collected ahead of the scheduled hour. This has been a unique incident from which the posterity and pessimistic workers will derive a great lesson of zeal and will. It provided a pointer to the immense potentialities of this great stage.

UNITY OF ALL FAITHS

During the unsettled period in the undivided Punjāb, officers and their families of all faiths held him in high respect. Wives of many military officers attended his lecture meetings and approached him for their doubts and problems. His approach to all problems was based on eclectic, comprehensive and universal outlook which was a key to his popularity amongst people of all sects and faiths.

In later stage of his life, he took keen interest in fostering unity amongst all sects of Jainas. He stood for removal of man-made divisions and sub-divisions. To succeed in his erstwhile mission, he had started spade work years before. All his discourses touched one focal point—unity amongst all sects of society. He believed in religious toleration. He translated abstract concept of humanism, freedom of life and religion into rational and practical service of social progress.

‘DO NOT BE INDOLENT, O GAUTAMA’

In Ācārya's life, one found a puissant flow of spiritual practicability. Decisiveness, resultant of natural power and vision, was a motivating force of his outlook on life and society. He accepted Jainism as a rule of inner existence and inspiration for humanitarian activities. ‘Do not be indolent, O Gautama, even for a moment’—this death-less message of Lord Mahāvīra found a touching echo in the daily life of Ācārya Vijayavallabhasūri. He served humanity and religion in its struggle for lasting peace, friendship and unity not only amongst the people of his own faith but also amongst the general mass of humanity. He loved and died for the welfare of mankind. He worked ceaselessly for a better-ordered society, more just and freer mass of humanity. His death on the night of 22nd September, 1954 at the age of eighty-four cast a serious gloom in the vast ocean of mankind. Nature also felt the void which was illustrative in the blue firmament, when the mortal remains of this devoted soul started on the last lap of his journey. The lustrous human body of this great pioneer of educational and social reformation is no more, but the ennobling ideals he left behind will remain so long as humanity lives. He left a message and a mission. His divine soul serves as a beacon light to achieve success.

आचार्य विजयवल्लभसूरि स्मारक ग्रंथ

लेख-संग्रह : अंग्रेजी विभाग

संपादक मण्डल

डॉ. मोतीचंद्र, एम. ए., पीएच्. डी. (लंडन)

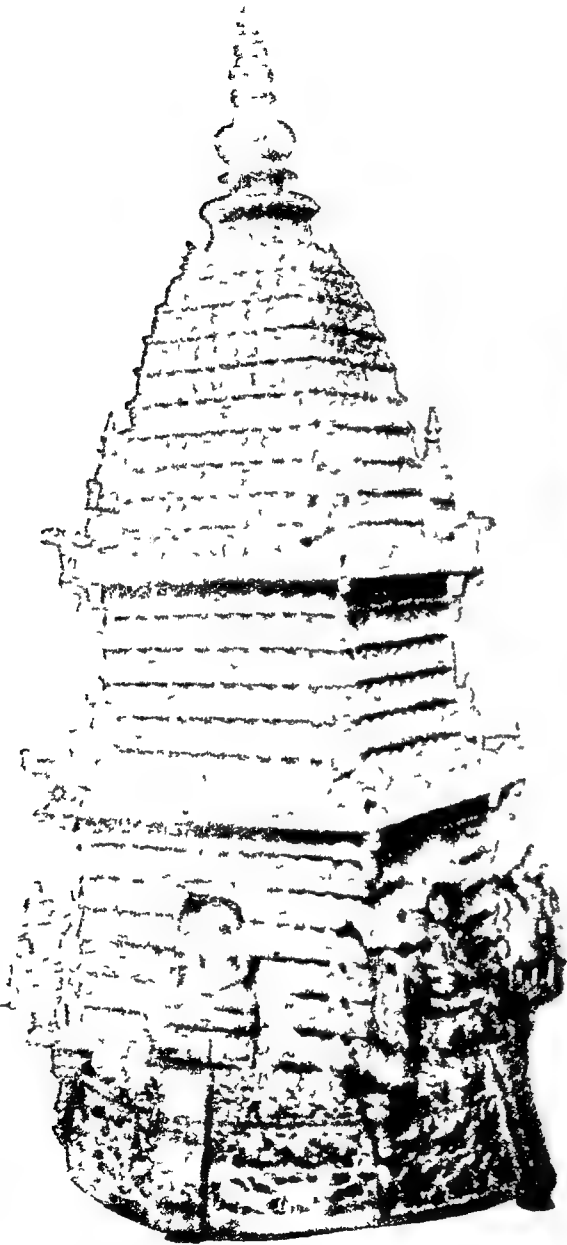
डॉ. जगदीशचंद्र जैन, एम. ए., पीएच्. डी.

श्री सी. जे. शाह, एम. ए.

नर्तिका सित्तन्नवासल गुफाना तिनप्रासादनी दीवालपरनु विश्वविख्यात रगीन चित्र
जैनाश्रित कागानो एक नमूना

Painted figure of a dancing girl on pillar of Sittannavasal Temple (Pudukota)
c 7th Century

સહસ્રકૂટનુ ધાતુનું શિલ્પ પાટળ

૧૮મી સદીના આસપાસ

Bronze sculpture of Sahastrakūta Pātan
N Gujarat, c 18th Century

તસવીર : ડૉ॰ ઉમાકાન્ત પ્રે॰ શાહ]

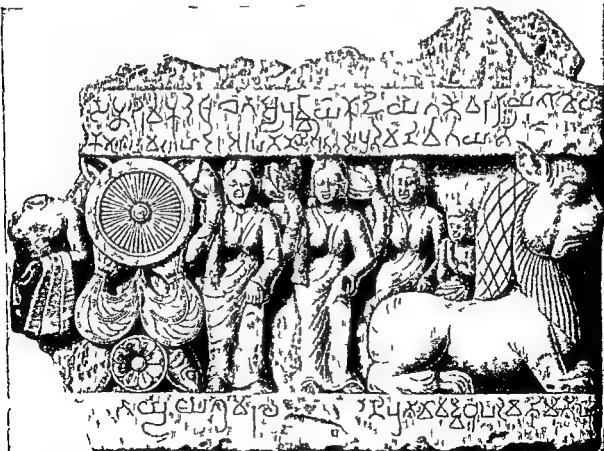
રાણકપુર, ચતુર્મુખ જિનપ્રાસાદની છતનું સંયોજના ચિત્ર
A composite male figure in ceiling, Rānakpur

તસવીર : શ્રી॰ જગન મહેતા]

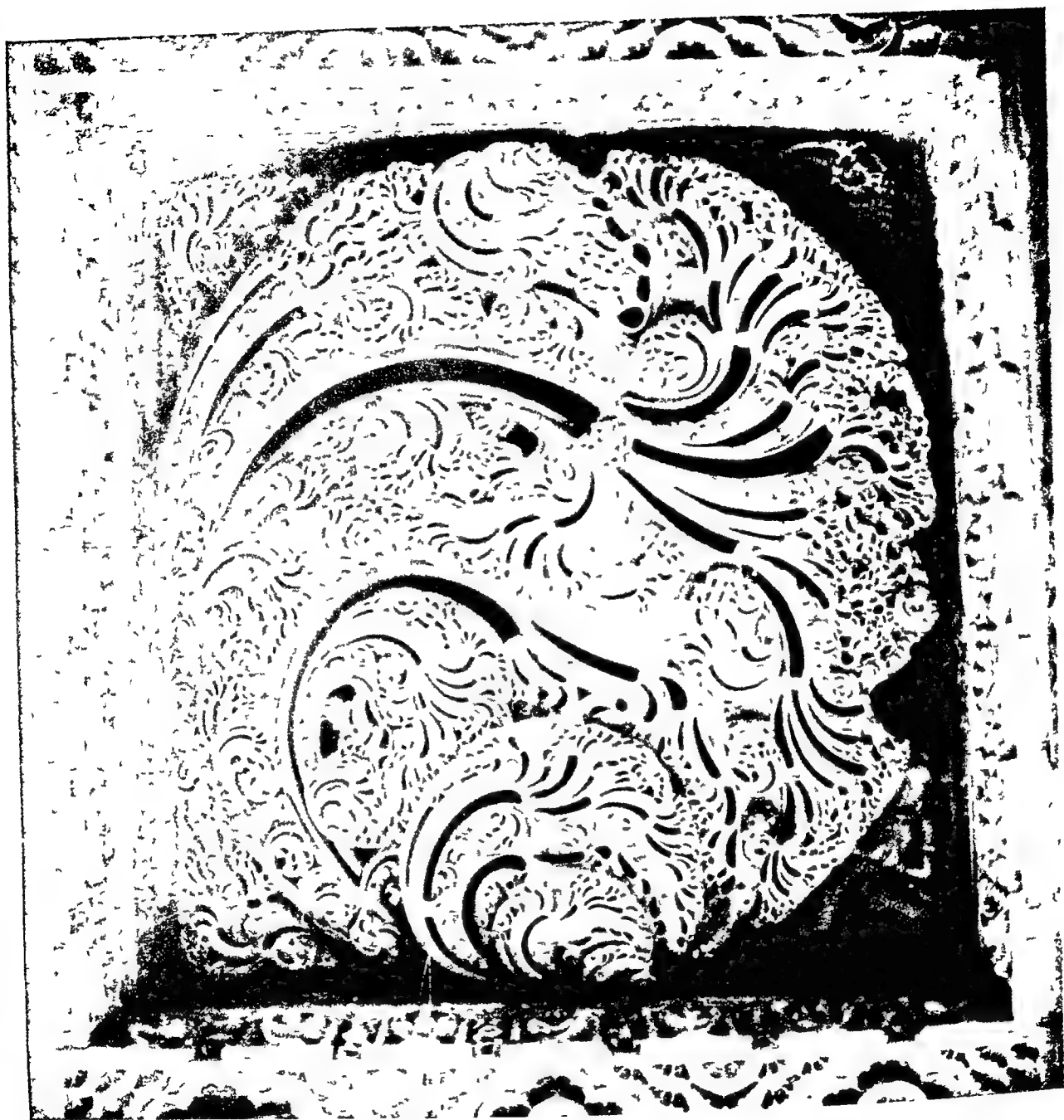
उदयगिरिनी रानीगुफानी क्वालनो नमूना

Portion of a frieze in the upper verandah Ranigumpha Udayagiri

ककालीटीलाना वोद्वस्तुपना क्वालविधानी नमूना

Pedestal of an image of Munisuvrata installed in the Vodva Stupa kaṅkalitilā

विमल-वसहीनी एक छतनी अनन्य कोतरणी, आबु-बारमी सदी
Ornamental arabesque, ceiling of Vimala-Vasahī (Ābu) 12th Century

STRUCTURAL EVOLUTION AND THE DOCTRINE OF KARMA

DR HARI SATYA BHATTACHARYA M.A B.L Ph.D

In the philosophical systems of India the development of the organic frame has been held not to be the work of Matter exclusively. Body has been generally described as the Bhogayatana i.e. a frame in which certain pre-determined affective experiences (pleasurable or painful) are to be felt and its development has been held to be in strict accordance with those feelings which though they are yet to be are nevertheless pre-active. It is said that the Senses of cognition and of action owe their peculiarity in each organism to Adrṣṭa a super-physical prenatal force with its two modes or forms viz. Dharma and Adharma i.e. beneficial or harmful. The philosophers of the Sankhya School refuse, of course, to look upon the Adrṣṭa as a force inherent in the soul, but this does not mean that according to them Adrṣṭa as the evolutionary factor, is to be identified with gross Matter or any thing grossly material. In 20 Pradhana Karyadhyaya of the Sankhya Sutras Kapila definitely rejects the view that the Sense organs and the Organs of Activity are Bhautika i.e. as consisting in gross Matter. He characterises them as Ahamkārika. Ahamkāra, according to the Sankhya philosophers is no doubt an evolute from Prakṛti or Matter. But it is always to be remembered that Ahamkāra which consists in egoistic apprehensions and in practically Life in one of its essential aspects does not arise from Prakṛti in its purity i.e. from Matter as an absolute equilibrium of three material tendencies. Ahamkāra according to the Sankhya philosophers is a supra-physical principle of Individuation arising from Mahat which is Matter, thoroughly informed by spiritual effulgence and transformed beyond recognition. Real organs of sense and of activity, according to the Sankhya School are not made up of gross Matter but are super-sensuous centres evolved by Ahamkāra the vital principle of Individuation as modified in each case by the super-physical Adrṣṭa with its pre-natal tendencies of Dharma and Adharma. What we ordinarily call the Sense organs e.g. the ears the tongue etc. are brought about by those super-sensuous sense forces in and from gross organic matter.

Whatever little taint of materialism may be suspected to attach to the Adrṣṭa of the Sankhya philosophy as the efficient cause of the structural

evolution, the *Adrsta* as conceived in the Nyāya system, is absolutely free from it. For, although in direct opposition to the Sāṅkhya doctrine, the Nyāya thinkers hold that the Sense-organs are *Bhautika* i.e. evolved from Matter, they admit a distinctly super-physical principle as the 'efficient' cause of the organic evolution. A foetus is, no doubt, developed from the seminal fluid of the parents, but the seminal fluid does not in all cases develop the foetus. From this, the Nyāya thinker argues that in order that the foetus may grow out of the seminal matter, the hypothesis of *Adrsta* is necessary. This *Adrsta* is a super-physical principle, working from two directions, upon the germinal substance. On the one hand, *Adrsta* is inherent in the parents,—a force which works upon the germinal matter of the parents towards the production of an offspring, on the other, there is the *Adrsta* of the future offspring, a pre-natal force, operating upon the parental germinal fluid, for its embodied emergence. According to the Nyāya philosophers, no foetus can grow out of the germinal substance, without the operation of this bilateral *Adrsta* and they contend further that each congenital peculiarity in an individual foetus is to be accounted for by the supposition of a corresponding peculiarity in the pre-natal *Adrsta*.

As regards the nature of *Adrsta*, the Nyāya thinkers have left us in no doubt. The Sāṅkhya philosophers held, as we have seen, that *Adrsta* was a force, inherent in *Ahamkāra*, a materno-vital principle, tinged with a form of reflected Consciousness. The Nyāya way of thinking avoids this somewhat ambiguous position and points out in clear terms that *Adrsta* is inherent in the *Ātmā* or the conscious principle, which persists through its varied embodiments. To this *Ātmā*, the Nyāya thinkers attribute, as we know, conscious 'desire', 'aversion', 'effort', 'feelings of pleasure and pain' and 'cognition', so that *Adrsta* attaching to *Ātmā* and at the back of the organic evolution, implies that all congenital developments of and peculiarities in the embryo, are due to a pre-natal sub-conscious force, working upon the parental germinal matter, in accordance with its pre-determined inclinations and tendencies.

The Nyāya view of the *Adrsta* is opposed to the doctrine that *Adrsta* is inherent in the *Manas*—a view, which is attributed to the thinkers of the Sāṅkhya school. We may also recall in this connection that we have called the principle that transcends the purely material basis, the principle of 'Life-cum-Consciousness'. For reasons which need not be discussed here, *Manas*, as conceived by the Naiyāyikas, may be taken

as an independent real principle identifiable with Life as distinguishable and detached from the conscious principle. So that when the Nyaya thinkers contend that *Adṛṣṭa* does not inhere in the *Manas* but in the *Ātma* their position is that the embryonic growth and development are not even determined by a purely vital force but always by a sub-conscious principle with its own aims, efforts and inclinations pre-fixed—the principle which modifies not only the germinal mass but the principle of life operating upon it.

Vatsyayana's criticism of the doctrine that *Adṛṣṭa* is an attribute of the material atoms and that it accounts for their peculiar (atomic) activity on account of which these atoms combine and constitute the (embryonic) body is in the opinion of Vacaspati Miśra and others directed against the Jaina theory. According to the Jainas, it is the influx of the Karma of the class of *Nama* into the Soul that determines the nature, the structure and the development of the Body. We are told that it is the *Gatī* a sub-class of the *Nama* Karma which determines whether a being would be a man or a lower animal. The *Jatī* similarly accounts for an animal's having one, two, three, four or five senses. The *Sarīra* and the *Āṅgopāṅga* determine the nature of the Body and its limbs and sub-limbs. Their actual locations and dimensions are settled by the *Nirmāṇa* Karma while the *Bandhana* and the *Samghata* Karmas determine the combination and the interfusion of the various molecules in the formation of the Body and its various parts. The figure of the Body is said to be accounted for by the *Samsthāna* Karma while its osseous structure is the work of the *Samhanana*. It is said that the powers of the touch, of the taste, of the smell, as well as the complexion of the Bodies are also determined by the various modes of the *Nama* Karma. Karma determines similarly the powers of motion and of respiration in a Body. Whether the Body is to be mobile or immobile, whether it is to be the abode of one soul or of a number of souls, whether it will be attractive or otherwise, whether the voice would be pleasing or harsh, etc. etc. are all said to be determined by the karmic force. It is said that the death of a Body without being fully developed is due to the operation of what is called the *Aparyāpti* Karma. It is the *Paryāpti* Karma which accounts for the various manners of organic development. Thus the requisite bodily molecules are collected owing to the *Āhara* paryāpti, the *Sarīra* paryāpti develops the Body as a whole while the development of the Senses is due to the *Indriya* paryāpti. The

Prānāpāna-paryāpti develops the organs of respiration, the vocal organs are accounted for by the Bhāsā-paryāpti, the organs of the mind are developed by the operation of the Manaḥ-paryāpti. The Sthira-Karma makes steady the functions of blood-circulation etc while the Asthira makes it unsteady. According to the Jainas, all physiological phenomena connected with the evolution of the body are thus determined by what they call the Nāma-Karma. The Nāma-Karmas are primarily divided into 42 kinds, which with their sub-classes are 93 in number. The Karma which is thus at the root of organic evolution is held by the Jainas to be Paudgalika or material in nature,—so that there are apparent grounds for holding that according to the Jainas, it is Matter and the Material forces that bring about the Body and its parts with all their peculiarities. In fact, the Jainas use the expression Adrṣṭa in the sense of the determining cause of animal origination and call it Paudgalika in opposition to the Nyāya view of it as a power, pertaining to the Soul.

With all this, however, one may justly doubt if the above charge of Vācaspati and others against the Jaina theory of organic evolution is well founded. The Jainas, of course, emphatically deny that they leave the course of structural evolution to the operation of Matter alone. The embodiment of the Soul in a Body, according to them, is due to what they call Yoga which is a sort of peculiar vibration, as it were, set up in the Soul, in connection with the corresponding vibrations in the Body, the Mind and the Organ of Speech. It is further said that in order that the said embodiment may be possible, it is not only necessary that the requisite organic matter should be near at hand to the psychical principle but that the latter should also be rid of the Viryāntarāya-Karmas i.e. forces which obstruct its power of shrouding itself in a proper Body and similar powers regarding its limbs and sub-limbs. The Yoga which causes Āsrava i.e. actual influx of proper organic matter into the Soul and the consequent Bandha (literally, the bondage of the Soul in the material Body, but physiologically—the actual formation and development of the Body) thus requires the suitability in the formative Matter and a responsive activity in the psychical principle to take it in. The Āsrava, however, is the way which introduces the organic matter,—just as a channel, as the Jainas describe it, lets in the outside water, and the Yoga is the internal activity modifying the state of the Soul in correspondence with the character of the in-coming organic matter. But in order that

the organic matter may be thoroughly assimilated to the Soul the Soul must be supposed to have a basic tendency an inclination or aptitude in itself for the said assimilation This fundamental proneness in the soul for assimilating or absorbing the organic matter peculiar in each case is called Kaṣaya or passion, by the Jainas Referring to this basic and ultimate causality of the Kaṣaya in the matter of structural evolution Akalanka lucidly says —

‘Just as a wet cloth catches in itself the dust brought towards it by winds from all sides, so does the soul, wet with Kaṣaya absorb in all its parts the Karma (Organic matter) introduced by the Yoga Or just as a red hot iron ball when thrown into (a pot full of) water, fully absorbs in itself the water (of the pot) so does the soul, filled with Kaṣaya completely take in the Karma brought by the Yoga

It may thus appear that the Jaina philosophers also believe in an immaterial factor, required for the structural evolution in an animal, over and above the organic matter

The dualistic systems of India thus maintain that the congenital differences in structure and other matters in animals are due to the differences in the pre natal super organic forces that work upon the organic matter and shape it into the usual forms Even the monistic Vedānta admits the causality of these pre-natal forces In spite of its acosmistic position the Vedānta concedes that for all practical purposes the World must be accepted as real From the practical standpoint the animals are to be supposed to have their origination and God to be their creator The question, therefore arises How are the differences in animals to be accounted for? Is God to be supposed to have meted out differential treatment to the different animals owing to an unkind spirit of absolute indifference in him? The theistic Nyāya was confronted with the same criticism and the Vedāntist reply to it absolving God from the charge of unkindness in meting out unequal treatments to creatures is as that given by the Nyāya

‘Inequality in creatures says Śaṅkara, is due to the fact that God in creating is not free but is dependent on other factors If you ask as to what other factors the creator had to rely on we would say, he was dependent on the Dharma and the Adharma (the super organic pre natal forces determining the forms and characters of

different animals from before their birth).....God is only the common moving cause The differences in the animals are caused by the differences in the Karmas inhering in these animals.. ..”

The same efficiency of the Dharma and the Adharma as ante-natal causes, determining the peculiar characters of the animals, is acknowledged by the Buddhists,—at the obvious sacrifice of their fundamental doctrine of the absolute momentariness of all phenomena The origin of an animal is not attributed to organic matter alone by the Buddhists According to them, as Vācaspati points out,—

“Bhava means the Dharma and the Adharma and is so called because to it the Bhava or origination is due The origination of Skandha i.e. the animal Body is caused by that (i.e. the Bhava consisting in the Dharma and the Adharma)”

The Bhava as the transcendental force, working upon the organic matter for the origination of the animal Body is peculiar in each case and is otherwise called the Vāsanā

THE FIGURES OF THE TWO LOWER RELIEFS ON THE PĀRŚVANATHA TEMPLE AT KHAJURĀHO

DR KLAUS BRUHN, PH D

Bibl II L. Dhama and S C Chandra Khajuraho (Published by the Manager of
Publication Delhi 1953) p 36

Introduction and Plan p 7 Description and Interpretation of the Figures p 11
Statistics p 20 Notes p 26 Conclusion p 31

INTRODUCTION

The present article is a specialized study of the iconography of one of the Jaina temples at Khajuraho but an attempt has been made in the last paragraphs to utilize the results for some general conclusions concerning iconography as subject and as method

A general description of the Jaina temples especially of the Parsvanatha temple is given in Dhama/Chandra's monograph

(p 28) 'The Jaina temples are situated to the south east of the village [Khajuraho] They are on the whole architecturally similar to the Brahmanical examples except that the balconied openings of the transepts such pronounced features of the other group are absent here In the Parsvanatha temple however to admit light into the *mandapa* and the *pradaksina patha* small perforated windows have been introduced on all the sides

(p 31) The Parsvanatha temple is the largest and finest of the Jaina temples now surviving at Khajuraho It is 66 ft 2 in long and 34 ft 11 in broad and faces east The addition of a little shrine to the back of the sanctum is a distinguishing feature The portico preceding this shrine is no longer extant Internally, the temple consists of three chambers the *mahamandapa* *antarāla* and *garbhagṛha* These chambers are surrounded by a common ambulatory passage "

To my knowledge only a small plan of the temple has been published so far (by Cunningham in the 10th Vol of the Reports of the Archaeological Survey of India Plate VIII) Our plans on p 10 are only meant as guide to the sculptures

Of the three reliefs only the two lower ones are of interest for the student of iconography, the figures of the third one being of quite a

different character. In rare cases the figures of the second relief reflect conceptions of the third relief just as the third relief contains some figures similar to those on the two lower panels. The sculptures of the superstructure could not be studied because they were inaccessible—The maximum height of the lower figures (1st relief) is about 35 in, the maximum height of the upper ones (2nd relief) about 25 in. The figures on the walls of the back-shrine (sections VI and VIII in plan 3) are slightly smaller in the lower row and considerably smaller (height about 15 in) in the upper row—All figures in the two lower panels are standing. Whereas the women engaged in particular actions (removing of a thorn etc) are seen in different attitudes, all the other figures show a more or less pronounced *tribhanga*. The subsidiary *yaksini*s on slab III 4^u and XI 18^u are seated in *lalitāsana*. The dwarf IV 10^u stands with crooked legs, and the three musicians VIII 3^u sit. The *tīrthaṅkaras* are either standing or sitting—All the sculptures of the temple are in a very good state of preservation.

In the big plan (1) with distorted proportions the different figures are marked by T (īrthamkara), D (īkpāla), M (ale), F (emale), V (yāla). W denotes a window and special niches are indicated by a frame. Over the figures in the recesses there appears a (—), whereas a (+) is put over the figures on the projections. Since combinations (MF, FM, MMM, MFM, FMF) are very common, we have separated by an oblique (M/F) figures which are grouped together in the same recess or on the same projection, but are not connected with each other—The Roman number always refers to the section (see plan 3), the Arabic number to the place within the section, the letters *u* and *l* to the upper and lower reliefs. The reading of the figures goes from right to left (even if different sculptures are arranged on one and the same panel), but from left to right in the case of combined figures as couples etc. The reading of the attributes goes from left to right and from top to bottom.

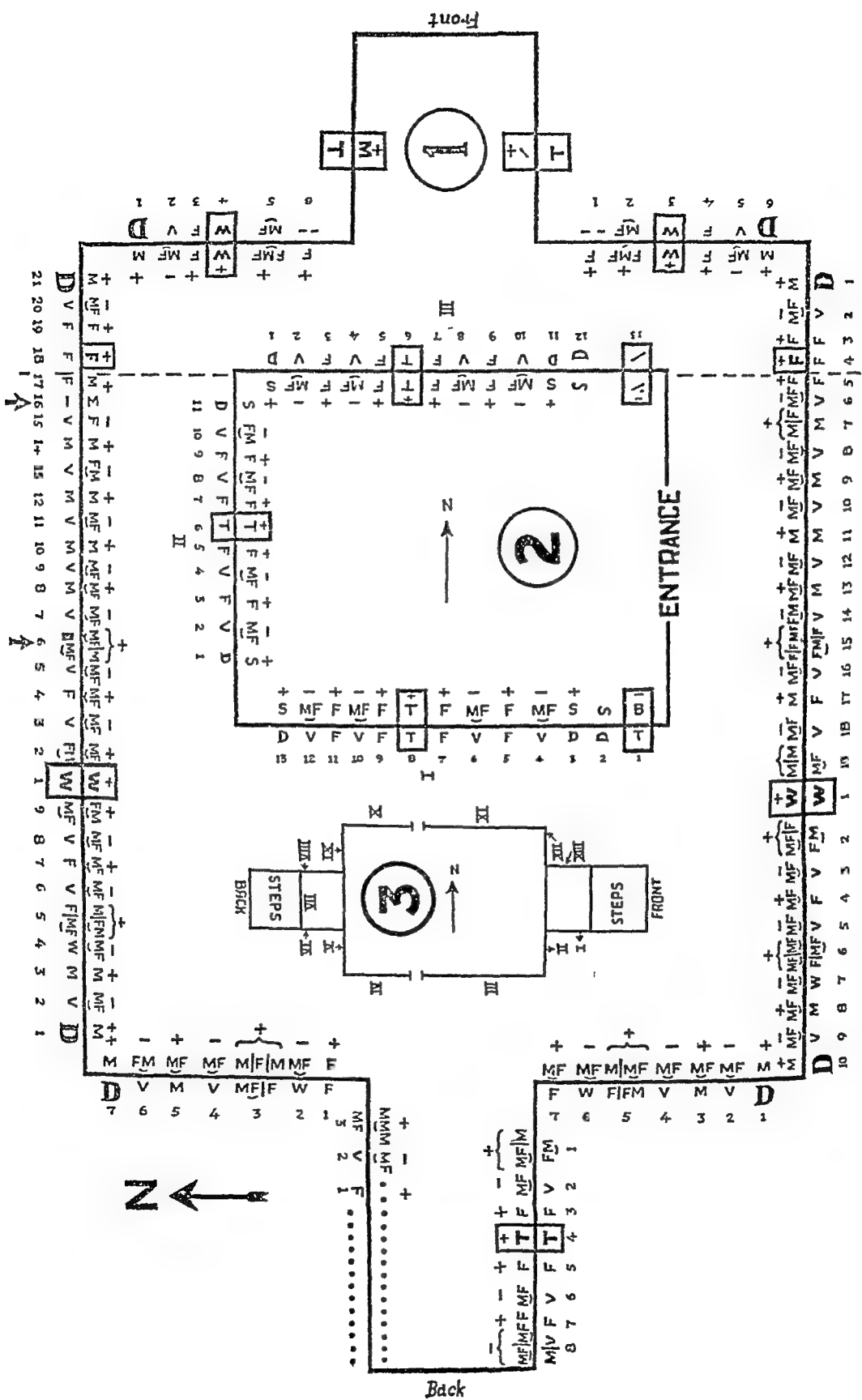
The sculptures on the outer walls of the *garbhagrha* are marked in the same way as those on the walls of the *mandapa* and *pradaksinapatha*, but for reasons of the context the eight single male figures have been specified as S (Śiva, see plan 2 for *garbhagrha*).

In the 'Description and Interpretation' given below the sculptures are defined by a name, a Roman number, a question mark, or '0' (zero). In the last case the figure has no 'iconographical value' and, accordingly, no

individuality (see below) Figures provided with a question mark may have individuality but no identification was possible The Roman numbers refer to certain types of sculptures (type with Śiva iconography type characterized by lotus and citron, and so on) As some of the types are of a very doubtful character and as the assignment to a type is often questionable we might have marked many figures with a '?' or '0' as well as with a number On the other hand in many cases I and II means almost the same as Śiva and 'Viṣṇu', and only because of the gradual transition to less and less distinct Śivas and Viṣṇus which makes a decision often difficult the names are always avoided Some figures however, are explained by a name, not because of especially correct iconography but because transitional figures are not represented so that it was not necessary to introduce a special type'

In the 'Statistics' the members of the types are listed In the case of types I and II those figures are mentioned first which bear the greatest resemblance with these gods and the figures with few 'iconograms peculiar to them are enumerated later By iconogram (in opposition to a mere attribute) I mean any feature (*mudra asana* attribute etc) which identifies a being either as an individual strictly speaking (e.g. *Rasabha* generally to be recognized by the hair locks) or as a member of an individual group (e.g. *tirthamkaras* largely to be recognized by their nudity) As some iconograms found with the sculptures of our temple (lotus *padmasarpa* snake citron) have spread from certain figures to others they cannot, in any context be taken as significant They appear along with statues to whom they originally do not belong (Śiva and Viṣṇu with citron) or are found isolated (couple with *padmasarpa* as sole attribute) and they lose accordingly their significance even in the proper context (lotus along with *cośra* gives no sufficient evidence that the figure is actually meant to be Viṣṇu) Especially figures with such iconograms are defined by '?' '0' or are enumerated at the end of the lists for type I and II

For terms not explained here refer to Notes

PLANS 1-3

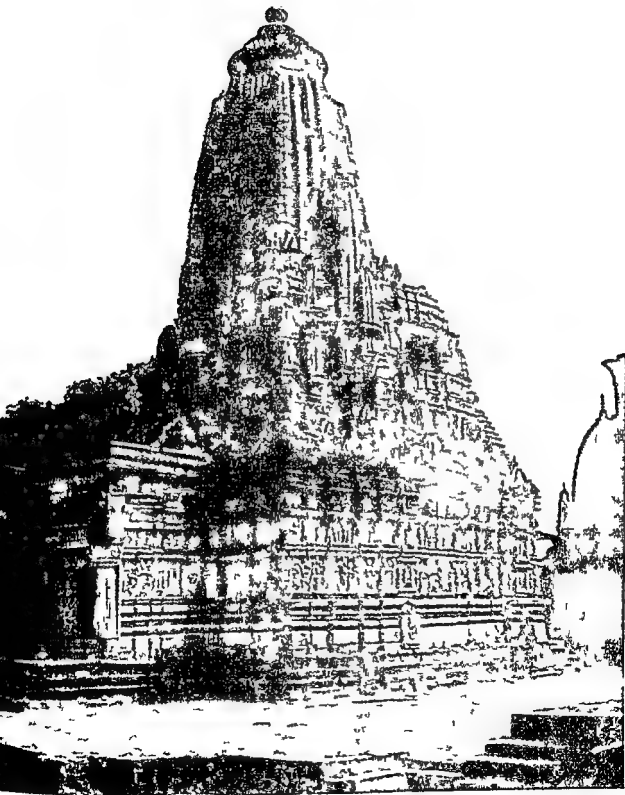
DESCRIPTION AND INTERPRETATION OF THE FIGURES

A THE FIGURES ON THE OUTER WALLS OF THE MANDAPA

- I /
T (— —) standing
- II 1 F = ?
amrphala (?) / kaṭi or pata
no sculpture
- II 2 FMF = 0
beard(M) / head(M) // neck(1stF) / r l arm(1stF) // n r / l u arm(M)
MF M = V F = 0
dhanuskarsana / dhanus / alingana (kanṭha) / pustaka
padma / alingana
- II 3 window
window
- II 4 F = 0
bijapura / pata
F = ?
/ / padmasarpa or padma rolled up
- II 5 MF = 0
kaṭi / alingana // alingana (kantha) / padmasarpa
V
- II 6 M = III (padmapani)
padmasarpa / padmasarpa
bijapura / kaṭi
M = dikpala (E) Indra (elephant)
gada (perhaps mutilated ankusa) / sarpa (3)
padmapani (form b) / vajra
- III 1 M = I (apasmarapurusa, padmapani)
trisula / padmasarpa
abhaya / kamandalu (hanging)
M = dikpala (SE) Agni (meṣa knotted beard)
gada (sakti ? sruk ?) / pustaka (?)
akṣamala / kamandalu (hanging)
- III 2 MF M = II F = 0
sankha / cakra / (ring) // alingana (kantha) / darpana
gada / alingana
V

- III 13 MF = 0
= II 5^a
M = I
padmasarpa/sarpa (1)
padma (half opened stylized)/kamandalu
- III 14 FM F = 0 M = ?
bijapura/n r // ? /padmasarpa
alingana/kaṭi
V
- III 15a^u FMF = 0
kaṭi/alingana//al (kantha)/al (kantha)//al (kantha)/pustaka
- III 15b^u F = 0
pata/hand bent downwards animal (probably bird) on wrist
- III 15a^l F = 0
paṭa/kaṭi
- III 15b^l FM F = 0 M = Balarama (7 snake hoods)
padmasarpa/alingana (kanṭha)//kamandalu (resting)/hala
alingana/kaṭi
- III 16 MF = 0
varada (towards the F)/alingana (kantha)//al (kanṭha)/pata
V
- III 17 M = III
= III 11^u
F = 0
painting the eye/darpana
- III 18 MF = 0
varada (towards the female)/alingana//al (kantha)/?
V
- III 19a^u M = VI
bundle of lotus stalks (with buds)/padmasarpa
kaṭi/padma (half opened, stylized)
- III 19b^u M = IV
padma (half opened stalk)/padmasarpa
bijapura/kaṭi
- III 19^l MF M = II F = 0 (photo)
sankha/cakra //alingana (kantha)/darpana
padma (half-opened)/alingana
- IV 1 window
window

- IV 2a^u $F = 0$
bent downwards/padmasarpa
- IV 2b^u $MF \quad M = I \quad F = 0$
padmasarpa/sarpa (1) // āl (k) / padma (full-blown, stalk)
kati/ālingana
- IV 2^l $FM \quad F = 0 \quad M = \text{Kubera (?) (photo)}$
padmasarpa/ālingana (kantha) // nakula/padmasarpa
ālingana/resting on gadā
creeper between F and M (padmapānī)
- IV 3 $MF = 0$
 $= II \quad 5^u$
V
- IV 4 $MF \quad M = I \quad F = 0$
padmasarpa/sarpa (1) // ālingana (kantha) / bijapūra
kati/ālingana
 $F = \text{Ambikā}$
lumbi/śīśu
- IV 5 $MF = 0$
left hand (F) / l shoulder (F) // r. shoulder (M) / r hand (M)
V
- IV 6a^u $MF \quad M = IV \quad F = 0$
padmasarpa/padma (half-opened) // r shoulder (M) / padmasarpa
bijapūra/ālingana
- IV 6b^u $MF \quad M = V \quad F = 0$
dhanuskarsana/ālingana // r shoulder (M) / padmasarpa
- IV 6a^l $MF \quad M = II \quad F = 0$
cakra/śankha // ālingana (kantha) / padmasarpa
resting on gadā/ālingana
- IV 6b^l $F = 0 \quad (n.f)$
touching the ear with her right hand
- IV 7 $MF \quad M = I \quad F = 0$
sarpa (1) / śakti // ālingana (kantha) / padma (full-blown, stalk)
padma (bud) / n.r.
window
- IV 8 $MF \quad M = I \quad F = 0$
padmasarpa/sarpa (1) // r shoulder (M) / bijapūra
abhaya/ālingana

Temple of Parvathanatha Khajuraho

1 IV 21

The Figures of the two lower reliefs on the Pāravanātha Temple at Khaṇuāho

2 III 191

Photos Dr Klaus Bruhn]

- M = I (Nandi)
 padma (rolled up animal in calyx) / sarpa (3)
 kaṭi/padma (bud)
- IV 9 MF = 0
 = II 5^a
 V
- IV 10 M = dwarf
 creeper in both arms (padmapani)
 M = dikpala (S) Yama (beard and moustache skull and
 snakes on the head)
 padma (bud) / pustaka
 khaṭvanga (animal on top) / abhaya (bird on wrist)
 mṛga (?)
- V 1 M = II
 abhaya/sankha
 resting on gada / /
 M = dikpala (SW) Nirṛti (naked, snakes round the neck
 and round the arms)
 padmasarpa/sarpa (1)
 khadga/siras
 śvan
- V 2 MF M = II F = 0
 resting on gada/alingana // alingana (kantha) padmasarpa
 V
- V 3 MF M = IV F = 0
 padma (half-opened) / padmasarpa // alingana (kantha) / pustaka
 bijapūra/ālingana
 M = I (Nandi)
 padmasarpa/sarpa (3)
 akṣamala/kamandalu (hanging)
- V 4 MF = 0
 = II 5^a
 V
- V 5a^a MF M = II F = 0
 gada/padma (half opened stylized stalk) // al (kantha) / downy
 bijapūra/alingana
- V 5b^a M = II
 padmasarpa/cakra
 resting on gadā/sankha

- V 5a¹ FM F = 0 M = II
padma (?) / n r // cakra / śankha
ālingana / resting on gadā
- V 5b¹ F = 0 (n f)
o n e long lotus-stalk (with bud) carried by both arms
- V 6 MF M = VI F = 0
padma (half-opened, stalk) / padmas // āl (kantha) / darpana
padma (bud) / ālingana
window
- V 7 MF M = II F = 0
resting on gadā / shoulder (F) // n r / padmasarpa
F = 0 (padmapāni)
bījapūra / downwards
- VI (all figures smaller in size, refer to Introduction)
- VI 1a^u M = 0
katī / padma (bud) or bījapūra
- VI 1b^u MF = 0
= II 5^u
- VI 1¹ FM F = 0 M = II
darpana / ālingana (kantha) // cakra (ring) / padma (half-op, stalk)
ālingana / śaktighanta
- VI 2 MF = 0
katī / n r // n r / padmasarpa
V
- VI 3 F = 0
pata / padmasarpa
F = 0 (n f)
both hands holding braid of hair
- VI 4 T(—) seated
T(—) standing
- VI 5 F = 0
pata / padmasarpa or padma (full-blown, stalk)
F = 0
pata / hand bent downwards (with bird on wrist)
- VI 6 MF = 0
touching his own chest / āl // āl (kantha) / between the legs
V

- VI 7 F = 0
padmasarpa/kaṭi
F = 0
padmasarpa/kaṭi
- VI 8a^u MF = 0
= II 5^u but pustaka instead of padmasarpa
- VI 8b^u MF = 0
= II 5^u but kaṭi instead of padmasarpa
- VI 8a^l V
- VI 8b^l M = II (padmapani)
sankha/padma (half opened, stalk)
resting on gada/cakra
- VIII (all figures smaller in size refer to Introduction)
- VIII 1 no sculpture
F = 0 (n.f.)
?/pustaka
- VIII 2 MF = 0
padma (bud) or bijapura (with head of a snake upon it)/al //
alingana (kaṭha) / /
V
- VIII 3 MMM = 3 musicians
venu//raised/paṭa//damaru
MF M = V F = 0
lotus bundle/dhanus //al (kaṭha)/padmasarpa
sort of half-opened padma/al
lotus bundle as in III 19a^u but with three human skulls on
the stalks below the buds
- IX 1 F = 0
/ / paṭa
F = 0
downwards/darpina
to her left female attendant figure (with bijapūra in her
right hand)
- IX 2 MF = 0 (M with beard)
= II 5^u
window
- IX 3a^u M = 0
padma-sarpa/downwards

- IX 3b^u F = 0 (animal to her right)
hand touching right cheek (fore-finger and middle finger
stretched upwards)/ pustaka
- IX 3c^u M = III
padmasarpa/padmasarpa
bījapūra/katī
- IX 3a¹ F = 0 (n f)
stick/collyrium vessel
- IX 3b¹ MF M = II F = 0
/ /cakra//ālingana (kantha)/padma (half-opened, stalk)
/ /ālingana
- IX 4 MF = 0
= II 5^u
V
- IX 5 MF = 0
bījapūra/ālingana // ālingana (kantha)/pātra (?)
M = I (Nandi)
padmasarpa/sarpa (1)
/ /katī
- IX 6 FM F = 0 M = ?
padmasarpa/ālingana//n r /padma (bud, stalk)
ālingana/kamandalu (resting)
V
- IX 7 M = II
padmasarpa / /
resting on gadā / /
M = dikpāla (W) Varuna
pāśa/padmasarpa
katī/kamandalu (hanging)
- X 1 M = II (padmapāni)
padma (half-opened, stalk)/cakra (stalk)
abhaya/katī
M = dikpāla (NW) Vāyu (mrga)
ankuśa/pustaka (dhvaja ?)
varada/kamandalu (hanging)
- X 2 MF M = II F = 0
śankha/sarpa //touching śankha (or neck) of M/padma
resting on gadā/n r (half-opened, stylized, stalk)
V

- 3.3 sankha/padma (half opened)
 resting on parasu/cakra
 M = I
 trisula/padma arpa
 bijapura/kaṭi
 3.4 MF M = II F = 0
 dhanuṣṭ uṣana/padma (half-opened) // ai (kaṇṭha) / padmas
 resting on gada/alingana
 window
 3.5a' FM = 0 (creeper between F and M = padmapani)
 stick kept in patra/rīrm (M) // patra/padma (bud) (?)
 3.5b' M = III
 padma (bud, stalk) / padma (bud, stalk)
 kaṭi/bijapura
 3.5a' M' M = kumara ? F = 0
 saṅgi/alingana ' alingana (kaṇṭha) / padmasarpa
 kaṭi/akṭi (one weapon in two arms)
 3.5b' F = 0 (nf)
 engaged in her toilet
 3.6 MF M = VI F = 0
 padmasarpa/padma (bud tall) / alingana (kaṇṭha) / padmasarpa
 kaṭi/alingana
 V
 3.7 MF M = I F = 0
 padma (half opened stylized sark) / sarpa (l) // ai (k) / bijap
 bijapura/alingana
 F = 0 (nf)
 removing a thorn
 3.8 MF M = I F = 0
 M = III 9 / alingana (kaṇṭha) padmasarpa
 V
 3.9 F' F = 0 M = ?
 padmasarpa alingana (kaṇṭha) // n.r / cakra
 alingana/kaṭi
 either cakra with three snake hoods on top or bundle of lotus
 stalks (cf VIII 3) with cakra below the buds
 MF M = I F = 0
 padmasarpa / rpa (3) // e ngana (kaṇṭha) / darpana
 padma (bud) / alingana

- XI 1 wmdow
wmdow
- XI 2 MF M = VI F = 0
padma (half-opened, stylized stalk) / padmasarpa or padma (full-
downwards / l. shoulder (F) // blown, stalk)
ālingana (kantha) / bījapūra
FM F = 0 M = Brahma (3[= 4] heads, beard, padmap)
padmasarpa / ālingana (kantha) // śakti (sruk?) / pustaka
 ālingana / katī
- XI 3 MF = 0
l hand (F) / r hand (F) // beard / pustaka (?)
V
- XI 4 MF = 0
= II 5^u
F = 0 (n f, padmapānī)
engaged in her toilet
- XI 5 MF = 0
= II 5^u
V
- XI 6a^u M = II
śankha / padmasarpa
bījapūra / resting on mace
- XI 6b^u MF = 0
= II 5^u
- XI 6^l MF M = Agni (beard) F = 0
danda / śikhā // ālingana (kantha) / padmasarpa
dhanuskarsana / ālingana
- XI 7 MF = 0
= II 5^u
V
- XI 8 MF = 0
= II 5^u, but pustaka instead of padmasarpa
M = I (Nandī)
sarpa (3) / padmasarpa
katī / bījapūra
- XI 9 MF M = ? F = 0
= II 5^u, but 'resting on ?' instead of 'katī'
V

B THE FIGURES ON THE OUTER WALLS OF THE GARBHAGRHA

a *The dīkṣālas* (order of success on r u arm/lu//r.l/l.l)

Indra	anku a/padma (half opened stalk)//kaṭi/vajra (gaja)
Agni	sakti (sruk?) / pustaka (?) // abhaya/kamandalu (hanging) (beard mesa)
Yama	pustaka/sarpa(1) // kaṭi/khatvanga (moustache mrga?)
Nirrti	/ /sarpa(1) // khadga (?) / siras (sarpa on the head round the neck and round the arms svan)
Varuna	pustaka (?) / / // kaṭi/? (vāhana)
Vayu	mala (dhvaja?) kept in both upper arms// gada (ankusa?) / kamandalu (hanging) (hurana)
Kubera	padmasarpa/padma (half opened) // kaṭi/nakula (vāhana)
Isana	sarpa/padma (half opened) // trisula / / (padmapani Nandi)

b *The Śivas* (order of succession as in a)

trisula/sarpa(1) but I 2 I 13 II 11 III 12 sarpa (3)
aksamala/kamandalu (hanging) (Nandi)

c *The couples* (all [except II 10] MF all = 0 all only two arms)

I 4 ^u	= II 5 ^u (of mandapa) but pata instead of padmasarpa
I 6 ^u	kaṭi/alingana (kantha) // n r / beard of the male
I 10 ^u	= II 5 ^u but padma (half opened stalk) instead of padmasarpa
I 12 ^u	right arm of the female/alingana (kantha) // pata/abhaya
II 2 ^u	= II 5 ^u but padma (bud stalk) instead of padmasarpa
II 4 ^u	left arm of the female/al (kantha) // al (kantha) / srnkhala (?)
II 6 ^u	left hand of the female/alingana // al (kantha) / hand empty
II 10 ^u	(FM) right thigh of the male/pata // alingana (kantha) / ?
III 2 ^u	right arm of the female/alingana (kantha) // touching her left breast/downwards dhanuskarsana/alingana // alingana (kantha) / pustaka marthuna outer hands put into one another inner h. on outer shoulders

Female figures all = 0 all nf*utthamkaras etc*

) er panel T(—) upper panel Bahubalin

) T(—), up T(—)

T with ardhaçandra (= Candraprabha), up T with
makara (? = Suvādi ?)

) T with makara (?) up T(—)

- XI 20 MF M = IV F = 0
padmasarpa/pata //ālingana (kantha)/darpana
bījapūra/ālingana
V
- XI 21 M = (Brahma)
śakti (sruk ?)/pustaka
sort of varada/kamandalu (hanging)
M = dikpāla (N) Kuberā
padmasarpa/pustaka (?)
bījapūra/sarpa (1)
- XII 1 M = I
trīśūla/padmasarpa
akṣamālā/kamandalu (hanging)
M = dikpāla (NE) Īsāna (Nandi)
śakti/sarpa (3)
akṣamālā/kamandalu (hanging)
- XII 2 MF = 0
1 hand (F)/ālingana (kantha)//āl (kantha)/in right hand (M)
V
- XII 3 F = 0
pata/padmasarpa
F = 0
padmasarpa/downwards
- XII 4 window
window
- XII 5 FMF = 0
bījapūra/1 shoulder (M)//ālingana (1st F)/āl (k, 2nd F)//
r shoulder (M)/bījapūra
MF M = II F = 0
/ / śankha // ālingana (kantha)/padmapāni (cakra before
katī/ālingana creeper, cf X 9^u)
- XII 6 F = ?
/ / bījapūra
no sculpture
- XIII M = III
padma (half-opened)/padma (half-opened)
resting on gadā/bījapura
T(—) standing

B THE FIGURES ON THE OUTER WALLS OF THE GARBHAGRHA

a *The diṭṭapālas* (order of success on ru arm/lu//rl/l1)

Indra	anl usa/padma (half opened, stalk)//kaṭi/vajra (gaja)
Agni	sakti (sruk?) / pustaka(?) // abhaya/kamandalu (hanging) (beard mesa)
Yama	pustaka/sarpa(1) // kaṭi/khatvanga (moustache, mrga?)
Nirrti	/ / sarpa(1) // khadga(?) / sirīs (sarpa on the head round the neck and round the arms svan)
Varuna	pustaka(?) / / // kaṭi/? (vāhana)
Vayu	mala (dhvaja?) kept in both upper arms// gada (ankusa?) / kamandalu (hanging) (hīraṇa)
Kubera	padmasarpa/padma (half opened) // kaṭi/nakula (vāhana)
Isana	sarpa/padma (half opened) // trisula / / (padmapāṇi Nandi)

b *The Śivas* (order of succession as in a)

trisula/sarpa(1), but I 2 I 13 II 11 III 12 sarpa (3)
akṣamala/kamandalu (hanging) (Nandi)

c *The couples* (all [except II 10] MF all = 0 all only two arms)

I 4 ^u	= II 5 ^u (of mandapa) but paṭa instead of padmasarpa
I 6 ^u	kaṭi/alingana (kanṭha) // nr / beard of the male
I 10 ^u	= II 5 ^u but padma (half opened stalk) instead of padmasarpa
I 12 ^u	right arm of the female/alingana (kanṭha) // paṭa/abhaya
II 2 ^u	= II 5 ^u , but padma (bud stalk) instead of padmasarpa
II 4 ^u	left arm of the female/al (kanṭha) // al (kanṭha) / sṛṅkhala(?)
II 8 ^u	left hand of the female/alingana // al (kanṭha) / hand empty
II 10 ^u	(FM) right thigh of the male/paṭa // alingana (kanṭha) / ?
III 2 ^u	right arm of the female/alingana (kanṭha) // touching her left breast/dov nwards
III 4 ^u	dhanuṣkarṣaṇa/alingana // alingana (kanṭha) / pustaka
III 8 ^u	maithuna
III 10 ^u	outer hands put into one another inner h on outer shoulders

d *The female figures* all = 0, all n.f.e *The tirthamkaras etc*

I 1	lower panel T(—), upper panel Bahubalin
I 8	lp T(—), up T(—)
II 6	lp T with ardhaçandra (= Candraprabha), up T with makara (? = Suvāidhi ?)
III 6	lp T with makara (?), up T(—)

C THE FIGURES IN THE NICHEs AND ON THE LINTELS

All figures are female, all except III 4^u (middle), III 4^l, XI 18^u (middle), and XI 18^l in lalitāsana

a The figures in and below the two niches III 4^u
and XI 18^u on the outer walls of the mandapa

III 4^u

left figure = Sarasvatī?
padma (half-opened, stylized)/pustaka
abhaya/bīṇapūra
middle figure = Laksmī ?
./ / padmasarpa
abhaya/kamandalu (hanging)
right figure = Cakreśvarī?
cakra (stick)/padma (half-opened, stylized)
dhanuskarsana/kamandalu (resting)

III 4¹ = ?
padmasarpa / /
varada / /

XI 18^u *left figure* = ?
 padma (?) / padma (half-opened, stalk)
 abhaya / bījapūra
 middle figure = Brahmānī (3 [= 4] heads)
 / / /
 ./ / /
 right figure = Laksmī ?
 padma (?) / padma (half-opened, stalk)
 abhaya / kamandalu (resting)

XI 18¹ = Laksmī ?
 padma (half-opened, stalk)/padma (half-opened, stalk)
 ./ / śankha

^b The figures in the two niches below the reliefs

south wall of the
mandapa

=Sarasvatī
padma (half-opened, stalk)/pustaka
v ī ṇ ā
varada/kamandalu (hanging)

north wall of the
mandapa

= Sarasvatī (hamsa)
rolled up padma/rolled up padma
/ / ./.
animals inside the two padmas

■ The figures on the three door lintels

door way of the mandapa left figure = Brahmanī (3 [= 4] heads, hamsa)
 śakti/pustaka
 / / kamandalu (resting)
 middle figure = Cakresvarī (Garuda)
 padma (?)/cakra
 cakra (ring)/dhanus
 gada/khetaka
 khadga/gada
 abhaya/sankha
 right f = Brahmānī (3 [= 4] heads hamsa?)
 śakti/pustaka
 bijapura (?)/kamandalu (hanging)

door way of the garbha left figure = Laksmī
 grha (both figures on the padma (full blown stalk)/padma (f st)
 walls in r angle to abhaya/kamandalu (resting)
 the lintel) (elephants on the padmas facing each other)
 right figure = Sarasvatī
 padmasarpa/pustaka
 v i n a

door way of the back left figure = Sarasvatī
 shrine padmasarpa/pustaka
 v i n a
 middle figure = Laksmī
 padmasarpa/padmasarpa
 / / kamandalu (hanging)
 right figure = Sarasvatī
 padmasarpa/pustaka
 varada/kamandalu (hanging)

STATISTICS

(The figures described under B c e are left aside)

Type I (Siva)

4 peculiar iconograms (Nandī not counted) 3 Sivas of the garbhagrha,
 XII 1^a (= Isana), XII 1^u

3 III 1^u, V 3^a XI 17^u

2 III 9^a, III 13^a, IV 7^u, XI 16^u

1 III 9^u (= X 8^u) III 11^a IV 2b^u IV 4^u IV 8^a IV 8^u X 7^u X 9^a

mutilated figures (garbhagrha) III 12^a (Isana) IX 5^a

figures with bijapura X 3^a X 7^u, IX 8^a

*Type II (Viṣṇu)*4: V 5b^u, VI 8b^l, X 3^u3: III 2^u, III 19^l, IV 6a^l V 5a^l2: III 7b^u, X 1^u, X 4^u1: V 2^u, V 7^u, XI 10^umutilated figures V 1^u, IX 3b^l IX 7^u, XIIfigures with sarpa or bijapūra X 2^u (sarpa), V 5a^u XI 6a^u, XI 12^l, XI 14^u*Type III* (male figures with two padmas of the same shape in the upper arms)II 6^u (= IX 3c^u), III 11^u (= III 17^u), X 5b^u, XIII^u*Type IV* (male figures with padma and bijapūra) Cf Type II last line and Type III No 1 2 5, 6 — III 8^u, III 19b^u, IV 6a^u, V 3^u, XI 14^l, XI 20^u*Type V* (male figures with dhanuskarsana and/or dhanus)
(garbhagrha) III 4^u, II 2^l, IV 6b^u, VIII 3^l, XI 6^l (= Agni), X 4^uIII 4^u ('Cakreśvarī')*Type VI* (male figures which do not belong to type I - V with two or more padmas).III 19a^u, V 6^u, IX 2^u, X 6^u, XI 10^l*Identified figures* (except the 2 x 8 dikpālas)Balarāma (III 15b^u), Kubera (? , IV 2^l), Ambikā (IV 4^l), Kumāra (? , X 5a^l),
Brahma (XI 2^l), Agni (XI 6^l), Brahma (XI 20^u)*Figures neither identified nor entered into the lists*II 1^u (F), III 7^l, III 14^l, IX 6^u, X 9^u, XI 12^u, XII 6^u (F).

NOTES

Explanation of the terms (ref also to the Introduction)

The following system has been adopted for the description of the figures in A and C.

right upper arm (1st fig)/left upper arm (1st fig)

right lower arm (1st fig)/left lower arm (1st fig)

The 2nd (3rd) figure is described behind or below the preceding figure;
the double oblique separates different figures forming a group

1st fig // 2nd fig // 3rd fig

- 7 denotes uncertainty due to mutilation or due to difficulties in the interpretation
- / missing or broken
- T(—) tirthamkara image without cihna
- alingana arm put round the hip (or hip and breast) of the other figure
- alingana (kanṭha) arm put round the neck of the other figure
- brackets iconograms not kept in the hands are given in brackets behind the general definition, e.g. 'M = I (Nandi)' If a hand of a figure touches a part of another figure it is indicated thus 'left hand (F) i.e. touching the left hand of the accompanying female figure Similarly beard in the description of a female figure means grabbing the male by the beard

cakra (ring) cakra in the simple form of a ring

dhanuskarṣana fore finger touching the thumb the interpretation dh (in stead of jñanamudra or pravacanamudra) is chosen because the iconogram occurs along with weapons

downwards hand hanging down (with thumb inwards as distinguishing mark from varada where the thumb is shown outwards) hand described as resting on a particular object is in this position if not stated otherwise

kaṁḍalu either hanging (upper part grasped by the hand) or resting in the hand

kaṭi kati avalambita hasta

n.f not shown from the front

n.r not to be recognized (if in the case of alingana one arm is hidden behind the figure which it embraces)

padmapani see note on (maṇḍapa) II 6^a

padmasarpa blending of padma and sarpa rolled up sarpa resembling a full blown lotus with stalk

paṭa hand keeping scarf or garment

sarpa (1)/(3) snake with one or three hoods

śiras head (kept by a tuft of hair) in opposition to skull

Remarks on single figures

Maṇḍapa

II 5¹ etc. Ref for vyālas (or sardulas) to St Kramrisch The Hindu Temple II p 332 ff

II 6^u padmapāṇi motive. The old motive survives in later art in two forms *a* As a floral design (often influenced by animal motives) which generally does not reach the hand of the figure. It can be shown by the side of almost every statue, in temples of the northern and southern styles, Hindu and Jaina. *b* In the form of two highly stylized leaves (always of the same shape) which the tīrthamkara keeps in either hand. In *a* the lower part, in *b* the upper part of the design has become independent. Of our drawings Fig 1 shows the original complete form, 2 and 3 show the two later forms *a* and *b* (*a* in Fig. 2 in its simplest shape, but combined with *b*, *b* alone in Fig 3), whereas in 4 an example of blending of motive *a* with another motive (tree) is given.

All the four drawings were prepared from photos: the first shows the Bodhisattva Vajrapāṇi (early 8th century, Naltigiri, Orissa) Taken from The Art of India and Pakistan, Edited by Sir Leigh Ashton, Plate 40 Fig 243, by courtesy of the publisher¹ The second shows an ācārya on the Dīgambara Jaina Temple No 1 at Deogarh (U. P.), the third the lower portion of the main image in Deogarh Temple No. 28, and the fourth (Photo U P Shah) the lower portion of a late tīrthamkara image in Baroda. See also our photo of IV 2¹ which gives an idea of the usual form of the padmapāṇi-motive on our temple. The pattern is simply referred to as 'padmapāṇi' (form *a*, if not stated otherwise).

II 6¹ sarpa is not traceable for Indra

III 1^u kamandalu instead of the common kapāla? For the apasmārapurusa refer to G. Rao, Hindu Iconography II 1, 67

IV 2¹ padma is not traceable for Kubera

IV 10¹ Here and on the garbhagrha Yama's vāhana looks like a deer, but probably we have to read 'buffalo' according to tradition. Padma is otherwise not found with Yama

V 1¹ The iconography of the upper arms is probably modelled up from the Śiva-iconography ('Type I')

VI 1¹ For 'śaktighanta' compare the more common vajraghanta¹

X 2^u. sarpa not found with Viṣṇu

XI 21¹ The reading 'Kubera' is required by the context, but the iconography does not fit him

XII 1¹. The context permits here (and in III 12¹ of the garbhagrha) the reading 'Īśāna' (instead of mere 'I')

1 Faber and Faber Ltd, London

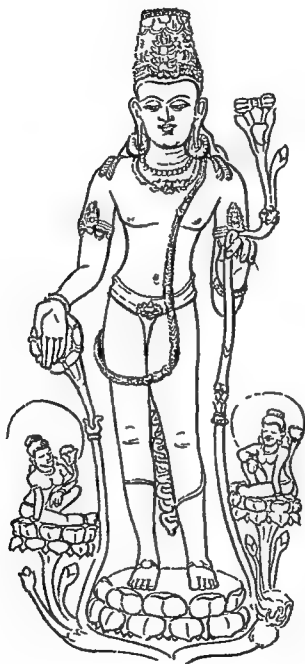

Fig 1

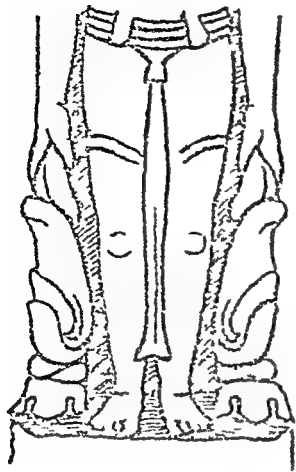

Fig 2

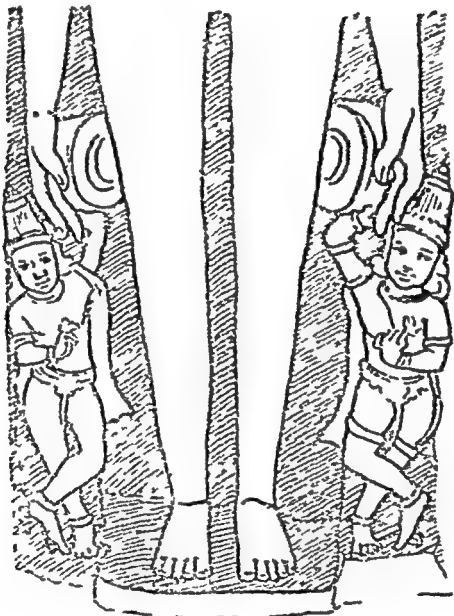

Fig 3

Garbhagrha

The reader may himself compare the dikpalas on the garbhagrha with the dikpalas on the mandapa. It is noteworthy that in some cases it seems padma and śarpa correspond to each other. Compare I 2¹(g) and II 6¹(m) I 13¹ and IV 10¹ III 11¹ and XI 21¹

Indra and Isana the guardians of the eastern and north eastern direction—and the two Śivas above them—are placed transversely (i.e. on the side wall of the projection for the following/preceding figure) so that they face the proper direction.

Niches and Lintels

The figures identified as Brahmanī. According to my information no yakṣī has three heads whereas tradition ascribes three or more heads to several yakṣas.

The second figure described under C b and identified as Sarasvatī. I read the mutilated vahana as hamsa because I found the same animal as vahana of Brīhma (and his consort) on a slab of the Śiva temple at Chandpur (from Dhaura Station Bina Jhansi Line).

CONCLUSIONS

§1 Cunningham identified many of the figures on the Jaina temples more or less hesitatingly as brahmanical (ASI Reports Vol X p 17 on Ghaṇṭa temple 'probably brahmanical', Vol II p 432 on two smaller Jaina temples figure which looks like Lakṣmī ibid on Parsvanātha temple amongst which [statues] I recognized several of the brahmanical gods.) In Burnier's work 'Hindu Medieval Sculpture' however the figures are simply called by the names of the brahmanical models. We shall see that the iconography of the Parsvanatha temple is not brahmanical strictly speaking but highly influenced by brahmanical iconography. This solution almost suggests itself but it is necessary to support it by such evidence which only a systematical analysis can give. The analysis has possibly also some general interest because investigations of this kind are comparatively rare.

§2 The interpretation of figures other than tirthankaras presents many difficulties. The artists were not bound to follow exactly the rules of the texts in the representation of yakṣas yakṣmīs etc. Art and theory influenced each other, and there was no one-sided dependence. What renders the books even more inapplicable is the stress laid upon features

which are not typical or which are not actually represented by the artists? The 'standard iconography' (U P Shah) has therefore, to be found out by a combined study of art and literature. But local differences, differences even within one and the same temple, show that a general dictionary of iconography cannot be written so that it is at the end always the iconographical 'text' itself which must be utilized as dictionary.

The artists have not only changed the details of the iconographical system. Following visual rather than abstract principles they have transformed the character of the system. What is different for the theologian has been made similar or identical by the artist (lotus and *cakra*), and what is more or less identical for the theologian has been differentiated by the artist (lotus). We have tried in our description to do justice to the dogmatical as well as to the aesthetic system. But dogmatical data are more general than aesthetic features. The latter are, therefore, of greater importance, if one has to study the expansion of local styles.

§ 3 By a formal analysis we find that there are 4×2 separate male figures of a definite iconographical character on the four corners of the temple and of the *garbhagrha* (always in the lower relief). They are the eight *dikpālas* who are thus all represented twice (with more or less important alterations). Moreover above each *dikpāla* of the *garbhagrha* there are identical figures of Śiva. Otherwise no system can be traced in the arrangement of the sculptures, only a certain symmetry which makes it probable that the outer walls have not undergone too many changes in later times. All the three sides of the *garbhagrha* are symmetrical and correspond to each other (plan 2). The sides of the *mandapa* (and the *pradaksinapatha*) are not symmetrical, but the northern and southern half of the lower relief correspond to each other and the two halves of the upper relief are corresponding on the eastern portion of the temple (up to III 4 and XI 18 respectively). See plan 1³.

We have to distinguish between the figures of the *garbhagrha* and those of the *manāpa* (and the *pralaksinapatha*): in the case of the former there is a clear distinction of iconographical and non-iconographical statues, and only the latter (the *dikpalas* and *Śivas*) have four arms. This

2 As beauty, facial expression on the one hand and colours on the other.

3 Two slight irregularities in the correspondence of the two parts of the lower relief have been marked with an arrow. A line divides the figures of the upper relief which correspond to each other from the rest.

Rṣabhanātha the first Tīrthaṅkara Mu.eum Khajuraho

Photo R. Bharadwaj]

Rṣabhanātha, the first Tirthankara Khaurāno

Photo R Bharadwaj]

clear distinction is absent in the case of the sculptures on the *mandapa*.⁴ Again the figures of the current panels must be kept separate from the figures in the two niches interrupting the upper panel (III 4^a and XI 18^a), below these two niches (III 4^b and XI 18^b), in the special niches below the reliefs on the north and south wall, on the three door lintels (*mandapa garbhagṛha*, back shrine). In the two current panels no female figure has more than two arms (except the just mentioned statues III 4^b and XI 18^b), and females with an iconographical character are an exception (IV 4^b).⁵ Here, however all the figures are females with more than two arms and have no doubt iconographical features.

The conception of the *garbhagṛha* is more systematic in symmetry and iconography than the conception of the *mandapa*. Again the figures on the lintels etc. form the only group which is iconographical throughout. A correlation between the place and the general character of the figures is therefore obvious.

§ 4 Analysis of the iconography. If members of a certain group or class are being represented we can expect among them the well known and characteristic representatives of that group. Amongst a series of *yakṣinis* Cakresvārī will not be missing and she will facilitate the identification of the other group members even if their general character is not shown by systematical arrangement. As no prominent member of any class of Jaina deities appears in our reliefs (except an isolated Ambikā) we have to start in our interpretation from the many 'brahmanical' gods who catch the eye at once. An exact analysis of all the figures (as it is given above) shows that the majority of the sculptures can be explained as modelled up from brahmanical conceptions.⁶ The degree of similarity differs a lot, only the impression of absolute identity was probably nowhere aimed at. The gods are shown either separately or together with uniconographical wives, but never together with the wives assigned to them by Hindu tradition⁶, they appear always in their simple form (no *avatāras*

4 There are certain formal clues for the distinction of the iconographical and the non iconographical sculptures on our temple. Figures with four arms and more are always iconographical. Non iconographical are all figures shown from the side or from the back and figures involved in an action.

5 Our method of derivation finds support in a figure like XI 18^b where the artist added a Nandi bull to a figure keeping snake lotus citron thus showing that he kept in view the original conception.

6 There is however in Jainism a general aversion against the action of divine couples. *ṛakṣa* and *yakṣini* are nowhere called husband and wife (U. P. Shah) and the happy twins so common in Jaina art have not found a dogmatical sanction which does justice to their actual importance,

of Viṣṇu) and are never seen as engaged in an action (no Asurasūdana) It was, therefore, rather the intention of the artist to conceal than to stress the brahmanical nature of the figures

The present article is very limited in its scope, and we would not like to say that the statues must be explained as brahmanical. An investigation into the iconography of all Khajurāho temples will possibly lead to different conclusions concerning the iconography of the Pārśvanātha temple. It can perhaps show that some of the less clear figures are representations of certain Jaina gods and that the figures with brahmanical character are not simple copies by the artists but adoptions with dogmatical background. But the difference between the last two alternatives concerns rather the form than the degree of brahmanization.

The identification of the female figures on the lintels etc. is easier. It seems they are all rather correct representations of the goddesses Cakreśvarī⁷, Brahmānī, Sarasvatī, and Lakṣmī. These deities belong to the Jaina pantheon as well, both in theory and in art.

§ 5 Details of Interpretation. Although it was sometimes tempting to read a single figure as a particular *yaksa*, the method explained in the last paragraph has always been followed: not to expect little known members of a class if there is no evidence for the class as such. The artists were not supposed to puzzle the worshippers but had to conform to the average knowledge of the educated lay-man. The *yaksas* of the 19th-21st tīrthamkara and the *graha* Śani for example keep bow and lotus in their hands, but shall we for that connect figure II 2¹ with any of them? Book, *abhaya*, citron are according to some Śvetāmbara authorities iconograms of Siddhāyikā but can we identify the left subsidiary figure of III 4^a as *yakṣmī* of the 24th tīrthamkara? The context (refer to the end of the last paragraph) shows only one *yakṣmī*, and nothing has been done by the artist to suggest that the doubtful figure is a *yakṣmī* and not related to the Hindu goddesses in the niches and on the lintels.

Any attempt to identify the figures as particular adoptions has been avoided. A Śiva is always understood as Śiva (and not as Īśvara Yakṣa or *dīkṣpāla* Īśāna [except *garbhagrha* III 12¹ and *mandapa* XII 1¹]), a Brahma always as Brahma (and not as Brahma Yakṣa, *dīkṣpāla* Brahma or Brahmaśānti Yakṣa). The differences between the adoption and the model, be-

7 Not to be taken as Vaiṣṇavī Cakreśvarī and Ambikā are the only Jaina deities which I found on the temple.

THE MESSAGE OF THE RELIGION OF AHIMSA

Prof A CHAKRAVARTI, M A , I E S , (Retd.)

Of all the Indian Darśanas, Jainism is the only one which has the principle of Ahimsā as its central doctrine. The other Darśanas also speak of Ahimsā whenever convenient but they never offer such loyalty to the principle of Ahimsā as is found in Jainism.

What is the message of Ahimsā to the modern world ?

Before answering this question we have to remember the important aspects of modern thought. The most dominant factor of modern thought is Science. It is clear nowadays that no idea which does not satisfy the bar of scientific reason has any chance of being accepted by modern thinkers. Religious ideas mainly based upon irrational traditions and superstitions will all be brushed aside as of no great importance. In this respect Jainism is on a safer ground. Jaina thinkers from the very beginning emphasise the importance of reason in all matters connected with religion. In fact, they prescribe as the first and most important condition of religious development, complete freedom from popular superstition. Samyak Darśana or Right Faith according to Jaina thinkers requires freedom from three types of superstitious beliefs or three moodahs. These are described as Loka Moodah, Deva Moodah and Pāsandi Moodah,—popular superstition, superstition about popular deities, and faith in false ascetics. These three types of superstitious beliefs must be first got rid of by a person before he starts on his spiritual path. Unless he discards various superstitious beliefs he cannot begin his spiritual development freely unhampered. Belief that bathing in a particular river will wash off one's sins, going round a particular tree will promote one's virtue, or climbing up a particular hill will produce spiritual development are all avoidable impediments on the way of true belief in the nature of Reality. Whenever there is an epidemic in the society, people try to appease the deities by offering animal sacrifice. Such an attempt to propitiate certain deities is based upon the false belief that these deities are the real cause of the epidemic disease, such as Cholera, or Smallpox. Such practices are not only useless and ineffective but prevent men from discovering the true cause of such disease and preparing suitable and effective remedies. Hence this second type of false belief is extremely ruinous to society, if not completely eradicated. The third type of false belief is

free from birth and death. Such a desire is similar to the desire of a sick man to cure himself and attain normal health. Such a desire to be effective, the sick man must have implicit faith in his doctor, whom he consults. Next he must have a clear knowledge of the medicine prescribed by the doctor and thirdly he must take the medicine according to the instructions given by the doctor. Faith in the doctor, knowledge of the medicine, and taking the medicine as prescribed, all these three are necessary to eradicate the sickness and to secure normal health. Similar is the acquisition of spiritual health, which could be secured only by the co-operation of the three items of Right Faith, Right Knowledge and Right Conduct.

What is the conception of God in Jaina Religion? What is the nature of God worshipped by the Jainas?

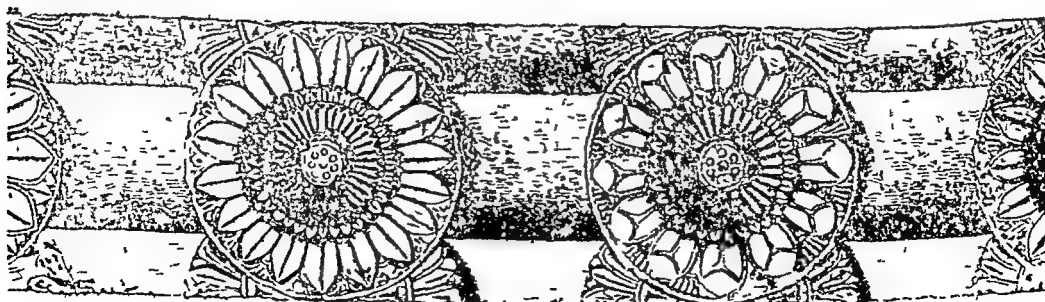
Jaina Darśana, just as Sāṅkhya Darśana and Mīmāṃsā Darśana, does not believe in the doctrine of creation or a Creator, or an Īśvara, and yet believes in a Divine Being for whom the Jainas build temples and conduct religious worships. What is the nature of their God whom they worship? He is worshipped because he is the Revealer of the path to salvation. One who reveals the path to salvation and leads man along that path towards the ultimate goal must certainly be adored.

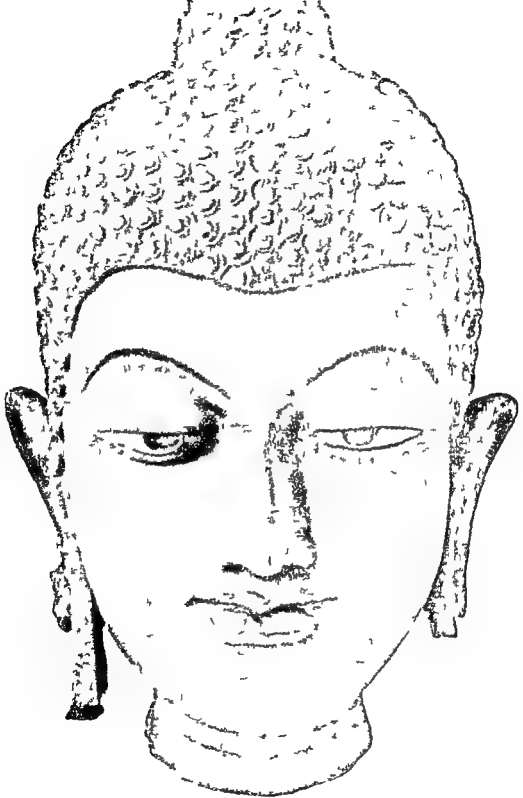
What is the qualification of such a Leader and Revealer of the path to salvation? He must first of all be pure and free from all spiritual defects. How does he acquire such freedom from spiritual defects? Such freedom he acquires by completely eradicating and destroying all such root causes by adopting a strenuous path of spiritual discipline or yoga. He is able to destroy all infirmities associated with the pure spiritual self. After destruction of all karmas by yogic dhyāna and severe tapas he acquires Omniscience. He becomes the Lord and the Revealer of Dharma. Being a sarvajña, an all-knowing Supreme Being, he qualifies himself to be the leader of Humanity. Directing man towards the goal of perfection, attaining omniscience and spiritual perfection for himself, he does not go self-satisfied. Since he is equipped with the supreme principle of Ahimsā, Universal Love, and unstinted reverence to life in general, the Lord, the Revealer of Truth, goes about the world preaching to people the spiritual truth that he achieved for himself. Such a divine person is interested in the welfare of all men irrespective of caste or race. Every person is entitled to learn truth. Therefore the Jaina leaders of Thought

permitted all people irrespective of social distinctions to approach them for the acquisition of spiritual knowledge. Such a great leader of thought perfectly pure in himself, endowed with infinite knowledge and unbounded sympathy and love for all living beings is worshipped as the saviour of mankind. His spiritual purity is so sublime and grand that in his presence there is no evil or hatred. A tiger and a lamb move about in his presence without fear or ferocity. Such a divine person is worshipped by the Jainas as their God. He who is the leader on the path of salvation, he who is completely free from all karmas, and he who is all knowing such a person is worshipped by all.

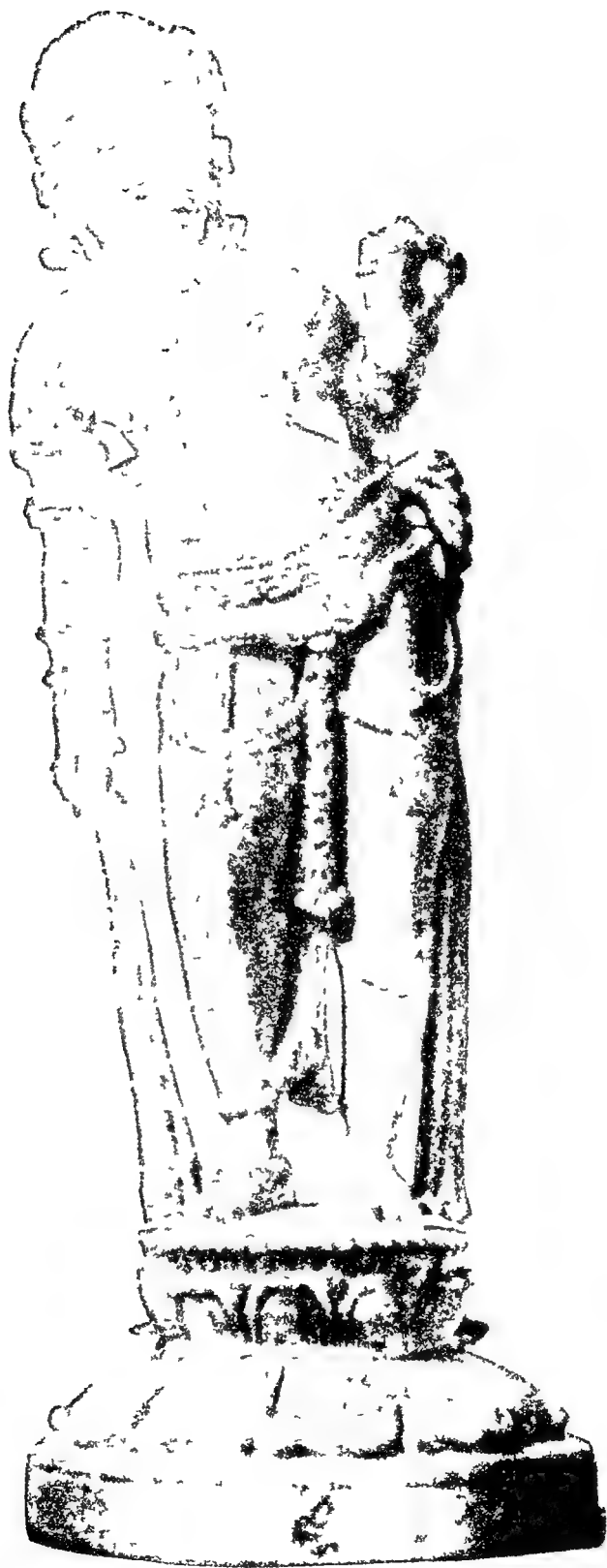
The rules of conduct prescribed for the Jainas are all based upon the fundamental principle of Ahimsa or Universal Love. These are five in number: Ahimsa, Satya, Asteya, Brahmacharya, and Aparigraha. Universal Love, Truth, Non-stealing, Sexual Purity, and Renunciation of all possessions. These five principles are prescribed for both the Ascetics as well as Laymen, the householders. In the case of the ascetics these five are called Mahavratas, the five great vows which are to be observed absolutely without any limitation. In the case of the laymen or the householders these are prescribed with qualifications and limitations. The first and the most important is Ahimsa or Universal Love. This positive principle implies expression of reverence for Life without any limitation. All living beings deserve love and sympathy from man. Some people confine these to human beings alone. But in Jainism there is no such limitation. No life should be injured and a living being in suffering must obtain relief and safety from man. The present day practice among the Jainas is marked by a sincere endeavour to avoid harm to all living beings including insects. But the importance of man as such is almost forgotten by the modern Jainas. They have not realised the exact significance of Dharma. Prabhavanshi propounding the dharma in which the Tirthankaras engaged themselves after obtaining Kevala Jnana or Omniscience. In preaching Dharma they did not confine themselves to a selected few. There were no chosen people for the Tirthankaras. All persons whether they were Suras or Asuras had equal opportunities of knowing the truth. Not only the Aryans but also the Rakshasas had the privilege of knowing Ahimsa Dharma. It is clear that their object was to create a casteless society and also a classless society. The object of the founders of Jaina Dharma was to avoid as far as possible the economic distinction between the rich and the poor and the social distinction between the high and the

low These ideals have to be achieved by following the fifth vow prescribed for mankind, the vow of Aparigraha The Jaina Ascetic according to this principle will not own any property as his own Himself without any possession as his own, the ascetic depends upon the layman or the householder for his sustenance Sustained by the society, the ascetic devotes his time and energy for promoting the cultural development of society as a whole The layman or the householder is the main stay of social organisation He maintains the economic stability of society It is incumbent on him to see that wealth does not accumulate in a few hands He must prevent poverty and misery in concentrated form In order to secure such an economic harmony he is expected to follow the main economic principle based upon the moral idea of setting apart a small portion of his wealth for himself and devoting the rest of his possessions for the benefit of the society at large Such a principle when strictly followed as a moral ideal will successfully avoid accumulation of wealth on the one hand and concentration of poverty on the other, and will promote a healthy social organisation based upon the principle of welfare of all human beings and the whole society Such an ideal when sufficiently promoted and practised by all individuals will naturally lead to a social development, and there will be no possibility of a clash between Capitalism and Communism In such a society there will be no clash between groups of people Such a society will create a condition of Universal Peace and general happiness

आदीश्वरप्रभुनी मुखमुद्रा धातुप्रतिमा अवाग्रा संग्रह (गुप्त समय)
Head of a bronze statue of Ādisvara Aḷoḷa hoard (Gupta Period)

चामरधारिणी • धातु-प्रतिमा, अकोटा (भाटमी नदी कासपात्र)
Female chauri-bearer, bronze Akola hoard c 8th Century

SOME ASPECTS OF JAINA MONASTIC JURISPRUDENCE

Dr S B DEO, M.A., Ph.D

Jaina monachism has a long career full of periods of progress as well as of days of adversity. Right from the days of Parsvanatha to date it has developed and maintained its hold on a considerable mass of people unlike Buddhist monachism which was wiped out from the land of its birth.

The development of any monachism depends principally on two factors viz the forces of its own internal development and the external forces of society trying to influence the monastic practices. The former includes philosophical dissension or slight deviation in the rules of monastic practices, each party justifying its own stand, or the impact of the zeal of a strong church leader impelled by the idea of organising and stabilising the church. The social forces affecting monastic practices consist of royal interference, peculiar circumstances, orthodox social structure or a powerful laity.

It is to the credit of Jaina monachism that inspite of its tussle with both these factors it has maintained its orthodoxy in monastic practices and formulated the rules of its monastic jurisprudence retaining the orthodox core through centuries of its survival in India.

In dealing with the rules of Jaina monastic jurisprudence however two things may be borne in mind. First is that the entire Jaina canonical literature is said to have undergone series of redactions before it was finally reduced to a systematic grouping at the council of Valabhi. Moreover there are differences about this version of the canon between the Digambaras and the Svetambaras. This aspect handicaps a systematic study of the development of monastic jurisprudence from a historical point of view. Another thing is that in only a few cases we get circumstantial details that led to the formulation of rules of Jaina monastic jurisprudence. For instance the *Cheda Sutras* simply present a list of rules of monastic behaviour and punishments for their violation without giving us any other detail. Of course the commentaries do come to our help but the actual texts dealing with monastic jurisprudence of the Jainas fail in many cases to provide us with the background that conspired to the formulation of a particular rule. The Buddhist texts, like

Mahāvagga and others, do give us details regarding the formulation of the rules of Buddhist monastic jurisprudence

In spite of these limitations however, rules of Jaina monastic jurisprudence show a steady growth impelled by both internal and external influences. These influences increased as Jaina monks, giving up their isolation, came more in contact with the society at large

The *Angas* which are considered to be the oldest stratum of Jaina canonical literature, consist of some texts viz., *Ācārāṅga*, *Sūtrakṛtāṅga* etc., which depict Jaina monachism more as a philosophical and ethical system rather than as an organised and stabilised church, controlled by a church hierarchy. It was but natural in initial stages to concentrate more on ethical basis—as the Jaina church even now does—with a view not only to attract new recruits, but also to emphasise the purity of monastic behaviour in contrast with other prevailing systems. The *Angas*, therefore, do not give many details about Jaina monastic jurisprudence as are found in the *Cheda Sūtras* and the *Niryuktis*.

What, then, is the picture that we get in the *Angas*?

The *Angas* do mention various officers in the Jaina church hierarchy, such as *seha*, *sāmanera*, *thera*, *uvajjhāya*, *āyariyauvajjhāya*, *parattī*, *āyariya* and *ganī*. Though the *Thānanga* gives a list of ten different types of *Thera*,¹ the qualifications of an *āyariya*,² the five privileges of an *āyariyauvajjhāya*,³ various types of *āyariya*,⁴ and the *ganāvachchedaka*, nowhere do we get details regarding their church-duties and the legal position they held in church disputes. No doubt the qualifications of a *ganin*, *ācārya* and a *ganadhara* are found in these texts, but these qualifications are more of a general ethical nature rather than of a person equipped with the power of wielding his authority over his subordinates. As said above, in the initial stages of Jaina monachism, more emphasis was laid on ethical standards which were taken to be the primary qualifications of an officer of church hierarchy.

Regarding the persons disqualified to enter the monastic order, it is to be noted that the *Thānanga*⁵ gives but three such persons while the commentary adds seventeen more to the list.

Along with this, we do get references to various church units such as a *gaṇa*, *kula* and *sambhoga*. It is stated that *āyariyauvajjhāya* could leave his *gana* under five reasons, to wit⁶—if he was unable to main-

tain moral discipline of the group if he could not wield control over the members of the *gana* if he was unable to recollect and preach sacred lore in a proper manner and at the proper time if he was attached to a nun and lastly if he was unable to pull on due to his friends or relatives leaving the *gana*. In this case also it is to be noted that inspite of these rules, the *Anga* texts do not give the actual process of the dismissal of an officer of the church. Moreover the texts of the *Angas* as also of the *Mulasutras* are not very much informative regarding the relation of these church units.

Within this framework of church units and church officers the monks led their religious life. But sometimes they did commit transgressions. The *Bhagarati*¹ says that the monks committed transgressions either out of pride or carelessness or under influence of bodily pains (*aure*) or under calamities or in a place which had a mixed group of heretics and other (*sankinna*) or due to unexpected circumstances (*sahasakara*) or out of fear, or hatred.

Any transgression done out of any of the above reasons had to be confessed and a suitable *prayascitta* had to be taken for it. The *Bhagarati* *utra*² and *Thananga*³ out of the *Anga* group of texts refer to the ten *prayascittas*. They are *alocana* (confession) *pratikramana* (condemnation of the transgression) *tadubhaya* (confession and condemnation) *viveka* (giving up of transgressions) *vyutsarga* (making layot sarga) *tapas* (undergoing fasts) *cheda* (cutting of the *pariyaya* or the seniority), *mula* (re consecration) *anavasthapyas* (temporary expulsion) and *parañcika* (expulsion from the Order).

It is to be noted that inspite of these various *prayascittas*, the texts of the *Angas* fail to give concrete examples of the actual execution or test cases of these rules of monastic jurisprudence. Moreover whatever details are found regarding the *prayascittas* are to be found mostly in the commentaries. For instance the confession of faults was to be done not in a way as to create sympathy in the mind of the teacher so that he might give less punishment (*akampaitta*). The monks were not allowed to go to another guru who was known for his liberality in giving less punishment (*anumanaitta*). Confessing only those faults which were seen by the teacher (*jam dittham*) confessing only the major faults (*bayara*) or only the minor ones (*sukuma*) confessing in a way as was not likely to let the acarya hear properly (*channa*) doing so in a very

loud voice (*saddāulayam*), confessing the same fault before different ācāryas (*bahujana*), doing so before a person who was not well-versed (*avvatta*), and confessing a fault before the guru who has done the same fault himself (*tassevī*)—all these were deemed as faults of improper ālocanā¹⁰

Besides this, some details regarding the ninth prāyaścitta are found¹¹ It (*anavatthappā*) was prescribed for committing the theft of co-religionists, or of heretics or for striking somebody with a slap The last—*pārāñcita*—was threefold: *duṭṭha pamatta* and *annamannaṃ karemaṇe*. The first was committed when a monk harassed or condemned the ācārya or the ganadhara or the sacred canon or had intimacy with the nuns, or murdered the king or had illicit relations with the queen The second was committed by a monk who was extremely careless regarding rules of food and sleep (*pañcamanidrāpiamādavān*), and the third was done when the monk indulged in homo-sexuality Besides these, masturbation, sexual intercourse, taking a night-meal and accepting food from the host or from a king were deemed major faults It may be noted that these explanations are based on the commentaries The texts proper do not give such details They only refer to the various punishments

The way of dealing with the transgressor who had again committed a fault while he was undergoing a punishment for a previous one, was called *ārovanā* In this case, it seems, the punishment was increased either by a month (*māsiyā ārovanā*), or by thirty-five days (*sapañcarāṇi māsiyā*), or by forty days, or by two months, or by sixty-five days, or by three or four months The maximum period was of six months No details, however, regarding the faults under which this increase was made, or regarding the treatment given to the transgressor, are to be found¹²

Another method of purifying the transgressor was called the '*parihāra-vissuddhi*' The commentators explain it as follows:¹³

In a group of nine monks, four underwent the *parihāra*, the other four waited upon them (*anuparihārika*) and the ninth acted as the guru

The undergoing of *parihāra* involved fasts of various magnitudes in different seasons for a total period of six months, and the whole group was purified in eighteen months

From the foregoing details one thing is clear and that is that even though the ten forms of prāyaścittas are named in the texts of the *Angas*,

no detailed explanation about the nature of the punishment the mode of implementing it and the authority vested with the power of implementing it is to be found. Only the commentaries, which are later than the text, come to our help.

The picture changes and assumes a fullness when we come to the *Cheda sutras* and the *Niryuktis*. In these texts we have details about the qualifications of various officers the standing (*pariyaya*) necessary for different posts the list of faults for which different punishments are to be given, the method of implementing these and so on. In short these texts present—as the following discussion will show—an organised Jaina church with a codified manual of rules of monastic jurisprudence.

For instance, a monk of sixty years was called as *jathera* one well versed in the *Thananga* and the *Samatayanga* was termed as *suyathera*, and he who had twenty years of monk life was designated as *pariyaya thera*.¹⁴ Thus considerations of age learning and standing as a monk were at the basis of this classification. An *upadhyaya* was a person who had at least three years standing in monkhood to his credit besides other academic and moral qualification.¹⁵ The *ayariyauvajjhaya* was one who had five years standing and the knowledge of the *Cheda sutras* like *Dasa Kappa* and *Valahara*.¹⁶ Besides this at the time of appointing an *ayariya uvajjhaya* if no other proper person was available then a person who was fit for that office but whose standing in monkhood was cut short (*nivuddhavasariyae*) due to some transgression committed by him was reinstated the same day, and made the *ayariyauvajjhaya*. But he was to show good conduct and had to earn the confidence of other monks. Thus conduct by the person as well as confidence in him by others were the chief items that were taken into consideration and the principle of not imposing an officer unpopular to the rest of the members of the church was very wisely carried out.

Similarly various other rules regarding the misbehaviour and the suspension or dismissal of *ayariyauvajjhaya* are to be found for the first time in the *Vavaharasutta*.¹⁷ Thus if he broke the vow of celibacy while holding office then he was debarred from holding any post in the church hierarchy throughout his life. The same was the case if he became worldly while holding office or turned out to be liar, deceitful, sinful or impure. If however, he broke celibacy after leaving his office, then he was suspended for three years.

Similar details are to be found regarding the *Ganāvachchedaka*¹⁸ This officer and the *ācārya* required eight years standing, the knowledge of *Thānanga* and *Samavāṅga* and excellent moral conduct Further, a distinction was made between *ācāryas* some of whom either confirmed or initiated candidates

The officers in the church hierarchy were bound by explicit rules of seniority and succession. The term used to denote seniority was *paryāya* and it was based on the number of years spent in the order as a monk In order to avoid conflict between age and seniority, certain rules had to be framed to avoid bad feeling between different members of the church With a view, therefore, to put this into practice, the *āyaryauvajjhāya* waited for four or five days if during that period another monk older in age completed his studies Then he first confirmed the elder and then the younger even though the latter had completed his studies earlier Such superiors who deliberately confirmed the younger earlier than the older monk even though both had completed their studies, had to undergo the punishment of *Cheda* or *Parihāra*¹⁹ So also if two monks of different *paryāyas* wandered together and if the monk with greater *paryāya* had no disciples while the other with less *paryāya* had, then the latter with his disciples had to remain under the control of the former who had greater *paryāya* to his credit²⁰

In spite of these rules of seniority, the *ācārya* was allowed to appoint his successor if the former was seriously ill, or had entered householdership again. But in order to have no occasion for favouritism by which there was a chance of unfit persons stepping into the office, the rest of the monks were given supreme powers to ask the newly appointed successor to quit office if they thought that he was unfit for the post If he quitted the office, well and good, then he was not to undergo any punishment for that But, if in spite of the request of the rest of the monks, he persisted to hold on, then that person had to undergo *Cheda* or *Parihāra*²¹ Thus the working of the church went on on purely democratic lines in those days

Besides this, changing the *gana* also was confined within the framework of certain rules For instance, those who wanted re-entry or had come from another *gana* after committing moral faults, were first to undergo confession, condemnation of faults, had to determine not to repeat these faults again, undergo a *prāyaścitta* for it, and then be the member of the old *gana* or a new one²²

The person who was punished with either the *anavatthappa* or *parañciya* could be consecrated again at the express desire of the gana (*ganassa pattiyam siya*) irrespective of the fact whether that punished person had followed the life of a householder or otherwise after his dismissal. Thus a vote of confidence in him by the rest of the members of the gana was taken as a sufficient qualification of that person for his claim to re-enter his old group. Along with this power of re-admitting a person to the gana the right of driving out (*nijjuhana*) a person from the gana was also exercised by the members of a gana.³

As noted elsewhere the same list of ten *prayascittas* is to be found even in the *Cheda sutras*. But the elaboration of the *tatahara* (procedure towards a transgressor) is to be found in these *Cheda sūtras* where concrete cases are cited and different *prayascittas* are prescribed for them. Especially the last four viz *cheda mula anavatthappa* and *parañciya* come to prominence.⁴

Cheda has been explained by Schubring as "the loss of a part of the monk's ecclesiastical rank among his brethren which dates from his second reception the definitive consecration to the vow".⁵ This cut in the *pariyaya* differed with the rank of the person in authority. For instance, the minimum cut in the case of a monk was of five days while for an *acarya* it was fifteen days.

Complete *cheda* led to *mula*. In the *mula* the monk lost all his period of monkhood right since his entering the order and he had to begin anew his career as a monk.

It should be noted that the *Cheda sutras* seldom refer to *mula* while the *Jitakaḷpa* does not give much details about it.

Anavatthappa was that in which the monk's entire *pariyaya* was wiped out. In this case before the monk was re-initiated a period was given to him in which he had to make sincere efforts for qualifying himself for re-entry to monkhood. If he failed to do so then he was not allowed to enter monkhood again.

This 'temporary excommunication' (*anavatthappa*) was inflicted on such monks who stole something belonging to their co-religionists or belonging to persons of other sects or those who struck others with a fist.⁶

Parañciya was the final and the greatest punishment. It denoted the expulsion of the monk from the order and thus putting an end to his

life as a monk Those who were of a criminal nature (*duṭṭha*), indifferent to rules of behaviour (*pamatta*), and sodomites were punished with *pārāñciya* ²⁷

In this matter, three terms may be distinguished from one another, viz, *pārāñciya*, *samukkasana* and *nijjūhana* The first denoted the driving out of a person from the order of monks, the second implied the expulsion of a person holding office if he lost the confidence of his followers, and the third term represented the omission of a person from a particular *gana* or group of monks

Another term often found in the *Cheda-sūtras* is "*parihāra*" It was twofold. *ugghāya* and *anugghāya* These are explained by Schübring as follows: "The expressions *ugghāya* and *anugghāya* denote conditional sentences passed on persons for transgressions They represent the intervention of a period (*udghāta*), in which the punishment is softened or made mild between the different periods of expiation, perhaps also the pronouncement of the sentence and its carrying out".²⁸

The monk who was undergoing the *parihāra* was completely isolated from the rest of the monks No common begging of alms or taking food together with other monks was allowed One who did so had himself to undergo *parihāra* for a month ²⁹ Due consideration, however, was shown to the transgressor undergoing *parihāra* if he fell ill ³⁰

It is to be noted that at every time, the accused was given the opportunity to explain his own position Therefore, it was laid down that the church officers should put more faith in him who confessed the fault of his own accord rather than in some others who reported the fault to the elders For it was said that the procedure of dealing with the transgressor was based fundamentally on truth (*saccapainnā varahārā*) ³¹

These rules were guiding the communal life of not only an ordinary monk as a member of an ascetic community, but more so the life of officers like an *upādhyāya* or an *ācārya* For instance, deliberate postponement of confirmation of a novice, the violation of morals when holding office, refusing to leave office when others justifiably demand for it, changing the nature of a fault and giving less punishment for it—all these were liable for punishment ³²

Thus the *Cheda-sūtras* and the *Niryuktis* supply us with more details about the rules of Jaina monastic jurisprudence and their actual applica-

tion These groups of canonical texts give us the impression that the Jaina church was organising itself on a planned basis

The post canonical texts present a still wider horizon a still more consciousness for public opinion in the form of the laity and an admirable adjustment to circumstances

Formerly, generally children below eight years of age were not allowed entry to the church But the *Nisaha cunni* expressly states that six types of children could be ordained, viz, if all the members of a family wanted to join the order, if all the relatives of a monk were dead and only a child was left over an orphaned child an orphaned issue of a *ejjayari* the issue of a raped nun, and if there were chances of benefiting the *kula gana* or the *sangha* through state officers, then also a child could be initiated³³

Eunuchs were not normally allowed entry to the church But if he was dear to the king, or able to look after the welfare of the *gaccha* in cases of royal disfavour, or if such a one was an able physician who could look after the ill then he was initiated But even then by hook or crook he was to be driven out of the *gaccha*³⁴

It seems, therefore that the church tried to please the ruling power and avoided as far as possible, enmity with the king On the contrary, it did not lose any opportunity of getting benefit out of it for the spread of the Order

It is to be noted that, besides the moral and academic qualifications of various church officers some other necessary qualifications were expected of them For instance an *acarya* was to be a person according to *Brhatkalpa bhasya* who had knowledge of regional etiquettes He was expected to have toured through various regions at least for twelve years³⁵

The other officers seem to have remained the same though there seems to have been a slight degradation in the academic qualifications in later period For the *Brhatkalpa bhasya* speaks of 'half instructed goblins hurrying up to pose like an *acarya*'³⁶ This might have been the case probably due to the rise of several *gacchas* which were headed by *acaryas*

These *gacchas* were also bound by certain rules The *acarya* looked to the upkeep of the morale of the members of the *gaccha* If, inspite

of repeated warnings, the disciples indulged in bad ways then they were driven out. If, however, they begged pardon, they were re-admitted after having undergone the punishment of *māsa-laghu*.

If the dissenters were in a majority, and they refused to fall out, the minority-group left the place without the knowledge of the majority group.²⁷

The post-canonical texts, besides describing the principal ten *prāyaścittas*, bring to prominence an elaborate system of fasts (as punishment) like the *caturlaghu*, *māsalaghu*, *māsaguru* (which were further distinguished as *kālalaghu*, *kālaguru*, *tapolaghu* and *tapoguru* etc.), and the *pañcarāndīya* which the transgressor had to undergo for purification.

The *Cūrni* to the *Brhatkalpa-bhāṣya* (v 359), according to Schubring,²⁸ explains *vavahāra* (the procedure of treating the transgressor), as expiatory fasts of varied durations which were divided into nine categories like the following :

Name of punishment	Duration	Nature of the fast
<i>Guruo</i>	1 month	<i>Atthamena</i>
<i>Gurugatarāo</i>	4 months	<i>Dasameṇa</i>
<i>Ahā-guruo</i>	6 months	<i>Duvālasameṇa</i>
<i>Lahuo</i>	30 days	<i>Chatthena</i>
<i>Lahutarāo</i>	25 days	<i>Cautthena</i>
<i>Ahā-lahuo</i>	20 days	<i>Āyambīlena</i>
<i>Lāhusao</i>	15 days	<i>Ega-tthanena</i>
<i>Lāhusatarāo</i>	10 days	<i>Purimaddhena</i>
<i>Ahā-lāhusao</i>	5 days	<i>Nivvīena</i>

This system of expiatory fasts was further elaborated by complex distinctions as follows :

A monk was not expected to accept any raw fruit, but if he accepted it. in a settlement (*niveśana*), then he had to face *catvāro laghavaḥ*, in a *pāṭaka*, then *catvāro guravaḥ*, in a row of houses, *sadlaghavaḥ*, in a village, *sadguravaḥ*; at the gates of a village, *chēda*, outside the village .. *mūla*; at the boundary of the village, *pārāñcika*.

Not only that but these punishments increased the more, the higher the position the person held in the church hierarchy For instance,

Normally monks were not allowed to stay in a place full of seeds But if they stayed there then the following prayascittas were prescribed ³⁹

Designation	Prayascitta	Nature
<i>Acarya</i>	<i>Laghuko masa</i>	<i>Tapasa kalena ca laghukah</i>
<i>Upadhyaya</i>	, ,	<i>Tapasa gurukah</i>
<i>Vrsabha</i>	, "	<i>Kalena</i>
<i>Bhikṣu</i>	" "	<i>Tapasa kalena ca laghukah</i>

The details regarding other types of prayascittas were more or less the same with the difference that the last three or four prayascittas are further elaborated For instance

Cheda was prescribed for the following offences ⁴⁰

(a) getting proud of one's penance (b) being unable to carry out penances (c) having no faith in penance (d) losing control over oneself even after penance (e) indulging in sexual intercourse and (f) frequently breaking the *uttaragunas*

Mula was prescribed for the following offences ⁴¹

(a) breaking any of the five great vows (b) constantly breaking the *mula* and *uttaragunas* (c) accepting householdership or heretical faith out of pride and (d) causing impregnation or abortion

Anasthapyas terms remained the same but the monk who was punished with this sentence had to undergo various fasts upto the fourth or the sixth meal He had to undergo this mode of life for the maximum period of twelve years Moreover he had to bow down to all had to live in one corner of the monastery and no verbal contact was allowed to him with other monks

The *Bṛhatkalpa bhāṣya*⁴² gives details about *paraṇīka* which are the same as those given in the *Thananga*

Both the *Jitakaṭṭha bhāṣya*⁴³ and the *Bṛhatkalpa bhāṣya*⁴⁴ give more details about the implementation of *paraṇīka* For instance the monk who was accused of *asatana paraṇīka* stood out of the *gaccha* for a minimum period of six months and a maximum period of a year On the other hand, he who had to face the *pratisevana paraṇīka* had to go out for a minimum period of one year and a maximum period of twelve years

It may be noted that only the *ācārya* could pronounce the punishment of *pārāñcika* against a monk. The defaulter had to lead a secluded life for twelve years. If, however, he fell ill, then either the *ācārya* or the *upādhyāya* had to wait upon him.

Under certain cases, the punishment of the monk punished with *pārāñcika*, was commuted. If such a monk was successful in pleasing the king who on that account stopped giving trouble to the monks, then at the request of the king, the Saṃgha could even go to the length of setting the defaulter free from the blot by cancelling the rest of the punishment.

The most important thing to be noted is that the *Jitakalpa* and its *Bhāṣya* seem to refer to the fact that *anavasthāpya* and *pārāñcika* went out of use after Bhadrabāhu, the *caturdaśapūrvadhāraṇa*. This can be corroborated by the fact that these texts mostly refer to fasts of various magnitudes as punishments for transgressions of different types committed by the monk, and the *Bṛhatkalpa-bhāṣya* often refers to them. In cases of transgressions regarding improper company,¹⁷ using improper roads,¹⁸ seeking improper residence, selecting improper clothing,¹⁷ wearing them improperly,¹⁸ improperly coating the bowl,¹⁹ and in several other matters we find that these smaller expiatory fasts were mostly prescribed. One instance²⁰ will suffice here. Normally a monk was not to eat raw fruit. But if he took with permission the fruit belonging to a heretic then he had to undergo *caturlaghavaḥ*, and

if belonging to the Bhogika .	<i>Caturgunu</i>
if belonging to the Gṛāma.	<i>Sadlaghu</i>
if belonging to the Vanik	<i>Sadguru</i>
if belonging to the Gosthī ..	<i>Cheda</i>
if belonging to the householder	<i>Mūla</i>
if belonging to the police	<i>Anavasthāpya</i>
if belonging to the king	<i>Pārāñcika</i>

One more aspect of these later texts should be noted and that is that they give abundant exceptions to the general rule in cases of peculiar circumstances—either social, political or climatic. Due to these, the monks had to adjust their behaviour without transgressing the core of monastic life. It is quite likely, therefore, that due to that such a system of expiatory fasts for transgressions came in vogue. On this basis, rules of Jaina monastic jurisprudence took a new look, and they were made more accommodative.

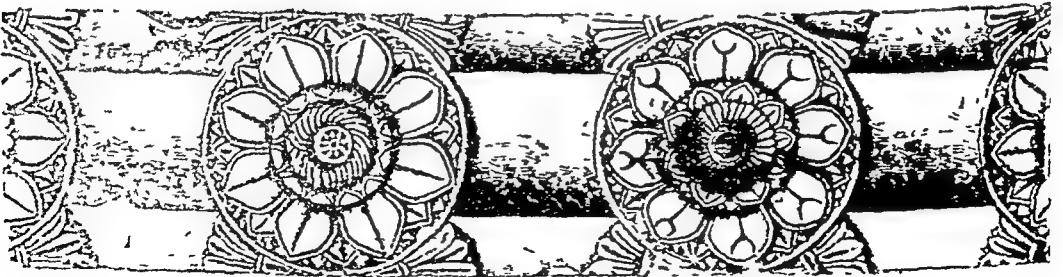
Coming to the rules of jurisprudence as applicable to Jain nuns, one finds that the nuns were always taken to be subordinate to the monks. It is laid down that "a monk of three years standing may become the upadhyaya of a nun of thirty years standing and a monk of five years' standing can become the upadhyaya of a nun of sixty years' standing"⁵¹ This reminds one of a similar rule from the Buddhist text *Cullavagga* (X 14) where it is stated that a nun even of a hundred years standing should bow down to a monk who has quite recently been initiated. This explains the utterly subordinate position of the nuns of both these sects in their church organisation. The *Vavahara sutta* again lays down that 'the acarya upadhyaya and the pravartini—these three are the protectors of the nuns

The rules of jurisprudence as applied in the case of nuns were not radically different from those of the monks, hence they need not be repeated here again. One thing however may be noted, and that is regarding *parihara*—i.e. keeping the transgressor separate from the group. According to the *Vavahara sutta* (5, 11 12), the nuns underwent this punishment while the *Bhikṣuśāstra* (V p 1561) prohibited the nuns from under going it.

A survey of these rules of Jain monastic jurisprudence however disconnected it may appear brings one or two aspects to prominence. The first is that, unlike the Buddhist texts the Jain texts fail to give exhaustive details regarding the circumstances that led to the formulation of rules. Secondly the list of the principal ten *prayascittas* is the same in both the canonical and non canonical or later texts. But the *Cheda sutras* and later texts show attempts of codification of rules of monastic jurisprudence and possibly organisation of church. For details however we have to depend mostly on commentaries. Even in these, details regarding the process of appointing church officers, the method of trying a monk before an assembly of monks etc are not to be found exhaustively. Thirdly, later texts lay more emphasis on expiatory fasts. Possibly the major *prayascittas* were rarely used. Fourthly, the position of nuns always remained subordinate to monks. And lastly, whatever rules of Jain monastic jurisprudence are to be found were formulated solely with a view to retain the core of orthodoxy and purity of monastic life undisturbed. This orthodoxy and purity are still the coveted merits of Jain monachism.

REFERENCES

- 1 p 516a
- 2 *Bhag* p 382a, *Thān* p 142b
- 3 *Ibid*, p 329ab
- 4 *Ibid*., pp 239b, 240a
- 5 p 164b
- 6 *Thān* p 331b
- 7 p 919ab, *Thān* p 484a
- 8 p 920b
- 9 p 484a, 355b
- 10 *Thān* p 484a
- 11 *Ibid*, pp 162b-164b
- 12 *Smv* p 47b, *Thān* pp 199a ff
- 13 *Bhag comm.* pp 351-52, *Thān.*
comm pp 168ab
- 14 *Vav* 10, 14
- 15 *Ibid*, 3, 3-4
- 16 Schubring, *Die Lehra der Jainas*,
article 141
- 17 3, 9-25
- 18 *Vav.* 3, 7
- 19 *Ibid*, 4, 15
- 20 *Ibid*, 4, 24
- 21 *Ibid*, 4, 13-14
- 22 *Ibid*, 6, 10-11
- 23 *Ibid*, 2, 6-17
- 24 For exhaustive details, see the
author's thesis "*The History of
Jaina Monachism from Inscriptions
and Literature*".
- 25 *IA*, 39, p 262, fn 25
- 26 *Bṛh Kalp* 4, 3, *Jītakalpa* 87-89
- 27 *Bṛh. Kalp.* 4, 2
- 28 Introduction to German edition of
Vavahāra and *Nisīha Sutta*
- 29 *Nis.* 4, 112
- 30 *Vav* 2, 6.
- 31 *Ibid*, 2, 24-25
- 32 *Nis.* 16, 16-24
- 33 *Nis Cun* 11, pp 717ff
- 34 *Bṛh Kalp bhā* Vol. V, 5172-89
- 35 Vol III, 3005ff
- 36 Vol I, 373-75
- 37 *Bṛh Kalp. bhā* II, 1272-73
- 38 *IA.*, 39, p 267, fn 45
- 39 *Bṛh Kalp. bhā* IV, 3304
- 40 *Jīt bhā.* 2280-87; *Vim.* 16, 13
- 41 *Jīt bhā* 2288-2300, *Vim* 16, 14
- 42 Vol. V, 4971-84, *Jīt. bhā.* 2463ff
- 43 2578ff
- 44 Vol V, 5032ff
- 45 *Bṛh Kalp bhā* Vol II, 886-888
- 46 *Ibid.*
- 47 *Ibid*, Vol I, 607-31
- 48 *Ibid*, 758
- 49 *Ibid*, 471-529
- 50 *Ibid*, Vol II, 906
- 51 *Vav.* 7, 15-16
- 52 3, 12.

MATERIALS USED FOR JAINA INSCRIPTIONS

Prof D B DISKALKAR M.A

The materials on which Jaina inscriptions are engraved are of two kinds only—stone and metal. The Jainas do not seem to have favoured clay as a suitable material for the purpose as the Buddhists and sometimes the Brahmanical Hindus had done.

Rocks and Rock temples A few Jaina inscriptions incised on rocks and on walls of rock cut temples have been found in some places in India. If the Ajivika sect founded by Gosala was of the Jainas the earliest Jaina inscriptions incised on rock temple walls can be said to be those in the Barabar and Nagarjuni caves in the Gaya district which record the dedication of the caves to the monks of the Ajivika sect by the Maurya emperors Asoka and his grandson Dasaratha. These inscriptions are dated in the middle and in the last quarter of the third century B.C., respectively. But if the Ajivikas were different from the Jainas the earliest Jaina inscriptions are those engraved on the walls of the Udayagiri, Khandagiri and Nilgiri hill caves in Orissa at a distance of six miles to the south west of Bhuvaneshvar. Out of the fourteen inscriptions there which are of the time of the Kalinga king Kharavela and belong to the second or first century B.C., the long inscription in the Hathugumpha cave in Udayagiri is the most important. It gives a detailed biography of the Jaina king.

The Pabhosa (in Bundelkhand) cave inscription of about the same time seems to be Jaina (E. I. II 243).

Other important Jaina inscriptions in rock temples of later dates are found at the following places—Udayagiri near Bhilsa in Madhya Bharat where a Jaina inscription of G. S. 106 (425 A.D.) is found which records that an image of Parshvanatha was set up by Acarya Gosarman at Vidam and Ellora. The rock temple at Sittanavasal near Madras excavated in the seventh century A.D. by the Pallava king Mahendravarman when he was a follower of Jainism has beautiful frescoes.

Two important rock inscriptions of the Jainas of the tenth century are found at Panch Pandavamalai, Vallimalai and Tirumalai in N. Arcot district where there were flourishing Jaina settlements (ARSEI 689-90 p. 140 1890 p. 10 and EI 14 136). The former is in the Tamil script and Tamil language and the latter in the Grantha script and Kannada language.

Jaina images dated in the intervening period of 800 years have been found. Naturally Jaina inscriptions of the intervening period are comparatively rare. The inscriptions which accompany the images are often useful for their identification and dating though the *lañchanas* carved on the pedestals in the centre and the symbols and designs auspicious to Jainas such as svastika, vajra, sankha, bulls, elephant, goose, antelope etc., are more helpful. The images of the Bodhisattvas and Tirthankaras found in Mathura are very similar. In that case the inscription on the pedestal is very helpful in identifying the image. In course of time Jaina iconography developed considerably and a number of minor deities began to be worshipped. Images of some of these are accompanied by a miniature figure of a seated Tirthankara carved over head. Setting up of an image being considered very meritorious by the Jainas the images were naturally inscribed recording the name of the donor, date and other details. What a large number of Jaina inscriptions must have existed can be imagined from this. Jaina images are generally made of black stone but some times of white marble also. They are very beautifully carved and some times very finely glossed. But they are of a stereotyped form devoid of anatomical details. They are standing erect or sitting with folded hands. They are perfectly naked among the Digambara Jainas. The question of nudity however does not arise if the statues are in a seated posture. Jaina statues of gigantic size are sometimes carved out of rocks in rock temples on hills in many parts of India. Some of them bear inscriptions but being exposed to the inclemencies of weather they have now become almost illegible. Many nude standing images of Tirthankaras, the largest of them being of Ādinatha and measuring 54 in height are carved on all sides of the Gwalior fort rocks. Some of them bear dated inscriptions which show that they were carved between 1440-1472 A.D. during the reigns of the Tomara kings Dungarsimha and Kirtisimha.

Inscribed statues of Jaina saints and teachers and of rulers and Śreṣṭhis who were great followers and patrons of Jainism are also found. Among the inscribed statues of Jaina saints may be mentioned the extraordinary colossal statue of Bahubali or Gomatesvara in Mysore state—fifty seven feet in height and cut from a single rock. It contains short inscriptions in Kannada, Tamil and Sanskrit of the eleventh century A.D. Many images of Jaina saints are found at Mount Abu. Among the images of teachers may be mentioned that of Devāsena, pupil of Bhavanandin, at Vallimala (A.R. 10) and among the inscriptions

scribed statues of rulers may be mentioned the statue of the Cūdāsamī ruler Mahīpāladeva on the Śatruñjaya Hill dated V S 1371 (Inscriptions of Kathiawad No 247)

Pillars Stone pillars set up in Jaina temples are another popular material on which Jaina inscriptions are found. On the four sides of the square base of the pillar are engraved or set up in niches, technically called *Kāstha-pañjara*, the statues of Tirthankaras. Sculptures of this kind are called *Sarvatobhadra pratimā* or Caturmukha and are found almost in every Jaina temple. The most beautiful and finely inscribed sculptures of this kind are found in Mathura. They were donated by Jaina devotees as the inscriptions on them record. The Kahaum (Gorakhpur District, UP) pillar bearing an inscription of G S 141 (460 A D) is noteworthy. It records the setting up by one Bhadra of a pillar with five figures of Ādikarīs, i.e. Tirthankaras.

Another kind of tall stone or metal pillars called *mānastambhas* surmounted by a statue and having inscriptions at the base are raised in front of Jaina temples. Excellent specimens of these are seen in South India, e.g., at Karkal in South Kanara District. The Jaina tower at Chitor-gad is 80 ft high. Instead of pillars sometimes raised platforms are set up on which footprints are carved or images are set up. Such platforms with footprints are found in a large number on the Pārśvanātha hill. Worship of footprints of Tirthankaras and preceptors is quite in vogue with the Jainas.

A third kind of Jaina pillars bearing inscriptions are called *nisidhikālas* and are generally found in South India. They are raised to commemorate the fast upto death (*sallekhanā*) generally of a Jaina monk. In Jainism ascetism is greatly stressed even to the point of voluntary death by refusal to take nourishment on the part of those who have obtained the highest knowledge or who are *Kevalins*. (Potdar Comm Vol p 170). Like the *viṇagals* the *nisidhikālas* have three panels. The first from the bottom contains the figure of the man or woman who died, the second panel represents the person being carried in a *vimāna* accompanied by celestial dames to heaven, the third panel has the figure of a seated Jaina flanked by two female *Caurī*-bearers. The plain surface of the stone bears the inscription giving details of the person who died by *sallekhanā*. Sometimes the four faces of the square pillar bear sculptures and inscriptions. One of the most important pillars of the kind is at Śvetasa-

rovāra at Śrāvana Belgola which records the *salleḥ hana* of the Jainā preceptor Mallisena Maladharīdeva in 1129 A.D. (E I III 185)

Stone slabs Jainā inscriptions incised on stone slabs record notices of the building of temples panegyrics of Jainā sadhus and rulers and copies of Jainā religious texts. Some of the prasastis are very long and beautiful like the Dholka prasasti of the poet Ramacandrasuri containing one hundred verses. A majority of the stone slab inscriptions record grants of land, money or cattle towards the maintenance of Jainā establishments, though the more common material for such grants is copper plates. Land grants inscribed on stone slabs are generally found in South India. Like the Brahmanical land grants on stone the Jainā land grants bear sculptures in panels from Jainā mythology and contain the figures of ॥ Tirthankara in one or more niches of it.

Of the numerous statues and architectural pieces none perhaps are so worthy of attention as the beautifully carved stone slabs which bear the technical name 'Āyagapata'. They are peculiar to the early Jainas (JUP HRS 1943 p 58). Several of the Āyagapatas bear votive inscriptions mentioning the name of the donor (Scythian period p 147).

Metal inscriptions A large number of Jainā inscriptions are found engraved on metal images made of copper or bronze. Such images are preserved almost in every temple of the Jainas. These images are also of a stereotyped form, one central image being placed on the pedestal and twenty four or a smaller number of images being embossed on a metal plate fixed at the back of the main image. The inscribed portion is on the pedestal or on the back of the plate. Inscribed metal images are generally dated from the tenth century onwards though older images are at times found e.g. the Jainā bronzes dated in V.S. 744 found at Ankoṭṭaka in N. Gujarat (JOI Vol I 264).

Like the Brahmanical land grants the Jainā land grants are incised on sheets of copper. Jainā copper plate grants are in no way different from the Brahmanical land grants except in the invocatory verses.

Copper plates containing copies of Jainā yantras or Namokara mantras are peculiar to the Jainas.

Silver plates inscribed with Jainā sacred verses like the Namokara mantras and Tantrik formulas and Rsimandala mantras are preserved in some Jainā bhandaras.

Silk and cotton cloth Old writings on silk, cloth, palm-leaf and paper, though they strictly come under the class of manuscripts or archives, are often considered as epigraphical material and hence a short account is given here of such material used for Jaina records. Silk and cotton cloth seem to have been sometimes used for Jaina inscriptions. Buhler had found a silk band with the list of the Jaina sūtras written in ink at Jaisalmer while Peterson discovered a manuscript written on cloth dated V S 1418 at Anahilapātan. A Jaina cloth painting or *citrapata* found in Bikaner is inscribed with the name of a Jaina teacher named Tarunaprabhasūri who lived between V S 1360 and 1440.

Mss A number of palm-leaf manuscripts of the Jainas are preserved in the Jaina *bhandaras* in the north and south India. According to Muni Punyavijayaṇi, who has made a deep study of the Jaina Mss in several *bhandaras*, the Jaina palm-leaf manuscripts are dated from the eighth to the fifteenth century A D. He states to have seen at least 3000 Jaina palm-leaf manuscripts. Jaina mss on paper preserved in some of the Jaina *bhandaras* in Gujarat, Rajputana, Karnatak, etc. and maintained with a feeling of sanctity by the Jaina communities in those places are dated from the 12th century onwards. The earliest Jaina manuscript on paper seems to be that of the *Kathākośa* by Jineśvara dated V S 1234 and preserved in the Jaina *bhandara* at Khambhat. The total number of Jaina manuscripts preserved in the several *bhandaras* runs into many thousands. It is worth noting that equal attention has been given by the Jainas for the collection and preservation of even non-Jaina manuscripts, the result being that some rare Brahmanical and Buddhist manuscripts are found only in the Jaina *bhandaras*. The paper manuscripts are fashioned and written in such a way as to remind us that palm-leaves formed the writing material before paper was introduced for the purpose. Specially prepared black ink was commonly used for writing the manuscripts though sometimes silver and green ink was also used.

Some of the Jaina manuscripts on palm leaf and on paper contain beautiful paintings as illustrations. The earliest illustrated palm-leaf manuscript according to Prof M R Majumdar is of *Nīśīthacūṛṇī* dated V S 1157 prepared in Broach (J Ind Soc Ori Art 1942, p 4). They are preserved in beautiful boxes made of leather, cloth and paper. Jaina paintings seem to be the oldest known Indian paintings on paper.

JAMĀLI HIS LIFE AND POINT OF DIFFERENCE FROM LORD MAHĀVĪRA

Prof PRITHVI RAJ JAIN, MA Shastri

1 Sources

The particulars about the life of Jamali, who was responsible for causing the first schism in the history of Jain Church are recounted mainly in the *Vyakhyaprajñapti*¹ or the *Bhagavati Sutra* the fifth *Anga* of the Jain canon. The frequent references to his name are found in other scriptures as well where the descriptions of certain events are almost identical with those of Jamali as narrated in the *Bhagavati*. Such references firstly point out the process through which a particular person comes to know about the arrival of a Tirthankara or an Ācarya in his home town or a place nearby and gets ready for a visit in order to pay obeisance to him and after hearing the religious discourse resolves to enter the ascetic order on obtaining the consent of his parents. Secondly they describe the order of grand procession², which is piloted through the principal streets and bazaars of the city with great eclat and show on the auspicious occasion of one's renunciation. According to the *Sthananga Sutra*³, the *Antakrddasa* the eighth *Anga* of the canon contained as its sixth chapter 'The Chapter on Jamali' but unfortunately that is not extant. Exegetical literature on some scriptures i.e. the *Sthananga*, the *Uttaradhyayana* and the *Āvasyaka* etc. also provides information about Jamali.

It is remarkable that all references in regard to Jamali are narrated only in Śvetāmbara literature. The scriptures accepted by the Digambara sect of Jainas have not mentioned his name anywhere. It was a natural corollary that the Digambara Ācaryas could not refer to him as nephew or son in law of Lord Mahavira; they did not believe that Mahavira had a sister or that he ever married. What an impartial student of Jain literature fails to explain is that the name of Jamali is not mentioned by the Digambara Ācaryas even as one of the disciples and fellow workers of Mahavira who ended by opposing him.

1 *Sata* a 9 *Uddesaka* 33

2 *Nandisutra* 44

3 a *Anuttaraupapātikadasa* section 3 Story of Dhaṃṇa

b *Nirayata* section 5 Chapter 1 Story of Prince Viranga

4 *Jñatadharmakatha* part 1 Chapter 8 Story of Malli Kumārī

5 *Sutra* 755

2 Birth-place, parents and family-circumstances

According to the *Bhagavatī*, Jamālī was an aristocratic and supremely gifted prince of Kṣatriya-kundaḡrāma, home-town of Lord Mahāvīra situated in the western direction of Brāhmana-kundaḡrāma. These towns lay not very far off from each other and were separated by Bahuśāla-caitya, which stood midway. Scholars differ in regard to the exact location of these towns and their proximity to Vaiśālī. It seems that they were either suburbs of Vaiśālī or were situated near this famous historical city, the capital of Videha¹

Strangely the *Bhagavatī* does not furnish any information regarding the names of Jamālī's parents, though it is they who took him to Mahāvīra and requested the Lord to initiate him into his fold, when they found that Jamālī was very keen on executing his resolve of renouncing the worldly life. According to a commentary² on the *Kalpasūtra*, Jamālī was the son of 'Pravara-narapati'. There is a belief³ that Jamālī had the privilege of being the nephew (sister's son) of Lord Mahāvīra. Now Mahāvīra had only one sister (of course, elder) named Sudarśanā⁴. Hence it can be concluded that she was the mother of Jamālī.

Jamālī's father was a person of great opulence and influence, who enjoyed deferential esteem and courteous regard from all quarters. One thousand healthy and handsome young men, all belonging to his family, offered their services at his command to carry the palanquin in which Jamālī went to become the disciple of Lord Mahāvīra. He threw open his vast treasures on this auspicious occasion. The barber was rewarded with one lac of golden coins. Two lacs coins of gold were paid for a rajoharana⁵ and a mendicant's wooden bowl.

3 Early life and marriage

Born in a rich family and being the only son of his parents, Jamālī had all chances and facilities for leading a luxurious life in a gay and jovial manner. The account in the *Bhagavatī* evidently shows that he was blissfully ignorant of the vicissitudes of worldly life outside his lofty mansions. It is said that he used to keep himself steeped in mirth and joy

1 'Vaiśālī', pp 20 to 26 (by Vijayendrasūri)

2 'Subodhika', p 89A (by Vinayavijaya)

3 a Kalpalatā commentary on *Kalpasūtra* p 121A (Samayasundra)

b *Sthānāṅgavṛtti*, p 389B

4 a *Kalpasūtra*, 109 b *Ācārāṅga* 400

5 A cloth to wipe off dust, which is kept by Jaina monks as a symbolic accessory

day and night His methods of enjoyment varied from season to season He took keen delight in thirty two kinds of dramatic representations to the accompaniment of music and dances performed by beautiful women Thus there appears to have been nothing extra ordinary in his early career except that he was a rich healthy, influential and clever prince who was brought up in affluence and luxury

Relying on purely canonical evidence the marriage of Jamali to the daughter of Mahavira seems to be of somewhat dubious character It is obvious from the *Bhagavati* that he had eight wives All of them were young girls born of noble families refined, elegant, graceful and having practically identical complexion age appearance and beauty But as regards the names and parentage the account of the *Bhagavati* is silent There is not even a slight hint in this or any other canon, which may justify the general belief that Jamali was the son in law of Mahavira On the other hand exegetical literature depicting Jamali as nephew and son in law of Mahāvira does not confirm the view of the *Bhagavati* that he had more than one wife

The Āgamic account concerning Jamali's life is neither in accord nor in discord with the current belief which represents him as nephew and son in law of Mahavira The commentators of the *Kalpasūtra*¹ the *Sthananga*² the *Uttaradhyayana*³, the *Visesavasyaka*⁴ etc are unanimous in regarding him as closely related to Mahavira There is some confusion as regards the names of Mahavira's sister and daughter The *Acaranga* (400) and the *Kalpasutra* (109) name his sister as Sudarsana and daughter as Anavadyangi or Priyadarsana But in commentaries we find the names Anavadyangi or Jyestha or even Sudarsana

Now the question arises how far we should regard the popular belief regarding worldly relation of Mahavira and Jamali as authentic in the

- 1 *Kalpalata* p 121A तत्र सह सुप्रसन्नमवतो भगवत प्रियदर्शनानां पुत्री जाता । सा निमग्नितेयस्य जमले परिणयिता । p 121B भावतो भगिनी सुदर्शना ज्मलं भवति ।
- 2 *Sthanangavṛtti* p 389B तत्र जनाणि क्षत्रियकुमारो यो हि श्रमणस्य भगवतो गन्धारीस्य भगिनेया भगवद्भुक्तिं पुत्रैर्नाभिधाया भवति ।
- 3 *Commentary by Santyācārya* p 153B तत्र स्वामिना यथा भगिनी उदर्शना नाम तस्या पुत्री जनादि स स्वामिनो भूते प्रवर्तित पञ्चमिश्रैः सम तस्य च भार्या स्वामिनो दुहिताऽनवद्यादी नाम्नी त्रितीय नाम प्रियदर्शना ।
- 4 *इन्द्रसूक्ति* [मन्थारी हाचद] p 935 तत्र भगवत श्रीमहावीरस्य भगिनेयो जनादिनाम रात्रपुत्र जातोऽत्र । तस्य च भार्या श्रीमहावीरस्य दुहिता । तस्याऽऽयच्छाया वा पुत्रोऽनेति वा अनवद्यादीनि वा गमन्ति ।

absence of any definite canonical evidence. The commentators rely on an old tradition (वृद्धसंप्रदायात्, कथानुसारात्) It is difficult to find out the source of this tradition. But one thing is obvious. If we accept the list of names of Mahāvīra's relatives as given in the *Kalpasūtra* and *Ācārāṅga* to be reliable, we should admit the accuracy of this tradition. This list bears testimony to the fact that Mahāvīra was married, he had a daughter and a grand-daughter (daughter's daughter) who was named Śesavatī or Yaśovatī. Thus there is nothing to contradict that Priyadarśanā was married to Jamālī. The absence of any allusion in respect of this notable event in the canon seems to be a merely accidental one.

4 *The hearing of Lord's sermon*

Jamālī was leading a life of ease and pleasure, when one day he heard a great commotion from his elevated palace. Curiosity arose in his mind. At once, he called his chamberlain (Kañcukin) and asked him to inquire into the matter. The chamberlain acquainted him with the actual state of the scene. The Venerable Omniscient Lord Mahāvīra was staying in Bahuśāla caitya of Brāhmaṇa-kundagrāma. The people of different status and varying ages were rushing to that place to pay their respects to the Lord and hear his discourse.

Jamālī lost no time to make up his mind to visit the holy place. Having executed the formalities and preparations suitable for the occasion, Jamālī, accompanied by his friends and relatives, started towards the Bahuśāla caitya passing through the main roads of his town. Arriving at the spot, he solemnly circumambulated the Lord three times from the left to the right and bowing down saluted him.

He was profoundly impressed by the serenity and majesty of the Lord's appearance. He heard the discourse patiently and felt an intuition that there was a true solution of the knotty problem of life. The sermon moved him deeply. He realized that it was time for him to renounce the worldly life. After the dispersal of the congregation, Jamālī approached the venerable Lord and manifested to him his desire to become a monk in the following words —

‘Revered Sir, I have verily the faith in the preachings of *Nirgranthas* (outwardly and inwardly unfettered), I trust those preachings, I like them and am prepared to mould my life according to them. They are indeed so as you have explained them. They are true, correct and devoid of all doubts. I have only to take permission of

my parents After that I shall become the initiated disciple of you the Venerable Lord and be a wandering monk instead of a house holder'

The Lord replied Do not interrupt it if it please you O Beloved of gods

5 Entering the order of Jaina Asceticism

Jamali returned home with his thoughts definitely crystallized to the renunciation of worldly ties as the world seemed to him essentially a vale of misery He greeted his parents and said I heard the religious discourse from Lord Mahavira I am moved by it Hence my dear mother and father, I feel depressed with the miseries of earthly life I am afraid of birth, old age and death Therefore I desire with your kind permission to renounce household life and enter the ascetic one being properly initiated by Lord Mahavira ¹

No sooner had his mother heard these words than she fainted It was with great effort on the part of Jamali and her attendants that she regained consciousness A long discussion then followed between Jamali and his parents They tried in vain to persuade their beloved and only son to desist from adopting the course of a houseless monk They reminded him of his extreme and vigorous youth riches beautiful wives and all the means of worldly enjoyments which were ever at his command But a firm resolution could not be altered He told his parents the fleeting and transitory nature of earthly goods He explained to them his total abhorrence of worldly pleasures and their non finality His parents then tried to discourage Jamali from his resolve by the intolerable hardships and severe sufferings one has to meet in course of a mendicant life Even then he was unmoved in his rocklike decision He said that he was in search of undying bliss and wanted to escape from the never ending cycle of births and deaths with all their concomitant experiences Hence the privations of an ascetic life would not dissuade him from following the path he had chosen The parents realized that they could not prevail upon Jamali to lead the life of a householder At last they yielded and gave their consent with great reluctance

1 'सगाम्य भगवत्स महावीरस्य अनिदं धम्मं नित्तने चाव अविहरणं, तह ण अहं अम्म-ताओ । सत्तार मयज्जिग्ग भीते अम्मज्जामरणेन तं उट्ठमि न अम्म ताओ । तुम्हाहिं अम्मपुत्राय समणे समणस्स भगवओ महावीरस्य अनिदं मुं भवित्ता अणारओ जगगारिव वम्मरुत्तप ।'

The preparations were made on a grand scale for Jamālī's renunciation. The usual formalities were performed and Jamālī was taken to Lord Mahāvīra. His parents bowed and saluted the Lord and said thus 'In this manner, Sir, the Ksatriya prince Jamālī is verily our only son, beloved and charming. Whose mere name is scarce to be heard, how difficult is it to have a sight of him? Just as a lotus or a water lily sprouts in the mud, grows in the water but remains perfectly unsoiled with mud-dust or water-drops, in a similar manner, this Ksatriya prince Jamālī is born and has been brought up in pleasures and sensual enjoyments. Even then, they have no power over him. Nor have friends, kinsmen and near and dear relatives any attraction for him. O You Beloved of gods, He is averse to these worldly objects and afraid of the pains of birth and death. He wishes after having got himself shaved bald to get himself initiated before you. Therefore, we offer you this gift of him. Please accept, Beloved of gods, the gift of a disciple.'

The formal ceremonies were performed and Jamālī, together with five hundred young men, all in the heyday of their youth, entered the Holy Order. Muni Kalyāna Vijaya holds the view that the initiation of Jamālī took place during the second year of Mahāvīra's attainment of Infinite Knowledge, i.e. Omniscience (499-498 B. V.)¹

6 *Ascetic Life*

That was a time when asceticism was essentially combined with profound scholarship. The first and foremost duty of a young neophyte was as usual, to study the eleven Angas. Naturally Jamālī was instructed in these holy scriptures. In due course he attained a position of distinction and influence. Mahāvīra then made him head of 500 monks and 1000 nuns who were under the supervision of Priyadarśanā, Jamālī's wife in worldly relations who also accepted the life of a female ascetic when her husband had renounced the world. It seems that the high rank held by Jamālī was not on account of his exceptional learning but due to his influence on his fellow monks, who had a great regard for him during his household life. The statement that he studied the eleven holy scriptures appears to be a tentative one because he could not claim mastery over them as will be evident from the questions put to him when he was bent on being regarded as Kevalin.

For about ten years he remained with Lord Mahāvīra. Definite

1 *Śramana Bhāṣavān Mahāvīra*, p. 79

account of his activities during this long period is available. The analysis of subsequent events confirms that he must have struggled hard to gain a high position among the Mahavira's ascetics and even aspired to obtain the coveted rank of a Kevalin.

So far as the observation of rigid rules of ascetic life is concerned he followed a course of extreme self discipline. From the very start he practised a rigorous form of austerity and used to fast until the fourth or sixth or eighth meal and onward, i.e. for one day or two days or three days and even more. Some times he gave up all food for a fortnight or even a month. Thus he wandered mortifying himself with peculiar penances and constraints. The excellence of his self restraint and purity of conduct was made known to Gautama by Mahavira after Jamali's death. Gautama asked the Lord¹ 'Sir did the houseless monk Jamali take flavourless tasteless left over coarse rough and inferior food? Did he live on such meals? Was he a man who had subdued his passions lived peacefully and led a solitary as well as holy life?' 'Yes Gautama was the reply.

7 Severance of Jamali from Mahavira

One day during the 12th year i.e. 489-488 B. V. of Mahavira's life as Kevalin, Jamali approached the Lord and having praised him thus said 'I intend Sir being permitted by you to wander over various villages and towns together with five hundred monks. On hearing this request, Lord Mahāvira remained perfectly silent.² The request was repeated for the second and even third time but it failed to bring out any tangible result. The commentator Abhaya Deva Suri⁴ assumes that Mahavira's silence on the request was due to his indifference to the proposal as it contained in itself the seeds of future disruption.

Then Jamali probably taking this silence as a form of approval³

1 "जमाली न भूतः । अग्राहारे, अरुमाहारे, अनाहारे, पताहारे, लुण्ठहारे, दुष्काहारे, अरुसमीची, निरुसमीची चार कुलमीची, वसुधामयी, वसुधामयी, विविचमीची ।"

'इति गोपमा ।'

2 *Sramana Bhagavata Mahavira* p. 119

3 तत्र न ते मनो मग्न महावीरे जमालिन्म अग्राहारेण पयस्य नो आहार नोपरिजाहार तुस्तिगीय भविष्यति ।

4 'महावीरपदनापेक्षणीयवस्तुस्य इति' अन्त्येवोवाक्ये अग्नयोर्युद्धे p. 893

5 Malayagiri in his commentary on *Atiśayaka* (p. 402) says that Jamali took permission of Mahāvira. Śāntayāgya's commentary on *उत्तराख्यदन* (p. 153B) gives a similar account.

howed down, saluted the Lord, left the Bahuśāla caitya and began to tour independently along with 500 ascetics

After wandering from village to village for about a period of three years, he arrived on a certain day at a town Śrāvastī by name, and resorted to Kothaka sanctuary of that place. It is here that an event, which proved to be a turning-point in his life took place. During his stay one day he took very tasteless, inferior, rough, stale and musty food which was brought after the time of taking meal was over, and was taken regardless of the quantity thereof. This resulted in his falling ill seriously. The disease took an acute form in no time and he felt that his whole body was burning due to bilious fever. He called his fellow monks and asked them to spread a bedding for him. They faithfully obeyed the order and engaged themselves with the work so that he might have a complete rest. But it could not be carried on expeditiously as he had wished and the severity of pain was increasing every moment. He called them again and said, "Has the bed been spread or is it being spread?"¹ They replied,² "O beloved of gods, it is not spread yet, but is being spread."³ Now doubt crept in Jamālī's mind. He said to himself, "Lord Mahāvīra has said and explained⁴ thus: what is moving is called 'moved', what is rising or maturing is known 'risen' or 'matured', what is partially destroyed is said to be 'partially destroyed', etc. This statement is false. It is obviously seen that so long as the bedding is being spread, it is not spoken of as spread. Hence how can the above doctrine of Lord Mahāvīra be said to be held true?" Then he gathered together other monks and proclaimed the falsity of Mahāvīra's preaching. Some of them expressed their faith in his conclusions, while others disliked it, and left his company and joined Lord Mahāvīra, who was at Purnabhadra sanctuary of Campā City.

After some time, when Jamālī was completely cured of the disease, he also left Śrāvastī and wandering from village to village reached Campā. He kept himself standing neither near nor far from the Lord and spoke

1 सेना संधारह ण किं कटे कज्जइ ?

2 णो खलु देवाणुप्पियाणं सेनासंधारे कट्ठे, कज्जइ !

3 According to Śāntiācārya (p 153B) reply was negative one as it is found in the *Bhagavatī*. But Ācārya Malayagiri (commentary on *Āvaśyaka*, p 402B) Abhayadeva (*Sthānāṅgavṛtti*, p 390) and Maladhārī Hemacandra (*Visesāvaśyaka Vṛtti*, p 936) hold that the monks replied that the bed was stretched although it was as yet being stretched or was only half-stretched.

4 *Bhagavatī* 11

thus I do not abide like a 'Chadmastha' (a person possessing imperfect knowledge i.e. who has not gained omniscience) as many of your Chadmastha houseless disciples do I do tourings like an Arhat' or 'Jina' or 'Kevalin' who has attained infinite knowledge and infinite intuition. It shows that Jamali in emulation of other Kevalins, had an ambition to be venerated as Kevalin. But for lack of ability and profound scholarship, his ambition could not be fulfilled. On his bold assertion, Gautama said to him, "If you regard yourself as Kevalin please answer two questions (i) Is the world eternal or non eternal? (ii) Is the soul eternal or non eternal? Jamali was perplexed and could not reply. Mahavira said to him O Jamali, many of my monk disciples are in a state of 'Chadmastha'. Even then like me they are capable of answering these questions. But they do not speak in the terms you have just spoken i.e. I am 'Jina' or 'Kevalin'. Mahavira then explained to Jamali the nature of the world and the soul in answer to these questions. Thus it was known that many other monks in the Holy Order were more advanced in their studies and knowledge than Jamali.

Jamali listened to Mahāvīra but could not repose faith in him. He left again, leading the life of an ascetic for a number of years. He misled himself and others by expounding a false doctrine under the influence of wrong belief. But he failed totally to gather followers and all his fellow monks deserted him. Observing a fortnight's fast unto death (samlekhaṇa), he emaciated his body and died without expiating his sins. Then he was born in Lantaka heaven as a 'low inferior god' (Kilbiṣika god).¹

After his death Gautama asked Lord Mahavira some questions regarding Jamali and the Kilyasika god. One of the questions was 'Where would Jamali be born after completing his duration of life as a god in the heaven? The Lord said O Gautama having wandered for four or five cycles of births and deaths in sub-human human heavenly and hellish lives, he would become 'Emancipated and thus end all misery'

The commentators on the *Bhagavatī* raise an interesting question and

1 ' किरिपिरा भनरदस्यापिा " तत्राथाप्य 44 Haribhadra says in his commentary on this Bhasya "अतरया वपुःस्थान्य "

७ अथ श्रीरामेण सर्वप्रवक्तु इत्यनिरर नानाभि विविधयो प्रमदिते । उपरत भवकाविभावानां
महानुभावैवि प्रभोहायितुमनुमदवाद् इत्यनर वा युक्तिवर्णनाद् मयमो ॥ ७ ॥ निप्रयोजन विनय
प्रवर्तये इति । *Bhagavatī sutra vṛti* by Dhanasekhara Suri p 164 A

try to answer it 'Why was he (Jamālī) initiated by Lord Mahāvīra, who knew beforehand the future events as he was in possession of infinite knowledge?' In answer to this question, they state that even great persons are probably unable to turn the course of events, which are destined to take place. Or, the Lord regarded it, i.e., initiation of Jamālī, advantageous in a way. The Venerable Tirthankaras never engage in frivolous activities.

8 *The significance of the controversy between Mahāvīra & Jamālī*

According to the *Bhagavatī*, having bid farewell for ever to Lord Mahāvīra, Jamālī preached many wrong tenets on account of his wrong faith. However, we do not come across any other adverse view except one stated before. The one and only controversial point between them as related in the canons was that Mahāvīra believed in the theory of 'कडेमाणे कडे' while Jamālī pursued his faith in 'कडे कडे'. Naturally, one may ask why did a unique personality like Lord Mahāvīra, regarded Omniscient, patient, a man of unequalled calm and of a quiet nature, the foremost expounder of the doctrine of Non-Absolution, oppose Jamālī on such an apparently insignificant matter and thus allow the monastic order to be split into two, may be for a short period only? Did it not behove Mahāvīra to ignore the opposition of Jamālī and let him go his own way? Or, did the Lord consider Jamālī's view detrimental to the holy order and the common people? Can the outstanding difference between them be cemented? These problems have been elaborately dealt with by the renowned scholar Pt Sukhlalji, in one of his articles¹ and we may briefly note here his views on these points.

Lord Mahāvīra judged every thing from a Non-Absolutistic view. He said that the knowledge of an object remained incomplete or imperfect unless it was gained from various standpoints relative to one another. This principle should be applied to metaphysical or philosophical theories as well as to the everyday problems one has to face in life. Broadly we can divide the various standpoints about a particular thing into two—empirical or practical, transcendental or real. The former is based on direct experience while the latter on indirect one. The former contains variety of experience and the latter has unity of experience. The empirical standpoint takes into account the distinction lying between ends and means but the transcendental one makes no such distinction. Before we

1 "Jam Yuga" Vol I, No 8

proceed to form our opinion about any principle or action we must keep in mind both of these standpoints. The process of understanding the true nature of an object or an activity is possible only if we follow the practical without ignoring even for a moment the real. This is the background which made Mahāvira oppose Jamali.

Mahavira knew well that human nature in general lacks patience and perseverance. Every individual has a keen desire to have speedy and maximum result with the minimum of labour. It is not also unoften that a man is just near the point of enjoying the fruit of his labour when all of a sudden he comes across an obstacle or difficulty and being disappointed gives up the undertaking. He attributes the responsibility of his failure to extreme causes without having any idea of his own drawbacks like impatience and lack of sufficient effort needed for the purpose. Many social and political activities remain only half done owing to this significant fact about human nature.

Having in view the above datum Mahavira proclaimed that an action whose process has been set on roll can be said to have been done from one standpoint. When our effort continues it goes on achieving its end to the proportion in which it stands as accomplished. The result in view as a whole is attainable at the end of a long and continuous effort. But the amount of labour put in during the whole process cannot be regarded in vain as each and every part of that labour had its own role to play and the final result is nothing but the sum total of all those individual parts. If this fundamental truth is ignored no attempt either in spiritual matters or in worldly dealings can be carried on efficiently and steadily. Mahavira's doctrine inspires a man to proceed on his way and not to regard the utter futility of his effort or activity however slight it may be in quantity.¹ It promises him fruition of his undertaking at every step. It discourages him from running away from the responsibility thinking that the obstructions or a long period of time would defeat his purpose and not allow him to taste the sweet fruit of his arduous labour. He feels satisfaction at every moment during the performance of a particular action that he has been crowned with success so far.

1. "ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । एतन्मार्गस्य भयं न भवति ।" The Bhagavatgītā II 40. In this path no effort is ever lost and no obstacle prevails even a little of this righteousness saves from great fear. Sir S. Radhakrishnan explains it in the following words — "No step is lost every moment is a gain. Every effort in the struggle will be counted as a merit." p. 116.

That is why the Lord preached the doctrine of 'कडेमाणे कडे'. It means that an action which is still going on or is not completed yet or whose final result seems to be far off, can be said to have been done or completed or to have attained its objective. It does not recognize any difference between the act and its result. The result or fruit is not same thing which is quite apart from the effort and is gained at the last moment of it but the whole series of an action from the commencement to the end is its fruit. Jamālī on the other hand held the theory of 'कडे कडे'. He meant thereby that the activity which is still going on cannot in any respect be said to have been completed unless its final result becomes obvious. The effort and the result are not identical but are altogether different. The long process of an effort as a whole is a means to an end which is attainable only at the last moment.

It can be seen that Mahāvīra could reconcile Jamālī's view from a practical point of view. But Jamālī refused to accept the transcendental standpoint underlying Mahāvīra's preaching and emphasised only the practical one. Deeper speculation and greater insight shows that Mahāvīra was justified in disowning Jamālī's absolute stand on the point as it was unfit for, perhaps even dangerous to, ordinary human minds who were apt to meet failures in their lives had they put their faith in Jamālī's propaganda.

9 *Ultimate Fate of Bahurata-vāda*

Jamālī and his followers called Bahuratah (आवश्यकनिर्युक्ति 779, उत्तरा.नि. 165). The reason for this is that they believed that an object which happens to be produced takes a long time before it is completed. According to them a thing is not produced the very first moment to which the activity is attributed, but it requires many moments for its completion and production.

Jamālī failed to attract any adherents to his new school and in the long run he was the solitary votary of his doctrine. But in the beginning many a monk put his trust in him. Particularly Sudarśanā or Priyadarśanā, Jamālī's wife and Mahāvīra's daughter in worldly relations, with her one thousand nuns could not keep apart from him and even used to induce others to adhere to the teachings of Jamālī.

At the time of the rift she was staying at the house of the Jaina layman Dhanka, a potter by caste. She tried to convince him of the signifi-

ance of Bahuratavada But he was a man of firm conviction He hit upon a plan to reconvert the dissenters to the True Path

One day she was engaged in her usual studies and Dhanka was busy with his professional work Suddenly he took a burning coal from his kiln and threw it upon her upper garment with the result that a small portion of it caught fire She at once said, O layman votary ' You have burnt my upper garment ' (*Visesa-asya a Bhasya* 2324) He gave a quick reply, "The proposition what is burning is burnt is against your doctrine

A minor discussion followed but the dialectics of Dhanka had the desirable effect upon her and others who were still under the influence of Jamali All of them uttered with one voice, "Oh noble man, we intend to follow your exhortation which is full of truth Then they headed by Dhanka came to the Lord and rejoined him Thus Jamali was left all alone and died without any follower

The Jaina philosophical school remained intact

THE CONCEPT OF ARHAT

Prof PADMANABH S JAINI, M A , Trīpīṭakācārya

The *Arihanta* (Arhat) is the first of the Five Worthies cited by all Jainas in their daily salutation. Though this word is common to-day amongst the Jainas, it was very popular with all Śramanas of old. In the days of Gautama Buddha, it was common to apply this honorific term to the heads of various religious sects. All Teachers grouped under the Śramanas used this title and severe penances were indulged in to retain it. Such a claim by others was considered by the Buddhists as a vain boast and the Buddha is reported to have often challenged this claim.

The first chapter of the *Mahāvagga* of the Vinayapīṭaka depicts a scene of the meeting of the Buddha with an Ājīvaka named Upaka. The Buddha is on his way to Sārnāth to preach his first sermon. Upaka meets him somewhere near Gayā and impressed by the charming and illustrious personality of the latter asks him about his Teacher and Religion. The Buddha declares with a force of conviction, "I am the Arhat in the world, I am the Teacher Supreme, I alone am the Fully-enlightened one, I have become Tranquil, I have attained Nirvāna"¹. These words not only reveal the supreme self-confidence of the speaker but also throw a challenge to others, who claim to be Arhats.

When the Buddha approaches the five mendicants at Sārnāth, who are reluctant to receive him, he persuades them again by a solemn declaration, "O Monks, the Tathāgata Samyak-Sambuddha is an Arhat. Open your ears, O Monks, the Immortal is known, I shall instruct you, I shall preach the law"².

At a subsequent meeting with the leader of the five hundred Jatilas at Uruvelā, the Buddha demonstrates many supernatural powers to win over the former. The Jatila is impressed by the powers of the Buddha but still persists in thinking. "Indeed, the great Śramana possesses great supernatural powers but he is not an Arhat as I am"³. When the Buddha

1 अहं हि अरहा लोके अहं सत्त्वा अनुत्तरो ।

एतेन्द्रि सम्मा सम्बुद्धो सीतिभूतोस्मि निव्वुनो ॥

2 अरहं भिक्खवे तयागतो सम्मा सम्बुद्धो । ओरुहय भिक्खवे सोतं, अमत्त अधिगतं, अहं अनुसासामि, अहं धम्मं देसामि ।

3 महिद्धिं सो महम्मणो न त्वेव च सो अरहा यथा अहं ।

reads this vain thought of the Jatila, he declares frankly, 'O Kassapa you are neither an Arhat nor you have attained the Path leading to Arhatship' ¹ These outspoken words have the desired effect and the Buddha succeeds in bringing him to his fold as a disciple

These are only a few illustrations to show how dogmatically the Buddhists asserted their superior claim to this title This is quite significant, for the word Arhat indicated a Teacher Perfect and it was necessary for the Buddhists to prove the singularity of the Buddha and his supremacy as a Teacher

The word 'Arhat means the worthy one who is worthy of worship This also means the Teacher Perfect a Law giver The word 'Arhat in the Jaina mantra '*Namo Arihantanam* means a Teacher, who is popularly known as a Tirthankara The Jaina scriptures lay a specific rule that an aspirant for this title must cultivate supreme qualities like Purity of Vision, Perfect Humility Righteousness Constant Wakefulness of mind, Charity Penance Services to Worthies etc One of the essential qualities is *Pravacana vatsalatva*—a benevolent love for preaching the Law, a love born of compassion for the suffering world It is the fulfilment of these perfections that turns an ordinary Kevali into a Tirthankara or an Arhat No basic difference exists between a Kevali and a Tirthankara Both are omniscient Both have equal powers as regards the innate qualities of a Pure soul viz the Infinite Bliss Infinite Power Infinite Perception and Infinite Intuition

Thus according to the Jaina theory there are two kinds of Kevalis One is Kevali and the other is Arhat Kevali i.e. a Tirthankara Both are *Vitaraga* and *Sarvajña* But the latter alone is a Teacher Perfect as he is gifted with a special faculty, which is the result of the perfection of various meritorious qualities in his previous births

When the Buddha found that the word 'Arhat was used for Teachers Perfect he too claimed it and founded an order of monks In the beginning this Order consisted of only those monks who, according to the Buddhist theory had completely destroyed their *Āsava*s i.e. impurities

1 नेत्रं खे त्वं, वरस्य, अरहा न पि अरहत्तमममपन्नो ।

2 श्रीनरिपुत्रिदिनाममन्त्रा श्रीऋषेधननिवारो भीष्मानीष्योऽमवेगाश्चिन्त्यमनपती साधुममाधिऽव्या
वृषरत्नमर्हताऽऽरुद्रुनप्रवचनभक्तिरावृषकाऽरिहाणिमामप्रभावता प्रवचनवत्समितितीर्थरत्नत्वस्य । तत्तत्तत्तत्
VI 24 (Mysore edn) Compare with this the various Paramitas which a Bodhi attva fulfils in order to attain the Buddhahood

like *rāga*, *dvesa* and *moha*, and were entitled to be called Liberated or *Nibbuta*. These were the disciples of the Buddha and not Teachers themselves, nevertheless, they had attained perfection and the term 'Arhat', which was once used to be applied exclusively to Teachers, came to be used for them. The freedom of mind from the *Āsravas* is a state which is equivalent to what the Jainas know by the term *Vitarāga*. The *vitarāga* Buddhist monks were also designated as *Aīhats*. Thus the word 'Arhat' which by tradition was applied only to Teachers was used by the Buddha in a general and more universal sense¹. This not only raised the Buddha but also his disciples above other Teachers and established the superiority of the Buddhist religion.

But a word had to be found to denote the supremacy of Buddha over his disciples. If the taught was 'worthy', the Teacher was 'worthiest'. A new word gained currency to serve this purpose. The Buddha was now exclusively called a *Samyak-sambuddha*, i.e., fully enlightened one. This epithet is nowhere applied to a person other than a Buddha.

The Arhat and the Samyak-sambuddha of the Buddhists can be fairly compared respectively with the Jaina Kevali and Arhat (i.e. Tirthankara). The Buddhist Arhat is a *Vitarāga* and so is a Jaina Kevali. The Buddhist Samyak-sambuddha is a *Vitarāga* and a Teacher, and so is a Jaina Arhat or Tirthankara.

But there is a great difference between the Jaina Kevali and the Buddhist Arhat. The latter is a *Vitarāga* but not a *Sarvajña*. But according to the Jaina theory, a *Vitarāga* must necessarily be a *Sarvajña*. In consistency with this theory, the Jainas hold that their Kevali is *Vitarāga* as well as *Sarvajña*. The Buddhists, however, recognise the omniscience only in a Buddha—The Teacher.

From this we conclude that the word 'Arhat' was in the beginning applied only to the Teachers Perfect. In the wake of Buddhism, it began to be used to denote even the Non-teacher, and therefore the non-*sarvajña* but *vitarāga* monks. This resulted in lowering the status of Arhat in the eyes of Buddhists themselves and in the *Mahāyāna* scriptures, there is an open condemnation of the Arhat, who is said to be a Hinayanist and whose claim for Perfection is not recognised.

1 तेस अनुपादाय आसवेहि चित्तानि दिमुच्चिषु । तेन खो पन समयेन एकसङ्घि लोके अरहन्तो होन्ति ।
महावग्ग

HISTORICAL POSITION OF JAINISM

Dr J S JETLY, MA Ph.D

Jainism as a sect is supposed to have its historical existence in the time of Mahavira the twentyfourth Tirthankara of Jainas. Some scholars take it as far back as Parsvanatha the twentythird Tirthankara who is generally placed in the 8th Century B C

In the history of Indian culture Jainas and Buddhists are known as Śramanas. A story of antagonism between Śramanas and Brahmanas appears to have become a part of the old tradition. The compound श्रमणब्राह्मण according to Panini's rule¹ यथा च विरोधः श्रावणिक is a clear indication of the same.

This item of our tradition requires some close consideration. For this purpose it would be interesting to note the rise of Śramana sect in their early relation to Brahmanical schools as well as historical developments of their churches. I shall of course limit myself to Jainas though the general problem of the rise of Śramanas pertains to all the Śramana sects.

The *Sutrakrtanga* of Jainas and *Brahmajala Sutta*² of Buddhists refer to a great number of sects other than their own. Some of these may be Vedic while the others are non Vedic and Śramana. Of these sects the historicity of the three Śramana sects viz those of Jainas, Buddhists and Ajivakas is generally accepted by the scholars.

There is however a controversy about the origin of these Śramana sects. The older view is that these Śramana sects were more or less so

1 *Patanjali Mahabhasya* p 539

2 Sut refers to the creeds prevalent in the time of Mahavira the 24th Tirthankara of Jainas. They are (१) क्रियावाद, (२) अक्रियावाद, (३) अतनवाद and (४) निश्चयवाद. The same Sut states that these four great creeds comprise 363 schools. Vide Sut IXii 1 also cf Sth 4435 Bnag 301825 Uttar 1823 and Nandi 47.

3 BJS in DN enumerates 62 schools under the chief eight heads viz (१) ससत्तवादि, (२) एतच्चमस्मिन्नेव, (३) अतानतिक, (४) अमरविरोधक, (५) अविच्छेदमुपादिक, (६) उदकापानिक, (७) उच्छेदवादि, (८) विनिर्मुक्तमित्तानवादि. DN 11239 also cf Svt 12. It enumerates (१) वाहवा, (२) स्वभाववा, (३) नियतिवा, (४) यत्तज्जरा, (५) भूतवा, (६) पुनपवा and (७) ईशवा. It should be noted that according to the works referred to in Jain canon all the five Vadas excepting यद्वदवा and भूतवा come under the head of क्रियावाद whilst except भूतवा all the six come under the head of अक्रियावाद also. For the detailed study vide SSJL by A C Sen.

many protests against the orthodox Vedic cult. The strongest argument in favour of this view is that our oldest extant literature comprises of *Vedas* including *Bṛāhmanas* and *Upanisads*. The canonical works of Jainas and Bauddhas are much later and presuppose the existence of *Vedas* and Vedism. Naturally, therefore, one becomes inclined to regard these sects represented by later literature as in some way related to the older Vedism.

However, a more critical and thorough examination of the Vedic as well as of Śramana sacred texts has given birth to the hypothesis of the independent origin of these Śramana sects. Not only that but this study has also suggested the possibility of some of the Vedic sects like Śaivism, schools like Sāṅkhya-Yoga and some of the Bhakti cults being non-Vedic in origin. The bases of this hypothesis are the latest archeological researches, philological findings and also the literary evidences. Let us briefly review these different sources of the history.

The archaeological researches have now definitely proved the existence of a highly developed culture beside which the one reflected in the *Vedas* and *Bṛāhmanas* looks rural if not primitive. Here I refer, of course, to the City culture of the Indus Valley¹. The existence of the images of Proto-Śiva and Śakti in the monuments at Mohenjo-daro and Harappa points in the direction of the image-worship which was later on accepted by all Indian sects. It should be noted here that in the *Vedas* there is very little evidence of the cult of image-worship.

Similarly philologists have now shown that the Sanskrit language that was codified by Pāṇini was not the pure Aryan Vedic language. Many non-Vedic words current in the languages of the different regions of this country were absorbed in the Sanskrit language with the assimilation of the different non-Vedic cults into Vedic cult. Here we are concerned with the word 'Pūjana'² used in the sense of worship. The Vedic Aryans used the word 'Yajana' in the sense of their daily worship. They had no concern with image-worship. The word 'Pūjana' indicates quite a different mode of worship, which was then prevalent among the people of non-Vedic civilisation. It must have involved some sort of image-worship. With the assimilation of this image-worship, the word 'Pūjana', also must have been assimilated in the language of the Aryans. In later times not only

1 "Mohenjo-Daro and the Indus Valley Civilisation" by John Marshall. Vide description of plate No. XII-17.

2 "Indo-Aryan and Hindi", p. 64

did 'Pujana' become popular and the prevalent form of worship among all the classes of people but even in pure Yajana of sacrifices image worship was brought in in one form or another For example the Pujana of Ganapati has got its priority in every type of 'Yajana'

D R Bhardarkar¹ deals with the problem of non Vedic sects in some details in his 'Some Aspects of Ancient Indian Culture' In this work he draws upon archaeological researches as well as literary works like Vedas Brahmanas Sutras Pitakas and Agamas There he shows the origin of Saivism to lie in non Vedic Vratya cult Similarly according to him Jainism and Buddhism have their origin in a Vrsala tribe This tribe had its own independent civilization and gave stubborn resistance to the imposition of Brahmanic culture by the Aryans This tribe chiefly resided in the north-east part of the country which is now known as Bihar and which is the birthplace of Jainism and Buddhism In fact he has ably discussed the relation of the non Vedic cultures with that of Vedic ones and has shown how some of the non Vedic cults like Yoga and others were assimilated in Vedic cult

The findings of D R Bhandarkar strengthen the older hypothesis of Winternitz pertaining to the independent origin of the Śramaṇa sects Winternitz has discussed the problem in some detail in his lectures on 'Ascetic Literature in Ancient India' He has paid tributes to the scholars like Rhys David E Lenmann and Richard Garbe who combated the older view of Vedic origin of the Śramaṇa sects His chief grounds are the constant occurrence of the term Śramaṇa Brahmana in Buddhist Piṭakas and in Asoka's inscriptions legends poetic maxims and parables found in the Mahābhārata as well as in Puranas He closely examines the Pīṭa Putra Samvāda Tuladhara Jajali Samvāda Madhubindu parable and such other Samvādas and compares them with their different versions found in Jaina Agamas and Buddhist Jātakas Thus examining thoroughly the different passages referring to asceticism and showing their contrast with those referring to ritualism he concludes The origin of such ascetic poetry found in the Mahābhārata and Puranas may have been either Buddhist or Jaina or the parable passages may all go back to the same source of an ascetic literature that probably arose in connection with Yoga and Sāṅkhya teaching² The Sāṅkhya and Yoga schools as we have

1 "Some Aspects of Ancient Indian Culture" pp 40 52

2 "Some Problems of Indian Literature" p. 21

3 Ibid., page 40

seen above, may have been non-Vedic in origin. When some of the Vedic Brāhmanas were convinced of the Nivṛttipara path or asceticism and left ritualism, the schools which accepted the authority of Vedas and also the superiority of Brāhmanas by birth got slowly assimilated to the Vedic cult. Probably amongst Śramana sects, Sāṅkhyas were the first to accept the authority of the Vedas and the superiority of Brāhmanas by birth; and perhaps this may be the reason why we find Sāṅkhya teachings reflected in the early Upanisads.

Whatever may be the case, this brief survey points out to one fact and that is that by the time of Mahāvīra and Buddha the Śramanas were a powerful influence affecting the spiritual and ethical ideas of the people. Even though by process of assimilation the Nivṛtti outlook became a common ideal both among the thinkers of the earlier Upanisads as well as among the Śramana thinkers, the fact of the Śramana thinkers (that is, Jainas and Bauddhas) rejecting the authority of Vedas, the superiority of Brāhmanas by birth and their repugnance to animal-sacrifice as a form of worship, made them socially distinct and an antagonistic force with which the powerful and well-established Vedic sects had to contest. Here it may be noted that references in the earlier Buddhist *Pitakas* and Jaina *Āgamas* as well as in Aśoka's inscriptions to Śramana-Brāhmana do not indicate any enmity but imply that both are regarded as respectable. It is only in Patañjali's *Mahābhāṣya* which is later than Aśoka, that we find the compound Śramana-Brāhmanam suggesting enmity. This may be the result of a contest of centuries between Śramanas and Brāhmanas.

Whether we accept this protestant-theory of the origin and rise of the Śramana or the theory of their independent pre-Vedic origin, one thing is clear that there was a great ferment of Śramana thought in or about the period of the earliest Upanisads and Āranyakas, i.e., about 800 B.C. As we have said above, the history of Jaina church also does not start with Mahāvīra but it goes as far back as Pārśva, i.e., 800 B.C.

The Jaina *Āgamas* which are the earliest source for life and teachings of Mahāvīra point to one fact very clearly and that is that the Jñātaputra Vardhamāna had to make his way through a crowd of Śramana and Vedic "Tīthiyas" or "Tīrthikas". Another point which becomes clear from *Āgamas* is that Vardhamāna's method was to harmonise and assimilate as much of different contending sects as was consistent with his main ideal of Mokṣa. This peculiar trait of Mahāvīra's method seems to be

responsible for giving his school the name and character of Anekantavada and Svadvada. The essence of these Vadas lies in harmonising the different ways of thought by regarding them as so many different points of viewing reality and grasping truth. This character of Jainism explains why throughout its history it has always studied carefully the religious philosophical ideas of other schools and developed the Anekanta doctrine in relation to the growth of various Darśanas.

JAINISM . ITS DISTINCTIVE FEATURES AND THEIR IMPACT ON OUR COMPOSITE CULTURE

PROF KR DE KARNATAKI, M A

The researches of many devoted savants, both Western and Eastern, have established beyond any doubt that Jainism is a very, very old tradition. It is now generally recognised that Mahāvīra is not the original founder, but only a great reformer who induced fresh blood into the already existing body of Jainism by his work of organising and renovating the Jaina institutions. Prior to him, there was the great Pārśva, even he was not the founder of Jainism. Rṣabha of the hoary past, belonging most probably to the pre-Vedic age, was the first promulgator and founder of the Jaina tradition. He is unanimously held by both the Jaina and the Brāhmaṇa traditions to have existed in very early times. Thus the roots of Jainism go very deep into our history and Jainism undoubtedly is an indigenous system which was prevalent in our country—at least in entire north India—even before the advent of the Vedic Aryans to the Panjab or Brahmāvarta.

It is one of the most fascinating and inspiring tasks for a thinker to follow the majestic course of Vedic Aryanism coming into contact with the indigenous currents flowing in our country even before its rise here and mingling with them, being influenced by them and emerging, after ages of dynamic assimilation, as the wonderful composite culture, Bhāratīya samskr̥ti, which is even now a very much live and day-to-day practised tradition amidst one-fifth of mankind inhabiting our country. If we take up the two most predominant currents in this stream of Bhāratīya samskr̥ti, the Brahmanical and the Jaina, they seem to be distinguishable even now (as Jainism has a very considerable following in our country) as Gangā and Yamunā mingling their different-hued waters into one composite river. We shall try to sketch, necessarily in outline, how Jainism has influenced the Vedic-Brahmanic tradition and, thereby, contributed to our composite Bhāratīya culture. Before we embark on this we shall very briefly note the most salient features of Jainism.

Jainism is generally clubbed along with Buddhism under *śramana-sampradāya*. This does not bring out its essential nature in entirety. From times immemorial it is exclusively termed *nirgrantha sampradāya*. This appellation brings out the fundamentals of Jainism. Of all traditions,

Jainism emphatically lays stress on the *nivṛtti* attitude towards life in this world. It considers that the life of an individual in this world is something basically deplorable and that therefore it should be unwaveringly brought to an end. We need not go into details regarding how the *Jīva* gets into bondage and becomes entangled etc. Suffice it to say that Jainism—true to its *nirgrantha* origin—looks upon the task of the *Jīva* mainly to consist in bringing cessation to this life in this world. It does not aim at *sukha* or happiness in any other world, it does not aim at continuation of this worldly life in any other form anywhere else in other worlds. It definitely turns away from the *pravṛtti* attitude towards life which consists in zestful indulgence in life characterising the Vedic Brahmanic tradition expressed in prayers for living a full hundred years for begetting valiant sons for having plenty of cows for destruction of enemies etc. The characteristic attitude towards life that consists in seeking for a cessation of the same in considering that the life process is essentially one to be detested and put an end to and that all our endeavours should mainly be guided by this supreme purpose—undoubtedly is the pivoted core of Jainism in its *nirgrantha* origin.

The basic *nivṛtti* stand point characterising Jainism is laid as the foundation on which the entire Jaina structure of its salient features is raised up systematically and homogeneously. *Tapas* or the sustained mortification and control over the body as related with the *Jīva* is elaborated and insisted on in the Jaina canons. Even the harsh and rigorous features of *tapas* are stressed. *Upavasatha* (or fasting) and *allekhana* (or the forcible casting off of the body) and *brahmacarya* (or refusal to marry and insisting on strictly remaining single) have been the distinctive features of Jainism. Detailed instructions regarding the several steps to be gone through in these processes are all neatly and thoroughly laid down in the Jaina canons. Even during the times of Alexander the Macedonian king we have very many instances of Jaina *yatis* or *tapisis*. Probably the order of *yatis* or *samnyasis* is indigenous to Jaina tradition.

Ahimsa has been the sheet anchor of Jainism. Nowhere else in the other traditions has this basic virtue so scientifically scrupulously and thoroughly integrated with the main doctrine. Jainism is the only tradition which has consistently made this tenet soak into the very vitals of its teachings and practices. The strict vegetarianism that is enforced and

the injunction to taking food before dusk in the evening show how elaborately and practically Āhimsā has been made to enter into the day-to-day lives of its votaries. The singular uncompromising insistence on Ahimsā is the special and exclusive feature of Jainism.

The ethical code of Jainism is a most beautiful blend of *ācāra* and *vicāra* (conduct and reflection). Almost all the members of the usual group of virtues adumbrated regarding conduct or *ācāra* (like *satya ahimsā*, *brahmacarya*, *asteya*, *aparigraha*) owe their immense importance mainly to Jaina tradition. Jainism tackles the inculcation of all these virtues in its votaries through a very wise and practical hierarchical scale of *anu-vratas*, *mahā-vratas*, etc. On the side of reflection or *vicāra*, it is Jainism which has stressed right from its very beginning *tattva-cintana*. Probably, it was Jainism which originally instituted the order of *yati-munis* wholly devoted to *tattva-cintana* to the exclusion of all other activities. It is due to this insistence on *vicāra* or *tattva-cintana* in Jainism that we find that it is Jainas who have been almost the sole originators in literary compositions in most of our languages. Especially is this so in Kannada, the language of Karnatak, invariably the history of Kannada literature starts with a Jaina-yuga or Jaina-period. Moreover, we have a very creditable and pleasing practice amidst the Jainas to encourage production and propagation of literature through liberal grants of land and money. This is solely due to the ever-insistent tone of Jainism on *tattva-cintana*. Very recently, in Kannada, the work, *Jaina-dharma*, a compendium or a fairly detailed manual on Jainism (a pioneer and laudable publication in 1952) by Annārāya Mīrajī has seen the light of day owing to *sāstra-dāna* of very many Jaina men and women. There have been great luminaries amidst Jainism who have contributed ably and subtly to very many chapters in the history of Indian philosophy. Mention may be made here of the distinctive and very able elaboration of the doctrine of Karma in Jaina metaphysics.

Such seem to be the salient features of Jainism as a distinct tradition stretching its roots into the dim past of our country's history. It is true that during its very long existence and development, Jainism has necessarily been influenced by its contact with other traditions and, consequently, it has grafted on to its stem some other branches. All these later additions and modifications we have not touched upon nor stressed as our purpose is mainly to grasp the essentials of Jaina standpoint. We shall now

tive slant in the Vedic people. This is the legacy that Jainism has left to all subsequent development of our culture.

The consistently and elaborately systematised code of ethics—comprising the *āntara* (the internal) and the *bāhya* (the outer) aspects—built up by the Jaina tradition could not but percolate into the Vedic-Brahmanic core surely and subtly. Especially the Yoga system seems to have been mightily influenced by Jainism. It is no wonder that these strands have been woven over into the texture of Bhāratīya samskr̥ti that we have inherited. The distinct order of samnyāsis or yati-munis, leading a rigorous and pure life based on celibacy and wholly devoting themselves to *tattva-cintana*, and thereby infusing an elevating tone into the body-politic of the society, has been an intermittent feature of Jainism since time immemorial. The Vedic people mostly had r̥sis who lived their ordinary lives of house-holders devoted to teaching Vedic lore. Necessarily, the Jaina order of samnyāsis, with its elaborate and rigorous rules of conduct and organisation, strongly appealed to our people in the Vedic period by its thoroughness and usefulness. Hence, we find that the order of samnyāsis, together with definite religious institutions, became incorporated and thus was evolved and developed the definite functioning limb of our tradition. This also is one of the greatest contributions that must have been, to a great extent, made by Jainism to our composite culture.

We have pitched upon the essential features of Bhāratīya samskr̥ti and singling out the distinct elements of Jaina tradition, which admittedly stretches into the dimmest past of our country's history and, moreover, is undoubtedly indigenous, have tried to trace the patterns of influence and contribution to the common stream that has taken rise, being swollen to what it is by very many tributaries flowing their waters into it over all the ages gone by. Naturally and necessarily, ours has been a line of exposition largely summary and suggestive. But, sufficient reflection, it is hoped, is offered to point to the unchallengeable and significant contribution of Jainism, along with other strands, in the evolution and development of our composite culture.

FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF JAINISM

DR H C LAW M.A. LL.B. PH.D., D. LITT. FRASB. FRAS (Hon.)

Jainism has many distinctive characteristics of its own and historically it occupies a place mid way between Brahmanism on the one hand and Buddhism on the other. The Jaina motto of life is ascetic or stoic. The path to happiness and prosperity lies through self denial self abnegation and self mortification. The fundamental principle of Jainism is *ahimsa* or non harming which is the first principle of higher life which Mahavira inculcated to his disciples and followers. Parsva laid stress on the doctrine of *ahimsa*. Its visible effect was sought to be shown how the brute creation happily responded to the non harming and compassionate attitude of men. The attainment of *nirvana* is the highest goal. The practice of *tapas* or austerities marks and characterises all the prescriptions practices and disciplines in Jainism. By purity of heart one reaches *nirvana* which consists in peace¹. *Nirvana* is freedom from pain and is difficult of approach². It is the safe happy and quiet place which the sages reach. An ascetic will by means of his simplicity enter the path of *nirvana*. He who possesses virtuous conduct and life who has practised the best self-control who keeps himself aloof from sinful influences, and who has destroyed *karma* will surely obtain *mukti* or salvation or deliverance. In Buddhism *nirvana* is declared by the Buddhas as the highest condition (*paramam*). It is the greatest happiness (*paramam sukham*). With the vision of *nirvana* the sinful nature vanishes for ever (*attham gacchanti a ala*). With the Jainas *parinirvana* is the last fruit or final consummation of the highest perfection attained by man or attainable in human life³. But with them *parinirvana* is the same term as *nirvana*⁴ or *moksa* meaning final liberation that comes to pass on the complete waning out or exhaustion, of the accumulated strength or force of *karma*. The liberation is not anything unreal but the best thing. It can be realised by a man in the highest condition of aloofness and transcen-

1 *Sutrakṛtāṅga* I 8 18

2 Cf. *Visuddhimagga* p 612 *Vinaya* I 8 *Ibid* II 156 *Dhammapada* V 204

3 *Kalpa-sūtra* Jacobis Ed., 120—*Tassanam anuttarenam nanenam damsane nam carittemam aloenam tihāreṇam viriṇenam ajjovenam maddavenam laghatṭṭam khamiṇe muttiṇe guttiṇe tūṭṭiṇe buddhiṇe sacca—samyama — tarasucariya — sotacariya — phala — parinirvana*

4 *Ibid* p 187—*tammi samae Mahatiro nirvuo*

dentality of himself¹ *Moksa* is the essential point in the teachings of Mahāvīra which is generally understood as emancipation. It really means the attainment of the highest state of sanctification by the avoidance of pains and miseries of worldly life. Even at this stage the soul appears to be the same without the least change in its condition. It is the state of perfect beatitude as attained. It may also mean final deliverance or liberation from the fetters of worldly life and total annihilation or extinction of human passion².

In Jainism, however, *nirvāna* or *moksa* is not a dreadful or terrible term like the Buddhist *parinirvāna* which suggests at once an idea of the complete annihilation of the individuality of a saint after death by the simile of the total extinction of a burning lamp on the exhaustion of the oil and the wick³. So the point is discussed in the Jaina *Moksaśiddhi* "Would you really think (with the Buddhist) that *nirvāna* is a process of extinction of human soul which is comparable to the process of extinction of a burning lamp (on the exhaustion of the oil and the wick)?"⁴ The hearer is advised not to think like that. For with the Jainas *nirvāna* is nothing but a highly special or transcendental condition of human soul in which it remains eternally and absolutely free from passion, hatred, birth, decay, disease and the like because of the complete waning out of all causes of *dukkha* or suffering (*śato vidyamānasya jīvasya viśistā kācid avasthā Kothambhūtā ? Rāga-dvesa-janmajarārogāduḥkhaksayarūpā*).

Jainism cherishes a theory of soul as an active principle in contradistinction to the Vedānta or Sāṃkhya doctrine of soul as a passive principle. Buddhism repudiates it. The plurality of souls is a point in Jaina philosophy, which is the same as in the Sāṃkhya system. The main point of difference between the two is that in Jainism the souls with consciousness as their fundamental attribute are vitally concerned with our actions, moral and immoral, virtuous and wicked, in which sense they are active principles, while in the Sāṃkhya system the *purusa*s with consciousness as their fundamental attribute are passive principles in as much as their nature is not affected by any and all of the activities relegated to *Prakṛti* or evolvent. In Jainism the souls or substances do

1 *Sūtrakṛtāṅga*, I, 10 12

2 *Uttarādhyayana Sūtra*, XXVIII, 30

3 Cf. Asvaghōṣa's *Saundarananda Kāvya*, 16 vv 28-29

4 Mannasi kim divassa ca nāso nivvanam assa jivassa? quoted in the *Abhidhāna-Rajendra*, *sub voce Nibbāna*.

not undergo any change They are liable to changes due to changes in circumstances Both the systems necessitate a careful consideration of the cosmical, biological embryological physical, mental and moral positions of the living individuals (*jivas*) of the world as a whole These constitute the scientific background of the two systems of thought These constitute also the scientific background of Vedanta and Buddhism The Jainas developed a cosmographical gradation of beings more or less in agreement with those adopted in other systems But the Jainas followed a tradition of Indian thought which took a hylozoistic view of nature that there is nothing formed even in the world of matter nothing which exists in space and time, which does not represent some kind or form or type of *jiva* It is assumed that all of them are in the process of development or evolution in the physical structures modes of generation foods and drinks deportments behaviours actions thoughts ideas knowledge intelligence and the like So we need not be astonished when Jainism speaks of earth lives water lives fire lives and wind lives each with its numerous subdivisions The *Bhagavati Sutra* points out that soul in Jainism as in most of the Indian systems is the factor which polarizes the field of matter and brings about the organic combination of the elements of existence If the position be that death means an event which takes place when the soul leaves the body the question arises whether it passes off in some form of corporeality (*asariri*) or without any such corporeality (*asariri*) Here too the traditional Jaina position is it may be that it goes out in some form of corporeality and it may equally be that it does so without any form of corporeality (*Siya sariri vakkhamai siya asariri vakkhamai*) With reference to the gross body characterised as *audarika vaikriya* and *aharaka* the soul goes out without any corporeality while with reference to the subtle body characterised as *tajasa* and *karmana* (*karmic*), it departs in its subtle body The Jainas deny not the existence of soul but the unalterable character of soul¹ The Jaina belief is a belief in the transmigration of souls a point in which it differs from the Buddhist conception of rebirth without any transmigration of soul from embodiment to embodiment

Puggala attā satta and *jīva* are the four terms which occur in Buddhism in connection with all discussions relating to individual

1 Cf *Sutrakṛtāṅga* I 12.21 *Majjhima* I *Sutta* No XIV cf *Sutta* No LXXVI *Sutrakṛtāṅga* I 6.27 I, 10.17

individuality, personality, self and soul¹ As a biological term *puggala* is nowhere used to deny the existence of an individual being or a living person. The particular individual or individuals are beings that exist in fact, grow in time and ultimately die. The individuals are signified by some names arbitrarily fixed. The personal name is only a conventional device to denote an individual and to distinguish him from other individuals. It has no connotation beyond this symbolism. In the Abhidhamma literature of the Buddhists *puggala* is equal to character or soul. According to the Buddhists an individual has no real existence. The term *puggala* does not mean anything real. It is only apparent truth (*sammutisacca*) as opposed to real truth (*paramattha sacca*). A *puggala-vādin's* view is that the person is known in the sense of real and ultimate fact. But he is not known in the same way as other real and ultimate facts are known. He or she is known in the sense of a real or ultimate fact and his or her material quality is also known in the sense of a real or ultimate fact. But it cannot truly be said that the material quality is one thing and that the person another, nor can it be truly predicted that the person is related or absolute, conditioned or unconditioned, eternal or temporal, or whether the person has external features or whether he is without any. One who has material quality in the sphere of matter is a person, but it cannot be said that one who experiences desires of sense in the sphere of sense-desire is a person. The genesis of the person is apparent, his passing away and duration are also distinctively apparent. But it cannot be said that the person is conditioned.² According to the *Tattvārthādhigama sūtra* *puggala* is one of the non-soul extensive substances. The other non-soul extensive substances are *dharma*, *adharma*, *ākāśa* and *kāya*. *Kāya* is taken here in the sense of 'extensive', having extent like the body.

According to the *Bhagavatī Sūtra* (XV 1), the organic world is characterised by six constant and opposed phenomena, viz., gain and loss, pleasure and pain, life and death. It clearly presupposes the development of atomic theory (*paramānuvāda*) in Indian philosophy. Each atom is the smallest unitary whole of matter (*pudgala*). Each of them is characterised by its internal cohesion (*śineha*). We cannot speak of half

1 *Kathāvatthu*, I, p. 26

2 Cf. *Kathāvatthu* on *Puggala*, Law, *Designation of Human Types*, Introduction, PTS publication, Law, *Concepts of Buddhism* Chap. VII

an atom (*araddha*) since an atom is an indivisible unit of matter. With division it ceases to be an atom (*paramanoh ardhikarane paramanu tiabhavaprasangat*)

A molecule (*anu*) is a combination of more atoms than one. An aggregate of matter (*sāndha*) results from an organic combination of five molecules. Disintegration of a corporeal aggregate results from the separation of the molecules and atoms. Here one may realise the force of the Jain argument for regarding even material beings: the earth, lives, water, lives, etc. as distinct forms of life, each appearing as an individual with its internal cohesion so long as it exists as such. So through the process of organic development or evolution we pass through the different degrees and forms of internal cohesion.

Karma plays an important part in the Jain metaphysics. In Jainism *ī karma* may be worked off by austerities, service rendered to the ascetics or to the poor, the helpless and the suffering by giving them food, water, shelter or clothing. It does not mean a deed or some invisible mystical force. It is the deed of the soul. It is a material forming a subtle bond of extremely refined matter which keeps the soul confined to its place of origin or the natural abode of full knowledge and everlasting peace. The Jains believe *ī karma* to be the result of actions arising out of four sources:

(1) The first source of *ī karma* is attachment to worldly things.

(2) *Karma* is produced by uniting one's body, mind and speech with worldly things, *karma* is endangered by giving the rein to anger, pride, deceit or greed, and lastly, false belief is a fruitful source of *ī karma*. In Hinduism we find that God inflicts punishment for evil *ī karma*, whereas in Jainism, *ī karma* accumulates energy and automatically works it off without any outside intervention. The Hindus think of *ī karma* as formless, while the Jains think of it as having form. *ī Karma* is divided in Jainism according to its nature, duration, essence and content. According to the Jains there are eight kinds of *ī karma*. The first kind hides knowledge from us (*Jñānāvaraṇīya ī karma*), the second kind prevents us from holding the true faith (*darsanāvaraṇīya*), the third kind causes us to experience either the sweetness of happiness or the bitterness of misery (*vedanīya ī karma*), the fourth kind known as *moharīya ī karma* bemuses all the human faculties: it results from worldly attachments and indulgence of the passions; the fifth kind determines the length of time

which a *jīva* must spend in the form with which his *Karma* has endowed him (*āyu karma*) The sixth karma known as the *nāma-karma* decides which of the four states or conditions shall be our particular *gati* *Nāma karma* has many divisions The seventh kind is *gotra-karma* It is the *gotra* or the caste which determines a man's life, his occupation, the locality in which he may live, his marriage, his religious observances and even his food There are two chief divisions of this *Karma* It decides whether a living being shall be born in a high or in a low caste family The *Antarāya* karma is the last and the eighth kind¹ Here *karma* always stands as an obstacle, e.g., *lābhāntarāya*, *bhogāntarāya*, *upabhogāntarāya* and *vīryāntarāya*² There are four kinds of *ghātiyakarma* (destructive *kaṁma*) which retain the soul in mundane existence

The Jainas hold that the soul while on the first step (*mithyōttaguṇasthānaka*) is completely under the influence of *karma* and knows nothing of the truth The soul whirling round and round in the cycle of rebirth, loses some of its crudeness and attains to the state which enables it to distinguish between what is false and what is true A soul remains in an uncertain condition, one moment knowing the truth and the next doubting it A man has either through the influence of his past good deeds or by the teachings of his preceptor obtained true faith He then realises the great importance of conduct and can take the twelve vows The Jainas believe that, as soon as the man reaches the state of an *ayogikevalī-guṇasthānaka*, all his *karma* is purged away and he proceeds at once to *moksa* (salvation) as a *siddha* or the perfected one

The Jaina *Sūtrakṛtāṅga* (1627, 11017) speaks of various types of *kriyāvāda* then current in India Buddhism was promulgated as a form of *kriyāvāda* or *karmavāda* According to Mahāvīra, *kriyāvāda* of Jainism is sharply distinguished from *akriyāvāda* (doctrine of non-action), *ajñānavāda* (scepticism) and *vinayavāda* (formalism) precisely as in the words

1 *Aṭṭha kammāṁ vocchāmi ānupubbim jahakamam*
jehim baddho ayam jīvo samsāre parivattai
nānassāvaranijjam dāmsanāvaranam tahā
veyanijjam tahā moham āukammam taheva ya
nāmakammam ca goyam ca antarāyam taheva ya
evameyāi kammāṁ attheva u samāsao

(*Uttarādhyayanāsūtra*, xxxiii, 1-3)

Antarāya is fivefold as preventing gifts, profits, momentary enjoyment, continuous enjoyment and power

S Stevenson, *The Heart of Jainism*, p 183

of the Buddha The *kriyavāda* of Buddhism is distinguished from *Sathayadrsti* involving various types of *akriyā vicikitsa* (scepticism) and *silavrataparamarṣa* (Pali *Silabbataparamasa* formalism) ¹ To arrive at a correct understanding of the doctrinal significance of *kriyavāda* of Jainism it is necessary not only to know how it has been distinguished from *akriyavāda ajñānavāda* and *vinayavāda* but also from other types of *kriyavāda* The *Sutrakṛtāṅga* mentions some types of *akriyavāda*

(1) On the dissolution of the five elements (earth water fire wind and air), living beings cease to exist On the dissolution of the body the individual ceases to be Everybody has an individual soul The soul exists as long as the body exists

(2) When a man acts or causes another to act it is not his soul which acts or causes to act

(3) The five elements and the soul which is a sixth substance are imperishable

(4) Pleasure pain and final beatitude are not caused by the souls themselves but individual souls experience them

(5) The world has been created or is governed by gods It is produced from chaos ²

(6) The world is boundless and eternal It may be noted here that all these views which are reduced to four main types correspond to those associated in the Buddhist *Niśāyas* with four leading thinkers of the time e.g. atheism like that of Ajita eternalism like that of Katayana absolutism like that of Āśvayāpa and fatalism like that of Gosala Makkhalī Gosala was the propounder of the theory of evolution of individual things by natural transformation Ajita was to point out that the particular object of experience must be somehow viewed as an indivisible whole ³ The *Sutrakṛtāṅga* (1113) states that this was really a theory of the passivity of soul The logical postulate of Kavandin Katayana's philosophy was no other than the Parmenidian doctrine of being Nothing comes out of nothing ⁴ From nothing comes nothing what is does not perish ⁵

Ātman is a living individual a biological entity The whole self does

1 Suttanipāṭa V 231 (*Silabbatam ta pi yad atthi kinā*) Khuddakapaṭha p 5

2 *Sutrakṛtāṅga* 1135B

3 *Sutrakṛtāṅga* 11113

4 *Sutrakṛtāṅga* II 11517

5 *Noya uppijjae asam*

6 *asato naccī sambhavo sato naccī tindaṇo*

cycle of births and deaths. For consideration from the point of view of mind, the whole of such accumulation may be completely undone by a momentary action of mind. Mind is in its own place and as such can make and unmake all such accumulations of *karma*. On the whole Buddhism shifted the emphasis to the action and the state of the mind. Accordingly *karma* came to be defined as *cetanā* or volition. A person cannot be held morally or legally responsible for his own action, if it is not intentional. Thus the Buddhist teachers tried to define *karma* on a rational and practical basis. This viewpoint has been criticised in the Jaina *Sūtrakīrtāṅga*.¹ It is quite clear that in Buddhism the world exists through *karma* and people live through *karma* (*karmanā vattati loko, kammanā vattati pajā*).

In the *Sūtrakīrtāṅga* (1.12.11) we find that the painful condition of the self is brought about by one's own action, it is not brought about by any other cause, such as, fate, creator, chance or the like (*Sayamkaddaṇca dukkham, nānnakadam*). According to Śīlāṅka the *kriyāvādins* contend that works alone by themselves without knowledge lead to *mokṣa*.² The same idea is found in the Buddhist *Nikāyas*—*Sukhadukham sayamkatam* in contradistinction to *sukhadukkhā paramkatam*. In Buddhism pleasure and pain are brought about by one's own action.³ *Sukha* and *dukkha* (pleasure and pain) are conceived as two distinct principles, one of attraction, integration and concord and the other of repulsion, disintegration or discord. *Sukha* is taken to be the principle of harmony and *dukkha* that of discord. In Buddhism *dukkha* is taken in a most comprehensive sense so as to include in it danger, disease, waste, and all that constitutes the basis or the cause of suffering. *Roga* (disease) which is an instance of *dukkha* is defined as that condition of the self, physical self, when the different organs do not function together in harmony and which are attended with a sense of uneasiness. *Ārogya* or health, the opposite of disease, is defined as that condition of self when all the organs function together in harmony and are attended with a sense of ease. Thus we see that the problem of suffering is essentially rooted in the feeling of discord or disparity. Birth, decay or death is not in itself *dukkha* or suffering. These are only a few contingencies of human experience which upset the

1 *Jaina Sūtras* Part II, SBE

2 *Ibid.*, II, SBE, p. 317 n.

3 *Anguttara Nikāya*, III, 440 (*Sayamkaddaṇca param kaddaṇca sukhadukkhā*), *Samyutta Nikāya*, II, p. 22.

expectations of men From the psychological point of view *dukkha* is a feeling or *vedana* which is felt by the mind either in respect of the body or in respect of itself and as a feeling it is conditioned by certain circumstances Whether a person is affected by suffering or not depends on the view he takes of things If the course of common reality is this that being once in life one cannot escape either decay or death and if the process of decay sets in or death actually takes place there is no reason why that person should be subject to *dukkha* by trying to undo what cannot be undone Thus we see that *dukkha* is based on the misconstruction of the law of things (*dhammata*) or the way of happening in life If the order of things cannot be changed, two courses are open to individuals to escape from suffering (1) to view and accept the order as it is and (2) to enquire if there is any state of consciousness on the attainment of which an individual is no longer affected by the vicissitudes of life *Dukkha* is nowhere postulated as a permanent feature of reality It is entertained only as a possible contingency in life as it is generally lived Happiness lies in the association with the Elect and in the sight of them The association with the wise brings happiness It is always desirable to follow the wise intelligent, learned dutiful, the enduring and the Elect (*Dhammapada* *Sukhavagga*) There is no happiness higher than tranquillity Health is the greatest gain contentment is the best wealth trust is the best of relationships but *nirvana* is the highest happiness¹ He is happy who has tasted the sweetness of solitude and tranquillity and who is free from fear and sin.

The Jainas like the Buddhists believe that *himsa* or life slaughter is the greatest sin As a man kills a *jiva* so will he be killed in hell Dishonesty covetousness conceit avarice attachment hatred, quarrelsomeness slander, fault finding and lack of self control are considered as sins in Jainism, which lead people to suffer *Moksha* according to the Jainas is the highest happiness One who has attained it, is called a *siddha* or a perfected one A *siddha* is a being self controlled without caste unaffected by smell without the sense of taste without feeling without form without hunger without pain without sorrow, without joy without birth without old age, without death without body without *karma* enjoying an endless and unbroken tranquillity because of the complete waning out of all causes of suffering or *dukkha*.

1 "Arogya parama labha santutthi paramam dhanam
vissasa parama nati nibbanam paramam sukham (Dhammapada, V 204)

By performing meritorious deeds (*punna*) on earth people obtain pleasures and comforts. By giving a seat and a bed (*śāyanapunya*) one gets a very high position, by bestowing food (*annapunya*) one secures health and wealth, by the gift of clothes (*vastīapunya*) one acquires good complexion and property, the gift of conveyance procures for the giver special happiness and that of light begets power of vision. Besides there are other kinds of *punya* *pānapunya* (merit acquired by giving water to the thirsty), *layanapunya* (merit acquired by building or lending a house to a monk), *manāḥpunya* (merit acquired by thinking good of everybody), *kāyapunya* (merit acquired by saving a life or rendering service), *vacanapunya* (merit acquired by speech) and *namas-kārapunya* (merit acquired by reverent salutation).

Pāpa (demerit) and *punna* (merit) are equally reprehensible for the aspirant after the highest stage of saintship and *nirvāṇa*. When the fruits of a good deed are consumed, the man has again to come down to this earth to be buffeted by the waves of *pāpa* and *punna*.

We may note here that in Buddhism or in Jainism or Brahmanical system and in fact in every Indian religious system, there is no conception of eternal never-ending suffering in hell like the Christian or rather the Hebrew eschatological conception of *Gehenna*, the abode of the wicked, where they suffer endless torments by fire. Some of the Christian fathers hold that ultimately there would be an end to the punishment of the most wicked; but this is not the idea of either the early or mediaeval church, and even Protestant divines stick to the idea of the never-ending punishment of the damned. This is quite foreign to the Indian conception, according to which, every act either good or bad, produces happiness or suffering for a limited period, though the period may be considerably long according to the nature of the deed.

In Jainism *dharma*, *adharma*, space, time, matter, and soul are the six substances. They are imperishable and eternal by their very nature.¹ Each of them is a substance but time, matter, and soul form an infinite number of substances. The characteristic of *dharma* is motion. That of *adharma* is immobility,² and that of *ākāśa* (space) is to make room. The characteristic of time is duration, that of soul is a realisation of knowledge, faith, conduct, austerities, energy and realisation of its development.

1 *Sūtrakṛtāṅga*, I, 1, 1 15-16.

2 *Ibid*, I, 1 2,3, I, 1 4,2.

These six substances are known as the six *astikayas* or terms comprehending and characterising the world of existence. The three terms, *dravya guna* and *paryaya* characterise the six *astikayas*.

Under *navatattva* or the doctrine of nine terms come *jiva* and *ajiva*.¹ The *Jivajivabhigama*, which is the third Jaina *Upanga* really contains the doctrine of living and non living things. It mainly points out the various classifications of *jiva* and *ajiva*. The former comprises all entities endowed with life, while the latter includes those which are devoid of life. These two terms comprehend the world of existence as known and experienced. The world of life is represented by the six classes of living things and beings. The earth lives, water lives and plants are immovable beings while the movable beings are the fire lives, wind lives and those with an organic body. Through the gradation of living beings and things one can trace the evolution of senses, the lowest form of beings being provided with only one sense, namely the sense of touch.

In Buddhism *jiva* and *ajiva* convey the same meaning as in Jainism. In the *Mahāsutta* of the *Dīghanikaya* (I p 159—*tam jivam tam sariram idahu aññam jivam aññam sariram*) Buddha raises the question whether *jiva* and *sarira* are the same but he does not answer the question. He simply leads the discourse upto saintship along with the series of mental states set out in the *Samaññaphalasutta* of the *Dīgha*. I *Jīvitindriya* mentioned in the *Pāli Vinaya* III, 73, *Samyutta*, V 204 *Mūlinda*, 56 is the faculty of life. *Jiva* in the sense of living being or soul occurs in the *Mūlindapañha*.³

Jiva (soul), *ajiva* (the inanimate things), the binding of the soul by *karma*, merit (punya), demerit (papa) that which causes the soul to be affected by sins (*asrava*), the prevention of sins by watchfulness (*samvara*), annihilation of *karma* (*karmakṣaya*) and final deliverance (*mokṣa*) are the nine truths. The nine main terms of Jainism which became widely known as early as the time of the Buddha include *nirjara* and *mokṣa*.

Purananāṃ kammaṇaṃ tapasa vyantibhava, navaṇaṃ kammaṇaṃ
 ākarana āyatinaṃ anavassava āyatinaṃ anavassava kammakkhaya kamma
 kkhaya dukkhakkhaya dukkhakkhaya vedanakkhaya vedanakkhaya
 sabbāni dukkhaṃ nijjānaṃ bhavissatī.⁴

1 *Uttaradhyāyana* XXVIII 14

2 Cf. *Majjhima* I 157 *Aṅguttara* II 41

3 *Trenckner* Ed. p 31

4 *Majjhima* II p 41

Here *nijjunnam* implies the idea of *nijjarā* (*nirjarā*)

Nirjarā lies in the wearing out of the accumulated effects of *karma* on the soul by the practice of austerities. Austerities are internal and external. Internal austerities are the following :

Expiation, veneration, service to saints, concentration, abandonment of bodily attachment and study ¹ According to the *Tattvārthadhigama sūtra* the external austerities are the following .

Fasting, eating less, sitting and sleeping in a lonely place, mortification of the body, daily renunciation of one or more of the six kinds of delicacies, taking a mental vow to accept food from a householder, if a certain condition is fulfilled

The ten virtues are the following .

Forgiveness (*uttama-ksamā*), humility (*uttama-mārdava*), honesty (*uttama-ārjava*), purity (*uttama-śauca*), truthfulness (*uttama-satya*), restraint (*uttama-samyama*), austerities (*uttama tapas*), renunciation (*uttama-tyāga*), selflessness (*uttama-ākiñcanya*) and chaste life (*uttama-brahmacarya*).

The causes of bondage (*bandha*) are the following . (1) wrong belief, (2) perverse belief, (3) doubt, scepticism, (4) veneration, (5) wrong belief caused by ignorance and (6) inborn error

Samvara is the principle of self-control by which the influx of sins is checked. The category of *samvara* comprehends the whole sphere of right conduct. It is an aspect of *tapas*. Some hold that it is the gradual cessation of the influx into the soul along with the development of knowledge

Faith is produced by nature (*nisarga*), instruction (*upadeśa*), command (*ājñā*), study of the *sūtras*, suggestion (*bīja*), comprehension of the meaning of sacred love (*abhigama*), complete course of study (*viśtāra*), religious exercise (*kriyā*), brief exposition (*samksepā*) and reality (*dharma*).² According to the Buddhists, faith is the basic principle of all good deeds. It is the germinating principle of human culture. It is characterised by two marks . (1) tranquilising in the sense of making all obstacles disappear and rendering consciousness clear, and (2) leaping high to achieve what has not been achieved, to master what has not been master-

1. *Uttarādhyayana*, XXVIII, 34.

2. *Uttarādhyayana sūtra*, XXVIII, 16. *Nisagguvaesarū ānarū suttavīyaruṃeva Abhigama—Vitthārarū kīriyā—samkhevadhammarū.*

Dharma has been translated by Jacob as 'Law' (*Jaina sūtras*, II, SBE, p. 154)

ed, and to realise what has not been realised Faith is nothing but trust in the *Buddha*, *Dharma*, (Doctrine) and *Sangha* (Order) The celebrated Pali Scholiast Buddhaghosa points out that faith is transforming itself into *bhakti* or devotion It is associated with *prema* or love The noble eightfold path (*ariya atthangiko maggo*) is the development of the five controlling faculties and powers, one of which is faith or *sraddha*

In Jainism we find that being possessed of the right view (*Samyak darsana*), one should bear all disagreeable feeling giving up everything worldly *Samyak darsana* may be understood as right faith which consists in an insight into the meaning of truths as proclaimed and taught a mental perception of the excellence of the system as propounded, a personal conviction as to the greatness and goodness of the teacher and a ready acceptance of some articles of faith for one's own guidance It is intended to remove all doubt and scepticism from one's mind and to establish or re-establish faith It is no doubt a form of faith which inspires action by opening a new vista of life and its perfection Right faith on the one hand and inaction, vacillation, on the other are incompatible Take the Buddhist word *sammaditthi* which conveys the sense of faith or belief. It is precisely in some such sense that the Jainas use the term *sammadamsana*.¹ There cannot be right faith unless there is a clear pre-perception of the moral intellectual or spiritual situation which is going to arise Right faith is that form of faith which is only a stepping stone to knowledge (*pañña*)

Right belief right knowledge right conduct and right austerities are called the *aradhanas* in Jainism. Some think that right knowledge (*samyak jñāna*), right faith (*samyak darsana*) and right conduct (*samyak caritra*) are the three jewels in Jainism The *Uttaradhyayana Sutra* (XXVIII 2) points out that *jñāna darsana caritra* and *tapas* together constitute the road to final deliverance (*mokṣamarga*) *Tapas* must be included as a part of *caritra* or conduct (vide in this connection *Umasvatī's Tattvartha dhigamasutra*, L1) Right belief is the belief or conviction in things ascertained as they are Right belief depends on the acquaintance with truth on the devotion of those who know the truth and on the avoidance of heretical tenets There is no right conduct without right belief It must be cultivated for obtaining right faith, righteousness and conduct originate together² The right belief is attained by intuition and acquisition of

1 Cf. *Majjhima* I. pp 285 ff

2 S. Stevenson *Heart of Jainism*, p 245

3 *Uttarādhyayana*, XXVIII 28.29,

(1613). The classification of living beings in terms of six colours may be traced in Pārśva's doctrine of six *jīvanikāyas*¹ *Leśyā* is said to be that by means of which the soul is tinted with merit and demerit. It arises from *yoga* or *kaśāya*, namely the vibrations due to the activity of body, mind or speech or passions.² Pārśva's doctrine of the six classes of living beings served as the basis of Mahāvīra's doctrine of six *leśyās*. The *leśyās* are different conditions produced in the soul by the influence of different *kurma*. They are, therefore, not dependent on the nature of the soul but on the *kaṁma* which influences the soul. They are named in the following order: black, blue, grey, red, yellow and white. The black (*kṛsnā*) *leśyā* has the colour of a rain cloud, a buffalo's horn. The blue (*nīla*) *leśyā* has the colour of the blue *Aśoka* (*Jonesia Aśoka*) having red flowers. The grey (*kāpota*) *leśyā* has the colour of the flower of *atasi* (*Linum usitatissimum*) having blue flowers. The red (*rakta*) *leśyā* has the colour of vermilion. The yellow (*padma*) *leśyā* has the colour of orpiment. The white (*śukla*) *leśyā* has the colour of conch-shell.³

The taste of the black *leśyā* is more bitter than that of *tumbaka* (*Lagenaria vulgaris*). The taste of the blue *leśyā* is more pungent than black pepper and dry ginger. The taste of grey *leśyā* is more pleasant than that of ripe mango. The degrees of the *leśyās* are three or nine or twenty-seven or eighty-one or two hundred and forty-three. Each of these degrees is threefold: low, middle and high. A man who acts on the impulse of the five sins, who commits cruel acts, who is wicked and mischievous, develops the black *leśyā*. A monk who has anger, ignorance, hatred, wickedness, deceit, greed, carelessness, love of enjoyment etc., develops the blue *leśyā*. A man who is dishonest in words and acts, a thief, a deceiver, develops the grey *leśyā*. A man who is humble, restrained well disciplined, free from deceit, and law-abiding, develops the red *leśyā*. A man who controls himself, who is attentive to his study and duties, develops the yellow *leśyā*. A man who controls himself, who subdues his senses, who is free from passion, develops the white *leśyā*. The black, blue and grey *leśyās* are the lowest *leśyās*, through them the soul is brought into misery. The red, yellow, and white *leśyās* are the good *leśyās*, through them the soul is brought into happiness. In the first and last moment of all these *leśyās*, when they are joined with the soul, the latter is not born

1. *Ācārāṅga*, II, 15-16

2. Law, *Mahāvīra, His Life and Teachings*, p. 104

3. Vide in this connection S. Stevensen, *Heart of Jainism*, pp. 102 ff

into a new existence¹ Those who cherish right views, do not commit sins and are enveloped in white *lesya* will reach enlightenment at the time of death.

The Buddhist idea of contamination of mind by the influx of impurities from outside, illustrated by the simile of a piece of cloth dyed blue, red yellow or the like, would seem to have some bearing on the Jaina doctrine of the six *lesyas* which is merely hinted at in the *Sutrakṛtāṅga* (14.21) where a Jaina saint is described as a person whose soul is in a pure condition and fully explained in the *Uttarādhyayana* (XXXIV) The Jaina religious efforts are directed towards the acquisition of pure *lesya*² The black *lesya* is the worst of the three bad emotions colouring soul The blue *lesya* is an emotion which is less evil than the last The grey *lesya* may lead men to do evil A man under its command becomes crooked in thought and deed The *tejo lesya* removes all evil thoughts from the *jiva* under its sway The *padma lesya* is good emotion A man controls anger, pride, deceit and avarice through its power When a man is under the influence of the white *lesya*, love and hatred disappear Black blue and grey are the three bad emotions yellow, pink and white are the three good emotions Cf Maskarī's division of souls into six colour types (*abhiyatis*) reduced according to the *Mahabharata* (XII 279 33 68) into the *Saṅkhya* division of souls in three colour types, viz, the white the red and the black Leumann defines *leśya* as the soul type

The *Panḥavagaranam* (*Prasna vyakaranani*), also known as the *Prasna Vyakaranadasa* which is the tenth anga of the Svetambara Agama, explains the great moral vows of the Jainas The first four represented the four principles of self restraint as prescribed by Parsva for his followers Although the enumeration of the principles is somewhat different they are all important to both the Jaina and Buddhist systems In the Jaina presentation a greater emphasis is laid on the side of the abstinence from impious acts, while in the Buddhist presentation much stress is laid on the positive aspect of virtues It is not enough that a person abstains from doing a misdeed in as much as a progressive man is expected to cultivate and develop friendliness, truthfulness honest life etc The difference seems to be one of degree and not of kind (Vide Law Jaina Canonical Sutras, pp 62-63) According to Parsva there were four vows. To these

1 *Uttarādhyayana*, XXXV

2 *Sutrakṛtāṅga*, 1.10.15

four vows of Pārśva the vow of chastity was later added by Mahāvīra This he did by dividing the vow of property into two parts one relating to women and the other relating to material possessions The Ājīvika leader Gosāla's conduct led Mahāvīra to add the vow of chastity to the four vows of Pārśva

Cātuyāma or cāujjāma (Pali *cātuyāmasamvāsa*)¹ denoting four vows of Pārśva was undoubtedly a phraseology of the religion of Pārśva, but it acquired altogether a new connotation with the followers of Mahāvīra

The first great vow of the Jainas is abstinence from killing living beings (Cf Buddhist *Pānātipātāveramani*) The second great vow is avoidance of falsehood (Cf Buddhist *Musāvādāveramani*) A Jaina speaks after deliberation He comprehends and renounces anger, greed, fear and mirth The third great vow is avoidance of theft (Cf Buddhist *Adinnādāveramani*) A Jaina begs after deliberation for a limited space He consumes his food and drink with the permission of his superiors He who has taken possession of some space should always take possession of a limited part of it, and for a fixed period² He may beg for a limited space for his co-religionists after deliberation The next vow is avoidance of sensual pleasures (Cf Buddhist *Abrahmacariyāveramani*) The last great vow is freedom from possessions (Cf Buddhist *Jātarūparaṇa-tapatiggahanāveramani*)³ The non-hankering after worldly possessions may be internal and external The external hankering is an obstacle to religious practice and the internal hankering leads a person to the incorrectness of method, recklessness, thoughtlessness and moral contaminations according to the *Panhāvāgaranām*

The *Āvaśyaka sūtra* (*Āvassaya suya*) refers to the *Sāmāyika* vow which means the maintenance of a balanced state of mind with regard to all blamable actions, passions and hatred The *Sāmāyika* vow as a preliminary to the Jaina religious practices primarily means *virati* or abstinence.

The *Thānanga* which is the third Anga of the Jain Canon, mentions four kinds of mental concentration (*jhāna*) each with its four varieties The *jhāna* is defined in Jainism as the resting of consciousness on a single object even for a moment (*anto muhuttamattam cittāvatthānam egavattthummi*) The first is called *artadhyāna* of which the characteristic mark

1 *Cātuyāma samvāsa samvuto* (Sam I, 66, *Dīgha* III, 49)

2 Cf *Anguttara* I, 205—This is known in southern Buddhism as *Nīganthūposatho*

3 *Sūtrakṛtāṅga*, II, 7 17

is self mortification or that which is resorted to by a person who is oppressed by the fear of the world. The second is terrific (*raudra*) as it is attended by the worst cruelties to life. The third is *dharmya* or pious as it is not bereft of the practices of piety as enjoined in the scriptures. The fourth is *sukla* or purificatory as it serves to purge all impurities due to the karmic effect.

It is interesting to note that in Jainism there are twelve meditations on transitoriness helplessness mundaneness loveliness separateness impurity, inflow, stoppage relinquishment universe rarity of right path, and nature of right path.

The *Avasyaka* sutra (*Atassaya suya*) refers to *kayotsarga* which is an ascetic mode of atoning for the excess in sinful indulgences (*aticara*). It implies the idea of particular bodily postures to be adopted in keeping oneself unmoved on suitable spot. It is a Jaina mode of *dhyana* (*ghana*) practice. He who practises this mode is required to keep his body, mind, and speech under perfect restraint. His mind is to be kept intent on the particular object of meditation. Jainism lays stress on the practice of self mortification as a means of checking one's passion as well as of inducing mental concentration. From *samayika* to *kayotsarga* all the modes are to be carefully studied and methodically practised with a view to clearing the path of progress of aspirant towards the attainment of emancipation.

There are five *samitis* and three *guptis* which constitute eight means of self control. They are also known as the eight articles of Jaina creed. In Buddhism the ideas of *samiti* and *gutti* are found to be the same.¹ The *samitis* are the following: (1) going by paths trodden by men, carts and beasts, etc. and looking carefully so as not to cause the death of living beings; (2) using sweet, gentle and righteous speech; (3) receiving alms in a manner to avoid forty-two faults; (4) receiving and keeping things necessary for religious exercises, and (5) performing the operation of Nature in an unfrequented place.² *Gutti* is *vedic gupti* meaning protection, defence, guard, watchfulness.³ The three *guttis* are the following:— (1) preventing mind from sensual pleasures by engaging it in contemplation, study, etc.; (2) preventing the tongue from saying bad things by

1 Cf. *Digha*, I p. 172.

2 *Digha*, II 292.

3. *Ibid.* III 148. *Anguttara*, IV 106 ff. Cf. *Uttarādhyayana Sutra*, XXIV 1. *attha patayanamayao Samūgutti tatheta ya paṇceta ya samuo tao guttio dhiyā*.

taking the vow of silence, and (3) putting the body in an immovable posture¹ The walking of a well disciplined monk should be pure in respect to the ends, time, road and effort Knowledge, faith and right conduct are the ends, the time is day-time, the road excludes bad ways, the effort is fourfold as regards substance, space, time and condition of mind. A well disciplined monk should work carefully; he should avoid pride, greed, deceit etc. He should use blameless and concise speech at the right time For a detailed discussion of the subject, vide my '*Some Jaina Canonical Sūtras*, p 204

In Jainism the five sinful deeds that one commits due to innate proneness to sin stand as opposed to five great vows (*pañcamahāvratas*) that follow from the principle of *samvara* or restraint The five sinful deeds are: (1) harming life (*himsā*), (2) lying (*mosa*); (3) thieving (*adatta*), (4) incontinence (*abambha*), and (5) hankering after worldly possessions (*pariggaha*). The harming of life is deprecated by the Jainas This sinful deed serves to generate delusion and great fear and brings about mental distress This is the first road to impiety. The second road to impiety is lying which is defined and characterised as telling an untruth, which makes a person light and fickle. This road to impiety also includes the preaching and promulgation of false doctrines and misleading philosophical views of life. The third door to impiety is taking away what is not given It is defined as an act of stealing, oppressing, bringing death and fear, a terrifying iniquity and a sinful deed rooted in covetousness and greed The fourth door to impiety is known as incontinence. It is defined as a sexual dalliance coveted in the worlds of gods, men and demons, which is a net and noose of amour, which is a hindrance to the practice of austerities, self-restraint and chaste life. The fifth and last door to impiety is hankering after worldly possessions, such as, gems, jewels, gold, landed properties, opulence, wealth, etc. It is rooted in greed and it is an expression of craving and thirst for worldly things.

To compress all that is knowable about the following tenets of Jainism as a practical religion within the bounds of a few pages will be welcome.

(1) Longing for liberation (*samvega*): By it the soul obtains an intense desire of the law.

(2) Disregard of worldly objects (*nivveda*): By it the soul quickly feels disgust for pleasures enjoyed by gods, men and animals.

- (3) Desire of the law (*dhammasaddha*) By it the soul becomes in different to pleasures
- (4) Obedience to co religionists and to the Guru (*gurusadhammiya sussusana*) By obedience to them the soul obtains discipline
- (5) Confession of sins before the Guru (*aloyana*) By this the soul gets rid of the thorns of deceit wrong belief, etc
- (6) Repenting for one's sins to oneself By this the soul obtains repentance and becoming indifferent by repentance he prepares himself for an ascending scale of virtues by which he destroys *karma*
- (7) Repenting for one's sins before the Guru By this the soul obtains humility
- (8) Moral and intellectual purity of the soul (*samayika*) The soul ceases from sinful occupations by such purity
- (9) Adoration of the 24 Jinas The soul arrives at purity of faith by this adoration.
- (10) Paying reverence to the Guru (*vandana*) By this the soul destroys the *karma* leading to birth in low families
- (11) By expiation of sins the soul obviates transgressions of the vows (*padikkamana*)
- (12) By a particular posture of the body (*kaussagga*) the soul gets rid of past and present transgressions which require expiatory rites
- (13) By self denial (*paccakkhana*) the soul shuts the doors against sins
- (14) By praises and hymns (*thavathumangala*) he obtains wisdom consisting in knowledge faith and conduct
- (15) By keeping the right time he destroys *karma* which obstructs right knowledge
- (16) By practising penance (*payacuttakarana*) he gets rid of sins and commits no transgressions
- (17) By begging forgiveness he obtains happiness of mind
- (18) By study he destroys *karma* which obstructs right knowledge
- (19) By the recital of the sacred texts he preserves the sacred lore and obtains destruction of *karma*
- (20) By questioning the teachers he arrives at a correct comprehension of the *sutra* and its meaning
- (21) By repetition he commits the sounds or syllables to memory
- (22) By pondering on what he has learnt, he loosens the firm hold

which the seven kinds of *karma* have upon the soul.

(23) By religious discourses he exalts the creed and by exalting the creed he acquires *karma* for future bliss

(24) By the acquisition of sacred knowledge he destroys ignorance.

(25) By concentration of his thoughts he obtains stability of the mind

(26) By control he obtains freedom from sins.

(27) By austerities he cuts off *karma*.

(28) By cutting off *karma* he obtains freedom from actions

(29) By renouncing pleasures he obtains freedom from false longing.

(30) By mental independence (*appadibaddha*) he gets rid of attachment

(31) By using unfrequented lodgings and beds he obtains conduct

(32) By turning away from the world he strives to do no bad actions

(33) By giving up collections of alms in one district only he overcomes obstacles

(34) By abandoning articles of use he obtains successful study.

(35) By not taking forbidden food he ceases to act for the sustenance of his life.

(36) By conquering his passions he becomes free from passions

(37) By renouncing activity he obtains inactivity.

(38) By renouncing his body he acquires the pre-eminent virtue of the perfected ones.

(39) By shunning company he obtains singleness and avoids disputes, quarrels, passions, etc.

(40) By giving up all food he prevents his birth many times

(41) By perfect renunciation he enters the final stage of pure meditation

(42) By conforming to the standard of a monk's life he obtains ease and will be careful

(43) By doing service he acquires *karma* which brings about for him the name and family name of a *Tīrthankara*

(44) By fulfilling all virtues he will not be born again.

(45) By freedom from passions he destroys the ties of attachment and desire

(46) By patience he overcomes troubles

(47) By freedom from greed he obtains voluntary poverty¹

1 *Muttie nam bhante jīve kim jāyayai Mum akiñcanam janayai akiñcane yu jīve atthalolānaṁ apatthānūjjo bhavaṁ*

By simplicity he will become upright, by humility he will acquire freedom from self conceit, by sincerity of mind he will obtain purity of mind by sincerity in religious practice he will become proficient in it by sincerity of action he will become pure in his action by watchfulness of his mind he concentrates his thought by guarding the speech he will be free from prevarication by watchfulness of the body he obtains restraint by discipline of the mind he obtains concentration of his thoughts by discipline of the speech he obtains development of faith, by discipline of the body he obtains development of conduct, by possession of knowledge he acquires an understanding of words and their meanings, by possession of faith he destroys wrong belief by possession of conduct he obtains stability, by subduing the organ of hearing he overcomes his delight in all pleasant and unpleasant sounds There is the subduing of the organs of sight, smell taste and touch with regard to pleasant colours smells tastes and touches By conquering anger he obtains patience by conquering pride he obtains simplicity by conquering deceit he obtains humility, by conquering greed he obtains content, by conquering love hatred and wrong belief he exerts himself for right knowledge, faith and conduct By the motionless state of the self (*saliesi*) he first stops the functions of his mind then those of the speech then those of the body at last he ceases to breathe Freedom from *karma* The soul after having got rid of *audarika* / *armana* bodies takes the form of a straight line goes in a moment without touching anything and taking up no space and then the soul develops into the real form and obtains perfection [*Uttaradhyayana* XXIX, 73 S Stevenson *Heart of Jainism*, p 206, Cf the Brahmanical conception of the *sthula* (gross), *suksma* (subtle or also called *linga*) and / *armana* bodies assumed by the soul]

A 13TH CENTURY INSCRIBED METAL-BELL FROM PATAN (N. GUJARAT)

DR. M. R. MAJUMDAR, M.A., PH.D., LL.B.

The discovery of a metal-bell acquired from Pātan (N. Gujarāt) and now deposited in the Central Asian Antiquities Museum, New Delhi, is interesting as a material evidence for the art of metal-casting in Gujarāt for objects used in worship.

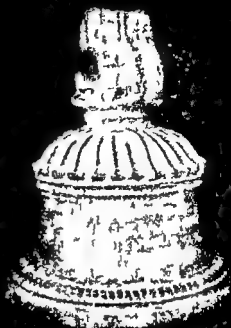
Even to-day we find simple ordinary articles of daily use satisfying in their artistic completeness, like the things of household and temple furniture—the elaborately worked out wooden bedstead, the swing with fancy brass-chains, the water-jugs, highly ornamented pitchers, jars and the utensils for worship, the canopy, hangings on the wall or from the ceiling, brass lamp-trees and the like. These articles were beautiful and delicate pieces of art relegated to the everyday life of the people.

To come to the place of a bell in our everyday life :

A bell is a hollow metallic vessel used for making a more or less loud noise. Bells are usually cup-like in shape, and are constructed so as to give one fundamental note when struck. The term does not strictly include gongs, cymbals, metalplates, resonant bars of metal or wood, or tinkling ornaments, such as, e.g., “bells” like the common variety of cow-bells or bells on the belt worn by bullocks, camels or elephants. The main interest of bells has reference to church, temple or tower-bells.

The history of bells is full of romantic interest. In civilized times, they have been intimately associated, not only with all kinds of religious and social uses, but with almost every important historical event. Their influence upon architecture is not less remarkable, for to them indirectly we probably owe most of the famous towers in the world. Church-towers at first, perhaps, scarcely rose above the roof, being intended as lanterns for the admission of light, and addition to their height was in all likelihood suggested by the more common use of bells.

There are a few bells of world-wide renown, and several others more or less celebrated. The great bell at Moscow, “Tsar Kolokol” which according to the inscription was cast in 1733, was in the earth for 103 years and was raised by the Emperor Nicholas in 1836. The present bell seems never to have been actually hung or rung, having been cracked in the furnace; and it now stands on a raised platform in the middle of a square. It is

DIGAMBARA JAINA TIRTHANKARAS FROM
MAHESHWAR AND NEVĀSĀ

Fig 1
Prabhāvalī from Bhartṛhari Gufā, Maheshwar

Fig 2
Jaina Tirthankara in Kāyotsarga from
Bhartṛhari Gufā, Maheshwar

Fig 3
Pārsvanātha and another Tirthankara
from Nevāsā

used as a chapel. It weighs about 180 tons height 19 ft 11 in circumference 60 ft 9 in, thickness 2 ft, weight of broken piece 11 tons. The second Moscow bell the largest in the world in actual use weighs 128 tons.

In a pagoda in Upper Burma hangs a bell 16 ft in diameter weighing about 80 tons. The great bell at Peking weighs 53 tons, Nanking 22 tons Olmutz 17 tons Vienna (1711), 17 tons Notre Dame (1680) 17 tons Paul's cathedral 16½ tons, Great Tom at Oxford 7½ tons, Big Ben of the Westminster Clock Tower weighs 13½ tons. It was first cast by George Mears under the direction of the first Lord Grimthorpe in 1858.

These large bells are either not moved at all or only slightly swung to enable the clapper to touch their side. In some cases they are struck by a hammer or beam from outside. The earliest bells known to the Western World were probably not cast but made of plates rivetted together, like the bells of St Gall or Belfast.

The bell founders' art originally practised in the monasteries, passed gradually into the hands of a professional class by whom were gradually worked out the principles of construction, mixture of metal, lines and proportions. In England some of the early founders were peripatetic artificers, who travelled about the country, setting up a temporary foundry to cast bells wherever they were wanted. In old church wardens accounts are found notices of payments for casting of bells at places where no regular foundry is known to have existed.

Bell metal is a mixture of copper and tin in the proportion of 4 to 1. The thickness of the bell's edge is about one tenth of its diameter and its height is twelve times its thickness.

The names of bells were often stamped upon them in the casting whence arose inscriptions upon church bells. The character of the lettering and the foundry marks upon old bells, are of great assistance in determining their date.¹

The chief centres of this art of metal foundry in Gujarat were known to flourish in Sihor (Saurashtra) Visnagar (N Gujarat) and Dabhoi (Central Gujarat).

The earliest dated metal bell from Gujarat is taken to be the one found at Ajara one *1 rosa* from Una (Saurashtra) now a very small village but formerly a big city adorned by a number of Jaina temples. The

¹ For further information, see article on Bell in *Encyclopaedia Britannica* Vol III p 687 692.

bell under notice weighs 35 lbs and is dated V S. 1034 The inscription 'श्री अजय पार्थनाथ स १०३४। मा. सयचंद्र जेचंद्र।' (Vide *Jama Tirtha Sarva-Sangraha* Vol I, Pt I, pp 137, 138), it has, however, been looked upon with great suspicion about the digit for hundred in the date which very probably reads much later

Dr Vasudeva Sharana Agiawala, was kind enough to send me four photographic prints of the Pātāna temple-bell in June 1951 which bears an inscription

The inscription as read from the four side-views of the bell gives the following information The use of *Pīstha-mātrā* is noteworthy —

- (I) ॐ स १३१८ वार्ष माव शु ति ४ गुणे वगट अद्वयारो
- (II) श्री चंद्रप्रभन्कमि चचित्त कुदुद्वकुमार
- (III) ——मार्वा गजीमुन र्सीद्वावेद्यनाथ
- (IV) Not legible

The inscription records that this temple-bell was presented to the Cartya of Śrī Candraprabha Svāmī, situated in the Vāgada district, in Samvat 1318 (1262 A.D.) on the fourth day of the bright half of the month of Māgha

The height of this bell is 15 inches, outer diameter at the bottom is 13½ inches and it weighs 45 lbs²

Later dated specimens of the 17th and 18th century bells have been known to be in existence at the summit of Dattātreya on Mt. Gīrnār and also on Mt Ābu

The bell introduced through this note is the earliest dated specimen from Gujarat, beyond any doubt

It is worthwhile to investigate into the earlier history of metal-casting in Gujarat as is in evidence from the Akoṭā hoard of bronzes, which probably is in a line with the "School of Ancient West" as noted by the Buddhist historian Tāranāth in 1609

2 This detailed information is due to the courtesy of Dr T N Rāmachandran, Deputy Director of Archaeology, New Delhi.

WHAT JAINISM OFFERS TO THE WORLD

SHRI C S MALLINATH

We live in a world of social inequalities economic difficulties and various diseases, over population and atomic bombs. Can Jainism offer any solution for the above problems? Yes. It can and it does offer. But one has to follow and apply its teachings in actual practice as an earnest patient would follow the prescriptions of his doctor.

Social inequalities It is really regrettable that even in the civilised countries of Europe prejudice due to colour race or nationality still continues to exist and keep the people divided amongst themselves. Experience teaches that colour or racial arrogance cannot continue to exist long. Humanity has to be told again and again that the entire human race is but one family irrespective of differences due to colour race or nationality. All humanity is one, is one of the fundamental teachings that Jainism offers.

Economic difficulties Whatever might be the economic conditions obtaining in other countries the economic position in India is still far from satisfactory. Indians are still starving. Thousands of men women and children are found suffering from heat and cold completely exposed to changing conditions of weather without proper shelter and sufficient clothing. The Haves must come to the rescue and protection of the Have nots. Jainism enjoins that everyman must put a limit to the acquisition of property and then entirely devote his time for public good. People engaged in independent professions such as lawyers doctors merchants engineers etc must retire when they reach the limits fixed for them and thus give room for others to earn. *Dig vrata* and *Desa vrata* limiting one's activities within certain prescribed directions and within certain boundaries in a country and abstaining from the use of things got from beyond the limits or sending things to such places also contribute in a way to mitigate economic difficulties. It is expected of every well-to-do person to give *abhaya-dana* the gift of fearlessness to all those who are afflicted with fear as to 'What shall we eat where shall we stay and with what shall we cover ourselves?' The sacred books say that on the day when the Blessed Lord Bhagavan Mahavira renounced the world He distributed His great wealth among the needy and the indigent. The *Bhūdana* and the *Sampattidāna* movements launched and conducted by

Acharya Vinoba Bhave go a long way to solve the economic difficulties "Live and let live", is the formula offered by Jainism *Ksemam sarva-prajānām*, 'may all people be happy', is the daily prayer of the Jainas

Diseases It is the opinion of the common people that in proportion to advancement of civilization and the new methods of living, the number of diseases also has increased. No doubt scientific research has eliminated the threat of death from infectious diseases. But still there are instances of cases which baffle even expert medical men. And the treatment of some of the diseases is so costly that it is beyond the reach of the common man. *Ausadha-dāna*, gift of medicine, is one of the charities, which a Jaina householder is asked to give in order to provide relief to the sick.

Over-population The rapid growth of population is a great problem for the leaders of all nations. In India, too, the population has considerably increased during the last decade. Several devices are suggested and advices given to check the growth. Birth-control clinics have been started in many places and the people are advised to use appliances. But any attempt to go against Nature is not only injurious to health but also sinful. Therefore, Jainism advises the practice of celibacy (*Brahmacarya*) as the only non-injurious method to control birth. It helps men and women to keep their bodies healthy and strong and makes them pure and edifying.

Atom Bombs With the advancement of scientific research, many marvellous things have been invented for the convenience, comfort and enjoyment of man. The use of steam and electricity, telegraph and telephone and improved methods of printing have revolutionised modern life. Through radio and television, man sitting at his desk can hear the voices of people at distant places and see visions of events happening far away from him. Science has contributed to the development of industry and agriculture on a very large scale. Automobiles, steamships and aeroplanes enable the speedy movement of men and goods. Time and distance have been conquered. But side by side with the application of his scientific knowledge for beneficial purposes, man has discovered horrible weapons of destruction also.

Prof M. Oliphant, Director of Physical Laboratories, Australian National University, in his lecture on "Science and Mankind", recently delivered at the University of Madras, said, "At the present time we face a crisis in the use of science which is of far greater immediate importance

and which must be surmounted if our present civilization is to endure. This is the threat of war which has been for mankind a sort of undulant fever of increasing malevolence which now threatens his very existence. Man stands on the brink of a precipice of his own devising.

"If world war should come again it is certain that most that we value will be destroyed, hundreds of millions will die and the surface of the earth be so despoiled that a recovery may take a million years.

"The banning of weapons of mass destruction offers no solution for any nation facing defeat abandons all scruples and uses every weapon which could decimate the enemy. Excuses can always be found for the use of any diabolical weapon in retaliation.

The world itself looks as though it is on the verge of complete destruction. Man with the help of his scientific knowledge has rolled the globe and placed it on the jaws of death. In the light of this situation what is the solution that Jainism can offer to avoid war and establish permanent peace? Jainism has been teaching that soul or *atman* is the only precious thing in the whole world. Nothing is comparable to it. The scientist himself who has discovered so many wonderful things was able to do so only because of his own soul which is, in other words, his knowledge. The Jaina conception of soul and knowledge being identical is analogous to Einstein's theory of matter and energy being equivalent which is again the teaching of Jaina metaphysics. Where there is knowledge there is soul, and where there is soul there is knowledge. The unique nature of soul and all its wonderful qualities have been taught to the world by the great teachers. Lord Mahavira emphasized the supreme value of soul as a thing which must be protected and developed at any cost. Man should not only care for the welfare and advancement of his soul but also help the souls of all sentient beings by giving them protection and by helping them to march on the path of salvation. He who loses his soul loses everything. Jesus Christ who came five centuries later than Mahavira also drew the attention of mankind to the value and importance of *atman* or soul. What shall it profit a man, he asks, if he gains the whole world and loses his own soul? The pious Christians who live in America, Russia and other countries where the deadly weapons are being manufactured may as well ask their own countrymen, What shall we gain if we get supremacy of the earth and lose our own souls? Unfortunately there will be no getting the supremacy of the earth also since the atom bombs

will destroy everything .

In order to establish peace in the world the importance of soul and the necessity for the practice of *Ahimsā* should be taught throughout the world in every village and town . Man must be made to become conscious of the supreme value of his soul and the utter uselessness of the result of inventing and using of the atom bombs

Nowadays people seem to think that religion is of no use in modern life, and that it cannot play any part in shaping the character of the people . In reply we can only say in the words of Joseph Gaer, "Those who have lived among the Jainas find them a very kindly people, and better men because of their religion "

DIGAMBARA JAINA TĪRTHANKARAS FROM MAHESHWAR AND NEVĀSA

DR H D SANKALIA, M A, Ph D (LONDON)

Maheshwar is a well known town situated on the northern bank of the Narmada in the present State of Madhya Bharat. It is about 50 miles south of Indore. Here just overlooking the river and adjoining the temple of Viṭṭhala, is a place called the Gufa (Cave of Bhartṛhari). There is no rock in the vicinity and I wondered how a cave could exist in the area. On examining the so called Gufa it was noticed that it was a submerged temple situated on an old mound, going back to the 3rd century BC and even earlier. Further study showed that the temple might have been built during the Paramara period about 1100 AD. This is particularly suggested by the *prabhavali* (Fig 1) which is carved in the form of a *torana*. Similar *torana* is seen in the *toranas* at Sidhpur, Vadnagar and Kapadvanj in Gujarat which were erected in the time of Siddharaja Jayasinha and his successor¹.

In one of the niches of this temple there is a huge large nude standing male figure (Fig 2), with arms thrown on its sides now partly broken. The head and the face were broken anciently and are now replaced by a different one. The figure is worshipped as Raja Bhartṛhari but in fact it is a Jaina Tirthankara standing in Kayotsarga pose. Since the *lañchana* and the *vahana* as well as the attendant Jaina Yaksas and Yaksis are no longer present it is not possible to identify the image as of a particular Tirthankara. But its presence indicates that once a large Jaina temple stood on the bank of the Narmada probably in the 12th century.

Nevasa is also a holy town and equally old as Maheshwar though its recorded antiquity does not go beyond the time of Śrī Jñanesvara that is AD 1290. It lies on both the banks of the Pravara river, the older town on the northern side is called Nevasa Budruk, and that on the southern side is known as Nevasa Khurd. It is also a taluka town and situated at a distance of about 36 miles north of Ahmadnagar.

Pillars capitals door frames and images of the mediaeval period are found scattered about, completely uncared for on both the sides of the town. Among these we found, lying right on the river bank on the

1 See Sankalia H D *The Archaeology of Gujarat* Figs 55-57

northern side, that is Nevāsū Budiuk, two stone images of Jaina Tīrthankaras (Fig 3) The lower parts of both the images are broken, but since the upper part of one, with a canopy of seven cobra hoods survives, it is possible to identify it as the figure of the 23rd Tīrthankara Pārsvanātha Both stood in Kāyotsānga pose

It is interesting to note that the Maheshwar as well as the Nevāsū images are Digambara It is well known that Digambara Jainism was patronized by the Western Chālukyas, Rāṣṭrakūṭas, the Hoysalas and the Yādavas. Since no structural monuments of the first two dynasties are hitherto known from the Deccan, it is likely that the images in question belong to the mediaeval period, that is after 1,000 A.D From the existence of the Jaina caves belonging to the Digambara School at Tringalvādi² and at Chīndor² in the Nasik district of the early (?) Yādava period, it is possible to say that Digambara Jainism was in a flourishing state at this period in the Deccan And the Nevāsū figures should belong to this period.

² Cousens, Henry, *Mediaeval Temples of the Dakhan*, ASI, Imperial Series, Vol XLVIII, (Calcutta, 1931), pp 48-50, pl. LXV.

GLORY OF JAINISM

SHRI CHIMANLAL J SHAH M A

Of all Indological studies Jainism has been particularly unfortunate in that the little that is done for it stands in vivid contrast with the vast undone

We shall not attempt to relate here neither shall we venture to sketch in outline, the mighty developments of the dogmas the institutions and the doctrines of this great religion Ours will be an attempt to follow the fortunes of a people stout and sturdy great and glorious both in making a history for themselves and for their religion and to estimate in how ever tentative and fragmentary a fashion the intrinsic worth of their contribution particularly to the rich and fruitful cultural stream of India

'The history of ancient India says a modern historian is a history of thirty centuries of human culture and progress It divides itself into several distinct periods each of which for a length of several centuries will compare with the entire history of many a modern people ¹ In these 'thirty centuries of human culture and progress' the Jaina contribution is a solid synthesis of many sided developments in art architecture religion morals and the sciences but the most important achievement of the Jaina thought is its ideal of *Ahimsa*—non violence—towards which as the Jainas believe the present world is slowly 'though imperceptibly, moving It was regarded as the goal of all the highest practical and theoretical activities, and it indicated the point of unity amidst all the diversities which the complex growth inhabited by different peoples produced

It is really difficult, nay impossible to fix a particular date for the origin of Jainism To the Jainas Jainism has been revealed again and again in every one of these endless succeeding periods of the world by innumerable Tirthankaras Of the present age the first Tirthankara was Rsabha and the last two were Parsva and Mahavira Nevertheless modern research has brought us at least to that stage, wherein we can boldly proclaim all these worn-out theories about Jainism being a latter off shoot of Buddhism or Brahmanism as gross ignorance or to repeat as erroneous misstatements On the other hand we have progressed a step

further and it would be now considered a historical fallacy to say that Jainism originated with Mahāvīra. This is because it is now a recognized fact that Pārśva, the twenty-third Tirthaṅkara of the Jains, is a historical person and Mahāvīra like any other Jaina enjoyed no better position than that of a reformer in the galaxy of the Tirthaṅkaras of the Jains.

Coming to the reformed Jaina Church of Mahāvīra or Jainism as such, it spread slowly among the poor and the lowly for it was then a strong protest against caste privileges. It was a religion of equality of man. Mahāvīra's righteous soul rebelled against the unrighteous distinction between man and man, and his benevolent heart hankered after a means to help the humble, the oppressed and the lowly. The Brāhmaṇa and the Śūdra, the high and the low, were the same in his eyes. All could equally effect their salvation by a holy life, and he invited all persons to embrace his catholic religion of love. It spread slowly—as Christianity spread in Europe in the early days—until Śrenika, Kūṇika, Candragupta, Samprati, Khāravela, and others embraced Jainism during the first few glorious centuries of Hindu rule in India.

If by atheism we understand the belief that there is no eternal supreme God, creator and Lord of all things, Jainism is atheistic. The Jains flatly deny such a supreme God, but they believe in the eternity of existence, universality of life, immutability of the Law of *Karma*, and supreme intelligence as the means of self-liberation.

The other characteristic feature of Jainism is the doctrine of *syādvāda* or *anekāntavāda*. This unique feature of Jaina philosophy has been considered as the outstanding contribution of the Jains to Indian logic. "The doctrine of *Nayas* or standpoints is a peculiar feature of the Jaina logic"² It is common with all religions to insist upon and provide for perfect knowledge. Every religion tries to teach man to go beyond the phenomenon. Jainism does the same, and with this difference, that it does not recognise the real from a restricted point of view. No better example of the clarity, subtlety and profundity of the Jaina intellect could be given.

Regarding the literary contribution of the Jains, it would take a fairly big volume to give a history of all that they have contributed to the treasures of Indian literature. They have developed at all times a

rich literary activity They have contributed their full share to the religious ethical, poetical and scientific literature of ancient India All the species are respected in it not only those which have an immediate bearing on the canonical writings—that is to say, the dogmatic the moral the polemic and the apologetic—but also history and legend epic and romance and lastly the sciences, such as astronomy and above all sciences like astrology and divination

In the realm of art the elaborately carved friezes in the cave temples and dwellings on the Udayagiri and Khandagiri Hills the richly decorated *Ayagapatas* and *Toranas* of the Mathura find the beautiful free-standing pillars on the mountain masses of Gurnar and Satruñjaya the admirable architecture of the Jaina temples of Mount Abu and elsewhere and the pictorial remains evolved under the austere influence of Jainism are sufficient to evoke the interest of any student of Indian history They combine in them the Triune Entity of Indian art—a sublime union of the purely decorative, the realistic and the purely spiritual In the words of Dr Guerinot The Hindu art owes to them a great number of its most remarkable monuments In the domain of architecture they have reached a degree of perfection which leaves them without a rival ³

In conclusion, if *Ahimsa* may be generalised as the fundamental ethical virtue of Jainism *Syadvada* may be described as the central and unique feature of Jaina metaphysics, and the explicit denial of the possibility of a perfect being from all eternity with the message of 'Man ' thou art thine own friend', as the centre round which circles the Jaina ritual All this combined with the ideal of *Ahimsa* teaches

He prayeth well, who loveth well
Both man and bird and beast
He prayeth best who loveth best
All things both great and small

Coleridge

and that is why a Jaina always says

छायेवि सन्नेदीये, सन्ने नीश छगु मे ।
मेची मे सबभूषु, वेर मज्ज न रेयइ ॥

'I forgive all souls, let all souls forgive me I am on friendly terms with all, I have no enmity with anybody '

JAYĀ-GROUP OF GODDESSES

DR UMAKANT PREMANAND SHAH, M A , Ph D.

Jayā Vijayā, Ajitā or Jayantā and Aparājītā seem to form a group of goddesses, since in the Jaina literature they are usually assigned similar functions and are often invoked together. Sometimes four more goddesses, much less popular, are also included in this group, these latter ones are Jambhā, Mōhā, Stambhā and Stambhinī. The first four are also included amongst Pratihāras or door-keepers. It is necessary to treat them in their other aspects also

According to the *Nirvānakalikā*,¹ Jayā is the superintending deity of the gate in the eastern quarter and is worshipped along with Vijayā, Ajitā and Aparājītā amongst the dvārapālas (door-keepers) of the first prākāra (circle in a circular diagram and of any other shape in other yantras) in the diagram of Nandyāvarta drawn and worshipped in the pratiṣṭhāvidhi. According to this text, the iconography of these four goddesses is as under —

- Jayā .— White in complexion, and guarding the eastern quarters, she shows the *abhaya*, the *pāśa*, the goad and the *mudgara* (mace) in her four hands
- Vijayā — Red in appearance, and door-keeper of the southern-quarter, she carries the same symbols as Jayā
- Ajitā .— Same symbols as above. Ajitā is golden, and is assigned the western gate
- Aparājītā.—Black in appearance and guarding the northern-quarter, Ajitā shows the same symbols as are carried by the other three goddesses.

It may be noted that Hemacandra speaks of them as door-keepers of the second rampart in the Samavasaraṇa and gives them the same symbols and complexion ²

The *Ācārāḍṇakara* does not give the iconography of any of these goddesses discussed here, but merely refers to Jayā, Vijayā, Jayantā and Aparājītā in the Dhvajapratisthāvidhi ³

Jayā and Vijayā are said to hold the *cāmaras* (fly-whisks) on two sides

¹ *Nirvānakalikā*, p 20

² *Trisastīśālākāpuruṣacarita* (GOS), Vol I, p 192.

³ *Ācārāḍṇakara*, pp 203 ff

of Parsvanatha in the Mantradhiraṇya Yantra, according to Sagaracandra⁴ and in the yantra on the last verse of the *Bhayaharastotra*⁵ According to Sagaracandra Jaya is white, four armed and shows the chowrie the rosary, the *varada mudra* and the fruit (*biṇapūraka* = citron) Putting on white garments she rides on the elephant⁶

Jaya is also worshipped in the third sthāna⁷ called Vijjapada (Vidyā-pada) in the Surividya-diagram along with Vijaya Jayantī Nanda and Bhadrā as attendants of Śrī⁸

Jaya Vijaya Jayantī and Aparajita are called Upavidyas of the Bahubalī Mahavidya in the *Surimantra Durgapadaśivarāna* They are worshipped in the second pīṭha of the Surimantra which contains the Bahubalividyas used for Numittakathana Works on Surimantra refer to mantras which they assign to Jayavidyas (i.e. Jaya Vijaya Jayantī and Aparajita)⁹

In the diagram (mandala) for the propitiation of Sarasvatī in the tradition (amṇaya) of Bappabhaṭṭi Surī Nanda Moha Jaya Vijaya Aparajita Jambhā and Stambhā are invoked and worshipped¹⁰

Thus the 6 goddesses are included as the parivaradevatās of both Śrī and Sarasvatī

Jaya Vijaya Ajita (same as Jayantī or Jayantī of other texts) and Aparajita are invoked by Manadeva Surī in his *Laghusantistava* and the *Santimantra* given therein¹¹ They are supposed to bestow peace and

4 *Mantradhiraṇyakalpa* in the *Mantrādhiraṇyacinṭamani* p 237

5 *Mantradhiraṇyacinṭamani* p 29

6 *Ibid.* pp 263 265 For a mantra of Jaya and Vijaya see *ibid.* p 264

7 Sthāna here conveys a meaning similar to that of prakara noted above Pada in the expression Vijjapada also means the same

8 *Surividya stotra Bhairata Padmatatt Kalpa* app 29 p 112

पञ्चदशममणिकषा चतुष्टयुतार्द्धिवाण महमहनी ।

सम्पद्भुजगपरा पद्ममती गोपममुनि ॥ ४

विनवा जया-जय-दी नन्दा भद्रामन्त्रिणा तरण ।

विष्णवप विविद्धा सिद्धिमार्दवी सुर दत्त ॥ ५ ॥

॥ दीपपाठे-ॐ नमो भगवतो श्यामि विष्णो-यावत् अत्र ३३ अथ चतुर्लक्षिणा उवाचपुनः ।

नतो वायु वायु मद्रुमदुर यावत् ३१ ३२ लोभायविषा । ततो हितं हितं श्यामि आवरिपराति चरत्
वगो ३० जयाति विषा । अथ चोदयन् भविष्यामी मानुषोत्तरिज्जवाति १ उदयपुरा त्रिभुवनरक्षादि ॥

9 *Surimantramukhyakalpa* in *Surimantra Kalpa sandoha* p 14

Also see *Surimantra Durgapada Vīcarana*, in *ibid.* pp 45 ff

10 *Bhairata Padmatatt Kalpa* app 11 pp 61 ff

11 *Ibid.* app 31 pp 131 ff

prosperity These four are also worshipped in the Cintāmani or Pārśva-cintāmani-yantra described by Dharmaghosa Sūri¹²

Jayā, Ajitā, Aparājītā, Jambhā, Mohā and Vijayā are also invoked in the yantra according to the Vrddhasampradāya on the Upasargaharastotra, verse 2,¹³ and also in the Cintāmani Cakra on the same verse¹⁴

Jayā, Vijayā, Jayantī, Aparājītā and Anāhitā are famous in the Vaidhamāna-Vidyā¹⁵ Elsewhere the present writer has suggested that Anāhitā probably signifies some form of *Anaitis* or *Anihatā*.¹⁶ Jayā Vijayā and Ajitā are included in the list of mahādevīs in the famous *Rsimandalastotra*¹⁷

Vijayā and Jambhī are also referred to as Vidyās in the *Paumacariyam*¹⁸

In the Dīgambara tradition, the *Bhairava-Padmāvatī-Kalpa* calls Jayā, Vijayā, Ajitā and Aparājītā as Dīg-devīs (goddesses of quarters) while Jambhā, Mohā, Stambhā and Stambhī are said to be Vidy-devīs (goddesses of intermediate points).¹⁹ The text prescribes their worship for Vāsya-rites

According to the *Pratisthāsāroddhāra* of Āśādhara, Jayā, Vijayā, Aparājītā, Jambhā, Mohā, Stambhā and Stambhī are to be worshipped in the bahirmandalapūjā²⁰ They are invoked for obtaining Śānti (peace) and bliss²¹ But the author does not give their symbols

Nemicandra in his *Pratisthātīlaka* calls them Sādhu-devīs²² They are said to protect the Jaina Faith and give victory over rival faiths and enemies

It will be seen that in both the Śvetāmbara and the Dīgambara traditions, the four goddesses are invoked for Śānti, Vijayā later on came to be worshipped as Śāntidevatā The various texts on Sūrimantra and the Vardhamānavidyā further show that they were regarded as giving victory But their special inclusion in the Vardhamānavidyā is significant The Vidyā is used with certain changes as mantras by different types

12 *Mantrādhirāja-Cintāmani*, pp. 30 ff, 7 ff

13 *Jaina-Stotra-Sandoha*, Śrī Cintāmanīkalpa, pp. 6-7

14 *Ibid*, p 9

15 Two Vardhamānavidyā-kalpas of Śrī Simhatīlakasūri, published in *Sūrimantra-trakalpasandoha*, pp 1-22.

Shah, U P, *Foreign Elements in Jaina Literature*, IHQ Sept 1953

17 *Mahāprabhāvika-Navasmarana*, p 516

18 *Paumacariyam*, 7 141, 144

19 *Bhairava-Padmāvatī-Kalpa*, p 19, verses 1-4, Pp pp 12-13, verses 17-18,

20 *Pratisthā-Sāroddhāra*, pp 79-81

21 *Ibid*, p 81, verses 225-26

22 *Pratisthātīlaka*, pp 179-80, also cf p 215, verse 8.

of Jaina monks especially the Upadhyayas and Vacakas. We have no means to ascertain that the worship of these deities was introduced in Jainism by Vardhamana Mahavira or his immediate successors. It is however, quite reasonable to suppose that the Vardhamanavidya and the Surimantra existed in the age of Vajrasvami in the first or second century A.D. and both the Jaina Tantric practices should probably date from (at least) a century or two before Christ. Their association with Śrī Sarasvatī and Anantī or Anahita suggests that they may be ancient goddesses and probably evolved from them.

With the growth of the later yakṣinis and the popularity of Ambikā Padmavatī and Cakresvarī their worship seems to have receded into background and practically disappeared.

It is also certain on account of their associations with the above mentioned goddesses as also with Nanda and Bhadrā that they are not exclusively Jaina and their origins should be traced into some other deities commonly worshipped in ancient times before the Christian era.

Eight Dik Kumaris living on the Eastern Rucaka mountains coming to perform the birth ceremonies of a Jina, are called Nanda Nandottara Ananda, Nandivarddhana Vijaya Vaijayantī Jayantī and Aparajitā.²³ It should be remembered that the lists of fifty six Dik Kumaris include names of such ancient goddesses as Ilā-devī Prthivī Ekanasā (corruption of Ekanamsa (?)) Bhadrā Śrī etc. It is therefore probable that Nandī, Bhadrā etc. and Jaya Vijaya etc. shown as attendants of Śrī, the Adhṣṭhatī-devī of the third paṭha of the Surimantra were ancient goddesses and that they were incorporated in Jainism at a very early date.

That the Jaya Vijaya Jayantī and Aparajitā are treated as door keepers in the Śvetāmbara tradition is significant though only indirectly. Vijaya Vaijayantī, Jayantī and Aparajitā are four well known door keepers of the Jagatī of the Jambudvīpa according to Jaina canon like the Jambudvīpaprajñaptī.²⁴ Their female counterparts seem to have been evolved as door keepers in a Samavasaraṇa. Male deities of those names were installed in a fortified town in centre according to a well known passage from Kauṭilya's Arthasastra which fact shows that Vijaya Vaijayantī Jayantī and Aparajitā are old deities.

23 *Triṣaṣṭisalakapuruṣacarita* I (GOS) p. 106. Lists of Dik Kumaris are available in Jaina Canonical Works in the Vasudevahindī in the Angavijja and in Śvetāmbara and Digambara works on Cosmography.

24 *Jambudvīpa prajñapti* su. 7 ff., pp. 45 ff.

25 Banerji J. N. Development of Hindu Iconography pp. 94 ff.

A RARE SCULPTURE OF MALLINATH

DR UMAKANT PREMANAND SHAH, M A , Ph D

The Provincial Museum, Lucknow preserves a unique Jaina sculpture (size 1'-4" x 1'-7½") of black stone. It is a headless statue (No J 885) of a Tirthankara sitting in the *padmāsana*, *dhyāna mudrā*, (see plate attached). The central part of the seat probably contained a small representation of the cognizance of the Tirthankara, but the *lāñchana* is now defaced.

The open palm of the right hand placed in *dhyāna mudrā* shows a lotus-mark but there is no *Śrī-vatsa* mark on the chest. However, the developed breasts are so prominent that it is natural to regard this as a female figure. The nineteenth Tirthankara Mallinātha was a princess according to Śvetāmbara Jaina traditions represented in the *Nāyādharmakahāo* and other texts like the *Trisastīśalākāpurusa-carita* of Hemacandra. The Digambara sect does not advocate belief in the liberation (*mukṭi* or *nirvāṇa*) of women. Hence, according to the Digambaras, Mallinātha was a Prince and not a Princess.

According to Śvetāmbara Jaina tradition, all other Tirthankaras except Mallinātha were males. Hence we must identify this sculpture as representing the nineteenth Tirthankara Mallinātha according to the Śvetāmbara traditions.

Almost all the other known sculptures of Mallinātha in Śvetāmbara temples represent the Jina without developed breasts and hence looking like a male. Thus this is a unique sculpture faithfully following the Śvetāmbara Jaina traditions.

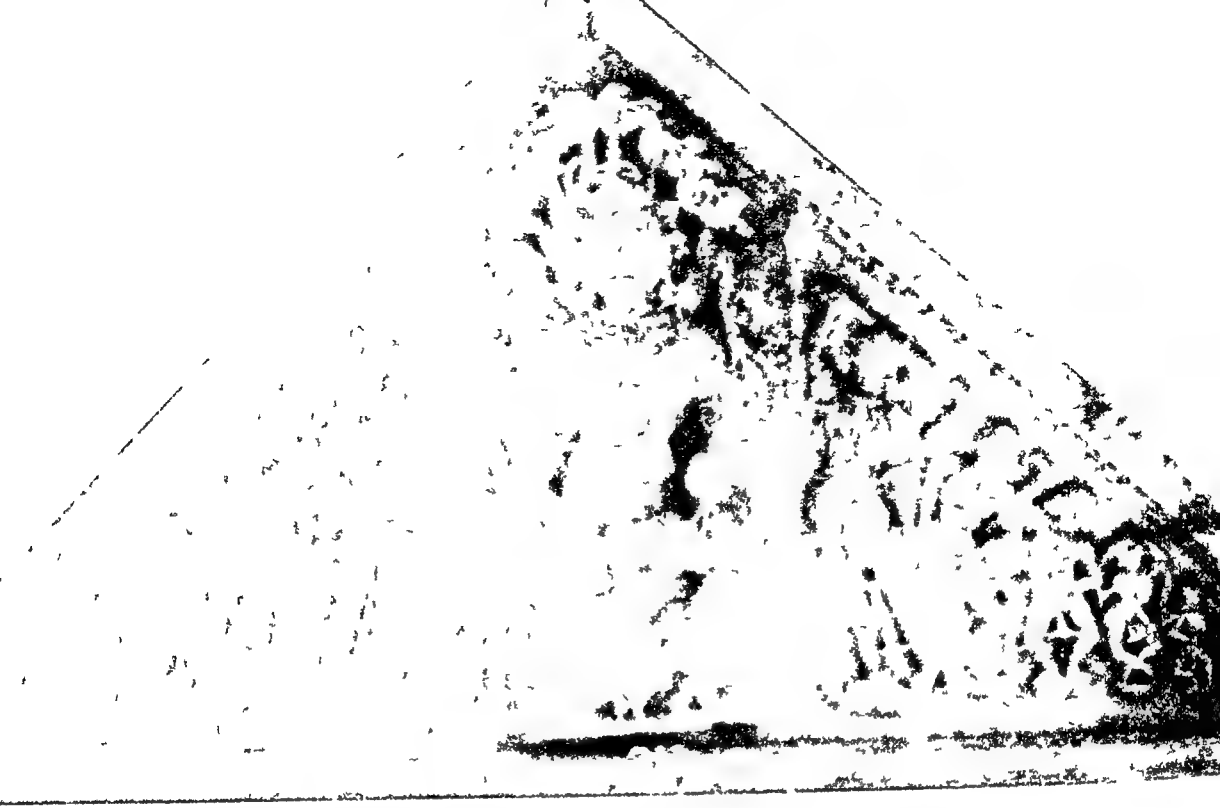
The usual cognizance of Mallinātha is the water-jar. The central part of the seat of the Jina shows a very defaced figure of the water-jar (not clearly visible in the photograph). The identification of the Jina is unmistakable. The sculpture is assignable to early mediaeval period.¹

1 I am thankful to the Curator, Provincial Museum, Lucknow for a photograph of this sculpture.

भगवान मल्लिनाथनी अग्रतिम तिल्लप्रतिमा

A unique sculpture of Mallinath in the Provincial Museum Lucknow

अम्बिका देवी, विमल-वसहीमाना रंगमण्डपनी एक छतनी कीतरणी, देलवाडा, (वारमी सदी)
 Ambikā Devī in ceiling corner of the Rangamandapa, Vimala-Vasahī, (Ābu), 12th Century

र : श्री० आर० भारद्वाज]

सिंहारूढ अम्बिका (?), लूण-वसहीनी एक छतनी कोतरणी, देलवाडा, तेरमी सदी
 Ambikā (?) on Lion in the ceiling of Lūna-Vasahī, (Ābu), 13th Century

: श्री० जगन मरेता]

ĀCĀRYA HARIBHADRA'S COMPARATIVE STUDIES IN YOGA

DR N M TATIA, M.A., D LITT

Acarya Haribhadra is a Jaina author of the 8th Century A.D. He is said to have composed fourteen hundred works some of which are still available. It can be said that he is one of those ancient authors who had unique mastery of all the branches of Indian philosophy and religion and at the same time were masters of clear and lucid style. A student of comparative philosophy is struck with wonder and surprise to find in his works a correct estimate and a fair criticism of the rival systems of thought and a critical search for the unity underlying them. In this paper I have made an attempt to summarize the contents of his works on yoga and show the comprehensiveness of his vision and the depth of his insight.

Haribhadra made a very valuable contribution to the comparative study of yoga. He composed a number of works on the subject. His *Yogabindu* and *Yogadṛṣṭisamuccaya* are very valuable works. The *Yoga vimśikā* and the *Śoḍaśakā* also deserve notice. Upadhyaya Yasovijaya revived the studies of Haribhadra. We shall therefore advert to his works as well for the sake of a better understanding of Haribhadra's works. We shall begin with the *Yogavimśikā* and the *Śoḍaśakā* and then come to the *Yogabindu* and the *Yogadṛṣṭisamuccaya*. We shall refer where necessary to the other works of Haribhadra as well.

All spiritual and religious activities that lead towards final emancipation are considered by Haribhadra as yoga. But special importance should be attached, he says in his *Yogavimśikā* to these five kinds of activities:

- (1) practice of proper posture (*sthāna*),
- (2) correct utterance of sound (*urna*)
- (3) proper understanding of the meaning (*artha*)
- (4) concentration of the image (*ālambana*) of a Tirthankara in his full glory and perfection and
- (5) concentration on his abstract attributes (*asa'ambana*)

Of these five the first two constitute the external spiritual activity (*bhāra-yoga*) and the rest the inward spiritual urge (*ūnāyoga*).¹

1. IV 12 SP XIII for *ālambana* and *asa'ambana* see SP VI.1.

These activities can be properly practised only by those individuals who have attained to the fifth or a still higher stage of spiritual development (*gunasthāna*)² One reaches the consummation of these activities in the following order At the outset one develops an interest in these activities, and comes to have a will (*icchā*) for practising them Then he takes an active part in them, and begins actual practice (*pravṛtti*) Gradually he becomes steadfast in them and achieves stability (*sthairya*) Finally he gains mastery (*siddhi*) over the activities³ Each of the five activities is mastered in this order. First of all one is to master the posture (*sthāna*), then correct utterance (*ūrna*), then the meaning (*artha*). After that one should practise concentration upon an image (*ālambana*), and finally one should attempt at mastery over the concentration upon the abstract attributes of an emancipated soul This is a full course of yogic practice One may practise these spiritual activities either out of fancy (*prīti*), or reverence (*bhakti*), or as an obligatory duty prescribed by scriptures (*āgama* or *vacana*), or without any consideration (*asanga*)⁴ When a spiritual activity is done out of fancy or reverence it leads to worldly and other worldly prosperity (*abhyudaya*) And when it is done as a duty or without any consideration whatsoever it leads to final emancipation⁵ Of the five-fold activities mentioned above, the last two, viz., concentration of the mind upon the image of a *tīrthankara*, or upon the abstract attributes of him are the most important We shall therefore deal with them in some detail

When one has practised posture (*sthāna*), correct utterance (*ūrna*), and the correct understanding of the meaning, one is qualified for concentration (*dhyāna*) The beginner is to practise concentration on an image of a *tīrthankara* in his full glory and splendour When one has perfected this practice and has achieved steadfastness, one begins the practice of concentration on the abstract attributes of a *tīrthankara* This concentration is known as *anālambana* inasmuch as its object is not a concrete entity perceptible by a sense-organ⁶ The soul at this stage concentrates upon the abstract attributes which are not the objects of sensuous perception By

2 Vide author's *Studies in Jaina Philosophy*, pp 268-80 for the conception of fourteen *gunasthānas*

3 YV, 4

4 YV, 18, ŚP, XI

5 ŚP, X.9

6 The word *anālambana* does not mean 'devoid of any *ālambana* (object)' but only 'devoid of a concrete *ālambana*' The prefix *a(n)* here means 'abstract' or 'subtle' (*sūkṣma*) Cf. *sūkṣmo 'indriyaviṣayatvād anālambano nāma yogah—Yāsoviyā's Tīkā on YV, 19, also cf ŚP, XIV 1*

this time the soul has reached the seventh stage of spiritual development (*gunasthana*). The concentration is, however, only in its primary stage even in the seventh *gunasthana*. The soul develops an irresistible urge for the realization of the transcendental self and reaches the eighth stage of spiritual development on the ladder of annihilation (*kṣapakaśānti*)⁷. The concentration becomes more steadfast at this stage. The soul has now achieved full detachment from the world, and earnestly proceeds onward to the realization of the truth. It now does not rest until it has reached the consummation. The soul is then in the ninth *gunasthana* and is pressing forward to the twelfth on the ladder of annihilation. It has now revealed its full capacity (*samarthyayoga*)⁸ for spiritual development and is bound to reach the twelfth stage and attain the knowledge of the transcendental self. In this state the soul attains concentration on the abstract attributes. Of course it has not realized those attributes. But it has an ardent spiritual urge for the realization of them. This is *analambana yoga*⁹. The soul is detached from the world and is on the verge of realizing the self. It has not yet realized the self, but is only striving for it. And so it is not concentrated on any object whatsoever at this stage. This is the reason why the concentration is without any object¹⁰. The soul is here compared with an archer, the ladder of annihilation with the bow, the realization of the self with the target and the concentration with the arrow. The *analambana yoga* lasts until the arrow is shot. The arrow is sure to pierce the target. The soul immediately attains realization of the self as the consummation of the concentration¹¹. The soul, as we have stated, concentrates upon the abstract formless (*arūpin*) attributes of the transcendental self in the *analambana dhyana*. The distinction therefore between the *śālabhāna* and the *analambana yoga* is this that in the former one concentrates upon an object having form (*rūpin*) while in the latter on a formless object

7 For the conception of *kṣapakaśānti* see author's *Studies in Jaina Philosophy*, p. 215.

8 It is a technical term for the meaning whereof vide *infra* p. 137.

9 Cf. *samarthyā ogato ja tatra diṣṭe 'i' a ābhakṣaktyābhya*
a *nalambana yogah prakṣa taddarśanah yāvat*—*ŚI*, 3 V 9

10 Cf. *ta rāprakṣh'ito yara ja āh prasth'it'ā ca tattva'ā s tatra*
jenā nālambano gā h—

11 Cf. *drag asmat tadda l'rat* *ta māt'ratō j'rat'ratō*
etac ca kevalam taj j'ratam *ā j'ratih*—*ŚP*, 26/10

apparently conflicting systems of thought. There ought to be no real controversy among them about the fundamental things. Truth is truth. It is our different ways of looking at it that are responsible for the building up of different systems. Haribhadra does not favour cheap and superfluous compromise, but only tries to show the fundamental unity of all thought. Every earnest student of philosophy has his own way of looking at the truth. And the result is the origination of different systems. Haribhadra asks us to see unity in difference. For a spiritual aspirant it is necessary to avoid conflict and strive for a comprehensive understanding. About the course of self-realization there is absolutely no controversy among the otherwise mutually conflicting systems. Haribhadra lays down these five steps as a complete course of yoga: *adhyātma* or contemplation of truth accompanied by moral conduct, *bhāvanā* or repeated practice in the contemplation accompanied by the steadfastness of the mind, *dhyāna* or concentration of the mind, *śamatā* or equanimity, and *vṛttisamksaya* or the annihilation of all the influences of *kaṁman*.²⁴ But one is not capable of this *yoga* until and unless one has worked out the requisite purification of the self. The soul naturally moves towards emancipation. It is because of this inherent capacity that the soul comes face to face with the Gordian knot (*granthi*)²⁵ of passions and cuts it asunder. The worldly existence of a soul falls into two periods viz. dark (*lśna*), and white (*śukla*). The soul in the period preceding the cutting of the knot is known as belonging to the dark period (*lśnapāksika*), and it is known as belonging to the white period (*śuklapāksika*), when it has cut asunder the knot. The length of the white period is very small in comparison with the length of the dark period.²⁶ Only a soul belonging to the white period and following the moral conduct is capable of the first stage called *adhyātma*.²⁷ From the viewpoint of the stages of spiritual development, only the souls in the fifth or some higher stage are capable of it. But the problem is why should a soul cross into the white period at all? Or, why should not all the souls do so? Haribhadra says that it is all due to the inherent nature of things.²⁸ He also refers to

24. YB₁, 31.

25. For the conception of *granthi*, vide author's *Studies in Jaina Philosophy*, p. 270.

26. The length of the white period is only less than even one *pudgalaparāvarta* while the length of the dark period covers an infinite number of such *pudgalaparāvartas*. A *pudgalaparāvarta* is the time required by a soul to absorb as *kaṁman* at least once all the atoms of the universe and release them after they have come to fruition.

27. YB₁, 72.

28. Cf. YB₁, 77.

the view of an exponent of the Sankhya system named Gopendra who holds that the *puruṣa* the principle of consciousness does not even enquire about the path of realization unless and until the *prāṇī* has turned her face from him.²⁹ It is the nature of the spirit to get disentangled from matter. But this disentanglement is possible only when its conditions are fulfilled. However pious and virtuous and spiritually advanced one may appear to be one is not capable of *yoga* unless one has cut the knot and retained the requisite purification of the soul. After such state has been achieved the soul is fit for the preliminary preparation (*purvaseva*) for *yoga*. This preliminary preparation consists in the worship of the preceptor and the gods, good conduct, austerity and absence of hatred for the final emancipation.³⁰ The soul now attains right attitude and becomes a *bodhisattva*.³¹ All the characteristics of a *bodhisattva* are present in such soul. Thus the soul henceforth does no more fall to the depth where in heretofore it had been. A *bodhisattva* does not commit an evil act from the depth of his heart but if he does so at all he does only physically. There is no more spiritual degeneration.³² The soul which has cut the knot fulfils this characteristic. It now takes interest exclusively in the well being of others, acquires wisdom, treads upon the right path, becomes noble, and appreciates merits.³³ It has now attained enlightenment (*bodhi*). But if the conception of a *bodhisattva* is narrowed down and made to include only those rare souls who are destined to redeem the world from sin and suffering, Haribhadra says that the Jaina conception of a *tīrthaṅkara* fulfils that ideal.³⁴ There are some souls who are naturally inclined towards universal well being and are destined to be *tīrthaṅkaras* (founders of religion). Such souls are *bodhisattvas* in the true sense of the term.

In this connection Haribhadra distinguishes three categories of souls destined to be emancipated. The first category comprises such souls who as soon as they experience the first dawn of enlightenment on the annihilation of the knot, make determination to redeem the world of its suffering by means of the enlightenment and work strenuously in accordance with

29 Ibid. 100-101

30 *purvaseva tu tantrāṇāṃ gurudevadīpāṇam
sadācaras tapo muktyadveṣaś ce ha prakīrtitāḥ*—YB: 109

31 YB: 270

32 Cf. Ibid. 271

33 Cf. Ibid. 272

34 Ibid. 274

the determination These souls are destined to become *tīrthankaras*.³⁵ The second category comprises those souls who are intent upon the well-being of only a limited circle of relatives by means of the enlightenment These souls become *ganadharas* (literally the possessors of the *gaṇa* 'group' of virtues of transcendent intuition, knowledge, and the like), that is, the chief disciples of the *tīrthankaras*.³⁶ The third category comprises those souls who strive for the well-being of themselves with little care for others These souls are destined to become ordinary kevalins (*mūṇḍakevalin*).³⁷

Let us revert to the topic of preliminary preparation for *yoga* After such preparation the soul becomes fit for the first stage of *yoga* called *adhyātma* The soul now observes the five vows and meditates upon the truth It now cultivates universal friendship, appreciates merits of others, develops sympathy for the suffering, and remains indifferent to the wicked By these practices the soul overcomes the *karmans*, reveals its spiritual energy, improves its power of self-concentration, and becomes wise.³⁸ It then becomes fit for the second stage called *bhāvanā* This stage is the consummation of the first The soul now maintains steady progress. Its power of concentration increases It now desists from bad habits and develops good ones.³⁹ The third stage is *dhyāna*.⁴⁰ Then we come to the fourth stage of equanimity (*samatā*). Here the soul makes correct estimate of the nature and value of things, and consequently loses attachment for them The soul is now disillusioned and does not attach any importance to the supernormal powers that it might have acquired by means of the *yoga*.⁴¹ Then it reaches the fifth stage called annihilation of the residual *karmans* (*vṛttisamksaya*) It now gradually destroys the accumulated *karmans* once for ever On the annihilation of the obscuring *karmans*, the soul attains omniscience. Then in due time it attains final emancipation.⁴² This is in brief the plan of the *Yogabindu*.⁴³

Next we come to Haribhadra's famous work *Yogaḍṛstisamuccaya* The

35 *Ibid*, 284-8

36 *Ibid*, 289

37. *Ibid*, 290.

38 *Ibid*, 358-9

39 *Ibid*, 360-1

40. For the conception of *dhyāna*, vide author's *Studies in Jaina Philosophy*, pp 281-93

41 *Ibid*, 364-5

42 *Ibid*, 366-7.

43 Upādhyāya Yaśovijaya has followed this plan in his *Dvātrīṃśikā*s No 12 to 18 as contained in the *Dvātrīṃśad-dvātrīṃśikā* published by Shri Jaina-Dharma Prasāraka Sabhā, Bhāvanagar.

perverse attitude is known as *darśanamoha* or *mithyātva* or *avidyā*. The attitude of the soul which has not cut the knot is known as *oghadrṣṭi* (literally commonplace attitude). The opposite of this is *yogadrṣṭi* or the attitude of the spiritually advanced soul. It is also known as *saddrṣṭi*, that is, right attitude. The *oghadrṣṭi* is held to be responsible for the origination of the mutually conflicting systems of thought.⁵¹ The eight *drṣṭis* that we have enumerated above are *yogadrṣṭis* and not *oghadrṣṭis*. Of course, of these eight the first four belong to those who have not cut the Gordian knot of passions. But even then they are not *oghadrṣṭis* in view of the fact that they are destined to lead to the *yogadrṣṭi*. It is only those souls who are destined to cut the knot and attain final emancipation that are capable of these *drṣṭis*. The eight *drṣṭis* have respectively been compared to the sparks of straw-fire (*trnāgni*), cowdung fire, wood fire, the light of a lamp, the lustre of a gem, the light of a star, the light of the sun, and the light of the moon.⁵² The first four *drṣṭis* are unsteady and fallible. The last four are steady and infallible.⁵³ The eight *drṣṭis* respectively correspond to the eight famous stages of yoga, viz., vows (*yama*), self-control (*niyama*), posture (*āsana*), regulation of breath (*prāṇāyāma*), withdrawal of the senses (*pratyāhāra*), fixing of the mind (*dhāraṇā*), concentration (*dhyāna*), and *samādhi* (ecstasy) found in the system of Patañjali. They are respectively free from inertia (*kheḍa*), anxiety (*udvega*), unsteadiness (*ksepa*), distraction (*utthāna*), lapse of memory (*bhrānti*), attraction for something else (*anyamud*), mental disturbance (*ruk*), and attachment (*āsanga*). They are respectively accompanied with freedom from prejudice (*advesa*), inquisitiveness (*jijñāsā*), love for listening (*śuśrūṣā*), attentive hearing (*śravaṇa*), comprehension (*bodha*), critical evaluation (*mīmāṃsā*), clear conviction (*pariśuddhā pratipatti*), and earnest practice (*pravṛtti*).⁵⁴ This is about the general features of the *drṣṭis*. Now let us state in brief the specific characteristics of them one by one.

In the first *drṣṭi* called *mitā* the soul achieves very faint and indistinct enlightenment. It here accumulates the seeds of yoga (*yogabīja*) which eventually fructify into emancipation.⁵⁵ The soul is now attracted towards

51. *Ibid.*, 14 with Svopajñavṛtti. etannibandhano 'yaṁ darśanabheda itī yogācāryāḥ.

52. *Ibid.*, 15.

53. *Ibid.*, 19.

54. *Ibid.*, 16 with Svopajñavṛtti. Haṁbhadra here refers to the consensus of opinions of a number of authors regarding the stages of yoga.

55. *Ibid.*, 22.

the founders of religion and worships them with reverence. It now earnestly and sincerely does the service of his preceptors and other sincere ascetics. The soul now develops fear for worldly existence. It now performs great and noble deeds. It develops sympathy for the suffering multitude. The soul is now free from the envy of the meritorious. It now gets good opportunities for spiritual development. The soul is now just in front of the knot (*granthi*) and is undergoing the process of *yathaprayatnakarana* ⁵⁶

Now we come to the second *dṛṣṭi* known as *tara*. The enlightenment becomes a bit distinct here and the soul is capable of some sort of self-restraint as well. It now attains some sort of steadiness in spiritual activity, and becomes inquisitive about truth. It now develops steady love for the discussions in *yoga* and has respect for the *yogins*. The soul is now not so much desperate and does not indulge in evil activities so frequently. It now aspires for spiritual progress and is conscious of its shortcomings. The soul is now earnestly anxious to get rid of the worldly existence ⁵⁷

Next we come to the *dṛṣṭi* called *bala*. Here the enlightenment becomes more distinct. There is now strong desire for hearing the truth. The evil desire automatically disappears at this stage and the soul gains control over posture ⁵⁸

In the fourth *dṛṣṭi* called *dīpra* one gets control over breath and is free from the lapse of *yoga*. One has now heard about the truth but has not developed the power of understanding its subtlety. The individual at this stage regards his religion dearer than his life and is always ready to give up his life in order to save his religion ⁵⁹

Real spiritual progress however has not set in as yet. The truth has not dawned as yet. The soul is only trying to capture the image of the truth instead of the truth itself. The truth has not yet been realized. The above four *dṛṣṭis* thus are not attended with the knowledge of the truth (*avedyaśamvedyapada*) ⁶⁰ It is only the next four *dṛṣṭis* that are 'attended with the knowledge of the truth (*vedyaśamvedyapada*)'. The *avedyaśam*

⁵⁶ Ibid., 22-40. For the conception of *yathaprayatnakarana*, see author's *Studies in Jaina Philosophy* pp. 269-271.

⁵⁷ Ibid. 41-48.

⁵⁸ Ibid. 49-50.

⁵⁹ Ibid. 57-8.

⁶⁰ Ibid., 67.

vedyapada is to be transcended by means of the companionship of the virtuous and the study of the scriptures⁶¹ One makes various conjectures about truth until one sees it face to face This leads to a number of speculative systems based on fallacious logic (*kutarka*)⁶² Haribhadra, in conformity with our ancient tradition asks us to realize the truth by means of all these three organs, *viz*, the scripture, the logical argument, and the practice of *yoga* One must utilize the store of knowledge inherited from one's ancestors, one's own logical understanding, and the vision gained by spiritual discipline and culture for the ascertainment of truth.⁶³ The truth is one It cannot be many There is only the difference of terminology⁶⁴ The state of final realization is known as *sadāśiva* in one system, as *para-brahman* in another, as *siddhātman* in the third, and as *tathatā* in yet another system⁶⁵ There can be no controversy when the truth has been realized⁶⁶ If it is a fact that those who have revealed the truth have realized it, then there is no reason why there should be controversy among them The various revelations therefore are to be understood in their relevant contexts They can in no way be considered as false assertions The enlightened souls have revealed the truth in accordance with the needs of the spiritual aspirants⁶⁷ The selfsame revelation appears as different to different persons⁶⁸ It is necessary to understand a revelation in its proper context One should cultivate faith in spiritual revelations. This is most necessary for spiritual progress This faith is wanting in all the four *drstis* described above It is only when the soul has properly cultivated this faith that it cuts the knot (*granthi*) and comes to possess the fifth *drsti* known as *sthirā*

The soul has now cut the knot The enlightenment has now dawned It is now infallible (*nutya*) The soul is now capable of subtle thinking and sinless conduct It now looks upon the worldly things as the toys made of sand The world now appears to be a worthless show⁶⁹

Next we come to the sixth *drsti* known as *kāntā* Here the individual

61 *Ibid*, 85

62 *Cf Ibid*, 90-8

63 *Ibid*, 101

64 *Ibid*, 127

65 *Ibid*, 128

66 *Ibid*, 130

67 *Ibid*, 132-3.

68 *Ibid*, 134

69. *Ibid*., 152-4.

develops personality and attracts others. He is now engrossed in spiritual contemplation and has his mind firmly concentrated on the virtues. The world now loses all attraction for him.⁷⁰

The seventh *dṛṣṭi* is known as *prabha*. The soul has now developed the capacity for self concentration and is free from all mental disturbances. It has now achieved peace of mind (*sama*). The soul has now fully developed the power of discrimination.⁷¹ It now practises spiritual discipline without any ulterior motive (*asāṅganuṣṭhāna*). It is now in the seventh stage of spiritual development and is preparing to rise up to the eighth stage on the ladder of annihilation. The soul is now marching on the great path (*mahāpāthaprayāna*) which leads to the place from which one does never return (*anagāmi-pada-vāha*). Haribhadra remarks that this *dṛṣṭi* is known as *prasanta-rakṣita* in the Sāṅkhya system as *viśabhaga-parīkṣaya* in the Buddhist school as *śivavarīman* in the Śaiva system and as *dhrūvadhīan* according to the Mahāvratikas.⁷²

We now come to the eighth *dṛṣṭi* called *para*. The soul is now completely free from all attachment to the world. It now achieves ecstasy (*samādhi*) the consummation of *dhyāna*. The activities of the soul in this stage are free from all transgressions of the vows and as such are pure and perfect. The soul now dissociates itself from all the acquired virtues and has its purpose fulfilled.⁷³ This occurs in the ninth stage of spiritual development. The soul then gradually attains omniscience on the annihilation of all the obscuring *āraṁas*. Now the final emancipation is attained by means of the last yoga known as *ayoga*.⁷⁴

Haribhadra distinguishes four types of yogins viz. *gotrayogin*, *lūla-yogin*, *prāyścittakrayogin* and *nirpāṇnayogin*. The yogins of the fourth type have already achieved their objective and so do not need any instruction in yoga. It is only the yogins of the second and the third type that need instruction.⁷⁵

70 Ibid. 160-2

71 Ibid. 163-9

72 Ibid. 173-4

73 Ibid. 179

74 Ibid. 184

75 Ibid. 206-7 with *Stōpa-janavṛtti*. About the definitions of these types see *ibid.*, 208-210.

ABBREVIATIONS

- SP = *Sodaśaka-prakarana* of Haribhadra with Yaśobhadra's *Tikā*,
Jamnagar (v. s 1992)
- YB₁ = *Yoga-bindu* of Haribhadra, Jaina Grantha Prakāśaka Sabhā
Series No 25 Ahmedabad, 1940.
- YDS = *Yoga-drsti-samuccaya* (ed. Prof. L Suali, Ahmedabad).
- YV = *Yoga-vimśikā* of Haribhadra with Yaśovijaya's *Vyākhyā*
Agra, 1922

श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

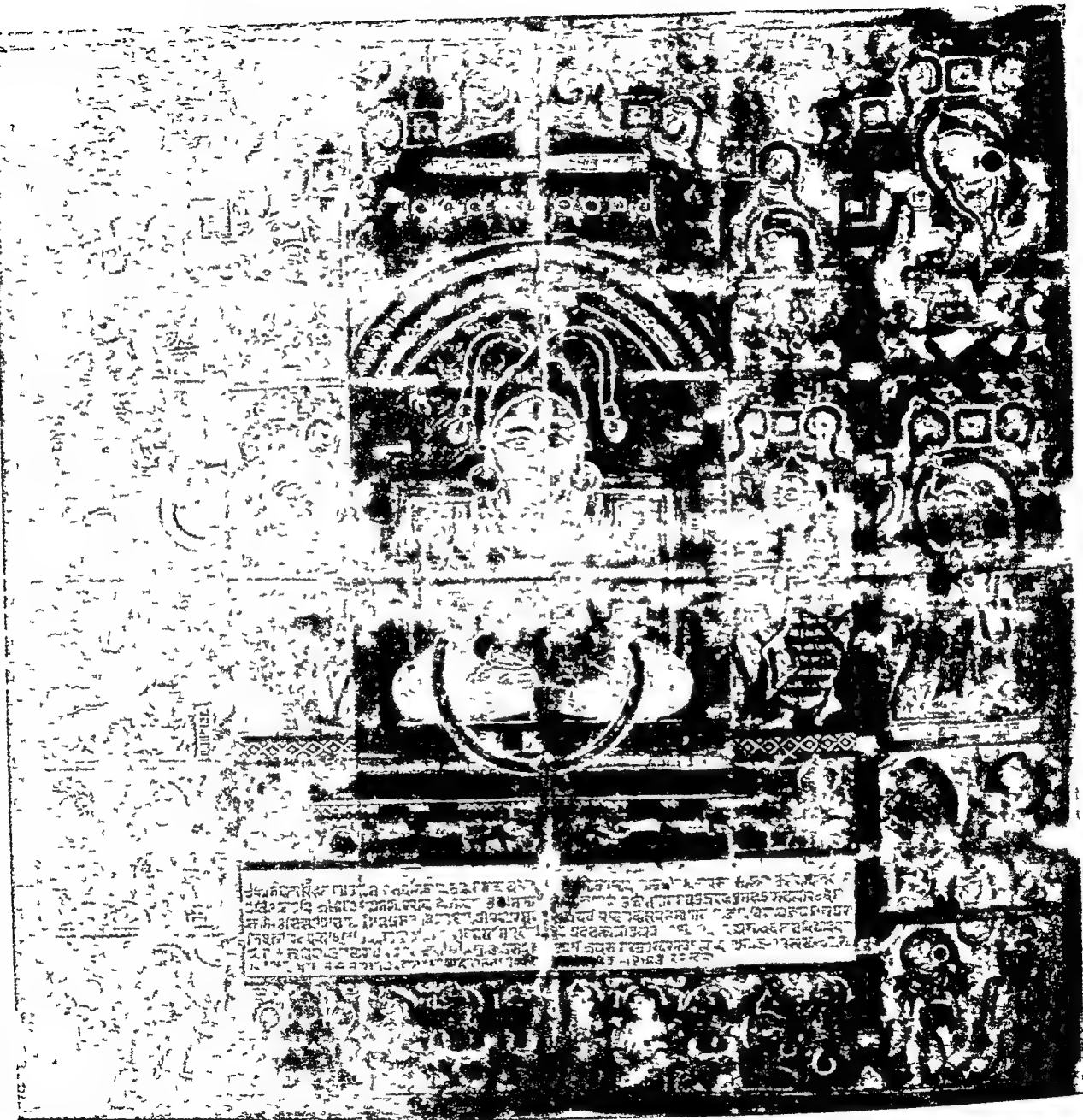
श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

A page of Dharmabhyudaya Mahakavya written by Vastupala

श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

१५वीं सदीमां कापडपर चितरायेल वर्धमान-विद्यापट
Vardhamāna-Vidyā-Pata on cloth, 15th Century

तसवीर • डॉ० उमाकान्त प्रे० गाह्

[श्री अमृतलाल पंडितना मग्रहमार्थी]

DHŪRTĀKHYĀNA IN THE NISITHA CŪRNĪ

DR A N UPADHYE MA D LITT

When I wrote my essay *The Dhurtakhyana a Critical Study*¹ I knew from a reference that the *Nisitha curni* of Jinadasa ganī Mahattara contained some information about the rogue Elaṣadha Prof J C Jain Bombay later on informed me that he had read something like the *Dhūrtakhyana* in that Curni to the text of which unluckily I had no access It is lately that my friends Dr H J Sandesara and Dr U P Shah Baroda, kindly made available to me the necessary extracts from the N curni, cyclostyled type script-ed by Ācarya Śrī Vijayapremasuri (Bombay V S 1995) vol I, pp 92-95 The following observations are based on these extracts which are given at the close of this essay in an Appendix.

To begin with there are the following three gathas of the *Nisitha bhaṣya* (nos 294-6) which give the requisite clue words of the illustrative tale

ससएलासांमूलदेवराडा य जुण्णउज्जाणे ।
सायतणे को मत्त अकरात जे ण सहति ॥ २९४ ॥
चोरभया गात्रीओ पाटुए बचिऊय आणेमि ।
तिलभइरुद्धुहाडे वगगय मल्ला य तेह्णाग ॥ २९५ ॥
वगगयपाणकुडिय छम्मासा हत्थिलगग पुच्छे ।
रायसग मो चाणे बहि पेच्छइ त इमे बत्था ॥ २९६ ॥

After these gathas the Curni gives in Prakrit prose with a couple of metrical quotations in Sanskrit a fully developed story of the Dhurtas At the end we have a sentence like this

सेच धुत्तस्सागणगुसारेण जेयामेति ॥ गत्ता लारया मुखावतो ।

Looking at the clue words in the gathas one can say that the Curni has given all that is obviously hinted in them, but the concluding colophon says that something is remaining and that it should be known from or completed according to the *Dhuttakkhanaga*

The story given in the *N-curni* may be analysed thus Many Dhūrtas assembled in the Old Park to the north of Ujjaini in the territory of Avanti Three of them males Sasaka, Elaṣadha Muladeva, and the fourth a female Khandapana every one of them had five hundred rogues

1 This is included in the edition of the *Dhurtakhyana* by Jinavijaya Muni Singhji Jain Series No 19 Bhāratīya Vidyā Bhavan Bombay 1944

as their pupils, of their own sex. Once during the rains, it was pouring down for a week; oppressed by hunger these rogues wondered who would give them food. Mūladeva said: 'Let every one narrate his experience or information, one who does not believe it should give a feast to all, but one who confirms it with parallels from the *Bhārata*, the *Rāmāyana* and other scriptures is not to give anything' All of them said, 'Very well.'

Elāsādha narrated this incident 'When I went to the forest with cows, I saw some robbers coming. I packed the cows in my blanket, and returned to my village with that luggage to witness the sports of villagers. The robbers rushed in there. The entire village, all men and animals, entered a cucumber. The robbers went away. A goat swallowed that cucumber, a boa gulped that goat, a crane picked up that boa and perched on a Vata tree, with one of its legs dangling down. An elephant from the king's military camp was tied to it. The crane started flying, the elephant was pulled up; there was a hue and cry, and consequently skilled archers shot the crane down. Its body was vivisected at king's orders, the boa, the goat, the cucumber were taken one from inside the other. The whole village came out of the cucumber along with myself and my cows. They all went to their respective places and I came here. Now tell me whether this is true.' When they said that this is all true, Elāsādha asked, 'How can a blanket contain all the cows, and a cucumber, the village?' Others added that in the *Bhārata* it is said that the whole universe was under one ocean, there was an Egg in the waters, and the entire universe was contained in that egg, if so, why could not your cows be contained in the blanket, and why could not the village be contained in a cucumber. Secondly, the entire universe was in Viṣṇu's stomach; he was in Devakī's womb; and she lay on her bed; similarly, the cucumber, goat, boa and crane could each be contained in the belly of the next.

Śaśaka started narrating 'After ploughing the field, sesamum seeds were sown during winter, and they grew into big trees. When a wild elephant pursued me, I climbed a sesamum tree. It shook the tree and rushed round, showering the seeds and crushing them under its feet. There was a stream of oil and lot of mud in which the animal got stuck and died. I prepared a bag from its skin and filled it with oil. I ate a load of sesamum cakes and drank pots of oil. Putting that bag on the branch of a tree, I reached home, my son pulled the tree and took the bag. This is my experience: one who does not accept it should give the feast.' Others added thus:

These ideas are found in scriptures like the *Bharata* and the *Ramayana*. A stream in which the entire army was plunged is described. Secondly a big sesamum plant is not impossible for it is said that at Pataliputra a drum was carved out of a masā plant.

Muladeva then narrated 'As a youth yearning for prosperity I proceeded to the abode of Isvara for a bath with a gourd kettle and an umbrellā in hand. A wild elephant rushed against me. There being no other alternative I entered the gourd kettle through the spout. The elephant also followed me but I could delude and evade it for six months inside. Then I escaped through the spout the elephant also pursued me but its tail end was caught there. I reached the Ganges which I crossed easily and took the stream of it on my head for six months. Then I saluted Mahasena came back here and met you all. Either accept this as true or give a feast to all the rogues. Others added thus: What you say is true and reasonable. Brahmanas etc. came out from the different parts of Brahma's body in which the entire population was contained similarly the elephant and yourself could be contained in a gourd kettle. Secondly Brahma and Viṣṇu could not reach the terminus of the Langa even after many years still Uma's body could accommodate it similarly an elephant and yourself could be contained in the kundika. Thirdly when Viṣṇu was reposing in the ocean Brahma came out of his navel but the lotus (stalk) was stuck at it similarly the tip of the tail could be stuck even when you both came out of the spout. Fourthly Rama ordered Sugriva to get news about Sita, Hanumat was entrusted with this mission which he fulfilled by crossing the ocean by his ears similarly you also could cross the Ganges. Lastly when Ganga was invited on the earth Pasupati received her in his matted hair for years together similarly you could receive the stream of the Ganges for six months.

In reply to Khandapana's suggestion the Dhurtas said that they would not sacrifice their self respect for a meal. She smiled and started narrating thus: I am the daughter of a king's washerman. Accompanied by my retinue I went to the river with a cart load of clothes to be washed. All the clothes spread in the sun were blown off by the wind. Being afraid of the king I became a lizard and entered the garden where I changed myself into a mango tree. I heard one day that washermen were all forgiven, so I became myself once more. The ropes and stripes of the cart were eaten by jackals, so my father got them prepared from ■

buffalo's tail 'Tell me whether you accept all this as true' Others said in this manner. 'If it is true that Brahmā and Keśava could not reach the terminus of the Linga, how is it that your statement is not true Secondly, it is heard in the *Rāmāyana* that Hanūmat had a long tail, which, covered with tags and sprinkled with oil, was lit up and thereby Lankā was burnt, similarly ropes could be prepared from a buffalo's tail Thirdly, we hear in the scripture that King Gandharva became a dwarf, that Kīmaśva became a boa at Indra's curse, and that a boa asked with a human voice seven questions to Dharma who answered them and rescued his brother and then became King Ravi on the termination of the curse Similarly, that you became a lizard and then again yourself is quite believable'

Then Khandapānā suggested to them to submit to her lest they might be humiliated, but they were proud of their dignity She smiled and continued 'With king's permission I went out in search of my slave-servants who had run away, I visited many villages and towns; and here I find that those slave servants are yourselves and those clothes are on your body, if true, give the clothes, if false, give the feast What is said is significant'.

It is necessary to compare Jinadāsa's Dhūrtākhyāna (JD) with Haribhadra's Dhūrtākhyāna (HD) In JD there are only four Dhūrtas while in HD there are five, the additional name being that of Kandarika The order of their enumeration is slightly different, and Mūladeva does not occupy a very prominent position in JD as he does in HD In JD Elāsādha, Śaśaka, Mūladeva and Khandapānā narrate their experiences one after the other, their experiences being confirmed by all the rogues and not by any one specifically as in HD What Elāsādha narrates as his experience in JD is put in the mouth of Kandarika in HD where Elāsādha confirms it with Purāṇic stories The patterns of the stories narrated by Śaśaka, Mūladeva and Khandapānā are the same in both, with the difference that Mūladeva is given the third turn in JD and the narration of Khandapānā is substantially longer in HD with the result that the whole tale assumes a different form at the close in HD That which is put in the mouth of Elāsādha by HD is absent in JD.

What Elāsādha narrates in JD has some additional details in HD It is confirmed by other rogues by only two parallel events from the *Bhārata* etc in JD, but by six parallel stories in HD The patterns of experiences of Śaśaka and Mūladeva are basically the same in both, but, if JD confirms

them with two and five similar contexts from the srutis HD gives ten and eight parallels. Thus it is obvious that HD draws upon a wider range of mythology and gives meticulously more episodes to confirm the obviously ly incredible details of personal experiences.

Comparing similar contexts one finds that the narration in JD is uniformly simple and direct. Words and phrases from it are bodily found in HD. It is interesting to compare common expressions in JD and HD in similar contexts. A few passages are reproduced below.

JD

(१) उज्जेगी नाम नगरा, तीस उत्तरपासे जिणुजाग
नाम उजाग । तथ नये धुत्ता समागया । एके
कस पच पच धुत्तता, धुत्तीग पचसय रउपागाए ।
अह भणया पाउसाले सत्ताहउदले सुक्खत्ता ।
इमेरिणी कहा सउत्ता । को अह दज भत्त ति ।
मूलदेवा भगति । ज जेणुभूय सुय वा सा त कह
यु । जो त न पचियति तेण सन्धुत्ताण भत्त
गयन । etc

(२) चोर कण्ठयल करेमाणा तत्तेय गिरितिता । सो व
गामा सट्पण्डपणो एक क बाटु क पविद्धा
वड्ढपाने गिणीगा सहवेहिणो गहयत्ता । पत्ता
पवगसेगा इय भुविलाभा सा गामा बाटुतातो
निग्गुमारद्धा ।

(३) तरुगत्तगे अ दच्छिमसुग्गामिलासी धारधरय
ह्ताए सानिगिह पडितो छत्तकमटलहत्था वेच्छामि य
वग्गर मन वहाए एज्जमाग, ततो अह भीता
अत्तागा असरगे तिवि मिट्ठकगद्दाण अपस्समागा
दगच्छुग्गालएण कमटल अतिगत्ता मि । सा वि
गयरग मन वहाए तणेव[गालए]ग अतितातो ।
तता मे सा गरवग छम्मास अताकुनीयाए दामा
हिओ etc

HD

(१) उज्जेगा नाम नामेण ॥ २ ॥ तास उत्तर
पासे उजाग ॥ ३ ॥ तथ धुत्ताग सया
नेगा समागया ॥ ४ ॥ इज्जिस्स य तेसि
धुत्ताग पच पच सया ॥ ५ ॥ धुत्तीग पचसया गउ
वणाए ॥ ८ ॥ सत्ताहउदिग्गामि ॥ १० ॥
सीअगह्लाभिहया । सुक्खत्ता तिति तदि का अह
दिज्ज भत्त ति ॥ ११ ॥ अह भगइ मूलदेवा ज जग
सुअ च समणुभूय वा । सा त कहउ सअ
॥ १२ ॥ जो त न पचिद्वज्जा तेण सनेसि । धुत्ताग
गयव भत्तता ति ॥ १३ ॥

(२) कण्ठरय करिता पडिया चोर गयरि तथ ॥
२ १० ॥ तो सा सगालुत्तु सत्थिओ नावभा
सपसुग्गा । अह पाटएहि सहिओ गउक्क अहगभा
सवा ॥ ११ ॥ सा तत्तेय गिणीगा तुग उह
पावने विउठे ॥ १४ ॥ सपत्ता सहयहिता जहा ।
इसुत्तागहयहत्था ॥ १७ ॥ अह सलभाग य
सेगा रेप्पविग्गामा पयिक्कमइ ॥ २३ ॥

(३) तरुगत्तगमि अहय हाच्छअनुसय अहिलसतो
धारधरय[ग]ए सानिगिह पत्थिओ सुहर ॥ १ १८ ॥
उत्तकमटलहत्था पिच्छामि अगयर इत्त ॥ १९ ॥
अत्तागा अ असरगे कथ मिट्ठगामि इ ति चित्ता
तो सहयायअहगभा कमउडु ॥ २१ ॥ मत्ता
गुमालगा कमउडु अह[ग]आ सिग्ग ॥ २२ ॥
हत्थि कमउटग्गा दामादज्ज छम्माउ etc

2 The Prākṛit passages reproduced in this paper are exactly as they are in the extracts supplied to me. I am aware they present some difficulties of interpretation in some places

The two Sanskrit quotations found in JD are also there in the same context in HD (namely, *tesām* etc HD 4-20, and *tata prasādāt* etc. HD1-87-1) HD adds more dignified descriptions here and there, and additional details are presented in it in smooth gāthās JD wants just an illustration of Laukika-musāvāda, and whatever is given by the Cūrṇī serves that purpose.

HD has its own characteristics. It is an independent treatise put in a well thought-out satirical frame. The opening and concluding portions fully bear out this. The satirical effect in HD is worked out more logically and in a subtle and effective manner which is conspicuously absent in JD. What HD adds after 5-76 has nothing corresponding to it in JD, and it may not be just an accident that the major portion of it is composed in a heavy style. In its concluding portion HD puts together a number of detached episodes, especially from the *Bhārata* and *Rāmāyana*, and asserts that all of them are incredible.

From the extract I am inclined to believe that the Cūrṇī gives all that is hinted in the Bhāṣya-gāthās. The colophon: *śesam dhuttakkhāya-gāṇusārena neyam iti*, if it is genuine and belongs to the author of the Cūrṇī, would lead us to the conclusion that there was a longer *Dhuttakkhāna* in Prākṛit prose from which the major portion is extracted by the Cūrṇī.

The objective comparison of JD and HD leads me to the conclusion that HD is an elaborated and perfected work based on JD or its predecessor as postulated above. The reasons for this may be stated as below:

- (1) JD is uniformly shorter in its pattern tales and confirmatory episodes from the Purāṇas all of which are better worked out with supplementary details in HD.
- (2) HD incorporates everything in JD and adds more details to it.
- (3) The simple and narrative details of JD are presented in a more elaborate manner and polished style in HD.
- (4) The number of characters and of references to Purāṇic tales increases in HD, which presents them more logically and effectively.
- (5) What is a simple narrative illustration in JD is enlarged into an effective satire in HD with seeds of religious propaganda which are later on elaborated in the *Dharmaparīksā* texts.

Thus Kariṣhadra has built his satirical masterpiece incorporating or

using both words and ideas from an earlier *Dhuttakhyana* preserved in the Curni. By his literary genius, logical acumen and wide learning he has shaped the simple stuff into a dignified literary masterpiece unique in Indian literature.

The above objective comparison of the two versions in the JD and HD and the conclusion that Haribhadra used for his *Dhurtakhyana* the story given in the Curni does not in any way violate the relative chronology of the two authors, Jinadasa and Haribhadra. Jinadasagani Mahattara the author of *N Curni* has also written a Curni on the *Nandisutra* which was composed by him in Śaka 598 or 677 A.D.³ and Haribhadra is assigned to a period about 750 A.D.⁴

APPENDIX

[The story from the *N Curni* is presented here with minor corrections, adjustments in punctuation etc.]

अन्ती । उज्जेणा नाम नगरी तीस्रे उत्तरपास जिणुज्जाण नाम उज्जाण । तत्थ उहवे धुत्ता समागम ससगा, एलासादी, मूलदेवो, राटपाणा न इतिअत्ता । एस्सेअम्भ पच पच धुत्तसत्ता, धुत्तीण पचसय गडपाणाए । अह अणया पाउसनाले सत्ताहगइले भुम्भत्ताण हमेरिती कदा सुत्ता । 'को अग्द देव भत्त' ति । मूलदेवो भगति 'अ जेणुमूय सुय ना सो त कहयत्तु, जो त ण पत्तियति तेण सत्तधुत्ताण भत्त दात्ता । ते पुण भाइ गमागमुत्तीसमुत्थाणि उणयउत्तरत्तीहि पत्तीहि ति सो मा मिवि टलयत्तु' । एव मूलदेवेण भणिते सवेहि वि भणिय 'साहु साहु' ति । ततो मूलदेवेण भणिय 'को पुत्र कहयति' । एलासादेण भणिय 'अह मे कम्ममि' ।

ततो सो कहिउमारद्धो । "अह गारीओ गहाय अइवि गओ, पञ्जामि चारे आगच्छमाणे । ता ग पाउणी रत्ता पत्तरिऊण तत्थ गावीओ धुमिऊणाइ पोइल्ल पञ्चिऊण गान्मागता, पञ्जामि य नाम मत्तयो गोइह सममाणे । ताह गहिय गावो त पञ्चिउमारद्धा । गगमेत्त य चारा कयल करेमाग तत्थय गिवत्तिता । सो य गामो सट्ठपट्टउण्ण एक्का बाटु पविट्ठो । त य चाग पडिआत्ता । त वि बाटु एगाए अजिआए गसिय । सा वि अट्ठा चरमाण अयलण गसिय । सो वि अयलण एकाए एकाए गरिता । सा उडिइउ वट्ठपायने गिलीणा । तीस य एणो पाआ जलयति । तत्थ गवट्ठपायस अह गघाताये हिओ । तमि य टंकापाए गयरो आगालतो । सा उडिइउ पत्ता । आगासिउ पाओ, गररो कटिउमारद्धा । डोवेहि कल्लो कत्ता । तत्थ सट्ठवेहिणो गहियगावा पत्ता । तेहि सा अगमसमय सरहि पूता मत्ता । रणा तीए पाट्ट फाटवि । अयगा दिट्ठो, सो वि पाटाविओ । अजिआ दिट्ठा, सा वि पाटाविआ । बाटु दिट्ठ समिज । एतत्थे ते गाइहा उपरता । पत्तसेगा न नूत्तिओ सो गामो सट्ठपाता निमात्ता ।

3. Shri Jinavijaya The Date of Haribhadrasuri A Paper read at the First Oriental Conference Poona 1919 p 144 H Jacobi Samarasiddhanta Calcutta 1926 Intro p iii

4. A portion of this essay was presented to the Prākṛit and Jainism Section of the XVII Session of the All India Oriental Conference Ahmedabad

मारद्वो । अहं पि गहिय गाओ णिगतो । सव्वो सो जगो सट्ठागाणि गतो । अहं पि अवउच्चिय गाओ द्द-
मागतो । तं भगद् कंठं मच्चं ।” सेसगा भगति ‘सच्चं सच्चं’ । एलामादो भगति ‘कहं गावीओ कंठलीए
मायाओ, गामो वा वालुके’ । सेसगा भगति ‘भारद्वनुनीए सुच्चति जहा पुच्चं आसी एगण्ण जगं सच्चं,
तम्मि य जले अंट आसी । तम्मि य अउगे ससेलवण्णगग जगं सच्चं जति मायं तो [P. 93] तुह
कंठलीए गावो वालुके वा गामो ण माहिनि । जं भगसि जगं देवदरे अयगलो तस्स य अतिआ तीए वालुके
एत्थ वि भण्णनि उत्तर । समुत्तुर सनारक ससेलवण्णगग जगं सच्चं जह विण्णुमुदरे मातं, सो वि य देवती-
उदरे मातो, सा वि य सयणिज्जे माता, जह एय सच्चं तो तुह वगं क्क असच्चं भविस्सति ।’

ततो ससगो कहितुमारद्वो । “अहं कुरुविपुत्ता, क्काइ च करिस्सगतिं । अहं सरयकाले खेत्त अहि-
गतो । तम्मि य छेत्ते तिलो बुत्तो । सो य एरिसो जातो जो पर कुदाडं छेत्तव्वो । तं समता परिभमामि,
पेच्छामि य आरणं गयवरो । तेगग्घि उच्छित्तो, पत्तातो, पेच्छामि य अडप्पमाग तिलदक्खं, तम्मि विलगो
पत्तो य गयवरो । सो मे अपावतो कुल्लव्वं व त तिलदक्खं परिभमति, चायेति तत्थ तिलदक्खं । तेग
य चालित्ते जल्लहरो विव तिलो तिलवुट्ठिं मुच्चति । तेग य भमंतेण चरुत्तिन्ना विव ते तिला पिलिता ।
तथो तेहोदा गाम णदी वृद्धा । सो य गयो तत्थेव तिलव्वल्लणीए खुत्तो मथो य । मया वि से चम्म गहिय
दत्तितो कतो, तेह्वरसभरितो । अहं पि गुचित्तो एलभार भक्खयामि, दस तेह्वग्घा तिसितो पियामि । त
च तेह्वग्घाडिपुण्ण ददय वेत्तु गाम पट्ठिओ । गामवहिया द्दक्खसालाणं निक्खिविउ त दइयं गिहमतिगतो ।
पुत्तो य मे ददयस्स पेसिओ । सो त जाहे ण पावद ताटे द्दक्खं पाडेउ मेण्ढेत्था । अहं पि गिहाओ उओट्ठि
परिभमंतो इहमागओ । एय पुण मे अणुभूतं । जो ण पत्तिवति सो देउ भत्त ।” सेसगा भगति ‘अत्थि
एसो य भाओ भारद्गमायणे सुत्तिसु णज्जति ।

तेषां कटतट्ठैर्गजाना मदविन्दुभिः ।

प्रावर्तत नदी घोरा हस्त्यश्वथवाहिनी ॥ १ ॥

ज भगसि कहं एमहंतो तिलदक्खो भवति । एत्थ भगति—पाडलिपुत्ते किल मासपादवे भेरी णिम्मविया,
तो किह तिलदक्खो एमहतो ण होजाहि ।’

ततो मूलदेवो कहितुमारद्वो । सो भगति “तदणत्तणे अहं इच्छियसुहाभिल्लासी धाराधरणट्ठताए
सामिगिह पट्ठितो छत्तकमडलहयो, पेच्छामि य वगगयं मम वहाए एजमाणं । ततो अहं भीतो अत्ताणो
असरणो किचि णिल्लगट्ठाणं अपस्समागो दग्गच्छइत्तणालणं कंमंडलं अतिगओ गिह । सो वि गयवरो मम
वहाए तेणेवंत अतिगतो । ततो मे सो गयवरो छम्मास अंतोकुंडीयाए वामोहिओ । तथो हं छम्मासते
कुंडियगीवाए णिगतो । सो वि य गयवरो तेणवंतेण णिगतो, णवर वालग्ग ते कुंडियगीवाते लग्गो । अहमवि
पुरतो पेच्छामि अणोरपार गंग । सा मे गोपयामि तिण्णा । गतो गिह सामिगिहं । तत्थ मे तण्हाकुहासमे
अगणेमाणेग छम्मासा धारिया धारा । ततो पणमिऊग महासेणं पयाओ सपत्तो उज्जेणि, तुव्वं च इह मिलिओ
इति । तं जइ एयं सच्चं तो मे हेऊहि पत्तियावेह । अहमण्ह अलियं ति धुत्ताण देह तो भत्तं ।” तेहिं भणियं
‘सच्चं’ । मूलदेवो भगइ ‘कहं सच्चं’ । ते भगति ‘सुणेह । जह पुच्चं वभागस्स मुहातो विप्पा णिग्गया,
वाहओ खत्तिया, ऊरुसु वइस्सा, पदेसु सुदसुदा । जइ इत्तिओ जणव्वओ तस्सुदरे माओ तो तुमं हत्थी य
कुडियाए ण माहिह । अण्ण च किल वंमाणो विण्हू य उद्दाहं धावंता गता दिव्ववाससहस्स तहा वि लिंगस्सतो
ण पत्तो । त जइ एमहतं लिंग उमाए सरीरे मात तो तुहं हत्थी य कुंडियाए ण माहिह । जं भगसि वालग्गे
हत्थी कहं लग्गो, तं सुणसु । विण्हू जगस्स कत्ता [P. 94] एगण्णवे तप्पति तवं जलसयणगतो, तस्स य
णाभीओ वंभा पउमगव्वणिभो णिगतो णवर पंकयणाभीए लग्गो, एवं जइ तुमं हत्थी य विणिग्गतो हत्थी

वाल्ग्य लम्बो को दोसो । ज भगसि गगा कह उत्तिण्णो, रायेण विल सीताए पव्वतिहेउ सुग्गीवो आगत्तो, तेगवि ह्णुमतो, सो नादाहि समुह तरिउ ल्कापुरि पत्तो, दिद्धा सीता, पडिणिउत्तो । सीयामत्तुगा पुच्छित्तो कह समुदो तिण्णो भगानि ।

तत्र प्रसन्नात् तव च प्रसन्नाद् भूतुं ते देवि तत्र प्रसन्नात् ।

साधून्ते येन पितु प्रसन्नात्तीर्णा मया गोप्यन्त्वमुद्र ॥

अइ तेण तिरिएण समुदो नादाहि तिण्णो तुम कह गग न तरिस्ससि । ज भगसि कह उम्मासे धारा धरिता, एत्थ वि सुणमु । लोगहितत्था मुरगणेहि गगा अमत्थिता 'अवतराहि मणुमलो' । तीए भणिय 'को मे भरेहिति निवटिती' । पव्वतिणा भणिय 'अइ ते एगबडाए धारयामि' । तेग मा दिउ ज्ञासस हसं धरिता । ज तेण सा धरिता तुम कह छम्मास न धरिस्ससि ।

अइ एत्तो एउपणा कहितुमारदा । सा य भणइ । 'आलवित ति अग्गेहि अइ अजल करिथ सीसे आसप्पेह जति न मम तो भस देमि सप्पेसि ।' तो ते भगति 'धुत्तो, अग्ग सव जग तुलेमाग किइ एउ दीनयग तुम सगासे भणिहामा ।' ततो इस्सि हस्सेऊग एउपणा कहयति "अहम रायवत्तस धूरा । अइ अणया सह पिता वत्थाण महासगड भरेऊण पुरिससहस्सेण सम गदि सल्लिपुण्ण पत्ता । धोयाणि नत्थाइ, तो आयवदिण्णाणि उगानाणि । आगतो महावातो । तेण ताणि सग्गाणि वत्थणि अवहरिताणि । ततो ह रायमया गोहारुव काऊग रयणीए णगरुज्जाण गता । तत्थ ह चूलया जाता । अणया य सुणेमि जग रया उम्मिट्ठु अमयो सि । पडइसह सोऊग पुण णवसरीरा जाया । तत्स य सगटस णाटग वरत्ता य जउराह छागेहि भविलताया । तयो मे पिउगा णाटगरत्ताओ अणिससमाणेग महिसपुच्छ लद्धा, तत्थ णाटगवरत्ता वलिता । त भगइ किमेत्थ सच्च ।" ते भगति । 'अमक्केसवा अत न गता लिप्पस जति त सच्च, तुह वदण कह असच्च भविस्सइ'ति । रामानणे वि सुणिज्जति जइ ह्णुमतस पुच्छ महत्त आसी, त च विल अणेगहि वत्थसहस्सेह वेत्तिऊग वेल्लपटसहस्सेहि सिचिऊग पलीविय, तेग किल लक्कापुरा दन्दा । एउ जति महिसस वि महत्तपुत्तेग णाडगरत्ताओ जायाओ को दोसो । अण्य च इम सुई मुव्वति न्हा । गधारे यया रणे कुवत्तग पत्तो, अउरो वि यया किमस्सो णाम महान्णपरक्कमो, तेण य सक्का देवराया समरे णिउत्तो, ततो तेण देवरायेग सावत्तो रणे अयगले जातो, अणया य पडुमुआ रुज्जयभट्टा रणे द्विता, अणया य एगाणि णागगतो भीमो, तेण य अयगरेण गसितो, धमहुतो य अयगरस मूल पत्तो, ततो सो अयगरो माणुसीए बायाए त धम्मवुत्त सत्त पुच्छतो पुच्छति, तेण य कहितात्ता सत्त पुच्छतो, ततो भीम णिगिल्ह, तत्स सारत्स अतो जातो, जातो पुग रविराया । अइ एय सच्च, तो तुम पि सम्भूत गोहाभूय सम्भार गनूण पुगण्यना जाता ।' तो एउपणा भगति 'एव गते वि मज्झ पणाम करेइ, ज कहवि जिण्णइ, तो काणा वि क्ववडिया तुम मुल्ल न भरति ।' ते भगति 'को म्हे सत्ता णिज्जग' । तां सा इस्सिऊग भगति 'तेसि वातहरियाग वत्थाण गवेसणय णिग्गाया रायाण पुच्छिऊग, अण्य च मम दासचेडा नद्धा, ते य अण्णिस्सामि, ततो ह गामगगराणि अडमाणी इह पत्ता, त ते दासचेडा तुम्भ, ताणि वत्थाणिमाणि जाणि तुम परिदिद्याणि, अइ सच्च तो देह वत्था, अइ अलिय तो देह भव ।' असुणत्थ भणियमिग ।

तेस धुत्तक्कागाणामारेग जेउनिमि ॥ गतां लद्धा सुवाताता ।

THE PLACE OF JAINISM IN INDIAN THOUGHT¹

DR FELIX VALYI

The study of Jainism has been neglected for a long time. It was considered to be an insignificant offshoot of Hinduism. In France only Guérinot dedicated his life to the analysis of the original sources of Jain Philosophy. The Indologists of France were absorbed by the study of orthodox Brahmanism with a few exceptions, such as the great Burnouf, whose 'Introduction to the History of Buddhism' is a classic, and Emile Senart, who made a deep study of Aśoka's Inscriptions, while Sylvain Lévi specialized in the Sanskrit sources of Buddhist Philosophy. Guérinot's monograph on Jainism is an outstanding work, a monument of erudition and philosophical appreciation.

In Germany, an important group of Indologists with Herman Jacobi at their head took up a scientific investigation of the Jain Tradition, but in France the Sorbonne and the Collège de France neglected Jainism as a field of study, although Sylvain Lévi repeatedly warned his disciples that the unexplored field of Jain Studies deserves the attention of Indian scholars.

Undoubtedly the originality of Mahāvīra's philosophy which dominates the Jain community appears of the highest importance from the point of view of Indian Culture. The fact that a small minority of Jains, not exceeding one and a half million, is submerged among the hundreds of millions of Hindus, should not close our eyes to the significance of Jain Philosophy for the origins of Indian Thought.

Mahāvīra, the 24th Tīrthankara, is now recognized as one of the greatest thinkers of Ancient India, the equal of the Buddha in virtue of his profundity and his character. The contemporaneity of the two greatest sages of Ancient India is accepted as a historic fact. The two lived in the same 6th Century before Christ, in the same province of Magadha, preaching in the same towns and villages, at Rājagṛha and Vaiśālī. They must have met and exchanged ideas according to all psychological probabilities, although we do not possess textual evidence concerning their personal relations.

1 The French Original of this article was broadcast to Europe by the All India Radio from New Delhi on June 16th, 1955, as part of a series on Indian Thought and its influence on the European Mind. Reproduced by permission of the All India Radio.

The objective analysis of Mahavira's and Buddha's Thought shows the many common points which characterize Jainism and Buddhism. *Ahimsa* and *Nirvana* are concepts which belong to both systems. If we go deeply into the origins of these concepts we are bound to accept the Jain Tradition as the source of these specific aspects of Indian Thought. Jainism with its prehistoric background and its 24 Tirthankaras preceded Buddhism by several centuries although we cannot accept Jain mythology which obscured the history of the community. Nevertheless the historicity not only of Mahavira but of Parsva the 23rd Tirthankara who lived 250 years before Mahavira, in the 8th century before Christ the very century which gave birth to the first authentic Upanisads is now beyond doubt. Even the name of Neminatha the 22nd Tirthankara was found on a copper plate, which authorizes the historians of Ancient India to accept the probability of the existence of prehistoric Tirthankaras however fantastic the chronology attributed by Jain mythology seems to the scientific mind.

The historic existence of two Jain Orders at the time of the Buddha has been verified, both had preceded Buddhism as monastic institutions. The Order founded by Mahavira was a simple organizational reform reorganizing the Order of Parsva. The Jain communities were long divided and still quarrel about the authenticity of their sects.

Both Mahavira and Buddha were princes of the ksatriya tribes in revolt against the privileges of the Brahmin priesthood. Jainism represents the first social revolution in Indian history opening the gates of knowledge to the ordinary people accepting in the *Sangha* whoever was willing to submit to the severe discipline of the Order. The Buddha himself must have experimented with the Jain discipline of self-mortification during the years of meditation under the Bodhi Tree before proclaiming the Middle Path as the way to Enlightenment between self-torture and pleasure seeking.

The essential difference between Jainism and Buddhism is just this extreme severity which Mahavira has imposed upon the monks of his order who must renounce all pleasures and live a life of total abstinence from every point of view. They were forbidden to eat even tomatoes, onions, potatoes as containing germs of living creatures and the respect for All Life for all that grows and lives on earth and in the air became an orthodox dogma. The most severe form of *Ahimsa* is the principle which unites all the four sects of Jainism in their horror of war. Their

division into 'Digambaras' and 'Śvetāmbaras', into multi-pūjā sects and the two sects which reject all image-worship, Stānakavāsīs and Terāpanthīs, should not hide their essential allegiance to the principle of non-violence as the common ground of all Jainas

Mahatma Gandhi's mother was a Jaina, his guru at Poibandar, in his native city, was an eminent Jaina sage, and his heart was since childhood impressed by the Jaina tradition of *Ahimsā* which became the guiding star of all his life. The historians of contemporary India should not forget this decisive influence in Gandhiji's career which determined the destiny of the nation

Mediaeval Hinduism has proclaimed both Jainism and Buddhism "heresies" opposed to the Vedic culture. The Brahmin priesthood saw a danger to their privileges in the fact that both Jainism and Buddhism gave access to the lower castes to higher knowledge, and wanted to monopolize the wisdom of ancient India for themselves as a source of prestige and income. Recent research has dissipated the false pretenses of mediaeval orthodoxy as the sole custodians of Indian Wisdom. The reactionary pandits are fighting a losing battle against the enlightened opinion of critical scholarship which now recognizes that the original spirit of Ancient India is to be found in the teachings of Mahāvīra and Buddha, who might differ in the way *Ahimsā* should be applied in daily life, but fully agree in rejecting the monopoly of Orthodox Brahmanism, as misinterpreted by the mediaeval commentators. Philosophical Brahmanism is an integral part of a common heritage of all the great sages of the Upanisadic Age, in which both Jainism and Buddhism share, accepting the ideal of universality and rejecting the excesses of ritualism. Both insist on the necessity for the individual to develop his mind through his own spiritual effort and to ascend to a higher level without any intermediary between himself and the Divine Powers

The discipline of body and mind prescribed by Ancient Indian Thought constitutes the most original contribution of India to human psychology. Its basis is Yoga and Jainism is pure Yoga in its attempt to liberate the spirit from all earthly forces. There is Jaina Yoga, as there is Buddhist Yoga and Hindu Yoga, with this difference - Mediaeval Orthodoxy corrupted the original spirit of Yoga which became a tool of fakes, thousands of fakes who abuse religion for personal aggrandizement

Both Mahavira and Buddha must be understood as Masters of Yoga who laid the foundations of Indian Psychology—showing the way towards spiritual perfection, raising human nature to a higher level and demonstrating the possibility of attaining Enlightenment which means cosmic consciousness, self identification with all life with the Universe in the service of the highest ideal ever attained in history Selflessness

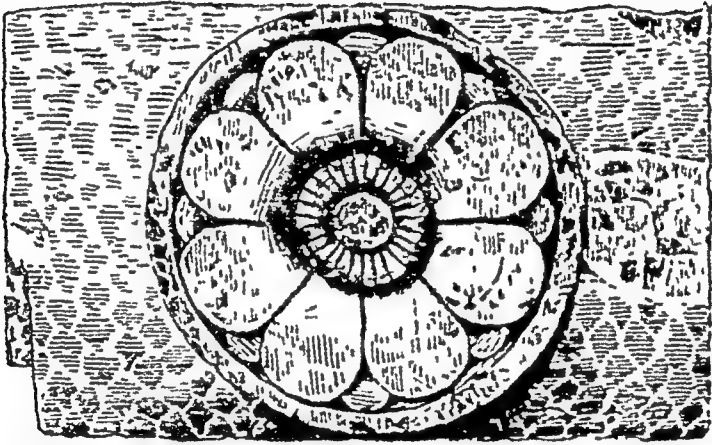
The Jaina System of philosophy has developed a theory of Karma of immense interest according to Jainism the soul is originally pure but it becomes contaminated by material particles through contact with the world The task of the Jaina saint is to liberate his soul from all these particles through absolute renunciation and to recover the purity of his soul Purity and perfection are the ideals which India borrowed from the Jaina tradition Only the methods vary but the ideal is the same

Modern psychology refuses to assent to this contempt of all matter Human nature is considered to day as one single entity divided into body and mind but trying to integrate the two aspects of man into a harmonious whole Like the Christian doctrine, Hindu thought separated body and mind as two incompatible entities and looked upon the soul as a slave of physiology to be liberated by religious training The modern view of mankind does not accept this radical division of the material and the spiritual Nevertheless the ideal of spiritual freedom, freedom from all the contingencies of the industrial civilization which have enslaved the Western world makes the study of Indian thought very instructive for modern man eager to disentangle his inner life from the shackles of materialism Ancient India has proved the potentiality of such perfect spiritual freedom, even if we concede that only exceptional individuals of immense will power have ever attained the highest form of liberation of the spirit

The Jainas themselves recognize that the 24th Tirthamkara was the last in this cycle of earthly existence and that it is impossible today to attain the highest spiritual level The Jaina saints with all their rigorous discipline are still in bondage to physiology, although they demonstrate every day the possibility of reducing such bondage to the absolute minimum Mahavira is essentially interesting from the psychological point of view as the incarnation of Will Power Spiritual Will in its purest form

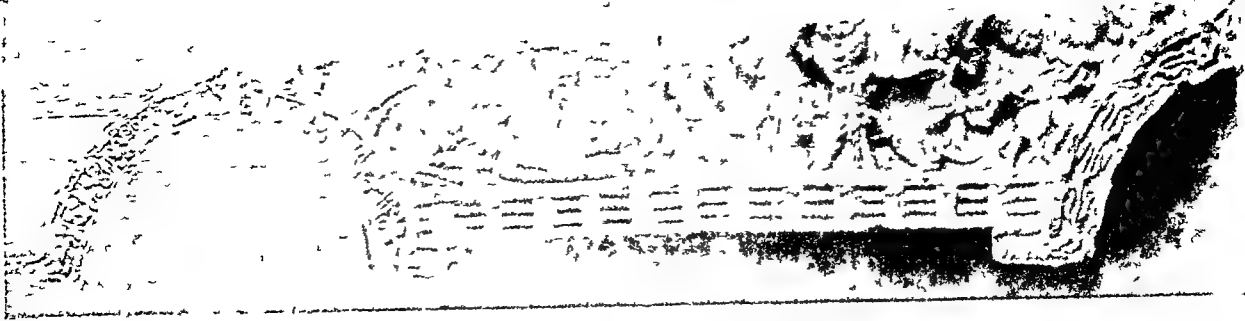
Ahimsa is a principle of universal love for the single purpose of transforming human nature from the animal plane into a spiritual sphere such

as all historic religions tried to promote Jainism served as a ferment in the history of India, fertilizing the noblest elements in Indian character. Although the Jaina communities have degenerated and share in the moral decay of mankind, Mahāvīra's personality shines high above the vulgarity of our age and deserves to be recognized as one of the greatest sages of all history.

नर्तिका, सिसुवामल गुफाचा चित्रासाठी दीवालपुरु विभक्त्यात रंगीत चित्र, पैनाश्रित कळामो एक मधुनो
 Painted figure of a dancing girl on pillar of Sittannavasal temple (Padukota) ■ 7th Century

उदयगिरिनी गणेशगुफानी स्वाळनो नमनो
Part of a frieze from Ganeshgufa, Udayagiri

खडगिरि उपरनी जैन-गुफा
Jama Gufa, Khandagiri

उदयगिरिनी रानिगुफानी केवाळनो नमनो
Part of a frieze in the upper verandah of Rānigufa, Udayagiri

A HISTORICAL OUTLINE OF THE LANGUAGES OF WESTERN INDIA

PROF K B VYAS M.A. FRAS

I

There are several languages spoken in Western India of which Gujarati Western Rajasthanī, Malavī Cutchī Sindhī and Konkani are the principal ones. Of these Cutchī and Sindhī are allied and so are Gujarati, Rajasthanī and Malavī. Konkani however stands apart. It has no affinity with its northern neighbours. In this brief historical outline of the languages of Western India we shall restrict ourselves mainly to Gujarati which is admittedly the most outstanding and the richest of these languages.

The area in which Gujarati is spoken may be roughly outlined thus — In the north Gujarati is spoken as far as Cutch where it is the court language and the language of culture. From there it extends to the north up to Mithi 30 miles to the North of the desert of Cutch. From here it extends to the East to Deesa Palanpur and Mount Abu. Beyond Mount Abu, the speech is Gujarati or its dialectal form mixed with Marwadi. From this northernmost point the boundary of Gujarati descends south eastward including within itself Mahikantha Idar Dohad and Lunawada Chhota Udepur and Rajpipla. To the east and south of the Panchmahals Chhota Udepur and Rajpipla Gujarati slowly merges into the Bhili dialects. From Rajpipla the boundary sharply descends southward covering the entire Surat District and a major portion of the Dangs where it touches the area of Khandesi. From here further south upto Umbergaon and Dahanu Gujarati is spoken as the principal speech. Beyond this to the south the Konkani language is spoken which is claimed to be a dialect of Marathi.

These are then the limits of the area of the Gujarati speech—from Mount Abu in the north to the Dangs and Umbergaon in the south and from Dvarka in the west to Dohad in the east. Roughly it includes the whole of Saurashtra and almost the entire northern division of the Bombay State which is popularly known as Gujarat.

The number of persons speaking Gujarati in Gujarat and Saurashtra alone comes to over 1 33 00 000. To these must be added 35 00 000 speaking

Gujarātī in the border-lands of Gujarāt and in Cutch Gujarātī is also the speech of a large and influential section of the population in Bombay. The Gujarātī-speaking population is not negligible in Calcutta, Karachi, Madras, Nagpur, Hyderabad and other important commercial and industrial centres of India Gujarātī colonies are also to be found in Burma, South Africa, East Africa, Indonesia, and several other parts of the world, where they speak Gujarātī and follow Gujarātī traditions and culture

II

Gujarātī is thus a very important language indeed both culturally and politically on the western coast-line of India It is one of the few languages of the world which has a continuous history with full documentary evidence for every stage of its evolution, from the time of its inception right up to the present age. From about 1200 A D, the date of the first Gujarātī work discovered so far, till the time of the advent of the English when printing was introduced, we find countless works belonging to various subjects composed in Gujarātī They have been preserved in the various Jaina Jñāna-Bhaṇḍāras or manuscript-libraries attached to Jaina temples and Upāśrayas Several important cities of Gujarāt are celebrated for their rich manuscript-libraries dating from very early times In Pātan alone, there are Bhaṇḍāras which house no less than 40,000 old manuscripts of different ages, some of which are very rare on account of their antiquity, wealth of illustrations and historical data Cambay is known for its collection of palm-leaf manuscripts The other cities in Gujarāt too have such manuscript-libraries, but the rarest manuscript-collection is found to have been preserved in the Badā Bhaṇḍāra of Jesalmer situated deep in the heart of Rājasthān Only a part of this great store of ancient literature, both religious and secular, has come to light so far. Numerous works of great antiquity and literary merit are still awaiting publication

The fact that Gujarāt was the great commercial centre of India from early times and enjoyed comparative peace and political security for long periods, contributed to the development of the Gujarātī language and literature in no small measure In this process of development, as we shall presently see, Gujarātī came in contact with several foreign languages and cultures like the Persian, Arabic, Portuguese and English, and was influenced by them to a certain degree

III

It would be very interesting to trace the history of the language of Gujarat from the earliest times. We must, however, remember that in earlier times the boundaries of Gujarat were not the same as they are today. Northern Gujarat and Southern Rajasthan along with a part of Malva then formed the territory known as the Gurjara desa. Southern Gujarat was then known as Lata and remained for a long time under the influence of the south.

Situated as the gateway of India, maritime Gujarat witnessed from early times several immigrations—of Greeks, Bactrians, Śakas, Ksatrapas, Gurjaras, Hunas, Arabs, Turks and Mughals, many of whom made it their home.

In the earliest times known to history the language spoken in Gujarat and Saurashtra was a dialect the conventionalized form of which is known as Vedic Sanskrit. But of this speech we have no written evidence before the Asokan Inscriptions.

Then—from 1000 B.C. to 600 B.C.—three or four dialects existed: Udiçya or the northern Madhyadesiya or the midland, Pracya or the eastern and the Pracīçya or the western. The northern dialect was the nearest to the Vedic and was standardized by Pāṇini in the present-day classical Sanskrit. From the early eastern speech developed the Prakrit dialect spoken by Buddha and Mahāvira, which was popularly known as the Magadhi Prakrit. A close examination of the inscriptions of Asoka (250 B.C.) reveals besides the eastern Magadhi at least two other distinct dialects—the northern, allied to Paisaci, and the midland or western allied to Śauraseni. The western dialect as recorded in the rock edicts of Gīrnār contains several linguistic traits (such as the preservation of 'r' in consonant clusters) which characterized Gujarati speech from very early times.

These spoken Prakrit speeches fossilized in course of time and resulted in a classical standardized form of common Prakrit which became the medium of literature and was treated by grammarians as the principal Prakrit. This form of Prakrit became later known as Maharaṣṭri Prakrit or the language of a large portion of the country (Maharaṣṭra). The popular speeches of the north, midland and east came to be considered as the dialects of this speech and were termed as Paisaci, Śauraseni and Magadhi. The language Avantī or Avanti which Bharata mentions in

his *Nāṭyaśāstra* must be the speech then current in Śaurāstra, Ānarta, Lāṭa and Maru (i.e. the present-day Gujarāt and Rājasthān). This speech may have been identical with or closely allied to the Śaurasenī of the Prākṛit grammarians.

IV

From these early Prākṛit speeches developed the Apabhramsa, the language current in a considerable portion of northern India, from the 5th to the 10th century A.D. Some philologists lean to the view that there existed several regional Apabhramsas from which New Indo-Aryan speeches or Modern Indian Languages gradually evolved. On the other hand, other authorities believe that there was only one Apabhramsa current in Western India with slight dialectal variations.

From the evidence of early grammarians and rhetoricians, Apabhramsa has been connected with the Ābhīras. It was that speech that developed into Apabhramśa. Their abode extended from the Indus delta to Cutch and Śaurāstra. They adopted the general Prākṛit language, vigorously infusing into it the characteristics of their own speech, resulting in a powerful speech known as Apabhramśa. Three varieties of Apabhramśa are mentioned, but Hemacandra, the greatest and the most celebrated grammarian of the Middle Indo-Aryan languages, treats Apabhramśa as one homogeneous speech, and cites instances from the current folk-literature of the period. This Apabhramśa is basically the Apabhramśa of Gujarāt (the Gurjara Apabhramśa), though there are traces of dialectal variations in this material. Some call this Apabhramśa Śaurasena, while others term it as Nāgaia.

Apabhramśa too became, in course of time, a standard stylized speech in which considerable literature was composed. For instance, works like *Paurnacanya Kumārapālacaṇṭa*, *Bhavisayatta-Kaḥā*, *Vilāsarāj-Kaḥā* are all composed in Apabhramsa. But linguistically, the specimens from folk-literature cited by Hemacandra in *Siddha Hemacandra*, his Prākṛit Grammar, reflect the speech more faithfully than the stylized form used in literary works. These verses of Hemacandra are remarkable also from another point of view. Some of them reveal a striking freshness of imagination and a rare poetic charm. Several of these verses are erotic, a few are didactic, while a large number of them are heroic.

The following erotic verses have a rare poetic charm about them.

दोला सामला धन चपावणी ।
 गाह सुवण्णरेह कसवट्टह दिणी ॥
 (Dholla samala dhana campavanni/
 Nāi suvannareha kasavaṭṭai diṇni//)

'The husband is dark in complexion, while the wife is fair as a campala flower (she appears) like a streak of gold on the black touch stone'

वायसु उद्दवन्तिमए पिउ दिट्ठउ सहसत्ति ।
 अद्धा वलया महिहि गर अद्धा पुट्ट तदत्ति ॥
 (Vayasū uddavantīae piū diṭṭhau sahasatti/
 Addha valaya mahiḥu gaya addha puṭṭa tadatti//)

'While frightening away the crows the lady suddenly saw her husband coming home, half of her bracelets slipped down (while waving away the crow before she sighted her husband), while the remaining cracked with a noise (as a result of the joy which filled her when she saw her husband)

जह कवई पावीसु पिउ अकिया कुट्ट करीसु ।
 पाणिउ नवह सयनि जिं स-रगे परसीसु ॥
 (Jai kemvai pavīsu piū akīya kuṭṭa karīsu/
 Paṇiū navai saravi jivam savvange paīsīsu//)

If over I meet my husband again, I shall do a wonderful thing never done before I shall enter into all his limbs even as water permeates a new earthen vessel'

The heroic verses cited below from Hemacandra's Apabhramśa fully reveal the glory that was early Gujarat

संगरसएहिं जु वणिभइ देखु अम्हार कन्तु ।
 भइमतइ चत्तुसह गरुमर गन्तु ॥
 (Sangarasāhim ju vannai dekkhu amhārā kantu/
 Amattaham cattamkusaham gayakumbhahm darantu//)

Behold my husband whose prowess requires mention of hundreds of battles who breaks the temples of elephants excessively maddened and beyond all control.

भला हुआ जु मारेभा बहनि महाय कन्तु ।
 एअजन्तु वरसभहु जह मणा पर एन्तु ॥
 (Bhalla hua ju marīa bahini mahāya kantu/
 I aiḥjjantu vayasāhu jai bhagga gharu entu//)

"It is well, O Sister, that my husband is killed in battle, for, if he had fled the battlefield and returned home I would have died of shame among my women-friends"

जइ भग्ना पारकडा तो सहि मज्झु पिण्ण ।

अह भग्ना अम्हं तणा तो ते मारियडेण ॥

(Jai bhaggā pāraṅkadā to sahi majjhu piṇṇa/

Aha bhaggā amham tanā to tem māriadena//)

"If enemies are fleeing (from the battlefield), it must be, O friend, because of my husband's valour, but if our men are running away, then it must be that he has been killed in the battle"

पाइ विलगी अन्नडी सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु ।

तो वि कटरइ हत्थइउ बलि किज्जुं कन्तस्सु ॥

(Pai villaggi antradi siru lhasium khandhassu/

To vi katārai hatthadau bali kijaum kantassu//)

"The entrails hang down and entangle the feet, the head, severed from the trunk, is drooping sideways, yet the hand is firmly on the dagger—I bow to this husband of mine"

The heroism of these verses captures our imagination and wins our heart

V

From Apabhramśa slowly evolves the New Indo-Āryan Languages. This is not surprising because Apabhramśa was always so near and akin to the rising regional languages than to the Prākṛit which was nearer to Sanskrit. For instance, the following Apabhramśa verse easily turns into old Gujarātī with only slight phonological changes.

सिरि जर-खडी लोअडी गलि मणियडा न वीस ।

तो गोठडा कराविया मुग्धाए उठवईस ॥

(Siri jara-khandī loadī galī maṇiyadā na vīsa/

To vi gotthadā karāviā muddhāe uttha-bāisa//)

(Apabhramśa)

सिरि जीर्ण-खडी लोअडी गलि मणियडा न वीस ।

तोइ गोठडा कराविया मुग्धाए उठवईस ॥

(Siri jīrnakhandī lobadī galī maṇiyadā na vīsa/

Toi gothadā karāviyā mugdhāe ūthabāisa//)

(Old Gujarātī version)

Though she has only a tattered *lobadī* (woollen cloth) on her head and hardly twenty glass beads round her neck—still the beautiful maiden agitated the young men of the hamlet '.

It is not easy always to demarcate the point where Apabhramsa ends and old Gujarati begins. There are however some characteristics such as the simplification of conjunct consonants substitution of post positions for inflections and most of all the use of the auxiliary verb *achai chāi* the precursor of the modern Gujarati *che* which indicate the termination of Apabhramsa and the evolution of Gujarati.

VI

The earliest literary work in old Gujarati that has come to light so far is the *Bharatesvara Bahubali Rasa* of Śaṭbhadra Surī composed in V Ś 1241 (1185 A.D.) The following quotation will reveal how the new speech has just left the Apabhramsa stage and started on its career towards modern Gujarati.

रिसह जिणेश्वर पय पणमेवी, सरसति सामिणि मनि समरेवी,
नमवि निरतर गुरुचल्गा ॥
भरह नरिन्ह तणु चरित्तो, ज जुगी वसहावलय बनीतो,
बार उरस निहु उधवइ ॥
हु हिम पमणिसु रासह छदिहि, त जनमनूर मनभाणदिई,
भाविहि श्रीकण समनेउ ॥

(Risahā Jinesara paya panamevī sarasatī samini maṇi
samarevī namavi norantara gurucalana/
Bharaha narindaha tanum caritto jam jugi vasahamvalaya
vadito bara varasa bhum bandhavaham//
Hum hiva pabhanisu rasaha chandihim, tam janamanahara
manānandih in bhavihum bhaviyana sambhaleu //)

'Having bowed to the feet of Rṣabha Jinesvara having remembered Goddess Sarasvatī and saluting always the feet of the guru

The life history of King Bharata famous in this world from times of yore (the war between) the two brothers which lasted for twelve years

(This) I shall sing in the form of a *rasa* in verse so fascinating to the minds of people may the religious minded hear it with delight !'

In the century which followed Gujarati was developed further and became the vehicle of over a dozen works in poetry. The following verse

in the *Revantagnnāsu* of Vijayasenasūri which describes Saurāstra, will indicate the extent to which the language has evolved

गामागरपुरवणगहण सरिसरवरि सुपएसु ।
देवभूमि दिसि पच्छिमह मणहव सोरठदेसु ॥
जिणु तहिं मडलमंडणउ मरागयमउडमहंतु ।
निम्मलसामलसिहरभरे रेहइ गिरि रेवतु ॥

(Gāmāgarapuravaṇagahaṇa sarisaravari supaesu/
Devabhūmi disī pacchimaha manaharu sorathadesu//
Jinu tahiṃ maḍalamāṇḍaṇa maragayamaḍamahantu/
Nimmalasāmalasīharabhare rehaḥ giri Revantu//

“Attractive with its towns and villages, imposing because of its forests, and charming on account of its rivers and lakes, is the beautiful Soratha deśa, the abode of gods, situated in the western direction

“There stands out the charming Revanta mountain, the ornament of the world its dark summits forming a majestic emerald green crown” ,

With the dawn of the next century (14th century) Gujarātī emerges into the limelight as a fully developed mature language with immense possibilities. Several works are composed in this period, some of which reveal a rare poetic beauty. Of these works the anonymous *Vasanta Vilāsa*, the *Thūlībhadā Phāgu* of Jinapadmasūri, the *Neminātha Phāgu* of Maladhārī Rājasekharasūri, are most outstanding. The following description of spring found in *Vasanta Vilāsa* is singularly beautiful both in its style and in its conception

रामुकजनमनजीवनु ती वनु नगर सुरग ।
राजु करइ अवभंगिहि रगिहिं राउ अनगु ॥
अलिजन वसई अनत रे वसनु तिहा परधान ।
तरुअर वासनिकेतन केतन किशलसतान ॥

(Kālā bhūñcha teḍiyā bhoḥ, gāde linga cadāvyaum/
Rāju karaḥ avabhaṅgimhi rangihim rāu anaṅgu//
Alijana vasam ananta re vasantu tihāṃ paradhāna/
Taruara vāsāniketana ketana kīśalasatāna//)

“That forest, the life of the hearts of lovers, is (like) a charming city, (there) rules in full splendour the King Ananga (the God of Love)

“Innumerable bees dwell there; spring is there the minister; the trees are the dwelling places, and the mass of tender sprouts the banners”

Another remarkable work composed towards the close of this century is the *Ranamalla Chanda* of Śrīdhara Vyāsa, written in a style which is

the parent of the *Dingala* or *Carani* poetry

चडि चचलि चाउदिदि चपि चिरथि यामदर भरि कविइ ।
 कमधजकरि चरि लोह लइकिइ विवहरि मून मून नइकिइ ॥
 निशि समनयर उअकिइ धुषलि धुष पडिइ धुलकिइ ।
 प्रदि पोसर पडिइ पट्टगतति र रगनल घाडि तव समलि ॥
 (Cad) cañcali cauddisi campī thirathura thanadara
 arī kampil/
 Kamadhajakari dhari loha lahakku bibahari
 bumba bumba bahakkul//
 Nisi khambhanayara udhraku dhundhali dhumsa
 padu dhulakku//
 Prahi pokara padu Paṭṭanatali re Ranamalla dhaḍi
 tava sambhali//)

When he mounts his horse and invades the four quarters the generals of the enemies tremble with fear As soon as the sword flashes in the hand of Kamadhajja (Raṭhoḍa) Ranamalla wails resound in the harems of the enemies.

'At night Cambay trembles, in the early morning Dholka is struck with terror, in the morning Paṭan wakes up with screams—when Ranamalla people hear of your attacks'

The 15th century is remarkable for its wealth of old Gujarati literature Among the works of this century the pre-eminent in literary merit is the *Kaṇḍade Prabandha* of Padmanabha, which is a rare saga of Rajput heroism that has ever come down in the Indian Languages The verses given below from that great mediæval epic will testify to its great poetic beauty

काल भूछ तदीया भाइ, गाडे लिग चलाव्यउ ।
 आलि घणी जेतरी त्रीयल, दीली मणा चलाव्यउ ॥
 आइ रुद्र घणइ कोपानलि, देत्य सये तर चाल्वा ।
 उइ पृथ्वी माहि पुण्य वलाव्यां, देत्य कि मन चाल्वा ॥
 तर चलिउ काम विपुर रिचलिउ, पवन-गि निम तूल ।
 पद्मनाभ पूतइ सोमइय के-रु करयउ त्रिगुण ॥
 (Kala bhuncha teḍiya bhoi, gaḍe linga caḍavyaum/
 Agali ghaṇi jotari triyala ḍhili bhani calavyaum//
 Agai Rudra ghaṇai kopanali, daitya save taim bālyā/
 Taim Pṛthvī māmbhi punya varatavyam devaḷoku bhaya
 talyā/

Taim bāhu Kāma Tīpura vidhvamsiu, pavanavegi jima tūla/
Padmanābha pūchai Somaīyā Kethūm Karayaum trisūla//)

"Dark Bhois were called for; and the pieces of Śiva's līṅga were hauled up in the cart. Several pairs of bullocks were made to draw it, it was thus removed to Delhi.

'O Rudra, in the times of yore you consumed the demons in the fire of your wrath, you spread *punya* in the world and removed the terror which oppressed the gods.

"You burnt down Kāma and destroyed Tīpura just as wind blows away cotton. Padmanābha (the poet) asks you, O Somanātha, where have you laid up your *trisūla* now?"

The other outstanding poets of this period are Narsimha, the poet-saint, and Mūāmbāi the immortal poetess of Rājasthān, whose poetry is the cherished heritage of India, Bhālana, the celebrated scholar who set *Kādambārī* to verse, and the great Jaina writers Lāvanyasamaya and Mānukyasundara Sūri. Of the latter writers Mānukyasundara Sūri is celebrated for his remarkable prose classic *Prthvīcandracaritra*, which is an ornament of the Old Gujarātī prose. It stands unique in the entire Old Gujarātī literature on account of its dignified and mellifluous prose-style and the remarkable beauty of its composition. Numerous specimens of Old Gujarātī prose have come to light, but of the ornate literary prose used by scholars of the mediæval times, *Prthvīcandracaritra* is almost the solitary example.

VII

From the 16th century A.D. Gujarātī assumes almost its present linguistic form. This period is remarkable for its wealth of literature—the well-known *Ākhyānas* of Premānanda, reflecting the contemporary Gujarātī life, the poetical romances of Śāmala, reminding us of the *Kathāsarit-sāgara* and the *Arabian Nights*, and the great philosophical poems of Akho, and the delicately melodious and almost ethereal lyrics of Dayārām.

From the middle of the 19th century Gujarātī language and literature undergo a fateful change on account of the influence of the English language and literature. The prose now became, under the influence of English, more cultivated and complex in nature, capable of expressing involved thoughts. The prose style could now vary from the declamatory and the narrative to the reflective. In content, the literature, which was so far restricted only to religion and allied topics, now embraced every

topic on earth. In respect of form, lyrics, ballads, sonnets and elegies in poetry, and essay, fiction, short story, drama, autobiography and travel literature now came into existence as a direct consequence of contact with western literature. The still newer forms of literature like the short story, one-act plays and radio-plays have recently come into greater vogue and achieved success.

Such is modern Gujarati language and literature.

VIII

Besides its standard form in which literature is composed Gujarati has several interesting dialects which are only spoken forms of speech though almost universally current among the masses of Gujarat. They are the Kathiawadi Patani or north Gujarati, Carotari or middle Gujarati, and Surati or south Gujarati.

The Bhils on the eastern border speak their own dialect—the Bhili which bears a close affinity to Gujarati. To the north beyond Mount Abu is spoken a language which has traces of Gujarati within its predominantly Rajasthani corpus. To the south-east in the Danga area the speech is an intermixture of Gujarati and Marathi—predominantly Gujarati on the western side and leaning more to Marathi on the eastern side.

There are also racial dialects of Gujarati which are spoken by particular communities. For example Kathis and Ahirs of Saurashtra speak an archaic dialect nearer to Apabhramsa than to modern Gujarati. The Kharvas of the coast line of Saurashtra have their special dialect known as Kharvi. Parsis speak Parsi Gujarati while Vohras of north Gujarat, Memons of Saurashtra and Baraiyas and Dharaḷas of middle Gujarat speak Gujarati with their characteristic dialectal traits. Some of these dialects are given a place in modern Gujarati creative literature—particularly in the short story and fiction—in order to impart local colour to the work.

Gujarati in its long history stretching over a thousand years as outlined above came in contact with several external influences and assimilated some of them. Thus it is that Arabic words like *umda* * *insaf* *ja'ad* *tharca* *taiyar*, *maḥan* *tatan* *sarbat* and the Persian words like *gulab* *gumasto* *calak* *jakham*, *dago* *dastarej* *darji* *judino* *bakhshis* *baju* *majur* *hajar* etc. and the Turki words like *kalgī* *kabu* *calmak* *camco*, *jajam*

These and other loan words are reproduced in their characteristically Gujarati form.

top, *legum*, *mughal*, and the Portuguese words like *āfūs*, *ananās*, *ingrej*, *ījaner*, *kāju*, *tamākū*, *batātā*, *mej*, *mosambī*, have found a place in Gujarātī and have been almost completely naturalized. More recently Gujarātī borrowed several loan-words from English such as *office*, *appeal*, *court*, *doctor*, *pencil*, *boot*, *master*, *station*, *hotel*, etc., and gave them a completely indigenous Gujarātī form. This process of borrowing continues even to-day as Gujarātī does not hesitate in borrowing several words from Indian or foreign languages if they are found to express sense in a particularly effective manner in reference to corresponding words of indigenous origin. Herein lies its strength, because this process increases the potentiality of the language Gujarātī has also improved by being relieved from a surfeit of Sanskrit words which marred its innate beauty and made it heavy and pedantic as in the writings of some of the scholars of the latter part of the last century. This purification owes its origin to Gandhījī. Gandhījī insisted on using the simple and forceful speech of the masses living in the country-side as the standard form of language to be used in all literary compositions. Gandhījī demonstrated in his world-famous 'Autobiography' the inherent strength of this simple speech which could be adapted to the highest literary purposes. A whole school of writers followed his foot-steps and wielded the folk-speech with considerable power and charm even in serious literary works of philosophy, economics, politics and social sciences.

This is the Gujarātī of to-day, full of strength and promise, awaiting a future even more glorious than its hoary past.

JAINISM A WAY OF LIFE

SHRI B P WADIA

If one is always humble, steady, free from curiosity and deceit if he abuses nought if he holds not to his wrath, if he listens to friendly advice, if he is not proud of his learning, if he finds no fault with any or ought, if he is patient with friends if he speaks well even of a bad friend when he is absent if he abstains from quarrels, if he is polite gracious, calm and endeavours to gain enlightenment—then he is named the well behaved

—Uttaradhyayana Sutra

The two wars have made the world very different Those of us who lived and laboured before 1914 and after 1918 saw a great change in human outlook With the end of the second war a different kind of world emerged in which the human individual has been deprived of his initiative to a very great extent Karl Capek's visionary robot of the twenties is now strutting on the world stage Men are not able to call their souls their own they are made to think along lines drawn for them, they are invited to feel and use emotions for the glory of their State, the citizen in many countries exists for the benefit of his own government and his personal life is greatly narrowed and restricted Hitler, who is reported to have committed suicide after his defeat, seems to have emerged a victor Hitlerism is to the fore in the countries which won the war Russia's roots in totalitarian soil have gained strength The concept of the Welfare State is founded upon the idea that what is good for or bad for the citizen is to be decided by the State What does he know about his own welfare ?

The dignity of the human individual has fallen Alas, man himself has contributed substantially to the loss of his liberty, he has allowed himself to beajoled and pushed into the almost slavish position which now is his He has done this for the most part not self consciously The starting point is traceable to his false attitude to his religion Loss of knowledge of religion and its true principles has brought in blind belief, superstition and irreligious living Instead of becoming a way of life man's religion has become largely ritualistic observances gesticulations and mummary His spiritual and secular life are two different compartments He is exploited by the politician today because he has allowed himself to be exploited

by his priest for numerous yesterdays

A better world will not be built until a sufficient number of men and women turn away from the outer religion of rites and ceremonies to the inner religion of life. Not church-going but living by the precepts of the Sermon on the Mount constitutes true Christianity. And what is true of Christianity is equally true of every religion, including Jainism.

Time is precious, we cannot afford to neglect or to postpone the re-fashioning of our religious life. By "we" the human individual is meant. Popes or purohīts or sadhus are not to be depended upon for religious reformation. They have their own vested interests. Priests are the opponents of the Prophets and the human individual needs Mahāvīra and the Tīrthan-karas, and their peers of other religious schools. Men and women have to recognize that true religion is the Way of Life. What they feel and think, what they say and do must be according to the precepts of the Elder Brothers, the Christs, the Buddhas, the Tīrthankaras. Along this line alone must true religious renovation take place.

Is Jainism capable of imparting instruction in the science and art of living the life? We answer—Yes, emphatically—Yes. Of all the existing formal religious creeds Buddhism and Jainism contain the very best elements to enable men and women most promptly to become religious in the true sense of that word. It must be remembered, however, that both of these have a holy and hoary lineage.

The duty of the Jainas is to uphold the pure teachings of Mahāvīra and His illustrious predecessors. The world of today is in dire need of the moral precepts of those mighty philanthropists. The Jainas can do this, if a few Jainas, both men and women, combine to study together their own religious lore with a view to the personal application of the grand precepts, and then to promulgate by the spoken and written word what they have learnt, understood and practised. The old sayings and propositions have to be shown to be practical and profitable. The high standard of Jaina living must be shown to be superior to a standard of living depending on gadgets and the consuming of rich food and questionable drinks. The Jaina standard of high living would consist in simple living founded upon noble thinking.

Let us turn and point to some of the teachings of Jainism which are applicable even under modern conditions and which carry within themselves the seeds of betterment not only for the individual practitioner but

for the masses also This war torn world governed by men of ambition and greed will be saved in spite of itself by men of peace who carry in their hearts the instruction of the sages

Ahimsa Paramo Dharmah

Non-Violence is the Highest Religion

The central teaching of Jainism may be quoted in the words of *Purusartha Siddhyupaya* 'Ahimsa is the non appearance of attachment and other passions Their appearance is Himsa—violence'

This is called 'the summary of the Jaina scripture'

In our personal life as in collective life everywhere, violence open or disguised, is at work War will never be banished and Peace will never be ushered in while violence courses in men's brains Jainism makes a unique contribution not in proclaiming a Religion with Non-Violence as its centre but in fully elaborating the technique of becoming non violent This is what the world needs today There is a genuine appreciation of Gandhiji's Satyagraha, but to understand and live it, some wise practical instruction is necessary Similarly the creed of Ahimsa held up by Jainism is known to the world at large But the world needs men and women who have practised Ahimsa who live by it daily in all the affairs of life Jainism has precepts which the world will more readily and enthusiastically accept when these are demonstrated by a few men and women who live the precepts without becoming monks or nuns

The world of today does not need orders of monks and nuns, people are not willing to abandon the ties of home for those of heaven, they want to rise in their minds and hearts heavenward and live in the world to permeate it with the immortal influence Therefore it is necessary for Jaina men and women to transform their homes into *Haratis* where the Power and the Learning and the Compassion of Mahavira and His illustrious predecessors can shine

Next to the central doctrine of Ahimsa Jainism facilitates a life of self exertion because it rejects logically the pernicious belief in an anthropomorphic personal God Believers in an extra cosmic personal God naturally fall into the sin of dependance on such a God pray to Him try to propitiate Him and seek favours from Him thus debasing their moral propensities and their willpower No blind believer in a personal God can say as the *Ratna Karandā Śravalacara* asserts — 'A dog becomes a Deva by virtue A Deva becomes a dog by vice From Dharma a living

being attains prosperity and even such grandeur as beggars description "

If Jainism rejects the false doctrine of the personal God, it holds aloft the mighty and majestic truth of men becoming Perfect and Immortal God-Men. Tirthankaras—those who have crossed over the ford Not god and gods and godlings teach and help mortals, but Jinas, those who have conquered their mortality by destroying ignorance and passion What Tirthankaras have done, men can do today

My Jaina brothers, you need to activate your inherent faith that Mahāvīra and the other 23 Jinas are alive and are able to help us A more penetrating consideration into the subject of Tirthankaras as Living Men who now and here love and labour for humanity will enlighten your faith and enable you to help yourselves and humanity in a rich way.

The Jaina community is well known for its wealth; it lacks not the spirit of charity. It has used its millions of rupees for alleviating suffering and misery; it has also not overlooked the spreading of the wealth of the Jaina-Dharma by publishing its texts and tomes; but something more fundamental and vital needs to be done We need living of the Dharma not by monks but by lay men, not only in secluded monasteries but in homes, in shops and marts. To the financial gifts and the spreading of books which aid the human mind, should be added the active and vital power which emanates from pious men and women who study the lofty philosophy of the Jinas and practise its tenets What does the *Uttarādhyayana Sūtra* say? "Self is the one invincible foe, together with the four cardinal passions, (viz anger, pride, deceit, and greed) making five, and with the five senses making ten "

Pride is the seed from which sprout numerous vices It is the first-born of Egotism The *Sūtrakṛtāṅga Sūtra* refers to sins committed by the proud, pride of caste, of family, of beauty, of intelligence, of success, of power, even pride of knowledge and, note, pride even of piety are condemned.

Who does not know that man has a dual nature—the lower is proud and selfish; its way of life is violent, the higher is non-violent—embodied *Ahimsā* We have to fight, defeat and overcome the lower and the soldier who will wage war and vanquish the enemy is our own higher nature which is of the substance of the Holy Jinas, the Enlightened Tirthankaras They have developed the powers of that substance; we have still to do so

"Though a man should conquer thousands and thousands of valiant

foes greater will be his victory if he conquers nobody but himself

Fight with your self, why fight with external foes? He who conquers himself through himself will obtain happiness"—*Uttaradhyayana Sūtra*

Now the *Ācaranga Sutra* has a very strange but encouraging teaching 'He who conquers one passion conquers many And he who conquers many, conquers one'

It is a strange law which all true mystics have pointed to one moral weakness overcome and transmuted pushes out numerous cognate vices Equally strange but true is the second clause When numerous weaknesses are overcome our main fundamental, moral and sin creating weakness not only weakens but disappears

Each man, each woman has in the lower, violence fraught nature a foundational vice—pride, or lust or vanity, or anger, or greed or ambition etc For a whole incarnation the one besetting weakness works havoc In the higher nature is wisdom with its dual aspect—knowledge and intuition (*Jñāna* and *Darsana* according to Jaina psycho philosophy) It is by this Wisdom Nature that the foibles the frailties and the falsehoods of the carnal being are vanquished

Now in waging this greatest of all wars there comes a temptation because we do not like to fight our own vices the force of violence (*Himsa*) inherent in our lower nature finds ways and means to gain expression and outlet and so we become violent to others Violence in deeds and words, in emotions and thoughts Myriad are the expressions of violence In many ways we use violence there is violence at home and at places of business as well as in recreation there is civic violence, there is social and political violence, there is violence against classes and castes and creeds National and international violence means wars All wide spread expressions of violence spring from the seed of violence in the lower man And because we have within our carnal mind the seed of *Himsa*—Violence, we attract to ourselves many types of violence from others—relatives and friends employers and employees, and also from organized groups who use violence

The Jaina foundational teaching is *Ahimsa* and so it advocates very clearly the doctrine of 'Resist not evil' or better phrased "Resist without resisting" Others may be and are violent true Jainas are prohibited from retaliation So the *Daśa Vaidhī* *Niryukti* instructs definitely

Subdue anger by forgiveness, conquer vanity by humbleness, overcome

fraud with honesty, vanquish greed through contentment ”

The most prolific source of violence precipitating retaliation and generating hatred is speech Words are living messengers and should be used thoughtfully Angry speech, falsehood, bragging and the like are bad, but more dangerous, because more subtle and unrecognizable in their evil influence, are the words of persons who use religious lore for selfish ends

“Though many leave the house, some of them arrive but at a middling position between house-holder and monk, they merely talk of the path to perfection The force of sinners is talking ”—*Sūtrakṛtāṅga Sūtra*

And again says the *Uttarādhyayana Sūtra* “Clever talking will not work salvation, how could philosophical disputation do it? Fools, though sinking lower and lower through their sins, believe themselves to be wise men ”

So the greatest of all wars is with our selfish deeds, our false speech, our lustful feelings, our proud thoughts And the warrior within, the Pure Kṣatriya, is our own spiritual soul—the possessor of knowledge and of intuitive perception In this idea we gain an explanation as to why Mahāvīra and the other Tirthankaras were of Kṣatriya caste The victorious Warrior attains to Brāhmanahood and so the *Ācārāṅga Sūtra* says that “the Noble Ones preach the Law impartially ”

Now, our ordinary human nature likes to postpone the commencement of the Inner Life When this inclination arises we must repeat the *Sūtrakṛtāṅga Sūtra* —

‘Know that the present time is the best opportunity to mend

“The strength to start the Holy War against our lower and violent self is within

“Freedom from bonds is in your innermost heart ”

—*Ācārāṅga Sūtra*

He who does not undertake this Holy Mission is not a Jaina, though he be born of Jaina parents and observe Jaina rules of eating and drinking and such outer manifestations.

“The virtuous heroes of faith have chosen the great road, the right and certain path to perfection ”—*Sūtrakṛtāṅga Sūtra*

To entrench ourselves in right practice and develop right faith we must acquire the knowledge of true doctrine and, further, develop and feel devotion to those who know the Truth of *Ahimsā*

Another excuse brought forward by men and women is this “We have

our obligations, our dharma to parents and children, to earn our livelihood etc. The Jaina teachers answer Make karma and dharma avenues to practise daily and hourly *Ahimsa*

'Not desirous of fine things, he should wander about, exerting himself not careless in his conduct he should bear whatever pains he has to suffer

'If beaten he should not be angry, if abused he should not fly into a passion with a placid mind he should bear everything and not make a great noise

He should not enjoy pleasures though they offer themselves, for thus he is said to reach discernment He should always practise what is right to do in the presence of the enlightened ones —*Sutrakrtanga Sutra*

It is fully recognized that to practise all this is most difficult Our old habits our educational and social upbringing etc put many obstacles in our way but Jainism teaches that we could and should practise the very difficult Law according to the faith (*Uttaradhyayana Sutra*)

And how clearcut and strong is the *Purusartha Siddhyupaya* —

Right belief is conviction in one's own self Knowledge is a knowledge of one's own self Conduct is absorption in one's own self How can there be bondage by these?

Sometimes people think that only when a Jaina man or woman gives up the world and becomes a monk or a nun can the Inner Life be lived That is not the teaching The householder who earns his livelihood and the housewife who is the queen of the home, can and should attain to heavenly heights Anyway that ought to be a new dispensation a new way of living the higher life

This volume is published to honour the memory of a saintly teacher and reformer The work of Shri Mahavira Jaina Vidyalaya owes a great debt to the Acaryaji As a devout follower of the great Masters of Jainism he set an example which all of us should follow—by practising *Ahimsa* Non violence with the Tirthankaric *Virya*, the dauntless energy that fights its way to the supernal Truth

